

La llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines

Carles Múrcia Sànchez

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Universitat de Barcelona
Facultat de Filologia
Departament de Filologia Llatina
Programa de doctorat *Gresol de la Mediterrània Antiga*
Bienni 2002-2004

La llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines

Volum 1: Introducció - VI. Numídia

Carles Múrcia Sànchez

Tesi doctoral dirigida pel
Dr. Ignasi-Xavier Adiego Lajara

Sabadell, 2010

“Lo lum de la cambra de l’amat vench inluminar la cambra de l’amich, per ço que n gitàs tenebres e que la umplís de plaers e de langors e de pensaments. E l’amich gità de sa cambra totes coses per ço que hi cabés son amat”.

(Ramon Llull, *Llibre d’Amic i Amat*, 96)

Als meus pares, Manuel i Ana Maria

Prefaci

L'interès pels contactes lingüístics entre el llatí i les llengües que es parlaven a l'antiguitat a la riba sud de la Mediterrània em va menar a cercar debades en els *instrumenta philologica* usuals entre els filòlegs clàssics algun report que donés compte satisfactòriament de la distribució geogràfica i de la situació sociolingüística de les llengües presents a l'Àfrica del Nord a l'antiguitat. En el volum II.29.3 de l'*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* havia d'aparèixer un estat d'aquesta qüestió a càrrec de Salem Chaker. Però aquest volum no ha estat encara publicat, per la qual cosa vaig cercar en la bibliografia de l'autor alguna referència que tractés aquest tema. En efecte, vaig trobar que a la revista *Libyca*, editada a Alger, S. Chaker havia publicat l'any 1980-1981 una contribució intitolada "La situation linguistique dans le Maghreb antique: Le berbère face aux idiomes extérieurs". Aquest article ha estat el punt de partença de la meva recerca, perquè fa un acurat balanç de les mancances en l'estudi de la situació de la llengua dels maures en relació amb les llengües amb què estava en contacte i de les fonts i els mètodes que permetrien cobrir aquestes mancances. Així, doncs, quan vaig iniciar el programa de doctorat *Gresol de la Mediterrània antiga* l'any 2002, ja tenia el propòsit de poar les fonts llatines i gregues que poguessin fornir informacions útils per al coneixement de la llengua dels maures des del punt de vista no solament lèxic i gramatical sinó també sociolingüístic i de distribució geogràfica. Per fer-ho, em vaig iniciar en l'estudi de la lingüística amaziga i afroasiàtica. En un primer moment, em van ajudar a orientar la recerca en José Fortes, indoeuropeista especialitzat en fitonímia i alhora coneixedor dels fets lingüístics amazics, en Gregorio del Olmo, semitista concernit per la lingüística afroasiàtica, i en Carles Castellanos, pioner dels estudis amazics a casa nostra; al mateix temps, vaig rebre les primeres lliçons de taixelhit (amazic del sud del Marroc) amb en Hassan Akioud i vaig assistir als cursos sobre diversos aspectes de lingüística amaziga que impartia aleshores en Mohand Tilmatine a la Universitat Autònoma de Barcelona.

A partir del 2003 vaig començar a despullar les fonts literàries llatines i gregues en relació amb el tema de recerca projectat i, alhora, vaig iniciar l'estudi de la posició de l'amazic en el si del *phylum* afroasiàtic. Ambdues línies de recerca, tan divergents metodològicament, esdevindrien complementàries en l'horitzó d'un estudi d'un cert abast, tal com tindrem ocasió de mostrar a bastament en la present monografia, i van donar lloc a sengles treballs de recerca que em van permetre l'obtenció del DEA el setembre del 2004. El treball *Fonts literàries grecollatines per a l'estudi de la situació lingüística de l'amazic a l'antiguitat* va ser dirigit pel professor Pere Joan Quetglas, mentre que el treball *L'amazic, llengua afroasiàtica. Caracterització de la llengua amaziga com a llengua afroasiàtica a partir del nivell morfològic* va ser dirigit pel professor José Ignacio García Armendáriz. Les observacions que hi van fer ambdós llatinistes han estat preses en consideració per a la tesi. Els estudis llatins a la Universitat de

Barcelona s'han mostrat tradicionalment preocupats pel contacte del llatí amb altres llengües de la Mediterrània, el coneixement de les quals, de retop, reverteix en un més precís discerniment de fenòmens diacrònics, sociolingüístics, pragmàtics i de distribució geogràfica que afecten directament els estudis llatins. No és estrany, doncs, que una línia de recerca com la que hem menat al llarg d'aquests últims anys hagi rebut l'encoratjament dels professors del departament de llatí de la UB, en què es promouen uns estudis filològics i lingüístics on els fets de llengua no són tractats aïlladament del context en què es manifesten. A aquesta concepció —diguem-ne “interdisciplinària”, “transversal” o “integral”— dels fets lingüístics ha contribuït molt íntimament també l'africanista Carme Junyent, que ha mostrat sempre interès per la nostra recerca i que ens ha dispensat el seu ajut sempre que l'hem requerit. Dels investigadors de l'Institut del Pròxim Orient Antic, a més d'en Gregorio del Olmo, he de agrair especialment el suport de l'Adelina Millet, que m'ha aclarit fets relatius a les llengües cananees. Als sociolingüistes Xavier Lamuela i Francesc Xavier Vila dec algunes observacions que m'han resultat particularment útils a l'hora d'enfocar un fenomen sociolingüísticament tan complex com la romanització amb una metodologia moderna. Amb els companys de tercer cicle hem compartit l'engrescadora i alhora exigent experiència investigadora; no hi hauria espai per a tots, però no puc deixar d'esmentar la Bibiana Morante, l'Àlex Queraltó, l'Eulàlia Vernet, la Mariona Vernet, l'Elena Sierra i en Joan Josep Mussarra.

Les condicions de la beca FPU de què he gaudit per a la meua recerca em van permetre una estada a l'INALCO de París a la tardor del 2004 que va ser decisiva perquè la tesi tirés endavant. Allà vaig poder rebre les amatents observacions de l'amazigòleg Salem Chaker, els estudis del qual ja m'havien servit prèviament per a orientar la recerca; vaig poder ampliar la formació en lingüística històrica amaziga, en altres dialectes amazics (tuareg, cabilenc) i vaig tenir ocasió de beneficiar-me de l'acollença de la resta d'amazigòlegs de l'INALCO, Kamal Naït-Zerrad, Mohamed Aghali-Zakara, Abdellah Bounfour i Hakim Smaïl, amb els quals he mantingut el contacte. L'enorme llacuna bibliogràfica sobre antiguitats nord-africanes i amazigologia amb què es troben les nostres biblioteques va ser omplerta en gran mesura a l'INALCO, a l'EPHE de la Sorbona i en altres de les biblioteques parisenques on vaig pelegrinar. A l'EPHE de la Sorbona vaig assistir al seminari de sintaxi comparativa amaziga de Lionel Galand, amazigòleg de formació llatinista que, còmplicement, va mostrar un gran interès per la recerca que estava realitzant i que va fer-hi gentils observacions. L'antiquari René Rebuffat, especialista en l'estudi de les rutes de caravanes de l'Àfrica del Nord i en diversos aspectes que concerneixen els maures, particularment de zones liminars, va tenir l'amabilitat de facilitar-me els seus últims treballs.

A la tardor del 2005 vaig fer un estada de recerca a l'Institut d'Africanística de la Universitat de Colònia, on, principalment, vaig poder omplir les llacunes bibliogràfiques i de formació en lingüística afroasiàtica, especialment en les branques txàdica, cuixítica i omòtica,

les dades de les quals no havia pogut explotar suficientment en el meu treball anterior sobre la posició de la morfologia amaziga en el si del *phylum* afroasiàtic per dèficit tant de bibliografia com de formació. No menys que el vessant genealògic de la comparació de llengües m'interessaven els contactes de llengües en ecosistemes lingüístics tan diferents com el mediterrani i el saharià —i, per tant, que implicaven llengües no afroasiàtiques com el wòlof, el ful, el soninke, el songai, el haussa i el kanuri, entre d'altres—. En l'acollidor ambient de treball d'aquest institut, vaig poder intercanviar experiències amb Gerrit J. Dimmendaal (nilosaharià), Anne Storch (txàdic), Yvonne Treis (cuixític), Mohamed Touré (bambara) i altres investigadors en els seminaris de recerca que s'hi realitzen i vam impartir un curs de lingüística amaziga en companyia d'Axel Fleisch (ara a Hèlsinki), que, amb una sòlida formació en tipologia lingüística, m'ha ajudat a analitzar més adequadament fets de sintaxi amaziga. A Colònia es va organitzar la jornada d'estudis *Berber-Tag*, en la qual vaig poder conèixer personalment l'especialista en diacronia i dialectologia amaziga Maarten Kossmann (Leiden), que, honestament, he d'admetre que ha esdevingut el meu principal referent en diacronia amaziga per la seva capacitat per a descendir amb naturalitat dels nivells de comparació interdialectal que requereixen d'una abstracció més elevada als fets més singulars de tal o tal altre parlar; el seguiment permanent que ha fet de la meua recerca ha estat fonamental perquè aquesta arribés a bon port. A l'especialista en púnic Robert M. Kerr, també de Leiden, he tingut ocasió de consultar-li diversos aspectes que concerneixen aquesta llengua cananea de tan notable impacte a l'Àfrica del Nord. A l'Abdallah Boumalk i a la Meftaha Ameur, de l'IRCAM, i a l'Abdallah El Mountassir, de la Universitat d'Agadir, els he d'agrair que m'hagin tingut al dia de les novetats en uns estudis amazics actualment emergents al Marroc.

La docència, al llarg d'aquests últims anys, en diversos àmbits de l'amazigologia m'ha esperonat a especialitzar-me en un àmbit d'estudi realment vast: lingüística amaziga a les universitats de Barcelona i de Colònia, cursos pràctics de l'amazic taixelhit a l'Escola d'Idiomes Moderns de la UB, formació de professors d'amazic de primària i de secundària per al departament d'Educació, curs de lingüística amaziga per a afroasiatistes i lingüistes a l'Institut del Pròxim Orient Antic, cursos d'estiu sobre el món amazic a la UB, formació de traductors del català a l'amazic per a l'Observatori Català de la Llengua Amaziga, cursos sobre la pluralitat lingüística de la immigració present a Catalunya per a la Secretaria d'Immigració, tallers d'amazic per a amazigòfons adults que no han tingut l'ocasió de rebre un ensenyament formal de la seva llengua als seus països d'origen, etc. La motivació dels alumnes —amazics i no amazics— ha estat enormement gratificant i m'ha estimulat a aprofundir i ampliar la formació en diversos àmbits de l'amazigologia: lingüística històrica, comparació dialectal, descripció gramatical, història de la llengua, taixelhit, tamaziyt meridional, rifyen, societats amazigues, etc. Les experiències en lingüística aplicada evidencien que no hi ha res més pràctic que una bona descripció

lingüística de partença. Al llarg de tot aquest camí, he compartit nombroses experiències amb els amazigòlegs del Grup d'Estudis Amazics, particularment amb en Carles Castellanos, en Mohand Tilmatine, en Hassan Akioud i l'Asmaa Aouattah, que han estat còmplices en tot moment de la present recerca. La solidaritat entre el món acadèmic i el teixit associatiu amazic de Catalunya ha permès una activitat cívica molt enriquidora (amb les associacions Itran i Agraw) que ha donat fruits en l'àmbit de l'ensenyament de l'amazic als infants i adolescents d'origen amazic, en l'estandardització de l'amazic, en la realització de materials didàctics i en la visibilització del component amazic com una part integrant de la societat catalana del present i del futur. A la Conxa Planas, dels Serveis Lingüístics de la UB, cal agrair-li el suport mantingut a les classes d'amazic en aquesta universitat.

La meva col·laboració durant aquests últims anys amb la Casa de les Llengües realitzant mapes lingüístics interactius m'ha servit per a la cartografia lingüística que presentem en annex, i m'ha aportat un bagatge en la documentació de centenars de llengües del món. Dec la meua gratitud a la directora Marta Xirinachs i també al geògraf Quim Carreras, que m'ha ensenyat a utilitzar eines informàtiques de manipulació cartogràfica. En Pere Mayans, del departament d'Educació, es mereix un reconeixement per la seva sensibilitat lingüística i la seva aposta per les classes i els materials didàctics per a llengües com l'amazic, el wòlof, el soninke o el ful, entre d'altres, tan menystingudes per les institucions com dignificades per les persones que les parlen.

Finalment, haver pogut realitzar la tesi doctoral sota la direcció del professor que més ha influït en la meua formació filològica i lingüística, n'Ignasi-Xavier Adiego —he estat alumne seu de textos historiogràfics llatins, lingüística indoeuropea, llengües de la Itàlia antiga, persa antic, sànscrit, gòtic i protogermànic— m'ha aportat la tranquil·litat necessària per a afrontar totes les dificultats que comporta una recerca d'aquest abast amb la consciència que, tard o d'hora, es podrien superar; el seu suport ha estat omnímode.

Sabadell, 8 de desembre de 2009

Contingut

plana

VOLUM PRIMER

Prefaci	III
Contingut	V
INTRODUCCIÓ	1
1. Punt de partença	1
1.1. Αίβυες, <i>Mauri</i> , <i>Numidae</i> , <i>Gaetuli</i> , <i>Mazices</i> ... eren amazigòfons?	1
1.2. La interdisciplinarietat en l'estudi de la llengua dels maures	2
2. Noms i coses	5
2.1. Amazic i berber	5
2.2. Maures, libis, nùmidas, getuls	7
3. L'amazigologia i les Ciències de l'Antiguitat	8
4. Explotació de les fonts filològiques	11
4.1. Les fonts grecolatines	11
4.2. Testimoniatsges lingüístics explícits, testimoniatsges lingüístics implícits i testimoniatsges extralingüístics	13
4.2.1. <i>Exemples de testimoniatsges lingüístics implícits</i>	13
4.2.2. <i>Exemples de testimoniatsges extralingüístics</i>	14
4.2.3. <i>Exemples de testimoniatsges lingüístics explícits</i>	14
5. Tractament de les dades històriques, arqueològiques i de <i>realia</i>	15
5.1. La historiografia i el tractament de les dades de <i>realia</i>	15
5.2. Prejudicis historiogràfics sobre la llengua dels maures	17
5.3. Les dades arqueològiques	19
6. Tractament integral de les anàlisis lingüístiques	20
7. Asimetries i idiosincràsies. El nivell fonològic	22
8. Tractament dels fets sociolingüístics i pragmàtics	25
8.1. L'impacte sociolingüístic de la romanització	25
8.2. Homologació de fenòmens sociolingüístics i pragmàtics de la llatinitat africana	26
8.3. Alternança de codi i pidginització?	28
9. Tractament de dades de l'antropologia lingüística	29
10. Tractament de les dades de la geografia lingüística i l'ecolingüística	31
10.1. Els ecosistemes lingüístics mediterrani i saharià	31
10.2. L'amazic, llengua baula entre dos ecosistemes lingüístics	33
11. Tractament de les dades onomàstiques	34
11.1. Toponímia	34
11.2. Antroponímia i etnonímia	36
12. El buit i el mètode inductiu	37
13. Macroestructura i microestructura	39
13.1. Macroestructura	39
13.2. Microestructura	40

14. Criteris de notació.....	41
14.1. Amazic	41
14.2. Llatí.....	42
14.3. Grec	42
14.4. Egipci.....	42
14.5. Fenici-púnic	43
14.6. Àrab	44
14.7. Llengües tonals	44
I. EGIPTE	47
0. Introducció	47
1. Les fonts egípcies	48
1.1. Les tribus líbies a les fonts egípcies	48
1.1.1. <i>ṯhnw</i>	48
1.1.2. <i>rbw (lbw) i altres tribus menors</i>	49
1.1.3. <i>ṯmhw</i>	50
1.1.4. <i>Les tribus líbies d'Egipte a partir del Segon Mil·leni aC</i>	54
1.2. L'onomàstica líbia a les fonts egípcies	54
2. Inscripcions líbiques a Egipte?	56
3. Els intercanvis lèxics	60
3.1. Manlleus egipcis de l'amazic	61
3.2. Manlleus amazics de l'egipci	64
3.3. Contactes entre l'amazic i les llengües de Cuix?.....	66
3.3.1. <i>Contactes amb el meroític?</i>	67
3.3.2. <i>Contactes amb el nuba i altres llengües nilòtiques?</i>	67
3.3.3. <i>Contactes amb llengües cuixítiques?</i>	69
4. Les fonts literàries grecolatines	70
4.1. Característiques de les fonts gregues i llatines d'Egipte sobre la llengua dels libis	70
4.2. L'etnonímia líbia d'Egipte en les fonts gregues i llatines	71
4.3. Els estudis sobre el plurilingüisme de l'Egipte d'època romana	72
4.4. Distribució social i funcions pragmàtiques de les llengües dominants a l'Egipte d'època romana: egipci, grec i llatí.....	73
4.4.1. <i>L'egipci</i>	73
4.4.2. <i>El grec</i>	74
4.4.3. <i>El llatí</i>	74
5. La llengua de la població líbia de l'oasi Ammon	75
5.1. L'oasi d'Ammon abans d'Heròdot	75
5.2. La llengua dels ammonis segons Heròdot.....	76
5.3. Antroponímia de l'oasi d'Ammon en les fonts grecolatines	77
5.4. La llengua dels ammonis segons la <i>Vida</i> de Samuel	79
5.5. Situació sociolingüística d'Ammon.....	80
5.6. La llengua de Siwa segons les fonts àrabs medievals.....	82
5.7. L'antiguitat de l'actual dialecte amazic de Siwa.....	83
5.8. Caracterització del parlar amazic de Siwa	84
5.9. Conclusió	87
6. La llengua de les poblacions líbies de l'Oasis <i>minor</i> , Farafra i l'Oasis <i>major</i>	88

CONTINGUT

6.1. La llengua dels oasis i els libiegipcis	88
6.2. Ocurrencia de Μάζικες / <i>Mazices</i> / ΜΑCΓΞ a la patristica d'Egipte dels ss. V-VII dC	89
6.3. Amaziguitat a l'Oasis minor?	91
6.4. Amaziguitat a Farafra?	92
6.5. Amaziguitat a l'Oasis maior?	92
6.6. Situació sociolingüística de les poblacions líbies de l'Oasis maior i l'Oasis minor.....	94
6.6.1. Els estrats socials baixos dels oasis.....	94
6.6.2. La difusió de la nova religió a Egipte i la llengua.....	95
6.7. Les tribus pseudolíbies de les fonts clàssiques.....	96
7. La llengua de les poblacions líbies del Delta i la vall del Nil	97
7.1. Les poblacions líbies del Delta en temps d'Heròdot (s. V aC).....	97
7.2. Situació sociolingüística de les poblacions líbies del Delta al s. V aC....	98
7.3. Situació sociolingüística de les poblacions líbies de la part occidental de la vall del Nil a l'antiguitat durant els segles XV-V aC	99
7.4. Les poblacions líbies a l'oest de la vall del Nil en època tardana (ss. V-VII dC).....	100
8. Conclusions	103
8.1 Evidències de l'adveniment de poblacions "libicòfones" a Egipte a partir de la segona meitat del Quart Mil·leni aC	103
8.2. Distribució geogràfica de les poblacions "libicòfones" d'Egipte a l'antiguitat.....	104
8.3. Situació sociolingüística de les poblacions "libicòfones" d'Egipte a l'antiguitat.....	106
9. Orientació bibliogràfica	107
II. CIRENAICA	109
0. Introducció	109
1. Report històric, sociològic i demogràfic.....	110
1.1. Implantació de l'hel·lenitat a la Cirenaica.....	110
1.2. Sociologia, demografia i religió dels libis de la Cirenaica.....	111
2. Les tribus líbies de Cirenaica i Marmàrica.....	112
2.1. Catàleg etnonímic.....	112
2.2. Dels Νασαμῶνες als <i>Laguatan</i>	114
2.2.1. Νασαμῶνες	114
2.2.2. <i>Laguatan</i>	114
3. El lèxic líbic de la Cirenaica a les fonts gregues	116
3.1. Mots paleoamazics	117
3.2. Mots pseudoamazics.....	133
3.3. Mots dubtosos	134
3.4. Conclusió	136
4. L'antroponímia líbia de la Cirenaica	136
4.1. Antropònims amb terminació <i>-an</i>	137
4.1.1. Sufix <i>-ān</i> de derivació nominal	137
4.1.2. Circumfix <i>y(V)-___-an</i> del participi masculí singular dels verbs dinàmics.....	139
4.1.3. Antropònims amb terminació <i>-an</i> d'anàlisi incerta.....	139

4.2. Antropònims amb terminació <i>-as</i>	140
4.3. Antropònims amb terminació <i>-is</i>	141
4.4. Antropònims que comencen per <i>a-</i>	142
4.5. Pseudosufixos	143
4.6. Noms teòfors	144
4.7. Noms de dones	144
4.8. Altres antropònims	144
5. La toponímia líbia de la Cirenaica	145
6. Les fonts numismàtiques de la Cirenaica	147
7. Epigrafia líbica a la Cirenaica?	148
7.1. La inscripció de <i>Sidi Khrebish</i> (Berenice).....	148
7.2. Les inscripcions de <i>Χερσὶς κώμη</i>	149
7.3. Els grafits de <i>Fredgha (Jaghbub)</i>	151
8. Influx amazic en el grec cireneu?	152
9. Les fonts literàries gregues de la Cirenaica	154
9.1. La literatura grega de Cirene i sobre Cirene	154
9.2. Referències dels textos.....	156
10. Límits geogràfics de la penetració del grec a la Cirenaica	157
10.1. Augila.....	157
10.1.1. <i>El coneixement d'Augila a les fonts antigues i medievals</i>	157
10.1.2. <i>Els nasamons i els contactes lingüístics a les rutes de caravanes del Sàhara Oriental</i>	159
10.1.3. <i>L'amaziguitat d'Augila</i>	160
10.2. <i>Jaghbub</i>	160
10.3. El <i>limes</i> de la Cirenaica	161
11. Situació sociolingüística de la població líbia de la Cirenaica	161
11.1. La situació sociolingüística de la Cirenaica en temps d'Heròdot ..	162
11.2. Espais sociolingüístics de la Cirenaica antiga	163
11.2.1. <i>Les ciutats gregues</i>	163
11.2.2. <i>La χώρα de les ciutats gregues</i>	165
11.2.3. <i>Les ciutats i aglomeracions urbanes líbies</i>	167
11.2.4. <i>La ruralia de la Cirenaica</i>	167
11.2.5. <i>El desert interior de la Cirenaica</i>	168
11.2.6. <i>Els libis a l'exèrcit de Cirene</i>	169
12. La llengua dels jueus de la Cirenaica	169
12.1. El judaisme cireneu.....	169
12.2. L'onomàstica dels jueus de Tauquira segons l'epigrafia	170
12.3. El punt de partença cireneu de la llegenda de l'origen cananeu dels amazics.....	171
12.3.1. <i>La tesi de M. Simon</i>	171
12.3.2. <i>Crítica lingüística de la tesi de M. Simon</i>	175
12.4. Hebraïsmes en amazic?	177
13. Conclusions	180
13.1. Penetració geogràfica i social del grec a la Cirenaica.....	180
13.2. L'amaziguitat de la Cirenaica antiga a partir de les fonts gregues	181
14. Orientació bibliogràfica	182

III. TRIPOLITÀNIA	183
0. Introducció	183
1. Report històric, sociològic i demogràfic	184
1.1. L'època preromana	184
1.2. L'època romana de la República i de l'Alt Imperi	185
1.3. L'època del Baix Imperi, vàndala, bizantina i altomedieval	186
2. Les tribus líbies de Tripolitània	187
2.1. Nasamons i <i>Laguatan</i> a Tripolitània	188
2.2. Els maces	188
2.3. Els lotòfags	189
2.4. Els libicofenicis	190
2.5. Els getuls	190
2.6. Els arzuges	190
2.7. Els mazics	191
2.8. Els <i>Ifuraces</i>	191
3. Obstacles a la llatinització de Tripolitània	191
4. <i>Celthis</i> , un possible mot paleoamazic a Plini	192
5. La romanització i la religió del libis	194
6. El <i>limes</i> de Tripolitània	196
6.1. El predesert tripolità	196
6.2. El bastió de <i>Golas</i> (<i>Bu Njem</i>)	197
6.3. <i>Zillah</i>	200
6.4. El <i>limes</i> occidental de Tripolitània	200
7. Les mesures de sòlids i líquids dels <i>ostraca</i> de <i>Golas</i>	201
7.1. Introducció	201
7.2. Crioll de base llatina, llatí vulgar o sociolecte castrense?	202
7.3. Estudi lexicològic de <i>gura</i>	203
7.4. Estudi lexicològic de <i>azgatui</i>	206
8. Epigrafia líbica de Tripolitània	207
9. Antroponímia líbia de Tripolitània	208
9.1. Antropònims libis en fonts llatines	208
9.2. Antropònims libis en l'epigrafia púnica tardana de Tripolitània	225
9.2.1. <i>Introducció</i>	225
9.2.2. <i>Antropònims libis en inscripcions neopúniques de Tripolitània</i>	226
9.2.3. <i>Antropònims libis en inscripcions llatino-púniques de Tripolitània</i>	230
9.3. <i>Conclusions</i>	231
10. Algunes consideracions sobre la pervivència del púnic a Tripolitània	232
10.1. L'especificitat de la punicitat tripolitana	232
10.2. Fonts àrabs que hom ha adduït per a defensar la pervivència del púnic fins a l'edat mitjana	234
11. Fonts literàries llatines de Tripolitània	237
11.1. Característiques de les fonts	237
11.2. Referències dels textos	237
12. Fonts literàries ibadites de Tripolitània	238
12.1. Els escrits ibadites en amazic a l'alta edat mitjana	238
12.2. Descripció succinta dels escrits ibadites conservats més rellevants per al coneixement de l'amazic a l'edat mitjana	240

12.3. Empremtes de cristiandat i llatinitat a Nefussa a l'alta edat mitjana segons les fonts ibadites.....	244
12.4. Alguns topònims antics i altomedievals de Tripolitània	246
12.4.1. <i>La toponímia dels ostraca de Golas</i>	246
12.4.2. <i>La toponímia de les fonts ibadites (i altres de medievals) de Tripolitània</i>	247
13. Regions amazigòfones de Tripolitània	249
13.1. La serralada prelitoral tripolitana: <i>Drar n Infusn</i>	249
13.1.1 <i>Nefussa</i>	250
13.1.2. <i>Matmata i Demer</i>	254
13.2. <i>Girba</i>	255
13.3. <i>Zuara</i>	257
13.4. <i>Cidamus</i>	258
13.5. <i>Sokna</i>	260
14. Delimitació dels espais sociolingüístics de la Tripolitània antiga	261
14.1. Els <i>emporia</i> i la costa occidental tripolitana	261
14.1.1. <i>Oea</i>	262
14.1.2. <i>Lepcis Magna</i>	262
14.1.3. <i>Sabrata</i>	264
14.2. La ruralia dels <i>emporia</i> tripolitans	265
14.3. El litoral del golf de les Sirtes i les valls predesèrtiques dels rius <i>Sofeggin, Zem-Zem i Kebir</i>	266
14.4. L'illa de <i>Girba</i>	267
14.5. La serralada prelitoral tripolitana: de Matmata a Nefussa	268
14.6. Els altiplans predesèrtics.....	270
14.7. Els oasis saharians: <i>Cidamus</i> i <i>Sokna</i>	271
14.8. El <i>limes</i> de Tripolitània: <i>Golas, Zillah i Gheriat</i>	273
15. Conclusions	276
15.1. Límits geogràfics i cronològics de la punicització tripolitana.....	276
15.2. Límits geogràfics i cronològics de la llatinització de Tripolitània ...	278
15.3. L'amaziguitat tripolitana.....	281
16. Orientació bibliogràfica	284
IV. FAZÀNIA I SÀHARA CENTRAL	287
0. Introducció	287
1. Report històric sobre Fazània	289
1.1. Fazània i els garamants a l'antiguitat	284
1.2. L'empremta de la romanització a Fazània	285
1.2.1. <i>La presència de la romanitat a l'antiga Fazània</i>	289
1.2.2. <i>Algunes observacions sobre els llatinismes dels parlars tuaregs</i>	291
1.3. Fazània a l'edat mitjana.....	293
2. Dades antropobiològiques sobre Fazània i el Sàhara.....	295
2.1. Els tipus antropobiològics de Fazània a l'antiguitat.....	295
2.2. Dels <i>Aethiopes</i> saharians als actuals <i>ihrđann</i>	296
3. Epigrafia líbica de Fazània i el Sàhara Central.....	298
4. La toponímia del triomf de <i>Cornelius Balbus</i>	300
4.1. Introducció.....	300
4.2. Catàleg toponímic.....	303

CONTINGUT

4.3. Conclusions	308
5. Antroponímia antiga de Fazània	309
6. Etnonímia líbia del Sàhara Central.....	310
7. Continuitats arqueològiques al Sàhara Central.....	312
8. Les rutes de caravanes transsaharianes	312
9. La llengua dels tuaregs, els amazics del Sàhara Central	315
9.1. Els parlars tuaregs	315
9.2. L'expansió tuareg	317
10. Foqaha: l'últim dels oasis amazigòfons de Fazània.....	319
11. Antiguitat dels contactes lingüístics de l'amazic amb llengües saharianes, txàdiques i altres de la zona del Sàhara Central i el Sahel	321
11.1. Introducció.....	321
11.2. Llengües saharianes, txàdiques i altres de la zona saheliana en contacte amb l'amazic.....	321
11.2.1. <i>El kanuri</i>	321
11.2.2. <i>El teda-daza</i>	322
11.2.3. <i>El songai</i>	323
11.2.4. <i>El ful</i>	324
11.2.5. <i>El haussa</i>	325
11.3. L'ecosistema lingüístic del Sàhara Central i el Sahel	325
11.4. El substrat preamazic del Sàhara i el Sahel	326
11.5. Intercanvis lèxics entre l'amazic (generalment tuareg) i altres llengües de la zona sahariana i saheliana	328
11.5.1. Intercanvis lèxics haussa-amazic	328
11.5.2. Intercanvis lèxics kanuri-amazic	330
11.5.3. Intercanvis lèxics songai-amazic	332
11.5.3.1. <i>Songai septentrional: una llengua mixta amazigosongai?</i>	332
11.5.3.2. <i>El kora-n-die de Tabelbala</i>	333
11.5.4. Intercanvis lèxics entre l'amazic i el teda-daza.....	334
11.5.5. Intercanvis lèxics ful-tuareg	335
11.6. Conclusions	335
12. Fonts literàries grecollatines de Fazània i el Sàhara Central.....	336
13. Fonts literàries àrabs sobre Fazània i el Sàhara Central	337
14. Conclusions	339
14.1. La identitat lingüística de Fazània a l'antiguitat	340
14.1.1. <i>Arguments a favor de l'amaziguitat dels garamants</i>	340
14.1.2. <i>Arguments en contra de l'amaziguitat dels garamants</i>	341
14.2. La penetració de l'amazic al Sàhara Central a l'antiguitat	343
14.2.1. <i>Sàhara septentrional (Ahāggar i Tasili n Ajjār)</i>	343
14.2.2. <i>Sàhara meridional i Sahel (Adyay ən Fuyas, Azāway i Ayər)</i>	344
14.3. Consideracions finals	347
15. Orientació bibliogràfica	350
V. ZEUGITANA I BIZACENA	353
0. Introducció	353
1. L'empremta púnica a Zeugitana i Bizacena.....	354
1.1. Report històric	354

1.2. Abast de l'estat cartaginès	357
1.3. Demografia de l'estat cartaginès	358
1.4. Influència de la cultura púnica sobre els maures	358
1.5. Estat de la qüestió sobre la implantació del púnic a Zeugitana i Bizacena. Els punicismes de l'amazic	360
2. L'empremta romana a Zeugitana i Bizacena	362
2.1. Fets històrics i dades demogràfiques	362
2.2. Dades econòmiques.....	366
2.2.1. <i>Característiques de la colonització romana</i>	366
2.2.2. <i>Nundinae siue fora rerum uenaliū</i>	367
2.3. Dades sociològiques	370
2.4. Estat de la qüestió sobre alguns fets lingüístics	374
2.5. Dades religioses	376
2.5.1. <i>Cristianisme</i>	376
2.5.2. <i>Dii Mauri</i>	378
3. Zeugitana i Bizacena sota els vàndals.....	380
4. La reconquesta bizantina de Zeugitana i Bizacena	383
5. Regions de Zeugitana	385
5.1. Les planes costaneres del nord-est de Zeugitana.....	385
5.2. El Tell nord-est.....	386
5.3. L'Alt Tell	389
5.4. Les illes: <i>Melita</i> i <i>Pantelleria</i>	390
6. Regions de Bizacena.....	393
6.1. Les ciutats de la costa bizacena	393
6.2. Les <i>Insulae Cercinae</i>	394
6.3. La Dorsal.....	394
6.4. Les Baixes Estepes	395
6.5. Les Altes Estepes.....	395
6.6. <i>Tritonis palus (chott el-Djerid)</i>	396
7. Les tribus maures de Zeugitana	396
7.1. <i>Afri siue gens Afrorum</i>	396
7.2. <i>Maxitani</i>	397
8. Les tribus maures de Bizacena.....	398
9. Epigrafia líbica de Zeugitana i Bizacena	404
10. Numismàtica de Zeugitana i Bizacena	405
10.1. Numismàtica de Zeugitana	405
10.2. Numismàtica de Bizacena.....	406
11. Antroponímia maura de Zeugitana i Bizacena	407
11.1. Antropònims en fonts llatines (i gregues) de Zeugitana.....	407
11.2. Antropònims en fonts llatines (i gregues) de Bizacena	416
11.3. Antropònims en fonts neopúniques de Zeugitana.....	428
11.4. Antropònims en fonts neopúniques de Bizacena	430
11.5. Conclusions	437
12. Aspectes toponímics de l'Àfrica romana.....	437
13. Amaziguismes lèxics a les fonts llatines i gregues de Zeugitana i Bizacena ...	443
14. El lèxic africà de Dioscòrides	468
14.1. Estudi fitonímic.....	469
14.2. Conclusions	486
14.3. La font nord-africana del Pseudo-Dioscòrides	487

CONTINGUT

15. El lèxic afrollatí de les <i>Tauletes Albertini</i>	488
16. L'influx amazic en l'afrollatí i l'afroromànic.....	492
16.1. Introducció.....	492
16.2. Estat de la qüestió sobre <i>africitas</i> i afroromànic.....	493
16.3. L'influx del vocalisme amazic en el vocalisme llatí africà.....	496
16.4. Influx del consonantisme amazic en el vocalisme llatí africà?.....	500
16.5. L'influx del substrat amazic en la morfosintaxi del llatí africà.....	501
16.6. L'influx del substrat amazic en l'estructura sil·làbica del llatí africà.....	502
16.7. Límits cronològics de l'afroromànic.....	503
17. Alguns amaziguismes romànics.....	506
18. Els parlars amazics de la Bizacena contemporània.....	512
19. Fonts literàries llatines i gregues de Zeugitana i Bizacena.....	513
19.1. Característiques de les fonts.....	513
19.2. Referències dels textos.....	514
20. Espais sociolingüístics de Zeugitana i Bizacena antigues.....	516
20.1. La regió de Cartago, la vall del Bagrada i els <i>emporia</i> de la costa de Zeugitana.....	516
20.2. Els emporis de la costa de Bizacena.....	522
20.3. El Tell nord-est i l'Alt Tell de Zeugitana.....	524
20.4. La Dorsal i les muntanyes de Tebessa.....	526
20.5. Les estepes del sud de Bizacena i la regió del <i>Tritonis palus</i>	528
20.6. Les illes: <i>Melita</i> , <i>Pantelleria</i> , <i>Cercinae</i>	530
21. Conclusions.....	531
21.1. Límits geogràfics i cronològics de la punicització de Zeugitana i Bizacena.....	531
21.2. Límits geogràfics i cronològics de la llatinització de Zeugitana i Bizacena.....	532
21.2.1. <i>Distribució diatòpica</i>	532
21.2.2. <i>Distribució diastràtica i pragmàtica</i>	533
21.2.3. <i>Límits cronològics de la llatinitat nord-africana</i>	534
21.3. Identificació de la llengua dels maures de Zeugitana i Bizacena.....	534
22. Orientació bibliogràfica.....	535
VI. NUMÍDIA	537
0. Introducció.....	537
1. La Numídia preromana.....	538
1.1. Report històric.....	538
1.2. Etnonímia de Numídia.....	541
1.3. La societat nùmida.....	544
1.3.1. <i>La segmentarietat de les societats tribals amazigues</i>	545
1.3.2. <i>El model amazic d'encavallament d'isoglosses o el desafiament de la dicotomia entre el model genealogista i el difusionista areal</i>	550
1.3.3. <i>Una remuntada difícil: l'organització social i política de les tribus maures segons les fonts llatines antigues</i>	550
1.3.4. <i>Es pot parlar d'un "estat" nùmida?</i>	556
2. L'empremta púnica a Numídia.....	557
3. La romanització de Numídia.....	559

3.1. Època republicana.....	559
3.2. Època de l'Alt Imperi.....	561
4. Circumcel·lions, donatistes i catòlics: la Numídia convulsa dels ss. IV-V dC.....	563
4.1. El cristianisme de Numídia.....	563
4.2. La crisi social de la Numídia del Baix Imperi i les revoltes dels circumcel·lions.....	564
4.3. El concili de Cartago del 411 i la reunificació de l'església africana	566
5. Numídia en època vàndala i bizantina	567
6. Regions de Numídia	568
6.1. Les planes costaneres del nord de Numídia.....	568
6.2. L'Alt Tell nùmida	569
6.2.1. <i>L'Atlas Tel·lià de la Numídia oriental</i>	569
6.2.2. <i>L'Atlas Tel·lià de la Numídia occidental</i>	570
6.3. Els altiplans de la Numídia central	572
6.4. El <i>mons Aurasius</i>	573
6.5. Les muntanyes de <i>Nememcha</i>	577
6.6. El <i>limes</i> meridional de Numídia: els <i>chotts</i> i el riu <i>Nigris</i>	578
7. Epigrafia líbica de Numídia	578
7.1. Els abjads líbics	578
7.2. Origen de l'escriptura líbica	580
7.3. La llengua de les inscripcions líbiques	583
7.3.1. Fonologia.....	584
7.3.2. Morfologia.....	585
7.3.3. Lèxic.....	586
7.3.3.1. <i>Mots amb correspondència en l'amazic modern</i>	586
7.3.3.2. <i>Mots sense correspondència clara en l'amazic modern</i>	589
7.3.4. Conclusió	590
8. Numismàtica de Numídia.....	591
9. Antroponímia maura de Numídia	592
9.1. Antropònims maures en fonts llatines i gregues.....	592
9.2. Antropònims maures en fonts neopúniques	620
9.3. Conclusions	622
10. La qüestió <i>punica</i> , <i>id est afra</i>	623
10.1. Història de la recerca.....	623
10.2. Arguments a favor de la punicitat de la Numídia d'Hipona i Tagast ...	633
10.2.1. Les referències d'Agustí a la <i>lingua punica</i>	634
10.2.1.1. <i>La lingua punica com a llengua literària</i>	634
10.2.1.2. <i>La lingua punica com a llengua d'ús oral</i>	635
10.2.1.3 <i>La lingua punica com a llengua semítica</i>	637
10.2.1.4. <i>La llegenda de l'origen cananeu dels nord-africans</i>	638
10.2.2. Els punicismes d'Agustí	640
10.2.2.1. <i>Noms propis</i>	640
10.2.2.2. <i>Noms comuns</i>	641
10.2.2.3. <i>Morfologia</i>	644
10.2.3. L'epigrafia púnica de Tripolitània	644
10.2.4. La ràpida arabització i desllatinització de l'Àfrica del Nord	645
10.3. Arguments a favor de l'amaziguitat de la Numídia d'Hipona i Tagast...	646
10.3.1. Els amaziguismes d'Agustí.....	646

CONTINGUT

10.3.2. L'epigrafia líbica a la regió d'Hipona i Tagast	657
10.3.3. Al·lusions als <i>Mazaci</i> i a la llengua dels maures	658
10.3.4. Els amaziguismes en altres autors llatins de la Numídia d'Agustí....	660
10.3.5. La permanència de l'amaziguitat de Numídia	663
10.3.6. El nom actual de l'escriptura amaziga, <i>tifinay</i> 'les (lletres) púniques'	663
10.4. Conclusions	664
10.4.1. Dos esculls preliminars a vèncer	664
10.4.2. <i>Lingua punica</i> no equival a 'llengua púnica'	665
10.4.3. Els punicismes lèxics no tenen vàlua testimonial	667
10.4.4. Pocs amaziguismes, però autèntics	668
10.4.5. Consideracions finals	670
11. Del <i>llatí dels cristians</i> a l' <i>amazic dels cristians</i>	671
11.1. El llatí del cristians com a fenomen típicament africà.....	671
11.2. El llatí del cristians com a "llengua especial"	672
11.3. Redefinició sociolingüística i pragmàtica del llatí dels cristians	673
11.4. Va existir un <i>amazic dels cristians</i> ?	676
11.5. Conclusions	681
12. El lèxic africà de Càssius Fèlix	684
12.1. Introducció	684
12.2. Estudi lexicològic.....	685
12.3. <i>stigmata feminarum Maurarum</i>	696
12.4. Conclusions	696
13. Els parlars amazics de Numídia	698
13.1. Introducció.....	698
13.2. El dialecte xauí (<i>tašawit</i>) de l'Aurès	698
13.3. Memòria de la romanitat a cals aurasians.....	700
13.4. Els parlars dels oasis de Mzab i Wargla	703
13.4.1. <i>Generalitats</i>	703
13.4.2. <i>Mozabita</i>	704
13.4.3. <i>Parlar de Wargla</i>	705
13.4.4. <i>Parlar d'Ariy</i>	706
14. Espais sociolingüístics de l'antiga Numídia	707
14.1. Les planes costaneres del nord de Numídia.....	707
14.2. L'Atlas Tel·lià de la Numídia occidental	707
14.3. L'Atlas Tel·lià de la Numídia oriental	709
14.4. Els altiplans de la Numídia central	711
14.5. El <i>mons Aurasius</i> i les muntanyes de <i>Nememcha</i>	712
14.6. El <i>limes</i> meridional de Numídia	713
15. Conclusions	714
15.1. Límits geogràfics i cronològics de la punicització Numídia.....	714
15.2. Límits geogràfics i cronològics de la romanització lingüística de Numídia	717
15.3. Identificació de l'amaziguitat de Numídia	719
15.3.1. <i>La llengua de les inscripcions líbiques</i>	719
15.3.2. <i>Onomàstica</i>	720
15.3.3. <i>Lèxic comú i fitonímia en fonts literàries</i>	721
16. Orientació bibliogràfica	722

VOLUM SEGON

VII. MAURETÀNIA CESARIANA	723
0. Introducció	723
1. Masesília.....	724
2. Les tribus de Mauretània Cesariana	725
3. La romanització de Mauretània Cesariana	729
3.1. Època republicana.....	729
3.2. Època del reialme de Mauretània.....	730
3.3. Època de l'Alt Imperi.....	731
3.4. Època del Baix Imperi.....	734
4. Mauretània Cesariana en època vàndala i bizantina	736
4.1. Època vàndala.....	736
4.2. Època bizantina i alta edat mitjana.....	738
5. Regions de Mauretània Cesariana	740
5.1. La costa de Mauretània Sitifiana i la Cabília Oriental.....	740
5.2. La regió de <i>Sitifis</i>	741
5.3. La regió del <i>Hodna</i>	743
5.3.1. <i>Les muntanyes del Hodna i Ouennougha</i>	743
5.3.2. <i>El chott el-Hodna</i>	744
5.4. La Cabília Occidental.....	744
5.4.1. <i>Les ciutats costaneres</i>	745
5.4.2. <i>L'interior</i>	745
5.5. Les ciutats costaneres de Mauretània Cesariana.....	747
5.6. El Tell Occidental	750
5.6.1. <i>Warsnis</i>	750
5.6.2. <i>Les muntanyes de Dahra, Miliana, Xènuia i la vall del Chelif</i>	751
5.7. La regió d' <i>Altaua</i>	751
5.8. Atlas Saharià i muntanyes dels <i>Iyrman n Iffus</i>	755
6. Epigrafia líbica de Mauretània Cesariana	755
7. Numismàtica de Mauretània Cesariana	759
8. Antroponímia maura de Mauretània Cesariana	759
8.1. Antropònims en fonts llatines i gregues	760
8.2. Antropònims en fonts neopúniques	771
8.3. Conclusions	772
9. Fonts literàries llatines de Mauretània Cesariana	772
9.1. Ammià Marcel·lí (s. IV dC).....	773
9.2. Agustí de Tagast (ss. IV-V dC).....	773
9.3. Priscià de Cesarea (s. VI dC)	776
10. Els parlars amazics en els territoris de l'antiga Mauretània Cesariana	778
10.1. Introducció.....	778
10.2. El cabilenc.....	778
10.3. El xènuia i altres parlars del Tell Occidental	780
10.4. El parlar dels <i>Ayt Snus</i>	781
10.5. Els parlars dels oasis de Gurara, Tuat i Tabelbala	782
10.5.1. <i>Gurara</i>	782
10.5.2. <i>Tuat</i>	785
10.5.3. <i>Tabelbala</i>	788

10.6. Parlar de Figuiç i dels <i>Iyrman n Iffus</i>	788
11. Conclusions sobre els espais sociolingüístics de Mauretània Cesariana...	789
11.1. Mauretània Sitifiana	789
11.1.1. <i>La regió de Sitifis</i>	789
11.1.2. <i>Les ciutats de la costa i la Cabília Oriental</i>	790
11.1.3. <i>La regió de Hodna</i>	790
11.2. La Cabília Occidental.....	791
11.3. Les ciutats costaneres de Mauretània Cesariana.....	792
11.4. El Tell Occidental	794
11.5. La regió d' <i>Altaua</i>	794
11.6. El <i>limes</i> meridional de Mauretània Cesariana	796
12. Conclusions sobre la identificació de l'amaziguitat de Mauretània Cesariana...	798
13. Orientació bibliogràfica	799

VIII. MAURETÀNIA TINGITANA I SÀHARA OCCIDENTAL 801

0. Introducció	801
1. La Tingitana preromana	803
1.1. La protohistòria i l'empremta fenícia	803
1.2. Època del reialme de Mauretània	804
2. Les tribus de Mauretània Tingitana	806
3. La romanització de Mauretània Tingitana	810
3.1. Època de l'Alt Imperi (40-285 dC)	810
3.2. Època del Baix Imperi (285-429 dC).....	813
4. Mauretània Tingitana en època vàndala i bizantina	815
4.1. Època vàndala.....	815
4.2. Època bizantina i alta edat mitjana.....	815
5. Regions de Mauretània Tingitana (i del sud del <i>limes</i>)	817
5.1. La costa mediterrània i la serralada del Rif	817
5.1.1 <i>El Rif a l'antiguitat</i>	817
5.1.2. <i>La comarca de Tamuda</i>	817
5.1.3. <i>El port de Rusaddir</i>	819
5.1.4. <i>Septem Fratres i el Fretum Gaditanum</i>	819
5.2. La costa i les planes atlàntiques	819
5.2.1. <i>El camp de Tingi i de Zilil</i>	820
5.2.2. <i>Lixus i a la vall del Lucus</i>	821
5.2.3. <i>Banasa, Thamusida i les valls del Sububus i del Beth</i>	822
5.2.4. <i>Sala i la vall del Bu Rgreg</i>	823
5.2.5. <i>La plana de Volubilis</i>	824
5.3. La regió de <i>Tamsna</i>	825
5.4. L'Atlas	827
5.4.1. <i>Atlas Mitjà</i>	827
5.4.2. <i>Alt Atlas</i>	828
5.4.3. <i>Vall del Sus, Anti-Atlas i vall del Dra</i>	829
5.5. La regió de Tafilalt i del massís de <i>Syru</i>	831
5.6. El Sàhara Occidental i Mauritània	832
5.7. Les <i>Insulae Fortunatae</i>	838
6. Epigrafia líbica de Mauretània Tingitana	840
6.1. Les inscripcions en esteles.....	840
6.2. Les inscripcions rupestres del sud del <i>limes</i> de la Tingitana	841

7. Numismàtica de Mauretània Tingitana.....	843
8. Antroponímia maura de Mauretània Tingitana en fonts epigràfiques i literàries llatines (i gregues)	843
8.1. Antropònims en fonts llatines i gregues	844
8.2. Antropònims en fonts neopúniques	848
8.3. Conclusions	848
9. Fonts literàries gregues i llatines de Mauretània Tingitana	849
9.1. Ἄτλας i Ἀτλάντες d'ençà d'Heròdot (s. V aC).....	849
9.1.1. La designació grega Ἄτλας.....	849
9.1.2. Una descripció mítica del Ἄτλας.....	850
9.1.3. Força pragmàtica de l'evocació antroponímica a cals Ἀταράντες.....	850
9.2. El nom maure de l'Atlas a Estrabó i Plini el Vell (s. I dC).....	851
9.3. Αἰθίοπες heteròglots a la vall del Sus? Lectura lingüística del <i>Periple d'Hannó</i> i el <i>Periple del Pseudo-Escílax</i>	853
9.3.1. Els Αἰθίοπες del <i>Periple d'Hannó</i>	853
9.3.2. Els Αἰθίοπες del <i>Periple del Pseudo-Escílax</i>	858
9.4. La llengua dels Αἰθίοπες limítrofs del sud de Mauretània occidental segons Eudoxe de Cízic (fi s. II aC)	858
9.5. Getuls o etiops? Els Φαρούσιοι d'Estrabó	862
9.6. La llengua dels <i>Baniurae</i> segons Sili Itàlic (s. I dC).....	864
9.7. Alguns topònims de la Cosmografia de Ravenna (s. VII dC)	864
9.7.1. L'adaptació llatina dels topònims femenins maures en -t.....	864
9.7.2. L'etimologia del topònim <i>Abrida</i>	866
9.8. L'origen del topònim <i>Tamuda</i>	868
9.9. El nom antic del Cap Espartel	869
9.10. Un mot maure a Juvenal?	870
10. Els parlars amazics de Mauretània Tingitana	870
10.1. Introducció.....	870
10.2. El rifeny i altres parlars zenates.....	872
10.3. El tamaziyt	875
10.4. El taixelhit.....	877
10.4.1. El taixelhit modern.....	877
10.4.2. La literatura amaziga del Sus d'època medieval	879
10.5. El zenaga.....	881
10.6. L'amaziguitat de les Canàries	885
11. Espais sociolingüístics de l'antiga Mauretània Tingitana	889
11.1. Espais sociolingüístics <i>intra limitem</i>	889
11.1.1. La costa mediterrània i la serralada del Rif.....	889
11.1.2. La costa i les planes atlàntiques.....	889
11.1.2.1. Generalitats	889
11.1.2.2. L'espai volubità.....	890
11.1.2.3. L'espai septentrional.....	891
11.1.2.4. L'espai costaner meridional	892
11.2. Espais sociolingüístics <i>extra limitem</i>	892
11.2.1. La regió de Tamsna	893
11.2.2. L'Atlas	893
11.2.2.1. Atlas Mitjà	893
11.2.2.2. Alt Atlas.....	894

11.2.2.3. <i>Vall del Sus, Anti-Atlas, vall del Dra i regió de Tafilalt</i>	894
11.2.3. <i>El Sàhara Occidental</i>	896
11.2.4. <i>Les Insulae Fortunatae</i>	898
12. Identificació de l'amaziguitat de Mauretània Tingitana	899
12.1. Topònims amb un lexema amazic identificable.....	899
12.2. Topònims lexemàticament opacs.....	900
12.3. Antropònims tingitans	901
12.4. Les inscripcions líbiques.....	901
13. Orientació bibliogràfica	902
IX. PREAMAZIC, PROTOAMAZIC, PALEOAMAZIC	905
1. Introducció	905
1.1. Les nocions de “preamazic”, “protoamazic”, “paleoamazic” i “paramazic”	905
1.2. La recerca protoamaziga	906
1.2.1. <i>La lingüística històrica amaziga</i>	906
1.2.2. <i>Classificació dels dialectes amazics</i>	908
1.3. La recerca preamaziga	912
1.3.1. <i>Breu recorregut històric sobre la filiació de la llengua amaziga</i>	912
1.3.2. <i>Consolidació de la hipòtesi afroasiàtica</i>	914
1.4. La recerca paleoamaziga.....	916
2. Fonologia	917
2.1. Transcripció dels fonemes de l'amazic	917
2.2. Vocalisme protoamazic	919
2.2.1. <i>Reconstrucció del vocalisme protoamazic a partir dels dialectes moderns</i>	919
2.2.2. <i>Sonantisme, sil·labació i estatut de la xevà</i>	921
2.3. Vocalisme paleoamazic	925
2.3.1. <i>Evidències dels fonemes paleoamazics /i/ i /u/</i>	925
2.3.2. <i>Evidències del fonema paleoamazic /a/</i>	926
2.3.3. <i>El problema de l'oposició quantitativa</i>	927
2.3.4. <i>Quadre del vocalisme paleoamazic</i>	929
2.4. Consonantisme protoamazic.....	929
2.5. Consonantisme preamazic.....	930
2.6. Consonantisme egipci	931
2.7. Consonantisme protoafroasiàtic	932
2.8. Consonantisme paleoamazic.....	933
2.8.1. <i>Labials: /f/, /b/, /β/, /w/</i>	933
2.8.1.1. <i>Evidències de /f/</i>	933
2.8.1.2. <i>Evidències de /b/ i /β/</i>	934
2.8.1.3. <i>Evidències de /w/</i>	935
2.8.2. <i>Dentals i alveolars: /t/, /d/, /t̪/, /s/, /z/, /z̪/</i>	936
2.8.2.1. <i>Evidències de /t/</i>	936
2.8.2.2. <i>Evidències de /d/</i>	936
2.8.2.3. <i>Evidències de /t̪/</i>	937
2.8.2.4. <i>Evidències de /s/</i>	938
2.8.2.5. <i>Evidències de /z/</i>	938
2.8.2.6. <i>Evidències de /z̪/</i>	939

2.8.3. Postalveolars i prepalatals: /š/, /ʒ/, /y/	940
2.8.3.1. Evidències de /š/	940
2.8.3.2. Evidències de /ʒ/	941
2.8.3.3. Evidències de /y/	941
2.8.4. Velars i palatals: /k/, /c/, /g/, /ǵ/, /x/	942
2.8.4.1. Evidències de /k/ i /c/	942
2.8.4.2. Evidències de /g/ i /ǵ/	943
2.8.4.3. Evidències de /x/	943
2.8.5. Uvular o ejectiva: /q/ o /kʰ/	944
2.8.6. Glotals: /ʔ/, /h/	945
2.8.6.1. Evidències de /ʔ/	945
2.8.6.2. Evidències de /h/	946
2.8.7. Líquides i nasals: /l/, /r/, /m/, /n/	947
2.8.7.1. Evidències de /l/	947
2.8.7.2. Evidències de /r/	947
2.8.7.3. Evidències de /m/	948
2.8.7.4. Evidències de /n/	948
2.8.8. Laxitud i tensió	949
2.8.9. Espirantització?	951
2.8.10. Quadre del consonantisme paleoamazic	953
3. Estructura de les arrels lèxiques	954
3.1. Triconsonantisme i biconsonantisme	954
3.2. Restriccions en la formació d'arrels lèxiques	955
3.3. Vocalització	957
4. Morfologia nominal	958
4.1. Gènere i classes nominals	958
4.1.1. El femení en perspectiva preamaziga i protoamaziga	958
4.1.2. El femení paleoamazic	959
4.1.2.1. Femenins en *-āt	959
4.1.2.2. Femenins en *-ā(h)	961
4.1.2.3. Femenins en *-āy	962
4.2. Cas	962
4.2.1. De la declinació protosemítica a la protoafroasiàtica	962
4.2.2. La declinació protocuíxítica i l'estat protoamazic	963
4.2.3. Un possible nominatiu paleoamazic	964
4.3. Estat	965
4.3.1. Sintaxi de l'estat amazic	965
4.3.2. Morfologia de l'estat amazic	966
4.3.3. Origen del prefix d'estat	967
4.3.4. El morfema d'estat en paleoamazic	968
4.4. Nombre	971
4.4.1. Plurals externs	972
4.4.2. Plurals apofònics	973
4.4.3. Formacions de plural paleoamazigues	974
4.5. Mimació (nunació) i article	975
4.6. Afixos nominals de derivació	976
4.7. Preposicions	977
5. Morfologia pronominal	980
5.1. Pronoms personals	980

CONTINGUT

5.1.1.	<i>Els pronoms personals de l'amazic modern</i>	981
5.1.2.	<i>Els pronoms personals en protoamazic</i>	982
5.1.3.	<i>Els pronoms personals en egipci</i>	982
5.1.4.	<i>Els pronoms personals en prototxàdic</i>	983
5.1.5.	<i>Els pronoms personals en protocuixític</i>	983
5.1.6.	<i>Els pronoms personals en protoafroasiàtic</i>	985
5.1.7.	<i>Origen afroasiàtic dels pronoms personals independents protoamazics</i> ...	987
5.1.8.	<i>Pronoms personals clítics paleoamazics</i>	988
5.2.	<i>La marca de genitiu i els pronoms possessius</i>	989
5.3.	<i>Díctics i altres pronoms</i>	990
5.3.1.	<i>Pronoms demostratius</i>	990
5.3.2.	<i>Pronoms de suport de determinació</i>	991
5.4.	<i>Numerals</i>	992
6.	<i>Morfologia verbal</i>	994
6.1.	<i>Aspecte</i>	994
6.1.1.	<i>Els temes verbals en amazic modern</i>	997
6.1.2.	<i>Els temes verbals en protoamazic, protosemític, protocuixític i egipci</i> ...	998
6.1.3.	<i>Els temes verbals en protoafroasiàtic</i>	999
6.2.	<i>Vocalització dels temes verbals</i>	1000
6.2.1.	<i>Aportació de les dades del zenaga a la comparació de la vocalització aspectual amaziga</i>	1000
6.2.2.	<i>La vocalització aspectual protoamaziga en perspectiva afroasiàtica</i> ...	1002
6.3.	<i>Índexs de persona en el verb</i>	1003
6.3.1.	<i>De les conjugacions prefixada i sufixada a la circumfixa</i>	1003
6.3.2.	<i>Restes de la conjugació sufixada</i>	1005
6.3.3.	<i>Índexs de l'imperatiu</i>	1006
6.4.	<i>Aspecte, vocalització i índexs de persona del verb paleoamazic</i>	1006
6.4.1.	<i>Vocalitzacions en \check{a}-\check{V}</i>	1006
6.4.2.	<i>Vocalitzacions en \check{i}-\check{V}</i>	1007
6.4.3.	<i>Vocalitzacions en \check{u}-\check{V}</i>	1008
6.4.4.	<i>El perfectiu estatiu paleoamazic</i>	1009
6.5.	<i>Formes derivades del verb</i>	1010
6.5.1.	<i>Reduplicació i tensió (tipus D)</i>	1010
6.5.2.	<i>Afixació de \check{s}- (tipus S)</i>	1012
6.5.3.	<i>Afixació de m-/n- (tipus M-/N-)</i>	1013
6.5.4.	<i>Afixació de t- (tipus T-)</i>	1014
6.5.5.	<i>Combinacions de prefixos de derivació</i>	1014
6.5.6.	<i>Infixació de $-ay$-, $-aw$-, $-ā$- (tipus A)</i>	1015
6.6.	<i>El participi i els noms deverbals</i>	1015
6.6.1.	<i>El participi</i>	1015
6.6.2.	<i>Noms d'acció i d'estat</i>	1017
6.6.3.	<i>Noms verbals</i>	1017
6.6.4.	<i>Noms d'instrument</i>	1018
7.	<i>La posició de l'amazic en el si del <i>phylum</i> afroasiàtic a partir de la morfologia</i> ...	1019
7.1.	<i>Establiment d'isomorfs. Criteris i problemes</i>	1019
7.2.	<i>Llista de 60 trets</i>	1020
7.3.	<i>Feixos d'isomorfs</i>	1023
7.3.1.	<i>Quadre de trets</i>	1023

7.3.2. Agrupacions	1024
7.4. Interpretació dels isomorfs	1025
7.4.1. Trets conservadors	1025
7.4.2. Evidències per al “nucli innovador” amazic-semític-cuixític	1026
7.4.3. Alternatives al nucli amazic-semític-cuixític?	1026
7.4.3.1. Evidència per un agrupament amazic-sudcuixític-egipci.....	1026
7.4.3.2. Evidència per un agrupament amazic-cuixític-txàdic.....	1027
7.4.3.3. Evidència per un agrupament amazic-semític-egipci.....	1028
7.4.4. Innovacions específiques de l'amazic.....	1029
7.5. Conclusions	1029
8. Lèxic paleoamazic	1030
8.1. Lexicografia afroasiàtica i lexicografia preamaziga.....	1030
8.2. Corpus de lèxic paleoamazic a les fonts llatines i gregues.....	1032
8.3. Els llatínismes de l'amazic com a font per al coneixement de la fonologia paleoamaziga	1058
8.4. Continuitats antroponímiques	1066
9. L'expansió amaziga i el problema de la cronologia protoamaziga.....	1072
9.1. Una qüestió incòmoda: Què és més antic, el protoamazic o el paleoamazic?....	1072
9.2. La correlació entre les dades arqueològiques i la lingüística històrica amaziga....	1073
9.2.1. La introducció de protomediterranis capsians	1073
9.2.2. Tipologies d'expansió lingüística i aplicació a l'amazic.....	1074
9.2.3. La ramaderia com a activitat difusora del protoamazic.....	1075
9.2.4. L'estat cartaginès i la difusió del protoamazic.....	1076
9.3. La cronologia protoamaziga segons la glotocronologia i la lexicoestadística i la qüestió de la <i>Urheimat</i> del protoafroasiàtic.....	1078
9.3.1. Glotocronologia, lexicoestadística i datació del protoamazic	1078
9.3.2. L'origen de les llengües afroasiàtiques	1081
9.4. Les “migracions neoberbers”	1083
9.5. La contribució de les dades paleoamazigues	1086
9.6. Discussió de les febleses de les explicacions proposades sobre l'expansió amaziga i la datació del protoamazic.....	1087
9.6.1. L'oposició ramaders nòmades ~ agricultors sedentaris no és aplicable al cas amazic.....	1087
9.6.2. Cal cercar isoglosses en camps semàntics altres que el de la ramaderia	1088
9.6.3. Com podem accedir al “protoamazic 1”?	1089
9.6.4. L'expansió amaziga no sembla tenir cap parió tipològic.....	1090
9.6.5. La manca de proporcionalitat constant del canvi lingüístic fa desconfiar de mètode glotocronològic.....	1090
9.6.6. Les aproximacions interdisciplinàries minimistes són massa arriscades.....	1092
9.6.7. Els models dialectològics genealogista i difusionista no solament no s'exclouen sinó que s'han de donar per certs en el cas amazic	1093
10. Conclusions	1094
10.1. Caracterització del paleoamazic	1094
10.1.1. Morfema d'estat independent ~ morfema d'estat prefixat	1094
10.1.2. Fonemes faringalitzats sords ~ sonors.....	1094
10.1.3. Terminació nominal -ǃ.....	1094
10.1.4. Plurals apofònics	1095
10.2. Datació del protoamazic	1095

CONTINGUT

10.2.1. Difusió d'una protollengua sense una "expansió" demogràfica....	1095
10.2.2. Impossibilitat cronològica de remuntar la protollengua als origens del neolític nord-africà	1096
10.2.3. Desestimació de fets prehistòrics i antropobiològics.....	1096
10.2.4. Cronologia de la cristal·lització del protoamazic.....	1096
10.2.5. La cristal·lització del protoamazic i els eixos de vertebració intertribal paleoamaziga a través de les rutes caravaneres transsaharianes i els mercats.....	1097
10.2.6. La cristal·lització del protoamazic i l'extensió de la designació endoglòtica <i>Μάζικες</i> / <i>Mazices</i> / <i>MACIZ</i> durant el Baix Imperi.....	1100
10.2.7. Cristal·lització del protoamazic i desclosa del cristianisme nord-africà	1102
10.2.8. Segmentarietat, reduplicació i encavallament d'isoglosses.....	1102
10.2.9. Desestimació de la projecció vers l'antiguitat de les genealogies àrabs medievals	1104
10.2.10. La cristal·lització del protoamazic com a extensió d'una koinè composicional paleoamaziga.....	1104
10.2.11. Va poder el protoamazic emergir d'un pidgin?.....	1105
10.2.12. Consideracions finals.....	1107
11. Orientació bibliogràfica	1108

X. CONCLUSIONS GENERALS 1111

0. Introducció	1111
1. La situació lingüística de la Tamazga preromana (fins al s. II aC).....	1112
2. Abast de la llatinització de Tamazga (ss. II aC-III dC).....	1116
3. La situació lingüística de Tamazga durant les èpoques del Baix Imperi, vàndala i bizantina (ss. IV-VII dC)	1120
4. Identificació del paleoamazic i relació amb el protoamazic i el preamazic....	1128
5. Epíleg	1133

**APÈNDIX: CORPUS DE FONTS GREGUES I LLATINES PER AL
CONEIXEMENT DE LA LLENGUA AMAZIGA A L'ANTIGUITAT** 1135

0. Introducció	1136
1. <i>Periple d'Hannó</i> (circa s. VI aC).....	1136
2. Heròdot (s. V aC).....	1138
3. <i>Periple del Pseudo-Escílax</i> (circa s. IV aC).....	1145
4. Inscripció Cirenaica del s. IV aC	1145
5. <i>Periple d'Eudoxe de Cízic</i> (s. II aC)	1146
6. Polibi (s. II aC)	1146
7. Diodor de Sicília (s. I aC).....	1147
8. Sal·lusti (s. I aC).....	1148
9. <i>Bellum Africanum</i> (s. I aC)	1150
10. Ciceró (s. I aC)	1152
11. Vitruvi (s. I aC)	1153
12. Estrabó (s. I dC).....	1153
13. Valeri Màxim (s. I dC).....	1154
14. Pomponi Mela (s. I dC)	1155
15. Plini el Vell (s. I dC).....	1157
16. Dioscòrides (s. I dC)	1163
17. Estaci (s. I dC)	1163

18. Sili Itàlic (s. I dC)	1164
19. Appià (s. II dC)	1164
20. Ptolomeu (s. II dC).....	1165
21. Frontó (s. II dC).....	1165
22. Apuleu (s. II dC).....	1165
23. Festus (s. II dC).....	1167
24. Tertul·lià (ss. II-III dC)	1167
25. Pomponi Porfirió (s. III dC)	1168
26. Ulpià (s. III dC).....	1169
27. Cebrià (s. III dC).....	1170
28. <i>Ostraca de Golas</i> (s. III dC)	1170
29. Inscripcions de <i>Lambaesis</i> i <i>Auzia</i> (s. III dC)	1171
30. Noni Marcel (ss. III-IV dC)	1172
31. Arnobi el Vell (s. IV dC)	1173
32. Aureli Víctor (s. IV dC).....	1174
33. Ammià Marcel·lí (s. IV dC)	1174
34. <i>Història Augusta</i> (s. IV dC?).....	1175
35. Servi (ss. IV-V dC)	1176
36. Pseudo-Apuleu (ss. IV-V dC?).....	1176
37. Joan Crisòstom (ss. IV-V dC).....	1177
38. Sinesi de Cirene (ss. IV-V dC)	1179
39. Ticoni (ss. IV-V dC)	1180
40. Jeroni (s. V dC)	1181
41. Agustí (s. V dC)	1183
42. Pal·ladi (s. V dC).....	1204
43. <i>Vides dels Pares del Desert</i> (s. V dC).....	1206
44. Filostorgi (s. V dC).....	1209
45. Càssius Fèlix (s. V dC)	1209
46. Pseudo-Galè (<i>circa</i> s. V dC).....	1211
47. Consenci (s. V dC).....	1212
48. Víctor de Vita (s. V dC)	1213
49. Arnobi el Jove (s. V dC)	1217
50. <i>Tauletes Albertini</i> (s. V dC).....	1218
51. Fulgenci (ss. V-VI dC).....	1218
52. Musció (<i>circa</i> s. VI dC).....	1221
53. Hesiqui (<i>circa</i> s. VI dC)	1222
54. Priscià (s. VI dC)	1224
55. Procopi (s. VI dC)	1225
56. Corip (s. VI dC)	1228
57. Joan el Lidi (s. VI dC).....	1229
58. Joan Moscus (s. VI dC).....	1230
59. Joan de Biclar (ss. VI-VII dC)	1230
60. Isidor (s. VII dC).....	1231
61. <i>Vida de Samuel de Qalamun</i> (s. VII dC).....	1232
62. <i>Vida de Manassès</i> (datació incerta)	1235
63. <i>Cosmografia de Ravenna</i> (s. VII dC).....	1236
64. Paolo Pompilio (s. XV dC)	1237
65. Altres fonts	1238

BIBLIOGRAFIA	1241
---------------------------	------

ÍNDEXS	1339
1. Índex de matèries.....	1339
2. Índex geogràfic.....	1349
3. Índex de tribus i confederacions.....	1364
4. Índex de personatges antics i medievals	1368
5. Índex d'autors i obres anònimes antics i medievals	1371
6. Índex d'autors moderns	1376
7. Índex de figures	1383

ANNEX DE CARTOGRAFIA LINGÜÍSTICA

1. Mapa lingüístic d'Egipte als ss. III-IV dC
2. Mapa lingüístic de Cirenaica i Marmàrica al s. III dC
3. Mapa lingüístic de Tripolitània i Fazània al s. III dC
4. Mapa lingüístic de Zeugitana, Bizacena i Numídia al s. III dC
5. Mapa lingüístic de Mauretània Cesariana al s. III dC
6. Mapa lingüístic de Mauretània Tingitana al s. III dC
7. Mapa lingüístic de l'Àfrica del Nord i la Mediterrània abans de la romanització (ss. IV-II aC)
8. Mapa lingüístic de l'Àfrica del Nord i la Mediterrània en l'apogeu de la romanització (s. III dC)
9. Mapa lingüístic de l'Àfrica del Nord i la Mediterrània abans de la conquesta arabomusulmana (s. VII dC)
10. Mapa lingüístic de l'Àfrica del Nord i la Mediterrània a l'actualitat
11. Densitat demogràfica de l'Àfrica del Nord a l'actualitat
12. *Linguae francae* de l'Àfrica del Nord i la Mediterrània abans de la romanització (ss. IV-II aC)
13. *Linguae francae* de l'Àfrica del Nord i la Mediterrània durant els ss. IV-VII dC
- 14a. La llengua amaziga al Marroc
- 14b. ⵜⴰⴳⴷⵓⴷⴰ ⵜⴰⴷⵣⴰⵢⵔⵉⵜ ⵜⴰⴳⴷⵓⴷⴰ ⵜⴰⴷⵣⴰⵢⵔⵉⵜ ⵏ ⵏⵓⵎⵉⵔⵉⵏⵏ
15. Segmentarietat i reduplicació a calcs *Ayt Etta*, *Ayt Yaflman* i altres tribus de l'Alt Atlas Central, Alt Atlas Oriental, *Syru*, Tafilalt i Dra
16. Teoria lingüística de les ones conjugada amb l'estructura segmentària de les societats (paleo)amazigues mediterrànies

Introducció

1. Punt de partença

1.1. Λίβυες, *Mauri*, *Numidae*, *Gaetuli*, *Mazices*... eren amazigòfons?

És més aviat per versemblança històrica¹ que per veritables proves lingüístiques que hom ha admès fins ara que la llengua de les poblacions que les fonts antigues anomenen genèricament —encara que no totes les designacions són ben bé sinònimes— com a *Mauri*, *Numidae*, *Gaetuli*, *Mazices* / Μάζικες, Λίβυες i Μαυροῦσιοι —a banda els nombrosos etnònims que designen tribus particulars²— representa un estadi antic de la llengua amaziga (o berber)³. Després de l'edició del recull d'inscripcions líbiques a cura de J.-B. Chabot els anys 1940-1941, que arreplega 1.124 inscripcions monumentals i funeràries antigues⁴, els amazigòlegs nodriren l'esperança de reconèixer-hi un estadi antic de la llengua amaziga. Ara bé, malgrat la identificació d'alguns morfemes i lexemes⁵, els resultats han estat menys fructífers del que hom esperava; l'explotació de les inscripcions rupestres saharianes⁶, fins ara força negligides, permet concebre que també en epigrafia líbica hi ha possibilitats de progrés. Aquests indicis en l'epigrafia líbica —d'altra banda de distribució geogràfica desigual, segons les eleccions de les prospeccions arqueològiques— i l'aspecte “amazigoide” d'una part de la toponímia nord-africana antiga⁷ no són suficients per a verificar, des d'un punt de vista estrictament lingüístic, l'amaziguitat de les poblacions maures⁸.

¹ Cf. GALAND 2002-2003, pp. 259-260: “Aussi se tourne-t-on volontiers, pour mieux connaître le libyque, vers les parlars berbères actuels, qu'il faut bien considérer comme l'état présent de la même langue, puisque rien ne signale leur arrivée en Afrique à époque historique. [...] L'hypothèse de l'apparition, à époque historique, d'une langue berbère qui serait tout autre que le libyque est sans doute difficilement soutenable, mais les causes de perturbation n'ont pas manqué et il n'est pas facile d'en mesurer les effets”.

² Sobre les designacions etnonímiques, vegeu *infra*, § 2.2.

³ Sobre la preferència de la designació endoglòtica sobre l'exoglòtica, vegeu *infra*, § 2.1.

⁴ Sobre la cronologia d'aquestes inscripcions, vegeu *infra*, § VI.7.2.

⁵ Vegeu *infra*, § VI.7.3.

⁶ En parlem *infra*, § IV.3.

⁷ Tractem alguns aspectes toponímics *infra*, § V.12.

⁸ Això justifica que, en la monografia de conjunt d'ADAMS 2003 sobre els contactes lingüístics entre el llatí, d'una banda, i l'osc, l'umbre, el vènet, el

1.2. La interdisciplinarietat en l'estudi de la llengua dels maures

Per definir l'objectiu de la present recerca, l'explotació de les fonts grecolatines antigues per al coneixement de la llengua dels maures, ens vam orientar inicialment en unes consideracions que l'amazigòleg S. Chaker va desenvolupar en un article de síntesi intítulat "La situation linguistique dans le Maghreb antique: Le Berbère face aux idiomes extérieurs"⁹. L'autor, que avalua d'estat de la qüestió sobre aquest domini, raona les causes de l'endarreriment de la recerca¹⁰ i insta a l'estudi dels següents aspectes: (1) la identificació de les llengües presents; (2) llurs relacions sobre el terreny, és a dir la repartició geogràfica i social i la importància demogràfica de cadascuna; (3) l'estatut de cada llengua en relació amb la institució de l'estat; (4) les connexions ideològiques, és a dir les actituds dels diferents grups socials envers les diferents llengües¹¹.

En efecte, qualsevol llatí, hel·lenista, egipci, semitista o estudiós, en general, de qualsevol àmbit de les Ciències de l'Antiguitat haurà tingut en alguna ocasió la curiositat de saber què parlaven els *Mauri*, *Numidae* o *Gaetuli* que apareixen al *Bellum Iugurthinum* de

messapi, l'etrusc, les llengües cèltiques, el púnic, el libicoberber, l'arameu, l'hebreu, les llengües germàniques, l'ibèric i altres llengües de la Península Ibèrica, l'egipci, el gètic, el sàrmata i el traci, d'altra banda, hom trobi desproporcions tals com les 46 planes dedicades al púnic (200-245) en comparació amb les dues planes dedicades al libicoberber, en les quals l'autor conclou prudentment que "if we know virtually nothing of the ancient language, we cannot begin to attempt to relate it to the modern" (pp. 246-247). Sobre els llatinismes de l'amazic com a font per al coneixement de la fonologia paleoamaziga, vegeu *infra*, § IX.8.3. Per bé que el lloc del paleoamazic no hi sigui tampoc reconegut, el tractament dels fets nord-africans en la darrera monografia de l'autor, dedicada a la diversificació regional del llatí (ADAMS 2007, pp. 259-270 i 516-576), és molt més interessant des del punt de vista de les dades lèxiques, atribuïdes més aviat al púnic.

⁹ CHAKER 1980-1981, pp. 135-152. Pel fet d'haver estat publicat en una revista d'escassa difusió a Europa (*Libyca*, editada a Alger), aquest article no ha estat gaire tingut en compte pels llatinistes especialitzats en l'Àfrica romana i en sociolingüística. Val a dir, però, que l'article en qüestió, no sabem si modificat o no, havia de constituir un capítol de l'*Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. De fet, consta als índexs d'aquesta obra de referència del món romà. El cas és que el volum en què havia d'aparèixer (II.29.3) roman encara pendent de publicació. Aquesta llacuna és significativa de la consideració que els fets lingüístics amazics reben dins les Ciències de l'Antiguitat.

¹⁰ "Ce domaine est, globalement, mal connu est peu étudié. Cet état de chose est le résultat d'un faisceau de causes très diverses. Pour une part non négligeable, le retard des recherches est lié au caractère nécessairement pluridisciplinaire de toute approche socio-linguistique qui doit mettre en oeuvre et associer des spécialités aussi diverses que la linguistique, l'histoire, la sociologie (dans leurs nombreuses subdivisions)... Or, ces différents domaines sont, dans les Études Maghrébines peut-être plus qu'ailleurs, assez fortement cloisonnés" (*Op. cit.*, p. 135).

¹¹ *Loc. cit.*

Sal·lusti¹²; quina llengua parlaven els Λίβυες que va conèixer Heròdot en el seu viatge a Cirene¹³; quina era la identitat lingüística dels assaltants Μάζικες / *Mazices* / ΜΑΓΓΖ que, segons la Patrística grega, llatina i copta d'Egipte, feien la guitza als Pares del Desert¹⁴; en quina mesura pot contribuir el coneixement de la situació lingüística de l'Àfrica romana a l'enfocament de qüestions recurrents en filologia llatina com la variació dialectal del llatí —discussió que sempre ha tingut l'*africitas* com a element central¹⁵— o la variació diastràtica i pragmàtica del llatí dels cristians —en què sempre es prenen com a referència autors *Afri* com Tertul·lià, Cebrià, Agustí o Fulgenci¹⁶—; quina relació podria haver-hi entre la llengua dels *Mauri* / Λίβυες i la llengua amaziga que els nouvinguts arabomusulmans van trobar-se a l'Àfrica del Nord al s. VII dC¹⁷ i que encara es parla avui dia, bé que de manera discontinua i amb una minorització avançada en diverses regions, d'est a oest, de l'oasi de Siwa (antic *Ammon*) a Egipte fins a l'oceà Atlàntic i, de nord a sud, de la Mediterrània a la vora del Senegal i del Níger i la vall de l'*Azāway*¹⁸; i altres qüestions d'indole semblant, que, sens dubte, no resultaran alienes a cap estudiós d'alguna especialitat de les Ciències de l'Antiguitat.

El buit de coneixement que S. Chaker detectava i sobre el qual aportava orientacions per a omplir-lo fa prop de trenta anys prou mereixia una recerca monogràfica de l'abast que ens hem proposat en el present treball. Atès que, en el marc d'una investigació forçosament interdisciplinària com la que implica l'estudi de la situació lingüística a l'Àfrica del Nord antiga, una de les necessitats peremptòries era l'establiment d'un corpus de fonts gregues i llatines per al coneixement de l'antiga llengua dels Λίβυες / *Mauri*,¹⁹ aviat vam pensar que, a partir de la nostra formació en filologia clàssica, era pel cantó filològic que podíem fer alguna aportació original a una recerca menada en aquesta direcció²⁰. Des del primer moment, però, se'ns va fer evident que era impossible la identificació de la llengua dels mots “africans” que apareixen esparsament a les fonts antigues nord-africanes sense un coneixement específic dels aspectes més diversos de la lingüística

¹² Vegeu corpus, § 8.

¹³ Vegeu corpus, § 2.

¹⁴ Vegeu corpus, § 43.

¹⁵ En parlem *infra*, § V.16.

¹⁶ Vegeu *infra*, § VI.11.

¹⁷ Sobre aquest episodi, vegeu CAMPS 1983.

¹⁸ Sobre la distribució geogràfica dels dialectes amazics, vegeu mapa n° 10.

¹⁹ Aquesta necessitat ha estat posada de manifest recentment per NAÏT-ZERRAD 2008, p. 17: “Vu l'importance de ces textes (grecs, latins, arabes) pour le monde berbère, il faudrait lancer un grand projet pour le dépouillement systématique des données berbères qu'ils contiennent avec leur étude linguistique et leur mise à disposition des chercheurs par des publications sur tous les supports adéquats (papier, numérique, Internet)”.

²⁰ Conseqüentment, vam dedicar un dels dos treballs de DEA a l'establiment d'un corpus —bé que incomplet— de fonts grecolatines per al coneixement de la llengua amaziga a l'antiguitat.

amaziga, per tal de verificar si, realment, aquests mots eren testimoniats d'un estadi antic de la llengua amaziga o d'una altra llengua, cosa que encara s'havia de demostrar. El plantejament que hem adoptat ha estat, doncs, pendre com a agafadors la filologia llatina i grega, d'una banda, i la lingüística històrica amaziga, d'altra banda, i a partir d'aquí tractar les dades filològiques i les anàlisis lingüístiques en perspectiva interdisciplinària, és a dir integrant-hi els avenços que havien assolit altres disciplines de les Ciències de l'Antiguitat amb aplicació a l'Àfrica del Nord, concretament: l'epigrafia (llatina, grega, púnica i líbica), l'onomàstica (antroponímia, toponímia, etnonímia), la numismàtica²¹, la sociolingüística i la pragmàtica, la geografia lingüística i l'ecolingüística, l'antropologia lingüística, la història general i la demografia. Desenvolupem en epígrafs posteriors (§§ 4-11) la manera com han estat tractades i integrades en la present recerca dades procedents de disciplines tan diverses. Aquí fem notar solament que un tractament interdisciplinari rigorós comporta una utilització adequada de les dades obtingudes per cadascuna de les disciplines tingudes en consideració, cosa gens fàcil atesa la formació eminentment lingüística i filològica de què partíem. L'extensa i heterogènia bibliografia final, que no ha estat pas expandida per mor de l'erudició sinó que ha estat realment emprada perquè la consideràvem pertinent, mostra la màxima consideració que hem tingut envers totes aquestes disciplines —que no tractem com a *ancillae philologiae* sinó com a disciplines amb entitat pròpia— i alhora algunes de les conseqüències —la major complexitat metodològica i la multiplicació dels ítems bibliogràfics— d'un tractament integral dels fets lingüístics en què els aspectes de *realia* són contrastats. El respecte amb què han estat tractades totes les Ciències de l'Antiguitat referides no garanteix, no obstant això, per les pròpies limitacions, que sempre hàgim adduït adequadament les dades procedents d'altres disciplines. Com a treball lingüístic d'enfocament interdisciplinari, la present recerca hauria de ser accessible a qualsevol especialista d'una Ciència de l'Antiguitat qualsevol, començant per llatinistes, hel·lenistes, amazigòlegs, punicistes i egipcòlegs, així com també a lingüistes generals, historiadors, arqueòlegs i antropòlegs. Per facilitar-ne l'accés, hem prodigat explicacions i referències ulteriors de fets idiosincràtics que qualsevol llatinista —per exemple el concepte del “llatí dels cristians”— o qualsevol amazigòleg —per exemple els conceptes de “pronom de suport” o de “estat d'annexió”— coneix sobradament des del punt de vista de la seva disciplina, però que poden ser opacs per a estudiosos d'altres disciplines. La interdisciplinarietat comporta fer més intel·ligibles els fenòmens d'una disciplina concreta tractant-los de la manera més homologable²² possible per a especialistes de les altres disciplines implicades.

²¹ A partir, sobretot, del vell recull de MÜLLER (L.) 1860-1874.

²² Vegeu què comporta aquest principi aplicat al nivell fonològic *infra*, § 7.

2. Noms i coses

2.1. Amazic i berber

Optem per la designació endoglòtica *amazic*, adaptada a la fonologia del català, enfront de l'exoglòtica *berber* per les següents raons: (1) El mot ⵎⴰⴳⴷⵉⵢ *amaziy* (plural ⵎⴰⴳⴷⵉⵢⵏ *imaziyn*) per a l'individu i ⵜⴰⴳⴷⵉⵢⵜ *tamaziyt* per a la llengua (i per al femení)²³ està testimoniada en tots els dialectes del Marroc, de Tunísia, de Líbia, entre els tuaregs (amb les formes dialectals *tāmahāq/tāmašāq/tāmajāq*) i en diversos parlars d'Algèria; solament s'ha perdut en els parlars del nord d'Algèria (cabilenc, xauí, xènuia, mozabita, Wargla)²⁴, en què ha estat reintroduït amb èxit en les últimes dècades gràcies a la (re)presa²⁵ de la consciència identitària. (2) El mot ⵎⴰⴳⴷⵉⵢ *amaziy* —d'altra banda d'etimologia desconeguda²⁶— té una connotació de noblesa per als propis amazics que no té *berber*, d'origen clarament depreciatiu. (3) La designació ⵎⴰⴳⴷⵉⵢ *amaziy* sovinteja a l'antiguitat en fonts literàries i epigràfiques llatines (*Mazices*, *Mazici*), gregues (Μάζικες), líbiques (MSK) i àdhuc una de copta, si s'admet que remeten a això, segons proposem, els ⲙⲁⲤⲮ de la *Vida de Samuel de Qalamun*²⁷, i apareix fins i tot com a antropònim (masculí i femení), amb nombroses variants gràfiques, en masculí i femení (*Mazic / Mazzic / Mazix / Mazics / Mazica / Mazicat*), des dels oasis occidentals d'Egipte fins a la serralada del Rif a Mauretània Tingitana²⁸. Es pot dir, doncs, que *amazic* és la solució que

²³ Sobre l'ortografia de l'alfabet de *tifinay* estàndard, vegeu la proposició, tota recent, amb caràcter normatiu —que concerneix, de fet, tota la gramàtica— de BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008, per bé que emprem en el present treball notacions fonològiques de base llatina, tal com especifiquem *infra*, § 14.1. Sobre la transcripció dels fonemes de l'amazic, vegeu *infra*, § IX.2.1.

²⁴ Sobre la localització i la classificació dels dialectes amazics, vegeu *infra*, § IX.1.2.2.

²⁵ Apareixen *Mazices* en nombrosos passatges de l'obra de l'historiador Ammià Marcel·lí, que els situa a Mauretània Cesariana. Vegeu corpus, § 33. Doncs, és molt probable que aquestes regions algerianes que havien perdut l'ús tradicional de la designació endoglòtica l'haguessin tinguda almenys antigament.

²⁶ Vegeu l'avaluació d'alguns assajos etimològics a CHAKER 1997a, pp. 565-567.

²⁷ Vegeu *infra*, § I.5.4.

²⁸ Vegeu el dossier onomàstic que oferim *infra*, § IX.8.2, s.u. **māzīq*. Ja MOMMSEN (1885, p. 640) era conscient que aquesta unitat etnonímica devia reposar en la consciència de pertinença a una mateixa comunitat: "Sie selber nennen sich im Rif bei Tanger Amāzigh, in der Sahara Imōschagh, und der gleiche Name begegnet, auf einzelne Stämme bezogen, mehrfach bei den Griechen und Römern, so als Maxyer bei der Gründung Karthagos, als Maziken in der Römerzeit an verschiedenen Stellen der mauretanischen Nordküste; die den zerstreuten Überresten gebliebene gleichartige Benennung

entronca amb l'ús de les nostres llengües clàssiques, grega i llatina²⁹, a diferència de *berber*, designació consagrada pel francès —des d'on s'ha difós a altres llengües— a partir de l'àrab, que pot haver-ho pres, al seu torn, del llatí *barbarus* (< grec βάρβαρος)³⁰. (4) Aquesta denominació és la que ha fet fortuna en català d'ençà dels anys 1990, adaptada a les regles fonològiques, ortogràfiques i morfològiques de la nostra llengua (*amazic, amaziga, amazics, amaziques*), tant pels pocs estudiosos catalans que han dedicat alguna atenció a aquesta llengua com pel teixit associatiu amazic dels Països Catalans, raons per les quals ha estat presa d'ençà del 2008 pel TERMCAT com a preferent, amb *berber* com a designació secundària³¹.

Fem notar, per això, que, encara que la designació endoglòtica comença a tenir un cert ús en la literatura científica francògrafa³² —que no “francesa”—, en anglès, en alemany i en altres llengües del nostre entorn, el cert és que la designació exoglòtica encara és la més usual —no pas exclusiva— en els àmbits acadèmics internacionals³³. L'opció que hem adoptat, i que emprem consistentment en la present recerca, no implica pas que sigui “errònia” la designació *berber*³⁴, que, en qualsevol cas, és perfectament sinònima —denotativament—. De l'amazic ⵜⴰⴷⵓⴷⴰⵢⵜ *Tamazya* ‘Països Amazics’ (pròpiament ‘amaziguitat’), prenem, adaptat al català, *Tamazga*, sinònim de *Berberia*, naturalment per coherència amb l'ús d'*amazic*. Altres designacions que utilitzem les derivem directament del català, per la qual cosa són diàfanes: *amazigòfon, amazigologia, amazigòleg, amazigoide* i alguna altra.

beweist, daß diesem großen Volke seine Zusammengehörigkeit einmal aufgegangen ist und sich dem Bewußtsein dauernd eingeprägt hat”.

²⁹ En neollatí es podria dir *Libyca lingua / Libycus* (d'acord amb l'ús grec) o *Mazica lingua / Mazicus*.

³⁰ A manca d'evidències filològiques, cal deixar en l'aire la possible etimologia grecolatina, atès que la reduplicació d'una síl·laba tancada constituïda per una bilabial i una líquida per a expressar defectes de parla —pensem, sense anar més lluny, en el català *balbuçar* (cf. COROMINES 1980-2001, vol. 1, p. 573, s.u. *balb*)— és prou banal perquè hagi pogut originar-se independentment en grec i en àrab.

³¹ Teòricament, hauria estat preferible llevar el prefix d'estat i adaptar-ho com a *mazic, maziga, mazics, maziques*, de la mateixa manera que, per a altres llengües que contenen un prefix nominal, s'ha optat pel lexema pur, com en el cas de *suahili* (en lloc de *kiswahili*), o una derivació sufixada catalanitzada, com en el cas de *ruandès* (*kinyarwanda* en la llengua d'origen), etc. Però fins i tot en el cas de les llengües bantu hi ha una certa inconsistència entre els africanistes —de tot el món—, atès que podem trobar igualment glotònims com *kikongo, kikuiu, kimbundu*. Per no generar confusió amb la qüestió onomàstica, ens atenim a *amazic, amaziga, amazics, amaziques*, formes com més va més consolidades per l'ús.

³² Per exemple, a *La nouvelle grammaire de l'amazighe* (BOUKHRIS et alii 2008).

³³ En francès *berbère*, en anglès *Berber*, en alemany (*das*) *Berberische*, en neerlandès *Berber*, en italià *berbero* i en castellà *beréber* o *bereber*, al costat de la designació endoglòtica, que de mica en mica també s'hi va obrint pas.

³⁴ Vegeu alguns arguments per a preferir, en francès, *berbère*, a CHAKER 1995a, p. 133.

2.2. Maures, libis, nòmides, getuls

Encara que ja “clàssica”, no és *Mazices* / Μάζικες la designació genèrica més habitual³⁵ per al poble que vivia, d’est a oest, des del marge occidental del delta del Nil fins a les Columnes d’Hèrcules i, de nord a sud, des de la Mediterrània fins al domini dels Αἰθίοπες (sense més precisions), sinó Λίβυες³⁶ a les fonts gregues anteriors a l’època romana —és freqüent també Μαυροῦσιοι en època romana— i, al més sovint, *Mauri* a les fonts llatines³⁷, bé que menys generalitzat en llatí que Λίβυες en grec. *Numidae*³⁸ és també freqüent, si bé bàsicament aplicat als maures de la regió històrica de Numídia, que, com que en el moment de màxima expansió havia arribat a cobrir part de les futures Mauretània Cesariana a l’oest i de Zeugitana a l’est, en alguns autors té un ús força generalitzat. *Gaetuli*³⁹, una altra designació força estesa (des de Tripolitània fins a les Mauretànies), s’aplicava generalment a poblacions “liminars”, situades en regions predesèrtiques al nord dels *Garamantes* (i, certament, dels *Aethiopes*) i al sud dels *Mauri*. *Afri*⁴⁰, que s’havia emprat durant els primers temps de la colonització romana, encara en època republicana, per a designar una tribu nord-zeugitana, va acabar designant, de fet, els afroromans, i és en aquest sentit que solem emprar aquesta denominació. Mantenim, adaptades al català (*libis, maures, nòmides, getuls*), amb l’excepció d’*Afri* —que no sempre es pot adaptar com a *africans*—, aquestes vagues designacions ètniques amb què les fonts clàssiques anomenaven, més o menys genèricament, les poblacions nord-africanes autòctones (per oposició a púnics, grecs i romans) leucodermes (per oposició als “etiops”) que vivien a l’oest dels egipcis⁴¹. D’acord amb els usos “clàssics”, solem emprar *libis* en el context de la Tamazga Oriental (d’influència grega) i *maures* en el context de la Tamazga Central i Occidental (d’influència púnica i llatina), tot mantenint igualment la designació *nòmides* per als maures de la regió de Numídia. Només emprem la designació *(paleo)amazics* quan volem implicar la identitat *lingüística* amaziga dels libis / maures

³⁵ En alguns casos, sens dubte també ho era, com es veu en el següent passatge del petit tractat de geografia *Expositio totius mundi* de c. 350 dC: “...ubi aiunt in minima parte ipsius deserti habitare barbarorum paucam gentem, quae sic uocatur Mazicum et Aethiopum” (editat per RIESE 1878, p. 123) ‘...on diuen que en alguns punts del desert mateix [el Sàhara, al sud de Tripolitània i de Bizacena] habiten pobles bàrbars poc nombrosos anomenats mazics i etiops’. Vegeu més testimoniatges *infra*, § IX.10.2.6.

³⁶ Vegeu més detalls al corpus, § 2 (introducció a Heròdot).

³⁷ Sobre *Mauri* i Μαυροῦσιοι, vegeu *infra*, § VIII.2.7.

³⁸ Vegeu *infra*, § VI.1.2.3.

³⁹ Vegeu *infra*, § III.2.5.

⁴⁰ Vegeu *infra*, § V.7.1.

⁴¹ La idea de l’autoctonia africana de Λίβυες i Αἰθίοπες (per oposició als arvinguts Φοίνικες i Ἕλληνες) és expressada ja per Heròdot (corpus, § 2.11).

a què ens referim. D'aquesta manera evitem l'ús abusiu que arqueòlegs i historiadors, principalment, fan de la designació *paléo-berbères* (i altres d'equivalents) per a referir-se a individus de dubtosa identitat lingüística, bé que portadors d'aspectes civilitzacionals (i fins antropobiològics) que hom considera "paleoamazics"⁴². D'altra banda, encara que els antics no anomenaven específicament *barbari* els maures ni *barbara* llur llengua, sí que hi ha almenys un testimoniatge —rar i tardà— en un hexàmetre oprobios del poeta d'època bizantina Corip: "*tam fera barbaricae latrantia nomina linguae*" (corpus, § 56.2) 'tan salvatges són els noms com lladrucs de la llengua bàrbara!'⁴³.

3. L'amazigologia i les Ciències de l'Antiguitat

La principal causa del *uacuum* en l'estudi del paleoamazic és la poca consideració acadèmica de què han gaudit, tradicionalment, els estudis amazics, cosa que no ha permès el desenvolupament d'una disciplina autònoma, que en diem *amazigologia*⁴⁴, que, per interès intrínsec, prou mereixeria rebre un tracte, dins les Ciències de l'Antiguitat —així com també, naturalment, dins la medievalística, l'africanística i totes les ciències en què l'Àfrica del Nord constitueixi objecte d'estudi—, comparable al que rep la filologia llatina, la filologia grega, l'egiptologia, l'assiriologia o els estudis cananeus. L'amazigologia, partint dels fets lingüístics⁴⁵, que són els únics que permeten afirmar inequívocament l'amaziguitat —a manca d'unitat de tipus antropobiològics i a causa de les hibridacions que permeten altres fenòmens civilitzacionals—, hauria d'aglutinar totes les àrees de coneixement que concerneixen el fet amazic, per tant, la lingüística, la història, l'antropologia social i cultural, les antiguitats, la sociologia, la literatura, la filologia, l'epigrafia, l'antropobiologia, la geografia, la història de les religions, la mitologia i l'arqueologia. De fet, és aquest

⁴² Sobre aquest aspecte, vegeu *infra*, § 5.3.

⁴³ Vegeu al corpus (§ 37.3) un passatge de Joan Crisòstom en què *βάρβαροι* és usat específicament, però no pas aplicat als maures.

⁴⁴ Com que no és precisament en la tradició textual —com trobem en les filologies llatina, grega, sànscrita, hebrea, àrab i altres— que aquesta disciplina hauria de basar-se —tot i que hi ha, certament, escrits medievals i moderns amazics que prou mereixerien gaudir d'edicions filològiques—, sinó més aviat en el testimoni viu de les societats amazigues contemporànies, més aviat que *filologia amaziga*, encunyem i proposem el terme *amazigologia* per analogia amb egiptologia, indologia, assiriologia, etruscologia, etc. Però, com que el més important no és el nom —també podríem admetre *Estudis Amazics* o qualsevol altra designació equivalent—, sinó la cosa, poc ens amoïna el nom amb què s'acabi designant aquesta disciplina emergent.

⁴⁵ Vegeu un breu report de la història de la recerca en lingüística amaziga, bàsicament en perspectiva diacrònica, *infra*, § IX.1.2.1.

l'esperit amb què va concebuda l'*Encyclopédie Berbère*⁴⁶, que traspua pertot el gust per l'objecte d'estudi del seu fundador i director (fins a la seva mort l'any 2002) G. Camps i que ha permès la confluència, en els mateixos volums, d'especialistes provinents de disciplines fortament compartimentades, que han sentit la necessitat de posar en comú els seus coneixements sobre els fets amazics. Ara bé, si aquesta lloable iniciativa científica, encara en curs de publicació, no té reflex acadèmic, mitjançant una presència en l'ensenyament superior que es correspongui amb la vastitud i la complexitat de coneixements que aquesta disciplina abraça, difícilment es formaran investigadors capaços de tenir en compte integralment —i no de manera compartimentada— els fets més diversos que constitueixen l'amazigologia. I el cas és que, fins i tot si es tracta d'un espècimen rar, d'amazigòlegs (*berbérisants* en francès) n'hi ha, tant als països d'origen⁴⁷ com a Europa⁴⁸, però generalment partint d'una formació o bé no específicament amazigòloga o bé especialitzada en lingüística sincrònica —i cadascú centrat en el seu propi dialecte⁴⁹—, en antropologia social i cultural, en literatura, etc., de manera que amb prou feines podem dir que hi hagi amazigòlegs que hagin rebut —si no és per pur esforç autodidacte— una formació íntegra al mateix nivell que la d'un llatinista, hel·lenista, egipciòleg, assiriòleg, semitista o de qualsevol especialista en alguna altra Ciència de l'Antiguitat consolidada per la recerca i per l'ensenyament superior. El subdesenvolupament anòmal de l'amazigologia⁵⁰ com a disciplina

⁴⁶ “La complexité des problèmes liés à l'existence des populations berbères est telle que les spécialistes des questions africaines, qu'ils traitent du Maghreb, du Sahara, des régions sahéliennes ou du voisinage du Nil, ont le plus grand besoin de disposer d'un classement méthodique des connaissances sur l'ensemble des populations de ces régions” (CAMPS 1984b, p. 47).

⁴⁷ Després de la supressió de l'ensenyament superior d'amazic a Alger (on s'havia instaurat l'any 1885) i a Rabat (on s'havia instaurat l'any 1915), arran de la constitució dels estats postcolonials magribins, la recerca en estudis amazics es va ressentir notablement als països d'origen, i no ha estat fins fa molt poc que hi ha renascut, amb un clar desavantatge encara en relació amb París, on no s'ha interromput mai la docència ni la recerca amazigòloga. Sobre la història dels estudis amazics, vegeu CHAKER 1984, pp. 41-61.

⁴⁸ A París, bàsicament a l'entorn de l'INALCO, hi ha, d'ençà de 1913, un ensenyament consolidat de l'amazic en què no solament són atesos els fets lingüístics sinó també els històrics, els antropològics, els literaris i altres. Però no es pot dir veritablement que els estudis amazics s'hi hagin desenvolupat tot integrant-los dins les Ciències de l'Antiguitat.

⁴⁹ La manca de disciplina comparativa en lingüística amaziga ha estat denunciada per GALAND 2001a.

⁵⁰ L'obertura d'una *Filière d'Études Amazighes* a la Universitat d'Agadir el curs 2007-2008, en què hi van ingressar uns cent vint alumnes —amb una tendència creixent en el curs següent—, prova que les reticències al foment de l'amazigologia no són degudes a la falta d'interès sobre els fets amazics per part del jovent dels països d'origen. Subsegüentment, s'han creat *Filières d'Études Amazighes* a les universitats de Fes i d'Ujda. Però han de ser els investigadors de disciplines com la filologia llatina, grega, àrab, hebrea,

autònoma i alhora integrada dins les Ciències de l'Antiguitat⁵¹ és, sens dubte, la causa major⁵² de la inexistència de cap recerca monogràfica sobre la llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines⁵³. Més greu encara, els estudiosos dedicats a l'Àfrica del Nord antiga a penes se senten preocupats —o, fins i tot, ignoren— el fet amazic. Però l'amazigologia no és una ciència arcana tal que els fets amazics hagin de continuar essent deficientment considerats en els estudis de Ciències de l'Antiguitat del s. XXI.

egiptologia, estudis fenicis-púnics, història de l'Àfrica del Nord (de tots els períodes) els qui han d'advertir que sense la deguda atenció als fets amazics no es pot realitzar cap recerca rigorosa que tingui a l'Àfrica del Nord el marc d'estudi.

⁵¹ No solament les Ciències de l'Antiguitat: també la lingüística general, l'africanística i la medievalística, principalment. L'homologació dels fets lingüístics amazics en el marc de la lingüística general és abordada específicament *infra*, §§ 6-9. Pels contactes amb llengües del Sàhara i el Sahel de la vall del Senegal (wòlof, ful, soninke, bambara, hassania) i de la vall del Níger i la conca del Txad (haussa, songai, kanuri, teda-daza), certs aspectes de la integració de l'amazigologia dins l'africanística són abordats *infra*, § IV.11. Finalment, alguns fets lingüístics amazics emmarcats en la medievalística són tractats de biaix ça i lla en la present recerca, particularment *infra*, § V.17.

⁵² En tot cas, és la causa objectiva més diàfanament discernible, que reposa en causes d'altra índole. Hi ha una causa ideològica indefugible, que és la construcció d'estats magribins postcolonials negadors de qualsevol element estrany a l'araboislamisme, cosa que, d'una revolada, comporta la negació del ric llegat de tota l'antiguitat nord-africana. Ja el colonialisme europeu fou factor d'arabització i d'islamització, tal com admet, amb una rara sinceritat, un historiador francès vuitcentista tan bon coneixedor dels fets amazics com Émile Masqueray: "Tous [els habitants de l'Aurès], avant notre conquête, avaient leurs coutumes spéciales, sortes de Codes analogues à ceux des Kabyles. Ils ignoraient le Cadi. Nous leur avons imposé le Cadi et la loi musulmane. Tous étaient divisés en confédérations hostiles. Nous avons établi la paix chez eux, et nous les avons unis à jamais. Tous ont encore certains usages qui rappellent des fêtes romaines ou chrétiennes. Ces usages tendent à disparaître pour faire place aux fêtes musulmanes. Tous enfin parlaient et parlaient encore un dialecte de la langue berbère; la plupart ignoraient l'arabe. Aujourd'hui les vieillards et les femmes gardent seuls l'usage exclusif de leur langue. Tous les hommes jeunes se servent de l'arabe dans leurs relations avec nous" (MASQUERAY 1877, pp. 98-99).

⁵³ Sí que existeixen, en canvi, monografies ambiciosos consagrades a la caracterització del grec cireneu (DOBIAS-LALOU 2000) la punicitat tardana (la tesi de KERR 2007), de l'epigrafia neopúnica (el manual de JONGELING 2008) i de la llatinitat nord-africana (ADAMS 2007, pp. 259-270 i 516-576, de fet, monografia consagrada a tota la Romània). La data d'aparició, tota recent, d'aquests treballs lingüístics —el més "vell" és el de C. Dobias-Lalou— evidencia que la concepció de la present recerca precedeix els avenços més recents tant en llatí africà com en púnic tardà, tot i que me n'he pogut servir en un estat avançat de la redacció. Alhora, però, palesa l'oportunitat d'una monografia consagrada a la caracterització de l'amazic antic, que s'enquadra plenament en un context d'interès creixent per la situació lingüística de la riba sud de la Mediterrània antiga.

4. Explotació de les fonts filològiques

4.1. Les fonts grecollatines

El present treball pretén descriure la situació de la llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines (més llatines que gregues) des del s. V aC fins al s. VII dC. Les raons d'aquests límits cronològics són les següents: d'una banda, és bàsicament a partir d'Heròdot (s. V aC) —tot i que incloem algunes notícies del *Periple d'Hannó* que podrien ser anteriors— que els libis entren en la literatura grega; d'altra banda, és fins al s. VII dC, en època bizantina, que perduren les fonts grecollatines nord-africanes, abans de la conquesta arabomusulmana. El corpus de fonts grecollatines per al coneixement de la llengua amaziga a l'antiguitat que oferim en apèndix és fruit d'una despulla amb pretensions d'exhaustivitat —tot i que no podem pas assegurar que no se'ns hagin escolat per les malles testimoniades útils!—, a partir del qual hem basat les discussions sobre la distribució geogràfica i la situació sociolingüística del paleoamazic en relació amb la resta de llengües en contacte a l'Àfrica del Nord antiga. Citem en el corpus de fonts les edicions emprades per a cada autor. Com que la bondat de les restitucions paleoamazigues que proposem depèn directament de la fiabilitat de les edicions emprades, mereixen ser esmentades aquí les edicions de textos produïts a l'Àfrica del Nord o sobre l'Àfrica del Nord que ens han resultat particularment precioses: l'edició dels textos relatius a la història de l'Àfrica del Nord d'Heròdot a cura de S. Gsell és imprescindible per l'extens comentari de *realia*⁵⁴; la col·lecció de fonts grecollatines (algunes d'origen fenici-púnic, com són els periples) sobre l'activitat dels mediterranis als confins de l'Àfrica a cura de J. Desanges constitueix un instrument de paleogeografia exemplar⁵⁵; del mateix Desanges és l'edició comentada del llibre cinquè de la *Història natural* de Plini el Vell, que forneix alguns fitònims (a més de topònims) explotats en la present recerca⁵⁶; l'edició de Dioscòrides (font cabdal per al coneixement de la fitonímia africana, tant la paleoamaziga com la púnica) que hem emprat ha estat la de M. Wellmann, en tres volums⁵⁷; només de biaix hem tractat aspectes toponímics, per la qual cosa no hem explotat pas sistemàticament la recent edició del geògraf Ptolomeu⁵⁸ a cura de

⁵⁴ GSELL 1915. Vegeu corpus, § 2.

⁵⁵ DESANGES 1978a. Vegeu corpus, §§ 1, 3, 5.

⁵⁶ DESANGES 1980. Encara que més escardides en el comentari de *realia*, són igualment fiables filològicament les edicions dels altres llibres de la *Història natural* que proporcionen material fitonímic africà: ERNOUT 1949 (llibre 12), *idem* 1952 (llibre 8), *idem* 1956 (llibre 13), ANDRÉ 1971 (llibre 23) i *idem* 1972 (llibre 24). Vegeu corpus, § 15.

⁵⁷ WELLMANN 1958. Vegeu *infra*, § V.14.

⁵⁸ STÜCKELBERGER & GRAßHOFF 2006. Vegeu corpus, § 20.

Stückelberger i Graßhoff; per a Agustí de Tagast, a més de les edicions més divulgades de la *Patrologia Latina*, el *Corpus Christianorum*, el *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* i la *Bibliothèque Augustinienne*, han estat necessàries les edicions dels últims sermons descoberts, a cura de F. Dolbeau, així com de les cartes editades per J. Divjak⁵⁹; per al metge de Cirta Càssius Fèlix (font que forneix una desena de mots africans, sobretot fitònims) hi ha una edició recent a cura d'A. Fraisse⁶⁰; hem recorregut àmpliament a la recent edició que S. Lancel ha dedicat a una font singular de la Bizacena d'època vàndala com és Víctor de Vita⁶¹; per als autors d'època bizantina Procopi de Cesarea⁶² i Corip⁶³ (riquíssima font onomàstica, que també ens ha regalat dos mots comuns paleoamazics), hem tingut en compte sobretot les edicions de D. Roques i de J. Diggle i F.R.D. Goodyear, respectivament; per al lexicògraf Hesiqui d'Alexandria, hem emprat les edicions modernes de K. Latte⁶⁴ i de P.A. Hansen⁶⁵; hem poat algunes dades lexicogràfiques dels *Grammatici latini* de H. Keil⁶⁶ i del *Corpus glossariorum latinorum* editat per G. Götz⁶⁷, a banda d'altres edicions de molts altres autors llatins i grecs, consignades al corpus. Val a dir, però, que hem tingut en compte també altres tipus de fonts: les fonts egípcies⁶⁸, líbiques⁶⁹, púniques⁷⁰, àrabs⁷¹, la tradició oral amaziga⁷², els

⁵⁹ DOLBEAU 1996, BA 46B i CSEL 88. Vegeu corpus, § 51.

⁶⁰ FRAISSE 2002. Vegeu *infra*, § VI.12 i corpus, § 45.

⁶¹ LANCEL 2002. Vegeu corpus, § 48.

⁶² ROQUES 1990. Vegeu corpus, § 55.

⁶³ DIGGLE & GOODYEAR 1970. Vegeu corpus, § 56.

⁶⁴ LATTE 1953 i *idem* 1966.

⁶⁵ HANSEN 2005. Vegeu corpus, § 53.

⁶⁶ KEIL 1855-1880.

⁶⁷ GÖTZ 1888-1923.

⁶⁸ Vegeu *infra*, § I.1.

⁶⁹ Sobre l'epigrafia líbica, que forneix més material antroponímic que lèxic comú, vegeu *infra*, § VI.7.

⁷⁰ Principalment les fonts epigràfiques púniques tardanes arreplegades i estudiades per JONGELING & KERR 2005a, KERR 2007 i JONGELING 2008. Sobre les característiques de l'epigrafia púnica tardana, vegeu *infra*, § III.9.2.1.

⁷¹ Principalment Ibn Ḥaldūn (trad. MACGUCKIN DE SLANE 1852-1856), al-Bakrī (ed. i trad. MACGUCKIN DE SLANE 1857) i al-Idrīsī (ed. i trad. HADJ-SADOK 1983), a més d'altres autors. És de doldre que les fonts àrabs medievals que reporten informacions sobre l'amazic no hagin estat objecte d'estudi sistemàtic. Almenys és esperançador que alguns arabistes comencin a adonar-se de l'interès d'aquestes fonts: "In spite of the fact that the Arab texts about the Berber language are scarce, they allow us to stablish some descriptive outlines of the language and how these texts reflect the society that produced them" (DE FELIPE 2008, p. 33). Mentrestant, hem tingut en compte en la present recerca estudis sobre l'amazic medieval basats en despulles parcials, particularment els de T. Lewicki, H. T. Norris, S. Chaker, A. Siraj, N. van den Boogert i K. Naït-Zerrad (vegeu bibliografia final), que consignem allà on els portem a col·lació, principalment *infra*, §§ III.12 (a propòsit de les fonts ibadites de Nefussa) i VIII.10.4.2 (a propòsit de la literatura amaziga medieval del Sus). En qualsevol tradició filològica mínimament atesa, fóra inconcebible la inexistència d'una edició d'un diccionari bilingüe (àrab-amazic) d'unes

intercanvis lèxics amb llengües nilosaharianes, txàdiques, mandaiques i atlàntiques⁷³ i tota mena de fonts que, en la mesura en què han estat ja explotades per altres estudiosos, hem aprofitat i integrat en el present treball sempre que les dades que proporcionaven eren pertinents. Per tant, si bé l'abast real d'aquesta recerca excedeix les fonts grecollatines, només amb aquestes fonts aportem una explotació sistemàtica original.

4.2. Testimoniatsges lingüístics explícits, testimoniatsges lingüístics implícits i testimoniatsges extralingüístics

Anomenem *implícits* els testimoniatsges que proporcionen informacions sobre la llengua sense reportar dades lingüístiques concretes i *explícits* els que ens ofereixen mots que permeten una anàlisi lingüística —si més no fonològica, morfològica i lexicosemàntica, atès que malauradament, ens manquen frases per a estudiar la sintaxi— a partir de la qual puguem identificar la llengua de les al·lusions lèxiques “exòtiques” —en tot cas no grega, llatina, copta o púnica—.

4.2.1. Exemples de testimoniatsges lingüístics implícits

- (1) οἱ γὰρ δὴ ἐκ Μαρέης τε πόλιος καὶ Ἰαπίος οἰκέοντες Αἰγύπτου τὰ πρόσουρα Λιβύη, αὐτοὶ τε δοκέοντες εἶναι Λίβυες καὶ οὐκ Αἰγύπτιοι καὶ ἀχθόμενοι τῇ περὶ τὰ ἱερά θρησκείῃ, βουλόμενοι θηλέων βοῶν μὴ ἔργεσθαι, ἔπεμψαν ἐς Ἰαμμωνος φάμενοι οὐδὲν σφίσι τε καὶ Αἰγυπτίοισι κοινὸν εἶναι· οἰκέειν τε γὰρ ἔξω τοῦ Δέλτα καὶ οὐκ ὁμολογέειν αὐτοῖσι <κατὰ γλῶσσαν>, βούλεσθαι τε πάντων σφίσι ἔξεῖναι γεύεσθαι (Heròdot, *Història*, 2, 18; corpus, § 2.1)⁷⁴.
- (2) Ἰαμμώνιοι ἐόντες Αἰγυπτίων τε καὶ Αἰθιόπων ἄποικοι καὶ φωνήν μεταξὺ ἀμφοτέρων νομίζοντες (Heròdot, *Història*, 2, 42; corpus, § 2.4).

Aquests testimoniatsges implícits ens informen de l'especificitat lingüística de les poblacions de la part occidental del Delta (1) i de la població de l'oasi d'Ammon (2), però no ens aporten pas dades lingüístiques concretes (frases, mots, sons) que ens permetin esbrinar

2.500 entrades de *circa* 1145, a cura d'Ibn Tūnart, conservat en quatre còpies manuscrites. Llacunes filològiques com aquesta il·lustren l'escàs desenvolupament de la recerca en filologia amaziga medieval, de la qual es poden esperar molts fruits.

⁷² Algunes tradicions locals són reportades *infra*, §§ VI.13.3 (a propòsit de la memòria de la romanitat a calcs aurasians) i IV.9.2 (a propòsit de l'expansió tuareg).

⁷³ Destaca en aquest sentit la monografia de KOSSMANN 2005. Vegeu *infra*, § IV.11.5.

⁷⁴ Al corpus oferim les traduccions dels passatges.

en què consisteix la “libicitat” dels uns i la llengua “intermèdia” dels altres.

4.2.2. Exemples de testimoniatges extralingüístics

- (1) stigmata dicuntur characteres nominati, quos militantium manus uel feminarum Maurarum uultus ostendit (Càssius Fèlix, *Sobre la medicina*, 13, 1; corpus, § 45.4).
- (2) uisum est, inquit [episcopus ciuitatis Oxyrhynchi], mihi aliquando intrare in interiorem eremum, quae est circa Oasa, ubi genus est Mazicorum, ut uiderem, si forte inuenirem aliquem Christo seruientem (*Vides dels Pares del Desert*, 6, 3, 12; corpus, § 43.5).

El testimoniatge de l'arquiatre *Cirtensis* Càssius Fèlix (1) ens informa d'una pràctica de tatuatge a la cara de les dones maures d'època vàndala que resta en ús entre les dones amazigues d'èpoques modernes, mentre que el passatge de les *Vitae Patrum* (2) ens informa de la presència d'un *genus Mazicorum* a prop de l'Oasis minor (*Bahrīyah*) vers el 420 dC. Ni l'un (1) ni l'altre (2) ens asseguren la continuïtat lingüística entre la llengua de les *feminae Maurarum* que es feien *stigmata* i la de les dones amazigues modernes, d'una banda, i la llengua dels *Mazici* dels oasis occidentals d'Egipte i l'amazic de l'oasi de Siwa avui dia, d'altra banda, encara que sigui possible. Doncs, els testimoniatges extralingüístics, molt interessants des de diversos punts de vista (etnològic, històric, demogràfic), no ens garanteixen pas que la llengua de les poblacions dites “maures”, “líbies” ni tan sols “maziques” s'identifiqui amb la dels dialectes amazics d'èpoques més ben conegudes.

4.2.3. Exemples de testimoniatges lingüístics explícits

- (1) coloquintidis interioris carnis, quam uulgi *gelelam* uocat (Càssius Fèlix, *Sobre la medicina*, 73, 3; corpus, § 45.12).
- (2) mox amnem, quem [indigenae] uocant Fut, ab eo <ad> Addirim — hoc enim Atlanti nomen esse eorum lingua conuenit— CC (Plini el Vell, *Història natural*, 5, 13; corpus, § 15.4).
- (3) Caesareum uel ab elephanto, qui lingua Maurorum *caesai* dicitur (*Història Augusta, Eli*, 2, 3; corpus, § 34.4).
- (4) elephantem, qui *caesa* dicitur lingua Poenorum (Servi, *Comentari a l'Eneida*, 1, 286; corpus, § 35.2).

Ens trobem aquí un fitònim, *gelela* (1), tractat com la designació de la coloquinta emprada popularment, és a dir llatina africana i, doncs, adaptada fonològicament i morfològicament al llatí, bé que segurament deguda a l'adstrat; un topònim endoglòtic (2), segurament *Dirim* (*eorum lingua*) més aviat que *Addirim*, al costat de l'exoglòtic *Atlas*; i, en fi, un mot *caesa(i)* atribuït adés a la llengua dels *Mauri* (3), adés a la llengua dels *Poeni* (4), atribució que mostra que els autors llatins tenien dificultats per a distingir les llengües de les poblacions nord-africanes amb què estaven en contacte.

Fonamentem la identificació lingüística de les poblacions nord-africanes en els testimoniatges explícits⁷⁵, per bé que els testimoniatges implícits i fins els extralingüístics també han estat recollits en el nostre corpus i han estat tinguts en compte complementàriament. Hem despullat no solament les fonts gregues i llatines que aporten dades lèxiques que permeten la identificació de la llengua dels maures sinó també les referències que serveixen per a conèixer la distribució geogràfica⁷⁶ i la situació sociolingüística de les llengües a l'Àfrica del Nord antiga.

5. Tractament de les dades històriques, arqueològiques i de *realia*

5.1. La historiografia i el tractament de les dades de *realia*

En condicions normals, ens hauríem pogut estalviar la inclusió de reports històrics com a capçalera de cadascun dels capítols dedicats a cada regió geogràfica si no fos perquè l'únic treball de síntesi d'història de l'Àfrica del Nord a l'antiguitat, en vuit volums, de S. Gsell, realitzat amb veritable esperit enciclopèdic⁷⁷, és ja vell i en molts aspectes és natural que hagi quedat obsolet —l'explotació de les dades filològiques, no obstant això, no ha perdut gaire vigència—. Existeixen monografies de síntesi posteriors⁷⁸ fiables, certament, però són massa esdevenimentals⁷⁹: a penes tracten, o ho fan esbiaixadament, les dades

⁷⁵ Vegeu *infra*, § IX.8.2, el corpus d'un centenar llarg de lexemes que analitzem com a paleoamazics, a partir del qual identifiquem trets fonològics i morfològics del paleoamazic.

⁷⁶ Vegeu l'annex de cartografia lingüística.

⁷⁷ GSELL 1918-1928.

⁷⁸ La síntesi de ROMANELLI 1959, que pretén ser continuadora de l'obra de Gsell —que, malgrat els vuit volums, només va arribar a cobrir l'època republicana—, bé que gaudeix de gran consideració entre els antiquaris i els llatinistes, no té pas l'esperit enciclopèdic de la de Gsell, per la qual cosa la utilitat per a l'amazigòleg és menor.

⁷⁹ Aquestes consideracions no devaluen el valor intrínsec d'aquestes monografies de síntesi. Entre les que hem emprat més assíduament, citem LE BOHEC 2005, que, com que és una història de l'Àfrica romana (146 aC - 439 dC), no té per què tractar els fets maures —no ho fa pas— amb el mateix

que justament més incumbeixen aspectes sociolingüístics i de distribució geogràfica de les llengües, com són la demografia, la sociologia, la geografia o l'antropologia; i, a més a més, rarament prenen en compte els maures més que com a figurants d'unes síntesis històriques en què només són protagonistes romans, grecs i cartaginesos⁸⁰. Hi ha algunes monografies “regionals” més o menys útils per a l'estudi dels fets maures⁸¹ i altres de consagrades a certs períodes històrics en què els maures prenen un paper rellevant⁸². També són de gran vàlua els volums de l'*Africa romana*, que aplega les actes dels congressos que se celebren des dels anys 1980 sobre aquest tema, enfocat des del punt de vista històric, arqueològic i de *realia*; encara que d'estudis pròpiament lingüístics i, encara menys, de lingüística amaziga, a penes n'hi ha, hi ha multitud d'estudis socioeconòmics, d'història de les religions, demogràfics, etc., en què s'aporten dades útils sobre els maures. Finalment, hi ha algunes síntesis fiables de la història dels amazics⁸³, però els fets lingüístics —que són els que més fermament permeten definir l'amaziguitat— a penes hi són considerats i la història antiga és descrita de manera massa sumària per als nostres objectius. A causa d'aquestes mancances, no hem tingut més remei que acudir a articles i monografies especialitzades sobre tots aquests elements històrics que nosaltres consideràvem essencials i que les històries generals rarament atenen suficientment. Una història general de l'Àfrica del Nord antiga d'esperit enciclopèdic que actualitzi la meritòria —i encara insubstituïble— obra de S. Gsell faria un gran servei, amb l'avantatge que podria donar cabuda als fets paleoamazics que, d'ençà del 1984, van apareixent als excel·lents articles de l'*Encyclopédie Berbère*, així com a les investigacions sobre antiguitats nord-africanes recents, més i més concernides pels fets amazics⁸⁴. Conseqüentment, els aspectes de *realia* tinguts en consideració aquí deuen menys a les històries generals de l'Àfrica del Nord antiga que a

deteniment que els fets romans. Però sí que podríem esperar un tractament dels fets sociològics, demogràfics, econòmics, culturals i, per què no, lingüístics, al mateix nivell que els esdevenimentals, polítics i militars.

⁸⁰ Una monografia endocèntrica és la de BÉNABOU 1976, amb la resistència africana a la romanització com a fil conductor. Naturalment, plantejar la situació dels maures (també la cultural i lingüística) des del punt de vista de la “resistència” condiciona enormement les anàlisis estrictament historiogràfiques.

⁸¹ Sobre la Cirenaica, LARONDE 1987; sobre Tripolitània, MATTINGLY 1995; sobre Numídia, CAMPS 1960; sobre el Tell nord-est, PEYRAS 1991; sobre Mauretània Cesariana i Numídia, LANCEL 2003.

⁸² Particularment COURTOIS 1955 (sobre l'època vàndala) i, en menor mesura, DIEHL 1896 (sobre l'època bizantina). Encara que anterior al període que ens ocupa, la bella monografia de HACHID 2000 per a l'epipaleolític, el neolític i la protohistòria ens ha estat també d'utilitat.

⁸³ Principalment CAMPS 1987 i BRETT & FENTRESS 1996.

⁸⁴ Mereix un esment especial, per l'abast i la qualitat, la monografia que Y. Modéran ha consagrat a les relacions entre els maures i l'Àfrica romana durant els ss. IV-VII dC (MODÉRAN 2003).

treballs que desenvolupen fets demogràfics⁸⁵, de geografia de les rutes de caravanes i de les fronteres meridionals de l'Àfrica romana⁸⁶, la natura i el funcionament dels mercats rurals i les fires⁸⁷, l'etnonímia antiga⁸⁸ i la paleogeografia⁸⁹, la sociologia urbana⁹⁰, la història del cristianisme nord-africà del Baix Imperi⁹¹, etc.

5.2. Prejudicis historiogràfics sobre la llengua dels maures

La historiografia —principalment, però no únicament, francògrafa— que s'ha ocupat de les antiguitats nord-africanes ha tendit a suplir els buits d'informació sobre els maures mitjançant la projecció de prejudicis moderns sobre els “berbers”. Recentment, l'historiador Y. Modéran ha identificat satisfactòriament bona part d'aquests prejudicis⁹² —hi aportem algunes citacions il·lustratives que hem espigolat ça i lla—, a saber (1) la consideració dels berbers com a “bàrbars” i, per tant, assimilats als altres bàrbars enemics de l'Imperi⁹³; (2) l'immobilisme essencial dels berbers⁹⁴; (3) l'esperit de resistència

⁸⁵ Particularment LASSÈRE 1977.

⁸⁶ Sobretot els nombrosos articles que hi ha dedicat R. Rebuffat (vegeu la bibliografia final), així com SALAMA 1980 i LIVERANI 2000. Vegeu també *infra*, § IV.8.

⁸⁷ Vegeu *infra*, § V.2.2.2.

⁸⁸ Sens dubte, DESANGES 1962, amb les actualitzacions aportades a l'*Encyclopédie Berbère* pel mateix autor, és una eina imprescindible.

⁸⁹ Val la pena destacar la monografia de DESANGES 1978a.

⁹⁰ Vegeu LEPELLEY 2001.

⁹¹ Sobre aquest punt, hem recorregut extensament als treballs de S. Lancel (vegeu la bibliografia final), així com a C. Lepelley i a W.H.C. Frend (vegeu igualment la bibliografia final), entre altres autors.

⁹² MODÉRAN 2003, pp. 1-15.

⁹³ Cf. MARÇAIS (G.) 1913, pp. 1 i 2: “L'histoire de la Berbérie au Moyen Âge n'excitera jamais chez le lecteur français l'intérêt qu'il trouve en celle des pays européens [...] Prise dans son ensemble, cette histoire manque presque absolument d'unité. Nous ne découvrons ici rien de comparable à l'effort inconscient et laborieux, parfois si hésitant sur son but et si contrarié dans sa marche, qui semble entraîner les peuples européens vers la réalisation d'un idéal social ou la constitution d'un plus grand état. [...] Réservoir de forces sans cohésion, elle a besoin de recevoir ses influences directement du dehors, de Phénicie ou de Rome, de l'Orient musulman ou de l'Espagne. Et quelle vigueur elle montre dans la réaction contre le progrès imposé! Combien de fois, pour reprendre le vieux sens du mot latin 'berbère' et 'barbare' sont-ils équivalents! Dans le grand duel que la barbarie livre à la civilisation, combien de fois cette dernière tombe-t-elle vaincue!”

⁹⁴ Cf. MOMMSEN 1885, p. 643: “Die zivilisierten Fremdherrschaften wechselten; die Berbern blieben wie die Palme der Oase und der Sand der Wüste”; GSELL 1918-1928, vol. 5, p. 25: “Les ancêtres des Berbères [...] sont, de tous les riverains de la Méditerranée, les plus tenaces, les plus obstinés dans leur état social, leurs traditions et leurs mœurs. Ce qu'ils ont été dans des temps mieux connus, et même ce qu'ils sont encore aujourd'hui, ils l'étaient déjà, dans une très large mesure, aux siècles qui ont précédé l'ère chrétienne”.

irreductible o mite de l'etern Jugurta⁹⁵; (4) l'oposició entre maures muntanyencs irreductibles i maures nòmades migradors⁹⁶; (5) la tendència irresistible a la desunió⁹⁷. Afegim-hi encara els prejudicis lingüístics —atès que són aquests els que concerneixen més directament la nostra recerca— sobre la llengua dels maures forjats per la historiografia vuitcentista i noucentista, que, sense haver-se ocupat d'inventariar les fonts que en permetin el coneixement, s'hi refereixen com una llengua rudimentària, pobra, pagesívola, grossera, vulgar, conservadora, arcana, híbrida, oriental, malapta per a la cultura i sense capacitat per a expressar nocions abstractes. A tall d'exemple:

- (1) “Le fond de la langue berbère n'est que le jargon d'un peuple sauvage; elle n'a pas de termes pour exprimer les idées abstraites [...] Les Berbères n'ont aucune conjonction qui réponde à notre *et*, et les parties de l'oraison ne sont pas liées”⁹⁸.
- (2) “Comme les étrangers [es refereix sobretot a púnics i romans] n'apprenaient pas volontiers ces dialectes [berbers], dont ils n'auraient pu faire qu'un usage restreint, il fallait que leur langue fût connue des Africains avec lesquels ils étaient en rapports; il arriva même qu'elle fit office de langue commune à des indigènes qui, autrement, eussent eu de la peine à se comprendre. Les dialectes libyques restèrent donc confinés dans les limites étroites, où, d'ailleurs, la plupart se maintinrent opiniâtement, conservés par le particularisme berbère, défendus surtout par les femmes, qui, ne sortant guère de leur famille ou, du moins, de leur village, transmettaient à leurs enfants la seule langue dont elles eussent besoin de se servir. Parlers de paysans grossiers, il n'exprimaient que des idées vulgaires. [...] Le mécanisme grammatical demeurait rudimentaire. Pauvres en images, peu capables de s'adapter à des abstractions, ces dialectes ne se prêtaient pas au développement d'une littérature. Les Africains qui prétendaient être des gens cultivés devaient se tourner vers une autre langue”⁹⁹.

⁹⁵ MODÉLAN 2003, p. 7.

⁹⁶ *Ibidem*, pp. 8-9.

⁹⁷ Cf. GSELL 1918-1928, vol. 5, pp. 136-137: “Ces groupes divers de nomades, d'agriculteurs sédentaires, de citoyens, se montrent anxieux de garder leur indépendance. [...] Ils n'ont pas l'esprit de discipline, les traditions communes, qui forment et font durer les nations véritables. [...] Avant la diffusion de l'Islam, les croyances religieuses ne paraissent pas avoir créé des liens. [...] Ils n'éprouvent surtout aucun désir de s'unir sous un maître, qui, pour maintenir son autorité, doit exiger d'eux des sacrifices. [...] Ils ont un tempérament anarchique et le besoin, presque maladif, d'une agitation dont les résultats sont nuls, ou ne valent pas l'effort dépensé”.

⁹⁸ VENTURE DE PARADIS 1844, p. XVIII. Semblantment: “La langue berbère ne possède aucun terme abstrait; c'est l'idiome d'un peuple sauvage qui n'a de mots que pour exprimer ce qu'il voit et ce qu'il palpe” (*ibidem*, p. 3).

⁹⁹ GSELL 1918-1928, vol. 6, pp. 93-94. Del mateix autor: “Elle [la nació conqueridora] leur offrira aussi [...] une langue riche et souple qui leur permettra de révéler leur vive sensibilité” (*ibidem*, n. 13); “Fixité des divers

- (3) “Libyan may well have been a secret language, which the bilingual natives avoided using in the presence of strangers [...] Even the Berbers may have regarded their language as unworthy of comparison with the recognized language of civilized Africa”¹⁰⁰.
- (4) “Peut-être peut-on atteindre à un peu plus de précision en faisant intervenir la notion de langue de culture. Le peu que nous savons de la langue libyque nous permet de penser qu’elle constituait un outil intellectuel assez rudimentaire. Il ne semble pas qu’elle ait produit de littérature. Il paraît donc légitime d’admettre qu’elle a dû se doubler, à l’époque romaine, pour tout ce qui n’était pas conversation banale et usage quotidien, d’un idiome plus apte qu’elle à l’expression des idées abstraites, et qui a pu être le latin parfois, mais sans doute plus communément le punique. La situation à cet égard n’était peut-être pas sans analogie avec celle que nous connaissons aujourd’hui en Alsace [...] L’alsacien, idiome assez fruste et essentiellement parlé, exige d’être complété par une langue de culture qui est, suivant les régions, les classes sociales et l’âge des intéressés, soit l’allemand littéraire, soit le français, employés, à l’exclusion du dialecte, aussi bien dans la correspondance et la presse que dans la prédication”¹⁰¹.
- (5) “Culture et langue latines se modifient au contact du peuple africain pour forger ce qu’on a appelé, depuis Paul Monceaux “le baroque africain” [...] L’Afrique apporte un nouveau souffle à une langue devenue quelque peu poussive [es refereix al llatí!]. Le génie maghrébin vient féconder la culture gréco-romaine, par la richesse de l’imagination orientale et la bizzarrerie des combinaisons verbales. Cette langue métissée, plus flamboyante que rationnelle, drue et vivante, à la recherche du mot rare, comme Charles de Gaulle parlant de la chienlit, apporte un sang nouveau au latin classique, rigide et académique”¹⁰².

Aquestes falòrnies, encara persistents en la bibliografia moderna, són fàcilment desactivables a partir de l’aplicació d’una metodologia sociolingüística adequada, tal com descriurem més avall¹⁰³.

dialectes qui, bien qu’ils ne s’écrivent pas, gardent leur structure intacte, ne prenant au dehors que des mots” (*ibidem*, n. 3).

¹⁰⁰ GREEN 1951, p. 189.

¹⁰¹ SIMON 1953, p. 623.

¹⁰² HAMMAN 1979, p. 61. Del mateix autor: “La périphérie de la ville d’Hippone, les régions intérieures, plus particulièrement les régions numides, parlaient sans doute une langue d’origine libyque, qui se retrouve dans les inscriptions et les épitaphes, sorte de mélange d’éléments carthaginois et berbères [...] Né en Numidie, le donatisme y trouve son principal appui, utilisant la langue du terroir” (p. 59).

¹⁰³ Vegeu *infra*, § 8. Altrament, si sotmetessin aquests valents jutges a un examen sobre la *consecutio temporum* —o, més ben dit, *consecutio aspectuum*— de l’amazic, potser més d’un restaria esmaperdut per la subtilesa dels encadenaments perfectiu - aorist - aorist - imperfectiu - aorist... d’aquesta llengua tan “rudimentària”.

5.3. Les dades arqueològiques

Les dades arqueològiques nord-africanes¹⁰⁴ han estat igualment tingudes en compte, però mostrem pertot una tenaç reticència a considerar com a “paleoamazigues” poblacions nord-africanes antigues en base a criteris antropobiològics, tecnològics o civilitzacionals, per molt que aquests criteris siguin aplicables a poblacions que, en temps més recents, sabem que són efectivament amazigues. Tractem com a paleoamazigues les poblacions que parlaven un estadi antic de la llengua amaziga, de manera que les dades que es puguin obtenir arqueològicament les hem adduït auxiliàrment a les dades estrictament lingüístiques, que són les úniques que permeten afirmar l'amaziguitat de les poblacions que estem tractant en cada cas. En els casos en què, per escassetat de dades lingüístiques explícites —com en el cas del capítol dedicat a Fazània i el Sàhara Central¹⁰⁵—, les dades arqueològiques reben major protagonisme que les filològiques, hem extremat la prudència en les conclusions lingüístiques i, fins i tot, hem preferit acudir a la cronologia dels amaziguismes de llengües txàdiques, mandaiques, nilosaharianes i atlàntiques com a font per al paleoamazic que a certes dades arqueològiques.

6. Tractament integral de les anàlisis lingüístiques

L'establiment d'un corpus de lèxic paleoamazic¹⁰⁶ obtingut a partir de les fonts grecolatines i l'anàlisi fonològica i morfològica¹⁰⁷ que se'n pot inferir podria haver constituït per si sol un objecte prou substanciós de recerca. Així, per exemple, en el cas d'un mot *gura* que apareix en dos *ostraca* del campament del *limes Tripolitaniae* de *Golas* (s. III dC) aplicat a una mesura de capacitat incerta, ens podríem haver limitat a restituir-ho, en termes paleoamazics, com a **gūrā*¹⁰⁸, a partir de l'evocació de formes dialectals amazigues —i de la reconstrucció que la comparació interdialectal permet inferir— com són el tamaziyt *ag^wra* ‘olla foradada per a coure al vapor, cuscussera’, el taixelhit *agra* ‘galleda de fusta, cubell’, *tagra* ‘escudella, olla’, zenaga *tāgrāh* ‘recipient còncav (carbassa, escudella)’, Siwa *ajra* ‘vas petit’, tuareg *agāra* ‘sac gran de pell’, ‘mitja càrrega de camell (mesura de capacitat de 90 litres)’, etc., en què, a més a més, la semàntica és escaient¹⁰⁹. Ara bé, creiem que valia la pena enllaçar aquesta dada lexicològica paleoamaziga amb el fet que la guarnició de *Golas*, a 100 km de la costa mediterrània (al nord), i en

¹⁰⁴ Especialment CAMPS 1961, LHOTE 1986 HACHID 2000 i altres referències que consignarem oportunament.

¹⁰⁵ Vegeu *infra*, § IV.

¹⁰⁶ Tal com, de fet, oferim *infra*, § IX.8.2.

¹⁰⁷ Vegeu *infra*, §§ IX.2-6.

¹⁰⁸ Vegeu *infra*, § IX.8.3, s.u. **gūra*.

¹⁰⁹ Vegeu l'estudi lexicològic complet *infra*, § III.7.3.

la ruta d'enllaç amb *Zillah* i amb *Fazània* (el país dels *garamants*) era avituallada per traginers de noms com ara *Iddibalis*, *Iassuchtan*, *Macargus*, *Glareus*, *Fezinis fil.*, *Iaremaban* o *Macargus* que, *cum asinis* o *cum camellis*, portaven queviures a la tropa de la guarnició. Com que també se'ns diu, en altres *ostraca*, que “...introierunt *Garamantes ferentes hordeum muli III et asinos III..*” i “*introierunt Garamantes ducentes asinos n(umero) quattuor*”¹¹⁰, inferim que, malgrat la llunyania geogràfica, l'extraordinària mobilitat dels mercaders *garamants*, que exercien el control de les rutes caravaneres transsaharianes, els podia permetre tenir tractes comercials directes amb afrolatins del *limes* de Tripolitània, que haurien pogut pendre de la llengua d'aquests mercaders el nom d'una mesura de capacitat que, en la llengua d'origen, el paleoamazic, devia designar —com, de fet, trobem avui dia en els dialectes amazics— el continent —ignorem si fet de pell (com actualment en tuareg), en terrissa, en fusta o en algun altre material (com trobem en altres dialectes)— que transportava els productes en qüestió. D'aquesta manera, en la mesura en què certs aspectes de *realia* nord-africans han estat objecte d'estudis fiables, mirem d'integrar les dades lèxiques en el context geogràfic, socioeconòmic i cultural que les justifiqui. Naturalment, això no sempre és possible i, d'altra banda, només un antiquari està en condicions d'avaluar el bon ús que fem d'aspectes de *realia*, però no concebem la lingüística únicament com a estudi d'un codi —és a dir a partir de l'anàlisi dels elements semiòtics segmentables: fonemes, morfemes, lexemes, sintagmes—, sinó també com la manifestació d'una facultat humana que, com a tal, va lligada a les circumstàncies històriques, socials, geogràfiques, econòmiques, culturals, etc. de les comunitats que parlen la llengua. De la mateixa manera que fugim del tractament atomitzat dels fets lingüístics (fonològics, morfològics, sintàctics, semàntics, sociolingüístics, dialectals), fugim també de l'estèril oposició sincronia ~ diacronia, atès que, com a *codis dinàmics* que són, les llengües —i les unitats lingüístiques que les constitueixen— no permeten, d'una banda, ser analitzades si no és en relació amb el sistema en el qual s'integren i, d'altra banda, no es poden analitzar separatament de l'esdevenir històric de les comunitats de parlants, que incideix d'una manera o altra en el codi. El fet que, al llarg del present treball, incidim més en aspectes fonològics, morfològics, lexicològics, sociolingüístics, de geografia lingüística i d'antropologia lingüística que en aspectes sintàctics, pragmàtics o d'altra mena es deu a la natura de les fonts filològiques (o epigràfiques) que explotem, que no ofereixen la mateixa riquesa d'informació a tots els nivells d'anàlisi —la manca de frases o, almenys, de sintagmes, a penes ens permet dir res de la sintaxi paleoamaziga—. Fins i tot si no podem garantir la mateixa eficàcia analítica a tots els nivells de segmentació, preferim tractar integralment els fets lingüístics que fer-ho atomitzadament. La realitat mateixa dóna la raó a un tractament integral o holístic de la lingüística: les manifestacions lingüístiques no es produeixen en nivells del llenguatge

¹¹⁰ *Ibidem.*

aïllats sinó que es produeixen simultàniament en tots els nivells, del fonològic a la situació comunicativa en si.

7. Asimetries i idiosincràsies. El nivell fonològic

Una de les inèrcies amb què ens hem hagut d'enfrontar en la present recerca són les asimetries metodològiques amb què se solen abordar els estudis de lingüística llatina i grega, d'una banda, i de lingüística amaziga, de l'altra. Aquestes asimetries operen a tots els nivells, però és en el fonològic en què s'observen especialment. La lingüística llatina i grega ha estat un camp d'aplicació privilegiat dels principis teòrics del corrent neogramàtic, que, malgrat una certa rigidesa en la formulació de lleis d'evolució fonètica sense excepció¹¹¹, va posar les bases per a una lingüística històrica exigent en la justificació formal del canvi lingüístic. Ha estat en l'àmbit de la lingüística indoeuropea —i, per extensió, de les diverses branques i llengües indoeuropees antigues— on s'han produït els avenços més substancials en els principis teòrics de la gramàtica històrica, en els quals s'han emmirallat, amb major o menor fortuna, altres àmbits, com la lingüística afroasiàtica, nilosahariana, nigerocongolesa o austronèsica, per posar alguns exemples. Com que en lingüística indoeuropea —i en totes les lingüístiques que en deriven: llatina, grega, indoitàlica, anatòlica, cèltica, germànica, etc.— es treballa bàsicament a

¹¹¹ Estudis de fonètica instrumental tot recents vénen a demostrar la validesa d'aquest principi forjat pels neogramàtics i que és a la base de tota la lingüística històrica moderna. És significatiu a aquest respecte que hagi estat un sociolingüista com W. Labov —de fet, un dels pares de la sociolingüística moderna—, que no s'ha dedicat a la “reconstrucció” de protollengües, qui hagi acabat conclouent que “there is no basis for contending that lexical diffusion is somehow more fundamental than regular, phonetically motivated sound change. On the contrary, if we were to decide the issue by counting cases, there appear to be far more substantially documented cases of Neogrammarian sound change than of lexical diffusion” (LABOV 1994, p. 471). Ja en temps de K. Brugmann, H. Osthoff i H. Paul se sabia que l'analogia i el manlleu (a una altra llengua o com a difusió dialectal) permetien explicar les excepcions a la regularitat del canvi fonètic. Segurament més reeixida que la *Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze*, tal com va ser formulada per Brugmann en 1878, és la definició de BLOOMFIELD 1933, pp. 353-354: “Sound change is merely a change in the speakers' manner of producing phonemes and accordingly affects a phoneme at every occurrence, regardless of the nature of any particular linguistic form in which the phoneme happens to occur [...] The whole assumption can be briefly put into the words: *phonemes change*”. Val a dir que la insatisfacció amb el principi neogramàtic, que al final ha resultat ser essencialment vàlid, va esperonar corrents lingüístics “dissidents” que han tingut una aplicació fructífera als estudis amazics, com ara el corrent *Wörter und Sachen* de H. Schuchardt —en l'excel·lent estudi de LAOUST *Mots et choses berbères* de 1920 i altres estudis igualment admirables— i de la geografia lingüística de J. Gilliéron —en diversos estudis d'A. Basset i, en darrera instància, en l'atlas lingüístic del Rif de LAFKIOUI 2007—.

partir de fonts filològiques o epigràfiques, els estudis fonològics no aconsegueixen desempallegar-se del suport textual en què es basen, de manera que, al més sovint, rere els canvis grafemàtics no és tinguda en compte la realitat fònica subjacent. En canvi, en les tradicions lingüístiques (nigerocongolea, nilosahariana, khoisan, ameríndia, etc.) per a les quals les úniques fonts de treball són orals —i no filològiques o epigràfiques—, el canvi lingüístic és considerat únicament a través de la seva realitat fònica, independentment del reflex gràfic, si és que n'hi ha. Ha estat gràcies al desenvolupament de la lingüística històrica aplicada a aquests àmbits que la tipologia lingüística, concernida també per la fonologia, ha emprès el vol, però això no ha acabat de revertir —tot i que l'esforç personal d'alguns lingüistes permet esperar avenços—, encara, en la “mare” de totes les lingüístiques, la indoeuropea, i encara menys en les seves “filles”, especialment aquelles que gaudeixen d'una major tradició filològica, com és el cas de la llatina, la grega o sànscrita, que, en general, resten adherides a unes anàlisis lingüístiques força idiosincràtiques, de manera que algunes tradicions lingüístiques molt més joves superen avui dia metodològicament les anàlisis gramaticals de les lingüístiques llatina o grega.

D'exemples d'aquesta asimetria descrita en trobem a gavadals, en la present recerca. Bastarà esmentar-ne aquí alguns exemples que ajudin a copsar la veritable natura d'aquesta inèrcia i les implicacions en un treball que, com el nostre, ha d'enfrontar-se contínuament a aquestes asimetries. L'estudi més complet realitzat fins ara sobre el llatí de les inscripcions de l'Àfrica romana¹¹² constata i classifica diligentment tota una sèrie d'anomalies gràfiques però no es planteja en cap moment indagar les implicacions fonètiques i fonològiques¹¹³ que aquestes “anomalies” comporten. És clar, no és aquesta una empresa fàcil, atès que, a manca de cap enregistrament àudio que acompanyi les inscripcions, el llatinista només disposa de la informació gràfica que vehicula l'epigrafia. Però el lingüista no pot acontentar-se amb la constatació d'una notació *seculum* en lloc de *saeculum*¹¹⁴ sense advertir la realitat fònica subjacent a aquesta confusió, a saber que la monoftongació de *ae* en /ɛ:/ és ja antiga, anterior a la introducció del llatí a Àfrica i que, per tant, la monoftongació no és aquí un fenomen fonològic —perquè formava part de la llatinitat importada— sinó

¹¹² ACQUATI 1971 (vocalisme), 1974 (consonantisme) i 1976 (morfologia i sintaxi).

¹¹³ La noció estructuralista (N. Trubetzkoi, A. Martinet) de “oposició”, emprada primerament en fonologia i posteriorment aplicada a la resta de nivells d'anàlisi, és una consecució de la lingüística moderna de la qual no podríem prescindir perquè es correspon efectivament a la manera com es generen els sistemes de les llengües, no pas per “creació” de tot un paradigma sinó justament per oposició de les diferents unitats de segmentació. Per això se'ns fa estrany de trobar explicacions sobre tal o tal altre paradigma del llatí o del grec que prescindeixen dels trets que permeten oposar formalment una categoria a una altra.

¹¹⁴ ACQUATI 1971, p. 168.

gràfic¹¹⁵. Semblantment, en grec, el diftong gràfic <ει> podia representar realitats fòniques diferents ja d'ençà del s. VII aC (si més no a Corint): el diftong [ej] i la vocal llarga i tancada [e:], tant si era el resultat d'una contracció (ε+ε) com d'un allargament compensatori (per exemple, [e:mi] 'sóc'). Per tant, en el grec que va ser importat a la Cirenaica, <ει> transcrivia al més sovint [e:] > [i:]. Fins i tot els hel·lenistes han caigut en el parany d'interpretar com un diftong el dígraf <ει> de l'hidrònim Νεῖλος —que hem proposat d'analitzar com a [ne:los]—; d'aquest malentès es ressenten els estudis etimològics que hom ha esmerçat a aquest hidrònim¹¹⁶. A aquestes confusions entre grafemes, fonemes i fons contribueixen sens dubte les idiosincràtiques notacions “fonètiques” que encara practiquen llatinistes i hel·lenistes. Per evitar aquestes confusions entre grafemes, fonemes i fons emprem consistentment en tot el treball l'alfabet fonètic internacional en les notacions fonètiques, de manera que també amazigòlegs, egipcòlegs, semitistes, africanistes o lingüistes generals puguin accedir a les anàlisis fonètiques i fonològiques que proposem sense perdre l'esma. Això implica que, per posar algun exemple en llatí, al dígraf *oe* (< *oi*), fonèticament [e:], no li donem un tractament diferenciat de /e:/ < /ē/ etimològica¹¹⁷. Per a l'amazic operem igualment, amb la diferència que, encara que també hi ha una tradició en la notació —i en conceptes gramaticals— força idiosincràtica en els estudis amazics, deguda especialment a René i a André Basset, els amazigòlegs solen estar més avesats a distingir pertinentment entre grafemes, fonemes i fons, de manera que els criteris que emprem no els haurien de desconcertar gaire¹¹⁸.

Un altra inèrcia d'asimetria amb què hem topat sovint és la que trobem en molts llatinistes, hel·lenistes, semitistes i egipcòlegs que, d'una banda, mostren el màxim zel en la justificació dels canvis fonètics que impliquen mots llatins, grecs, cananeus o egipcis, d'acord amb les lleis fonètiques que han estat descrites en aquestes llengües i, d'altra banda, mostren un absolut menysteniment de les evolucions fonètiques que operen en amazic, com si en les llengües de pobles sense tradició filològica la neogramàtica inexorabilitat de les lleis fonètiques esdevingués arbitrarietat i atzar absolut. És cert que el progrés de la lingüística històrica amaziga¹¹⁹ és molt més recent —i encara li queda un llarg camí per a recórrer— que el de llengües clàssiques com les referides suara, però, en aquests moments, la maduresa dels estudis diacrònics amazics ha arribat a uns estàndards que, almenys metodològicament, obliga els lingüistes a homologar el tractament dels fenòmens fonètics (i d'altres nivells) amazics al d'altres llengües de la conca de la Mediterrània.

¹¹⁵ Ho tractem amb detall *infra*, § V.16.3.

¹¹⁶ Cf. MÚRCIA 2007a, pp. 280-282.

¹¹⁷ Vegeu *infra*, § V.16.3.

¹¹⁸ Sobre la notació de l'amazic que emprem, vegeu *infra*, § IX.2.1.

¹¹⁹ Vegeu un breu report històric d'aquest desenvolupament *infra*, § IX.1.2.1.

Amb l'afany de vèncer les asimetries de les diferents tradicions lingüístiques concernides en el marc de la present investigació (llatina, grega, amaziga, púnica i egípcia, principalment), hem optat per homologar el tractament de les dades referents a aquestes llengües d'acord amb els criteris desenvolupats per la lingüística general¹²⁰. D'aquesta manera, esperem que lingüistes de tots els àmbits assenyalats puguin accedir còmodament a les anàlisis lingüístiques contingudes en aquest treball. Ho hem exemplificat amb la fonologia, que és on les asimetries i les idiosincràsies descrites són més paleses, però ho hem aplicat semblantment a la resta de nivells d'anàlisi.

8. Tractament dels fets sociolingüístics i pragmàtics

8.1. L'impacte sociolingüístic de la romanització

Hom sent a dir ara i adés que Roma no tenia una política lingüística definida encarada a la difusió del llatí entre els pobles conquerits¹²¹. Formulats així, aquest judici és fal·laç, perquè la planificació lingüística no és més que una part de la planificació social¹²². Vegem-ne un exemple: Una comunitat rural de vuitanta individus pertanyent a una fracció de la tribu dels *Misiciri* que habitava l'aglomeració pobletana de *Thullium*, a la nùmda regió de la *Cheffia*¹²³, ha estat desposseïda de les seves terres —sotmeses a una política de *limitatio*—, ha vist desarticulades la seva estructura i institucions tribals i ha estat sotmesa a uns pocs propietaris rurals llatínòfons. En un cas així, és inapropiat tractar l'adopció de la llengua dels senyors, que havien de conèixer per a ascendir socialment —com ara a través del servei militar, com en l'exemple d'un *Gaius Iulius getulus ueteranus* (a la

¹²⁰ Aquesta consideració no qüestiona en absolut la qualitat dels treballs de fonologia grega i llatina que hem utilitzat. En el cas del grec, per exemple, ens hem servit àmpliament de l'aclaridora monografia de LEJEUNE 1972. En aquest cas, ens hem limitat a adaptar a l'AFI les transcripcions tradicionals fetes per aquest hel·lenista a fi que qualsevol lingüista, sigui o no hel·lenista, pugui seguir el fil de les anàlisis que proposem en cada cas.

¹²¹ Cf. BÉNABOU 1976, p. 471: "La pénétration et l'expansion du latin n'ont-elles jamais pris la forme de la contrainte, et n'ont-elles jamais donné matière à une guerre linguistique".

¹²² Sobre el tractament de la planificació lingüística com a part de la planificació social, han raonat BOIX & VILA 1998, p. 271: "Des de molt abans que hi hagués 'planificació' lingüística, s'ha fet política que ha afectat la llengua, en un sentit ampli. Les varietats lingüístiques són uns recursos valuosíssims en la competició social. En trobar-se distribuïdes de manera desigual, i d'estar carregades de valoració i de connotacions diverses, les varietats lingüístiques han estat tradicionalment eines de classificació i d'exclusió socials, cosa que les ha convertides en blanc i instrument de polítiques de tota mena".

¹²³ Vegeu mapa n° 4.

part llatina) / KTi W MSWLT (a la part líbica), en una inscripció bilingüe del s. I dC—, preterint les condicions d'una colonització socialment impactant¹²⁴, en el sentit que desarticulava la vertebració de la comunitat i introduïa una competència lingüística desigual entre la llengua dels senyors i la llengües dels sotmesos. La substitució lingüística en el litoral zeugità i bizacè i a la fèrtil vall del Bagrada¹²⁵ fou conseqüència d'una planificació social executada coercitivament. Des del punt de vista sociolingüístic, no té gaire solta mantenir l'assumpció que el “llatí no va ser imposat”. De tota manera, com que la colonització romana —i la planificació social resultant— va ser diferent a la regió de Cartago, a la ruralia de Numídia, a Tripolitània o a la Tingitana, haurem de discutir-la, sense generalitzacions, separadament en els capítols dedicats a cada regió, perquè tindrem ocasió d'observar que no fou pertot igualment “invasiva”. No jutgem en cap cas la romanització en si, sinó que intentem descriure objectivament els fets sociolingüístics i l'impacte ecolingüístic que es deriven del contacte de llengües a l'Àfrica del Nord a l'antiguitat.

8.2. Homologació de fenòmens sociolingüístics i pragmàtics de la llatinitat africana

Les asimetries i les idiosincràsies entre les diferents tradicions lingüístiques de l'àmbit de la Mediterrània no afecten únicament la fonologia, tal com hem assenyalat suara¹²⁶. També en els nivells sociolingüístic i pragmàtic hem hagut d'enfrontar-nos a inèrcies que podrien resultar un veritable escull si no eren reconduïdes adequadament. L'asimetria principal i més condicionant a nivell sociolingüístic i pragmàtic és que, en l'oposició oralitat ~ escriptura, en la tradició d'estudis de les llengües “clàssiques” (llatí, grec, sànscrit, àrab, hebreu) el registre escrit sol ser el pol negatiu de l'oposició i la llengua oral (per exemple, el *llatí vulgar*) el pol positiu¹²⁷. Això planteja, d'entrada, alguns inconvenients en el marc de la present recerca, atès que no va ser per l'*Eneida* de Virgili o la *Guerra de Jugurta* de Sal·lusti que la llengua llatina es va implantar a l'Àfrica romana, sinó pel contacte dels *Mauri* amb els mercaders, colons, artesans, publicans, funcionaris, legionaris i preveres romans. Igualment, no va ser per la *Iliada* d'Homer o els diàlegs de Plató que la llengua grega es va implantar a la Cirenaica, sinó pel contacte dels Λίβυες amb els mariners, colons, funcionaris, exiliats jueus i exportadors de σίλφιον hel·lenòfons. És cert que els fills dels *Afri* benestants acudien —fins i tot en plena Numídia, en un entorn plenament amaziguitzat, com ara Apuleu de Madaure o Agustí de Tagast— a l'escola, on aprenien les lletres llatines i, en menor mesura, les gregues, a partir de la lectura

¹²⁴ Vegeu *infra*, § VI.1.2.2.

¹²⁵ Vegeu *infra*, § V.20.1.

¹²⁶ Vegeu *supra*, § 7.

¹²⁷ Vegeu les implicacions d'aquesta oposició a QUETGLAS 1985, pp. 171-174.

dels clàssics; però no és de la llatinitat dels clàssics que procedeixen els llatinismes que encara serveixen els dialectes amazics, sinó de l'afrollatí i de l'afroromànic que es va desenvolupar a l'Àfrica romana, tal com es pot observar, generalment, pel tractament fonètic dels manlleus i també pels camps semàntics que abasten els llatinismes¹²⁸. Per aquesta raó, quan ens referim a *llatí* o a *grec*, al·ludim primordialment a la llengua oral, per molt que només en tinguem coneixement indirecte literàriament o epigràficament. De tant en tant fem referència al llatí “vulgar”, però en tal cas només ho fem quan reprenem el tractament realitzat per algú altre i, consegüentment, ho marquem entre cometes.

A part d'aquesta asimetria, hem d'assenyalar que els estudis de lingüística llatina i grega rarament estan homologats amb els de tradicions lingüístiques més joves en el tractament dels fets sociolingüístics i pragmàtics. Això no deixa de ser paradoxal si tenim en compte que han estat sobretot llatinistes i hel·lenistes els qui han fet contribucions més fructíferes a l'estudi de les implicacions socials i funcionals de la llengua¹²⁹. Encara que no hi trobarem explicitats conceptes de sociolingüística i de pragmàtica com “sociolecte”, “diglòssia”, “situació comunicativa”, “registre” o “varietat funcional”, en els articles d'un diccionari etimològic i històric llatí com el d'A. Ernout i A. Meillet no ens decebran mai els subtils desplegaments de variació social i funcional, en perspectiva diacrònica, que podem exemplificar en el cas del verb *agĕre*, que significa primàriament ‘empènyer endavant, menar’ (per oposició a *ducĕre* ‘guiar, marxar al capdavant’) i que és descrit com un terme antic pertanyent a la llengua pastoral (per exemple *agere pecus* ‘menar el ramat’); també té un ús teatral (*agere fabulam* ‘interpretar una peça’, *agere partes* ‘interpretar un paper’), militar (*agere uigilias* ‘muntar guàrdia’), jurídic (*agere litem* ‘sostenir un plet’), moral (*agere uitam* ‘passar la vida’) i també, usat intransitivament, litúrgic (‘sacrificar’) o genèric (‘ocupar-se de’)¹³⁰. El descabdellament d'aplicacions sociolingüístiques i pragmàtiques, realitzat en perspectiva diacrònica, és magistral¹³¹ i perfectament exportable fora de l'àmbit de la lexicografia les llengües clàssiques indoeuropees¹³². És important

¹²⁸ Vegeu *infra*, § V.16.2.

¹²⁹ Ja trobem formulat a MEILLET (1926, pp. 16-17) el principi, admès generalment per la sociolingüística moderna, segons el qual el lingüista ha de determinar quina estructura social correspon a una estructura lingüística donada i com, de manera general, els canvis en l'estructura social es tradueixen en canvis en l'estructura lingüística.

¹³⁰ ERNOU & MEILLET 1959, pp. 15-17, *s.u.*

¹³¹ Segueix els mateixos principis, i amb el mateix encert, el diccionari etimològic i històric grec de CHANTRAINE 1968-1980, que també utilitzem àmpliament.

¹³² Persistentment poso com a model els diccionaris d'ERNOU & MEILLET 1959 i de CHANTRAINE 1968-1980 de lexicografia que té en compte la variació social i funcional en perspectiva diacrònica perquè, en l'àmbit afroasiàtic, per exemple, estem mancats de diccionaris en què les nocions apareguin articulades. En lloc d'això, fins i tot en tradicions lexicogràfiques notables, com l'àrab, les nocions apareixen juxtaposades i inconnexes, com si no hi

remarcar la vàlua, també des del punt de la variació social i funcional, de les aportacions de la filologia llatina i grega a la lexicografia. Alhora, també hem de dir que algunes d'aquestes *ancillae philologiae*, com ara la sociolingüística i la pragmàtica lingüística, han emergit com a disciplines autònomes que s'han dotat d'un marc teòric propi que, en la mesura en què permeten analitzar més eficaçment les dades lingüístiques, no haurien de ser negligides per les filologies llatina i grega. Una de les qüestions més debatudes en l'àmbit de la filologia llatina que podria beneficiar-se d'un tractament sociolingüístic i pragmàtic eficaç és la del *llatí dels cristians*. Si, fa un segle, un llatinista tan savi com A. Meillet, copsant-ne l'especificitat, li va donar un tractament diferenciat —definit pel seu deixeble J. Vendryes com a “llengua especial”¹³³—, al segle XXI no podem continuar tractant-lo de manera tan vaga, entre altres raons perquè ni sociolingüistes ni pragmatistes empren ja aquest concepte. Encara que no desenvolupem plenament la qüestió —perquè supera l'abast de la present recerca—, no hem pogut obviar-la, atesa l'africanitat dels principals referents del llatí dels cristians (Tertul·lià, Cebrià, Agustí, Fulgenci), de manera que plantegem la distinció entre fenòmens del *llatí dels cristians* que tractem com a sociolectals (per exemple *Deus uolens*), en la mesura en què permeten identificar socialment un individu com a cristià, i fenòmens que tractem com a funcionals (per exemple *offerte uobis pacem*), en la mesura en què només pot donar-la el sacerdot en la situació comunicativa de la litúrgia, i no en un altre context¹³⁴.

8.3. Alternança de codi i pidginització?

No obstant els esforços d'homologació que tot just hem referit, només integrem els conceptes de sociolingüística i de pragmàtica lingüística que considerem realment útils per a analitzar més eficaçment les dades lingüístiques amb què operem en cada cas. Com a reacció al desfasament de la filologia clàssica en relació als enfocaments sociolingüístics i pragmàtics moderns, hi ha qui introdueix, per a l'anàlisi de fets filològics, al nostre entendre abusivament, conceptes en voga com són el de “alternança de codi” (*code-switching*) i el de “pidgin” (amb el consegüent concepte de “crioll”). En l'estudi més aprofundit dedicat a un aspecte cabdal de la sociolingüística com és el bilingüisme, aplicat en lingüística llatina¹³⁵, s'introdueix el concepte de “*code-switching*” —referit pròpiament a l'alternança de dues llengües durant una conversa o un discurs— per a l'alternança de dues llengües en documents oficials —sovint per la irrupció d'hel·lenismes en textos

haguessin transicions entre una noció i l'altra, i amb una negligència general de la perspectiva diacrònica, per la qual cosa la primera definició que sol aparèixer als articles és la més usual en el moment i el lloc en què escriu el lexicògraf, i no la primària.

¹³³ Vegeu *infra*, § VI.11.2.

¹³⁴ Vegeu *infra*, § VI.11.3.

¹³⁵ ADAMS 2003, p. 19.

egipcis d'època romana—. No acabem de veure la pertinència d'un concepte sociolingüístic tan lligat a l'oralitat com és l'alternança de codi aplicat a la literalitat¹³⁶. Semblantment, en l'edició de la magnífica col·lecció d'ostraca de *Golas (Bu Njem)*, trobem el concepte de llatí “*créole*” emprat per a explicar els “vulgarismes” que es poden trobar en els textos epigràfics¹³⁷. Ara bé, l'extracció, majoritàriament maura, de la tropa d'aquesta guarnició del *limes Tripolitaniae* no permet pensar que s'hi hagi desenvolupat un llatí pidginitzat que, un cop esdevingut llengua inicial, hagi emergit en crioll¹³⁸. L'ús inapropiat de conceptes sociolingüístics que tenen una aplicació molt específica no “modernitza” la lingüística llatina, perquè, si expliquem cada procés de substitució lingüística a partir d'una pidginització i una criollització, aquests conceptes deixaran de ser operatius en els casos en què realment adquireixin sentit.

9. Tractament de dades de l'antropologia lingüística

En el renovellat debat sobre “l'expansió amaziga” i “l'emergència del protoamazic”¹³⁹, poca atenció han prestat lingüistes historicistes, arqueòlegs, antropobiòlegs i historiadors a l'estructura segmentària de la societat tribal amaziga, de la qual tenim indicis ja antics —bé que esparsos i imprecisos—, a les fonts filològiques llatines¹⁴⁰. En lloc de les tan fressades vies migracionistes, l'ocurrència, en contrades molt llunyanes de l'Àfrica del Nord, dels mateixos etnònims, pot ser abordada atenent la reduplicació¹⁴¹ de diferents unitats de segmentació social. De la mateixa manera, la segmentarietat de la societat tribal amaziga permet donar compte d'etnònims com *Quinquegentiani* —que apunta a una confederació formada per cinc tribus o per una tribu formada per cinc fraccions— i de la substitució, en un mateix territori, d'un etnònim com *Nasamones* per *Laguatan*¹⁴², deguda, probablement, no a una substitució “ètnica” —en el sentit de desplaçament d'una tribu per una altra— sinó al relleu d'una unitat de segmentació preexistent, que pren preeminència en un moment històric determinat, o a una renovació d'aliances tribals sota una nova designació epònima a partir d'una mateixa base demogràfica. Semblantment, l'ocurrència de *Baiurae* (Ammià Marcel·lí) / *Baniures* (Juli Honori) a Mauretània Cesariana, d'una banda, i de *Baniurae* (Plini el Vell) / *Βαυούβαι* (Ptolomeu) a la vall

¹³⁶ Vegeu la discussió *infra*, § I.4.3.

¹³⁷ Vegeu la discussió *infra*, § III.7.2.

¹³⁸ En canvi, hem argumentat que a la regió d'*Altauca* (a l'oest de Mauretània Cesariana) sí que van poder donar-se les condicions necessàries per a l'emergència d'un crioll de base llatina. Vegeu la discussió *infra*, § VII.5.7.

¹³⁹ En parlem *infra*, § IX.9.

¹⁴⁰ Segons argumentem *infra*, § VI.1.3.3.

¹⁴¹ Expliquem i exemplifiquem a bastament aquestes nocions antropològiques *infra*, § VI.1.3.1.

¹⁴² El cas més clar i alhora més conegut és el de GAUTIER 1952.

del *Sububus flumen* de Mauretània Tingitana, de l'altra, s'explica millor com un fenomen de reduplicació d'una unitat de segmentació de nivell inferior que com una immigració d'est a oest de tota una tribu¹⁴³. Els mecanismes de segmentarietat i reduplicació de les tribus maures ens obliguen a revisar el model migracionista popularitzat per l'historiografia del segle XX¹⁴⁴, que ha convertit l'Àfrica del Nord antiga en un escenari de migracions de tribus nòmades camelleres cap a l'est o cap a l'oest segons el lloc d'ocurrència d'un etnònim a les fonts¹⁴⁵. Els conceptes de “segmentarietat”, “reduplicació”, “complementarietat”, “rotació anual”, “confederació”, “supertribu”, “tribu”, “fracció”, “cantó”, “clan”, “família agnàtica”, “assemblea de notables”, etc. els manllevem principalment a l'antropòleg D.M. Hart, autor de magnífiques descripcions sincròniques de la societat tribal amaziga¹⁴⁶, així com d'altres autors que consignem oportunament. D'una mala comprensió de la vertebració de la societat tribal amaziga, estructurada de baix cap a dalt, prové el desconcert amb què molts autors han descrit les tribus maures antigues o medievals¹⁴⁷. Discutirem en l'apartat corresponent¹⁴⁸ els límits que ens hem d'imposar a l'hora de “completar” —mitjançant un procediment de la filosofia de la ciència que els geòlegs anomenen *uniformisme*— les llacunes de coneixement sobre el funcionament de les tribus maures antigues amb dades de les tribus amazigues d'èpoques més recents. L'ús de conceptes que serveixen per a descriure objectivament el funcionament de la societat tribal amaziga permet un enfocament desprejudiciat de fenòmens d'antropologia lingüística que abordarem *in extenso*, particularment quan haguem de tractar¹⁴⁹ l'articulació d'espais comunicatius paleoamazics que no estan basats en nuclis de poder centralitzats sinó en xarxes de mercats rurals (*nundinae*), en estacions de rutes caravaneres i en fires o aplecs de caràcter religiós —o d'altra índole—, que dibuixen tot de cercles concèntrics que, lingüísticament, es reflecteixen en els encavallaments

¹⁴³ Vegeu *infra*, § VIII.2.2.

¹⁴⁴ Vegeu *infra*, § III.

¹⁴⁵ La tesi de MODÉLAN 2003 ve a rebatre els arguments migracionistes, d'altra banda mal estantolats ja per la manca d'evidències segons els estudis demogràfics i de moviments de poblacions com el de LASSÈRE 1977.

¹⁴⁶ Especialment HART 1967, *idem* 1981 i 1984.

¹⁴⁷ Són els propis prejudicis els que han impedit historiadors erudits analitzar adequadament els complexos mecanismes de vertebració de les societats tribals amazigues. Els exemples de G. Marçais i de S. Gsell citats *supra*, § 5.2, il·lustren prou bé aquests prejudicis. Tant l'un com l'altre són estudiosos notables per a l'estudi de la història de l'Àfrica del Nord a l'edat mitjana (el primer) i l'antiguitat (el segon). Els seus judicis, però, no es basen en aquest punt en una anàlisi precisa del funcionament de les societats tribals amazigues, sinó en una impressió superficial enterbolida en gran mesura pels prejudicis jacobins d'ambdós autors. No cal dir que els judicis dels epígons, molt menys il·lustrats que aquells dos erudits, tenen encara menys vàlua. Sigui com vulgui, encara que descentralitzades, les societats amazigues no són pas “anàrquiques”.

¹⁴⁸ Vegeu *infra*, § VI.1.3.

¹⁴⁹ Vegeu *infra*, § IX.10.2.5.

que fa gairebé impossible l'establiment de feixos d'isoglosses en l'entramat dialectal amazic. El model de dialectalització del domini amazic —que no es pot entendre sense conèixer íntimament el funcionament de la societat tribal amaziga— és un exemple privilegiat de la complementarietat del model genealogista (*Stammbaumtheorie* d'A. Schleicher i els neogramàtics) i el model difusionista (*Wellentheorie* de J. Schmidt)¹⁵⁰.

10. Tractament de les dades de la geografia lingüística i l'ecolingüística

10.1. Els ecosistemes lingüístics mediterrani i saharià

La distribució geogràfica de les llengües parlades al nord d'Àfrica a l'antiguitat, que fins ara no havia rebut una atenció específica, ha estat abordada *in extenso* en la present recerca¹⁵¹. Hem treballat sistemàticament amb fonts cartogràfiques físiques pel fet que, com tindrem ocasió de raonar en cada capítol geogràfic, el relleu (muntanyós o pla), els cursos fluvials (o la manca d'aquests), la localització costanera o interior, les distàncies entre els punts d'aigua (en zona mediterrània o en zona sahariana) i les condicions paleoclimatològiques són factors essencials per a situar la implantació de cada llengua en cada tall sincrònic que hem fet. La geografia de l'Àfrica del Nord presenta un contrast molt marcat entre dos ecosistemes naturals, que condicionen el diferent equilibri dels ecosistemes lingüístics¹⁵² de la regió:

¹⁵⁰ Hom trobarà diversos exemples de conciliació d'ambdós models diacrònics aplicats a dominis lingüístics altres que l'amazic a AIKHENVALD & DIXON 2001. Des del punt de vista africà, vegeu DIMMENDAAL 2001. Vegeu també *infra*, § VI.1.3.2.

¹⁵¹ L'annex de cartografia lingüística il·lustra els resultats obtinguts en aquest sentit.

¹⁵² L'ecolingüística és una branca de la lingüística que, a partir de la metàfora de l'ecosistema (natural), descriu la interacció entre llengües parlades per grups humans en un espai geogràfic definit, que condiciona al seu torn el tipus de relacions que s'estableixen entre les diverses llengües d'un ecosistema lingüístic donat. Vegeu BANG & DØR 2007. A efectes pràctics, serà més útil que ho exemplifiquem amb un ecosistema ben contrastat, com és ara el de la regió del Vaupès, a l'Amazònia colombiana limitrofa amb Brasil. En aquest ecosistema lingüístic trobem unes quinze llengües de la família tucana (barasana, carapana, macuna, tucano, siona, etc.), algunes llengües de la família maipure (curripako, tariana, baré, warekena i altres) i algunes de la família makú (kakua-nukak, hupda-yuhup, daw, entre d'altres). Les comunitats tucanes i maipures de l'ecosistema lingüístic del Vaupès constitueixen sistemes patrilineals i exogàmics, en què una persona només es pot casar amb algú que tingui com a llengua paterna una de diferent de la del propi pare. La llengua paterna és una marca d'identitat. Quan una dona es

- (a) L'ecosistema mediterrani, caracteritzat per un continu de serralades litorals o prelitorals (Alt Atlas, Atlas Mitjà, Rif, Atlàs Tel·lià, Dorsal, Nefussa, Βουνοί cireneus), solcats per valls fluvials aptes per a una producció agrícola extensiva (Sus, *Sububus flumen*, *Muluchat flumen*, *Siga flumen*, *Chélif*, *Amsaga flumen*, *Seybouse*, *Bagrada flumen*, Miliana, *Sofeggin*, *Zem-Zem*). La costa, les muntanyes i les valls han tingut sempre una demografia elevada¹⁵³.
- (b) L'ecosistema saharià, caracteritzat per condicions d'habitabilitat molt baixes¹⁵⁴ a excepció dels oasis (Tabelbala, Figuig, Gurara, Tuat, Mzab, Wargla, Ariy, *Cidamus*, Sokna, Augila, *Ammon*, *Oasis minor*, *Oasis maior*), clapes muntanyoses entre la sorra del desert (*Tasili n Ajjər*, *Ahäggar*, *Adrar*, *Adyay ən Fuyas*, *Ayər*, Tibesti, Ennedi) i regions en què la poca profunditat de la capa freàtica ha permès l'obtenció d'aigua mitjançant *ifālan* (Fazània)¹⁵⁵. A l'est, la vall del Nil i, al sud, les valls del Senegal, del Níger, de l'*Azāway*, la conca del Txad i el massís de Darfur constitueixen les fronteres naturals del Sàhara. En aquest ecosistema natural, els grups humans apareixen disseminats¹⁵⁶.

Atès que el marc geogràfic tan contrastat de l'Àfrica del Nord condiciona l'habitabilitat¹⁵⁷ i l'explotació del sòl, hem optat, en els mapes lingüístics, per no dibuixar —les raons sociolingüístiques són també prou evidents— polígons lingüístics en les regions amb una densitat de població inferior a un individu per km². Tindrem ocasió de mostrar com l'espai mediterrani condiciona un ecosistema lingüístic

casa i va a viure a la comunitat del marit, continua usant la llengua del seu pare, fins i tot amb el marit i els fills. No participen d'aquest sistema exogàmic les comunitats de llengües makû (en maïpure 'aquells que no poden parlar'), caçadors-recol·lectors nòmades amb una baixa consideració social entre els altres pobles indígenes de la regió. Vegeu QUEIXALÓS & RENAULT-LESCURE 2000.

¹⁵³ No podem dir el mateix de les illes —a part de *Girba*—, atès que les *Insulae Fortunatae* no van conèixer més que un feble poblament a l'antiguitat. Vegeu *infra*, § VIII.5.7.

¹⁵⁴ Vegeu el mapa n° 11, que representa la densitat demogràfica.

¹⁵⁵ Vegeu *infra*, § IV.1.1.

¹⁵⁶ Les relacions entre les llengües dels ecosistemes lingüístics saharià i saheliana són descrites *infra*, § IV.11.3.

¹⁵⁷ Segons els estudis de paleoclimatologia, la desertificació del Sàhara comença vers el 6000 aC (vegeu HESTER & HOBLER 1969, fig. 154) i l'any 0 (*idem*, fig. 156) l'àrea desèrtica era ja més o menys la moderna, per bé que el Sàhara no ha parat d'avançar. Conseqüentment, en relació amb les proporcions demogràfiques, el quadre antic no devia ser gaire diferent de l'actual. Vegeu *infra*, § I.1.1.3.

diferent al de l'espai saharià, atès que les relacions entre les diferents llengües són també de diferent natura¹⁵⁸.

10.2. L'amazic, llengua baula entre dos ecosistemes lingüístics

Constatem que la tasca de la lingüística històrica no és únicament l'establiment de les filiacions lingüístiques que es puguin descobrir entre llengües d'un mateix ecosistema lingüístic; en el cas de la Mediterrània, llengües indoeuropees (llatí, grec, celtibèric, gàl·lic, osc, umbre, il·liri, trací, macedoni, frigi, lidi, lici, cari, hitita, etc.), afroasiàtiques (egipci, amazic, fenici-púnic, arameu, hebreu, àrab, accadi), aïllades o de filiació desconeguda (etrusc, ibèric, aquitanobasc, tartessi); en el cas del Sàhara i el Sahel, llengües nilosaharianes (nuba, possiblement meroític, kanuri, zaghawa, teda-daza), afroasiàtiques (amazic, haussa, buduma, beja), mandaiques (soninke, mandinga-bambara), atlàntiques (ful, wòlof, serer) i aïllades (songai). Si admetem la complementarietat dels models diacrònics genealogista i difusionista¹⁵⁹, hem d'admetre que concerneix igualment la lingüística històrica la descripció dels contactes lingüístics diacrònics, a tots els nivells d'anàlisi, de llengües que comparteixen un ecosistema lingüístic¹⁶⁰, i observem com l'única llengua comuna a dos ecosistemes que hom ha considerat sempre com a inconnexos, el mediterrani i el saharià-sahelià, és l'amazic, i en això la genealogia és un element secundari.

Mostrarem a partir d'estudis lexicològics¹⁶¹ com la frontera entre l'ecosistema lingüístic mediterrani i el saharià-sahelià durant l'antiguitat (i també l'edat mitjana) no era la Mar Nostra sinó el Sàhara, una frontera natural considerable però no infranquejable a través de les rutes caravaneres transsaharianes, transitades per mercaders i viatgers amazigòfons. Prenem com a exemple el cas conspicu d'un vell mot del llatí dels cristians *pascha* 'pasqua' (que té origen en l'hebreu *pesaḥ* a través de l'arameu i el grec), que ha passat, segons s'observa pel tractament fonètic del manlleu, a l'amazic *tafaska / tāfaske / t̥əskih* (<

¹⁵⁸ Sobre el funcionament dels ecosistemes lingüístics a tot el continent africà, vegeu DIMMENDAAL 2008. L'autor tipifica i exemplifica casos presos ça i lla que mostren com el medi *condiciona* la interacció entre les llengües, però tampoc *determina* fatalment les alteracions etnolingüístiques: "A combination of climatological changes and changes in subsistence economies led to the spreading, displacement and reduction of language families in Africa as it did in other parts of the world. But the social factors and cultural choices made by humans should not be neglected either" (*op. cit.*, p. 851)

¹⁵⁹ Vegeu *supra*, § 9.

¹⁶⁰ Ens atenim al judici recent, a aquest respecte, dels africanistes HEINE & NURSE 2008, p. 1: "Genetic relationship is far from being a parameter for understanding many of the processes characterizing the history of and typological relationship among African languages".

¹⁶¹ Vegeu *infra*, § IV.11.5.

paleoamazic **faska*)¹⁶², que designa la ‘festa del sacrifici de l’anyell’ ja no des del punt de vista judeocristià sinó musulmà —fet singular tenint en compte que en l’islam àrab aquesta celebració té una designació àrab—, manlleu que, d’una revolada —naturalment en base a moltes altres evidències—, permet pensar en l’existència d’un “amazic dels cristians”¹⁶³. Fins aquí, la connexió mediterrània de l’amazic. Ara bé, la ‘festa del sacrifici de l’anyell’ és anomenada en llengües de la vall del Senegal com el wòlof (i altres llengües de la regió) *tabaski* o *tobaski*, que, si s’admet l’anàlisi que en fem, només pot haver-hi fet cap a través de l’amazic, però no ja de l’amazic dels cristians sinó probablement —segons argumentem— a través de l’amazic dels musulmans almoràvits que van islamitzar, en amazic, la regió cap al s. XI, que haurien reciclat un terme arrelat en la tradició judeocristiana per a l’islam específicament amazic. Estudis lexicològics com aquest revelen el rol de l’amazic com a llengua baula entre dos ecosistemes lingüístics d’antuvi tan distants com són el mediterrani i el saharià-sahelià¹⁶⁴, i confereixen al paleoamazic un interès únic per a l’estudi dels contactes lingüístics i culturals al món antic (i d’altres èpoques), als quals no haurien de restar indiferents ni filòlegs clàssics per una banda ni africanistes per l’altra.

11. Tractament de les dades onomàstiques

11.1. Toponímia

A penes caldrà justificar, permor del rigor, l’ús de toponímia antiga (Cirenaica, Tripolitània, Zeugitana, Bizacena, Numídia, *Lepcis Magna*, *Tingi*, *Oasis maior*, *mons Aurasius*, *Cirta*, etc.), tal com ens l’han llegada les fonts clàssiques, atès que l’ús de toponímia moderna fóra simplement anacrònic en un treball sobre l’antiguitat. Però hi ha una raó suplementària per a evitar, en referir-nos a l’antiguitat, toponímia moderna (Algèria¹⁶⁵, Marroc, Tunísia, Mauritània, Líbia, Tànger, Alger, etc.), i és la voluntat manifesta de pendre distància en relació als fets antics. *In bonam o in malam partem*, la projecció de noms geogràfics moderns vers l’antiguitat convida a projectar-hi també totes les connotacions que hom associï a tal nom. Si agafem, per posar un exemple qualsevol, el topònim *Algèria* —que, amb rigor, només comença

¹⁶² Vegeu l’estudi lexicològic *infra*, § IX.8.3.10.

¹⁶³ Vegeu *infra*, § VI.11.4.

¹⁶⁴ Aquest exemple il·lustra les connexions al Sàhara Occidental fins a la vall del Senegal. Pel que fa a les connexions al Sàhara Central fins a la conca del Txad, vegeu KOSSMANN 2005.

¹⁶⁵ No obstant això, el títol d’una monografia recent de S. Lancel, *L’Algérie antique* (LANCEL 2003), que trobem desencertat —per ventura es tracti d’un encàrrec editorial— per la raó exposada, no desmereix la qualitat intrínseca, que és excel·lent, d’aquesta obra.

a tenir sentit arran de la presa d'Alger del 1830— per a referir-nos al país en què van viure Massinissa i Agustí, projectarem més fàcilment les imatges que associem a les vicissituds d'aquest recent estat magribí —insurreccions cabilenques a l'ocupació francesa, la guerra de la “independència”, l'expulsió de *pièds-noirs*, etc.— a l'antiguitat de Mauretània Cesariana o de Numídia. El que pretenem és justament el contrari: explicar els fets antics *per se* —o, a tot estirar, aplicant-hi analogies de fenòmens que es podien donar en altres contrades de la Mediterrània antiga— sense projectar-hi visions modernes que enterboleixin la percepció límpida de realitats del període estudiat. Les analogies històriques entre el colonialisme romà i el francès establertes sense tenir en compte que les situacions demogràfica, lingüística, civilitzacional, religiosa i socioeconòmica no admeten comparacions serioses són evitades en aquest treball d'investigació.

A l'hora de reportar els topònims moderns de llocs antics, ens hem trobat amb la disjuntiva d'elegir entre les ignominioses transcripcions d'època colonial —que han esdevingut oficials, al costat d'arabitzacions no menys matusseres, en època postcolonial— i la restitució de les formes autèntiques. Naturalment, qualsevol lingüista lleial a la seva disciplina preferirà una notació de base fonològica d'una designació endògena com ara *Tittawin* ('les fonts' en amazic) a una mera transcripció francesitzant com ara *Tétouan*, que deturpa el topònim amazic real. A la pràctica, l'opció preferible és encara inaplicable sistemàticament, pel fet que, d'una banda, les formes toponímiques són sovint opaques des del punt de vista del significat i qualsevol restitució, de base fonològica, ha de basar-se en enquestes toponímiques menades per especialistes i, d'altra banda, són les transcripcions d'època colonial les úniques que el lector trobarà en un atlas geogràfic qualsevol i en les eines cartogràfiques digitals, perquè, és clar, són les úniques que gaudeixen de reconeixement oficial¹⁶⁶. Com que no volem que el lector tingui dificultats per a *identificar* els topònims, hem optat per donar les formes oficials en cursiva i entre parèntesis a continuació dels topònims antics —si és que el lloc en qüestió està testimoniats en llatí o en grec, que naturalment, donem sempre com a formes preferents—. Finalment, donem en l'índex geogràfic les equivalències onomàstiques antigues i modernes, que hom pot consultar en cas de dubte sobre la identitat de tal o tal altre topònim. De tota manera, per inconformisme a una inèrcia accidiosa¹⁶⁷, no ens hem estat de donar preferència a les designacions

¹⁶⁶ Al més alt nivell: és la comissió toponímica de l'ONU la que regula la toponímia de tot el món, servint-se com a interlocutors dels estats que formen part de l'ONU en lloc de servir-se dels lingüistes, que són els qui haurien de tenir la màxima competència en aquest domini, i que no sempre serveixen zelosament la independència de la seva disciplina davant les ingerències dels qui menyspreen la ciència, el coneixement i el patrimoni lingüístic de la humanitat.

¹⁶⁷ A la majoria de llengües romàniques, el cultisme eclesiàstic *accidia* —provinent en darrera instància del grec ἀκηδία 'indiferència, negligència' (cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 6, s.u. *acēdia*)— no és més que un llatanisme broix —en italià *accidia*, en francès medieval *accide*, en provençal medieval *accidia*,

endògenes sempre i quan les restitucions d'aquestes designacions es basin en notacions realitzades per especialistes¹⁶⁸. La cura topogràfica artesanal amb què obraren els geògrafs (bàsicament francesos) en època colonial¹⁶⁹ contrasta amb l'arbitrarietat de les notacions toponímiques, que, per desconeixement de l'amazic i per manca de criteris lingüístics, eren francesitzades i passades pel filtre de l'àrab magribí —que també en surt força malparat—, cosa que acaba convertint els topònims en inidentificables pels propis habitants dels llocs. Com a patrimoni lingüístic, la restitució de la toponímia nord-africana és una necessitat peremptòria.

Per a la caracterització del paleoamazic, no ens hem basat en la toponímia, que presenta les mateixes dificultats —tenim significant sense significat més enllà de la muntanya, poble o riu que designa— que l'antroponímia i l'etnonímia, que tractem adés. De tota manera, el corpus toponímic antic que es pot obtenir d'autors i obres com Ptolomeu, Plini el Vell i la *Cosmografia de Ravenna* prou mereix estudis toponímics específics¹⁷⁰.

11.2. Antroponímia i etnonímia

Els antropònims i etnònims són difícils d'explotar, en recerca paleoamaziga, pel fet que ens aporten significant però no ens aporten més significat que l'individu o tribu que designen, independentment del sentit originari que el nom pogués tenir. Tot i això, particularment en l'àmbit de l'antroponímia, hem cregut pertinent ubicar, segons les regions geogràfiques, els noms d'individus maures que estan

en castellà i portuguès *acidia* i en gallec *asia* (cf. MEYER-LÜBKE 1935, pp. 7-8, n° 90)—. Solament en català aquest llatanisme tardà ha adquirit pregnància, en la ploma dels dos combatents més conspicus del vici intel·lectual de l'*accídia*, Ramon Llull i Joan Coromines, que ho definien amb més càrrega personal de la que puguem trobar en altres fonts: “*accídia* és vici moral per què els homes han pigrícia en fer el bé, e han plaer del mal dels altres, e tristícia dels béns d'aquells” (*Arbre de Sciència*, 1, 279); és *accidiós* “el qui s'absté d'obrar quan fóra útil de fer-ho, al·legant ‘perquè a ell no li toca’, si bé en el fons hi ha la peresa i desídia temorega, després el remordiment reprimit i l'inconscient desig de justificar-se als propis ulls, fa que li dolguin els èxits d'altres de més coratjosos, per si són deguts (contra el que ell vol reconèixer) a l'actuació d'aquests més decidida” (*DECat*, vol. 10, p. 1, s.u. *accídia*).

¹⁶⁸ És el cas, per exemple, de les formes toponímiques del domini tuareg que proporciona l'excel·lent diccionari de PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, a les quals ens atenim en la present recerca. D'altra banda, en Hassan Akioud està realitzant una oportuna tesi doctoral sobre la restitució de la toponímia amaziga en perspectiva estandarditzant.

¹⁶⁹ Les localitzacions geogràfiques precises les devem als preciosos mapes realitzats en època colonial. Dec a l'Institut Géographique National una còpia de l'extraordinària *Carte des tribus* del 1948.

¹⁷⁰ Asistemàticament, desenvolupem alguns aspectes toponímics *infra*, §§ V.5.2, V.12 i VIII.9.

testimoniats epigràficament o literàriament¹⁷¹. Encara que rarament hem gosat explicar noms propis a partir de l'amazic modern — generalment només ho hem fet en casos en què la continuïtat onomàstica s'ha mantingut fins als nostres dies (en casos com *Gildon* /Γιλδαν, Μακκυρ, *Iader* / *Iadar* / *Iadir* / *Iidir*), sí que ens ha semblat oportú mirar de cercar comunitats onomàstiques entre diferents regions de l'Àfrica del Nord antiga¹⁷². No ens hem vist amb cor de tractar amb la mateixa sistematicitat l'etnonímia¹⁷³, tot i que hi hem dedicat, en casos aïllats, algun estudi lexicològic.

12. El buit i el mètode inductiu

L'explotació de les fonts filològiques s'ha fet en base al mètode inductiu, és a dir que a partir de les dades concretes que forneixen les diverses fonts analitzem lingüísticament els aspectes pertinents a la nostra recerca i emetem les conclusions que s'obtenen d'aquestes anàlisis. No discutirem pas la bondat del mètode inductiu en filologia, amb què, d'altra banda, ens sentim més còmodes, però sí que hem d'alertar que qualsevol tractament positivista dels fets filològics i arqueològics ha de gestionar assenyadament el buit i extremar la prudència sobre els arguments *ex silentio*. En efecte, ara i adés ens hem trobat amb casos en què, a partir de dos o tres testimoniatsges de connexió incerta, havíem d'analitzar fenòmens sociolingüístics¹⁷⁴ i de distribució geogràfica de les llengües força complexos. En arqueologia, molts aspectes civilitzacionals maures més o menys importants poden no haver deixat cap rastre material constatable, com és el cas dels mercats rurals, dels quals, si no fos per alguna al·lusió literària poc precisa a les *nundinae* i algunes inscripcions escadusseres¹⁷⁵, a penes en sabríem l'existència. Semblantment, les restes arqueològiques que puguin deixar les societats nòmades són pràcticament nul·les¹⁷⁶.

¹⁷¹ Més d'un miler d'antropònims “maures” (en tot cas, no llatins, grecs o púnics) apleguen els excel·lents reculls de CAMPS 1993a (completat a *idem* 2002-2003, que arriba als 984) i de JONGELING 1994, basats sobretot en les més de trenta mil inscripcions llatines d'Àfrica i, en menor mesura, en les fonts literàries gregues i llatines. A més a més, per a l'antroponímia líbia en fonts gregues de la Cirenaica és essencial MASSON (O.) 1976.

¹⁷² Vegeu *infra*, § IX.8.4.

¹⁷³ Per a l'etnonímia, ens hem servit àmpliament de l'admirable catàleg de DESANGES 1962, que el mateix autor ha anat revisant en nombrosos articles de l'*Encyclopédie Berbère*.

¹⁷⁴ Ens planyem *infra*, § I.4.3, que els estudis moderns sobre el bilingüisme de l'Egipte d'època romana tenen en compte únicament la literalitat, de tal manera que restringeixen els contactes lingüístics a les llengües documentades, principalment l'egipci, el grec i el llatí.

¹⁷⁵ Vegeu *infra*, § V.2.2.2.

¹⁷⁶ Sobre les dificultats de la correlació entre el nomadisme i l'arqueologia, vegeu les pertinents observacions de REBUFFAT 1990.

L'austeritat de la civilització paleoamaziga, així com la caducitat dels materials amb què s'ha pogut edificar¹⁷⁷, no ens hauria d'emmenar a negar un nombre incert d'elements que poden haver estat determinants per a la forja d'una koinè paleomaziga esdevinguda protollengua de totes les varietats amazigues modernes; la manca de constància d'aquests elements no n'implica la inexistència. En filologia i epigrafia, la densitat de testimoniatges d'una llengua no és proporcional a la importància sociolingüística i a la distribució geogràfica de la llengua en qüestió, cosa que podem sospitar, en el cas de l'Àfrica del Nord, quan les quatre llengües millor testimoniades a l'antiguitat —el llatí africà, el grec cireneu, el púnic i l'egipci— s'han extingit del tot, algunes fa ja moltes centúries, mentre que l'amazic, molt menys testimoniad, té encara una considerable distribució geogràfica —bé que més i més fragmentada— i presència social —bé que més i més minoritzada—. En efecte, a partir del volum de 30.000 inscripcions llatines de l'Àfrica del Nord, enfront de les 1.200 —sense comptar-hi les rupestres— de líbiques i alguns milers de púniques —de les quals alguns centenars de tardanes¹⁷⁸— no és lícit inferir-ne una densitat proporcional de parlants de cadascuna d'aquestes llengües. Una investigació basada en el mètode inductiu no és més reeixida com més mecànicament són processades les dades i amb menys intervenció de l'investigador se n'obtenen les conclusions generals, perquè el positivisme, portat a l'extrem, no permet comptar amb els imponderables del buit. A efectes pràctics, d'una banda, ens hem guardat prou d'inferir conclusions rotundes a partir de quatre dades mal comptades, especialment si no és clara la connexió que puguin tenir i, d'altra banda, hem tingut present el buit, que, en lloc d'omplir-lo amb raonaments especulatiu, l'hem gestionat tot considerant les causes que el poden haver generat i tot cercant altres indicis en disciplines auxiliars. Així, si de Fazània i el Sàhara Central a penes disposem de fonts filològiques que ens permetin conèixer-ne la situació lingüística, hem recorregut a estudis realitzats per altres investigadors (i algun de propi) sobre l'estratificació cronològica dels amaziguismes de llengües txàdiques, mandaiques, nilosaharianes i atlàntiques, per mirar, almenys, d'establir una aproximació a la cronologia de la implantació de poblacions amazigòfones al Sàhara Central i Occidental, així com a la tradició oral dels propis tuaregs i dels seus veïns hausses¹⁷⁹. La interdisciplinarietat permet pal·liar, ni que sigui somerament, els buits de dades filològiques, epigràfiques i arqueològiques. Entenem perfectament que la inaplicabilitat del mètode hipotètic-deductiu —l'únic considerat veritablement “científic” per alguns filòsofs de la ciència, com K. Popper— a disciplines humanístiques (filologia, lingüística, història, arqueologia, etc.) exclou tractaments mecanicistes que generin menys

¹⁷⁷ Fins i tots els habitatges sòlids tradicionals, construïts en terra pitjada i coneguts sobretot amb el nom de *tivrmin* (vegeu *infra*, §§ III.1.3, IV.7 i VI.13.3), acaben esvaint-se després d'haver estat abandonats —car necessiten un manteniment anual—, a causa de la seva natura biodegradable.

¹⁷⁸ JONGELING & KERR 2005a, p. 5.

¹⁷⁹ Vegeu *infra*, §§ IV.9.2 i IV.11.

inseguretats en qui els opera; però, bo i admetent que aquestes disciplines humanístiques no toleren —sense forçar-ne les dades¹⁸⁰— un grau de formalització com el de les ciències empíriques, el mètode inductiu, aplicat amb rigor —i amb la consideració del buit, tal com hem assenyalat— creiem que és perfectament vàlid, sempre que els arbres no ens impedeixin de veure el bosc. En qualsevol cas, el llenguatge és un artefacte semiòtic extraordinàriament subtil, i és per això que apreciem per damunt de tot, a l'hora d'escollir una metodologia, que sigui dúctil.

13. Macroestructura i microestructura

13.1. Macroestructura

La macroestructura del present treball és força simple: consisteix en nou capítols dels quals vuit tracten la situació i les dades lingüístiques d'una regió nord-africana determinada, amb una distribució d'est a oest per raó de la major antiguitat de les fonts de la Tamazga oriental (egípcies i gregues d'Egipte i gregues de Cirenaica) en relació amb les de l'Àfrica romana: I.Egipte, II.Cirenaica, III.Tripolitània, IV.Fazània i el Sàhara Central, V.Zeugitana i Bizacena, VI.Numídia, VII.Mauretània Cesariana i VIII.Mauretània Tingitana i el Sàhara Occidental¹⁸¹. El novè capítol (IX.Preamazic, protoamazic, paleoamazic) se surt de l'enfocament geogràfic i integra les dades paleoamaziques tractades en els vuit capítols precedents amb el que sabem del protoamazic (per comparació interdialectal amaziga) i del preamazic (per comparació de les diferents branques del *phylum* afroasiàtic)¹⁸². El desè i últim capítol són les conclusions generals. Hom podrà consultar en apèndix el corpus de fonts gregues i llatines per al coneixement de la llengua dels maures a l'antiguitat, al qual remetem cada vegada que al·ludim a alguna d'aquestes fonts, que, al més sovint, no traduïm en el cos del treball. Finalment, els índexs i els mapes annexos són un complement —esperem que útil— a aquest treball. El capítols són

¹⁸⁰ Discutem *infra*, §§ IX.9.3.1 i IX.9.6.5, les consecucions de la matematització de la renovació lèxica a través de les glotocronologia i la lexicoestadística aplicades a la lingüística amaziga i afroasiàtica.

¹⁸¹ L'adopció de regions geogràfiques que es corresponen generalment a regions administratives de l'Àfrica romana no vol dir que hàgim fet un tractament romanocèntric dels fets que es tracten en els respectius capítols. Al més sovint, els fets tractats sobreïxen els límits provincials, però, a manca de designacions endògenes conegudes, hem emprat designacions regionals romanes identificables per qualsevol antiquari i que, alhora, ens permetessin distribuir més o menys proporcionalment les dades lingüístiques que hem abordat en cada cas.

¹⁸² Sobre els conceptes de “paleoamazic”, “protoamazic” i “preamazic”, vegeu *infra*, § IX.1.1.

referenciats en xifres romanes, mentre que els epígrafs de cada capítol són referenciats en xifres aràbigues. Només donem la referència al capítol quan pertany a un capítol diferent del que estem tractant. Per tant, per posar un exemple, la referència §10.2.5 donada en el capítol IX remet un epígraf del mateix capítol que estem tractant. Si som en un altre capítol, hi remetrem com a § IX.10.2.5.

13.2. Microestructura

Cada capítol “geogràfic” comença amb un report de les dades històriques, sociològiques, demogràfiques, econòmiques, geogràfiques i, generalment, de *realia*, amb implicacions lingüístiques; seguidament s’ofereixen dades (arqueològiques, epigràfiques, filològiques) que aportin arguments per a discutir diferències de la situació del paleoamazic en relació amb les llengües exògenes en cada regió geogràfica; a continuació donem compte de les dades que aporten l’epigrafia líbica, la numismàtica, l’antroponímia (i en alguns casos també la toponímia) de cada regió; posteriorment fem balanç de les fonts filològiques del corpus que concerneixen la regió en qüestió; a partir de les dades portades a col·lació en els epígrafs precedents, discutim interdisciplinàriament — però amb preeminència de les dades filològiques— la distribució geogràfica de les llengües en cada regió, la situació sociolingüística de les llengües en contacte i la caracterització de l’amaziguitat de cada regió, així com, si escau, altres aspectes que són d’especial interès en alguna regió; tots els capítols contenen les seves pròpies conclusions; per pal·liar els inconvenients d’una única bibliografia final —l’avantatge és l’economia de la cerca bibliogràfica—, els capítols es clouen amb una orientació bibliogràfica, en què referim els ítems bibliogràfics més rellevants per a cada capítol.

14. Criteris de notació

14.1. Amazic

Emprem notacions *fonològiques* —si escau, notem els al·lòfons pertinents—, no *estàndards*¹⁸³; per tant, remetem als principis fonològics descrits *infra*, § IX.2.1, on hom trobarà especificats els grafemes emprats per a notar els fonemes i sons particulars. Des dels treballs lexicogràfics d'època colonial fins als més moderns diccionaris de dialectes amazics particulars, la ciència lingüística amaziga ha anat madurant fins a assolir notacions que distingeixen fonètica i fonologia¹⁸⁴. L'ingent corpus lexicogràfic amazic és extraordinàriament divers en criteris de notació, que, en un treball monogràfic adreçat a lingüistes no necessàriament especialitzats en l'àmbit amazic com és el nostre, calia unificar. Això vol dir que transcrivim, per exemple, sistemàticament γ per a transcriure el fonema fricatiu uvulovelar sonor, encara que alguns estudiosos emprin <g>, <gh>; les solucions que hem adoptat no impliquen en cap cas que considerem les solucions preses per altres lingüistes com a “dolentes”, sinó que hem resolt les divergències en un sentit o en un altre a fi d'obtenir un sistema coherent de notació, que esperem que el lector, immers en la diversiforme variació dialectal de l'amazic, agrairà. Sigui com vulgui, qualsevol amazigòleg reconeixerà sense dificultats els mots que registrem. Quan és necessari, aportem també la notació fonètica —per exemple *akal* ‘terra’, realització cabilenca espirantitzant [ʉçɛl]—, però en la notació fonològica evitem la notació de trets que no són fonològicament pertinents, independentment de la notació emprada per la font de la qual poem en cada cas. La sistematicitat, la coherència i l'homologació als principis de la lingüística general regeixen les notacions fonològiques que aportem, que no tenen per què coincidir amb les notacions usuals o estàndards. Així, per exemple, notem *uššn* ‘xacal’ (notació fonològica), enfront de l'etnònim *Ayt Syrucn* (notació estàndard de base llatina) / ⵓⵔⴰ ⵎⴰⵙⴰⵏⵏⵉⵏ (notació estàndard de base *tifinay*, que no fem en el present treball), que, en notació fonètica, fóra [uʃːn] i [ajtsʁʰʊʃn], respectivament. De vegades, sobretot en notacions realitzades en època prefonològica per a certs parlars menys

¹⁸³ Sobre la notació estàndard de base *tifinay*, vegeu BOUKHRIS, BOUMALK, EL MOUJAHID & SOUIFI 2008; sobre la de base llatina, vegeu CRB 1996 i TILMATINE 2007.

¹⁸⁴ Hom pot comparar, a tall d'exemple, la diferència entre les confuses transcripcions de vocabulari del dialecte zenaga espúriament atribuït a NICOLAS 1953 i les precises i coherents notacions del recent diccionari sobre el mateix dialecte de TAINÉ-CHEIKH 2008. Per a molts parlars, però, no disposem d'eines lexicogràfiques modernes i, en tot cas, el valor intrínsec dels materials aportats per estudiosos d'època prefonològica, com són ara els quatre volums de l'inestimable diccionari del tuareg l'Ahaggar de FOUCAULD 1951-1952, converteix la bibliografia d'època colonial en insubstituïble.

coneguts —almenys per a nosaltres—, dubtem sobre el valor fonològic exacte de la notació que trobem; en tals casos, preferim no intervenir les notacions, i les notem tot adjuntant [*sic*], donant entenent que ho deixem tal com ho hem trobat al repertori lexicogràfic en qüestió.

Els termes en abjad líbic els notem segons apareixen al RIL.

14.2. Llatí

Els criteris de transcripció del llatí estan estandarditzats i consolidats, de manera que no ens n'apartem. Sobre els pocs casos en què hi ha variacions, les solucions que hem pres són les següents: <u> en lloc de <v> per a la *u* consonàntica; <i> en lloc de <j> per a la *i* consonàntica; majúscules per a noms propis (antropònims, etnònims, topònims, glotònims), però no després de punt.

14.3. Grec

Com en les notacions llatines, no fem majúscules després de punt.

14.4. Egipci

Seguim la notació fonològica reportada *infra*, § IX.2.6. Evitem reblir artificialment els lexemes mitjançant <e>, de manera que notem *ṯḥnw* (i no *Tehenu*), *rbw* o *lbw* (i no *Lebu*), *ṯmḥw* (i no *Temehu*), etc.

14.5. Fenici-púnic

En les notacions de termes púnics ens atenim a les convencions usuals entre els semitistes especialistes en llengües cananees¹⁸⁵.

abjad ¹⁸⁶ fenici- púnic	abjad hebreu	valor fonològic fenici-púnic	valor fonològic neopúnic ¹⁸⁷	notació de base llatina
𐤀	א	/ʔ/, allargament vocàlic	∅	<'> / <ʔ>
𐤁	ב	/b/	/b/, [v]	
𐤂	ג	/g/	/g/	<g>
𐤃	ד	/d/	/d/	<d>
𐤄	ה	/h/	/h/ o [ɜ]?	<h>
𐤅	ו	/w/	/w/	<w>
𐤆	ז	/zd/, /dz/, /z/?	/s/ o /z/	<z>
𐤇	ח	/ħ/	∅	<h>
𐤈	ט	/tʰ/	/tʰ/	<t>
𐤉	י	/j/	/j/, ∅ intervocàlica, yi- > ʔi-	<y>
𐤊	ך, כ	/k/	/k/, [kʰ]?	<k>
𐤋	ל	/l/	/l/	<l>
𐤌	ם, מ	/m/	/m/	<m>
𐤍	ן, נ	/n/	/n/	<n>
𐤎	ס	/s/	/s/	<s>
𐤏	ע	/ʕ/	∅, [ɔ, o, ʊ]?	<'> / <ʕ>
𐤐	פ, ף	/p/, [f]	/f/	<p>
𐤑	צ, ץ	/ts/	/ts/, [s]	<š>
𐤒	ק	/q/	/q/	<q>
𐤓	ר	/r/ [r, ɾ]	/r/	<r>
𐤔	ש	/ʃ/, [s]	/s/	<š>
𐤕	ת	/t/	/t/, [tʰ]?	<t>

¹⁸⁵ No hi ha diferències significatives en els usos de HOFTIJZER & JONGELING 1995, KRAHMALKOV 2001, KERR 2007 i JONGELING 2008.

¹⁸⁶ La distinció que fem entre sistemes d'escriptura alfabètics, abjads, abugides, sil·labaris, etc., és la de DANIELS & BRIGHT 1996, esdevinguda més o menys estàndard en els últims anys entre els estudiosos dels sistemes d'escriptura de les diferents llengües del món.

¹⁸⁷ A partir de KRAHMALKOV 2001, pp. 20-27.

14.6. Àrab

De les diferents variants de notació de base llatina de l'abjad àrab, preferim les solucions que eviten els dígrafs per a notar fonemes. Les úniques variants es donen en l'oclusiva glotal sorda /ʔ/, que notem <'> habitualment (en els noms propis, títols d'obres, etc.) i <ʔ> en les anàlisis lingüístiques, i en la fricativa o africada faringal sonora /ʕ/, que, d'acord amb els mateixos criteris, notem diversament <'> o <ʕ>.

abjad àrab	valor fonològic	notació de base llatina
ء	/ʔ/	<'> /<ʔ>
ا	/a:/	<ā>
ب	/b/	
ت	/t/	<t>
ث	/θ/	<ṯ>
ج	/dʒ/	<ǧ>
ح	/ħ/	<ḥ>
خ	/x/	<ḫ>
د	/d/	<d>
ذ	/ð/	<ḏ>
ر	/r/	<r>
ز	/z/	<z>
س	/s/	<s>
ش	/ʃ/	<š>
ص	/sʕ/	<ṣ>

abjad àrab	valor fonològic	notació de base llatina
ض	/dʕ/	<d>
ط	/tʕ/	<ṭ>
ظ	/ðʕ/	<ḏ>
ع	/ʕ/	<'> /<ʕ>
غ	/ɣ/	<ǧ>
ف	/f/	<f>
ق	/q/	<q>
ك	/k/	<k>
ل	/l/	<l>
م	/m/	<m>
ن	/n/	<n>
ه	/h/	<h>
و	/w/, /u:/	<w>, <ū>
ي	/j/, /i:/	<y>, <ī>

14.7. Llengües tonals

En la notació fonològica de mots de llengües tonals, hi ha lingüistes que marquen només els tons ascendents, uns altres només els descendents i uns altres que els marquen tots —i sovint en la notació usual no se'n marca cap—, de manera que, per exemple en haussa, podem trobar *sái goobé* (marcant els tons ascendents) 'fins demà' en alguns autors¹⁸⁸ i *sai gòobe* (marcant el to descendent) en altres autors. Tenint en compte que no són molts els mots de llengües tonals —de les quals a penes tenim algunes nocions— que adduïm (bàsicament als capítols IV i IX), ens hem atingut a les notacions que trobem a les fonts consultades, encara que pugui haver-hi alguna inconseqüència amb la notació dels tons.

¹⁸⁸ És el cas de JUNGRAITHMAYR, MÖHLIG & STORCH 2004, p. 304.

INTRODUCCIÓ

I. Egipte

0. Introducció

Comencem la recerca de la identificació de l'amaziguitat antiga al marge oriental, a Egipte, per dues raons: primera, perquè arqueòlegs, antropobiòlegs i prehistoriadors concorden a fer anar d'est —partint de la riba occidental del Nil— a oest les migracions “protoamazigues” a partir, aproximadament, del Vuitè Mil·leni aC¹⁸⁹; i segona —per a nosaltres la més important—, perquè les fonts egípcies són les més antigues (d'ençà del 3000 aC) a fer-ser ressò de l'antiga llengua dels libis. Com que avui dia l'únic enclavament amazigòfon d'Egipte és l'oasi de Siwa —on s'esqueia l'antic santuari i oracle d'Ammon—, a uns 560 km a l'oest de la vall del Nil, pot semblar, d'antuvi, que Egipte no ocupa un lloc preferent en l'estudi de la llengua amaziga a l'antiguitat. Però, malgrat les dificultats per a trobar testimoniatges lingüístics explícits d'amaziguitat a les fonts antigues egípcies, gregues i llatines d'Egipte, mereixen consideració un cert nombre d'al·lusions implícites a poblacions libicòfones fins a la riba occidental del Nil, val a dir que amb un arrelament desigual segons les regions. En aquest capítol mirarem de precisar la distribució geogràfica de les poblacions líbies d'Egipte a l'antiguitat distingint entre regions tan contrastades com són, en primer lloc, el Delta i la vall del Nil, i, en segon lloc, els oasis occidentals. Discutirem, igualment, la situació sociolingüística de les poblacions libicòfones de l'antic Egipte, força divergent segons les regions, i el contacte amb llengües com l'egipci, el grec i, potser, el nuba, principalment.

¹⁸⁹ Donem compte dels arguments que donen suport a aquesta hipòtesi *infra*, § IX.9.2.1. A § IX.9.6.6 raonem amb arguments lingüístics les dificultats per a fer encaixar les dades arqueològiques amb les estrictament lingüístiques a propòsit d'aquesta qüestió.

1. Les fonts egípcies

1.1. Les tribus líbies a les fonts egípcies

1.1.1. *thnw*

En les fonts egípcies, els país dels libis, ubicat *ad Aegyptum*, és conegut com a *thnw* ja des del 3000 aC —primerament a la paleta d'esquist del rei “Escorpi”¹⁹⁰—. Originàriament, els libis *thnw* eren els que vivien al desert occidental, molt probablement als voltants de Faium i a les regions pantanoses del cantó occidental del Delta¹⁹¹. Ben aviat, d'ençà de la dinastia I (c. 3000 aC), o abans i tot, *thnw* inclou totes les regions occidentals a la vora del Delta¹⁹². D'una localització originàriament nord-occidental a la vora del Delta i al desert occidental, *thnw* va acabar essent aplicat en les fonts egípcies del Primer Mil·lenni aC a tot el territori i la gent del nord de Líbia, fins i tot la Cirenaica¹⁹³. És important notar que les fonts egípcies identifiquen els *thnw* tant per la llengua —bé que, malauradament, no reporten testimoniatges lingüístics explícits— com per la manera de vestir¹⁹⁴. En una secció del text 455-456 de les piràmides es diu que els *thnw* parlen una llengua

¹⁹⁰ VYICHL 1988, pp. 85-87. L'autor presenta quatre documents egipcis on s'esmenta *thnw*, els tres primers de c. 3000 aC i el quart de c. 2440 aC. Vegeu també MÖLLER 1923, pp. 38-39.

¹⁹¹ SPALINGER 1978-1979, pp. 125-126. Sobre el nucli originari de *thnw*, l'egiptòleg G. Möller destaca que el logograma que designa *thnw* conté el determinatiu per a 'illa' (també usual per a 'oasi'), per la qual cosa infereix que els *thnw* habitaven originàriament els oasis. Històricament, però, es troben documentats no solament als oasis sinó també a la mateixa vall del Nil i fins a la part occidental del Delta (MÖLLER 1923, pp. 43-48).

¹⁹² SPALINGER 1978-1979, p. 127. A partir del Primer Mil·lenni aC s'estén l'ús, en origen col·loquial, de *Pyd/Pyt* significat 'Líbia'.

¹⁹³ SPALINGER 1978-79, p. 143.

¹⁹⁴ Sobre l'aspecte físic, les fonts antigues —no solament les egípcies, sinó també les gregues i, per imitació, les llatines— insisteixen a descriure els *thnw* com a rossos, d'ulls blaus i pell clara, mentre que els *tmhw* són descrits com a bruns (MÖLLER 1923, pp. 43-48). Sobre els libis rossos de Líbia diu A. Fakhry que “It is almost impossible that such blonde hair and grey eyes could be native to African soil; it is very likely that they were descendants of a European Nordic race who came in boats from the north or crossed the strait of Gibraltar, some of their tribes wandering later on along the coast and far into the south” (FAKHRY 1997 [1973¹], p. 75). Fins i tot si haguéssim d'admetre immigracions d'època egípcia dellà la Mediterrània, el cas és que representacions rupestres de tipus rossos —o, en tot cas, no gaire bruns— sovintegen a tot el nord d'Àfrica durant tota la prehistòria. Només a tall d'exemple, vegeu les magnífiques representacions que aplega M. Hachid, especialment una de fa 7000 anys al massís de Tassili, al cor del Sàhara (HACHID 2000, pp. 44-45). Els elements característics dels libis *thnw* en les representacions egípcies són la barbata, la funda fàl·lica i la ploma d'estruc (SPALINGER 1978-1979, pp. 126-127).

estrangera¹⁹⁵. En l'antroponímia *ṯhnw* sovinteja la terminació en -š¹⁹⁶, si bé, al mateix temps, s'hi troben noms egipcis, la qual cosa revela un influx onomàstic dels seus veïns de l'est¹⁹⁷.

1.1.2. *rbw (lbw) i altres tribus menors*

El nom *rbw (lbw)* apareix en les fonts egípcies aplicat només a una tribu que, vers els segles XIII-XII aC, és trobava a l'oest del Delta¹⁹⁸, per bé que, més tard, els grecs de Cirenaica estenguessin la designació Λίβυες a tots els “amazics” i Λιβύη al “país dels amazics”. Altres etnònims libis que reporten les fonts egípcies són *tmḥw*, *mšwš*, *qhq*, *ysbtn*, *bql*, *qyqš*, *mhswn*¹⁹⁹ i, en textos coptes, *payat*²⁰⁰. L'ús que les fonts egípcies fan d'aquests etnònims és sovint més aviat geogràfic que estrictament ètnic. Sabem poc de l'organització social de les tribus líbies orientals, si bé, pels pocs indicis que en tenim, podem dir que s'hi retroba l'estructura segmentària de baix cap a dalt típica de la societat tribal amaziga²⁰¹; les tribus i confederacions líbies que van combatre els egipcis no estaven reunides permanentment sota una mateixa autoritat, fins i tot si, en temps de guerra, escollien un cap comú, que, en tot cas, sempre estava assistit per un consell²⁰². Si bé les tribus líbies són presentades en les fonts egípcies com a invasores —en realitat, més aviat es va tractar d'una immigració massiva més que no pas d'una

¹⁹⁵ “Take the *Wrrt*-crown from the great and mighty foreign speakers who preside over Libya and (from) Sebk, Lord of Bakhu” (trad. SPALINGER 1978-1979, p. 130). Bakhu es trobava en territori *ṯhnw*. Sabem per altres fonts que la divinitat Sebk (o Sobek), que tenia el Faium com a centre de culte, també va ser colta a Bakhu.

¹⁹⁶ SPALINGER 1978-79, p. 130.

¹⁹⁷ *Ibidem*, pp. 128 i 133. Val a dir que l'autor creu més aviat que es tracta de traduccions a l'egipci de llurs noms.

¹⁹⁸ Vegeu ZIMMERMANN 2008a, p. 4362. Curiosament, el testimoniatge de *rbw* a les fonts egípcies (ss. XIII-VIII aC) cessa amb l'aparició de l'epopeia homèrica, que al·ludeix primerament a Λιβύη com a Àfrica del Nord a l'oest d'Egipte.

¹⁹⁹ Sobre la notació del consonantisme egipci, vegeu *infra*, § IX.2.6.

²⁰⁰ La major part d'aquests etnònims no ens diuen res des del punt de vista de l'amazic. VYICHL (1988, p. 91) suposa que els *Isebeten* (*sic*) de les fonts egípcies (potser els ἀσβήται dels grecs) es corresponen a una tribu homònima que viu a l'Ahaggar. Ara, com bé observa M. Kossmann, els tuaregs anomenen *Isăbătän* (*sic*) una població pretuareg del Sàhara que no està clar que sigui, si més no en origen, amazigòfona (KOSSMANN 1999, p. 17, n. 13). D'altra banda, és incert que els *mhswn* de les fonts egípcies siguin els *Massyli* dels romans, tal com suggereix VYICHL 1988, p. 91: no solament per l'arbitrarietat fonètica sinó també per la llunyania, atès que els *Massyli* s'esqueien molt més a l'oest, a la Numídia occidental. Vegeu mapa n° 4, en què els situem a la regió de Cirta. Sobre les fonts egípcies que tracten les tribus líbies, vegeu l'estudi històric de HÖLSCHER 1937.

²⁰¹ Vegeu la descripció que en fem *infra*, § VI.1.3.

²⁰² HACHID 2000, p. 100. Vegeu al corpus de fonts, § 42.1, el testimoniatge de Pal·ladi (s. V dC) sobre l'organització política —probablement líbia— dels habitants de la muntanya de Nítria, a 40 km al sud d'Alexandria.

conquesta—, el cert és que l'oasi de Faium (i la regió que l'envoltava), si més no, sembla haver estat sempre libi abans de ser annexat al reialme d'Egipte c. 1890 aC²⁰³.

1.1.3. *tmḥw*

Per bé que els *tmḥw* apareixen a les fonts egípcies més antigament (des de c. 2230 aC) i més sovint localitzats al nord de Núbia²⁰⁴, entre la segona i la quarta catarata, el cert és que també trobem tribus anomenades *tmḥw* en un punt tan septentrional com és el marge occidental del Delta! Si en les fonts més antigues els *tmḥw* són els libis meridionals, *tmḥw* va acabar esdevenint el nom habitual per a Líbia en general, al mateix temps que *ṯḥnw* va acabar esdevenint el nom del nord de Líbia²⁰⁵.

²⁰³ VYICHL 1988, pp. 91. A prop de Faium hi ha un llac (actualment *Birkat Qârun*) que els egipcis antics anomenaven *št tmḥ* 'llac dels libis'.

²⁰⁴ Vegeu *infra*, § 3.3.2.

²⁰⁵ SPALINGER 1978-79, p. 143. *Amenemhets I* va emprendre el 1962 aC una campanya militar contra els *tmḥw* de la vora occidental del Delta que no va pas reeixir a fer-los recular gaire temps, car, entre el 1550 i el 1150 aC, els ramaders *tmḥw* encara hi campaven a lloure. Sobre les fonts que ho testimonien, vegeu OSING 1980, col. 1015-1016 i BEHRENS 1984-1985, pp. 139-140. La identificació de *tmḥw* separats per 1500 km d'àrid desert (l'occidental i el de Núbia) és un veritable problema. La tesi de Behrens és que la desertificació creixent del Sàhara Oriental va partir el continu de ramaders amazigòfons en dos (*op. cit.*, pp. 151-152). Vegeu-hi (pp. 204-205) la reconstrucció del procés de desertificació del Sàhara del 6000 al 5000 aC i del 3500 al 2500 aC. El punt més feblement justificat del plantejament de Behrens creiem que és la ubicació entre Darfur i Kurdufan del nucli protoamazic, d'on partirien els grups amazics que coneixem històricament (tuaregs, zenaga, cabilencs, etc.). Discutim *in extenso* l'expansió amaziga i el problema de la cronologia protoamazic *infra*, § IX.9. D'altra banda, roman indemostrada l'amaziguitat d'aquests *tmḥw*. Més prudent és el judici de Kossmann: "Depuis les temps pharaoniens, nous sommes informés sur les populations qui habitaient l'Afrique du Nord. Ces populations, qui étaient appelées *tmḥw* en égyptien et *Libues* par les Grecs, sont normalement identifiées avec les Berbères, mais il n'y a pas de preuve qu'ils parlaient vraiment une forme archaïque de la langue berbère" (KOSSMANN 1999, p. 16).

I. EGIPTE

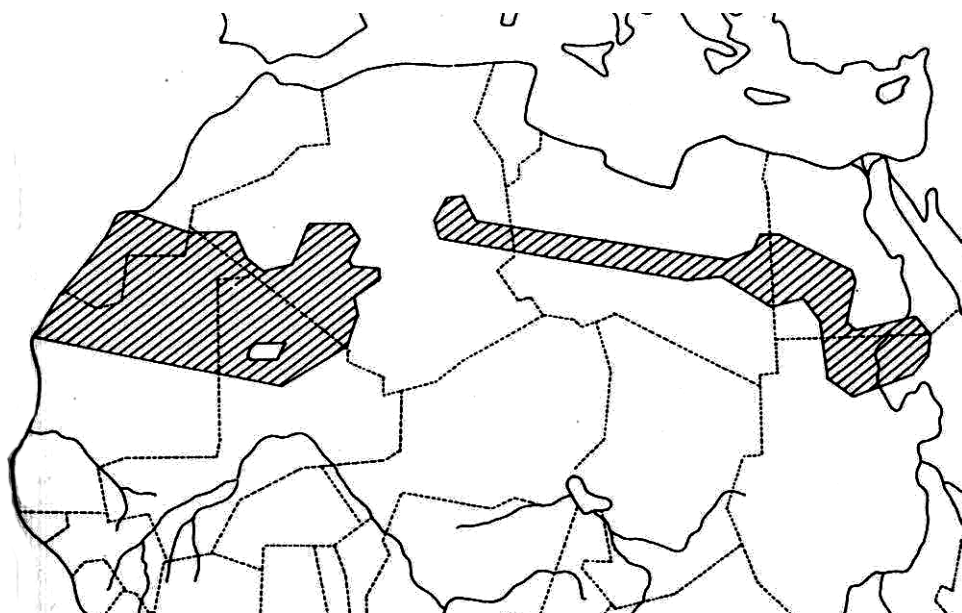

Figura n° 1: Reconstrucció de l'àrea desèrtica amb menys de 50 mm de precipitacions anuals per al període 6000-5000 aC. Font: HESTER & HOBLER 1969, fig. 154.

Figura n° 2: Reconstrucció de l'àrea desèrtica amb menys de 50 mm de precipitacions anuals per al punt àlgid del "període boví" (3500-2500 aC). Font: HESTER & HOBLER 1969, fig. 155.

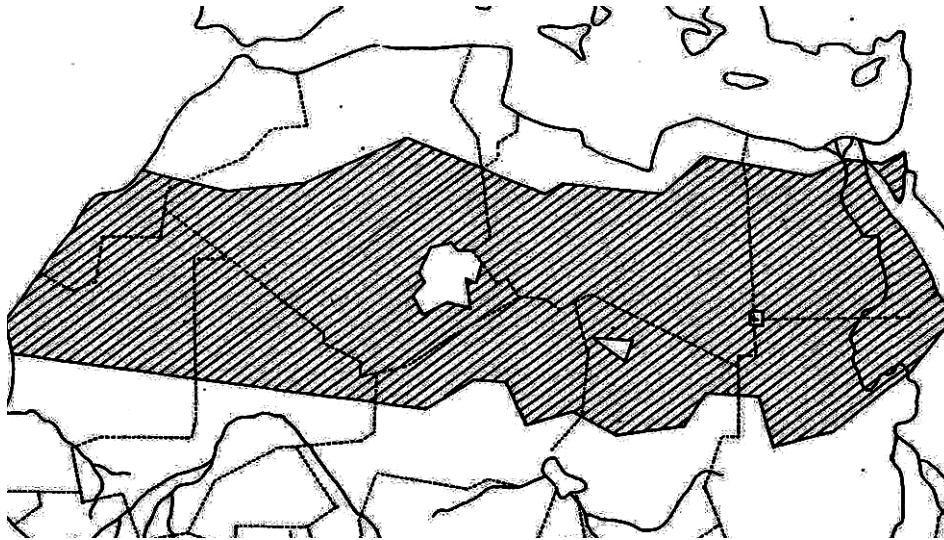

Figura nº 3: Reconstrucció de l'àrea desèrtica amb menys de 50 mm de precipitacions anuals per al període 0-400 dC. Font: HESTER & HOBLER 1969, fig. 156.

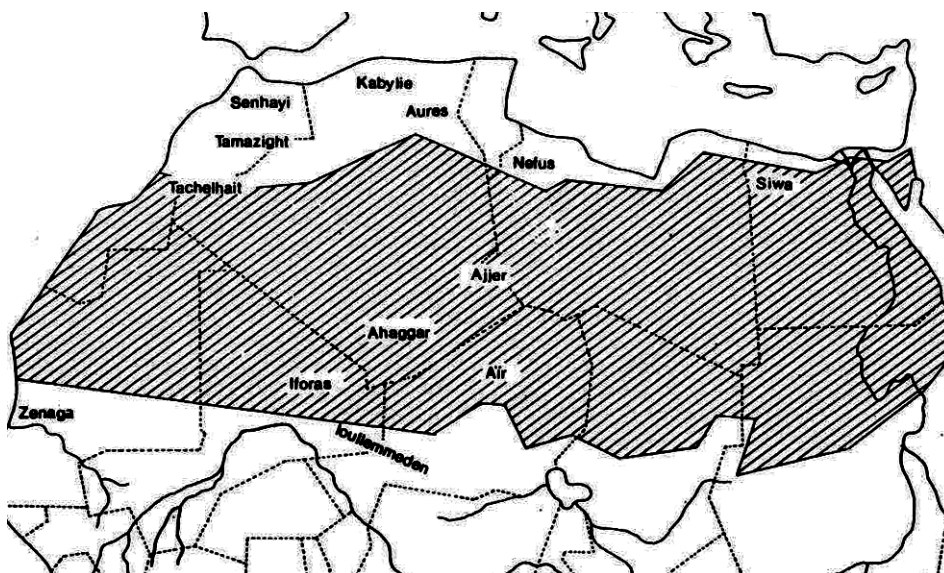

Figura nº 4: Àrea desèrtica actual amb menys de 50 mm de precipitacions anuals (font: HESTER & HOBLER 1969, fig. 157) i distribució actuals dels dialectes amazics (font: BEHRENS 1984-1985, p. 207).

I. EGIPTE

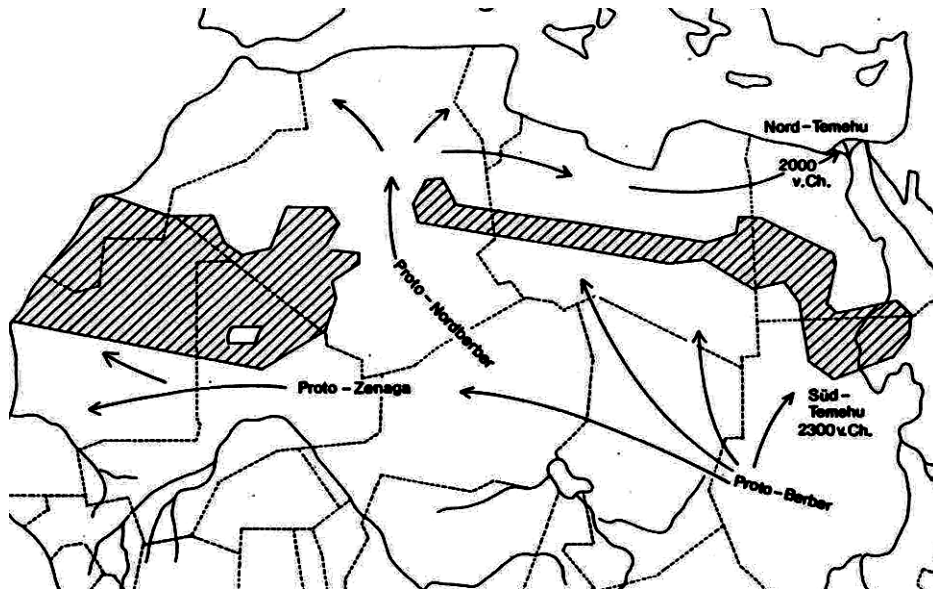

Figura nº 5: Esquema de les migracions dels ramaders amazigòfons que vers el 6000 aC s'haurien escindit del *phylum* afroasiàtic segons BEHRENS 1984-1985, p. 208.

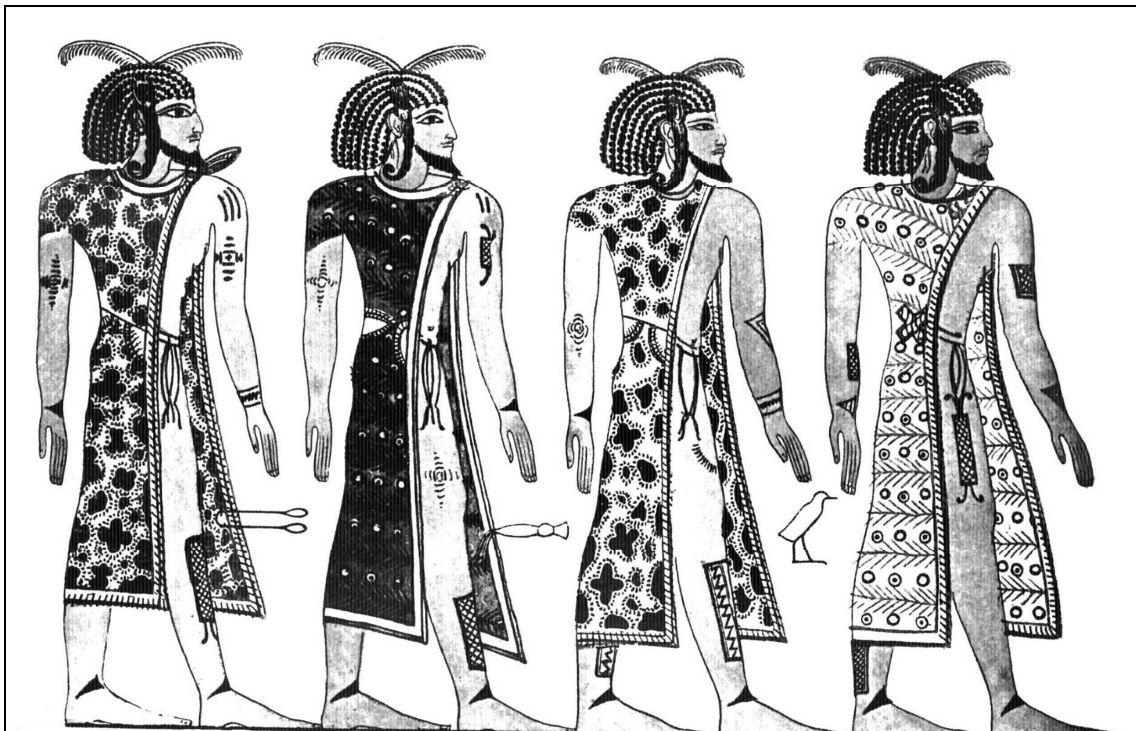

Figura nº 6: Caps libis orientals *tmhw* pintats a la primera cambra de la tomba del faraó Seti I (Nou Imperi, dinastia XIX, 1306-1290 aC), a la Vall dels Reis. Font: BATES 1914, p. 120, làmina nº 3²⁰⁶.

²⁰⁶ Tant la trena lateral (*akyud*) com la geometria dels tatuatges dels braços i les cames han estat identificats com a elements típicament amazics. Vegeu HACHID 2000, p. 97, fig. 91. Naturalment, és aquest un indicati extralingüístic.

1.1.4. Les tribus líbies d'Egipte a partir del Segon Mil·leni aC

A mesura que les tribus líbies van anar perdent terreny enfront del reialme d'Egipte, molts libis van anar essent reclutats com a soldats per l'exèrcit egipci. Es constata una progressiva integració d'elements libis al camp egipci de la vall del Nil d'ençà dels ss. XV i XIV aC²⁰⁷. Igualment, trobem artesans i obrers de nom libi treballant en la construcció de tombes reials a la necròpolis tebana. Hi ha evidències també de relacions comercials de poblacions líbies amb la regió tebana ja des de la fi del nou imperi. Com és sabut, les dinasties 22^a i 23^a (946-720 aC) eren d'origen libi, i en coneixem noms de reis com ara *ššnq I* (Xeixonc, s. X aC), *Osorkon II* (s. IX aC) i *Takelot*²⁰⁸. A causa del prestigi dels capitosts libis d'Egipte, molts prohoms egipcis posen noms libis als seus fills. No sabem si l'aristocràcia líbia que va governar Egipte entre els ss. X i VIII aC va mantenir viu l'ús de la seva llengua d'origen²⁰⁹; però sí que sabem que la transmissió de noms libis no es va trencar durant moltes generacions²¹⁰. Sabem, en tot cas, que la immigració líbia a Egipte durant aquests segles va ser massiva: van ser tribus senceres —i no únicament nivells de segmentació inferiors— que, emmenades per l'aridesa creixent del desert occidental van establir-se a la vall del Nil²¹¹. De la resta de la immigració líbia al reialme d'Egipte manquen dades que ens informin del procés d'integració cultural i lingüístic que va viure²¹². Entre els ss. VIII i IV aC es percep una minva de la vella onomàstica líbia d'Egipte, que partir del s. IV aC gairebé desapareix²¹³.

1.2. L'onomàstica líbia a les fonts egípcies

En una tesi recent²¹⁴, F. Colin ha estudiat les seqüències recurrents de sèries morfològiques del material onomàstic dels presumptes “libis” d'Egipte —bàsicament antropònims *mšwš* i *lbw*, per bé que també s'inclouen alguns topònims i etnònims—. Segons l'autor, es confirma la hipòtesi, ja vella, que els *mšwš*, els *lbw* i altres “libis” d'Egipte, també els que s'esqueien a la vall del Nil, “parlaient una

²⁰⁷ COLIN (F.) 1996-1998, p. 14.

²⁰⁸ Que VYICHL (1988, p. 91) compara amb el nom *T-k-l-th* d'una inscripció líbia de Numídia.

²⁰⁹ Ho discutim *infra*, § 7.6.1.

²¹⁰ Vegeu COLIN (F.) 1996-1998, p. 14.

²¹¹ Vegeu HACHID 2000, p. 101.

²¹² Només en l'àmbit religiós ha pogut posar de manifest F. Colin la conservació de certs elements libis durant segles i segles, mitjançant l'equació de divinitats equivalents en els panteons egipci i libi, la *interpretatio libyca*. Vegeu COLIN (F.) 1996-1998, p. 15.

²¹³ Els antropònims libis que es troben en fonts egípcies a partir del s. IV aC són sobretot dels libis veïns de Cirenaica i Marmàrica que s'uneixen a l'exèrcit làgida. Dels vells noms libis només resta *ššnq/ΣΕΣΟΥΧΙΣ*. Vegeu COLIN (F.) 1996-1998, p. 15.

²¹⁴ COLIN (F.) 1996.

langue apparentée aux dialectes pratiqués par les Λίβυες des auteurs grecs [...] La vallée du Nil semble plutôt matérialiser la limite extrême d'une vaste zone libycofone, dont l'onomastique révèle l'influence continue à partir des XVe / XIVe siècles"²¹⁵. L'autor arplega vuitantassis noms libis transcrits en jeroglífics²¹⁶ i els compara amb els noms libis que ens han pervingut a través de les inscripcions líbiques, les inscripcions púniques, les inscripcions i textos llatins i els textos grecs²¹⁷. Les anàlisis de F. Colin valen per als "libis" a partir del s. XV aC; és a dir que no proven encara que els *thnw* i altres "libis" esmentats per les fonts egípcies del III mil·leni aC fossin "libicòfons", per bé tampoc permeten excloure'ho. El nombre de "correspondències" no supera les deu, per la qual cosa ens sembla agosarat concloure la identitat onomàstica entre els libis de les fonts egípcies d'ençà del s. XV aC i els libis de les fonts grecolatines d'ençà del s. V aC, principalment²¹⁸, sobretot per les "correspondències" estan basades en l'assonància lexemàtica. No hi ha dubte que aquestes "correspondències", si es poguessin confirmar, fóren significatives. Però la informació lingüística que ens aporten els lexemes d'aquests antropònims —tant els de les fonts egípcies com els de les fonts gregues, llatines, púniques i, sobretot, líbiques— a penes permet establir la identitat lingüística amaziga dels portadors d'aquests noms. D'altra banda, és clar que tampoc la nega, però, en casos així, trobem a faltar algun text —ni que fossin mots esparsos— escrit en la llengua d'aquests presumptes paleoamazics, en què les anàlisis lingüístiques poguessin ser més precises²¹⁹.

Anàlogament al procediment amb què operem per a la resta d'antroponímia líbia i maura del nord d'Àfrica, ens fixarem sobretot, també amb l'antroponímia líbia d'Egipte, en la recurrència de certes seqüències de morfs, per veure si es retroben en altres regions nord-africanes antigues i es poden correspondre a morfemes paleoamazics identificable. I, en efecte, entre els noms libis transcrits en jeroglífics²²⁰, són freqüents els antropònims en *yV-*, que podrien remetre a una 3ª persona del singular masculí del verb²²¹: *Ywpt*, *Ywrit*, *Ywksr*,

²¹⁵COLIN 1996-1998, pp. 13 i 15.

²¹⁶ Fins ara el repertori d'antropònims libis més ampli —n'arplegà fins a trenta-vuit a partir dels monuments de les dinasties XXI i XXII (ss. XI-IX aC)— que un egipcióleg havia posat a disposició dels amazigòlegs era, al nostre coneixement, el de YOYOTTE 1957-1960, pp. 22-24.

²¹⁷ Vegeu els documents annexos a COLIN (F.) 1996-1998, pp. 16-17.

²¹⁸ Vegeu les conclusions a la tesi de l'autor: COLIN (F.) 1996, vol. 1, pp. 162-183. L'autor esmenta paral·lelismes atractius, com el d'un *Ywrit* (en jeroglífics egipcis) que fou sacerdot d'Ammon a Karnak vers 915-885 aC i un *Iurata* que fou bisbe donatista al s. V dC al *limes* de Tripolitània: COLIN (F.) 1996-1998, p. 16.

²¹⁹ E. Schiaparelli va dir a la primeria del s. XX que havia trobat un papir que contenia "Kehek war-songs in the Libyan language, transcribed in hieratic". No se n'ha tornat a parlar, del papir. Vegeu BATES 1914, p. 76, n. 2.

²²⁰ Mantenim les transcripcions de COLIN (F.) 1996-1998, p. 16.

²²¹ Vegeu *infra*, §§ IX.6.4.1 i 6.4.2.

Ywtk, *Yknwš*; igualment *tV-* per a la 3^a persona del singular femení²²²: *Twtwi*, *Twtmr*, *Twtni*, *Try*, *Trpnw*; hi ha alguna seqüència *yV-__-n* que podria remetre a la forma participial²²³: *Ywrhn*, *Ykn*; són freqüents els antropònims en *w-*, com a l'epígrafia líbica²²⁴: *Wyhst*, *Wykshr*, *Wyd(y)n*, *Wsirhrt*, *Wsirkn*, *Wsšt*, *Wskws*, *Wstrkni*, *Wštht*; *m-* pot remetre a un prefix de derivació nominal, igualment freqüent en antroponímia maura: *Mwsn*, *Mrly*, *Mrkwrs*, *Mshrt*, *Msqhrt*, *Mškn*, *Mksk*, *Mtwhri*, *Mdnn*²²⁵; es podria pensar que *-t* es correspondria amb el sufix de femení amazic: *Wsirhrt*, *Wštht*, *Mshrt*, *Msqhrt*, *Nmrt*, *Hrt*²²⁶; menys freqüents són els antropònims amb el circumfix *t__-t* de femení²²⁷: *Tnt*, *Tskrt*, *Tkrit*.

A tall de conclusió d'aquest apartat, notem que les correspondències onomàstiques són més parençoses que convincents pel que fa a la identificació lexemàtica, mentre que l'estructura morfològica d'aquests antropònims és conciliable amb el que coneixem de l'antroponímia maura antiga, que estudiem en els capítols posteriors.

2. Inscripcions líbiques a Egipte?

Si tenim en compte que l'aparició de l'escriptura amaziga, coneguda com a *líbica* per a les inscripcions antigues, data de la fi del Segon Mil·leni aC o de la primera meitat del Primer Mil·leni aC²²⁸ i que la majoria d'inscripcions conservades són de la fi del I mil·leni aC endavant, no és estrany que no se'n trobin a Egipte en l'època en què els "libis" *tḥnw* i *tmḥw* campaven fins a la vora occidental del Nil. D'èpoques posteriors hom n'ha adduït d'altres, val a dir que poques i dubtoses, de les quals és obligat que donem compte.

(1) A l'últim quart del s. XIX dC hom va assenyalar una inscripció líbica a la península del Sinaí²²⁹, però Chabot, en el seu recull d'inscripcions líbiques, va classificar-la dins el capítol de "inscriptions pseudo-libyques"²³⁰.

²²² Vegeu *infra*, § IX.6.4.3.

²²³ Vegeu *infra*, § IX.6.6.1.

²²⁴ Vegeu *infra*, § VI.7.3.3.1.

²²⁵ Vegeu *infra*, § IX.6.6.3.

²²⁶ Vegeu *infra*, § IX.4.1.2.1.

²²⁷ *Ibidem*.

²²⁸ En parlem *infra*, § VI.7.2.

²²⁹ HALÉVY 1874, p. 101, n° 17.

²³⁰ CHABOT 1940-41, p. XIV. L'autor hi reconeix "un proscynème thamoudéen ou lihyante" (*ibidem*). Notem que les semblances entre l'escriptura líbica i la sud-aràbiga no van passar desapercibudes a O. Rössler, segons el qual l'escriptura líbica derivaria de l'escriptura sud-aràbiga (que hom data del 1000 aC), especialment de la variant tamudea (RÖSSLER 1979, pp. 90-95).

(2) En tombes del s. III dC de *Gheyta*, al Delta, es van trobar dues inscripcions que W.M.F. Petrie va dir que estaven escrites “in the Tifinar character, as used among the Tuareg of Algeria at present”²³¹. Ja O. Bates, que reproduïx les inscripcions, va descartar que fossin *tifinay* i, *a fortiori*, líbiques²³².

(3) D’aleshores ençà no han tornat a ser proposades més inscripcions líbiques a Egipte. Només recentment uns egiptòlegs n’han proposat d’altres de la primeria de la nova era a al-Muwayh²³³, a l’*Oasis minor* (*Bahriyah*)²³⁴, de c. 1240 aC a Gizeh (una enigmàtica inscripció a l’entrada de la gran piràmide)²³⁵, a *Khor Kilobersa* (a la Núbia egípcia)²³⁶ i fins i tot a l’oasi nord-sudanès de Selima²³⁷.

²³¹ PETRIE 1907, p. 44, “Addendum to *Hyksos and Israelite Cities*”.

²³² BATES 1914, pp. 253-254. L’autor es decanta per la procedència semítica d’aquestes dues inscripcions. Tampoc advoca per l’origen líbic GSELL 1918-1928, vol. 6, p. 96, n. 2.

²³³ BÜLOW-JACOBSEN, FOURNET, GABOLDE & ROBIN 1995, pp. 103-124. L’amazigòleg L. Galand, però, després d’haver-les sotmès a examen, ha arribat a la conclusió que “les chances du libyco-berbère sont presque nulles”. (GALAND 2000, p. 1). El cas és que els cinc caràcters que apareixen a la línia 4 podrien ser tots líbics, però n’hi ha dos de massa “moderns” per a la data que hom proposa i, a més a més, les línies 1, 3 i 4 estan escrites en alfabet tamudeu (doncs, sud-aràbic). D’altra banda, la transliteració que en sortiria en líbic fóra una seqüència TMDZB, que, llegida tant d’esquerra a dreta com de dreta a esquerra, diu Galand, “n’évoque rien d’habituel” (*ibidem*).

²³⁴ LEMAIRE & NEGRO 2000.

²³⁵ NEGRO 2001-2002.

²³⁶ ALMAGRO 1969.

²³⁷ NEGRO & PICHLER 2005. Nota Pichler que “The result was quite astonishing: what we found was not only a nearly complete alphabet but also statistical frequency of signs which fits into the traditional amount in an extraordinary way. Of course this is no final proof but a very strong indication of the presence of Libyco-Berber script. An arbitrary collected amount of tribal marks or camel brands would never reach this high level of probability” (PICHLER 2007, p. 107).

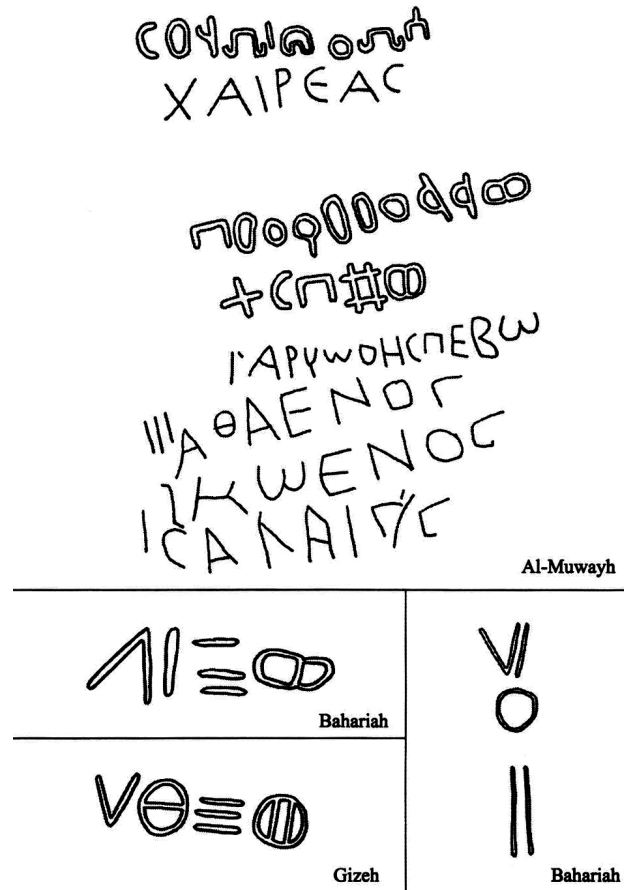

Figura nº 7: Inscripcions libicoides d'Egipte. Font: PICHLER 2007, p. 106.

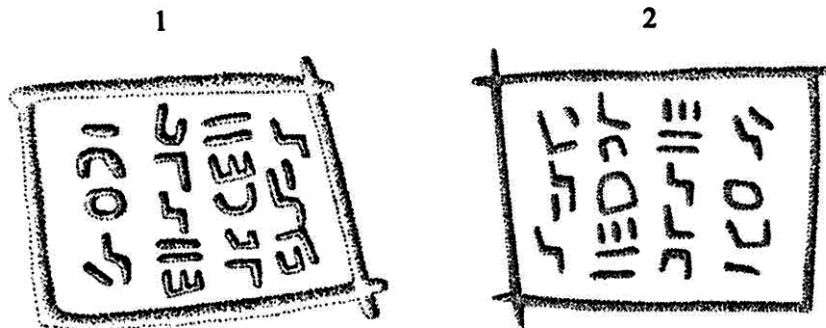

Figura nº 8: Inscripció de *Khor Kilobersa* (Núbia egípcia) segons Almagro 1969 a l'esquerra i Pichler 2007 a la dreta. Font: PICHLER 2007, p. 107.

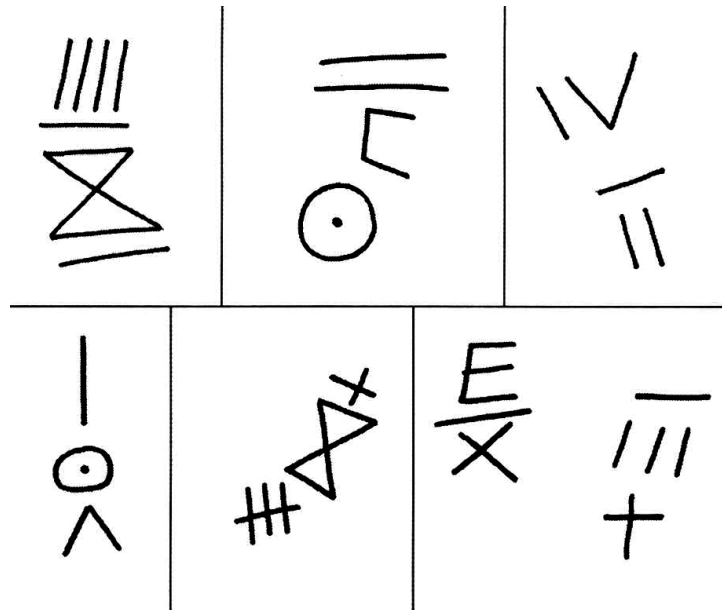

Figura nº 9: Inscripcions de Selima. Font: PICHLER 2007, p. 108.

(4) G. Wagner, de passada, diu que “le grand rocher couvert de graffites surtout libyques et connu sous le nom de Qasr Zabou ne comporte pas la moindre inscription grecque”²³⁸. No tenint, ara com ara, cap indicati fiable d’epigrafia líbica a Egipte, tal notícia no és per a despatxar-la sense més comentaris²³⁹. F. Colin i F. Labrique han posat en paral·lel el corpus de grafits de *Qasr al-Zabu* (a l’*Oasis minor*) amb els gravats rupestres del sud-est de Tineida, a la ruta que uneix els oasis de Dakhla i de Kharga (*Oasis maior*). En tots dos casos, uns signes geomètrics que recorden la vella escriptura líbica acompanyen dibuixos d’escenes de diversa mena propis de la vida dels nòmades camellers del desert. La recerca arqueològica revela que els grafits no són anteriors a la conquesta àrab d’Egipte²⁴⁰, per la qual cosa serien contemporanis de les modernes *tifinay*. Les seqüències de signes —se’n troben tant en sentit vertical com en sentit horitzontal— són més aviat curtes²⁴¹ i, si tenen algun contingut lingüístic, aquest ha de ser força limitat. Colin i Labrique es demanen si no deuen ser, més aviat, marques de pertinença a una tribu o a algun altre tipus de pertinença que romandrien com a “vestiges d’une écriture qui n’était plus d’usage, mais dont certains éléments auraient été conservés sous une forme pratiquement iconographique [...] La connaissance des signes d’aspect libyco-berbères pourrait s’être conservée tard parmi les bédouins du désert libyque”²⁴². Tant les escenes dibuixades com els signes geomètrics ens menen més aviat a un univers cultural “líbic” o amazic,

²³⁸ WAGNER (G.) 1987, p. 205.

²³⁹ Vegeu l’edició dels grafits a COLIN & LABRIQUE 2001, pp. 159-192.

²⁴⁰ COLIN & LABRIQUE 2001, pp. 170-172.

²⁴¹ Vegeu, *ibidem*, figures 20-23.

²⁴² COLIN & LABRIQUE 2001, pp. 173 i 170.

ben anàleg al que representen les inscripcions i pintures rupestres saharianes²⁴³, més que no pas egipci. Tanmateix, cal ser molt prudent a l'hora de pendre aquests monuments epigràfics com a testimonis de la llengua amaziga a l'antic Egipte per diverses raons. En primer lloc, la fesomia banal d'aquests signes geomètrics permet pensar que diversos pobles han pogut crear independentment sistemes d'escriptura d'aspecte molt semblant. En segon lloc, un mateix sistema d'escriptura, originat en un àrea lingüística concreta —“lìbica”, en el cas que ens ocupa—, ha pogut ser transmès a pobles que parlen altres llengües. En tercer lloc, els presumptes “libicòfons” responsables dels grafitis de *Qasr el-Zabu* i dels gravats de Tineida —fins i tot si admetéssim que representen un estadi antic de la llengua amaziga, ço que és ben incert— poden haver fet cap a Egipte en època medieval, car no hi ha constància segura d'epigrafia llibica a Egipte a l'antiguitat.

Comptat i debatut, recents troballes fan versemblant l'existència d'alguns rars espècimens d'inscripcions llibiques a Egipte i Núbia, però, d'una banda, no sembla que ens puguin subvenir a la identificació de l'amaziguitat d'Egipte ni, d'altra banda, són prou nombroses per a implicar la implantació de la llengua gravada en aquestes inscripcions, que podrien haver estat gravades per visitants. Tot i això, no s'ha d'excloure que noves troballes de grafitis i gravats rupestres al desert occidental ens puguin sorprendre amb inscripcions llibiques o de *tifinay*²⁴⁴.

3. Els intercanvis lèxics

Els intercanvis lèxics són l'únic indicatiu de contactes prehistòrics entre el paleoamazic i llengües sense documentació antiga de l'ecosistema saharià, no solament les nilosaharianes (bàsicament el nuba). Puix que no són llengües emparentades, les coincidències lèxiques han de ser atribuïdes al manlleu o a la casualitat. Donarem compte dels possibles amaziguismes del nuba al § 3.3. Els intercanvis lèxics egipci-amazic, d'altra banda, són difícils de determinar, d'una banda, perquè la fonologia de l'egipci antic —fora del copte, documentat

²⁴³ Vegeu sobretot HACHID 2000 i SKOUNTI, LEMJIDI & NAMI 2003.

²⁴⁴ Citem, de passada, una inscripció neopúnica trobada a Memfis (N 1) que sembla contenir noms amazics: *'mdrn bn 'mdrn*. La llengua de la inscripció és púnica, com es veu per 'fill' (JONGELING & KERR 2005, p. 13). Els editors remarquen que “In an Egyptian temple in Memphis numerous Punic and some Neo-Punic graffiti were found. The latter comprise some names that would seem in all likelihood to be of Berber origin”. A la mateixa inscripció apareix *'pkn*, que no sembla que pugui ser tampoc púnic (“Berber type ending in /-kan/”: JONGELING 2008, p. 317). Podem conjecturar que els visitants autors d'aquesta inscripció eren tripolitanos, sens dubte amazics d'origen (“Probably a Berber name ending in -n”: JONGELING 2008, p. 316), si bé l'ús de l'alfabet i de la llengua dels púnics pot ser indicatiu d'aculturació.

a partir dels ss. III-IV dC— presenta encara molts interrogants²⁴⁵, i, d'altra banda, perquè, com a llengües pertanyents a la mateixa soca afroasiàtica, l'amazic i l'egipci comparteixen estructures morfològiques i un cert lèxic —aparentment poc— heretat de la protollengua²⁴⁶. Oferim un estat de la qüestió dels manlleus egipci > amazic i amazic > egipci als §§ 3.1 i 3.2, respectivament.

3.1. Manlleus egipcis de l'amazic

(1) El nom del 'dàtil' en amazic: W. Vycichl va mostrar que el nom del dàtil en amazic, *tiyni* (a Ghadames *aβena*), és d'origen egipci (*bnj(.t)*, en copte sahidic **BNNE**)²⁴⁷.

(2) Un altre mot associat amb el dàtil i la palmera: M. Kossmann també creu d'origen egipci (*šnj-bnr.t*, en copte **ϣNBNE** *šnbne*) el mot amazic de Ghadames *azβan* "boure de palmier" (d'un protoamazic **a-sβan*)²⁴⁸.

(3) El nom del 'dromedari': L'etimologia del nom amazic del 'dromedari' ha generat més bibliografia que la resta d'estudis de contactes egipci-amazic junts. Hi ha consens a admetre que, al nord d'Àfrica, el mot, juntament amb l'animal, procedeix d'Àsia²⁴⁹. Durant molt de temps s'ha

²⁴⁵ Una prova d'això és que cada egipciòleg restitueix un sistema fonològic diferent per a l'egipci antic. Compareu, per exemple, els resultats força divergents de LOPRIENO 1995, PEUST 1999 i TAKÁCS 1999.

²⁴⁶ Puix que la fonologia de les protollengües egípcia i amaziga és encara objecte de discussió sobre qüestions cabdals, les correspondències lèxiques no són pas inequívocues. Però no per això hem de preterir els treballs que hi consagra G. Takács, d'una banda, a la sèrie d'articles "Some Berber Etymologies": TAKÁCS 1996, pp. 43-59; 2003b, pp. 93-119; 2004a, pp. 191-204; 2005, pp. 173-201; 2006a, pp. 269-286; 2006b; 2006c; d'altra banda, a la sèrie "Lexica afroasiatica": TAKÁCS 2002, pp. 103-151; 2003a, pp. 331-348; 2004b, pp. 510-550; 2006c; 2008; així com també als dos volums publicats del seu *Etymological Dictionary of Egyptian*: TAKÁCS 1999 i 2001.

²⁴⁷ VYICHL 1951, pp. 67-77. Sobre la reconstrucció de **β* en protoamazic, conservada com tal a Ghadames i Augila, afeblida en [h] en tuareg i perduda a la resta de dialectes, vegeu KOSSMANN 1999, pp. 131-132 i *infra*, § IX.2.8.1.2. El mot va passar de l'amazic (de Ghadames?) al kanuri *dibino/difuno* i, d'aquest, al haussa *dabīno* (SKINNER 1996, p. 38 i KOSSMANN 2005, pp. 68-70). Sobre la justificació històrica del manlleu, vegeu KOSSMANN 2002b, pp. 249-250.

²⁴⁸ KOSSMANN 2002b, pp. 250-251. Del copte va passar al grec σερβέν(ν)ιον "spathe fibreuse du dattier" (CHANTRAINE 1968-1980, s. u.).

²⁴⁹ Si més no el dromedari domesticat d'un sol gep que ha acabat prevalent en el paisatge del nord d'Àfrica. L'excepció és OREL & STOLBOVA (1995, p. 364, n° 1678), que el consideren "a cultural term that may be a *Wanderwort* (of Berber origin?)". La paleontologia ha revelat l'existència d'un *Camelus Thomasii* al nord d'Àfrica fins al pleistocè final. A l'holocè hi preval el *Camelus dromedarius*. En canvi, els dromedaris que apareixen a balquena en les

cregut que el dromedari va ser introduït a Tamazga pels cossos auxiliars de l'exèrcit romà vinguts de Síria a partir dels ss. III i IV dC²⁵⁰. El cas és que, d'ençà d'uns segles abans (a la primera meitat del Primer Mil·leni aC), els libis propers a Egipte ja en pasturaven, sens dubte per influx dels veïns egipcis, que, al seu torn, l'havien rebut dels perses²⁵¹. En amazic trobem *aly^wm* (amb alguna variant segons el dialecte) des dels dialectes més orientals (Siwa, Augila, Foqaha, Sokna, Nefussa, Zuara) fins als més occidentals (zenaga, taixelhit, tamaziyt, rifyeny, Figuig, xaui, cabilenc). En els parlars tuaregs, així com també a Ghadames, Gurara, Wargla i Mzab, trobem sobretot *aḷəm* (*iwalləmmədān*, *Ayər*, Ahaggar, Ghat, *Adyay ən Fuyas*), mentre que només en els parlars tuaregs de Níger i Burkina Faso hi ha testimoniatge d'una forma que remet a \sqrt{ylm} , concretament *aylam*²⁵². Tal com remarca Chaker, les formes amazigues no poden venir —si més no directament— del semític *gamal* —púnic, arameu, hebreu, àrab— perquè la *g* dels manlleus semítics —no àrabs, que no conté aquest fonema— es manté intacta en amazic²⁵³. ¿Hi ha alguna possibilitat de conciliar les dades lingüístiques amb les històriques, que, segons G. Camps, vinculen la introducció del dromedari a Tamazga no a través de Roma sinó a través d'Egipte? Passem als agafadors egipcis²⁵⁴. La primera menció de camells a l'Egipte dels faraons data del 671 aC²⁵⁵. W. Vycichl, en un estudi publicat pòstumament, advoca per l'egipci com a mitjancer del mot per a 'dromedari' en amazic²⁵⁶. En fonts egípcies apareix, manllevat del semític occidental, *gmwl*, que Vycichl transcriu

pintures rupestres de l'Atlas i dels massissos saharians són d'època històrica. Vegeu CAMPS 1996, pp. 2541-2546.

²⁵⁰ GAUTIER 1952, pp. 181-196. L'autor amplifica i justifica històricament una idea que ja era present en autors anteriors: Desmoulins (1826), Ch. Tissot i S. Gsell. És cert que els autors grecs i llatins no van parar gaire esment en els camells o dromedaris nord-africans abans del s. III dC, però ja al s. I aC l'autor del *Bellum Africum* (63) esmenta, sense donar-hi gaire èmfasi, la captura de vint-i-dos camells pertanyents a Juba I el 46 aC. De la mateixa època data la moneda cirenea encunyada per L. Lollius, lloctinent de Pompeu, en què figura clarament un dromedari. MÜLLER (L.), 1860-1874, vol. 1, p. 154, n° 391-394.

²⁵¹ CAMPS 1996, p. 2546. Val a dir que a Egipte mateix el dromedari no es va estendre massivament pertot fins al s. II dC. Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 301.

²⁵² Ometem altres detalls dialectals. Més dades amazigues a CHAKER 1996, pp. 2550-2554 i KOSSMANN 2005, pp. 32-33.

²⁵³ CHAKER 1996, p. 2554. Evoquem, a tall d'exemple, l'amazic *agadir* 'recinte tancat, muralla, mur; graner fortificat' < púnic *gdr* "murus" (cf. hebreu *gader*) d'una arrel \sqrt{gdr} . Cf. KRAHMALKOV 2000, p. 137, *sub radice* \sqrt{gdr} I.

²⁵⁴ Deixem de banda la vella etimologia àrab, impossible des de tots els punts de vista, proposada per BASSET (R.) 1907, pp. 69-82. Remetem a les refutacions CHAKER 1996, p. 2554 i de KOSSMANN 2005, pp. 37-39. Una explicació a partir del llatí es pot trobar a CHAKER 2003, pp. 131-154.

²⁵⁵ ERICHSEN 1954, p. 581.

²⁵⁶ VYCICHL 2005, pp. 1-2. De fet, l'autor ja havia esbossat la idea al seu diccionari copte (VYCICHL 1983, p. 341).

com a **gamōli* (-i del genitiu semític). En copte, ja amb la vocalització, trobem *čamūl* (sahídic) i *ǧamūl* (bohàiric). Segons Vycichl, l'egipci **gamōli* hauria passat en amazic com a **a-qamuli*, d'on, amb metàtesi, **a-laqumi* > *a-ly^wm*. L'etimologia de Vycichl no està exempta de problemes. En primer lloc, caldria justificar d'alguna manera una metàtesi tan complicada *q-m-l* > *l-q-m*²⁵⁷; en segon lloc, caldria explicar per què l'egipci *g* dóna *q* en amazic²⁵⁸. La procedència egípcia del mot amazic per a 'dromedari' es pot veure reforçada amb arguments contextuais si admetem la interpretació que M. Liverani ha fet recentment d'un passatge herodoteu²⁵⁹. Segons Liverani, en època d'Heròdot (s. V aC) ja hi havia una ruta comercial que anava de la vall del Nil a fins a l'Ahaggar passant per Siwa, Augila, Fazània i Ghat. Segons l'historiador italià, una caravana comercial transsahariana com la que descriu escaridament Heròdot només és concebible amb l'ajut de camells²⁶⁰. De l'amazic, el mot ha passat, en regions i èpoques diverses, a nombroses llengües txàdiques, nilosaharianes i atlàntiques, segons ha pogut establir M. Kossmann a partir del tractament fonètic del manlleu en un estudi a bastament documentat²⁶¹. En conclusió, descartada la

²⁵⁷ Cf. KOSSMANN 2005, pp. 40-41.

²⁵⁸ Tenint en compte que, en els al·lomorfs, la tensa de *γ* és *q̄*, podem conjecturar que en amazic antic la pronúncia de *γ* era [q] o bé, com proposa Kossmann, ejectiva [k']. Vegeu KOSSMANN 2005, p. 37. Sobre la realització paleoamaziga del fonema protoamazic **γ*, vegeu *infra*, § IX.2.8.5. D'altra banda, també si partim de les formes coptes *č*, *ǧ* o *k'* roman inexplicada la correspondència amb l'amazic *γ*.

²⁵⁹ LIVERANI 2000. La hipòtesi segons la qual la introducció del camell a Líbia remunta al s. VI aC, en època de Cambises, era present ja a FLAMMAND 1907, si bé feblement basada. Heròdot esmenta una ruta de deu dies de camí que va de Tebes d'Egipte a l'oasi d'Ammon (4, 181; ed. GSELL 1915, pp. 20-21); a continuació ens diu que d'Ammon a l'oasi d'Augila hi ha una distància d'uns altres deu dies de camí (4, 182); després de deu dies més de camí, hom arriba a territori dels garamants —és a dir el Fazània— (4, 183); a deu dies de camí dels garamants, hi ha els atarants —l'actual Ghat—; a deu dies de camí dels atarants, hi ha una nova estació en la ruta, que Heròdot no anomena però diu que es troba a prop de les muntanyes de l'Atlas —l'actual Ahaggar?— (4, 184). Sobre les rutes caravaneres transsaharianes, vegeu *infra*, § IV.8.

²⁶⁰ La hipòtesi de Liverani és admesa per KOSSMANN 2005, p. 30. Històricament és versemblant que, si (com a mínim) des de 671 aC els egipcis se servien de camells (o dromedaris), els seus veïns libis ja els empressin com a mitjà de transport transsaharià abans del s. V aC. Roman dempeus, però, el problema del silenci sobre dromedaris o camells de les fonts gregues (d'ençà d'Heròdot) i llatines referides a Líbia. Kossmann suggereix que les fonts clàssiques no es van fer ressò d'aquest animal fins que no va adquirir notorietat entre els libis amb finalitats militars, però que des de molt abans fou emprat com a mitjà de transport (*op. cit.*, p. 31).

²⁶¹ KOSSMANN 2005, pp. 27-55. L'autor estableix manlleus independents de l'amazic (a partir de diferents dialectes) *aly^wm* en el kanuri *ka-li(g)imo* (p. 50, pres d'amazics no tuaregs del Fezzan), en el ngizim (txàdic occidental) *ḥǧámáú* (p. 43) i/o en buduma (txàdic central) *lògùmé* (p. 48), en haussa (txàdic

hipòtesi d'un origen directament semític —ja sigui púnic o àrab— del mot amazic del dromedari per raons no solament formals sinó també històriques, la procedència egípcia és històricament la més versemblant, però, formalment, emmena a admetre una metàtesi sense justificació aparent en amazic.

3.2. Manlleus amazics de l'egipci

Alguns contactes lèxics amazic > egipci, més aviat fràgils, han estat proposats:

(1) El nom dels gossos d'Antef: R. Basset va suggerir que l'egipci *ḳbḳqr* (descripció d'un dels cinc gossos²⁶² d'Antef II, mort el 2069 aC) era d'origen amazic, tot adduint el testimoni del tuareg de l'Ahaggar *abäykor* “chien de mauvaise race”²⁶³. El fet que en amazic només es trobi en el dialecte tuareg²⁶⁴ fa desconfiar de l'etimologia de R. Basset. D'altra banda, la radical inicial *b-* en arrels de quatre consonants és deguda generalment a una extensió expressiva²⁶⁵. Tampoc el nom del gos *tqrw*, que és traduït en egipci com a *whʾt* ‘olla de cuina’ sembla que pugui explicar-se satisfactòriament per l'amazic *tagra* ‘tipus de recipient còncav’²⁶⁶, mot per al qual proposem dos testimoniats antics en sengles *ostraca* del *limes* de Tripolitània²⁶⁷.

occidental) *ràak'umii* (pp. 41-43, pel tractament fonètic, sembla que ja a l'antiguitat: p. 54) i en soninke (mandaic) *nogome* (pp. 51-52, pres dels veïns amazigòfons zenagues del sud de Mauritània). Del soninke sembla pres en les altres llengües mandaiques. Per mitjà d'aquestes llengües el mot s'ha estès, en èpoques diverses, a moltes altres llengües de la zona. No sembla, en canvi, que les formes en llengües atlàntiques (ful “*geelooba*, wòlof *giléem*) i en songai (“nilosaharià”) *yoo* siguin preses directament de l'amazic (pp. 52-53). Vegeu *infra*, § IV.11.5.1.1.

²⁶² Els noms dels gossos són aparentment estrangers, car, d'una banda, no tenen correspondències en egipci antic i, d'altra banda, tres d'aquests noms són traduïts: *bhkj* ‘gasela’, *phtz* ‘el negre’, *tqrw* ‘olla’; *ḳbḳqr* i *tknrw* no són traduïts. Vegeu KOSSMANN 2009.

²⁶³ BASSET (R.) 1897. De fet, l'amazigòleg reprèn una proposta de l'egiptòleg MASPERO 1876. El mot també és usual en *tāwāllammādt* i en *tayərt*, amb el mateix significat. Vegeu PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 61, *sub radice* *√bykr*. En el subparlar *taməsgərəst* es diu *abäykos* (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED, *loc. cit.*, *sub radice* *√byks*).

²⁶⁴ Vegeu NAÏT-ZERRAD 1997-2002, vol. 1, p. 145, *sub radice* *√bykr*.

²⁶⁵ “It is therefore likely that the initial *b* in *abäykor* is an expressive stem-extension, probable linked to the negative connotations of *abäykor*” (KOSSMANN 2009).

²⁶⁶ Tal com proposà el mateix G. Maspero. Vegeu la discussió a KOSSMANN 2009.

²⁶⁷ Vegeu *infra*, § III.7.

(2) El mot amazic per a ‘senyor’ a les fonts egípcies: El terme amazic per a ‘senyor’ (tant ‘amo’ com ‘Déu’), que avui dia es manté tuareg *măss* (o *măšš*)²⁶⁸, sembla aparèixer ja en fonts egípcies (*ms*) com a títol de capitost libi²⁶⁹. Com que la seqüència *mas(s)*- apareix a balquena en l’antroponímia maura de Tripolitània, Bizacena, Zeugitana, Numídia i Mauretània Cesariana²⁷⁰ —pensem sobretot en el nom de l’*agllid* nùmida Massinissa—, és més plausible l’etimologia amazga del títol *ms* de les fonts egípcies²⁷¹.

(3) El nom de la ‘barba’: P. Behrens va proposar que l’egipci *mrt* “Kinn oder Kinnbart” sigui manllevat de l’amazic *tamart* (comú a tots en dialectes) ‘barba’ (i també ‘mentó’)²⁷². És sens dubte induït pel fet que els *tmḥw* del nord (*mšwš* i *lbw*) són representats amb barba de pera que Behrens creu *mrt* un amaziguisme²⁷³. Des del punt de vista amazic, val a dir que la forma de partença és **ta-ʔmart* (d’una arrel $\sqrt{ʔmr}$), que només conserva l’oclusiva glotal sorda en l’amazic zenaga del sud de Mauritània²⁷⁴. Per tant, si partim d’una forma protoamaziga **(ta-)ʔmart*, és lícit demanar-se perquè l’oclusiva glotal sorda, també coneguda, pel que sembla, de l’egipci antic²⁷⁵, no queda reflectida en la transcripció egípcia *mrt*. En egipci antic <ʔ> transcriu [ʔ] probablement ja durant el reialme mitjà i amb tota seguretat durant el nou reialme (1550-1050 aC)²⁷⁶. Com d’habitud, la manca de coneixement d’altres possibles amaziguismes de l’egipci antic ens impedeix determinar si és possible que l’amazic /ʔ/ es perdi en ser manllevat en egipci. Podem adduir, en canvi, el tractament dels noms semítics que ocorren en les fonts egípcies antigues i viceversa. Durant el Segon Mil·leni aC, <ʔ> transcriu

²⁶⁸ Vegeu PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 557, *sub radice* \sqrt{ms} .

²⁶⁹ YOYOTTE 1961, p. 123.

²⁷⁰ Vegeu *infra*, § IX.8.2.

²⁷¹ Per a M. Kossmann, però, “l’existence du mot libyque *ms* comme titre de chef n’est pas non plus preuve de l’appartenance à la branche berbère: des termes comme ‘roi’ ou ‘chef’ sont facilement empruntés” (KOSSMANN 1999, p. 17).

²⁷² BEHRENS 1984-1985, pp. 160-163.

²⁷³ *Idem*, p. 140.

²⁷⁴ En zenaga es diu *taʔmmärt*, segons recull el tot recent diccionari de zenaga de TAINE-CHEIKH 2008, p. 34, *sub radice* $\sqrt{ʔmmr}$. Sobre l’oclusiva glotal sorda amaziga, vegeu *infra*, § IX.2.8.6. Vegeu també TAINE-CHEIKH 1999, pp. 299-324 i KOSSMANN 2001b, pp. 61-100 (sobre *taʔmart*: p. 65).

²⁷⁵ Vegeu LOPRIENO 1995, p. 33 i SATZINGER 1997, pp. 27-30. Donem compte sumàriament del consonantisme de l’egipci antic *infra*, § IX.2.6.

²⁷⁶ Segons A. Loprieno, [ʔ] és la realització resultant d’una antiga /R/, resultat, al seu torn, de la *r protoafroasiàtica (LOPRIENO 1995, p. 33, n. b). És possible, a més, que hi hagués en egipci antic una /ʔ/ etimològica, segons es desprèn de les transcripcions semítiques de mots com ara l’egipci *nʔt* */nu:ʔat/ ‘ciutat’ en hebreu *nō* > accadi *né-e* / *ni-i* ‘Tebe’ o en l’evolució de l’egipci *mʔw.t* */meʔwat/ ‘mare’ > copte **ⲙⲁⲱ** /maʔw/ (*op. cit.*, p. 245, n. 11).

els fonemes semítics /r/ i /l/²⁷⁷. D'altra banda, en les transcripcions aramees de la darrereria del Primer Mil·leni aC, l'egipci <ʔ> (sens dubte ja [ʔ]) és reflectit en arameu per <ʕ> en posició inicial i per Ø a la resta de posicions²⁷⁸. Sembla, doncs, que hauríem d'esperar que l'amazic antic *ʔmart (sense prefix d'estat) hagués estat retut en egipci antic com a ʕmrt, sobretot si tenim en compte la posició inicial de l'amazic /ʔ/. No obstant això, el fet que, d'una banda, no puguem estar segurs que la realització antiga del protoamazic *ʔ —que, directament, només coneixem a partir del parlar zenaga— fos el d'una oclusiva glotal sorda, i, d'altra banda, que [ʔ] és, *per se*, una consonant feble, ens impedeix de rebutjar categòricament la possibilitat del manlleu egipci *mrt* < amazic *ʔmart²⁷⁹.

Cal admetre que la llista d'intercanvis lèxics amazic-egipci, tant en un sentit com en l'altre, és ben migrada, si més no en l'estat actual de la recerca. El lingüista més qualificat —pel domini d'ambdós dominis lingüístics— per a l'estudi de tals intercanvis, W. Vycichl, ha reconegut l'enorme dificultat per a adduir manlleus de l'amazic a l'egipci de l'època faraònica²⁸⁰; però és que tampoc per a les èpoques ptolemaica i romana hi ha estudis lingüístics menats en aquesta direcció. És cert que, darrerament, en l'intent d'explicar certs fenòmens de l'antiga civilització egípcia a partir dels seus veïns occidentals, els libis —ço que, d'altra banda, com a hipòtesi, és sostenible—, proliferen les etimologies més diverses sobre l'origen amazic de mots egipcis antics. Però, atès que aquestes temptatives no reposen sobre una metodologia lingüística “adequada”, no val la pena que en fem cabal²⁸¹.

3.3. Contactes entre l'amazic i les llengües de Cuix?

Durant el segle XX, alguns lingüistes han defensat a partir d'inscripcions i de manlleus lèxics que, a la vall del Nil, les poblacions líbies no van entrar en contacte solament amb la llengua egípcia. Al sud de la tercera catarata del Nil hi havia poblacions parlants de llengües nilòtiques —com el nuba—, llengües cuixítiques —més a l'est— i una llengua de filiació incerta coneguda com a *meroític*.

3.3.1. Contactes amb el meroític?

²⁷⁷ SATZINGER 1997, p. 30. L'autor creu que el pas de [r] > [ʔ] no va ser simultani pertot en egipci: a l'alt Egipte fou abans que al baix Egipte, que va conservar durant més temps la pronúncia antiga (*op. cit.*, p. 31).

²⁷⁸ SATZINGER 1997, p. 29.

²⁷⁹ Els egipciólegs en tenen l'última paraula. Consti, en qualsevol cas, que, del cantó amazic, cal partir d'una forma amb /ʔ/.

²⁸⁰ VYICHL 1966, p. 254.

²⁸¹ Un exemple clar d'això és la monografia de HAGAN 2001, que, a base d'etimologies soniflairants, pretén provar l'origen amazic de manifestacions cabdals de la civilització egípcia antiga.

Sembla que el meroític era la llengua de la regió de Butana²⁸² almenys del segle IV aC —quan n'apareixen els primers testimoniatges— al segle V dC —quan deixa de proporcionar testimoniatges—. El meroític esdevingué la llengua oficial a tot el reialme de Cuix —que va emergir entre els ss. XI i VIII aC— al s. II aC²⁸³. Del meroític es coneixen sobretot inscripcions i alguns documents de diversa mena en escriptura jeroglífica —manllevada de l'egípcia— i alfabètica cursiva —de 23 grafemes, amb notació de les vocals, d'influència demòtica i hieràtica egípcia— del s. II aC al s. V dC. Malgrat que els jeroglífics es poden llegir, la llengua, malauradament, a penes es pot identificar. Només se'n coneix el significat d'una trentena de mots²⁸⁴, a causa de l'escassetat de textos bilingües. La major part d'esforços esmerçats a determinar-ne la filiació han estat a través de la branca sudanesa nord-oriental de la família lingüística²⁸⁵ nilosahariana²⁸⁶. La via afroasiàtica ha estat explorada recentment per K. Rowan²⁸⁷. En qualsevol cas, no trobem cap indici de contactes entre la llengua dels libis i el meroític.

3.3.2. Contactes amb el nuba i altres llengües nilòtiques?

A diferència del poc conegut meroític, els contactes lingüístics entre nuba i el paleoamazic han estat seriosament defensats²⁸⁸. Entre els mil·lenis Primer i Segon aC trobem un continu de llengües nubes parlades des de les regions del Kurdufan i el Darfur fins a la vall de Nil. Si bé el nuba esdevingué llengua escrita només a partir del s. VIII dC,

²⁸² Vegeu el mapa n° 7.

²⁸³ TÖRÖK 1997, p. 49. Del s. VIII al II aC la llengua oficial del reialme fou l'egípcia, que no va transcendir més enllà de l'ús litúrgic i de part de l'elit política (*idem*, p. 52). Vegeu a DESANGES 1999f (pp. 289-300) un estudi sobre les fonts clàssiques —principalment Diodor de Sicília, per bé que també són reportades altres fonts, com ara Heròdot, Estrabó, Ptolomeu i Plini— sobre els antics habitants de Mèroe.

²⁸⁴ Vegeu la llista a TÖRÖK 1997, p. 63.

²⁸⁵ Sobre les dificultats per a establir aquesta família tan heterogènia, vegeu *infra*, § IV.11.2.1.

²⁸⁶ Darrerament RILLY 2005. Vegeu a *idem* 2004 un quadre de correspondències lèxiques entre el meroític i diferents llengües nilòtiques. La classificació del meroític com a llengua nilosahariana de la branca sudanesa nord-oriental ha estat admesa per DIMMENDAAL 2008, p. 847.

²⁸⁷ ROWAN 2006, p. 169: “There is no strong evidence against Meroitic not being a member of Afroasiatic, and that on the contrary, the investigation into consonantal compatibility restrictions shows a strong possibility for its inclusion, as this phonological process is a distinctive trait amongst Afroasiatic languages”. Notem que les “restriccions de compatibilitat consonàntica”, que per si soles poden ser un tret merament tipològic, són l'únic argument aportat per K. Rowan a defensar la inclusió del meroític dins el *phylum* afroasiàtic. Sobre les restriccions en la formació d'arrels lèxiques afroasiàtiques en general i amazigues en particular, vegeu *infra*, § IX.3.2.

²⁸⁸ No sense certa confusió, hom emprà el terme *nuba* amb sentit ambivalent: significa, d'una banda, un subgrup de llengües, i, d'altra banda, una llengua concreta d'aquest subgrup. Nosaltres mantenim l'ambivalència, vist que, per als objectius de la nostra recerca, no ens cal filar tan prim en el terreny nilòtic i nilosaharià.

amb un centenar de planes de documents escrits en alfabet copte de natura essencialment religiosa cristiana, ja es troben mots nubes en fonts (sobretot epigràfiques) egípcies des del Nou Imperi. Les fonts egípcies informen que vers el 2230 aC vivien als territoris a l'oest de la quarta catarata del Nil —és a dir a Núbia septentrional— unes tribus ramaderes anomenades *tmḥw*, que tenien un conflicte territorial amb els nubes de la zona²⁸⁹. Una part d'aquestes tribus *tmḥw* es va establir més al nord, entre la tercera i la quarta catarata del Nil. P. Behrens creu que hem de considerar aquests *tmḥw* com a “estretament relacionats” lingüísticament amb els amazics en base als “amaziguismes” de les llengües nubes²⁹⁰. Al s. XIII aC tenim constància de la presència de treballadors *tmḥw* en la construcció de temples locals a l'oest de la vall del Nil entre la quarta i la segona catarata²⁹¹. Recentment, V. Blažek, fent cabal dels paral·lels lèxics amazic-nuba proposats des de fa cent anys fins avui, en recompta fins a dinou que, segons ell, mereixen crèdit²⁹². El treball de Blažek conclou, en primer lloc, que, en la major part dels casos, els paral·lels lèxics són deguts a un contacte directe, sense una tercera llengua mitjancera; en segon lloc, que, generalment, el sentit dels manlleus és amazic>nuba; en tercer lloc, que la dispersió d'aquests manlleus pertot del grup nuba implica que són ja de l'època del protonuba —a l'àrea de Kurdufan-Darfur, vers el 1500 aC—; en

²⁸⁹ A la seva autobiografia, Harkhuf (governador de l'Alt Egipte durant el segle XXIII aC) diu: “His majesty sent me on a third occasion to Yam. It was from the Thinite nome that I went forth on the oasis route and I found the king (*hkꜣ*) of Yam having gone forth to the land of *tmḥ* up to the ‘Corner of Heaven’. The I went forth after him to the land of *tmḥ* and I soothed him” (trad. SPALINGER 1978-1979, p. 144). Sobre la ruta de Harkhuf, vegeu *ibidem*, pp. 161-162. Vegeu també BEHRENS 1984-1985, p. 137.

²⁹⁰ “Man ist berichtet, anzunehmen, Temehu seien Sprecher einer —heute ausgestorbenen— Sprache gewesen, die mit noch lebenden Berber-Sprachen eng verwandt war, die sprachhistorisch zu den Berber-Sprachen gehörte” (BEHRENS 1984-1985, p. 138). L'autor parla de substrat amazic del nuba, la qual cosa implicaria un presència arrelada de poblacions paleoamazigues al nord de Núbia, ço que és incert. Sense descartar-ho, admetem també la possibilitat d'una implantació de *tmḥw* no més antiga de la que indiquen les fonts egípcies en un territori ja nuba, amb la qual cosa tindriem lingüísticament una relació de superestrat o fins d'adstrat.

²⁹¹ YOYOTTE 1951, pp. 9-14.

²⁹² BLAŽEK 2000, pp. 31-42. Remetem a l'article de l'autor, recent i accessible, per a l'estudi dels paral·lels lèxics. L'autor té compte les propostes anteriors, concretament REINISCH 1911, pp. 91-118; ZYHLARZ 1934-35, pp. 185-186; ZYHLARZ 1949-50, pp. 305-306; VYCIHL 1961, pp. 289-290; BEHRENS 1984-1985, pp. 153-160 (“Berber-Lehnwörter im nilnubischen Nobiin”). Una altra correspondència es podria adduir, a saber el numeral ‘10’, en protoamazic **marāw*, mancat de correspondències satisfactòries en el marc afroasiàtic (cf. egipci *mdw*, haussa *go-ma*, cuixític *-ta-ma*). En llengües nilosaharianes es poden evocar les següents formes: protonuba **muri* ‘10’, teda-daza *muro* ‘10’, nilòtic **mɔr* ‘dit’. Tractant-se d'un numeral, les possibilitats d'adstrat són grans. Sobre aquestes formes numeral, vegeu BLAŽEK 1999, pp. 71-72.

quart lloc, que es pot establir la presència de tribus *tmhw* amazigòfones veïnes septentrionals (àrea de *Wadi al-Milk*) dels avantpassats dels nubes al Tercer Mil·lenni aC²⁹³. En un treball encara inèdit²⁹⁴, una especialista en el domini nilosaharià, A. Jakobi, i un amazigòleg, M. Kossmann, han rebutjat la bondat dels manlleus nuba < amazic proposats per V. Blažek. En efecte, la major part de les correspondències semblen casuals²⁹⁵, però també n'hi ha alguna que em sembla defensable, concretament el midob (nilosaharià de les muntanyes homònimes del Sudan) *əgədi* 'sorra' i l'amazic *igidi* 'sorra; dunes', probablement ja testimoniats a Corip com a *gadaias* (acusatiu plural)²⁹⁶. Però el quadre general de les etimologies adduïdes, tal com argumenten Jakobi i Kossmann, és poc ferm per a sostenir la hipòtesi d'uns contactes lingüístics antics entre parlants nubes i amazics.

3.3.3. Contactes amb llengües cuixítiques?

Als marges oriental i sud-oriental de Cuix vivien tribus nòmades beja, doncs parlants d'una llengua cuixítica de la qual manca documentació antiga, a banda de cert material onomàstic de període postmeroític²⁹⁷. Ignorem si poblacions líbies van establir alguna mena de contacte amb poblacions cuixítiques com els beja; en tot cas, manquen indicis lingüístics que així ho mostrin.

²⁹³ BLAŽEK 2000, p. 40. La hipòtesi de P. Behrens és que la individuació del protoamazic del *phylum* afroasiàtic s'esdevingué c. 6000 aC —molt a prop, doncs, del 5400 aC de Militarev a partir del mètode glotocronològic (vegeu *infra*, § IX.9.3.1)—; l'àrea del protoamazic estaria situada entre el Darfur i Kurdufan, des d'on s'expandiria vers el nord i el nord-oest a causa de la desertificació creixent del Sàhara oriental, notable a partir del Quart Mil·lenni aC. Val a dir que el quadre general és extremadament complex, d'una banda, perquè les regions del Darfur i el Kurdufan ocupen una posició liminar en la desertificació creixent del Sàhara —estortes encara durant la major part de l'antiguitat de l'aridesa d'èpoques més recents— i, d'altra banda, perquè la zona és de les més diverses lingüísticament de tot el continent: s'hi parlen dotzenes de llengües pertanyents a quadre famílies lingüístiques tan diverses com la nilosahariana, l'afroasiàtica, la kurdufaniana i la nigerocongolesa (el ful, de la branca atlàntica, clarament arribat). Vegeu ASHER & MOSELEY 2007, p. 295, mapa n° 71. És sobretot la posició de les llengües kurdufanianes d'arrelament probablement antic a la regió, el que fa dubtar de la preeminència de llengües nilosaharianes al Kurdufan durant l'antiguitat.

²⁹⁴ En tot cas pendent de publicació en el moment de redactar aquestes línies: JAKOBI & KOSSMANN (en premsa).

²⁹⁵ És difícil admetre el manlleu de mots per a 'home', 'dona', 'filla', 'gent' (BLAŽEK 2000, pp. 31-32), de parts del cos (*ibidem*, pp. 33-34), 'aigua', 'foc', 'dia' (*ibidem*, pp. 37-38).

²⁹⁶ Vegeu tant la discussió filològica del mot coripeu com el quadre lexicològic amazic a MÚRCIA 2008a.

²⁹⁷ PRIESE 1972, pp. 99-124.

4. Les fonts literàries grecolatines

4.1. Característiques de les fonts gregues i llatines d'Egipte sobre la llengua dels libis

Mentre que per a la major part de l'Àfrica del nord (Numídia, Zeugitana, Bizacena, Tripolitània, Mauretànies, Sàhara) hi ha evidències d'inscripcions líbiques²⁹⁸, amb major o menor densitat epigràfica segons les regions, les úniques fonts antigues sobre la llengua de les poblacions líbies d'Egipte són exoglòtiques. Les fonts literàries grecolatines han estat escorcollades exhaustivament; encara que no tan prolixes com desitjaríem, qualitativament són les més reveladores i abasten un lapse cronològic força ampli: d'Heròdot (s. V aC) a Joan Moscus (s. VI dC) —amb l'addició de passatges de la *Vida* de Samuel de Qalamun (a la vigília de la invasió àrab), conservada íntegra només en etiòpic i en copte—. Val a dir que després d'Heròdot, hi ha un enutjós buit testimonial fins a èpoques molt tardanes (ss. IV-VII dC), en què abunden les referències lingüístiques implícites als libis d'Egipte en la ploma dels autors cristians. Tot i això, en l'endemig no manquen al·lusions extralingüístiques a tribus líbies en geògrafs com Ptolomeu —important font etnonímica²⁹⁹— i en papirs com ara el *Papyrus Oxyrhynchus*. Els passatges que ha estat tinguts en compte per a l'estudi lingüístic que oferim en els següents epígrafs són els següents³⁰⁰:

- (1) Heròdot (s. V aC), *Història*, 2, 18: corpus, § 2.1.
- (2) Heròdot, 2, 42: corpus, § 2.4.
- (3) Pal·ladi (s. V dC), *Història Lausiaca*, 7, 1-2: corpus, § 42.1.
- (4) Pal·ladi, *De uita sancti Ioannis Chrysostomi*, PG 47, col. 71: corpus, § 42.2.
- (5) *Vides dels Pares del Desert* (s. V dC): corpus, § 43.5.
- (6) *Vides dels Pares del Desert*: corpus, § 43.1.
- (7) *Vides dels Pares del Desert*: corpus, § 43.2.
- (8) *Vides dels Pares del Desert*: corpus, § 43.3.
- (9) *Vides dels Pares del Desert*: corpus, § 43.4.

²⁹⁸ Vegeu *supra*, § 2, sobre les possibles inscripcions líbiques d'Egipte.

²⁹⁹ Vegeu *infra*, § 4.2.

³⁰⁰ Remetem al corpus de fonts, en apèndix, per a la citació i la contextualització dels passatges.

- (10) *Vides dels Pares del Desert*: corpus, § 43.6.
- (11) *Vides dels Pares del Desert*: corpus, § 43.7.
- (12) Filostorgi (s. V dC), *Història eclesiàstica*, 11, 8: corpus, § 44.1.
- (13) Joan Moscus (s. VI dC), *Prat espiritual*, 112: corpus, § 58.1.
- (14) *Vida de Samuel de Qalamun* (s. VII dC): corpus, § 61.1.
- (15) *Vida de Samuel de Qalamun*: corpus, § 61.2.
- (16) *Vida de Samuel de Qalamun*: corpus, § 61.3.
- (16) *Vida de Samuel de Qalamun*: corpus, § 61.4.
- (17) *Vida de Manassès de Prpe* (datació incerta): corpus, § 62.

4.2. L'etnonímia líbia d'Egipte en les fonts gregues i llatines

Un catàleg exhaustiu d'etnònims “libis” d'Egipte a partir de les fonts grecolatines l'ofereix J. Desanges³⁰¹, amb una proposta de localització geogràfica per a cadascun³⁰². Dels dinou etnònims que cataloga Desanges, n'hi ha que fan referència a tribus (Μαστίται, Γωνιώται)³⁰³; n'hi ha que poden fer referència a fraccions de tribus; n'hi ha que són simples gentilicis formats a partir de topònims: noms d'oasi, com ara Ἀμμώνιοι; noms de muntanyes, com ara Ἀνάγομβροι, Ὀγδαιμοι; noms de ports, com ara Ζυγείς; noms de llacs, com ara *Mareotae*; noms de pobles o ciutats, com ara Χαττανοί. A més a més, n'hi ha que són termes genèrics que poden fer referència a confederacions i àdhuc a divisions més grans (Λίβυες, *Mazices*). Fins i tot si és cert que s'ha pogut establir certa permanència entre l'etnonímia “líbia” de les fonts egípcies i la de les fonts grecolatines antigues³⁰⁴, d'una banda, i la de les fonts grecolatines antigues i la de

³⁰¹ DESANGES 1962, pp. 168-179. Vegeu també ZIBELIUS 1972, que a més dels etnònims tracta els topònims africans continguts en textos jeroglífics i hieràtics.

³⁰² Vegeu *idem*, mapa n° 7.

³⁰³ Vegeu també DESANGES 1999k i WAGNER (G.) 1987, p. 395. Citats a les fonts clàssiques d'ençà de Ptolomeu, els Γωνιώται van ser utilitzats pels romans durant el s. III dC per a combatre una altra tribu líbia del nomós de Mareotis, els Μαστίται, segons el *Papyrus Oxyrhynchus* 33, 2681. Més tard, al s. IV dC, es van aliar amb els mateixos Μαστίται per atacar Heracleópolis Magna.

³⁰⁴ Vegeu COLIN (F.) 1996-1998, pp. 13 i 15. Els Ἀδυρμαχίδαι, per exemple, apareixen a Heròdot, el Pseudo-Escílax, Plini el Vell, Sili Itàlic, Ptolomeu i Herodià, i han estat posats en relació amb uns ADRMAKDE en dues

les fonts àrabs medievals, de l'altra³⁰⁵, el cert és que rarament podem estar segurs que tots els etnònims que hom sol catalogar com a “libis” es corresponguin efectivament amb poblacions amazigòfones. Els etnònims en si no ens donen cap informació fiable sobre la llengua de la gent que s'hi identifica: la terminació està adaptada a la dels etnònims grecollatins i el lexema és, al més sovint, un topònim que pot ser d'una llengua de substrat coneguda o desconeguda. Per exemple, els Νιτριῶται de què parla Ptolomeu (4, 5, 12)³⁰⁶ són anomenats així perquè habiten la regió que produeix el nitre —avui coneguda com a *Wadi Natrun*—, mot d'origen egipci. Però l'origen egipci del topònim no implica —ni exclou— que els Νιτριῶται parlessin egipci. Els intents que hi ha hagut de trobar una etimologia amaziga dels topònims que donen lloc a etnònims no ofereixen garanties³⁰⁷. Per raons òbvies, tractarem de manera específica l'etnònim *Mazices* / Μάζικες, que trobem a balquena a les fonts gregues i llatines —i probablement també coptes— d'Egipte durant l'antiguitat tardana³⁰⁸. Pel que fa a Λίβυς, usat amb sentit ètnic ja d'ençà de les fonts egípcies antigues (*rbw/lbw*) i, no cal dir, a les fonts gregues, apareix usat de vegades com a antropònim³⁰⁹.

4.3. Els estudis sobre el plurilingüisme de l'Egipte d'època romana

La situació sociolingüística a l'Egipte d'entre els segles IV aC i V dC és força més complexa del que donen entenent els estudis esmerçats. Malgrat que els treballs de sociolingüística aplicats a l'àmbit mediterrani a l'antiguitat han anat proliferant en els últims anys i que no manquen estudis sobre el contacte de llengües a l'Egipte d'època romana, l'estatus del “líbic” o “paleoamazic” està del tot negligit³¹⁰. En canvi, el rol diferenciador que hi van exercir les llengües dominants —l'egipci, el grec i el llatí— està molt més assumit per la comunitat

inscripcions meroítiques de Kawa, a uns cent km de la tercera catarata. Cf. DESANGES 1985a.

³⁰⁵ Vegeu LEWICKI 1959, pp. 128-135 i *idem* 1971, pp. 171-200.

³⁰⁶ Cf. DESANGES 1962, p. 178.

³⁰⁷ A tall d'exemple, MÖLLER (1923, p. 57) ha volgut explicar el topònim *Ammon* (d'on el gentilici Ἀμμωνιοί) a partir de l'amazic *aman* ‘aigua’, atès que es tracta d'un oasi. Fins i tot si aqueixa etimologia tan poc fundada fos certa, no podríem estar segurs que, en època d'Heròdot, a l'oasi d'Ammon hom parlava amazic.

³⁰⁸ Vegeu *infra*, § 6.2.

³⁰⁹ Segons ha estudiat a partir dels papirs d'època ptolemaica i romana COLIN (F.) 2000, p. 141. Vegeu també ZIMMERMANN 2008c.

³¹⁰ Cap menció a ADAMS 2003, capítol 5, “Latin in Egypt”, pp. 527-641, ni a FEWSTER 2002. En aquest segon cas l'absència és més remarcable, per tal com, després de parlar del grec i del llatí com a llengües que van entrar en contacte amb l'egipci en època romana, l'autora cita, com a llengües “menors” d'Egipte, el nuba, el cari i l'arameu, no sense afegir a continuació que “the oasis presumably came into contact with nomads speaking various languages” (p. 224), sense més precisions.

científica, gràcies, sobretot, a estudis recents sobre el fenomen del bilingüisme a l'Egipte d'època romana. No serà sobrer dir que aquests estudis es basen en la literalitat —*literacy*, en anglès—, i, així, transfereixen el concepte de “alternança de codi lingüístic” —en anglès *code-switching*, previst en sociolingüística moderna per a l'alternança de dues llengües durant un conversa o discurs— a l'alternança de dues llengües en un escrit³¹¹. No neguem, de cap manera, l'interès que tenen els estudis sobre el contacte de llengües basats en fenòmens d'alternança de codi en documents oficials, contractes i altra mena d'escrits. Ara bé, reclamo no perdre de vista —sobretot quan tractem de societats en què l'escriptura és a l'abast d'una exigua minoria— que és l'oralitat el que, en darrera instància, incumbeix als lingüistes. Prou que és més difícil atansar-se a l'oralitat que no pas a la literalitat quan reculem en el temps, però no ens és llegut de reduir l'estudi dels contactes lingüístics a Egipte a l'antiguitat, per posar l'exemple que ara ens ocupa, a les interferències del grec en els documents egipcis. Una mostra aclaparadora de la preeminència de l'oralitat és que, per un cantó, l'ús escripturari no ha estalviat ni el grec ni l'egipci —fora d'un ús restringit d'aquest a la litúrgia copta— de la substitució lingüística a Egipte; i, per l'altre cantó, la manca de fonts literàries en la llengua dels habitants de l'oasi d'Ammon i d'altres contrades d'Egipte no han impedit que avui dia es parli amazic a Egipte, baldament sigui en un lloc tan aïllat com és l'oasi de Siwa. Un enfocament positivista dels fenòmens sociolingüístics ha de tenir en compte tant les dades com els buits d'informació³¹² i, per tant, no es pot establir lleugerament una correspondència entre el nombre de documents —inscripcions, *ostraca*, escrits literaris, papirs— disponibles per a cada llengua i la implantació social de cadascuna de les llengües en circulació.

4.4. Distribució social i funcions pragmàtiques de les llengües dominants a l'Egipte d'època romana: egipci, grec i llatí

Informem concisament a continuació del rol de les llengües dominants, molt més ben establert, abans de passar a discutir el rol sociolingüístic de la llengua de les poblacions líbies en les regions on tenim constància d'implantació líbia antiga³¹³. En època romana tenim el llatí com a llengua del poder imperial, el grec com a llengua de l'administració local i l'egipci com a llengua de major implantació social.

4.4.1. L'egipci

L'egipci va ser la llengua demogràficament majoritària a tota la vall del Nil a partir de Núbia —on predominaven parlants de llengües

³¹¹ Així ho fa ADAMS 2003, p. 19.

³¹² En parlem a la Introducció, § 12.

³¹³ Sobre el bilingüisme llatí-grec a Egipte, vegeu ADAMS 2003, capítol 5, “Latin in Egypt”, pp. 527-641. Sobre el bilingüisme grec-egipci, vegeu FEWSTER 2002, pp. 220-245.

nilosaharianes— cap al nord fins al Delta inclòs —sobretot a la part central i oriental— i també, potser, als oasis més propers al Nil. La preeminència de l'egipci comprenia tots els estrats socials, de les classes dominants a les classes baixes. En època romana, l'única funció alta en què l'egipci es va mantenir preminent va ser la religiosa.

4.4.2. *El grec*

El grec va començar a introduir-se a Egipte arran de la conquesta macedònia del s. IV aC³¹⁴ i va tenir una presència forta sobretot a les ciutats d'Alexandria, Nàucratis i Ptolemis (aquesta tercera a la Tebaida). Quan Egipte fou annexat a l'Imperi Romà l'any 30 aC, el grec, i no el llatí, va esdevenir la llengua oficial de l'administració d'Egipte³¹⁵. Un factor important d'hel·lenització —si més no lingüística— fou la població jueva —concentrada sobretot a Alexandria—, que, durant els primers segles de la nova era, ascendia a 1 milió, d'una població total d'Egipte d'uns 7 o 8 milions d'habitants³¹⁶. Si en època ptolemaica (a partir del s. IV aC) els documents escrits en egipci —sobretot en escriptura demòtica— encara eren admesos jurídicament, en època romana, en canvi, i especialment a partir del s. II dC, els escribes egipcis es veuen obligats per l'administració romana a redactar els documents oficials en grec³¹⁷. Això no implica pas que el grec estigués socialment implantat a Egipte —fora de les ciutats d'Alexandria, Nàucratis i Ptolemis—; ni tan sols que molts egipcis poguessin llegir i escriure grec amb una certa competència, car, d'una banda, els documents d'una certa complexitat devien ser escrits per professionals (els escribes), i, d'altra banda, els contractes bilingües només requerien saber escriure el propi nom en alfabet grec i algunes expressions formulars³¹⁸.

4.4.3. *El llatí*

La implantació del llatí a Egipte fou molt petita, limitada, d'una banda, al funcionariat de la residència del prefecte (a Alexandria) i,

³¹⁴ La fundació de Nàucratis al Delta a la darreria del s. VII aC (HAIDER 1988, pp. 184-199) va poder ser un focus primerenc, bé que molt tènue, d'hel·lenització.

³¹⁵ La política lingüística de Roma, diferent a orient —amb el grec com a llengua oficial— que a occident —amb el llatí com a llengua oficial— és prou coneguda perquè hàgim d'estendre-nos-hi aquí. Remeto als reports generals de CAMPANILE 1989, pp. 679-691 i MACMULLEN 1966, pp. 1-17.

³¹⁶ LÜDDECKENS 1980, p. 244.

³¹⁷ Els escribes de documents civils abandonen l'egipci pel grec. Són bàsicament els sacerdots els conservadors de l'ús escrit de l'egipci. Vegeu BAGNALL 1993, p. 237. Val a dir que l'escriptura no fou realment popular, ni tan sols la “demòtica”, a Egipte fins al desenvolupament de l'alfabet copte, ja en època cristiana. Les interferències del grec en els textos egipcis han estat estudiades. Vegeu, a tall d'exemple, el text d'un *ostracon* del s. I dC trobat a Tebtunis (una població de Faium) escrit en demòtic però amb els nombres i alguns mots grecs escrits en alfabet grec a FEWSTER 2002, pp. 222-223.

³¹⁸ FEWSTER 2002, pp. 229-236.

d'altra banda, a les altes jerarquies de l'exèrcit³¹⁹. En proporció amb el grec, només un 1% dels documents d'època romana que ens han pervingut estan escrits en llatí³²⁰.

5. La llengua de les població líbia de l'oasi d'Ammon

5.1. L'oasi d'Ammon abans d'Heròdot

Segons les dades arqueològiques, l'oasi d'Ammon (actualment Siwa), habitat en època paleolítica i neolítica, ofereix una cultura material prehistòrica no gaire diferent de la de les regions occidentals d'Egipte ni de les de la vall del Nil³²¹. En època històrica, els oasis, certament els de *Zszs / Oasis minor* (actualment *Bahrīyah*) i Farafra però sobretot el d'Ammon —car és el més septentrional— eren lloc de pas de les tribus i confederacions líbies que les fonts egípcies ens reporten com a *ṯhnw* i *tmhw* en les migracions cap al Delta i la vall del Nil³²². Els oasis, que almenys d'ençà del Tercer Mil·leni aC van ser coneguts pels egipcis i visitats per patrulles³²³, no van ser annexats a l'estat central egipci fins al s. XX aC, i els efectes d'aculturació egípcia no s'hi feren palesos abans del s. XV aC³²⁴. A l'oasi d'Ammon l'egipcianització fou més tardana i més tènue, pel fet de ser el més occidental —i, per tant, més allunyat del Nil— dels oasis d'Egipte³²⁵. Durant l'època de la conquest assíria d'Egipte (s. VII aC), els oasis occidentals d'Egipte esdevingueren lloc de pas obligat de les caravanes procedents de Núbia i d'altres països meridionals que feien cap als ports de la Mediterrània, on la mercaderia era embarcada en vaixells grecs — la fundació de Cirene data del 631 aC— i fenicis³²⁶. Va ser una dinastia

³¹⁹ FEWSTER 2002, p. 224. No sembla pas que el llatí hagi estat adoptat per parlants d'origen egipci. Vegeu ADAMS 2003, p. 527.

³²⁰ ADAMS 2003, p. 527. Fins i tot en l'exèrcit, els textos en llatí representen només un 10%. Vegeu *ibidem*, pp. 599-623.

³²¹ Vegeu FAKHRY 1973 p. 72.

³²² FAKHRY 1973, p. 73 (Siwa); *idem* 1974, pp. 61 (*Bahrīyah*) i 157 (Farafra). L'autor, parlant dels *ṯhnw*, diu que “the western part of the Delta [...] was inhabited by people who were predominantly a mixture of Libyans and Egyptians, of the same origin as the brown Mediterranean race of the Nile Valley [...] If we try to find out where there descendents live nowadays, we can think of some of the tribes who live nowadays in the west of the Sudan and in the southern desert of Libya” (1973, pp. 73 i 75).

³²³ FAKHRY 1973, p. 76.

³²⁴ FAKHRY 1973, p. 73 i 1974, p. 62.

³²⁵ A l'oasi d'Ammon no s'ha trobat fins ara cap resta egípcia d'època del Nou Imperi (ss. XVI-XI aC) —ni, *a fortiori*, d'època de l'imperi antic i tardà—. Hem d'esperar fins a la 26ª dinastia (ss. VII-VI aC) per a trobar-hi monuments egipcis. Vegeu FAKHRY 1973, p. 77.

³²⁶ *Idem*, pp. 78-79.

líbia que mantenia contactes estrets amb la vall del Nil qui va fer construir el santuari d'Ammon a l'oasi de Siwa al s. VI aC³²⁷. Aviat el prestigi de l'oracle d'Ammon s'estengué pertot de la Mediterrània, i fou visitat o consultat per personatges tan il·lustres com Cresus de Lídia (c. 550 aC), Píndar (s. V aC), Alexandre el Gran (331 aC) i Pausànies (160 dC). Si bé l'oracle entrà en decadència des de l'època romana, el cert és que va rebre consultes encara fins a l'imperi de Justinià (s. VI dC), que prohibí el culte d'Ammon³²⁸. Si bé els oasis occidentals estigueren sota la sobirania dels reis d'Egipte, els governadors romangueren libis, principalment de la tribu (o confederació) *mšwš*³²⁹. El 524 aC, a l'època de la invasió persa d'Egipte, Cambises va enviar un exèrcit a reduir els ammonis a l'esclavatge i a cremar l'oracle de Zeus-Ammon, però l'exèrcit va desaparèixer colgat a la sorra del desert libi en algun indret entre *Kharga* i Ammon, probablement a causa d'una tempesta de sorra³³⁰. Tampoc la conquesta macedònia d'Egipte va tenir repercussions lingüístiques apreciables sobre els oasis.

5.2. La llengua dels ammonis segons Heròdot

En Heròdot trobem només dues referències explícites a la peculiaritat lingüística de dues contrades egípcies, l'extrem occidental del Delta, d'una banda, i l'oasi d'Ammon, de l'altra. Ara, es tracta en tots dos casos d'al·lusions dignes de consideració. Quan Heròdot va visitar Cirene a mitjan s. V aC³³¹, ja feia prop de dos segles que els cireneus visitaven assíduament l'oasi d'Ammon per mercadejar-hi o bé per consultar l'oracle. En aquella època, diu Heròdot, el "rei" de l'oracle era Etearc: Ἐτεάρχῳ τῷ Ἀμμωνίων βασιλεῖ (corpus, § 2.3)³³². El testimoni d'Heròdot sobre Ammon (corpus, § 2.4) és notable, per tal com es trata de l'única notícia que tenim sobre la llengua parlada en un oasi

³²⁷ Si bé és ben probable que ja hi existissin temples dedicats a Ammon i a altres divinitats líbies. FAKHRY creu que l'origen de l'oracle es remunta a c. s. X aC (1973, pp. 79-80). El primer cap de l'oracle (s. VI aC) duia un vell nom líbic. Vegeu COLIN (F.) 1998, pp. 329-356.

³²⁸ WAGNER (G.) 1987, p. 331. La cristianització propulsada per Justinià fou poc exitosa, si atenem el testimoni de la *Vida de Samuel de Qalamun*. Vegeu corpus, § 61.4.

³²⁹ Al s. I dC, segons Plini (5, 49), l'oasi d'Ammon constituïa un νομός independent i, al s. II dC, segons Ptolomeu (4, 5, 11; 14), ἡ Ἀμμωνιακὴ χώρα pertanyia al νομός de Líbia, si bé altres documents ho desmenteixen; sembla més aviat que depenia de l'epistratègia del baix Egipte. Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 262. Fins i tot si la dependència jurídica d'Ammon a Egipte sembla probable a l'antiguitat, el fet que els autors grecolatins al més sovint el situïn en l'òrbita líbia es deu la identitat líbia de la població de l'oasi.

³³⁰ Heròdot, 3, 25. Sobre les exploracions arqueològiques dutes a terme per rescatar "l'exèrcit perdut" de Cambises, vegeu FAKHRY 1973, p. 82. Vegeu també LECLANT 1950.

³³¹ Més tard del 449, si bé en data incerta. Vegeu, al corpus, la introducció als passatges d'Heròdot, § 2.

³³² Heròdot, 2, 32; ed. GSELL 1915, p. 38.

d'Egipte a l'antiguitat. Dificilment, però, podem pendre al peu de la lletra el caràcter “intermedi” entre egipci i etiop de la llengua dels habitants de l'oasi d'Ammon³³³, atès que els casos de llengües mixtes es donen en condicions força excepcionals³³⁴. Partint del fet que l'observació d'Heròdot, de segona mà, no és la d'un lingüista, és remarcable que en cap altre passatge de l'historiador grec trobem referències a l'especificitat lingüística de tal o tal altre oasi d'Egipte³³⁵; només d'Ammon tenim notícia d'un fet lingüístic diferencial³³⁶. Si algun informant va creure important de proporcionar a Heròdot aquesta dada sobre els ammonites és perquè la considerava realment singular. De tota manera, no és lícit fer-se molt fort amb aquest argument, que, si pot tenir força a l'hora d'indicar la particularitat lingüística de l'oasi d'Ammon, no demostra de cap manera, per omissió, que als altres oasis occidentals (*Oasis minor*, Farafra, *Oasis maior*) no s'hi pogués parlar alguna llengua altra que l'egipci.

5.3. L'antroponímia de l'oasi d'Ammon en les fonts grecolatines

L'antroponímia d'Ammon va experimentar un procés d'egipcianització i, posteriorment, d'hel·lenització i llatinització, tal com revela un estudi aprofundit dut a terme per G. Wagner, que conclou que “les influences étrangères, égyptienne et gréco-romaine ont, pour la période qui nous intéresse [l'època romana], presque totalement oblitéré

³³³ Tal com fa G. WAGNER (G) 1987, p. 215: “Celle [langue] des habitants de l'Oasis d'Ammon aurait été un mélange d'égyptien ancien et de vieux-nubien”.

³³⁴ Vegeu alguns casos de llengües mixtes tractats a BAKKER & MOUS 1994. *Stricto sensu*, a penes es poden adduir mitja dotzena de casos clars de llengües mixtes a tot el món, i uns pocs més de dubtosos. L'egiptòleg G. Möller va intentar raonar el passatge d'Heròdot en base al parentiu “hamític” de les llengües del egipcis, libis i etiòps: “Die Verwandtschaft des Ägyptischen mit den Sprachen der libyschen Berbern und der hamitischen Äthiopen steht also fest, übrigens haben sie die Ägypter noch zur Zeit Herodots empfunden. Das geht aus der Stelle hervor, an der von den Ammoniern spricht, deren Sprache zwischen der der Ägypter und der der Äthiopen stände (II, 42)” (MÖLLER 1923, p. 43). El problema és que a les fonts sobre Egipte, els Αἰθίοπες són sobretot els nubas, situats geogràficament a l'alt Nil i en qualsevol cas no “hamites” sinó nilosaharians. Sobre la identitat lingüística de les poblacions nord-africanes que les fonts gregues anomenen Αἰθίοπες, vegeu *infra*, § VIII.9.3 i VIII.9.4. Sí que eren “hamites” els parlants de beja i altres llengües cuixítiques (vegeu mapa n° 7), però aquests es trobaven encara més lluny d'Ammon. És obvi que l'observació d'Heròdot està expressada d'acord amb les categories que funcionaven a la seva època.

³³⁵ Sí que tenim referències, en canvi, al fet diferencial de la llengua del libis del marge occidental del Delta, com veure més avall, § 7.

³³⁶ Ço que reconeix el mateix WAGNER (G.) 1987, p. 215, estudiós dels oasis d'Egipte a l'antiguitat: “C'est en tout cas la seule allusion à une quelconque spécificité linguistique des Oasis. On ne sait rien sur une éventuelle langue indigène parlée par les habitants de la Grande ou de la Petite Oasis”.

le vieux fonds indigène”³³⁷. A partir de l'època ptolemaica, els antropònims grecs —noms clàssics i noms teòfors— són presents als oasis i hi atenyen l'apogeu al s. IV dC³³⁸. A partir del nom teòfor Ammon, déu principal del desert occidental, es testimonien moltíssims compostos, mentre que altres divinitats egípcies, com ara Sarapis, Isis, Osiris i Apis, també són presents en l'antroponímia antiga dels oasis³³⁹. La penetració d'antropònims llatins ateny totes les capes socials d'Egipte, també als oasis³⁴⁰. A partir del s. IV dC són habituals noms semítics d'origen bíblic, transmesos pel cristianisme³⁴¹. En època ptolemaica hi ha escasses evidències d'antroponímia líbia als oasis, probablement a causa d'un creixent procés d'aculturació. Tanmateix, a l'oasi d'*al-Arag* —a poca distància d'Ammon— s'ha trobat una tauleta plena de noms “estranyos” —en tot cas no egipcis, grecs, llatins o semítics— dels quals hom ha dit, amb poca convicció —més per la localització que per criteris lingüístics—, que podrien ser libis. La tauleta sembla originària de l'oasi d'*al-Arag* mateix, atès que hi apareixen noms típics dels oasis del desert occidental, com Παράμμων. Citem la llista de noms “libis” tal com els dona G. Wagner³⁴²:

Σφανέμων, Σαραοῦειν, Βινομ(), Ούόκκων, Μούγεως, Ούζῶφισ, Τισακωντ(), Τίβεσε, Ταπλίουσα, Φαβᾶς, Κοσκώνις, Κάρπιμος, Ἀκλῖς, Τετοῦεις, Ταρής ο Τάρη. No existeix, al nostre coneixement, cap estudi lingüístic realitzat sobre aquests antropònims. L'estudi lexemàtic és força problemàtic, per tal com és molt difícil determinar quins fonemes de la llengua d'origen s'amaguen sota la transcripció grega. No sabríem trobar-hi convergències amb el més d'un miler d'antropònims “maures” que tractem en els capítols dedicats a regions més occidentals de l'Àfrica del Nord. Des del punt de vista morfològic, és possible que el segment Ού- (Ούόκκων, Ούζῶφισ) reflecteixi la fórmula de filiació {u}, {aw} ‘fill de’ que trobem en l'antroponímia maura de fonts llatines i també líbiques³⁴³. També és conciliable amb el que coneixem de l'antroponímia maura antiga el morf de femení *t*, que apareix en cinc noms Ταπλίουσα, Ταρής / Τάρη, Τετοῦεις, Τισακωντ() i Τίβεσε. Però no sabem en aquest cas si es tracta de noms femenins o masculins i, en qualsevol cas, és problemàtica la identificació lexemàtica³⁴⁴.

³³⁷ WAGNER (G.)1987, p. 214.

³³⁸ *Idem*, pp. 224-228.

³³⁹ *Idem*, pp. 229-240.

³⁴⁰ *Clarus, Maximinus, Fabricius, Sabinus, Siluanus*, etc. Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 246.

³⁴¹ La presència de noms poc freqüents en l'antroponímia cristiana com Ἰούδας, Ἔσδρα, Σολομών és massa migrada per a pensar en l'existència de colònies jueves als oasis, segons WAGNER (G.) 1987, p. 247, n. 1 i 4.

³⁴² *Idem*, pp. 248-249.

³⁴³ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. *āw.

³⁴⁴ Qualsevol temptativa és especiosa. Segurament no té res a veure aquest nom Ἀκλῖς amb el nom panamazic *akli* ‘esclau’, amb terminació hel·lenitzant -ίς (genitiu -ίδος). Es tracta d'un mot ben present en l'antroponímia amaziga, tant en cabilenc com en tuareg. Notem que, si bé a la Cabília els *aklan* al més sovint són negres, la significació social de ‘esclau’ és la primària —així, per

5.4. La llengua dels ammonis segons la *Vida de Samuel*

Després d'Heròdot, l'única font literària de l'antiguitat a fer-se ressò de la particularitat lingüística de l'oasi d'Ammon és la vida de Samuel de Qalamun, que refereix uns fets esdevinguts vers el 633 dC, és a dir ben bé a la vigília de la invasió àrab del nord d'Àfrica³⁴⁵, més de mil anys després de la visita d'Heròdot a Cirene. L'assumpció que l'oasi on Samuel patí l'esclavatge fou Ammon és admesa pels estudiosos d'aquesta hagiografia³⁴⁶. El monjo cristià egipci Samuel va ser capturat per uns assaltants **ΜΑΓΓΖ** (cf. corpus, § 61.1), els quals, en el moment de saquejar l'església de Qalamun, "cridaren en llur llengua", segons ens diu l'hagiògraf (cf. corpus, § 61.2). Aquesta precisió no té sentit si no és entenent que la llengua dels assaltants és diferent de la de Samuel i el seu hagiògraf, el prevere Isaac, parlants d'egipci copte. Els bàrbars se l'emmenen al seu oasi, identificat amb Ammon, d'on, a part de les anècdotes i miracles de Samuel, podem extreure certes dades sobre la llengua, la religió i la societat de l'oasi. Pel que fa a la llengua, els habitants de l'oasi, que parlen una llengua que no és egipci —ni, és clar, grec—, són anomenats **ΜΑΓΓΖ** a la versió copta en quatre ocasions (cf. corpus, § 61.1)³⁴⁷. Aquesta referència és significativa, perquè la patristica grega i llatina dels ss. V i VI dC caracteritza els *Μάζικες* / *Mazices* sobretot com a nòmades del desert³⁴⁸. A la *vida* de Samuel, els **ΜΑΓΓΖ** són els habitants de l'oasi, que, si bé en part podien menar una vida nòmada, són també sedentaris. La identitat etnonímica entre els *Μάζικες* / *Mazices* / **ΜΑΓΓΖ** (o **ΜΑΓΓΙΚΟC**, a la *vida* de Manassès)³⁴⁹ de les fonts gregues, llatines i copta, respectivament, de l'antiguitat tardana amb els *imaziyn* —que són els parlants de *tamaziyt*— d'època

exemple, en tuareg—, mentre que la racial de 'negre' és secundària (CHAKER 1986, pp. 423-424). Diem que la connexió és especiosa perquè, d'una banda, Ἰακλίς és un hàpax a Egipte i perquè, d'altra banda, no figura entre els més d'un miler d'antropònims maures que apareixen a les fonts llatines i gregues, que tractem en els capítols posteriors.

³⁴⁵ El profeta Muḥammad va morir el 632 i la invasió àrab d'Egipte va començar al desembre del 639 a partir de Palestina sota el comandament de 'Amr ibn al-'Āṣ. Malgrat la resistència bizantina que els conqueridors es trobaren al Delta del Nil durant els anys 640 i 641, la invasió va obrir-se pas amb la rendició d'Alexandria el 642. Sobre aquests fets, vegeu BRETT 1978, especialment les pp. 495-505 sobre la conquesta d'Egipte.

³⁴⁶ D'ençà de la localització proposada per AMÉLINEAU 1894 p. 39, l'han assumida FAKHRY 1947, p. 68, *idem* 1973, p. 91 i ALCOCK 1983, p. x. No hi ha hagut, al nostre coneixement, cap veu discordant. Vegeu la introducció als passatges de Samuel de Qalamun al corpus, § 61.

³⁴⁷ L'etnònim manca a la versió etiòpica (s. XIII), editada per ESTEVES PEREIRA 1894, l'única de completa a l'abast dels filòlegs fins a l'edició del manuscrit copte (s. IX) a cura d'ALCOCK 1983.

³⁴⁸ Vegeu *infra*, § 6.2.

³⁴⁹ Vegeu el corpus, § 62.

medieval i contemporània salta a la vista³⁵⁰. Que també en les referències antigues l'etnònim estigui basat en la llengua —com és el cas avui dia—, ho considerem ben probable, si bé no es pot afirmar categòricament. Pel que fa a la religió, l'hagiògraf diu que els habitants de l'oasi adoren el sol (cf. corpus, § 61.4), ço que escau a una societat paleoamaziga³⁵¹.

En conclusió, fins i tot si admetem la vaguetat dels testimonis tant d'Heròdot com de l'autor de la vida de Samuel, tenim constància literària, en dos passatges separats per més d'un mil·leni (del s. V aC al s. VII dC), que els habitants de l'oasi d'Ammon no eren, si més no lingüísticament, egipcis.

5.5. Situació sociolingüística d'Ammon

A diferència de l'*Oasis maior* (*Dakhla* i *Kharga*) i l'*Oasis minor* (*Bahrīyah*), no hi ha a Ammon vestigis arqueològics de cristianisme³⁵². És per això també que, a diferència dels altres oasis, Ammon no apareix gaire en els escrits dels autors cristians, font literària principal per al coneixement de les societats antigues dels oasis. L'oasi d'Ammon, igual que l'*Oasis maior*, va servir com a lloc d'exili de religiosos, en aquest cas de bisbes de Tebaida³⁵³. Ammon va tenir seu episcopal d'ençà de la primeria del s. IV dC. Tanmateix, el culte d'Ammon hi estava massa arrelat perquè el cristianisme el desplaçés. El manuscrit de Siwa diu que a *Aghurmi* viu gent descendent dels “romans”, que, per a Fakhry, vol dir “cristians”³⁵⁴. És probable que sigui correcta la interpretació religiosa (“cristians”) que proposa Fakhry, i no la lingüística (“llatins”), que *irumiyn* / *iruman*, pròpiament ‘romans’, té en la major part de dialectes amazics, puix que en el parlar amazic de Siwa no hem trobat vestigis de la llengua llatina³⁵⁵, presents pertot, no solament en les

³⁵⁰ Vegeu el quadre general *infra*, § IX.10.2.6.

³⁵¹ Els monuments funeraris paleoamazics han estat objecte d'estudis arqueològics que revelen que el culte solar al nord d'Àfrica remunta almenys al Setè Mil·leni aC. Vegeu, en darrera instància, la bella monografia de HACHID 2000, que afirma que “les Mechtoïdes néolithiques du Sahara méridional avaient une religion liée au soleil comme celle des Protoméditerranéens Capsiens ainsi que les Protoberbères Bovidiens, car cela conforte l'idée que les Mechtoïdes du Sahara aient pu être berbérisés” (p. 239).

³⁵² FAKHRY 1973, p. 121. A més a més, l'oasi d'Ammon era per als coptes un país estranger (com la Marmàrica) i no figura en cap de les llistes episcopals de l'Egipte copte.

³⁵³ *Apologia ad Constantium*, dins la *Patrologia Graeca* 30, 1, col. 637 i 652.

³⁵⁴ “This expression in those days was applied to people who did not speak the language of the Arabs and were not converted to their new religion” (FAKHRY 1973, p. 90).

³⁵⁵ Ni tan sols del calendari julià. LAOUST (1931, p. 185) diu que “le nom de la ‘maison’ *agbən* est latin (*capanna*)”, però la *p* llatina passa normalment a *f* en amazic, per exemple en els casos de *pascha* > (*ta*)*faska*, *pullus* > (*a*)*fullus*, *pirus* >

regions d'on tenim constància d'una romanització lingüística profunda sinó també en regions *extra limitem*. El cristianisme va trigar a penetrar als oasis, particularment al d'Ammon, i només en època de la conquesta bizantina —sobretot durant l'imperi de Justinià (527-565 dC) es van tancar els temples dedicats a Ammon i altres divinitats paganes. De tota manera, l'empremta del cristianisme als oasis occidentals d'Egipte no fou gaire fonda i, a l'arribada de l'islam (vers la fi del s. VII dC), el culte d'Ammon romaní vigent al costat del cristianisme. A la *vida* de Samuel de Qalamun, tant en la versió copta com en l'etiòpica, hi ha una colorista descripció de la societat de l'oasi d'Ammon de c. 633 dC³⁵⁶. Per calcular el valor històric d'aquesta *vida*, cal restar-ne els elements que poden haver estat afegits per donar més eficàcia literària a l'hagiografia. Com que és l'única font de què disposem, no podem prescindir-ne. La societat ammonita apareix com una societat complexa, en què, a més de l'economia pròpia de les societats sedentàries dels oasis, presenta nòmades camellers que vivien del saqueig (de botí i d'esclaus) de les rutes que unien la vall del Nil amb els oasis i dels monestirs propers i alhora aïllats de la vall. És indubtable que les amplificacions, les deformacions i els tòpics propis del gènere hagiogràfic impedeixen pendre la *vida* de l'abat Samuel com un espill de la societat d'Ammon del s. VII dC. No obstant això, no sembla que als estudiosos d'aquesta hagiografia els hagi causat cap escrúpol la descripció dels assaltants com a nòmades³⁵⁷ del desert —de la mateixa manera que les fonts grecollatines dels ss. V i VI dC en parlar dels *Mazices*—i alhora com a sedentaris a l'oasi d'Ammon. Aquesta aparent incongruència potser es pot salvar pensant que, o bé dins del recinte de l'oasi o a les rodalies vivien grups de nòmades de manera conjunta a la població majoritàriament sedentària d'Ammon, o bé els oasis només tenien relacions comercials amb aquests nòmades del desert, que els venien esclaus a canvi d'altres productes que podien fornir els oasis. En el primer cas, els botins obtinguts de les ràtzies serien un element més de l'economia de l'oasi; en el segon cas, els nòmades podien no tenir res a veure, ni ètnicament ni lingüísticament, amb els habitants dels oasis. Tots dos casos estan constatats al mateix oasi en èpoques més ben conegudes³⁵⁸. No dispo d'elements de judici per a preferir cap dels dos

(*ta*)*firast*, etc. (vegeu *infra*, § IX.8.3); a banda d'un canvi de gènere —en llatí el nom és femení, mentre que en *tasiwit* és masculí— que caldria explicar.

³⁵⁶ Vegeu el corpus, § 61.

³⁵⁷ Una prova de l'extraordinària mobilitat d'aquests assaltants és que poden recórrer en disset dies el trajecte que hi ha a través de l'àrid desert fins arribar a Ammon. Els testimoniatges clàssics no ofereixen dubtes sobre la gairebé impossibilitat de franquejar l'àrid desert que hi ha entre la vall del Nil i l'oasi d'Ammon per als qui no eren nòmades avesats al desert. Vegeu-los a LECLANT 1950, pp. 193-253.

³⁵⁸ Al s. XII dC al-Idrīsī diu que *Santarīya* (nom medieval de l'oasi) estava habitat per amazics i per àrabs de diferents tribus. Vegeu VYICHL 2005, p. 161. Sobre les fonts medievals àrabs, vegeu *infra*, § 5.6. En època contemporània, els habitants de Siwa, sedentaris amazigòfons, anomenen “àrabs” els beduïns, nòmades arabòfons, del desert proper a Siwa. Pensar que algun tipus de

casos exposats, que caldria sotmetre al judici dels historiadors. En tot cas, a la *vida* no hi ha cap referència a diferències lingüístiques entre els habitants de l'oasi, que són anomenats **MACFZ** sense distincions.

5.6. La llengua de Siwa segons les fonts àrabs medievals

Com és sabut, a l'oasi d'Ammon, conegut avui dia amb el nom de Siwa, hom parla un dialecte amazic³⁵⁹. A banda del testimoni de la *Vida de Samuel*, els geògrafs àrabs són els primers a parlar explícitament de l'amaziguitat de Siwa, i podem donar-los crèdit, puix que fins i tot són capaços de comparar l'amazic de Siwa amb el d'altres regions del nord d'Àfrica. En les fonts àrabs, l'oasi d'Ammon / Siwa rep el nom de *Santarīya*. El geògraf al-Bakrī (s. XI) ens informa de l'etnicitat amaziga, no àrab, dels habitants de l'oasi a la seva època: "D'Aoudjela à Senteriya il y a dix journées de marche, à travers une plaine de sable où l'eau est très-rare. Senteriya possède un grand nombre de sources, beaucoup d'arbres fruitiers et quelques châteaux. *Les habitants sont Berbers; il n'y a point d'Arabes parmi eux*"³⁶⁰. Cent cinquanta anys més tard, un altre geògraf, al-Idrīsī de Sabta, ens diu que *Santarīya* estava habitada per berbers i àrabs de diferents tribus³⁶¹. El nom de Siwa el trobem a al-Maqrīzī (1364-1442), que diu que el *sīwī* és una llengua semblant a la que parlen els zenates³⁶².

relació semblant entre els habitants sedentaris de l'oasi i els nòmades del desert hagi pogut funcionar també al s. VII dC no és inversemblant.

³⁵⁹ En parlem *infra*, §§ 5.7 i 5.8.

³⁶⁰ Traducció de MACGUCKIN DE SLANE 1857, pp. 35-36. Valdrà la pena citar en àrab el tros que hem marcat en cursiva: *أهلها بربر لا عرب* (p. 14).

³⁶¹ Edició i traducció de DOZY & GOEJE 1866, pp. 44-45 del text i 52 de la traducció. Posteriorment amaziguitzats, car fa dos-cents anys només hi havia una persona (o potser una família) a Siwa capaç de parlar àrab. Vegeu VYICHL 2005, p. 161. Sobre altres referències d'autors àrabs medievals a la llengua de Siwa, vegeu *idem*, pp. 160-162.

³⁶² "Santarīya is now a small place inhabited by six hundred persons of Berber origin known as 'Siwa' and their language is called 'Sīwīyah' which resembles the language of Zanātah" (ed. WIET 1911-1922, pp. 379-380; trad. de FAKHRY 1973, p. 95). Fakhry, bon coneixedor de Siwa i de la resta dels oasis occidentals d'Egipte, destaca que, encara a mitjan s. XX, molts homes adults amb prou feines coneixien alguns mots d'àrab, mentre que les dones i els infants no en sabien gens ni mica, d'àrab. El monolingüisme en amazic ha estat dominant a Siwa fins fa molt poc (*ibidem*, p. 35). Vegeu referències anteriors a *Siwa*, no tan inequívokes, a al-Ya'qūbī (s. IX) i Ibn Ḥaldūn (s. XIV) a FAKHRY 1973, p. 71.

5.7. L'antiguitat de l'actual dialecte amazic de Siwa

Quan, al s. XIX, Europa va redescobrir l'amaziguitat de l'oasi de Siwa, hom es va qüestionar de seguida si el dialecte amazic de Siwa ja estava en ús pels antics ammonis o bé hi ha estat importat per immigrants amazigòfons en èpoques posteriors³⁶³. Cap historiador ha adduït fins ara, al nostre coneixement, cap esdeveniment històric d'ençà de l'època de l'Egipte dels faraons que pogués justificar l'adveniment de la llengua amaziga a l'oasi de Siwa. Ara bé, tenint en compte que la demografia de l'oasi ha estat, en algunes èpoques, força baixa, es podria concebre una substitució lingüística sense un moviment de població notable, que hauria passat desapercebut als annals de la història³⁶⁴. Segons el manuscrit de Siwa³⁶⁵, els atacs de beduïns àrabs i amazics sobre l'oasi en van fer minvar la població fins a quaranta persones l'any 600 després de l'hègira³⁶⁶. Posteriorment, sembla que la demografia es va anar recuperant, si hem de creure al-Maqrīzī (s. XV), que diu que, a la seva època, amb prou feines hi havia sis-cents habitants³⁶⁷. Fins i tot si dubtéssim de l'exactitud de les xifres del manuscrit de Siwa i d'al-Maqrīzī, reconeguem que es tracta d'una demografia baixa³⁶⁸. Però és que no cal quedar-se a l'edat mitjana per a cercar arguments històrics que puguin fer pensar en una amaziguitat importada, si més no tal com la coneixem avui dia, a l'oasi d'Ammon. En efecte, les ràtzies de nòmades *Mazices*, que van causar estralls als oasis occidentals d'Egipte —sens dubte a l'*Oasis maior*, Farafra i l'*Oasis minor*, però també a Ammon— a l'antiguitat tardana (d'ençà del s. III dC i fins al s. VIII dC), prou podrien haver justificat un procés de substitució lingüística, sobretot si tenim en compte que els *Mazices* esdevingueren amos dels oasis i de les rutes que els unien amb la vall del Nil. En va plena la patrologia grega i llatina dels ss. V-VII dC, com hem vist més amunt (§ 4.1) i veurem més endavant (§ 6.2)³⁶⁹. La versió copta —no editada fins

³⁶³ Ja s'ho qüestionava BASSET (R.) 1890, p. 1.

³⁶⁴ Veurem més endavant que aquest problema és comú a oasis més occidentals, com els d'Augila (vegeu *infra*, § II.10.1) o *Cidamus* (*infra*, § III.10.4).

³⁶⁵ El "manuscrit de Siwa" no em consta que hagi estat editat. La redacció d'aquest text va ser començada al s. XIX per un savi de Siwa que compilava, d'una banda, les notícies dels autors àrabs medievals sobre Siwa i altres oasis, i, d'altra banda, informacions originals sobre els costums i les tradicions de Siwa. Els descendents d'aquest erudit van continuar la redacció del text fins que, als anys vint del s. XX, se n'obtingué una versió definitiva. A. Fakhry, que va poder accedir al manuscrit el 1938, en poa nombroses notícies; però sembla que la família que posseeix el manuscrit el guarda zelosament i no el deixa ullar a qualsevol que hi vulgui accedir. Vegeu-ne més dades a FAKHRY 1973, pp. 39-40.

³⁶⁶ FAKHRY 1973, pp. 95-96.

³⁶⁷ Vegeu VYICHL 2005, p. 161.

³⁶⁸ La població actual de l'oasi és d'uns 23.000 habitants.

³⁶⁹ Notem que ja el pioner dels estudis amazics, BASSET (R.) 1890, pp. 7-8, es féu ressò de les conseqüències lingüístiques que pogueren tenir les incursions de tribus *Mazices* als oasis a l'antiguitat tardana i fins a l'alta edat mitjana:

al 1983³⁷⁰— de la *Vida de Samuel de Qalamun*, que refereix uns fets de c. 633 dC, diu que els habitants de l'oasi —segurament d'Ammon— eren **MACFZ**. No podem saber del cert si aquests **MACFZ** hi eren ja en temps d'Heròdot (s. V aC), ni si, com va pensar R. Basset —que no coneixia més que la versió etiòpica de la *Vida de Samuel*—, els *Mazices* hi són uns nouvinguts d'època tardana barrejats amb la població “autòctona”, que van absorbir lingüísticament. És possible que la l'opinió generalitzada, segons la qual l'amaziguitat de Siwa remunta a la més alta antiguitat, sigui certa, però potser no en el sentit que l'actual dialecte amazic de Siwa sigui continuador d'un paleoamazic que s'hi parlava ja en temps d'Heròdot. El que suggerim és que hi ha lloc per a pensar que els fets han estat força més complexos, amb fluxos migratoris d'amazigòfons d'altres contrades que han anat influïent en el parlar de Siwa, sense perdre de vista, a més a més, que Siwa ha estat sempre, de l'antiguitat als nostres dies, una estació de rutes comercials que la unien amb altres focus d'amaziguitat, com Augila (a l'oest) i la Cirenaica (al nord-oest). Pensar que tant els fluxos migratoris de tribus —més aviat de nivells de segmentació de nivell inferior³⁷¹— amazigòfones procedents de l'oest com els contactes comercials permanents amb altres oasis i la costa mediterrània³⁷² han influït tostemps en el parlar de Siwa no és negar una certa continuïtat de l'amaziguitat de l'oasi des dels temps dels faraons a l'època contemporània. Perquè, entenem-nos, un simple cop d'ull a la gramàtica i al vocabulari del parlar *tasiwit* —en parlem succintament a continuació— basta per a adonar-se que les diferències amb la resta de dialectes amazics són menors, ço que difícilment seria concebible si Ammon hagués restat “immune” a la influència d'altres parlars amazics.

5.8. Caracterització del parlar amazic de Siwa

Malgrat els treballs —citem només els més importants— de BASSET (R.) 1890, STUMME 1914, LAOUST 1931 i, sobretot, VYCIHL 2005, el parlar amazic de Siwa no està prou estudiat, principalment pel que fa al lèxic. Molt més pobra és la caracterització dels parlars amazics dels oasis propers, més a l'oest, d'Augila, Sokna i Foqaha³⁷³. Més ben caracteritzats estan, en canvi, els parlars de Ghadames (l'antiga

“Malgré les efforts des garnisons grecques pour les repousser et les expéditions tentées contre eux à diverses reprises, les Mazikes parvinrent sans doute à s'établir dans l'oasis et à se mêler à la population qu'ils finirent par absorber, grâce à l'arrivée de nouvelles tribus berbères, même avant les temps des Fatimides”.

³⁷⁰ Vegeu el corpus, § 61.1.

³⁷¹ Cf. MÚRCIA 2010, § 1.4.

³⁷² Vegeu, en aquest sentit, els treballs sobre les rutes antigues que passaven per Siwa de REBUFFAT 1970, pp. 1-20 i 1969-1970, pp. 181-187.

³⁷³ No en tenim més que alguns textos i llistes de mots i, a més a més, les transcripcions són —especialment les més velles— força idiosincràtiques, i sovint és difícil dilucidar-ne la realitat fònica. En parlem als capítols corresponents.

Cidamus) i Nefussa. Està fora de l'abast de la present recerca assajar una caracterització precisa de l'amaziguitat de Siwa. No renunciem, però, a oferir un modest sondeig lèxic entre el parlar de Siwa i els dels oasis de Líbia (Augila, Sokna, Foqaha, Ghadames), així com de les muntanyes de Nefussa³⁷⁴.

		Siwa	Augila	Foqaha	Sokna	Ghadames	Nefussa
1	'home'	<i>a^wggîd</i>	<i>arəgâz</i>	<i>amâr</i>	<i>mār</i>	<i>wəggid</i>	<i>aterrâs</i>
2	'dona'	<i>taltî</i>	<i>təmîgnî</i>	<i>tamattût</i>	<i>tamattût</i>	<i>talti</i>	<i>tmatțțt</i>
3	'cap'	<i>axfi</i>	<i>tgîli</i>	<i>iyaf</i>	<i>igóf</i>	<i>īyf</i>	<i>iyəf</i>
4	'dent'	<i>asên</i>	<i>asîn</i>	<i>isîn</i>	<i>isîn</i>	<i>asîn</i>	<i>sîn</i>
5	'mà'	<i>fûs</i>	<i>afûs</i>	<i>afûs</i>	<i>afûs</i>	<i>'fəs</i>	<i>ufés</i>
6	'sol'	<i>tfukt</i>	<i>tāfût</i>	<i>tāfûkt</i>	<i>tfukt</i>	<i>tūfət</i>	<i>tūfût</i>
7	'aigua'	<i>āmân</i>	<i>imîn</i>	<i>âman</i>	<i>amân</i>	<i>āman</i>	<i>amân</i>
8	'gall'	<i>yāzît</i>	<i>aqāzît</i>	<i>yazît</i>	<i>yāzît</i>	<i>azîd</i>	<i>gazêț</i>
9	'blanc'	<i>aməllâl</i>	<i>məllél</i>	<i>məllâl</i>	<i>məllél</i>	<i>məlləl</i>	<i>aməllâl</i>
10	'mes'	<i>šhār</i> (àr.)	<i>ayūr</i>	<i>ayûr</i>	<i>yūr</i>	<i>ūyər</i>	<i>əššhār</i> (àr.)
11	'vaca'	<i>tfunâst</i>	<i>tfunâst</i>	<i>əlbugra</i> (àr.)	<i>tfunâst</i>	<i>tafunast</i>	<i>tafunast</i>

Es tracta només d'un petit sondeig lèxic sense pretensió d'establir una classificació dels dialectes amazics orientals, que són els més negligits, de llarg, per la recerca. Tot i això, s'hi poden establir algunes isoglosses que permeten extreure'n algunes conclusions:

- Hi ha significatives isoglosses que vinculen el parlar de Siwa amb el de Ghadames: 'home' Siwa *a^wggîd* : Ghadames *wəggid* i 'dona' Siwa *taltî* : Ghadames *talti* ³⁷⁵. Notem que es tracta d'innovacions peculiars d'ambdós parlars, atès que els mots generals per a aquestes nocions són *argaz* i *tamțtuđt*, respectivament.
- Els parlars de Sokna i Foqaha semblen compartir innovacions lèxiques de manera privativa, com ara 'home' Sokna *mār* : Foqaha *amâr*.
- El parlar d'Augila, que, geogràficament, és el més proper a Siwa i és el que hi ha mantingut històricament vincles estrets a causa de les rutes comercials d'ençà de l'antiguitat, sorprenentment no presenta isoglosses ni amb el parlar de Siwa (a l'est) ni amb els de Sokna i Foqaha (a l'oest).

³⁷⁴ Fonts lèxiques per al parlar de Siwa: VYICHL 2005 i LAOUST 1931. Per al parlar d'Augila: PARADISI 1960. Per al parlar de Foqaha: PARADISI 1963. Per al parlar de Sokna: SARNELLI 1924-1925. Per al parlar de Ghadames: LANFRY 1973. Per al dialecte de Nefussa: BEGUINOT 1942. La llista està inspirada en la de VYICHL 2005, p. 159, que compara el lèxic de Siwa amb el taixelhit, el mozabita, el tuareg i el de Nefussa. El nostre sondeig és més limitat.

³⁷⁵ D'altra banda, el mot panamazic per a 'estel' —p. ex. tuareg *atri*, taixelhit *itri*— apareix sense *t* (*iri*) tant a Siwa com a Ghadames (cf. VYICHL 2005, p. 178).

Deixant de banda les isoglosses assenyalades, de les 11 unitats lèxiques proposades, el *tasiwit* en té 8 de comunes a la resta de dialectes amazics, no solament orientals, sinó també als més occidentals del Marroc, Algèria i Mauritània i fins al tuareg³⁷⁶.

El sondeig lèxic que hem presentat és merament indicatiu³⁷⁷, però permet observar que el parlar de Siwa, amb certes especificitats, no es mostra pas aïllat del conjunt dels dialectes amazics³⁷⁸. Igual que els dialectes zenates —com el rifeny, el mozabita, el wargli, el xaui, etc.—, el parlar de Siwa mostra la pèrdua de la vocal del prefix d'estat en un bon nombre de noms, com ara *fûs* 'mà', *fûd* 'genoll', *funâs* 'bou', *jadîr* 'mur', *ţâr* 'peu', *ţâd* 'dit'³⁷⁹, *tyât* 'cabra', *tsâ* 'fetge'³⁸⁰, enfront, per exemple, de les formes corresponents d'un dialecte no zenata com el taihelhit *afus* 'mà', *afud* 'genoll', *afunas* 'bou', *agadir* 'mur', *ađar* 'peu', *ađad* 'dit', *tayadţ* 'cabra', *tasa* 'fetge'. Potser més aviat els parlars de Ghadames i de Nefussa que no pas el de Siwa semblen presentar peculiaritats accentuades en molts aspectes —més aviat fonètics que gramaticals o lèxics—³⁸¹.

³⁷⁶ Certes divergències gràfiques, que no ens hem entretingut a assenyalar, no tenen ni tan sols implicacions fonètiques o fonològiques: són degudes ras i curt a la idiosincràsia de cada transcriptor.

³⁷⁷ Sobre la comparació gramatical, vegeu KOSSMANN 1999, pp. 31-32.

³⁷⁸ Vegeu un breu report de trets diferencials a BASSET (R.) 1890, pp. 15-18 i VYICHL 2005, pp. 159 i 178. Les especificitats gramaticals del *tasiwit* es redueixen a la pertinència fonològica de l'accent en la definició dels noms (p. ex. *agbén* 'casa, una casa' ~ *ágben* 'la casa', *a^wggîd* 'home, un home' ~ *a^wggîd* 'l'home'), la manca del prefix *t-* en les segones persones dels verbs i l'addició del prefix *y-* en les terceres persones del plural. Les especificitats lèxiques, més nombroses que les gramaticals, tampoc són gaire significatives: *agbén* 'casa', *agurznî*, 'gos', *súgəz* 'escriure', *tličča* 'noia', etc. Vegeu-ne d'altres exemples a VYICHL 2005, sobretot a la p. 178.

³⁷⁹ Argumentem *infra*, § IX.2.8.2.3, que la realització antiga del fonema protoamazic **ɖ* devia ser sorda, per la qual cosa és possible que en els mots *ţâr* i *ţâd* el tractament del *tasiwit* sigui conservador. Per a *ađar* 'peu' només trobem la realització sorda als dialectes cabilenc oriental *ađar*, Sened *ţar*, Nefussa *ţar*, Augila *ađar* i Siwa *ţar*. Vegeu les dades lèxiques a NAÏT-ZERRAD 1997-2002, vol. 3, pp. 479-480. Per a *ađad* 'dit': cabilenc oriental *ađad*, Sened *ţad* (pl. *itudən*), Nefussa *tukođ*, Siwa *ţad*. Dades lèxiques a NAÏT-ZERRAD 1997-2002, vol. 3, pp. 435-436. Fixem-nos que aquest "isofon" afecta bàsicament dialectes no zenates... amb l'excepció del parlar de Sened, que sí que ho és.

³⁸⁰ VYICHL 2005, pp. 188-189.

³⁸¹ KOSSMANN (1999, p. 31) exclou el parlar d'Augila del continu lingüístic i classifica en un mateix subgrup els parlars de Foqaha, de Siwa i de Nefussa. En la classificació recent de tots els dialectes amazics de NAÏT-ZERRAD (2004, pp. 44-55 i 85-103), establerta en base a cinc trets morfològics, dos de fonètics i una llista d'isoglosses, el parlar de Siwa queda integrat en un continu lingüístic que abraça la major part de dialectes amazics: 1.1 tamaziyt, taixelhit, cabilenc i zenaga; 1.2 tuareg; 1.3. parlar de Foqaha; 1.4 Augila i 1.5 Siwa. En canvi, ni el dialecte de Nefussa ni el parlar de Ghadames sembla que es puguin integrar en aquest continu. Sobre els parlars orientals conclou que "les critères sont trop enchevêtrés pour définir des frontières claires: les palers

5.9. Conclusió

Tant els textos egipcis i grecs com l'arqueologia acorden que l'oasi d'Ammon va romandre llibi —en cultura material, en religió, en onomàstica— durant tota l'antiguitat. Malgrat el procés d'egipcianització iniciat tímidament a partir del s. XV aC i observable en l'administració, en l'antroponímia i en certs cultes religiosos, els ammonis no eren lingüísticament egipcis en època d'Heròdot (s. V aC) i tampoc ho eren a la s. VII dC, a la vigília de la conquesta àrab, segons la *Vida de Samuel de Qalamun*. Malgrat que aqueixa font copta al·ludeix als habitants de l'oasi com a **ΜΑΓΓΖ** (els *Μάζικες* / *Mazices* de les fonts grecolatines), la manca de testimoniatges directes de la llengua dels ammonis no ens permet afirmar que l'amaziguitat de l'actual oasi de Siwa sigui hereva de la que esmenten les fonts antigues. Atesa la baixa demografia que, segons les fonts àrabs, l'oasi va presentar durant certs moments de l'edat mitjana i, sobretot, la integració del parlar de Siwa en un continu lingüístic que no solament el vincula amb la majoria de parlars orientals sinó que ni tan sols permet aïllar-lo de la resta de Tamazga, és lícit pensar que l'actual amaziguitat de Siwa s'ha vist afectada bé per fluxos migratoris occidentals coneguts d'ençà de l'antiguitat tardana (sobretot a l'època bizantina) i continus al llarg de l'edat mitjana, bé per la simple pertinença a la xarxa de rutes caravaneres transsaharians, controlades tostemps per mercaders amazigòfons. És probable que l'amaziguitat de Siwa resulti de superposicions d'estrats lingüístics amazics sobre una base ja amaziga, o, en tot cas, "paramaziga". És a dir, no descartem que Siwa hagi estat amazigòfon des de la més alta antiguitat; el que ens sembla poc probable és que l'actual amaziguitat de Siwa sigui hereva de la llengua a què al·ludeixen les fonts literàries que hem estudiat. Se'ns fa difícil perioditzar les superposicions d'estrats a què hem fet referència. Hi ha tres moments, no excloents, que crec possibles: En primer lloc, l'antiguitat tardana (ss. IV i V dC, principalment), en què la patristica parla d'incursions de *Μάζικες* / *Mazices* a les rutes que uneixen els oasis occidentals d'Egipte, on han pogut perfectament acabar per establir-s'hi. En segon lloc, l'època bizantina, en què sembla iniciar-se l'hegemonia de la confederació dels nòmades camellers *Laguatan* —tal com els anomena Corip—, que, des del seu nucli originari a l'oasi

orientaux (Foqaha, Augila, Siwa, Nefousa, Ghadamès) ont par exemple plusieurs critères en commun mais il ne semble pas que l'on puisse les regrouper dans un ensemble unique" (*idem*, p. 103). En un domini lingüístic tan vast i alhora fragmentat com el de Tamazga, no ens hem de sorprendre que hi hagi certes divergències d'un autor a l'altre sobre la classificació dialectal, puix que els resultats de les anàlisis poden variar segons les isoglosses i els isomorfs que es prenguin en consideració, oimés tenint en compte el tan sovint invocat encavallament dels parlars amazics, així com la manca de gramàtiques i de diccionaris complets dels parlars orientals, amb excepció, potser, dels parlars de Nefussa i Ghadames, una mica més ben descrits.

d'Augila —a poca distància d'Ammon en direcció a l'est—, va estendre's, al nord, vers la costa de la Cirenaica, a l'est, vers la Tripolitània i, a l'oest, vers els oasis d'Egipte³⁸². En tercer lloc, durant els primers segles de la conquesta àrab, en què els *Lawāta* —tal com els anomenen les fonts àrabs—, abans d'islamitzar-se, combaten els invasors a Egipte vers el 660 i en altres regions més occidentals en períodes posteriors. Són els historiadors els qui poden precisar quines èpoques escauen millor a la implantació d'estrats amazics sobre una base ja amaziga a Ammon / Siwa. Pensem que, sense preferir cap dels tres moments citats en concret, hi va haver un degoteig migratori amazigòfon continu durant els ss. IV-VIII dC, aproximadament, que va ser el que va acabar d'afaiçonar l'actual amaziguitat de Siwa, amb l'addició de l'influx d'adstrat d'altres contrades amazigòfones —de la Cirenaica i Fazània—, més important en les èpoques en el tràfic transsaharià³⁸³ era més fluid.

6. La llengua de les poblacions líbies de l'Oasis maior, l'Oasis minor i Farafra

6.1. La llengua dels oasis i els libiegipcis

Els indicis sobre la possible d'amaziguitat dels altres oasis egipcis a l'antiguitat són vagues³⁸⁴. Si sobre l'especificitat lingüística d'Ammon disposem del testimoni d'Heròdot, manquem d'evidència semblant per a la resta d'oasis occidentals³⁸⁵. És interessant observar que, en els papirs d'època romana, els habitants dels oasis *maior*, *minor* i Farafra rebien un etnònim diferent (᾽Οασίται) dels habitants del l'oasi més

³⁸² Sobre els *Laguatan*, vegeu *infra*, § II.2.

³⁸³ Les rutes caravaneres transsaharianes són tractades específicament *infra*, § IV.8.

³⁸⁴ Per bé que VYICHL (2005, p. 155) l'assumeix. La denominació dels "altres" oasis occidentals d'Egipte varia molt segons la llengua. Usem preferentment els noms clàssics llatins, si bé de vegades també reportem el nom modern, per evitar confusions. Val a dir que en els autors antics trobem molta ambigüitat en la denominació dels oasis. Sobre els oasis que presenten més dificultats d'identificació, notem que el més proper al d'Ammon és *Zszs* (en les fonts egípcies antigues), ᾽Οασίς μικρά (en grec), *Oasis minor* (en llatí), *Pemdje* (en copte) i *Bahrīyah* (nom oficial àrab actual). Els dos oasis de més al sud són ᾽Οασίς μεγάλη (en grec), *Oasis maior* (en llatí), *Dakhla* i *Kharga* (noms oficials àrabs actuals). L'oasi de Farafra rep en els documents egipcis el noms de *ta ahut* 'el país de la vaca'. Sobre les denominacions específiques dels oasis a l'antiguitat, vegeu WAGNER (G) 1987, p. 131-139.

³⁸⁵ Fins al punt que Wagner afirma que "on ne sait rien sur une éventuelle langue indigène parlée par les habitants de la Grande ou de la Petite Oasis" (*op. cit.*, p. 215).

occidental, el d'Ammon (Ἀμμώνιοι)³⁸⁶. Els *Libyes Aegyptii* que apareixen en diversos autors grecs i llatins³⁸⁷ han estat localitzats diferentment pels filòlegs. O. Bates considera que són els habitants dels oasis, amb la qual cosa *Libyes Aegyptii* fóra sinònim de Ὀασῖται³⁸⁸. J. Desanges, en canvi, els situa entre els oasis i l'Egipte mitjà³⁸⁹, mentre de G. Wagner, tot observant que el territori que hi ha entre els oasis i l'Egipte mitjà és i era desèrtic ja a l'antiguitat, exclou la localització proposada per Desanges en 1962 per als libiegipcis i reté el significat primer de libis egipcianitzats³⁹⁰. Per raons demogràfiques³⁹¹ i, d'acord amb Wagner, no creiem que els *Libyes Aegyptii* de les fonts clàssiques puguin fer referència a poblacions diferents dels *Oasites*; és a dir que els oasis devien ser efectivament libiegipcis, però devia haver-hi libiegipcis també en regions altres que els oasis, per exemple a la vora del llac *Mareotis*. En base al culte que rebien les divinitats egípcies als oasis —certament a l'*Oasis maior*, no tant a Ammon—, E. Lüddeckens pensa que els oasis, en època de l'imperi romà, eren illes lingüístiques egípcies que rebien fluxos migratoris de libis nòmades del desert occidental i de libis de la costa³⁹². Si bé és possible que Lüddeckens tingui raó, cal admetre que les pràctiques culturals i els usos lingüístics no tenen perquè anar de la mà. En els propers paràgrafs analitzarem cas per cas els possibles indicis d'amazigofonia als altres oasis occidentals d'Egipte: l'*Oasis minor*, Farafra i l'*Oasis maior*.

6.2. Ocurrencia de Μάζικες / *Mazices* / μαγξ a la patristica d'Egipte dels ss. V-VII dC

La patristica va plena de les ràtzies de nòmades del desert, anomenats al més sovint Μάζικες / *Mazices*, als indrets més desprotegits de l'oest de la vall del Nil, entre els quals els monestirs³⁹³ eren dels més vulnerables. Notem que, si bé els Μάζικες / *Mazices* ocorren sovint a les fonts literàries grecolatines de l'Egipte dels segles

³⁸⁶ La distinció és sistemàtica: WAGNER (G) observa que “jamais les Ammoniens ne sont appelés *Oasites*, ce qu'ils étaient pourtant, et leur ethnique n'est attesté que dans les sources littéraires” (*op. cit.*, p. 215).

³⁸⁷ Pomponi Mela, 1, 23; Plini el Vell, 5, 43; Ptolomeu, 4, 5, 12; Orosi, 1, 2, 13.

³⁸⁸ BATES 1914, pp. 59 i 68.

³⁸⁹ DESANGES 1962, p. 177. Aquest autor confereix major crèdit a Ptolomeu, que els situa al nomós de *Mareotis*, a l'interior de les terres i no lluny dels Ὀασῖται: “Les *Libyes Aegyptii* étaient donc des Libyens égyptianisés vivant dans ce désert [libyque]. Ils font en quelque sort pendant aux *Arabaegyptii* *Ichtyophages* des rivages égyptiens de la mer Rouge et des monts qui les surplombent” (DESANGES 2008a, p. 4394).

³⁹⁰ WAGNER (G.) 1987, p. 216.

³⁹¹ Vegeu mapa n° 11 i figures *supra*, § 1.1.3.

³⁹² LÜDDECKENS 1980, p. 261.

³⁹³ Sobre la història dels monestirs de Nitria i Escetis, vegeu EVELYN-WHITE 1932. Vegeu també la introducció als testimoniatges de les *Vides dels Pares del Desert* al corpus, § 43.

V-VI dC, ja abans, en fets dels anys 372-376 dC —les revoltes de Firmus—, un historiador no cristià com Ammià Marcel·lí parla, en nombroses ocasions, de les revoltes de *Mazices* en regions de Mauretània Cesariana³⁹⁴. Com de *Mazices* apareixen abans (ja des del s. I dC) en fonts més occidentals³⁹⁵, es podria pensar que l'extensió que constatem de l'ús de Μάζικες / *Mazices* a la patristica d'Egipte és deguda a la fama de les revoltes de Firmus a la Mauretània Cesariana tal com les va relatar Ammià Marcel·lí, a l'influx de sant Hipòlit, que ja al s. III posa els *Mazices* al mateix nivell que els *Mauri*, els *Gaetuli* i els *Afri*, o bé, al coneixement directe de les poblacions líbies. Nosaltres ens decantem per aquesta darrera opció, car els relats de Pal·ladi, de les *Vitae Patrum*, de Filostorgi i de Joan Moscus són massa vívids per a tractar-se d'un topos literari³⁹⁶. Qui vulgui llegir els passatges de la patrologia interpretant que els Μάζικες / *Mazices* que hi apareixen fan referència a una tribu o una confederació concreta de tribus líbies d'Egipte i que els autors no estableixen cap identificació amb els *Mazices* de Mauretània, Numídia, la Proconsular o Tripolitània pot adduir tal o tal altre testimoni en concret, per exemple el del bisbe d'*Oxyrhynchus* (corpus, § 43.5) i sobretot el de Filostorgi (corpus, § 44.1), en què l'autor posa els Μάζικες al costat dels Αὐξωπριοί com a tribus de “Libia”³⁹⁷. Ara bé, tal interpretació no és satisfactòria en la majoria de casos. Pal·ladi, en el passatge de la vida de sant Joan Crisòstom (corpus, § 42.2), tot parlant de les destinacions dels bisbes exiliats “a contrades bàrbares” (ἐν ταῖς βαρβαρικαῖς ζώναις), esmenta els Μάζικες posant-los al mateix nivell que els perses, els àrabs i els etiòps. Per què l'autor hauria d'usar el nom d'una tribu o confederació per referir-se a tots els “libis”? Notem que l'etnònim *Libycus* no havia deixat d'estar en ús mai. Així, en un passatge de les *Vitae Patrum* que sembla haver passat desapercebut als filòlegs que s'han ocupat d'aquest etnònim³⁹⁸, l'*abba* Macari ens diu clarament que, dels dos ascetes que es va trobar al desert (corpus, § 43.3), “*erat autem unus ex*

³⁹⁴ Vegeu, en el corpus, els passatges comentats d'Ammià Marcel·lí, § 33..

³⁹⁵ Vegeu *infra*, IX.8.2, s.u. *māzīq*, el dossier d'ocurrències d'aquest etnònim Μάζικες / *Mazices*, amb aplicacions antroponòmiques, a les fonts antigues.

³⁹⁶ Vegeu al corpus els passatges d'aquests autors relatius als Μάζικες / *Mazices*: Pal·ladi (§ 42), *Vitae Patrum* (§ 43), Filostorgi (§ 44) i Joan Moscus (§ 58). Particularment sever —i difícilment de segona o tercera mà— és el judici d'un passatge de les *Vitae Patrum* que presenta els *Mazices* com un poble ferotge i cruel, autèntics depredadors de monestirs, convents i de tots aquells que vagaregessin pel desert: “*Mazices, quae gens cunctis nationibus immanior atque crudelior est: non eos ad effusionem sanguinis desiderium praedae sed sola ferocitas mentis instigat*” (corpus, § 43.2).

³⁹⁷ No creiem que es tracti d'un mer malentès contextual. És concebible fins i tot que alguns autors antics empressin l'etnònim Μάζικες / *Mazices* de manera restringida. És en aquest sentit que cal entendre el judici de Modéran: “La mention des *Maziques* [...] Leur nom, très général, désigne vraisemblablement ici un groupe de tribus de l'intérieur de la Marmarique” (MODÉRAN 2003, p. 649).

³⁹⁸ Tampoc a l'altrament ben documentat dossier de ZIMMERMANN 2008c.

ipsis Aegyptius, alius uero Libycus". Tampoc en el passatge de les *Vitae Patrum* (corpus, § 43.2) en què es parla dels *Mazices* com a "*gens cunctis nationibus immanior atque crudelior est*" sembla admissible pensar en una aplicació de l'etnònim *Mazices* restringida a una simple tribu, car l'anomena *natio*³⁹⁹. Per tant, si admetem l'ús "nacional" —i no merament "tribal"— de *Mazices*, deixa de ser problemàtica⁴⁰⁰ —i no cal pensar en cap moviment migratori— la identificació que en féu la patristica d'Egipte dels ss. V-VII dC.

6.3. Amaziguitat a l'Oasis minor?

L'Oasis minor (*Bahrīyah*)⁴⁰¹ es troba a mig camí de la ruta que uneix la vall del Nil amb l'oasi d'Ammon⁴⁰². De l'Oasis minor d'època egípcia sabem que fou ocupat per invasors libis vers la fi del Segon Mil·lenni aC; però desconeixem l'abast d'aqueixa ocupació. Pel passatge de Pal·ladi sobre la vida de Joan Crisòstom (corpus, § 42.2) sabem que vers el 420 dC un bisbe anomenat Demetri va exiliar-se εἰς Ὀασιν, τὴν γείτονα τῶν Μαζίκων. Segons G. Wagner, l'oasi en qüestió podria ser l'Oasis minor (*Bahrīyah*)⁴⁰³. Wagner addueix en favor d'aquesta identificació el passatge de les *Vitae Patrum* que parla del bisbe d'Oxyrhynchus (corpus, § 43.5), que diu que ha caminat vuit dies per arribar a un oasi "*ubi genus est Mazicorum*". Encara que tots dos passatges refereixin fets si fa no fa contemporanis, roman dubtós que al·ludeixin al mateix oasi. El passatge de Pal·ladi és massa vague per a preferir identificar l'oasi de l'exili del bisbe Demetri amb l'Oasis minor. Pel que fa al passatge de les *Vitae Patrum*, tot mirant la cartografia de l'antic Egipte⁴⁰⁴, observem que entre Oxyrhynchus (a la riba occidental del Nil) i l'Oasis minor hi havia una ruta directa a través del desert d'uns dos-cents kms. Els altres oasis, el de Farafra, l'Oasis maior i, no cal dir, l'oasi d'Ammon, s'esqueien molt més lluny, i hom hauria hagut de menester molts més dies per a arribar-hi. Per tant, el més probable és que la identificació de Wagner sigui correcta. El paral·lelisme que ha establert Wagner entre Ὀασιν, τὴν γείτονα τῶν Μαζίκων (Pal·ladi) i "*oasa, ubi genus est Mazicorum*" (*Vitae Patrum*) planteja un problema que no podem obviar. Pal·ladi diu que l'oasi és *veí* dels mazics, mentre

³⁹⁹ Sobre la *interpretatio latina* de les institucions tribals maures, vegeu *infra*, § VI.1.3.2 i MÚRCIA 2010, § 1.4.

⁴⁰⁰ El problema ja se'l plantejà EVELYN-WHITE 1932, p. 151: "These Mazices [els d'Ammià Marcel·lí] can hardly be identical with the Mazices of writers on Egyptian affairs. They were too remote to have harassed the western border of Egypt".

⁴⁰¹ Encara que anomenat *minor* per les fonts llatines, la població actual d'aquest oasi (uns 30.000 habitants) supera lleugerament la de Siwa. És *minor* en comparació amb l'Oasis maior.

⁴⁰² Vegeu mapa n° 1.

⁴⁰³ WAGNER (G.) 1987, p. 130.

⁴⁰⁴ A més del mapa n° 1, hom pot consultar BAINES & MÁLEK 1980, pp. 187-188.

que les *Vitae Patrum* diuen que la població de l'oasi és “maziga”. La formulació més inequívoca és la de Pal·ladi; γείτονα situa els mazics a prop però *fora* de l'oasi. La formulació de les *Vitae Patrum* sembla indicar que són mazics els habitants de l'oasi, però no es pot excloure una relació més laxa, del tipus ‘l'oasi que freqüenten els mazics’ o ‘l'oasi pels voltants del qual s'estan els mazics’. A manca de més indicis, és compromès adherir-se a un dels dos testimoniatges. Per raons externes al text, podem pensar que el testimoni del bisbe d'*Oxyrhynchus* és més fiable pel fet que el gàlata Pal·ladi, segurament poc o gens coneixedor dels oasis d'Egipte, només esmenta el país dels Μάζικες com a lloc d'asil del bisbe Demetri; mentre que en el cas del bisbe d'*Oxyrhynchus* tenim un relat en primera persona en què es descriu el desert que hi ha als rodals de l'oasi en qüestió on hi ha els *Mazices*. Només amb aquestes dues fonts literàries no és lícit assegurar l'amaziguitat dels habitants l'*Oasis minor* a l'antiguitat tardana, però és ben possible; i és poc dubtosa la presència de poblacions mazigues pels voltants de l'oasi si més no al s. V dC. Els grafitis de *Qasr al-Zabu* (a l'*Oasis minor*)⁴⁰⁵ no sembla que puguin ser adduïts directament com a testimoniatge de paleoamazic, per tal com els arqueòlegs els daten a l'època posterior a la conquesta àrab. I, fins i tot si ens remeten a un espai cultural “libi”, tampoc sabem si representen la llengua amaziga.

6.4. Amaziguitat a Farafra?

L'oasi de Farafra es troba a mig camí entre l'*Oasis minor* i Dakhla⁴⁰⁶. Vers la fi del Segon Mil·lenni aC, invasors libis van ocupar Farafra i l'*Oasis minor* abans d'atènyer la vall del Nil a l'alçada d'Heracleòpolis (a prop del Faium). No coneixem més fonts antigues que ens indueixin a pensar en una amaziguitat antiga de Farafra. Tampoc tenim garanties que aquests “libis” fossin amazigòfons. Sí que consta en les fonts egípcies d'època ptolemaica (a partir del s. IV aC) que els habitants d'un oasi al nord-oest de Farafra (*'Ayn el-Wadi?*) no eren egipcis⁴⁰⁷.

6.5. Amaziguitat a l'*Oasis maior*?

L'*Oasis maior*, el més meridional dels oasis occidentals d'Egipte, comprèn, de fet, dos oasis, coneguts actualment amb els noms de Dakhla i de Kharga⁴⁰⁸. Al *Prat espiritual* (escrit el 578 dC però que relata

⁴⁰⁵ Vegeu *supra*, § 2.4.

⁴⁰⁶ La població actual d'aquest oasi és molt minsa, uns 4.000 habitants, sobretot beduïns.

⁴⁰⁷ OSING 1980, col. 1016. Això no obstant, a Jallow es va trobar una petita inscripció copta. Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 213.

⁴⁰⁸ Encara que avui dia hi ha un desproporció demogràfica considerable entre l'oasi de Dakhla (uns 4.000 habitants, majoritàriament beduïns) i el de Kharga

un esdeviment passat), Joan Moscus diu que, a l'*Oasis maior*, uns Μάζικες “van saquejar tota aquella regió, anaren a l'oasi i, dels monjos, en mataren molts i se n'endugueren presoners també molts” (corpus, § 58.1). Aquí queda clar que els monjos vivien a l'oasi i que els Μάζικες eren els assaltants. Per un altre passatge de les *Vitae Patrum* (corpus, § 43.2), en què dos frares que vagaregen pel desert albiren uns *Mazices*, sabem que l'objectiu de les ràtzies dels *Mazices* no eren solament els oasis, sinó també les rutes que els unien entre ells o amb la vall del Nil a través del desert. En efecte, els oasis es trobaven massa lluny de la vall del Nil i l'Imperi Romà hi va disposar contingents militars especials. Les notícies que tenim sobre la procedència dels soldats reclutats especialment per a fer front als atacs mazics les ha recollides G. Wagner⁴⁰⁹. Sabem que, entre els soldats, n'hi havia de procedència diversa. Al s. IV dC, a l'*Oasis maior*, n'hi havia de sarraïns, de germànics i de mazics⁴¹⁰. El punt àlgid de les ràtzies sobre els oasis occidentals d'Egipte de tribus nòmades procedents tant de l'oest com del sud va tenir lloc en una època molt tardana, poc abans de la conquesta àrab d'Egipte. Malauradament, no disposem de fonts àrabs contemporànies a la conquesta, i, per al que ens interessa, poques dades precises en podem extreure. Les fonts àrabs són molt insistents sobre l'hegemonia de la confederació de tribus dels *Lawāta* (els *Laguatan* de Corip) sobre la Cirenaica a partir del seu nucli originari, Augila, en el moment de la conquesta (641-642 dC)⁴¹¹. Costa més, en canvi, trobar referències explícites a la presència de *Lawāta* a Egipte. Però alguna referència n'hi ha. Concretament, al-Kindī es fa ressò d'un atac de *Lawāta* a Egipte poc després de la conquesta, vers 660-661, rebutjat per les tropes comandades per 'Amr ibn al-'Āṣ⁴¹². Alguns estudiosos han pensat que els *Lawāta* de les fonts àrabs devien estar implantats a Farafra i l'*Oasis maior* d'ençà de l'època bizantina⁴¹³. Les circumstàncies històriques d'aquests atacs no són clares. Pot ser que aquests *Lawāta* vinguessin de la Cirenaica, on sabem que, en època de Justinià (535-565 dC), l'exèrcit bizantí va menar un política d'expulsió d'aquests nòmades⁴¹⁴; però també pot ser que hi fossin ja des

(uns 100.000), no està clar que a l'antiguitat la desproporció, com tampoc la discontinuïtat, fos tan accentuada.

⁴⁰⁹ WAGNER (G.) 1987, pp. 381-394.

⁴¹⁰ En unes èpoques més que en d'altres, el cas és que els oasis occidentals d'Egipte, i especialment l'*Oasis maior*, han estat sempre exposats a ràtzies de nòmades “libis”. A l'època de la XIX^a dinastia (fi del Segon Mil·leni aC) hi havia soldats libis a l'*Oasis maior* que guardaven les fronteres occidentals d'Egipte. Consta que, en aquella època, invasors libis van ocupar Farafra i l'*Oasis minor* abans d'atènyer la vall del Nil a l'alçada d'Heracleòpolis. Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 394, n. 5.

⁴¹¹ Dels fets concernents la Cirenaica parlem específicament *infra*, § II.2.

⁴¹² Ed. RHUVON GUEST 1912, p. 32.

⁴¹³ Vegeu G. WAGNER 1987, p. 400, n. 2.

⁴¹⁴ Així ho pensa WAGNER (G) 1987, p. 400, n. 2: “Il est probable que les Lewata s'implantèrent dans les Oasis de Dakhleh, Farafra et Khargeh à la fin de

d'abans⁴¹⁵. En qualsevol cas, no tenim indicis segurs que les tribus amazigues de la nombrosa confederació *Lawāta* tinguessin una força demogràfica a l'*Oasis maior* i a Farafra comparable a la que coneixem de l'interior de la Cirenaica (sobretot a l'oasi d'Augila). La “implantació” que admet G. Wagner és segura per als encontorns dels oasis, on campaven a lloure, però incerta dins dels recintes dels oasis⁴¹⁶.

Al segle XII dC, el geògraf al-Idrīsī ens diu que “Quant aux Oasis al-Dākhila, elles sont habitées par des Berbères et des Arabes, qui sont des sédentaires cultivant, là où il y a de l'eau, l'indigo (*al-nīlġ*) en abondance”⁴¹⁷. Essent una dada tan tardana, no és lícit transposar-ne la situació a l'antiguitat. De tota manera, mostra una amaziguitat passada, avui perduda, als altres oasis occidentals d'Egipte.

6.6. Situació sociolingüística de les poblacions líbies de l'*Oasis maior* i l'*Oasis minor*

6.6.1. Els estrats socials baixos dels oasis

En papirs grecs de la fi del segle III i primeria del IV dC són esmentats diversos grups socials dels oasis, dels quals no és fàcil extreure conclusions lingüístiques. Tant a l'*Oasis maior* com a l'*Oasis minor* tenim constància dels ἀλλόφυλοι, que constituïen una classe social baixa formada a partir d'estrangers d'implantació més o menys recent, per oposició als ὁμόφυλοι, de soca autòctona i que constituïen la classe alta i l'única que podia aspirar al sacerdoci⁴¹⁸. En l'estrat més baix de la societat dels oasis, tenim notícia de ἐξοφυλῖται i νεκροτάφοι, que no podien viure en l'interior de les comunitats urbanes ni pobletanes i que, per tant, vivien a la necròpoli (o a prop) o al desert que

l'Égypte byzantine et qu'ils y restèrent plusieurs siècles”. Del mateix parer, DÉCOBERT 1982, p. 106. Sobre les actuacions bizantines a la Cirenaica en contra dels *Lawāta*, vegeu MODÉLAN 2003, p. 650.

⁴¹⁵ La notorietat que els *Lawāta* van adquirir als ss. VI i VII dC de resultes dels estralls que causaven llurs ràtzies no exclou una presència prèvia, prou “discreta” per a no aparèixer als annals de la història. Aquesta possibilitat no té res a veure amb el “mite de la gran migració” de *Lawāta* de l'est vers l'oest a l'antiguitat tardana que MODÉLAN (2003, sobretot pp. 162-207) ha desmuntat convincentment.

⁴¹⁶ Els geògrafs àrabs són força contradictoris a propòsit de les poblacions dels oasis d'Egipte durant els primers segles de la conquesta. La independència en relació amb Egipte és clara, però no tant la prosperitat. Per a al-Ya'qūbī (c. 890 dC) els oasis eren uns vergers de camps conreats, d'arbres fruiters, de vinyes i d'arrossars. Segons al-Istahrī (s. X dC), en canvi, ja no hi havia conreus i ni tan sols pobles i gent. Vegeu, sobre aquesta contradicció, DÉCOBERT 1982, pp. 95-114. El cas és que, encara el 943 dC, al-Mas'ūdī ens diu que són de la tribu dels *Lawāta* els senyors dels oasis d'Egipte. Vegeu igualment DÉCOBERT, *op. cit.*, p. 106.

⁴¹⁷ Trad. CUOQ 1975, p. 162, § 270.

⁴¹⁸ Vegeu WAGNER (G.) 1987, pp. 217-219.

envolta l'oasi. Els necròtafs s'ocupaven de donar sepultura als morts⁴¹⁹. Pel que fa als exopílites, potser més que un grup social determinat, eren —atenent l'etimologia del mot— els qui vivien fora del recinte urbà de l'oasi, incloent-hi els necròtafs i altres estrats baixos⁴²⁰; devien ser també d'origen estranger, però no en coneixem gaires detalls. G. Wagner es demana si “les exopylites n'auriaient-ils pas été, avec les *allophyloi*, des nomades sédentarisés ou des semi-nomades, des sortes de bédouins, les équivalents des ‘Arabes’ des Oasis actuelles”⁴²¹. Val a dir que l'antroponímia dels ἑξοφυλίται és egípcia, per la qual cosa creu Wagner que els ἑξοφυλίται devien ser “groupes tribaux égyptianisés, définition qui convient parfaitement aux Libyégypsiens”⁴²². Hom sol catalogar d'esma les societats tribals i nòmades a l'oest del Nil com a “líbies”. No sabríem adduir cap prova que demostrés el contrari. Ara bé, sense testimoniatsges lingüístics explícits no podem afirmar que les poblacions líbies que esmenten els documents grecs als oasis occidentals d'Egipte eren realment, totalment o parcialment, amazigòfones.

6.6.2. La difusió de la nova religió a Egipte i la llengua

Mentre que a l'Imperi Romà d'occident la llengua eclesiàstica⁴²³ fou el llatí —i no, pel que sabem, el cèltic, el púnic o l'amazic⁴²⁴—, a orient ho fou majoritàriament el grec⁴²⁵. Egipte no en fou, d'entrada, una excepció. Ara bé, d'ençà del s. IV dC hi ha una traducció egípcia (en copte sahidic) del Nou Testament i de seguida la litúrgia i la resta d'usos eclesiàstics esdevenen lingüísticament egipcianitzats⁴²⁶. Si bé el déu per excel·lència de tot el desert occidental d'Egipte fou Ammon⁴²⁷,

⁴¹⁹ Però no exercien de clergues, càrrec reservat, pel que sembla, a ὁμόφυλοι. És incert si era tasca seva el transport, la momificació i la inhumació dels cadàvers. Vegeu WAGNER (G.) 1987, pp. 350 i 353.

⁴²⁰ Eren exopílites, en tot cas, els guardians de la necròpoli. Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 353.

⁴²¹ Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 221. L'autor nota que avui dia, fins i en els oasis arabitzats d'Egipte —no cal dir que també a l'oasi amazigòfon de Siwa— el terme per a 'àrab' té un sentit pejoratiu i designa els nòmades recentment sedentaritzats que viuen a prop d'un punt d'aigua en el desert, fora del nucli urbà (*ibidem*, n. 7).

⁴²² WAGNER (G.) 1987, p. 222.

⁴²³ Si més no en les lectures bíbliques, la litúrgia i l'administració de l'església. La predicació fou practicada en les llengües d'ús habitual en cada lloc.

⁴²⁴ Vegeu, no obstant això, el que discutim a propòsit de “l'amazic dels cristians” *infra*, § VI.11.

⁴²⁵ Diem *majoritàriament* perquè també ho foren l'arameu (sobretot el siríac), l'armeni, l'etiòpic (guèez) i d'altres.

⁴²⁶ En canvi, a Núbia, on tant el grec com el copte foren oficials i usuals en els escrits eclesiàstics, el grec no fou desplaçat mai pel copte, ans al contrari, es mantingué preminent fins al s. XV dC. Vegeu FRENCH 1972, pp. 224-229.

⁴²⁷ No ens és llegut referir-nos aquí als atributs religiosos d'Ammon. Remetem als treballs següents: BASSET (H.) 1923, pp. 1-30 i CAMPS 1997a, pp. 596-599. Fins i tot Parammon, que en origen no devia ser més que una divinitat auxiliar

també divinitats egípcies típiques de la vall del Nil (sobretot Isis i Sarapis) van rebre culte als oasis, sense ser en cap cas objecte de la devoció de què va gaudir Ammon durant tota l'antiguitat. La introducció del cristianisme en els oasis fou bastant primerenca (a partir de la segona meitat del s. III dC) i, fins i tot, l'*Oasis maior* apareix sovint en els escrits dels autors cristians com a indret d'exili privilegiat de personatges com Atanasi d'Alexandria i d'altres —de cristians i de pagans—⁴²⁸. Per escrits del s. VI⁴²⁹ sabem que, entre els religiosos cristians dels oasis, tant a la ciutat com als monestirs, n'hi havia de procedència diversa⁴³⁰. La diòcesi de l'*Oasis maior*, testimoniada ja sota Tiberi, existia encara a la primeria del s. VIII dC⁴³¹. No sabem res segur sobre la llengua de les comunitats cristianes de l'*Oasis maior*. Pels grafits que s'hi han trobat (386 en copte i 21 en grec), sabem que prevalia l'ús escripturari del copte⁴³². Malauradament, no sabem res cert sobre la llengua que s'hi parlava.

L'*Oasis minor* va tenir, en època copta, una seu episcopal pròpia, i la cristianització hi va ser profunda i duradora.

6.7. Les tribus pseudolíbies de les fonts clàssiques

No citarem les innombrables referències a incursions "líbies" als oasis occidentals entre els ss. III i VIII dC⁴³³. No podem defugir, en canvi, les referències que les fonts llatines, gregues i coptes fan dels pobles protagonistes dels atacs, per tal com creiem que hi ha motius per a dubtar de la identitat líbia de tots els pobles citats. En efecte, els atacs no vénen solament de l'oest, sens dubte libi —on predomina la referència als *Mazices*, però també són citats, a la vora del Delta, Μασπίται i Γωμιώται⁴³⁴— ; també pobles del sud, sobretot Βλέμμυες i Νοβάται, van amenaçar l'alt Egipte a l'alçada de la Tebaida d'ençà dels ss. III i IV dC. Els Βλέμμυες o Βλέμυες apareixen en un bon nombre d'autors grecs i algun de llatí des del s. III aC fins al s. V dC⁴³⁵, que els situen, originàriament, a la riba dreta del Nil entre Axum i Mèroe. Tant per la localització com per les dades —val a dir que escasses— que en reporten els antics, els Βλέμ(μ)υες devien ser nubes o, si més no,

d'Ammon, va ser objecte de culte als oasis occidentals d'Egipte i fins i tot figura en monedes de Cirene. Vegeu també WAGNER (G.) 1987, p. 334.

⁴²⁸ WAGNER (G.) 1987, pp. 355-356. L'*Oasis maior* va acollir principalment bisbes deportats de Líbia. Des de c. 320 hi ha una comunitat cristiana a l'*Oasis maior*.

⁴²⁹ Sobretot Joan Moscus, particularment al *Pratum spirituale*, dins *Patrologia Graeca* 87, C, col. 2851-3116 i dins les *Sources Chrétiennes*, ed. ROUËT DE JOURNAL 1946, pp. 163-165. Vegeu corpus, § 58.

⁴³⁰ Pels escrits de Joan Moscus (*loc. cit.*) sabem que hi havia a l'*Oasis maior* un monjo de Capadòcia, un abat de Constantinoble i un altre abat de Roma.

⁴³¹ Vegeu WAGNER (G.) 1987, p. 362.

⁴³² *Idem*, p. 363.

⁴³³ Vegeu-ne una relació prou àmplia a WAGNER (G.) 1987, pp. 395-400.

⁴³⁴ Sobre els quals vegeu *supra*, § 4.2.

⁴³⁵ Vegeu-ne totes les ocurrencies a DESANGES 1962, pp. 184-187.

parlants d'alguna llengua nilosahariana. Pel que fa als Νοβάται / Νοῦβαι, devien ser, molt probablement, nubes, per molt que alguns autors, com Apol·lodor i Esteve de Bizanci, els considerin “libis”⁴³⁶. Els Νοβάται eren veïns dels Βλέμ(μ)υες i, com ells, van fer incursions a l'alt Egipte i fins als oasis (ss. III i IV dC), de manera que foren reprimits per l'exèrcit romà en diverses ocasions. Deixant de banda aquests dos pobles que creiem nubes —o, en tot cas, nilosaharians—, és de l'oest amazic d'on prové la principal amenaça per als oasis i la vall del Nil. Les referències als *Mazices* és fan més i més presents, i, als ss. V i VI, com hem vist suara (§§ 6.3-6.5), hom tracta l'*Oasis maior* i l'*Oasis minor* com a territori dels *Mazices*.

7. La llengua de les poblacions líbies del Delta i la vall del Nil

7.1. Les poblacions líbies del Delta en temps d'Heròdot (s. V aC)

El passatge d'Heròdot relatiu als libis de Marea i Apis (corpus, § 2.1), fins i tot si està embolcallat de llegenda —amb la tramesa d'emissaris al santuari d'Ammon i la resposta consegüent de l'oracle—, és molt valuós per a la determinació dels límits orientals de la llengua de libis a l'antiguitat, almenys al s. V aC. Segons el comentari de *realia* que acompanya el passatge⁴³⁷, Marea i Apis són dues ciutats líbies situades a la vora del llac *Mareotis*, a l'extrem occidental del Delta⁴³⁸. Són aquests libis els que Plini (5, 39) anomena *Mareotae*, habitants de la *Mareotis Libya*, regió del llac *Mareotis*⁴³⁹. Ptolomeu, d'altra banda, diu que el nomós al qual pertanyia Marea era conegut com el “nomós libi” (4, 5, 4). No podem dubtar, doncs, del caràcter libi de l'extrem occidental del Delta⁴⁴⁰, per molt que l'oracle, segons reporta Heròdot a continuació, hagi respost que Egipte és el país banyat pel Nil al nord d'Elefantina i que són egipcis tots aquells que, al nord d'Elefantina, beuen aigua del Nil, tenint en compte que, en època de crescudes, el Nil rega no solament el Delta sinó també regions que hom considera líbies (a l'oest) o aràbigues (a l'est), fins a una distància de deu jornades de camí⁴⁴¹. L'oasi d'Ammon, el més occidental dels oasis d'Egipte, es troba

⁴³⁶ No manquen tampoc els qui, com Plini el Vell, els consideren “etiòps”. Vegeu-ne les ocurrencies a Jehan DESANGES 1962, pp. 192-196.

⁴³⁷ Vegeu les notes a aquest passatge al corpus, § 2.1 i el mapa n° 1, en què situem les ciutats de Marea i Apis.

⁴³⁸ És estrany que aquest passatge no hagi estat recollit per GSELL 1915, tan minuciosos en la selecció, edició i comentari de textos herodoteus per al coneixement de la Líbia antiga.

⁴³⁹ Vegeu DESANGES 1962, p. 178.

⁴⁴⁰ Vegeu proves addicionals a LLOYD 1976, pp. 88-89.

⁴⁴¹ Segons els estudis realitzats per arqueòlegs i historiadors sobre les rutes de caravanes comercials a l'antiguitat, així com també per les indicacions que ens reporten els autors antics, es pot establir amb poc marge d'error les distàncies

a c. 560 kilòmetres de la vall del Nil, passant per l'oasi de *Bahrīyah*, ço que dóna un distància de dotze a catorze dies de camí⁴⁴². Ammon és més lluny, doncs, dels deu dies de camí que marca la frontera d'Egipte, segons l'oracle. Si admetem el caràcter libi de Marea i d'Apis, ço que Heròdot ens diu explícitament, és lícit demanar-se si no devia ser també libi tot el territori que hi ha entre la part més occidental del Delta i l'oasi d'Ammon inclòs.

7.2. Situació sociolingüística de les poblacions líbies del Delta al s. V aC

Si atenem el testimoniatge d'Heròdot, hem de pensar que les ciutats de Marea i Apis, situades totes dues a la part més occidental del Delta, eren de majoria líbia, si més no al s. V aC; altrament fóra impensable que els emissaris que es van adreçar a l'oracle d'Ammon representessin només una minoria de la ciutat. Ara, què podríem dir de l'estatut de la llengua? El més probable és que els emissaris —tant se val si l'anècdota és real o fictícia— fossin enviats pel consistori de la ciutat, i que, per tant, hi anessin de manera oficial. Però no podem saber del cert si la llengua dels libis era emprada també en l'administració urbana; del que no podem dubtar és de l'ús habitual de llur llengua. No estem en condicions d'aportar clarícies sobre la variació pragmàtica en les regions líbies del Delta. El més versemblant és que, com a la resta d'Egipte, les funcions administratives i jurídiques fossin en egipci, però no disposem de cap prova que ho demostrï ni que ho desmenteixi. Pel que fa als oficis religiosos, el mateix testimoni herodoteu —quan diu que els libis de Marea i Apis “suporten malament les cerimònies de culte perquè no volen abstenir-se de la carn de vaca”— sembla indicar la imposició dels cultes egipcis, en els quals tant els sacerdots com la llengua ritual devien ser egipcis. Aquesta és tota la informació sociolingüística i pragmàtica que sabríem inferir del testimoniatge d'Heròdot. D'altra banda, atesa la proximitat amb Alexandria, on d'ençà de l'època ptolemaica (s. IV aC) hi ha constància d'una nombrosa colònia jueva⁴⁴³, és lícit demanar-se si també a les ciutats líbies del Delta van establir-se exiliats jueus —de llengua aramea i alhora força hel·lenitzats—, oimés tenint en compte que a la líbia —i alhora també força hel·lenitzada— Cirene sabem amb escreix de l'existència d'una colònia jueva d'origen egipptolemaic molt important d'ençà del s. IV aC⁴⁴⁴. Malauradament, ben diferentment del cas cireneu, no tenim cap notícia de la presència —que creiem força probable— de parlants d'arameu, progressivament hel·lenitzats, a les

en dies de camí entre etapes que formaven part de rutes de caravanes. Vegeu REBUFFAT 2003, LECLANT 1950 i LIVERANI 2000. Vegeu també *infra*, IV.8.

⁴⁴² LIVERANI 2000, p. 500.

⁴⁴³ Responsable de la traducció grega de la Bíblia dels Setanta a partir del s. III aC. Sobre les primeres colònies jueves nord-africanes i les connexions entre el judaisme alexandri el cireneu, vegeu LASSÈRE 2004.

⁴⁴⁴ Sobre les conseqüències lingüístiques del judaisme cireneu, vegeu *infra*, § II.12.

ciutats líbies del Delta. Com que Nàucratis, ciutat on hi havia una colònia de mercaders grecs establerts d'ençà de la darrereria del s. VII aC⁴⁴⁵, s'esqueia a pocs quilòmetres a l'est de Marea i Apis, a la mateixa franja occidental del Delta, és lícit demanar-se sobre possibles contactes lingüístics entre poblacions líbies i gregues, però no en tenim cap notícia certa⁴⁴⁶.

7.3. Situació sociolingüística de les poblacions líbies de la part occidental de la vall del Nil a l'antiguitat durant els segles XV-V aC

La regió del Faium és la més propera a la vall del Nil de la qual tenim constància d'una presència arrelada de poblacions líbies. És l'única regió adjacent al Nil de la qual sabem que els libis van ser, antigament, la població dominant, si més no demogràficament. La independència política del Faium es mantingué fins a l'annexió al reialme d'Egipte c. 1890 aC⁴⁴⁷. Pel que fa a la situació sociolingüística de les poblacions líbies que van immigrar massivament als camps de conreu de la vall del Nil (a la regió nord-occidental) sobretot d'ençà dels ss. XV i XIV aC, no en tenim elements que ens permetin descriure-la. Com que, en el cas d'aquestes primeres migracions massives, les poblacions líbies, bé que nombroses, d'una banda, no eren majoritàries i, d'altra banda, formaven part dels estrats socials baixos, hem de pensar que es van anar egipcianitzant de manera pogressiva culturalment i lingüísticament. La identitat líbia, però, no es va dissoldre pas, i, a més a més, de simples immigrants, en pocs segles, algunes tribus líbies de la vall del Nil accediren a les classes dominants del reialme d'Egipte, fins al punt que les dinasties 22^a i 23^a (946-720 aC) van ser d'origen libi. L'onomàstica líbia no sols no es va perdre sinó que, fins i tot, durant els segles d'hegemonia líbia d'Egipte, va ser adoptada per l'aristocràcia egípcia. No sabem si els invasors libis que van ocupar la vall del Nil a l'alçada d'Heracleòpolis a la fi del Segon Mil·lenni aC provenien del veí Faium o de contrades més occidentals. Com que, vers la mateixa època, ja havien ocupat Farafra i l'Oasis *minor*, és més probable que procedissin de regions més occidentals. La transmissió ininterrompuda de l'onomàstica tradicional líbia entre els ss. X i VIII aC no ens garanteix la transmissió de la llengua dels libis. Podem pensar que, com que la immigració líbia va afectar tribus senceres, fins i tot en un entorn majoritàriament egiptòfon, la llengua dels libis es va mantenir durant unes quantes generacions. En aquelles regions on la densitat d'immigració líbia va ser més petita, és més fàcil pensar que l'assimilació lingüística en un entorn majoritàriament egipci

⁴⁴⁵ Vegeu HAIDER 1988, pp. 184-199.

⁴⁴⁶ VYICHL (1972, p. 17) va especular sobre la possibilitat que fos Nàucratis l'indret on l'hidrònim Νείλος va poder passar al grec a través de l'amazic antic de les poblacions veïnes del Delta (en cas que fos cert que, en grec, Νείλος vingués del paleoamazic. Sobre aquesta possibilitat, vegeu la discussió que oferim a MÚRCIA 2007a, § 9, pp. 279-280.

⁴⁴⁷ Vegeu *supra*, § 1.1.1.

va ser més ràpida que en les ciutats i els pobles on s'establiren tribus líbies senceres, que hi esdevingueren una minoria demogràficament molt populosa i cohesionada. La minva, que es fa palesa entre els ss. VIII i IV aC, de la vella onomàstica líbica d'Egipte, suggereix un decandiment paral·lel de la llengua dels libis, però tampoc no ho demostra. Si en època d'Heròdot encara hi havia ciutats senceres líbies, lingüísticament i culturalment, al Delta, no és pas inversemblant que encara n'hi hagués d'altres una mica més al sud, a les regions nord-occidentals de la vall del Nil a l'alçada del Faium. Més al sud, a la regió de Tebes, hi ha constància d'artesans i obrers de nom libi treballant en la construcció de tombes reials a la necròpolis tebana. Hi ha evidències també de relacions comercials de poblacions líbies amb la regió tebana ja des de la fi del nou imperi. Però no sembla que a la regió tebana —i a la resta de regions meridionals de la vall del Nil— hi hagués una presència tan forta, demogràficament i socialment, de poblacions líbies com a les regions nord-occidentals de la vall del Nil.

7.4. Les poblacions líbies a l'oest de la vall del Nil en època tardana (ss. V-VII dC)

Després del testimoni d'Heròdot (s. V aC) hi ha un buit de testimoniats lingüístics sobre la llengua de les poblacions líbies del marge occidental de la vall del Nil fins a l'antiguitat tardana (ss. IV-VII dC)⁴⁴⁸. Pels geògrafs, principalment Ptolomeu, sabem de la presència permanent durant tot aquest lapse de temps de tribus líbies més o menys adventícies a la regió⁴⁴⁹. El contrast entre la pobresa documental durant els segles de major fortalesa de la dominació romana a Egipte és enorme si ho comparem amb la profusió de Μάζικες / *Mazices* en la patrologia dels ss. V-VII dC, deguda, d'una banda, a la notorietat que van adquirir els *Mazices* com a depredadors del desert durant una època de provada minva de l'autoritat imperial romana a la regió i, d'altra banda, a l'abundància de fonts susceptibles de parlar-nos-en, a saber, els Pares del Desert, que sojornaven en monestirs i cèl·lules situades en contrades properes però alhora desèrtiques a l'oest de la vall del Nil⁴⁵⁰.

El testimoni de Pal·ladi de la *Història Lausiaca* (corpus, § 42.1) diu que dellà la muntanya de Nítria (a 40 kms al sud d'Alexandria) hi ha un desert que “s'estén fins a Etiòpia i a la regió dels mazics i de Mauritània” (ἕως Αἰθιοπίας καὶ τῶν Μαζίκων καὶ τῆς Μαυριτανίας). Fins i tot si el territori dels Μάζικες no ens és precisat —i, encara menys, delimitat del de Μαυριτανία—, entenem que, per a Pal·ladi (c. 420 dC), dellà Nítria el territori ja no és egipci, si més no demogràficament parlant. El que és menys clar és si de Nítria es pot dir

⁴⁴⁸ Vegeu *supra*, § 4.1.

⁴⁴⁹ Vegeu *supra*, § 4.2.

⁴⁵⁰ Sobre els Pares del Desert, vegeu la introducció als testimoniats recollits al corpus, § 43.

que fos, a l'època, egípcia⁴⁵¹. Pal·ladi diu que “en aquesta muntanya viuen uns cinc mil homes que tenen una organització política diferent, cadascú segons el que pot i el que vol, de manera que és possible romandre sol, amb un segon o amb molts” (*ibidem*). El fet que la gent de Nítria tingui una organització política diferent (διαφόρους πολιτείας) — diferent de la que hi ha a la vall del Nil i a Alexandria, imaginem— no implica necessàriament que no fossin egipcis⁴⁵². Fins a ben prop de la vall del Nil és assumible la presència de poblacions líbies, si tenim en compte la proximitat, d'una banda, a les ciutats del Delta de Marea i Apis⁴⁵³ i, d'altra banda, al Faium i a la tribu líbia dels Μασίται⁴⁵⁴, probablement no originària de la regió però establerta allà, no gaire lluny d'Escetis⁴⁵⁵, durant l'antiguitat tardana. No podem dubtar, perquè les fonts són prou prolixes a aquest respecte, que els rodals de Nítria eren “visitats” per tribus de nòmades *Mazices*. Les *Vitae Patrum* (corpus, §§ 43.1, 43.6) reporten que, vers la mateixa època, “una vegada, uns mazics van presentar-se a Escetis i van matar molts pares”, recer del monaquisme cristià d'època tardana. En un altre passatge de les *Vitae Patrum* (corpus, § 43.4) ambientat a la mateixa regió, l'*abba* Macari (del monestir d'Escetis) va trobar-se dos ascetes que vivien al voltant d'un estany enmig del desert proper a la muntanya de Nítria, dels quals l'un era egipci i l'altre “libi” (*erat autem unus ex ipsis Aegyptius, alius uero Libycus*). Tots dos feia quaranta anys que havien abandonat el convent on s'estaven per dur una vida ascètica en un indret tan inhòspit com és el desert. No cal que ens creguem tots els detalls —o cap— de l'anècdota de l'abat Macari per haver de dubtar que, a les congregacions cristianes de Nítria i d'altres bandes d'Egipte, hi hagués “libis”. Pensem que no hi ha cap inconvenient per a admetre que el tal *Libycus* sigui un “autòcton”. Hom pot objectar, amb raó, que el cristià *Libycus* també podia haver fet cap al convent des d'una altra regió. Certament, però aleshores d'on? Del oasis occidentals, com ara Ammon? Recordem que a Ammon no hi ha vestigis materials de cristianisme i, si arribà a tenir-hi certa presència, en cap cas fou un nucli important de cristianització. D'altres oasis, com ara l'*Oasis maior*, sí que sabem que la introducció del cristianisme fou bastant primerenca —a partir de la segona meitat del s. III dC— i que, fins i tot, esdevingué indret d'exili privilegiat de clergues cristians⁴⁵⁶; però el caràcter libi de l'*Oasis maior* no és tan clar com el d'Ammon... Procedències “líbies” encara més llunyanes, com ara

⁴⁵¹ El dialecte copte implantat al Delta i el baix Egipte en l'època que ens ocupa era el bohaíric, un dels més ben coneguts (vegeu REINTGES 2004, p. 3), mentre que del Faium hi ha constància d'un dialecte copte no tan estès, el faiùmic, del qual la versió copta de la *Vida de Samuel de Qalamun* presenta alguns trets (vegeu-los descrits a ALCOCK 1983, pp. VIII-IX).

⁴⁵² Sobre el funcionament de la societat tribal paleoamaziga, vegeu *infra*, § VI.1.3.

⁴⁵³ Vegeu *supra*, § 7.1.

⁴⁵⁴ Sobre els quals vegeu *supra*, § 4.2.

⁴⁵⁵ Vegeu el mapa n° 1.

⁴⁵⁶ Vegeu *supra*, § 5.2.3.

Cirenaica o Marmàrica, no són impossibles⁴⁵⁷, però no hi ha cap inconvenient per a pensar que el monjo *Libycus* fos originari d'una regió, Nítria, on la gent tenia “una organització política pròpia”, i d'on sabem, perquè ho diu Pal·ladi, que hi havia un nucli evangelitzador important, quan diu (corpus, § 42.1) que “en aquesta muntanya hi ha set forns de pa que proveeixen tant a aquests homes com als anacoretes del desert, sis-cents homes”. Més al sud, no tenim pistes d'una implantació líbia demogràficament majoritària més que al Faium, però sí que hi ha constància de la presència d'una unitat de *Mauri scutarii* a *Lycopolis*, a la desembocadura d'una de les principals pistes que unien la vall del Nil amb l'*Oasis maior*⁴⁵⁸. No creiem que aqueixos *Mauri* hi fossin autòctons, a *Lycopolis*; podien ser mercenaris vinguts de l'oest⁴⁵⁹.

Si la llengua dels libis encara era en ús a Nítria —feblement poblada— i al Faium al s. V dC, ho era amb la concurrència de l'egipci copte. Pensar que a la vetlla de la conquesta àrab d'Egipte hi hagués parlants de la llengua dels immigrants libis del Segon Mil·leni aC⁴⁶⁰ en alguns enclavaments de la vora occidental de la vall del Nil no és inversemblant, però no en tenim evidències. La distinció que hem detectat a la patristica entre *Libyci*, d'una banda, i *Mazices*, de l'altra, creiem que es podria entendre en el sentit que els primers, els *Libyci*, serien els libis establerts a Egipte “de tota la vida” —arrelats si més no d'ençà de les migracions massives del Segon Mil·leni aC—, mentre que els segons, els *Mazices*, serien els nòmades camellers nouvinguts que causaren el pànic als monestirs cristians propers a la vall del Nil i també als oasis entre els ss. V i VII dC. Però, per a estantolar aquesta explicació, necessitariem més documentació de *Libyci* que el monjo cristià *Libycus* esdevingut asceta que refereix l'*abba* Macari.

⁴⁵⁷ Joan Moscus (s. VI dC), per exemple, diu que hi havia a l'*Oasis maior* un monjo de Capadòcia, un abat de Constantinoble i un altre abat de Roma : *Pratum spirituale, Patrologia Graeca* 87, C, col. 2851-3116 ; reedició i traducció de M. J. Rouët de *Journal* dins les *Sources Chrétiennes*, 1946, pp. 163-165.

⁴⁵⁸ Vegeu WAGNER (G.) 1987, pp. 381-394.

⁴⁵⁹ Com tan sovint, no sabem com hem d'entendre-hi l'etnònim *Mauri*, puix que fa certa dificultat trobar-lo a la vall del Nil. El text en què ocorre es troba en un papir editat per WAGNER (G.) 1987, p. 29, n° 11: Φλ(αούιος) Μακάριος στρατιώτης τῶν Μαύρων σκυταρίων ἔλαβεν τὴν ἰρήνη(ν) ἐπὶ τῆς Μωνήσεως “Fl(auius) Macarius, soldat des *Mauri Scutarii*, a trouvé la paix à Mônésis”. L'editor reconeix que, en lloc de M, a Μαύρων es llegeix més aviat una *pi*.

⁴⁶⁰ No parlem, és clar, dels nòmades camellers nouvinguts Μάζικες / *Mazices* que causaren el pànic als monestirs cristians propers a la vall del Nil.

8. Conclusions

8.1 Evidències de l'adveniment de poblacions “libicòfones” a Egipte a partir de la segona meitat del Quart Mil·leni aC

No sabem quan⁴⁶¹ van immigrar a Egipte les poblacions líbies que les fonts egípcies més antigues (d'ençà del 3000 aC) ens han descrit com a exoglòtiques, els *thnw* al nord i els *tmhw* al sud de la vora occidental de la vall del Nil. Com que aqueixes tribus líbies són referides per les fonts egípcies com a invasores, hem de pensar que van immigrar massivament a la regió del Faium i a les contrades pantanoses de la part occidental de la vall del Nil arran d'un dels processos de desertificació més aguts que va conèixer el desert occidental, que els paleoclimatòlegs daten del 3500 al 2500 aC⁴⁶². El flux migratori, que va arribar a afectar tribus senceres —i no solament a nivells de segmentació inferiors—, va ser continu durant els mil·lenis Quart-Primer aC, si bé les fonts en són desigualment prolixes: els ss. XV-XIV aC, per exemple, apareixen com uns dels d'immigració més massiva, tant a les ciutats com als camps de conreu de la vall del Nil. No tenim testimonis directes de la llengua de les poblacions que les fonts egípcies van anomenar diversament i que les gregues van aglutinar sota el nom de Λίβυες, que per als egipcis (*rbw*) era l'etnònim d'una sola d'aquestes tribus. Però sí que tenim indicis que eren al·lòfons, gràcies a testimoniats implícits esparsos a les fonts egípcies i gregues. No podem, en canvi, assegurar que aquestes poblacions “libicòfones” fossin efectivament amazigòfones, car, d'una banda, els intercanvis lèxics adduïts amb l'egipci⁴⁶³ i el nuba (i altres llengües nilosaharianes)⁴⁶⁴ són

⁴⁶¹ Fins i tot si admetéssim, amb els arqueòlegs, que la definitiva dessecació del Sàhara entre el 2500 i el 2000 aC va esdevenir una barrera física entre egiptòfons i “libicòfons” (vegeu BRETT & FENTRESS 1996, p. 15), això no serviria per a explicar les notables divergències entre l'egipci i l'amazic —bé que les afinitats són evidents a nivell morfològic; vegeu *infra*, § IX)—, atès que és justament en plena època de dessecació del Sàhara que els libis entren en l'escena egípcia. Es podria pensar també que els libis orientals que trobem històricament al Delta i la vall del Nil procedien de regions més occidentals, del Desert Occidental, i que, justament a causa de l'enduriment de les condicions de vida al Desert Occidental, van fer cap a l'est a la recerca de les pastures de la vall del Nil. El fet que les fonts egípcies del Tercer i Segon Mil·leni aC ens presentin les tribus líbies de la vall del Nil com a invasores —o, en qualsevol cas, com a estrangeres— reforcen la hipòtesi d'un presència líbia recent en contrades tan orientals. Per a les regions més occidentals d'Egipte, sobretot les dels oasis (Ammon, *Oasis minor*, Farafra, *Oasis maior*), força llunyanes ja de la vall del Nil, es pot admetre que fossin líbies ja des d'antic —sense més precisions—, mentre que la regió del Faium, de presència líbia potser com a mínim des del Quart Mil·leni aC, podria haver estat un dels focus primerencs de libicitat en contacte amb el món egipci.

⁴⁶² Vegeu *supra*, § 1.1.3, fig. n° 2.

⁴⁶³ Vegeu *supra*, §§ 3.1 i 3.2.

⁴⁶⁴ Vegeu *supra*, § 3.3.2.

escassos en el cas del primer —i no necessàriament directes— i equívocs en el cas del segon i, d'altra banda, hem manifestat el nostre escepticisme sobre una pretesa —segons investigacions recents— continuïtat en l'onomàstica⁴⁶⁵ d'aqueixes tribus presumptament líbies de les fonts egípcies d'ençà del s. XV aC i la de les fonts posteriors gregues i llatines, principalment. L'escepticisme a propòsit de la continuïtat onomàstica no treu que algunes seqüències consonàntiques d'aquests antropònims admetin ser analitzades com a morfs paleoamazics recurrents en l'antroponímia de regions més occidentals de l'Àfrica del Nord antiga. A manca d'evidències lingüístiques explícites certes, el més prudent és concloure que no sabem si els libis d'Egipte eren realment amazics i, consegüentment, evitem designar llur llengua com a *paleoamaziga*. El terme *libicòfon*, emprat ja per altres autors, no té valor definidor⁴⁶⁶, i no significa més que 'parlant de la llengua de les poblacions que les fonts egípcies i gregues d'Egipte anomenen *líbies*, *rbw*, *ṯḥnw*, *ṯmḥw*, etc.', de la qual ignorem la relació amb el paleoamazic: (a) podia identificar-se; (b) podia ser una varietat afí, "paramaziga"; (c) podia ser continuadora d'una branca afroasiàtica que s'hagués extingit a l'antiguitat; (d) podia no ser afroasiàtica. Si ens hem de guiar únicament pel material lingüístic explícit, a saber l'onomàstica, les opcions (c) i (d) són les més improbables per als libis d'Egipte a partir del s. XV aC, però no s'han d'excloure per a *ṯḥnw* i *ṯmḥw*. La llengua dels libis egipcis d'Heròdot devia ser almenys "paramaziga", mentre que només tractaríem decididament com a paleoamazics els Μάζικες / *Mazices* / ΜΑΓΓΖ de la patristica grega, llatina i copte d'Egipte d'època tardana.

8.2. Distribució geogràfica de les poblacions "libicòfones" d'Egipte a l'antiguitat

Pel que fa a la distribució geogràfica de les poblacions libicòfones d'Egipte a l'antiguitat, establim la següent tipologia: (a) regions on hi ha una implantació arrelada i predominant de poblacions libicòfones; (b) contrades on la colònia libicòfona constituïa una minoria important; (c) punts on les fonts assenyalen de manera esparsa la presència de poblacions libicòfones que, pel seu caràcter minoritari, es van assimilar, tard o d'hora, a l'entorn lingüístic predominantment egipci abans de l'època romana; (d) àrees d'influència dels atacs de nòmades camellers mazics procedents del desert occidental o fins de regions més llunyanes en època tardana (ss. IV-VII dC).

(a) D'ençà d'Heròdot (s. V aC) tenim testimonis certs de la presència de poblacions libicòfones si més no en dos tipus de territoris d'Egipte: d'una banda, a la franja occidental del Delta i la regió del Faium, a prop de la vall del Nil; i, d'altra banda, a l'oasi d'Ammon, el més occidental d'Egipte. L'arrelament i el predomini de les poblacions

⁴⁶⁵ Vegeu *supra*, § 1.2.

⁴⁶⁶ Sobre aquests conceptes, vegeu *infra*, § IX.1.1.1.

libicòfones de les regions pantanoses de la franja occidental del Delta està comprovat per Heròdot, que fins i tot ens cita com a líbies (lingüísticament i culturalment) dues ciutats (Marea i Apis) d'aquelles regions; també a la regió de Nítria hi ha testimonis —en aquest cas d'època tardana, sobretot de Pal·ladi (s. V dC)— de la identitat líbia —en tot cas no egípcia— dels pobladors. No disposem de testimonis grecolatins clars que ens permetin assegurar el mateix grau d'arrelament i predomini demogràfic libi a la regió del Faium, però sí que sabem que per als egipcis antics era una regió líbia en tots els sentits des dels més antics testimonis escrits i només administrativament egípcia d'ençà del 1890 aC, aproximadament; hem d'esperar a l'època tardana (vers el s. V dC) per a trobar al·lusions vagues a la patrística que ens fan pensar que la regió del Faium romanica encara fonamentalment libicòfona. El caràcter libicòfon de l'oasi d'Ammon està implícit a la font literària més antiga, Heròdot (s. V aC), i a la més tardana, la *Vida de Samuel Qalamun*, que reporta fets del s. VII dC.

- (b) La presència de libiegipcis —és a dir, de libis egipcianitzats— és probable a l'*Oasis minor*, a Farafra i a l'*Oasis maior*. No estem en condicions de precisar el grau de libicitat d'aquests oasis; és clar que no tenien el caràcter —si més no lingüísticament— libi que trobem a Ammon de manera general; però sí que és possible que els libis hi fossin una minoria lingüística força ben representada. Ignorem en quin moment deixà d'haver-hi libicòfons.
- (c) Fora de les regions on la implantació arrelada i predominant de poblacions libicòfones ha estat assenyalada, tenim notícies escadusseres de la presència de libicòfons en altres indrets de la vall del Nil: de la Tebaida sabem que hi havia, d'una banda, artesans i obrers libis treballant en les tombes de les necròpolis reials i, d'altra banda, mercaders libis que mantenien relacions comercials fluïdes amb els egipcis d'ençà del s. XII aC; a l'alçada d'Heracleòpolis, a la vall del Nil, hi va haver una immigració (o invasió) massiva de tribus líbies a la darreria del Segon Mil·leni aC, que ja abans s'havien fet notar a l'*Oasis minor* i a Farafra.
- (d) Els libis occidentals nouvinguts, els Μάζικες / *Mazices* / ΜΑΓΓΖ de les fonts gregues, llatines i coptes, respectivament, dels ss. IV-VII dC, van sumar-se a les poblacions líbies dels oasis implantades sobretot d'ençà del II mil·leni aC. No sabem si, en l'època d'aquesta onada de (re)amaziguització, encara hi havia colònies libicòfones als oasis *minor*, *maior* i Farafra, i, encara menys, fins a quin punt la llengua dels “vells libis” diferia de la dels mazics nòmades camellers que van causar el pànic als monestirs i a les rutes que unien la vall del Nil amb els oasis. És més probable que aquests mazics siguin els responsables d'afaiçonar l'amazigofonia que presenta actualment l'oasi de Siwa (l'antic Ammon) que no pas que l'amazigofonia de Siwa sigui hereva directa de la que ens al·ludeix Heròdot.

8.3. Situació sociolingüística de les poblacions “libicòfones” d'Egipte a l'antiguitat

A les ciutats importants i als camps més fèrtils de la vall del Nil l'estatut predominant de la llengua egípcia no es va veure mai amenaçat per la llengua dels libis. Ho va ser pel grec, en les funcions altes, arran de la fundació d'Alexandria al s. IV aC i de la conquesta romana d'Egipte. De l'ús habitual de la llengua dels libis només tenim constància a les ciutats líbies del Delta (Marea, Apis), així com a la comarca muntanyosa de Nítria (també al Delta), i a l'oasi d'Ammon; segurament devia ser el cas també de la regió del Faium. En canvi, en les regions més riques de la vall del Nil, la llengua dels libis no va accedir mai a les funcions altes, ni tan sols durant el segles en què dues dinasties líbies, la 22^a i la 23^a (946-720 aC), van accedir al reialme d'Egipte. D'ençà dels primers contactes entre libis i egipcis, tribus líbies van ser reclutades en massa com a mercenàries pel reialme d'Egipte; més tard hi ha constància d'elements libis a la ruralia de la vall del Nil, on treballaven al camp (sobretot a partir del s. XV aC); també hi havia artesans i obrers libis treballant a les necròpolis reials de la regió de la Tebaida; des del s. XII aC s'intensifiquen les relacions comercials entre les tribus líbies i la vall del Nil a la Tebaida. Els libis, durant els primers segles d'immigració, formaven part de les classes baixes del ric Egipte. Però, a mesura que hi va anar consolidant llur establiment, algunes famílies líbies van anar guanyant estatus social. La preservació de la vella onomàstica líbia de manera vigorosa almenys fins al s. IV aC i l'adopció que en féu part de l'aristocràcia egípcia dels ss. X-VIII aC ens informa que els libiegipcis no solament no amagaven llur origen sinó que fins i tot l'exhibien antroponímicament. Però això no implica pas la transmissió de la llengua d'origen. Pensem que, en aquella època, la situació de les famílies líbies de l'Egipte dels faraons devia ser semblant a la de les famílies etrusques de la Roma republicana, que havien anat abandonant l'ús de la llengua etrusca sense que s'averkonyissin —més aviat al contrari— de llur origen etrusc. De la manca de prestigi de la llengua dels libis a Egipte és una prova no solament la manca de testimonis literaris i epigràfics en libi sinó ni tan sols la més petita notícia que la llengua dels libis hagués tingut cap mena d'ús escripturari a l'Egipte dels faraons. A partir d'època ptolemaica (s. IV aC), creiem que els libis que encara no estaven egipcianitzats —si més no lingüísticament— es van anar assimilant definitivament, de manera que es fa difícil imaginar que en època romana encara hi hagués libicòfons a les ciutats més importants i a la ruralia més rica de la vall del Nil.

9. Orientació bibliogràfica

No existeix cap estudi sobre la distribució geogràfica i la situació sociolingüística de les poblacions libicòfones d'Egipte a l'antiguitat, ni tan sols referències mínimament precises en els reports generals sobre la llengua amaziga a l'antiguitat, que no solen anar més a l'est de la Cirenaica. Potser l'excepció fóra BEHRENS 1984-1985, que ofereix una síntesi útil sobre les ocurrencies dels libis a les fonts egípcies i sobre els amaziguismes adduïts de l'egipci i del nuba; el que passa és que les dades estan articulades per a demostrar la hipòtesi de l'autor sobre les migracions líbies a Egipte⁴⁶⁷. Per això, cal partir directament de les fonts. Els treballs de sociolingüística sobre Egipte a l'antiguitat no tenen en compte l'amazic: ADAMS 2003, pp. 527-641 (sobre el bilingüisme llatí-grec a Egipte), FEWSTER 2002 (sobre el bilingüisme grec-egipci), LÜDDECKENS 1980 (sobre l'egipci d'època romana), FRENED 1972 (sobre trilingüisme copte-grec-nuba). Sobre les fonts egípcies que parlen de les poblacions líbies, són bàsics els estudis de HÖLSCHER 1937, MÖLLER 1923 i SPALINGER 1978-1979; vegeu reports més sumaris a OSING 1980, VYCICHL 1988 i ZIMMERMANN 2008a; detalls d'interès es poden trobar a SCHOTT 1950 i HAIDER 1988; encara que obsoleta en els aspectes lingüístics, la meritòria monografia de BATES 1914 és profitosa en qüestions històriques. Sobre els libis dels oasis occidentals d'Egipte, vegeu FAKHRY 1973 i 1974 i WAGNER (G.) 1987. L'onomàstica líbia d'Egipte ha estat objecte dels estudis de DESANGES 1962 i *idem* 2008a sobre l'etnonímia i de YOYOTTE 1957-1960, COLIN (F.) 1996 i *idem* 1996-1998 sobre l'antroponímia. Els intercanvis lèxics entre l'egipci i l'amazic no han estat globalment estudiats; disposem només d'alguns estudis parcials, entre els quals esmentem sobretot els de VYCICHL 2005a i de KOSSMANN 2002b i 2005a. Sobre els intercanvis lèxics entre el nuba i l'amazic, disposem del treball de conjunt de BLAŽEK 2000, val a dir que controvertible. Les fonts clàssiques gregues i llatines sobre els libis d'Egipte no han estat objecte de cap estudi de conjunt; la important història de GSELL 1918-28, així com la monografia sobre Heròdot (GSELL 1915), bàsiques per a la resta de Tamazga, omet testimonis fonamentals sobre els libis d'Egipte; sobre les fonts clàssiques que tracten els oasis occidentals d'Egipte, vegeu WAGNER (G.) 1987; sobre aspectes concrets, vegeu LECLANT 1950 (fonts clàssiques sobre les pistes que duïen als oasis occidentals d'Egipte) i REBUFFAT 1969-70 i 1970 (sobre les rutes que unien Egipte amb Líbia). Sobre les ocurrencies de *Mazices* a la patristica (grega, llatina i copta) dels ss. IV-VII dC, es pot partir de la síntesi que en féu EVELYN-WHITE 1932, pp. 151-153. Per a les fonts àrabs sobre els libis que hi havia a Egipte en el moment de la conquesta del s. VII dC, vegeu BRETT 1978, especialment les pp. 495-505 i MODÉLAN 2003, pp. 685-810. Sobre l'amaziguitat de l'oasi d'Ammon / Siwa, vegeu BASSET (R.) 1890, LAOUST 1931 i, sobretot, VYCICHL 2005h, pp. 155-258.

⁴⁶⁷ Vegeu *supra*, § 1.1.3.

II. Cirenaica

0. Introducció

La fundació de Cirene el 631 aC va encetar el més important procés d'helenització que ha conegut l'Àfrica del Nord, tant per la durada com per la intensitat. Deixant de banda el possible encontre entre els colons grecs de Nàucratis⁴⁶⁸ i les poblacions líbies del Delta del Nil, si més no de les ciutats veïnes de Marea i Apis⁴⁶⁹, la Cirenaica és, sens dubte, el punt de trobada més important entre el grec i la llengua dels libis. L'interès que va mostrar Heròdot, el pare de la història, pels libis del seu temps (s. V aC) no tingué continuïtat en els autors grecs posteriors, a banda de referències esparses, si no és en l'obra, en la major part perduda, de l'historiador i etnògraf d'època alexandrina Meneclès de Barca. Les referències als libis en Heròdot, estudiades admirablement per S. Gsell⁴⁷⁰, són més riques en notícies etnològiques que no pas lingüístiques. En els autors posteriors, l'interès per la llengua dels libis no és superior. No obstant això, les fonts literàries gregues sobre la Cirenaica ens reporten, per primera vegada, mots que podem considerar ja paleoamazics; a més a més l'onomàstica líbia de la Cirenaica, de gran interès des del punt de vista de l'amazic, no ha estat estudiada de manera conjunta amb la de les l'Àfrica romana, més a l'oest. Només per això les fonts que estudiarem en el present capítol mostren un interès major per a la gramàtica i la lexicologia paleoamaziga, tot proporcionant dades complementàries a les més fecundes fonts de regions més occidentals. Però és que, a més a més, les referències sociolingüístiques que impliquen la llengua dels libis són més precises que en altres regions de l'Àfrica del Nord, i de les més antigues. A diferència d'Egipte, on hem establert que la llengua dels libis tenia una implantació territorial limitada, la Cirenaica que van descobrir els grecs era un país totalment libi i, malgrat que la situació lingüística es va anar complicant d'ençà de la fundació de Cirene, la Cirenaica va romandre àmpliament amazigòfona al llarg de tota l'antiguitat. Determinar la incidència territorial i social del grec al país dels libis és un dels objectius principals del present capítol.

⁴⁶⁸ Vegeu *supra*, § I.4.4.2.

⁴⁶⁹ Vegeu *supra*, §§ I.7.1 i I.7.2.

⁴⁷⁰ GSELL 1915. Hi hem detectat ben poques mancances: vegeu *supra*, § I.7.1.

1. Report històric, sociològic i demogràfic

1.1. Implantació de l'hel·lenitat a la Cirenaica

Abans de la fundació de Cirene el 631 aC⁴⁷¹, els libis de la costa cirenaica ja mantenien relacions comercials amb mercaders grecs⁴⁷². Els primers colons grecs de Cirene, encapçalats per Βάπτος, van partir de l'illa dòria de Tera, la més meridional de les Cíclades, vers el 638 aC. D'ençà de la fundació, aflüiren a Cirene colons de Rodes, de Creta i del Peloponès. No fou fins a c. 570 aC, quan els colons vanceren una coalició egíptolíbia, que es consolidà la presència grega a la Cirenaica, que, a més de Cirene, va conèixer altres ciutats importants, primerament Barca (Βάρκη) i Euespèrides (més tard *Berenice*) i després Apol·lònia i Ptolemais⁴⁷³. No hi ha indicis segurs que, durant els primers segles de colonització grega de la Cirenaica, els libis hagin estat admesos als recintes de les ciutats gregues, fora de casos excepcionals; alguns libis, aviat hel·lenitzats, vivien, però, a la χώρα de Cirene i de les altres ciutats gregues⁴⁷⁴. Diodor de Sicília (3, 49-51) divideix les tribus líbies en tres categories: agricultores, ramaderes i bandoleres refugiades al desert⁴⁷⁵. De grecs no n'hi havia solament a les ciutats; hi havia pagesos periecs a les κῶμαι, que no van ser admesos a les ciutats fins a mitjan s. VI aC⁴⁷⁶. Quan Heròdot va visitar Cirene vers el 440 aC, a la Cirenaica hi havia tres ciutats gregues, Cirene, Barca i Euespèrides. En aquella època, els grecs van entrar en contacte amb aglomeracions urbanes líbies, com ara Aziris i Irasa (la ciutat d'Anteu)⁴⁷⁷.

⁴⁷¹ Val a dir que les prospeccions arqueològiques a l'àgora de Cirene revelen una ocupació presumiblement líbia anterior als Battíades. Vegeu CHAMOUX 1989, p. 64. D'altra banda, el fet que el topònim *Cirene* sigui, amb tota versemblança, amazic (vegeu *infra*, § 5) contribueix a pensar en la preexistència d'algun tipus de nucli urbà libi en l'emplaçament de la futura ciutat grega.

⁴⁷² Sobre les relacions comercials entre grecs i libis abans del 631 aC, vegeu primerament STUCCHI 1967.

⁴⁷³ Sobre els fets històrics principals de la Cirenaica antiga, vegeu, sumàriament, LARONDE & GOLVIN 2001, pp. 37-41 i ZIMMERMANN 2008b, pp. 4378-4382. Sobre els primers temps de la colonització, vegeu CHAMOUX 1989.

⁴⁷⁴ CHAMOUX 1989, p. 64. Està ben testimoniats que, d'ençà dels primers temps de la colonització, els grecs prenien dones líbies per mullers. Vegeu ROQUES 2005.

⁴⁷⁵ Sobre els testimoniatges de Diodor de Sicília, vegeu el corpus, § 7.

⁴⁷⁶ CHAMOUX 1953, p. 224.

⁴⁷⁷ L'esment més antic al mite d'Anteu, el de Píndar (*Pítica* 9, 185), situa la filla del gegant fill de Posidó i de Gea a Irasa. Cf. CAMPS 1988e i GRIMAL 1951, p. 37 s.u. *Antée*. Sobre el topònim i la localització d'Ἰρασα, vegeu *infra*, § 5.

1.2. Sociologia, demografia i religió dels libis de la Cirenaica

La majoria de libis de la Cirenaica d'època grega i hel·lenística vivien organitzats en estructures tribals⁴⁷⁸, en part a la costa però sobretot al sud de la χώρα de les ciutats gregues. En època hel·lenística —probablement ja una mica abans—, un cert nombre de libis va abandonar la seva tribu i va constituir un cos de residents no ciutadans a les ciutats⁴⁷⁹. També dins de la χώρα de les ciutats gregues vivien tribus líbies que mantenien la seva organització política tradicional al mateix temps que mantenien relacions estretes amb els grecs de les ciutats⁴⁸⁰. L'economia de τὰ κατὰ τὰν χώραν ἔθνεα era, en part, agrícola, però, sobretot, ramadera⁴⁸¹. Eren els λαοί, sedentaris o nòmades del·là les fronteres dels estats grecs, els qui collien el σίλφιον de les estepes, esdevingut aviat el principal gènere de comerç amb les ciutats costaneres⁴⁸². La densitat demogràfica de la Cirenaica era molt superior a les ciutats costaneres que a l'interior. Segons les estimacions, la població de la Cirenaica d'època hel·lenística era superior als 600.000 habitants, dels quals uns 100.000 vivien a la capital, Cirene⁴⁸³. En època romana⁴⁸⁴, els arqueòlegs han detectat una sedentarització extensiva de tribus líbies, acompanyada d'una hel·lenització cultural parcial, en les contrades muntanyoses

⁴⁷⁸ Descrivim l'estructura de la societat tribal maura *infra*, § VI.1.3.

⁴⁷⁹ REYNOLDS (1988a, pp. 379-380) identifica com a libis els ὄχλοι testimoniats a Tauquira al s. I aC. També en poblacions grans, com ara Gubba, al territori de Cirene, i *Hmeda*, al territori de Barca / Ptolemais, hi ha testimonis —dues llistes de noms— de residents libis convivint amb grecs als ss. II-I aC, concretament 8 noms libis de 86 a Gubba i 18 de 24 a *Hmeda* (*loc. cit.*).

⁴⁸⁰ Una inscripció de Cirene de la primeria del s. I aC honora un ciutadà prominent pels serveis retuts a Cirene, a les altres ciutats i a τὰ κατὰ τὰν χώραν ἔθνεα (*SEG* 20, 729), citada per REYNOLDS 1988a, p. 380.

⁴⁸¹ Tal com assenyala Diodor 3, 49 (vegeu corpus, § 7.1). Segons REYNOLDS (*op. cit.*, p. 380), els libis de Cirenaica —es refereix als habitants de les estepes predesèrtiques— practicaven un sistema de transhumància d'abast limitat; és a dir que no eren veritables nòmades.

⁴⁸² Vegeu *infra*, § 3.1.9, un estudi lexicològic, amb una contextualització històrica, sobre el σίλφιον.

⁴⁸³ ROQUES 2005, p. 225 i n. 116.

⁴⁸⁴ No estan clares les circumstàncies històriques que menaren a l'annexió de la Cirenaica. Després que l'últim dels ptolomeus de Cirene, Ἀπίων, va cedir a Roma els seus drets sobre la Cirenaica l'any 96 aC, el senat romà va declarar lliures les ciutats de la Cirenaica. Consegüentment, les terres reials passaren a l'*ager publicus*. Però no se sap del cert per què l'any 75 aC el senat de Roma va decidir l'annexió de la Cirenaica. No sembla que la cerca de gra i de diners en fossin les causes, atès que la Cirenaica justament patia escassetat de gra en aquella època. BRAUND 1985 ha provat de mostrar que als 70 la pirateria havia esdevingut un problema seriós per a Roma i que la Cirenaica havia esdevingut camp d'operacions i de reclutament per als pirates; és a dir que entén que l'annexió de la Cirenaica fou una mesura contra la pirateria.

conreables⁴⁸⁵. A Tauquira i, en menor mesura, a Ptolemais, hi ha indicis de l'extensió de la ciutadania a libis⁴⁸⁶.

Des del punt de vista de la religió, certes divinitats gregues van assimilar trets de les divinitats locals líbies, com en els casos de Zeus Ammon⁴⁸⁷, Demèter i Persèfone⁴⁸⁸. Entre els motius mitològics grecs de personatges localitzats a Líbia es fa difícil destriar els que poden ser d'origen libi —car es retroben en la mitologia amaziga tradicional— i els que poden coincidir amb els amazics a causa de la pertinença a un mateix entorn mediterrani⁴⁸⁹.

2. Les tribus líbies de Cirenaica i Marmàrica

2.1. Catàleg etnonímic

El catàleg exhaustiu dels etnònims libis esmentats per les fonts clàssiques a la Cirenaica i a la Marmàrica ha estat fet per Desanges⁴⁹⁰, que cita, a la Cirenaica, els Ἀραραύκηλες⁴⁹¹, els Ἀσβύ(σ)ται⁴⁹², els Αὐσχίσαι⁴⁹³, els Βάκαλες⁴⁹⁴, els Βαρκίται / Βαρκαῖοι⁴⁹⁵, els Λεσάνικοι / Λισάνκοι⁴⁹⁶, els Μακατοῦται⁴⁹⁷, els Μακέται⁴⁹⁸, els

⁴⁸⁵ REYNOLDS 1988a, p. 382 detalla les condicions que poden haver afavorit aquest procés de sedentarització.

⁴⁸⁶ REYNOLDS 1988a, p. 383, n. 30.

⁴⁸⁷ Vegeu BISI INGRASSI 1985.

⁴⁸⁸ Demèter i Persèfone van ser objecte de culte *extra muros* d'ençà dels primers segles de la fundació de Cirene. Atès que, com és sabut, els primers colons prengueren dones líbies per mullers, hom pensa en algun tipus de sincretisme religiós en el culte de Demèter i Persèfone, adreçat sobretot a les dones. Vegeu CHAMOUX 1989, p. 65.

⁴⁸⁹ Particularment remarcable és el paral·lisme que podem establir entre el mite grec d'Amimone (Ἀμμυμωνή) i l'amazic de la Núvia de la Pluja (*Taslit n Unzar*). Sobre el mite d'Amimone, vegeu Grimal 1951, p. 34, s.u. *Amymoné* i, sobre el de *Taslit n Unzar*, vegeu GENEVOIS 1978.

⁴⁹⁰ A més del catàleg de DESANGES 1962, pp. 146-166, per a l'etnonímia de Cirenaica i Marmàrica encara fa servei el vell report "etnogeogràfic" de BATES 1914, pp. 51-72. És clar que, com trobem en l'etnonímia nord-africana antiga de pertot, no sempre a cada etnònim correspon un tribu com a tal. Els Βαρκαῖοι deuen ser simplement els libis de les rodalies de Barca; els Αὐγίλαι, els habitants de l'oasi d'Augila, etc. Vegeu el que diem a propòsit de l'etnonímia líbia a les fonts grecolatines d'Egipte, *supra*, § I.4.2.

⁴⁹¹ Vegeu DESANGES 1962, p. 147 i *idem* 1989c.

⁴⁹² Vegeu GSELL 1915, p. 123 (que els vincula amb un etnònim libi *Ysbt* de les fonts egípcies), DESANGES 1962, pp. 147-149 i *idem* 1989d.

⁴⁹³ Vegeu DESANGES 1962, p. 149.

⁴⁹⁴ Vegeu DESANGES 1962, pp. 149-150 i *idem* 1991a.

⁴⁹⁵ Vegeu DESANGES 1962, p. 150 i *idem* 1991d.

⁴⁹⁶ Vegeu DESANGES 1962, p. 151 i *idem* 2008d.

⁴⁹⁷ Vegeu DESANGES 1962, pp. 151-152.

II. CIRENAICA

*Memnocones*⁴⁹⁹, els *Νασαμῶνες*⁵⁰⁰, els *Nigize*⁵⁰¹ i els *Ψύλλοι*⁵⁰²; i, a la Marmàrica, els *Αἴζαροι*⁵⁰³, els *Ἀνειρίται*⁵⁰⁴, els *Αὐγίλαι*⁵⁰⁵, els *Βακάται*⁵⁰⁶, els *Βασσαχεῖται*⁵⁰⁷, els *Bostraei*⁵⁰⁸, els *Ifansenses*⁵⁰⁹, els els *Γιλιγάμ(μ)αι*⁵¹⁰, els *Λιβύαρχαι*⁵¹¹, els *Μαρμαρίδαι*⁵¹², els *Nabatae*⁵¹³, els *Οἰβίλ(λ)αι*⁵¹⁴, els *Σέντητες*⁵¹⁵ i els *Ταπανῖται*⁵¹⁶. Segons Diodor de Sicília (3, 49-51), les quatre tribus líbies de la Cirenaica i les Sirtes més importants del seu temps (s. I aC) són, d'est a oest, els marmàrides, els ausquises, els nasamons i els maces. És original de Diodor la divisió dels libis en tres categories —que no es correspon a la divisió entre tribus—: en primer lloc, els γεωργοί, agricultors sedentaris; en segon lloc, els νομάδες, nòmades ramaders; i, en tercer lloc, els bandolers del desert (vegeu corpus, § 7.1)⁵¹⁷.

⁴⁹⁸ Vegeu DESANGES 1962, p. 152.

⁴⁹⁹ *Ibidem*.

⁵⁰⁰ Vegeu DESANGES 1962, pp. 152-154. En parlem específicament *infra*, § 2.2.1.

⁵⁰¹ Vegeu DESANGES 1962, pp. 154-155.

⁵⁰² Els *Ψύλλοι*, situats entre la Gran Sirte i la Cirenaica, van ser reputats encantadors de serps. Vegeu les nombroses fonts clàssiques que en parlen a GSELL 1918, vol. 1, p. 133, n. 1. Recentment, COLIN (F.) 2000, pp. 161-215 ha comparat els remeis dels *Ψύλλοι* per a restar immunes a les picadures de serps amb els de la confraria amaziga dels *ʿAysawa*, nascuda al s. XVI al Marroc i de seguida implantada a tot el nord d'Àfrica, que es creien immunes al verí de les serps i els escorpins gràcies a la *bāraka* de llur pare espiritual, Sidi Muḥammad ibn *ʿAisa*.

⁵⁰³ Vegeu DESANGES 1962, p. 159. Ptolomeu (4, 5, 12) esmenta els *Αἴζαροι* com els habitants de la muntanya *Ἄζαρ*.

⁵⁰⁴ *Idem*, pp. 159-160.

⁵⁰⁵ *Idem*, pp. 160-161.

⁵⁰⁶ *Idem*, pp. 161-162.

⁵⁰⁷ *Idem*, p. 162.

⁵⁰⁸ *Ibidem*.

⁵⁰⁹ *Idem*, pp. 162-163.

⁵¹⁰ *Idem*, p. 163.

⁵¹¹ *Idem*, pp. 163-164.

⁵¹² *Idem*, pp. 164-165.

⁵¹³ *Idem*, p. 165.

⁵¹⁴ *Idem*, pp. 165-166.

⁵¹⁵ *Idem*, p. 166.

⁵¹⁶ *Ibidem*.

⁵¹⁷ Aquesta divisió ha merescut un estudi de CHAMOUX (1988), que la relaciona amb els fets històrics coneguts de la seva època. Segons l'anàlisi de Chamoux (*op. cit.*, p. 61), no és que les relacions dels grecs amb els libis de la Cirenaica fossin adés cordials, adés hostils, sinó que eren cordials amb els libis pagesos i ramaders i hostils amb els nòmades bandolers, que trobaven refugi als oasis del desert.

2.2. Dels *Νασαμῶνες* als *Laguatan*

2.2.1. *Νασαμῶνες*

De les tribus de la Cirenaica, mereixen una menció especial, per la importància i per la complexitat que presenten, els *Νασαμῶνες*⁵¹⁸. Els nasamons eren una tribu nòmada de ramaderia transhumant que, segons Heròdot (4, 172), es desplaçava estacionalment entre el golf de la Gran Sirte i l'oasi d'Augila⁵¹⁹. Heròdot (2, 32) presenta un grup de nasamons visitant l'oasi d'Ammon. Els nasamons apareixen entre les tribus líbies que tingueren conflictes territorials amb les ciutats costaneres en època ptolemaica i romana⁵²⁰. Posteriorment, diverses fonts es fan ressò de les ràtzies de nasamons a la Cirenaica. Durant tota l'antiguitat els nasamons consten entre les tribus cabdals de *Λιβύη*. A partir dels s. IV dC, però, la ubicació dels nasamons se sobreposa a la dels emergents *Laguatan*, cosa que ha fet identificar Y. Modéran els *Laguatan* com a *Nasamones* per una substitució onomàstica que roman sense explicació⁵²¹. L'etnònim *Nasamones* no desapareix, emperò —és present encara a Corip, al s. VI dC—, per la qual cosa Modéran pensa que certes fraccions han mantingut el nom genèric de *Nasamones*⁵²².

2.2.2. *Laguatan*

Sens dubte, la confederació de tribus *Laguatan*⁵²³ és la que ha atret més l'atenció de totes les que poblaven la Cirenaica i la

⁵¹⁸ L'etnònim d'aquesta tribu líbia antiga ha estat analitzat per VYICHL (2005, pp. 40-41) en amazic com una forma participial passiva d'un verb causatiu corresponent a una arrel \sqrt{Xmn} no precisada per l'autor. Si pensem que *n___m* pot ser una dissimilació de *m___m* —segons la forma *Mesammones* que dona Plini el Vell (5, 33-34)—, es podria proposar *Mās Ammon* 'el Senyor Ammon'. Òbviament, no té cap valor la proposta grega de Plini (*ibidem*) 'al bell mig de la sorra' (a partir de μέσος i ἄμμος), si més no des del punt de vista etimològic; però és possible que l'etimologia popular hagi pogut condicionar la lliçó de Plini.

⁵¹⁹ Cf. MODÉRAN 2003, pp. 219-249.

⁵²⁰ Segons una inscripció de Cirene del s. IV aC, els grecs vanceren una coalició de *Maces* i de *Nasamones* (SEG 9, 77).]

⁵²¹ MODÉRAN 2003, pp. 225. MATTINGLY (1995, p. 174) pensa que els *Austuriani*, que apareixen a les fonts clàssiques ja d'ençà del s. III dC pels seus atacs a la Cirenaica i a Tripolitània, representen un estadi anterior en el creixement dels *Laguatan*, de manera que acabarien essent-ne una subtribu. Recentment, MODÉRAN (2008, p. 4319) veu els *Laguatan* i els *Austuriani* com dues fraccions de l'antiga confederació dels nasamons, escindida després dels atacs de l'exèrcit romà de la fi del s. I dC i recomposada consegüentment sota una nova forma i basada principalment en l'oasi d'Augila.

⁵²² *Ibidem*.

⁵²³ Retenim la grafia llatina de Corip. Vegeu a MATTINGLY (1983, p. 106) la transcripció d'aquest etnònim a les fonts llatines, gregues i àrabs.

II. CIRENAICA

Tripolitània antiga i medieval⁵²⁴. Els *Laguatan* són els habitants originaris dels oasis de la Cirenaica i de Tripolitània⁵²⁵. Durant tota l'antiguitat visqueren independentment fora del *limes* en base a una economia agrícola, ramadera i comercial⁵²⁶. Entre els segles III-VIII dC adquireixen una notorietat extraordinària per les seves ràtzies devastadores *intra limitem* a la Cirenaica, a Tripolitània i ocasionalment fins a Bizacena. Durant aquesta època, no hi ha dubte que els *Laguatan* no són una tribu homogènia sinó una amalgama o confederació tribal força heterogènia que va absorbir un gran nombre de tribus sedentaritzades —i més properes a costa— de la Cirenaica i de la Tripolitània⁵²⁷. L'etnònim, conegut sota diverses formes (*Ilaguas*,

⁵²⁴ DESANGES (1962, pp. 101-102) els dedica una breu notícia. En els últims vint-i-cinc anys els estudis sobre els *Laguatan* han proliferat extraordinàriament. Reporto només una selecció bibliogràfica: Vegeu, en primera instància, MATTINGLY 1983, més àmpliament MODÉLAN 2003 (en què els *Laguatan* són uns dels protagonistes principals, sobretot pp. 153-310), *idem* 2008 i de nou MATTINGLY 2008.

⁵²⁵ Recentment, MODÉLAN (2003, p. 213) ha situat al sud de la Gran Sirte, entre *Zillah* i Augila, el punt de partença de l'expansió dels *Austuriani* i els *Laguatan* al s. III dC; semblantment MATTINGLY (2008, pp. 4314-4315), que en situa el punt de partença als oasis dels deserts de les Sirtes. En efecte, la primera ocurrència historiogràfica dels *Laguatan* remunta a la darrerria del s. III dC, quan Maximià mena una expedició contra ells (cf. DESANGES 1962, p. 101 i MATTINGLY 2008, p. 4314). De Corip (*Joànida*, 2, 89-91; 209; 345; 5, 172; 283-285) es pot inferir que els *Austur(iani)* eren una subtribu o fracció dels *Laguatan*. Vegeu el corpus, § 44.1.

⁵²⁶ Sembla que la ramaderia transhumant era més important en l'economia dels *Laguatan* que l'agricultura, que practicaven o controlaven —a través dels sedentaris del predesert— estacionalment (cf. MODÉLAN 2003, p. 302 i MATTINGLY 2008, p. 4316). A la historiografia francesa són caracteritzats simplement com a *nomades chameliers*, però la seva economia era certament molt més complexa. L'ús que feien del camell era força antic, des d'abans del s. V aC, com a animal de càrrega en les rutes comercials transsaharianes, sobre les quals vegeu *infra*, § IV.8. Com a animal de muntura i per a atacs militars, durant tota l'època preislàmica, els *Laguatan* preferien el cavall (cf. MATTINGLY 1983, pp. 104-105).

⁵²⁷ No ens entretindrem aquí a donar compte de les in comptables incursions dels *Laguatan* a Tripolitània i a d'altres contrades. A la Cirenaica, les més notòries són, d'una banda, la de l'any 260 dC, en què hi hagué un atac de tribus *Marmaridae* —identificables com a *Laguatan* segons MATTINGLY 1983, p. 97— a la Pentàpolis reprimit per les tropes del prefecte d'Egipte, Probe; i, d'altra banda, la de la primeria del s. V dC, de la qual fou testimoni el bisbe Sinesi de Cirene, que refereix la importància dels cavalls en els atacs dels *Austuriani*. Durant el període bizantí (ss. VI-VII dC), els *Laguatan* ocupaven algunes de les millors terres de conreu de la Cirenaica, on el govern bizantí no estenia el seu domini gaire més enllà de les ciutats costaneres. En el moment de la conquesta àrab, l'àrea d'influència de les tribus *Lawāta* s'estenia, segons els historiadors àrabs, al desert i als oasis occidentals d'Egipte (Ammon, *Oasis minor*, Farafra, *Oasis maior*), a la Cirenaica, a Tripolitània i fins més a l'oest. En qualsevol cas, en la historiografia àrab, el *Lawāta* són els “berbers” per excel·lència de la Cirenaica.

Laguatan, *Laguantan*, *Leuathae* a les fonts llatines; *Lawāta* a les fonts àrabs), es pot analitzar morfològicament com un patronímic amazic, tot i que el lexema és opac. Per ventura, com proposa S. Chaker, els **Ilāwātān* / **Ilāḡ^wwatān* foren els descendents d'un avantpassat epònim **Lāwā*⁵²⁸. Tenint en compte que <t>, a les fonts antigues, pot transcriure el fonema corresponent al protoamazic **/d/*⁵²⁹, es podria pensar en un nom derivat del verb (citem la forma tuareg) *əlwəḍ* “dérober, voler”, amb un tema d'imperfectiu (amb la segona radical tensa) *ilaḡāḍ*⁵³⁰, etimologia que escauria, com a designació exògena — donada per altres tribus paleoamazigues veïnes—, a un grup tribal famós per les ràtzies a llarga distància. La dificultat rau en la derivació, i és que per al nom d'agent esperariem un prefix en *m-*, que, de fet, trobem en les formes tuaregs modernes *āmalwad* (plural *imalwadān*) “voleur”⁵³¹. També es podria pensar en un participi (molt freqüents en onomàstica amaziga) masculí singular, més aviat el d'imperfectiu, *ilaḡ^wādān* ‘el qui roba’, que el de perfectiu, *ilawāḍān* ‘el qui ha robat’; sembla que la formació participial és la més satisfactòria ensems formalment i semànticament.

3. El lèxic paleoamazic de la Cirenaica a les fonts gregues

A la llista de quinze mots “líbics” arreplegats de les fonts literàries grecollatines per S. Gsell a la seva història antiga del nord d'Àfrica, n'hi ha vuit que ocorren en fonts gregues, que els recullen majoritàriament de la Cirenaica⁵³². Posteriorment, hel·lenistes —Chamoux, Chantraine, Dobias-Lalou, etc.— i amazigòlegs —Beguinot, Vycichl, Rössler, etc.— n'han aportat d'altres; no existeix, però, cap estudi de conjunt que discuteixi els possibles contactes lèxics grec-amazic, que haurien tingut lloc sobretot a la Cirenaica. Reprenem la discussió dels amaziguismes de les fonts gregues per tal com ofereixen valuoses informacions per a la lingüística històrica amaziga, d'una banda, i són testimonis excepcionals de contactes entre gent hel·lenòfona i amazigòfona, de l'altra.

⁵²⁸ Vegeu CHAKER 2008a, pp. 4321-4322.

⁵²⁹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.2.3.

⁵³⁰ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 502, *sub radice* √*hwḍ*.

⁵³¹ *Ibidem*.

⁵³² GSELL 1918-1928, vol. 1, pp. 312-314. No tots els mots assenyalats com a “líbics” ho són en realitat i n'hi ha d'altres que hi manquen, tal com tindrem ocasió de discutir a continuació; però, pel caràcter precursor, la “llista” de Gsell, represa adés i ara pels autors posteriors, és de referència obligada en l'estudi dels contactes lèxics grec-amazic.

3.1. Mots paleoamazics

Oferim sota aquest epígraf un estudi dels mots que tenen una correspondència amaziga clara o, si més no, admeten ser analitzats com a paleoamazics.

(1) βάρβαξ

Hesiqui glossa el mot βάρβαξ com a ‘falcó’ i l’atribueix als libis (ἰέραξ παρὰ Λίβυσι). Es tracta, aparentment, d’una arrel parcialment reduplicada que es pot explicar com a formació expressiva, permor de l’espinguet d’aquest ocell rapinyaire. El fet que, d’una banda, el mot sigui estrany a la llengua grega⁵³³ i, d’altra banda, la formació del mot sigui ben normal en amazic, convida a cercar en amazic algun enllaç que doni crèdit a la indicació d’Hesiqui. Car en amazic són freqüents les reduplicacions expressives a partir d’una base BR⁵³⁴. Cal partir de la premissa que el nominatiu βάρβαξ és una refecció analògica grega que ens porta a postular un tema /barbak-/, /barbax-/, /barbag-/, /barbaq-; en qualsevol cas, amb una velar (o uvular) com a consonant “temàtica”. Curiosament, la designació amaziga més estesa del ‘falcó’, *afalku*, és, probablement, d’origen llatí (<*falcō*, *-ōnis*)⁵³⁵; i no coneixem cap dialecte amazic on una forma reduplicada de BR vulgui dir falcó. Malgrat això, no manquen agafadors possibles. D’entre les moltes famílies de mots formades a partir d’una reduplicació de BR, evoquem la del verb *brbš* “être barbouillé de suie, tacher, être tacheté, marqué de petites taches, être bigarré”, ben present en la majoria de dialectes septentrionals⁵³⁶. Des del punt de vista semàntic, és ben possible que un ocell que en moltes de les seves espècies presenta taques molt marcades al plomatge fos anomenat en amazic antic ‘el pigallut / tacat / clapat / bigarrat’⁵³⁷. I, formalment, només restaria restituir el valor fonètic antic de /š/ per

⁵³³ CHANTRAINE 1968-1980, s. u. reporta un antropònim Βάρβαξ a Tera, és a dir a l’illa d’on provenien els primers colons grecs de Cirene. Aquesta dada és interessant perquè mostra el fenomen de “choc en retour” de l’onomàstica de la colònia vers la metròpoli des de la primeria de la colonització. Vegeu DOBIAS-LALOU 2000, p. 284, n. 11.

⁵³⁴ Vegeu els estudis d’EL MOUNTASSIR 1996 i de NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, pp. 89-97.

⁵³⁵ Segurament del llatí mateix, i no pas del romànic, pel fet que el plural apofònic *ifulka* suggereix que es tracta d’un manlleu antic, puix que els manlleus tardans —del romànic i de l’àrab, per exemple— solen formar el plural amb el morfema extern *-n*, si bé no manquen excepcions a aquesta tendència. D’altra banda, la conservació del consonantisme en amazic redueix considerablement l’àmbit romànic des d’on fóra possible un tal manlleu.

⁵³⁶ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, pp. 95-97. Cf. també el derivat *abrbaš* “grêlé (petite vérole)”, “bouton”.

⁵³⁷ No cal sortir de Tamazga per exemplificar aital transferència semàntica. En tuareg, a partir del verb *bāšār* “être blanc tacheté de petites taches rondes de couleur foncée” s’ha format un nom *bāšār* “esp. de faucon (blanc, à pattes rouges” i àdhuc un nom propi d’home *Bāšār* (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 53).

tal de verificar la correspondència amb la consonant temàtica que postulem com a velar (o uvular)⁵³⁸. Que el fonema /š/ no pot provenir de */c/⁵³⁹ protoamazic ho mostra el fet que trobem /š/ tant en els dialectes en què /š/ és el resultat de */c/ protoamazic (cf. rifyeny oriental dels *Ayt Iznasn abrbaš*) com en els dialectes en què el resultat de */c/ protoamazic és /k/ (cf. taixelhit i tamaziyt *brbš*). L'absència actual d'algun derivat d'aquesta família que vulgui dir 'falcó' es podria justificar per la introducció del llatí *afalku*, que presenten els dialectes que coneixen la família de *brbc*⁵⁴⁰. Com que les formacions expressives són, per natura, fàcilment renovables, no convé fer-se fort amb l'enllaç proposat. Sigui com vulgui, sí que convé retenir que el procediment en si —i molt especialment a partir d'una base BR— és extraordinàriament rendible en amazic, i, realment, fa tot l'efecte que la glossa d'Hesiqui βάρβαξ· ἰέραξ παρὰ Λίβυσι és digna de crèdit.

(2) βόρυς

Nom d'animal incert que evoca Heròdot (4, 192)⁵⁴¹ en una descripció de la fauna de la Cirenaica⁵⁴². Com que apareix darrere de dos felins depredadors (...θῶες καὶ πάνθηρες καὶ βόρυες...)⁵⁴³, es pot pensar en un animal de la mateixa mena, però no necessàriament, car l'inventari d'Heròdot no segueix l'ordre d'un zoòleg⁵⁴⁴. El mot és estrany a la llengua grega⁵⁴⁵ i, encara que, com assenyala M. Roussel⁵⁴⁶, el mot pot haver sofert la influència de la família de βιβρώσκω 'devorar' (especialment de βορά "pâture d'une bête de proie"⁵⁴⁷ i dels derivats en βόρος 'golafre, devorador'), no sembla que d'aquesta família lèxica s'hagi pogut formar un nom βόρυς. És lícit demanar-se, doncs, si en amazic hi

⁵³⁸ Sobre les evidències del fonema paleoamazic */š/, de baixa freqüència, vegeu *infra*, § IX.2.8.3.1.

⁵³⁹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.4.1.

⁵⁴⁰ Si, en lloc de les taques, pensem en el color gris molt fosc dels falcons, hom pot evocar el verb tamaziyt *brbx* "être, devenir noire (nuit), s'obscurcir" (TAÏFI 1991, p. 26). Malgrat que la realització /x/ és compatible amb el tema velar-uvular que postulem, el fet que aquesta família de mots només sigui coneguda a l'Atlas Mitjà fa poc esperançador l'enllaç.

⁵⁴¹ Vegeu el corpus, § 2.10.

⁵⁴² És notable el silenci sobre aquest mot en els comentaristes d'Heròdot que tracten d'aspectes de *realia*, sobretot GSELL 1915, que, després de tractar detalladament tots els altres animals (pp. 96-98), diu simplement que "nous ignorons ce que sont les δίκτυες et les βόρυες" (p. 98). Fins i tot CAMPS (1988a, p. 215) admet que "*Dictyes*, comme *Boryes* (à moins qu'il ne s'agisse d'un doublet fautif d'Oryes) résistent à toute identification".

⁵⁴³ '...xacals, panteres, *boryes*...'

⁵⁴⁴ Tal com ha assenyalat justament ROUSSEL 2005, p. 231: "Faut-il imaginer que les δίκτυες et les βόρυες étaient, eux aussi, des félins? C'est une hypothèse que rendent fragile nos observations précédentes: Hérodote n'est pas un classificateur".

⁵⁴⁵ No el recull, per exemple, CHANTRAINE 1968-1980.

⁵⁴⁶ ROUSSEL 2005, p. 231.

⁵⁴⁷ CHANTRAINE 1968-1980, p. 175, s.u. βιβρώσκω.

ha alguna pista que permeti resoldre l'etimologia d'aquesta fera. I el cas és d'una arrel $\sqrt{\beta\?r}$ es forma en amazic el nom del rei dels felins, el 'lleó', així com d'altres felins depredadors, tant en els dialectes septentrionals com en els meridionals: Ghadamès *aβor* 'lleó' (plural *βorən*)⁵⁴⁸, tuareg *āhār* 'lleó', (pl. *ihārrān*)⁵⁴⁹, mozabita *war* 'lleó'⁵⁵⁰, zenaga *waʔr* 'lleó' (plural *waʔrān*)⁵⁵¹, etc.⁵⁵² Semblen tractar-se del mateix mot el rifyeny *buharru* 'lleó, monstre'⁵⁵³ i *uhar* en diversos parlars amazics del nord del Marroc 'guineu'⁵⁵⁴. A la llum de les noves recerques sobre el dialecte zenaga de Mauritània, M. Kossmann ha reconstruït recentment el nom del lleó en protoamazic com a **ūβǎʔr*⁵⁵⁵. La vocalització d'aquest nom és una mica especial; però Kossmann ha remarcat que la l'esquema *ūCVC* es dona justament en alguns noms d'animals, com ara *udad* 'mufló' (<**ūdǎʔdʔ*>) i *uššn* 'xacal' (<**ūsyǎnʔ*>)⁵⁵⁶. Per tant, sembla que es pot aïllar una arrel $\sqrt{\beta\?r}$ i que la *ū-* és una vocal preradical —no pas el prefix d'estat—. Això, pel que fa a la reconstrucció protoamaziga. Pel que fa a l'amazic antic, és notable la terminació en -u, és a dir en vocal breu, impossible en l'amazic que coneixem però que, curiosament, és la mateixa que trobem en altres mots "libis" que ocorren en fonts gregues i que veurem a continuació⁵⁵⁷. D'altra banda, resta per justificar el timbre -o- de βόρως en relació amb -ǎʔ- del mot amazic que coneixem. No hi trobem una explicació segura; per ventura hi ha hagut una associació etimològica —en Heròdot o en algun copista— amb la família de βιβρώσκω 'devorar' (βορά, βόρος) de què hem parlat suara, però també podria reflectir el timbre [ʊ] d'un eventual plural apofònic paleoamazic. Semànticament és possible que els βόρως d'Heròdot siguin lleons, fins i tot si a 4, 191, en un context muntanyenc, s'esmenten uns λέοντες. Pensem que, de lleons, al nord d'Àfrica, n'hi havia de diverses menes, i que, encara que els continuadors de **ūβǎʔr* siguin les designacions més esteses del lleó en amazic, sovint conviu amb *izm* i *ayrad*, amb una distinció que en els dialectes contemporanis s'ha esborrat juntament amb l'extinció de la fera al nord d'Àfrica⁵⁵⁸.

⁵⁴⁸ LANFRY 1973, p. 26.

⁵⁴⁹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 339.

⁵⁵⁰ NAÏT-ZERRAD 1999, vol. 1, p. 92.

⁵⁵¹ NICOLAS 1953, p. 149 i TAINE-CHEIKH 2008, p. 528, *sub radice* $\sqrt{w\?r}$ i p. 43, *sub radice* $\sqrt{\?r}$.

⁵⁵² No és l'única designació del 'lleó' en amazic: també hi ha *izm* (sobretot al Marroc) i *ayrad* en rifyeny (SERHOUAL 2002, p. 663).

⁵⁵³ Amb prefix *bu-* 'el de'.

⁵⁵⁴ KOSSMANN 1999a, § 5.14, pp. 106-107.

⁵⁵⁵ KOSSMANN 2001b, p. 89.

⁵⁵⁶ Segons m'ha manifestat per a l'anàlisi del noms en *ūCVC* el propi Kossmann en comunicació personal.

⁵⁵⁷ Sobre aquesta terminació nominal en -u en paleoamazic vegeu *infra*, § IX.4.2.3.

⁵⁵⁸ A Algèria i Tunísia hi ha hagut lleons fins al s. XIX (cf. GSELL 1918-1928, vol. 1, p. 111 i CAMPS 1988a, p. 210) i al Marroc fins al s. XX.

D'altra banda, no és infreqüent en amazic que el nom del lleó designi també alguna mena de pantera o algun altre felí depredador. Per tant, ni la semàntica de **ūβǎr(ū)* en amazic ni el context herodoteu en què ocorre βόρυσ és problemàtica per a la identitat del mot, fins i tot si no podem saber del cert de quina mena de lleó o felí gran es tracta.

(3) βρικόν

A escatir l'origen amazic del grec cireneu βρικόν 'ase' hem dedicat un article⁵⁵⁹, al qual remetem per a tota la història filològica, la reconstrucció de l'ètim amazic, la discussió semàntica, l'adaptació del mot amazic en grec, en llatí (i en romànic) i les condicions històriques del manlleu. Aquí en reprenem només les conclusions.

Tots els indicis externs emmenen a cercar en amazic l'ètim del grec cireneu βρικόν 'ase', així com el llatí *buricus* 'cavall petit' i les formes italo-romàniques *boric(u)* i *bricco* i les iberoromàniques *borrico* i *burrigo*: en primer lloc, les notícies del comentarista afrolatí Porfirió (s. III dC) i del lexicògraf Hesiqui (βρικόν· ὄνον, Κυρηναῖοι· βάρβαρον), que, probablement, s'abeura, en darrera instància, d'una font cirenea d'època alexandrina⁵⁶⁰; en segon lloc, la procedència nord-africana de rucs, cavalls de càrrega i altres atzembles deçà de la Mediterrània; i, en tercer lloc, la caracterització dels cavalls libis com a petits i resistents i vàlids sobretot per a la càrrega i el tir, segons les fonts arqueològiques, numismàtiques i filològiques de la Cirenaica i de l'Àfrica romana. Malgrat aquestes pistes, llatinistes, hel·lenistes i romanistes no n'han cercat l'origen a l'Àfrica del Nord. I el cas és que en amazic és ben coneguda una arrel √*brk* 'negre', a la qual pertany el verb de qualitat *ibrik* (aorist) / *brrik* (perfectiu) 'ésser negre', 'ésser bru', del qual deriva un nom no menys difós *abbrkan* 'el negre' —en els dialectes contemporanis—, que es pot reconstruir sense dificultats per comparació interdialectal en la protollengua com a **bVrrīkān* seguint l'esquema **C₁V₁C₂V₂C₃-ān*. Per labilitat de la tensió —freqüent en arrels que contenen *r*—, un tema *brkk-* —amb tensió de la tercera radical— també té curs en amazic, si bé en desconeixem l'antiguitat. Per indicis externs, sobretot l'onomàstica antiga —per exemple, un antropònim *Burcanta* a la Joànida de Corip—, pensem que la primera vocal breu podia haver estat *ū*, per tant **būrīkān*, si bé no és segur —podria ser també una simple propagació de la labialitat de la consonant inicial—. En la distinció entre èquids de càrrega —i altres atzembles— en amazic, el color és el mecanisme de més rendiment —per exemple el nom genèric del 'ruc', *ayyul*, pròpiament 'el bru', en tots els dialectes occidentals, a partir del verb *iywal* 'ésser bru'—. Si bé no tenim indicis que **būrīkān* (o **būrīkkān*?) 'el negre' hagi estat mai, en algun indret de Tamazga, el nom genèric d'algun èquid de càrrega, sí que sabem,

⁵⁵⁹ MÚRCIA 2007b.

⁵⁶⁰ Sobre la literatura grega de Cirene, vegeu *infra*, § 9.1.

gràcies al lèxic temàtic d'al-Hilālī, que *ibrrkan* s'ha usat en taixelhit per a un èquid de càrrega, probablement per a un cavall petit de càrrega. És ben possible que en el registre especialitzat de les atzembles propi de pagesos, muntanyencs, traginers i manescals amazics de la Cirenaica hel·lenística i l'Àfrica romana **būrrīkān* fos una de tantes designacions d'èquids de càrrega, concretament d'un 'cavall petit de càrrega' —segons el testimoni precís i fidedigne de Porfirió— de color negre o fins del 'ruc' —segons el testimoni escaritat d'Hesiqui per a la Cirenaica—. Procedent de l'adstrat amazic, l'afrollatí *būrīcus* —amb variants **būrrīcus* / **būrrīccus* que poden ser reflex de la labilitat en la tensió temàtica de l'ètim amazic **būrrīkān* / **būrrīkkān*— va passar al llatí deçà la Mediterrània durant l'antiguitat tardana (potser ja al s. III dC), del qual són continuadores, aparentment, les formes italoromàniques *boric(u)* i *bricco* i les iberoromàniques *borrico* i *burrīco*. En grec, en canvi, βρικόν 'ase' no sembla haver transcendit del dialecte grec de la Cirenaica.

(4) ΔΙΚΤΥΣ

Aquest mot designa un animal incert que apareix a Heròdot (4, 192) en la seva descripció de la fauna de la Cirenaica:

...ὑαίλαι, καὶ ὕστριχες καὶ κριοὶ ἄγριοι καὶ δίκτυες καὶ θῶες καὶ πάνθηρες καὶ βόρυες...⁵⁶¹.

Per la seqüència en què apareix es fa difícil de precisar quina mena d'animal és el ΔΙΚΤΥΣ⁵⁶². No sembla que el mot pertanyi a cap família lèxica grega⁵⁶³ i no en coneixem cap proposta etimològica⁵⁶⁴. Si pensem en l'amazic, es pot adduir el nom de la 'mostela' —i bestioles afins— en bona part dels dialectes septentrionals, que remet a una arrel √dy: rifeny *tadyayat* "belette", cabilenc *tadyayatt* "belette", xauí *ddyay*, *tadyayat* "belette", xènua *hadyaya* "surmulot", Wargla *tadyaya* "mulot, sort de rat de palmier"⁵⁶⁵. També en taixelhit premodern *tadqqat* "*al-ġamīra*, *ibn 'irs* ('belette'), *al-qasqira*"⁵⁶⁶. Com que les restriccions en la formació d'arrels lèxiques de l'amazic impedeixen una seqüència amb dues dentals (entre *t - d - ḍ*), la <τ> no pot formar part del lexema, si és que el mot és realment amazic, i es podria analitzar com la terminació

⁵⁶¹ '...hiènes, porcs espins, marrans salvatges, *dictyes*, xacals, panteres, *boryes*...'. Vegeu el corpus, § 2.10.

⁵⁶² Els assajos d'identificació dels ΔΙΚΤΥΕΣ han estat paral·lels als dels ΒΟΡΥΕΣ estudiats més amunt, n° 2.

⁵⁶³ Només apareix a Heròdot i a Hesiqui, que el glossa ὁ ἰκτίνος [que tant podria significar 'milà' com 'mena de llop' en grec] ὑπὸ Λακόνων. Vegeu CHANTRAINE 1968-1980, p. 284, s. u.

⁵⁶⁴ Recentment, ROUSSEL (2005, p. 231) ha admès que "nul n'a su découvrir à quoi correspondent les *dictyes*".

⁵⁶⁵ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, p. 359.

⁵⁶⁶ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 101, n° 702; p. 127, n° 67.

de femení *-t*. Sens dubte, això juga a favor de l'etimologia del nom amazic de la 'mostela' —també femení—, però no explica el perquè de la terminació *-u(ς)*. Fins ara, l'enigmàtica terminació en *-u(ς)* que retrobem en altres mots líbics de les fonts gregues —com ara *λιλυ* i *βόρυς*—⁵⁶⁷ apareixia tan sols en noms masculins⁵⁶⁸. Per a l'amazic antic es pot reconstruir el nom de la mostela com a **diqat-u*. En els dialectes amazics moderns observem una reduplicació de la segona radical *γ*, per ventura per compleció del lexema.

(5) ἐλαία

Aquest mot apareix a Hesiqui⁵⁶⁹ amb la definició *δίφρου Κυρηναϊκοῦ μέρος*⁵⁷⁰. El mot *ἐλαία* manca en l'estudi recent de C. Dobias-Lalou sobre el lèxic cireneu⁵⁷¹ i als diccionaris etimològics grecs. És clar, no és més que un homònim del nom grec de l'olivera⁵⁷². Com que els libis eren famosos a l'Hèl·lade com a “mestres en els carros de dos jous” (a l'*Electra* de Sòfocles, v. 702) i la ciutat de Cirene és celebrada pel tebà Píndar (*Pítica*, 2, 5 i 7) com a *εὐάρματος* ‘de bons carros’⁵⁷³, es podria mirar de cercar en la llengua dels libis l'origen d'aquest mot cireneu per al qual no s'ha trobat cap ètim grec plausible. Una etimologia amaziga es podria cercar a partir d'una arrel panamaziga *√(h)ly* ‘pujar, muntar’: tuareg *alay* “être suspendu à” —amb un nom verbal *allay*—, cabilenc *aly* “monter”, tamaziyt *aly* “monter, s'élever” —que coneix un deverbatiu *alay* “action de monter, montée; ascension; escalade”—⁵⁷⁴, taixelhit *γ^wly* “monter, se lever”⁵⁷⁵, Wargla *aly* “monter”, —amb un nom verbal *allay* “montée, fait de monter”—⁵⁷⁶, etc. L'enllaç, però, resta incert, i el fet que no se'ns precisi de quina part del carro es tracta no ajuda a la determinació de l'ètim.

(6) ζεγέριες

El mot *ζεγέριες* apareix ja a Heròdot com a mot “líbic” amb el significat de ‘turons’ (*βουνοί*):

⁵⁶⁷ Vegeu *supra*, § 3.1.2 i *infra*, § 3.1.8.

⁵⁶⁸ Discutim el possible valor morfosintàctic d'aquesta terminació paleoamaziga *-u* *infra*, § IX.4.2.3.

⁵⁶⁹ Ed. LATTE 1966, vol. 2, p. 59.

⁵⁷⁰ ‘Part del carro cireneu’.

⁵⁷¹ DOBIAS-LALOU 2000, pp. 279-289.

⁵⁷² No hi ha constància de cap nom **ἐλαία* derivat de *ἐλαύνω* ‘empènyer, avançar’, que coneix algunes aplicacions a l'equitació, com ara en el derivat *ἐλασις* “fait de chasser”, “expédition militaire”, “fait d'aller à cheval” (CHANTRAINE 1968-1980, p. 332, *s.u.* *ἐλαύνω*).

⁵⁷³ Vegeu també MÚRCIA 2007b.

⁵⁷⁴ TAÏFI 1991, pp. 388-389.

⁵⁷⁵ EL MOUNTASSIR 2003, p. 85.

⁵⁷⁶ DELHEURE 1987, pp. 176-177.

μῶν δὲ γένεα τριξὰ αὐτόθι ἐστί· οἱ μὲν δίποδες καλέονται, οἱ δὲ ζεγέριες (τὸ δὲ οὖνομα τοῦτο ἐστὶ μὲν Λιβυστικόν, δύναται δὲ κατὰ Ἑλλάδα γλῶσσαν βουνοί), οἱ δὲ ἐχινέες (*Història*, 4, 192) ‘Hi ha tres espècies de rates: les anomenades *dípodes*; les *zegèries* (el mot aquest és líbic; respon al mot grec que significa ‘turó’) i els ericons’ (vegeu el corpus, § 2.10)⁵⁷⁷.

Els filòlegs han dubtat de la identitat amaziga del mot ζεγέριες. S. Gsell⁵⁷⁸ va apuntar a un origen “púnic” a partir d’una indicació de Dioscòrides (4, 123)⁵⁷⁹, que dóna ζιγαρ com a equivalent “africà” del fitònim βούνιον⁵⁸⁰. Amb raó, C. Dobias-Lalou es qüestiona “mais cet équivalent ‘africain’ est-il forcément punique? Non moins africaine et plus satisfaisante pour la Cyrénaïque est la piste berbère”⁵⁸¹. De fet, no hi ha constància de tal mot ζιγαρ o γιζαρ en fenici-púnic. D’altra banda, tal com argumentem en el nostre estudi sobre els fitònims Ἐφροι del Pseudo-Dioscòrides⁵⁸², és improbable que el lèxic amazic que hi hem identificat provingui —si més no directament— de la Cirenaica; creiem que prové d’alguna contrada a l’oest de la Cirenaica, segurament algun indret de l’Àfrica romana d’implantació púnica. Sobre la pista amaziga, Dobias-Lalou no addueix l’ètim concret per a ζεγέριες, cosa que sí que féu F. Beguinot⁵⁸³, quan va proposar una “radice *zeger*, con significati di *esser lungo, essere grande, essere alto, essere profondo*”⁵⁸⁴ i addueix mots en diversos dialectes amazics representants d’aqueixa “arrel”; cap, però, que vulgui dir concretament ‘turó’ o ‘muntanya’. El descabdellament semàntic de l’arrel amaziga \sqrt{zgr} és força complex, i es pot pensar que ens trobem davant de diverses arrels homònimes: (1) la representada pel tuareg *əzgar* ‘travessar’⁵⁸⁵ i l’amazic septentrional *zgr* ‘idem’⁵⁸⁶; (2) la representada pel tuareg *zāgrāt* / *zegrīt* ‘ésser llarg, ésser alt, ésser pregon’, *tāzzāgrāt* ‘longitud, alçada, profunditat’, *zāggār* ‘longitud’, el topònim *Amāzzegri* ‘(lit.) el Llarg’,

⁵⁷⁷ Sobre les implicacions sociolingüístiques que es poden inferir d’aquest passatge herodoteu, vegeu *infra*, § 11.1.

⁵⁷⁸ GSELL 1918, vol. 1, p. 313, n. 2.

⁵⁷⁹ En realitat la lliçó d’aquest mot és incerta, atès que una part de la tradició textual de Dioscòrides reporta ζίγαρ i una altra part γιζάρ, que WELLMANN 1958 va preferir en la seva edició (vol. 2, p. 271). Sobre el lèxic africà del Pseudo-Dioscòrides, vegeu *infra*, § V.14.

⁵⁸⁰ ROUSSEL (2005, pp. 228-229) s’addereix, sense més, a la fràgil hipòtesi de Gsell. Com veurem en l’estudi dels fitònims “africans” del Pseudo-Dioscòrides, és a tort que hom ha atribuït fins ara al púnic la majoria d’aquests fitònims.

⁵⁸¹ DOBIAS-LALOU 2000, p. 288.

⁵⁸² Vegeu *infra*, § VI.14.

⁵⁸³ BEGUINOT 1924. Dobias-Lalou s’adhereix, en canvi, a la proposta etimològica de PARADISI 1962, que, com veurem, és formalment impossible.

⁵⁸⁴ *Op. cit.*, p. 188.

⁵⁸⁵ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 878-879, amb nombrosos derivats.

⁵⁸⁶ DALLET 1982, *sub radice* \sqrt{zgr} .

āzogari ‘cresta (del gall o dels cabells)’⁵⁸⁷, també en amazic septentrional *zgrit* ‘ésser llarg’, *azgrar* ‘llarg’⁵⁸⁸, *təgrar* ‘llargada, profunditat, alçada’⁵⁸⁹; (3) el nom del toro (panamazic) *azgār*; (4) el nom del ginjol: en tuareg *azəggar*⁵⁹⁰ i en amazic septentrional *azgg^war*⁵⁹¹; (5) la representada pel verb *āzgər* ‘sortir, germinar’, bàsicament del dialecte zenaga de Mauritània⁵⁹², que coneix els derivats nominals *āzəggər* “fait de sortir, sortie”⁵⁹³ i *tāzəgrā^h* / *tāzägärt* “fait de sortir, sortie; fait de sortir de terre, de germer, germination”⁵⁹⁴; (6) finalment, la representada pel nom cabilenc *azagur* ‘esquena’⁵⁹⁵. La proposta de Beguinot de partir de la família de *zāgrāt* / *zgrit* ‘ésser llarg, ésser alt’ és força plausible, però el cas és que no trobem, en cap dialecte, cap nom comú amb el sentit de ‘elevació del terreny’. En la majoria de dialectes amazics, ‘turó’ és diu *awrir* —amb un femení *tawrirt* ‘turonet’—⁵⁹⁶. La toponímia, en canvi, ofereix enllaços més prometedors. A la vall del Dra hi ha un topònim *Tazggurt* —oficialment, amb l’aparença arabitzada, *Zagora*—, que É. Laoust explica com a “nom d’une falaise [...] elle désigne un petit chaînon montagneux situé dans le Dra, à une centaine de kilomètres en aval d’Agdz, entre le district de Ternata et celui de Fezwata”⁵⁹⁷. D’altra banda, en territori tuareg hi ha una muntanya anomenada *Ezəggar*⁵⁹⁸ i, naturalment, l’important massís muntanyós de l’*Ahəggar*⁵⁹⁹, que deu remetre a allò si tenim en compte el conegut tractament /h/ de /z/ amazic en el parlar tuareg *tāmahāq*.

L’enllaç etimològic proposat per Beguinot no és l’únic que ha estat fet a partir de l’amazic. El protohistoriador G. Camps va suggerir, de passada, que “il peut se rattacher soit à la racine azugagh (rouge) soit à la racine azegrar (long). Il semble très proche du nom de la tribu maure

⁵⁸⁷ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 879-880, amb nombrosos derivats.

⁵⁸⁸ TAÏFI 1991, p. 798, DELHEURE 1987, p. 388, etc. Sobre aquesta arrel, vegeu un petit recull interdialectal a NAÏT-ZERRAD 1998, p. 185.

⁵⁸⁹ DELHEURE 1987, p. 388.

⁵⁹⁰ PRASSE-ALOJALY-MOHAMED 2003, vol. 2, p. 879.

⁵⁹¹ TAÏFI 1991, p. 797. En femení, el nom del ginjoler: *tazgg^wart* (DELHEURE 1984, p. 248).

⁵⁹² NICOLAS 1953, pp. 418-419 i TAINE-CHEIKH 2008, p. 601, *sub radice* √zgr.

⁵⁹³ TAINE-CHEIKH, *loc. cit.*, en l’expressió *āzəggər ən tāwggi?d* “éruption de bouton (litt. sortie...)”.

⁵⁹⁴ *Ibidem*.

⁵⁹⁵ DALLET 1982, *sub radice* √zgr.

⁵⁹⁶ Fins en el parlar de l’oasi de Siwa trobem *turarət* (LAOUST 1931, p. 216).

⁵⁹⁷ LAOUST 1942, p. 91, n° 296. L’autor vincula el topònim amb el mot *azagur* ‘cabellera’ a Ntifa, ‘esquena’ i fins ‘espatlla’ en cabilenc.

⁵⁹⁸ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 879.

⁵⁹⁹ El topònim oficial francès *Hoggar* prové de la forma arabitzada dialectal *Huggār*. Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 328.

des *Zegrensi* (Ptolémée IV, 1, 5)⁶⁰⁰. Un parell d'anys més tard, en un article consagrat a l'etimologia d'aquest mot, U. Paradisi va pensar d'enllaçar ζεγέριες amb el nom per a 'rata' en el parlar amazic de l'oasi d'Augila, al sud de la Cirenaica, segons un vocabulari de 1827 de Fr. Muller, que reporta *eghzert* "rat"⁶⁰¹. La designació amaziga més comuna de la rata és *ayrda* als dialectes occidentals (d'una arrel √*yrdy* com mostra el femení *tayrdayt*) / *agərđi* als dialectes orientals (Siwa, Nefussa 'ratolí', Sokna); i no creiem que, amb l'únic testimoni de *eqzer* a Augila, s'hagi de dubtar del caràcter antic i general de *ayrda* / *agərđi*. Això, és clar, no obsta perquè *eqzer* sigui el resultat local de ζεγέριες d'Heròdot; però, en tal cas, caldria admetre una metàtesi ZGR > QZR difícil de justificar⁶⁰². És més, puix que la realització antiga del fonema protoamazic /ɣ/ devia ser [q] o [kʷ]⁶⁰³, no veiem com [q] ha pogut ser transcrit en grec amb una gamma, tenint en compte casos més clars com el de Μάζικες < **maziq-*. Per aquesta mateixa raó, hem de rebutjar la proposta de Beguinot d'enllaçar ζεγέριες amb l'arrel amaziga √*zyr*⁶⁰⁴, a partir de la qual es forma el mot panamazic —amb alguna variant fonètica, segons el parlar— *azayar* 'plana', que, a més a més, és semànticament antònim de βουός!⁶⁰⁵. Ζεγέριες, aplicat a una mena de rata, es pot entendre com una transferència, per el·lipsi del nucli del sintagma nominal, del nom dels turons en paleoamazic, en què seria designada com "la (rata) dels turons". Per a la reconstrucció del nom *azggur*, que avui dia sembla fossilitzat en la toponímia, en amazic antic proposaríem **zǎggūr* (plural **zǔggār*), en femení **zǎggūrt*. Doncs, el sintagma 'la rata dels turons' fóra quelcom del tipus **qǎrday ǎn zǔggār*, en singular 'la rata del turó' **qǎrday ǎn zǎggūr*.

Comptat i debatut, encara que de l'arrel panamaziga √*zgr* 'ésser llarg, ésser elevat' no coneixem cap nom comú que vulgui dir 'elevació del terreny', 'turó' en cap dialecte amazic modern, és lícit pensar que en amazic antic sí que va poder existir, no solament perquè tant formalment com semànticament l'enllaç amb aqueixa arrel és satisfactori, sinó també perquè la toponímia nord-africana aporta indicis que un tal nom va poder existir realment, per exemple un *Tazggurt* aplicat a un penya-segat i a una petita cadena muntanyosa a la vora del Dra —poca cosa en comparació amb els veïns cims alterosos

⁶⁰⁰ CAMPS 1960, p. 125, n. 404. La confusió entre /ɣ/ i /r/ avui dia és típica dels francòfons que parlen o aprenen amazic, però és inconcebible en grec antic. Sobre la tribu tingitana dels *Zegrenses*, vegeu *infra*, § VIII.2.

⁶⁰¹ Citat per PARADISI (1960, p. 176), que va recollir personalment, al mateix oasi, *eqzer* [sic] "topo", plural *aqzar*.

⁶⁰² "Ad Augila infatti il 'topo' si chiama *eqzer*, *yǎqzer*, che altro non sarebbe che la metatesi di ζεγέριες" (PARADISI 1962, p. 203).

⁶⁰³ Vegeu *infra*, § IX.2.8.5.

⁶⁰⁴ BEGUINOT 1924, p. 191.

⁶⁰⁵ Vegeu, tanmateix, el forçat raonament semàntic, que ens sembla del tot insostenible, de PARADISI (1962, pp. 204-205) per a fer correspondre semànticament *azayar* amb βουός.

de l'Alt Atlas—⁶⁰⁶ i al massís muntanyós de l'*Ahǧgar*, entre d'altres. Per tot plegat, i malgrat les dificultats persistents, és possible que, en efecte, el mot herodoteu ζεγέριες tingué origen en la llengua dels libis.

(7) κύρα

Segons el Pseudo-Dioscòrides, els Ἄφροι anomenaven l'asfòdel κύρα:

ἀσφόδελος· οἱ δὲ ναρθήκιον, Ῥωμαῖοι ἀλβούκιουμ, Ἄφροι κύρα (De materia medica, 2, 169)⁶⁰⁷.

Tal com argumentem en l'estudi sobre la fitonímia africana del Pseudo-Dioscòrides, és improbable que la designació amaziga de l'asfòdel hagi estat recollida a la Cirenaica —segurament en alguna regió més occidental, a l'Àfrica romana—; ara, podem assumir amb molta probabilitat que κύρα 'asfòdel' també era usual a l'amazic de la Cirenaica, per tal com és a la base del topònim Κυράνα / Κυρήνη⁶⁰⁸. En efecte, l'asfòdel és una planta típica de la vegetació de la costa de Líbia, juntament amb la murtra, i abunda justament als rodals de l'antiga Cirene⁶⁰⁹. V. Bertoldi adduí els noms amazics *iyri* "asphodèle" i *ayōri* "bâton"⁶¹⁰ com a continuadors de l'antic κύρα⁶¹¹. L'enllaç és convincent, tal com mostrarem a partir dels fets lexicològics amazics que detallarem a continuació. El nom de l'asfòdel és també *iyri* en taixelhit⁶¹², en què també és anomenat *azalim n wuššn*, pròpiament 'la ceba del xacal'⁶¹³. És possible que remeti a això el nom d'un home d'*Albulae* (Mauretània

⁶⁰⁶ En aquest sentit, no és rebutjable l'al·lusió de Camps referida suara als maures Ζεγρήνσιοι de Ptolomeu (4, 1, 5), que serien, doncs, 'els muntanyencs'.

⁶⁰⁷ Sobre aquest fitònim africà citat pel Pseudo-Dioscòrides, vegeu *infra*, § V.14.1.13.

⁶⁰⁸ Tal com va establir BERTOLDI 1937 en un meritori article al qual ens referirem específicament *infra*, § 5.7 en tractar el topònim.

⁶⁰⁹ Vegeu les referències dels estudis fitogeogràfics que així ho mostren a BERTOLDI, *op. cit.*, p. 60, n. 2.

⁶¹⁰ A partir de LAOUST 1920, p. 498, que els va recollir en parlars de l'Atlas mitjà.

⁶¹¹ BERTOLDI, *op. cit.*, pp. 59-60.

⁶¹² DESTAING 1920, p. 23; ja al lèxic d'al-Hilālī (VAN DEN BOOGERT 1998, p. 88, n° 525 i altres) i en la *Umdat at-ṭabīb* (TILMATINE 2002, p. 480). BEYHL (2004, p. 12, n° 27) ho nota *irgrī*: 'asphodelus spec.' —desconfiem d'aquesta transcripció, sobretot si tenim en compte que l'autor, que és botànic i no lingüista, nota malament altres fitònims—, mentre que TOPPER (1999, p. 241) nota *IGhRI* 'Affodill (*Asphodelus micricarpus* Vir)'

⁶¹³ En wargli, l'asfòdel es diu *kikuṭ* (DELHEURE 1987, p. 158); es tracta òbviament d'una creació expressiva. En cabilenc s'usa l'arabisme *abrwaq* (DALLET 1962, p. 13; IGGI-SMAÏL 2003, p. 160) al costat del mot genuí *iyri* (almenys a calcs *Ayt Idjer*). TRABUT (1935, p. 37), sense indicació geogràfica, reporta: *tiglich*, *taziout*, *hirri*, *ingri*, *aouli* 'asphodelus microcarpus, a. cerasiferus'.

Cesariana) anomenat *Curai*⁶¹⁴, si bé aquest enllaç és més dubtós. Com és habitual en la desigualment documentada lexicografia amaziga, la fitonímia dels dialectes orientals no està estudiada i no sabem com es diu l'asfòdel ens els dialectes amazics propers a l'antiga Cirenaica, sobretot els de Líbia. L'adaptació de l'amazic antic al grec antic no presenta gaires problemes: l'articulació antiga del fonema protoamazic *ɣ era oclusiu, versemblantment [q] o [kʷ]⁶¹⁵, que, com sabem d'altres casos, en grec era transcrit mitjançant <κ>⁶¹⁶. Només tenim el dubte del valor del fonema que apareix transcrit mitjançant <υ>, car el Pseudo-Dioscòrides transcriu de vegades /u/ mitjançant <ου> (per exemple, en el cas del mot llatí ἀλβούκιουμ). És clar que <υ> transcriu una vocal breu, que podria ser, certament, una /ũ/, però també una /ĩ/ labialitzada pel contacte amb el fonema uvular /q/. A la terminació, el diftong -ay podia ser en amazic antic monoftongat en -e, que s'adaptaria, en grec cireneu —bàsicament dòric— com a <a> (d'on Κυράνα) i en jònic-àtic com a <η> (d'on Κυρήνη)⁶¹⁷, si bé també es podria analitzar com una apòcope de la vocal final de κύρα i sufixació de -άνα /ήνη. Doncs, postulàriem un paleoamazic *qūrāy /*qūrē. Més tard, amb l'aglutinació del morfema d'estat, tindriem *ā-qūrē, que, amb síncope de la vocal breu, tancament vocàlic ē > ī i metafonia passaria a iqri. El canvi q > ɣ —sigui quin sigui el valor fonètic precís que assignem a /q/— és de datació incerta. Totes les evolucions fonètiques esmentades estan ben establertes i no presenten problemes.

(8) λίλυ

L'estudi lexicològic de la glossa d'Hesiqui λίλυ· τὸ ὕδωρ. Λίβυες ha estat desenvolupat en un article monogràfic en què proposem solucions als problemes de lingüística històrica amaziga que la glossa en qüestió suscita i seguim la pista de λιλυ en la lexicografia grega anterior a Hesiqui⁶¹⁸. Aquí només en reportem sumàriament les conclusions que fan referència als fets amazics, obviant l'enllaç etimològic amb el nom grec del Nil:

Mitjançant la comparació interdialectal amaziga arribem a la reconstrucció d'un nom protoamazic *līl-ũ o *līl-ǎw/*līl-ĩw, que ha evolucionat seguint les següents etapes: (1) prefixació del morfema d'estat: *a-līl-ũ; (2) metafonia de la vocal del prefix per influx de la vocal radical: *i-līl(-ũ); (3) afebliment de la vocal radical, més o menys acusat segons els dialectes amazics contemporanis: (a) amb abreujament de la vocal radical i conservació del timbre: ilīl a Matmata (Tripolitània) —si

⁶¹⁴ Vegeu *infra*, § VII.8.1.

⁶¹⁵ Vegeu *infra*, § IX.2.8.5.

⁶¹⁶ *Ibidem*.

⁶¹⁷ En grec, la quantitat de la vocal υ del topònim és làbil. Vegeu DOBIAS-LALOU 2000, pp. 256-257. En amazic antic, creiem que la quantitat de la vocal era breu, en tot cas s'ha de postular com a tal en protoamazic.

⁶¹⁸ MÚRCIA 2007a.

és la la transcripció és correcta—; (b) amb xevà : *iləl* a Zuara, Nefussa, Jerba i Sened; (c) amb reducció a zero de la vocal radical i consegüent tensió de *l* : *ill* en taixelhit i en zenaga. La presència d'una *-*ũ* o *-*Vw* originària és probable, gràcies al testimoni del plural zenaga *ällün*⁶¹⁹, dialecte en què sabem que el plural en *-ün* es correspon, en altres dialectes, a *-awn* o *-iwn*. Tot els processos referits són nets en fonètica històrica amaziga. Pel que fa a l'arrel d'origen, *lilVw* no està relacionat ni amb *√lβ?* 'plorar' ni amb *√lʔ(lʔ)* 'néixer'. La vinculació amb *√lw?* 'ésser vast' i *√lwh* 'ésser moll per la humitat' és possible, però no queda clar el procés de formació.

La semàntica del mot és força làbil. Creiem que **lilVw* denotava bàsicament 'curs d'aigua cabalós' i que segurament no era la designació genèrica de 'aigua' —que és la que dona Hesiqui—, per a la qual *aman* és panamaziga i de soca afroasiàtica. És a partir d'aquest significat originari bàsic que el mot ha estat aplicat adés a un 'riu cabalós' (per exemple, el riu Senegal), adés a 'mar' (p. ex. la Mediterrània i l'oceà Atlàntic), i fins i tot té aplicacions més especialitzades, com ara 'parcel·la de terra' (< 'terra de regadiu'). També a partir del sentit bàsic esmentat es pot entendre el verb (*i*)*lil* 'ésser esbandit' (amb un causatiu *slil* 'esbandir'), pròpiament 'ésser sotmès a aigua en circulació'.

Podem resseguir amb garanties, fins a cert punt, les fonts de la glossa λίλυ· τὸ ὕδωρ. Λίβυες a través de la lexicografia d'ençà d'Hesiqui d'Alexandria (s. VI dC) < Diogenià d'Heraclea de Pont (s. II dC) < Pàmfil d'Alexandria (s. I dC); però, a partir de Pàmfil, el rastre de λιλυ es complica. Pensem que Apol·lodor de Cirene, per la procedència, és, de les fonts de Pàmfil, la més versemblant per a la col·lecció d'un mot d'origen libi. Però no se'n coneix amb seguretat la datació; creiem, amb moltes reserves, que podria ser d'època alexandrina (de vers el s. III-II aC??)⁶²⁰.

(9) σίλφιον

No és per caprici que naturalistes, historiadors i lingüistes han consagrat monografies senceres i una munió d'articles a escatir els enigmes, ara com ara sense solució clara, que planteja la planta que els grecs antics anomenaren σίλφιον. Car el σίλφιον fou, al llarg de tota l'antiguitat, l'emblema de la Cirenaica: les monedes encunyades a la Cirenaica duïen una representació d'aquesta planta⁶²¹; els poetes antics anomenaren la Cirenaica ἡ γῆ σιλφιοφόρος⁶²²; el comerç del σίλφιον fou monopoli de l'estat cireneu ja durant la monarquia dels Battíades i encara durant l'imperi d'August, que el recaptava com a impost als libis

⁶¹⁹ Vegeu, en darrera instància, TAINE-CHEIKH 2008, p. 330, *sub radice* *√ll*.

⁶²⁰ Sobre les fonts gregues de Cirene, vegeu *infra*, § 9.1.

⁶²¹ Vegeu, en el corpus numismàtic de MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 1, pp. 9-16, 31 i 104-109.

⁶²² També els romans: Catul (7, 4) li dedica l'epítet de *laserpificera*. El suc del *sirpe* era anomenat, en llatí, *la(c) serpicium*. Vegeu ERNOUT & MEILLET 1959, p. 629, s. u. *sirpe*.

de l'interior de la Cirenaica; malgrat que li sorgiren succedanis —com ara el *silphion* d'Àsia—, el *cyrenaicum laserpicium* fou sempre el més apreciat com a condiment i com a panacea, i fou exportat a tot arreu de la conca mediterrània; l'expressió τὸ Βάπτου σίλφιον és emprada per Aristòfanes (*Plutus*, v. 925) significant 'tot l'or del món'. Per tant, està plenament justificat l'interès que el σίλφιον ha suscitat entre els estudiosos de l'antiguitat. I, tanmateix, és sorprenent que restin sense resoldre, d'una banda, la identificació botànica del σίλφιον i, d'altra banda, l'etimologia del mot. Com que la planta s'extingí a la fi de l'antiguitat⁶²³ per raons no prou ben aclarides⁶²⁴, la identificació botànica precisa ha estat objecte de controvèrsia entre els naturalistes⁶²⁵. A continuació donarem compte de les dades útils per a l'establiment de l'etimologia del mot σίλφιον en grec.

La primera menció del σίλφιον en grec és en un iambe de Soló (s. VI aC)⁶²⁶. Heròdot, al s. V aC, esmenta el σίλφιον com una planta específica de la Cirenaica (4, 169 i 192). L'al·lusió que en fa Aristòfanes (*loc. cit.*) mostra que a Atenes era un condiment corrent molt preuat. Si bé la forma σίλφιον és l'habitual a la literatura grega, Hesiqui reporta una variant σέλπον· σίλφιον⁶²⁷. Els hel·lenistes ignoren l'origen del mot, si bé exclouen que sigui de soca indoeuropea⁶²⁸. D'altra banda, retrobem el mot en llatí sota la forma *sirpe*⁶²⁹.

El σίλφιον era una planta salvatge⁶³⁰ que creixia a l'estepa subdesèrtica de l'altiplà interior de la Cirenaica. El seu hàbitat natural s'esqueia, doncs, fora de la χώρα cirenea, i eren únicament libis els qui en collien. Els libis tributaven σίλφιον als colons grecs de la Cirenaica, que l'exportaven primer a l'Hèl·lade i després també pertot de la conca mediterrània. Les aplicacions del σίλφιον eren diverses. A part de servir de pastura, en estat fresc, per al bestiar, la saba del σίλφιον, barrejada

⁶²³ En tot cas, en temps de Sinesi de Cirene (s. IV dC), ja només restaven exemplars de σίλφιον en alguns horts (*Epistula* 106).

⁶²⁴ Ja els antics formularen hipòtesis diverses sobre l'extinció del σίλφιον. Plini (19, 39 ss.), per exemple, l'atribuí a la cobdícia dels publicans, que convertiren en pastures les terres arrendades —formaven part de l'*ager publicus*— que contenien σίλφιον. Avui dia hom l'atribueix a dues causes principals: d'una banda, a la voracitat dels ramats d'ovelles i de cabres de les tribus ramaderes de la Cirenaica; d'altra banda, a la manera d'obtenir-ne la preuada saba, pel fet que hom en collia el tubercle, de manera que se n'estrucava la reproducció. Vegeu CHAMOUX 1953, pp. 251-252.

⁶²⁵ Vegeu la discussió de dues identificacions proposades a CHAMOUX 1953, pp. 252-258.

⁶²⁶ Fragment 39 de T. Bergk.

⁶²⁷ DOBIAS-LALOU (2000, p. 288) creu que σέλπον és una forma local de la Cirenaica, on hi ha constància epigràfica d'hesitació entre els vocalismes *e* i *i*.

⁶²⁸ "Emprunt d'origine inconnue (africaine?)" (CHANTRAINE 1968-1980, p. 1004, s. u.). En un vas de Cirene del s. VI aC apareix un compost σλιφομαχος, que Chantraine qualifica de "obscur" (*ibidem*).

⁶²⁹ Que CHANTRAINE, *loc. cit.*, suposa pervinguda a través de l'etrusc.

⁶³⁰ Els grecs van transplantar-lo debades en zones de conreu a la Jònia i al Peloponès. Vegeu CHAMOUX 1953, p. 248.

amb farina, servia com a condiment i alhora com a panacea —hom li atribuïa virtuts curatives diverses—⁶³¹. Hom considera que es tracta d'una mena de fèrula, però no se sap de quina mena⁶³².

La procedència líbia de la planta a l'Hèl·lade ha menat els lingüistes vers la pista nord-africana del nom de la cosa. Ja H. Schuchardt cridà l'atenció sobre l'amazic de l'Aurès i dels oasis de Figuig i d'Orà *azlaf*, el de Mzab i Wargla *azəlaf* i el de Wàrsenis *asəlbū*, *asələbū* “*iuncus maritimus*”⁶³³, però l'enllaç no el satisfèia des del punt de vista semàntic⁶³⁴. Més tard, Nencioni, tot fixant-se en les formes amazigues citades per Schuchardt, va defensar que els mots grec σίλφιον i llatí *sirpe* procedissin de la costa africana “e forse, in modo indipendente, dal dominio camitico”⁶³⁵. A continuació, T. Sarnelli va proposar una etimologia amaziga a partir d'una arrel √*slf*, a la qual pertany el verb tuareg *islaf* “être lisse, être sans aspérité”⁶³⁶. L'autor creu que d'aquesta arrel es formaria el nom d'una petita asclepiadea anomenada *periploca laeuigata*, tenint en compte que “le foglie della *p. laeuigata* appaiono [...] lisce, levigate, senza asprezza o lanosità

⁶³¹ Vegeu CHAMOIX 1953, p. 250.

⁶³² Hi ha qui l'identifica amb la *ferula tingitana* i altres, la majoria, amb la *ferula asa foetida*, que s'importa d'Orient. Vegeu ANDRÉ 1985, p. 240, s. u. *silphium*. Per les propietats que els antics atribuïen al σίλφιον, BELTRAMI 1989 no exclou que pugui tractar-se d'alguna espècie propera a la *thapsia garganica*.

⁶³³ SCHUCHARDT 1918, p. 16.

⁶³⁴ Com és sabut, Schuchardt, crític amb els neogramàtics, no era gaire exigent amb les dificultats fonètiques. Sense descartar algun encreuament amb l'arrel √*slf*, que tractarem més avall, sembla que els mots per a 'jonc' en amazic remetien més aviat a una arrel √*zlf*, segons es desprèn del testimoni de la gran majoria de dialectes i parlars amazics: en tamaziyt *azluf*, plural *izlufa* “jonc”, *izlf*, pl. *izlfn* “luzule (plante)” (TAÏFI 1992, p. 804), *azlaf*, *wazlaf* “*iuncus maritimus*” a les tribus dels Ayt Zmmur, Ayt Ndir, Ayt Syrucn, Icqrn i Ayt Warayn (LAOUST 1920, p. 521); *azalif* és, d'altra banda, l'expressió peculiar dels Iḏayann i els Icqrn per a 'escorça' (LAOUST 1920, p. 470); en rifeny *azraf* “jonc, osier” (SERHOVAL 2002, p. 696), *azrif*, pl. *izrifn* “fagot” (*idem*, p. 696), amb el tractament *l > r* característic d'aquest dialecte; en xaui de l'Aurès *azlaf*, pl. *θizlafin* “*iuncus maritimus*”, on també és present com a topònim, p. ex. *Ain Thazelafth*, sobre el qual vegeu MERCIER (G.) 1907, p. 86). A més del testimoni majoritari dels dialectes amazics, una altra raó per a pensar en una arrel difenciada √*zlf* és l'aparició del mot en el lèxic àrab-amazic d'un botànic sevillà anònim del s. XI o XII conegut com ‘*Umdat at-tabīb: azilaf, azlaf* “*iuncus sp.*” (TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 429, n° 113), que també dóna un mot, altrament inconnegut, *taz(a)lft* “*cuscuta*, epítimo, cabellos del tomillo” (*idem*, p. 445, n° 247). Les formes amb *s* de Wàrsenis —de fet, també ocurrents en alguns parlars del Marroc— que adduí Schuchardt —a partir de R. Basset— semblen ser, atenent les dues raons que hem donat, secundàries.

⁶³⁵ NENCIONI 1939, pp. 30-32.

⁶³⁶ SARNELLI 1949, pp. 384-385. En tuareg de Níger: *islaf* “être lisse, par ext. être tout nu/sans végétation (sol, contrée)” (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 715).

alcuna”⁶³⁷. Per desconeixements botànics, no estem en condicions d’opinar sobre la identificació de la planta que els antics anomenaven σίλφιον. Però, des del punt de vista lingüístic, la proposta de Sarnelli d’identificar-lo amb una asclepiadàcia té bons agafadors en amazic, ignoro si en els dialectes orientals —de Líbia i Tunísia, de lexicografia tan exigua—⁶³⁸, però de ben segur en els dialectes més occidentals. Car, en taixelhit, de la ‘*periploca graeca*’ se’n diu *aslif*, *asilif*⁶³⁹. En el mateix parlar, *aslif* pot voler dir, segons U. Topper, “Harz” (resina)⁶⁴⁰. Un altre naturalista, L. Trabut, havia donat —malauradament sense cap precisió geogràfica, com és habitual en ell— com a noms de la ‘*periploca laeuigata*’ en amazic *asslift*, *ssellouf* [sic]⁶⁴¹. No sabem si es tracta del mateix mot un *asllif* que apareix en dos manuscrits d’un lèxic anònim àrab-amazic del s. XVIII, definit per E. Destaing com a “arbre (non identifié)”, i per A. Roux com a “genêt, arbuste de la famille des légumineuses, ressemblant au jujubier sauvage mais dépourvu d’épines (il donne des gousses contenant un duvet dont on fait des mèches de quinquet et de l’amadou)”⁶⁴². A part d’aquestes notícies esparses, el mot és absent a la resta de treballs lexicogràfics amazics dedicats a la botànica i, *a fortiori*, als diccionaris generals dels diferents dialectes amazics. A partir de les dades dialectals de què disposem, es pot pensar en un amazic antic **s(i)līf(u)*, que es correspon bé amb el compost σλιφομαχος d’un vas de Cirene del s. VI aC⁶⁴³. Tant si és per llacuna lexicogràfica com per desaparició general del mot en amazic, el cas és que *aslif* sembla una relíquia en els pocs parlars amazics en què l’hem pogut testimoniar. No sabem quin fou el nom de la *periploca laeuigata* en l’amazic de la Cirenaica, i ja hem fet tard, puix que avui dia és una regió enterament arabitzada. Pel que fa a la cosa, potser valdrà la pena notar que els botànics italians que van explorar la Cirenaica a l’època colonial donen fe de l’existència de *periploca laeuigata* al paisatge cireneu⁶⁴⁴. A banda la identificació botànica de la planta, creiem que, formalment, **s(i)līf(u)* és bon ètim per al grec σίλφιον / σλιφο-

⁶³⁷ SARNELLI 1949, p. 385. La *periploca laeuigata* és una planta llenyosa de la bosquina de margalló i arçot.

⁶³⁸ Un naturalista, TROTTER, dóna *selluf* [sic] com a designació tuareg de la ‘*periploca laeuigata*’ (1915, p. 258) i reporta que la planta és “frequente nei terreni pietrosi, uidian, ecc. dalla zona marittima alla desertica, tanto in Tripolitania che in Cirenaica” (*ibidem*). De Trotter el pren Sarnelli en el seu estudi. Val a dir que el mot és absent als repertoris lexicogràfics tuaregs més importants.

⁶³⁹ Segons la identificació de TOPPER 1999, p. 237.

⁶⁴⁰ TOPPER 1999, p. 230.

⁶⁴¹ TRABUT 1935, p. 188. Mantinc la transcripció de l’autor. Segurament la *-t* del primer mot és errònia, atès que *-t* és el morfema de femení i el mot és masculí, segons indica, d’altra banda, el prefix d’estat *a-*.

⁶⁴² Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 144, n° 298.

⁶⁴³ CHANTRAINE 1968-1980, p. 1004, s. u. σίλφιον.

⁶⁴⁴ TROTTER 1915, p. 258 i CALCIATI 1922, p. 60.

Figura n° 10: Representació de la pesada de σίλφιον davant del rei Ἄρκεσίλαος II en una copa lacedemònia dels anys 560 aC. Font: LARONDE & GOLVIN 2001, p. 40.

(10) σιχθαρίς

Aquest mot ens és conegut només a través d'Hesiqui, que el glossa Λιβυκαὶ ὀρχήσεις⁶⁴⁵. Ningú ha parat esment fins ara, al nostre coneixement, en aquesta glossa d'Hesiqui. Entre els amazics hi ha incomptables danses, que reben noms específics en cada regió i fins en cada tribu⁶⁴⁶. El nom es pot analitzar com a nom verbal d'un verb causatiu (amb s-) d'un verb primari d'arrel $\sqrt{ktr(s)}$, $\sqrt{qtr(s)}$, $\sqrt{xtr(s)}$, $\sqrt{htr(s)}$, etc.⁶⁴⁷ Si pensem que <χ> transcriu una laringal amaziga, es pot pensar en una arrel $\sqrt{hdr(s)}$, representada per un verb més o menys panamazic *drs* 'posar en línia' —el derivat tens *dr̄rs* és 'ballar' en cabilenc— i fins "courir en faisant des sauts" en tuareg⁶⁴⁸. Resta, però, incert que <θ> transcrigui una /d/ amaziga⁶⁴⁹. És possible, d'altra

⁶⁴⁵ 'Danses líbies', ed. HANSEN 2005, vol. 3, p. 298, n° 794. Absent a Diogenià. Vegeu el corpus, § 53.5.

⁶⁴⁶ El verb 'ballar' és, en taixelhit, *siyyis*, i en tuareg *āsak* (pl. *isākkān*) 'cant; dansa que acompanya el cant' (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 708).

⁶⁴⁷ En tuareg existeix un verb, amb les dues últimes radicals reduplicades, *saxxātartar* 'écarter les jambes en position debout, marcher les jambes écartés', que coneix un nom verbal *esaxxātutār* (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 856-857).

⁶⁴⁸ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, pp. 394-395.

⁶⁴⁹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.10.

banda, que el nominatiu grec en *-ίς* amagui una dental, potser no tant del tema nominal com de la terminació de femení *-t*. Com que els noms de les danses es renoven ràpidament en totes les llengües i ben sovint són de formació expressiva, és difícil pensar a trobar algun continuador en algun dialecte amazic modern⁶⁵⁰. Bo i renunciant a trobar-hi pervivència modernes, creiem que la glossa d'Hesiqui, que defineix *σιχθαρίς* com a 'danses líbies', és digna de crèdit, tenint en compte que es deixa analitzar com el nom verbal d'un causatiu en *s-* d'un verb d'arrel *√htr*, *htr*; per tant, proposaríem una restitució paleoamaziga **siq̄tarit* / **sik̄tarit*.

3.2. Mots pseudoamazics

(1) βάπτος

Segons Heròdot, al primer rei de Cirene li seria donat el nom de Βάπτος un cop arribat a Líbia, perquè, segons ell:

Λιβύες γὰρ βασιλέα βάπτων καλέουσι (*Història*, 4, 155) 'Car els libis anomenen *battos* el rei'.

La indicació d'Heròdot ha menat alguns⁶⁵¹ a cercar en la llengua dels libis un nom per a 'rei' que respongui a alguna cosa semblant a *battos*. El que passa és que la indicació és errònia, ja que, com dona entenent el mateix Heròdot, Βάπτος, de nen, era *ισχνόφωνος καὶ τραυλός* 'de poca veu i quec'⁶⁵². Com que βάπτος pertany a la família lèxica de βατταρίζω 'quequejar, balbucejar', d'origen onomatopeic⁶⁵³, l'aplicació al rei de Cirene, fill de Πολυμνήστος, és deguda, amb tota probabilitat, a un malnom. És d'Heròdot que prové, en darrera instància, la glossa d'Hesiqui:

βάπτος· βασιλεύς, τύραννος Λίβυες· τραυλόφωνος, ισχνόφωνος
'*battos*: rei, sobirà entre els libis; quec, de poca veu' (corpus, § 53.6)

El terme amazic més proper al concepte de 'cap tribal' és *agllid*, amb reflexos antics en fonts líbiques, gregues i llatines⁶⁵⁴.

⁶⁵⁰ En totes les llengües, els noms dels balls tradicionals presenten dificultats etimològiques específiques. Vegeu, en català mateix, les etimologies proposades per COROMINES (1980-2001, s.u.) a danses com ara la *morsuliana*, el *copeo*, la *farandola* o la *mateixa*.

⁶⁵¹ Vegeu la discussió a CHANTRAINE 1968-1980, p. 170, s. u. βάπτος.

⁶⁵² *Ibidem*.

⁶⁵³ Vegeu CHANTRAINE 1968-1980, p. 170, s. u. βατταρίζω "bredouiller".

⁶⁵⁴ Vegeu el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **gıldān*.

(2) βουνός

Molts hel·lenistes han considerat βουνοί ‘turons’ com a privatiu del grec cireneu⁶⁵⁵ i, a partir d'aquí, hom ha pensat que es tractava d'un mot de substrat “líbic”. Però el cas és que el mot no sembla pas que pugui ser de soca amaziga. És més, sembla ser un mot grec dori —en tot cas absent en jònic-àtic—⁶⁵⁶. La confusió prové del fet que Heròdot, la primera font grega del mot, en reporta l'ús a la Cirenaica. Els gramàtics antics el consideraven “sicilià”. Ara bé, en l'epigrafia apareix —bé que escadusserament— originàriament al Peloponès. És dubtós que en grec el mot sigui de soca indoeuropea⁶⁵⁷.

3.3. Mots dubtosos

(1) βάσσαρος / βασσάρα

A Hesiqui trobem les gloses βάσσαρος· ἀλώπηξ (‘guineu’) παρὰ Κυρηναίους (corpus, § 53.7) i βασσάρια· τὰ ἀλωπέκια οἱ Λίβυες λέγουσιν (corpus, § 53.8). El diminutiu plural βασσάρια ja apareix a Heròdot (4, 192) en la relació de la fauna de la Cirenaica (corpus, § 2.10). És interessant posar les dues gloses de costat perquè, mentre que βάσσαρος és atribuït als “cireneus”, βασσάρια és atribuït als “libis”. Es pot entendre —com fa Dobias-Lalou—⁶⁵⁸ que els “libis” són a Hesiqui els grecs de la Cirenaica; però també es pot entendre, d'entrada, que els “libis” són els libis i que el mot ha passat de la llengua dels libis al grec cireneu. Si més no així ho creuria la font d'Hesiqui. Els hel·lenistes donen per fet que el mot és nouvingut en grec; i, tanmateix, hom no creu que sigui d'origen “líbic”⁶⁵⁹. És necessari resoldre el descabdellament semàntic del mot per arribar a una etimologia que satisfaci. El femení βασσάρα és definit com a “renard”, “vêtement des bacchantes thraces, fait de peaux de renard”, “bacchante”, “femme de mauvaise vie”⁶⁶⁰. P. Chantraine assenyala que la família de mots de βασσάρα, βασσάριον, βάσσαρος vindria a l'Hèl·lade juntament amb el culte de Dionís⁶⁶¹. El cas és, però, que, pel cantó traci, no ha estat proposada cap etimologia satisfactòria⁶⁶². El nom amazic de la ‘guineu’ més estès parteix d'una arrel \sqrt{bry} , representada en cabilenc *abary* “renard”, tuareg *abroy* “nom d'un vêtement de laine blanche de forme

⁶⁵⁵ Cf., per exemple, BAILLY 1950, s.u. βουνός.

⁶⁵⁶ Vegeu DOBIAS-LALOU 2000, pp. 288-289.

⁶⁵⁷ Vegeu CHANTRAINE 1968-1980, s. u. βουνός.

⁶⁵⁸ DOBIAS-LALOU 2000, p. 284.

⁶⁵⁹ Per exemple, CHANTRAINE 1968-1980 (s. u. βασσάρα): “L'origine libyenne indiquée par Hsch. n'est guère probable”.

⁶⁶⁰ *Ibidem*.

⁶⁶¹ *Ibidem*.

⁶⁶² Cosa ben lògica, d'altra banda, si tenim en compte que no tenim cap documentació directa del traci, llengua coneguda únicament per un grapat de gloses i noms propis.

rectangulaire”, “couverture en laine colorée; toujours rouge?”⁶⁶³, *tābāriq* “argile blanche”; entenem les formes en *byy* com a secundàries: en taixelhit i en tamaziyt *abayuy* “renard”; també a Siwa *eray* [sic]⁶⁶⁴, a Nefussa *uray* “volpe”⁶⁶⁵, en tuareg *ehayeh* [sic]⁶⁶⁶. No sembla possible aportar un continuador amazic per al βάσσαρος⁶⁶⁷ d’Hesiqui, cosa que no exclou la possibilitat d’existència d’un mot paleoamazic *βazzar(u), que es podria justificar tenint en compte la realització probablement sorda del fonema protoamazic */z/⁶⁶⁸ i l’afebliment o desaparició del fonema */β/ en quasi tots els dialectes amazics⁶⁶⁹.

(2) συμρεύς

P. M. Fraser ha identificat uns testimoniats epigràfics cireneus amb una mesura de capacitat συμρεύς a Hesiqui⁶⁷⁰, que l’atribueix a la Cirenaica:

συμρεύς· μέτρον οἰνικὸν εἰς πεντάπολιν Λιβύης.

Els testimonis epigràfics analitzats per Fraser daten de la fi del s. III o l’inici del II aC. Dobias-Lalou ha posat de manifest que aquesta unitat de mesura es trobava en vigor encara a l’època romana⁶⁷¹. No havent-hi altres testimoniats d’aquest mot en grec i essent estrany, pel que sembla, a altres factories comercials de la Mediterrània —on es podria pensar en un origen fenici—, és lícit demanar-se si pot tractar-se d’un mot procedent de la llengua dels libis. Tractant-se d’una unitat de mesura, podríem pensar en un nom de fracció derivat d’un nom de nombre, concretament del ‘deu’, que en amazic és *māraw*, d’antiguitat indubtable, puix que és comú als dialectes septentrionals —p. ex. en taixelhit— i al tuareg, si bé no està clar que sigui de soca afroasiàtica (en egipci és **myaw*)⁶⁷². Per a l’expressió de les fraccions, els dialectes amazics contemporanis han manllevat formes àrabs, com ara *lešur* ‘una desena part’⁶⁷³. Per això, no podem saber per quin mecanisme es formaven els noms de fracció en amazic antic. Com que sovint, en moltes llengües, l’expressió de l’ordinal serveix també per a fraccions i mesures diverses —pensem, per exemple, en el català *delme* < *decimus*, aplicat a la desena part de les collites que hom pagava a l’església—, es

⁶⁶³ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 41.

⁶⁶⁴ LAOUST 1931, p. 288.

⁶⁶⁵ BEGUINOT 1942, p. 317.

⁶⁶⁶ CORTADE 1985, p. 444.

⁶⁶⁷ Vegeu una proposta etimològica a partir del grec mateix —val a dir que poc ferma— a PISANI 1934, pp. 217-224.

⁶⁶⁸ Vegeu *infra*, § IX.2.8.2.6.

⁶⁶⁹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.1.2.

⁶⁷⁰ FRASER 1958, pp. 101-119.

⁶⁷¹ DOBIAS-LALOU 1985, p. 180.

⁶⁷² Vegeu *infra*, § IX.5.4.

⁶⁷³ En taixelhit. Vegeu ASPINION 1953, pp. 257.

podria partir, en paleoamazic, d'alguna expressió ordinal, que en els dialectes contemporanis es forma mitjançant el pronom de suport, la preposició *s* i el nom de nombre: en taixelhit *wissmraw* '(el) desè', *tissmrawt* '(la) desena'⁶⁷⁴; en tuareg *wa s mǎraw* "celui qui est (fait) dix, le dixième" (amb el pronom de suport definit), *i s mǎraw* "un dixième" (amb el pronom de suport indefinit)⁶⁷⁵. Com que el sistema és comú als dialectes septentrinals i al tuareg, és versemblant que el sistema sigui antic, però no podem precisar com funcionava a la Cirenaica entre els segles III-II aC. Ara, teòricament, sí que podem proposar una forma protoamaziga per a 'el desè' o 'la desena'⁶⁷⁶: **wa s mǎraw* 'el desè, el que fa deu' (amb el pronom de suport singulariu definit), **wi s mǎraw* 'un desè, un que fa deu' (amb el pronom de suport singulariu indefinit), **ā s mǎraw* 'una cosa que fa deu, quelcom desè' (amb el pronom de suport col·lectiu indefinit). Sigui quina sigui la forma de la qual partim, la seqüència *s mǎraw* no varia, i és temptador de relacionar-la amb l'obscura mesura de líquids —de vi— *σμιρεύς* de la Cirenaica.

3.4. Conclusió

Malgrat les dificultats d'anàlisi, incrementades per l'enorme distància de les fonts —des d'Heròdot (s. V aC) fins a Hesiqui (circa s. VI dC)—, les fonts gregues són les que aporten testimoniatges lingüístics explícits de la llengua amaziga, i ho fan en una regió oriental, la Cirenaica. Si bé la identificació lexemàtica no és sempre possible —en alguns casos, com ara *λλυ* i *κυρα* és més que probable—, l'estructura morfològica permet analitzar la major dels mots impubles a la llengua dels libis com a paleoamazics, segons descriurem *infra*, § IX.

4. L'antroponímia líbia de la Cirenaica

L'antroponímia líbia de la Cirenaica ha rebut un tractament diferenciat de l'estudi de l'antroponímia líbia/maura de l'Àfrica "llatina", per al qual disposem avui dia d'excel·lents i exhaustius reculls, a causa, fonamentalment, de la diversitat de fonts epigràfiques —gregues per a la Cirenaica i sobretot llatines per a les regions situades a l'oest de les *Arae Philaenorum*—. Després dels estudis pioners de U. von Wilamowitz-Moellendorff i de F. Chamoux, es pot dir que el principal avenç, quantitativament i qualitativament, en l'estudi de l'antroponímia

⁶⁷⁴ ASPINION 1953, pp. 255-256.

⁶⁷⁵ PRASSE 1974, p. 407, § G.6.

⁶⁷⁶ Sobre els pronoms de suport en tuareg i la reconstrucció corresponent en protoamazic, vegeu PRASSE 1972, pp. 185-186, § C.1. Vegeu també *infra*, § IX.5.3.2.

l'íbia de la Cirenaica es deu als treballs d'O. Masson⁶⁷⁷, que ha explotat no tan sols les fonts literàries sinó també l'epigrafia cirenea, editada i àdhuc inèdita. La tasca de Masson no solament ha elevat la llista d'antropònims libicoides de la Cirenaica —i també de la Marmàrica— a la quarentena, sinó que, a més, classifica els antropònims atenent la terminació (en *-as*, en *-as*, en *-l*, en *-r*, etc.). La tipologia de Masson no comporta una anàlisi pròpiament morfològica les “terminacions” observades, que, en alguns casos, és possible que remetin efectivament a sufixos constatats en amazic (antic o modern), però que, en altres casos, probablement no són més que part del radical. A més de les terminacions, l'antroponímia líbia de la Cirenaica també permet analitzar prefixos nominals i verbals. D'altra banda, el fet que els noms en qüestió no siguin grecs ni hebreus —o, si més no, que no ho semblin— no vol dir que siguin “paleoamazics”; en tot cas, caldria mirar d'explicitar formalment en què consisteix la libicitat d'uns antropònims amb criteris altres que el del simple exotisme. A partir de la llista de Masson, oferim una tipologia de l'antroponímia líbia de la Cirenaica —i la Marmàrica— establerta en base a un assaig d'anàlisi morfològica que té en compte les dades de la lingüística històrica amaziga, d'una banda, i de l'epigrafia líbica, púnica i llatina disponible per a altres contrades més occidentals del nord d'Àfrica, de l'altra. Les fonts gregues —sobretot epigràfiques— tenen l'avantatge, enfront de les líbiques i les púniques, que donen les vocals, la qual cosa permet identificar amb més garanties —si bé no sempre de manera inequívoca— la vocal del nom libi d'origen. La interpretació lexemàtica, llevat dels noms més evidents, que ja han estat adduïts, és problemàtica, i només tímidament proposem, per a alguns casos, alguna interpretació possible. No menys interessant, en el marc del present estudi, és l'establiment d'una possible continuïtat onomàstica de la Cirenaica amb regions més occidentals de l'Àfrica del Nord antiga.

4.1. Antropònims amb terminació *-an*

La terminació *-an* és la pròpia de morfemes diversos i, ben sovint, és difícil decantar-se, per a cada antropònim, per una anàlisi morfològica concreta.

4.1.1. Sufix *-ān* de derivació nominal

És possible que continguin aquest sufix els següents noms⁶⁷⁸:

⁶⁷⁷ Vegeu sobretot MASSON (O.) 1976, amb la bibliografia dels treballs precedents.

⁶⁷⁸ Sobre les evidències i la morfosintaxi d'aquest sufix, vegeu *infra*, § IX.4.6.

(1) Ἀδικραν: cap de la tribu líbia dels Ἀσβύ(σ)ται⁶⁷⁹ vers el 570 aC que, segons Heròdot (4, 159), va enfrontar-se, en coalició amb els egipcis, als colons grecs de Cirene. És important retenir aquest antropònim perquè és un dels pocs que ens pervé de fonts literàries i perquè és dels de major antiguitat (s. VI aC). Justament per l'antiguitat fóra agosarat cercar-ne un lexema a partir de l'amazic. Amb aquesta prevenció, es podria adduir en un nom derivat mitjançat el sufix *-ān* **ā-dīqr-ān* —tenint en compte que sabem altrament que el grafema grec <κ> transcriu el fonema paleoamazic /q/⁶⁸⁰— ‘el predilecte’, a partir de l'arrel coneguda dels dialectes moderns √*dyr*, a la qual pertany, d'una banda, el verb tuareg *adyar* “coller, être collé, choisir, préférer, avoir pour favori, aimer obstinément”⁶⁸¹, del qual deriva un nom *adyar* “persone, animal ou chose favori(te), de choix, exquis”. A aquest segon tipus de derivació podria remetre un nom *Dicar* testimoniats a Lepcis Magna (IRT 754, 13)⁶⁸². Més forçadament es podria assajar un enllaç amb l'arrel amb primera radical fluctuant pel que fa a la faringalitació √*dkr* /√*dkr*, a la qual pertany, d'una banda, el verb tuareg *adkār* /*adkār* “remplir de, être rempli de, être plein de, compléter, rendre parfait”⁶⁸³, que té un nom verbal *adākar* /*adākar*, i, d'altra banda, el verb del parlar *Sanhāja Srayr* (nord del Marroc) *dkar* ‘être plein, rempli’⁶⁸⁴. A partir d'aquest verb fóra concebible la formació d'un nom **ā-dākr-ān* ‘l'omplert, l'acomplert’ en amazic antic.

(2) Γιλδαν: hàpax epigràfic de Tauquira⁶⁸⁵, que es retroba en el nom d'un famós cap maure insurrecte del s. IV dC, *Gildo*, *-onis* (en les fonts llatines) / Γιλδων (en les fonts gregues), que remet a l'arrel amaziga √*gld* ‘cap, rei, amo’, d'on amazic modern *agällid*. Curiosament, existeix en tuareg un antropònim masculí *Giladān*⁶⁸⁶, que és temptador de posar en paral·lel amb l'antic antropònim libi de la Cirenaica i amb el

⁶⁷⁹ Vegeu *supra*, § 2.1.

⁶⁸⁰ vegeu *infra*, §§ IX.2.8.5 i IX.2.8.10.

⁶⁸¹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 92. Vegeu altres possibles enllaços dialectals a NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, pp. 362-363.

⁶⁸² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 227. No sabem si poden remetre a això o alguna arrel homònima o parònima el topònim *Decri oppidum* a Plini (5, 37), en la ruta de *Cornelius Balbus*, i una ciutat *Idicra* situada per l'itinerari d'Antoní a la ruta que uneix *Mileu* a *Cuicul*, és a dir a la regió on s'escau l'actual riu *Dekri*, a les estepes aurasiàniques. Cf. MERCIER (G.) 1936, p. 262. Vegeu també *infra*, § III.9.1, s.u. *Dicar*.

⁶⁸³ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, pp. 97 i 136.

⁶⁸⁴ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, p. 322. Vegeu-hi altres mots formats a partir d'aquesta arrel.

⁶⁸⁵ MASSON (O.) 1976, p. 56.

⁶⁸⁶ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 212.

maure insurrecte del s. IV dC. En paleoamazic, restituïm aquest antropònim com **ǵıldān*⁶⁸⁷.

4.1.2. Circumfix $\gamma(V)$ -____-an del participi masculí singular dels verbs dinàmics

És possible que continguin aquest sufix els següents noms⁶⁸⁸:

- (1) *Ιαδινχαν*: hàpax epigràfic de Barca⁶⁸⁹.
- (2) *Ιγισαν*: a bastament testimoniats a Cirene i altres ciutats de la Cirenaica⁶⁹⁰.
- (3) *Ιταιαλαν*: hàpax epigràfic de Tauquira⁶⁹¹.

4.1.3. Antropònims amb terminació -an d'anàlisi incerta

- (1) *Αιαλαν*: localitzat en inscripcions de Cirene, Tauquira i Ptolemais⁶⁹².
- (2) *Αιαμοναν*: hàpax epigràfic de Cirene⁶⁹³.
- (3) *Αμυραν*: hàpax epigràfic de Tauquira⁶⁹⁴.
- (4) *Ανυσ(σ)αν*: nom força freqüent a Cirene, *Gubba*, Tauquira i la Marmàrica⁶⁹⁵.
- (4) *Αρταφαν*: a bastament testimoniats a l'epigrafia de Cirene, Tauquira i Ptolemais⁶⁹⁶.
- (5) *Μειρακαν*: hàpax epigràfic a *Gubba*⁶⁹⁷.
- (6) *Ροκγαν*: apareix almenys en una inscripció de Tauquira⁶⁹⁸.
- (7) *Τιμαδυδαν*: hàpax epigràfic de Tauquira⁶⁹⁹.
- (8) *Χιμαλλυαν*: nom que apareix a la llista de *Gasr Hemda* del museu de Tocrá⁷⁰⁰.

⁶⁸⁷ Vegeu la síntesi corresponent a aquest lexema paleoamazic *infra*, § IX.8.2, s.u. **ǵıldān*.

⁶⁸⁸ Sobre les evidències i la morfosintaxi d'aquest sufix, vegeu *infra*, § IX.6.6.

⁶⁸⁹ MASSON (O.) 1976, p. 56.

⁶⁹⁰ MASSON (O.) 1976, p. 56.

⁶⁹¹ *Idem*, p. 57.

⁶⁹² *Idem*, p. 56.

⁶⁹³ *Ibidem*.

⁶⁹⁴ *Ibidem*.

⁶⁹⁵ *Ibidem*.

⁶⁹⁶ *Ibidem*.

⁶⁹⁷ *Ibidem*, p. 57.

⁶⁹⁸ *Ibidem*.

⁶⁹⁹ *Ibidem*. Associat per Masson amb *Tumudan*, que apareix a Corip.

⁷⁰⁰ *Ibidem*.

4.2. Antropònims amb terminació *-as*

Entendre les terminacions en *-as* dels antropònims libis de la Cirenaica com el pronom personal feble de datiu de 3ª persona del singular⁷⁰¹ no és l'única anàlisi possible i, de fet, no sembla gaire probable en la major part dels casos. Tenint en compte que, a diferència dels noms en *-an*, igualment freqüents en l'antroponímia de fonts llatines de l'Àfrica romana, els antropònims en *-as* només sovintegen a la Cirenaica, es podrien entendre —si més no alguns— com una simple hel·lenització morfològica de noms en *-an* a la declinació en *-as*, *-αντος*. Fora de la Cirenaica, a la veïna Tripolitània, que no fou sotmesa a la colonització grega, trobem alguns antropònims libis amb terminació *-as* en l'epigrafia llatina, com ara *Artemas* i *Zabdás*, tots dos localitzats a Lepcis Magna⁷⁰², però l'ocurrència de terminacions amb la seqüència *-as* és tan escadussera fora de la Cirenaica que a penes ens és llegut de postular un veritable sufix *-as*, sigui quin sigui el valor que li assignem.

(1) *Αμησιννας* o *Αμαισιννας*: nom d'un vencedor dels Jocs Olímpics del 460 aC procedent de *Βαρκα*⁷⁰³. La seqüència consonàntica MSNSN (RIL 2), que està ben testimoniada en l'epigrafia líbica —és el nom, entre d'altres, de l'*agllid* Massinissa de Numídia—, permet diverses anàlisis, segons quina sigui la segmentació. Si, per a Massinissa, S. Chaker ha proposat una segmentació *mās-nāsən* 'el senyor d'ells'⁷⁰⁴, hom podria segmentar *Αμησιννας*/*Αμαισιννας* com a *mās-īnnās* 'el senyor d'ell o ella'. Però l'anàlisi morfològica d'aquests antropònims no és pas diàfana⁷⁰⁵.

(2) *Αθυμαλλας*: nom que apareix, d'una banda, a la llista de *Gasr Hemda* del museu de Tocra, i, d'altra banda, un parell de cops a Tauquira⁷⁰⁶.

(3) *Ιαφθας*: apareix tant a Ptolemais com a la Marmàrica⁷⁰⁷. En diverses inscripcions líbiques (RIL 100, 203-207, 443, 923) apareix un antropònim IFTN que podria estar relacionat amb el nom *Ιαφθας*. Fins i tot si la identificació del lexema és complex⁷⁰⁸, ja seria prou significativa

⁷⁰¹ Vegeu *infra*, §§ IX.5.1.1 i IX.5.1.2.

⁷⁰² Vegeu *infra*, § III.9.1, *s.u.*

⁷⁰³ MASSON (O.) 1976, p. 53.

⁷⁰⁴ CHAKER 1980-1981, p. 140. Sobre l'anàlisi de *-sān* com a pronom personal feble de 3ª persona del plural masculí de complement indirecte en inscripcions líbiques i púniques, vegeu RÖSSLER 1958, pp. 104-105; CHAKER 1980-1981, pp. 140-141; JONGELING 1994, pp. XVI-XVII.

⁷⁰⁵ Vegeu les evidències del lexema paleoamazic **mās* *infra*, § IX.8.2, *s.u.*

⁷⁰⁶ MASSON (O.) 1976, p. 58.

⁷⁰⁷ MASSON (O.) 1976, p. 58.

⁷⁰⁸ CHAKER (1980-1981, p. 140) transcriu el nom de les inscripcions líbiques com a *yif-tən* "il les surpasse, il vaut mieux qu'eux", a partir del verb *if* "surpasser, valoir mieux", l'index de 3ª persona masculí singular *y-* i el pronom personal feble de 3ª persona masculí plural de complement directe *-tən*.

la identitat entre l'antropònim Cireneu i el de les inscripcions líbiques de regions més occidentals.

(4) Ἰθαννυρας: nom freqüent en nombroses ciutats de la Cirenaica (Cirene, *Gubba*, Tauquira) i també present a la Marmàrica⁷⁰⁹.

(5) Σεκας: nom que apareix en una inscripció funerària del s. I dC trobada recentment a Χερσις κώμη (actualment *Karsa*)⁷¹⁰.

(6) Στυρβακας: nom que s'ha trobat gravat en un mur a Tauquira⁷¹¹.

4.3. Antropònims amb terminació *-is*

Per a un grup d'antropònims líbis, la terminació en *-is* pot no ser més que una adaptació morfològica a la declinació grega en *-is*, *-idos*. Però, al més sovint, ens trobem davant d'hipocorístics en *-is*, *-ios* (tipus Κάρνις)⁷¹².

(1) Ααμισαθις i Εμισαθις: testimoniats a Tauquira⁷¹³.

(2) Αννικερις: ja Masson l'analitzà com una hel·lenització amb el sufix *-is* de **Anniker*⁷¹⁴. Només així podem inferir-ne una arrel triconsonàntica, com escau a un lexema amazic. Amb la circumspècció deguda, hom podria adduir, a partir de l'arrel panamaziga $\sqrt{nk\bar{r}}$, a la qual pertany el verb (citem la forma tuareg) *ānkār* 'llevar-se, aixecar-se', un nom derivat com ara (citem igualment la forma tuareg) *ānekār* "home qui se lève/s'eveille, homme ressuscité des morts, homme partant/parti en transhumance, homme émigré, émigrant"⁷¹⁵. Puix que no coneixem formes paral·leles d'un tal antropònim a l'epigrafia líbica, púnica i llatina del nord d'Àfrica, aquest enllaç resta improbable.

(3) Αριπαχθις: nom conegut per una inscripció de *Zawiet Msus*⁷¹⁶. Tant la seqüència consonàntica com la presència d'una <π> fan improbable que es tracti d'un nom realment líbi.

(4) Βαχις: apareix dos cops a Tauquira⁷¹⁷.

(5) Δαχις: freqüent a Tauquira, també apareix a Ptolemais, a *Zawiet Msus* —és a dir, al *limes* meridional de la Cirenaica— i, en època tardana, aplicat a un bisbe de Berenice⁷¹⁸.

(6) Ιαλμις: apareix a Tauquira i, escadusserament, a Ptolemais⁷¹⁹.

⁷⁰⁹ *Ibidem*.

⁷¹⁰ Vegeu-ne l'edició i el comentari a MOHAMED & REYNOLDS 1995. Sobre les inscripcions de Χερσις κώμη, vegeu *infra*, § 7.

⁷¹¹ SEG 9, 566. Absent als treballs d'O. Masson.

⁷¹² Vegeu DOBIAS-LALOU 1988, p. 91.

⁷¹³ MASSON (O.) 1976, p. 60.

⁷¹⁴ MASSON (O.) 1976, p. 59.

⁷¹⁵ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 613. Existeix en tuareg, d'altra banda, un nom propi d'home *Ānekārfa* compost a partir d'aquest nom (FOUCAULD 1940, p. 327).

⁷¹⁶ Assenyalat per REYNOLDS 1988b, p. 169.

⁷¹⁷ *Ibidem*.

⁷¹⁸ *Ibidem*.

(7) Ταβαλβις: conegut a Cirene d'ençà del s. IV aC —pare d'un tal Νικόστρατος— i usual fins a l'època imperial, en què apareix com a Ταβαλβιος. O. Masson l'associa amb el hàpax de Tauquira βαλαβος⁷²⁰. La seqüència *ta-*, que actualment en amazic és pròpia del prefix d'estat lliure dels noms femenins, no és inusual en l'onomàstica antiga aplicat a homes⁷²¹.

(8) Υρα(τ)θις: nom freqüent a Cirene, a Tauquira i a la Marmàrica com a Υραθθις⁷²². Com que en inscripcions antigues de la Mauretània hi ha *Vratha* i *Vreti* (genitiu)⁷²³, podem pensar que *-ις* no és més que una desinència hel·lenitzant d'aquest nom. De tota manera, la segmentació morfològica és delicada.

4.4. Antropònims que comencen per *a-*

Són característics de l'onomàstica líbia cirenea els noms masculins que comencen per *a-*, que a penes es podria postular com a prefix nominal a partir dels exemples proporcionalment molt més escassos de les fonts llatines de l'Àfrica romana. Amb el magre testimoniatge de l'onomàstica antiga, no ens és llegut de veure-hi la marca de la categoria d'estat lliure en els noms masculins amazics i, només en tuareg, també del pronom de suport col·lectiu indefinit⁷²⁴. Per aquesta raó, es podria pensar que els proporcionalment nombrosos antropònims libis de la Cirenaica que comencen per *A-* amaguin un fonema laringal /h/ o /ʔ/⁷²⁵:

- Αναβους, que apareix a Plutarc (*Moralia*, p. 257) referit a un príncep libi —sense localització— del 87 aC, es retroba en un doument molt posterior, un cadastre de la Marmàrica, com a Αναβους Μαζουσιος⁷²⁶. Si prescindim de la terminació *-ους* en l'anàlisi lexemàtica, podem cercar la connexió amb *ǎnaba* 'leopard', sobretot si tenim en compte que en tuareg també s'usa com a antropònim⁷²⁷. D'altra banda, en l'epigrafia líbia sovintegen les

⁷¹⁹ *Ibidem*.

⁷²⁰ *Ibidem*. GASPERINI (1988, p. 413) ha notat la paronímia d'aquest antropònim amb el topònim modern, també cirenaic, *Tabilba*.

⁷²¹ A la llista onomàstica de CAMPS (2002-2003, pp. 250-251) n'hi ha més de vint. Pensem, per exemple, en el famós cap dels musulames *Tacfarinas*, sobre el qual vegeu *infra*, § VI.3.2.

⁷²² MASSON (O.) 1976, p. 60.

⁷²³ JONGELING 1994, p. 149.

⁷²⁴ Sobre el pronom de suport en tuareg, vegeu PRASSE 1972, § 3.C.1, pp. 185-191.

⁷²⁵ Vegeu *infra*, §§ IX.2.8.6 i II.2.8.10.

⁷²⁶ MASSON (O.) 1976, p. 53.

⁷²⁷ En el parlar tuareg de l'Ayər pot voler dir també "bouc de très grande taille (poét.)" (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 582). En el parlar de

seqüències antroponímiques amb NB : NBB (RIL 1024), NBBKL (RIL 773), NBBT (RIL 577), NBDDSN (RIL 145, 196, 218), NBSN (RIL 89, 157), NBSNT (RIL 638), NBT (RIL 1076, 1083), etc.

- Citem, a més, els nom ja tractats en epígrafs anteriors:
Αδικραν, Αιαλαν, Αιαμοναν, Αμυραν, Ανυσ(σ)αν, Αρταφαν,
Αμαισιννας, Αθθυμαλλας.

4.5. Pseudosufixos

Les terminacions en *-l* i *-r* que O. Masson ha tipificat per a alguns antropònims no ens semblen sufixos, sinó part del lexema:

- (1) Βακαλ: nom freqüent a Cirene; una vegada a *Gubba*. Es tracta, probablement, d'una aplicació antroponímica de l'ètnònim Βακάλες⁷²⁸.
- (2) Ιαλ: nom trobat recentment⁷²⁹. És possible que sigui una mutilació de Ιαλμης⁷³⁰.
- (3) Αλαζειρ: apareix a Heròdot (4, 165) i a l'epigrafia de Cirene com a Αλαδδειρ (fill d'un Βαπτος)⁷³¹.
- (4) Κευερ : nom que apareix en una inscripció funerària del s. I dC trobada recentment a Χερσις κώμη⁷³².
- (5) Μακκυρ: apareix un parell de vegades en els grafits efèbics de Ptolemais⁷³³. És probable la pertinença a la família del verb (tema d'aorist) *-imyur-* ~ (tema de perfectiu) *-mqqur-* 'ésser gran'⁷³⁴. Des del punt de vista de la morfologia històrica amaziga, és interessant l'anàlisi d'aquest antropònim libi de la Cirenaica perquè pot ser la 3ª persona del singular masculí del perfectiu del verb estatiu de qualitat esmentat, doncs **māqqur* '(ell) és gran'⁷³⁵.
- (6) Σεμηρ: testimoniats en dues inscripcions de Cirene. Masson l'ha posat en relació amb el topònim *Semeros* de Ptolemais⁷³⁶.

l'Ahaggar, Foucault entén l'antropònim *Ānaba* com a "grand bouc" (FOUCAULT 1940, p. 326).

⁷²⁸ MASSON (O.) 1976, p. 59. Sobre els Βακάλες, vegeu *supra*, § 2.1 i DESANGES 1962, pp. 149-150.

⁷²⁹ Vegeu GASPERINI 1988, pp. 407-408.

⁷³⁰ Vegeu *supra*, § 4.3.6.

⁷³¹ MASSON (O.) 1976, pp. 53 i 59.

⁷³² Vegeu-ne l'edició i el comentari a MOHAMED & REYNOLDS 1995. Sobre les inscripcions de Χερσις κώμη, vegeu *infra*, § 7.

⁷³³ MASSON (O.) 1976, p. 59.

⁷³⁴ Vegeu la síntesi de les evidències paleoamazigues d'aquest lexema *infra*, § IX.8.2.

⁷³⁵ Sobre les evidències de la conjugació sufixada del perfectiu estatiu paleoamazic, vegeu *infra*, § IX.6.4.4.

⁷³⁶ MASSON (O.) 1976, p. 59. En una inscripció llatina de Tripolitània (ILT 1710) apareix un BIC[TO]R SAMVRI (en genitiu) que potser podria estar relacionat amb el nom que ens ocupa. Vegeu JONGELING 1994, p. 126.

(7) Καλανερ: apareix al catàleg de *Gubba* dels ss. II-I aC⁷³⁷, però, com que la llició no és segura, fa de mal proposar-hi una anàlisi morfològica.

4.6. Noms teòfors

(1) Ιθαλλαμμων, ben testimoniats a Cirene, a Ptolemais i a Apol·lònia. Masson suggereix un compost de *Ιθαλ(λ)ας —en el cadastre de la Marmàrica— i del déu libi Ammon⁷³⁸.

(2) Αλλαμμων, apareix a la llista d'efebes de Ptolemais⁷³⁹.

(3) Ιαρθαμμων, apareix en un grafit de Ptolemais i, potser, a Cirene⁷⁴⁰.

(4) Πολλαλλαμμων, hàpax poc segur en un grafit de soldats a *Corniclanum* (Gran Sirte)⁷⁴¹.

4.7. Noms de dones

(1) Βεισχα: apareix en un epitafi de Tauquira corresponent a un individu jueu⁷⁴².

(2) Βελυδρια: en una inscripció de Cirene del 180 dC⁷⁴³.

(3) Λαβραμεα: filla d'un Βακαλ; també com a Λαβρομεια en un epitafi de Cirene⁷⁴⁴.

(4) Λαρα: apareix en dues ocasions a Cirene⁷⁴⁵.

(5) Σαρρα: apareix en una inscripció funerària d'una jueva de Cirene, amb l'afegitó de προσήλυτος, la qual cosa ha fet pensar a S. Applebaum en l'existència de jueus d'origen libi⁷⁴⁶.

(6) Φυλυσια: apareix en una estàtua funerària d'Apol·lònia (segona meitat del s. IV aC): Φυλυσια βαθυκλεῦς⁷⁴⁷.

4.8. Altres antropònims

(1) Αρινακα: nom trobat en una inscripció de Tauquira⁷⁴⁸. Gasperini suggereix una llició Αρινακας⁷⁴⁹, però, com que la inscripció no ha estat

⁷³⁷ MASSON (O.) 1976, p. 59.

⁷³⁸ *Idem*, p. 61.

⁷³⁹ *Ibidem*.

⁷⁴⁰ *Ibidem*.

⁷⁴¹ *Ibidem*.

⁷⁴² APPLEBAUM 1979, pp. 144-150.

⁷⁴³ MASSON (O.) 1976, p. 62.

⁷⁴⁴ *Ibidem*.

⁷⁴⁵ *Ibidem*.

⁷⁴⁶ APPLEBAUM 1979, p. 154. Vegeu també *infra*, § 12.2.

⁷⁴⁷ MASSON (O.) 1976, p. 62.

⁷⁴⁸ SEG 9, 473. Absent als treballs d'O. Masson.

⁷⁴⁹ GASPERINI 1988, p. 408.

mai reproduïda —tan sols transcrita—, qualsevol temptativa d'esmena roman problemàtica.

(2) Θαρσων: nom que apareix en quatre ocasions en un catàleg cireneu de data incerta⁷⁵⁰. Gasperini ha notat que el nom reapareix en el compost Θαρσίπολις, trobat a Tauquira⁷⁵¹. Segons L. Gasperini, -ων fóra una terminació hel·lenitzant. De tota manera, no crec que es pugui excloure que sigui grec, atès que θάρσος és 'audàcia, valor, coratge'.

(3) Μασκυξ (acusatiu Μασκυκα), nom d'un home de Πτολεμαίς honorat a Tauquira en una inscripció del s. I aC. O. Masson conjectura que Μασκυξ és un etnònim convertit en antropònim, és a dir *Maksux > *Maskux⁷⁵². L'autor, sens dubte, té en ment els Μάξιες d'Heròdot i dels autors que l'imiten; l'enllaç, però, resta ben insegur.

5. La toponímia líbia de la Cirenaica

La llista més extensa de toponímia líbia de la Cirenaica l'ofereix L. Gasperini: Αγαβις, Αγδαν, Αζιρις, Αναβυκις, Αρδανις, Βαλακρις, Δαρις, Θιντις, Καμανις, Μανδις, Μηκιρις/Μιχηρα/Μοκχερις, Ταυχειρα⁷⁵³. Hi podem afegir, encara, Αζαρ, Αυθαμαλαξ (genitiu Αυθαμαλακος), Βαλαγραι, Βαρκα, Ιρασα⁷⁵⁴. Els topònims d'origen grec —o en tot cas, introduïts pels grecs— són més tardans. Citem Ἀπολλωνία, Πτολεμαίς, Βερενίκα⁷⁵⁵. A continuació comentarem els topònims que admeten una explicació a partir de l'amazic⁷⁵⁶. Tractem, igualment, un hidrònim libi Βέργιος reportat per Hesiqui.

(1) Αζαρ: Ptolomeu (4, 5, 12) al·ludeix als Αἰζαροι⁷⁵⁷ com els habitants de la muntanya ἸΑζαρ, localitzada a l'interior, si bé de determinació

⁷⁵⁰ SEG 20, 735. Absent als treballs d'O. Masson.

⁷⁵¹ GASPERINI 1988, p. 408. L'autor defensa la libicitat d'aquest nom a partir d'un epitafi llatí (CIL 10, 3527) en què un cert *M. Antonius Sopater natione Libucus* té com a *heres* un tal *Ammo Iaso* i com a *subheres* un tal *Babu Tarsa*.

⁷⁵² MASSON (O.) 1976, p. 52.

⁷⁵³ GASPERINI 1988, p. 413, a partir de fonts epigràfiques. Vegeu també DOBIAS-LALOU 1988, p. 91.

⁷⁵⁴ La localització d'Ιρασα, que apareix a Heròdot (4, 158, 2), no és segura. Els comentaristes d'Heròdot, com ara HOW & WELLS 1936, p. 353 i STEIN (H.) 1963, p. 141, n. 8, la situen pels volts del Golf de Bomba, és a dir a la part més oriental de la Cirenaica. Vegeu mapa n° 2. Píndar (*Pítica* 9, 107) l'esmenta com a seu del rei libi Anteu.

⁷⁵⁵ Sobre aquests topònims vegeu DOBIAS-LALOU 1988, p. 91.

⁷⁵⁶ L'estudi de BISI INGRASSIA 1977, consagrat a la toponímia de la Cirenaica, tendeix a l'explicar molts topònims a partir del púnic, sens dubte de manera abusiva, car si, d'una banda, és difícil de justificar històricament la presència de romanalles púniques a l'est de les *Arae Philaenorum*, d'altra banda els enllaços cananeus proposats són formalment i semànticament molt forçats.

⁷⁵⁷ Vegeu *supra*, § 2.1.

incerta⁷⁵⁸. És poc probable que es tracti, com va pensar Vivien de Saint-Martin, de “une modification adoucie du berbère *adrér*: montagne”⁷⁵⁹. Sense forçar la fonètica, es pot evocar *azar* (plural *azarn*), morfològicament masculí de *tazart* ‘figuera’ (molt freqüent en toponímia), però semànticament divergent com a “baie du jujubier sauvage”⁷⁶⁰. És un nom amb vocal constant (*wazar* en estat d’annexió), ço que es podria deure o bé a la pèrdua de la primera radical o bé a un reajustament de sil·labació.

(2) Βέργλιος· ποταμὸς ἐν Λιβύῃ⁷⁶¹: Es dubtós que es pugui reconstruir una arrel $*\sqrt{\beta rg}$ a partir d’una correspondència poc ferma entre el nom de l’oasi de Ghadames *iβar* (plural *iβarāwān*) “canale, rigole, séguia d’irrigation”⁷⁶² —l’únic, juntament amb el d’Augila, que conserva el fonema protoamazic $*/\beta/$ ⁷⁶³— i la mateixa noció a la resta de dialectes, tant els septentrionals (fins en taixelhit medieval) com el tuareg, designada generalment amb el nom de *targa*⁷⁶⁴; en tuareg, a més, *torgit* significa “lit de vallée” i hi trobem un verb *arag* “creuser” que podria remetre a això⁷⁶⁵. Si es pogués resoldre la inexplicable pèrdua de la tercera radical de *iβar* —si és que realment se n’ha perdut una, de radical—, fóra temptador de partir de l’arrel $*\sqrt{\beta rg}$ i del significat de ‘llit d’un riu’ per explicar l’hidrònim libi Βέργλιος que coneixem només per Hesiqui.

(3) Δαρνις : El nom amazic de l’alzina —i també del fruit, l’aglà— en taixelhit, tamaziyt, rifyen i en alguns parlars algerians és *adrn*⁷⁶⁶, que és podria proposar, amb la circumspècció deguda, com a ètim del topònim cireneu, atès que també és comú en la toponímia nord-africana⁷⁶⁷.

(4) Κυρήνη / Κυράνα

L’origen libi del nom de la ciutat capital de la Cirenaica, que en cireneu era *Κυράνα*, va ser mostrat per V. Bertoldi en un article de 1937

⁷⁵⁸ Vegeu la discussió a DESANGES 1962, p. 159.

⁷⁵⁹ VIVIEN DE SAINT-MARTIN 1863, p. 463.

⁷⁶⁰ TAÏFI 1991, p. 812.

⁷⁶¹ Hesiqui, ed. LATTE 1953, vol. 1, p. 323.

⁷⁶² LANFRY 1973, pp. 25-26.

⁷⁶³ Sobre les evidències paleoamazigues d’aquest fonema, vegeu *supra*, § IX.2.8.1.2.

⁷⁶⁴ Sobre aquesta família lèxica, vegeu KOSSMANN 1999a, p. 156, n° 395. Sobre l’ús toponímic de *Targa*, vegeu *infra*, § IV.1.3.

⁷⁶⁵ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, pp. 273-274.

⁷⁶⁶ Vegeu NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, *sub radice* \sqrt{drn} , p. 389.

⁷⁶⁷ Sobre les ocurrencies toponímiques a l’Alt Atlas, vegeu LAOUST 1942, p. 97, n° 357.

ben documentat tant per l'aspecte lexicològic com pel fitogeogràfic⁷⁶⁸. Val la pena accedir directament a l'article de Bertoldi, del qual reprenem, tot "actualitzant-les", les dades que ens interessin en el marc de la present recerca. Bertoldi va mostrar que Κυρήνη és un topònim format a partir del nom amazic de l'asfòdel —κυρα en el tractat de farmacopea de Dioscòrides—, que hem tractat en l'apartat dedicat al lèxic comú⁷⁶⁹. Bertoldi va analitzar el topònim com un derivat de κυρα 'asfòdel' mitjançant un morfema derivatiu -ήνη, que, tal com documenta l'autor, es retroba en la toponímia prehel·lènica egea i anatòlica (Πειρήνη, Μυτιλήνη)⁷⁷⁰ sufixat a termes relatius a l'accidentalitat del sòl i a noms de la fauna i de la flora⁷⁷¹ amb el sentit de 'terreny en el qual abunda el ___'⁷⁷². Doncs, Bertoldi analitza Κυρήνη com 'terreny on abunda la κυρα' —versemblantment nom indígena de l'asfòdel—. En efecte, l'asfòdel és un element típic de la vegetació de la costa de Líbia, juntament amb la murtra, i abunda justament als rodals de l'antiga Cirene⁷⁷³. Bertoldi conclou que "un nome indigeno, divenuto Κυρήνη sulle labbra dei coloni greci, prima di riferirsi ad un centro abitato, avesse indicato un tratto di terreno costiero in allusione al tipo di vegetazione ivi predominante"⁷⁷⁴.

(5) Βάρκη ο Βάρκα: El nom d'aquesta ciutat de la Pentàpolis (*Barqa* a les fonts àrabs; actual *Al-Marj*) podria ser el mateix que el la ciutat del litoral nùmida de *Thabraca*, coneguda també com a *T(h)abarca* (nom oficial actual *Ṭabarqa*). Probablement tingui el mateix ètim paleoamazic que defensem per a la localitat de Fazània anomenada *Baracum oppidum*⁷⁷⁵.

6. Les fonts numismàtiques de la Cirenaica

El punt de partença per a l'estudi de la numismàtica de la Cirenaica antiga continua essent el corpus editat per L. Müller⁷⁷⁶. Les monedes de la Cirenaica van ser encunyades en grec i, a partir del s. I

⁷⁶⁸ BERTOLDI 1937, pp. 47-63. És, segons STUCCHI 1967, l'etimologia que gaudeix de més crèdit (p. 34; vegeu-hi altres propostes). També la prefereix DOBIAS-LALOU 2000, p. 257, n. 36.

⁷⁶⁹ Vegeu *supra*, § 3.1.7.

⁷⁷⁰ BERTOLDI 1937, pp. 48-54.

⁷⁷¹ *Idem*, p. 56.

⁷⁷² Per exemple, Κισθήνη "terreno su cui abbonda il cisto", a partir del fitònom κίσθος 'cist' (BERTOLDI 1937, p. 59).

⁷⁷³ Vegeu les referències dels estudis fitogeogràfics que així ho mostren a BERTOLDI, *op. cit.*, p. 60, n. 2.

⁷⁷⁴ *Idem*, p. 61. De fet, la pronúncia cirenea del topònim era Κυράνα, tal com ha mostrat DOBIAS-LALOU 2000, pp. 256-267.

⁷⁷⁵ Vegeu *infra*, § IV.4.2.25.

⁷⁷⁶ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 1, pp. 1-183.

aC, en llatí —si bé el grec també és ben present en les monedes d'època romana—; sovint hi apareixen noms de ciutats —Cirene, Barca, Euespèrides, etc.—, de reis —sobretot de la dinastia dels Ptolomeus— i de magistrats romans (*Lollius, Pupius, Fabricius, Scato, Palicanus, Capito*). Ara bé, crida molt l'atenció que els motius predominants de la numismàtica cirenea siguin motius libis: en primer lloc, el σίλφιον, planta emblemàtica de la Cirenaica emprada com a condiment i com a medicina⁷⁷⁷; en segon lloc, el déu libi Ammon —sincretitzat en Júpiter-Ammon— i el seu fill, hel·lenitzat com el Bacus libi, representat amb banyes de marrà; en tercer lloc, els animals típics d'aquella regió líbia: el cavall⁷⁷⁸, el lleó, el bou, el senglar, la gasela, l'estruc, l'àguila, el dofí. A més a més, en un bon nombre de monedes apareix el lema ΛΙΒΥΩΝ (nº 347-358). Segons L. Müller, aquestes monedes (nº 347-358) han estat encunyades per libis estretament lligats amb els cireneus, com es veu per l'ús del grec i pels motius⁷⁷⁹.

Les fonts numismàtiques de la Cirenaica, doncs, són valuoses per a l'estudi de les relacions culturals entre grecs i libis a l'antiguitat, però no aporten dades lingüístiques que deixin constància de la influència líbia en el grec cireneu, a banda del mot σίλφιον, que ja coneixíem per altres fonts, principalment les literàries.

7. Epigrafia líbica a la Cirenaica?

Al recull d'inscripcions líbiques de Chabot⁷⁸⁰ no apareixen testimoniats epigràfics de més a l'est de Tripolitània⁷⁸¹. Llevat que noves troballes arqueològiques ho desmenteixin, sembla que la Cirenaica resta fora de l'àmbit de difusió de l'epigrafia líbica. Tanmateix, han estat publicades recentment algunes inscripcions que, si bé no es deixen catalogar estrictament en l'inventari de les inscripcions líbiques, contenen alguns trets que traeixen algun tipus de relació amb l'alfabet conegut com a “líbic”.

⁷⁷⁷ Vegeu *supra*, § 3.1.9.

⁷⁷⁸ Els cavalls constitueixen també, juntament amb els caps coronats d'espigues de les *Cereres*, el motiu principal de les monedes encunyades a Zeugitana.

⁷⁷⁹ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 1, p. 132. L'autor pensa, concretament, en el poble libi dels *Macaë* (p. 133), que vivien a la costa de la Gran Sirte veïna de la Cirenaica.

⁷⁸⁰ CHABOT 1940-1941. Sobre una inscripció titllada de “pseudolíbic” per Chabot trobada a Δαρνις / Derna, vegeu *idem* 1941, p. XIV, nº 1.

⁷⁸¹ Hom pot consultar el mapa amb la distribució de les inscripcions líbiques, *infra*, § VI.7.1.

7.1. La inscripció de *Sidi Khrebish* (Berenice)

De les trenta-una inscripcions d'entre els ss. I aC – II dC provinents de les excavacions dutes a terme a *Sidi Khrebish* (a Berenice) que J. Reynolds ha editat, trenta són en grec —en dialecte cireneu, per cert— i una en un alfabet i llengua estranys⁷⁸². F. A. Mohamed ha suggerit que l'alfabet emprat en aquesta inscripció podria ser líbic⁷⁸³. Admetem que hi ha un bon nombre de grafemes —no menys de deu— coincidents amb els de les inscripcions líbiques de regions més occidentals del nord d'Àfrica. La fesomia geomètrica i angulada dels grafemes és més propera a l'alfabet líbic que no pas a la dels alfabetos cananeus, o, com assenyala Reynolds, al llatí i fins al grec. Ara bé, és clar que no es pot catalogar estrictament com a líbica, si més no pel que coneixem del líbic antic.

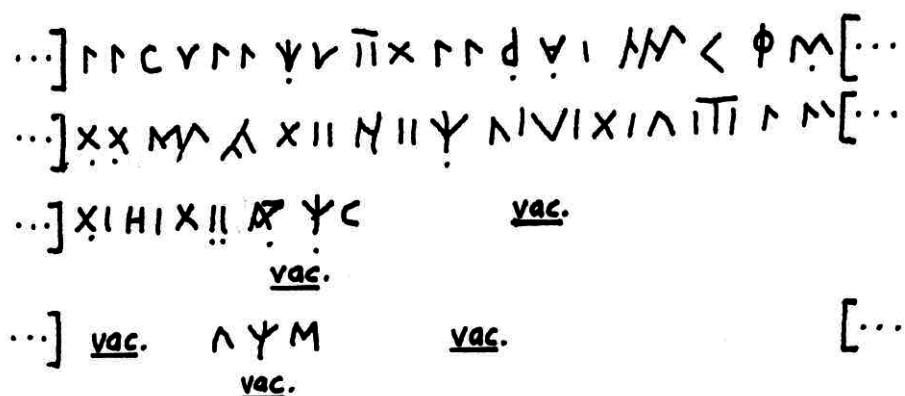

Figura n° 11: Reproducció de grafits en un bloc de pedra calcària trobada a les excavacions de *Sidi Khrebish* (Berenice). Font: REYNOLDS 1977, p. 241.

7.2. Les inscripcions de Χερσὶς κώμη

A la banda oriental de la Cirenaica, en un poble anomenat Χερσὶς κώμη (actualment *Karsa*) per Ptolomeu (4, 4, 5), a 20 km a l'oest de Δαρνὶς / Derna⁷⁸⁴, s'han trobat recentment un grapat d'inscripcions funeràries de *circa* s. I dC escrites bàsicament en grec però amb algunes lletres estranyes a l'alfabet grec⁷⁸⁵. Les esteles pertanyen a l'art funerari libi i apareixen seqüències de grafemes que no semblen referir-se a mots grecs. Els editors pensen que la comunitat autora de les esteles no era grega, sinó probablement líbia, i que amb prou feines coneixia les lletres gregues⁷⁸⁶. Les inscripcions són interessants perquè ens situen en una comunitat líbia rural, ben poc coneguda fins ara epigràficament. L'antroponímia és parcialment grecolatina, com mostren els exemples

⁷⁸² "It is far from clear which way up the text should be read, or indeed what is the language" (REYNOLDS 1977, p. 241, n° 11).

⁷⁸³ MOHAMED 1998, p. 270, n. 17.

⁷⁸⁴ Vegeu-ne la localització al mapa.

⁷⁸⁵ Vegeu-ne l'edició i el comentari a MOHAMED & REYNOLDS 1995.

⁷⁸⁶ *Op. cit.*, p. 73.

de Ἰάσων, Σεκοῦνδος, Λεύκιππος, etc., i parcialment líbia o estranya al grec i al llatí, com ara Κευερ, Σεκας, la qual cosa suggereix una societat parcialment hel·lenitzada i romanitzada —si més no en l'onomàstica—, però encara fonamentalment líbia. Cridem l'atenció sobre les inscripcions 8 i 9⁷⁸⁷ (fig. n° 12 i 13), que contenen lletres estranyes a l'alfabet grec i seqüències de lletres gregues que no semblen representar la llengua grega:

? ...]		<i>a</i>	ΠΡΙΜΟΔΨ
⊞ PBN	? Year 152		ΑΒΓΦΡΞΟ
ΘΟΝΡΒ	? THONRB	<i>b</i>	...]ΟCΙ[-.]
v. ⊞ εο	? aged 85		[...]

Figures n° 12 i 13: Inscripcions de Χερσις κώμη a partir de l'edició de MOHAMED & REYNOLDS 1995, p. 77.

Els editors creuen que la inscripció n° 8 (fig. n° 12) no representa la llengua grega. D'entrada, és notable que a les línies 2 i 4 trobem una lletra < ⊞ > desueta en l'alfabet grec d'aquesta època⁷⁸⁸. En una lectura horitzontal d'esquerra a dreta, el grafema < ⊞ > representa en les inscripcions líbiques una /m/⁷⁸⁹. D'altra banda, els editors han remarcat la “reappearance of the letter-group ρβν in a different order”⁷⁹⁰ a les línies 2 i 3; potser, en lloc d'una tal inversió, hi ha un lexema RB, ben testimoniats en l'antroponímia amaziga de les inscripcions líbiques⁷⁹¹. <N> podria representar, a la línia 2, una desinència verbal o participial, mentre que a la línia 3 és difícil d'analitzar per tal com la segmentació lèxica i morfològica de la línia en qüestió és incerta. Malgrat que la interpretació de la inscripció és problemàtica, hi ha elements gràfics, morfofonològics i esculturals que fan pensar en una comunitat lingüística “libicòfona”.

Per a la inscripció n° 9 (fig. n° 13) els editors no han proposat cap traducció. A la línia dos apareix un grafema < ξ > invertit dins una seqüència de lletres gregues: ΑΒΓΦΡΞΟ. L'editor ha notat l'existència d'un tal grafema en inscripcions líbiques, però fins ara no havia estat trobat en cap inscripció de la Cirenaica. El valor que els amazigòlegs donen al grafema < ξ > de les inscripcions líbiques és /š/⁷⁹². Es podria entendre que, tractant-se d'un so inexistent en grec, s'hagués emprat el

⁷⁸⁷ *Op. cit.*, p. 77 i foto d.

⁷⁸⁸ Tot i que convé notar que, en els alfabet grecs arcaics, < ⊞ > és una variant de la digamma < F >. Evidentment, donada la datació de les inscripcions de Χερσις κώμη, sembla poc probable una relació directa entre una i altra forma.

⁷⁸⁹ Vegeu el quadre de l'alfabet líbic a CAMPS 1996b, p. 2568 o bé a PRASSE 1972, pp. 153-154. En una lectura de baix cap a dalt < ⊞ > representaria una /d/, però, en la inscripció que ens ocupa, el sentit de l'escriptura és l'habitual en grec.

⁷⁹⁰ MOHAMED i REYNOLDS 1995, p. 77.

⁷⁹¹ CHABOT 1940, n° 193, 374, 375, 455, 456.

⁷⁹² Vegeu CAMPS 1996b, p. 2568, PRASSE 1972, p. 153 i GALAND 1973, p. 31.

grafema que el representa en l'escriptura líbica. De tota manera, el valor fonològic assignat a aquest grafema líbic roman dubtós.

Encara que les inscripcions 8 i 9 del cementiri de Χερσις κώμη presenten problemes de transliteració, potser valdrà la pena tenir-les presents, per tal semblen contenir alguns grafemes líbics que completen alguns sons propis de la llengua dels libis que no poden ser transcrits per l'alfabet grec.

7.3. Els grafits de *Fredgha* (*Jaghbub*)

En una tomba de l'oasi de *Fredgha*, a la regió de *Jaghbub*, s'han trobat recentment grafits i signes alfabètics que no són grecs⁷⁹³. La fesomia geomètrica i angulada dels signes recorda, certament, la de les inscripcions líbiques, si bé la identificació no és gens clara, en part perquè les seqüències han quedat molt fragmentades⁷⁹⁴.

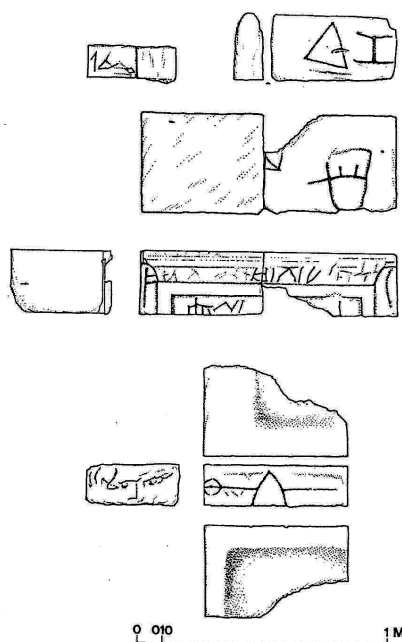

Figura n° 14: Grafits i grafemes de *Jaghbub* segons un dibuix d'A. Pagnini. Font: MOHAMED 1998, p. 271.

⁷⁹³ Vegeu-ne l'edició i el comentari a MOHAMED 1998, especialment pp. 270-271.

⁷⁹⁴ Segons l'autor, "the alphabet used is perhaps one form of ancient Libyan, although it does not seem identical with any that is so far attested; or it may have connections with its medieval and modern descendant, the Tefinagh used by the Tuareg" (*op. cit.*, p. 270).

8. Influx amazic en el grec cireneu?

Sota l'epígraf § 3 hem estudiat alguns mots usuals en el dialecte grec de Cirene (com ara βρικόν 'ase' i σίλφιον) que tenien origen en l'adstrat amazic. És lícit demanar-se si, igualment, els libis van poder influir en la llengua dels grecs de la Cirenaica a nivell gramatical. El dialecte cireneu és un dialecte bàsicament dori del sud-est amb trets que delaten la procedència cretenca, ròdia i eòlia d'una part dels pobladors de Cirene⁷⁹⁵. Els textos grecs escrits a la Cirenaica segueixen la norma del grec comú. Per tant, amb prou feines hi traspuen trets que delatin peculiaritats dialectals cirenees i, *a fortiori*, trets deguts a l'influx dels veïns paleoamazics. És gràcies a l'epigrafia, principalment, que els dialectòlegs grecs han pogut accedir a certes característiques del grec cireneu⁷⁹⁶. Pel que coneixem del grec cireneu, no hi hem identificat cap tret morfosintàctic que pugui ser degut a l'adstrat paleoamazic. És en fonètica, més susceptible a les influències degudes al contacte, on podríem pensar en algun fenòmen d'adstrat paleoamazic. A continuació, oferim un quadre comparatiu dels fonemes vocàlics del grec antic del protoamazic⁷⁹⁷:

Vocalisme del grec cireneu ⁷⁹⁸		Vocalisme paleoamazic ⁷⁹⁹	
í, í:	u, u:	í, í:	u, u:
e	o		
ε:	ο:		
a, a:		a, a:	

La diferència entre els set timbres vocàlics del grec enfront dels tres de l'amazic⁸⁰⁰ difícilment podria deixar de notar-se en forma de confusions i hipercorreccions en l'epigrafia de la Cirenaica i, en efecte, Dobias-Lalou ha posat de manifest, en primer lloc, un "flottement entre les timbres *e* et *i* pour la voyelle brève dans des mots qui sont

⁷⁹⁵ Vegeu, resumidament, els trets peculiars del dialecte cireneu a DOBIAS-LALOU 1988, pp. 87-88.

⁷⁹⁶ Sobre les característiques del grec cireneu, vegeu DOBIAS-LALOU 1988 i, sobretot, *idem* 2000. Vegeu també ARENA 1998.

⁷⁹⁷ És només el punt de partença: és clar que el ni vocalisme del grec cireneu tenia per què coincidir exactament amb el del grec "clàssic" ni el de l'amazic cireneu antic tenia per què coincidir amb el que hom reconstrueix per a la protollengua.

⁷⁹⁸ A partir de DOBIAS-LALOU 1988, p. 87. El dialecte cireneu, que no té més que una /ē/ i una /ō/, forma part del conjunt dialectal anomenat *Doris seuerior* d'ençà de F.H.L. Ahrens.

⁷⁹⁹ Vegeu la discussió sobre el vocalisme paleoamazic *infra*, § IX.2.3.

⁸⁰⁰ Amb pertinència fonològica. L'al·lofonia de cada fonema vocàlic devia ser gran. Vegeu *infra*, § IX.2.3.4.

probablement d'origene indigène⁸⁰¹. Entre els exemples que en dóna, citem τὰν Λεβύαν (SEG 9, 72, 1.3) al costat de la forma més usual Λιβυά; σέλπον (a Hesiqui) al costat de la forma més usual σίλφιον; a més dels exemples aportats per Dobias-Lalou, podríem portar a col·lació aquí un etnònim cireneu que apareix com a (genitiu plural) Λεσανικῶν en part de la tradició manuscrita de Ptolomeu (4, 4, 6) i com a Λισάνκων en una altra part de la tradició manuscrita del mateix geògraf⁸⁰². En segon lloc, l'hel·lenista ha cridat l'atenció sobre la pèrdua de la distinció de quantitat per als timbres *e* i *o* en el grec cireneu⁸⁰³. I, en tercer lloc, l'autora ha detectat una confusió en la notació de les dues líquides (*l* i *r*) en alguns mots —en topònims autòctons, principalment, però també en algun mot comú grec—, per exemple el topònim Αζιρις (a Heròdot), que apareix en altres fonts com a Αζαρις i Αζιλις; ἐλινύμενος (glossat per Hesiqui com Ζεύς ἐν Κυρήνη), que, segons l'hel·lenista, es tracta de ἐρινύμενος “être en fureur”⁸⁰⁴. En el seu article, Dobias-Lalou ja apunta a un fenomen d'influx “indigène” els trets fonètics assenyalats. Creiem que, en efecte, tant la fluctuació entre els timbres *e* i *i* —que no s'oposen en amazic— com la pèrdua de l'oposició de quantitat per a *o* i *e* —inexistents, en tant que fonemes, en amazic antic—, ha de ser deguda a l'adstrat paleoamazic, sobretot tenint en compte que els exemples més antigament testimoniats per a aquests fenòmens són topònims autòctons o mots originats en la llengua dels libis. El tercer tret apuntat, el de la confusió de líquides *l* i *r*, em sembla més dubtós, pel fet que l'amazic no difereix del grec en aquest sentit⁸⁰⁵. A més a més, els exemples són escassos i controvertibles. En el cas del topònim autòcton Αζιρις, notem que la forma divergent Αζιλις apareix únicament a Esteve de Bizanci i és suspecta d'error. L'exemple d'ἐλινύμενος pot tenir alguna altra explicació a partir del grec mateix, on el fenomen d'alternança de líquides no és infreqüent.

A més dels fenòmens notats per Dobias-Lalou, l'especialista en el judaisme cireneu S. Applebaum ha manifestat “suspicion of illiterary”⁸⁰⁶ en la comunitat jueva de Tauquira, a partir de la transcripció de la vocalització d'alguns antropònims com ara els noms teòfors Θεοκλῆς i Θεόδωρος, que apareixen escrits Θεουκλῆς i Θεουδωρος, respectivament. Sense rebutjar la sospita de “illiteracy”, creiem que hi ha pogut actuar l'adstrat amazic, per tal com en paleoamazic —en tot cas en

⁸⁰¹ DOBIAS-LALOU 1988, p. 89. Sobre aquest fenomen, vegeu també ARENA 1998, p. 17.

⁸⁰² Sobre els etnònims en qüestió, vegeu DESANGES 1962, p. 151 i *idem* 2008d. Vegeu també *supra*, § 2.1.

⁸⁰³ Vegeu-ne exemples datats del s. V aC al s. I aC *ibidem*, pp. 87-88. A partir del s. I aC, aproximadament, l'afebliment de l'oposició de quantitat comença a manifestar-se una mica pertot de l'Hèl·lade.

⁸⁰⁴ DOBIAS-LALOU 1988, p. 89.

⁸⁰⁵ Sobre el comportament de /l/, /r/ paleoamaziques, vegeu *infra*, §§ IX.2.8.7.1 i IX.2.8.7.2, respectivament.

⁸⁰⁶ APPLEBAUM 1979, p. 159.

protoamazic— [u], [ʊ], [o] i [ɔ] són al·lòfons d'un mateix fonema /ũ/⁸⁰⁷. És comprensible, doncs, la vacil·lació en la transcripció dels fonemes grecs que representaven <o> i <ʊ>⁸⁰⁸.

En conclusió, malgrat el coneixement limitat que hom té del dialecte grec de la Cirenaica, podem entrellucar la influència que hi va exercir l'adstrat amazic, tal com semblen indicar almenys tres fenòmens fonètics: en primer lloc, la fluctuació entre els timbres *e* i *i*; en segon lloc, algun cas de confusió entre els timbres *o* i *u*; i, en tercer lloc, la pèrdua de l'oposició de quantitat per als timbres *o* i *e*. En tots tres casos, l'inventari vocàlic amb pertinència fonemàtica més reduït de l'amazic ha pogut actuar en la supressió de certes oposicions de quantitat i en la confusió entre certs timbres que en amazic antic no presentaven oposició.

9. Les fonts literàries gregues

D'entre les fonts literàries gregues que fan referència a la llengua dels libis de la Cirenaica i la Marmàrica distingim dos tipus: d'una banda, les fonts que reporten dades lèxiques; i d'altra banda, les fonts que reporten dades sociolingüístiques i de distribució geogràfica de les llengües. Les fonts lèxiques (principalment Heròdot i Hesiqui) han estat explotades sota l'epígraf § 3; aquí mirarem de resseguir l'origen de les glosses cirenees o líbies d'Hesiqui. Les fonts útils per a la història de la llengua són força més diverses: Heròdot roman l'autor cabdal, però altres fonts, locals (Meneclès de Barca, Sinesi) i forànies (Diodor de Sicília, Appià, Procopi), són també valuoses.

De la llengua de les poblacions líbies de la Cirenaica tenim notícies privilegiades a causa de l'antiguitat (d'ençà del s. V aC) i la qualitat de les fonts. Malgrat que la implantació grega a Tamazga fou molt més petita que la romana, les fonts gregues són, proporcionalment, força més prolixes que les llatines en notícies sobre les poblacions autòctones en qüestions etnològiques, certament, però també en matèria lingüística.

9.1. La literatura grega de Cirene i sobre Cirene

Malgrat que, arran de la fundació de Cirene (631 aC), la Cirenaica esdevingué un focus important d'hel·lenitat i que l'escola de Cirene, juntament amb les de Crotona, Cos i Cnidos, fou una de les més prestigioses escoles mèdiques de l'Hèl·lade ja d'ençà del s. VI aC, el primer autor —conservat— a parlar prolixament de la Cirenaica fou un joni, Heròdot, que visità la regió a mitjan s. V aC. La producció literària cirenea floreix en època alexandrina (a partir del s. IV aC). En aquesta

⁸⁰⁷ Vegeu *infra*, § IX.2.3.4.

⁸⁰⁸ Vegeu *infra*, § 12, sobre la llengua dels jueus de la Cirenaica.

època van viure cireneus il·lustres, sobretot el poeta i erudit Cal·límac (s. III aC) i el poeta, filòsof, historiador, geògraf i astrònom Eratòstenes (s. III aC) i d'altres de menys coneguts, com el gramàtic Lisànies (s. III aC, mestre d'Eratòstenes), els historiadors Filostèfan (s. III aC) i Jasó (s. II aC), entre d'altres⁸⁰⁹. Una obra historiogràfica, etnològica i mitogràfica que devia contenir referències valuoses als libis són les *Λιβυκαὶ ἱστορίαι* de Meneclès de Barca (s. II aC), perduda en la seva major part⁸¹⁰. El bisbe Sinesi de Cirene (s. IV dC) reporta nombroses informacions sobre la Cirenaica del seu temps, val a dir que sense referències explícites a la llengua dels libis. Esment especial mereix la figura del lexicògraf Hesiqui d'Alexandria (c. 500 dC), que reporta un grapat de termes "líbics"⁸¹¹, la procedència dels quals no ha estat encara objecte de l'estudi dels hel·lenistes. Hem remarcat⁸¹² que la major part de les glosses d'Hesiqui atribuïdes als libis o als cireneus provenen de l'obra del lexicògraf i paremiòleg Diogenià d'Heraclea de Pont. De fet, és sabut que el *Λεξικόν* d'Hesiqui no és més que una edició ampliada dels *Περιεργοπένητες* de Diogenià⁸¹³. Diogenià va viure a l'època de l'emperador Hadrià, és a dir al s. II dC⁸¹⁴. De les fonts principals de Diogenià ens informa Hesiqui mateix, i els estudis dels editors ens permeten remuntar-nos més enrere⁸¹⁵. Com que la *Παντοδαπή λέξις* de Diogenià és un epítom de la colossal obra de Pàmfil d'Alexandria (segona meitat del s. I dC) anomenada *Περὶ γλωσσῶν καὶ ὀνομάτων*, en noranta-cinc llibres⁸¹⁶, podem suposar, amb poc risc d'error, que les glosses líbiques d'Hesiqui ja hi eren, a l'obra de Pàmfil. Malauradament, la immensa obra de Pàmfil no es conserva; però en consten les fonts principals: Aristòfanes de Bizanci, Apol·lodor de Cirene, Dídim, Diodor, Heracleu, Iàtrocles i Timaquides de Rodes⁸¹⁷. De totes aquestes fonts, la més versemblant, al nostre parer, és el gramàtic Apol·lodor de Cirene, que és l'autor més susceptible d'haver recollit mots dels seus veïns libis de la Cirenaica. La datació d'Apol·lodor és incerta, si bé el *terminus ante quem* és el s. I

⁸⁰⁹ Sobre l'ambient cultural de Cirene en època alexandriana, vegeu MONTANARI 1993, p. 638.

⁸¹⁰ L'estudi dels fragments conservats d'aquesta monografia sobre Cirene i la seva regió ha estat dut a terme per LARONDE 1987. Les *Λιβυκαὶ ἱστορίαι* eren un recull de relats sobre la Cirenaica que abraçaven des de la fundació de Cirene fins als temps de l'autor. La tasca d'aquest erudit hel·lenístic no es va limitar a la recerca a les biblioteques, sinó que va arregar sobre el terreny mites, llegendes i records històrics sobre el seu país.

⁸¹¹ Tots ells estudiats *supra*, § 3.

⁸¹² A MÚRCIA 2007a, § 7, pp. 277-279.

⁸¹³ Que, al seu torn, és un compendi de la seva obra en cinc llibres coneguda com a *Παντοδαπή λέξις*. Vegeu SCHULTZ 1913, col. 1319 i TOSI 1997, col. 605-606.

⁸¹⁴ Sobre la cronologia de Diogenià, vegeu COHN 1905, col. 778 i TOSI 1997, col. 605.

⁸¹⁵ Sobre les fonts de Diogenià, vegeu LATTE 1953, pp. XLII-XLIV.

⁸¹⁶ TOSI 2000, col. 214-215.

⁸¹⁷ *Ibidem*.

dC⁸¹⁸. Si no és segur que els termes “líbics” de Pàmfil vinguin d’Apol·lodor de Cirene —és la nostra hipòtesi—, encara és més insegur si Apol·lodor és la font original o pren el mot d’altres fonts anteriors. Hem d’admetre que, malauradament, a partir d’Apol·lodor perdem la pista més o menys ferma dels mots “líbics” que ens ha llegat Hesiqui. De tota manera, si prenem la Cirenaica com el lloc hipotètic d’on serien recollits els mots —ço que ja no és tan agosarat—, es pot mirar de filar una mica més prim amb la cronologia. Pensem fins que ha de ser ja d’època alexandrina (a partir del s. IV aC), pel fet que és a partir d’aleshores que floreix la producció literària (*lato sensu*) de Cirene, tal com hem referit suara. És possible que la font —Apol·lodor o alguna altra font— de les glosses de mots “líbics” sigui algun contemporani que va viure en l’ambient intel·lectual d’erudits hel·lenistes com Cal·límac (s. III aC) o Meneclès de Barca (s. II aC). Entre els segles III i II aC situariem, doncs, en base als arguments que hem exposat, l’origen de la font cirenea d’aqueixos mots “líbics” que, en darrera instància, ens ha transmès Hesiqui. Com que els arguments adduïts no són, ni de bon tros, decisius, cal deixar oberta la qüestió de la datació⁸¹⁹.

9.2. Referències dels textos

- (1) Heròdot (s. V aC), *Història*, 2, 28 (corpus, § 2.2).
- (2) Heròdot, 2, 32-33 (corpus, § 2.3).
- (3) Heròdot, 4, 155 (corpus, § 2.5).
- (4) Heròdot, 4, 173 (corpus, § 2.6).
- (5) Heròdot, 4, 187 (corpus, § 2.8).
- (6) Heròdot, 4, 191 (corpus, § 2.9).

⁸¹⁸ Atès que se’n conserven fragments lexicogràfics citats, pel que sembla, per Pàmfil. Vegeu MONTANARI 1996, col. 861. Vegeu l’edició dels fragments a DYCK 1981, sobretot el fragment 5 (p. 103), que permet establir la cronologia relativa d’Apol·lodor.

⁸¹⁹ L’única cosa que podem afirmar amb una certa seguretat és que la font d’aquests mots és anterior a la nostra era; però, filològicament, no sabem quant d’anterior. Si analitzem morfològicament els mots, en canvi, és significatiu que cap d’ells (citem *λιλυ*, *βαρβαξ*, *βρικον*, *σιχθαρις*) no duu el prefix d’estat aglutinat al tema nominal, tal com és obligat en tots els dialectes amazics moderns i, de fet, com a mínim d’ençà de l’època medieval. Dificilment podríem pensar que la font de la qual Diogenià i Hesiqui van poar els mots analitzarien els noms suprimint-hi el prefix d’estat si aquest hagués estat aglutinat al tema nominal. Per tant, hem de concloure que, en el moment i en el lloc en què els mots foren recollits, el morfema d’estat —si és que existia com a tal o tenia alguna altra funció sintàctica— no estava encara prefixat al tema nominal.

- (7) Heròdot, 4, 192 (corpus, § 2.10).
- (8) Heròdot, 4, 197 (corpus, § 2.11).
- (9) Inscripció cirenea (322-321 aC) (corpus, § 4.1).
- (10) Diodor de Sicília (s. I aC), *Biblioteca històrica*, 3, 49, 2 (corpus, § 7.1).
- (11) Plini el Vell (s. I dC), *Història natural*, 5, 1, 1 (corpus, § 15.1).
- (12) Sinesi de Cirene (primeria del s. V dC), *Correspondència*, 66, 9-35 (corpus, § 38.2).
- (13) Filostorgi (s. V dC), *Història eclesiàstica*, PG 65, col. 604 (corpus, § 44.1).
- (14) Procopi de Cesarea (s. VI dC), *Sobre els edificis*, 6, 2, 14 ss. (corpus, § 55.4).
- (15) Isidor de Sevilla (s. VII dC), *Etymologiarum liber* 14, 5, 5 (corpus, § 60.2).

10. Límits geogràfics de la penetració del grec a la Cirenaica

Les fonts gregues són prou clares sobre l'homogeneïtat en la libicitat del poblament prehel·lènic de la Cirenaica, bé que en un sentit més laxament ètnic que estrictament lingüístic. En tot cas, les fonts antigues es refereixen al grec com l'única llengua exògena de la Cirenaica i és per això que ens ocuparem aquí de determinar, a partir de les fonts disponibles (filològiques, epigràfiques, arqueològiques, numismàtiques), els límits meridionals de la penetració del grec a la Cirenaica.

10.1. Augila

10.1.1. El coneixement d'Augila a les fonts antigues i medievals

De tot el territori de l'antiga Cirenaica, solament l'oasi —molt meridional, val a dir⁸²⁰— d'Augila roman avui dia amazigòfon. Augila ha estat al llarg de la història una etapa obligada en les rutes de caravanes que unien, d'una banda, Egipte amb la Cirenaica —d'Ammon a *Jaghbub* hi ha 120 km i, de *Jaghbub* a Augila, uns 350 km— i, d'altra banda, la Cirenaica —el golf de la Gran Sirte s'escau a 250 km d'Augila— amb els

⁸²⁰ Vegeu-ne la localització al mapa nº 2.

oasis del Sàhara Central (a partir de Gàrama) i el Sàhara Oriental (a partir de *Djalo* i Kufra), etc. i fins dels oasis interiors de Tripolitània. Ja Heròdot, al s. V aC, es fa ressò d'Augila com a etapa intermèdia entre Ammon (a deu dies de camí) i Gàrama (també a deu dies)⁸²¹. També autors llatins com Plini el Vell (5, 226) i Pomponi Mela (23, 46) esmenten la importància de l'oasi d'Augila. El silenci sobre Augila en una font Cirenaica tan important com és el bisbe Sinesi (ss. IV-V dC) també és significatiu. En efecte, Sinesi, que mostra conèixer bé l'interior de la Cirenaica, ignora totalment Augila, que devia formar part de les *terrae incognitae* on es refugiaven els temuts nasamons⁸²². Sembla clar, doncs, que Augila va romandre durant l'antiguitat en gran mesura al marge de l'hel·lenitat i de la romanitat⁸²³. És inevitable imaginar que l'oasi va ser reducte de les tribus líbies que van causar estralls durant l'època tardana a la costa cirenaica i fins a les rutes amb Egipte. Així ho fa pensar, entre d'altres, Filostorgi (s. V dC) en el testimoniatge que hem inclòs al corpus, § 44.1. L'autor de la *Història eclesiàstica* cita Μάζικες καὶ Αὐξωριανοί com a tribus líbies responsables de ràtzies devastadores a la Cirenaica i a Egipte a partir d'un punt originari al llevant de Líbia, doncs pels voltants d'Augila. Com ja hem tingut ocasió de veure⁸²⁴, els nasamons practicaven la transhumància entre el golf de la Gran Sirte i l'oasi Augila. Tant si es tracta d'una simple "evolució onomàstica"⁸²⁵ com d'un reajustament de nivells de segmentació tribals més complex, el cas és que a partir del s. IV són els *Austuriani* i els *Laguatan* els qui ocupen l'escena que havia correspost fins aleshores als nasamons. Però, sens dubte, la font més valuosa sobre Augila a l'antiguitat tardana és la de Procopi de Cesarea (s. VI) que hem inclòs al corpus, § 55.4. Procopi és el primer autor que parla de dues *Augiles*. Com que Augila és el més occidental de tres oasis —els altres dos són el de *Djalo* (a 24 km) i el de *Djikerra*—, és probable que "l'altra" Augila no sigui més que *Djalo* —que és més gran que *Djikerra*—⁸²⁶. El testimoni de Procopi confirma que, almenys fins al s. VI dC, Augila mantenia uns vincles molt estrets amb Siwa, com es veu per la comunitat en el culte a Ammon, la divinitat líbia més important. Notem també que, segons Procopi, la cristinització d'Augila no es féu visible fins a l'època de Justinià, per tant en una època molt tardana. Durant l'edat mitjana, Augila és vinculada amb la província de *Barqa*, segons Ibn Hawqal (s. X), i continua devent la seva importància a la ubicació com a intersecció

⁸²¹ Heròdot, 4, 182. Sobre aquestes rutes de caravanes a l'antiguitat, vegeu LECLANT 1950, REBUFFAT 1970, LIVERANI 2000 i *infra*, § IV.8.

⁸²² Sobre la tribu líbia dels nasamons, vegeu *supra*, § 2.2.

⁸²³ Aquest fet ha estat posat de manifest per ROQUES 1987, p. 121.

⁸²⁴ Vegeu *supra*, § 2.2.1.

⁸²⁵ Com pensa MODÉLAN 2003, p. 225.

⁸²⁶ Sobre Augila i els altres dos oasis, vegeu VYICHL 1989. A partir de les dades geogràfiques proveïdes per Procopi, REBUFFAT (1970, pp. 6-7) ha mostrat que, en efecte, es tracta d'Augila i no pas d'Ammon/Siwa, com havien pretès altres autors.

de les grans rutes de caravanes⁸²⁷. La població d'Augila ha estat relativament elevada fins a èpoques molt recents, en què es registren emigracions massives a *Benghazi* (l'antiga Berenice), Kufra i Egipte⁸²⁸.

10.1.2. Els nasamons i els contactes lingüístics a les rutes de caravanes del Sàhara Oriental

Els nasamons són els protagonistes d'un interessant episodi herodoteu que hem inclòs al corpus, § 2.3. Heròdot situa els nasamons entre la Sirte i les regions properes cap a llevant, ço que concorda perfectament amb el que en sabem per altres fonts. El fet que visitessin l'oasi d'Ammon —fins i tot si la consulta a cal rei Etearc es relatada amb un to llegendari— mostra que, ja al s. V aC, els nasamons tenien una gran mobilitat i que, molt probablement, ja aleshores eren nòmades transhumants de llarg recorregut. Si els ammonis demanen als nasamons notícies sobre el desert libi i sobre les fonts del Nil és perquè els nasamons coneixien millor les rutes que hi havia pel Sàhara Oriental. El passatge suggereix mútua intel·ligibilitat entre ammonis i nasamons —per ventura eren tots ells paleoamazics?—, mentre que explicita ben clarament que llur llengua diferia totalment de la dels homenets “etiòps” amb qui els nasamons entraren en contacte per esbrinar l'origen de les fonts del Nil i per conèixer quina mena de gent hi havia dellà el desert libi. Quina llengua devien parlar aquells etiòps d'estatura menor a la mitjana? No ho podem saber perquè, ni el passatge mereix el màxim crèdit, ni queda clar si la cerca de les fonts del Nil la van fer remuntant la vall, en què, dellà la primera o la segona catarata, podien trobar-se parlants de nuba i altres llengües nilòtiques, o bé si van cercar-ne les fonts a través de les rutes del Sàhara Oriental, en què, d'ençà de l'edat mitjana, trobem implantades llengües saharianes com el kanuri, el zaghawa, el teda-daza i altres llengües afins⁸²⁹. Encara que només sigui per raons geogràfiques, ens decantem per la segona possibilitat, car els nasamons havien de passar per Ammon per atènyer el Baix Nil, per la qual cosa fóra absurd que els ammonis volguessin informar-se per les fonts del Nil d'uns libis més allunyats que ells de la vall del Nil si no és que havien emprès expedicions per rutes interiors, és a dir per les rutes caravaneres dels oasis del Sàhara Oriental (a través de *Djalo* i Kufra). Si bé l'aventura dels joves i intrèpids nasamons té un to llegendari, és interessant perquè prova contactes, d'una banda, entre Cireneus i nasamons, d'altra banda, entre nasamons i ammonis i, finalment, entre nasamons i “etiòps”, per bé que la descripció antropobiològica que ens llega Heròdot d'aquests “etiòps” no concorda amb el que sabem de les poblacions de llengües nilosaharianes, sinó més aviat amb la dels pigmeus, cosa que no fóra inversemblant si tenim en compte que encara resten bosses de pigmeus al sud d'Etiòpia (al sud del curs del Nil Blau) i

⁸²⁷ Vegeu un breu report de les fonts àrabs medievals sobre Augila a PRASSE 1989.

⁸²⁸ A la primeria del s. XIX la població d'Augila era d'unes 10.000 persones, que en 1971 havia minvat fins a les 1.796 (PRASSE 1989).

⁸²⁹ Vegeu *infra*, § IV.11.2.1.

del Sudan (a la vora oest del Nil Blanc). Per tant, el passatge podria referir uns fets essencialment certs. El fet més important de tots, en el marc d'aquesta recerca, és que, en temps d'Heròdot, poblacions presumiblement paleoamazigues del sud de la Cirenaica haurien estat pioneres de les rutes caravaneres del Sàhara Oriental fins al sud del junyent del Nil Blau amb el Nil Blanc.

10.1.3. L'amaziguitat d'Augila

Si els nasamons devien ser els pobladors dominants de l'interior de la Cirenaica i les regions properes a l'oasi Augila, on encara avui dia hom parla amazic, és lícit demanar-se si el parlar amazic d'Augila, que usen encara quatre grups, és continuador de la llengua dels antics nasamons, posteriorment *Laguatan* i austurians. No sabríem afirmar-ho ni negar-ho. Culturalment, la libicitat antiga d'Augila i dels nasamons sembla innegable, tant pel culte d'Ammon com per altres elements culturals que els fan inseparables dels ammonis. Com en el cas d'Ammon⁸³⁰, la baixa demografia d'Augila en certs períodes de la seva història podria haver permès una substitució lingüística o, més aviat, una superposició de parlars amazics sobre un substrat ja amazic o, si més no, paramazic, que hauria passat desapercibuda als annals de la història. Roman enigmàtica, d'altra banda, la justificació històrica de l'especificitat dialectal del parlar d'Augila en el continu lingüístic amazic, que els amazigòlegs més experts no han deixat d'assenyalar i sobre la qual incidim adés.

El parlar amazic d'Augila està insuficientment estudiat⁸³¹. Pel que en sabem, presenta alguns trets dignes d'esment. En fonologia, el parlar d'Augila és l'únic, juntament amb el parlar de Ghadames, que conserva la realització bilabial del fonema */β/ que M. Kossmann postula per a la protollengua⁸³², per exemple *aβət* 'nit' (cf. Ghadames *eβăd*, tuareg *ehăd*, cabilenc, taixelhit, etc. *id*). Com que es tracta, sens dubte, d'un tret conservador, no es pot emprar aquest tret per a una isoglossa entre Augila i Ghadames, però sí que podem notar que els parlars propers de Siwa, Sokna, Foqaha, Zuara i Nefussa han perdut tots la /β/, que solament a Ghadames i Augila es manté amb la realització bilabial. D'altra banda, a Augila es dona amb una freqüència insòlita el pas de *a* > *i*, per exemple *imin* 'aigua' < *aman*, *awil* 'paraula' < *awal*. Pel que fa al lèxic bàsic, tal com hem vist en el quadre comparatiu dels parlars de Siwa, Augila, Foqaha, Sokna, Ghadames i Nefussa⁸³³, el parlar d'Augila, malgrat els vincles estrets que ha mantingut històricament amb Siwa,

⁸³⁰ Vegeu *supra*, §§ I.5.6. i I.5.7.

⁸³¹ El poc que se'n coneix es deu a dos articles breus de PARADISI (1960 i 1961), que es limita a un vocabulari bàsic i a uns textos breus. Per a la fonologia, la morfologia i la sintaxi, vegeu el report concís de PRASSE 1989.

⁸³² Vegeu *infra*, § IX.2.8.1.

⁸³³ Vegeu *supra*, § I.5.8.

no presenta isoglosses ni amb el parlar de Siwa (a l'est) ni amb els de Sokna i Foqaha (a l'oest)⁸³⁴.

10.2. *Jaghbub*

A la ruta que uneix els oasis d'Ammon i d'Augila, a 280 km de la costa mediterrània a l'alçada d'*Antipyrgos (Tobruk)*, hi ha la regió de *Jaghbub*, que conté quatre oasis menors: *Jaghbub*, *Malfa*, *Ain Abu Zaid* i *Fredgha*. Durant tota l'antiguitat, *Jaghbub* fou una estació freqüentada per les caravanes comercials i pels pelegrins que anaven a l'oasi d'Ammon, a uns cent quilòmetres al sud-oest. Les excavacions arqueològiques dutes a terme als oasis del *Jaghbub*, sobretot als cementiris, han posat de manifest una cultura essencialment líbia⁸³⁵, si bé no hi manquen inscripcions gregues i altres testimonis que revelen contactes amb les ciutats gregues de la Cirenaica.

10.3. El *limes* de la Cirenaica

Durant els últims temps de la república i la major part del període augusteu, la Cirenaica va estar exposada als atacs provinents del desert. Només a partir del s. I dC tenim constància d'una línia de fortificacions a la Sirte (al sud-oest de Berenice), de la qual hi ha testimonis epigràfics a *Corniclanum* (actual *Agedabia*) i *Zawiet Msus*⁸³⁶. Hi ha alguns indicis sobre la procedència dels soldats que vigilaven el *limes*. A *Corniclanum* patrullava una unitat d'arquers sirians⁸³⁷; però també hi ha antropònims que delaten la procedència autòctona d'alguns soldats, si més no d'un Πολλαλλαμμων —nom teòfor del déu libi Ammon—⁸³⁸. També a la guarnició de *Zawiet Msus* —no se'n coneix el nom antic— s'han trobat inscripcions que contenen antropònims libicoides : Αριπαχθις⁸³⁹, Δαχις⁸⁴⁰, Ιθθαννυρας⁸⁴¹.

⁸³⁴ En aquest mateix sentit, KOSSMANN (1999, p. 31) exclou el parlar d'Augila del continu lingüístic i classifica en un mateix subgrup els parlars de Foqaha, de Siwa i de Nefussa. NAÏT-ZERRAD (2004a, p. 102), al seu torn, agrupa el parlar d'Augila amb els parlars zenagues (taixelhit, tamaziyt, zenaga, cabilenc, tuareg) i amb el parlars orientals de Foqaha i Augila; dins aquesta agrupació, però, el parlar d'Augila no s'inclou en cap subagrupació ulterior; aquesta classificació aparta, doncs el parlar d'Augila d'altres parlars orientals, com són el de Ghadames i el de Nefussa. Sobre la classificació dels dialectes amazics, vegeu *infra*, § IX.1.2.2.

⁸³⁵ Vegeu-ne el report i les imatges a MOHAMED 1998.

⁸³⁶ Vegeu ambdós punts al mapa n° 2.

⁸³⁷ REYNOLDS 1988b, p. 168.

⁸³⁸ Sobre l'estudi aquest antropònim libi, vegeu *supra*, § 4.6.4.

⁸³⁹ Vegeu *supra*, § 4.3.3.

⁸⁴⁰ Vegeu *supra*, § 4.3.5.

⁸⁴¹ Vegeu *supra*, § 4.2.4.

11. Situació sociolingüística de la població líbia de la Cirenaica

La Cirenaica antiga no ha estat objecte d'estudis sociolingüístics monogràfics⁸⁴². Hom admet que el grec dominava a les ciutats, a saber Cirene, Apol·lònia, Ptolemis, Barca i Berenice, i que la llengua dels libis dominava a la ruralia de la Cirenaica. Podem admetre, *grosso modo*, que la distribució lingüística del grec i el paleoamazic a la Cirenaica fou així. Ara bé, des del punt de vista sociolingüístic, resta determinar, d'una banda, la presència de l'amazic —si és que en tingué— a les ciutats costaneres i, d'altra banda, la presència social del grec fora dels límits estrictes de la χώρα cirenea. Per fer-ho, ens fixarem principalment en els testimonis dels autors antics que hem recollit al corpus.

11.1. La situació sociolingüística de la Cirenaica en temps d'Heròdot

Heròdot ens dóna, en nombrosos passatges, el testimoniatge més antic de contactes entre hel·lenòfons i “libicòfons”. Al llibre 2, 28 diu explícitament que va mantenir converses amb libis⁸⁴³. És probable que mantingués aquestes converses amb libis de Cirene, i no sabem del cert si amb l'ajut d'interprets o bé si els libis en qüestió coneixien el grec⁸⁴⁴. Del que no podem dubtar és de la consciència de l'especificitat lingüística dels libis, car a 4, 155 (corpus, § 2.5) fa referència a la Λιβυκῆ γλῶσση⁸⁴⁵. En uns altres tres passatges (corpus, §§ 2.6, 2.8, 2.9)⁸⁴⁶, Heròdot fa constar, a propòsit d'informacions sobre els libis, que ell diu el que diuen els libis —λέγω δὲ ταῦτα τὰ λέγουσι Λίβυες—. En el moment en què Heròdot va visitar la Cirenaica (mitjan s. V aC), només hi havia tres colònies gregues: Cirene, Barca i Euespèrides (anomenada més tard *Berenice*). Hom no ha parat esment en un aspecte realment singular —i, en el present estudi, indefugible— del passatge herodoteu 4, 192 (corpus, § 2.10). L'historiador, en reportar el resultat de la seva recerca sobre la fauna de la Líbia interior —on viuen els libis nòmades—, no solament és capaç de citar un mot amb la consciència que és “libic”, sinó que fins i tot coneix el significat bàsic del mot en la

⁸⁴² Per bé que hom pot trobar, en estudis d'abast més general, referències útils a RÖSSLER 1980, p. 273, CHAKER 1980-81, pp. 138-139, SCHMITT 1983, pp. 580-581 i ROUSSEL 2005, pp. 227-237.

⁸⁴³ “Λιβύων τῶν ἐμοὶ ἀπικομένων ἐς λόγους” (corpus, § 2.2).

⁸⁴⁴ Sobre les circumstàncies de l'estada d'Heròdot a Cirene, vegeu la introducció al corpus, § 2.

⁸⁴⁵ Tal com ha observat GALAND 2002, p. 3, “Hérodote est le premier à parler de *langue libyque*”.

⁸⁴⁶ Corresponents als llibres 4, 173; 4, 187; 4, 191.

llengua d'origen⁸⁴⁷. Com que no sabem quina és la font d'Heròdot per a aquest passatge, se'ns fa difícil avaluar la fiabilitat de la notícia sobre el mot “lìbic” d'una mena de rata⁸⁴⁸. És possible que fos un libi de Cirene —o un grec que conegués bé els libis de l'interior de la Cirenaica— qui li informés, en entrevista, sobre la fauna de l'interior de la Cirenaica. Però també fóra possible que Heròdot poés d'alguna font escrita, per ventura d'algun tractat zoològic d'algun grec cireneu. No creiem pas que, en la seva curta estada a Cirene, Heròdot n'aprengués gaire, de la llengua dels libis. Però sí que podem inferir, a partir del seu testimoni, que hi havia libis que parlaven fluïdament el grec o grecs cireneus que coneixien la llengua dels seus veïns libis fins al punt de saber que ζεγέριες aplicat a una mena de rata és una transferència del nom dels turons en la llengua dels libis, en què seria designada com “la (rata) dels turons”⁸⁴⁹.

Segons l'estat actual de la recerca, encara que ja d'ençà dels primers temps de la colonització els grecs prenien dones líbies per mullers, no sembla que els homes libis fossin admesos dintre dels recintes de les ciutats gregues, si no era de manera excepcional. Ara bé, sabem que hi havia libis, més o menys hel·lenitzats amb el pas del temps, que vivien a la χώρα de Cirene, Barca i Euespèrides⁸⁵⁰. És més, a les rodalies de Cirene i de Barca, concretament als turons prelitorals de la Cirenaica —que no ascendeixen a més de 800 metres—, hi havia dues tribus líbies que coneixem com a Ἀσβύ(σ)ται i Βάκαλες⁸⁵¹. Però és que a la Cirenaica no hi havia tan sols ciutats gregues: en època d'Heròdot hi havia els centres urbans o aglomeracions pobletanes líbies d'Aziris i Irasa⁸⁵². Sembla, si més no segons els indicis epigràfics⁸⁵³, que l'establiment de libis a les ciutats gregues en qualitat de residents no ciutadans no fou abans del s. IV aC. Les tribus líbies van mantenir llur organització política tradicional fins i tot dins de la χώρα de les ciutats gregues i, sens dubte, van establir relacions estretes amb els grecs de les ciutats. D'altra banda, sabem que hi havia pagesos periecs d'origen grec a les κῶμαι que no van ser admesos a les ciutats fins a mitjan s. VI aC⁸⁵⁴. Amb aquest panorama⁸⁵⁵, és clar que la situació sociolingüística de la Cirenaica antiga era complexa i canviant amb el pas dels segles.

11.2. Espais sociolingüístics de la Cirenaica antiga

⁸⁴⁷“οἱ δὲ ζεγέριες (τὸ δὲ οὖνομα τοῦτο ἐστὶ μὲν Λιβυστικόν, δύναται δὲ κατὰ Ἑλλάδα γλῶσσαν βουνοί)”.

⁸⁴⁸ El qual ha estat tractat *supra*, § 3.1.6.

⁸⁴⁹ Vegeu l'estudi lèxic de ζεγέριες *supra*, § 3.1.6.

⁸⁵⁰ CHAMOUX 1989, p. 64.

⁸⁵¹ Vegeu *supra*, § 2.1 i el mapa n° 2.

⁸⁵² Sobre aquests centres urbans, vegeu també *supra*, §§ 1.1 i 5.

⁸⁵³ Vegeu REYNOLDS 1988a.

⁸⁵⁴ CHAMOUX 1953, p. 224.

⁸⁵⁵ Vegeu més dades històriques, sociològiques i demogràfiques *supra*, § 1.

En general, es pot veure l'hel·lenització lingüística —i també civilitzacional— de la Cirenaica com un emmissió d'ones concèntriques que tenen com a nucli de màxima hel·lenitat les ciutats gregues de la costa i que s'afebleixen a mesura que avancem vers l'interior de la Cirenaica, amb unes condicions d'habitabilitat i d'explotació del sòl minvants. En el següent apartat mirarem de descriure aquesta gradació entre espais de màxima hel·lenització i espais de mínima hel·lenització a través d'espais intermedis d'hel·lenització gradualment minvant: la *χώρα* de les ciutats gregues, els nuclis urbans libis i la ruralia (estepària i predesèrtica) de la Cirenaica.

11.2.1. Les ciutats gregues

Malgrat que és probable que abans de la “fundació” de Cirene el 631 aC ja hi hagués, en el mateix espai, un nucli urbà libi, el cert és que durant els segles VII, VI i V aC —des dels inicis de la colonització fins a l'època d'Heròdot— Cirene es constituí com a ciutat grega a tots els efectes i, si bé els colons grecs s'amulleraven amb dones líbies, no hi ha indicis de transmissió de la llengua materna als fills. Encara que els historiadors han remarcat els trets “berbers” de molts dels bustos de personatges cireneus, no tenim constància que entre la ciutadania grega de Cirene la llengua dels libis hagués tingut circulació. Durant l'època colonial, els historiadors han invocat causes psicològiques immanents a l'ànima amaziga per a explicar que, a la Cirenaica grega, la fusió de l'element grec amb el libi no es va donar en la mesura en què, més tard, la romanitat ho va fer amb maures i nòmides i, finalment, l'arabiat amb els berbers⁸⁵⁶. Òbviament, la pertinència sociolingüística dels raonaments psicologistes dels historiadors d'època colonial és nul·la; però, per les raons que siguin —polítiques, econòmiques, socials—, el cas és que la llengua oficial, administrativa, literària, en definitiva, de totes les funcions altes, va ser, en totes les èpoques, el grec, i l'escassa antroponímia líbia testimoniada a Cirene no és significativa de la presència de prohoms cireneus amazigòfons.

En època hel·lenística, el quadre social de Cirene i de les altres ciutats gregues perd contrast. Les ciutats creixen urbanísticament i demogràficament —Cirene arriba als 100.000 habitants— i ho fan gràcies a l'establiment de libis que hi resideixen sense l'estatus de ciutadans. Les ciutats constitueixen el gruix de la demografia de la Cirenaica, estimada en unes 600.000 persones en aquesta època, de manera que població urbana supera la rural. No sabem si aquests libis eren originaris de la *χώρα* de les ciutats gregues i, per tant, estarien

⁸⁵⁶ Citem, com a cas paradigmàtic d'aquest tipus de raonament, el de ROMANELLI 1949, p. 243, que conclou que “la civiltà greca, piú individualista, piú raziocinante, piú raffinata, era inevitabilmente destinata a non trovare eco in un'anima primitiva, ardente, realistica come quella dei Libi, cui invece la civiltà romana, piú umana, piú pratica, piú facile ad accostare e a chiamare a sè quanti con essa venivano a contatto, sembrava soddisfare piú appieno”. Abans, com si d'una certesa es tractés, adduïa “l'innegabile maggiore affinità etnica e psicologica tra Berberi e Arabi che non tra Berberi e Latini” (*op. cit.*, p. 239).

parcialment hel·lenitzats, o si procedien de la ruralia poc hel·lenitzada —en tot cas lingüísticament— de la Cirenaica. Tampoc sabem quina fou, a les ciutats gregues en època hel·lenística, la proporció entre la població hel·lenòfona i entre la població amazigòfona. L'escassetat de testimoniatges explícits d'amaziguitat no implica necessàriament l'assimilació lingüística total dels amazigòfons de les ciutats gregues⁸⁵⁷. Però sí que és clar que en cap cas la llengua dels libis va accedir a les funcions altes. Quan, en època romana, en algunes ciutats, com ara Tauquira o Ptolemais, el dret de ciutadania va fer-se extensiu a libis, podem suposar que el grau d'hel·lenització era ja força elevat, la qual cosa no implica de cap manera el retrocés de la llengua dels libis, atès que la immigració de la ruralia cirenea, àmpliament amazigòfona, a les ciutats va ser constant.

11.2.2. La χώρα de les ciutats gregues

Podem donar per fet que a la χώρα de les ciutats gregues de la Cirenaica, on hi havia tribus líbies que mantenien llurs estructures polítiques tradicionals —les fonts s'hi refereixen com a τὰ κατὰ τὰν χώραν ἔθνεα—, va prevaler, durant tota l'antiguitat, l'ús social de la llengua amaziga. Atès que els libis de la χώρα, per l'economia que practicaven —en part agrícola, però, sobretot, ramadera—, estaven en permanent contacte comercial amb els grecs de les ciutats, als quals proveïen amb conreus i amb bestiar, devien ser, en una proporció elevada, bilingües, almenys aquells que mercadejaven amb els grecs. L'estudi d'A. Laronde sobre la densitat de vestigis grecoromans a la χώρα cirenea⁸⁵⁸ mostra una feble densitat d'aquests vestigis fora de l'enclòs urbà de Cirene, *Gubba* i *Βαλαγραί*. Si més no des del punt de vista urbanístic, és remarcable que l'àrea de feble densitat de vestigis grecoromans fos més extensa que la de forta densitat fins i tot dins els límits de la χώρα cirenea. La sedentarització progressiva en els turons conreables prelitorals —notable sobretot a partir de l'època romana segons les dades arqueològiques— de tribus líbies de la χώρα de les ciutats gregues va anar acompanyada d'un

⁸⁵⁷ Malgrat les reticències a les comparacions anacròniques, les proporcions demogràfiques permeten un certa analogia entre la situació sociolingüística de l'antiga Cirene i la de la moderna ciutat "autònoma" de Melilla, amb l'establiment d'uns 35.000 parlants amazigòfons sobre un total d'uns 72.000 habitants, sense comptar-hi una bossa de població transfronterera fluctuant (a l'entorn de 30.000 individus rifenys) que creua diàriament el *limes*. La migrada projecció pública de l'amazic, que no és present en cap de les funcions altes, no es correspon amb el pes demogràfic d'aquesta llengua, prou visible en les funcions baixes, que no proporcionen ni registre ni documentació. Podríem descriure un quadre sociolingüístic anàleg per a la Cirenaica hel·lenística? Ens manquen les dades que ens permetrien afirmar-ho, perquè es tracta d'un tipus d'informació (ús col·loquial i familiar) que mai no podrem obtenir. Però, a partir de les dades sociològiques que tenim de l'antiga Cirene, es podria imaginar un quadre sociolingüístic anàleg al de la Melilla contemporània.

⁸⁵⁸ LARONDE 1987, pp. 257-323.

procés d'hel·lenització cultural visible, i hem de pensar que també des del punt de vista lingüístic.

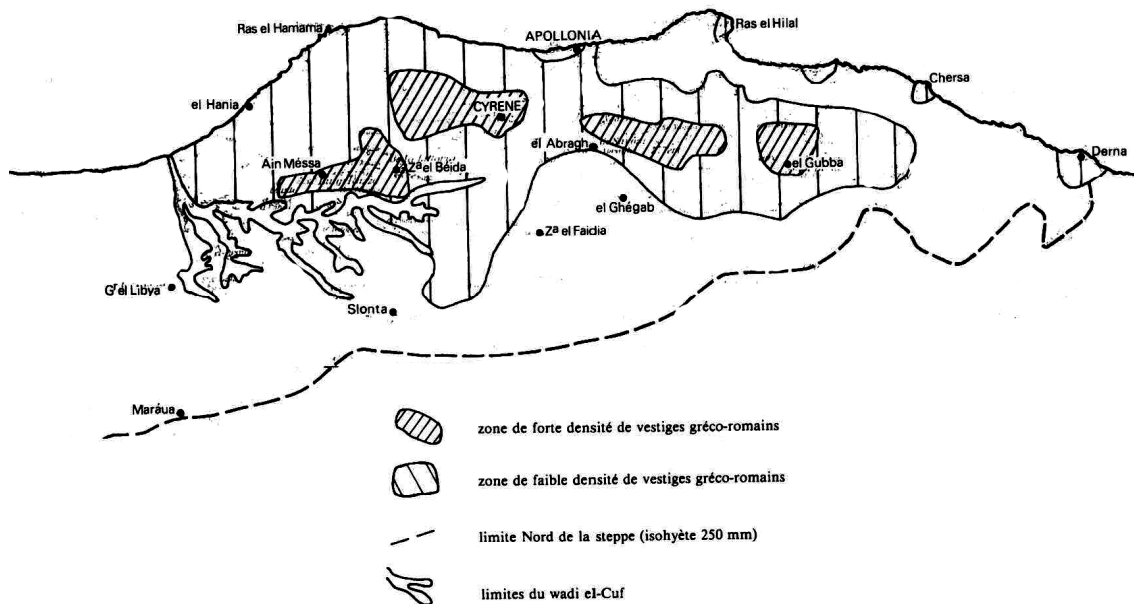

Figura nº 15: Zones d'ocupació de la *χώρα* cirenea a l'antiguitat. Font: LARONDE 1987, p. 309, fig. 106.

El passatge de Sinesi de Cirene que hem recollit al corpus (§ 38.2) és notable per tal com ofereix una viva imatge d'una comunitat rural cristianitzada —ja veurem si líbia o grega— de la primeria del s. V dC de dos poblets, Παλαίβισκα (a 45 km a l'est de Cirene) i Ὑδραξ (a 10 km al sud-est de Παλαίβισκα)⁸⁵⁹. El punt d'interès essencial, des del punt de vista lingüístic, és la interpretació de la frase γράμματα τὰ μὲν ἀναγνούς, τὰ δὲ αποδούς (9-10), que D. Roques ha entès com “je leurs ai donné lecture de la première lettre et donné la seconde”⁸⁶⁰. Entenem, com Roques, el verb ἀναγιγνώσκω en el sentit de ‘llegir (en veu alta)’. En canvi, no creiem que la traducció del verb ἀποδίδωμι com a “donner” faci gaire sentit en el context en què es troba, car, per què havia de reunir els fidels de dos pobles sencers per a ‘fer-los a mans’ una carta? Si Teòfil (el patriarca d’Alexandria autor de la carta) i Sinesi volien que les cartes tinguessin algun efecte persuasiu, calia que fossin, totes dues, llegides en veu alta. Ara, quin matis escau a ἀποδίδωμι, per contrast a ἀναγιγνώσκω? Creiem que vol dir ‘traduir’, sentit també propi de ἀποδίδωμι; no necessàriament en el sentit d’una traducció literal, potser, simplement, ‘donar compte’, ‘explicar’, en una llengua —o en un registre, no ho sabem— entenedora per a l’audiència, potser incapaç de comprendre la llengua literària grega en què tant Teòfil com Sinesi escrivien. Si la traducció de Roques de ἀποδίδωμι com a

⁸⁵⁹ Recentment, ABDUSSAID 1996 ha proposat d’identificar l’antiga Παλαίβισκα de Sinesi amb la moderna *Beit Tamer*, situada no gaire lluny de *Gubba*. En tal localització i amb un interrogant situem Παλαίβισκα al mapa nº 2.

⁸⁶⁰ GARZYA & ROQUES 2003, p. 174.

“donner” és defensable, no ho és pas la traducció de la correlació μὲν... δὲ com a “je leur ai donné lecture de la première lettre et donné la seconde” en el primer cas i com a “la seconde était pour eux, la première pour moi” en el segon cas. Si respectem la seqüència original en grec, fa sentit que Sinesi, d’una banda, ‘llegeixi fil per randa’ (ἀναγιγνώσκω) la carta tal com Teòfil la va escriure, pensant en la seva audiència rural, i, d’altra banda, ‘doni compte’ o ‘tradueixi’ (ἀποδίδωμι) la carta que Teòfil va adreçar a Sinesi, escrita segurament tenint en compte el perfil sociolingüístic del destinatari. Si hom admet la interpretació que hi donem, resta per dirimir si ἀποδίδωμι reflecteix una veritable traducció d’una llengua (el grec) a una altra (l’amazic antic), ja sigui perquè Sinesi el coneix o perquè algun nadiu, coneixedor d’ambdues llengües, en feia una traducció simultània, o bé si es tracta d’una mera adaptació sociolectal i de registre d’un grec original culte i literari a un grec col·loquial i comprensible per gent rural sense gaire accés al registre literari. La qüestió, de gran interès —atès que no sovintegen fonts que reportin escenes tan vives del cristianisme rural antic de base almenys parcialment líbia—⁸⁶¹, no sembla de fàcil resposta. Si acceptem, d’una banda, amb A. Abdussaid, la identificació de la Παλαίβισκα de Sinesi amb la *Beit Tamer* moderna i, d’altra banda, el mapa de zones d’ocupació de la χώρα cirenea d’A. Laronde, aleshores trobem que Παλαίβισκα s’esqueia dins el mateix polígon de la zona de forta densitat de vestigis grecoromans que *Gubba*⁸⁶². En canvi, Ὑδραξ s’escauria ja fora del polígon, si seguim estrictament la descripció de Laronde, tot i que el més probable és la diferent intensitat de l’hel·lenització d’ambdós pobles fos gradual. Per tant, atesa l’empremta de l’hel·lenització, pensem que la llengua en què Sinesi es va adreçar als cristians de Παλαίβισκα i Ὑδραξ era el grec hel·lenístic cireneu —difícilment el grec literari de la κοινή—, assumpció que no exclou que s’extracció social d’una part de la parròquia fos líbia, atès que no és poc probable que els cristians d’aquests pobles fossin únicament descendents de colons grecs. L’enrenou que segueix a continuació es pot entendre també en els mateixos termes sociolingüístics i pragmàtics: Els pobletans que prenen la paraula per a pronunciar un discurs són segurament aquells que tenen major coneixement del grec cireneu, mentre que els crits, invocacions i planys podien ser en la llengua dels libis —si més no en part— i en un grec litúrgic.

11.2.3. Les ciutats i aglomeracions urbanes líbies

Tenim coneixement d’algunes ciutats i aglomeracions urbanes líbies antigues, de les quals ja Heròdot ens esmenta Aziris i Irasa. La manca de fonts sobre aquests nuclis urbans libis ens impedeix de traçar-ne un quadre sociolingüístic amb alguna certesa. Encara que

⁸⁶¹ De més a l’est, de Numídia, Agustí, el bisbe d’Hipona contemporani de Sinesi de Cirene, ens ha llegat algunes escenes semblants, que estudiarem *infra*, § VI.

⁸⁶² Vegeu *supra* la figura n° 12.

podem assumir-ne una libicitat general, no sabem quin fou el grau d'hellenització a què arribaren. Un cas diferent és el de Tauquira, ciutat de fundació líbia que ja al s. VII aC va veure com colons grecs procedents de Cirene s'hi instal·laren fins al punt que, amb el temps, es convertiria en una de les ciutats gregues de la Pentàpolis. Això no obstant, Tauquira va romandre sempre la ciutat grega en què la població líbia va ser proporcionalment més nombrosa, i és per això que l'ús social del paleoamazic va ser, probablement, també més gran.

11.2.4. La ruralia de la Cirenaica

També els libis dellà de la χώρα de les ciutats gregues van mantenir relacions comercials amb els grecs. Eren els λαοί (pagesos) sedentaris o nòmades, els qui collien el σίλφιον⁸⁶³ de les estepes, principal mercaderia amb les ciutats costaneres. Malgrat els coneixements de grec que poguessin tenir alguns libis de la ruralia de la Cirenaica, l'ús social del grec devia ser mínim si exceptuem els pagesos periecs d'origen grec que vivien a les κώμαι. O. Rössler ha afirmat: “Das Verhältnis zwischen Griechen und Libyern war erstaunlich gut”⁸⁶⁴. En termes generals, es pot acceptar aqueixa afirmació, sobretot si comparem la colonització grega del nord d'Àfrica amb la púnica i sobretot la romana. Ara bé, ni tots els grecs eren vistos pels libis amb els mateixos ulls —la relació no fou la mateixa amb els periecs de la ruralia que amb l'estat cireneu, que des de la monarquia dels Battiades i fins a l'imperi d'August recaptava σίλφιον com a impost als libis de l'interior de la Cirenaica—, ni tots els libis eren vistos pels grecs amb els mateixos ulls —la divisió de Diodor (corpus, § 7.1) dels libis en tres categories (pagesos sedentaris, nòmades ramaders i bandolers del desert) suggereix una relació fluïda amb els dos primers tipus i conflictiva amb els tercers—. Siguin quines siguin les raons històriques que ho van motivar, sí que hem d'admetre que no és fins a l'època romana que els conflictes entre les tribus líbies i l'Imperi consten als annals de la història i no és fins a l'època tardana i bizantina que els estralls que causen els *Laguatan* constitueixen una amenaça per a la dominació estrangera de la Cirenaica.

11.2.5. El desert interior de la Cirenaica

Les fonts assenyalen, per a tot el sud de la Cirenaica, una presència de tribus nòmades líbies, entre les quals destaca, durant gairebé tota l'antiguitat, la tribu o confederació tribal de ramaders transhumants de llarg recorregut dels nasamons, que en les fonts més tardanes i medievals trobem “transmutats” en *Laguatan*⁸⁶⁵. En tota aquesta regió, l'oasi d'Augila —i, en menor mesura, de *Jaghbub*— ocupa un lloc singular en tant que punt d'intersecció de les grans caravanes comercials que l'unien amb Ammon (a l'est), *Zillah* i altres punts al sud de la Tripolitània (a l'oest), de Fazània (al sud-oest), Kufra (al sud) i,

⁸⁶³ Vegeu *supra*, § 3.1.9.

⁸⁶⁴ RÖSSLER 1980, p. 273.

⁸⁶⁵ Vegeu *supra*, § 2.2.

també, val a dir, la costa mediterrània a l'alçada de la Cirenaica i la Gran Sirte (al nord). Per tant, és inevitable pensar que —malgrat el testimoniatge estudiat de Procopi sobre la manca de penetració de l'hel·lenitat i la romanitat a Augila⁸⁶⁶—, encara que només fos pels contactes comercials que els nasamons i altres libis dels oasis i de tota la regió del sud de la Cirenaica van mantenir al llarg de tota l'antiguitat amb les ciutats de la costa —hel·lenitzada— mediterrània, l'hel·lenització no fos del tot absent en una contrada que s'esqueia a quasi 500 km de Cirene i de les altres ciutats gregues de la Cirenaica. Notem que, per molt que hom hagi observat l'estreta vinculació cultural d'Augila amb Siwa —pel culte comú a Ammon, entre d'altres trets—, el cas és que durant molts segles després de la conquesta àrab, Augila i la regió que l'envolta encara restà vinculada amb la província de *Barqa*, i de ben segur que aquesta vinculació no va deixar de tenir també conseqüències lingüístiques. La mateixa impressió fa l'oasi proper de *Jaghbub*, lloc de pas entre les importants estacions d'Augila i Ammon que, si bé arqueològicament sembla haver estat de cultura essencialment líbia⁸⁶⁷, al mateix temps conté inscripcions gregues i altres evidències que revelen contactes amb les ciutats gregues de la Cirenaica.

11.2.6. Els libis a l'exèrcit de Cirene

La presència de libis a l'exèrcit de Cirene ha estat estudiada per M.L. Lazzarini en base, principalment, a antropònims libis provinents de les fonts epigràfiques⁸⁶⁸. Ja ens temps d'Heròdot era famosa l'habilitat dels libis en la construcció de quàdrigues⁸⁶⁹, que, a part de l'ús com a mitjà de transport, foren utilitzades per l'exèrcit grec amb fins militars. Al s. IV aC, la presència de libis a l'exèrcit de Cirene es pot suposar per la presència de nombrosos antropònims libis en documents de l'època, especialment en el de SEG 9, 50, que reporta, entre els noms d'oficials, Σεμηρ, Γίλωνος, Αιαμοναν, Αννικερις, Αννικεριος, Θεωδωρος Αμαισιννας, etc.⁸⁷⁰ L'estudi cronològic de la documentació ha permès Lazzarini de concloure que “l'elemento libico è dunque entrato nell'esercito in conseguenza del suo ingresso, seppure limitato, nel corpo civico”⁸⁷¹. La conclusió de Lazzarini l'admetem pel que fa als oficials; ara, atès que l'onomàstica que ha llegat l'epigrafia remet únicament a oficials, no podem estendre la conclusió al conjunt de la tropa, que podria haver contingut —no ho sabem del cert— mercenaris libis dellà la χώρα, poc o gens hel·lenitzats.

⁸⁶⁶ Vegeu *supra*, § 10.1.1.

⁸⁶⁷ Vegeu *supra*, § 10.2.

⁸⁶⁸ LAZZARINI 1988.

⁸⁶⁹ “καὶ τέσσερας ἵππους συζευγνύει παρὰ Λιβύων οἱ Ἕλληνες μεμαθήκασιν” (Heròdot, 4, 189) ‘és dels libis que els grecs han après a junyir quatre cavalls’.

⁸⁷⁰ Tots aquests antropònims han estat tractats *supra*, § 4.

⁸⁷¹ LAZZARINI 1988, p. 172.

12. La llengua dels jueus de Cirene

12.1. El judaisme cireneu

El primer establiment important de jueus a la Cirenaica data dels primers temps de la conquesta ptolemaica, és a dir vers la fi del s. IV aC. El judaisme de la Cirenaica és una prolongació de la diàspora d'Egipte, on Ptolomeu va governar a la mort d'Alexandre el Gran (323 aC)⁸⁷². En un context de revoltes contra els conqueridors, els jueus van establir-se com a κληροῦχοι, és a dir com a soldats i com a colons que van rebre lots de terra a canvi de disponibilitat per al servei militar. Malgrat l'origen de l'establiment, la composició de la població jueva de la Cirenaica va diversificar-se amb el pas del temps, fins a incloure, a més de soldats i pagesos, artesans, mercaders i fins i tot càrrecs de l'administració⁸⁷³. La segona onada migratòria jueva a la Cirenaica data de mitjan s. II aC, i se situa en el context de les guerres internes de Palestina, que van causar l'emigració de molta gent a Egipte, la Cirenaica i altres regions de la Mediterrània⁸⁷⁴. Segons Flavi Josep, a la Cirenaica hi havia 500.000 jueus⁸⁷⁵, xifra exagerada —atès que el total de la població de la Cirenaica amb prou feines superava el mig milió de persones—, però sembla que, efectivament, la Cirenaica és la contrada de l'Àfrica del Nord, després d'Alexandria, on la comunitat jueva era més populosa. La distribució geogràfica dels jueus de la Cirenaica és diversa: n'hi havia a les ciutats —sobretot a Cirene i a Tauquira, però també a Berenice, Ptolemais i Apol·lònia— i n'hi havia en zones rurals. L'estratificació també era variada: si durant els ss. IV-II aC eren sobretot soldats-agricultors que treballaven terres de concessió reial (dels Ptolomeus), d'ençà del s. II aC hi ha constància de mercaders jueus a Cirene. Durant tot el període hel·lenístic (ss. IV-I aC), els jueus no van gaudir del dret de ciutadania cirenea⁸⁷⁶ i, encara que també hi havia jueus benestants, les possibilitats de promoció social eren escasses⁸⁷⁷. No va ser fins a l'època romana que els jueus de Cirene van adquirir els drets de ciutadania, a partir, més o menys, de l'època d'August. Després de la destrucció del Temple de Jerusalem l'any 70,

⁸⁷² Vegeu LASSÈRE 2004, sobretot pp. 3940-3941.

⁸⁷³ Vegeu APPLEBAUM 1979, p. 138.

⁸⁷⁴ Se sap que el llibre segon dels Macabeus va ser escrit per Jasó de Cirene. El llibre reflecteix, d'una banda, els lligams de la comunitat jueva de la Cirenaica, aleshores ja força nombrosa, amb Palestina i, d'altra banda, l'elevat grau d'hel·lenització dels jueus de la Cirenaica.

⁸⁷⁵ *Antiquitates Iudaicae* 4, 72.

⁸⁷⁶ Estrabó (a Flavi Josep, *Antiquitates Iudaicae* 14, 7, 2) diu que a Cirene hi havia quatre classes socials: els cireneus, els estrangers d'origen grec (μέτοικοι), els pagesos i els jueus. Es pot pensar que els "pagesos" eren libis.

⁸⁷⁷ Vegeu la discussió sobre els drets cívics dels jueus de Cirene, en comparació amb els d'Alexandria, a APPLEBAUM 1979, pp. 175-190.

molt jueus van fugir a Egipte i a la Cirenaica⁸⁷⁸. Les tensions entre la comunitat jueva i el poder cireneu i romà van desembocar adés i ara en revoltes⁸⁷⁹. La comunitat jueva de Cirene va anar perdent importància alhora que va tornar a l'ús de l'hebreu en lloc del grec en la redacció dels epitafis⁸⁸⁰.

12.2. L'onomàstica dels jueus de Tauquira segons l'epigrafia

A la ciutat de Tauquira és on la comunitat jueva era, proporcionalment, més nombrosa. Segons l'estudi d'Applebaum, d'un total de 440 inscripcions del cementiri de Tauquira (la majoria del s. I aC), unes 144 pertanyien a jueus. Dels 144 noms, 39 són hebreus (Sarah, David, Judes, Maria, etc.), alguns són arameus (Abbies, Marta, etc.), alguns són, aparentment, libis (Βείσχα), alguns són teòfors hel·lenitzats per calc semàntic (Teodor, Teodora, Teocles etc.) i alguns són grecs (Euterpe)⁸⁸¹. La presència de noms libis i, al mateix temps, de lletres libicoides en alguns epitafis de tombes jueves suggereix, segons l'estudi d'Applebaum, l'existència de prosèlits d'origen libi⁸⁸². La societat que revelen les descobertes arqueològiques i epigràfiques de Tauquira és eminentment rural, i sembla que també els jueus eren majoritàriament pagesos. Les influències culturals entre jueus i libis a Tauquira eren recíproques⁸⁸³, però els indicis de contactes lingüístics, encara que probables, són magres. És possible que la vocalització en la transcripció d'alguns noms, a més d'aixecar “suspicion of illiterary”⁸⁸⁴ en la comunitat jueva de Tauquira, pot ser indicatiu d'influx libi, segons hem argumentat més amunt⁸⁸⁵.

12.3. El punt de partença cireneu de la llegenda de l'origen cananeu dels amazics

⁸⁷⁸ En aquella època, les fonts assenyalen que la diàspora jueva entre Egipte i la Cirenaica ascendia al milió de persones, certament la majoria a Egipte (sobretot a Alexandria), però no menys de cent-mil a la Cirenaica, segons HIRSCHBERG 1974, p. 26. Sobre el judaisme alexandrí, vegeu *supra*, § I.4.4.2.

⁸⁷⁹ Les més conegudes són la de l'any 87 aC i una altra de més sangnante en època de Trajà, que va desembocar en una massacre de jueus. Vegeu LASSÈRE 2004, p. 3941. L'Imperi Romà va deportar desenes de milers de jueus d'Orient a regions de l'Àfrica romana. Vegeu HIRSCHBERG 1974, p. 27.

⁸⁸⁰ LASSÈRE 2004, p. 3941.

⁸⁸¹ APPLEBAUM 1979, pp. 144-150.

⁸⁸² APPLEBAUM 1979, p. 154. Hi ha, fins i tot, alguna referència explícita, com la d'una inscripció cirenea que parla d'una Σάρρα προσήλυτος (*ibidem*). Sobre aquest antropònim, vegeu *supra*, § 4.7.5.

⁸⁸³ Vegeu APPLEBAUM 1979, pp. 158-159.

⁸⁸⁴ APPLEBAUM 1979, p. 159.

⁸⁸⁵ Vegeu *supra*, § 8, sobre la influència de l'inventari vocàlic amb pertinència fonemàtica més reduït de l'amazic antic sobre el grec cireneu.

12.3.1. La tesi de M. Simon

En base a una tradició⁸⁸⁶ —de la qual es fan ressò Agustí⁸⁸⁷, Procopi⁸⁸⁸ i Ibn Ḥaldūn⁸⁸⁹— segons la qual els amazics són d'origen cananeu⁸⁹⁰, M. Simon va desenvolupar una hipòtesi delicada sobre l'expansió del judaisme amazic a partir de la Cirenaica que no podem defugir. Segons Flavi Josep⁸⁹¹, de resultes de la guerra jueva dels anys 66-70 dC, un grup de zelotes dirigit per un tal Jonatan va fugir de Palestina i va anar a parar a la Cirenaica, on va fomentar, entre la comunitat jueva, la famosa revolta de l'època de Trajà. Com a conseqüència de la sangonent repressió, Jonatan i un grup nombrós de jueus de Cirene van fugir cap a l'interior de la Cirenaica i fins al desert proper. Segons Simon, és aleshores que tindrien lloc els primers contactes entre jueus i amazics muntanyencs i nòmades del desert⁸⁹². Com que els amazics haurien estat lingüísticament i espiritualment punicitzats —i, doncs, semititzats—, els jueus s'haurien beneficiat de l'estreta afinitat entre l'hebreu i el púnic —totes dues llengües cananees— en llur actuació proselitista⁸⁹³. Simon creu que les primeres colònies jueves d'Àfrica es van desenvolupar abans que l'arameu substituís l'hebreu a Palestina (arran de la captivitat a Babilònia al s. VI aC) i que, a l'Àfrica del Nord, “ils y ont trouvé d'emblée des conditions culturelles et linguistiques très analogues à celles du Proche-Orient cananéen et n'ont pas été obligés, comme le reste de la Diaspora, de changer de langue. L'intervention du latin n'a que partiellement modifié cet état de choses. Elle entraîne non pas la disparition du punique, mais son glissement du littoral et des grands centres vers l'intérieur et les campagnes. On peut donc supposer, en dépit du silence signalé plus haut, de l'épigraphie, que dans certaines régions au moins l'usage de l'hébreu ne s'était jamais entièrement perdu”⁸⁹⁴. Segons Simon, van ser

⁸⁸⁶ Vegeu especialment CAMPS 1993f, pp. 1893-1895, que ressegueix les fonts antigues i medievals que al·ludeixen al pretès origen cananeu de la població nord-africana.

⁸⁸⁷ “*interrogati rustici nostri, quid sint, Punice respondentes: Chanani, corrupta scilicet sicut in talibus solet una littera, quid aliud respondent quam Chananaei?*” (*Epistulae ad Romanos inchoata expositio*, 13). Vegeu tot el context al corpus, § 41.7.

⁸⁸⁸ *De bello uandalico* 2, 10 (corpus, §§ 55.1 i 55.2).

⁸⁸⁹ “Une partie des Berbères professait le judaïsme, religion qu'ils avaient reçue de leurs puissants voisins, les Israélites de Syrie”, trad. MACGUCKIN DE SLANE 1852-1856, vol. 1, p. 208.

⁸⁹⁰ Els genealogistes àrabs feien dels amazics fills de Maziḡ, fill de Canaan, fill de Cam, fill de Noè. Vegeu el passatge d'Ibn Ḥaldūn a la traducció de MACGUCKIN DE SLANE 1852-1856, vol. 1, pp. 169-178.

⁸⁹¹ *Bellum Iudaicum* 7, 11.

⁸⁹² SIMON 1946, pp. 123-124.

⁸⁹³ *Idem*, p. 19.

⁸⁹⁴ *Idem*, pp. 23-24. “L'insurrection de Cyrène [...] paraît bien supposer la présence, en marge des juiveries hellénisées, sur les confins désertiques de la province, d'éléments juifs importants, palestiniens sans doute d'origine, et d'esprit zélate, dont une partie reflua ensuite vers le Sahara, tandis que

els zelotes refugiats en les comunitats rurals amazigues de la Cirenaica els qui van donar lloc a la llegenda de l'origen cananeu dels amazics⁸⁹⁵. Simon ha forjat la idea d'un sincretisme judeopúnic en els següents termes: "Il y a tout lieu de croire que la persistance autour d'eux, et parmi leurs prosélytes, de la langue punique, contribuant à maintenir ou à réinstaller chez les Juifs africains l'usage de leur langue ancestrale, a facilité du même coup leur propagande auprès des indigènes. On se souvient que la Bible désigne la langue hébraïque comme *langue de Canaan*"⁸⁹⁶. En fi, "l'expansion du judaïsme se ramène à celui de la diffusion parmi les indigènes de la langue et de la culture puniques"⁸⁹⁷; "la diffusion du judaïsme à l'intérieur du Maghreb apparaît donc, sous quelque biais qu'on l'envisage, comme un phénomène spécifiquement sémitique. Peu importe ce que les Berbères sont ethniquement. Un fait est pour nous capital, qui compte plus que la sang: la langue punique, héritée de Carthage, et l'esprit qui s'exprime en elle, et donc ils se sont imprégnés en l'adoptant, a fait d'eux, pour un temps et dans une large mesure, des sémites, de même qu'une langue et une civilisation étrangères feront des Bulgares des slaves"⁸⁹⁸.

d'autres cherchaient refuge vers les plateaux du Maghreb. Juifs berbérisés [...] redevenus bédouins comme leurs lointains ancêtres de l'époque patriarcale; berbérisées aussi, peut-être, dans leur langage [...] ils ont pu en retour judaïser une partie des Berbères nomades, en leur prêchant un évangile de l'insurrection singulièrement adapté à cet auditoire [...] Le judaïsme des Berbères, à quelque milieu qu'il s'adresse, sédentaires et nomades, représente un facteur d'opposition sociale et politique à l'Empire romain" (pp. 131-132).

⁸⁹⁵ La hipòtesi de Simon reposa sobre una traducció deficient de MACGUCKIN DE SLANE 1852-1856 a un passatge d'Ibn Haldūn, segons TALBI 1971: "*Peut-être certains groupements berbères avaient-ils même professé le judaïsme, empruntant cette religion aux fils d'Israël, au moment de l'apogée de l'expansion de leur royaume, en raison de la proximité de la Syrie*".

⁸⁹⁶ *Idem*, p. 27. L'autor afegeix que "le judaïsme, avant de gagner le substrat berbère, a exercé une attirance et trouvé une clientèle parmi les éléments proprement puniques de la côte africaine" (*ibidem*); "La solidarité judéo-berbère, appuyé sur la fiction d'une parenté originelle, sur des affinités très précises de langue et de mentalité, est une manifestation du vieil esprit indigène, irréductible et rebelle" (p. 141); "Les Juifs [...] bien loin de renoncer au prosélytisme, ils trouvent auprès des populations de Berbérie un nouveau champ d'action: une commune aversion pour Rome et pour toutes les manifestations, politiques, culturelles et religieuses de la domination romaine, des affinités positives de langue et d'esprit" (p. 143).

⁸⁹⁷ *Idem*, p. 28.

⁸⁹⁸ *Idem*, p. 122.

LA LLENGUA AMAZIGA A L'ANTIGUITAT

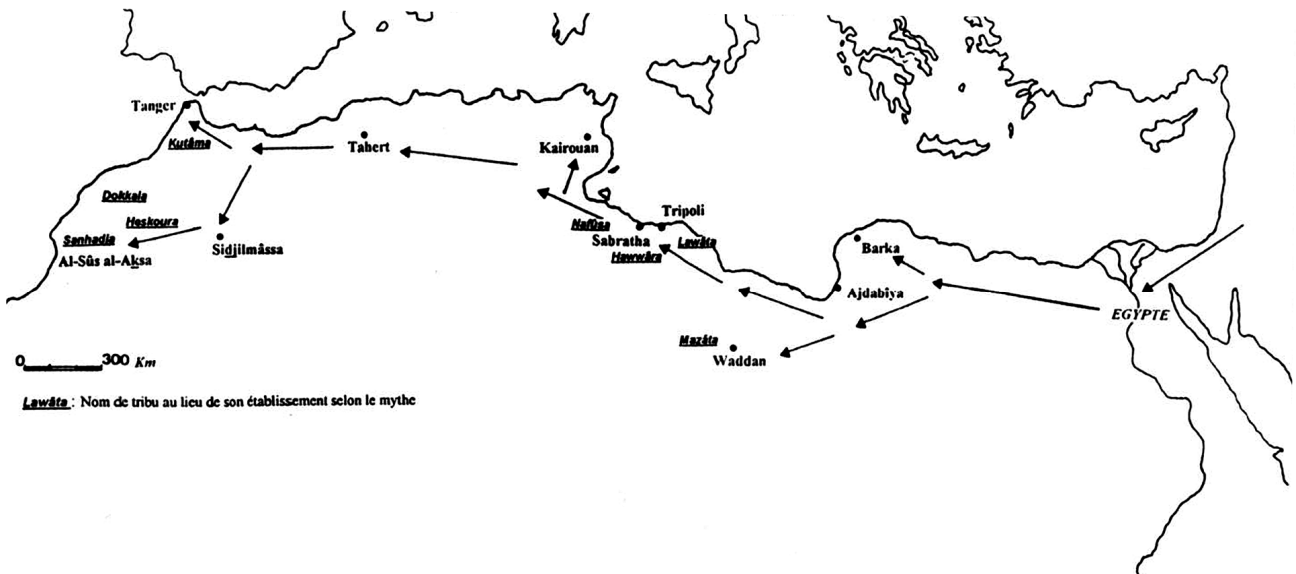

Figura n° 16: La migració dels amazics segons el mite d'origen transmès per Ibn Ḥaldūn i 'Abd al-Barr. Font: MODÉLAN 2003, p. 160.

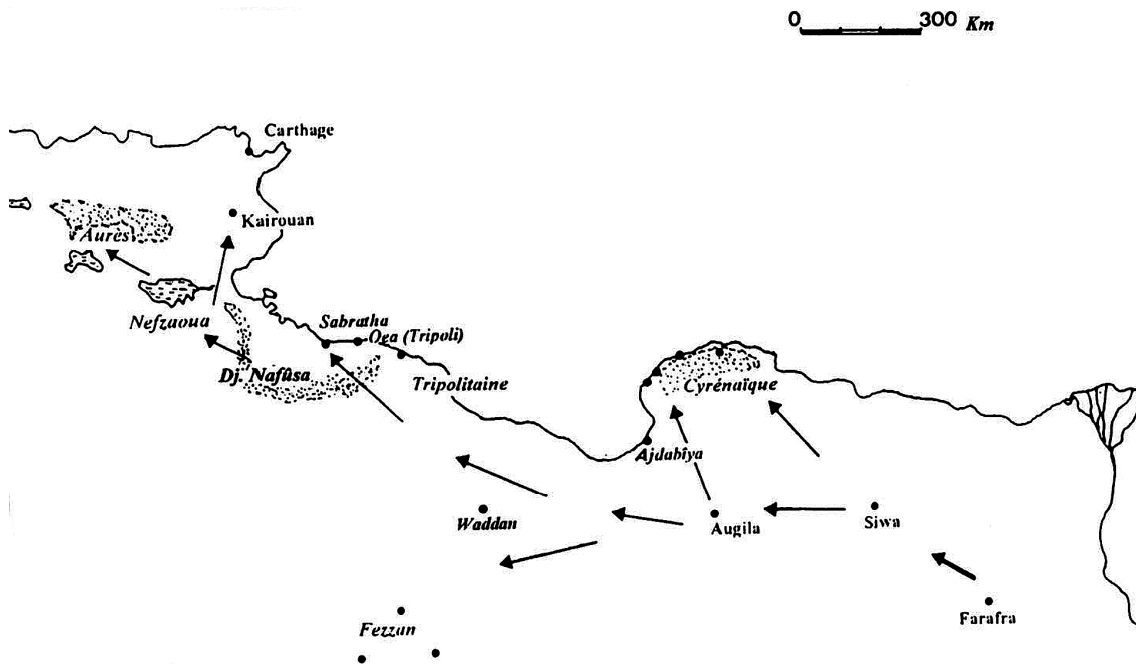

Figura n° 17: La migració dels *Laguatan/Lawāta* a l'antiguitat tardana segons David J. Mattingly. Font: MODÉLAN 2003, p. 164.

II. CIRENAICA

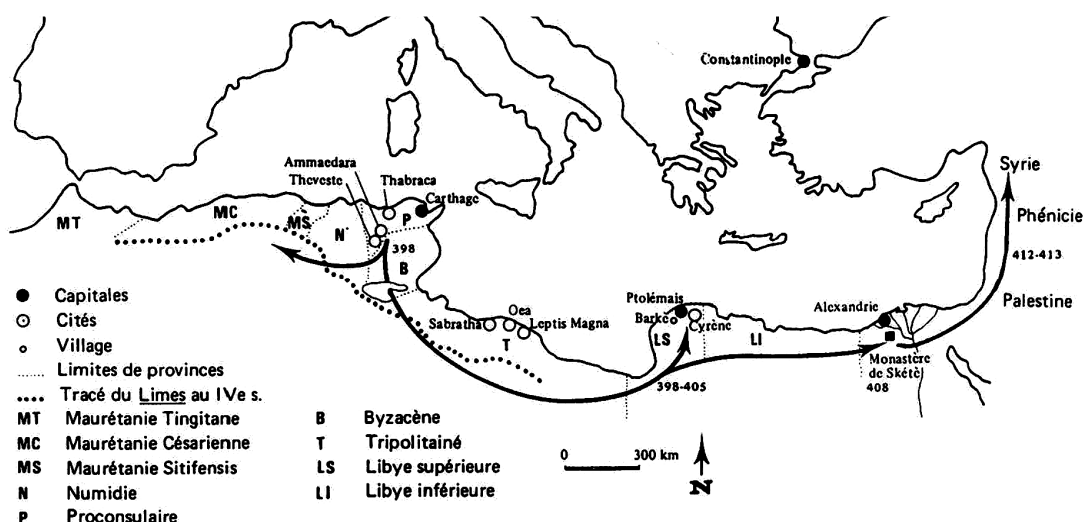

Figura nº 18: La migració cap a l'est de *Mazices* i *Aus(t)uriani* entre 398 i 412-413 segons D. Roques. Font: MODÉLAN 2003, p. 168.

12.3.2. Crítica lingüística de la tesi de M. Simon

La tesi del sincretisme judeopúnic com a pas previ a la judaïtzació de poblacions amazigues abans de la conquesta arabomusulmana té implicacions que ultrapassen, de molt, els límits de la Cirenaica. Però, com que Simon parteix justament d'uns fets històrics esdevinguts a la Cirenaica per a construir la seva tesi, creiem que val la pena valorar aquí les implicacions lingüístiques que es deriven de la tesi de l'historiador de les religions⁸⁹⁹. En primer lloc, la hipòtesi segons la qual la prèvia implantació del púnic a l'Àfrica del Nord hauria aplanat el terreny lingüísticament i espiritualment al proselitisme jueu entre les poblacions amazigues de la Cirenaica és del tot insostenible. La hipòtesi, que, de fet, ja és infundada per a les contrades de colonització púnica de la costa cartaginesa i tripolitana, denota el desconeixement de la situació lingüística de l'antiga Cirenaica. A la Cirenaica no hi va haver colonització fenícia o cartaginesa, per la qual cosa el púnic no hi va tenir cap mena d'implantació⁹⁰⁰. Per tant, la primera baula del raonament de Simon resta sense fonament. En segon lloc, les evidències d'implantacions de jueus a la Cirenaica abans del s. IV aC són magres⁹⁰¹ i en cap cas poden induir a pensar en una semitització

⁸⁹⁹ Les implicacions històriques de la tesi de Simon han estat convinentment rebutades per Lassère, al qual remeto directament: LASSÈRE 1977, pp. 422-426 i 652; *idem* 2004, pp. 3944-3946. Debatrem *infra*, § VI.10, les implicacions lingüístiques de la tesi de Simon —que gaudeix de gran difusió— que pertocquen a l'Àfrica romana.

⁹⁰⁰ Vegeu a RÖLLIG 1980, p. 287 (reproduït *infra*, § V.1.1) la distribució de les àrees d'influència púnica al nord d'Àfrica a l'antiguitat. Com s'hi pot observar, la Cirenaica restava fora d'aquesta àrea. Sobre els límits geogràfics entre l'àrea d'influència grega i la fenícia al nord d'Àfrica, vegeu RÖSSLER 1980, p. 273.

⁹⁰¹ Vegeu, no obstant això, una inscripció hebrea trobada a Cirene anterior a l'època hel·lenística a APPLEBAUM 1979, p. 130.

lingüística i “espiritual” de les poblacions autòctones. En tercer lloc, les evidències històriogràfiques i epigràfiques fan pensar que els jueus de la Cirenaica parlaven grec i, per bé que mantenien un coneixement, per a usos rituals, de l'hebreu, no és cert que “n'ont pas été obligés, comme le reste de la Diaspora, de changer de langue”⁹⁰². D'ençà de les primeres generacions d'hebreus exiliats a Babilònia (586 aC), l'arameu esdevé la llengua d'ús normal dels jueus, mentre que l'hebreu retrocedeix fins a esdevenir únicament llengua cultural i literària. La conquesta de Palestina per Alexandre (332 aC) obre un període d'intensa hel·lenització. L'arameu no retrocedeix socialment, però sí pragmàticament, i el coneixement del grec creix entre els israelians. Fins i tot si penséssim en una certa permanència de l'arameu en les primeres generacions de jueus immigrants a la Cirenaica, és clar que van haver de canviar de llengua, car l'arameu no és un llengua cananea com l'hebreu i el fenici-púnic; difícilment l'arameu podia ser comprès ja per parlants púnics, que, en qualsevol cas, mancaven a la Cirenaica. Els jueus immigrants a la Cirenaica van servir-se, en les seves relacions amb els cireneus, del grec, que, tant a Palestina com, evidentment, a Alexandria, dominava totes les funcions altes i que d'ençà de l'època alexandrina havia esdevingut la *lingua franca* de la Mediterrània Oriental. Que els jueus implantats en zones rurals s'entenguessin amb parlants paleoamazics, no hi ha dubte, però no sense canviar de llengua, car els libis de la Cirenaica no havien estat semititzats per púnics; segurament, els jueus de les zones rurals aprengueren amazic, si bé en els llocs més propers a la χώρα cirenea és possible que es comunicessin en grec. En quart lloc, la distinció que Simon fa entre les “juiveries hellénisées” de Cirene i els jueus zelotes fugitius de la destrucció del Temple de Jerusalem del 70 aC és històricament arbitrària, d'una banda, perquè les tensions i les revoltes ocasionals entre la comunitat jueva i l'estat cireneu ja eren agudes abans de l'època romana i, d'altra banda, perquè l'hel·lenització de la Palestina del s. I dC no era inferior a la de la Cirenaica contemporània. En cinquè lloc, no hi ha cap evidència històrica d'un sincretisme judeoamazic a la Cirenaica que hagi estat promotor d'una oposició a l'Imperi Romà⁹⁰³. La flaqueja dels arguments lingüístics de Simon no treu que l'origen del judaisme de poblacions amazigues de regions interiors com la vall del Sus, Tafilalt, vall del Dra, Anti-Atlas, l'Alt Atlas, Mzab, Matmata, Nefussa⁹⁰⁴, així com que l'origen de la llegenda de l'origen cananeu dels amazics continuïn essent un enigma⁹⁰⁵, però, sens dubte, les

⁹⁰² Vegeu el catàleg de fonts i l'anàlisi de SOLIN (1980, pp. 326-327) sobre els usos lingüístics dels jueus i sirians al nord d'Àfrica en època romana.

⁹⁰³ Només a la costa s'han trobat vestigis de sinagogues. D'altra banda, Tertul·lià, Agustí i fins i tot el *Talmud* esmenten jueus només en ciutats costaneres. Vegeu LASSÈRE 2004, p. 3945.

⁹⁰⁴ Vegeu un mapa de les implantacions judeoamazigues d'època moderna i contemporània *infra*, § VII.10.5.2.

⁹⁰⁵ Segons els estudis, més ben fundats demogràficament i historiogràficament, de LASSÈRE 1977 (vegeu sobretot les pp. 422, 426 i 622), la implantació del judaisme a la ruralia amaziga no sembla ser anterior a l'edat mitjana, si més

condicions sociolingüístiques inherents al discurs de Simon són insostenibles.

12.4. Hebraïsmes en amazic?

La periodització de la introducció dels hebraïsmes dels judeoamazics podria contribuir a definir la natura dels contactes lingüístics entre amazics i jueus a la Cirenaica antiga. Les característiques de l'amazic parlat pels jueus nord-africans no han estat encara ben definides, malgrat que en els darrers temps, gràcies sobretot als estudis de H. Zafrani, els especialistes comencin a pendre consciència de la importància i de la singularitat del judaisme amazic⁹⁰⁶. Observem que els pocs hebraïsmes que, ara per ara, han estat detectats en amazic⁹⁰⁷ es troben en regions on hi ha —o hi ha hagut fins a temps recents— comunitats jueves importants: bàsicament en el domini dialectal taixelhit (vall del Sus, Anti-Atlas, Alt Atlas Occidental) i a Wargla, i no a la Cirenaica, on Simon i els autors que els segueixen creuen que començà el fenomen de la judaïtzació de tribus amazigues. Examinem-los:

(1) El mot taixelhit *agarmuzzl* (plural *igurmuzzal*) ‘de mal averany’⁹⁰⁸ ha estat analitzat per Vycichl⁹⁰⁹ a partir de *gar* ‘mal’ + hebreu *mazzāl* ‘constel·lació’.

no en les proporcions que ha adquirit fins als nostres dies. La persecució de jueus sota Justinià (s. VI dC) potser els va obligar a marxar de les ciutats i refugiar-se a la ruralia, on van poder atreure adeptes, més per mimesi que per proselitisme. Basat també en nombrosos testimoniatges historiogràfics, HIRSCHBERG 1963 rebutja els arguments de Gautier, Simon i altres segons els quals l'origen dels amazics judaïtzats és anterior a l'islam. Hirschberg mostra, d'una banda, que només a partir del s. XII dC els historiadors i geògrafs àrabs es fan ressò de l'existència de tribus amazigues de religió jueva i, d'altra banda, que el relat d'Ibn Haldūn sobre el caràcter jueu de les tribus amazigues de l'Aurès i Nefussa en el moment de la conquesta és llegendari. Del mateix judici, APPLEBAUM 1979, pp. 226-227. MODÉLAN (2003, p. 198) també es mostra contrari a la conversió de tribus amazigues al judaisme de resultes de l'exili i la dispersió dels insurgents de la revolta jueva del 115-117 a la Cirenaica Vegeu també *infra*, § VII.10.5.2.

⁹⁰⁶ Malgrat que els aspectes lingüístics no són, ara com ara, els més ben caracteritzats, vegeu, en primera instància el report de TAÏEB (2004b, pp. 3969-3975) sobre l'onomàstica amaziga dels jueus nord-africans, amb bibliografia. Més ben estudiats estan els hebraïsmes de l'àrab magribí. Vegeu, a tall d'exemple, TEDGHI 2003, CHETRIT 2003, SERFATY & TEDGHI 2004.

⁹⁰⁷ Vegeu VYCICHL 1972b.

⁹⁰⁸ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 884 i DESTAING 1920, *s.u. chance*: “qui n'a pas de chance”.

⁹⁰⁹ VYCICHL 1972b, p. 243. L'autor fa una mica de trampa perquè dóna una versió “de compromís” entre la forma de singular i la forma de plural no

(2) El mot taixelhit *tatggart* ‘document de compra’ ha estat posat en relació per Vycichl amb l’hebreu *taggār* ‘venedor’⁹¹⁰; com també existeix, almenys en tamaziyt *ttajr* “riche commerçant” i *ttijarat* “commerce”⁹¹¹, l’arabisme (de *tāġir*), cognat de la forma hebrea, no es podria excloure un arabisme medieval, en què el fonema àrab /ğ/ era adaptat a l’amazic com a /g/⁹¹², i no com a /j/ [ʒ], com passa en els amaziguismes moderns.

(3) El verb de Wargla *kubbər* “gereinigt sein, rituell rein sein”, amb el causatiu *səkkubbər* “être purifié, rituellement propre”, ha estat posat en relació per Vycichl⁹¹³ amb l’hebreu *kappər* “sühnen, versöhnen; reinigen, abwischen” i no amb l’àrab *kabur* ‘ésser gran’, que d’altra banda, també troba ressò en el mateix parlar de Wargla com a *kəbbər* “agrandir, magnifier”⁹¹⁴; el verb citat per Vycichl⁹¹⁵ no apareix al gros diccionari de J. Delheure 1987; però, tractant-se d’un mot propi d’un registre cultural, l’absència en aquest diccionari és justificable i no tenim perquè dubtar de la notícia de M. Jardon. En canvi, el mateix Delheure documenta *kubbər* “être purifié, être pur rituellement” i *skubbər* “purifier, rendre pur rituellement, légalement” en el seu diccionari del dialecte veï de Mzab⁹¹⁶; com que la /p/ de les llengües en contacte amb l’amazic s’adapta generalment com a /f/ —pensem en l’hebraisme (de *pesah*) *tafaska* ‘festa del sacrifici de l’anyell’, encara que passat a través del llatí dels cristians *pascha* ‘pasqua’⁹¹⁷—, dubtem de l’etimologia proposada per Vycichl. Ara bé, com que no coneixem pas quina era la realització que el judeoamazics medievals feien del fonema hebreu /p/, no la descartem, sobretot quan no sembla que el sentit de *kəbbər* sigui conciliable amb l’arrel àrab *√kbr*.

(4) El verb de Wargla *gəz̄bər* “grappiller, amasser des petits gains”⁹¹⁸ ha estat posat en relació per Vycichl⁹¹⁹ amb l’hebreu *gizbār* “Schatzmeister”, del persa *ganzabara*. El verb és absent al diccionari de Wargla de Delheure, però sí que el trobem al diccionari de Mzab del

testimoniada —en tot cas no és la que dona la font que cita— *agarmozzal*, que li va millor per a justificar la *ā* de l’ètim hebreu.

⁹¹⁰ VYCICHL 1972b, p. 243.

⁹¹¹ TAIFI 1991, p. 722.

⁹¹² Cf. el cas de *tamzgida* < *masġid*, ja assenyalat per VAN DEN BOOGERT & KOSSMANN 1997.

⁹¹³ VYCICHL 1972b, pp. 243-244.

⁹¹⁴ DELHEURE 1987, p. 139.

⁹¹⁵ Que té com a font JARDON 1952, p. 31.

⁹¹⁶ DELHEURE 1984, p. 92.

⁹¹⁷ Vegeu *infra*, § IX.8.3.

⁹¹⁸ A partir de JARDON 1952, p. 34.

⁹¹⁹ VYCICHL 1972b, p. 244.

mateix autor com a *ggəzbar* “grappiller, amasser des petits grains [sic], de ci de là, par petits bouts”, amb un nom derivat *agəzbar*⁹²⁰; el fet que en el judeoàrab de Tunis estigui documentat *gozbar* “trésorier”⁹²¹ afavoreix l’etimologia de Vycichl, per bé que, semànticament, el sentit de ‘espigolar’ del verb amazic de Mzab i Wargla no s’obté diàfanament del sentit de ‘tresorer’ del nom hebreu; d’altra banda, no manquen en amazic genuïnes arrels tetraconsonàntiques com la de \sqrt{gzbr} , com a ara \sqrt{gzmr} (*agzmir* ‘jonc’ en tamaziyt) i \sqrt{gzmr} (*agzmir* ‘palmera petita’ en taixelhit, ‘canya’ en xaui, etc.).

(5) O. Durand ha proposat que el verb amazic *lmd* ‘acostumar-se’, ‘aprendre’ sigui un “hebraïsme atribuïble a un jargon d’étudiants”⁹²². L’etimologia és digna de consideració perquè la coincidència entre la forma amaziga i la semítica —en general, no solament hebrea— és massa gran perquè sigui casual. Durand exclou, amb raons formals fermes, que pugui ser un arabisme. Ara, a diferència dels quatre hebraïsmes assenyalats per Vycichl i que hem reportat suara, presents únicament en taixelhit i en el parlars oasis de Wargli i Mzab, *lmd* dóna lloc en amazic a una fecunda família lèxica (amb nombrosos derivats) present tant en els dialectes septentrionals (cabilenc, mozabita, tamaziyt, taixelhit, rifyny) com en tuareg⁹²³. L’argument d’ordre “pragmàtic” assenyalat per Durand (“jargon d’étudiants”)⁹²⁴ es veu reforçat per un altre de geogràfic, i és que en totes les regions amazigòfones on *lmd* és viu hi ha, o hi ha hagut fins a èpoques recents, una comunitat jueva important: Alt Atlas, Anti-Atlas, vall del Sus, Cabília, Mzab, Tuat, domini tuareg i —encara que no tan important— Rif. Admetem que, d’entrada, pensar en un origen hebreu —o, si més no, semític— per a un verb bàsic de l’idioma pot causar escepticisme, però els fets formals, semàntics, pragmàtics i geogràfics així ho semblen mostrar⁹²⁵. Com que el verb manca en els dialectes orientals —en tot cas al parlar cireneu de l’oasi d’Augila—, és difícilment sostenible que la Cirenaica hagi estat el focus de la judaïtzació de tribus amazigues.

(6) El verb *yr* (aorist) ~ *aqgra* (imperfectiu) ‘llegir en veu alta’, ‘llegir’, ‘estudiar’ (+ complement directe)⁹²⁶, ‘cridar pel nom’, ‘invocar’ (+

⁹²⁰ DELHEURE 1984, p. 64.

⁹²¹ COHEN (D.) 1964, p. 127.

⁹²² DURAND 1993a, p. 239.

⁹²³ Vegeu-ne la distribució a NAÏT-ZERRAD 1998, pp. 136-137, n° 118.

⁹²⁴ Essent l’hebreu una llengua d’ús “no espontani”, les condicions d’un tal manlleu no són les normals en els manlleus. En aquest cas, cal pensar en un cultisme procedent de la llengua litúrgica introduït per judeoamazigòfons en la seva conversa ordinària.

⁹²⁵ Per raons geogràfiques, sembla que s’ha d’excloure l’origen púnic, tan afí a l’hebreu.

⁹²⁶ La reconstrucció protoamaziga d’aquest verb, del qual és incerta la tercera radical originària —si és que en tenia—, és problemàtica. KOSSMANN (2005, p. 74, n. 76) vacil·la entre **VyrV?* i **Vy?Vr*.

complement indirecte), també evocat per Durand com a possible hebraisme⁹²⁷, podria ser de soca afroasiàtica —cf. somali *qariyan* ‘predictor del temps que farà’, haussa *k’áaráa* ‘cridar’⁹²⁸, etiosemitic *qaraya* ‘predir’, àrab *qaraʔa* ‘recitar, llegir’⁹²⁹—. Sens dubte, no pot ser un arabisme, atès que no es coneixen casos en què la /q/ de l'àrab sigui adaptada en amazic com a /ɣ/⁹³⁰. La dualitat semàntica de l'amazic podria fer pensar fins i tot en la confluència de dues formes, una de “genuïna” (per a ‘cridar’) i una altra de manllevada de l'hebreu o fins del púnic (per a ‘llegir’), però, en un esfera religiosa, la crida a la pregària pot precedir la lectura religiosa, de manera que hem de deixar oberta l’etimologia de l'amazic *yr*.

Ras i curt, l’inventari d’hebraïsmes de l’amazic és tan magre com dubtós, però no és una línia de recerca que s’hagi d’abandonar, tenint en compte la importància del judaisme amazic.

13. Conclusions

13.1. Penetració geogràfica i social del grec a la Cirenaica

La penetració geogràfica del grec a la Cirenaica va ser molt limitada. Cirene fou, al llarg de tota l’antiguitat, el principal focus d’hel·lenització lingüística de la regió. Focus secundaris d’hel·lenització foren les ciutats gregues costaneres d’Apol·lònia, Ptolemais, Barca, Tauquira i Euespèrides / Berenice. La *χώρα* de les diferents ciutats de la Pentàpolis van ser parcialment hel·lenitzades, especialment la *χώρα* de Cirene. Però fins i tot a Cirene, fora dels recintes de la ciutat, la llengua dels libis va romandre sempre territorialment predominant, certament a la ruralia, però també als nuclis urbans de Βαλαγραι, Αγαβις i *Gubba*. De tota manera, com que els libis de la *χώρα* — τὰ κατὰ τὰν *χώραν* ἔθνεα— mantenien relacions econòmiques de diversa índole —comerç agrícola, ramader i del preuat σίλφιον— amb els grecs de les ciutats, és probable que el coneixement del grec fos força estès entre aqueïsts libis; l’onomàstica grega i altres indicis d’hel·lenització entre els libis de la *χώρα* poden no ser més que una prova d’aculturació, els efectes lingüístics de la qual no estan establerts. En general, no sembla que es pugui provar un retrocés de la llengua endògena durant tot el temps en què es mantenen en vigor les estructures polítiques i socials pròpies; és només a partir de l’època romana, en què, com hem referit, els arqueòlegs han remarcat un

⁹²⁷ DURAND 1993a, p. 239.

⁹²⁸ Cf. JUNGRAITHMAYR, MÖHLIG & STORCH 2004, p. 294, s.u. *k’áaráa*.

⁹²⁹ Vegeu PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 296.

⁹³⁰ Cf. KOSSMANN 2005, pp. 73-74, que aporta el possible amaziguisme kanuri *kəra*- ‘llegir’. Vegeu també *infra*, § IV.11.5.2.3.

procés de sedentarització —notable sobretot en els turons conreables prelitorals— d'algunes tribus líbies de la χώρα de les ciutats gregues, que es pot pensar que l'ús de l'amazic va poder perillar entre els libis dels Βουνοί. A mesura que ens allunyem de la Pentàpolis, la presència del grec minva; de major a menor hel·lenització tenim les ciutats o nuclis urbans libis litorals o prelitorals, els turons que hi ha al sud de Cirene, les estepes predesèrtiques i, finalment, els oasis d'Augila i *Jaghbub*, així com el desert que els envolta. A la ruralia de la Cirenaica, la implantació del grec devia ser nul·la, fora dels pagesos periecs d'origen grec que vivien als llogarets, abans del cristianisme.

Socialment, l'ús del grec fou sempre predominant a la Pentàpolis, que va assimilar durant els primers segles de colonització els pobladors d'origen libi de les ciutats, sobretot mitjançant els matrimonis mixtos amb dones líbies. A partir del segle IV aC creix notablement la població de la Pentàpolis gràcies a la immigració de libis deçà i dellà la χώρα que hi resideixen sense l'estatus de ciutadans. Encara que el grec manté sempre l'hegemonia en les funcions altes, l'ús social de la llengua dels libis és més i més estès a la Pentàpolis, especialment a Tauquira, que és la ciutat que va conèixer una proporció major de població líbia. Tauquira i Ptolemais foren les primeres ciutats en què, ja en època romana, el dret de ciutadania es féu extensiu als libis. El degoteig migratori continu de la ruralia —àmpliament amazigòfona— a les ciutats va poder garantir durant tota l'antiguitat la presència de l'amazic a la Pentàpolis. A causa de la desigualtat jurídica entre les dues llengües, podem suposar que el bilingüisme fou més estès entre els ciutadans d'origen libi que entre els grecs. No obstant això, el testimoni d'erudits locals —com Meneclès de Barca (s. II aC) i Sinesi de Cirene (s. V dC), entre d'altres— mostra una certa consciència de la libicitat, també a efectes lingüístics, entre els grecs de la Cirenaica, tal com proven les glosses dels lexicògrafs grecs a mots d'origen “libic”, que són tractats com a tals, a part de l'interès per altres aspectes de la cultura líbia molt apreciats pels grecs, com ara el σίλφιον, l'habilitat en l'ensinistrament i en la junyida dels èquids —sobretot mitjançant quàdrigues—, etc. El judaisme cireneu —objecte de nombroses controvèrsies però del qual ens fixem només en l'aspecte lingüístic—, important tant a la Pentàpolis com a la ruralia, va ser, tal com hem pogut argumentar, un factor d'hel·lenització l'impacte de la qual no estem en condicions de precisar. Finalment, el testimoni escadusser del bisbe Sinesi de Cirene (s. V dC) sembla indicar que el cristianisme va servir com a element hel·lenitzador —lingüísticament— de la ruralia de la χώρα de Cirene d'època tardana.

13.2. L'amaziguitat de la Cirenaica antiga a partir de les fonts gregues

En virtut dels testimoniatges lingüístics explícits estudiats en aquest capítol⁹³¹, considerem la llengua dels libis de l'antiga Cirenaica

⁹³¹ Sobre el lèxic comú, vegeu *supra*, § 3; sobre l'antroponímia, § 4; sobre la toponímia, § 5.

com a paleoamaziga, cosa que fins ara havia romàs més una qüestió de fe que un fet establert amb evidències lingüístiques explícites. L'estudi fonològic, morfològic i lèxic que hem abordat en el present capítol serà enriquit amb els testimoniatges lingüístics procedents de regions de l'Àfrica romana. Encara que amb testimoniatges esparsos i no sempre inequívocs, les fonts gregues de la Cirenaica es mostren cabdals per a la lingüística històrica amaziga. L'estada d'Heròdot a Cirene vers el 445 aC va comportar la documentació explícita més antiga de la llengua dels libis.

14. Orientació bibliogràfica

No existeix cap estudi que prengui en consideració els múltiples vessants dels contactes lingüístics entre el grec i la llengua dels libis de manera específica per a l'antiga Cirenaica. L'estudi lingüístic sobre la Cirenaica més profitós per a l'amazigòleg és la tesi DOBIAS-LALOU 2000 sobre el grec cireneu a partir dels documents epigràfics; encara que la llengua dels libis no és l'objecte d'aquesta recerca, hom hi trobarà dades lexicològiques i toponímiques útils per al coneixement del paleoamazic. Sobre l'antroponímia líbia de la Cirenaica, és bàsic l'estudi de MASSON (O.) 1976. El lingüista farà bé d'atendre la història general de la Cirenaica: sobre l'època prehel·lènica, vegeu STUCCHI 1967 i BELTRAMI 1987; per a l'època de la monarquia dels Battiades (631-440 aC), vegeu CHAMOIX 1953 i la posada al dia de *idem* 1989; el vol. 1 de GSELL 1918-1928 explota adequadament les fonts literàries; de la mateixa manera, GSELL 1915 és la més completa monografia dedicada a les fonts herodotees per al coneixement dels antics libis; per al període hel·lenístic (440 aC – s. I aC), vegeu LARONDE 1987; per a l'època romana (96 aC – 642 dC), vegeu, encara que una mica desferrat, ROMANELLI 1943; per al període 96 aC - 235 dC, vegeu LARONDE 1988; per a certs aspectes d'història medieval que acusen una continuïtat amb l'antiguitat, vegeu GOODCHILD 1967 i JONGELING 1972; contenen nombrosos articles d'interès sobre els contactes —de diversa índole— entre grecs i libis a la Cirenaica antiga el volum editat per BARKER, LLOYD & REYNOLDS 1985 i el número 12 dels *Quaderni di archeologia della Libia* (1988), consagrat a *Cirene e i Libyi*; nombrosos aspectes de la civilització de Cirene són tractats a BONACASA 2000 i LUNI 2006. Per a l'etnonímia líbia de la Cirenaica i la Marmàrica, vegeu DESANGES 1962, pp. 146-166; hom pot servir-se, encara, del report etnogeogràfic de BATES 1914, pp. 51-72; sobre els *Laguatan*, vegeu MATTINGLY 1983, i MODÉLAN 2003, pp. 209-310, MATTINGLY 2008 i MODÉLAN 2008. El judaisme cireneu ha estat objecte de la monografia d'APPLEBAUM 1979; per a l'amazigòleg, el punt de partença és LASSÈRE 2004; vegeu també HIRSCHBERG 1963 i 1974, pp. 24-27. El parlar amazic de l'oasi d'Augila no ha estat objecte de cap estudi mínimament aprofundit; mentrestant, vegeu PARADISI 1960a (lèxic) i PARADISI 1960b (textos); vegeu igualment el breu report gramatical de PRASSE 1989, així com l'informe històric de VYICHL 1989.

III. Tripolitània

0.Introducció

Deixem enrere la Cirenaica, la regió líbia de colonització grega, i travessem, en direcció oest, les *Arae Philaenorum*, al golf de la Gran Sirte, punt estratègic a partir del qual els fenicis van exercir el monopoli comercial i que es pot considerar, a tots els efectes, com la frontera entre la Mediterrània Oriental i la Mediterrània Occidental a la riba sud del *Mare Internum*. El present capítol abasta, geogràficament, tot el territori que va, d'est a oest, de les *Arae Philaenorum* a *Tacapae* (al golf de la *Syrtis Minor*), inclosa l'illa de *Girba*; i de nord a sud, de la costa de la Mediterrània als oasis i marges predesèrtics —on els romans establirien el *limes*— de *Cidamus*, *Gheriat*, *Golas* (*Bu Njem*), *Sokna* i *Zillah*. El nom de Tripolitània que hom dóna a tot aquest vast territori és degut a les tres ciutats costaneres de Sabrata, Oea i Lepcis Magna, fundades pels mercaders púnics. La situació sociolingüística de l'antiga Tripolitània és especialment complexa, per tal com hi trobem vestigis d'almenys tres llengües amb una implantació territorial, demogràfica i funcional important: el llatí, el púnic i el paleoamazic. La desproporcionada prospecció arqueològica de què ha estat objecte Tripolitània en favor dels *emporium* de la costa i en perjudici de vastes regions interiors (muntanyes, valls, deserts, oasis) ha comportat un coneixement molt distorsionat de la situació lingüística i civilitzacional del conjunt de Tripolitània. En efecte, les excavacions arqueològiques s'han limitat —si exceptuem algunes prospeccions realitzades al *limes* tripolità i, en molt menor mesura, a la regió muntanyosa de Nefussa— a les ciutats de Lepcis Magna, Sabrata, Oea i altres on predominaven àmpliament les civilitzacions púnica i romana, mentre que les regions de clar predomini libi romanen pràcticament inexplorades. A causa, d'una banda, d'aquesta desproporció arqueològica —que, encara que no és pas peculiar de Tripolitània, s'hi observa de manera radical— i, d'altra banda, de la mancança d'autors tripolitanos —o que, si més no, tinguessin un coneixement immediat del país—, hem de recórrer en el present capítol a fonts singulars, com són els *ostraca* llatins i l'epigrafia neopúnica i llatinopúnica.

1. Report històric, sociològic i demogràfic

1.1. L'època preromana

La factoria comercial de Lepcis Magna⁹³² fou freqüentada per fenicis d'ençà del s. VI aC, per bé que sense una presència permanent. Van ser púnics procedents de Cartago els qui fundaren la ciutat de Lepcis Magna vers el 500 aC a fi de controlar els recursos locals i accedir a les estacions finals del comerç caravaner transsaharià. Malgrat el model cartaginès, la ciutat va restar políticament independent —sobretot a partir del 201 aC, arran de la Segona Guerra Púnica— i, de fet, va perdurar després de la destrucció de la Cartago púnica pels romans el 146 aC⁹³³. Sabrata (*sbrt'n* en nombroses fonts numismàtiques neopúniques⁹³⁴), fundada com a establiment permanent dels cartaginesos vers la fi del s. V aC, va basar la seva economia en el comerç del blat produït per les tribus *Mákai* i també en les rutes caravaneres transsaharianes, de les quals fou punt de partença. Oea (*wy't* en fonts numismàtiques neopúniques⁹³⁵) la tercera ciutat dels *emporia*, també fou de fundació púnica⁹³⁶. La integració de grups ètnics fenicis i libis va començar ben aviat, paral·lelament al desenvolupament agrari de la rodalia de les ciutats⁹³⁷. Del s. III aC ens és coneguda la presència de grups tribals libis lluitant als excèrcits cartaginesos. Després que Cartago va perdre el control sobre els *emporia*, certament a partir de la Segona Guerra Púnica (201 aC), però sobretot a partir de l'hegemonia que hi exercí la Numídia de Massinissa d'ençà del 162 aC, Tripolitània va sortir de l'òrbita cartaginesa, de manera que la destrucció de Cartago consegüent a la Tercera Guerra Púnica (149-146 aC) no va afectar la “punicitat” de Tripolitània, que va orientar la seva estratègia comercial clarament vers Roma.

⁹³² La vacil·lació *Lepcis* / *Leptis* entre els llatinistes és deguda a la pròpia vacil·lació a les fonts llatines. Optem per la primera notació pel fet que en epigrafia neopúnica ho trobem com a *lpqy* (Lepcis Magna, N 19bis i Sabrata N 2). Vegeu JONGELING 2008, p. 315.

⁹³³ La dominació econòmica havia estat bastant feixuga fins aleshores, si atenem els tributs que diàriament els tres *emporia* de Tripolitània havien de pagar a Cartago al s. III aC. Vegeu MATTINGLY 1995, p. 50. Lepcis Magna esdevingué la segona ciutat més important de l'Àfrica romana, després de Cartago, amb una demografia de 100.000 habitants. L'orientació comercial —i no solament comercial— de Lepcis Magna i de Tripolitània en general no fou tant cap l'est, vers la Cirenaica (per mar), com cap a l'oest (Cartago) i cap al nord (Roma i altres ports de la Península Itàlica).

⁹³⁴ Vegeu JONGELING 2008, p. 360.

⁹³⁵ Vegeu JONGELING 2008, p. 331.

⁹³⁶ Sembla que el fet, bastant probable, que els colons no procedissin directament de Fenícia sinó més aviat de Cartago estigués en relació amb una resposta cartaginesa a l'avenç de colònies gregues a la Cirenaica. Vegeu MATTINGLY, *loc. cit.*

⁹³⁷ Malgrat l'estretor de la llenca costanera, les rodalies de Lepcis eren particularment fèrtils per a l'agricultura.

1.2. L'època romana de la República i l'Alt Imperi

Com que, durant la guerra civil que lliuraren els partidaris de Cèsar i els de Pompeu (49-46 aC), el rei nùmid Juba I féu costat als pompeians, el vencedor Cèsar annexà els *emporia* a l'*Africa noua* —posteriorment, vers el 27 aC, unida a l'*Africa uetus* sota el nom d'*Africa proconsularis*— que, d'aquesta manera, restà fora de l'hegemonia nùmid. Malgrat la sobirania romana sobre els *emporia*, aquests mantingueren una notable autonomia durant un segle i mig. Les tribus líbies de Tripolitània, encapçalades pels nasamons⁹³⁸ a l'est i els garamants⁹³⁹ al sud, oposaren una notable resistència a l'Imperi Romà, especialment durant el període augusteu. És en aquesta època que apareixen les primeres inscripcions llatines a Lepcis Magna, quan fins aleshores només n'hi havia hagut de púniques i neopúniques. La guerra que oposà Lepcis Magna a Oea —que comptà amb l'aliança dels garamants— el 69 dC va tenir com a conseqüència la promoció de Lepcis dins el si de l'Imperi —que ja al 109 dC obtindria l'estatut de colònia, amb l'extensió de la ciutadania romana al conjunt de la gent de Lepcis—, en detriment de Oea i de Sabrata. El model de govern púnic, basat en dos magistrats elegits anualment (els sùfets) i quatre oficials menors (*mahazim*), va ser conservat i només el nom de les magistratures va ser llatinitzat en *duouiri* i *quattuoruirii*, respectivament. Les elits púniques dels *emporia* van mantenir sempre el control de les principals magistratures i, consegüentment, del govern de la ciutat. El procés d'aculturació va ser lent. D'ençà de la darrerria del s. II aC, i fins al 92 dC, hi ha constància d'inscripcions neopúniques a Lepcis Magna⁹⁴⁰. Paral·lelament, els libicofenícis van anar llatinitzant els seus noms⁹⁴¹. Aquest procés d'aculturació onomàstica es va consumir a partir del darrer quart del s. I dC⁹⁴². Les tribus properes a la costa tripolitana van ser desposseïdes de les seves terres, que van ser colonitzades seguint el model romà i explotades agricolament, de manera que, a partir del s. II dC, minvà la resistència armada a la romanització de Tripolitània⁹⁴³. L'oli esdevingué el principal producte d'exportació a altres províncies de l'Imperi. En virtut de la delimitació de les terres, les tribus deçà el *limes* van caure sota l'administració dels centres urbans més propers; és el cas de les tribus de la serralada prelitoral i del predesert, així com bona part de tribus de la confederació

⁹³⁸ Vegeu *supra*, § II.2.2.1.

⁹³⁹ Vegeu *infra*, § IV.1.1.

⁹⁴⁰ Sobre l'epigrafia púnica de Tripolitània, vegeu *infra*, § 9.2.

⁹⁴¹ Han estat descrits tres tipus de procediments d'elecció d'un nom llatí: (1) noms d'emperadors, procònsols, prohoms o, simplement, noms de ressonància històrica; (2) noms parònims a l'original púnic o líbic (p. ex. *Aemilius* en lloc de *Himilis*); (3) calcs semàntics de l'original púnic o líbic (p. ex. *Diodorus* en grec o *Saturninus* en llatí en lloc de *Muttunbal* 'regal de Ba'al'). Vegeu MATTINGLY 1995, p. 58.

⁹⁴² Vegeu MATTINGLY 1995, p. 58.

⁹⁴³ Vegeu el capítol dedicat a la qüestió per MATTINGLY 1995, pp. 68-89.

dels *Macae*. Amb les tribus dellà el *limes*, com ara els *Phazanii* dels rodals de l'oasi de *Cidamus* i sobretot els *garamants*, Roma va establir tractats d'aliança en què els libis es van beneficiar per les transaccions comercials amb Roma a canvi de l'absència de control imperial, de manera que a *Fazània* no hi hagué mai ocupació militar romana en forma de fortins i tampoc sembla que Roma hagués intervingut —si més no directament— en el control del comerç transsaharià, que els *garamants* pràcticament monopolitzaven⁹⁴⁴. Va ser durant l'imperi d'una dinastia lepcitana, la dels *Severs*, especialment sota *Septimi el Sever* (193-211 dC), que els *emporium* van atènyer el grau màxim de prosperitat econòmica. Encara que des dels inicis de la colonització romana (s. I aC) sempre va ser una regió ben definida de l'Àfrica romana, la *Tripolitana* va formar part de l'*Africa proconsularis* fins a la reforma de *Dioclecià* (c. 303 dC). L'abandó de la guarnició de *Golas* (*Bu Njem*) el 263 dC, un dels punts estratègics clau del *limes tripolitanus*, significa l'inici del replegament dels contingents romans davant l'oposició de les tribus líbies dellà el *limes*⁹⁴⁵.

1.3. L'època del Baix Imperi, vàndala, bizantina i altomedieval

Durant el Baix Imperi es generalitzen, a la Tripolitànica rural, els masos fortificats (*iyрман* per al 'pobles fortificats' i el diminutiu *tiyрmin* per a 'masos fortificats' en amazic modern⁹⁴⁶), la qual cosa, si bé, d'una banda, és indicatiu de la inseguretat creixent de l'època, també testimonia, per la densitat d'ocupació, un augment considerable de la població rural⁹⁴⁷. A partir de mitjan s. IV dC les ràtzies de tribus del sud de Tripolitànica —i fins de Cirenaica—, com els *Austuriani* i, més endavant, els *Laquatan*, tenen efectes més i més devastadors per a les ciutats de la costa⁹⁴⁸. Ja abans de la fi de l'Imperi Romà, l'interior de Tripolitànica havia anat reamaziguitzant-se i les estructures sociopolítiques tribals dels libis s'havien anat reorganitzant i independitzant del jou romà; la consolidació d'aquestes estructures és perceptible, de manera creixent,

⁹⁴⁴ Vegeu *infra*, §§ IV.1.2.1 i IV.8.

⁹⁴⁵ Sobre l'organització defensiva del *limes tripolitanus*, vegeu BÉNABOU 1976, pp. 169-171.

⁹⁴⁶ Notem que són mots panamazics. Sense afany d'exhaustivitat, oferim un sondeig succint de dialectes distants: tamaziyt *iyрm* "village fortifié (qui sert de magasin aux grains)", *tiyрmt* "maison flanquée de tours, grande bâtisse avec étage, forteresse" (TAÏFI 1991, p. 204), tuareg *ayрam* "ville (autrefois fortifiée); village, hameau (avec des maisons en dur); petite forteresse, fortin", *tayрamt* "village" (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 301), zenaga *iрrmi* "village des sédentaires (surtout de négro-africains)" (TAINÉ-CHEIKH 2008a, p. 50).

⁹⁴⁷ L'estudi arqueològic de les construccions d'aquesta època ha estat fet per OATES 1954. Val a dir que manquen prospeccions arqueològiques de cert abast a Nefussa.

⁹⁴⁸ Sobre Tripolitànica en època tardana, vegeu el capítol sumari de MATTINGLY 1995, pp. 171-185. Vegeu també MODÉLAN 2003, pp. 251-310 i 645-662.

III. TRIPOLITÀNIA

entre els ss. III-VI dC. La conquesta vàndala d'Àfrica (439 dC) no tingué gaires repercussions a Tripolitànica⁹⁴⁹, on els vàndals amb prou feines tingueren un poder nominal, ben sovint a mercè de les incursions de tribus *Laguatan*. Semblantment, la conquesta bizantina (533 dC) no va tenir més conseqüències que la substitució dels grans propietaris terratinents a la Zeugitana. A Tripolitànica, la "reconquesta" bizantina no arribà més endins de les planes costaneres —a banda d'algunes aliances amb la gent dels oasis, com ara *Cidamus* i Gàrama—, i la resistència de les tribus líbies, particularment dels *Laguatan*, fou especialment aferrissada. Com una mica pertot de l'Àfrica, a Tripolitànica, l'època de les conquestes vàndala i bizantina fou un període de reamaziguització política, cultural i lingüística i, per tant, un període de desromanització accelerada en tots els aspectes (administratiu, urbà, cultural, religiós, lingüístic); igualment, en el moment de la conquesta àrab (642 dC), no sembla haver-hi cap rastre de la llengua i la cultura púnica, si bé aquest punt serà discutit específicament més endavant⁹⁵⁰. Per bé que no s'abandona l'economia agrícola —el conreu de l'olivera havia estat particularment pròsper durant l'època romana—, la ramaderia esdevé el motor de l'economia de la Tripolitànica rural en la transició de l'antiguitat a l'edat mitjana⁹⁵¹. El s. VII, amb l'adveniment dels invasors àrabs, no va canviar la tendència dels segles precedents a la ruralització de la societat tripolitana, que durant l'època clàssica havia estat una de les més densament urbanitzades de la Mediterrània occidental. Com en el cas de la dominació vàndala i bizantina, els nous conqueridors establiren llur seu a la costa tripolitana i van fer pactes amb les tribus amazigues de l'interior, que pogueren mantenir llur autonomia a canvi d'un tribut. No fou fins a les devastadores invasions del s. XI dC de tribus beduïnes centre-aràbigues originàries dels altiplans de Najd, sobretot els Banū Hilāl —establerts en aquell moment a l'Alt Egipte— i els Banū Sulaym, que foren eliminats els últims reductes de romanitat i de cristiandat a Tripolitànica —fins al s. XI van romandre cristianes algunes tribus amazigues de Nefussa⁹⁵²— i s'inicià, no sense permanents focus de resistència, l'arabització lingüística a gran escala de les poblacions amazigues tripolitanes.

2. Les tribus líbies de Tripolitànica

L'etnonímia líbia de la Tripolitànica antiga és particularment rica: les fonts clàssiques citen una seixantena d'etnònims libis localitzats a Tripolitànica. Atès que disposem d'excel·lents treballs sobre la

⁹⁴⁹ Els nous conqueridors es limitaren a apropiar-se d'algunes de les millors terres de Zeugitana i Bizacena, sense desplaçar-ne la pagesia.

⁹⁵⁰ Vegeu *infra*, § 10.

⁹⁵¹ Vegeu especialment OATES 1954, p. 112.

⁹⁵² Vegeu *infra*, § 12.3.

localització i la caracterització de les nombroses tribus que les fonts clàssiques esmenten a la Tripolitània, hi remetrem directament⁹⁵³, de manera que en aquest apartat tractarem les confederacions i tribus principals en relació amb els aspectes que concerneixen la present recerca⁹⁵⁴.

2.1. Nasamons i *Laguatan* a Tripolitània

L'àrea d'influència de la important tribu de nòmades transhumants dels nasamons podia atènyer, com hem vist al capítol sobre la Cirenaica⁹⁵⁵, la costa de la Gran Sirte. Pel que fa a la confederació que les fonts ens han llegat amb el nom de *Laguatan* (Corip) o *Lawāta* (fonts àrabs), continuadora d'alguna manera dels antics nasamons, va assolir durant l'antiguitat tardana una notorietat i una expansió que la féu dominant pertot de Tripolitània al s. VI dC⁹⁵⁶.

2.2. Els maces

A l'est dels nasamons trobem els *Mákai* / *Macae*, tribu —o, més aviat, confederació de tribus— força documentada a les fonts clàssiques⁹⁵⁷, per tal com abastava tota la regió veïna dels *emporía* (Lepcis Magna, Oea i Sabrata) al llarg de la costa de la Gran Sirte. Segons les fonts clàssiques, els *Mákai* eren nòmades transhumants que a l'estiu menaven llurs ramats fins a les muntanyes prelitorals, potser fins a *Gharian* (a prop de l'antiga *Auru*), a la Nefussa oriental⁹⁵⁸. Es tracta, doncs, d'una tribu o confederació molt nombrosa —la més poblada de Tripolitània— i de gran extensió i mobilitat. Malgrat els clixés dels autors antics, la recerca arqueològica emmena a atribuir als *Macae* la civilització de les grans valls dels rius coneguts avui dia amb el nom de *Sofeggine*, *Zem-Zem* i *Kebir*. L'antiguitat d'aquesta civilització,

⁹⁵³ Al catàleg fonamental de DESANGES 1962, que per a Tripolitània té l'inconvenient que els etnònims d'aquesta regió apareixen sota l'epígraf *Africa*, barrejats amb els de Zeugitana, Bizacena i Numídia, cal afegir el report recent, més pràctic que el de Desanges i no menys exhaustiu, de MATTINGLY 1995, pp. 22-36. Mattingly ha provat fins i tot de classificar els 54 etnònims libis de Tripolitània en confederacions, tribus i subtribus; fins i tot si els resultats d'aquesta jerarquització no sempre recolzen en evidències del tot fermes, el treball és força interessant. A més a més, vegeu MODÉRAN 2003, pp. 103-114, que discuteix un bon nombre d'etnònims tardans probablement tripolítans que ocorren a la *Joànida* de Corip (s. VI dC).

⁹⁵⁴ Vegeu-ne la localització al mapa n° 3.

⁹⁵⁵ Vegeu *supra*, § II.2.2.1.

⁹⁵⁶ N'hem parlat específicament *supra*, § II.2.2.2.

⁹⁵⁷ Citem principalment Heròdot (4, 42 i 175), Diodor de Sicília (3, 49,1), Sili Itàlic (2, 60; 3, 275; 5, 194; 9, 11; 9, 89; 9, 222; 15, 670), Plini el Vell (5, 32) i Ptolomeu (4, 3, 6; 4, 6, 6).

⁹⁵⁸ Segons la interpretació de DESANGES 1962, p. 106.

que pressuposa un domini de l'agricultura i de les tècniques d'extracció d'aigua en terrenys sovint àrids, no ha estat determinada encara. R. Rebuffat es demana “si une partie au moins des Maces n'avait pas déjà au Ve siècle une vocation d'agriculteurs, dans la mesure où la région du Cinyps est déjà connue comme très fertile”⁹⁵⁹. En tot cas, ja abans de la dominació romana, els *Macaë* van desenvolupar una civilització basada en masos sòlids de diversa mena⁹⁶⁰ —que habitualment s'agrupaven en un nombre que no solia ultrapassar la desena per a constituir petits llogarets—, en unes tècniques d'extracció de l'aigua —mitjançant cisternes i pous de remarcable enginyeria—⁹⁶¹ i en una agricultura variada —ordi, blat, olives, raïm, figues, dàtils, llenties—, sense deixar de banda la ramaderia, la caça i el comerç. Per efecte de la romanització, però, en època dels Flavis, els *Macaë* van perdre bona part de llur autonomia i mobilitat i van esdevenir, els que no ho eren ja, sedentaris o seminòmades⁹⁶². La construcció de masos fortificats arrenca sobretot del s. III dC. En tot cas, és remarcable la permanència de *Macaë* en la mateixa contrada del s. V aC al s. VI dC, segons hom pot inferir dels textos⁹⁶³.

2.3. Els lotòfags

A la costa tripolitana situada enfront de *Girba*, les fonts gregues ens situen els Λωτοφάγοι⁹⁶⁴. El silenci —o dificultats de localització— de les fonts llatines sobre aquesta tribu han fet pensar els historiadors que el desenvolupament dels *emporia* fenicis en grans *ciuitates* libicofenícies deu haver absorbit la majoria de les tribus costaneres de la Petita Sirte⁹⁶⁵. De tota manera, és possible que el nom *Lotophagi*, més aviat que un etnònim, al·ludeixi simplement a tribus diverses caracteritzades pels grecs a partir d'un règim alimentari basat en baies del ginjoler⁹⁶⁶.

⁹⁵⁹ REBUFFAT 1988, p. 35.

⁹⁶⁰ Vegeu-ne la tipologia, acompanyada de dibuixos, a REBUFFAT 1988, pp. 44-53.

⁹⁶¹ Vegeu REBUFFAT 1988, pp. 53-55.

⁹⁶² Vegeu REBUFFAT 1985, p. 233.

⁹⁶³ La permanència dels *Macaë* no exclou, però, que “une symbiose se soit produite entre les anciennes tribus et des nouveaux arrivants qui, sous divers noms, se rattachent à ces berbères connus souvent sous le nom de Laguatan” (REBUFFAT 1988, p. 42, n. 16).

⁹⁶⁴ Ja a l'*Odissea*, 9, 80-104. Cf. DESANGES 2008e.

⁹⁶⁵ MATTINGLY 1995, p. 25.

⁹⁶⁶ Cf. DESANGES 2008e, p. 4441.

2.4. Els libicofenícis

Les fonts clàssiques⁹⁶⁷ situen els Λιβυφοίνικες/*Libyphoenices* bàsicament a la costa que hi ha de Cartago a la Bizacena; són anomenats *Libyphoenices* també els habitants de les ciutats de la Petita Sirte, és a dir *Tacapae*, *Gigthis*, *Sabrata*, *Oea* i *Lepcis Magna*⁹⁶⁸. Més que una tribu concreta, hem de pensar que els libicofenícis són el resultat del mestissatge entre fenícis-púnics i libis (*mixtum Punicum Afris genus*, segons els defineix Titus Livi, 21, 22, 3), de resultes de l'expansió, als darrers segles aC, de l'agricultura i l'arboricultura als rodals dels *emporia*, tal com ha assenyalat Mattingly⁹⁶⁹. Per a Rebuffat, els *Libyphoenices* no són més que els *Macae* sedentaritzats que vivien a prop de la costa⁹⁷⁰.

2.5. Els getuls

L'etnònim *Gaetuli* enclou tribus situades al sud de Mauretània, al sud de Numídia⁹⁷¹, al sud de Bizacena i, a Tripolitània, al sud de la serralada prelitoral (Matmata, Nefussa). Els paleogeògrafs no han pogut obtenir evidències, a partir de les fonts clàssiques⁹⁷², que els getuls hagin estat, efectivament, una veritable confederació tribal; més aviat sembla que l'etnònim *Gaetuli* val per a totes les tribus ramaderes poc conegudes que s'escauen dellà del *limes*, al predesert, en tot cas al nord dels garamants i, no cal dir, dels *Aethiopes*⁹⁷³.

2.6. Els arzuges

Els *Arzuges* apareixen de manera recurrent a la literatura d'època tardana (de la fi del s. IV al s. VI dC) situats a la regió que enclou *Tusuros* i *Aquae Tacapitanae*, pels volts del *Tritonis palus*, és a dir als

⁹⁶⁷ Citem principalment Hecateu (citada per Esteve de Bizanci, s.u. Εὐδείπνη; ed. MEINEKE 1849, p. 284), Diodor de Sicília (20, 50, 4), Titus Livi (25, 40), Estrabó (17, 3, 19), Plini el Vell (5, 24) i Ptolomeu (4, 3, 6).

⁹⁶⁸ Cf. DESANGES 2008c, pp. 4394-4395.

⁹⁶⁹ MATTINGLY 1995, pp. 25 i 50.

⁹⁷⁰ REBUFFAT 1988, p. 37.

⁹⁷¹ El testimoniatge d'Apuleu, nascut a Madaure, als confins de Numídia i Getúlia, és particularment interessant a aquest respecte: "*De patria mea uero, quod eam sitam Numidiae et Gaetuliae in ipso confinio mei<s> scriptis ostendistis, quibus memet professus sum, cum Lolliano Auito c. u. praesente publice dissererem, Seminumidam et Semigaetulum, non uideo quid mihi sit in ea re pudendum (Pro se de magia, 24; corpus, § 22.1).*"

⁹⁷² Citem, entre les fonts literàries principals, Estrabó (2, 5, 33; 17, 3, 2; 3, 9; 3, 19), Florus (2, 31) i Corip (5, 431).

⁹⁷³ En alguns casos són anomenats *Gaetuli* individus de tribus *intra litem* d'economia nòmada i ramadera, com ara els *Macae*. Vegeu REBUFFAT 1989, p. 38. Vegeu, finalment, el dossier sobre els getuls de DESANGES 1998, pp. 3063-3065.

III. TRIPOLITÀNIA

confins de Tripolitànica amb Bizacena, deçà i dellà el *limes*⁹⁷⁴. Els testimonis literaris ens presenten *Arzuges* sedentaritzats que treballen com a jornalers per a propietaris rurals i *Arzuges* nòmades que guien els viatgers per les rutes predesèrtiques dels confins de Tripolitànica i Bizacena⁹⁷⁵.

2.7. Els mazics

L'etnònim *Mazices*, recurrent pertot de l'Àfrica romana antiga⁹⁷⁶, apareix també en fonts clàssiques situat a la Tripolitànica. Vegeci (*circa* s. V dC) esmenta els *Mazices* entre les tribus líbies del desert de les Sirtes⁹⁷⁷.

2.8. Els Ifuraces

Citats *passim* a la *Joànida* de Corip⁹⁷⁸, els *Ifuraces* han estat identificats per Desanges⁹⁷⁹ com a muntanyencs originaris de la serralada prelitoral tripolitànica. L'enllaç onomàstic⁹⁸⁰ amb els *Ifuyas* de l'*Adyay* és impossible, atès que no hem trobat cap cas de confusió entre els fonemes paleoamazics /y/ (probablement /q/) i /r/ als autors grecs i llatins, només al francesos... Teòricament, un nom paleoamazic **ifuraq* podria ser el plural d'un singular **(a-)faruq*, però no sembla viable cap enllaç onomàstic amb l'arrel amaziga \sqrt{fry} 'ésser tort, ésser corbat'⁹⁸¹.

3. Obstacles a la llatinització de Tripolitànica

A Tripolitànica, la regió de l'Àfrica "llatina" més oriental —car a partir de la Cirenaica, predominava el grec com a llengua alta—, no es donaven les condicions socials i demogràfiques necessàries per a una llatinització ràpida de les classes dirigents urbanes⁹⁸². El fet que hagin estat els *emporia* de Tripolitànica els indrets en què el púnic hagi

⁹⁷⁴ Vegeu en primera instància DESANGES 1989a, pp. 950-952.

⁹⁷⁵ Vegeu REBUFFAT 1977, p. 412. Pel major protagonisme que tingueren al sud de Bizacena, en tractem amb més extensió al capítol dedicat a Zeugitana i Bizacena, *infra*, § VI.8.

⁹⁷⁶ Vegeu el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. *māzīq*.

⁹⁷⁷ Vegeci, *Epitoma rei militaris*, 3, 23.

⁹⁷⁸ Vegeu el dossier a DESANGES 2001a, p. 3667.

⁹⁷⁹ *Ibidem*.

⁹⁸⁰ Cf. DESANGES, *loc. cit.*

⁹⁸¹ Vegeu NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 635-637, *sub radice* \sqrt{fry} .

⁹⁸² MATTINGLY (1995, p. 166) observa que l'objectiu polític de la romanització de Tripolitànica era "to create stable conditions of local government centred on towns, with Latin as the language of officialdom".

sobreviscut durant més segles a la destrucció de Cartago⁹⁸³ pot ser degut, si més no en gran part, a causes demogràfiques, i és que a Tripolitània no hi hagué gaire implantació itàlica —ni d'altres províncies de l'Imperi—, ni tan sols en forma de colònies militars⁹⁸⁴. L'aristocràcia urbana dels *emporia* era d'extracció púnica, tal com sabem gràcies a l'epigrafia i l'onomàstica que se'n coneix⁹⁸⁵. Les inscripcions neopúniques i les bilingües llatí-púnic de Lepcis Magna cessen només després que la ciutat esdevé colònia, l'any 109 dC. L'origen de les inscripcions dites *llatinopúniques* —en realitat en llengua púnica i en alfabet llatí— data del s. II dC⁹⁸⁶. Encara que l'escolarització als *emporia* era en llatí —com a llengua oficial— i en grec, l'ús social del púnic es va mantenir durant segles, si més no entre les elits de la ciutat. L'onomàstica de la massa social —i no solament de les classes baixes— dels *emporia*, en canvi, és preponderantment líbia⁹⁸⁷. Això és vàlid per a les tres ciutats cabdals —Lepcis, Sabrata i Oea—. A les altres ciutats, la proporció de població líbia —si ens hem de refiar de l'onomàstica— és encara superior. A la ciutat de *Gigthis*, per exemple, l'onomàstica líbia predomina en tots els estrats socials; fins i tot, entre les classes dirigents, són majoria els individus originaris de la tribu dels *Cinithi*, que és la tribu dominant a la regió a la qual pertany *Gigthis*⁹⁸⁸. L'epigrafia funerària de les ciutats tripolitanes, encara que escassament investigada, és predominantment líbia i púnica, com a les zones rurals. A les regions interiors de Tripolitània, l'onomàstica líbia predomina clarament per damunt de la púnica, fins i tot entre les elits⁹⁸⁹. És sobretot per aquestes raons demogràfiques i sociològiques que el llatí trigà més de dos-cents anys —fet insòlit a la resta de l'Àfrica romana— a imposar-se al púnic als emporis tripolitans i mai no arribà a substituir la llengua dels libis a la resta de Tripolitània. La desromanització administrativa i la reamazigització de les estructures polítiques tribals de l'interior de Tripolitània, iniciada al Baix Imperi (a partir del s. IV dC)⁹⁹⁰, va frenar l'avenç de la llatinitat, a penes circumscrita a la llenca costanera a la vigília de la conquesta arabomusulmana.

4. *Celthis*, un possible mot paleoamazic a Plini

En un passatge de la *Història natural* (13, 104; corpus, § 15.9) de Plini el Vell apareix citat el nom amb què la gent de les Sirtes anomenava el *lotus*:

⁹⁸³ Discussim la pervivència del púnic a Tripolitània *infra*, § 10.

⁹⁸⁴ Vegeu MATTINGLY 1995, p. 73.

⁹⁸⁵ Tractem l'onomàstica líbia de l'epigrafia púnica tardana de Tripolitània *infra*, § 9.2. Vegeu també MATTINGLY 1995, p. 160.

⁹⁸⁶ Vegeu *infra*, § 9.2.1.

⁹⁸⁷ Tractem aquests antropònims *infra*, § 9.

⁹⁸⁸ Vegeu-ne la localització al mapa n° 3.

⁹⁸⁹ Vegeu MATTINGLY 1987, p. 77.

⁹⁹⁰ Cf. MATTINGLY 1995, p. 209.

eadem Africa, qua uergit ad nos, insignem arborem loton gignit, quam uocat *celthim*, et ipsam Italiae familiarem, sed terra mutatam. praecipua est circa Syrtis atque Nasamonas (*Història natural*, 13, 104) ‘La mateixa Àfrica, en la part girada cap a nosaltres, produeix un arbre, el *lotus*, anomenat allà *celthis*, familiar també a Itàlia, però modificat pel terreny. És típic dels voltants de les Sirtes i dels nasamons’.

El mot *celthim* és un hàpax de la literatura llatina. La lliçó *celthim* preferida per l’editor A. Ernout és la del còdex *Moneus* (s. VI), mentre que el còdex *Vaticanus* 3861 (s. XI), el còdex *Parisinus Latinus* 6795 (s. IX-X) i el còdex *Leidensis Lipsii* 7 (s. X) donen *celtim*. La notícia sobre el lotus prové de Teofrast (4, 3, 1, 2 i 4), però el nom indígena *celthis* o *celtis* prové, segons Ernout, de Corneli Nepos⁹⁹¹. Els antics anomenaven λωτός diversos tipus d’arbres. Restringirem aquí la discussió a les dues identificacions proposades pels botanistes per al lotus de les Sirtes, concretament el ginjoler —*zizyphus lotus*, el dels lotòfags de l’*Odissea* (4, 94)—⁹⁹² i el lledoner —*celtis australis*—⁹⁹³. És possible, com pensa J. Desanges, que els *Keltiones* citats a la *Chronica* d’Hipòlit (de c. 235 dC) com a veïns dels garamants (§ 200)⁹⁹⁴, siguin, com els lotòfags, menjadors de lotus (= *celthis*)⁹⁹⁵. Si el mot de Plini és realment “d’origen africà”, tal com proposen Ernout i Meillet, és més probable trobar-ne l’ètim en amazic més aviat que en púnic, tractant-se del territori de la confederació líbia dels nasamons o bé dels maces. Si es tracta de la designació del ginjoler, notem que en amazic preval àmpliament *azgg^war / tazgg^wart*⁹⁹⁶ al costat de *azar / tazart*, que generalment designa les

⁹⁹¹ ERNOUT 1956, p. 101.

⁹⁹² És la identificació proposada per P. Fournier i admesa per ERNOUT 1956 en la seva edició comentada del llibre 13 de Plini p. 55. Vegeu també GAST 2004, p. 3981.

⁹⁹³ És la identificació que proposa, per al mot de Plini, ANDRÉ 1985, p. 55, s. *u. celt(h)is*: “d’origine inconnue, peut-être emprunté: micocoulier (*celtis australis*)”. Igualment ERNOUT & MEILLET 1959, p. 112, s. *u. celt(h)is*: “nom d’arbre africain, probablement le micocoulier. Mot étranger, non emprunté”. Sens dubte és molt més prudent l’observació d’André “peut-être emprunté” que el categòric “mot étranger, non emprunté” d’Ernout i Meillet, atès que no ha estat provat l’origen africà del mot i, encara menys, que el mot no hagués estat manllevat pels afrolatins.

⁹⁹⁴ Ed. BAUER 1905.

⁹⁹⁵ Vegeu DESANGES 2008e, p. 4441. El mateix autor es demana si podrien ser el mateix poble els *Kallitae* de Ptolomeu (4, 6, 6), situats possiblement entre la serralada prelitoral tripolitana i les pistes que menaven a *Cidamus* (DESANGES 2005a, p. 4112), així com també els *Celtae* que, segons Tertul·lià (*De anima*, 57), practicaven la incubació sobre les tombes de guerres valents *Cidamus* (DESANGES 2005b, p. 4147).

⁹⁹⁶ En cabilenc, taixelhit, tamaziyt, rifeny, etc. Vegeu CHAKER 2004, p. 3981.

figues (la baia per excel·lència a calcs amazics) i la figuera⁹⁹⁷. Si es tracta del lledoner, cal dir que n'hi ha, en amazic, una gran varietat de designacions⁹⁹⁸. Notem sobretot la cabilenca *ibiqs* i la rifenya *ttyzaz* “micocoulier, baies de couleur noire combustibles”⁹⁹⁹, derivada de *ayzzaz* “espèce de figuier”¹⁰⁰⁰. Encara que l'origen “africà” de *celt(h)is* és possible, no és fàcil remetre cap de les designacions modernes del lledoner o del ginjoler en amazic al hàpax de Plini. Si hi hagués algun error en la transmissió manuscrita o bé alguna evolució fonètica insòlita, *ttyzaz* fóra la forma més pròxima a *celt(h)is* partint d'una arrel \sqrt{yz} allargada mitjançant la reduplicació de la segona radical per compensar la pèrdua d'una eventual radical paleoamaziga perduda, per ventura *l* o *ll*. També caldria postular el pas de *-ty-* a *z*. Naturalment, l'enllaç assajat entre la designació moderna del lledoner en amazic més estesa i la forma transmesa per la tradició pliniana —es podria partir, en paleoamazic, de **qāly-*?— del mateix arbre originària de la llengua dels libis de les Sirtes i els nasamons presenta grosses dificultats fonètiques, però valdrà la pena almenys retenir aquest possible testimoniatge paleomazic.

5. La romanització i la religió dels libis

Un fet singular que ha estat posat de manifest pels historiadors és l'extensió del culte al déu Ammon, que va tenir a Siwa el principal santuari i oracle de l'antiguitat i que també a Augila (al sud de la Cirenaica) va gaudir de gran devoció¹⁰⁰¹. En efecte, entre les tribus del desert i dels oasis de Tripolitània, el déu amb cap de marrà fou venerat com a guia i protector dels viatgers que enfilaven les pistes del desert i va estar associat al culte dels morts —present en la religiositat amaziga de tots els temps— i amb la profecia, per mitjà d'oracles¹⁰⁰².

⁹⁹⁷ A Mzab, Wagla, Ayt Iznasn, Ghadames, etc. Vegeu CHAKER, *loc. cit.* Existeixen altres denominacions, però cap que pugui remetre a l'enimàtic *celt(h)is*.

⁹⁹⁸ Vegeu TRABUT 1935, p. 61: (en mantenim la notació) *terzaz*, *tirhzaza*, *igzis* per a l'arbre i *aqaos*, *qiqaba*, *iqiqeb*, *kerkeb*, *irkerkob* per al fruit.

⁹⁹⁹ SERHOUAL 2001-2002, p. 402, *sub radice yz*. CHAFIK 1993, vol. 3, pp. 234-235, dóna *ituyzaz*.

¹⁰⁰⁰ SERHOUAL, *loc. cit.*

¹⁰⁰¹ Del santuari i oracle d'Ammon a Siwa hem parlat *supra*, § I.5.1. Sobre Augila, vegeu *supra*, § II.10.1.

¹⁰⁰² Anant més enllà, D. Mattingly atribueix també una significació políticomilitar a la comunitat en el culte a Ammon. Per a l'autor, “Ammon worship was a unifying aspect for the Libyan tribes, particularly those of the desert and the oasis [...] Amongst the Libyan tribes of sixth-century Tripolitania [...] the oracles were initially used to excite tribal support and unite the confederated forces; secondly, the propaganda value of such prophecies was used to maintain confidence on the eve of battle [...] Ierna, chief of the

III. TRIPOLITÀNIA

El cristianisme africà, que va avançar tan ràpidament en regions com Numídia¹⁰⁰³, Zeugitana i Bizacena, no va conèixer tant d'èxit a Tripolitània¹⁰⁰⁴, on tingué especial implantació a les ciutats costaneres i a la part oriental de la serralada prelitoral¹⁰⁰⁵. És remarcable que hagi estat en una d'aquestes regions muntanyoses, a saber la de Nefussa, on el cristianisme va sobreviure més temps (fins al s. XI) i on fins als nostres dies es manté arrelat el cisme kharigita-ibadita, malgrat haver estat combatut per l'ortodòxia sunnita¹⁰⁰⁶. A Tripolitània, com a Numídia, els donatistes tenien més pes que els catòlics¹⁰⁰⁷. A la resta de zones de Tripolitània, el cristianisme no va aconseguir fer-se fort davant els cultes libis, particularment els d'Ammon i Gurzil. De tota manera, l'evidència arqueològica apunta a l'existència d'esglésies a Nefussa ja abans de l'època bizantina¹⁰⁰⁸.

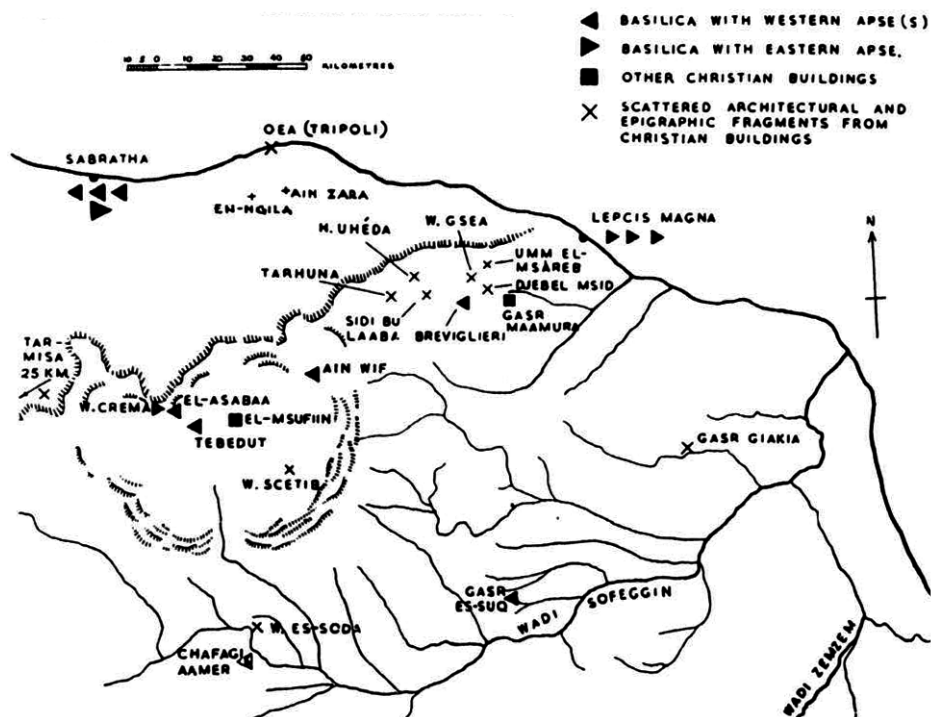

Figura n° 19: Edificis cristians a Tripolitània. Font: DI VITA 1967, p. 123.

Laguatan, possessed *baraka* through his parallel duties as high priest of Gurzil, the bull-headed son of Ammon” (MATTINGLY 1995, p. 39).

¹⁰⁰³ El cristianisme nord-africà rep un tractament especial *infra*, § VI.11.

¹⁰⁰⁴ Vegeu a MATTINGLY (1995, pp. 210-211) dades comparatives entre la pobra representació de bisbes tripolitans i la d'altres regions d'Àfrica als concilis dels segles IV i V dC.

¹⁰⁰⁵ Vegeu *ibidem* les dades relatives a les restes arqueològiques d'esglésies en aquestes zones tripolitanes.

¹⁰⁰⁶ En parlem *infra*, § 12.3.

¹⁰⁰⁷ Tractem amb deteniment els aspectes sociolingüístics del donatisme *infra*, § VI.4.

¹⁰⁰⁸ Vegeu OATES 1954, p. 112 i DI VITA 1967, p. 123. Vegeu també *infra*, § 12.3.

6. El *limes* de Tripolitània

6.1. El predesert tripolità

Sobre el coneixement de la societat del *limes* de Tripolitània, destaquen els estudis esmerçats per R. Rebuffat al llarg dels últims quaranta anys¹⁰⁰⁹, particularment sobre el bastió de *Golas* (*Bu Njem*), mentre que per a la frontera occidental (amb la Bizacena) destaca la tesi de P. Troussel¹⁰¹⁰. En l'època de màxima expansió romana a Tripolitània, sota l'imperi dels Severs (primera meitat del s. III dC), el *limes* estava situat al predesert tripolità, principalment a la línia que marquen les fortaleses de *Cidamus*, *Gheriat* i *Golas*¹⁰¹¹. El predesert comença al sud de les planes costaneres de les Sirtes i, a l'oest, al sud de la serralada prelitoral que va del sud de la Bizacena (vers Matmata) fins a Lepcis Magna. Al predesert tripolità la densitat de població era, com és natural, menor i l'economia menys activa que a les planes costaneres. Tot i això, hi trobem diversos tipus d'existència, basats, en primer lloc, en l'agricultura i en la ramaderia permanent a les valls dels rius i als oasis; en segon lloc, en la ramaderia sobre pastures estacionals, en la caça i en els conreus precaris a la perifèria de les valls i dels oasis; i, en tercer lloc, en la ramaderia transhumant, en el comerç caravaner i, ocasionalment, en les ràtzies a les regions limítrofes del predesert amb el desert pròpiament dit. La distinció tan sovint feta entre sedentaris i nòmades a Tripolitània i a altres regions de l'Àfrica romana és, doncs, més aviat gradual geogràficament i canviant diacrònicament. L'extensió de la sedentarització, gràcies sobretot al conreu a gran escala de l'olivera, ha estat posada de manifest per R. Rebuffat a la vall de *Sofeggine* (ss. I-II dC) i a *Ghirza* (des del s. II dC), que constituïrien, almenys per a l'època romana, els límits meridionals d'una economia de base agrària menada per una població sedentària d'una certa densitat demogràfica¹⁰¹². Aquest tipus d'economia era dominada, a més a més de l'olivera, pel el blat, l'ordi, la vinya, l'aviram, el vacum i els èquids. La construcció de masos fortificats durant els ss. III i IV dC converteix les valls del predesert tripolità —sobretot del *Sofeggine*¹⁰¹³ i, en menor mesura, del *Zem-Zem* i el *Kebir*— i també la serralada prelitoral en densos entramats de població. Ètnicament, els sedentaris del predesert tripolità eren “libyco-berbères mêlés de sémites, c'est-à-dire de puniques et de phéniciens des Emporia”¹⁰¹⁴; quant a la civilització, l'influx púnic arribat dels *emporia* és visible per

¹⁰⁰⁹ Agraixo a l'autor que hagi tingut l'amabilitat d'enviar-me alguns articles seus que m'havia costat aconseguir.

¹⁰¹⁰ TROUSSET 1974.

¹⁰¹¹ Vegeu-ne la localització al mapa n° 3.

¹⁰¹² Vegeu REBUFFAT 1977, pp. 396-398. Vegeu també *supra*, § 2.2.

¹⁰¹³ Ignorem l'etimologia d'aquest hidrònim, també conegut com a *Wadi Sofeggin*, però sembla raonable pensar que es tracti d'un compost de l'amazic (*a*)*suf* 'riu, vall', variant apofònica de la forma més estesa *asif*.

¹⁰¹⁴ REBUFFAT 1977, p. 398.

l'extensió del culte a Tanit¹⁰¹⁵, per l'adopció de la colzada púnica de 52 cm, per l'ús de certes tècniques arquitectòniques, per l'èxit dels mausoleus piramidals o en forma d'agulla i per l'ús epigràfic del púnic, primer en l'abjad neopúnic i, més tard, en alfabet llatí¹⁰¹⁶. Com veurem més endavant, és abusiu, com solen fer arqueòlegs i historiadors, inferir de l'ús epigràfic del púnic l'extensió social de la llengua púnica al predesert tripolità¹⁰¹⁷. Pel que fa als seminòmades del predesert tripolità, l'influx de les civilitzacions púnica i romana és també visible, alhora que, en l'òrbita de la influència de la ubiqua civilització dels garamants, les tribus líbies de l'interior de Tripolitània participen activament del comerç caravaner transsaharià que uneix, d'una banda, Fazània¹⁰¹⁸, cruïlla entre el món mediterrani i el Sàhara Central i, d'altra banda, els *emporia* de la costa tripolitana.

6.2. El bastió de Golas (*Bu Njem*)

Durant la primera meitat del s. III dC trobem a *Cidamus*, *Gheriat* i *Golas* (*Bu Njem*) tres importants fortaleres romanes destinades a controlar el *limes Tripolitaniae* situades —en el cas de les dues últimes— als confins del país dels *Macae*¹⁰¹⁹. És principalment de *Golas* que ens podem fer una imatge sociolingüística precisa, gràcies a la descoberta de nombrosos documents escrits de l'època, que comprenen vint inscripcions lapidàries intactes¹⁰²⁰, desenes de grafitis murals¹⁰²¹ i vora 150 *ostraca*¹⁰²² que forneixen informacions valuoses sobre la societat del campament romà¹⁰²³ i de la ciutat que hi existí a la vora entre el 201 i el 259 dC. L'exèrcit romà utilitzava els serveis de camellers (*camelarii*) indígenes que portaven el blat, anomenats, segons

¹⁰¹⁵ Encara que d'origen fenici —el seu nom apareix en una inscripció localitzada a Sarepta— i associada versemblantment a Astarte, és a l'Àfrica del Nord on Tanit esdevé una divinitat rellevant, fins i tot com a patrona de Cartago, i va ser objecte de culte entre els libicofenícis. Vegeu MARKOE 2000, pp. 115-142.

¹⁰¹⁶ Cf. REBUFFAT 1977, p. 398.

¹⁰¹⁷ *Infra*, § 14.3.

¹⁰¹⁸ Vegeu *infra*, § IV.8.

¹⁰¹⁹ REBUFFAT 1988, p. 42. Sobre els *Macae*, vegeu *supra*, § 2.2.

¹⁰²⁰ Editades i estudiades per Rebuffat en articles esparsos. Remeto a REBUFFAT 1992, pp. 1641-1642 per a la bibliografia.

¹⁰²¹ Els grafitis escrits en abjad líbic han estat editats per REBUFFAT 1975, pp. 165-187. Es tracta d'onze inscripcions traçades per clients que freqüentaven una de les botigues d'una mena de "centre comercial" de *Golas* que es poden datar vers el 250 dC. Els trets de l'escriptura líbica que hi apareix revelen lligams més estrets amb les inscripcions líbiques rupestres de Fazània que amb les inscripcions líbiques de Numídia, Bizacena i Zeugitana. Al mateix temps, el sentit horitzontal de les inscripcions revela l'influx de l'escriptura llatina. Vegeu també REBUFFAT 1992, p. 1634.

¹⁰²² Editats, traduïts i extensament comentats per MARICHAL 1992.

¹⁰²³ Sobre l'arquitectura del campament romà, vegeu REBUFFAT 1989, pp. 155-167.

el testimoniatge dels *ostraca*, *Glareus*, *Fezinis filius*, *Iaremaban*, *Ias(s)uchtan*, *Iddibalis*, *Macargus*. La situació de l'oasi de *Bu Njem*, a la conca del riu *Kebir*, a 100 km del mar, és destacable perquè s'esqueia al límit sud-est de les possibilitats de sedentarització del predesert tripolità¹⁰²⁴. Els contactes comercials amb els garamants són al·ludits, amb major o menor detall, en alguns *ostraca*¹⁰²⁵. Com que els garamants són referits sempre com a estrangers, hem de pensar que *Golas* s'esqueia fora del territori dels garamants, probablement en territori dels *Macaë*; però, és clar, al mateix temps, es fa evident que l'abast de la influència comercial del garamants a Tripolitània atenyia almenys fins a uns 100 km de la costa.

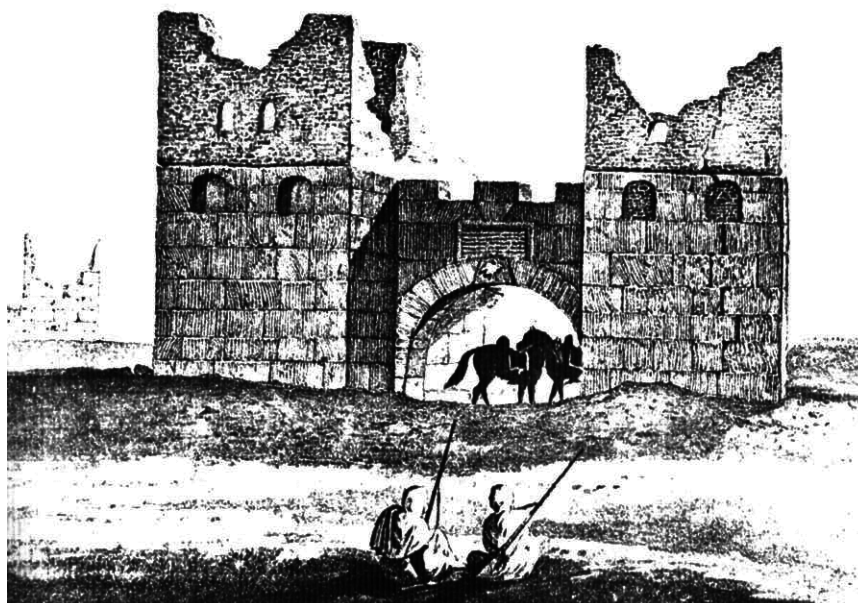

Figura nº 20: La porta del bastió de *Golas* segons un dibuix del viatger George Francis Lyon als anys 1818-1820. Font: REBUFFAT 1992b, p. 1629.

L'antroponímia revela que la majoria dels soldats romans —i fins i tot d'alguns oficials, com el centurió de la guarnició *Marcus Porcius Ias(s)uchthan*— eren d'origen libi¹⁰²⁶. L'exèrcit romà no va actuar a Tripolitània, com en altres contrades de l'Àfrica romana, com a element

¹⁰²⁴ Cf. REBUFFAT 1992, p. 1626.

¹⁰²⁵ “*die s(upra) s(cripto) intr[oi]erunt Garaman]tes ferentes hor[deum]: muli n(umero) jii et asinos (sic) jiii* (*ostracon* nº 72; corpus, § 28.1).

¹⁰²⁶ REBUFFAT 1977, p. 398. *M. Porcius Iasuchthan* fa reparar la porta del campament l'any 222 i, per commemorar-ho, compon un poema en hexàmetres en què honora els *dii Mauri*. Vegeu el text a REBUFFAT 1985, p. 227. Com que no hi ha distinció entre vocals breus i llargues, Rebuffat, que n'ha editat el text, considera que “la langue de *M. Porcius Iasuchthan* trahit au contraire son origine africaine” (REBUFFAT 1985, p. 230). En realitat, la llatinitat d'aquest text traeix més aviat trets propis del llatí castrense africà d'època tardana que retrobem, per exemple, en els *ostraca* de *Bu Njem*. Rebuffat mateix acaba admetent que “son latin subit plutôt l'influence de la langue courante des camps [...] c'est dire que son latin est plutôt 'évolué' qu'africain” (*idem*, p. 230). Discutim la llatinitat de *Golas* *infra*, § 7.2.

III. TRIPOLITÀNIA

gaire romanitzador. Els soldats devien ser enterament paleoamazigòfons, fins i tot si les tropes que trobem a la guarnició de *Golas* (*Bu Njem*) duïen noms llatins¹⁰²⁷. La romanitat del campament convivia amb una libicitat palesa a la ciutat veïna, en què hi havia temples consagrats a *Mars Canapphar*, grafits en escriptura líbica i notícies d'unes relacions comercials fluïdes amb els garamants. Pel que fa a la influència púnica, els rastres són tan imponents que Rebuffat afirma que “la civilisation punique est depuis longtemps consubstantielle à la civilisation de la Libye intérieure”¹⁰²⁸. Val a dir, però, que no s'han descobert inscripcions púniques a *Golas*, ço que contrasta amb el notable testimoniatge de l'epigrafia llatina i líbica. La guarnició de *Golas* controlava directament la pista que unia *Golas* amb Macomades i, probablement també, la ruta que unia *Golas* amb *Zillah*, punt d'enllaç amb Augila (a la Cirenaica) i amb Ammon (a Egipte)¹⁰²⁹. La guarnició, però, fou abandonada poc després del 259 dC, sense que hi hagi restat constància de l'existència de *limitanei*, és a dir de colons romans del *limes*.

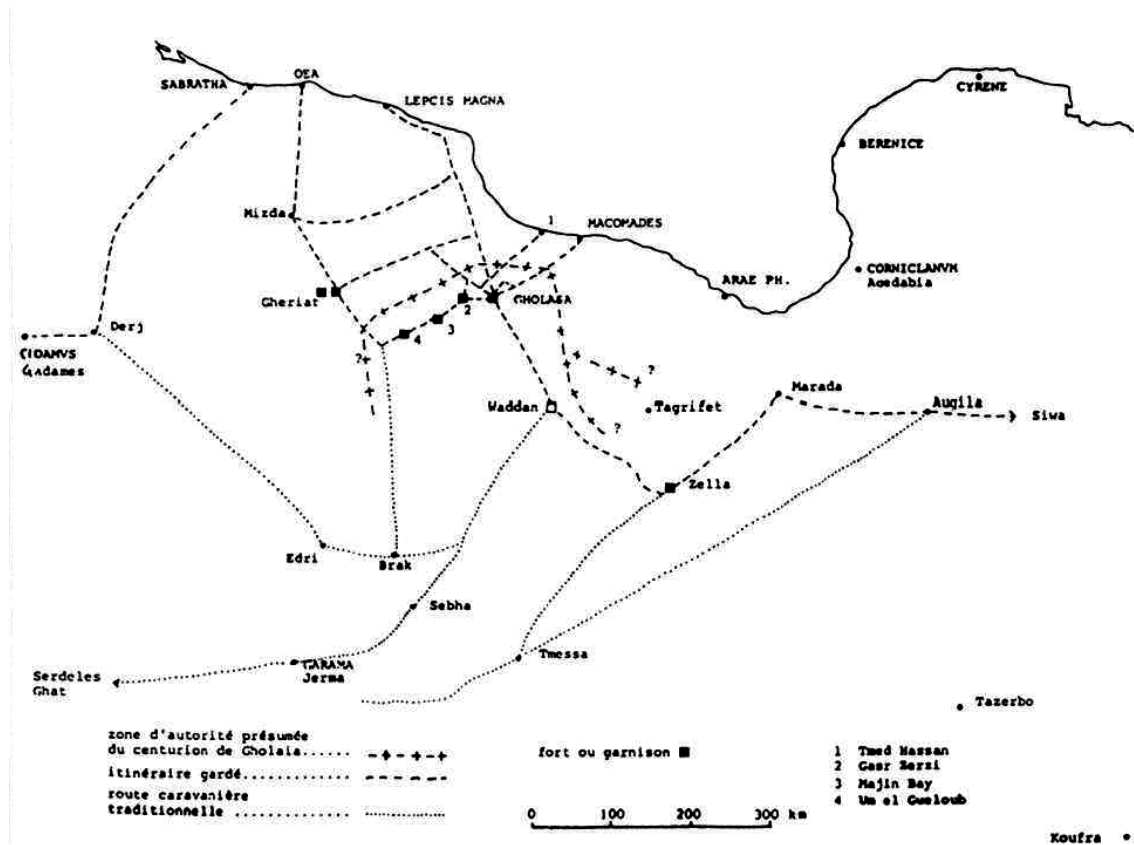

Figura nº 21: Enllaços de *Golas* amb Tripolitània i la Cirenaica. Font: REBUFFAT 2003, p. 229 a partir d'un mapa d'*idem* 1969-1970, p. 188.

¹⁰²⁷ Vegeu, ultra les referències de Rebuffat, MATTINGLY 1995, p. 168.

¹⁰²⁸ REBUFFAT 1992, p. 1638.

¹⁰²⁹ REBUFFAT 1985, p. 234.

6.3. Zillah

L'oasi de *Zillah* va ser durant l'antiguitat (i també durant l'edat mitjana) l'enllaç més important de la ruta que unia Tripolitània amb la Cirenaica i Egipte. La penetració romana a *Zillah* data del s. III dC, coincidint amb l'obra de fortificació del *limes* tripolità empresa per Septimi el Sever. Les descobertes arqueològiques mostren que la fortalesa de *Zillah* supera la d'altres bastions del *limes* de Tripolitània, com ara *Golas* i *Cidamus*¹⁰³⁰. La connexió de *Zillah* amb *Golas* (al nord-oest) es feia passant per l'oasi de *Sokna*, mentre que la connexió de *Zillah* amb Augila es feia a través de *Marada* i *Zelten*¹⁰³¹. A banda de les ruïnes de l'antic fortí, no s'han trobat a *Zillah* testimonis que informin sobre la societat que hi vivia (inscripcions, *ostraca*), tal com els que s'han descobert a *Golas*. Tampoc en tenim testimonis literaris antics, i hem d'esperar els geògrafs i historiadors àrabs medievals per a trobar referències explícites a l'oasi de *Zillah*¹⁰³².

6.4. El *limes* occidental de Tripolitània

El *limes* occidental de Tripolitània (en contacte amb el sud de Bizacena), pertanyia ecològicament a la Mediterrània, i només un agreujament de l'aridesa del clima a la fi del neolític el va convertir en el confí septentrional del Sàhara¹⁰³³. Les implicacions econòmiques i sociològiques d'aquest canvi climàtic són encara objecte de discussió entre els arqueòlegs i els historiadors, però, en qualsevol cas, la regió era ocupada per tribus nòmades o seminòmades de les quals tenim coneixement gràcies a les fonts grecollatines, principalment. El *limes* occidental de Tripolitània era una frontera constituïda per obstacles naturals, en primer lloc l'*Erg* predesèrtic o desèrtic, dominat per la tribu dels *Arzuges* i altres de menor pes; en segon lloc, els *chotts*, dominats per tribus com ara els *Cinithi* i els Νυγβηνοί; i, en tercer lloc, les muntanyes prelitorals, dominades per les tribus dels Μουχθούσιοι i els Ἀστακούρες¹⁰³⁴. Indirectament, els garamants exercien a l'antiguitat una notable influència comercial sobre les tribus líbies del *limes* occidental de Tripolitània, i sembla que l'oasi *Cidamus* era la porta del comerç transsaharià per a les tribus muntanyenques i estepàries dels confins de Tripolitània, Bizacena i Numídia. Roma no va arribar a establir mai un control militar directe sobre el *limes* occidental de Tripolitània —les fortaleses i els contingents militars no van ser-hi gaire importants—, sinó que es limità a establir pactes d'aliança amb les tribus líbies que hi vivien a fi de preservar la seguretat de les planes de conreu i de la costa tripolitana, cosa que aconseguiren més o menys

¹⁰³⁰ Vegeu REBUFFAT 1969-1970, pp. 181-187.

¹⁰³¹ Vegeu el mapa de les rutes *supra*, § 6.2.

¹⁰³² Vegeu-les a REBUFFAT 1969-1970, p. 182.

¹⁰³³ Vegeu TROUSSET 1974, pp. 19-21.

¹⁰³⁴ Vegeu als mapes n° 3 i 4 la localització d'aquestes tribus. Sobre la geografia del *limes* occidental de Tripolitània, vegeu TROUSSET 1974, pp. 24-26.

durant els segles II i III dC. A partir dels ss. IV i V dC, però, les tribus seminòmades del *limes*, reforçades per l'impuls de les grans tribus nòmades camelleres saharianes, esdevingueren una amenaça constant per a la dominació romana de Tripolitània i del sud de Bizacena¹⁰³⁵.

7. Les mesures de sòlids i líquids dels ostraca de Golas

7.1. Introducció

Els 158 ostraca escrits amb tinta dels anys 253-259 dC trobats a Golas¹⁰³⁶ en les prospeccions arqueològiques dirigides per R. Rebuffat durant els anys 1967-1976 constitueixen el lot més important d'ostraca militars llatins conegut fins ara. Són especialment interessants les 43 cartes rebudes a Golas, que recullen notícies d'interès sobre la vida quotidiana del campament, com ara l'expedició de queviures, informes de les tasques diàries i altres dades de caràcter oficial¹⁰³⁷. Els ostraca pertanyen als últims anys de la unitat romana de Golas, que estava constituïda per uns 50 soldats, en bona part reclutats *in situ*. Segons l'estudi antroponímic realitzat per R. Marichal, dels *cognomina*, l'11% són líbics o púnics (*Annibal, Ble...ius, Bonilla, Bubeius, Buzuris, Ipalacen, Cirenaicus, Gallus*)¹⁰³⁸ i el 45% dels llatins són específicament africans, per la qual cosa el 65% dels *cognomina* tindria connexions africanes¹⁰³⁹.

La guarnició llogava traginers de nom indígena (*Iddibalis, Iassuchtan, Macargus, Glareus, Fezinis fil., Iaremaban, Macargus*) que, *cum asinis* o *cum camellis*, s'encarregaven de l'avituellament del campament. Des del punt de vista lèxic, és interessant l'ús de mesures de sòlids (sobretot de blat) estranyes al llatí, concretament 20 *isidarim*, que equivalen a 60 modis (525 litres), 2'5 *aogatui*, que equivalen a 30 modis (262'5 litres), 9 *sbitualis*, que equivalen a 108 modis (945 litres), 7'5 *selesua*, que equivalen a 90 modis (787'5 litres) i 2 *siddipia*, que equivalen a 24 modis (210 litres), i, a més a més, una mesura incerta anomenada *gura*¹⁰⁴⁰. Mentre que els *isidarim* equivalen a 26'25 litres, els *aogatui, sbitualis, selesua* i *siddipia* equivalen tots a 105 litres, la qual cosa és sorprenent. Segons R. Marichal, "il est evident que le nom des mesures varie selon les tribus"¹⁰⁴¹, mentre que R. Rebuffat pensa més

¹⁰³⁵ Vegeu les conclusions de TROUSSET a aquest respecte: 1974, pp. 161-163.

¹⁰³⁶ D'aquest bastió del *limes* de Tripolitània hem parlat *supra*, § 6.2.

¹⁰³⁷ L'edició, traducció i comentari d'aquests ostraca ha anat a càrrec de MARICHAL 1992, mentre que la llatinitat n'ha estat estudiada minuciosament per ADAMS 1994.

¹⁰³⁸ MARICHAL 1992, p. 65.

¹⁰³⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁴⁰ MARICHAL 1992, p. 101.

¹⁰⁴¹ *Ibidem*.

aviat que “ces mot désignaient peut-être des récipients de formes ou de matières différentes”¹⁰⁴². Només recentment ha estat abordat l'estudi lingüístic d'algunes d'aquestes mesures. Per a R.M. Kerr, només *isidarim* permetria ser analitzat com a mot semític¹⁰⁴³. Pel que fa a *aogatui*, *sbitualis*, *selesua* i *siddipia*, segons l'especialista en púnic presenten diftongs que feia molt de temps que s'havien elidit en fenici-púnic, i ni tan sols presentarien un aspecte semític identificable. Pel que fa a *gura*, no sembla pas que pugui explicar-se pel semític, mentre que es pot explicar satisfactòriament per l'amazic, tal com provarem de mostrar adés (§ 7.4).

7.2. Crioll de base llatina, llatí vulgar o sociolecte castrense?

Segons Marichal, “leur langage ne diffère guère que par quelques nuances du latin dit “vulgaire” parlé dans toutes les provinces de l'Empire”¹⁰⁴⁴, si bé, en alguns casos, tot comentant l'ús de *bone* per *bene* (109, 5) o *propositus* per *praepositus* (85, 1), es demana si “faut-il encore pour ceux-là parler de latin vulgaire? Ne vaudrait-il pas mieux parler de pseudo-sabir, de latin ‘créole’ ou de latin ‘tiraillo’, comme le français ‘tiraillo’ des tirailleurs sénégalais?”¹⁰⁴⁵. L'analogia no és reeixida perquè un crioll és una llengua desenvolupada a partir d'un pidgin, que, al seu torn, és una llengua simplificada de comerç o de contacte sorgida entre parlants de diferents llengües que no han tingut ocasió d'aprendre les llengües dels altres¹⁰⁴⁶. Els *tirailleurs sénégalais* van ser reclutats entre tot de pobles de l'Àfrica occidental que tenien llengües que podien pertànyer a famílies lingüístiques diferents, com és el cas del moore (la llengua gur dels mossi), el bambara (llengua mandaica) o el wòlof (llengua atlàntica), entre moltes altres llengües. No és aquest el quadre que sembla que hem de restituir per a l'antic *limes* de Tripolitània, on es practicà el reclutament *in situ*, cosa que fa pensar en l'homogeneïtat lingüística dels libis de la regió. No sembla, consegüentment, que s'hi donessin les condicions sociolingüístiques que requerissin el recurs a una varietat pidginitzada del llatí africà¹⁰⁴⁷.

¹⁰⁴² REBUFFAT 1992, p. 1632.

¹⁰⁴³ Robert M. Kerr m'ha indicat (comunicació personal) que, en epigrafia llatinopúnica, <š> transcriu -st-, tal com es veu per l'onomàstica d'algunes inscripcions llatines (CIL, 8, 3649 i 4145). A la seva tesi, en cas que sigui mot d'origen semític, ho analitzaria com un nom masculí plural en -im d'una arrel √šdr, a la qual pertany l'àrab صدر “portion” (KERR 2007, p. 87).

¹⁰⁴⁴ MARICHAL 1992, p. 47.

¹⁰⁴⁵ MARICHAL 1992, p. 48.

¹⁰⁴⁶ Sobre els conceptes de “crioll” i de “pidgin”, vegeu HOLM 1988-1989, *idem* 2000, ARENDS, MUYSKEN & SMITH 1995. Cf. ADAMS 1994, p. 88.

¹⁰⁴⁷ Casos com aquest fan dubtar de l'operativitat del concepte de “llatí vulgar”, tal com és usat per ADAMS 1994, p. 111: “Speakers of vernacular languages were recruited into the army, where they came into contact with Vulgar Latin but found it difficult to achieve perfect bilingualism”. És clar que els reclutes van aprendre el llatí col·loquialment, i no literàriament; des del punt de vista

Malgrat aquesta objecció d'ordre sociolingüístic i pragmàtic, la caracterització que ofereix J.N. Adams de la llatinitat reflectida en els *ostraca* de Golas és molt acurada des del punt de vista fonètic, morfològic i sintàctic. En general, es tracta de trets imputables al llatí africà per als quals una atribució a un substrat "líbic" o púnic és tan possible com difícil de demostrar. A tot estirar, podríem cridar l'atenció sobre la transcripció *ura* en lloc de *hora* (113, 5), amb *ō* [o:] que no pot ser explicada com un simple fenomen de "llatí vulgar", sinó que delata la manca d'oposició fonològica entre els timbres *o* i *u* en amazic antic¹⁰⁴⁸. La resta de trets "vulgars" del llatí dels *ostraca* de Golas admeten ser interpretats com una simple mostra de l'evolució interna del llatí africà. Això no exclou, és clar, que oralment la interferència de la llengua primera en el llatí castrense de Golas fos molt més accentuada del que les convencions escripturàries deixen traspuar. D'altra banda, manca de fonament la identificació de la llengua primera dels indígenes proposada per Adams, segons el qual "some of those stationed at Bu Njem were native speakers of another language such as Punic"¹⁰⁴⁹. Per a l'autor, "by our period Punic was certainly spoken in the countryside of western Algeria and Libya"¹⁰⁵⁰, i recolza la seva afirmació en el testimoniatge d'Agustí i en l'epigrafia púnica de Tripolitània. Ara bé, d'una banda, les equívokes referències agustinianes al púnic només serien admissibles per a la Numídia nord-oriental del 395-430¹⁰⁵¹ i, d'altra banda, no han estat descobertes encara inscripcions púniques als rodals de Golas, mentre que de grafits líbics se n'han trobat onze.

7.3. Estudi lexicològic de *gura*

El mot *gura* apareix en l'*ostracon* n° 86 de l'edició de Marichal (corpus, §, 28.2)¹⁰⁵²:

Aurel(io) Secundo de(curioni) • salutem
 ab Licinio Fortunato trasmisi
 a te domine • item per puros
 tuuos gura duua semis
 quorum appoca mi ad-
 signent¹⁰⁵³

sociolingüístic i pragmàtic és més rigorós definir aquest cas com una mostra de sociolecte castrense d'individus que tenien una llengua materna altra que el llatí.

¹⁰⁴⁸ Vegeu *infra*, § IX.2.3.1. No és un cas aïllat: a 78, 4 hi ha un acusatiu plural *per kamellarius*; a 7, 14 *fornus* en lloc de *furnus*; a 113, 1 *Vrtato* per *Hortato*, etc.

¹⁰⁴⁹ ADAMS 1994, p. 111.

¹⁰⁵⁰ ADAMS 1994, p. 88.

¹⁰⁵¹ Ho discutim *infra*, § VI.10.

¹⁰⁵² MARICHAL 1992, n° 86, pp. 193-194.

Figura nº 22: Ostracon nº 86 de la col·lecció de Golas / Bu Njem. Font: MARICHAL 1992, p. 193.

En l'ostracon nº 87 torna a aparèixer *gura*, però en aquesta ocasió estem mancats de context per culpa de l'estat fragmentari de la peça de terrissa¹⁰⁵⁴.

No queda clar, pel context, si *gura* és un article de consum¹⁰⁵⁵ o una mesura. En llatí, el mot ha estat adaptat com un neutre plural. Existeix pertot de la geografia de Tamazga un mot que designa recipients diversos que sembla remetre al *gura* de l'ostracon citat: tamaziyt *ag^wra* “marmite percée pour la cuisson à la vapeur, couscoussier”¹⁰⁵⁶, *tagra* “broc, seau en bois avec anse servant pour la traite; petit vase en bois servant à boire”¹⁰⁵⁷, Alt Atlas Oriental *agra* “aga, afecku n y igm n w aman sg w anu; seau”¹⁰⁵⁸, taixelhit *agra* “seau en bois; baquet”, *tagra* “bassin; bol, écuelle; tasse; marmite; jatte” (ja en taixelhit medieval *tagra* “plat”¹⁰⁵⁹), Ntifa *tagra* “petit vase dont ont se sert pour puiser les provisions”, *awgra* “vase pour le lait”, zenaga *tägräh* “récipient creux, plat creux: calebasse, écuelle...”¹⁰⁶⁰, Siwa *ajra* (pl. *jrawen*) “petit vase muni d'un goulot renferment l'eau au lavage des mains”, tuareg de l'Ahaggar *ağəra* “grand sac en peau; demi-charge de

¹⁰⁵³ Notem només, per a una correcta comprensió del text: *a te* (l. 3) = *ad te*; *puros* (l. 3) = *pueros*; *appoca* (l. 5) = *apocha* (ἀποχή) ‘rebut’.

¹⁰⁵⁴ MARICHAL 1992, nº 87, pp. 194-195.

¹⁰⁵⁵ Com suposa REBUFFAT 1992, p. 1632.

¹⁰⁵⁶ TAÏFI 1991, p. 165. L'autor el nota com un nom amb vocal constant, per tant *wa-* en estat d'annexió.

¹⁰⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁵⁸ HADDACHI 2000, p. 14, s.u.

¹⁰⁵⁹ KOSSMANN 1999, pp. 140-141, nº 312.

¹⁰⁶⁰ TAINE-CHEIKH 2008, p. 210.

chameau (mesure de capacité égale à 90 l.)”, tuareg de Ghat *ağara* “sac en peau”¹⁰⁶¹, tuareg *tayərt ağara* (plural *igərwən*) “grand sac en peau”¹⁰⁶². El mot es deixa reconstruir fàcilment en protoamazic com a masculí **ā-ğūrā* ~ femení **iā-ğūrā* i, en amazic antic, sense prefix d’estat, **ğūrā*¹⁰⁶³. En perspectiva afroasiàtica, Orel i Stolbova remetent el mot amazic a una arrel **√gar-* “container, vessel”. Com que fins ara, fora d’un lèxic molt i molt bàsic —i àdhuc en aquest cas amb moltes dificultats—, les “correspondències” lèxiques afroasiàtiques han resultat infructuoses¹⁰⁶⁴, seria lícit demanar-se si es pot trobar en cananeu —per si la mesura *gura* de l’ostracon de *Bu Njem* pogués ser d’origen púnic— algun cognat de l’accadi *garru* “box” i l’àrab *ğarrat-* ‘gerra’. Però no hem trobat ni en hebreu ni en fenici-púnic cap correspondència per als mots accadi i àrab esmentats, que, tant per la geminació de *r* com per la vocalització, estan més allunyats de la forma de l’ostracon que l’enllaç amazic assenyalat, que, tant formalment com semànticament, hi escau satisfactòriament. Com que, en els dialectes amazics, els continuadors de **ğūrā* poden referir-se tant a un continent de diverses matèries (terrisa, fusta, pell) i de diversos usos com a una unitat de mesura equivalent a 90 litres —per bé que només en tuareg—, es fa difícil precisar si en el context de l’ostracon de *Golas gura* és una mesura o bé, simplement, l’envàs. Sigui com vulgui, sembla poc probable que *gura* sigui la mercaderia: segurament fa referència al continent, i no al contingut. Tenint en compte la localització de *Golas*, a 100 km de la costa mediterrània, d’una banda, i en la ruta d’enllaç amb *Zillah*¹⁰⁶⁵ i amb el país dels garamants, de l’altra, es pot pensar que les mesures presumiblement púniques tindrien origen en els traginers que mercadejaven amb els *emporia*, mentre que la mesura amaziga *gura* seria utilitzada pels mercaders de tribus líbies, com ara els *Macaë*, que vivien a la regió on s’esqueia *Golas* i fins més al nord, o els garamants, que exercien l’hegemonia del comerç transsaharià¹⁰⁶⁶. Com que ni tan sols sabem l’article que contenien aquests *gura*, no tenim elements de judici per a decantar-nos per una procedència mediterrània —si l’article fos l’oliva, per exemple— o sahariana —si l’article fos el dàtil, per exemple—.

¹⁰⁶¹ NAÏT-ZERRAD 2002, vol. 3, pp. 849-850.

¹⁰⁶² PRASSE-ALOJALY-MOHAMED 2003, vol. 1, p. 237.

¹⁰⁶³ Hem de pensar que remet a això la referència d’OREL & STOLBOVA 1995, p. 202, n° 894: “Izy [*Izayann*] τᾱ-γλα ‘small wooden vase’”, que els autors deuen haver poat, mal transcrit —i per què en alfabet grec?!—, de TAÏFI 1991, *loc. cit.*

¹⁰⁶⁴ Vegeu *infra*, § IX.8.1.

¹⁰⁶⁵ Vegeu *supra*, § 6.3.

¹⁰⁶⁶ Marichal nota que “on ne peut plus douter qu’en A.D. 254 il existait dans la zone prédésertique un trafic chamelier bien implanté, ayant ses traditions indigènes, antérieur par conséquent très probablement à l’arrivée de l’armée romaine au début du IIIe siècle” (MARICHAL 1992, pp. 101-102).

7.4. Estudi lexicològic de *azgatui*

Finalment, *aogatui* o, amb la correcció proposada per R.M. Kerr, *azgatui* (vegeu corpus, § 28.3), també permet una anàlisi a partir de l'amazic, si bé menys ferma que la que hem proposat per a *gura*. Apareix en l'ostracon n° 81 de l'edició de Marichal, datat del 259 dC¹⁰⁶⁷:

.....]o d(ecurioni) preposito
 salutem
 ab Aurelio Donato mili(te) suscipies ab
 Glareo ašgatui dua semis • facent
 m(odios) triginta ad usus militum moran-
 tium Golas [jii] kal(endas) Augustas • Aemi-
 liano et Basso Cos(ulibus)

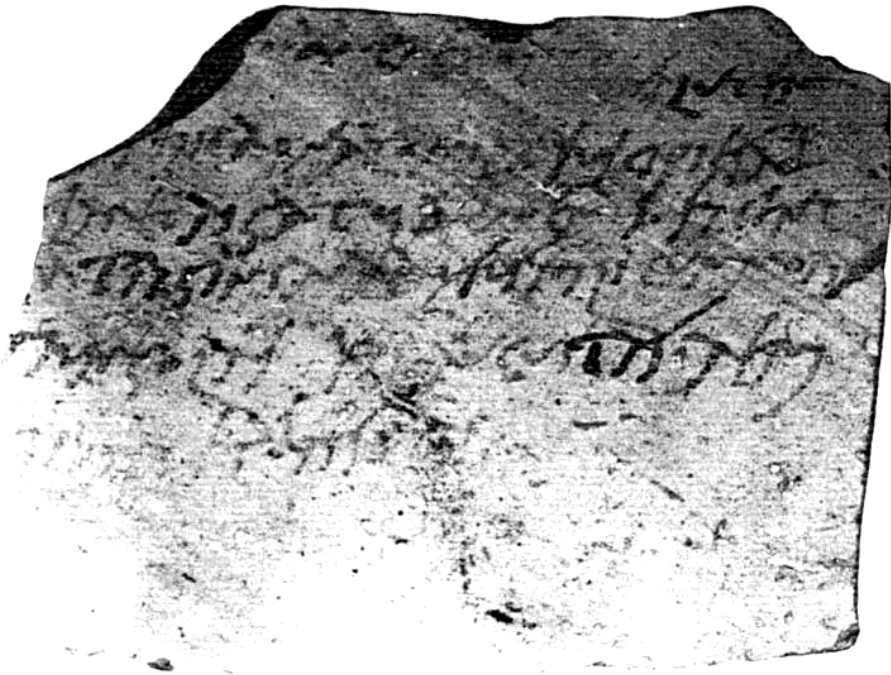

Figura n° 23: Ostracon n° 81 de la col·lecció de *Golas / Bu Njem*. Font: MARICHAL 1992, p. 188.

En tuareg de l'*Ayər* es diu *tezăgăwt* d'un "sorte de sac en cuir (pour graisse)"¹⁰⁶⁸ (plural *tizăgăwen*). En tamaziyt, *tazgawt* es diu de "panier, couffe, couffin en palmier-nain ou en alfa", així com també de "soufflet de forgeron en peau de chèvre"¹⁰⁶⁹. L'ocurrència del mot en dialectes tan distants permet inferir-ne l'antiguitat, i les definicions no

¹⁰⁶⁷ MARICHAL 1992, n° 81, pp. 188-189.

¹⁰⁶⁸ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 880.

¹⁰⁶⁹ TAÏFI 1991, p. 798.

són pas tan allunyades, si tenim en compte les enormes diferències entre l'economia dels sedentaris de l'Atlas Mitjà i la dels nòmades de l'*Ayər*. A diferència de l'enllaç que hem proposat per a *gura*, en què el tuareg *ağəra*, a més de 'sac gran de pell', també s'empra com a mesura major de líquids (equivalent a 90 litres), en el cas de *tezăgăwt* no em consta lexicogràficament que s'usa també com a mesura (i a més a més major), tenint en compte que 2'5 *azgatui* equivalen a 30 modis (262'5 litres). Però cal notar que *tezăgăwt* és un femení amb valor diminutiu d'un nom masculí que, encara que no testimoniat, es pot postular sense dificultats com a **ezăgăw*, que podria haver designat un sac de cuir gran igualment per a contenir greixos —per tant, també olis—. Formalment, caldria explicar a què es correspondria *-tui*, que no es pot raonar a partir la forma tuareg moderna. És possible que la *-i* no sigui més que la desinència llatina de noms plurals masculins, per la qual cosa aquesta mesura exòtica estaria almenys parcialment llatinitzada. La *t* llatina podria, en principi, transcriure tres fonemes paleoamazics diferents, **/t/* (el menys rendible lexemàticament, atès l'ús que té en afixos gramaticals), **/t/* (protoamazic **/d/*) i **/d/* (que, com a fonema fortament oclusiu, també podia ser retut per la *t* llatina). La *u* deu transcriure l'última radical del mot, conservada (*w*) tant en tuareg com en tamaziyt. Si no fos per la *<t>*, la identificació fóra, formalment, neta, mentre que, des del punt de vista semàntic, un tipus de sac o de cabàs de cuir (o d'un altre material semblant) seria compatible amb una mesura de líquids, sobretot si tenim en compte que a calcs tuaregs s'empra justament per al transport de greixos. Proposariem la següent restitució paleoamaziga: masculí **(ā-)zăgă(t)w*, femení **(tā-)zăgă(t)wt*. Podria la *<t>* aparèixer condicionada per la *-t* de la terminació de femení? Podria indicar algun tipus d'oclusió en la realització del fonema **/w/*? Pot ser un simple malentès de l'autor d'aquest *ostracon*, el tal Aureli Donat? Hem de deixar l'enllaç com a incert.

8. Epigrafia líbica de Tripolitània

Tant a Tripolitània com a Fazània hi ha testimonis d'epigrafia líbica. Al nord-oest de Tripolitània és on més se n'han trobat (unes 40), però, a mesura que les prospeccions arqueològiques avancen en altres indrets, com ara Fazània i el *limes* tripolità de *Golas*, el corpus va en augment¹⁰⁷⁰. L'albafet líbic de les inscripcions del nord de Tripolitània pertany a l'alfabet líbic dit "oriental"¹⁰⁷¹, com el de Zeugitana, Bizacena i Numídia¹⁰⁷².

¹⁰⁷⁰ Vegeu en primera instància CAMPS 1996b; a més a més, BROGAN 1975.

¹⁰⁷¹ Sobre aquesta distinció, que no està clar que sigui estrictament geogràfica, vegeu *infra*, § VI.7.1.

¹⁰⁷² Cf. CAMPS 1996, p. 2567.

9. Antroponímia líbia de Tripolitània

Encara que l'antroponímia líbia de Tripolitània no ha estat estudiada de manera diferenciada a la de la resta de l'Àfrica romana, el coneixement que en podem obtenir és molt gran, gràcies a l'abundància d'epigrafia llatina i púnica que conté antropònims estranys al llatí, púnic o grec —i destriant-ne els noms danubians, germànics, cèltics i sirians dels auxiliars de les cohorts establerts a Tripolitània—. A continuació oferim un catàleg dels noms portats per libis provinent de fonts epigràfiques —secundàriament també literàries— llatines i púniques de Tripolitània¹⁰⁷³.

9.1. Antropònims libis en fonts llatines¹⁰⁷⁴

1. *Abretupta*: teònim localitzat a *Zaouiet el-Mahgiub*¹⁰⁷⁵.
2. *Achiru*: nom d'home localitzat a *Gsar beni Musa*¹⁰⁷⁶.
3. *Achul*: nom d'home localitzat a *Wadi Antar*¹⁰⁷⁷: T. FLAVIVS [] NINVS ACHVL VVZALE F. MASTHAN N<epos>.
4. *Amnon*: nom d'home localitzat a *Golas*¹⁰⁷⁸. És possible que sigui el teònim *Ammon*, divinitat que rebia culte també entre els libis de Tripolitània¹⁰⁷⁹.
5. *Artemas*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 675)¹⁰⁸⁰.
6. *Asper*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 197, 575, 725)¹⁰⁸¹. Es podria enllaçar amb l'antropònim nùmid *Aspar*: “Numida quidam Aspar nomine” (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 108, 1)¹⁰⁸².
7. *Bagai*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 833)¹⁰⁸³. Es podria posar en relació amb Baga, *rex Maurorum* (Titus Livi, 29, 30), a la Mauretània occidental¹⁰⁸⁴. S. Chaker va veure en *Baga* la forma antiga del nom del xacal en tuareg, *abaggi*¹⁰⁸⁵. És curiós d'observar

¹⁰⁷³ Les abreviatures bibliogràfiques apareixen resoltes a la bibliografia.

¹⁰⁷⁴ Per al catàleg d'antropònims ens basem en la llista d'onomàstica líbia segons les fonts llatines de CAMPS 1993a, que ofereix prop de 900 antropònims libis de tota l'Àfrica romana, completada en l'última edició de *idem* 2002-2003, que n'ofereix 984, així com també en JONGELING 1994, que reuneix tant els púnics com els “berbers”.

¹⁰⁷⁵ BROUQUIER-REDDÉ 1992, pp. 204-205. Cf. CAMPS 2002-2003, p. 218.

¹⁰⁷⁶ CAMPS 2002-2003, p. 218.

¹⁰⁷⁷ CAMPS 2002-2003, p. 218 i JONGELING 1994, p. 5.

¹⁰⁷⁸ MARICHAL 1992, *ostracon* n° 104.

¹⁰⁷⁹ Vegeu *supra*, § 5.

¹⁰⁸⁰ CAMPS 1993a, p. 47 i *idem* 2002-2003, p. 220: “nom d'esclau grec?”.

¹⁰⁸¹ CAMPS 1993a, p. 47 i *idem* 2002-2003, p. 220.

¹⁰⁸² El nom apareix declinat com a *Aspare* (ablatiu, 109, 1), *Asparem* (acusatiu, 112, 1). Cf. JONGELING 1994, p. 12. Vegeu *infra*, § VI.9.1, *s.u.* *Aspar*.

¹⁰⁸³ CAMPS 1993a, p. 48, *idem* 2002-2003, p. 221 i JONGELING 1994, p. 15.

¹⁰⁸⁴ Vegeu *infra*, § VIII.8.1.

¹⁰⁸⁵ CHAKER 1980-81, p. 140.

que *Ebaggi* (i el femení *Tebaggi*) és també un antropònim en tuareg, tant a l'Ahaggar¹⁰⁸⁶ com a l'*Ayər*, sota la forma *Bägga*¹⁰⁸⁷. Si és correcte l'enllaç entre el *Bagai* d'una inscripció tripolitana i el nom del rei maure *Baga*, es podria postular, per al nom antic del xacal i per a l'antropònim, una forma paleoamaziga **bäggay*, amb un diftong *-ay* que no és viable en amazic modern en posició final de mot —pensem en l'exemple de *ayrda* 'rata' (masc.) ~ *tayrdayt* (fem.)—, però que es pot suposar en amazic antic.

8. *Biba*: nom de dona localitzat a *Bir el-Wuar* (IRT 867)¹⁰⁸⁸. Vegeu els antropònims següents.
9. *Bibai*: nom de dona localitzat a Lepcis Magna (IRT 729)¹⁰⁸⁹. Vegeu l'antropònim següent.
10. *Bibi*: nom d'home localitzat a *Gasr Duya* (IRT 873)¹⁰⁹⁰. Tractem junts *Biba*, *Bibai* i *Bibi*, que es poden analitzar simplement com a reduplicacions infantívoles a partir d'una base B, que es dona en amazic en noms com ara *baba* 'papa', *bibi* 'penis', *bibi* 'pit, mamella', *bibi* 'gall dindi', etc.¹⁰⁹¹ També podria tractar-se, en algun cas, d'escurçaments hipocorístics. A l'epigrafia líbica ho retrobem com a BB (RIL 708) i a l'epigrafia llatinoepúnica com a *Bibi*¹⁰⁹².
11. *Boccius*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 729)¹⁰⁹³. Es pot enllaçar aquest nom tripolità amb *Bocchus*, rei de Mauretània (*Sal·lusti, Bellum Iugurthinum, passim*) i també en una inscripció de Cesarea de Mauretània, *Boccho* (en ablatiu, a Valeri Màxim, 8, 14, 4), *Bocom* (CIL 27200, localitzat a *Thugga*), *Boccus* (localitzat a *Ammaedara*). Chaker va veure en *Bocchus* la forma antiga del nom de dona tuareg (Ahaggar) *Bəqqas*¹⁰⁹⁴. El cert és que aquest nom tuareg apareix aïllat i no sembla fàcil remetre'l a cap família lèxica. La identificació de l'arrel de l'antropònim antic és problemàtica. D'entrada, no és clar que *-us* formi part de l'arrel i no pugui ser una adaptació a la terminació llatina dels temes en *-u-*. És de doldre que el nom no estigui documentat en epigrafia neopúnica, que en alguns casos (com en el del nom **măqqur*, en una inscripció neopúnica com a *m'qr*) permet dirimir el timbre de la radical transcrita en llatí mitjançant *-cc-* o *-cch-*. Si admitem que el timbre de la segona radical del mot era **q*, escauria formalment i semànticament un enllaç amb el mot zenaga *äbyaş* "jeune home, adolescent pubère (de

¹⁰⁸⁶ FOUCAULD 1940, p. 277. També *uċn*, que és el nom del xacal en els dialectes del nord, funciona com a antropònim, i actualment és freqüent com a cognom tant al Marroc com a Algèria.

¹⁰⁸⁷ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 13.

¹⁰⁸⁸ CAMPS 1993a, p. 49.

¹⁰⁸⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁹⁰ CAMPS 1993a, p. 49.

¹⁰⁹¹ Vegeu NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, pp. 6-7.

¹⁰⁹² Vegeu *infra*, § 9.2.3, s.u.

¹⁰⁹³ CAMPS 1993a, p. 49, *idem* 2002-2003, p. 223.

¹⁰⁹⁴ CHAKER 1980-81, p. 140. Cf. FOUCAULD 1940, p. 279.

- 14-18 ans, jusqu'à 20-25 ans); homme courageux"¹⁰⁹⁵, tenint que la *š* del zenaga es correspon a *s* en els altres dialectes (cf. zenaga *šammuš* '5' uersus taixelhit *smmus* i tuareg *sāmmos* 'idem'). La dificultat de l'enllaç rau en la manca de correspondències en dialectes altres que el zenaga. De tota manera, es podria postular una forma **būqqus* per a l'antropònim paleoamazic.
12. *Bunim*: nom d'home localitzat a *Gasr ben Musa*¹⁰⁹⁶.
 13. *Cabaon*: cap maure de Tripolitània (Procopi, *Bellum uandalicum*, 3, 8, 15-28; 4, 11, 17)¹⁰⁹⁷.
 14. *Canapari* (genitiu): nom d'home localitzat a *Golas*¹⁰⁹⁸. Vegeu el nom següent.
 15. *Canapphari* (datiu): teònim localitzat a *Golas*, en una dedicatòria: *Deo Marti Canapphari*¹⁰⁹⁹. Rebuffat proposa d'enllaçar-ho amb *Sinifere*, teònim localitzat a també Tripolitània (Corip 5, 35; 8, 305)¹¹⁰⁰. No coneixent altres testimoniatges d'aquest *Mars Canapphar(is)*, seria arriscat de justificar un possible sincretisme entre el déu guerrer per excel·lència de la mitologia romana —per bé que antigament era també un déu de la vegetació i tenia altres atribucions— i el tal déu llibi *Canapphar(is)*.
 16. *Chinitiu*: nom d'home localitzat a *Jefren* (IRT 859)¹¹⁰¹. Sembla clar que ha de correspondre's amb el *Chinithi* (genitiu) de CIL 4807 (*Gadiaufala*, Numídia occidental), amb el *Chinithius* de CIL 22729 (*Gigthis*, Tripolitània) i amb el *Cinitius* de CIL 28002 (*Theueste*, Numídia oriental)¹¹⁰². Pensem que aquest antropònim prové de l'etnònim *Cinithi*, nom d'una tribu líbia que vivia als rodals de *Tacapae*¹¹⁰³. De tota manera, crida l'atenció l'ocurrència d'aquest antropònim en dues contrades nòmides, sobretot la de *Gadiaufala*, a la Numídia occidental.
 17. *Chullan/m*: nom d'home localitzat a *Ghirza* (CIL 22660, IRT 898)¹¹⁰⁴. A IRT 906 sembla poder-se llegir *Chulam*, però la lliçó és dubtosa¹¹⁰⁵. Jongeling ho enllaça amb els noms *Cullan* (acusatiu, Corip, 5, 147) i *Cullen* (acusatiu, *idem*, 5, 317). Vegeu també *infra*, § V.11.2, s.u. *Chullan*.

¹⁰⁹⁵ TAINE-CHEIKH 2008, p. 79, *sub radice* √bgš. L'autora nota que del zenaga el mot ha passat al ḥassāniyya *āvugrāš*.

¹⁰⁹⁶ CAMPS 1993a, p. 50 i *idem* 2002-2003, p. 224.

¹⁰⁹⁷ MODÉRAN 2002, pp. 1686-1687.

¹⁰⁹⁸ REBUFFAT 1992b, p. 1632 i CAMPS 1993a, p. 50.

¹⁰⁹⁹ CAMPS 1993a, p. 50, *idem* 2002-2003, p. 225 i JONGELING 1994, p. 31.

¹¹⁰⁰ Vegeu *infra*, s.u.

¹¹⁰¹ CAMPS 1993a, p. 51.

¹¹⁰² Vegeu JONGELING 1994, p. 34.

¹¹⁰³ Vegeu-ne la localització al mapa n° 3.

¹¹⁰⁴ CAMPS 1993a, p. 51.

¹¹⁰⁵ Vegeu JONGELING 1994, p. 34.

18. *Cirdide*: Segons Rebuffat, nom d'home —si bé no és segur que no pugui ser d'una dona— localitzat a *Golas*¹¹⁰⁶.
19. *Dicar*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 754, 13)¹¹⁰⁷. Es podria posar en relació aquest *Dicar* amb *Ἀδικραν*, cap de la tribu líbia dels Ἀσβύ(σ)ται vers 570 aC que, segons Heròdot (4, 159), va enfrontar-se, en coalició amb els egipcis, als colons grecs de Cirene¹¹⁰⁸. Es podria mirar d'enllaçar amb l'arrel *√dyr*, a la qual pertany el verb tuareg *adyər* “coller, être collé, choisir, préférer, avoir pour favori, aimer obstinément”, del qual deriva un nom *adyər* “persone, animal ou chose favori(te), de choix, exquis” i, amb tensió de la segona radical, *dāqqār* “avoir pour personne, animale ou chose favorite, aimer obstinément, s'entêter à aimer”, amb un nom verbal *edāqqər* “amour obstiné”¹¹⁰⁹. En amazic antic es pot pensar en un nom **dīqār* o **dīqqār* —segons si el nom deriva del verb simple o del derivat mitjançant tensió— ‘el favorit, l'escollit, l'exquisit’.
20. *Didda*: nom d'home localitzat a *Bibba* (CIL 811, IRT 754 292, 572)¹¹¹⁰. La formació d'aquest nom és prou banal —simple reduplicació hipocorística a partir d'una base dental *di/da*— per a proposar-s'hi enllaços, com ara el nom púnic de la famosa reina *Dido* evocat per Jongeling¹¹¹¹. L'únic que es pot afirmar és que també en amazic modern *dadda* ‘avi, germà gran, oncle, cosí gran’, *didi* ‘pare’, etc. són masculins, igual que el nom de la inscripció tripolitana.
21. *Eisrelia*: nom de dona localitzat a *Bir el-Wuar* (IRT 867)¹¹¹².
22. *Felyssam*: nom localitzat a Lepcis Magna (IRT 698)¹¹¹³. És el mateix nom que *Phelyssam*¹¹¹⁴.
23. *Fezinis*: nom d'home localitzat a *Golas*¹¹¹⁵: *Fezinis filius*. És probable que sigui el gentilici dels *Phazanii*. Més controvertible és determinar si es tracta dels de la regió de Fazània (on s'esqueia Gàrama) o, tal com apareix sovint a les fonts antigues, dels que vivien pels volts de l'oasi de *Cidamus*¹¹¹⁶. Val a dir que la presència de garamants està ben documentada en els *ostraca* de *Golas*¹¹¹⁷.

¹¹⁰⁶ REBUFFAT 1992, p. 1632. Apareix en un grafit en el context *pedicauī cirdide*. CAMPS (1993a, p. 51) reporta erròniament *Cirdice*, però apareix esmenat a *idem* 2002-2003, p. 225.

¹¹⁰⁷ CAMPS 1993a, p. 52, *idem* 2002-2003, p. 227 i JONGELING 1994, p. 41.

¹¹⁰⁸ Hem tractat aquest antropònim cireneu *infra*, § II.4.1.1.

¹¹⁰⁹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 92.

¹¹¹⁰ CAMPS 1993a, p. 52.

¹¹¹¹ JONGELING 1994, p. 41.

¹¹¹² CAMPS 1993a, p. 52.

¹¹¹³ CAMPS 1993a, p. 53, *idem* 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 46.

¹¹¹⁴ Vegeu *infra*, s.u.

¹¹¹⁵ REBUFFAT 1992b, p. 1632, CAMPS 1993a (que nota erròniament *Fezensis*), p. 50, *idem* 2002-2003, p. 228.

¹¹¹⁶ Sobre la localització d'aquests *Phazanii*, vegeu MATTINGLY 1995, p. 28.

¹¹¹⁷ Vegeu *supra*, § 6.2.

24. *Fuzani* (genitiu): nom d'home localitzat a Sabrata (IRT 203)¹¹¹⁸. També aquest antropònim és suspecte de ser un gentilici, d'un indret (*Fuz?*) indeterminat. Notem que la terminació llatina *-anus* és indicatiu d'un cert grau de romanització, la qual cosa no ha de sorprendre en una inscripció trobada en un dels emporis tripolítans. Es podria enllaçar amb el nom d'un màrtir *Fuzon* de CIL 16396 (*Aubuzza*, a 25 km al sud de *Sicca Veneria*, Zeugitana). En tal cas, la *-n* de *Fuzani* no pertanyeria al sufix llatí esmentat sinó al sufix (paleo)amazic de derivació nominal-adjectival.
25. *Fydel*: nom d'home localitzat a *Ghirza* (IRT 899-900, CIL 22661-22662)¹¹¹⁹. Més aviat que un nom libi de soca, podria ser el llatí *Fidēlis*.
26. *Gtasazeiheme*: nom d'home localitzat a *Golas*¹¹²⁰. Apareix en el context *seruus fugitiuus Gtasazeiheme Opter*. No ens veiem amb cor de segmentar morfològicament aquest curiós nom d'un esclau fugitiu del *limes* tripolítà de *Golas*. Notem només que aquest antropònim presenta seqüències consonàntiques estranyes a l'amazic i a qualsevol llengua afroasiàtica —si bé no podem refiar-nos cegament de la transcripció—. Tenint en compte la procedència, sovint “etiòpica”, dels esclaus que arribaven en època romana als ports de la Mediterrània a través de les rutes caravaneres transsaharianes —de les quals formaven part els oasis de *Ghat*, *Cidamus*, *Garama* i tants altres—, es pot pensar en un antropònim originari d'alguna llengua nilosahariana o txàdica.
27. *Gurzil*: teònim localitzat a Tripolitània (Corip, 2, 109; 2, 405 i *passim*)¹¹²¹. *Gurzil*, fill d'Ammon i d'una vaca, va rebre culte entre els *Laguatan*, representat en forma de toro, al s. VI dC, tal com ens documenta Corip¹¹²². A part del testimoni de Corip, aquest teònim sembla haver aparegut en una inscripció neopúnica de Lepcis Magna inèdita i avui ja perduda, i és possible que sigui l'ètim de *Ghirza* —amb grafia italianitzant, com passa amb part de la toponímia tripolítana, atès que es pronuncia amb [g]—, a prop de *Golas*, així com d'altres topònims homònims que apareixen en fonts àrabs medievals de Tripolitània i Fazània¹¹²³. En qualsevol cas, fins i tot si és dubtós que l'extensió del culte a *Gurzil* hagi anat gaire més enllà dels límits de l'antiga Tripolitània, és clar que va ser una divinitat líbia molt important. Creiem que podria venir d'aquest teònim el nom d'un cap maure de Bizacena *Guarizila* que apareix igualment a la *Joànida* de Corip (4, 366). Tenint en compte que no és infreqüent en Corip que el dígraf *gu-* transcrivui *w-* (p. ex. *Laguatan* = *Lawāta* dels

¹¹¹⁸ CAMPS 1993a, p. 53 (*Fusanus*) i *idem* 2002-2003, p. 228.

¹¹¹⁹ CAMPS 1993a, p. 53, *idem* 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 47.

¹¹²⁰ REBUFFAT 1992b, p. 1631, erròniament transcrit per CAMPS 1993a, p. 54.

¹¹²¹ CAMPS 1993a, p. 54 *idem* 2002-2003, p. 230 i JONGELING 1994, p. 54.

¹¹²² En el moment d'entaular combat, els *Laguatan* deixaven anar un toro sobre els enemics que representava *Gurzil*. Vegeu, sobre el culte a *Gurzil*, CAMPS 1999d.

¹¹²³ Vegeu CAMPS 1999d.

III. TRIPOLITÀNIA

historiadors àrabs), es pot pensar que aquest nom conté el segment negador *war-* que sembla aparèixer en molts altres antropònims antics, com ara *Varbas*, *Vardali*, *Varicus*, *Varilla*, *Varinum*, *Varsis*, *Varsutina*, *Varthigalis*, *Varubas*, *Varza*, *Verosaca*, *Verota*, *Vertaia*, entre molts altres; a la mateixa *Joànida* trobem *Guarizila* (4, 366), *Guarsana* (8, 266) i *Guarsutia* (5, 114). segurament aquest “segment” (no sabem si morfema o lexema) és homònim del morfema de negació amazic *war* ‘que no és, mancat de, in-’ (p. ex. *war afud* ‘sense genoll, sense forces, sense mitjans’, en femení *tar*)¹¹²⁴, perquè, si s’hi identifiqués, hauria de ser possible distingir el lexema que segueix *war-*. Em sembla més probable que la *r* sigui lexemàtica i que el morfema subjacent sigui el pronom de suport *wa*¹¹²⁵.

28. *Iaremaban*: nom d’home localitzat a *Golas*¹¹²⁶. Morfològicament s’hi podria identificar el circumfix *yǎ__an* dels participis de perfectiu dels verbs dinàmics.
29. *Ianacis* (genitiu): nom d’home localitzat a Sabrata (IRT 205)¹¹²⁷.
30. *Iarnichan*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (IRT 886k)¹¹²⁸.
31. *Iasucthan*: nom de centurió localitzat a *Golas*¹¹²⁹. Vegeu el nom següent.
32. *Iassucthan*: nom de cameller localitzat a *Golas*¹¹³⁰. Es coneixen diverses variants d’aquest antropònim: a *Golas Iasucthan* (nom d’un centurió) i *Iassucthan* (nom d’un cameller), a Cartago *Iasucta* (CIL 1048), a *Mactar* (Bizacena) *Iasuctanen* (CIL 23473) i *y’skt’n* en la part púnica, a *Lambaesis Iasuctan* o *Easuctan* (CIL 2638, nom d’un centurió) i fins i tot *YSKTN* en dues inscripcions líbiques de Numídia (RIL 241 a *Oued Mekous* i 256 a *Ain el-Hofra*). La segmentació morfològica ja va ser proposada per Chaker com a *y-sk-tn*¹¹³¹, que es podria analitzar com a *yǎ-* (índex de 3ª persona singular masculí) + lexema verbal + *tǎn* (pronom personal feble de 3ª persona del plural masculí, actualment de complement directe). Aquesta anàlisi és més factible si adduïm *Iasuc* (ILAlg 2693, a Numídia). El lexema és, però, de difícil identificació.
33. *Ierna*: nom d’un cap maure de Tripolitània citat per Corip (2, 109; 4, 597, 631; 5, 23, 369 494, 511, 519), possiblement relacionat amb IRN de l’epigrafia líbica (RIL 253, 257-259)¹¹³².
34. *Iru*: nom d’home localitzat a la Sirte (IRT 855, 42)¹¹³³.

¹¹²⁴ Cf. CHAKER 1980-81, p. 141.

¹¹²⁵ Sobre el qual vegeu *infra*, § IX.5.3.2.

¹¹²⁶ REBUFFAT 1992b, p. 1631 (*Iaremban*), CAMPS 1993a, p. 55 (*Iameraban*), *idem* 2002-2003, p. 232 (*Iaremaban*).

¹¹²⁷ CAMPS 1993a, p. 55, *idem* 2002-2003, p. 231 i JONGELING 1994, pp. 61-62.

¹¹²⁸ JONGELING 1994, p. 62.

¹¹²⁹ REBUFFAT 2000 i CAMPS 2002-2003, p. 232.

¹¹³⁰ REBUFFAT 1985, *idem* 1992b, p. 1631, *idem* 2000, CAMPS 1993a, p. 55 i *idem* 2002-2003, p. 232.

¹¹³¹ CHAKER 1980-81, p. 142.

¹¹³² CAMPS 2002-2003, p. 233 i JONGELING 1994, p. 65.

¹¹³³ CAMPS 1993a, p. 57 i *idem* 2002-2003, p. 234.

35. *Is(s)icuar*: nom localitzat a *Bir el-Wuar* i *Ghirza* (IRT 867, 869, 886h, 902)¹¹³⁴. Se'n coneixen la *Isiguar*, *Issiguari* (genitiu, IRT 886k). És possible enllaçar-ho amb un *iasicuarlul* d'una inscripció llatínopúnica¹¹³⁵, així com també amb un *Amozcuar* de *Thala*, a la Bizacena (CIL 23336). Jongeling proposa associar-hi *Imsguar* o *Imzguar* (*Ciuitas Pophensis*, Numídia, IAlAlg 1121), *Mizguar* (Madaure, Numídia, CIL 16899) i *'wmzgw'r* en epigrafia púnica¹¹³⁶. Podem enllaçar les evidències antigues amb el nom de xeic ibadita de Nefussa del s. VIII dC *Abū M(V)sw(a)r Yašlit(V)n an-Nafūsī*¹¹³⁷. En les fonts àrabs magribines medievals, *Mizwār* designa un funcionari o un notable sense un rol administratiu o social únic pertot i a totes les èpoques¹¹³⁸. Entre les comunitats almohades, *mizwār* o *mazwār* s'aplica als caps de fraccions¹¹³⁹. A les dinasties zenates, el títol de *mizwār* s'aplica a una mena de camarlenc que executa les ordres del sultà; es tracta en qualsevol cas d'un funcionari principal de la cort¹¹⁴⁰. Modernament, *Amzwar* designa el fill gran en algunes regions d'Algèria (semblantment a *Amqgran*); a la Cabília Oriental *amzwar* designava fins al s. XX el cap d'un poble; A l'Atlas Mitjà i a l'Alt Atlas, *amzwar* és emprat de vegades com a sinònim d'*anflus* 'notable, representant de l'assemblea'¹¹⁴¹; *amzwar* designa el cap temporal de tota la confraria religiosa marroquina dels *'Aysawa*¹¹⁴²; en fi, a cal's Ntifa de l'Alt Atlas Central *amzwar* és "celui que ouvre les labours"¹¹⁴³. El dossier és prou ric i variat per a no identificar-hi una arrel *√zwr*, a partir de la qual es forma el verb panamazic *zwur* (t^a d'aorist) ~ *zwar* (t^a de perfectiu) 'precedir, anar davant, ésser el primer, ésser una persona important o notable'. El nom derivat *amzwaru* pròpiament 'el qui va davant' s'ha convertit en l'ordinal per

¹¹³⁴ CAMPS 1993a, p. 57, *idem* 2002-2003, p. 234 i JONGELING 1994, p. 69.

¹¹³⁵ Vegeu *infra*, § 9.2.3, s.u.

¹¹³⁶ JONGELING 1994, pp. 67 i 97.

¹¹³⁷ Vegeu LEWICKI 1955, n° 15, pp. 37-38.

¹¹³⁸ Vegeu MOUGIN 1997, pp. 622-623, que nota, que entre els jueus nord-africans, designa el títol portat pels nois d'honor en les noces.

¹¹³⁹ MOUGIN 1997, p. 623. Està documentat per a les fraccions dels *Gadmīwa*, que, naturalment, és la forma arabitzada de la tribu de l'Alt Atlas Occidental dels *Igdmiwn*. L'autor suposa que la família dels *Mezuares* del curs alt del Dra que, durant el s. XVI, va patir disputes internes, era descendent de xeics almohades. Coneixem subsegüentment nombrosos membres d'aquesta família anomenats al-Mizwār.

¹¹⁴⁰ MOUGIN 1997, pp. 623-625.

¹¹⁴¹ MOUGIN 1997, *loc. cit.*, precisa, "dans ce cas, l'*amzwar* est celui à qui l'on demande de faire le premier un acte important ou difficile parce qu'il est un porte-bonheur". A propòsit d'això, JACQUES-MEUNIE (1964, p. 73) observa que "l'*aneflus* et l'*amewar* étaient naguère des personnages possédant un pouvoir magique dont dépendaient la germination et la croissance".

¹¹⁴² PÂQUES & LAHLOU 1986, p. 377, que ho noten *Mezouar*.

¹¹⁴³ LAOUST 1920, p. 313.

III. TRIPOLITÀNIA

a ‘primer’ (femení *tamzwarut* ‘la primera’). En tuareg, el verb *izwar* només denota “être une personne importante, notable”, i els noms derivats *tāzwārt* “grandeur, importance”, *āmizwār* “homme/animal/chose grand(e)”, *azəwwar* “homme important, notable”, *aməzzewwər* “chef”, etc.¹¹⁴⁴ El quadre dialectal i la documentació antiga autoritza a postular una forma paleoamaziga **yāziwār* amb el sentit de ‘ell és el primer, va davant, precedeix, és un home important notable, és un *primus inter pares*’ que donaria compte de les variants *Issicuar*, *Isicuar*, *Isiguar*, *Issiguar*. Les formes *Imsguar*, *Imzguar*, *Amozcuar*, *Mizguar*, *ʿwmzgwʿr*, *M(V)sw(a)r* és probable que contingui el morfema nominal *m-* de derivació deverbativa, ço que permetria postular en paleoamazic que també testimonien nombroses formes amazigues modernes, on *M(V)sw(a)r* pot analitzar-se com **mīzwār* ‘cap, *primus inter pares*, notable, primer’. No és segur el timbre de la vocal breu que hi ha entre el prefix i el lexema: zero, *ī* o *ū*? Són intrigants les variants amb vocals pretemàtiques *i-*, *a-*, *aw-* (segons es pot inferir de la transcripció púnica), al costat de les formes sense vocal “pretemàtica”.

36. *Iuratha/than*: nom d’home localitzat a Oea¹¹⁴⁵. Vegeu el nom següent.
37. *Iurathe* (genitiu): nom d’home localitzat a *el-Amrouni* (CIL 22758)¹¹⁴⁶, que té com a paral·lel neopúnic *ywr [t] n*¹¹⁴⁷, segurament relacionat amb un *ywrhtn* d’una inscripció neopúnica de *Henchir Drombi* (sud de Tunísia)¹¹⁴⁸. Aquest antropònim sembla que s’ha de posar en relació amb *Iuratani* de Lepcis Magna (genitiu, CIL 22678), *Iurathani* (genitiu, IRT 239), el nom *Iurata* d’un bisbe donatista de *Turris Tamalleni* (al sud del *Tritonis palus*) que va participar a la conferència de Cartago del 411, *Iuratha* de *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1759), YRTN de nombroses inscripcions líbiques: RIL 48 (*Sidi Ali Bahoul*, Bizacena), 114 (*Mechta el-Djenaine*, Numídia oriental), 179 (*Kef Beni Fredj*, Numídia oriental), 376 (*el-Kantas*, Numídia), 657 (*Ain Nechma*, a prop de *Calama*, Numídia), 923 (*Zarouria*, al sud de Tagast, Numídia), 927 i 928 (*Ain Zitoun*, a l’oest de *Tahert*, a Mauretània Cesariana). L’antropònim de les inscripcions líbiques va ser segmentat per Chaker *y-ra-tn* i traduït “il les aime”¹¹⁴⁹, és a dir *y(V)-* (índex de 3ª persona del masculí singular) + *rā* (tema verbal) + *tān* (pronom personal feble de 3ª persona del plural masculí de complement directe). La *-u-* de *Iurathan* pot remetre al joc apofònic del tema de perfectiu *u_a*¹¹⁵⁰. Segons això, *-ū-* pot ser una marca del

¹¹⁴⁴ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 906.

¹¹⁴⁵ CAMPS 1993a, p. 57.

¹¹⁴⁶ CAMPS 1993a, p. 57, *idem* 2002-2003, p. 235 i JONGELING 1994, p. 71.

¹¹⁴⁷ Vegeu *infra*, § 9.2.2, s.u.

¹¹⁴⁸ Vegeu *infra*, § V.11.4, s.u.

¹¹⁴⁹ CHAKER 1980-1981, p. 142.

¹¹⁵⁰ Sobre la reconstrucció de l’apofonia verbal en amazic, vegeu KOSSMANN 2005b i 2006b.

tema de perfectiu¹¹⁵¹. Però l'etimologia a partir del verb amazic que significa 'voler, estimar' ja no sembla viable, segons els coneixements que tenim avui dia dels dialectes que conserven la primera radical d'origen protoamazic: El testimoni del parlar de Ghadames *əβr* "vouloir, désirer; aimer"¹¹⁵² delata la presència d'una consonant radical *β*, afeblida o perduda a la resta de dialectes; d'altra banda, el testimoni del tuareg *ǎrh* 'idem'¹¹⁵³ sembla fer pensar en una metàtesi, difícil de saber en quin sentit¹¹⁵⁴. En perspectiva protoamaziga, 'ell els estima'¹¹⁵⁵ fóra, consegüentment, **yǔβra-tǎn* o **yǔraβ-tǎn*. Pensar que la fricativa bilabial no hagi estat transcrita de cap manera per les fonts antigues llatines, púniques i líbiques fa un cert problema, tot i que fóra concebible la notació per <u> en les fonts llatines i <w> en la neopúnica; però, de tota manera, hem de considerar aquest enllaç com a problemàtic.

38. *Iuzale* (genitiu): nom d'home localitzat a *el-Amrouni* (CIL 22758)¹¹⁵⁶. És possible que estigui relacionat amb *Vuzale* de *Wadi Antar*¹¹⁵⁷, també Tripolitània. En qualsevol cas, la forma neopúnica corresponent *ywbz l'n*¹¹⁵⁸ aporta dos fets d'interès, d'una banda, una que podria transcriure el fonema */β/ —tot i que això no és pas segur— i, d'altra banda, una -n final que revela que probablement es tracti d'una forma participial. Per tant, es podria restituir **yǔβzālǎn*, participi de perfectiu d'un verb dinàmic **əβzəl*, al qual fa de mal trobar-hi continuadors en els dialectes amazics moderns.
39. *Iyllul*: nom d'home localitzat a *Wadi Oum el-Agerem* (IRT 906)¹¹⁵⁹. També està testimoniada la variant *Iylul* (IRT 906)¹¹⁶⁰. Jongeling suggereix d'enllaçar aquest antropònim tripolità amb la tribu dels *bnw ylw* citada per geògrafs i historiadors àrabs com al-Bakrī i Ibn Ḥaldūn¹¹⁶¹. Els noms *Illūl* i *Illūlī*, que no sabem si poden tenir res a veure amb el nom que els ocupa, són noms d'home usuals modernament en alguns indrets de Tamazga¹¹⁶². D'altra banda, la

¹¹⁵¹ Pensem en l'oposició *y-ašər* (t^a d'aorist) ~ *y-ušər* (t^a de perfectiu) del parlar de Figui (KOSSMANN 2005b).

¹¹⁵² LANFRY 1973, pp. 24-25, n° 96.

¹¹⁵³ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 643.

¹¹⁵⁴ Vegeu no obstant això l'anàlisi de KOSSMANN 1999, pp. 78-79.

¹¹⁵⁵ Com a nom de persona podria estar testimoniats en el nom de la tribu cabilenca dels *Ayt Iratǎn* (lit. 'els descendents d'Ell-els-estima') esmentat per CHAKER 1980-81, p. 142.

¹¹⁵⁶ CAMPS 1993a, p. 57, *idem* 2002-2003, p. 235 i JONGELING 1994, p. 72.

¹¹⁵⁷ Cf. JONGELING 1994, p. 149.

¹¹⁵⁸ Vegeu *infra*, § 9.2.2, s.u.

¹¹⁵⁹ CAMPS 1993a, p. 57, *idem* 2002-2003, p. 235 i JONGELING 1994, p. 72.

¹¹⁶⁰ Vegeu, dels noms en inscripcions llatino-púniques, el n° 9.

¹¹⁶¹ JONGELING, *loc. cit.*

¹¹⁶² *Vocabulaire destiné à fixer la transcription en français des noms des indigènes établi en vertu de l'arrêté de M. le Gouverneur générale de l'Algérie du*

gent de Zuara (a la costa tripolitana), encara amazigòfona, es considera descendent d'una tribu amaziga anomenada *At Willul* o *Iwilluln*¹¹⁶³, on es podria aïllar el pronom de suport. El lexema de l'antropònim *Iylul* / *Iyllul* podria el verb amazic per a 'néixer', *lal* (t^a d'aorist) ~ *lul* (t^a de perfectiu), per la qual cosa **yīlūl* fóra, simplement, 'ell ha nascut'. El mateix lexema sembla documentar-se al nom *Masthalul*¹¹⁶⁴ i en el nom *Iasicuarlul* que apareix en una inscripció llatínopúnica¹¹⁶⁵. Aquests dos enllaços tenen més possibilitats de ser pertinents si tenim en compte que, separadament, *Mast-* i *Is(s)icuar/Is(s)iguar* estan a bastament documentats. Però, sintàcticament, **yāziwār-(yī)lūl* '(ha) nascut *Yaziwar*' és poc viable en amazic, en què l'ordre no marcat amb verbs intransitius és V(erb)-S(ubjecte) i, com a fórmula de filiació, el segment *-lul* està massa poc testimoniats per a inferir-ne tal ús.

40. *Macargus*: nom d'home localitzat a *Golas*. Vegeu el nom següent.
41. *Macarcum*: nom d'home localitzat a *Bir ed-Dredder* (IRT 886)¹¹⁶⁶. Hi ha testimoniades nombroses variants d'aquest antropònim: *Macargus* (*Golas*), *Macargum*, *Macarcum* (IRT 886), *Macurgum* (teònim de *Vaga*, Zeugitana)¹¹⁶⁷ i també *Macarcum* d'una inscripció llatínopúnica¹¹⁶⁸. Fora de Tripolitània, està testimoniats com a *Macergum* (CIL 20843, *Rapidum*, Mauretània Cesariana). És possible que *Macar-/Macur-/Maccur-*, com l'antropònim cireneu Μακκυρ, sigui **māqqur* '(ell) és gran'¹¹⁶⁹, testimoniats com a *m'qr* en dues inscripcions neopúniques de Lepcis Magna¹¹⁷⁰. Si admetem la construcció superlativa relativa consistent en un verb de qualitat (**māqqur* en aquest cas) + pronom personal clíctic de complement indirecte que hem proposat per a l'antropònim *Maccurassan* (vegeu el nom següent), també es pot admetre que *-gun/-gum/-kum* transcriu el pronom personal feble de 2ª persona del plural masculí de l'amazic antic¹¹⁷¹, que en protoamazic fóra **kāwān*¹¹⁷² (CD), en els dialectes moderns *-kun* (CD) i *-awn* (CI) en els dialectes del nord

27 mars 1885. Alger 1891, p. 199, citat per LEWICKI 1955, n° 169, p. 135, que ho enllaça amb *T(a)lūlā*, nom d'una dona pietosa ibadita medieval.

¹¹⁶³ SERRA (L.) 1973, pp. 114-115. Sobre la distribució de la família lèxica del nom del mar en amazic, *ilāl*, vegeu MÚRCIA 2007, pp. 272-274.

¹¹⁶⁴ Vegeu *infra*, s.u.

¹¹⁶⁵ Vegeu *infra*, § 9.2.3, s.u.

¹¹⁶⁶ MARICHAL 1992, *ostraca* n° 68, 79, 88, REBUFFAT 1992b, p. 1631, CAMPS 1993a, p. 58 i *idem* 2002-2003, p. 236.

¹¹⁶⁷ Vegeu JONGELING 1994, pp. 76-77. En tuareg, *Aməqqār* és un apel·latiu del "Très-Haut (Dieu)" (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 531).

¹¹⁶⁸ Vegeu *infra*, § 9.2.3, s.u.

¹¹⁶⁹ Vegeu el dossier d'aquest lexema *infra*, § IX.8.2, s.u. **māqqur*.

¹¹⁷⁰ Vegeu *infra*, § 9.2.2, s.u.

¹¹⁷¹ Sobre la restitució d'aquest possible morfema paleoamazic, vegeu *infra*, § IX.5.1.8.

¹¹⁷² Vegeu *infra*, § IX.5.1.2.

- (amb certes diferències fonètiques) i *-kǎwǎn* (CD) i *-āwǎn* en tuareg. En tal cas, **mǎqqur-kǎwǎn* fóra 'el més gran de vosaltres' —més aviat que 'és gran per a vosaltres'—. Val a dir que tal construcció, amb aquest règim, no és possible en amazic modern.
42. *Maccurasan*: nom de soldat maure localitzat a *Ghirza* (IRT 898 = CIL 22660)¹¹⁷³. A Corip (5, 311) apareix un tal *Macurasenis* (en genitiu). Hi identifiquem el lexema **mǎqqur* 'ell és gran', del qual hem parlat al n^o precedent. La terminació *-assan/-asan/-asen(is)* segurament transcriu el pronom personal feble de 3ª persona del plural masculí de complement indirecte, *-asn* en els dialectes del nord i *-āsǎn* en tuareg¹¹⁷⁴. Si es tracta d'una construcció superlativa relativa, és a dir 'ell és el més gran (d'ells)', que és el que sembla de bell antuvi, notem que és estranya als dialectes amazics contemporanis, en què es diria, més aviat, *imqqur gisn* 'és el més gran entre ells', *d amqqran dg-sn* o *d amqqran-nsn*¹¹⁷⁵. Però no sembla pas que fos únicament antiga, car a les cròniques ibadites de xeics de Nefussa dels ss. VIII-X dC apareix un personatge anomenat *Ǧ(a)llīdās(a)n*¹¹⁷⁶, en què el lexema és *ǧǎllīd* 'rei': per tant *ǧǎllīd-āsǎn* 'el rei per a ells'. De tota manera, la construcció que analitzem per a l'antropònim tripolità no és tan allunyada de la que presenten els dialectes amazics contemporanis com per a rebutjar-la. En tal cas, **mǎqqur-āsǎn* fóra 'el més gran d'ells' —més aviat que 'és gran per a ells'—.
43. *Marith*: nom de dona? (Lepcis Magna, IRT 668)¹¹⁷⁷. Jongeling suggereix d'enllaçar aquest nom amb MRT i MRTH de l'epigrafia líbica.
44. *Masauca*: nom d'home localitzat a *Golas*¹¹⁷⁸. Vegeu el nom següent.
45. *Masaucan*: nom d'home localitzat a *Wadi el-Amud*¹¹⁷⁹. Podríem enllaçar *Masaucan*, *Masauca*¹¹⁸⁰ (i fins *Masucanī*) amb MSK (RIL 191, 192, 353, 793) i MSKN (RIL 349) de les inscripcions líbiques. Si no fos perquè en epigrafia neopúnica trobem *m* 'šwkn'¹¹⁸¹, pensariem en un compost de *mās* 'senyor'¹¹⁸², però la transcripció neopúnica <š> apunta a un fonema paleoamazic */z/. La restitució

¹¹⁷³ CAMPS 1993a, p. 58, *idem* 2002-2003, p. 236 i JONGELING 1994, pp. 76-77.

¹¹⁷⁴ Sobre la restitució d'aquest possible morfema paleoamazic, vegeu *infra*, § IX.5.1.8.

¹¹⁷⁵ En taixelhit, vegeu ASPINION 1953, p. 251; en cabilenc, NAÏT-ZERRAD 2001, p. 71.

¹¹⁷⁶ LEWICKI 1955, n° 136, p. 124.

¹¹⁷⁷ CAMPS 1993a, p. 59, *idem* 2002-2003, p. 237 i JONGELING 1994, p. 82.

¹¹⁷⁸ CAMPS 1993a, p. 59, *idem* 2002-2003, p. 238 i JONGELING 1994, p. 83.

¹¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹¹⁸⁰ Testimoniat també a *Sitifis*. Vegeu *infra*, § VII.8.1, s.u.

¹¹⁸¹ Vegeu *infra*, § 9.2.2, s.u.

¹¹⁸² Sobre la restitució d'aquest lexema paleoamazic, vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

- paleoamaziga d'aquest nom fóra **maṣawḵān*, morfològicament un nom derivat mitjançant *m-___-an* a partir d'una arrel **√zwk*.
46. *Masigama/Masicama*: ? (IRT 886d)¹¹⁸³. Existeix una variant *Μασικαμα* en una inscripció llatino-púnica¹¹⁸⁴.
47. *Masinthan*: nom localitzat a la vall del *Sofeggine* (IRT 884, 886)¹¹⁸⁵. Es pot enllaçar amb el nom del príncep massil *Masintham* (acusatiu) que apareix a Suetoni (*Diuus Iulius*, 71)¹¹⁸⁶, així com també amb MSNT de l'epigrafia líbica (RIL 506, 514, 601). És possible que sigui un compost de *mās* 'senyor'¹¹⁸⁷.
48. *Massenaganis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Bir ed-Dredder* (IRT 849)¹¹⁸⁸. És possible que aquest antropònim sigui un compost de *mās* 'senyor'. El segon element del compost és menys clar. És tan temptador com incert un enllaç amb *aznag*, individu d'una de les confederacions tribals amazigues més importants d'ençà almenys de l'alta edat mitjana, els *iznagn*, més coneguts per l'etnònim arabitzat de *ṣanhāḡa*, al seu torn amaziguitzat en *iṣnhājn*, per bé que la forma genuïna perviu en el grup que ha mantingut aquest important etnònim com a propi, és a dir el zenaga, *aznug* (plural *uznāḡān*)¹¹⁸⁹.
49. *Masthalul*: nom d'home localitzat a *Bir ed-Dredder* (IRT 886)¹¹⁹⁰. Sembla un compost de *mās(t)* 'senyor', però el segon element és dubtós. Per ventura, com hem observat a propòsit de *Iylul/Iyllul*, estigui relacionat amb el verb *lal* (aorist) ~ *lul* (perfectiu) 'néixer', que coneix el nom deverbatiu *talalit* 'naixement'¹¹⁹¹.
50. *Masthan*: nom d'home localitzat a *Wadi Antar*¹¹⁹². És temptador d'enllaçar aquest antropònim tripolità antic amb l'antropònim tuareg modern *Amastan* "protecteur, défenseur"¹¹⁹³. Però caldria precisar quina relació hi ha entre formes que hom considera al·lomorfes¹¹⁹⁴, a saber *mas* / *mast* / *masti*, tan freqüents en la composició d'antropònims líbics antics. En les inscripcions líbiques trobem MS (RIL 739, 840, 852, 862), MST (675, 976), MSTH (87, 613, 589, 671, 674, 676, 689, 723, 1033), MSTI (RIL 530). No sembla que els presumptes al·lomorfes es trobin en distribució complementària, atès

¹¹⁸³ CAMPS 1993a, p. 60, *ide*

m 2002-2003, p. 239 i JONGELING 1994, p. 85.

¹¹⁸⁴ Vegeu *infra*, § 9.2.3.

¹¹⁸⁵ CAMPS 1993a, p. 60, *idem* 2002-2003, p. 239 i JONGELING 1994, p. 86.

¹¹⁸⁶ Vegeu *infra*, § VI.9.1, *s.u.*

¹¹⁸⁷ Sobre la restitució d'aquest lexema paleoamazic, vegeu *infra*, § IX.8.2, *s.u.*

¹¹⁸⁸ CAMPS 1993a, p. 60, *idem* 2002-2003, p. 239 i JONGELING 1994, p. 86.

¹¹⁸⁹ TAINE-CHEIKH 2008, p. 639.

¹¹⁹⁰ CAMPS 1993a, p. 61, *idem* 2002-2003, p. 240 i JONGELING 1994, p. 87. Vegeu també *infra*, § 9.2.3, *s.u.* *Masthalul*.

¹¹⁹¹ DALLET 1982, p. 437.

¹¹⁹² CAMPS 1993, p. 61.

¹¹⁹³ FOUCAULD 1940, p. 325.

¹¹⁹⁴ Vegeu CHAKER 1980-81, que considera que "*amastan* doit être considéré comme un titre précédant le nom de l'individu de la même façon que *Māss*" (p. 141), i JONGELING 1994, p. XIII.

- que poden aparèixer en els mateixos contextos. Pensar que *mast* pugui ser el femení de *mas* no em sembla desenraonat, però el cas és que, en tuareg, no hi ha més femení que *măssa* 'senyora'¹¹⁹⁵. Finalment, es podria pensar que *-ss-* és el resultat de *-st-* i que, consegüentment, *-t* transcriuria la tercera radical originària.
51. *Mastiman*: teònim localitzat a Tripolitània (Corip 5, 37; 8, 307)¹¹⁹⁶. Sembla un compost de *măs(t)* 'senyor', però el segon element és dubtós.
52. *Mastuganus*: nom d'home localitzat a *Golas*¹¹⁹⁷. La terminació *-us* no deu ser més que la llatinització d'un nom **Mastugan*. Es podria enllaçar amb un AVRELI MASVCANI (CIL 9613, *Zucchabar*, Mauretània Cesariana). És possible que sigui un compost de *măs(t)* 'senyor'.
53. *Mathlich*: nom de dona localitzat a *Ghirza* (IRT 899)¹¹⁹⁸: M. NASIF ET M. / MATHLICH M/ATRIS M. NIMIR/A ET FYDEL FILI/ K<aris> P<arentibus> FECERVNT.
54. *Mededet*: nom d'home localitzat a *Golas*¹¹⁹⁹. Apareix en un ostracon en el context *desertor Amnon Mededet*.
55. *Metusanis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Ghirza* (IRT 900)¹²⁰⁰. Com que no sabem quina segmentació morfològica hi hem de fer, és difícil decantar-se pel sufix nominal *-an* o bé pel pronom personal feble *-săn*.
56. *Miha*: nom de dona localitzat a *Matmata*¹²⁰¹: MIHA VASARI COIVGI...
57. *Misekor*: nom localitzat a *Sabrata* (IRT 215)¹²⁰²: NADESE FILIA MISEKOR.
58. *Nados*: nom d'un bisbe catòlic de *Sabrata* participant al concili de Cartago del 411¹²⁰³, per ventura relacionat amb el nom *Nados* d'un maure de la Bizacena a Corip (5, 293)¹²⁰⁴.
59. *Nasif*: nom d'home localitzat a *Wadi Oum el-Agerem* i *Ghirza* (IRT 889, 901, 906)¹²⁰⁵. Apareix en els contextos següents: M. NASIF ET M. MATHLICH MATRIS ET... (IRT 889); THVALATH BYTH NASIF (IRT 886f); IVLIVS NASIF TRIBVNVS (IRT 906). També apareix a l'epigrafia llatino-púnica¹²⁰⁶.

¹¹⁹⁵ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 557-558.

¹¹⁹⁶ CAMPS 1993a, p. 61, *idem* 2002-2003, p. 240 i JONGELING 1994, p. 88.

¹¹⁹⁷ REBUFFAT 1992b, p. 1632, CAMPS 1993a, p. 61, *idem* 2002-2003, p. 240.

¹¹⁹⁸ CAMPS 1993a, p. 61, *idem* 2002-2003, p. 240 i JONGELING 1994, p. 89.

¹¹⁹⁹ MARICHAL 1992, ostracon n° 104, REBUFFAT 1992b, p. 1631, CAMPS 1993, p. 62 i *idem* 2002-2003, p. 241.

¹²⁰⁰ CAMPS 1993a, p. 61, *idem* 2002-2003, p. 242 i JONGELING 1994, p. 93.

¹²⁰¹ CAMPS 1993a, p. 62, *idem* 2002-2003, p. 242 i JONGELING 1994, p. 95.

¹²⁰² Cf. JONGELING 1994, p. 96.

¹²⁰³ LANCEL 1972-1991, vol. 4, p. 1623.

¹²⁰⁴ CAMPS 2002-2003, p. 244 i JONGELING 1994, p. 106.

¹²⁰⁵ CAMPS 1993a, p. 64, *idem* 2002-2003, p. 245 i JONGELING 1994, p. 112.

¹²⁰⁶ Vegeu *infra*, § 9.2.3.

III. TRIPOLITÀNIA

60. *Nazmuri* (datiu): nom d'home localitzat a *Gsar el-Banat* (IRT 891)¹²⁰⁷; AVRELLIO NAZ MVRI PARENTI ET...
61. *Nimmire* (genitiu): nom d'home localitzat a *Ghirza* (IRT 898)¹²⁰⁸. Segurament s'ha d'enllaçar amb *Nimmira* (CIL 8694; 22660). La transcripció púnica *nymr'n* fa pensar en un nom paleoamazic amb sufix *-an*¹²⁰⁹.
62. *Nyfthae*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 733)¹²¹⁰. Jongeling l'ha enllaçat amb *Nyptanis* (genitiu, CIL 23834, *Gales*, Zeugitana), *Niptheus* (CIL 16384, *Aubuzza*, Bizacena), amb la transcripció púnica *npt̄hn ymr'* i amb la líbica NFTN (RIL 529).
63. *Phelyssam*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 615)¹²¹¹. És el mateix nom que *Felyssam* (vegeu *supra*, s.u.). Jongeling l'associa amb *Pelaz*.
64. *Reriuth*: nom localitzat a Lepcis Magna (IRT 645)¹²¹².
65. *Rerycht*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 649)¹²¹³.
66. *Rirachan*: nom localitzat a Lepcis Magna (IRT 886f)¹²¹⁴.
67. *Rucem*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 661)¹²¹⁵.
68. *Sadith*: nom de dona localitzat a Lepcis Magna (CIL 22678)¹²¹⁶. Jongeling el relaciona amb ZDYT (RIL 94) i amb *Sadita* (CIL 15817).
69. *Sanmilc*: nom d'home localitzat a *Wadi Antar*¹²¹⁷. La lliçó és dubtosa, de manera que aquest antropònim fa de mal analitzar.
70. *Segeddutis*: nom d'home localitzat a Sabrata (IRT 217)¹²¹⁸.
71. *Selhan*: nom d'home localitzat a les Sirtes (IRT 855)¹²¹⁹. Jongeling l'enllaça amb *Selcheni* (genitiu) i amb les transcripcions púniques *slkny*, *slk'ny*, *s'lkny*, *shlkny* testimoniades a *Mactar* i *Mididi*, així com amb el nom de la tribu amaziga dels *bnw slk'n* citada per Ibn Ḥawqal.
72. *Semp*: nom d'home localitzat a *Bir el-Wuar* (IRT 867)¹²²⁰.
73. *Sinifere*: teònim localitzat Tripolitània (Corip 5, 35; 8, 305)¹²²¹. Vegeu *supra*, s.u. *Canapphar*.
74. *Sischoi*: nom d'home localitzat a *Gsar beni Musa*¹²²². Jongeling l'enllaça amb *Sisoi* (CIL 6426, *Castellum Elephantum* = *Rouffach*, a prop de Cirta, a Numídia; CIL 15779, *Masculula* = *Henchir Guergour*,

¹²⁰⁷ CAMPS 1993a, p. 64, *idem* 2002-2003, p. 245 i JONGELING 1994, p. 113.

¹²⁰⁸ CAMPS 1993, p. 64.

¹²⁰⁹ Vegeu *infra*, § 9.2.2, s.u. Vegeu també JONGELING 1994, p. 113, s.u. *Nimmire*.

¹²¹⁰ CAMPS 1993a, p. 65, *idem* 2002-2003, p. 246 i JONGELING 1994, p. 115.

¹²¹¹ CAMPS 1993a, p. 65, *idem* 2002-2003, p. 246 i JONGELING 1994, p. 118.

¹²¹² CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 120.

¹²¹³ CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 120.

¹²¹⁴ CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 120.

¹²¹⁵ CAMPS 1993a, p. 65, *idem* 2002-2003, p. 246 i JONGELING 1994, p. 121.

¹²¹⁶ CAMPS 1993a, p. 66, *idem* 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 123.

¹²¹⁷ CAMPS 1993a, p. 66, *idem* 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 127.

¹²¹⁸ CAMPS 1993a, p. 66, *idem* 2002-2003, p. 248 i JONGELING 1994, p. 130.

¹²¹⁹ CAMPS 1993a, p. 66, *idem* 2002-2003, p. 248 i JONGELING 1994, p. 131.

¹²²⁰ CAMPS 1993a, p. 67 i *idem* 2002-2003, p. 248.

¹²²¹ CAMPS 1993a, p. 67, *idem* 2002-2003, p. 249 i JONGELING 1994, p. 134.

¹²²² CAMPS 1993a, p. 67, *idem* 2002-2003, p. 248 i JONGELING 1994, p. 134.

Zeugitana; CIL 16271, *Sicca Veneria*, Zeugitana; 17563, *Calama*, Numídia), en epigrafia neopúnica *sys'y* (*Ciuitas, Pophthensis = Ksiba Mraou*, N 3, Numídia)¹²²³, *Siso* (CIL 17510, *Calama*, Numídia), *Sissi* (genitiu, IALg2 2547, *Celtianis*, Numídia occidental), *Sissin* (CIL 25754, *Thuburnica* Zeugitana occidental), *Sissioi* (IALg2 3217, *Celtianis*, Numídia occidental), *Sissoi* (CIL 4955, *Thubursicu Numidarum*) *Sissonies* (CIL 15779, *Masculula*, Zeugitana), *Sissonia* (CIL 12777, 16054, *Sicca Veneria*, Zeugitana; IALg 1567, *Agbia*, Zeugitana)¹²²⁴.

75. *Sizayr*: nom d'home localitzat a Lepcis Magna (IRT 743)¹²²⁵: DMS / SIZ AYR / FAVSTINI / CVNNI.
76. *Stachao*: nom d'home austurià de Tripolitània (Ammià Marcel·lí 18, 6, 3)¹²²⁶.
77. *Stiddin*: nom d'home localitzat a Sabrata (IRT 219) i Lepcis Magna (IRT 236)¹²²⁷; també hi ha, a Sabrata, *Stidin* (IRT 219). Jongeling l'enllaça amb *Siddin* (CIL 9106, *Auzia*, Mauretània Sitifiana), *Siddina* (CIL 9077, 9016, *Auzia*), *Siddine* (CIL 20179, *Cuicul*, Numídia occidental), *Siddini* (genitiu), *Sidin* (IALg 3697, *Theueste*, Numídia oriental), *Sidina* (CIL 17121, *Henchir el-Hammam*, Numídia), *Tziddin* (CIL 25168, Cartago, Zeugitana), *Tsedden* (IALg 2947, Numídia), *Šiddin*, *Šidin*, *Seddina* (IALg 1782, *Thubursicu Numidarum*), *Sedeni* (IALg 921, *Thagaste*, Numídia), *Ziddinae* (datiu, IAM 94, *Banasa*, Mauretània Tingitana), *Ziddini* (genitiu), *Ziddinus*, *Tidin* (CIL 23391, *Mididi*, Bizacena) i amb ÇDN (RIL 376, 456, 463, 468, 608, 694, 966, 972, 973, 975) de l'epigrafia líbica¹²²⁸. També podria remetre a això un nom d'una inscripció neopúnica trobada a *Wadi el-Amud* (també a Tripolitània) *y'šdn*¹²²⁹. Es tracta d'un nom molt freqüent tant en l'epigrafia llatina com la líbica, i no és gaire probable —segons el judici de Jongeling— que sigui púnic. És versemblant que remeti a això el nom femení *Šidīnt* o *Šidīn(ā)t* que apareix a les cròniques ibadites medievals de Nefussa¹²³⁰, que confirma el caràcter faringalitzat de la sibilant d'aquest mot. Des del punt de vista de l'amazic, hi ha un bon agafador en la família lèxica de *ižad / iżid* 'ésser dolç', verb panamazic (dialectes del nord, tuareg i àdhuc zenaga)¹²³¹. Mitjançant el sufix *-an* es forma el nom *ažidan* '(el) dolç', freqüent també en l'antroponímia cabilenca moderna, per

¹²²³ JONGELING 2008, p. 361: "How the vocalization of these names should be accounted for, when the name is to be explained as Semitic, remains, however, unclear".

¹²²⁴ JONGELING 1994, p. 135, s.u. *sisoi*.

¹²²⁵ JONGELING 1994, p. 135.

¹²²⁶ CAMPS 1993a, p. 69, *idem* 2002-2003, p. 250 i JONGELING 1994, p. 136.

¹²²⁷ CAMPS 1993a, p. 69, *idem* 2002-2003, p. 250 i JONGELING 1994, p. 136.

¹²²⁸ JONGELING 1994, p. 132, s.u. *siddin*.

¹²²⁹ Vegeu *infra*, § 9.2.2, s.u.

¹²³⁰ Vegeu LEWICKI 1955, n° 190, pp. 139-140.

¹²³¹ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 911, DALLET 1982, pp. 928-929 i TAINE-CHEIKH 2008, p. 634.

exemple¹²³². Això no obstant, l'anàlisi de l'antropònim antic a partir de la morfologia amaziga és problemàtica, atès que l'estudi de les diferents variants emmena a postular, d'una banda, una terminació en *-in* —les variants gràfiques amb *-en* es deuen, probablement, al timbre [I], allòfon de /i/ en contextos de faringalització— i la segona radical tensa. En cabilenc, al tema d'aorist /*izid*/ s'oposa un tema de perfectiu *zid*¹²³³. Com que el participi dels verbs estatius de qualitat es forma a partir del tema de perfectiu i la terminació *-ən* (masculí singular), podríem proposar *zidən* 'el qui és dolç'. Com que xevà dels dialectes del nord pot remetre a qualsevol de les tres vocals breus, no és impossible que la terminació del participi en amazic antic fos **-in*¹²³⁴, sobretot tenint en compte que la terminació de plural dels participis és *-nin*. Per a explicar la tensió que suggereix les variants *Siddin*, *Stiddin*, *Tziddin*, etc. podríem pensar que en amazic antic el perfectiu del verb estatiu *izid* es formaria mitjançant la tensió de la segona radical, tal com trobem en molts altres verbs d'estat: *imyr* ~ *mqqur* 'ésser gran', *imlul* ~ *mllul* 'ésser blanc', *ismiḍ* ~ *smmḍ* 'ésser fred', etc. Per tant, suggerim que *Siddin*, *Stiddin*, *Tziddin*, etc. transcriuen **ziddin* 'el qui és dolç', participi masculí singular paleoamazic del perfectiu del verb estatiu *izid*.

78. *Tammassa*: nom de dona localitzat a Matmata (ILTun 52)¹²³⁵: AREA TAMMASSA pro Arelia Tamassa¹²³⁶.
79. *Tedni* (genitiu): nom localitzat a Oea (IRT 258)¹²³⁷.
80. *Telluli*: nom d'home localitzat a Matmata (ILTun 51)¹²³⁸: L DOMITIO TELLVLI.
81. *Thaeafa*: nom de dona localitzat a *Tataouine*, a la regió de Matmata (CIL 22770): DMS / FENIO TARQVITAE / MARCELLE MATRE PISSIMAE / BISFIZL . THAEAFA EMILIA RVSILL/A . S . P . F . MATRI SANCTISSIM/AE . VIXIT . ANNIS . LXI . P . M...¹²³⁹
82. *Thaneci* (genitiu): nom de dona localitzat a *Wadi Antar*¹²⁴⁰: THANECI F(iliae) SANMILC.
83. *Thanubda*: nom de dona localitzat a *Wadi Oum el-Agerem* (IRT 906)¹²⁴¹. És possible que les formes *Thanubda* i *Thanubra* (vegeu el nom següent) siguin variants del mateix nom¹²⁴².
84. *Thanubra*: nom de dona localitzat a *el-Amrouni* (CIL 22758)¹²⁴³. Vegeu *Thanubda*, s.u.

¹²³² DALLET 1982, p. 929.

¹²³³ NAÏT-ZERRAD 2001, p. 89, § 4.1.3.3.

¹²³⁴ Sobre la restitució del participi paleoamazic, vegeu *infra*, § IX.6.6.1.

¹²³⁵ CAMPS 1993a, p. 69, *idem* 2002-2003, p. 251 i JONGELING 1994, p. 140.

¹²³⁶ A AVRE[LI]A no es llegeix LI per un defecte de la pedra, segons nota l'editor.

¹²³⁷ CAMPS 1993a, p. 69 i *idem* 2002-2003, p. 252.

¹²³⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 141.

¹²³⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 141.

¹²⁴⁰ CAMPS 1993a, p. 69, *idem* 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 141.

¹²⁴¹ CAMPS 1993a, p. 69, *idem* 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 141.

¹²⁴² Vegeu *infra*, § III.9.2.2, s.u. *t'nbr* '.

85. *Thesylgym*: nom de dona localitzat a *Ghirza* (CIL 22661 = IRT 900)¹²⁴⁴. La lliçó no és segura: també s'hi podria llegir *Thefylgum*.
86. *Thualath*: nom localitzat a *Ghirza* (CIL 10991 = IRT 901)¹²⁴⁵.
87. *Ticnet*: nom localitzat *Ksar Koutine* (IL Afr 14)¹²⁴⁶.
88. *Vanammon*: teònim localitzat a *Golas*¹²⁴⁷. Hom pot pensar en un nom teòfor compost d'Ammon, com tants d'altres que hem adduït per a Egipte, com Παραμμων¹²⁴⁸, i, sobretot, per a la Cirenaica, com ara Ιθαλλαμμων, Αλλαμμων, Ιαρθαμμων i Πολλαλλαμμων¹²⁴⁹. La identificació del primer element del compost és dubtosa, per ventura *wa* 'el de' (pronom de suport), per la qual cosa *wa n Ammūn* fóra, en amazic antic, 'relatiu a Ammon', 'ammoni', semblantment a l'antropònim nùmida *Masamon*, probablement *māss* 'senyor' + *Ammūn*¹²⁵⁰.
89. *Varixen*: nom de centurió localitzat a *Golas*¹²⁵¹. Aquest antropònim segment *war* que hem comentat a propòsit de *Gurzil*.
90. *Vasari* (datiu): nom d'home localitzat a *Matmata* (ILTun)¹²⁵²: MIHA VASARI COIVGI. A *Tagast* (CIL 17251 = ILAlg 976) trobem el nominatiu *Vasar*.
91. *Vzale*: nom d'home localitzat a *Wadi Antar* (Tripolitània)¹²⁵³. Vegeu *supra Iuzale*, s.u.
92. *Ysyšan*: nom d'home localitzat a *Wadi Oum el-Agerem* (IRTS 24)¹²⁵⁴.
93. *Zabda*: nom d'home localitzat a *Lepcis Magna* (IRT 754)¹²⁵⁵; també *Zabde*¹²⁵⁶: IEREHEVS ZABDE PALM.
94. *Zurgem*: nom d'home localitzat a *Lepcis Magna* (IRT 729)¹²⁵⁷. Jongeling suggereix que aquest antropònim conté la terminació dels noms en *-gun/-gum/-kum* (com ara *Macargum*).

¹²⁴³ CAMPS 1993a, p. 69 (*Thabubra*) i *idem* 2002-2003, p. 252 (*Thabubra*) i JONGELING 1994, p. 141 (*Thanubra*).

¹²⁴⁴ CAMPS 1993a, p. 69 i JONGELING 1994, p. 142.

¹²⁴⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 141

¹²⁴⁶ CAMPS 1993a, p. 70 i *idem* 2002-2003, p. 252.

¹²⁴⁷ Vegeu *Africa Romana* 7, 1990, p. 154, CAMPS 1993, p. 71 i *idem* 2002-2003, p. 254.

¹²⁴⁸ Vegeu *supra*, § I.5.3.

¹²⁴⁹ Vegeu *supra*, § II.4.6.

¹²⁵⁰ Vegeu *infra*, § VI.9.1.

¹²⁵¹ Vegeu *Africa Romana* 7, 1990, p. 155, CAMPS 1993a, p. 71 i *idem* 2002-2003, p. 254.

¹²⁵² CAMPS 1993a, p. 71, *idem* 2002-2003, p. 255 i JONGELING 1994, p. 147.

¹²⁵³ CAMPS 1993a, p. 69 (*Uzale*), *idem* 2002-2003 (*Uzale*), p. 252 i JONGELING 1994, p. 141 (*uuzale*).

¹²⁵⁴ CAMPS 1993a, p. 72, *idem* 2002-2003, p. 255 i JONGELING 1994, p. 151.

¹²⁵⁵ CAMPS 1993a, p. 72, *idem* 2002-2003, p. 256 i JONGELING 1994, p. 152.

¹²⁵⁶ JONGELING 1994, p. 152.

¹²⁵⁷ CAMPS 1993a, p. 73, *idem* 2002-2003, p. 257 i JONGELING 1994, p. 156.

9.2. Antropònims libis en l'epigrafia púnica tardana de Tripolitànica

9.2.1. Introducció

Tripolitànica constitueix un espai preferent en l'estudi de l'epigrafia púnica. Després de la destrucció de Cartago el 146 aC, les inscripcions en llengua púnica minven radicalment al territori de l'antic estat cartaginès i en altres àrees d'influència púnica. A Tripolitànica, en canvi, les inscripcions en púnic es mantenen en ús, de manera que la setantena d'inscripcions púniques en alfabet llatí que es coneixen procedeixen totes de Tripolitànica¹²⁵⁸. Només de Tripolitànica hi ha testimoniatge epigràfic del púnic fins als segles III i IV dC¹²⁵⁹. Les inscripcions llatinopúniques es documenten no tan sols als *emporia* de la costa sinó fins i tot al predesert tripolità. L'existència d'inscripcions llatinopúniques en regions interiors de Tripolitànica ha fet pensar a alguns autors en l'adopció del púnic entre les poblacions líbies de l'interior¹²⁶⁰. El púnic d'algunes d'aquestes inscripcions tardanes llatinopúniques presenta trets evolutius tals que hom va pensar que podrien ser en llengua "líbia"¹²⁶¹. Si bé la llengua d'aquestes inscripcions no ha estat tractada sempre de manera adequada des del punt de vista sociolingüístic¹²⁶², els epigrafistes estan d'acord avui dia que representa un estadi tardà de la llengua púnica¹²⁶³. Com que, tot recentment, han aparegut dues contribucions majors, la tesi de R.M. Kerr dedicada a les inscripcions llatinopúniques¹²⁶⁴ i el manual d'inscripcions neopúniques de K. Jongeling¹²⁶⁵, hem cregut pertinent d'incloure en l'apartat d'antroponímia líbia de Tripolitànica no tan sols

¹²⁵⁸ Hi ha consagrat una tesi doctoral KERR 2007.

¹²⁵⁹ La terminologia que empren semitistes i epigrafistes en general per a referir-se a l'epigrafia púnica és poc reeixida i es presta a equívocs. Però, com que continua vigent, convé que l'aclarim. D'altra banda, no ens escau a nosaltres de canviar-la. Les inscripcions *púniques tardanes* (*late Punic*) són les testimoniades d'ençà de la destrucció de Cartago el 146 aC i inclouen les *neopúniques* i les *llatinopúniques*. Les inscripcions *neopúniques* són les gravades en abjad fenici amb uns trets gràfics específics de les inscripcions púniques antigues. Les inscripcions *llatinopúniques* són les gravades en alfabet llatí (però llengua púnica), i es documenten únicament a Tripolitànica. Vegeu JONGELING & KERR 2005a, pp. 1-2.

¹²⁶⁰ Vegeu ELMAYER 1983 (esp. pp. 92-94) i *idem* 1984.

¹²⁶¹ "Pel momento sembrerebbe che alcune di queste iscrizioni siano redatte in libico per opera di Libi, il cui linguaggio avrebbe subito una profonda influenza del neopunico" (BEGUINOT 1949, p. 19).

¹²⁶² "The Latino-Punic inscriptions are written in a *debased* form of Punic" (ELMAYER 1983, p. 92; la cursiva és nostra). En els mateixos termes, MATTINGLY 1995, p. 163: "Scholars of Punic and neo-Punic have demonstrated that the so-called Latino-Libyan inscriptions of Tripolitania were essentially Latino-Punic in character, though the language was clearly a *rather debased* form of Punic" (la cursiva també és meua).

¹²⁶³ Vegeu l'estat de la qüestió a AMADASI GUZZO 1989. Més recentment, vegeu l'article de KERR 2005.

¹²⁶⁴ KERR 2007.

¹²⁶⁵ JONGELING 2008.

els noms llegats per les fonts llatines (o gregues) sinó també els llegats per les inscripcions púniques, excepcionalment valuosos per a aquesta regió.

9.2.2. Antropònims libis en inscripcions neopúniques de Tripolitània

1. *g'dr*: nom localitzat a Sabrata (N 16)¹²⁶⁶. És una inscripció bilingüe i en el text llatí trobem *A(g)iaduris*.
2. *y'sdn*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹²⁶⁷, a uns 50 km de la ruta que unia l'actual *Mizda* amb *Gheriat*, al *limes tripolitanus*. Com que en epigrafia líbica trobem IZDNM (RIL 122), és possible que es tracti d'un nom libi. El circumfix *y_n* pot remetre a un participi amazic. Pensem que pot remetre als noms *Stiddin*, *Siddin*, *Siddina*, *Siddine*, *Siddini*, *Sidin*, *Sidina*, *Tziddin*, *Tsedden*, que trobem en epigrafia llatina de tota l'Àfrica romana¹²⁶⁸.
3. *lpqy*: teònim localitzat a Lepcis Magna (N 19 bis) i Sabrata (N 2)¹²⁶⁹. La *p* podria transcriure el fonema /f/ paleoamazic, atès que, ni el púnic coneix aquest fonema —i, per tant, no té grafema per a representar-lo—, ni hi ha evidències d'un fonema paleoamazic /p/.
4. *mn*: teònim (Ammon) localitzat a *Breviglieri* (N 1)¹²⁷⁰, a l'interior de la regió de Oea.
5. *bkk*: nom (?) localitzat a *Zauiet el-Mahgiub* (N 2)¹²⁷¹, a prop de Lepcis Magna.
6. *g'tyt*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹²⁷². La transcripció remet a **/gaṭit/* en la llengua dels libis. Una arrel \sqrt{gd} existeix en amazic, a partir de la qual es forma un nom amb vocalització *a_i* i amb la reduplicació de la segona radical, *agḍiḍ* (en protoamazic **ā-gāḍīḍ*) però el significat, 'ocell', fa poc viable l'enllaç; en qualsevol cas, es tracta d'un mot paleoamazic¹²⁷³, amb continuadors àdhuc en els dialectes orientals de Ghadames, Foqaha i Augila, cosa que permet suposar que **gāṭīt* era la designació genèrica de l'ocell també en el paleoamazic de Tripolitània.
7. *g'tydn*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹²⁷⁴.
8. *dd'y*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 29)¹²⁷⁵. Jongeling posa aquest nom en relació amb *Dida*, en epigrafia llatina de Tripolitània (IRT 291, 572), així com també a la resta de l'Àfrica romana: *Didda* (CIL 811), *Dudda* (CIL 5918), *Dudde* (ILA, 1, 2483).

¹²⁶⁶ JONGELING & KERR 2005a, p. 26 i JONGELING 2008, p. 313.

¹²⁶⁷ JONGELING & KERR 2005a, p. 27 i JONGELING 2008, p. 314.

¹²⁶⁸ Vegeu el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **ziddin*.

¹²⁶⁹ JONGELING & KERR 2005a, p. 21 i JONGELING 2008, p. 315.

¹²⁷⁰ JONGELING 2008, p. 316.

¹²⁷¹ JONGELING 2008, p. 321.

¹²⁷² JONGELING & KERR 2005a, p. 27 i JONGELING 2008, p. 328.

¹²⁷³ Vegeu el quadre dialectal a NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 739.

¹²⁷⁴ JONGELING & KERR 2005a, p. 27 i JONGELING 2008, p. 329.

¹²⁷⁵ JONGELING 2008, p. 329.

9. *dmyr*: nom localitzat a *Saniat ben Howedi* (N 2)¹²⁷⁶. Jongeling enllaça aquest nom amb DMR de l'epigrafia líbica.
10. *hksny*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 55)¹²⁷⁷. No està clar que sigui libi; en tot cas, no sembla púnic.
11. *zwṭ*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹²⁷⁸. És possible que es correspongui amb l'antropònim ZTH que apareix a l'epigrafia líbica (RIL 891, 913, 1053) i ZT (RIL 236, 488, 814).
12. *zṭ*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 43)¹²⁷⁹. És possible que estigui relacionat amb el nom anterior. Es tracta, probablement, del nom indígena d'un personatge que oficialment es fa dir *Marsus*.
13. *ṭbhpy*: teònim i nom d'un clan important localitzat a Lepcis Magna (N 3, 9, 13, 14, 15, 16, 20)¹²⁸⁰. En el paral·lel llatí trobem *Tapapi*. El nom apareix com a *Tapapius* (IRT 273, 319), *Tapafius* (IRT 745) i en una inscripció llatino-púnica com a *Typafi* (IRT 828).
14. *ygm k*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 9)¹²⁸¹. Des del punt de vista de l'amazic, es podria pensar en la 3ª persona del singular del perfectiu del verb següent: en tuareg *əgmək* "s'iniciat au secret de (+ un treball), aprendre les élements de l'artisanat, spéc. s'iniciat à lire/écrire"¹²⁸², en zenaga *ägämkäḥ* "épeler (les lettres)"¹²⁸³; en tuareg *tayərt*, aquesta forma és *yəgmāk* 'ell s'ha iniciat en tal o tal altre ofici o en l'escriptura', mentre que en zenaga és *yägämkäḥ*; per afebliment de la tercera radical¹²⁸⁴ de \sqrt{gmk} , trobem en tamaziyt *gmi* "lire un texte lettre par lettre, épeler" i en taixelhit *gmi* "épeler"¹²⁸⁵. En reconstrucció protoamaziga, la tercera radical d'aquest verb fóra una oclusiva palatal sorda */c/. Des del punt de vista semàntic, sembla clar que el significat de 'confegir (les lletres)' deriva d'una especialització del significat primari de 'iniciar-se en un mester'. En aquest cas, fóra raonable pensar **yṽgṽmāk* designaria en el nom d'un títol o funció, més aviat que un nom de persona, tal com infereix, només en base al context de la inscripció, K. Jongeling¹²⁸⁶.

¹²⁷⁶ JONGELING 2008, p. 330.

¹²⁷⁷ JONGELING 2008, p. 331.

¹²⁷⁸ JONGELING & KERR 2005a, p. 27 i JONGELING 2008, p. 332.

¹²⁷⁹ JONGELING 2008, p. 332.

¹²⁸⁰ JONGELING & KERR 2005a, p. 19 i JONGELING 2008, p. 335.

¹²⁸¹ JONGELING 2008, p. 336.

¹²⁸² PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 222, *sub radice* \sqrt{gmk} .

¹²⁸³ TAINE-CHEIKH 2008, p. 194, *sub radice* \sqrt{gmkh} .

¹²⁸⁴ Els casos de variacions entre *k* i *y* en com a tercera radical dels verbs han estat analitzats per KOSSMANN 1999, pp. 186-192. L'exemple del verb que ens ocupa apareix evocat a la p. 188, n° 534.

¹²⁸⁵ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 814, *sub radice* \sqrt{gmy} 2.

¹²⁸⁶ "this unexplained word may be a Berber cognomen, as many Berber names begin with *y-*, or it may be explained as a title or function" (JONGELING 2008, *loc. cit.*).

15. *ywbz l'n*: nom localitzat a *el-Amrouni* (N 1)¹²⁸⁷. És una inscripció bilingüe i en el text llatí trobem *Iuzale*¹²⁸⁸.
16. *ywnthn*: nom localitzat a Sabrata (N 16)¹²⁸⁹. En la part llatina trobem *Iu[]hn*.
17. *ywr [t] 'n*: nom localitzat a *el-Amrouni* (N 1)¹²⁹⁰. En la part llatina trobem *Iurathe*¹²⁹¹.
18. *yhn*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 37)¹²⁹².
19. *ymrr*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1), així com també a *Henchir Oum Guerguer* (N 1)¹²⁹³, a la vora de l'antiga *Sicca Veneria*, a l'oest de Zeugitana, molt a prop ja de Numídia. Camps ho vocalitza en *Yamrur*¹²⁹⁴.
20. *ynkd 'sn / ytkd 'sn*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹²⁹⁵.
21. *kltn*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 38)¹²⁹⁶.
22. *lwbym*: indicació de l'etnònim dels libis localitzat a *Breviglieri* (N 1) en la combinació *šd l(w)bym* 'àrea dels libis'¹²⁹⁷.
23. *m 'snk 'w*: nom localitzat a *Breviglieri / Ras el-Hadagia* (N 1)¹²⁹⁸.
24. *m 'šwkn*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹²⁹⁹. Es inscripcions llatines ho trobem com a *Masaucan*¹³⁰⁰.
25. *m 'qr*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 2, 18)¹³⁰¹. En la part llatina apareix adaptat com a *Macri*.
26. *m 'šwkk š 'n*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹³⁰².
27. *mšly*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹³⁰³. Formalment, es podria enllaçar amb *āmazlay* "homme qui compose un assortiment de marchandises; homme qui distingue entre des personnes"¹³⁰⁴, nom d'agent derivat del verb *azlay* "mettre à part, assortir de

¹²⁸⁷ JONGELING & KERR 2005a, p. 13 i JONGELING 2008, p. 337.

¹²⁸⁸ Vegeu *supra*, § 9.1, s.u.

¹²⁸⁹ JONGELING 2008, p. 337.

¹²⁹⁰ JONGELING & KERR 2005a, p. 13.]

¹²⁹¹ Vegeu *supra*, § 9.1, s.u.

¹²⁹² JONGELING 2008, p. 338.

¹²⁹³ JONGELING & KERR 2005a, p. 27 i JONGELING 2008, p. 339: "Berber name of the type beginning with *y*".

¹²⁹⁴ CAMPS 2002-2003, p. 255.

¹²⁹⁵ JONGELING & KERR 2005a, p. 27 i JONGELING 2008, p. 339.

¹²⁹⁶ JONGELING 2008, p. 343.

¹²⁹⁷ JONGELING 2008, p. 345.

¹²⁹⁸ JONGELING & KERR 2005a, pp. 14-15 i JONGELING 2008, p. 353.

¹²⁹⁹ JONGELING & KERR 2005a, p. 15 i JONGELING 2008, p. 353.

¹³⁰⁰ Vegeu *supra*, § 9.1, s.u.

¹³⁰¹ JONGELING & KERR 2005a, pp. 16 i 20 i JONGELING 2008, p. 353. Vegeu també *supra*, § 9.1, s.u. *Macarcum* i el dossier de conjunt *infra*, § IX.8.2, s.u. **mäqqur*.

¹³⁰² JONGELING 2008, p. 355.

¹³⁰³ JONGELING 2008, p. 355: "A nisbe adjective, derived from the name of a tribe?".

¹³⁰⁴ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 918, *sub radice* √zly.

III. TRIPOLITÀNIA

marchandises; distinguer”¹³⁰⁵; contextualment es podria justificar per la situació de *Wadi el-Amud*, a prop del bastió del *limes tripolitanus* de *Gheriat*; com que, en la inscripció, no està clar que *mšly* sigui un antropònim, podria designar algú vinculat amb alguna activitat comercial relacionada amb el proveïment del *limes*. En tal cas, la forma paleoamaziga es restituiria com **mašlay*.

28. *mšdygn*’: nom localitzat a Lepcis Magna (N 54)¹³⁰⁶.
29. *mt*’*by*: nom localitzat a *el-Amrouni* (N 1)¹³⁰⁷.
30. *nglby*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹³⁰⁸.
31. *nymr*’*n*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 2)¹³⁰⁹. Segurament s’ha d’enllaçar amb *Nimmire* i altres formes semblants en epigrafia llatina¹³¹⁰.
32. *nkspn*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 60)¹³¹¹, probablement relacionat amb *nkspn* a *Breviglieri* (N 1).
33. *n*’*mrr*: nom localitzat a *Breviglieri* (N 1)¹³¹². Relacionat amb *ymrr*?
34. *npt*’*n*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 59)¹³¹³ que Jongeling enllaça amb *Nifaten* de Corip (8, 481).
35. *’dymn*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 9)¹³¹⁴.
36. *’yg*’: nom localitzat a Lepcis Magna (N 2)¹³¹⁵.
37. *’sly*’*n*: nom de dona localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹³¹⁶. També hi ha *’sly*’*t* (IPT 79,4).
38. *’rks*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 44)¹³¹⁷.
39. *pyl*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 57)¹³¹⁸, segurament relacionat amb *pyln* de la mateixa ciutat (N 13).
40. *p*’*byt*: nom localitzat a *Tarhuna* (N 1)¹³¹⁹.
41. *šywk*: nom localitzat a *Wadi el-Amud* (N 1)¹³²⁰.
42. *š*’*sydw*’*sn*: nom localitzat a *Breviglieri* (N 1)¹³²¹.

¹³⁰⁵ *Ibidem*.

¹³⁰⁶ JONGELING 2008, pp. 355-356.

¹³⁰⁷ JONGELING 2008, p. 356: “a nisbe adjective derived from an unknown (tribal?) name”.

¹³⁰⁸ JONGELING 2008, pp. 357-358: “a nisbe adjective, derived from the name of a tribe?”.

¹³⁰⁹ JONGELING & KERR 2005a, p. 28 i JONGELING 2008, p. 358. Vegeu, dels noms en inscripcions llatines, el n° 64 *Nimmire*.

¹³¹⁰ Vegeu *supra*, § 9.1, s.u.

¹³¹¹ JONGELING 2008, p. 358.

¹³¹² JONGELING 2008, p. 359.

¹³¹³ JONGELING 2008, p. 359.

¹³¹⁴ JONGELING 2008, p. 364.

¹³¹⁵ JONGELING & KERR 2005a, p. 16 i JONGELING 2008, p. 366.

¹³¹⁶ JONGELING & KERR 2005a, p. 27 i JONGELING 2008, p. 367.

¹³¹⁷ JONGELING 2008, p. 367.

¹³¹⁸ JONGELING 2008, p. 368.

¹³¹⁹ JONGELING & KERR 2005a, p. 26 i JONGELING 2008, p. 370.

¹³²⁰ JONGELING & KERR 2005a, p. 27 i JONGELING 2008, p. 370.

¹³²¹ JONGELING & KERR 2005a, pp. 14-15 i JONGELING 2008, p. 376.

43. *šp 'w'*: nom localitzat a Lepcis Magna (N 55)¹³²².
 44. *t'nbr'*: nom localitzat a *el-Amrouni* (N 1)¹³²³. És una inscripció bilingüe i en el text llatí trobem *Thanubra*¹³²⁴.

9.2.3. Antropònims líbics en inscripcions llatínopúniques de Tripolitània

1. *Bibi*: nom localitzat a *Gsar Doga* (LP1)¹³²⁵.
2. *Chyridid*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP2)¹³²⁶. Els editors ho enllacen amb KRDD de tres inscripcions líbiques (RIL 418, 638, 640).
3. *Dasama*: nom localitzat a *Bir Shmech* (LP1)¹³²⁷. Els editors ho enllacen, amb reserves, amb DSMS (RIL 102).
4. *Duniad*: nom localitzat a *Gsar el Azaiz* (LP1)¹³²⁸. Els editors ho enllacen, amb reserves, amb *Tunada* (ILAf 192) i *Tadanum* (Corip 7, 605).
5. *Iarnuhan*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP14)¹³²⁹.
6. *Isachu*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP4)¹³³⁰. Els editors ho enllacen, amb reserves, amb *Isaguas* (Corip 5, 218) i YSKW (RIL 799).
7. *Iasicuarlul*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP9)¹³³¹. Els editors ho analitzen com *Iisicuar* + “common Libyco-Berber suffix *-lu*”¹³³².
8. *Iasiguari*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP14)¹³³³.
9. *Iylul / Iyllul*: noms localitzats a *Wadi Oum el-Agerem* (LP2 i LP1, respectivament)¹³³⁴.
10. *Kalli*: nom localitzat a la Sirte (LP12)¹³³⁵.
11. *Macarcum*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP1)¹³³⁶. Es retroba amb la mateixa transcripció en un text llatí de Ghadames inèdit, segons els editors¹³³⁷.
12. *Machrus*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP1)¹³³⁸.
13. *Masaucan*: nom localitzat a *Wadi Oum el-Agerem* (LP1, LP2)¹³³⁹.

¹³²² JONGELING 2008, p. 377.

¹³²³ JONGELING & KERR 2005a, p. 13 i JONGELING 2008, p. 379.

¹³²⁴ Vegeu *supra*, § 9.1, s.u. *Thanubda* i *infra*, § 9.2.3, s.u. *thanubda*.

¹³²⁵ JONGELING & KERR 2005a, p. 66. Vegeu també *supra*, § 9.1, s.u. *Bibi*.

¹³²⁶ JONGELING & KERR 2005a, pp. 60-61.

¹³²⁷ *Idem*, pp. 62-63.

¹³²⁸ *Idem*, pp. 64-65.

¹³²⁹ *Idem*, p. 62.

¹³³⁰ *Idem*, p. 61.

¹³³¹ *Idem*, pp. 61-62.

¹³³² Vegeu *supra*, § 9.1, s.u. *Is(s)iguar*.

¹³³³ JONGELING & KERR 2005a, p. 62.

¹³³⁴ *Idem*, pp. 76-77.

¹³³⁵ *Idem*, p. 74.

¹³³⁶ *Idem*, pp. 59-60.

¹³³⁷ Vegeu *supra*, § 9.1, s.u. *Macargun*.

¹³³⁸ JONGELING & KERR 2005a, pp. 59-60.

III. TRIPOLITÀNIA

14. *Masthalul*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP2)¹³⁴⁰.
15. *Maoricama* : nom d'home localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP4)¹³⁴¹.
16. *Mylthe*: nom localitzat a Lepcis Magna (LP3)¹³⁴². Els editors ho enllacen amb *Milth.n* (*Wadi Oum el-Agerem* LP1).
17. *Mythicsin*: nom localitzat a Lepcis Magna (LP3)¹³⁴³.
18. *Nasif*: nom localitzat a *Ghirza* (LP1), *Wadi Oum el-Agerem* (LP2) i Lepcis Magna (LP3)¹³⁴⁴. Notem *n* (fi 3ª línia) /*asif* (inici 4ª línia) a la inscripció de *Ghirza*.
19. *Sabare*: nom localitzat a *Bir Shmech* (LP1)¹³⁴⁵. Els editors ho enllacen amb *Sabarro* (CIL 1639).
20. *Saicham*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP1)¹³⁴⁶.
21. *Sarunu*: nom localitzat a *Zliten* (LP1)¹³⁴⁷.
22. *Sysan*: nom localitzat a *Wadi Oum el-Agerem* (LP1) i *Gsar el Azaiz* (LP1)¹³⁴⁸.
23. *sonmon*: nom (o títol?) localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP1)¹³⁴⁹.
24. *Thanubda*: nom localitzat a *Wadi Oum el-Agerem* (LP2)¹³⁵⁰.
25. *Thualath*: nom localitzat a *Ghirza* (LP1)¹³⁵¹.
26. *Vdruna*: nom localitzat a *Gsar el-Azaiz* (LP1)¹³⁵².
27. *Yriraban*: nom localitzat a *Bir ed-Dreder* (LP1, LP9)¹³⁵³.

9.3. Conclusions

Els prop de 160 antropònims libis tripolítans catalogats entre els que procedeixen de fonts llatines i els que procedeixen de fonts púniques tardanes permeten observar una certa continuïtat onomàstica entre els libis de Tripolitània i els de regions més occidentals de l'Àfrica del Nord a l'antiguitat, particularment amb les més properes, a saber Zeugitana, Bizacena i Numídia¹³⁵⁴. De les migrades evidències de

¹³³⁹ JONGELING & KERR 2005a, pp. 75-76. Vegeu *supra*, § 9.1, s.u. *Masaucan* i § 9.2.2, s.u. *m'šwkn*.

¹³⁴⁰ JONGELING & KERR 2005a, pp. 60-61.

¹³⁴¹ JONGELING & KERR 2005a, p. 61. Vegeu també *supra*, § 9.1, s.u. *Mesigama*.

¹³⁴² *Idem*, pp. 68-69.

¹³⁴³ *Ibidem*.

¹³⁴⁴ *Idem*, pp. 67-68. Vegeu també *supra*, § 9.1, s.u. *Nasif*.

¹³⁴⁵ *Idem*, pp. 62-63.

¹³⁴⁶ *Idem*, pp. 59-60.

¹³⁴⁷ *Idem*, pp. 78-79.

¹³⁴⁸ *Idem*, pp. 75-76 i 64-66.

¹³⁴⁹ *Idem*, pp. 59-60.

¹³⁵⁰ *Idem*, pp. 76-77. Vegeu *supra*, § 9.1, s.u. *Thanubda* i § 9.2.2, s.u. *t'nbr'*.

¹³⁵¹ *Idem*, p. 67-68.

¹³⁵² *Idem*, pp. 64-66.

¹³⁵³ *Idem*, pp. 59-60 i 61-62.

¹³⁵⁴ Dediquem un apartat específic a les continuïtats antroponímiques prenent en consideració tota l'onomàstica tractada en tots els capítols *infra*, § IX.8.4,

continuïtat onomàstica amb les regions orientals (Cirenaica, Marmàrica, Egipte) no sabríem extreure'n gaires conclusions, a causa del relativament petit corpus d'antroponímia cirenea¹³⁵⁵, sense comptar amb la major antiguitat de les fonts epigràfiques gregues de la Cirenaica. L'heterogeneïtat de fonts antroponímiques de Tripolitània és molt beneficiosa per a l'investigador, perquè la diferent manera com l'epigrafia llatina (amb les seves vocalitzacions) i l'epigrafia neopúnica (amb un inventari consonàntic més afí al del paleoamazic) transcriuen noms libis ens permeten en alguns casos restituir antropònims paleoamazics amb garanties. Així, mentre que a partir de la notació grega Μακκυρ (Cirenaica) i les llatines *Maccarus*, *Macer* (i formes compostes *Macarcum*, *Macargum*, *Macurgum*, *Maccurassan*, *Macurtam*), a penes podríem dirimir el punt d'articulació, velar o uvular, de la segona radical del lexema, en canvi, la transcripció púnica *m'qr*, llengua que distingeix /k/ ~ /q/ fonològicament i grafemàticament, ens permet assegurar un lexema paleoamazic **māqur* '(ell) és gran'. Només en casos així, que ofereixen certes garanties, ens hem atrevit a identificar lexemes concrets d'antropònims antics; en la major part dels casos ens hem reprimat d'aportar etimologies amazigues a qualsevol preu, i és que la manca de motivació —generalment— del significat en relació amb l'individu (antropònim), comunitat (etnònim) o accident geogràfic (topònim) significat fa més difícil la identificació lexemàtica dels noms propis que la dels noms comuns. Finalment, deixem per al capítol IX la discussió del valor morfològic paleoamazic que hom pot atribuir a determinats segments recurrents en els antropònims libis tripolitanos, que tractem conjuntament —per bé que assenyalant-ne la procedència— amb els de la resta d'antropònims libis/maures de les altres regions.

10. Algunes consideracions sobre la pervivència del púnic a Tripolitània

10.1. L'especificitat de la punicitat tripolitana

A l'hora de tractar la pervivència de la punicitat a Tripolitània, els historiadors, en general, no estableixen diferències —creiem que a tort— entre els diversos àmbits en què procedí la romanització cultural. En el present treball és indefugible donar compte del vessant lingüístic, però no per això deixarem d'assenyalar que els processos de romanització —o de reafirmació "púnica" o "lìbica"— no foren els mateixos en la llengua que en l'arquitectura i l'urbanisme, en l'onomàstica que en la religió, en l'administració política que en l'art, en

de manera que ens estalviem aquí de documentar les evidències d'aquestes conclusions.

¹³⁵⁵ Vegeu *supra*, § II.4.

III. TRIPOLITÀNIA

les tècniques d'explotació agrària que en l'organització social. El fet que l'arquitectura, l'escultura i l'urbanisme dels *emporìa* tripolitàns fossin àmpliament deutors de l'usatge alexandrí fins al s. I dC i que d'ençà d'aleshores s'emmotllessin al classicisme renaixent de l'art romà és degut a un procés de romanització que no té per què coincidir amb la llatinització dels mateixos emporis. La troballa de construccions arquitectòniques d'acord amb l'estil de l'*opus africanum* a les muntanyes i al predesert de Tripolitània delata un influx arquitectònic púnic sobre els libis autòctons d'aquestes regions, però no necessàriament —s'haurà de verificar amb altres mètodes i amb altres fonts— una implantació demogràfica i lingüística púnica. Fins i tot aquells que han tractat la qüestió lingüística de manera particular han comès dos errors de mètode ben manifestos, que tractarem més endavant: (1) un error geogràfic consistent a extrapolar a Tripolitània situacions lingüístiques d'altres regions, com ara la Numídia nord-oriental, Zeugitana i Mauretània; (2) un error sociolingüístic i pragmàtic consistent a generalitzar a tots els estrats socials i a totes les situacions comunicatives fets de llengua procedents de fonts que no són atribuïbles més que a certs grups socials i a determinades condicions pragmàtiques. Del primer error podríem donar molts exemples, però bastarà aquí una citació d'un excel·lent coneixedor de la Tripolitània antiga, D. Mattingly: "St Augustine's well-known comments on the survival of Punic in rural areas should be taken at face value, particularly in view of the unequivocal evidence from rural Tripolitania"¹³⁵⁶. Al nostre entendre, el testimoni d'Agustí és pertinent¹³⁵⁷ *només* per a certes contrades de la Numídia nord-oriental que s'esqueien a més de mil quilòmetres de Lepcis Magna, travessant la serralada prelitoral (Nefussa, Matmata), l'*Erg* predesèrtic i desèrtic (dominat per la tribu dels *Arzuges*, al sud de Bizacena i nord-oest de Tripolitània), el *Tritonis palus* i els altres *chotts* sud-bizacens i el litoral de la Zeugitana —en cas que fem marrada— o les Altes Estepes, les muntanyes de Tebessa, la Dorsal i l'Atlas Tel·lià —en cas que vulguem fer dreuera—¹³⁵⁸. És obvi, des de molts punts de vista —demogràfic, social, polític, orogràfic, econòmic—, que les condicions per a la pervivència del púnic no eren les mateixes a Tripolitània que a la Numídia d'Hipona i Tagast, i per això han de ser estudiades de manera diferenciada. El segon tipus d'error que hem tipificat el podem exemplificar a través d'una cita extreta del mateix Mattingly: "the monarchies of *Mauretania* and *Numidia* were highly Punicized and the widespread influence of Punic culture and language among some of the other tribal groups is likely"¹³⁵⁹. La influència púnica en l'administració

¹³⁵⁶ MATTINGLY 1995, p. 162.

¹³⁵⁷ Ja discutirem en el capítol dedicat a Numídia (*infra*, § VI.10) com creiem que s'han d'analitzar els testimoniatges augustinians sobre la pervivència del púnic.

¹³⁵⁸ Vegeu els mapes n° 3 i 4. Vegeu també *infra*, VI.10.2.3.

¹³⁵⁹ MATTINGLY 1987, p. 75, repetit a *idem* 1995, p. 162. Per a l'autor, fins i tot moltes subtribus dels *Gaetuli* i dels *Macaë* que havien dut a terme el desenvolupament agrícola "spoke Punic and had some cultural associations

de la dinastia massil de la Numídia de Massinissa¹³⁶⁰ i en la de la dinastia masesil de la Mauretània de Sifax¹³⁶¹, manifesta en la numismàtica, no es pot fer extensible a altres estrats socials que els de les classes dirigent i mercadera ni a funcions comunicatives altres que l'administrativa i la comercial, tot i que això ho discutirem específicament en els apartats relatius a cada regió en particular. El que concloem d'aquestes consideracions és que els arguments sobre la pervivència del púnic a Tripolitània han de basar-se en evidències procedents de la mateixa Tripolitània.

10.2. Fonts àrabs que hom ha adduït per a defensar la pervivència del púnic fins a l'edat mitjana

Ha originat expectatives sobre la pervivència del púnic al s. X dC en alguns pobles a l'est i a l'oest de Trípoli (antiga Oea), concretament a la ciutat de Surt, un passatge del geògraf de *Walbah* (antiga *Onuba* i moderna Huelva) Abū 'Ubayd al-Bakrī, que W. MacGuckin de Slane va traduir de la següent manera:

“Ils parlent une espèce de jargon qui n'est ni arabe, ni persan, ni berber, ni copte; personne ne peut les comprendre, excepté eux-mêmes. Leur caractère est tout à fait opposé de celui des habitants de Tripoli, qui sont les plus aimables des hommes dans leurs rapports sociaux”¹³⁶².

La ciutat de Surt (actualment *Medinet es-Sultan*) és l'antiga *Macomades Syrtis*, situada al bell mig de la Gran Sirte, a l'est de la desembocadura del riu *Tlal*¹³⁶³. Alguns estudiosos han pensat que aqueixa llengua estranya que no és ni àrab, ni persa, ni berber, ni copte podria ser el púnic, en base a un passatge no gaire posterior de la mateixa obra d'al-Bakrī que MacGuckin de Slane va traduir així:

“Aux environs de la ville [de Tripoli] on voit des Coptes, habillés comme les Berbers, mais parlant la langue copte”¹³⁶⁴.

with the Libyphoenices” (*idem*, 1995, p. 163); “Although the rural population were Punicized to a degree and seem to have spoken Punic, they were not strictly Libyphoenicians and there is no certain evidence for ‘colonists’ sent out beyond their *territoria* by the Tripolitanian towns. However, a small number of civilian names encountered in the Bu Njem documents appear to be Aramean or Syrian in origin: Aban, Barlas, Malchus” (*ibidem*).

¹³⁶⁰ Vegeu *infra*, §§ VI.1.1 i VI.2.

¹³⁶¹ Vegeu *infra*, § VII.1.

¹³⁶² Ed. MACGUCKIN DE SLANE 1857, p. 19 (de la traducció francesa) i p. 6 (del text àrab).

¹³⁶³ Vegeu-ne la localització al mapa nº 3.

¹³⁶⁴ Ed. MACGUCKIN DE SLANE 1857, p. 20 (de la traducció francesa) i p. 7 (del text àrab).

III. TRIPOLITÀNIA

De Slane edita la lliçó *Aqbāt* ‘coptes’ i *al-qubtiyya* ‘(llengua) copta’ del manuscrit de l’Escorial¹³⁶⁵, bo i advertint, en nota, que tres manuscrits donen la lliçó *Anbāt* ‘nabateus’¹³⁶⁶. La lliçó *Anbāt* ha estat preferida per T. Lewicki, que la justifica entenent que *Anbāt*, en els autors àrabs medievals, designa no solament els antics nabateus (poble arameïon del sud de Jordània i Canaan i nord d’Aràbia), sinó també la població semítica urbana i pagesa de Síria i Iraq que parlava diverses varietats aramees, per la qual cosa, en aquest passatge, “els nabateus” serien els únics semites que hi havia al nord d’Àfrica abans de l’arribada dels àrabs, és a dir els púnics¹³⁶⁷. La connexió entre Surt i la rodalia de Trípoli proposada per Lewicki creiem que no està pas justificada, per tal com, en el cas de la rodalia de Trípoli, s’especifica la llengua que parlen —fins i tot si les lliçons dels manuscrits donen diversament “nabateus” i “coptes”—, mentre que, en el cas de Surt, al-Bakrī no sap de quina llengua es tracta. Evidentment, el fet que al-Bakrī no estableixi cap connexió entre la situació lingüística de Surt i la de la rodalia de Trípoli, d’altra banda indrets força allunyats (a deu jornades de camí)¹³⁶⁸ i separats per les valls antigament poc punicitzades i dominades pels *Macaë* del *Sofeggine*, *Zem-Zem* i *Kebir*, no exclou que la llengua parlada en algun d’aquests indrets fos el púnic. Lewicki exclou la lliçó *Aqbāt* ‘coptes’ entenent que “nous ne connaissons, dans les sources écrites, aucune mention d’une migration des Coptes en Tripolitaine”¹³⁶⁹. Ara bé, amb el mateix tipus de raonament, hem de notar que al-Bakrī diu que gairebé tots els habitants d’*Agedabia* (l’antiga *Corniclanum*, a la Cirenaica, a l’est de les *Arae Philaenorum*)¹³⁷⁰ són *Aqbāt* (o *Anbāt*, segons els manuscrits)¹³⁷¹. Com es podria justificar la presència de púnics en una ciutat a l’est de les *Arae Philaenorum* si no és amb anterioritat a la conquesta arabomusulmana del s. VII dC? Ara bé, tal establiment ni està testimoniats¹³⁷² ni és concebible, mentre que un establiment copte a la Cirenaica (i fins a Tripolitània), encara que no estigui altrament testimoniats sí que és concebible. Per acabar, notem que la diferència de lliçó existeix només entre *Aqbāt* i *Anbāt*, mentre que tots els manuscrits donen *al-qubtiyya* ‘llengua copta’ en el passatge de la rodalia de Trípoli.

¹³⁶⁵ *Op. cit.*, p. 20, n. 4.

¹³⁶⁶ *Ibidem*, n. 2.

¹³⁶⁷ LEWICKI & KOTULA 1986, p. 259.

¹³⁶⁸ Cf. MACGUCKIN DE SLANE 1857, p. 19 (de la traducció francesa) i p. 6 (del text àrab).

¹³⁶⁹ *Loc. cit.*

¹³⁷⁰ Vegeu-ne la localització al mapa n° 2.

¹³⁷¹ Ed. MACGUCKIN DE SLANE 1857, p. 17 (de la traducció francesa) i p. 5 (del text àrab).

¹³⁷² Hem tractat la implantació de llengües exògenes a la Cirenaica *supra*, II.11.2.

Com a conclusió dels tres passatges d'al-Bakrī estudiats notem¹³⁷³:

(1) Rodalia de Trípoli (antiga Oea): Malgrat la divergència de lliçó entre *Aqbāt* 'els coptes' i *Anbāt* 'els nabateus', tots els manuscrits donen *al-qubtiyya* 'llengua copta'. Al meu entendre, malgrat que no tinguem altres evidències d'implantació copta a la rodalia de Trípoli, històricament no és inversemblant, i no hi ha raó per a dubtar del testimoni d'al-Bakrī o, en tot cas, per a preferir-hi 'llengua nabatea' (entenent-hi el púnic), que no dóna cap manuscrit.

(2) Surt (antiga *Macomades Syrtis*): L'al·lusió a una llengua estranya que no és ni àrab, ni persa, ni berber, ni copte s'ha de desconnectar sens dubte de les referències lingüístiques a certes poblacions de la rodalia de Trípoli i d'*Agedabia*, on s'explicita que parlen *al-qubtiyya* 'llengua copta'. Curiosament, em sembla, de tots tres passatges, l'únic que podria al·ludir al púnic, pel fet que el litoral de la Gran Sirte des de *Macomades* fins a les *Arae Philaenorum* va conèixer implantacions púniques antigues¹³⁷⁴. La llunyania en relació als grans centres urbans tant de Tripolitània com de la Cirenaica —així com una comunicació terrestre difícil— podria explicar la preservació de l'antiga llengua dels púnics.

(3) *Agedabia* (l'antiga *Corniclanum*): Fóra difícil de justificar la presència d'una colònia important de púnics a la Cirenaica, en una regió poc apta a la colonització exògena, dominada per la tribu dels Μακατοῦται i a tocar de l'àrea d'influència primer dels nasamons i després dels *Laguatan*, que segons al-Bakrī, conviuen amb els *Aqbāt* (o *Anbāt*). Històricament i geogràficament, la presència de coptes —que hi poden haver fet cap fins i tot després de la invasió arabomusulmana d'Egipte i la Cirenaica— a *Agedabia* és més fàcil de justificar que la de púnics. De tota manera, la proximitat d'*Agedabia* amb les *Arae Philaenorum* (a uns 80 km) no ens autoritza a excloure una implantació tardana de punicòfons del litoral de la Gran Sirte en aquest enclavament interior de la Cirenaica occidental.

Sobta que els estudiosos que defensen la lliçó *Anbāt* hagin renunciat a pensar que es pugui tractar de 'arameus', que, al cap i la fi, és un sentit usual en la historiografia àrab medieval, més versemblant, en l'autor estudiat, que 'púnics'. Finalment, el crèdit de la notícia de l'important geògraf andalusí, que no va viatjar mai al nord d'Àfrica, depèn de la veracitat del viatger o mercader que li serví de font per a aquests passatges.

¹³⁷³ Vegeu, a tall comparatiu, com planteja el problema CHAKER 1995, p. 138.

¹³⁷⁴ De fet, el nom antic d'aquesta ciutat de la Gran Sirte, *Macomades*, té una bona etimologia fenícia, a partir de *Maqom hadaš* 'lloc nou', 'ciutat nova'. Vegeu LIPINSKI 2000, p. 285.

11. Fonts literàries llatines de Tripolitània

11.1. Característiques de les fonts

En comparació amb la resta de regions de la província de l'Àfrica Proconsular (Zeugitana, Bizacena i Numídia), Tripolitània té escàs protagonisme en els escrits dels autors llatins i, per tant, les al·lusions d'interès lingüístic són encara més escasses. Una causa sens dubte important d'aquesta mancança fet que constatem és l'absència d'autors originaris de Tripolitània: els poetes, historiadors, geògrafs i altres autors que, d'una manera o d'una altra, fan referència a Tripolitània són d'altres parts de l'imperi, i només en alguns casos són almenys nascuts a l'Àfrica. D'aquests autors, el més significatiu és Apuleu de Madaure (a Numídia), brillant prosista que va viure alguns anys a Tripolitània i que, per aquesta raó, ofereix testimoniatges interessants per al nostre objecte d'estudi. Les al·lusions a la punicitat del lepcità Septimi el Sever, d'altra banda, acaparen una proporció major de les al·lusions lingüístiques a Tripolitània. Finalment, són nombroses les al·lusions —poques d'interès estrictament lingüístic— en l'epos de Corip a tribus maures procedents de Tripolitània que van sumar-se a les de Bizacena per tal de fer front a la invasió bizantina.

11.2. Referències dels textos

- (1) Plini el Vell (s. I dC), *Història natural*, 13, 104 (corpus, § 15.9).
- (2) Estaci (s. I dC), *Silves*, 4, 5 (*Oda lírica a Septimi el Sever*), 45-46 (corpus, § 17.1).
- (3) Apuleu de Madaure (s. II dC), *Apologia*, 98, 8-9, (corpus, § 22.2).
- (4) Aureli Víctor (s. IV dC), *Epítom sobre els Cèsars*, 20, 8 (corpus, § 32.1).
- (5) *Història Augusta* (circa s. IV dC), *Vida de Septimi el Sever*, 19, 9-10 (corpus, § 34.1).
- (6) *Història Augusta*, *Vida de Septimi el Sever*, 15, 7 (corpus, § 34.2).
- (7) Agustí (fi s. IV dC), *Carta* 46 (corpus, § 41.21).
- (8) Corip (s. VI dC), *Joànida* 1, 466 ss. (corpus, § 56.1).

12. Fonts literàries ibadites de Tripolitània

12.1. Els escrits ibadites en amazic a l'alta edat mitjana

De Tripolitània, especialment de la regió muntanyosa de Nefussa, es conserva una riquíssima literatura escrita en llengua àrab —tot i que sabem que també se'n va escriure en amazic— que reporta fets que remunten a la més alta edat mitjana. Aquesta extensa literatura, reflex del pensament ibadita (*al-ibāḍiyyah*), ha estat escrita per autors amazics¹³⁷⁵. Malgrat que el gruix d'aquesta literatura és de caràcter

¹³⁷⁵ Els ibadites constitueixen els últims supervivents del cisma kharigita (*al-ḥarīġī*), nascut al s. VII dC a Orient però que va ser al nord d'Àfrica de mitjan s. VIII dC, al si de poblacions amazigues, on va gaudir d'una major acceptació. Importat al nord d'Àfrica el 719 per un missioner de Bàssora, ja de bon començament (vers el 743 dC), Tripolitània, on residien les tribus amazigues dels *Hawwāra* (a l'est de Trípoli), dels *Zanāta* (Tripolitània occidental) i dels *Nafūsa* (a la regió muntanyenca homònima), va esdevenir el centre del moviment ibadita, abans d'escampar-se, a partir de c. 757 dC, cap a altres regions del nord d'Àfrica, començant per la Tunísia i Algèria actuals. A partir del 776 dC, el centre polític dels ibadites es trasllada de Tripolitània a la recentment fundada *Tahert*, capital de l'estat rustàmida. També entre les tribus amazigues de Cirenaica arrela l'ibadisme, especialment entre els *Lawāta*. Tripolitània esdevé, entre els segles VIII i X dC, enterament ibadita, amb excepció d'algunes ciutats costaneres (com Trípoli), predominantment sunnites i amb comunitats cristianes encara significatives. Ja no són solament els *Hawwāra*, els *Zanāta* i els *Nafūsa* les tribus amazigues ibadites de Tripolitània; també els *Mazāta* (Tripolitània oriental, entre els *Lawāta* a l'est i els *Hawwāra* a l'oest), els *Darīsa*, els *Zawāġa*, els *Zawāra*, els *Lamāya* (totes quatre tribus a la Tripolitània occidental) i fins les tribus amazigues dels oasis saharians, com ara els *Tināwut* de *Cidamus* i *Adrag* (sud de Tripolitània), són ja ibadites. L'ibadisme arriba fins a les tribus amazigues de Fazània ja d'ençà de mitjan s. VIII dC; pel que sembla, la dinastia que regnà a Fazània (amb capital a la vella ciutat de *Zawīla*) del s. X al XII dC professava l'ibadisme. Durant dos segles, l'imamat de *Tahert* assoleix un extraordinari poder de Tripolitània i Cirenaica a la regió d'Altava (vegeu també *infra*, § VII.4.2), però les lluites contra la dinastia xiïta dels fatimides a partir del s. X dC van afeblir progressivament els ibadites, que, a partir del s. XII dC, amb la irrupció al nord d'Àfrica dels *Banū Hilāl*, van anar reculant a les contrades més inaccessibles de l'extens territori originari, concretament als oasis d'*Ariy*, de *Wargla* i d'*Asuf*, a l'illa de *Gerba*, als districtes muntanyosos del sud-est tunisenc i a *Nefussa*, que mantingueren llur independència en relació amb els fatimides i a les dinasties successives. Els ibadites, que prediquen un islam més igualitari i rigorista que sunnites i xiïtes, constitueixen comunitats importants encara avui dia a *Mzab*, *Wargla*, *Gerba*, *Zuara* i *Nefussa*, totes cinc contrades amazigòfones. Vegeu, en primera instància, AGABI 2000. Vegeu també, especialment per a l'ibadisme tripolità, LEWICKI 1957, pp. 307-343 i *idem* 1962, pp. 97-123. El conreu literari de la literatura ibadita en llengua amaziga ha estat explicat per H. de Felipe en els següents termes: "The Ibadī Maghrebīan culture of the medieval period asserted the role of the Berbers in

eminentment hagiogràfic, conté nombrosos detalls sobre la vida social dels amazics de Nefussa, sobre llurs costums i sobre llur cultura. Potser pel caràcter “herètic” d’aquestes obres, el cas és que els autors ibadites medievals de Tripolitània han romàs fins ara força negligits pels estudiosos de la literatura àrab magribina. Amb excepció d’alguns extrets, aquestes obres no han gaudit d’edicions aprofitables pels filòlegs. Gairebé tot el que en sabem ho devem a la recerca de l’arabista polonès T. Lewicki (1906-1992), que va consagrar la major part de les seves investigacions, repartides en nombrosos articles i algunes monografies, a l’estudi de les biografies hagiogràfiques ibadites (no solament de Tripolitània, també de Mzab). D’altra banda, els manuscrits conservats de la literatura ibadita de Nefussa esmenten (al més sovint) o fins citen (al menys sovint) obres ibadites escrites en amazic. Tenim constància que els imams ibadites nord-africans empraven l’amazic en llur correspondència als segles VIII i IX dC, especialment quan s’adreçaven als ibadites de Nefussa¹³⁷⁶. També les místiques ibadites (Manzū, Aṣīl, Sārat, Zūrag) diuen haver estat guiades per veus celestials invisibles que els parlaven en amazic¹³⁷⁷. Els orígens de la literatura ibadita escrita en amazic sembla que arrenquen dels inicis de la dinastia rustàmida, amb la fundació de *Tahart* el 765 dC per un persa anomenat Ibn Rustam. Les cròniques ibadites en àrab fan referència a obres en prosa escrites en amazic de tema religiós o didàctic ja d’ençà de la primera meitat del s. III de l’hègira —un autor de prestigi citat pels biògrafs posteriors és el polemista Mahdī an-Nafūsī, originari de la ciutat d’*Awīgū*, a Nefussa—, si bé és probable que ja aleshores hi hagués obres de tema biogràfic¹³⁷⁸. De les obres en vers —generalment poemes de tema històric, hagiogràfic o religiós, però també sentències breus o paraules profètiques en vers—, la més antiga de la qual tenim constància són els poemes històrics d’Abū Sahl al-Fārisī de *Tahart* (s. III de l’hègira), molt apreciats, literàriament, pels autors ibadites nord-africans que hi al·ludeixen¹³⁷⁹. D’aquestes obres ibadites en amazic només s’ha conservat una traducció amb comentari tardana de la

the context of their rise to religious leadership. It is within this context of ethnic and cultural legitimation that the reaffirmation of the use of the Berber language acquires all its sense” (DE FELIPE 2008, pp. 28-29).

¹³⁷⁶ LEWICKI 1936, p. 268.

¹³⁷⁷ Cf. NORRIS 1982, pp. 82-84.

¹³⁷⁸ LEWICKI 1936, p. 269. Serien, després de l’Alcorà amazic revelat a l’“heretge” Sāliḥ ibn Ṭarīf (any 127 de l’hègira), les obres més antigues de la literatura amaziga de les quals tenim indicis certs de llur existència. Vegeu un report sobre el que se’n sap, d’aquests autors ibadites de Nefussa dels ss. VIII-IX dC, a Lewicki 1936 (pp. 269-272): Mahdī an-Nafūsī, Nafāt ibn Naṣr, Abū Makdūl Maṭkadāsan az-Zanzafī, Abū Muḥammad ‘Abdallāh ibn Muḥammad.

¹³⁷⁹ Altres poetes ibadites, la majoria dels quals originaris de Tripolitània, estudiats per LEWICKI 1936 (pp. 273-276) són Zīdīt bint ‘Abdallāh al-Malūša’iyya, la vida i miracles de Sārat al-Lawātiyya d’Asuf (anònim), Sulaymān Ayyub ibn Isma‘īl de Wargla, Mas‘ūd al-Aṭrābulusī, Sulaymān ibn ‘Alī ad-Darġīnī, l’autor anònim de la *‘aqīda* de Gerba, etc.

Mudawwana; les obres més antigues i importants —pel que en sabem a tenor de les referències de les obres conservades en àrab que hi al·ludeixen— s'han perdut, i, en el millor dels casos, en coneixem breus fragments per tradició indirecta. Atès que, d'una banda, la literatura ibadita de Tripolitània conté nombroses dades —onomàstiques, lèxiques, sociològiques, geogràfiques, culturals— que no trobem a les fonts llatines o gregues antigues i que, d'altra banda, la valuosa contribució de Lewicki no és prou coneguda o almenys tinguda en compte pels estudiosos de l'antiguitat tripolitana¹³⁸⁰, serà útil fer-ne report atenent bàsicament els aspectes que concerneixen la present recerca. Per completesa, citaré en el lloc corresponent aportacions d'altres amazigòlegs com R. Basset, Calassanti-Motyliniski, A. Basset, Ould-Braham i altres.

12.2. Descripció succinta dels escrits ibadites conservats més rellevants per al coneixement de l'amazic a l'edat mitjana

Cap de les obres que descriurem a continuació gaudeix d'una edició moderna. No cal dir que edicions aprofitables pels filòlegs i pels estudiosos en general dels manuscrits ibadites conservats serien molt benvingudes¹³⁸¹. Sense aquestes fonts, qualsevol estudi sobre la història de l'Àfrica del Nord és incomplet¹³⁸². Ara, no perdem de vista que, durant la Segona Guerra Mundial, col·leccions senceres de manuscrits ibadites encara a l'abast de Lewicki entre els anys 1935-1945 es van perdre, probablement destruïdes per sempre¹³⁸³.

12.2.1. *Crònica ibadita anònima* del s. XII. Aquesta crònica de xeics ibadites de la regió de Nefussa que van viure entre els ss. VIII i XII dC està continguda a l'obra anònima *Siyar al-mašā'ih*, del s. XII dC (vers 1161 dC). Conté nombroses dades d'interès per a la geografia i la història de Nefussa a l'edat mitjana. El manuscrit, que contenia tres

¹³⁸⁰ A la bibliografia trobareu consignats els treballs de Lewicki que hem emprat. Com s'hi pot observar, aquests treballs van ser editats en publicacions diverses que no sempre són fàcilment accessibles.

¹³⁸¹ Són onze en total les fonts ibadites conservades, la major part de les quals no ha estat encara objecte d'edició i, encara menys, de traducció. Vegeu el report de conjunt sobre aquestes fonts a LEWICKI 1962, pp. 3-6.

¹³⁸² LEWICKI 1988 (especialment p. 42) insistia encara sobre la necessitat d'edicions crítiques d'aquestes obres per tal que els estudiosos del nord d'Àfrica puguin servir-se'n.

¹³⁸³ Vegeu referències als estralls que la guerra causà als manuscrits ibadites a LEWICKI 1955, p. 7 i *idem* 1962, pp. 5-6, n. 2. La destrucció de manuscrits que els historiadors han pogut establir amb certa precisió per a èpoques tan recents com el s. XX no és un fet recent, i no és agosarat suposar que la pèrdua de la majoria d'obres ibadites medievals no ha estat deguda solament a la interrupció en la transmissió dels textos que deixen de ser apreciats, sinó també a les vicissituds bèl·liques que tanta destrucció, en tants àmbits, han portat al nord d'Àfrica en èpoques medievals i modernes.

III. TRIPOLITÀNIA

obres, va ser trobat a Mzab. De la pàgina 190 a la 344 del manuscrit, que conté, a la seva primera part, les *Biografies* d'al-Wisyānī (autor ibadita del s. XII dC), hi ha la crònica anònima —en tot cas d'un alumne d'al-Wisyānī— contemporànies del text d'al-Wisyānī que Lewicki va donar a conèixer en un article en què va editar uns fragments en amazic que es troven a les pàgines 196-201, 209, 268-270, 216, 331 i 343 del manuscrit, encara inèdit¹³⁸⁴. Malgrat que els mestres dels autors de *Siyar al-mašā'ih* pertanyien a tribus “du Sud constantinois et tunisien”¹³⁸⁵, Lewicki suggereix que, per raons contextuals, els fragments en amazic pertanyin al dialecte de Nefussa¹³⁸⁶. L'interès lingüístic d'aquests fragments, que en total fan 24, és gran per tal com les vocals apareixen notades i, a més, s'ofereix una traducció a l'àrab de les frases en amazic. L'amazigòleg A. Basset, en l'estudi subsegüent¹³⁸⁷, va observar que, malgrat que moltes frases o sintagmes es poden interpretar satisfactòriament, en primer lloc, hi ha problemes en la transmissió textual i faltes imputables als copistes; en segon lloc, la traducció a l'àrab és desigualment fidel a l'original amazic; en tercer lloc, els trets lingüístics de l'amazic dels fragments és comparable a la dels dialectes amazics actuals, sense que es pugui afirmar rotundament que representin necessàriament l'estadi medieval del dialecte de Nefussa, si bé això és força probable si més no per a 19 dels fragments, mentre que els altres contenen trets que remetent més aviat als parlars de Gerba i d'Asuf¹³⁸⁸. Remetem directament al breu estudi d'A. Basset per a la transcripció, anàlisi morfofonològica i assaig de traducció dels 24 fragments en amazic. En temps més recents, Ould-Braham ha reprès l'estudi d'aquests 24 fragments, amb unes conclusions que no difereixen gaire de les d'A. Basset¹³⁸⁹. Segons Ould-Braham, els vint primers extrets són originaris de Nefussa, el 22 de Gerba i els restants d'Asuf. La veritat és que de l'estudi dels fragments realitzat per A. Basset i per Ould-Braham es desprèn que l'amazic que testimonien aquests bocins medievals no difereix gaire, en fonètica, morfologia i sintaxi de l'amazic modern, diríem que d'un dialecte zenata qualsevol, i que només en el lèxic es pot observar un major renovament, que, en virtut de la diversitat de dialectes amazics, rarament impedeix de trobar tal o tal altre lexema en algun racó de Tamazga. A banda d'aquests fragments esparsos, només la llista de xeics, sants i dones pietoses ibadites il·lustres de Nefussa dels ss. VIII al XII dC continguda a les pp. 204-208 del manuscrit, intitulada *Tasmiya šuyūḥ Ġabal Nafūsa wa qurāhum*, ha estat objecte d'edició, acompanyada d'un prolix comentari,

¹³⁸⁴ LEWICKI 1934b. Vegeu també *idem* 1962, pp. 130-131.

¹³⁸⁵ LEWICKI 1934b, p. 277 i *idem* 1955, p. 12.

¹³⁸⁶ LEWICKI 1934b, p. 279. L'estudi lingüístic menat per Lewicki conclou que *Siyar al-mašā'ih* és obra d'un “auteur qui était un Berbère peu habitué à écrire en arabe” (1955, p. 14).

¹³⁸⁷ BASSET (A.) 1934.

¹³⁸⁸ Vegeu també LEWICKI 1955, p. 14.

¹³⁸⁹ OULD-BRAHAM 1988b, pp. 87-125.

a càrrec del mateix Lewicki després de la Segona Guerra Mundial¹³⁹⁰. La llista reporta 50 topònims de Nefussa —molts dels quals apareixen per primera vegada a les fonts— i un centenar de noms de personatges cèlebres; la majoria d'aquests antropònims són amazics o àrabs amaziguitzats, però també n'hi ha d'origen llatí¹³⁹¹.

12.2.2. *Kitāb as-siyar* d'Abū 'l-'Abbās Aḥmad aš-Šammāhī, mort el 1521 dC. Consisteix en un extens (577 pp.) recull de biografies dels xeics ibadites —el més ampli i important que es coneix— des dels orígens de la secta fins a l'època de l'autor, pertanyent a una família il·lustre de *Tiġarmīn*, a la regió de Nefussa. L'autor s'abeura sobretot de fonts ibadites (la més antiga de les quals remunta al s. IX dC), si bé no exclusivament¹³⁹². És interessant de trobar-hi al·lusions sociolingüístiques que tant trobem a faltar en els autors antics, com ara la referència al pietós savi ibadita de Nefussa Abū 'Ubayda dels ss. VIII-IX dC, que coneixia l'amazic, l'àrab i la llengua “sudanesa” de *Kānim*¹³⁹³. Com que la llengua de l'Imperi de Kānem era el kanuri, ja d'ençà del s. VIII dC, creiem com a més probable que la llengua “sudanesa” que sabia parlar Abū 'Ubayda fos el kanuri, tot i que també podria ser el teda-daza¹³⁹⁴. L'obra es clou amb un seguit d'apèndixs de gran interès, en primer lloc la *Tasmiya mašāhid al-Ġabal*, una llista escrita al s. XVI sobre els indrets venerats de Nefussa que té per objectiu servir de guia per als pelegrins que hi van a visitar els oratoris, els santuaris, les mesquites i els llocs consagrats en record d'un sant¹³⁹⁵; i, en segon lloc (pp. 588-597 del manuscrit), *Dīkr asmā' ba'd šuyūḥ al-wahbiyya*, una llista anònima de la primeria del s. XIII dC dels xeics ibadites-wahbites més cèlebres classificats per tribus (*Nafūsa*, *Mazāta*, *Zanāta*, *Hawwāra*, *Sadrāta*, *Lawāta*, *Tināwata*, *Lamāya*, *Zawāga*, *Dammar*, *Yazamratan*, *Zandāga* i *Qabilla*). El primer capítol d'aquest apèndix, anomenat *Tasmiya šuyūḥ Nafūsa*, que enumera els xeics de la

¹³⁹⁰ LEWICKI 1955. Vegeu també *idem* 1962, pp. 129-130.

¹³⁹¹ Citem Wīdr(Ṿ)n (nom complet *Abū Ma'rūf Wīdr(Ṿ)n ibn Ġawād*), nom d'un savi ibadita del poble de *Wīḡū* que va viure al s. IX dC (LEWICKI 1955, n° 19, p. 41).

¹³⁹² Vegeu un report sumari sobre les característiques d'aquesta obra a LEWICKI 1934a. Vegeu també *idem* 1962, pp. 16-21.

¹³⁹³ *Kitāb as-siyar*, p. 185. Sobre Abū 'Ubayda vegeu LEWICKI 1955, n° 90, pp. 92-93. Recolzant-se en el topònim *Iġnāw(Ṿ)n* (< amazic *ignawn* ‘els muts, els negres’, vegeu *infra*, § VIII.5.6), testimoniat a Nefussa en fonts que l'esmenten ja al s. IX dC, Lewicki pensa en l'establiment d'un grup “sudanes” a Nefussa en una època anterior al s. VIII dC (LEWICKI 1955, p. 96), tenint en compte, a més a més, que la ciutat de *Ġādū*, veïna d'*Iġnāw(Ṿ)n*, era coneguda ja al s. X dC com a punt de partença d'una ruta que anava a la ciutat de *Zawīla*, a Fazània, i, a partir d'aquí, a *Kānem*, a la vora del llac Txad (vegeu mapa *infra*, § IV.1.1).

¹³⁹⁴ Sobre els contactes lingüístics entre l'amazic i el teda-daza, vegeu *infra*, § IV.11.2.2.

¹³⁹⁵ Aquesta llista va ser objecte d'un minuciós estudi a cura de BASSET (R.) 1899.

tribu dels *Nafūsa*, ha estat objecte d'una edició, acompanyada d'un acurat comentari, a càrrec de Lewicki¹³⁹⁶. Aquest text té un gran interès per als amazigòlegs pel fet que conté nombrosos noms de persona — molts dels quals són altrament desconeguts— “amazigoides”.

12.2.3. *Kitāb ṭabaqāt al-mašā'ih* d'Abū 'l-'Abbās Aḥmad ibn Sa'īd ad-Darġīnī, de c. 1252 dC. L'autor, un amazic originari de Nefussa, va estudiar i viure temporalment també a Wargla i Gerba, importants centres ibadites de l'època. La primera part de la seva obra consisteix en una reproducció, amb algunes addicions, del *Kitāb as-sīra wa-aḥbār al-a'imma* d'Abū Zakariyā' al-Warġlānī (s. XI dC), mentre que la segona part és un recull original de biografies força detallades de personatges ibadites cèlebres; la segona part conté notícies molt valuoses sobre la història i la geografia de *Bilād al-Ġarīd*, *Wargla*, *Rīġ* i *Sūf*, així com també remarcables informacions sobre la vida social i els costums dels amazics ibadites. Aquesta obra no ha estat encara editada, i ens hem de conformar, mentrestant, amb el report que en féu Lewicki¹³⁹⁷. Prové d'ad-Darġīnī l'afirmació segons la qual el dialecte amazic de Nefussa constituïa un idioma a part (*al-luġa an-nafūsiyya*)¹³⁹⁸.

12.2.4. *al-Mudawwana* d'Ibn Ġānim. D'aquesta extensa obra (594 pp.) bilingüe àrab-amazic es conserva un sol manuscrit, estudiat en part per Calassanti-Motyliniski¹³⁹⁹. El manuscrit prové de la regió tripolitana costanera de *Zawāġa*. La part original en àrab, que tracta de diverses qüestions pràctiques de dret musulmà, és seguida d'una traducció i comentari en amazic. Sense que les qüestions de datació estiguin resoltes¹⁴⁰⁰, un cop d'ull als setze fragments en amazic presentats per Calassanti-Motyliniski permet observar que no es tracta pas d'un amazic gaire antic, en contra de les expectatives que la presentació d'aquests textos va generar en el seu moment. Sigui com vulgui, els fragments van ser editats sense cap comentari addicional i no en coneixem cap més edició o estudi, de manera que no estem en condicions de valorar adequadament el valor lingüístic —o d'altra mena— d'aquest manuscrit. En qualsevol cas, els extrets tenen una gran vàlua lèxica, pel fet que contenen força mots religiosos genuïns que, en gran part, són altrament desconeguts o han caigut en desús.

¹³⁹⁶ LEWICKI 1961c, pp. 87-120.

¹³⁹⁷ LEWICKI 1936a, pp. 146-172. Vegeu també, més sumàriament, *idem* 1957, pp. 305-306. Abans de Lewicki, CALASSANTI-MOTYLINSKI 1885 (pp. 38-43) va furnir una breu notícia i un índex del *Kitāb ṭabaqāt* a partir d'una de les poques còpies manuscrites —val a dir que incompletes— que se'n conserven a Mzab.

¹³⁹⁸ *Kitāb ṭabaqāt*, f° 88, *uerso*. Citat per LEWICKI 1934b, p. 279 i n° 3.

¹³⁹⁹ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1907. El manuscrit va ser obtingut pel comandant Rebillat.

¹⁴⁰⁰ Cf. CALASSANTI-MOTYLINSKI 1907, p. 69.

12.3. Emprentes de cristiandat i llatinitat a Nefussa a l'alta edat mitjana segons les fonts ibadites

No és clar que les evidents restes de cristiandat que les fonts arqueològiques i filològiques —principalment els autors ibadites— indiquen per a la regió tripolitana de Nefussa provinguin ja de l'època de l'Imperi Romà¹⁴⁰¹. Tampoc és clar històricament que el nord de Tripolitània hagi estat objecte “d'invasions de tribus berbers provinents del sud o de l'est”¹⁴⁰². Però, a hores d'ara, gràcies als treballs de Calassanti-Motyliniski¹⁴⁰³, R. Basset¹⁴⁰⁴ i, sobretot, Lewicki¹⁴⁰⁵, no hi ha dubte de la persistència del culte cristià entre les poblacions amazigues de Nefussa fins a segles després de la invasió arabomusulmana. Durant tota l'antiguitat, la regió de Nefussa fou un punt de pas ineludible en les rutes comercials que unien Sabrata amb *Cidamus*, i, d'allà, amb Fazània¹⁴⁰⁶. Ara bé, d'una banda, no coneixem testimonis literaris o epigràfics de l'empremta del cristianisme a Nefussa d'època imperial i, d'altra banda, els vestigis arqueològics d'esglésies cristianes —sobre les quals han estat bastides mesquites en època medieval— que fins ara han estat adduïts provenen d'època bizantina¹⁴⁰⁷. Malgrat que, pel que sembla, Nefussa va restar independent de l'Imperi Bizantí després del 546, va ser en època bizantina quan aquesta regió tripolitana va ser objecte de missions cristianes ortodoxes vingudes de la costa (sobretot Sabrata)¹⁴⁰⁸. Segons una tradició recollida per fonts ibadites, en un poble de Nefussa anomenat *Amsīn* uns màrtirs cristians van ser assassinats 60 anys abans de la missió de Muḥammad (és a dir a mitjan s. VI)¹⁴⁰⁹. No és possible saber el grau de cristianització de Nefussa en el moment en què hi arribaren els primers invasors

¹⁴⁰¹ Si bé Lewicki es mostra categòric a aquest respecte: “Il n'y a aucun doute que la christianisation des populations berbères, qui habitaient le Ḡabal Nafūsa commença déjà à l'époque, où cette région faisait encore partie de l'empire romain, sous la protection du *limes* qui, à partir du IIIe s. de l'ère chrétienne, s'appuyait sur l'arc montagneux qui cout de Gabès à Homs et dont le pays de Nafūsa n'est qu'un segment” (LEWICKI 1955, p. 51).

¹⁴⁰² LEWICKI 1955, p. 51. La crítica més ben fonamentada al “mite de la gran migració” de *Lawāta* de l'est vers l'oest a l'antiguitat tardana ha estat formulada per MODÉLAN 2003 (sobretot pp. 162-207). Vegeu el que en diem *supra*, § II.12.3.1, amb mapes il·lustratius.

¹⁴⁰³ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1898.

¹⁴⁰⁴ BASSET (R.) 1899.

¹⁴⁰⁵ LEWICKI 1951-1952 i *idem* 1955, pp. 50-58.

¹⁴⁰⁶ Vegeu *infra*, § IV.8.

¹⁴⁰⁷ Vegeu *supra*, § 5.

¹⁴⁰⁸ Tenint en compte que els esforços evangelitzadors, testimoniats literàriament a Augila, *Cidamus* i Fazània, s'esdevingueren entre el 558 i el 569, Lewicki va postular, amb bon criteri, que ja abans del 558 les missions havien arribat a Nefussa (LEWICKI 1955, pp. 52-53).

¹⁴⁰⁹ LEWICKI 1955 (p. 53) veu aquests màrtirs com a missioners cristians ortodoxos vinguts de Sabrata que van ser assassinats per una població autòctona “pagana”, jueva o donatista.

III. TRIPOLITÀNIA

arabomusulmans, vers el 640 dC; ara, sí que està a bastament documentat en les fonts àrabs¹⁴¹⁰ que, almenys fins al 740 dC, a Nefussa romangueren cristianes tribus senceres, que oposaren tostemps una resistència ferma al califat àrab. Quan les tribus de Nefussa —les que eren cristianes— abandonaren el cristianisme, abraçaren les doctrines dissidents dels ibadites. Si entre el 740 i el 750 els primers caps ibadites de Tripolitània (sobretot de Nefussa) tenien *nisba* àrab, a partir d'aleshores els caps, xeics, savis i predicadors ibadites són palesament de nissaga amaziga. La font més important per al coneixement de l'antropònimia cristiana de Nefussa és *Tasmiya šuyūh Ġabal Nafūsa wa qurāhum* (c. 1162), que conté, entre altres dades d'interès, un centenar de noms de xeics, sants i dones pietoses ibadites il·lustres de Nefussa dels ss. VIII-XII dC¹⁴¹¹. La majoria d'aquests antropònims són amazics o àrabs amaziguitzats, però també n'hi ha d'origen llatí, o si més no cristià, com ara *Yānis*, aplicat a un xeic del s. VIII dC, possiblement < *Iohannes*¹⁴¹², *F(a)lfūs* < *Balbus*¹⁴¹³, *Māṭūs* < *Mathaeus*¹⁴¹⁴, *Ilyās* < *Elias*¹⁴¹⁵.

La conversió a l'islam ibadita no fou simultània per a totes les tribus i fraccions de Nefussa; algunes romangueren cristianes durant alguns segles més i es mantingueren en ús noms d'origen cristià. Les fonts ibadites de l'alta edat mitjana ens parlen de l'existència, a Nefussa, d'onze mesquites atribuïdes als “apòstols”, vuit o nou de les quals han estat localitzades per Lewicki a *F(u)rs(a)ṭā*, *al-Ġazīra*, *B(u)ḡūra*, *T(i)nb(a)ṭīn*, *Aḡr(Ṿ)mīnān*, *T(Ṿ)m(Ṿ)zdā*, *Tūkīt*, *Ṭ(Ṿ)rmisa* i *M(a)sīn*¹⁴¹⁶. El nom del santuari de *Ġ(i)līz(Ṿ)t* és versemblant que vingui de *ecclesia*¹⁴¹⁷. Les fonts ibadites parlen d'una mesquita “apostòlica” a *Tūkīt* —poble de Nefussa on va néixer el savi ibadita del s. VIII dC Abū Zakariyā' at-Tūkītī—, en origen segurament una església cristiana (*kanīsa*, en àrab), anomenava com a tal (*kanīsa Tūkīt*) en algunes fonts¹⁴¹⁸. D'altra banda, no és gaire clar que el nom de poble *Īdūnāṭ* sigui el “plural intern” d'un nom que remetria, en darrera instància, al llatí *Donat(us)*, però sí és cert que, des del punt de vista de l'estructura de les arrels lèxiques, la seqüència de les consonants homorgàniques *d ___ ṭ* és força improbable en amazic¹⁴¹⁹, per la qual cosa un origen exogen —en tot cas no amazic— és lícit cercar-lo, sobretot quan els arguments externs adduïts per Lewicki són

¹⁴¹⁰ Vegeu LEWICKI 1955, p. 54.

¹⁴¹¹ Estudiada a fons per LEWICKI 1955. Hem donat compte d'aquesta llista *supra*, § 12.2.1.

¹⁴¹² LEWICKI 1955, n° 3, pp. 29-30.

¹⁴¹³ *Op. cit.*, n° 16, p. 38.

¹⁴¹⁴ *Op. cit.*, n° 18, p. 39 i n° 20, p. 42.

¹⁴¹⁵ *Op. cit.*, n° 29, p. 48.

¹⁴¹⁶ LEWICKI 1955, pp. 56-57.

¹⁴¹⁷ LEWICKI 1955, p. 57.

¹⁴¹⁸ LEWICKI 1955, n° 14, pp. 36-37.

¹⁴¹⁹ Vegeu *infra*, § IX.3.2.

plausibles¹⁴²⁰. Finalment, crida l'atenció el gentilici d'un xeic ibadita que va viure a la darrera del s. VIII anomenat *Mīdfān al-Y(u)rṭ(u)lī*, que Lewicki va veure com una forma amaziguitzada d'*al-H(u)rṭ(u)lī*, que provindria del llatí *hortulus* 'hortet'¹⁴²¹. Si l'enllaç és encertat, només la forma diminutiva *hortulus* (i no el primitiu *hortus*) es pot postular com a ètim del rar gentilici de Nefussa *al-Y(u)rṭ(u)lī*. Com és sabut, el llatí *(h)ōrtu(m)* va ser pres per l'amazic a nombroses regions de Tamazga sota les formes *urti* o *urtu* (plural *urtan*)¹⁴²².

12.4. Alguns topònims antics i altomedievals de Tripolitània

12.4.1. La toponímia dels ostraca de Golas

Per a l'antiguitat, són d'especial interès els topònims veïns de Golas reportats pels ostraca: *Arnum*, *Boinag*, *Esuba*, *Galin||i*, *Hyeruzerian*, *Secedir*, *Seggera*, *Berge*, *Base*, *Sere*, *Thebunte (Tabunte)*, *Auxiqua (Auziqua)*, *Annesel*, *Auxiu (Auzui)*, *Stixgi (Astiagi)*¹⁴²³. Només tractarem aquí, però, el de Golas.

El topònim modern de la regió predesèrtica on s'escau l'oasi de *Bu Njem* és *Ghelaia*. En una inscripció llatina descoberta el 1972 apareix *Gholaia*; a la Taula de Peutinger trobem *Chosol*; en els ostraca del tercer quart del s. III dC apareix *Golas* i l'adjectiu *Golensis*¹⁴²⁴. No em consta que l'ètim d'aquest important topònim hagi estat investigat. Les variants testimoniades semblen apuntar a una formació de plural intern (esquema *-u__a-*) d'una arrel \sqrt{gly} , que en amazic existeix avui dia amb el significat de "conduir, pousser devant soi (bétail, bête de somme); délimiter; borner; limiter; distinguer; séparer"¹⁴²⁵. Un bon ètim fóra el substantiu *aglluy* (plural *igllay*) "buisson; haie; enclos; bergerie; étable, écurie; hutte"¹⁴²⁶, propi del taixelhit i del tamaziyt. En amazic antic, el nom fóra **gāllūy* en singular i **gūllāy* 'mates; bardisses; cledes' en plural. També es podria pensar en *aglay* (plural *igllay*) "distinction; séparation; bornage; limite; conduite d'un troupeau"¹⁴²⁷, en amazic antic **gVlāy*. Ambdós ètims són plausibles semànticament tenint en compte l'economia eminentment ramadera dels *Macaë* que habitaven als confins del predesert tripolità.

¹⁴²⁰ "On pourrait voir dans son nom [*Idunat*] les traces d'un groupe de dissidents donatistes, qui s'étaient réfugiés dans le Ġabal Nafūsa en fuyant les repressions de l'orthodoxie chrétienne" (LEWICKI 1955, n° 17, p. 39).

¹⁴²¹ LEWICKI 1955, n° 69, pp. 75-76.

¹⁴²² Vegeu *infra*, § IX.8.3.8.

¹⁴²³ REBUFFAT 1992, p. 1630. Afegim encara *Nalad*, *Chosol* i *Musula*, que ocorren a la Taula de Peutinger (REBUFFAT, *loc. cit.*).

¹⁴²⁴ Vegeu la documentació a REBUFFAT 1992, p. 1630.

¹⁴²⁵ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 788, *sub radice* \sqrt{gly} .

¹⁴²⁶ *Ibidem*.

¹⁴²⁷ *Ibidem*.

12.4.2. La toponímia de les fonts ibadites (i altres de medievals) de Tripolitània

La toponímia de la Nefussa dels ss. VIII-X dC que revelen les cròniques ibadites és ja, a grans trets, la toponímia amaziga encara usual en aquesta regió tripolitana. D'especial interès¹⁴²⁸ és la *Tasmiya šuyūh Ġabal Nafūsa wa qurāhum*¹⁴²⁹, que conté 50 topònims de Nefussa. Com que en aquesta llista hi ha la primera ocurrència de molts d'aquests topònims, la *Tasmiya* és de gran ajut per a la història filològica dels mots. D'altra banda, alguns dels indrets esmentats en les fonts medievals s'han perdut en la memòria. No ens escau, en aquest treball, d'estudiar els nombrosos topònims que s'expliquen satisfactòriament per l'amazic¹⁴³⁰. Ens limitarem aquí a portar a col·lació alguns topònims d'origen possiblement llatí que semblen ser testimoniats d'una romanització lingüística ja antiga, malgrat que no apareguin en els textos fins a l'alta edat mitjana.

(1) *Banī as-Sāb(i)rī (as-Sāb(i)riyya)*: nom d'un indret situat per al-Bakrī (s. XI dC) a tres jornades de camí (uns 90 km?) de Trípoli¹⁴³¹. Lewicki va suggerir que *Sāb(i)rī* podria ser la pervivència de *Seueri* (plural de *Seuerus*), nom de la important família tripolitana d'emperadors romans d'època tardana¹⁴³², per la qual cosa *Banī as-Sāb(i)rī* fóra, en àrab, 'els fills (o els descendents) dels Severs'. Històricament, es podria justificar entenenent que el territori d'*as-Sāb(i)riyya* fou en origen un conjunt de latifundis (*res priuatae*) de la família dels Severs, mentre que els *Banī as-Sāb(i)rī* serien els descendents de *coloni* reclutats entre els *Afri* i els *Mauri* de la costa tripolitana¹⁴³³.

(2) *F(u)rs(a)tā*: nom d'un poble de la banda occidental de Nefussa sobre la ruta entre *Kabaw* i *Ġādū*. Malgrat que la primera documentació del topònim data del s. IX dC¹⁴³⁴, sembla clar que el poble, molt important en èpoques passades, existia molt abans de la conquesta àrab. Les fonts ibadites hi esmenten una església cristiana esdevinguda més tard un santuari ibadita. Convenim amb Lewicki que el topònim és d'origen llatí —l'estructura lèxica del mot així ho suggereix—, si bé no semblen probables les propostes etimològiques de l'autor, que dubta entre una forma paral·lela al català-occità-portuguès *forçar*, castellà *forzar*, italià

¹⁴²⁸ Tal com hem ressenyat *supra*, § 12.2.1.

¹⁴²⁹ Editada i comentada per LEWICKI 1955.

¹⁴³⁰ Citem, de passada, *Aḡ(V)lmām*, nom d'una mesquita de *Wīḡū* (Nefussa) que (LEWICKI 1955, p. 47) que remet a l'amazic *aglmam* 'llac, estany', testimoniats tant al nord com al sud de Tamazga. Citem igualment *Arḡān*, *Amāšīr*, *Tamzīn*, *Tīḡarmīn*, *Y(V)fr(V)n*, entre molts altres topònims manifestament amazics.

¹⁴³¹ Ed. MACGUCKIN DE SLANE 1857, p. 7 (text àrab), p. 20 i notes 2, 4 i 5 (traducció francesa).

¹⁴³² LEWICKI & KOTULA 1986, p. 262.

¹⁴³³ Cf. LEWICKI & KOTULA 1986, p. 262.

¹⁴³⁴ LEWICKI 1955, n° 60, p. 72.

forzare i una forma paral·lela al francès *forêt*, català *forest*¹⁴³⁵ — probablement un germanisme en romànic—. És possible que, al capdavant, no sigui més que un altre resultat africà del llatí *fossātum* ‘fossat’, que tractem a propòsit del topònim *F(u)sātū*.

(3) *F(u)sātū*: nom d'una ciutat i comarca important encara avui dia a Nefussa, en què és anomenada *Faṣāṭu*. Lewicki va veure-hi una forma paral·lela del català i occità *fossat*¹⁴³⁶. L'ètim pot ser, doncs, el llatí *fossātum* ‘fossat’, terme del registre d'agrimensors i de militars derivat de *fossa*¹⁴³⁷. En aquest topònim, doncs, tenim una romanalla de l'afrollatí o afroromànic de Tripolitània¹⁴³⁸, ben justificada històricament perquè l'indret està situat “tout près de fortifications romaines et byzantines qui jalonnent l'ancien *limes*”¹⁴³⁹.

(4) *Q(a)nṭrār*: nom d'una localitat antiga situada dalt d'un turó que apareix a la *Tasmiya šuyūḥ Nafūsa* i altres fonts ibadites¹⁴⁴⁰. Lewicki va proposar-hi com a ètim el llatí *centenarium*¹⁴⁴¹.

(5) *Wīgū* o *Awīgū*: nom d'una important localitat situada a Nefussa en la ruta que unia les ciutats costaneres de Tripolitània amb Fazània que les fonts testimonien d'ençà del s. VII dC. Les cròniques ibadites l'esmenten com a *manzil*, és a dir ‘sojorn’, ‘estació’¹⁴⁴². Ens demanem si no deu ser un topònim d'origen llatí, a partir de *uīcus* ‘poble, llogaret’. La manca de la -s del nominatiu suggereix partir de l'acusatiu, doncs en època tardana. Existeix també una variant femenina (amb valor diminutiu) *T(a)wīgṭ* o *T(a)wāḡṭ*, nom d'un poblet situat a 18 km al sud-est de Lalut¹⁴⁴³. L'adaptació de la /k/ llatina com a */q/ paleoamaziga (/k/ protoamaziga) és normal¹⁴⁴⁴, com en el manlleu llatí *causa* /kawsa/ > paleoamazic **qawsa* > amazic modern *tayawsa* ‘cosa’.

(6) *Taglis*: nom d'un pou on els habitants de Lalut poen aigua potable¹⁴⁴⁵. Enllaçant-lo amb *Iḡlīz*, nom d'un pujol que domina la ciutat de Marràqueix que apareix a al-Idrīsī¹⁴⁴⁶, Lewicki va pensar en el llatí *ecclesia* (o *eclisia*) com a ètim, amb el supòsit que en l'indret on ara hi ha el pou hi havia, en altre temps, un centre cristià¹⁴⁴⁷. D'altra

¹⁴³⁵ Etimologies apuntades ja a LEWICKI 1951-1952, n° 47, pp. 457-458.

¹⁴³⁶ LEWICKI 1951-1952, n° 50, p. 458 i *idem* 1955, n° 112, pp. 108-110.

¹⁴³⁷ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 243, *s.u. fodio*.

¹⁴³⁸ Per als continuadors romànics de *fossātum*, vegeu en primera instància MEYER-LÜBKE 1935, n° 3461, p. 297.

¹⁴³⁹ LEWICKI, *loc. cit.*

¹⁴⁴⁰ LEWICKI 1961c, pp. 87-120.

¹⁴⁴¹ LEWICKI 1951-1952, n° 66, pp. 466-467. Sobre els *centenaria* tripolítans vegeu l'article que hi consagra KERR 2005.

¹⁴⁴² LEWICKI 1955, n° 28, pp. 47-48.

¹⁴⁴³ LEWICKI 1955, n° 135, p. 124.

¹⁴⁴⁴ Vegeu *infra*, § IX.2.8.5.

¹⁴⁴⁵ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1898, p. 107.

¹⁴⁴⁶ LEWICKI 1951-1952, n° 10, p. 442.

¹⁴⁴⁷ LEWICKI 1955, n° 138, p. 126.

banda, a l'autor ibadita aš-Šammāhī apareix el plural amazic *Iḡlāžān*¹⁴⁴⁸. Al meu parer, el diferent tractament dels fonemes /k/ i /s/ d'*ec(c)lesia* en el topònim de Mauretània i en el de Nefussa suggereix una diferència cronològica en el sentit que *Iḡlīz* /iḡliz/ ha de ser pres de l'afroromànic(per ventura **eglezya*), amb sonorització de la velar, i *Taglis* /taylis/ de l'afrollatí (de *eclesia*), a partir d'un ètim amb velar sorda. Aquest argument lingüístic afavoreix la hipòtesi d'un corrent cristianitzador a Nefussa antic, en tot cas anterior al ja conegut d'època bizantina.

(7) *Tarumit*: En el report sobre la geografia de Nefussa que Brahim ibn Sliman Šammāhī va fer el 1885 a Calassanti-Motyliniski en amazic intitulat *Iyasra d ibridn di drar n Infusn* (traduït com a *Les Bourgs et les chemins du Djebel Nefousa*) apareix un territori dit de la *Romana* (*tamurt n tarumit*)¹⁴⁴⁹. Naturalment, aquesta al·lusió a la romanitat no és un indicati cert que aquesta contrada hagués estat colonitzada antigament per romans, però sí és un mostra que de la memòria¹⁴⁵⁰ de la romanitat i llatinitat resta indeleble en aquesta singular regió tripolitana.

13. Regions amazigòfones de Tripolitània

Avui dia, l'amazic és viu en unes quantes regions discontinues tripolitanes de geografia diversa: als enclavaments muntanyosos de Nefussa i de Matmata, a l'illa de Gerba (antiga *Girba*), a la comarca litoral de Zuara i als oasis interiors de Ghadames (antiga *Cidamus*) i de Sokna. En el present apartat donarem compte de les característiques lingüístiques dels dialectes que s'hi parlen a fi d'esbrinar si llur amaziguitat és continuadora del paleoamazic tripolità.

13.1. La serralada prelitoral tripolitana: *Drar n Infusn*

En amazic hom anomena *Drar n Infusn* 'muntanya (o serralada) dels Nefussa'¹⁴⁵¹ la serralada prelitoral en forma de mitja lluna d'uns 20-25 km d'amplada que va de Matmata (sud de l'actual Tunísia) a Nefussa i *Gharian* (Líbia). Limita, al sud, amb l'altiplà saharià de Dahar. No és una serralada molt elevada: la part més alta és la de Nefussa / *Gharian*, on els cims atenyen els 800 metres, mentre que a *Tarhuna*,

¹⁴⁴⁸ *Kitāb as-siyar*, pp. 234 i 240.

¹⁴⁴⁹ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1898, p. 46 (text amazic) i 79-80 (traducció francesa). Parlem d'aquest document *infra*, § 13.1.1.

¹⁴⁵⁰ Vegeu el que en diem a propòsit dels aurasiàtics *infra*, § VI.13.3.

¹⁴⁵¹ Els tuaregs en diuen *Adyay ən Fusitān*. Dels habitants de la muntanya de Nefussa en diuen *Inəfusitān* (singular *Anəfusi*). Vegeu PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 597.

Matmata i Demer amb prou feines atenyen els 500 metres¹⁴⁵². A l'est, la serralada arriba fins a les rodalies de Lepcis Magna. La població amaziga de la serralada prelitoral (de Matmata a Nefussa) és d'economia sedentària i nòmada al mateix temps. Tant els de Matmata com els de Nefussa cultiven, al nord, les planes de Gefara, sobretot cereals, mentre que practiquen la transhumància, al sud, als altiplans de Dahar, durant l'hivern. Als seus pobles d'origen, a les muntanyes, on sempre roman el nucli de la tribu, conreen l'olivera, la figuera, l'atmetller, la palmera datilera, la parra, el magraner, ordi i blat, a més de proveir de pastures els seus ramats a l'estiu¹⁴⁵³.

13.1.1 Nefussa

Afavorida per un clima mediterrani, la regió muntanyosa prelitoral de Nefussa ha tingut sempre una demografia força elevada¹⁴⁵⁴, però això no ha redundat en totes les èpoques, especialment en els autors grecollatins —que són els que ens interessen particularment— en un major nombre d'al·lusions als habitants d'aquesta regió. En contrast amb la riquesa de les fonts ibadites medievals sobre Nefussa, per a l'antiguitat el buit documental és decebedor. En efecte, Nefussa és una regió amazigòfona privilegiada a causa del caràcter primerenc (s. VIII dC) i de la qualitat de les fonts medievals autòctones que s'hi refereixen, de les quals hem donat compte més amunt¹⁴⁵⁵. Si en tinguéssim fonts antigues comparables a les que hi ha per als *emporía* tripolitanes, Fazània o fins Bizacena, per exemple, Nefussa fóra un interessant objectiu d'una comparació diacrònica antiguitat-alta edat mitjana. De la seixantena d'etnònims libis de Tripolitània que ocorren a les fonts grecollatines¹⁴⁵⁶, no n'hi ha cap que les fonts de l'antiguitat clàssica situïn inequívocament a Nefussa. No hi ha raons de pes per a pensar que Nefussa estava habitada per subtribus dels *Macaë*, que les fonts ens situen al més sovint a les planes costaneres de la Tripolitània oriental. Hem d'esperar a un autor tan tardà com Corip (s. VI) per a trobar noms de tribus que podrien procedir de les muntanyes tripolitanes. Ara bé, estem mancats en absolut d'arguments decisius. Com a testimoni excepcional, Modéran suggereix que els *Gurbissenses* (habitants del *mons Gurbessa*) que apareixen a la *Cosmographia* de *Iulius Honorius* (s. IV dC)¹⁴⁵⁷ són els antics habitants de Nefussa —l'autor identifica el *mons Gurbessa* amb la serralada de Nefussa—¹⁴⁵⁸.

¹⁴⁵² Cf. MATTINGLY 1995, p. 6. Vegeu el mapa n° 3, que permet copsar l'orografia de Nefussa.

¹⁴⁵³ MATTINGLY 1995, pp. 14-15.

¹⁴⁵⁴ Vegeu en primera instància DESPOIS 1935. Segons al-Bakrī (trad. MACGUCKIN DE SLANE 1857, pp. 25-26) la capital de Nefussa, *Gheroua*, estava envoltada de tres-cents pobles densament habitats.

¹⁴⁵⁵ Vegeu *supra*, § 12.

¹⁴⁵⁶ Vegeu-ne l'inventari a MATTINGLY 1995, pp. 26-28. Cf. *supra*, § 2.

¹⁴⁵⁷ Ed. RIESE 1878, p. 46.

¹⁴⁵⁸ MODÉRAN 2003, pp. 103-104. Sembla que es pot posar en paral·lel la *Gurubi montana* de Corip (2, 52). Tanmateix, no és pas segur que es tracti de Nefussa.

III. TRIPOLITÀNIA

El mateix historiador pensa que els *Naffur*, una de les tribus que seguiren *Sidifan* (Corip, 2, 52), són la mateixa tribu que els *Nafūsa* de les fonts àrabs¹⁴⁵⁹ en base a la similitud onomàstica. Aquesta identificació és més probable si tenim en compte que els *Naffur* provenien gairebé amb seguretat de Tripolitània i que ja a la *Joànida*, que refereix uns fets esdevinguts al s. VI dC, els *Naffur* tenien la importància —el poeta els posa al costat dels *Laguatan* i dels *Frexes* d'Antalas com els grans enemics dels bizantins— que després li atorgaran les fonts àrabs a partir de la conquesta del s. VII dC. Modéran conclou, en base a les ocurrències a la *Joànida* de Corip, que les tribus dels *Sinusdisae*, *Siluacae*, *Naffur*, *Silcadenit*, *Siluaizan*, *Macares*¹⁴⁶⁰, *Silzactae* i *Caunes*, així com les poblacions de *Gurubi montana*, *Ifera* i dels turons de *Mercure*, estaven localitzades al s. VI a la regió que va del *Chott el-Djerid* (*Tritonis palus*) i del *Chott el-Fedjaj* —és a dir al *limes* occidental de Tripolitània— fins a les muntanyes de Nefussa¹⁴⁶¹, per bé que la localització precisa de cadascuna d'aquestes tribus resta incerta¹⁴⁶². Desanges, d'altra banda, situaria els *Ifuraces* —que apareixen en diversos passatges de la *Joànida*: 2, 113; 3, 412; 4, 641; 8, 490 i 648— de mitjan s. VI dC a les muntanyes tripolitanes en base a l'absència de muntura —segons Corip combatien a peu amb espasa i escut—¹⁴⁶³.

L'epigrafia trobada a Nefussa fins ara és ben migrada¹⁴⁶⁴. L'arqueòleg D. Oates va editar-ne cinc inscripcions en alfabet llatí, quatre en llengua llatina i una cinquena en púnic, per molt que l'autor assegurí que “the language is clearly Libyan”¹⁴⁶⁵. L'ús epigràfic del llatí i del púnic, per bé que limitat a les inscripcions ressenyades, apunta a un cert grau de romanització i punicització de Nefussa, però l'onomàstica que hi apareix¹⁴⁶⁶ és líbia i sembla just el parer de Modéran, segons el qual “les inscriptions du Gebel montrent que les

¹⁴⁵⁹ Ja en fonts referides al s. VII dC: “‘Amr b. al-Aṣ arriva jusqu'au Djebel Nafūsa dont les habitants étaient chrétiens et il les conquiert” (*Kitāb al-Istibṣār*, trad. Fagnan, *Recueil des notices et mémoires de la société archéologique de Constantine*, 1898, p. 58); “‘Amr poussa sur Tripoli qu'il conquiert malgré le secours que demandaient les habitants de cette ville à la tribu berbère des Nafūsa” (al-Bakrī, trad. MACGUCKIN DE SLANE 1857, p. 26); “Au centre de la montagne des Nafūsa on trouve de dattiers, des oliviers et des arbres fruitiers en quantité. Quand on convoque les tribus des alentours, on peut réunir seize mille guerriers” (al-Bakrī, trad. MACGUCKIN DE SLANE 1857, p. 26).

¹⁴⁶⁰ Ja abans de Modéran, MATTINGLY (1995, p. 27) havia suggerit que els *Macares* que ocorren a Corip (2, 62) podrien procedir del “Tripolitanian Gebel”.

¹⁴⁶¹ MODÉRAN 2003, p. 109.

¹⁴⁶² Vegeu el mapa amb la localització proposada per a algunes d'aquestes tribus tripolitanes a MODÉRAN 2003, p. 114.

¹⁴⁶³ DESANGES 2001a, p. 3667.

¹⁴⁶⁴ Vegeu OATES 1954, pp. 113-116.

¹⁴⁶⁵ OATES 1954, p. 115. En la seqüència SANVAV es pot identificar el mot púnic —en tot cas semític— per a ‘anys’. D'altra banda, no hi ha cap mot a la inscripció que es pugui identificar com a “líbic”.

¹⁴⁶⁶ Per exemple, *Vabalius*, inscripció n° 2, p. 114, línia 5.

campagnes restèrent surtout pleuplées de Berbères, assez fortement punicisés, et peu latinisés”¹⁴⁶⁷, si bé la presència del púnic a Nefussa en alguna inscripció escadussera, sobretot si ho comparem amb la quasi absoluta absència d’inscripcions púniques al predesert tripolità, no pot ser transferible a usos altres que els epigràfics.

A manca de fonts literàries o epigràfiques valuoses, l’arqueologia té una importància major, fins i tot si ha estat poc desenvolupada a Nefussa, com sol passar a les regions nord-africanes de menor incidència de les “grans” civilitzacions romana, grega, púnica o egípcia. Les dades arqueològiques obtingudes fins ara informen que, malgrat la llarga història d’ocupacions i reocupacions de Nefussa que han obliterat en gran mesura les restes antigues, hi ha constància de l’existència de construccions defensives romanes que denoten una certa presència de Roma, si més no militar, a Nefussa¹⁴⁶⁸. D’altra banda, les primeres esglésies datables, com ara la d’*al-Asabaa*, remuntarien a la fi del s. IV o primeria del V¹⁴⁶⁹; però és sobretot al s. VI, coincidint amb la reconquesta bizantina —tal com passà a *Cidamus*, *Fazània* i *Augila*—, que es constata el gruix dels edificis de culte cristià a Nefussa¹⁴⁷⁰.

La regió mutanyenca tripolitana de Nefussa ha conegut contínues emigracions vers les planes bizacenes, més fèrtils i més riques que Tripolitània, principalment al nord i a l’oest de *Qayrawān*, al *Bilād al-Ġarīd* i al districte d’*as-Sāhil*, segons ens informen alguns documents ibadites medievals per als ss. VIII i IX dC¹⁴⁷¹. És oportú assenyalar que, segons les fonts ibadites de l’alta edat mitjana, els *Nafūsa* eren els habitants de la part occidental de Nefussa, mentre que la part oriental era habitada per fraccions també amazigues i ibadites, però d’un origen diferent¹⁴⁷². L’assimilació es degué produir en algun moment de la baixa edat mitjana, atès que Ibn Ḥaldūn (s. XIV dC) considera les tres tribus amazigues que a la seva època ocupaven la serralada de Nefussa, a saber els *Banū Zammūr*, els *Banū Masgūr* i els *Māṭūsa*, com a branques de la tribu de *Nafūsa*¹⁴⁷³.

El dialecte amazic de Nefussa és l’únic dels dialectes orientals del qual disposem d’una gramàtica completa, a cura de F. Beguinot¹⁴⁷⁴. Pel que fa al lèxic, no hi ha encara cap diccionari de *tanfusit*, per la qual

¹⁴⁶⁷ MODÉLAN 2003, p. 256.

¹⁴⁶⁸ Vegeu MATTINGLY 1995, p. 48.

¹⁴⁶⁹ Vegeu MODÉLAN 2003, p. 654.

¹⁴⁷⁰ *Ibidem*. Vegeu, *supra*, § 12, les fonts ibadites de Tripolitània, que parlen *in extenso* de Nefussa i § 5, sobre el cristianisme tripolità.

¹⁴⁷¹ Aquests documents han estat posats de manifest per LEWICKI 1960, pp. 175-191 i 1961, pp. 214-216. És possible que aquests moviments migratoris partissin ja de l’antiguitat, però no coneixem fonts grecollatines que hi al·ludeixin.

¹⁴⁷² LEWICKI 1957, pp. 332.

¹⁴⁷³ Trad. MACGUCKIN DE SLANE 1852-1856, vol. 1, p. 226. Vegeu detalls sobre la geografia humana de *Nafūsa* a l’edat mitjana a LEWICKI 1957, pp. 330-337.

¹⁴⁷⁴ BEGUINOT 1942. Acompanyen la gramàtica uns quants textos d’extensió variable (pp. 152-211).

III. TRIPOLITÀNIA

cosa hom ha de recórrer al vocabulari italià-amazic de Nefussa i amazic de Nefussa-italià que clou la gramàtica de Beguinot¹⁴⁷⁵, al vocabulari francès-amazic de Nefussa que clou la monografia de Calassanti-Motyliniski¹⁴⁷⁶, editor d'un extens report geogràfic intitulat *Iyasra d ibridn di drar n Infusn* en amazic dictat per Brahim ibn Sliman Šammāhī, un savi de Nefussa que l'amazigòleg va entrevistar a Mzab¹⁴⁷⁷; així com als 22 textos acompanyats d'un glossari d'E. Provasi¹⁴⁷⁸. Citem, a més, un breu vocabulari —de cinc pàgines en el manuscrit original, trobat a Gerba— de mots de l'amazic de Nefussa traduïts a l'àrab emprats en el comentari a la *Mudawwana* d'Ibn Ġānim del xeic Abū Zakariyā' d'Ifran; encara que l'editor del vocabulari, A. Bossoutrot¹⁴⁷⁹, s'hi refereix com a “vocabulaire berbère ancien”, és clar que reflecteix un amazic més aviat recent. El vocabulari és interessant perquè conté nombrosos termes religiosos genuïns amazics —o fins d'origen llatí— caiguts en l'oblit actualment. Malgrat que, sens dubte, el de Nefussa és el dialecte oriental que gaudeix actualment de major extensió territorial i pes demogràfic, els estudis lingüístics han anat minvant a mesura que la presència colonial italiana ha anat abandonant Líbia, sobretot arran de la “independència” de 1951 i la consegüent instauració d'un estat hostil a l'amaziguitat¹⁴⁸⁰. Pel que fa a la classificació interna, el dialecte de Nefussa, tal com passa amb el de Ghadames¹⁴⁸¹, està prou individualitzat i, malgrat que no presenta trets gaire “aberrants”, fa de mal classificar dins el continu lingüístic amazic¹⁴⁸². Malgrat la seva

¹⁴⁷⁵ BEGUINOT 1942, pp. 213-323.

¹⁴⁷⁶ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1898, pp. 121-155.

¹⁴⁷⁷ Segons el judici de BEGUINOT (1942, pp. VII-VIII), el report de Šammāhī respon a un intent de koinè força purista dels diferents dialectes amazics coneguts pel savi ibadita, de manera que no pertany a cap parlar realment en ús a Nefussa ni enlloc. El text amazic ha estat reeditat recentment, acompanyat d'una traducció àrab: ACHMAKHI 2005. V. Brugnatelli, que ha estudiat altres documents de característiques semblants produïts a Gerba i Mzab, conclou que “on peut supposer que les fréquents rapports de Chemmakhi avec les coreligionnaires parlant d'autres variétés de berbère lui avait appris des mécanismes de code-switching que permettaient de se rapprocher des autres parlers à partir de sa variété du Jebel Nefoussa [...] L'examen de certains documents écrits provenant de centres ibadites du Mzab, de Jerba et du Jebel Nefoussa fournit plusieurs indices de l'existence, dans le passé, d'une sorte de koinè littéraire, utilisée surtout par les clercs, pour la confection d'oeuvres destinées à circuler à l'intérieur de la communauté religieuse nordafricaine” (BRUGNATELLI 2008, pp. 46 i 50).

¹⁴⁷⁸ PROVASI 1973. Vegeu també el recull de dos textos de CESARÒ 1949. Deixem de banda aquí els 24 fragments de textos medievals en l'amazic de Nefussa recollits per Lewicki que hem referit a l'apartat dedicat a les fonts ibadites medievals de Nefussa, *supra*, § 12.2.1.

¹⁴⁷⁹ BOSSOUTROT 1900.

¹⁴⁸⁰ Fins i tot per als amazigòlegs, Nefussa roman encara un territori “exòtic” i en manquen dades sociolingüístiques precises. Vegeu, a tall d'exemple, CHAKER 1989a, pp. 10-11.

¹⁴⁸¹ Vegeu *infra*, § 13.4.

¹⁴⁸² Vegeu NAÏT-ZERRAD 2004, p. 102 i *infra*, § IX.1.2.2.

localització “oriental”, no sembla tenir vincles especials amb els parlars d'Augila o Ghadames; alhora, no és un dialecte zenata, com ara els parlars veïns de Matmata, Zuara i Gerba. En canvi, segons Kossmann, podria incloure's el dialecte de Nefussa dins el grup dels parlars de Foqaha i de Siwa¹⁴⁸³. Com a tret més singular —i, sens dubte, més visible—, citem el fenomen de “U-Umlaut” —anàleg, curiosament, al que es dóna a Ghadames, amb el qual no sembla tenir una vinculació especial—, en virtut del qual trobem *ufās* ‘mà’ en lloc del general *afus*, *ufād* ‘genoll’ en lloc del general *afud*, *uqzin* ‘gosset’ en lloc del general *aqzin*, el llatínisme *ufarnu* ‘forn’ en lloc del general *afarnu*, *tufāt* ‘sol’ en lloc del general *tafukt*, etc.¹⁴⁸⁴

13.1.2. Matmata i Demer

L'amazic es parlava encara al s. XX¹⁴⁸⁵ en tres aglomeracions situades al nord de Matmata, anomenades, segons la designació oficial actual, *Zraoua*, *Taoujjout* i *Tamezret*. A una vuitantena de km més al sud, en la mateixa mitja lluna muntanyosa, hom parla amazic a *Chenini* i *Douiret*, a la regió de Demer, famosa per les habitacions troglodites dels seus pobladors¹⁴⁸⁶. *Douiret* fou, fins al s. XIX, una estació de certa importància en el comerç caravaner que unia Gabes (*Tacapae*) amb Ghadames (*Cidamus*)¹⁴⁸⁷. Segons la llegenda local, la història de *Douiret* comença amb l'arribada d'un individu “vingut de l'oest” —segons alguns de la regió de Tafilalt¹⁴⁸⁸— fa més de 500 anys¹⁴⁸⁹. Per a altres pobles de Demer, les tradicions locals parlen d'altres procedències: a *Segdel*, els primers pobladors hi haurien arribat procedents de Nefussa¹⁴⁹⁰. Com pertot de Tamazga, a Demer totes les aglomeracions estan dominades per la presència d'un *agadir*, el graner col·lectiu fortificat¹⁴⁹¹. Els parlars d'aquestes cinc contrades són els més pobrament estudiats dels ja força negligits dialectes amazics de Tunísia, pitjor encara que el de l'illa de Gerba i que el de Sened¹⁴⁹², a la Bizacena. Si exceptuem el recull de rondalles de *Tamazrađt* publicat per Stumme fa més de cent anys¹⁴⁹³, per a aquests parlars no disposem més que de breus reports¹⁴⁹⁴. Sense

¹⁴⁸³ KOSSMANN 1999a, p. 31.

¹⁴⁸⁴ Vegeu VYICHL 2005, pp. 51-52. Sobre el fenomen de “U-Umlaut” que es dóna a Ghadames, vegeu *idem*, pp. 52-55.

¹⁴⁸⁵ Segons el report de BASSET (A.) 1950, pp. 220-226.

¹⁴⁸⁶ L'amazigofonia de *Douiret* està confirmada encara per LOUIS 1996, p. 2529. Sobre *Chenini*, vegeu CAMPS 1986.

¹⁴⁸⁷ LOUIS 1996, p. 2531.

¹⁴⁸⁸ Sobre la qual vegeu *infra*, § VIII.5.5.

¹⁴⁸⁹ LOUIS 1996, pp. 2529-2530.

¹⁴⁹⁰ LOUIS 1995, p. 2268.

¹⁴⁹¹ LOUIS 1995, p. 2266.

¹⁴⁹² Sobre el qual vegeu *infra*, § V.18.

¹⁴⁹³ STUMME 1900.

¹⁴⁹⁴ Principalment BASSET (A.) 1950, pp. 220-226 i, recentment, VYICHL 2005, pp. 136-147. No hem pogut accedir a la tesi doctoral de GABSI 2003 dedicada al parlar de *Douiret*.

que una caracterització mínimament precisa hagi estat feta per als parlars de Matmata i de Demer, sembla clar, si més no, que es tracta de parlars zenates, com els parlars de Zuara i el de l'illa de Gerba (també a Tripolitània) i els dialectes de l'Aurès, Mzab, Wargla, Ayt Snus, Figuig, Rif, etc.¹⁴⁹⁵ Això implica que els parlars de Matmata i Demer no pertanyen al mateix diasistema que altres parlars amazics orientals, com ara el de Nefussa, el de Ghadames, el de Foqaha, el d'Augila o el de Siwa¹⁴⁹⁶.

13.2. *Girba*

Malgrat que està separada del continent per dues estretes afraus, l'illa de Gerba no ha estat mai de fàcil accés per als estrangers, la qual cosa ha propiciat la preservació de nombrosos trets culturals endògens. Sembla que Μήνιγξ / *Meninx*, nom de la ciutat principal del sud de l'illa, fou la designació més estesa entre els antics fins que s'imposà *Girba*, nom de la ciutat principal del nord de l'illa¹⁴⁹⁷. Alguns autors grecs i llatins la identificaren amb l'illa dels lotòfags que apareix al periple d'Ulisses¹⁴⁹⁸. Entre les restes arqueològiques anteriors a l'època romana destaca l'estàtua monumental de la tomba de *Henchir Bourgou*, que, arquitectònicament, pertany a l'estil de les tombes reials nòmides¹⁴⁹⁹. L'economia de la *Girba* preromana, basada sobretot en l'agricultura i el comerç (transmediterrani i amb la costa tripolitana) és qualificada de

¹⁴⁹⁵ Vegeu KOSSMANN 1999a, p. 32, i els materials lèxics emprats, pp. 282-283 (índexs). A partir de les isoglosses tingudes en compte per NAÏT-ZERRAD 2004a (pp. 85-103), seria sobretot amb els dialectes zenates del Rif i de l'Aurès que el parlar de Matmata presentaria un feix de convergències més considerable — val a dir que el parlar de Zuara no és explotat en aquest estudi—.

¹⁴⁹⁶ És notable que, si més no a *Tamazradt*, és conservi la designació genuïna del mar, *ilil* (VYICHL 2005, p. 146), absent a la resta de dialectes zenates, amb l'excepció important dels parlars mariners de Zuara i de Gerba. Podríem dir que els de Matmata i Demer —situats, segons les contrades, a 70-150 km de la costa— són els únics parlars zenates no mariners on no s'ha perdut el nom amazic del mar.

¹⁴⁹⁷ Així ho dona a entendre, per exemple, l'autor de l'*Epitome de Caesaribus* (s. IV dC): “*Creati in insula Meninge quae nunc Girba dicitur*” (*Epitome*, 45), a propòsit dels emperadors *Trebonius Gallus* i *Volusianus*. Vegeu TROUSSET 1995a, pp. 2452-2454. *Meninx* és el nom habitual de l'illa fins al s. III dC: apareix a Polibi, Titus Livi, Estrabó, Pomponi Mela i Plini el Vell. Vegeu BESCHAOUCH 1986, p. 538. L'etimologia d'aquest topònim, per molt que hom el consideri d'origen “libicoberber”, roman ben incerta. Vegeu, en darrera instància, l'enllaç proposat per BRUGNATELLI 2004, pp. 29-30.

¹⁴⁹⁸ Se'n féu ressò Plini: “*Clarissima est Meninx... ab Eratostene Lotophagitis appellata*” (5, 41).

¹⁴⁹⁹ Vegeu FENTRESS 2000, pp. 77-78. L'arqueòloga ho justifica històricament de la següent manera: “The fact that this area of Tripolitania was effectively included in Massinissa's kingdom from the end of the third century makes it plausible that it became the local administrative town for that kingdom, perhaps ruled by one of his relatives” (*ibidem*).

“pròspera” pels arqueòlegs, amb un paisatge densament articulat de ciutats, ports, pobles, masos i forns ja al s. II aC¹⁵⁰⁰. En època romana (almenys fins al s. III o IV dC), *Meninx* esdevé un port important de la Mediterrània, conegut per la pesca i la indústria que s’hi relaciona. A l’època de la invasió arabomusulmana, *Girba*, com altres reductes amazics importants, principalment Nefussa i Mzab, va mostrar la seva idiosincràsia a través a l’adhesió al cisma kharigita, que, encara avui dia, és el principal tret diferencial dels habitants de l’illa, juntament amb la llengua. Les diverses disputes administratives que ha patit *Girba* per obra d’invasors romans, àrabs i, durant l’edat mitjana, de reialmes cristians, no han privat els autòctons de romandre amazics¹⁵⁰¹. Se’n fa ressò el geògraf àrab al-Idrīsī (s. XII dC): “Ġarba est une île peuplée de tribus berbères, en général de teint brun, d’un caractère méchant et hypocrite et dont l’élite comme la masse ne parlent que berbère. Ce sont de factieux toujours en rébellion contre l’autorité”¹⁵⁰².

Només recentment ha estat emprès l’estudi sistemàtic del dialecte amazic de Gerba, a càrrec de V. Brugnatelli¹⁵⁰³. Fins ara només disposàvem d’uns pocs textos editats per Calassanti-Motyliniski¹⁵⁰⁴. Als reports preliminars ja assenyalats de Brugnatelli hem d’afegir les notes gramaticals —i, en menor mesura, lèxiques— de Vycichl, publicades pòstumament¹⁵⁰⁵. El dialecte amazic de Gerba és clarament un dialecte zenata que, malgrat el caràcter insular, no difereix gaire dels altres dialectes zenates, tant de Tunísia (Matmata, Sened) i Líbia (Zuara) com de més a l'oest (fins a Figuig, a l'est marroquí)¹⁵⁰⁶.

Brugnatelli ha cridat l’atenció sobre la conservació d’un cert nombre de lèxic religiós d’origen llatí a Gerba: *tfaska* ‘festa religiosa’ < *pascha*, *abakkadu* ‘peccat’ < *peccatum*, *anglusan* ‘malaltia benigna que provoca taques fosques a la pell’ < *angelus*, *Taylisyā* (topònim) < *ecclesia*¹⁵⁰⁷. Potser la conservació de llatínismes d’aquesta índole en l’amazic de Gerba no és tan insòlita si tenim en compte que el lèxic religiós d’origen llatí s’ha conservat també en altres regions amazigòfones on s’ha mantingut dominant l’ibadisme —com ara Nefussa— o en dominis tardanament o superficialment islamitzats —com ara el domini tuareg—. Notem que els mateixos llatínismes

¹⁵⁰⁰ Vegeu FENTRESS 2000, pp. 80 i 84.

¹⁵⁰¹ Vegeu DESPOIS & MANTRAN 1995, pp. 2454-2459.

¹⁵⁰² Trad. HADJ-SADOK 1983, § 159, p. 156. Cf. l’original àrab a la p. 172 de l’edició.

¹⁵⁰³ Val a dir que, de moment, només han estat publicats dos “reports preliminars”: BRUGNATELLI 1998 i 2001.

¹⁵⁰⁴ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1897. L’autor inclou algunes notes lexicogràfiques i gramaticals.

¹⁵⁰⁵ VYCIHL 2005, pp. 136-145. Per a d’altres treballs menors, vegeu l’estat de la qüestió a BRUGNATELLI 1998, pp. 117-119. Vegeu també CHAKER 1995c, pp. 2459-2460.

¹⁵⁰⁶ NAÏT-ZERRAD 2004a classifica el parlar de Gerba en el mateix subgrup zenata que el parlar rifeny oriental dels *Ayt Iznasn*. Vegeu *infra*, § IX.1.2.2.

¹⁵⁰⁷ BRUGNATELLI 2001, pp. 170-171.

cristians adduïts per Brugnatelli els retrobem entre els tuaregs¹⁵⁰⁸. Dificilment pensariem en una isoglossa Gerba-Nefussa-Tuareg. Creiem que, molt probablement, aquest lèxic llatí cristià era comú a tot el domini lingüístic amazic i que, com hem assenyalat, ha perviscut fins avui en les comunitats amazigues que no practiquen un islam ortodox. Tenim indicis que també va existir un “amazic dels cristians”, però ho discutirem en el capítol dedicat a Numídia¹⁵⁰⁹.

13.3. Zuara

Estem mancats de notícies antigues sobre la costa occidental de Tripolitània, concretament de l'àmplia plana costanera de *Ġafāra*. Les fonts àrabs situen en aquesta regió les tribus amazigues de confessió ibadita dels *Zanāta*, els *Ḍarīsa*, els *Lamāya*, els *Zawāga* i els *Zawāra*¹⁵¹⁰. Zuara (nom oficial *Zuwāra*)¹⁵¹¹, situat a 117 km a l'oest de l'antiga Oea i a només uns 40 a l'oest de l'antiga Sabrata, constitueix avui dia l'únic enclavament amazigofon de la costa tripolitana. Devem a L. Serra la major part dels estudis lingüístics, reculls de textos i vocabularis del parlar amazic de Zuara¹⁵¹². Com en altres indrets (Gerba, Nefussa, Mzab), a l'amazigofonia s'afegeix l'ibadisme com a tret diferencial essencial de la gent de Zuara. Com a originaris de Zuara i de la costa occidental tripolitana són citats alguns homes pietosos ibadites a les fonts medievals de Nefussa, que testimonien els contactes culturals entre les muntanyes de Nefussa i la costa occidental de Tripolitània. El culte dels homes pietosos, especialment a les tombes (*igurramn*) on jeuen, es manté en vigor a Zuara¹⁵¹³. A causa de llur situació litoral, els amazics de Zuara conserven un lèxic mariner genuí d'una riquesa que cap altre dialecte amazic estudiat fins ara testimonia¹⁵¹⁴. La gent de Zuara es refereix a si mateixa amb el nom d'*At Willul* o *Iwilluln*¹⁵¹⁵.

De la parònima *Zuwāga*, també al litoral occidental tripolità, a prop de les ruïnes de l'antiga Sabrata, prové un manuscrit extens (594 pàgines) bilingüe àrab-amazic de la *Mudawwana* obtingut pel

¹⁵⁰⁸ Vegeu *infra*, § IV.1.2.2.

¹⁵⁰⁹ Vegeu *infra*, § VI.11.4.

¹⁵¹⁰ LEWICKI 1957, p. 326. Les fonts citen els *Zanāta* i els *Ḍarīsa* com a habitants d'aquesta regió tripolitana ja a mitjan s. VIII dC, mentre que les altres tribus apareixen a les fonts amb posterioritat.

¹⁵¹¹ El primer testimoniatge del topònim és en una font catalana medieval: “Zuwarah, die erstmals auf einer katalanischen Landkarte aus dem Jahr 1375 als *Punta dar Zoyara* erwähnt wird” (WILLEITNER 2001, p. 81).

¹⁵¹² Vegeu sobretot SERRA (L.), 1964, 1968, 1968-1970, 1970, 1971, 1973, 1976, 1978a, 1978b, 1985 i 1990.

¹⁵¹³ Vegeu SERRA (L.) 1971.

¹⁵¹⁴ Destaquen a aquest respecte els estudis de SERRA (L.) 1968-1970, 1970 i 1973.

¹⁵¹⁵ Vegeu SERRA (L.) 1973, pp. 113-114. L'etnònim no és pas recent, atès que el testimonia ja al-Tiġānī (ss. XIII-XIV dC). Vegeu PARADISI 1964, p. 416, n. 1.

comandant Rebillet i posat a coneixement dels orientalistes per Calassanti-Motyliniski¹⁵¹⁶, que hem ressenyat més amunt¹⁵¹⁷.

Malgrat la mancança d'estudis gramaticals i lèxics exhaustius, sembla clar que el de Zuara és un parlar zenata, proper del de Matmata i Gerba¹⁵¹⁸. Sembla distant, en canvi, del dialecte muntanyenc de Nefussa, malgrat la proximitat geogràfica (a menys de 100 km de Jadu) i els vincles històrics que la gent de Zuara ha mantingut amb la de Nefussa gràcies principalment a l'ibadisme.

13.4. *Cidamus*

L'oasi de *Cidamus* / Κιδαμή, situat a uns 400 km de la costa mediterrània, fou durant tota l'antiguitat l'estació cabdal de la ruta que unia els *emporium* tripolítans amb Gàrama i el Sàhara Central. Fou arran de l'expedició de *Cornelius Balbus* del 21-20 aC¹⁵¹⁹, en època d'August, que *Cidamus* passà a dominació romana¹⁵²⁰. Juntament amb *Golas*, *Gheriat* i *Zillah*, *Cidamus* esdevingué bastió fonamental del *limes* meridional de Tripolitània, i a la primeria del s. III dC hi havia instal·lat amb caràcter permanent un destacament de legionaris. A banda d'aquesta dominació política i militar, hi ha proves arqueològiques de la vinculació de *Cidamus* amb el món mediterrani ja abans de l'època romana. El col·lapse de l'Imperi Romà a Àfrica no allunyà *Cidamus* de l'òrbita de la romanitat, car en temps de Justinià (s. VI dC) hi havia encara lligams estrets entre *Cidamus* i els reconqueridors bizantins, que emprengueren la cristianització de l'oasi¹⁵²¹. Durant els segles VIII-X dC, *Cidamus* restà en l'òrbita ibadita, tal com passà a Tripolitània i Fazània, i sembla que els vincles eren especialment estrets amb els ibadites de Nefussa¹⁵²². L'historiador i geògraf kurd en llengua àrab del s. XIV Abū al-Fidā' descriu l'oasi de la següent manera: "Ghadamès est une ville grande et populeuse et au milieu d'elle, il y a une source ancienne de laquelle sont des ruines de constructions romaines

¹⁵¹⁶ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1907, pp. 68-78.

¹⁵¹⁷ Vegeu *supra*, § 12.2.4.

¹⁵¹⁸ Vegeu KOSSMANN 1999a, pp. 28-29. NAÏT-ZERRAD 2004a no ha pres en consideració el parlar de Zuara en la seva classificació dels dialectes amazics. El lingüista general i arabista T. F. Mitchell és autor de quatre documents extensos sobre el parlar de Zuara: un text en amazic de Zuara (amb una impressió no gaire llegívola) sobre la vida quotidiana del seu informant (editat pòstumament: MITCHELL 2007); la transcripció de sis converses en amazic de Zuara (inèdita); una gramàtica de l'amazic de Zuara de 179 planes (inèdita); i 1700 fitxes amb vocabulari de Zuara (inèdites).

¹⁵¹⁹ Sobre la toponímia continguda en el triomf de *Cornelius Balbus*, vegeu *infra*, § IV.4.

¹⁵²⁰ Vegeu TROUSSET 1994, p. 1953.

¹⁵²¹ Segons el testimoni de Procopi, *De aedificiis*, 6, 112. Vegeu també MODÉLAN 2003, p. 659.

¹⁵²² Vegeu l'apartat sobre les fonts ibadites, *supra*, § 12. L'ibadisme es mantingué a Ghadames almenys fins al s. XIV. Vegeu LEWICKI 1967, p. 338.

admirables... Les habitants de Ghadamès sont des berbères musulmans”¹⁵²³. De les tribus amazigues de *Gādāmis* tenim referències ja d'ençà del s. VIII dC, especialment dels *Tināwut*; al s. XIV dC, les fonts ens parlen de dues tribus, totes dues zenates, els *Banū Wartāgin* i els *Banū Waṭṭās*¹⁵²⁴.

La població de l'oasi ha estat variable a través dels segles. La importància que tingué en èpoques passades com a estació de mercaders i de pelegrins no garanteix una demografia alta. D'èpoques recents, en què disposem de censos fiables, sabem que entre la fi del s. XVIII i la primeria del s. XIX la població de Ghadames era d'uns 7.000 habitants. Posteriorment la població va davallar i al 1973 hi havia uns 4.000 habitants, a més de centenars de persones originàries de Ghadames a Tunis, Trípoli, Kano i Timbuctu, principalment¹⁵²⁵.

El dialecte de Ghadames es compon de dos parlars, corresponents a les dues tribus que habiten l'oasi, a saber els *Ayt Wazitn* i els *Ayt Wālid*¹⁵²⁶. Els autòctons anomenen *Ēademās* el seu oasi¹⁵²⁷. No hi ha coneixement cert sobre l'origen de les dues tribus amazigues que avui dia poblen Ghadames. Segons les seves tradicions, es consideren procedents de Nefussa, i no es consideren tuaregs, que anomenen *Lāmtiyān*. Lingüísticament, és clar que l'amazic de la gent de Ghadames no és tuareg, però fins ara no ha estat possible incloure'l en cap subgrup dialectal. Malgrat que hom sol parlar-ne com d'un dialecte “oriental”, no sembla tenir un vincle especial amb els parlars orientals en general ni tampoc amb el de Nefussa, malgrat les tradicions locals de la gent de Ghadames. Per a Naït-Zerrad, el parlar de Ghadames, com el de Nefussa, constitueix un grup a part, que no va de la mà de cap altre dels grups establerts¹⁵²⁸. El coneixement del dialecte de Ghadames el devem sobretot als estudis gramaticals i lèxics de J. Lanfry¹⁵²⁹, basat en el parlar dels *Ayt Wazitn*. Menys completa és la monografia de Calassanti-Motyliniski, basada en el parlar dels *Ayt Wālid*¹⁵³⁰. Disposem, a més, d'un report sumari però força fiable de l'especialista en tuareg K.-G. Prasse¹⁵³¹, al qual remetem en primera instància. Malgrat la impossibilitat d'incloure el dialecte de Ghadames en cap continu dialectal, notem que no es tracta tampoc d'un dialecte “aberrant”, i que no presenta els trets desconcertants que hom ha trobat, per exemple, en el zenaga de Mauritània. Com a tret més

¹⁵²³ Trad. SOLVET 1839, p. 131.

¹⁵²⁴ Vegeu LEWICKI 1957, pp. 337-338.

¹⁵²⁵ Vegeu les dades a LANFRY 1973, pp. II-IV.

¹⁵²⁶ LANFRY 1973, pp. 442-450. Vegeu-hi un minuciós estudi de la composició en fraccions i de la distribució per barris de cadascuna de les tribus, així com un report sociològic força detallat.

¹⁵²⁷ LANFRY 1973, p. 440, n° 1873.

¹⁵²⁸ NAÏT-ZERRAD 2004a, pp. 102-103. Vegeu també *infra*, § IX.1.2.2.

¹⁵²⁹ LANFRY 1968 (textos, notes filològiques i etnogràfiques) i *idem* 1973 (glossari).

¹⁵³⁰ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1904.

¹⁵³¹ PRASSE 1998.

singular, val la pena esmentar la presència d'un fonema /β/ que només troba ressò a Augila i sembla, ateses les correspondències estudiades per Kossmann, un cas de conservació¹⁵³², per la qual cosa no és lícit establir una isoglossa Ghadames-Augila. També és singular la correspondència Ghadames /o/ : altres dialectes /a/, per exemple Ghadames *okel* 'terra' : resta de dialectes *akal*, deguda a un fenomen de "U-Umlaut"¹⁵³³.

En conclusió, el dialecte de Ghadames no és un dialecte zenata —tal com podrien fer pensar les al·lusions d'algunes fonts àrabs medievals—; tampoc és un dialecte tuareg —tal com podrien fer pensar la geografia i alguns elements culturals— i no sembla que pugui ser el resultat d'una evolució del dialecte de Nefussa importat per immigrants procedents d'aquella regió muntanyenca tripolitana —tal com assenyalen les tradicions locals—, si bé és l'única possibilitat que no s'hauria de descartar encara. Malgrat la importància comercial i estratègica que *Cidamus* / Ghadames va tenir durant tota l'antiguitat i l'edat mitjana, no sembla haver tingut mai l'alta demografia que presentaven les ciutats costaneres tripolitanes, i en algunes èpoques la població ha estat d'uns pocs milers d'habitants, per la qual cosa una substitució lingüística o, si més no, una superposició d'estrats dialectals ha pogut tenir lloc a Ghadames en algun període posterior a l'antiguitat que hagi pogut passar desapercibuda als annals de la història i que s'hagués perdut en l'oblit de la memòria històrica dels propis pobladors de l'oasi. Això no implica, val a dir, que es pugui excloure, ara com ara, que el dialecte amazic de Ghadames sigui el continuador de la llengua que s'hi parlava des de l'antiguitat.

13.5. Sokna

A l'oasi de Sokna (també conegut com a *Sawknah*), situat al sud de *Golas*, on s'esqueia un dels bastions principals del *limes tripolitanus*¹⁵³⁴, hom parlava amazic fins al segle XX, si bé ja en franc retrocés: en 1915, dels 600 *isuknən*, amb prou feines 40 o 50 entenien l'amazic, i només 4 o 5 podien parlar-lo¹⁵³⁵, de manera que avui dia el *tasuknit* ja deu estar extingit¹⁵³⁶. Malauradament, del parlar de Sokna no tenim més estudi que un vocabulari italià-amazic d'un miler d'entrades i un recull de quatre textos breus a càrrec de T. Sarnelli¹⁵³⁷.

¹⁵³² Vegeu KOSSMANN 1999, pp. 110-135. Sobre les possibles evidències paleoamazigues d'aquest fonema, vegeu *infra*, § IX.2.8.1.2.

¹⁵³³ Vegeu VYCIHL 2005, pp. 52-55. Un fenomen anàleg de "U-Umlaut" es dona a Nefussa, si bé amb resultats una mica diferents. Vegeu *idem*, pp. 51-52.

¹⁵³⁴ Vegeu-ne la localització al mapa de Tripolitània.

¹⁵³⁵ Dades de SARNELLI 1924-1925, p. 3.

¹⁵³⁶ No sabem quin crèdit atorgar a la notícia de l'*Ethnologue*, que hi compta encara 5.448 parlants l'any 2000 (GORDON 2005, p. 139).

¹⁵³⁷ SARNELLI 1924-1925. L'autor inclou els 142 mots recollits pel viatger George Francis Lyon en 1818-1820.

Segons el sondeig lèxic que hem ofert a propòsit de la comparació del parlar de Siwa amb els d'Augila, Nefussa, Sokna, Foqaha i Ghadames¹⁵³⁸, el parlar de Sokna comparteix alguna innovació lèxica significativa de manera privativa amb el parlar de Foqaha, a Fazània, concretament el mot per a 'home', Sokna *mar* : Foqaha *amar*. També la fonètica és propera a la de Foqaha i no presenta divergències significatives, si no és una certa labilitat de la vocal del prefix d'estat en el parlar de Sokna —sense arribar a l'extrem dels dialectes zenates—, per exemple *yur* 'lluna', *tfukt* 'sol', *tfunast* 'vaca' i *mar* 'home', cosa que no trobem a Foqaha, Nefussa, Augila, Siwa o Ghadames. Novament, la manca de coneixements històrics mínimament precisos, d'una banda, i la baixa demografia d'aquest petit oasi ens impedeixen determinar l'antiguitat de l'amaziguitat de Sokna. Ara com ara només podem establir una proximitat força notable amb el parlar —ja extingit també— de Foqaha.

14. Delimitació dels espais sociolingüístics de la Tripolitànica antiga

14.1. Els *emporia* i la costa occidental tripolitana

En les grans ciutats tripolitanes de Lepcis Magna, Sabrata i Oea, totes tres de fundació cartaginesa, hi ha una preponderància sociolingüística del púnic des del s. V aC. No són únicament cartaginesos els habitants dels tres emporis; la població d'origen libi, nombrosa des dels primers segles, augmenta el pes demogràfic amb el pas dels segles al mateix temps que es punicitza, lingüísticament i culturalment. Els *Libyphoenices* són el resultat del mestissatge ètnic i, en gran mesura, cultural, de l'element púnic amb l'element libi; ara, des del punt de vista lingüístic, és clar que és la llengua púnica, tal com sabem fonamentalment per l'epigrafia, l'única llengua que té accés a les funcions altes fins als inicis de la romanització. Malgrat que l'extensió demogràfica del púnic, llengua que gaudeix de major estatus social, es fa per l'abandó de la llengua dels libis a les ciutats, el paleoamazic no perd mai presència social ni tan sols als *emporia*, pel fet que les ciutats experimenten un degoteig continu d'immigració de libis procedents de la rodalia de les ciutats i fins de contrades interiors de Tripolitànica. La destrucció de Cartago el 146 aC va accelerar la punicització dels *emporia* tripolitans, receptors privilegiats de cartaginesos exiliats¹⁵³⁹. Durant els primers segles de la romanització (s. I aC – s. II dC), el llatí, com a llengua de l'imperi, comença a introduir-se a Lepcis Magna, Sabrata i Oea en els usos oficials dels funcionaris romans; ara bé, la implantació social del llatí és nul·la.

¹⁵³⁸ Vegeu *supra*, § I.5.6.

¹⁵³⁹ Vegeu *supra*, § 1.1.

14.1.1. Oea

A banda de l'epigrafia, és significatiu un passatge de l'*Apologia* (98, 8-9) d'Apuleu de Madaure (s. II dC), que, malgrat que a Tripolitània era foraster —era originari dels confins de Numídia i Getúlia—, aporta un testimoniatge fidedigne sobre Oea. En el passatge en qüestió, Apuleu diu que un familiar de la seva dona (*Aemilia Pudentilla*, una vídua rica de Oea) anomenat *Sicinius* que “no parla mai si no és en púnic i, per la mare, xerra una mica en grec; car el llatí ni vol ni pot parlar-lo”¹⁵⁴⁰. D'aquest passatge hem d'inferir que el 158 dC —que és l'any en què Apuleu va ser jutjat a Sabrata acusat d'haver recorregut a la màgia per seduir *Aemilia Pudentilla*— entre la societat urbana de Oea —i no creiem que la situació sociolingüística diferís gaire de la de Lepcis Magna i Sabrata— estava molt poc estès encara el llatí. L'al·lusió al grec és versemblant que sigui deguda a la procedència oriental de la mare de *Sicinius*. De la frase “*Latine loqui neque uult neque potest*” podem inferir l'actitud del tal *Sicinius* a afirmar la seva punicitat no parlant més que en púnic i renunciant a l'ús del llatí, fins i tot si és evident que, després tres segles de dominació romana, el coneixement del llatí era útil per a l'ascensió social als *emporia* tripolítans¹⁵⁴¹. La migrada epigrafia que ens ha pervingut d'Oea —en comparació amb Lepcis Magna— comporta com a conseqüència inevitable un coneixement ben minso de l'onomàstica de la ciutat. Dels pocs noms atribuïbles a libis que hem inclòs al corpus antroponímic (*supra*, § 9.1), a saber *Iuratha* està àmpliament representat pertot de l'antiga Tamazga¹⁵⁴², mentre que *Tedni* és un hàpax.

14.1.2. Lepcis Magna

Si per a Oea tenim el testimoni literari d'Apuleu, per a Lepcis Magna les referències literàries relatives a la punicitat dels Severs apareixen en diversos autors llatins. El primer autor és Estaci (s. I dC, concretament de l'època dels Flavis)¹⁵⁴³, que dedica una silva a un Septimi el Sever, que hom confon adés i ara amb el famós emperador —ço que cronològicament és impossible—; sembla que podria tractar-se del seu avi, un cavaller pertanyent a una rica família de sufets púnics¹⁵⁴⁴. El testimoniatge d'Estaci diu que la llengua d'aquest Sever

¹⁵⁴⁰ Vegeu corpus, § 22.2.

¹⁵⁴¹ De la llengua de la regió on va néixer Apuleu parlem *infra*, § VI.14.4.

¹⁵⁴² Vegeu *infra*, § IX.8.4.

¹⁵⁴³ Vegeu corpus, § 17.

¹⁵⁴⁴ La família dels Severs era, en efecte, una família de notables púnics. L'avi Septimi el Sever va ser enviat a Itàlia a rebre una formació romana en llengua llatina i, encara que va fer carrera senatorial, va restar cavaller i va treballar durant un temps a Roma. Atès que altres textos parlen efectivament de l'origen púnic de l'emperador Septimi el Sever (*Epitom sobre els Cèsars* i la *Història Augusta*), és fàcil incórrer en l'anacronisme d'atribuir al Sever emperador la silva d'Estaci; així, per exemple, MILLAR 1968, p. 130. El Septimi el Sever d'Estaci no pot tractar-se, de cap manera, del primer emperador de la

III. TRIPOLITÀNIA

“no té res de púnic” i que el seu esperit “és itàlic”. Que, parlant d’un lepcità, es faci elogi de la seva llatinitat, és un indicatiu de la punicitat dominant de la ciutat tripolitana. Si que fa referència a l’emperador Septimi el Sever (146-211 dC) l’*Epitome de Caesaribus*, atribuït a Aureli Víctor (s. IV dC)¹⁵⁴⁵, que ens diu que l’emperador s’expressava millor en púnic que en llatí o en grec pel fet d’haver nascut a Lepcis Magna. El testimoniatge és interessant no solament perquè al·ludeix a la punicitat de l’emperador Septimi el Sever —ço que, d’altra banda, ja sabíem per altres testimonis— sinó especialment perquè ens diu que la seva punicitat és deguda justament al fet d’haver nascut a la Lepcis Magna de mitjan s. II dC. La *Història Augusta* (s. IV dC)¹⁵⁴⁶ ens diu que l’emperador Septimi el Sever era, parlant llatí, “*canorus uoce, sed Afrum quiddam usque ad senectutem sonans*”. Aquest “accent africà” és percebut com un defecte, tal com mostra el *sed*¹⁵⁴⁷. En un altre passatge de la *Història Augusta*¹⁵⁴⁸ se’ns diu que l’emperador Septimi el Sever, de Roma estant, va rebre la visita d’una germana seva procedent de Lepcis Magna que amb prou feines (*uix*) parlava llatí, la qual cosa fou motiu de vergonya per a l’emperador i la va fer repatriar. A part de ser un testimoniatge que redunda en la punicitat dominant de la Lepcis Magna de la segona meitat del s. II dC, també és interessant d’observar-hi l’actitud dels romans associada al desconeixement —o la poca competència— de la llengua del Laci per part dels ciutadans romans procedents de regions de l’imperi on dominava una llengua altra que el llatí, en aquest cas el púnic a la ciutat de Lepcis Magna. El fet que ja a partir de l’època augustea apareguin inscripcions llatines a Lepcis Magna no és pas contradictori amb el predomini del púnic almenys fins al s. III dC; aquest fet testimonia un estatut alt per a la llengua llatina, que, com a llengua de l’imperi, esdevé més i més dominant en les inscripcions de caràcter oficial. També és remarcable la substitució de les inscripcions púniques en grafia fenícia —les anomenades *neopúniques*, datades del s. II aC al 92 dC— a partir del s. II dC per les inscripcions (també en llengua púnica) en grafia llatina —les anomenades *llatinopúniques*—. Paral·lelament s’observa una progressiva llatinització de l’onomàstica lepcitana, consumada al darrer quart del s. I dC. Ambdós fenòmens —la substitució gràfica i l’onomàstica— evidencien un procés d’aculturació. Ara bé, la substitució lingüística no va de la mà d’aquesta substitució gràfica i onomàstica: la pervivència de la llengua púnica és constatable fins al s. IV dC, segons el testimoni epigràfic¹⁵⁴⁹. La implantació social de la llengua dels libis, però, sembla confirmada per les nombroses inscripcions conservades a Lepcis Magna

dinastia dels Severs, donat que Estaci va escriure cap al final del s. I dC (sota l’imperi de Domicià) i l’emperador Septimi el Sever va viure entre el 146 i el 211.

¹⁵⁴⁵ Vegeu corpus, § 32.1.

¹⁵⁴⁶ Vegeu corpus, § 34.1.

¹⁵⁴⁷ No és pas infreqüent, en els autors llatins, la sinonímia contextual entre *Afer* i *Punicus* (o *Poenus*).

¹⁵⁴⁸ Vegeu corpus, § 34.2.

¹⁵⁴⁹ Cf. JONGELING & KERR 2005a, p. 2.

en què apareixen antropònims imputables als libis. Al nostre catàleg hem inventariat, en inscripcions llatines (§ 9.1.): *Artemas, Asper, Bagai, Bibai, Boccius, Dicar, Felyssam / Phelyssam, Nyftha, Reriuth, Rerycht, Rirachan, Rucem, Sadith, Sizayr, Zabda, Zurgem*; en inscripcions neopúniques (§ 9.2.2), 'lpqy, dd'y, zt', t̄bhpy, ygm'k, hksny, yhn, kltn, m'qr, mšdygn', nkspn, npt'n, dymn, yg', rks, pyl, šp'w'; i, en inscripcions llatinopúniques (§ 9.2.3), *Mylthe* i *Mythicsin*. La presència d'onomàstica líbia en concurrència amb l'onomàstica llatina i púnica no garanteix la presència de la llengua paleoamaziga a la ciutat de Lepcis Magna en el moment en què aquestes formes antroponímiques són testimoniades. Sembla tan poc versemblant l'adopció d'antropònims libis per punicòfons descendents de velles famílies cartagineses com per llatinòfons descendents de colons i funcionaris romans. Però, encara que no es pot excloure que libicofenícis que haguessin interromput la transmissió del paleoamazic abans de la concurrència del llatí haguessin mantingut l'onomàstica com a signe d'identitat, creiem que el flux constant de libis de les ruralies de l'empori i de la serralada prelitoral va retroalimentar tostemps el paleoamazic de les ciutats costaneres, de manera que és molt improbable que arribés a consumir-se mai la substitució lingüística del paleoamazic ni tan sols a Lepcis Magna.

14.1.3. Sabrata

A diferència de Lepcis Magna i Oea, no disposem de testimonis literaris referents a la situació lingüística de l'empori tripolità més occidental, Sabrata¹⁵⁵⁰. Els indicis arqueològics, epigràfics, etnonímics, geogràfics i d'història externa fan pensar que Sabrata va poder ser, de les tres ciutats tripolitanes, aquella en què l'ús social de la llengua dels libis va ser més estès durant tota l'antiguitat. En efecte, ja d'ençà de la fundació de la ciutat per cartaginesos (s. V aC), Sabrata va basar la seva economia en el comerç del blat produït per les tribus Μάκαι i també en les rutes caravaneres transsaharianes, de les quals fou punt de partença en direcció a *Cidamus* i a través de les muntanyes de Nefussa¹⁵⁵¹. Dels rodals de Sabrata tenim coneixement de tribus líbies, concretament dels *Eropaei* i els *Dolopes*¹⁵⁵². Per bé que les prospeccions arqueològiques efectuades a Sabrata no han estat, ni de bon tros, tan exhaustives com a Lepcis Magna, no manquen a Sabrata testimoniatges epigràfics d'antroponímia líbia, tant en inscripcions llatines (§ 9.1), a saber *Fusanus, Ianacis, Segeddutis*, com neopúniques (§ 9.2.2), concretament 'g'dr. Finalment, Sabrata s'esqueia a uns 40 km a l'est de

¹⁵⁵⁰ Si exceptuem el fet que el judici per "màgia" menat contra Apuleu es féu a Sabrata, seu del tribunal proconsular, el 161 dC. Cf. FICK 2005, p. 349. A la mateixa *Apologia* (24, 10), Apuleu esmenta un topònim versemblantment paleoamazic *Zarath*, nom del poble d'*Aemilianus*. Sobre aquest topònim, vegeu *infra*, § V.12.

¹⁵⁵¹ Vegeu *supra*, § 1.1.

¹⁵⁵² Vegeu-ne la localització al mapa n° 3.

l'enclavament costaner encara avui dia amazigòfon de Zuara¹⁵⁵³. Tots aquests indicis apunten a un superior grau de libicitat de Sabrata en comparació amb Lepcis Magna i Oea, però no permeten discutir el predomini lingüístic del púnic almenys fins al s. II dC. L'hegemonia social del llatí —si més no en les classes dominants— no sembla haver-se afermat gaire a Sabrata; es més, tenint en compte que es tractava de l'empori més exposat a la libicitat de les tribus de la plana costanera dels rodals i de la serralada prelitoral tripolitana, és probable que hagi estat la regió de Sabrata la més primerament i intensament reamaziguitzada per les tribus circumdants, de les quals tenim constància que vers el s. IV dC havien afermat llurs estructures polítiques.

14.2. La ruralia dels *emporia* tripolitans

Per la geografia de Tripolitània, en què la serralada prelitoral envolta els tres emporis, la *χώρα* de Sabrata, Oea i Lepcis Magna tenia una extensió mínima. En el cas de Lepcis Magna, la *χώρα* era pràcticament inexistent, pel fet que l'extrem oriental de la serralada atenyia els afores de la ciutat. Una mica més de *χώρα* tenien Oea i Sabrata, sobretot aquesta darrera ciutat, orientada vers les tribus dels *Eropaei*, els *Dolopes* i altres de les quals desconeixem els noms. No tenim la certesa que la punicització de la ruralia dels *emporia* de Sabrata i Oea hagi estat gaire intensa, si més no des del punt de vista lingüístic. No és fins al s. II dC, en plena època romana, quan minva la resistència armada a la colonització, un cop consumada l'expropiació de les terres de les tribus properes a la costa. És força versemblant que la nova situació política i econòmica a què es veieren sotmeses les tribus (bàsicament agrícoles i sedentàries) líbies properes a Sabrata i Oea fos propícia a l'extensió de la llengua dels terratinents romans, que practicaven fonamentalment el conreu extensiu de l'olivera. Parlem de "terratinents romans" pel fet que va ser seguint el model romà i sota l'imperi de Roma que va ser efectuada l'explotació agrària de la franja litoral de Tripolitània. Ara bé, una part —no en sabem la proporció— d'aquesta aristocràcia terratinent era punicòfona, procedent de velles famílies cartagineses de Sabrata, Oea i Lepcis Magna. Però, com que la posada en marxa d'aquesta política latifundista va coincidir cronològicament amb el moment clau de l'aculturació —romanització, en aquest cas— de Tripolitània, és més probable que la llatinització predominés sobre la punicització de les tribus líbies autòctones. La romanització va ser sens dubte intensa, per tal com, en virtut de la delimitació de terres, les tribus deçà el *limes* van caure sota l'administració dels centres urbans més propers. Les funcions altes foren domini clar del llatí; ara, tenint en compte que no s'hi constata una colonització demogràfica notable, no sembla que hàgim de pensar que la llengua dels libis retrocedís en l'ús corrent. És significatiu a

¹⁵⁵³ Vegeu *supra*, § 13.3.

aquest respecte que a només 40 km a l'oest de Sabrata, en l'enclavament costaner de Zuara, encara avui dia es parli amazic, i en temps no gaire reculats també en tota la franja que va d'una ciutat a l'altra. Val a dir que aquest no és un argument decisiu, per tal com no podem pas assegurar que l'amaziguitat de Zuara, com passa en tants altres indret de Tamazga, sigui l'hereva d'un estat de llengua antic. En efecte, el parlar zenata de Zuara¹⁵⁵⁴, molt proper lingüísticament al de Gerba i Matmata, també podria ser el resultat d'una reamaziguització tardana, que no sembla que pugui ser pas recent, si tenim en compte que les fonts àrabs són prou explícites sobre la situació a l'àmplia plana costanera de *Ġafāra* de tribus amazigues —de confessió ibadita— a l'alta edat mitjana, concretament els *Zanāta*, els *Darīsa*, els *Lamāya*, els *Zawāga* i els *Zawāra*. Hem vist, d'altra banda, que l'onomàstica líbia és àmpliament majoritària i abasta fins i tot les classes dirigents en algunes ciutats costaneres en les quals hi ha restes epigràfiques, com en el cas de *Gigthis*, a la badia que hi ha davant de *Girba*¹⁵⁵⁵. Per a aquesta franja costanera, com per als rodals dels emporis púnics, disposem malauradament d'escasses dades lingüístiques antigues.

14.3. El litoral del golf de les Sirtes i les valls predesèrtiques dels rius *Sofeggin*, *Zem-Zem* i *Kebir*

La costa de les Sirtes no va conèixer mai una colonització veritable. De fet, durant tota l'antiguitat, no va ser més que un vast territori de pas entre la Cirenaica, d'influx grec, i la Tripolitània *stricto sensu*, d'influx púnic primer i llatí després. És al golf de la Gran Sirte on l'esqueien les *Arae Philaenorum*, que delimitaven la frontera entre la Líbia d'influència grega i la Líbia d'influència púnica. La toponímia antiga ens proporciona, a part del nom de les esmentades *Arae Philaenorum*, el nom dels nuclis urbans de *Macomades Syrtis*, *Digdida* i *Iscina* i el nom d'algun fortí, com ara *Tugulus*¹⁵⁵⁶. En cap cas aquests modestos nuclis urbans són èmuls dels densament poblats emporis de Lepcis Magna, Sabrata i Oea. L'arqueologia revela que les tribus sírtiques —sobretot la dels *Μάκαι/Macae*— eren d'economia mixta ramadera i agrícola força variada. La civilització agrària de les valls del *Sofeggin*, *Zem-Zem* i *Kebir*, rius situats a la part occidental de la Gran Sirte ha estat atribuïda per Rebuffat als maces¹⁵⁵⁷. L'urbanització de les tribus sírtiques d'aquestes valls era poc concentrada: una desena de masos més o menys propers constituïen un llogaret. No s'aprecien a les valls de la Gran Sirte els efectes de la romanització fins a l'època Flàvia, moment en què es constata la pèrdua d'autonomia i de mobilitat —de les tribus que practicaven la ramaderia transhumant— de bona part de tribus de la confederació dels maces i altres tribus de la regió. Les

¹⁵⁵⁴ Vegeu *supra*, § 13.3.

¹⁵⁵⁵ Vegeu *supra*, § 3.

¹⁵⁵⁶ Vegeu-ne la localització al mapa n° 3.

¹⁵⁵⁷ Vegeu *supra*, § 2.2.

estructures tribals no s'arriben pas a desarticular, car fonts ben tardanes (dels ss. V i VI dC) encara es fan ressò de la vigència de la confederació dels maces. Lingüísticament, en una contrada que no va rebre més que una punicització indirecta —identificable en diversos aspectes de cultura i civilització¹⁵⁵⁸— i en què l'autoritat de Roma es va exercir amb un abast força limitat, és molt probable que l'ús social de la llengua dels libis no minvés en absolut. L'epigrafia existent a la Sírtica és força migrada i, consegüentment, l'onomàstica líbia també força exigua. En fonts llatines hem consignat al nostre catàleg *Iru* i *Selhan* en inscripcions llatines (§ 9.1) i *Kalli* en inscripcions llatino-púniques (§ 9.2.3). La pervivència del púnic en alguns dels enclavaments costaners de la Gran Sirte situats a l'oest de les *Arae Philaenorum* és defensable a partir d'un passatge de l'obra del geògraf Abū 'Ubayd al-Bakrī (s. XI dC)¹⁵⁵⁹ en què se'ns diu que la gent de Surt (antiga *Macomades Syrtis*) parla una cosa que no és ni “àrab, ni persa, ni berber, ni copte; que ningú pot comprendre, llevat d'ells mateixos”. Quan en una ciutat de fundació fenícia —l'etimologia de *Macomades* sembla explicar-se satisfactòriament a partir del fenici *Maqom ḥadaš* ‘loc nou’, ‘ciutat nova’— allunyada dels importants centres urbans tant de Tripolitànica com de Cirenaica s'hagi conservat una llengua “estranya” que no es pot confondre, segons el docte geògraf, ni amb l'àrab, ni amb el berber, ni amb el persa, ni amb el copte, és inevitable pensar en el púnic. Ara bé, es tracta d'un testimoniatge implícit i aïllat de la conservació de la llengua púnica fins al s. XI dC. És, en tot cas, dels tres testimoniatsges d'al-Bakrī que hom ha adduït per a defensar la pervivència del púnic, aquell al qual atorguem més crèdit.

14.4. L'illa de Girba

De l'antiga *Meninx* / *Girba* no tenim testimonis lingüístics explícits, de manera que és impossible determinar l'amaziguitat d'aquesta illa, on avui dia es parla un dialecte zenata proper al de Zuara i Matmata¹⁵⁶⁰. Les prospeccions arquitectòniques apunten, si més no, a la libicitat de *Girba*, atès que, entre les construccions preromanes d'aquesta illa densament poblada, se n'han trobat d'estil nùmida. D'altra banda, al llarg de tota la seva història, *Girba* ha estat una illa d'accés difícil i força refractària a les influències externes. En aquest sentit és significatiu el testimoniatge de l'historiador àrab ceutí al-Idrīsī (s. XII dC), que diu que *Ġarba* era una illa habitada per tribus berbers sempre en rebel·lia contra l'autoritat¹⁵⁶¹. La conservació d'un cert nombre de llatinismes cristians no creiem que sigui indicatiu d'un major grau de llatinització a *Girba* que altres contrades de Tamazga. Hem

¹⁵⁵⁸ Vegeu *supra*, § 6.1.

¹⁵⁵⁹ Discutit *supra*, § 10.2.

¹⁵⁶⁰ Vegeu *supra*, § 13.2.

¹⁵⁶¹ *Ibidem*.

argumentat¹⁵⁶² que els mateixos llatinismes, si fa no fa, han perviscut en comunitats amazigòfones que practiquen un islam heterodox —com ara els ibadites de Nefussa i de la mateixa Gerba— o bé que han estat tardanament i superficialment islamitzats —com ara els tuaregs—. Sigui com vulgui, és innegable que els llargs segles de romanització —per molt que hagi estat més administrativa que cultural— han deixat l'empremta d'una llatinitat observable avui dia en els llatinismes de l'amazic de Gerba.

14.5. La serralada prelitoral tripolitana: de Matmata a Nefussa

Els dos extrems de la serralada prelitoral tripolitana, anomenada en amazic *Drar n Infusn* 'muntanya dels Nefussa', les regions de Matmata i de Nefussa, romanen avui dia amazigòfons¹⁵⁶³. La proximitat de *Drar n Infusn* amb la costa va limitar durant tota l'antiguitat l'abast de la punicització, primer, i de la romanització, després. Finalment, el llarg procés d'arabització no ha impedit que avui dia a la regió de Nefussa, a uns 100 km de Sabrata i a uns 150 de Oea (actual Trípoli), es parli amazic; i a les rodalies de Lepcis Magna hi ha els primers contraforts (avui dia arabòfons) de la serralada. Si de la franja litoral (d'uns 100 km d'amplada, si bé depèn de les zones) de *Ġafāra* hi ha evidència arqueològica d'una notable colonització i explotació agrària púnica i romana, de la serralada prelitoral, en canvi, la manca d'evidència arqueològica de romanització i, encara menys, de punicització, és comparativament radical. I el cas és que aquesta regió muntanyosa, de densa demografia al llarg de tota la seva història, s'esqueia dins el *limes* romà, motiu pel qual, arran de la delimitació de terres, va estar sota l'administració dels centres urbans més propers. El buit documental és tan gran que ni tan sols ens han pervingut etnònims de les tribus que en època clàssica habitaven *Drar n Infusn*¹⁵⁶⁴. L'epigrafia de Nefussa amb prou feines és una mica més generosa: tot just quatre inscripcions llatines i una de púnica, que testimonien, val a dir, onomàstica líbia. L'arqueologia, d'altra banda, informa de l'existència de construccions militars romanes d'època tardana¹⁵⁶⁵. Més remarcable és, encara, la densitat d'esglésies cristianes¹⁵⁶⁶ a Nefussa ja d'ençà de la fi del s. IV dC i sobretot del s. VI dC, coincidint amb la reconquesta bizantina. La riquíssima toponímia de Nefussa que ens han transmès les fonts ibadites medievals revela una quantitat significativa de noms de lloc llatins d'origen cristià¹⁵⁶⁷. Si hem de basar-nos en les dades de què disposem, hem de concloure que la regió de Nefussa, bo i romanent àmpliament amaziga, va ser objecte

¹⁵⁶² *Ibidem.*

¹⁵⁶³ Vegeu *supra*, § 13.1.

¹⁵⁶⁴ Vegeu *supra*, § 13.1.1.

¹⁵⁶⁵ *Ibidem.*

¹⁵⁶⁶ Vegeu *supra*, § 5.

¹⁵⁶⁷ Vegeu *supra*, § 12.4.2.

III. TRIPOLITÀNIA

d'una romanització notable a partir d'època tardana a través del cristianisme. És clar, una romanització anterior desvinculada del cristianisme no es pot excloure, però les dades que hem portat a col·lació no permeten afirmar-la. No és gaire probable que el cristianisme fos predicat a Nefussa en llengua llatina, per la qual cosa la pervivència durant alguns segles després de la conquesta àrab¹⁵⁶⁸ del culte cristià no implica pas la pervivència de la llengua llatina —més enllà de l'onomàstica—. Tampoc l'islam, en el seu corrent ibadita, es va difondre a la Nefussa del s. VIII dC en llengua àrab. Les riques dades toponòmiques, geogràfiques i etnonòmiques de Nefussa que ofereixen les fonts ibadites de l'alta edat mitjana no es poden confrontar amb les exigües dades antigues. No és fins a Corip (s. VI dC) que podem establir algun tipus de paral·lelisme entre els *Naffur* de la *Joànida* i els *Nafūsa* de les fonts ibadites¹⁵⁶⁹, etnònim que designa el gruix principal de la població amaziga de la muntanya homònima. Finalment, sorprèn que el dialecte amazic de Nefussa no vagi de la mà dels parlars pròxims de Zuara, Matmata i Gerba (tots tres zenates) i que ni tan sols sembli tenir vincles especials amb el parlar de l'oasi de Ghadames, al sud. El fet que Kossmann l'hagi classificat dins el grup dels parlars orientals de Foqaha i Siwa¹⁵⁷⁰ es pot explicar simplement dient que no comparteix les innovacions dels parlars zenates i que, més aviat que per vincles històrics determinats —probablement al contrari: com a focus d'ibadisme, Nefussa ha tingut vincles històrics molt més determinants amb Zuara, Gerba i fins Ghadames que no pas amb Siwa o Foqaha— té en comú amb els parlars de Siwa i Foqaha la conservació de trets dialectals amazics que, d'altra banda, no tenen res d'aberrant dins el feix dialectal amazic. Algun fenomen singular del *tanfusit*, principalment l'anomenada "U-Umlaut", no sembla pas que pugui ser gaire antiga; això sí, sembla assenyalar que Nefussa ja fa algunes centúries que viu apartada dels contactes permanents que en altres èpoques va anar mantenint amb altres comunitats amazigòfones, que en temps no tan reculats eren contigües i que, recentment, per l'avenç de l'àrab, han deixat avui dia les muntanyes de Nefussa aïllades de la resta de Tamazga —si no és pels intercanvis que els savis de Nefussa tenen amb els de Mzab en raó del seu ibadisme—.

Per bé que entre Nefussa i Matmata-Demer es trenca el continu lingüístic amazic de la serralada prelitoral tripolitana, hem de pensar que a l'antiguitat el continu realment existia, per tota versemblança històrica i geogràfica, a més de vagues al·lusions a aquestes contrades i a la gent que hi vivia a la *Joànida* de Corip¹⁵⁷¹. El *modus uiuendi* de les tribus líbies de l'extrem occidental de la serralada prelitoral, baldament menys elevat (500 metres d'altitud, pels 800 de Nefussa, a la part

¹⁵⁶⁸ Vegeu *supra*, § 12.3.

¹⁵⁶⁹ Vegeu *supra*, § 13.1.1.

¹⁵⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁵⁷¹ De Corip ens ocuparem a més detall *infra*, § V, atès que els fets relatats a la *Joànida* ocorren a Bizacena.

oriental), igualment mixt (ensems ramader i agrícola), no sembla que diferís gaire del de Nefussa.

Per efecte de la colonització púnica i romana, els conreus que ja d'antic feien algunes de les tribus muntanyenques a les planes de Gefara van passar a propietat dels invasors. No sabem si aquestes tribus muntanyenques es van sedentaritzar i assimilar a les tribus de la plana, fortament punicitzades, o bé van romandre a les muntanyes, on, encara que administrativament sota el jou de Roma, es vivia molt més laxament la dominació. La migrada epigrafia romana trobada a Matmata mostra alguns antropònims libis, que hem recollit al nostre catàleg (§ 9.1): *Tammassa* i *Vasar*.

L'extrem occidental de la serralada prelitoral constituïa, *de facto*, un obstacle natural que servia de *limes*. Però les muntanyes no eren l'únic obstacle natural: tant o més importants eren l'*Erg* predesèrtic o desèrtic, dominat per la tribu dels *Arzuges* i altres de menor pes; i els *paludes* (*chotts*), dominats per tribus com ara els *Cinithi* i els *Nugbeni*; i les muntanyes prelitorals¹⁵⁷². Es tractava, pel que sembla, de tribus bàsicament nòmades i seminòmades. Roma no va pendre excessiu zel a fortificar aquesta part nord-occidental del *limes* tripolità —a diferència de la part oriental—. A manca d'una administració i d'una colonització romana d'aquestes regions —per als seus interessos tingueren prou d'establir pactes d'aliança amb les tribus de la zona—, els efectes de la romanització degueren ser mínims. La preservació de l'amazic en part d'aquestes contrades de difícil accés del sud-est de Tunísia, que han resistit, aïllades, l'expansió de l'arabització, convida a pensar que tampoc a l'antiguitat l'influx del púnic i del llatí degué ésser gaire important. A través de *Cidamus*, porta d'accés al comerç transsaharià, les tribus muntanyenques i estepàries dels confins de Tripolitània, Bizacena i Numídia establien contactes comercials amb els garamants, que exerciren durant tota l'antiguitat el control hegemònic del comerç caravaner transsaharià, tal com veurem en el capítol següent.

14.6. Els altiplans predesèrtics

El predesert tripolità comença immediatament al sud de la serralada prelitoral i limita al sud amb els altiplans rocosos de la *Hammāda*. Recentment, un arqueòleg, M. Grahame, ha posat de manifest una agricultura esponerosa durant els ss. I-VI dC¹⁵⁷³. Segons l'autor, la transformació econòmica del predesert, que fins aleshores hauria tingut una explotació bàsicament ramadera, va venir motivada per les campanyes militars contra les tribus de la *Hammāda* —que les fonts anomenen, genèricament, *Gaetuli*—. Segons això, l'èxit militar romà hauria afavorit la sedentarització i, doncs, l'explotació agrícola de les tribus de la regió, tradicionalment ramaderes. La part més oriental del predesert abasta les valls dels rius *Sofeggin* i *Zem-Zem*, que hem

¹⁵⁷² Vegeu *supra*, § 6.4.

¹⁵⁷³ GRAHAME 1998.

tractat més amunt per la seva proximitat amb el litoral de la Gran Sirte i també perquè la civilització de les valls esmentades va ser desenvolupada per la confederació dels maces. La part central i occidental del predesert, la que s'escau just al sud de *Drar n Infusn*, és menys notòria quant a la importància de les tribus que l'habitaven. En efecte, mentre que a les muntanyes dominaven els *Naffur* (de Corip) / *Nafūsa* (de les fonts ibadites), als altiplans rocosos de la *Ḥammāda* dominaven les tribus transhumants dels getuls i a les valls irrigades properes a la costa sírtrica dominaven els maces, del predesert tripolità, en canvi, no tenim notícia de cap tribu líbia dominant. Sabem que la part nord del predesert ha estat transitada al llarg de tota la història per les veïnes tribus muntanyenques, que hi practiquen la transhumància durant els mesos hivernals. A manca d'evidències literàries o epigràfiques, només en base a la cultura material que revela l'arqueologia Grahame proposa per al predesert tripolità un plantejament de "Rome without Romanization"¹⁵⁷⁴, si bé l'autor parteix de l'assumpció que les comunitats del predesert eren una fusió de cultures líbia i púnica i que la llengua d'aquestes comunitats era el púnic. La ciutadania romana era rara al predesert i en l'arquitectura prevalia l'estil africà; les institucions romanes no van arrelar; el contacte amb el món romà està testimoniats per la presència de terrissa que devia arribar-hi procedent de la costa tripolitana¹⁵⁷⁵. Fos el púnic o el paleoamazic la llengua d'aquestes comunitats —tenint en compte el caràcter àmpliament amazigofon que hem assumit per a les veïnes muntanyes, ens decantaríem també per una escassa penetració de la llengua púnica al predesert—, Grahame conclou que el llatí no va reemplaçar la llengua dels habitants del predesert¹⁵⁷⁶. Tot el que podem afirmar del predesert tripolità és que durant l'antiguitat constituïa una regió de transició entre *Drar n Infusn*, dominada per tribus muntanyenques, i la *Ḥammāda*, dominada pels getuls, nòmades transhumants. Lingüísticament no sembla haver notat gaire l'impacte de la romanització i tampoc sembla haver estat gran l'impacte de la punicització.

14.7. Els oasis saharians: *Cidamus* i *Sokna*

Dels oasis saharians tripolitans, el més important a l'antiguitat — i també al llarg de tota la història— és, a causa sobretot del seu emplaçament estratègic, l'oasi de *Cidamus* / *Κιδαμῆ*, situat a uns 400 km de la costa mediterrània¹⁵⁷⁷. Les rutes comercials que unien els emporis de la costa de Tripolitània amb el Sàhara Central dels garamants tenien a *Cidamus* una estació cabdal. Malgrat que, de la mateixa manera que a *Golas*, *Gheriat* i *Zillah*, a *Cidamus* hi hagué una

¹⁵⁷⁴ GRAHAME 1998, p. 109.

¹⁵⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁷⁷ Vegeu *supra*, § 13.4.

important fortalesa del *limes* meridional tripolità, controlat, d'ençà de la primeria del s. III dC, per un destacament permanent de legionaris, la presència de la romanitat en aquest oasi no va passar del mer control militar, així com d'alguns dels productes comercials procedents dels emporis o bé de Gàrama i el Sàhara Central. Les fonts clàssiques no són gaire prolixes sobre les tribus líbies que vivien a l'oasi o als voltant de l'oasi. Algunes fonts (per exemple Ptolomeu, 4, 7, 10) situen els *Phazanii* just al sud-est de *Cidamus*. No sabem del cert si l'àrea d'influència dels *Gaetuli*, nòmades transhumants que a Tripolitània recorrien les estepes predesèrtiques situades al sud de les muntanyes i de l'altiplà de Dahar, podia atènyer *Cidamus*. Probablement, la composició ètnica i social de l'oasi fos específica i diversa al mateix temps. En base a un *modus uiuendi* eminentment sedentari basat en una economia en primer lloc comercial i en segon lloc agrícola, hi havia lloc per a grups socials diversos —mercaders, agricultors, legionaris— de procedència diversa: libis de tribus vàries, de tipus nòmada, com els getuls, i de tipus sedentari agrícola, com probablement eren els *Phazanii* evocats genèricament pels antics, que de vegades confonien amb els *Kidamensii*¹⁵⁷⁸, i segurament garamants, que hom trobava una mica pertot de Tripolitània amb els seus camells dedicats al comerç transsaharià; també romans —funcionaris i sobretot legionaris, per bé que de ben segur que part dels soldats eren reclutats *in situ*—; presumiblement *ihrdann*, els cultivadors negres dels oasis¹⁵⁷⁹; i qui sap si també alguns mercaders púnics procedents dels *emporion*. L'orientació tripolitana de *Cidamus* és constatable pels diversos esdeveniments que la història ens ha llegat, tals com la cristianització empresa pels reconqueridors bizantins al s. VI dC, que va atènyer *Cidamus* com poc abans ho havia fet a Nefussa i el litoral tripolità, o com l'èxit de què va gaudir en aquest oasi la predicació ibadita, en l'òrbita de la qual va restar durant els segles VIII-X dC, tal com passà a Tripolitània i Fazània. Les fonts àrabs medievals són prou explícites a propòsit de l'amaziguitat de la població de *Gadāmis*, i fins i tot ens han llegat els noms i l'origen de les tribus oasis en diverses èpoques de l'alta i de la baixa edat mitjana. Alhora, les mateixes fonts es fan ressò de la bellesa de les ruïnes de construccions romanes. Tal com ens hem trobat a propòsit de la continuïtat poblacional d'altres oasis, com els de Siwa i Augila, a *Cidamus* la població ha estat molt variable al llarg dels segles, i és gairebé impossible determinar fins a quin punt l'actual població de l'oasi és descendent de la gent que l'habitava a l'antiguitat. Com a estació de mercaders, viatgers i pelegrins, és molt probable que els oasis siguin el resultat de la superposició d'estrats demogràfics diversos —no solament tribals, sinó àdhuc individuals—. Tot amb tot, els dos parlars del dialecte amazic de Ghadames són internament força homogenis, i corresponen respectivament a les tribus dels *Ayt Wazitān* i els *Ayt Wālid*. El cas és que el dialecte de Ghadames, sense ésser gaire “aberrant”, està força individualitzat dins el continu dialectal amazic, en

¹⁵⁷⁸ Vegeu DESANGES 1962, p. 131.

¹⁵⁷⁹ Sobre el quals vegeu *infra*, § IV.2.2.

el sentit que no sembla que vagi especialment de la mà de cap altre dialecte amazic particular. Malgrat que, segons les tradicions locals, les tribus de Ghadames serien originàries de Nefussa, el fet és que lingüísticament no s'ha pogut constatar una afinitat especial entre els dialectes d'ambdues contrades tripolitanes. El dialecte de Ghadames presenta alguns trets conservadors que el singularitzen especialment, sobretot la presència d'un fonema /β/ (que només troba ressò a Augila) i d'un fonema /e/ (compartit només pel tuareg); però també presenta algunes innovacions notables. En definitiva, les característiques demogràfiques de l'oasi de *Cidamus* (i de molts altres oasis saharians), sotmès a incessants anades i vingudes de grups humans i fins d'individus particulars al llarg de mil·lenis, de vegades de caràcter passatger —en el cas de mercaders, viatgers, predicadors i pelegrins—, però de vegades també de caràcter permanent —en el cas d'immigrants—, compliquen extraordinàriament l'establiment d'una estratificació lingüística i, *a fortiori*, dialectal, dels grups humans que l'han poblat al llarg de la història, i per això no estem en condicions de determinar-hi l'antiguitat de l'amaziguitat, si bé la "libicitat" és molt probable.

El mateix podríem dir, per bé que a menor escala, dels altres oasis saharians tripolitans, com ara el de Sokna, d'importància comercial i d'altra índole menor, i de demografia també menor, del qual ni tan sols tenim notícies antigues¹⁵⁸⁰.

14.8. El limes de Tripolitànica: Golas, Zillah i Gheriat

A la part oriental del predesert tripolità, al sud del golf de la Gran Sirte, hi havia les forteses militars de *Gheriat*, *Golas* i *Zillah*, situades als confins del país dels *Macae* i del desert pròpiament dit. No és que aquests bastions del limes tinguessin una especial importància demogràfica; però, com que la fortuna documental ha volgut que sigui d'aquests punts del limes —i molt especialment de *Golas* (*Bu Njem*)— d'on ens han pervingut dades sociològiques —i fins algunes de lingüístiques— d'una certa qualitat, discutirem el quadre sociolingüístic d'aquestes contrades en els flaixos que, de manera discontinua, ens ofereixen les fonts antigues¹⁵⁸¹. Al campament de *Golas* de la primera meitat del s. III dC, la majoria dels soldats —i fins algun oficial— eren reclutats *in situ*, tal com revela l'antroponímia present als *ostraca*¹⁵⁸². La romanització de l'onomàstica revela, al mateix temps, un cert grau d'aculturació. L'excepcional lot de 158 *ostraca* escrits en llatí als anys 253-259 dC al campament de *Golas* és una mostra, segons l'anàlisi que hi hem proposat¹⁵⁸³, del sociolecte castrense d'individus que tenien una llengua materna altra que el llatí. L'amaziguitat de la primera llengua de

¹⁵⁸⁰ Vegeu *supra*, § 13.5.

¹⁵⁸¹ N'hem fet un report *supra*, § 6.2.

¹⁵⁸² Vegeu *supra*, § 7.1.

¹⁵⁸³ Vegeu *supra*, § 7.2.

major part dels soldats és versemblant si tenim en compte que, a la ciutat que es formà al costat del campament, s'han trobat restes de temples consagrats a la divinitat líbia *Mars Canapphar* i, sobretot, grafits en escriptura líbica. Els *ostraca* forneixen, a més a més, dades de gran interès per al coneixement de les relacions comercials entre aquest punt del *limes* tripolità i les tribus *extra litem*. Concretament, se'ns diu que els garamants proveïen el campament d'ordi, muls, ases i altres productes, la qual informació és significativa de l'abast de la influència comercial dels garamants fins a una contrada que s'esqueia a la conca del riu *Kebir*, a 100 km de la costa del golf de la Gran Sirte. Al mateix temps, els noms dels camellers (*Glareus, Fezinis filius, Iaremaban, Iassuchtan, Iddibalis, Macargus*) que l'exèrcit romà utilitzava per al proveïment de blat informen també de relacions amb libis *intra litem*, que per la localització geogràfica no sabríem si identificar com a *Macae*. Els antiquaris han parlat de la influència de la civilització púnica també en el *limes* tripolità, fins al punt d'afirmar que la civilització púnica és "consubstancial" a la Líbia interior¹⁵⁸⁴. El fet és, però, que les evidències *lingüístiques* aportades fins ara són ben magres: és remarcable que, havent-se trobat a *Golas* testimoniatges abundats d'epigrafia llatina i líbica, no s'hi hagi descobert cap inscripció púnica. No obstant això, tot analitzant les mesures de sòlids que apareixen als *ostraca* de *Golas*, hem resolt¹⁵⁸⁵ que, dels noms de mesures estranyes al llatí, n'hi ha alguna, almenys *isidarim*, d'imputable a una llengua semítica —i, és clar, pensem en el púnic, si bé els detalls els deixem en mans dels semitistes—, mentre que n'hi ha un parell (*gura, azgatui*) que s'expliquen satisfactòriament a partir de l'amazic, sobretot la primera. Un cop justificada formalment i semànticament l'amaziguitat d'aquestes formes i apuntada la probable punicitat d'aquella, hem argumentat externament, a diferència del parer d'altres autors, que atribuirien la varietat de noms de mesures a variants "segons les tribus", que les mesures presumiblement púniques serien utilitzades per a mercaderies vinculades amb els *emporia* —o almenys amb conreus mediterranis—, mentre que la mesura amaziga *gura* seria utilitzada pels mercaders de tribus líbies com ara els *Macae*, que vivien a la regió on s'esqueia *Golas* i fins més al nord, o els garamants, que exercien l'hegemonia del comerç transsaharià¹⁵⁸⁶. La localització de *Golas*, a 100 km de la costa mediterrània (a l'alçada de *Macomades Syrtis*), d'una banda, i en la ruta d'enllaç amb *Zillah* i amb el país dels garamants, de l'altra, sembla reforçar la hipòtesi que plantejem. Sigui com vulgui, queda palesa la confluència de la llatinitat, la punicitat i l'amaziguitat en aquest punt del *limes* al s. III dC. No és tan evident, però, el rol sociolingüístic que hi jugava cadascuna de les llengües implicades. El paper del llatí sembla haver estat bàsicament l'oficial al campament; l'ús exclusiu del llatí en els arxius del campament no implica pas un coneixement eficient del llatí per part de tots els soldats, en la seva gran majoria —si no tots—

¹⁵⁸⁴ Vegeu *supra*, § 6.2.

¹⁵⁸⁵ Vegeu *supra*, § 7.

¹⁵⁸⁶ *Ibidem*.

III. TRIPOLITÀNIA

d'origen local. Alguns fenòmens estranys de la llatinitat que traspua als *ostraca* poden ser atribuïts a la llengua materna dels escrivans —que devien ser, malgrat això, els més perits en la llengua llatina—, però en general es tracta d'un llatí no gaire aberrant que reflecteix alguns trets del sociolecte castrense del llatí africà tardà. És probable que els libis dels voltants, especialment de la ciutat que hi havia a la vora del campament, adquirissin un cert coneixement del llatí en llurs relacions amb els soldats. L'abandó de la guarnició de *Golas* poc després del 259 dC probablement va propiciar l'abandó també de la llengua llatina, sobretot tenint en compte que no hi ha constància de l'existència de *limitanei* en aquest racó del *limes*. El paper de l'amazic sembla haver estat el dominant socialment, sens dubte a la ciutat veïna al campament —tal com mostren els grafitis líbics i altres indicis culturals externs—, però segurament també dins el campament, on devia ser la llengua materna de la major part de la tropa i fins d'alguns oficials. El paper del púnic és més dubtós. Per molt que la incidència civilitzadora púnica en regions de Líbia interior i la presència de les mesures de sòlids d'origen presumiblement púnic sigui manifesta, no tenim evidència més que d'una influència d'adstrat, d'origen forà, de la llengua púnica, de la qual no tenim indicis que hagués tingut parlants nadius a les regions del *limes* de Tripolitània. De la mateixa manera que l'al·lusió en alguns *ostraca* a la presència de mercaders garamants no ens autoritzaria a situar el *limes* tripolità dins l'òrbita de Fazània —però sí que ens autoritza a situar l'àmbit d'influència comercial dels garamants també fins a *Golas*— no podem fer arribar l'àrea d'ús del púnic fins a aquesta regió, per molt que la influència comercial —i també en altres aspectes civilitzacional— sigui innegable. Fins i tot es podria admetre un cert coneixement de la llengua púnica entre els libis del predesert tripolità que, per raons comercials o d'altra índole, estaven en contacte amb mercaders púnics provinents dels emporis de la costa de les Sirtes. També és cert que, com que la documentació disponible es concentra en un període tardà (la primera meitat del s. III dC), en què, com sabem dels emporis costaners, la punicitat estava en franc retrocés, no podem excloure que, en els segles precedents, la presència del púnic hagués tingut una importància en aquesta regió interior que, per al període que hem analitzat, no sabríem copsar.

De *Zillah*, el bastió més oriental del *limes* de Tripolitània, construït al s. III dC, com la major part d'obres de fortificació de Tripolitània, empreses durant d'imperi dels Severus, no tenim més que restes arqueològiques, que no han proporcionat ni inscripcions ni *ostraca*, per la qual cosa no és possible, de cap manera, traçar-ne el quadre sociolingüístic. No és fins a l'edat mitjana que, en l'obra dels historiadors àrabs, apareixen referències literàries a l'oasi de *Zillah*. La cultura material desenterrada convida a emmirallar-se en el cas proper i molt més ben conegut, de la fortalesa de *Golas*, a la qual encara superava en dimensió —i, probablement, en nombre de soldats—; però, amb propietat, no podem dir-ne gaire de cert. Sí que suposem que per anar de *Golas* a l'oasi de *Zillah*, on hi havia aquesta important fortalesa, calia passar per l'oasi, fins al s. XX encara amazigòfon, de Sokna.

15. Conclusions

15.1. Límits geogràfics i cronològics de la punicització tripolitana

Concloem que l'abast geogràfic i cronològic de la punicització *lingüística* de Tripolitània ha estat exagerat pels autors que fins ara s'hi han referit. Hem argumentat¹⁵⁸⁷ que els indicis de la influència de la civilització púnica —visible sobretot en l'arquitectura i l'urbanisme— fins en racons interiors de Tripolitània no impliquen necessàriament una influència paral·lela de la llengua púnica. A mesura que ens allunyem dels *emporia* tripolitans, on abunden els testimoniatges d'epigrafia púnica fins a l'antiguitat tardana, i ens endinsem en la Tripolitània interior, els indicis *lingüístics* de punicitat minven de manera abrupta. És cert que l'enorme desproporció de la recerca arqueològica efectuada als *emporia* en comparació amb la de l'interior tripolità no permet de traçar-ne un quadre complet; però es dona el cas que en els punts concrets on s'ha realitzat una prospecció arqueològica sistemàtica, com ara a la fortificació de *Golas* del s. III dC, situada a tan sols 100 km de la costa, no s'hi han trobat cap rastre de punicitat, mentre que les restes de llatinitat i libicitat en inscripcions, grafitis i *ostraca* hi són abundants¹⁵⁸⁸. No obstant això, no deixa de ser altament remarcable la pervivència de la llengua púnica als *emporia* de Lepcis Magna, Sabrata i Oea (i potser també d'altres com *Macomades Syrtis*) uns quants segles (potser entre quatre i cinc) després de la destrucció de Cartago, que va suposar la fi de la dominació política púnica al nord d'Àfrica; com és igualment remarcable que sigui a Tripolitània on s'ha pogut constatar una vigoria més duradora de la llengua i la civilització púnica. Que la pervivència constatable del púnic fins al s. IV dC sigui remarcable no vol dir que no es pugui justificar amb arguments raonables que ho han fet possible —no invocarem pas la “tenacitat aferrissada” dels púnics o cap altre “argument” psicològic—. Va ser justament la destrucció de Cartago el 146 aC, amb la consegüent constitució de l'*Africa uetus*, el que va portar milers de cartaginesos a immigrar als *emporia* tripolitans, on, no ho oblidem, les velles famílies púniques van continuar dirigint les ciutats, baldament sota el nom de Roma, i van poder mantenir —més o menys romanitzades, de vegades només nominalment— les institucions tradicionals púniques. Si a aquestes condicions històriques afegim les demogràfiques, a saber que els punicòfons —tant els que ho eren “de soca” com els *Libyphoenices*, libis punicitzats lingüísticament i culturalment— predominaven als *emporia*, aleshores es pot entendre que, malgrat, d'una banda, estar enclavada en territori libi i, d'altra banda, pertànyer administrativament a la romanitat, la punicitat hagi pogut sobreviure durant tant de temps. És significatiu a aquest respecte que va ésser únicament a Tripolitània

¹⁵⁸⁷ Vegeu *supra*, § 10.1.

¹⁵⁸⁸ Vegeu-ne la discussió *supra*, § 14.8.

III. TRIPOLITÀNIA

on el púnic va ésser transcrit en alfabet llatí, a partir del s. II dC. Aquest mateix fet, que permet resseguir la història de la llengua púnica entre els ss. II-IV dC, és en si mateix un fet d'aculturació, per l'ús de l'alfabet llatí en lloc del tradicional fenici en la transcripció de la llengua pròpia. Els invasors àrabs del s. VII dC no identifiquen a Tripolitània ja més que dues llengües, el "berber" i el llatí. Per molt que alguns hagin pensat que "berber" pot haver inclòs l'amazic i el púnic, no concebem que els àrabs hagin confós una llengua semítica (el púnic), amb la qual, malgrat les centúries d'aïllament dels púnics de la resta del món semític, tenen una afinitat encara constatable no solament a nivell gramatical sinó també a nivell lèxic, amb l'amazic, llengua que, baldament afroasiàtica, és ja molt distant tant del púnic com de l'àrab, i en la qual lèxicament és impossible de reconèixer-hi gairebé res; admetem, però, que no és aquest un argument decisiu.

Per bé que les tres ciutats de Lepcis Magna, Sabrata i Oea foren el focus principal de punicització de Tripolitània, el cert és que hi hagué factories comercials púniques a la costa oriental tripolitana que també pogueren mantenir viva la llengua púnica durant alguns segles. Aquest podria ser el cas de *Macomades* (Surt en època medieval), al golf de la Gran Sirte, de la qual diu al-Bakrī¹⁵⁸⁹ al s. XI que és habitada per una gent que parla una cosa que no és ni "àrab, ni persa, ni berber, ni copte; que ningú pot comprendre, llevat d'ells mateixos". Es tracta d'un testimoniatge aïllat, no recolzat per altres indicis, però no seria impensable, en les condicions històriques i geogràfiques donades, que al·ludís al púnic. Altrament no tenim cap més notícia, com hem dit, que, a l'arribada dels invasors àrabs al s. VII dC, hi hagués cap rastre de l'existència de llengües altres que l'amazic i l'afroromànic a tota Tripolitània, fins i tot a les ciutats de fundació púnica. De tota manera, els recents avenços en epigrafia neopúnica (K. Jongeling), d'una banda, i llatinopúnica (R. Kerr), de l'altra, podrien encara alterar els límits tant geogràfics com cronològics de la difusió d'aquesta llengua cananea.

La difusió del púnic a la ruralia dels *emporia* va ser possible només a Sabrata i Oea, car Lepcis Magna pràcticament no tenia χώρα, i no és gaire probable que el púnic arrelés entre els maces —tot que devien tenir-ne algun coneixement—, que dominaven les valls dels rius *Sofeggin*, *Zem-Zem* i *Kebir*, i tampoc entre les tribus dels primers contraforts de la serralada prelitoral, que pràcticament atenyia els afores de la ciutat. Ara bé, tampoc a la ruralia de Oea i de Sabrata es donaren les condicions econòmiques i polítiques per a una punicització d'aquestes planes. Les tribus líbies autòctones van mantenir llur articulació durant tots els segles de dominació púnica, fins al punt que només al s. II dC cessa la resistència armada a la colonització, aleshores ja romana. L'influx de la civilització púnica a les planes veïnes dels *emporia* és tan evident com la manca d'indicis que puguin fer pensar en la punicitat lingüística dels seus habitants.

No és probable que el púnic hagués tingut a l'illa *Girba*, habitada des d'antic per tribus líbies, més presència que la típicament comercial,

¹⁵⁸⁹ Discutit *supra*, § 10.2.

com a tants d'altres ports de la Mediterrània, potser a través dels dos ports principals de l'illa, el de *Meninx* i el de *Girba*. Notem, però, que, per la seva dificultat d'accés, l'illa de *Girba* no era especialment freqüentada. En tot cas no hi ha rastre de punicitat lingüística a l'illa.

A tota la serralada prelitoral tripolitana no hi ha indicis de punicització. No tenim raons per a pensar que en aquesta regió, encara avui dia amazigòfona a la part oriental (Nefussa) i occidental (Matmata), el púnic hagi tingut mai cap presència, si no és la que es desprèn dels vincles comercials que les tribus líbies muntanyenques tinguessin amb els *emporia* púnics. Tampoc al sud de Nefussa, als altiplans predesèrtics que precedeixen la *Hammāda*, hi ha indicis de la penetració de la llengua púnica.

En definitiva, només dels *emporia* de la costa estem en condicions d'afirmar que el púnic va arrelar en tant que llengua d'ús social. A la Tripolitània interior, el púnic va poder tenir més o menys presència (bàsicament entre el s. I aC – II dC) en la mesura en què eren punicòfones les famílies que controlaven pràcticament tot el comerç que tenia com a origen —o destinació, segons l'orientació— Sabrata i en què era punicòfona bona part de l'aristocràcia terratinent que es beneficià de la delimitació de les terres *intra limitem* a l'època de la conquesta romana. A banda dels parlants nadius, com a llengua vehicular dels intercanvis comercials, enlloc com a Tripolitània fou tan duradora (fins al s. II dC) l'hegemonia del púnic en tot l'ecosistema lingüístic mediterrani.

15.2. Límits geogràfics i cronològics de la llatinització de Tripolitània

La llengua llatina comença a introduir-se a Lepcis Magna, Sabrata i Oea durant els primers segles de la romanització de Tripolitània (s. I aC – s. II dC) en els usos oficials dels funcionaris romans. Els testimonis literaris —reforçats amb els epigràfics— mostren que al s. II dC el coneixement del llatí estava encara molt poc estès als *emporia*, on dominava àmpliament el púnic. La implantació social del llatí no es fa sensible fins als ss. III-IV dC, però fins i tot durant aquests segles els habitants dels *emporia* tenen una competència limitada del llatí, que no desplaça el púnic en els usos socials. Entre els segles IV-VI dC sembla que hi ha un procés de reamaziguització de Tripolitània, dut a terme no solament per les tribus d'*extra limitem*, sinó també per les rearticulades tribus d'*intra limitem*, que fa retrocedir tant el llatí com el púnic —del qual no hi ha testimoniatges més enllà del s. IV dC—.

A la ruralia dels *emporia* de Tripolitània no sembla que abans del s. II dC —és a dir uns dos segles després de la conquesta romana—, amb el cessament de la resistència armada de les tribus líbies locals, es donessin les condicions econòmiques i polítiques que propiciessin la penetració de la llengua llatina. Va ser aleshores que van ser expropiades les terres de les tribus de la ruralia de Sabrata i Oea, que van ser sotmeses per terratinents romans a l'explotació agrícola. En

III. TRIPOLITÀNIA

aquestes condicions, el llatí va poder tenir una certa difusió entre els libis que treballaven per als terratinents “romans” —bé que bona part eren encara punicòfons—. Les funcions altes foren domini clar del llatí; però, tenint en compte que no s’hi constata una colonització demogràfica notable, no sembla que hàgim de pensar que la llengua dels libis retrocedís en l’ús corrent. En només dos segles, vers el s. IV dC, hi ha indicis del refermament de l’organització tribal de la societat agricultora sedentària de la ruralia de Sabrata i Oea, que, de mica en mica, va anar guanyant autonomia en relació amb l’invasor, de manera que l’afrollatí hi va tenir els dies comptats.

A les valls predesèrtiques dels rius *Sofeggin*, *Zem-Zem* i *Kebir*, que anaven a parar a la costa sírtica, no hi ha indicis de romanització de les tribus líbies autòctones —que les fonts designaven com a *Mákai / Macae*— abans del tombant dels ss. I-II dC, quan Roma sotmet i lleva la mobilitat d’aquelles tribus que practicaven la ramaderia transhumant. Ara bé, tenint en compte que, d’una banda, les estructures tribals no foren mai desarticulades —fonts dels ss. V i VI dC parlen encara la importància de la confederació dels maces— i que, d’altra banda, Roma no practicà una colonització apreciable en aquestes fèrtils valls, no sembla que es donessin les condicions per a la difusió de la llengua llatina.

Els llatínismes de l’amazic de Gerba són un indicatiu d’una certa romanització lingüística de l’antiga illa de *Meninx / Girba*, no gaire intensa ni duradora, si hem de creure les fonts àrabs medievals, que només es fan ressò de les “tribus berbers” de *Ġarba*.

La romanització ha deixat la seva empremta en diversos punts de la serralada prelitoral tripolitana, especialment en la seva punta oriental, la de Nefussa, pel fet d’estar a l’alçada dels tres principals focus de romanització de Tripolitània d’ençà del s. II dC, aproximadament, és a dir Sabrata, Oea i Lepcis Magna. Ara bé, malgrat escaure’s administrativament dins el *limes* i ésser sotmès a la delimitació de terres, la veritat és les restes materials de romanització a *Drar n Infusn* són ben migrades entre els ss. II-IV dC —amb prou feines s’hi han trobat algunes ruïnes de construccions militars romanes—. Sens dubte, l’orografia, bé que no molt pronunciada —a penes 800 mts. d’alçada a la part més elevada—, va dificultar l’acció civilitzadora d’aquesta regió de densitat demogràfica apreciable, malgrat la proximitat amb els *emporia* costaners. Hem d’esperar als ss. V i VI dC, especialment en l’època bizantina, per a trobar-hi restes significatives de la romanització en forma d’esglésies, que fan pensar en una actuació evangelitzadora força intensa a la regió de Nefussa. L’onomàstica (antroponímia i toponímia) llatincristiana en les fonts ibadites altomedievals de Nefussa donen suport a les dades arqueològiques. La pervivència del cristianisme a Nefussa durant alguns segles després de la conquesta àrab¹⁵⁹⁰ no implica pas la pervivència de la llengua llatina —més enllà de l’onomàstica—, atès que la difusió del cristianisme en aquesta contrada molt probablement es va fer en llengua amaziga, tal

¹⁵⁹⁰ Vegeu *supra*, § 12.3.

com la difusió de l'islam ibadita al s. VIII dC. En fi, els llatinismes en el dialecte amazic de Nefussa són un indicatiu formal de pes de la romanització lingüística d'aquesta regió muntanyosa, que, no obstant això, roman, com és sabut, el més important reducte amazigòfon de Tripolitània. Al vessant occidental de la serralada prelitoral, els rastres de romanització són encara més difusos, per tal com Roma ni tan sols hi va exercir l'administració, i es va limitar a establir pactes d'aliança amb les tribus de la zona. La comarca muntanyosa de Matmata és l'únic recer d'aquesta banda occidental de la serralada prelitoral que roman, esparsament, amazigòfon.

Just al sud de les muntanyes de Nefussa, als altiplans predesèrtics que precedeixen la *Hammāda*, els indicis de romanització són encara menors, malgrat escaure's *intra limitem* —és el que Grahame ha referit com a "Rome without Romanization"¹⁵⁹¹—. Pensem que la presència del llatí hi ha estat mínima.

A l'oasi de *Cidamus*, porta d'accés al comerç caravaner transsaharià, Roma va pendre el zel d'instal·lar-hi una important fortificació del *limes*, sens dubte en raó del seu emplaçament estratègic¹⁵⁹². El control militar de l'oasi va permetre a Roma de controlar també parcialment el comerç que circulava per *Cidamus*, que tenia el port de Sabrata com a destinació. Ara, el modest oasi de *Cidamus*, completament aïllat d'altres regions habitables, no va constituir mai un objectiu de colonització, i és per això que la penetració del llatí entre els oasis i entre les tribus dels rodals devia ser mínima. En tot cas, *Cidamus* ha romàs amazigòfon fins als nostres dies. En els oasis saharians que ni tan sols van constituir per a Roma un objectiu estratègic, com ara el de Sokna, la presència del llatí devia ser nul·la.

El *limes* de Tripolitània, en la seva part més oriental (*Golas*, *Zillah* i *Gheriat*), va ser un focus modest de romanització durant els ss. III-IV dC, arran de l'empresa defensiva encetada pels Severus¹⁵⁹³. De *Golas* tenim magnífics testimoniatges, en *ostraca*, del sociolecte castrense llatí dels soldats, d'origen libi, que vivien al campament. Aquests *ostraca* són un document excepcional que posa de manifest l'ús del llatí com a segona llengua per soldats reclutats *in situ*, alhora que mostren la permeabilitat del *limes* a l'accés de mercaders garamants i d'altres procedències que comerciaven amb els romans de *Golas*. La presència del llatí fora del campament, és a dir a la ciutat que hi havia a la vora, només és constatable durant el temps en què el bastió de *Golas* roman dempeus; de resultes de l'abandó de la fortalesa de *Golas* poc després del 259 dC, esdevingut durant la seva curta existència un focus modest de romanització, s'esvaeix completament la presència del llatí. D'altres bastions del *limes*, principalment *Zillah* i *Gheriat*, manquem de la documentació que ens permeti de comparar-ne la situació amb la de

¹⁵⁹¹ Vegeu-ne la discussió *supra*, § 14.6.

¹⁵⁹² Vegeu *supra*, § 14.7.

¹⁵⁹³ Vegeu *supra*, § 14.8.

Golas. Però, pel que en sabem —a partir de les ruïnes excavades—, és molt probable que el quadre general no diferís gaire del de *Golas*.

Les fonts grecollatines, entre els ss. IV-VI dC, parlen de manera esbiaixada però força reiterada de la incapacitat de Roma per a contenir les tribus líbies de Tripolitània, tant les d'*extra limitem* com les d'*intra limitem*. Com que aquest “ressorgiment” del món maure ha estat curosament i detalladament estudiat en la tesi de Modéran (2003), només referirem que, des del punt de vista estrictament lingüístic, podem assumir que aquests segles van ser una època de reamaziguització de Tripolitània, en detriment tant del llatí com del poc púnic que encara degué circular. El reforçament de les estructures tribals de les societats líbies va poder afavorir sens dubte la reamaziguització de Tripolitània.

En definitiva, la penetració del llatí a Tripolitània va ser molt limitada. Encara que llengua oficial d'ençà del s. I aC fins a mitjan s. III dC, aproximadament, el llatí no va aconseguir desplaçar el púnic com a llengua d'ús social predominant als *emporia* costaners de Lepcis Magna, Sabrata i Oea. A partir d'aleshores, el llatí va anar desplaçant el púnic fins a extingir-lo del tot, potser ja al llarg del s. IV dC. La presència de l'amazic, sempre present, fins i tot a les ciutats principals, es va anar fent més i més viva durant els ss. IV-VI dC, de manera que la vitalitat de l'afrollatí a la vetlla de la conquesta àrab de Tripolitània devia ser més aviat escassa. A la Tripolitània interior, el llatí no va esdevenir mai llengua territorial; tan sols ocupà certes funcions (les altes) allà on, per raons estratègiques (als bastions del *limes* a *Cidamus*, *Golas*, *Gheriat*, *Zillah*) o de producció (a les planes de les rodalies de Sabrata i de Oea, bàsicament), hi hagué una presència d'una classe dirigent llatinoparlant, militar i terrinent, respectivament. A les muntanyes prelitorals es constata l'empremta de la llatinitat a través d'una acció evangelitzadora notable sobretot durant els ss. V-VI dC, però en cap cas el llatí va concórrer amb l'amazic a Nefussa. Finalment, el llatí va trigar a desplaçar el púnic com a llengua vehicular de les relacions comercials en l'ecosistema lingüístic mediterrani (no abans del s. II dC), funció en què el llatí, a més a més, degué veure's perjudicat per l'abandó d'alguns bastions liminars durant la segona meitat del s. III dC.

15.3. L'amaziguitat tripolitana

Malgrat que l'extensió demogràfica del púnic, llengua que gaudeix de major estatus social, es fa per l'abandó de la llengua dels libis a les ciutats, la llengua dels libis no perd mai presència social ni tan sols als *emporia*, pel fet que que les ciutats experimenten un flux continu d'immigració de libis procedents de la rodalia de les ciutats i fins de contrades interiors de Tripolitània. L'abundància d'antroponímia líbia tant a les inscripcions llatines com a les púniques (tant les *neopúniques* com les *llatinopúniques*) a les tres grans ciutats tripolitanes (molt especialment a Lepcis Magna) és un indicatiu més de la libicitat permanent

de les ciutats púniques. Socialment és difícil establir diferències entre les ciutats —tal com vam provar de fer per a la Cirenaica— en relació amb la major proporció d'ús de la llengua dels libis. D'una banda, és cert que és a Lepcis Magna on s'han trobat més restes d'antroponímia líbia i que la ciutat es trobava badada a l'accés de fraccions de la confederació dels maces i de tribus muntanyenques, però també és cert que Lepcis era la ciutat amb menys $\chi\acute{\omega}\rho\alpha$. D'altra banda, encara que a Sabrata no s'han trobat tantes restes d'onomàstica líbia com a Lepcis Magna, tots els indicis externs apunten a un major grau de libicitat que Lepcis i Oea: en primer lloc, Sabrata era la ciutat voltada per unes rodalies agràriament molt fèrtils, en què l'explotació era menada per les tribus locals, que mantenien uns vincles comercials molt estrets amb la ciutat púnica; en segon lloc, Sabrata fou el punt final —o de partença, segons l'orientació— de tot el comerç transsaharià que anava a parar a la costa tripolitana, el qual comerç va ser controlat durant tota l'antiguitat per tribus líbies, principalment els garamants; i, en tercer lloc, Sabrata, el més occidental dels emporis tripolítans, s'esqueia a uns 40 km a l'est de la comarca, encara avui amazigòfona, de Zuara. Tots aquests indicis apunten a una major exposició de Sabrata a la libicitat que Lepcis Magna o que Oea, però no n'hi ha cap d'autènticament determinant.

És lícit demanar-se, amb arguments estrictament lingüístics, fins a quin punt l'amazic que es parla fins a l'època contemporània en algunes regions de Tripolitània (Nefussa, Zuara, Matmata, Demer, Ghadames, Sokna, Gerba) és continuador de la llengua dels libis tripolítans. O, dit altrament, ¿es pot demostrar que la llengua dels libis de l'antiga Tripolitània reflecteix l'estadi antic de l'amazic? Les fonts clàssiques que hem estudiat han donat un fruit inusualment pobre de mots atribuïts als libis de Tripolitània, a diferència de Bizacena, Zeugitana, Numídia i àdhuc de la Cirenaica. No hem trobat un ètim amazic —ni de cap altra llengua— per al nom *celthis* que la gent de les Sirtes donava al *lotus* —no se sap del cert si es tracta del ginjoler o del lledoner— segons Plini¹⁵⁹⁴. Sí que es deixa identificar satisfactòricament com a amaziga la mesura de sòlids *gura* que apareix en dos dels *ostraca* de la col·lecció de Golas, que daten de mitjan s. III dC. Reflexos moderns d'un paleoamazic **ǵūrā* 'unitat de mesura de capacitat incerta' apareixen pertot de la geografia de Tamazga designant, segons els dialectes, tant un continent de diverses matèries (terrisa, fusta, pell) i de diversos usos com una unitat de mesura equivalent a 90 litres¹⁵⁹⁵. La mesura amaziga **ǵūrā*, que pròpiament designaria el recipient, seria utilitzada pels mercaders de tribus líbies com ara els *Macaë*, que vivien a la regió on s'esqueia *Golas* i fins més al nord, o els garamants, que exercien l'hegemonia del comerç transsaharià, tots els quals mantenien vincles comercials molt estrets amb les tropes romanes d'aquest bastió del *limes* de Tripolitània. També hem analitzat una altra mesura, *azgatui*, com a paleoamaziga, per bé que la justificació formal no és tan

¹⁵⁹⁴ Vegeu *supra*, § 4.

¹⁵⁹⁵ Vegeu *supra*, § 7.3.

III. TRIPOLITÀNIA

clara. De la bondat d'aquests estudis lexicològics depèn l'argumentació sobre el paper del paleoamazic com a llengua vehicular dels contactes comercials de les rutes caravaneres del Sàhara Central ja a l'antiguitat, en el quals el rol dels garamants devia ser major. D'altra banda, l'epigrafia líbica de Tripolitània¹⁵⁹⁶ és prou representativa per a situar aquesta regió dins la comunitat "escripturària" líbica. Les inscripcions líbiques del nord-oest de Tripolitània —que és on més se n'han trobat fins ara— fan servir l'albafet líbic dit "oriental", com a Bizacena, Zeugitana i Numídia. És clar, una comunitat escripturària especialment estreta amb aquestes regions no implica necessàriament una comunitat dialectal especialment estreta amb aquestes regions. Tal comunitat dialectal no es podrà admetre fins que no s'avanci en el coneixement de la llengua que contenen les inscripcions líbiques. Finalment, l'onomàstica líbia de Tripolitània és quantitativament (vora 160) i qualitativament molt important (en epigrafia llatina¹⁵⁹⁷, epigrafia neopúnica¹⁵⁹⁸, epigrafia llatino-púnica¹⁵⁹⁹, epigrafia líbica i àdhuc algunes fonts literàries llatines), de les més riques de l'Àfrica del nord. Encara que algunes identificacions lexemàtiques, amb totes les prevencions assenyalades, són possibles, més rellevants i, en tot cas, més fermes, són les recurrències que hem pogut observar entre l'onomàstica de Tripolitània i la d'altres regions de l'Àfrica romana, recurrències que apunten a una comunitat onomàstica significativa amb regions com Bizacena, Zeugitana i Numídia, i fins i tot ocasionalment constatable amb regions més allunyades, com són les Mauretànies.

¹⁵⁹⁶ Vegeu *supra*, § 8.

¹⁵⁹⁷ Vegeu *supra*, § 9.1.

¹⁵⁹⁸ Vegeu *supra*, § 9.2.2.

¹⁵⁹⁹ Vegeu *supra*, § 9.2.3.

16. Orientació bibliogràfica

El coneixement de l'antiga Tripolitània està fatalment limitat per la desproporció existent en la recerca arqueològica entre els *emporia* tripolitanos, a bastament excavats, i la resta de la regió, per a les quals amb prou feines hi ha algunes prospeccions restringides al *limes* i, encara de manera més limitada, a les muntanyes de Nefussa. Per aquesta raó, el coneixement de la punicitat i de la romanitat de l'antiga Tripolitània és molt més gran que el de la libicitat. Com a obra de referència per a la Tripolitània antiga, citem MATTINGLY 1995, la més completa (en història, geografia, cultura, economia); vegeu també WILLEITNER & DOLLHOPF 1998 i WILLEITNER 2001; no hem pogut accedir a la monografia de ELMAYER 1997; als aspectes religiosos ha dedicat una monografia BROUQUIER-REDDÉ 1992. L'antiquari que més ha aprofundit en els fets libis de l'antiga Tripolitània, especialment del predesert i del *limes* meridional, és REBUFFAT (citem els treballs de 1970, 1975, 1977, 1979, 1985, 1988, 1989, 1992 i 2000); també hi aporta dades d'interès MATTINGLY 1987. Sobre el *limes* occidental, vegeu TROUSSET 1974. Sobre les propeccions de *Ghirza*, vegeu BROGAN & SMITH 1984. MODÉLAN 2003 ofereix anàlisis historiogràfiques originals focalitzades en les tribus líbies de Tripolitània de l'antiguitat tardana. Excepcionalment, per als etnònims libis de Tripolitània no remetem en primera instància, com és habitual, al catàleg de DESANGES 1962, per tal com hi apareixen barrejats amb els de Zeugitana, Bizacena i Numídia, sinó, per motius pràctics, a MATTINGLY 1995, pp. 22-36; en segona instància, vegeu MODÉLAN 2003, pp. 103-114, que discuteix un bon nombre d'etnònims tripolitanos que ocorren a la *Joànida* de Corip (s. VI dC). Els escassos estudis sociolingüístics dedicats a l'antiga Tripolitània es limiten als contactes púnic-llatí: ADAMS 1994. L'estudi de la pervivència del púnic a Tripolitània, sens dubte un fenomen complex, s'ha vist viciat per l'extrapolació, a tort, de dades procedents de Numídia: SAUMAGNE 1953, ELMAYER 1983 i 1984, ADAMS 1994, MATTINGLY 1995, etc. De tota manera, el coneixement del púnic tardà segons es desprèn de l'epigrafia neopúnica i llatino-púnica ha progressat considerablement tot recentment gràcies als esforços de JONGELING 2008 i KERR 2007, respectivament. Ara ja només cal un esforç interdisciplinari per integrar els coneixements lingüístics de l'afollatí tripolità, del púnic tardà i del paleoamazic, fins ara desenvolupats separatament. Les fonts ibadites medievals de Tripolitània, especialment de Nefussa, han estat explotades amb èxit per LEWICKI *passim*. Els 24 fragments en amazic extrets de les cròniques ibadites medievals de Nefussa per Lewicki han estat estudiats per BASSET (A.) 1934 i 1936 i OULD-BRAHAM 1988b, però perquè arribem a un avenç significatiu en el coneixement de l'amaziguitat de les fonts ibadites manquem encara d'edicions filològiques. Hem donat compte de la bibliografia bàsica dels dialectes amazics de Tripolitània *supra*, § 13. Sobre la contrada muntanyosa de Nefussa hi ha un bon nombre de referències interessants: citem, a tall d'introducció, CALASSANTI-MOTYLINSKI 1898, BASSET (R.) 1899, DESPOIS

III. TRIPOLITÀNIA

1935, ACHMAKHI 2005 i, és clar, els treballs de LEWICKI. Per a la resta de regions tripolitanes de notable implantació amaziga hi ha menys estudis: sobre Matmata vegeu la bibliografia donada *supra*, § 13.1.2; sobre *Girba* a l'antiguitat vegeu TROUSSET 1995 i FENTRESS 2000; sobre Zuara vegeu els estudis de SERRA (L.), 1964, 1968, 1968-1970, 1970, 1971, 1973, 1976, 1978a, 1978b, 1985 i 1990; sobre *Cidamus* vegeu TROUSSET 1994 i LEWICKI 1957, pp. 337-338; sobre Sokna vegeu SARNELLI 1924-1925¹⁶⁰⁰.

¹⁶⁰⁰ Alguns ítems ressenyables sobre l'Àfrica romana útils també per a Tripolitànica són assenyalats *infra*, § V.22.

IV. Fazània i Sàhara Central

O. Introducció

És prou sabut entre els prehistoriadors, protohistoriadors i arqueòlegs que els garamants i altres poblacions saharianes libicoides esmentades per les fonts clàssiques i representades pels gravats i pintures rupestres del Sàhara Central són, “ètnicament” —per emprar el terme usual entre els estudiosos—, els avantpassats de les actuals poblacions amazigues del Sàhara, és a dir els tuaregs. Els lingüistes no podem desatendre, és clar, els elements de judici aportats per prehistoriadors, protohistoriadors i arqueòlegs per a la definició dels límits meridionals de l’antiga Tamazga. Ara bé, fem notar que fins ara no ha estat provada, amb arguments estrictament lingüístics, l’amazigofonia dels antics garamants, atarants o atlants citats per les fonts clàssiques. Els amazigòlegs, al seu torn, solen incloure els vastos territoris saharians que limiten amb la conca del Níger i amb el llac Txad dins els “límits històrics de Tamazga” sense que cap recerca pròpiament lingüística hagi establert, ni tan sols vagament, l’antiguitat de la implantació de l’amazic al sud de Tripolitània. És clar que a aquesta incertesa han contribuït tant la laconicitat com la vaguetat de les fonts clàssiques sobre la llengua dels antics garamants i altres pobles libis o “libicoides” del Sàhara. Sense apartar-nos dels testimoniatges que proporcionen les fonts clàssiques, en el present capítol provarem, si més no, de plantejar adequadament l’abast del problema tot mirant de definir fins a quin punt les dades arqueològiques són útils per a l’estudi lingüístic en qüestió i de suggerir noves vies de recerca —com ara l’antiguitat dels contactes lingüístics entre l’amazic i llengües nilosaharianes i txàdiques, principalment— que ens permetin de pal·liar, en part, l’escassetat de testimonis lingüístics directes.

1. Report històric sobre Fazània

1.1. Fazània i els garamants a l'antiguitat

Anomenem *Fazània* el territori que les fonts clàssiques anomenen *Phazania*, que es correspon —si bé amb un abast geogràfic no ben bé coincident— amb l'actual regió del *Fezzan* / *Fuzzān*, situada al sud de l'estat de Líbia¹⁶⁰¹. Fazània era el país dels garamants (els Γαράμαντες / *Garamantes* de les fonts clàssiques)¹⁶⁰², la confederació tribal líbia que ha rebut més atenció per part dels investigadors. La capital del reialme dels garamants fou *Garama*¹⁶⁰³, que els arqueòlegs fan correspondre amb la petita ciutat caravanera de *Ġarma*/*Djerma*, situada a 170 km a l'oest de *Sabha*, la capital actual del *Fezzan*¹⁶⁰⁴. L'àrea d'extensió dels garamants comprenia una vall intensament poblada (no menys de 10.000 habitants) i conreada d'uns 130 km de llargada i uns 2-12 km d'amplada¹⁶⁰⁵. L'extensió d'una agricultura tan esponerosa en una regió sahariana ha interessat particularment els especialistes en paleotecnologia. Els conreus intensius eren possibles gràcies a un sofisticat sistema de *ifālan* (plural de *efāli*)¹⁶⁰⁶ —més coneguts pel nom àrab magribí de *fāggagir* (plural de *foggara*)—, que consisteixen en galeries subterrànies que drenen per gravetat l'aigua d'una napa freàtica cap amunt, vers les terres de conreu¹⁶⁰⁷.

¹⁶⁰¹ Segons algunes fonts clàssiques, els *Phazanii* s'esqueien just al sud-est de *Cidamus*, és a dir força al nord-oest de l'actual *Fezzan* (per exemple Ptolomeu, 4, 7, 10). Però no queda clar que *Phazania* no hagués pogut designar també el conjunt del territori dominat pels garamants. Vegeu la discussió, amb referències, a TROUSSET 1997a, p. 2778. No obstant aquesta indefició, a la nostra exposició fem correspondre Fazània amb el territori dominat pels garamants antics, és a dir com a designació antiga de l'actual *Fezzan*, que, òbviament, és l'evolució fonètica de *Phazania*.

¹⁶⁰² Ja d'ençà d'Heròdot (4, 174) i després a Estrabó (2, 5, 33; 17, 3, 3; 3, 7; 3, 19; 3, 23), Titus Livi (29, 33), Plini el Vell (5, 26 i ss.), Ptolomeu (1, 8, 4-5) i Corip (6, 198), per citar només algunes de les fonts cabdals.

¹⁶⁰³ Esmentada per Plini el Vell com a "*clarissimum* [...] *caput Garamantium*" (5, 36). En català ho adaptem com *Gàrama* atesa l'evolució fonètica, a través de l'àrab, fins a donar *Ġarma*, indicatiu que la segona vocal del topònim era breu.

¹⁶⁰⁴ Vegeu TROUSSET 1997c, p. 2964.

¹⁶⁰⁵ Vegeu MATTINGLY 1995, p. 34, TROUSSET 1997b, pp. 2805-2806 i HACHID 2000, p. 129.

¹⁶⁰⁶ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 159.

¹⁶⁰⁷ Remetem, per al coneixement de la *efāli*, a l'article extens i ben il·lustrat de GAST 1997. Hom atribueix als púnics la introducció, a Àfrica, de les galeries de drenatge, que, a partir de Cartago i de la costa de Tripolitània, s'haurien estès a Fazània i a altres contrades interiors de Tripolitània. Les conquestes romana i àrab no haurien fet més que estendre l'ús d'aquest sistema de regatge a altres regions del Sàhara. Vegeu GAST, *ibidem*, p. 2869. El cas és que l'origen d'aquest sistema de regatge a Fazània ha estat posat en paral·lel per Mattingly amb el desenvolupament del conreu de cereals (blat, ordi i fins vinya) a Fazània, vers el s. IX aC. Vegeu MATTINGLY 1995, p. 35.

L'economia dels garamants era força diversificada; als conreus intensius que els van fer famosos a l'antiguitat, cal afegir la ramaderia i el comerç, gràcies al control de les caravanes comercials que unien Tripolitània amb el Sàhara Central. De Fazània, situada just en una regió predesèrtica, partien diferents itineraris de la ruta caravanera del Sàhara Central, així com enllaços amb la ruta del Sàhara Oriental, tal com precisarem més avall¹⁶⁰⁸. Fazània no era solament una important cruïlla dels itineraris antics; era l'enllaç entre les cultures púnica i romana dominants a Tripolitània (s'hi troba a uns 600 km) i els pobles Αἰθίοπες / *Aethiopes* (es troba a uns 1200 km del llac Txad). És clar que els garamants escapen a la distinció entre nòmades i sedentaris. L'estructura política de la confederació dels garamants era una de les més sòlidament vertebrades —si no la que més— de les confederacions líbies al llarg de tota l'antiguitat. Els lligams entre el “reialme”¹⁶⁰⁹ dels garamants amb la resta de tribus líbies, situades més al nord, es van mantenir durant tota l'antiguitat, i la seva àrea d'influència —de maneres diverses— es féu extensiva fins al territori de les tribus situades al *limes* de Tripolitània¹⁶¹⁰. La civilització garamàntica, a jutjar pels vestigis arqueològics, és considerada pels especialistes com una civilització essencialment mediterrània¹⁶¹¹.

1.2. L'empremta de la romanització a Fazània

1.2.1. La presència de la romanitat a l'antiga Fazània

L'impacte de la romanització a Fazània va ser superficial. La distància que separava Gàrama de *Gheriat* (el punt més proper del *limes* tripolità) era d'uns 450 km, amb la qual cosa l'Imperi Romà no estava en condicions d'annexar Fazània. No obstant això, com que, d'una banda, l'àrea d'influència dels garamants s'estenia a tribus dellà i deçà el *limes* tripolità i, d'altra banda, Fazània era la clau del comerç transsaharià, en diversos moments de l'antiguitat Roma va cercar, amb mitjans diversos, d'adquirir una certa influència sobre el país dels

¹⁶⁰⁸ *Infra*, § 8.

¹⁶⁰⁹ Prenem distància en relació amb les designacions hiperbòliques que solen emprar els historiadors a propòsit d'unitats polítiques més o menys influents però de dimensions més modestes del que poden fer pensar denominacions com *Garamantian Empire* o *Numidian Kingdom*, sobretot perquè ignoren la natura del teixit intertribal en què reposen aquestes confederacions majors (vegeu *infra*, § VI.1.3), amb jerarquitzacions molt menys complexes i menor centralització del que hom sol entendre a propòsit d'un “imperi” (com el romà) o un “reialme” (com el de les dinasties egípcies). Fins i tot si l'àrea d'influència dels garamants, tal com hem pogut observar en el capítol sobre Tripolitània, depassava de molt llur *Urheimat*, era un poble d'uns 10.000 individus, aproximadament, xifra insualment elevada per a una tribu líbia normal però més aviat modesta per a un “imperi”.

¹⁶¹⁰ vegeu *supra*, § III.7.3.

¹⁶¹¹ Vegeu sobretot HACHID 2000, pp. 126-135. Sobre el ric art rupestre del *Fezzan*, vegeu en primera instància GAUTHIER 1997, pp. 2783-2802.

garamants. La primera expedició de la qual tenim notícia és la de *Cornelius Balbus* en l'any 20 o 19 aC, que tenia com a objectiu no solament Fazània sinó també el conjunt de la Getúlia presahariana¹⁶¹². Posteriorment, entre el 83 i el 92 dC, en època de Domicià, un mercader lepcità anomenat *Iulius Maternus* va viatjar pel Sàhara en companyia del rei dels garamants durant quatre mesos i catorze dies, fins arribar al país d'*Agisymba*, un país etiop de localització incerta on es concentren rinoceronts¹⁶¹³. La identificació proposada per V. Beltrami¹⁶¹⁴ amb el massís de l'*Ayər*, avui dia amazigòfon, fóra històricament interessant, per tal com la notícia de Ptolomeu suposaria que els garamants haurien estès la seva àrea d'influència fins al país d'*Agisymba* —habitat per “etiops”, segons Ptolomeu, per tant no “libis”—. Aquesta notícia és congruent amb el fet que, d'una banda, segons les tradicions tuaregs, les primeres implantacions tuaregs al massís de l'*Ayər* no són anteriors al s. XI dC¹⁶¹⁵ i que, d'altra banda, segons coincideixen a assenyalar les tradicions orals tant tuaregs com hausses, l'*Ayər* fou predominantment haussa abans de l'arribada de les tribus tuaregs¹⁶¹⁶. De tota manera, donada la incertesa de la localització d'*Agisymba*, no sembla prudent elaborar una interpretació històrica a partir de la fràgil identificació amb l'*Ayər*¹⁶¹⁷. Les restes arqueològiques trobades a Fazània mostren la reciprocitat dels intercanvis comercials de Gàrama a Tripolitània i de Tripolitània a Gàrama. Ja abans dels primers contactes amb els romans, Fazània era una regió molt poblada que vivia d'una economia diversificada de base agrària —de conreus intensius—, ramadera i comercial.

¹⁶¹² L'itinerari real del conjunt d'operacions de l'expedició de *Cornelius Balbus*, que coneixem gràcies a Plini el Vell, ha estat objecte de diverses controvèrsies, sobre les quals no ens escau de discutir aquí. Remetem directament als treballs de LHOTE 1954, DESANGES 1957 i, en darrera instància, TROUSSET 1997b, p. 2803. Vegeu *infra*, § 4.

¹⁶¹³ Devem la notícia de l'expedició de *Iulius Maternus* a Ptolomeu, 1, 8, 4, ed. MÜLLER (K.) & FISCHER 1883-1901. Entre els estudis paleogeogràfics dedicats a la localització d'*Agisymba*, destaquem DESANGES 1978a (pp. 197-213), que es mostra escèptic sobre la possibilitat d'identificar el país d'*Agisymba*, si bé el localitzaria vagament entre el triangle Tibesti-*Ayər*-Txad (vegeu també *idem* 1985b, pp. 259-261); i BELTRAMI 1988, que advoca pel massís de l'*Ayər* com a localització d'*Agisymba*.

¹⁶¹⁴ *Op. cit.* De fet, la proposta parteix ja de VIVIEN DE SAINT-MARTIN 1863, p. 222.

¹⁶¹⁵ En parlem *infra*, § 1.3.

¹⁶¹⁶ Vegeu *infra*, § 11.2.5.

¹⁶¹⁷ Sobre la penetració romana al Sàhara, vegeu sumàriament BAISTROCCHI 1988, 193-197.

1.2.2. Algunes observacions sobre els llatinismes dels parlars tuaregs

L'estudi dels llatinismes en amazic ha estat abordat per tots els lingüistes que s'hi han dedicat a partir de l'assumpció que els manlleus han estat presos directament de l'afrollatí —o, segons la cronologia, de l'afroromànic— en les diferents regions de l'antiga Tamazga. Aquesta premissa no quadra gaire bé amb el fet que, d'una banda, no semblen que es donessin les condicions perquè a Fazània l'influx del llatí anés més enllà de l'adstrat entre els parlants de dues llengües que mantenen un veïnatge acompanyat d'unes relacions comercials d'una certa importància i que, d'altra banda, en el dialecte amazic dels tuaregs trobem un bon nombre de llatinismes. En efecte, si deixem de banda els llatinismes agrícoles i d'altra mena que remetent a un ecosistema mediterrani —que, lògicament, es troben bàsicament en els dialectes septentrionals—, el cabal lèxic d'origen llatí del tuareg no és gens menyspreable. Prenent com a referència el darrer recull de llatinismes de l'amazic¹⁶¹⁸, oferim a continuació una mostra d'alguns dels llatinismes més clars presents en tuareg, que ens permetrà de fer-hi algunes observacions:

- (1) *angĕlus* 'àngel': *tāmahaq angʷəlus* 'àngel' (femení *tangʷəlust*), *tāwəlləmmədt āngālos* (plural *āngālosān*), *tayərt āngāloz* (plural *āngālozān*). En els dialectes septentrionals, a més del sentit propi, el mot és usat afectivament per a 'nen' o, en femení, 'nena'¹⁶¹⁹.
- (2) *charta* 'peça de papir per a escriure': pertot en tuareg *tākardə* 'full de paper' (plural *tikardawen*), àdhuc en el parlar de Ghat *takardī* "papier". També es troba en molts dialectes septentrionals i orientals¹⁶²⁰.
- (3) *causa* 'cosa': *tāwəlləmmədt* i *tayərt tāyāwše* 'afer, assumpte'¹⁶²¹. En els dialectes septentrionals ho trobem al més sovint com a *tayawsa* 'cosa' (cabilenc, taixelhit, tamaziyt) o, sense vocal d'estat, en els dialectes zenates, *tyawsa* (Figuig, Mzab, Wargla, xaui) o *tyusa* (Zuara) 'idem'.
- (4) *februarius* 'febrer': *tāmahaq*, *tāwəlləmmədt*, *tayərt*, etc. *forar* 'febrer'¹⁶²². Igualment per a la resta de noms dels mesos del calendari agrari solar: *mārs*, *mayu*, *yunyū*, *yulyuz* (pres del nominatiu llatí), *yuššāt* o *wayšāt*, etc. Es retroben en tots els dialectes septentrionals, amb variants diverses.
- (5) *pascha* 'pasqua': *tāmahaq*, *tāwəlləmmədt* i *tayərt tāfaske* 'sacrifici religiós de la Festa Grossa; víctima destinada al sacrifici religiós de la Festa Grossa; festa del sacrifici'. Es retroba als dialectes del

¹⁶¹⁸ VYICHL 2005, pp. 16-31.

¹⁶¹⁹ Vegeu el quadre dialectal complet *infra*, § IX.8.3.

¹⁶²⁰ Vegeu el quadre dialectal complet *infra*, § IX.8.3.

¹⁶²¹ Vegeu el quadre dialectal complet *infra*, § IX.8.3.

¹⁶²² PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 174.

nord¹⁶²³. Notem que en tuareg el nom ha produït diversos derivats, fins i tot un verb *fāskāt* 'ésser sacrificat (un animal) per a la festa'.

- (6) *peccātum* 'pecat': *tāmahaq abəkkad* 'pecat' (plural *ibəkkadən*), *tāwəlləmmədt* i *tayərt abəkkad* "péché; p. ext. délit, fait de faire mal à autrui, adultère"¹⁶²⁴. Se n'ha derivat un substantiu *anəsbəkkad* (*tāwəlləmmədt*) o *ənəbakkəd* (*tayərt*) 'pecador, malfactor', així com un verb *bəkkād* "commettre un péché" i un derivat passiu *təwəbəkkəd* "être victime d'un malfaiteur"¹⁶²⁵. Als dialectes septentrionals el mot ha retrocedit força, atès que només sembla conservar-se a Gerba *abəkkadu* 'pecat'¹⁶²⁶, en cabilenc *abəkkadu* "mal ou maladie?" i possiblement en zenaga *fakkuda* "péché, faute contre Dieu"¹⁶²⁷.

Hem adduït solament alguns llatinismes clars. N'hi ha molts altres de dubtosos i, encara més, d'improbables, que també han estat adduïts¹⁶²⁸. El fet que els llatinismes del tuareg estiguin presents també en els dialectes septentrionals o, dit altrament, que no hi hagi llatinismes privatius del tuareg, fa pensar que el tuareg els ha rebut d'altres dialectes amazics, en què no hi ha dubte que el cabal de llatinismes és molt més important. Segons la nostra interpretació, els llatinismes del tuareg, per bé que d'introducció certament antiga (alguns durant l'Alt Imperi i alguns altres durant el Baix Imperi) i que constitueixen un estrat significatiu d'aquest dialecte, no són conseqüència de l'empremta de la romanització a Fazània i a altres contrades possibles habitades per paleotuaregs (o prototuaregs), sinó que són conseqüència del contacte que les diverses tribus tuaregs van mantenir amb amazics del nord, que, ells sí, van estar exposats a un intens i durador procés de latinització. L'extraordinària difusió de llatinismes com *charta* > *tākarde* (en tuareg, dialectes septentrionals, dialectes orientals) posen de manifest la vivacitat de l'espai comunicatiu paleoamazic, a través de mecanismes vertebradors que tractarem específicament més endavant.

¹⁶²³ Vegeu el quadre dialectal complet *infra*, § IX.8.3.

¹⁶²⁴ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, pp. 19-20.

¹⁶²⁵ *Ibidem*.

¹⁶²⁶ BRUGNATELLI 2001, pp. 170-171. Vegeu també *supra*, § III.13.2.

¹⁶²⁷ Vegeu el quadre dialectal complet *infra*, § IX.8.3.

¹⁶²⁸ El recull de VYCICHL 2005 (pp. 16-31), que, com els anteriors (principalment SCHUCHARDT 1918), s'ha de s'usar amb la màxima circumspecció, proposa uns quants llatinismes exclusius del tuareg gens convincents, com ara *teḳāməst* 'camisa, brusa', que no deu procedir directament de *camisia* sinó que hi ha pervingut, molt probablement, a través de l'àrab *qamīš* (VYCICHL 2005, p. 19); i *aturtur* 'tòrtora', que deu haver estat format a través del mateix mecanisme onomatopèic i reduplicatiu que el llatí *turtur* (VYCICHL 2005, p. 31), etc.

1.3. Fazània a l'edat mitjana

Durant l'edat mitjana, Fazània va restar durant molt de temps lliure de la dominació àrab, tot i que va ser objecte d'alguna expedició dels conqueridors orientals. Segons al-Ya'qūbī (s. IX dC), la gent del *Fazzān* era una barreja de diverses tribus (en àrab “*aḥlaṭ min an-nās*”)¹⁶²⁹. Ibn Ḥawqal (s. X dC) cita un poble amazic anomenat *Ağar Fazzān*, que classifica entre les tribus zenates¹⁶³⁰. Al-Bakrī (s. XI dC) distingeix, entre els grups de Fazània, els *Fazzān(a)* dels *Banū Qaldīn* i els *Madyūna*; tots tres grups són referits com a amazics¹⁶³¹. Segons aṭ-Ṭabarī, la població del *Fazzān* era negra i va ser a l'alta edat mitjana que nombroses tribus amazigues van arribar-hi procedents del nord¹⁶³². El control que els antics garamants exerciren sobre les rutes comercials que unien Tripolitània amb les conques del Níger i del Txad va mantenir-se a Fazània durant l'edat mitjana. Segons les fonts àrabs medievals, la ciutat de *Zawīla*, de població predominantment amaziga però amb elements de procedència més meridional atrets pel comerç, fou un enclavament de gran dinamisme (especialment durant els segles IX-XII dC) per al comerç transsaharià¹⁶³³. Sabem per les cròniques ibadites que Fazània era ibadita ja a la segona meitat del s. VIII dC, per tal com hi són referits nombrosos personatges importants originaris de Fazània que van viure en aquella època¹⁶³⁴. Els vincles culturals, religiosos, comercials i polítics de Fazània amb altres regions més septentrionals de Tamazga, sobretot la regió muntanyenca tripolitana de Nefussa, són evidents fins al s. XII dC¹⁶³⁵. D'ençà d'aleshores les fonts es mostren lacòniques sobre la pervivència de l'ibadisme a Fazània¹⁶³⁶. Les fonts àrabs diuen que els autòctons anomenaven *Targa* llur país, mot que en amazic vol dir ‘rec, sèquia, canal, vall’¹⁶³⁷. De fet, en *tāmahāq*, el parlar tuareg més septentrional¹⁶³⁸, encara avui dia se'n

¹⁶²⁹ Al-Ya'qūbī, pp. 345-346, citat per LEWICKI 1957, p. 340.

¹⁶³⁰ Ibn Ḥawqal, vol. 1, p. 106, línia 22, citat per LEWICKI 1983, p. 62.

¹⁶³¹ Vegeu LEWICKI 1983, p. 62.

¹⁶³² Aṭ-Ṭabarī, ed. DE GOEJE 1879-1901, vol. 1, pp. 212 i 216-217, citat per LEWICKI 1957, p. 340.

¹⁶³³ Vegeu LEWICKI 1983, pp. 64-65.

¹⁶³⁴ Vegeu LEWICKI 1957, p. 341 i *idem* 1983, p. 61.

¹⁶³⁵ Vegeu LEWICKI 1957, pp. 341-343.

¹⁶³⁶ Però, atès que l'ibadisme va restar encara durant alguns segles a Ghadames, Lewicki suposa que també a Fazània l'ibadisme va poder sobreviure durant algun temps (LEWICKI 1957, p. 343). Avui dia la població de Fazània és enterament sunnita.

¹⁶³⁷ En tots els dialectes. En tuareg de Níger i Mali, com a nom comú, *targa* “canal d'arrosage” (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 656) i com a nom propi, *Targa* és un topònim freqüent, àdhuc en etnonímia: *Kel Targa* “tribu berbère ancienne mentionnée chez les auteurs arabes, d'où l'arabe *targi/tawārig* habitant de la Targa, Touareg” (*ibidem*).

¹⁶³⁸ Vegeu *infra*, § 9.

diu *Targa* de la regió de Fazània i fins de Tripolitània¹⁶³⁹. Les mateixes font es refereixen a Fazània com un país pròsper, irrigat per pous i *fəggagir*, i citen *Garama*, *Sabha*, *Twasa*, *Tmssa* i *Zawila* com les ciutats principals de la regió. En alguns moments de la història, les diferents dinasties amazigues que mantenien la sobirania de Fazània enfront de l'expansió àrab van patir atacs de més o menys duresa, com en 1190, quan els àrabs beduïns *Banū Sulaym*, ja dominadors de la Tripolitània, van fer sucumbir la dinastia amaziga dels *Banū Hattab*. Del s. XIII al s. XV Fazània va ser annexada al reialme de Kànem. Com a conseqüència d'aquesta annexió, Fazània intensificà les relacions comercials amb els pobles del Tibesti i de la conca del Txad i experimentà un fort procés immigratori de cultivadors negres (*ihrdann*) que va propiciar el mestissatge dels antics garamants¹⁶⁴⁰. El primer impuls arabitzador fou al s. XV, quan, després de la caiguda de la dominació del reialme de Kanem, una tribu àrab procedent del Marroc, els Awlad Muhammad, esdevenen amos de Fazània i funden una nova capital, Murzuq. De les fonts àrabs que forneixen notícies d'interès lingüístic sobre la difusió de la llengua amaziga a Fazània i el Sàhara central tractarem específicament a § 13.

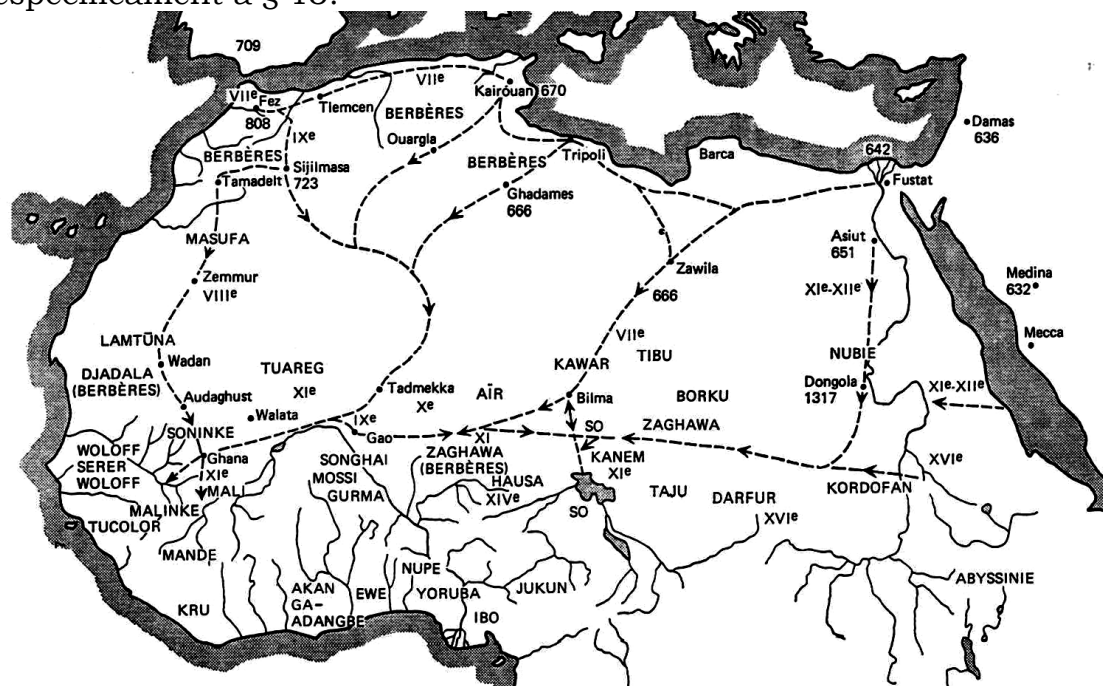

Figura n° 24 : Introducció de l'islam al Bilād as-Sūdān. Font: CUOQ 1975, p. 18.

¹⁶³⁹ FOUCAULD 1940, p. 204, s.u. Vegeu també CUOQ 1975, p. 332, n. 1. TROUSSET remarca que la significació de *targa* en amazic escau als passadissos d'oasis, particularment al *Wadi el-Agial*, que són el cor del Fezzan (1997a, p. 2778). Del topònim *Targa* els àrabs van extreure la *nisba Targi*, amb un plural arabitzant *Tawārig*, amb què hom coneix avui dia els tuaregs de pertot, no solament del sud de Líbia. Altres "etimologies" que han estat proposades a partir de l'àrab són difícilment sostenibles, però encara circulen en la vasta literatura consagrada a aquest "enigmàtic" grup amazic. Vegeu, a tall d'exemple, NORRIS 1975, pp. 9-10 i HEATH 2005, p. 2.

¹⁶⁴⁰ Vegeu DESPOIS 1997, p. 2813.

2. Dades antropobiològiques sobre Fazània i el Sàhara

2.1. Els tipus antropobiològics de Fazània a l'antiguitat

Les més antigues restes arqueològiques datades amb seguretat que testimonien una implantació inequívocament de garamants a Fazània remunten a la primeria del Primer Mil·leni aC¹⁶⁴¹. Hom assumeix generalment l'amaziguitat dels garamants descrits per Heròdot, Plini i les altres fonts clàssiques, si bé basant-se només en la cultura material i en la descripció física¹⁶⁴². És lícit demanar-se si els garamants, malgrat que antropobiològicament eren “in origin a Berber tribe of Mediterranean type”¹⁶⁴³, eren lingüísticament amazigòfons. Desenvoluparem els aspectes lingüístics als apartats següents. Des del punt de vista antropobiològic, només sabem que, entre les poblacions de Fazània del 550 aC al 500 dC han estat identificats quatre tipus: dos de mediterranis —el primer coincident amb el de les poblacions líbies conegudes de més al nord i el segon semblant al dels antics egipcis—, un tercer que conté al mateix temps caràcters mediterranis i negroides i finalment un quart de fortament negroide¹⁶⁴⁴. Hom ha conclòs que els garamants “étaient des Berbères d'un type très proche sinon identique aux Touareg actuels”¹⁶⁴⁵. Pel que fa a les fonts literàries clàssiques, no és gens clar que hàgim de considerar els garamants com a “etiòps”¹⁶⁴⁶, ans al contrari. No és normal, en textos anteriors al s. IX dC, la consideració dels garamants com a etiòps¹⁶⁴⁷. En un text no gaire

¹⁶⁴¹ DANIELS 1970, pp. 20 i 37-38.

¹⁶⁴² Per exemple, DANIELS: “[The Garamantes] were almost certainly Berbers” (1970, p. 20). Vegeu un report sobre les excavacions arqueològiques dutes a terme a Fazània a DANIELS 1989, pp. 45-61.

¹⁶⁴³ MATTINGLY 1995, p. 35.

¹⁶⁴⁴ TROUSSET 1997b, p. 2812.

¹⁶⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁴⁶ És el que pensa GSELL (1918-1928, vol. 1, p. 298) basant-se en els testimonis, no gens aclaridors —al nostre entendre— de Solí (*Garamantici Aethiopes*: 30, 2; ed. MOMMSEN 1895, p. 130) al s. III o IV dC, Isidor de Sevilla al s. VII i altres. Vegeu-hi les referències. Justament el que diu Isidor és que “*Garamantes populi Africae prope Cyrenas inhabitantes [...] sunt autem proximi gentibus Aethiopum*” (9, 2, 125) i “*Garamantis regionis caput Garama oppidum fuit. Est autem inter Cyrenensem et Aethiopiam*” (14, 5, 13). La distinció entre garamants i etiòps és normal durant tota l'antiguitat, d'Heròdot (4, 184) a Isidor, per la qual cosa se'ns fa estrany de trobar a l'obra tan acurada en l'anàlisi de les fonts clàssiques de Gsell l'afirmació que “nous devons ranger parmi les Ethiopiens les Garamantes qui, à l'époque d'Hérodote comme au temps de l'Empire romain, peuplaient les oasis du Fezzan” (*loc. cit.*).

¹⁶⁴⁷ En un article de DESANGES 1999d (pp. 229-238) en què es documenta a bastament el clixé literari grecolatí del llibi o maure negre, entre els quals porta a col·lació alguns testimoniats referits als garamants, l'autor conclou que “les Libyens ‘noirs’ sont, dans nombre de cas, des Libyens noircis par les

conegut posat al coneixement dels estudiosos per R. Brunschvig, la *Mudawwana* d'un cadí maliquita nord-africà anomenat Saḥnūn, mort el 854 dC, se'ns diu que la gent del Fezzan són “*ġins min al-Ḥabaša*” (3, 46)¹⁶⁴⁸ ‘ètnia d’Abissínia’. Es tracta, però, segons documenta Brunschvig, d’una consideració que no tindrà continuïtat a les fonts àrabs, en què, de manera profusa d’ençà del s. X dC, són anomenats “berbers” (no “etiòps”) els habitants del Fezzan¹⁶⁴⁹.

2.2. Dels *Aethiopes* saharians als actuals *ihrḍann*

La presència de bosses de poblacions melanodermes en contrades tan septentrionals com la vall del Sus (al sud de la Tingitana), les regions de Wargla i Gurara (al sud de la Cesariana), els oasis del nord-oest de Tripolitània i Fazània ha estat posada de manifest per J. Desanges en base al testimoniatge de les fonts clàssiques¹⁶⁵⁰. Les fonts clàssiques distingeixen, generalment amb força claredat, els elements libis, inclosos els getuls —els més bruns i meridionals dels antics libis— dels etiòps. Però les fonts no són en absolut explícites sobre les implicacions lingüístiques que podia tenir la implantació de grups “etiòps” en regions predominantment amazigues. Sembla clar que el comerç d’esclaus no dóna compte —en tot cas només en una part molt petita— d’aquesta situació¹⁶⁵¹. És possible que els etiòps septentrionals de les fonts clàssiques siguin els avantpassats dels *ihrḍann* (en amazic,

préjugés d’auteurs qui reflètent très probablement la mentalité d’une partie au moins de leurs lecteurs” (p. 237).

¹⁶⁴⁸ Citat a BRUNSCHVIG 1945, p. 21.

¹⁶⁴⁹ BRUNSCHVIG 1945, pp. 23-24.

¹⁶⁵⁰ DESANGES 1999C, pp. 215-227.

¹⁶⁵¹ Fins fa poc han predominat dues explicacions: Hi ha autors que pensen que els *ihrḍann* són descendents d’esclaus procedents de l’Àfrica subsahariana alliberats pels seus amos, mentre que altres autors pensen que són pobladors originaris del Sàhara sotmesos per onades consecutives de dominadors nòmades amazics cavallers primer i camellers després. Els estudis recents de pintures rupestres, paleoclimatologia, antropobiologia, arqueologia i genètica al Sàhara han revelat que, del Setè al Segon Mil·leni aC, els negroides eren força nombrosos al Sàhara, en una època en què el clima humit de la regió era favorable al desenvolupament de la ramaderia bovina. Elements leucoderms provinents del nord-est africà (els “protoamazics”) fan aparició progressiva al Sàhara i, a la fi del Segon Mil·leni aC, esdevenen els dominadors de la regió gràcies a la introducció del cavall. Malgrat la desaparició dels elements melanoderms de la iconografia rupestre de *Tasili n Ajjār* i altres regions saharianes a la fi del neolític, romanen al Sàhara poblacions negres, els avantpassats dels actuals *ihrḍann*, subjugades pels paleoamazics. Vegeu en primera instància GAST 2000a, esp. pp. 3417 i ss. i, més extensament, HACHID 2000. És una incògnita la filiació lingüística de la llengua (o les llengües) que parlaven els *ihrḍann* abans d’amaziguitzar-se. Vegeu *infra*, § VIII.9.3.1.

també *izəggayǎn* ‘els rojos’ en tuareg)¹⁶⁵² / *ḥarāṭīn* (en àrab) moderns, agricultors sedentaris dels oasis¹⁶⁵³. Lingüísticament, els *ihrḍann* que podem trobar al sud marroquí i algerià són generalment amazigòfons, a diferència dels *ignawn* (en amazic) / *gnāwā* (en àrab), generalment arabòfons¹⁶⁵⁴. Però notem també el cas excepcional de Tabelbala (*Tablbalt*)¹⁶⁵⁵, un oasi situat al sud-est de Tafilalt en què encara es parla songai, que hi conviu amb l’amazic i l’àrab magribí¹⁶⁵⁶. Casos com el del songai de Tabelbala són avui dia excepcionals, però és possible que en èpoques passades no ho fossin, sobretot si tenim en compte, d’una banda, la baixa demografia que tenien a l’antiguitat regions immenses del Sàhara, i, d’altra banda, la relativa independència que regnava en els oasis i altres enclavaments saharians antics. Sense que puguem provar-ho, no podem deixar de comptar amb la hipòtesi que les bosses de poblacions melanodermes que habitaven antigament als límits meridionals dels paleomazics fossin portadores de llengües nilosaharianes, txàdiques, atlàntiques i mandaiques, com fins fa poc ha estat el cas —i en part encara ho és— del kanuri i el teda-daza al Sàhara Oriental, el songai i el haussa al Sàhara Central i el soninke, el ful i el wòlof al Sàhara Occidental, principalment. Òbviament, fóra temerari identificar els etiòps septentrionals de les fonts clàssiques directament com a kanuris, tubus (parlants de teda-daza), songais o hausses. Dels contactes lingüístics —alguns ja antics— constatables entre l’amazic i aquestes llengües de la regió sahariana central parlem específicament *infra*, § 11.

¹⁶⁵² Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 905. FOUCAULD (1951-1952, vol. 2, p. 632) assenyala que “dans les lieux où ils ont su garder leur indépendance et n’ont pas été assujettis par les Arabes, leur couleur est en général moin foncée et ils parlent berbère; dans les lieux où ils ont été assujettis par les Arabes, leur couleur est plus foncée et ils parlent ici le berbère, là arabe”.

¹⁶⁵³ Sobre les múltiples designacions amazigues i àrabs dels *ihrḍann*, vegeu GAST 2000a.

¹⁶⁵⁴ Sobre la diferència entre *ihrḍann* i *ignawn*, vegeu *infra*, § VIII.5.6.

¹⁶⁵⁵ Vegeu mapa n° 10.

¹⁶⁵⁶ Vegeu *infra*, § 11.5.3 i VII.10.5.3.

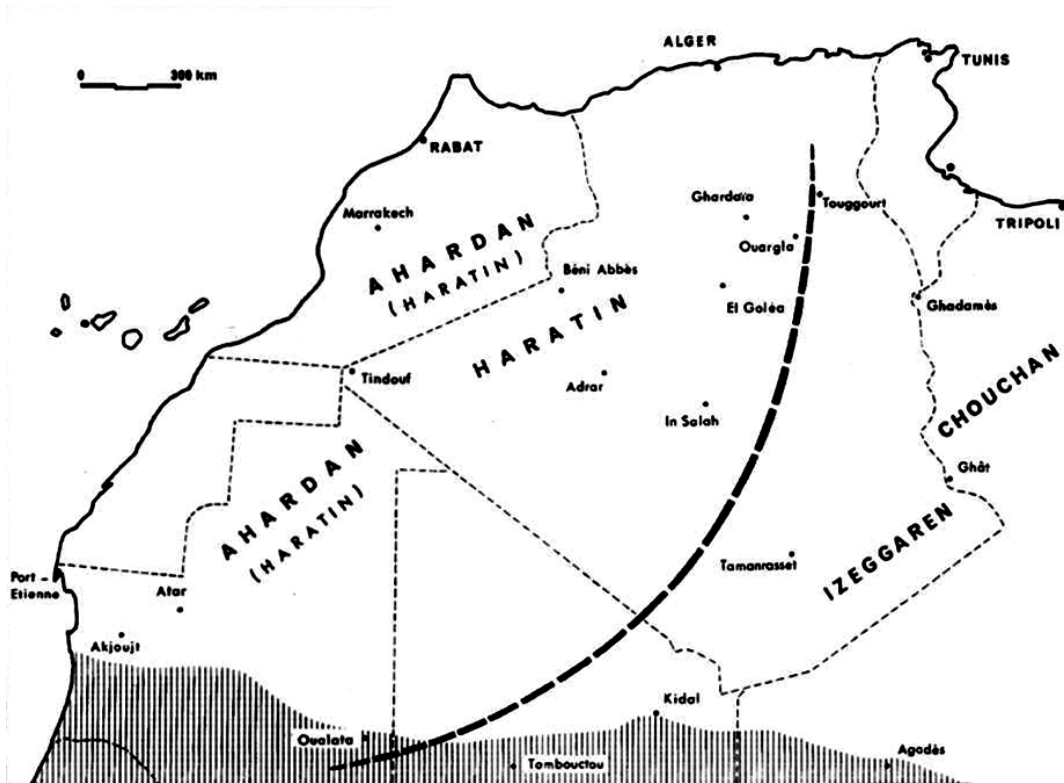

Figura n° 25: Designacions dels agricultors melanoderms del Sàhara. La línia indica el límit oriental del mot *ihrḍann*. Font: GAST 2000a, p. 3415.

3. Epigrafia líbica de Fazània i el Sàhara Central

És ben sabut que els tuaregs són els únics amazics que han mantingut ininterrompudament des de l'antiguitat fins als nostres dies l'ús de llur escriptura pròpia, que anomenen *tifinay*¹⁶⁵⁷. En la mitologia tuareg és un heroi civilitzador anomenat *Aniguran* (pels *Kel Ayər* i els *Iwalləmmədān*, entre d'altres) o *Amaməllān* (pels *Kel Ajjər* i els *Kel Ahəggar*, entre d'altres) el creador de l'escriptura de *tifinay*¹⁶⁵⁸. A diferència de les inscripcions líbiques del nord de Tamazga, que han estat objecte de reculls acurats, les inscripcions rupestres de *tifinay* antigues del Sàhara, de difícil datació (per l'absència de context arqueològic datable) però que podrien remuntar a la darrereria del Primer Mil·leni aC, no han rebut encara l'atenció deguda dels arqueòlegs, epigrafistes i lingüistes¹⁶⁵⁹. Excepcionalment, G. Camps reporta clarícies i un estudi força acurat de quatre conjunts epigràfics saharians antics¹⁶⁶⁰: (1) l'estela (amb caràcter votiu) pintada de *Djorf Torba* (Sàhara algerià, a l'est de Tafilalt), datable del s. V-VI dC; (2) la llosa gravada de l'*Assekrem* (a l'Ahaggar), datable entre el s. I i el IV dC;

¹⁶⁵⁷ Sobre l'origen d'aquesta escriptura, vegeu *infra*, § VI.7.2.

¹⁶⁵⁸ Sobre *Amamellen*, vegeu CLAUDOT-HAWAD 1997, pp. 556-558.

¹⁶⁵⁹ Vegeu un breu report sobre els reculls de les prop de 600 inscripcions saharianes recollides fins al 1948 a BASSET (A.) 1967, pp. 167-175.

¹⁶⁶⁰ CAMPS 1977, pp. 156-166.

(3) les inscripcions del monument de Tin Hīnān (*Abalessa*, també a l'Ahaggar)¹⁶⁶¹, datables entre els s. II i el V dC; (4) les inscripcions sobre les àmfores de Gàrama (Fazània), datables, a partir de la ceràmica, del s. I dC. Només recentment s'ha creat, a l'École Pratique des Hautes Études de París, un grup de recerca dirigit per L. Galand encarregat de transcriure, classificar i interpretar les milers d'inscripcions rupestres del Sàhara i del Sahel. Fins que aquesta important tasca no sigui duta a terme, no serà possible resoldre —o si més no plantejar adequadament— com es va difondre al Sàhara Central l'escriptura líbica a partir de la Mediterrània, si és que realment, com hom suposa, l'origen de l'escriptura líbica i de *tifinay* és mediterrani¹⁶⁶². De moment, només estem en condicions d'afirmar que la impressió que obtenim del recull d'inscripcions de Chabot segons la qual l'epigrafia líbica es donava principalment en regions properes a la Mediterrània d'influència púnica és deguda al fet que les inscripcions líbiques no han estat cercades pel seu interès intrínsec sinó en la mesura en què es trobaven en jaciments arqueològics importants de civilització púnica o romana. Així s'entén que les milers d'inscripcions rupestres saharianes, d'una fesomia clarament emparentada a la de les inscripcions líbiques i a la de les *tifinay* antigues i recents, hagin estat negligides fins ara per la recerca¹⁶⁶³. Les fonts àrabs medievals (concretament al-Idrīsī, s. XII, i Ibn Sa'īd, s. XIII) es fan ressò de les habilitats escripturàries —fins i tot amb usos endevinatoris a la sorra— del grups amazic saharià dels *Azqār* (versemblantment els *Kel Ajjar*)¹⁶⁶⁴. Els vincles formals de les inscripcions de Gàrama i de l'Ahaggar estudiades per Camps amb els de les inscripcions líbiques i les *tifinay* són evidents, però, mentre no sigui possible identificar-ne la llengua que transcriuen, no poden servir-nos com a argument de l'amaziguitat lingüística antiga de Fazània i el Sàhara Central, per molt que ens remetin a la representació geomètrica i estilitzada de l'univers amazic. No es pot descartar una extensió de l'ús escripturari dels paleoamazics a altres poblacions veïnes meridionals. Com tampoc s'hauria de descartar el procés contrari, és a dir que els amazics antics prenguessin el seu abjad de poblacions saharianes, adopció que trobaria ara per ara pocs defensors si tenim en compte que, d'una banda, l'alfabetisme és característic del Llevant mediterrani i que, d'altra banda, no sembla que al Sàhara antic es donessin les condicions socioeconòmiques que propiciessin la creació i la difusió de l'ús escripturari. Esperem que la tasca d'edició de l'epigrafia rupestre sahariana empresa pel grup de l'EPHE —a banda d'altres esforços individuals— pugui subvenir-nos en un futur no gaire llunyà.

¹⁶⁶¹ Sobre el personatge de Tin Hinan, vegeu *infra*, § 9.

¹⁶⁶² M. Hachid (dins SKOUNTI, LEMJIDI & NAMI 2003, pp. 64-67) creu que l'escriptura amaziga antiga va aparèixer primerament en el medi saharià entre el 1500 i el 1000 aC.

¹⁶⁶³ Sobre les *tifinay* antigues, vegeu l'estat actual de la recerca a CLAUDOT-HAWAD 1996, pp. 2573-2580, AGHALI-ZAKARA & DROUIN 1997, pp. 98-111, i HACHID 2000, pp. 173-190, tots tres bellament il·lustrats.

¹⁶⁶⁴ Vegeu *infra*, § 13.5.

4. La toponímia del triomf de *Cornelius Balbus*

4.1. Introducció

A causa de la manca de lèxic comú i de l'escassetat d'antroponímia líbia antiga de Fazània i el Sàhara Central, la toponímia és dels pocs recursos de què disposem per a aproximar-nos a la llengua dels antics garamants i d'altres pobles presumptament libis del Sàhara. Per a l'estudi toponímic comptem principalment amb el report que Plini el Vell (5, 35-38) féu de la cèlebre campanya de *Cornelius Balbus* (21-20 aC), gràcies al qual coneixem un bon nombre de topònims de Fazània i de regions adjacents altrament inconneguts¹⁶⁶⁵. L'interès paleogeogràfic d'aquest report ha estat explotat principalment per Lhote 1954 i Desanges 1957 i 1980a amb resultats ben divergents, val a dir, tal com es pot observar en les figures que segueixen a continuació. L'objectiu principal d'ambdós autors és la localització geogràfica dels topònims i etnònims que apareixen amb motiu del triomf de *Cornelius Balbus*. Nosaltres incidirem en la identificació lingüística dels topònims en qüestió a fi de determinar-ne la possible amaziguitat. Citem els topònims i etnònims en l'ordre que apareixen al passatge de Plini, que poa de fonts llatines força recents. Malgrat que és evident que en l'itinerari apareixen citats indrets de regions altres que Fazània i el Sàhara Central, en fem igualment lloc en el present catàleg.

¹⁶⁶⁵ Vegeu l'estudi paleogeogràfic de l'editor DESANGES 1980a, pp. 387-410, que cita els estudis menats a terme fins aleshores.

IV. FAZÀNIA i SÀHARA CENTRAL

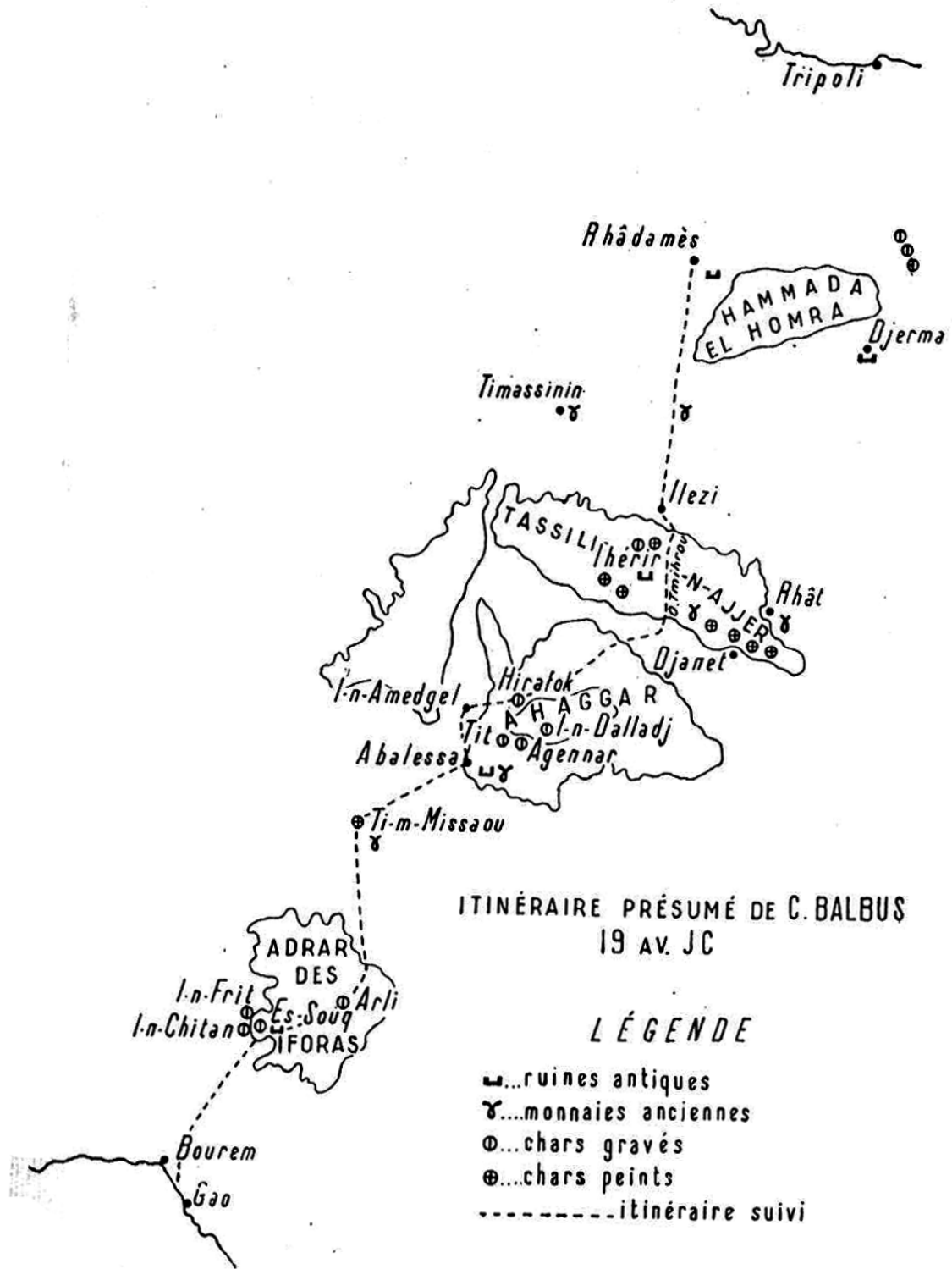

Figura nº 26: Itinerari de l'expedició de *Cornelius Balbus* segons LHOPE 1954, p. 43.

LA LLENGUA AMAZIGA A L'ANTIGUITAT

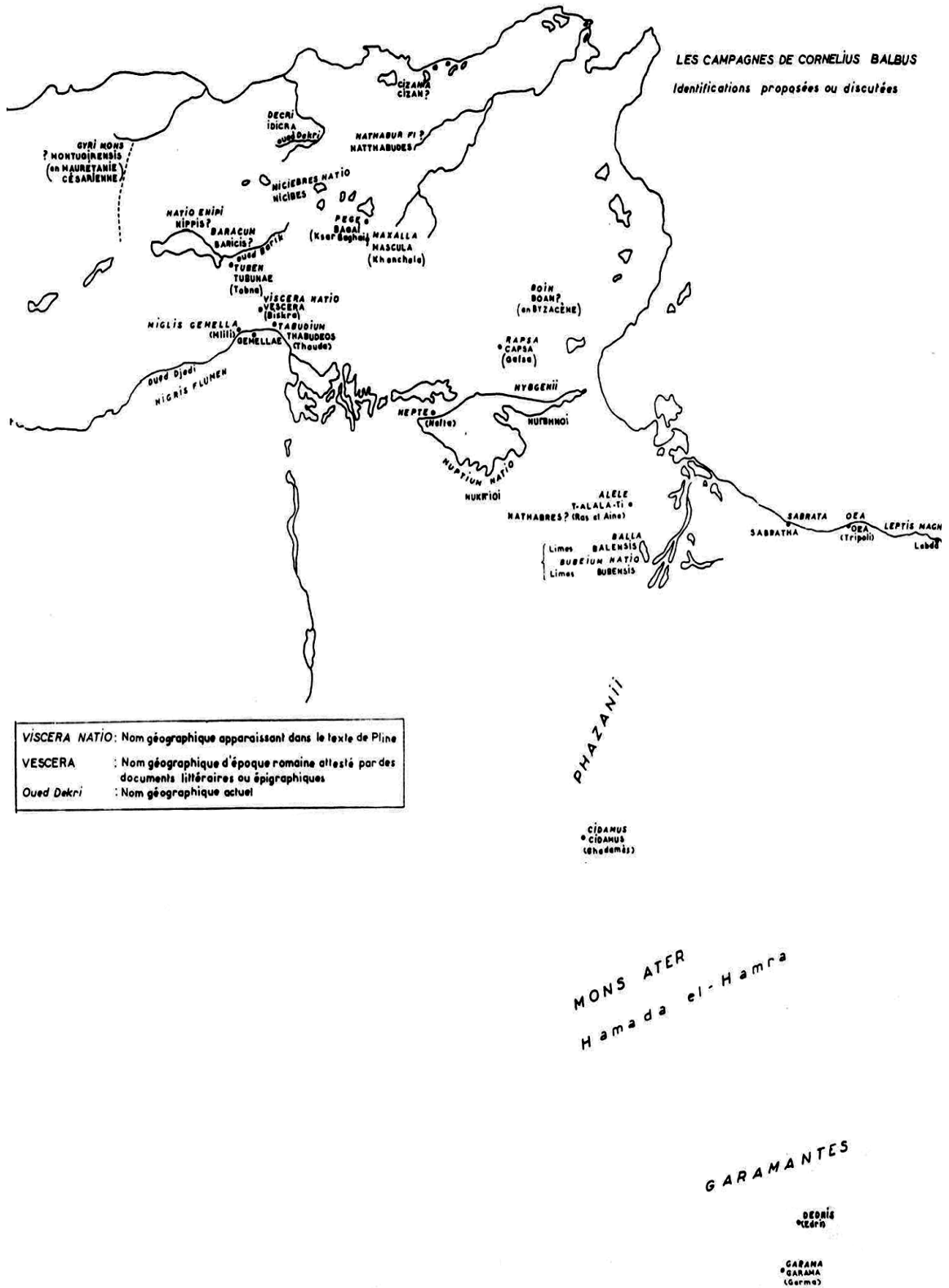

Figura nº 27: Itinerari de l'expedició de *Cornelius Balbus* segons DESANGES 1957, en apèndix.

4.2. Catàleg toponímic

1. *Alele(n) urbs*: La identificació d'aquesta ciutat és incerta, si bé pel context Desanges la situaria entre la Petite Sirte o Sabrata, d'un cantó, i *Cidamus*, de l'altre cantó¹⁶⁶⁶.
2. *Cilliba urbs*: Alguns còdexs donen les variants *Cyllyb-* i *Cullub-*. La localització d'aquesta ciutat és ben incerta. Desanges, que ho compara a *Cilibia* (Zeugitana, al costa de *Clupea*), l'episcopat de *Chullabi* i l'antropònim *Kallibi* (Sirte), considera el topònim "indiscutiblement libyco-berbère"¹⁶⁶⁷, tot i que de mal aportar-hi un ètim.
3. *Cidamus*: La identificació d'aquest topònim (Κίδαμῆ en les fonts gregues)¹⁶⁶⁸ no fa cap dificultat, car es correspon amb l'actual oasi de Ghadames (el francès ho ha pres de l'àrab *Ġadāmis*). Els tuaregs ho pronuncien [ɣadəməs]¹⁶⁶⁹, mentre que els autòctons en diuen [ʃadəməs]¹⁶⁷⁰. La transcripció del fonema paleoamazic */q/ (protoamazic */ɣ/) mitjançant <k>, <c> en les fonts grecolatines té nombroses evidències¹⁶⁷¹. No hi ha ètim conegut per a aquest topònim¹⁶⁷².
4. *Ater mons* : Tant Lhote¹⁶⁷³ com Desanges¹⁶⁷⁴ coincideixen a identificar el *mons Ater* de Plini amb l'actual altiplà de *Hammāda al-Hamrā'*, situat en el trajecte que separa *Cidamus* de *Garama* i que, malgrat que amb prou feines supera els 500 metres d'altitud, devia ser un obstacle considerable a l'antiguitat¹⁶⁷⁵. Plini proposa per a aquest topònim un ètim a partir del llatí *ater* 'negre, fosc'¹⁶⁷⁶, sovint per efecte del foc —per exemple aplicat al carbó—¹⁶⁷⁷. Es podria mirar d'enllaçar aquest orònim amb l'etnònim herodoteu Ἰαταράντες (localitzats per Liverani al no molt llunyà l'oasi de Ghat)¹⁶⁷⁸, per

¹⁶⁶⁶ DESANGES 1980a, p. 387. Els lexemes formats a base de *l* reduplicada donen diversos fitònims amazics, com ara el nom del baladre, (*w*)*alili* 'baladre' (*nerium oleander*), freqüent en toponímia nord-africana; per exemple, *Talilit*, pròpiament 'lloc on creixen els baladres', és el nom d'un poble de l'Aurès. És dubtós que remeti a això el topònim *Talalati* de l'itinerari d'Antoni, tal com suggerí MERCIER (G.) 1936, p. 290.

¹⁶⁶⁷ DESANGES 1980a, p. 388. A *idem* 1957, pp. 19-20, el quadre comparatiu es més ampli.

¹⁶⁶⁸ Procopi, *De aedificiis*, 6, 3, 9.

¹⁶⁶⁹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 272.

¹⁶⁷⁰ LANFRY 1973, p. 440, n° 1873.

¹⁶⁷¹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.5.

¹⁶⁷² Vegeu VYICHL 2005, p. 32.

¹⁶⁷³ LHOTE 1954, p. 47.

¹⁶⁷⁴ DESANGES 1980a, p. 390.

¹⁶⁷⁵ Vegeu el mapa n° 3.

¹⁶⁷⁶ "Ab his mons longo spatio in occasum ab ortu tendit, Ater nostris dictus a natura, adusto similis aut solis repercussu accensus".

¹⁶⁷⁷ Vegeu ERNOUT & MEILLET 1959, p. 53, s.u.

¹⁶⁷⁸ LIVERANI 2000, p. 505. L'autor (*ibidem* i n. 50) ha identificat els Ἰαταράντες d'Heròdot amb la "tribu" tuareg dels *Kel Atāram*: "In either case (Kel Ataram, or

ventura format a partir de *atar/ater*; més aviat que “alteració”¹⁶⁷⁹ del mot amazic *adrar*, en Ἄταρ- (Heròdot) / *Ater* (Plini) tenim la transcripció d'un possible mot paleoamazic **(a-)tar* (o **(a-)tir*), que podria ser la forma antiga del modern *aḍar* (*tar* a Nefussa, Sened i Siwa i *aṭar* a Augila¹⁶⁸⁰), pròpiament ‘peu’¹⁶⁸¹, però, encara que té algunes aplicacions toponímiques¹⁶⁸², no sembla gaire versemblant aplicat a un orònim. Tenint en compte que, amb aquesta anàlisi, tindriem un lexema de només dues radicals, podria ser que Ἄ-/A-transcrivgués alguna consonant posterior (faringal o glotal).

5. *Thelge oppidum*: La segona mà d'un manuscrit reporta *Mathelge*, preferida per alguns editors. La indicació *oppidum Garamantum* convida a cercar a Fazània la localització d'aquesta ciutat, però no hi ha cap localització que s'imposi.
6. *Dedris*: Segons Plini, aquest indret s'escau també en territori dels garamants. Desanges ha adduït, com a correspondència possible, el poble d'Edri, situat a un centenar de km al nord de la moderna *Djerma*¹⁶⁸³. No és possible en amazic una arrel del tipus ***\ddrs*, per la qual cosa hem de dubtar de la lliçó o de l'amaziguitat del topònim.
7. *Garama*: La famosa capital dels garamants no presenta problemes de localització, encara que la ubicació de la ciutat antiga no coincideixi exactament amb la moderna *Djerma* [dʒɛrmɛ]¹⁶⁸⁴. Semànticament, és temptadora la correspondència amb l'amazic modern —més o menys de pertot— *iyrm* (pl. *iyрман*) ‘castell fortificat en terra pitjada; ciutat’ (amb el femení *tiyrm* per a ‘casa pairal fortificada en terra pitjada’), tal com proposà G. Mercier¹⁶⁸⁵. Formalment, però, l'enllaç és impossible, atès el fonema protoamazic **/y/* és retut en les transcripcions grecolatines per <κ> i <C>, respectivament¹⁶⁸⁶, de manera que la <g> de *Garama* no pot transcriure paleoamazic **/q/* (protoamazic **/y/*). Més forçat encara és fer partir l'etnònim

Adrar/Tadrart) we have a strong hint that the Berber language was being already spoken in Fezzan in the mid-first millenium B.C.” (*ibidem*, p. 506). Però el nom d'aquesta fracció dels *Iwəlləmmədān* remet al nom per ‘oest’, *Atāram*. És molt probable, doncs, que la paronímia Ἄταράντες/ *Kel Atāram* sigui especiosa i poc probable. Tampoc és convincent l'enllaç amb *adrar*.

¹⁶⁷⁹ En la formulació de LHOTE 1986, p. 41.

¹⁶⁸⁰ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 479-480.

¹⁶⁸¹ Sobre l'equivalència del paleoamazic **/t/* amb el protoamazic **/d/*, vegeu *infra*, § IX.2.8.2.3.

¹⁶⁸² “Petit affluent d'une grande vallée” (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 140). També algun rar exemple en la toponímia de l'Alt Atlas, segons LAOUST 1942, p. 89, n° 282.

¹⁶⁸³ DESANGES 1980a, p. 393.

¹⁶⁸⁴ És en raó del tractament sil·làbic resultant *Djerma* que accentuem l'adaptació catalana del topònim antic com *Gàrama*, amb el supòsit d'un llatí *Garāma*.

¹⁶⁸⁵ MERCIER (G.) 1924, p. 280. L'autor afegeix que “le Sahara était, dès l'antiquité, parsemé d'agglomérations fortifiées, les kçours actuels” (*ibidem*).

¹⁶⁸⁶ Vegeu *infra*, § IX.2.8.5.

Garamantes del plural (*i-*)*yrman* precedint de *ag*, que no vol dir “gens” (en plural), com diu Mercier¹⁶⁸⁷, sinó que és la forma de filiació tribal masculina singular (en plural fóra *ayt*)¹⁶⁸⁸. És més versemblant pensar que Γαράμαντες és una derivació grega (en *-ant-*, com en el cas dels Ἀτλάντες) a partir de *Garama*. Formalment seria possible enllaçar-ho amb una arrel amaziga \sqrt{grm} (no pas \sqrt{yrm}), com la que dona lloc al zenaga *tagərma*^h “troupe de gens”¹⁶⁸⁹ —el recent diccionari de zenaga aporta una variant *tägrummäh* “gens, collectivité; prétendants, amis, cour d’une telle”, *tägrummä n Hawwa* “les amis, la cour d’Hawwa”¹⁶⁹⁰—, mot que antigament devia tenir major extensió si tenim en compte que ho retrobem en el parlar septentrional zenata dels Ayt Snus, si bé amb una aplicació més restringida, *tagruma (yidan)* “troupe (de chiens)”¹⁶⁹¹. És probable que la vocalització *u_a* sigui deguda al valor col·lectiu d’aquest substantiu singular, però no necessàriament, atès que aquest tipus de vocalització no és pas infreqüent en noms femenins primaris (en *-a*)¹⁶⁹². La reconstrucció protoamaziga d’aquest nom fóra **(ta-)gǎrumā* —sens dubte no *ǧ*; altrament a cals Ayt Snus la forma continuadora fóra ***tajruma*—, amb una vocalització diferent de la del topònim possiblement amazic que estem estudiant. Tanmateix, la forma no és tant llunyana per a descartar un paleoamazic **gǎrāmā* ‘colla de gent; concentració de gent, nucli de població (?)’.

8. *Tabudium oppidum*: Carcopino i Desanges¹⁶⁹³ coincideixen a indentificar aquest topònim amb *Thabudeos* (actual *Thouda*, en grafia oficial), a 25 km a sud-est de *Biskra*, és a dir a Numídia. El comportament diacrònic del topònim convida a pensar que l’ètim és diferent del de *tabuda* ‘planta de maresmes semblant al jonc’¹⁶⁹⁴, que Agustí i altres fonts llatines donen en llatí africà com a *buda*. Car, la pèrdua de la *b* fa pensar en un fonema paleoamazic **/β/* per a *Tabudium / Thabudeos* i **/b/* per a *buda*, tot i que les evidències de **/β/* paleoamazic no són pas clares¹⁶⁹⁵. En tal cas, l’evolució toponímica fóra **tā-βūdā > *tawda > *tuda*. Però no exclouem que l’ètim fos, al cap i a la fi, *(*tā-)būdā* ‘planta de maresmes’.
9. *Niteris natio*: Aquest etnònim és d’identificació incerta¹⁶⁹⁶.
10. *Miglis Gemella oppidum*: La localització d’aquesta ciutat és incerta¹⁶⁹⁷.

¹⁶⁸⁷ MERCIER (G.) 1924, *loc. cit.*

¹⁶⁸⁸ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **ǎw*.

¹⁶⁸⁹ NICOLAS 1953, p. 312.

¹⁶⁹⁰ TAINE-CHEIKH 2008, p. 217.

¹⁶⁹¹ NICOLAS 1953, p. 312.

¹⁶⁹² Sobre els quals vegeu *infra*, § IX.4.1.2.2.

¹⁶⁹³ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 882.

¹⁶⁹⁴ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. *buda*.

¹⁶⁹⁵ Vegeu *infra*, § IX.2.8.1.2.

¹⁶⁹⁶ Vegeu DESANGES 1980a, p. 400.

11. *Bubeium natio uel oppidum*: ?
12. *Enipi natio*: ?
13. *Tuben oppidum*: Hom ha identificat aquesta ciutat amb *Tubunae* (actual *Tobna*), situada a Numídia. Etimològicament, es podria pensar en l'arrel $\sqrt{\beta n}$, que designa en els dialectes amazics diferents tipus de pedres grosses: Ghadames *oβant* “boulet de pierre à piler les noyaux”¹⁶⁹⁸, tuareg *təhunt* (plural *tihuna*) “pierre; roche; meule; enclume”¹⁶⁹⁹, Ghat *tawənt* “moulin”, cabilenc *tawənt* “enclume”, etc.¹⁷⁰⁰ En reconstrucció protoamaziga, la forma ha de ser **taβunt*, plural **tiβuna*. El topònim *Tubunae* apunta a un plural apofònic; si l'ètim proposat és correcte, aleshores *Tubunae* fóra ‘els rocs’.
14. *mons nomine Niger*: La identificació d'aquesta muntanya és del tot incerta, atès que el context no dóna gaires pistes. Si es tracta d'una transposició merament fonètica d'un terme amazic de significat altre que el llatí, com pensa Desanges¹⁷⁰¹, no estem en condicions de restituir el topònim original.
15. *Nitibrum <natio>*: ?
16. *Rapsa oppidum*: La identificació d'aquesta ciutat és del tot incerta. Si la llició és fidedigna, si més no pel que fa a la *r*-, és impossible la identificació amb l'oasi de Ghat¹⁷⁰².
17. *Viscera natio*: Formalment és versemblant la identificació amb *Vescera* (*Biskra*)¹⁷⁰³. Però, com que dues ciutats anomenades Βεσκέθηρη o Οὐεσκέθηρη, d'una banda, i Ἰσχερι, de l'altra, són situades diversament per Ptolomeu a Mauretània Cesariana (4, 2, 7) i a la Líbia interior (4, 6, 13), resta dubtosa la localització de la *Viscera natio* de Plini.
18. *Decri oppidum*: Desanges ha adduït alguns hidrònims i topònims que podrien estar relacionats amb el nom de la ciutat esmentada per Plini: d'una banda, un afluent del *Rhummel* (a les estepes de l'Aurès) anomenat *Dekri*; d'altra banda, una població de l'itinerari d'Antoní entre *Mileu* i *Cuicul* anomenada *Idicra* (*Aziz ben Tellis*) que s'esqueia a la vora d'aquell rierol¹⁷⁰⁴. Bo i observant la dificultat de localitzar aquest topònim en una regió tan allunyada la ruta de *Cornelius Balbus*, Desanges es limita a constatar que “la leçon *Decri* est formée sur une racine libyco-berbère bien attestée et qu'il faut l'adopter”¹⁷⁰⁵. És possible que aquest *oppidum* estigui relacionat amb l'arrel \sqrt{dyr} , a la qual pertany el nom taixelhit *adyar* “emplacement, place, endroit,

¹⁶⁹⁷ *Idem*, p. 401.

¹⁶⁹⁸ LANFRY 1973, p. 13, n° 82.

¹⁶⁹⁹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 336.

¹⁷⁰⁰ Vegeu el quadre comparatiu amazic a KOSSMANN 1999a, p. 101, n° 208.

PRASSE, *loc. cit.*, apunta alguns enllaços en perspectiva afroasiàtica.

¹⁷⁰¹ DESANGES 1980a, p. 403.

¹⁷⁰² DESANGES 1980a, p. 404.

¹⁷⁰³ DESANGES 1980a, p. 404.

¹⁷⁰⁴ DESANGES 1980a, p. 405.

¹⁷⁰⁵ *Ibidem*. L'autor cita diverses referències onomàstiques estudiades per MERCIER (G.) 1924, p. 262.

source (?)”, tamaziyt *adyar* “endroit, place, lieu”, Ntifa *adyar* “endroit; village”, Ghadames *tadyart* “foyer de cuisine”¹⁷⁰⁶. Independement de la bondat de l’enllaç, sembla molt probable que *Idicra* transcrigui el plural apofònic de *Decri oppidum*; probablement, l’hidrònim *Dekri* no tingui res a veure amb les formes antigues apuntades. En tal cas, es podria restituir un paleoamazic singular **(ā-)dāqrī* i un plural **(ī-)dīqrā*. Si l’enllaç etimològic és reeixit, resta per determinar el significat del nom paleoamazic, que devia tenir un significat menys vague que en els dialectes moderns que el conserven; més aviat que ‘el lloc’/ ‘els llocs’ devia designar algun tipus d’indret concret, però no ho sabriem determinar; dels significats moderns, el de ‘llar de cuina’ del nom femení de Ghadames és el més concret¹⁷⁰⁷ —també el de ‘poble’ al parlar de Ntifa ho és, mentre que el de ‘font’ en taixelhit és dubtós que estigui lexicogràficament justificat—¹⁷⁰⁸.

19. *flumen Nathabur*: ?

20. *Thapsagum oppidum*: Segurament es tracti de la mateixa ciutat que la *Tasāwa* que al-Idrīsī situa al sud de Gàrama, i que era coneguda també com “Gàrama la petita”¹⁷⁰⁹.

21. *Tamiagi natio*: ?

22. *Boin oppidum*: Ciutat no identificada i topònim d’origen incert.

23. *Pege oppidum*: ?

24. *flumen Dasibari*: ?

25. *Baracum oppidum*: Hom ha identificat aquesta ciutat antiga amb la moderna *Brak*, situada a Fazània, a 60 km a nord-oest de *Sabha*¹⁷¹⁰. Es pot posar en relació amb el tamaziyt *abrrak* “protègente (contre le vent)” i el tuareg *ebārkān* (pl. *ibārkānān*) “sorte de case en paille, hutte”, que estudiem a propòsit del mot romànic *barraca*¹⁷¹¹. No sabem si estan relacionats amb això alguns topònims que ocorren a les fonts antigues, com ara *Baricis*, nom d’una diòcesi situada potser a la Mauretània Sitifiana¹⁷¹², i *Thabarca* o *Thabraca*, nom d’una ciutat de la Numídia litoral a frec de la Zeugitana¹⁷¹³; és

¹⁷⁰⁶ NAÏT-ZERRAD 1997, vol. 2, p. 363.

¹⁷⁰⁷ “Le foyer est à même le sol. Il est adossé au mur, limité à droite et à gauche par un bas-flanc et une encoignure, bordé frontalement par une nervure en plâtre haute de quelques centimètres. L’ensemble est fractionné en plusieurs emplacements par des nervures en plâtre [...] Chaque emplacement correspond à un foyer [...] Ces foyers ont des dimensions différentes correspondant à des récipients de différentes grandeurs” (descripció de J. Aymo citada per LANFRY 1973, pp. 71-72, n°295). Vegeu a LANFRY 1973, p. 119 la reproducció d’una foto realitzada per A. Louis d’una cuina amb *tadyart*, que permet cuinar diversos plats al mateix temps.

¹⁷⁰⁸ MERCIER (G.) 1924, p. 262 aporta una etimologia poc probable.

¹⁷⁰⁹ Sobre aquest passatge d’al-Idrīsī, vegeu *infra*, § 13.4.

¹⁷¹⁰ DESANGES 1980a, p. 407.

¹⁷¹¹ Vegeu *infra*, § V.17.1.

¹⁷¹² DESANGES 1980a, pp. 407-408.

¹⁷¹³ Cf. els enllaços etimològics, pocs probables, de MERCIER (G.) 1936, p. 258.

possible que *Thabarca* sigui el mateix topònim, amb prefix d'estat, que el de la ciutat cirenea de Βάρκη o Βάρκα¹⁷¹⁴.

26. *Bulba oppidum*: ?

27. *Halasit oppidum*: ?

28. *Galsa oppidum*: ?

29. *Balla oppidum*: ?

30. *Maxalla oppidum*: ?

31. *Cizania*: La localització d'aquest topònim és incerta, si bé formalment s'ha posat en relació amb el nom d'una localitat de la diòcesi d'Hipona (Agustí, *Epistula* 63, 4) anomenada *Cizan*¹⁷¹⁵. Des del punt de vista lingüístic, es podrien posar en relació aquests topònims amb l'arrel més o menys panamaziga \sqrt{yz} 'cavar', a la qual pertanyen presumiblement els noms *iyiz* (pl. *iyizn*) "vallée, ravin, glissement de terrain" i *tayzut* (plural *tiyza*) "petite dépression cultivée, champ, terrain en bordure de rivière, terre défrichée et préparé pour les labours"¹⁷¹⁶. En la toponímia de l'Alt Atlas Central apareix sovint *iyz*, segons Laoust, amb el mateix sentit que *iyzr* "torrent et ravin"¹⁷¹⁷. Per a l'amazic antic es pot postular un plural **qīzān* 'torrents, rieres, xaragalls, barrancs, valls'. El biconsonantisme del lexema resultant autoritza a demanar-se si la *n* de *Cizan* i *Cizania* no podria ser lexemàtica; però, per bé que pot ser lexemàtica, al més sovint és morfemàtica. De tota manera, l'enllaç és ben incert.

32. *mons Giri* (o *Gyrī*): La localització d'aquesta muntanya és molt problemàtica¹⁷¹⁸, per bé que hom ha cregut trobar ressos toponímics en la diòcesi *Girumontensis* (Mauretània Cesariana) i en el riu *Girin* (possiblement el Níger)¹⁷¹⁹.

4.3. Conclusions

Les divergències entre els diferents estudiosos (paleogeògrafs, arqueòlegs i historiadors) sobre el veritable abast de la campanya de *Cornelius Balbus* recomanen extremar la prudència sobre la localització dels topònims que reportà Plini. El reconeixement general —expressat de manera explícita o implícita— que la majoria dels topònims poden ser "libicoberbers"¹⁷²⁰ no té, en el present estudi, les mateixes conseqüències si la campanya militar tingué com a objectiu Fazània i el Sàhara Central¹⁷²¹ o si, en canvi, es limità a Fazània, l'oest de

¹⁷¹⁴ Vegeu *supra*, § II.5.5.

¹⁷¹⁵ DESANGES 1980a, pp. 407-408.

¹⁷¹⁶ TAÏFI 1991, p. 213.

¹⁷¹⁷ LAOUST 1942, p. 53, n° 125.

¹⁷¹⁸ Vegeu les dificultats plantejades per DESANGES 1980a, pp. 409-409.

¹⁷¹⁹ *Tabula Peutingeriana*, segment 8, 2-3.

¹⁷²⁰ Tal com concloué DESANGES 1980a, p. 410.

¹⁷²¹ Segons es desprèn de l'estudi de LHOTE 1954.

Tripolitània, el sud de Bizacena i Numídia, fins al *chott el-Hodna*¹⁷²². No són molts els topònims localitzats amb seguretat a Fazània, i, d'aquests, sovint és difícil explicar-ne l'etimologia a partir de l'amazic. Formalment, topònims de Fazània com *Baracum oppidum* (nº 25) i *Garama* (nº 7) podrien ser d'origen amazic, però no tenen pas un ètim que tanqui de cop. En canvi, és més defensable l'amaziguitat de topònims de regions altres que Fazània, com *Tabudium oppidum* (nº 8), *Tuben oppidum* (nº 13) o *Decri oppidum* (nº 18). En definitiva, hi ha vagues indicis toponímics —més per l'estructura lèxica que per lexemes identificables— que fan possible pensar en l'amazigofonia antiga de Fazània; ara, són massa vagues per a permetre afirmar només en base a la toponímia que els garamants fossin lingüísticament amazics.

5. Antroponímia antiga de Fazània

El corpus d'inscripcions llatines de Fazània és tan migrat que a penes ens ha llegat antropònims. No obstant això, val la pena citar una inscripció de Fazània singularment interessant (CIL 10991): MEMORIA MV/FEL ATHVAL/ATH BVTH N/ASIF MVFEL A/LVRVTH IABIL INEMA. Sabem que és llatí només a partir de MEMORIA, amb dues *m* i indeclinat —hi escauria un datiu—; la resta són noms propis —també indeclinats— d'individus presumiblement garamants, atesa la localització de la inscripció, tot i que no en tenim pas cap garantia. Podem donar per cert que l'autor de l'epígraf no dominava pas el llatí, per la qual cosa podria haver estat també garamant. L'editor del CIL proposa la segmentació dels següents antropònims: *Mufel, Athualath, Buth, Nasif, Mufel, Aluruth, Iabil, Inema*. En fem la segmentació que en fem —també serien possibles seqüències com ara *Mufela, Thualath, Buth n Asif, Mufela, Luruth*—, no en coneixem recurrències amb la resta d'antropònims maures de l'Àfrica del Nord, la qual cosa apuntaria almenys a la singularitat onomàstica de Fazània. Segurament, l'homonímia entre un dels possibles segments onomàstics, *Asif* —si doncs no es tracta de *Nasif*— amb la designació amaziga del 'riu' és especiosa¹⁷²³. A banda d'aquests noms, Sili Itàlic (2, 58) cita el nom d'una dona garamant *Asbytes*¹⁷²⁴.

¹⁷²² Segons es desprèn de l'estudi de DESANGES 1957 i 1980a, especialment p. 410 per a les conclusions geogràfiques.

¹⁷²³ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **sūf*.

¹⁷²⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 220.

6. Etnonímia líbia del Sàhara Central

En el seu catàleg de tribus nord-africanes citades per les fonts clàssiques, Desanges n'estudia setanta-cinc referides a la “Libye interieur”, que comprèn de fet, el sud de la Tingitana, de la Cesariana, de Numídia, Bizacena, Tripolitània i Cirenaica¹⁷²⁵. Aquí ens fixarem únicament en alguns etnònims de Fazània i el Sàhara Central, tot deixant de banda els atribuïts a pobles “etíops”¹⁷²⁶.

1. Ἀρόγkαι, Ἀρόkαι, Ἀροκκαίοι: tribu que habitava, segons Ptolomeu (4, 6, 6) al nord de la muntanya Ἀράγκας; sembla, doncs, que en l'etnònim reportat hi ha confusió amb els Ἀρόκκαι¹⁷²⁷; per tant, hauria de ser Ἀράγκαι. La localització d'aquesta muntanya és incerta, però devia ser al sud-oest de Fazània.
2. Ἀσαράkαι, Ἀσαράkkαι, Ἀσσαράkαι: tribu situada per Ptolomeu (4, 6, 6) a l'est de la muntanya Ἀράγκας¹⁷²⁸. Formalment, podria indentificar-s'hi una arrel triconsonàntica *√zrk, *√zrq o *√zrg. Semànticament, l'enllaç més seductor per a una tribu situada vagament entre Fazània i l'Ahaggar és amb una fecunda família lèxica dels dialectes de les poblacions nòmades del Sàhara Central i Occidental, a saber el tuareg *əzrəg* “aller à l'eau à, conduire à l'eau; porter a l'eau”, *təzrek* (plural *təzregen*) “transhumance; groupe de nomades en transhumance”, *tazəzrek* “route entre le point d'eau et le campement”, *ezərāg* (plural *izərāgān*) “l'axe nord-sud”, *Azərrag* (nom d'una vall de l'*Ayər*), *Kel Azərrag* (nom de la tribu de la vall d'*Azərrag*)¹⁷²⁹; i el zenaga *əzrəg* “apporter l'eau du puits”, *əžərāgān* (*plurale tantum*) “corvée d'eau, expédition pour aller chercher de l'eau”¹⁷³⁰. Pel que fa a la transcripció, en grec podem trobar el fonema paleoamazic /z/ com a <ζ> /<σ>¹⁷³¹—/s/ és molt poc freqüent lexemàticament, i sobretot com a primera radical, atès el seu rendiment com a prefix causatiu en els verbs i instrumental en els noms—, mentre que la notació de <κ> per a /g/ es pot explicar per ensordiment en posició final. Es podria proposar un paleoamazic *(a-)zərāg, plural *(i-)zərāgān, per a ‘eix de transhumància’, de

¹⁷²⁵ Sobre l'etnonímia de la Líbia interior, vegeu DESANGES 1962, pp. 201-241 i mapa n° 10.

¹⁷²⁶ Encara que no abordem l'etnonímia “etíop”, no deixa de ser rellevant observar la consistència aparent amb què algunes fonts antigues, particularment Ptolomeu, distingeixen entre pobles libis i pobles etíops que vivien en relació de veïnatge en vastes regions d'habitabilitat discontinua del Sàhara a l'antiguitat. Vegeu *supra*, § 2.2.

¹⁷²⁷ DESANGES 1962, pp. 206-207.

¹⁷²⁸ DESANGES 1962, p. 207.

¹⁷²⁹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 900.

¹⁷³⁰ TAINE-CHEIKH 2008, pp. 605-606 i 624.

¹⁷³¹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.10.

manera que l'etnònim Ἀσαράκαι podria haver estat donat per tribus veïnes sedentàries a un grup de nòmades transhumants del Sàhara Central. Es fa difícil esbrinar si la forma donada per Ptolomeu ha estat formada a partir d'un topònim, d'un etnònim o d'un nom comú en llengua d'origen¹⁷³².

3. *Cisori*: tribu situada per Plini el Vell (5, 16) vagament a les proximitats de Fazània¹⁷³³.
4. Γαράμαντες, *Garamantes*: l'etnònim de la confederació cabdal de la regió de Fazània¹⁷³⁴ és una derivació grega del topònim Gàrama¹⁷³⁵.
5. Θάλαι: tribu que habitava, segons Ptolomeu (4, 6, 6) al nord dels Γαράμαντες, per ventura entre el Gran Erg Oriental i Fazània¹⁷³⁶. K. Müller¹⁷³⁷ va identificar el nom d'aquesta tribu amb *Tehala Ohat*, a la part occidental de l'Ahaggar. És possible que l'etnònim Θάλαι estigui format a partir del mateix topònim que el de la ciutat bizacena de *Thala*, entre *Ammaedara* i *Sufes*, a prop de les muntanyes de Tebessa¹⁷³⁸. És sostenible que el topònim *Thala* sigui el nom paleoamazic per a font¹⁷³⁹, tuareg de l'Ahaggar *tāhāla*, dialectes septentrionals *tala* (llevat del parlar de *Šanhāja Srayr*, on es diu *tahala*) freqüent en la toponímia de pertot¹⁷⁴⁰. Encara que la variant septentrional és la més propera, aparentment, al topònim antic *Thala* /*θάλα, no hi ha dubte que la més conservadora és la tuareg *tāhāla* —atesa la reducció $h > \emptyset$ en els dialectes septentrionals—, ço que no és obstacle per a la bondat de l'enllaç si tenim en compte l'absència de /h/ en grec i en llatí en posició medial—l'esperit aspre <'> només apareix en posició inicial—, per la qual cosa un nom paleoamazic *(tā-)hālā 'font' només podia ser adaptat al grec com a Θάλα (amb <θ> exotitzant) o Τάλα i en llatí com a *T(h)ala*. El més rellevant de tot plegat és que si, d'una banda, la localització dels Θάλαι entre el Gran Erg Oriental i Fazània proposada per Desanges és correcta i, d'altra banda, l'etnònim Θάλαι parteix d'un topònim *tā-hālā que remetria al nom paleoamazic per a 'font', tindriem un dels testimoniatges més convincents d'amaziguitat al Sàhara Central.

¹⁷³² Poc fonament, des del punt de vista de l'amazic, té l'enllaç "etimològic" apuntat pels editors MÜLLER (K.) & FISCHER 1883-1901, p. 748.

¹⁷³³ DESANGES 1962, p. 212.

¹⁷³⁴ Vegeu *supra*, § 1.1.

¹⁷³⁵ Sobre el qual vegeu *supra*, § 4.2.7. Sobre les ocurrencies de l'etnònim a les fonts clàssiques, vegeu DESANGES 1997e.

¹⁷³⁶ DESANGES 1962, pp. 238-239.

¹⁷³⁷ MÜLLER (K.) & FISCHER 1883-1901, p. 737.

¹⁷³⁸ Vegeu-ne la localització al mapa n° 4.

¹⁷³⁹ Hipòtesi apuntada ja per PELLEGRIN 1949, p. 66.

¹⁷⁴⁰ Vegeu el quadre dialectal a KOSSMANN 1999a, p. 94, n° 179.

7. Continuïtats arqueològiques al Sàhara Central

Els arqueòlegs han posat de manifest que les construccions fortificades (*iyрман* per als pobles fortificats i *tiрман* per als masos fortificats) que hom troba en estacions de la ruta transsaharina de Bornu (a la conca del Txad) localitzades a *Wadi Agial* (Fazània) i, a l'extrem sud d'aquesta ruta, a *Tedjere* (o *Totchere*, al sud del llac Txad) són atribuïdes pels indígenes, que n'han perdut la memòria dels constructors, als *irumiyn*¹⁷⁴¹. En realitat, aquest tipus de construcció, basada en terra pitjada deixada assecar al sol, és típicament amaziga¹⁷⁴². Òbviament, la presència d'estructures arquitectòniques antigues que avui dia són considerades típicament amazigues a Fazània i en regions encara més meridionals del sud de Líbia no prova l'amazigofonia dels seus constructors, perquè diversos pobles “etíops” del Sàhara Central poden haver-les imitat —és inimaginable que l'amazic hagi pogut penetrar fins al sud del Txad, regió dominada per llengües saharianes com el kanuri—, però la continuïtat arquitectònica diatòpica i diacrònica líbia/amaziga és remarcable per ella mateixa, perquè mostra la comunicació de regions tan diverses com la Mediterrània al nord i el Sàhara al sud, caracteritzat per espais d'habitabilitat discontinua. No menys remarcable és la memòria de la romanitat que les diferents poblacions amazigues han servat, fins i tot en contrades on no hi ha constància de presència directa de la romanitat, a la qual hom atribueix a tort i a dret aportacions arquitectòniques o tecnològiques de prestigi¹⁷⁴³.

8. Les rutes de caravanes transsaharianes

Les implicacions lingüístiques¹⁷⁴⁴ de les rutes de caravanes nord-africanes antigues prou mereixen que en fem una descripció succinta¹⁷⁴⁵. La descripció que trobem a Heròdot (4, 181-185)¹⁷⁴⁶, la

¹⁷⁴¹ Vegeu MILBURN 1985, pp. 280-281.

¹⁷⁴² És molt categòric el judici de Milburn a aquest respecte: “The civilisation which erected them can only have been Berber, using dried brick and coarse cement. Lyon mentions that the people of Zuela, like all Moors, attribute strange buildings and writings to Christians, while Duncan states that no vestiges appear to exist there of any Roman structures” (MILBURN 1985, p. 281).

¹⁷⁴³ “It is probably wise to regard actual Roman trade-routes through the Sahara as fiction” (MILBURN 1985, p. 283).

¹⁷⁴⁴ Vegeu *infra*, § IX.10.2.

¹⁷⁴⁵ Ens valem principalment dels diversos treballs que hi ha dedicat REBUFFAT, particularment 1969-1970, 1970 i 2003, així com també de SALAMA 1980, LEWICKI 1983c i LIVERANI 2000.

¹⁷⁴⁶ Vegeu corpus, § 2.7.

més antigament documentada sobre les rutes i el comerç de caravanes transsaharià, mostra que els garamants, ja abans del s. V aC¹⁷⁴⁷, havien establert una vasta xarxa comercial que, procedent de la vall del Nil, tenia, com a estacions cabdals, Nil-Ammon (560 km), Ammon-Augila (460 km), Augila-Zillah (400 km), Zillah-Zawīla (Fazània) (400 km), Zawīla-Ghat (540 km), Ghat-Ideles (Ahaggar) (570 km), Ideles-Tassalit (*Adyay an Fuyas*) (760 km) i Tassalit-Níger (450 km)¹⁷⁴⁸. Segons la interpretació de Liverani, era a l'àrea d'influència dels garamants que s'esqueien les estacions de Zillah i Zawīla, mentre que els Ἰαταράντες i els Ἀτλάντες serien els indígenes de Ghat i de l'Ahaggar, respectivament. A la conca del Níger, en què hi hauria l'estació final de la ruta, els indígenes serien songais¹⁷⁴⁹. Rebuffat ha remarcat la buidor de restes arquitectòniques que testimoniïn l'existència de rutes comercials de certa importància a l'oest de la línia *Gāwgāw-Cidamus*, d'una banda, i a l'est de la línia Nil-Tibesti, de l'altra¹⁷⁵⁰, la qual cosa planteja, indefugiblement, un panorama geocomercial en què Fazània esdevé la cruïlla del comerç transsaharià. No hi ha evidència que Roma hagi intentat mai utilitzar les rutes caravaneres transsaharianes; però això no exclou que, a través dels garamants, en participessin del comerç. Per a l'antiguitat desconeixem el nombre de dromedaris¹⁷⁵¹ de cada caravana; en època egípcia, a l'*Oasis maior* arribaven procedents del Sàhara Central —en ocasions també de Núbia, en l'anomenada “ruta dels quaranta dies”— caravanes d'or, iveri, espècies, blat, animals i plantes. Per a l'edat mitjana, sabem que el nombre mitjà era d'uns mil dromedaris i que, en el cas de les caravanes més importants, podia arribar a dotze mil dromedaris, la qual cosa és un indicatiu prou evident de la importància comercial de les caravanes transsaharianes¹⁷⁵².

¹⁷⁴⁷ En base a diferents criteris (paleoclimatològics, filològics, històrics), LIVERANI 2000 (p. 507) situa al s. VI aC l'inici del comerç transsaharià a gran escala.

¹⁷⁴⁸ LIVERANI 2000, p. 504.

¹⁷⁴⁹ Aquesta assumptió és discutible, ateses les manques d'evidències sobre l'antiguitat de la implantació de songais a la corba del Níger, probablement originaris de regions més meridionals. Vegeu *infra*, § 11.2.3.

¹⁷⁵⁰ REBUFFAT 2003, p. 252.

¹⁷⁵¹ Sobre la introducció del dromedari i del nom que el designa en paleoamazic, vegeu *supra*, § I.3.1.3.

¹⁷⁵² Segons el viatger del s. XIV Ibn Baṭṭūta. Sobre els enllaços de les rutes caravaneres amb Tripolitània, vegeu *supra*, § III.7.3.

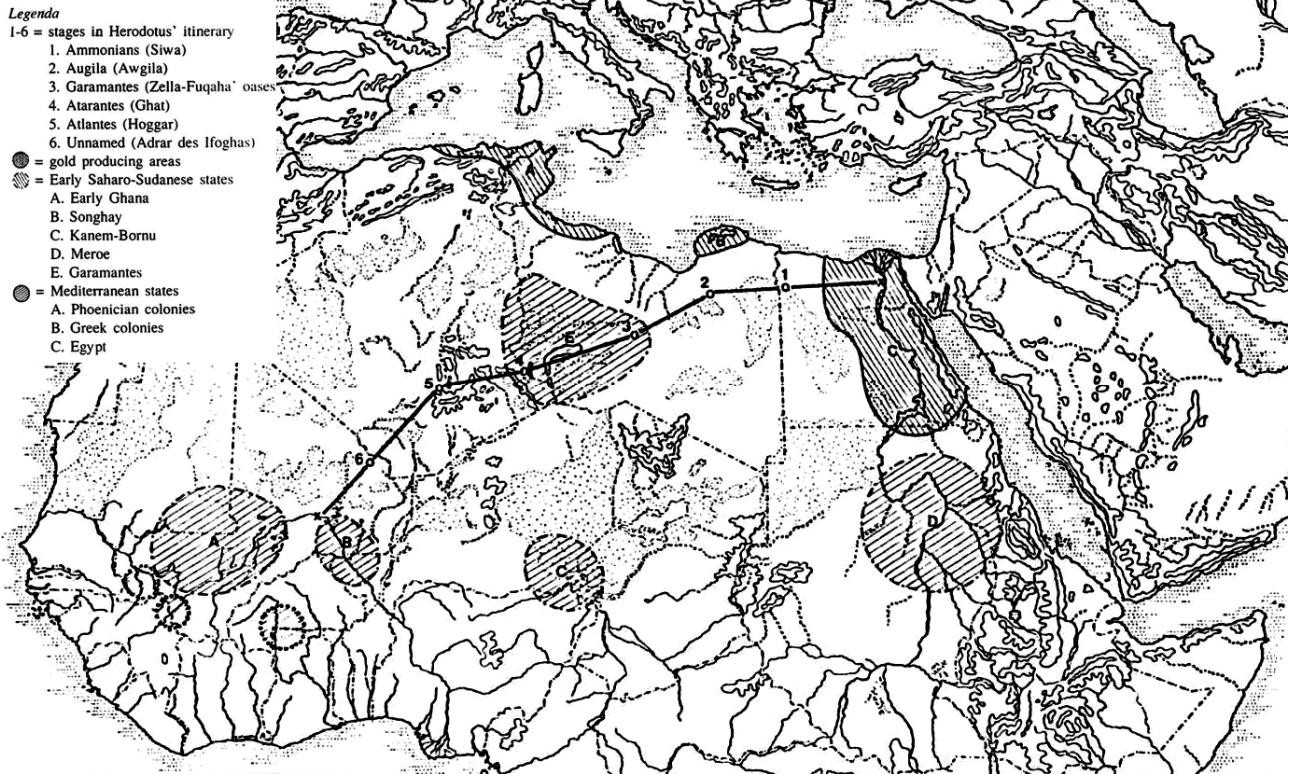

Figura nº 28: La ruta caravanera transsahariana primerenca segons LIVERANI 2000, p. 519.

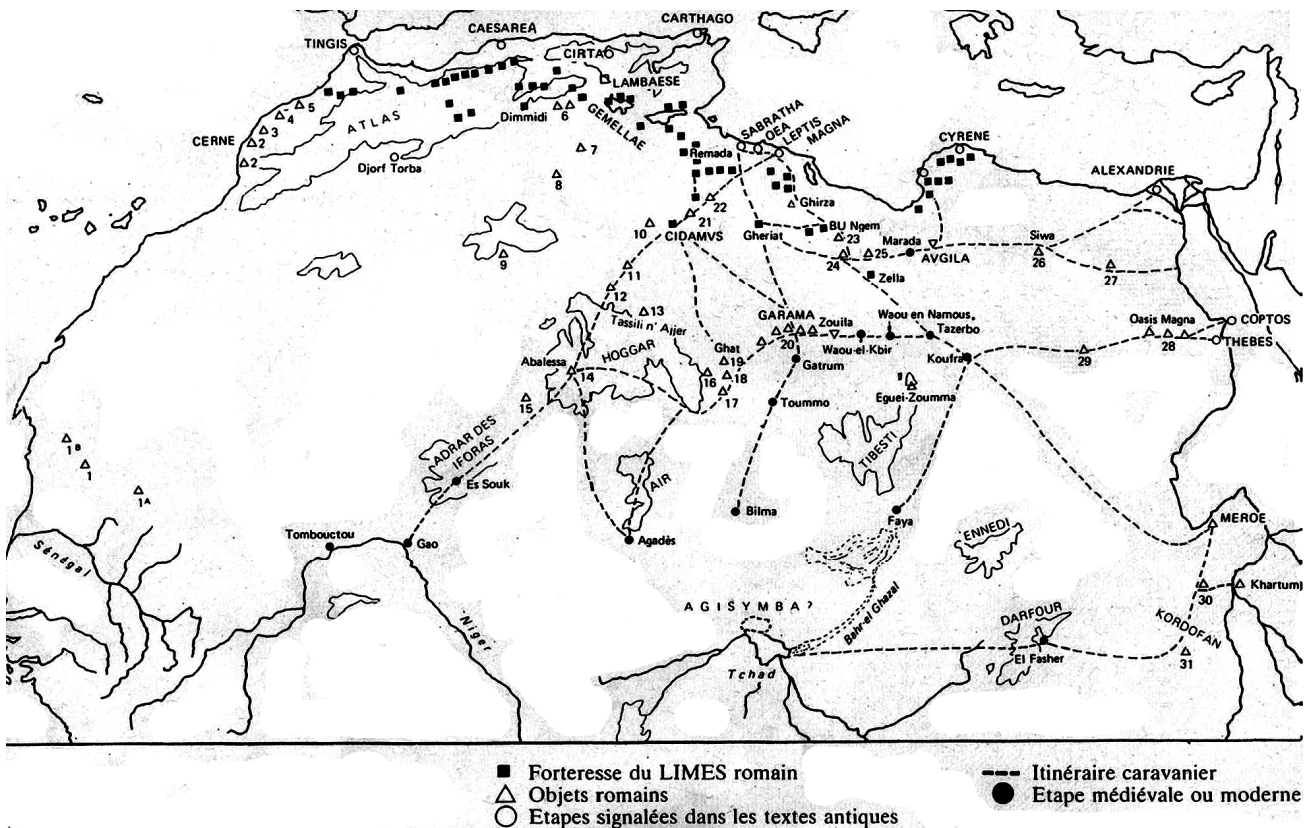

Figura nº 29: El Sàhara durant l'antiguitat. Font: SALAMA 1980, p. 556.

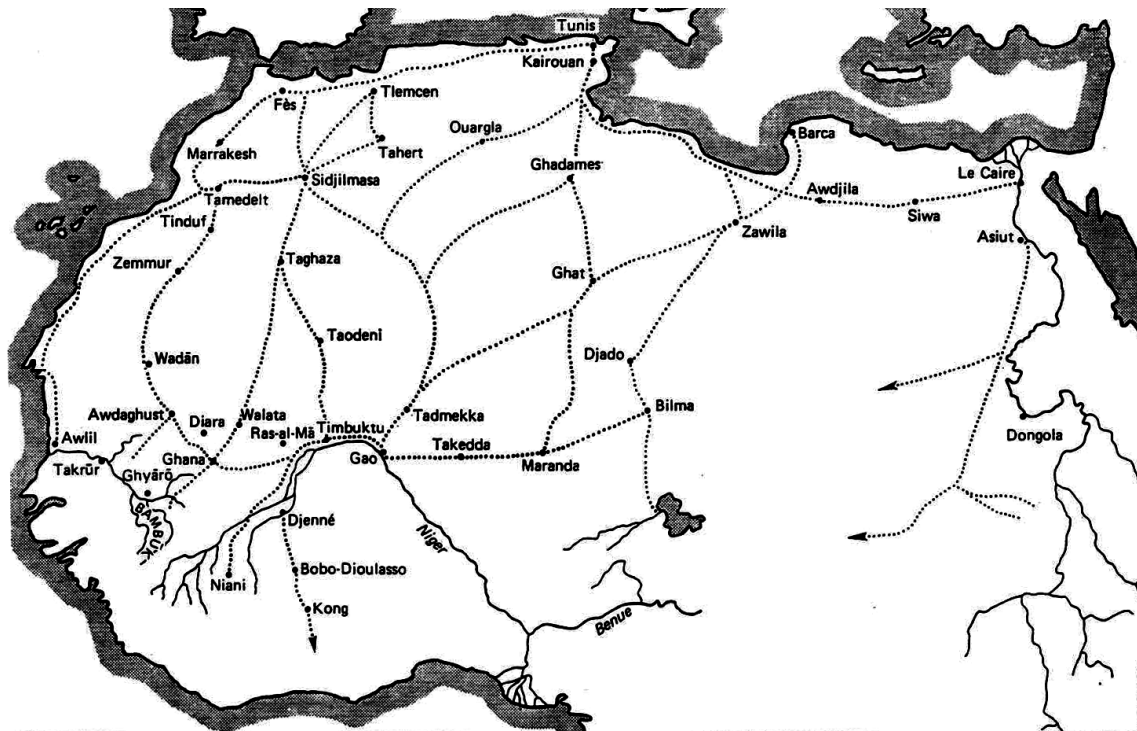

Figura nº 30: Principals eixos comercials del s. X al s. XVI. Font: CUOQ 1975, p. 11.

9. La llengua dels tuaregs, els amazics del Sàhara Central

9.1. Els parlars tuaregs

El tuareg constitueix un dialecte ben definit del conjunt lingüístic amazic, clarament individuat fins i tot en relació amb el proper parlar de l'oasi de Ghadames i amb el zenaga de Mauritània, parlat per gent d'economia tradicional semblant a la dels tuaregs. No detallarem els trets que distingeixen el tuareg dels dialectes amazics septentrionals¹⁷⁵³; esmentarem només el tractament de la */z/ protoamaziga, conservada com a tal en els dialectes del nord, mentre que en els parlars tuaregs trobem resultats diferenciats que els propis tuaregs, espontàniament, han pres per a anomenar cada parlar particular: si *tamaziyt* és el nom genèric que tots —o gairebé tots— els amazics septentrionals donen a la seva llengua, els parlars tuaregs són

¹⁷⁵³ Vegeu GALAND 2000b, pp. 189-201, on trobareu una caracterització succinta dels parlars tuaregs dins el conjunt amazic a nivell fonològic, morfològic, sintàctic i lexicosemàntic.

anomenats *tāmašāq* / *tāmajāq* / *tāmahāq* / *tāmazāq* segons si el resultat de /z/ protoamaziga és [ʃ], [ʒ], [h] o [z] (és a dir amb conservació del so original), respectivament¹⁷⁵⁴. A part, es donen noms a subdialectes o subparlars a partir d'un nom geogràfic o de tribu. El territori geogràfic ocupat per les poblacions tuaregs és immens, però discontinuament habitat i alhora variable segons les estacions, atesa l'economia bàsicament nòmada d'aquestes poblacions. Els quatre principals dialectes tuaregs són els següents¹⁷⁵⁵:

- (1) *tāmašāq*¹⁷⁵⁶: parlat pels *kel tāmašāq* o *imušay* a l'*Adyay ən Fuyas*. Els dos subparlars principals són el *tadyaq* (parlar dels *Kel Adyay*) i el subparlar dels *Kel Ifuyas*. Aproximadament uns 270.000 individus parlen avui dia *tāmašāq*. Parlen una variant de *tāmašāq* els *Inəsləmān*, que viuen als rodals de *Tinbaktu*¹⁷⁵⁷, en contacte amb songais.
- (2) *tāmajāq*¹⁷⁵⁸: parlat pels *kel tāmajāq* o *imajəyān*¹⁷⁵⁹. Els tres subparlars principals són el *təwəlləmmədt* (parlat pels *Iwəlləmmədān* a la vall d'*Azəway*), el *tudalt* (parlat dels *Udalān* de Burkina Faso)¹⁷⁶⁰ i el *tayərt*, (parlat pels *circa* 250.000 *Kel Ayər* ¹⁷⁶¹al massís de l'*Ayər*, al nord de la ciutat d'*Agādāz*). Aproximadament uns 640.000

¹⁷⁵⁴ És a dir que els tuaregs no es diuen a si mateixos “tuaregs” sinó “amazics”. L'única designació endoglòtica que inclou tots els grups tuaregs és *kel təgəlmust* ‘la gent del turbant’ (*tagəlmust*, en estat lliure, designa el ‘vel de la cara de l'home tuareg’).

¹⁷⁵⁵ A partir d'AGHALI-ZAKARA 1996, pp. 9-10, PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003 (entrades corresponents), KOSSMANN 2005a, pp. 8-9 i HEATH 2005, pp. 2-3, d'on provenen les xifres. Per a la localització dels parlars que esmentem, vegeu el mapa n° 10.

¹⁷⁵⁶ Per al parlar *tāmašāq* disposem d'eines modernes d'un especialista en songai: una gramàtica exhaustiva (HEATH 2005a), un diccionari (HEATH 2006) i un recull de 25 textos tuaregs amb traducció anglesa (HEATH 2005b).

¹⁷⁵⁷ Aquesta important ciutat fronterera entre els tuaregs i els songais va ser fundada c. 1100 dC per senhages *Inəssufa* primerament com a campament nòmada, ocupada posteriorment (1433) per senhages tuaregs *Iməqqəšəran* i conquerida el 1468 pels songais. És formalment viable l'etimologia amaziga de Prasse, que ho analitza *tin bəktu* ‘la de les cistelles de jonc’ (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 21). Cf. NORRIS 1982, p. 54.

¹⁷⁵⁸ Per al parlar *tāmajāq* disposem de l'excel·lent diccionari modern de PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, d'alguns estudis gramaticals succints (GALAND 1974, AGHALI-ZAKARA 1996) i de nombrosos reculls de textos, la majoria editats per l'equip dirigit pel propi K.-G. Prasse (vegeu per exemple els dos volums de MOHAMED & PRASSE 1989-1990).

¹⁷⁵⁹ Vegeu SUDLOW 2009, p. 145, s.u. *əmažəy*.

¹⁷⁶⁰ Per al subparlar *tudalt* disposem de la descripció gramatical succinta, acompanya de llistes lèxiques per camps semàntics, de SUDLOW 2001 i del diccionari de *idem* 2009.

¹⁷⁶¹ Sobre els *Kel Ayər* a les fonts àrabs medievals, vegeu *infra*, § 13.7.

individus parlen avui dia *tăwəlləmmədt*, que es divideixen en dos grups, els *Kel Atāram* de *Mənəka* i els *Kel Dənnəg* d'*Azāway*.

- (3) *tāmahāq*¹⁷⁶²: parlat pels *kel tāmahāq* o *imuhay* al massís de l'*Ahāggar* i *Tasili n Ajjər*. Els tres subparlars principals són el *tahāggart* (parlat pels *circa* 62.000 *Kel Ahāggar*), el *tajjərt* (parlat dels *Kel Ajjər*)¹⁷⁶³ i el parlar de *Ghat*¹⁷⁶⁴ (oasi d'uns 6.924 habitants¹⁷⁶⁵ situat a l'est de *Tasili n Ajjər*)¹⁷⁶⁶ i de *Djanet*¹⁷⁶⁷.
- (4) *tāmazāq*: només alguns grups del nord-est de Burkina Faso (entre els *Udalān*) i de regions limítrofes del sud-oest Níger —és a dir a les àrees laterals o marginals— mantenen més o menys consistentment la realització de la */z/ protoamaziga¹⁷⁶⁸.

9.2. L'expansió tuareg

No pot deixar de sorprendre als lingüistes que la vastitud —acompanyada, sovint, d'aïllament— del territori dels diferents grups tuaregs no es correspongui amb una diferenciació dialectal més accentuada. El que està en discussió tant pels lingüistes com pels historiadors és l'antiguitat de la implantació de les poblacions tuaregs del Sàhara Central, sobre la qual incidim des de diferents punts de vista. Segons la tradició oral tuareg, descrita primerament pel missioner C. de Foucauld¹⁷⁶⁹, una heroïna originària (en companyia de la seva serventa Takamat) de l'oasi de Tafilalt anomenada Tin Hīnān va esdevenir la primera *tamənokalt* (cap suprema) del poble tuareg, a la regió muntanyosa de l'*Ahaggar*. Els tuaregs li atribueixen la Tomba (de vers la segona meitat del s. V dC) de Tin Hīnān d'Abalessa (*Ahaggar*),

¹⁷⁶² Fins al s. XXI, el més septentrional dels parlars tuaregs, el *tāmahāq*, ha estat l'únic conegut a Europa, gràcies al magne diccionari enciclopèdic de FOUCAULD 1951-1952 (val a dir que prefonològic) en quatre volums (i l'invers de CORTADE & MAMMERI 1985); de les notes manuscrites del propi Foucauld en féu una gramàtica extraordinàriament analítica en tres volums PRASSE 1972-1974. També disposem del recull de textos en prosa de FOUCAULD & CALASSANTI-MOTYLINSKI 1922 (reeditat el 1984) i els dos volums de poesia recollida per FOUCAULD 1925-1930.

¹⁷⁶³ Probablement els *Azqār* d'alguna font àrab medieval. Vegeu *infra*, § 13.6.

¹⁷⁶⁴ No tenim constància de cap estudi complet sobre el parlar de *Ghat* posterior al de NEHLIL 1909.

¹⁷⁶⁵ Xifres de 1973 segons l'*Encyclopédie Berbère* 20, 1998, p. 3106.

¹⁷⁶⁶ Als parlars de *Ghat* i de *Djanet* diuen, com als dialectes septentrionals, *āmaziy* (plural *imaziyān*) per a designar-se a si mateixos, en tant que tuaregs. En canvi, els *Kel Ahāggar* anomenen *imaziyān* els amazics no tuaregs de Ghadames i de Tripolitània. Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 573.

¹⁷⁶⁷ Sobre el parlar de *Djanet*, vegeu PRASSE 2003b.

¹⁷⁶⁸ Cf. SUDLOW 2001, p. 349.

¹⁷⁶⁹ FOUCAULD 1951-1952, p. 533, s.u. *Ahaggar*.

complex monumental que aporta diverses inscripcions¹⁷⁷⁰. La tomba contenia l'esquelet d'una dona d'uns quaranta anys excepcionalment alta amb set braçalets d'or al braç dret i vuit d'argent al braç esquerre; al costat, una copa de vidre romana i una de fusta amb un monograma constantinià¹⁷⁷¹. La presència d'etnònims al Sàhara meridional com ara *kīltamūtī*, *kīlmakzan*, *kīlfarūk*, *kīlsānadat*, *kīl dafar* (que contenen *kel / kəl* 'gent', 'tribu' en tuareg) a l'historiador àrab Ibn Ḥawqal (s. X dC)¹⁷⁷² pot assegurar la implantació de tribus tuaregs —si més no lingüísticament— a Mali i Níger —sense més precisions geogràfiques— almenys d'ençà del 950 dC. Segons les tradicions recollides de la boca dels propis tuaregs de l'*Ayər*, les primeres infiltracions tuaregs en aquest massís van ser les dels *Igdalān*¹⁷⁷³ i els *Ibərkorāyān*¹⁷⁷⁴ al s. XI¹⁷⁷⁵. Totes les tradicions s'acorden a dir que els *Isanḍalān*¹⁷⁷⁶, arribats al s. XI, i els *Kel Gərəs*¹⁷⁷⁷, arribats al s. XII, procedeixen de la Cirenaica, concretament d'Augila. Pel que fa als *Kel Awāy*¹⁷⁷⁸, arribats a l'*Ayər* al s. XIV, hi ha discrepàncies, segons les tradicions, sobre el seu origen (Augila, *Ahəggar* o *Tasili n Ajjər*)¹⁷⁷⁹. Finalment, en relació amb la tradició escrita, recentment ha aparegut la notícia d'un manuscrit en *tāmašəq* conservat a Niamey que contindria una llista de plantes del s. XIII¹⁷⁸⁰.

¹⁷⁷⁰ Vegeu *supra*, § 3.

¹⁷⁷¹ Vegeu BRETT & FENTRESS 1996, p. 208.

¹⁷⁷² LEVTZION & HOPKINS 1981, p. 50, citat per KOSSMANN 2005, p. 9.

¹⁷⁷³ Els *Igdalān*, subgrup dels *Kel əsayəd* (*Kel Dənnəg*) que nomaditza pels rodals d'*Abālāy*, són amazics blancs no tuaregs (només els *Ibārogān* són negres) que han adoptat el songai en contacte amb poblacions songais, per bé que fortament influït pel tuareg. Com a fracció dels *Dəwšəhak*, se suposa que són originàriament jueus. Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 200. Sobre el songai, fortament amaziguitzat, dels *Dəwšəhak*, vegeu CHRISTIANSEN-BOLLI 2009.

¹⁷⁷⁴ Els *Ibərkorāyān*, populós subgrup de tribus tuaregs de l'*Azāway*, pertanyen a la fracció jueva dels *Dəwšəhak*, immigrada abans que els *Iwəlləmmədān*, segons la tradició oral local, a l'*Ayər* (i d'allà a l'*Azāway*) procedent de Libia (o fins d'Egipte). Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 45.

¹⁷⁷⁵ BERNUS 1986, p. 352. KOSSMANN (2005, p. 9, n. 4) nota que la identitat lingüística tuareg d'aquestes tribus en aquest període és dubtosa. Tenint en compte que els *Ayttāwari* i els *Eklan* dels *Kel əylal*, subgrups dels *Ibərkorāyān*, tenen uns parlars que comparteixen trets importants amb el zenaga de Mauritània, Kossmann pensa que els *Ibərkorāyān* potser no eren originàriament tuaregs, sinó que pertanyien a un altre grup amazic (2005, p. 10).

¹⁷⁷⁶ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 729.

¹⁷⁷⁷ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 244.

¹⁷⁷⁸ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 839-840.

¹⁷⁷⁹ BERNUS 1986, p. 352. Vegeu *ibidem* (pp. 353-354) la cronologia de les successives arribades de grups amazigòfons tuaregs al massís de l'*Ayər* en èpoques posteriors.

¹⁷⁸⁰ Vegeu STROOMER 2007, p. 49.

10. Foqaha: l'últim dels oasis amazigòfons de Fazània

De l'immens territori de la confederació líbia dels garamants només ha romàs amazigòfon fins al segle XX el petit oasi de Foqaha — (també anomenat *ayarmi n Elfoqhat*), d'uns 300 habitants, situat a 150 km al sud de Sokna i a 325 km al nord-est de Murzuq, a la regió nord-oriental de Fazània¹⁷⁸¹. Devem a U. Paradisi l'única descripció lingüística, malauradament molt sumària, del parlar de Foqaha: d'una banda, un breu report de lèxic classificat per camps semàntics¹⁷⁸² i, d'altra banda, un recull de cinc textos breus amb traducció a l'italià i un breu lèxic alfabètic italià-amazic de Foqaha¹⁷⁸³. A partir dels textos i dels materials lèxics arreglats per Paradisi —pel que sembla, notats amb força fiabilitat—, Prasse n'ha extret una succinta descripció gramatical¹⁷⁸⁴. Als anys 60 només una dotzena de persones sabien parlar l'amazic de Foqaha¹⁷⁸⁵, i és possible que avui dia el parlar ja estigui extingit¹⁷⁸⁶. Lingüísticament, el parlar del Foqaha és força semblant al de Sokna¹⁷⁸⁷. Segons les tradicions locals, els amazics de Foqaha —com en el cas dels de Sokna— són descendents d'immigrants del nord del Sàhara Occidental (*Sagya el-Ḥamra* en àrab hassaní i *as-Sāqiya al-Hamrā'* en àrab estàndard) al s. XIV¹⁷⁸⁸. Hem ofert ja, en la caracterització de l'amaziguitat de Siwa, un conjunt d'isoglosses en les quals prenem com a parlars comparatius el parlar de Foqaha i el de Sokna¹⁷⁸⁹. Només citarem aquí un parell d'innovacions lexicosemàntiques privatives d'ambdós parlars, *amar* 'home' i *məktar* 'ase'. Malgrat que Paradisi es refereix a una "affinità di quel linguaggio [el de Foqaha] con quelli della Zenātia"¹⁷⁹⁰, segurament —encara que no ho explicita— en base a la sovintejada absència de la vocal del prefix d'estat en els noms, el cert és que, tal com ha posat de manifest Prasse, el tractament de la vocal del prefix d'estat no es correspon sempre al que trobem en els parlars dits *zenates*, i fins i tot en alguns casos el comportament s'adiu més aviat al que es troba en tuareg¹⁷⁹¹. Les dificultats amb què topen els amazigòlegs per a encloure en un mateix

¹⁷⁸¹ Vegeu-ne la localització al mapa n° 3.

¹⁷⁸² PARADISI 1961, pp. 293-302.

¹⁷⁸³ PARADISI 1963, pp. 93-126.

¹⁷⁸⁴ Vegeu PRASSE 1997.

¹⁷⁸⁵ PARADISI 1961, p. 293.

¹⁷⁸⁶ Vegeu PRASSE 1997, p. 2886.

¹⁷⁸⁷ Sobre el qual vegeu *supra*, § III.13.5.

¹⁷⁸⁸ De les set tribus de Foqaha, els *Ayt Eli*, els *Ayt Bəlgasəm*, els *Ayt Zəydan*, els *Ayt Fayəd*, els *Ayt Məḥəmməd*, els *Ayt Ḥzaz* i els *šəwāšəna*, les sis primeres es diuen pertanyents als *Zayādīn*, que es consideren d'origen marabútic provinents de *Sagya el-Ḥamra*. Vegeu PARADISI 1961, p. 297 i PRASSE 1997, p. 2886.

¹⁷⁸⁹ Vegeu *supra*, § I.5.8.

¹⁷⁹⁰ PARADISI 1961, p. 293.

¹⁷⁹¹ PRASSE 1997, p. 2888.

subdialecte els parlars dits *orientals*, és a dir els de Nefussa, Ghadames, Foqaha, Sokna, Augila i Siwa¹⁷⁹² poden fer pensar en moviments migratoris posteriors, com per exemple el que testimonien les tradicions dels amazics de Foqaha i Sokna. A partir de les breus descripcions que ens ofereixen Paradisi i Prasse, no sembla pas que el parlar de Foqaha pertanyi al dialecte tuareg, que està tan ben definit. Si Fazània, la regió dels garamants, va ser a l'antiguitat el nucli fonamental del qual van anar partint les diverses tribus tuaregs —ço que no és del tot clar—, no sembla pas que Foqaha, a la part nord-est de Fazània, sigui realment l'últim reducte d'una antiga amaziguitat garamàntica i “prototuareg”. Fa tot l'efecte que l'amaziguitat descrita al s. XX de Foqaha és una amaziguitat importada, i la notícia de les tradicions locals segons la qual els actuals amazics de Foqaha són descendents de tribus del nord del Sàhara Occidental immigrades al s. XIV és cronològicament versemblant. Ara bé, com que l'amazic del Sàhara Occidental s'ha extingit —i només podem fer-nos una idea de la seva existència a partir dels nombrosos amaziguismes del hassania del Sàhara Occidental¹⁷⁹³— no sembla que es pugui establir, a partir de les dades de què disposem, un vincle especial entre l'amaziguitat de Foqaha (i de Sokna) i la d'un dialecte amazic extingit —per ventura afí al zenaga de Mauritània—; és cert que els parlars de Foqaha i de Sokna no són gaire aberrants —sobretot en comparació amb els parlars orientals de Nefussa, Ghadames i Augila, que presenten trets força idiosincràtics— i que, per tant, no són, ni gramaticalment ni lèxicament, especialment divergents del continu dialectal amazic. D'altra banda, tinguem present que, malgrat l'aïllament actual de l'oasi de Foqaha, en temps passats fou una etapa important de la ruta caravanera que unia el sud de Fazània amb la costa mediterrània¹⁷⁹⁴. Si a això afegim la baixa demografia que presenta l'oasi, les possibilitats d'establir una estratificació mínimament acurada de les consecutives varietats de l'amazic que s'hi van anar establint ensems amb les respectives poblacions que les parlaven són ben escasses, a manca d'un coneixement precís de la història de Foqaha.

¹⁷⁹² NAÏT-ZERRAD (2004a, p. 103) considera que “les critères sont trop enchevêtrés pour définir des frontières claires: les palers orientaux (Foqaha, Augila, Siwa, Nefousa, Ghadamès) ont par exemple plusieurs critères en commun mais il ne sembla pas que l'on puisse les regrouper dans un ensemble unique”. KOSSMANN (1999, p. 31), al seu torn, exclou el parlar d'Augila del continu lingüístic i classifica en un mateix subgrup els parlars de Foqaha, de Siwa i de Nefussa. Vegeu la posició del parlar de Foqaha a la classificació dels dialectes amazics *infra*, § IX.1.2.2.

¹⁷⁹³ Sobre el qual vegeu TAINE-CHEIKH 1988-1998.

¹⁷⁹⁴ Vegeu PARADISI 1961, p. 297 i *supra*, § 8.

11. Antiguitat dels contactes lingüístics de l'amazic amb llengües saharianes, txàdiques i altres de la zona del Sàhara Central i el Sahel

11.1. Introducció

Els contactes entre les poblacions amazigòfones (blanques) i les poblacions negres del Sàhara Central i del Sahel no han estat objecte, fins a la recerca recent de M. Kossmann, d'estudis aprofundits. En efecte, la monografia de Kossmann 2005, consagrada als amaziguismes del haussa (i de les llengües txàdiques en general), és la primera aportació de l'autor a un projecte més ampli que té com a objectiu la història dels contactes lingüístics entre el tuareg i les llengües del Sàhara Central. Contràriament al que trobem en els contactes lingüístics en regions mediterrànies, en què els amazigòlegs es beneficien del millor coneixement filològic i epigràfic del llatí, el grec, el púnic i l'egipci, per a les llengües del Sàhara i el Sahel manquem en absolut de coneixement diacrònic, de manera que, fins i tot, els amaziguismes d'aquestes llengües són una de les escasses fonts que permeten certes apreciacions sobre llur evolució. Serà útil que donem compte a continuació de les llengües de la regió amb què l'amazic manté, o ha mantingut en altres temps, contactes lingüístics, abans de passar a avaluar fins a quin punt l'estudi dels intercanvis lèxics ens pot subvenir en l'establiment de l'antiguitat de poblacions amazigòfones al Sàhara Central.

11.2. Llengües saharianes, txàdiques i altres de la zona saheliana en contacte amb l'amazic

11.2.1. El **kanuri** és una llengua sahariana occidental de la família nilosahariana¹⁷⁹⁵ parlada per poblacions sedentàries a les planes de la conca del llac Txad i al desert oriental de Níger¹⁷⁹⁶. Fou la llengua dels imperis de Kànem i Bornu, que van dominar la regió durant un mil·lenni, a partir de c. 700 dC. El kanuri fou important com *lingua franca* a Fazània fins a la darrereria del s.

¹⁷⁹⁵ És mèrit de J. Greenberg l'establiment d'una família lingüística, la nilosahariana, força heterogènia a primer cop d'ull. No obstant això, hi ha dos grups lingüístics, el songai i el coman-gumuz, que es resisteixen (encara?) a una reconstrucció nilosahariana. Vegeu l'estat de la qüestió a DIMMENDAAL 2008, pp. 843-845. Vegeu també *supra*, a propòsit del nuba, § I.3.3.2. Vegeu una descripció gramatical succinta del kanuri a CYFFER 1998. Vegeu també KOSSMANN 2005, p. 11.

¹⁷⁹⁶ Vegeu-ne la localització moderna al mapa n° 10. Hom pot consultar també el mapa i la fitxa que n'hem realitzat per al web de Linguamón: http://www15.gencat.net/pres_casa_llengues/mapes/mapes.html?idioma=1&start=cercador, s.u. kanuri.

XIX i encara es parla a l'oasi de Gatrun (*al-Qatrun*), al sud de Fazània.

Figura nº 31 : Imperis de Kànem i Mali vers el 1350. Font: CUOQ 1975, p. 24.

11.2.2. El **teda** i el **daza** són dues varietats lingüístiques molt properes (anomenades per això teda-daza) de la branca sahariana occidental de la família nilosahariana parlades per poblacions majoritàriament nòmades —també n’hi ha de sedentàries, especialment als oasis— al Tibesti i en altres regions del Txad, així com en regions del desert oriental de Níger¹⁷⁹⁷. Els parlants d’aquestes llengües són coneguts sobretot amb el nom de *tubus*¹⁷⁹⁸. Des d’antic, els tubus han ocupat els oasis de Kufra, el país de Kawar, l’extrem sud de Fazània, l’altiplà de Jadu (*Ġādū*, *Djado*), el massís del Tibesti, la regió de Kànem, els altiplans d’Ennedi, el nord de Waddai (*Ouaddai*) i el nord-oest de Darfur¹⁷⁹⁹. Els tubus de Kanem han mantingut relacions comercials i d’altra mena amb els ibadites de Nefussa d’ençà de

¹⁷⁹⁷ Vegeu la distribució moderna del teda-daza al mapa nº 10. Els parlants de teda són pastors de camells que viuen bàsicament al nord del Tibesti, mentre que els parlants de daza són pastors de bous que viuen a les regions desèrtiques i estepàries situades al sud del Tibesti. Vegeu BELTRAMI 2000, p. 289.

¹⁷⁹⁸ És el nom que li donen els kanuris, en la llengua dels quals *tubu* significa ‘habitant de Tu (el Tibesti)’. Vegeu BELTRAMI 2000, p. 289.

¹⁷⁹⁹ Sobre els pobles parlants de teda-daza a l’edat mitjana segons les fonts àrabs, vegeu LEWICKI 1983, pp. 71-74.

l'alta edat mitjana. Les fonts ibadites medievals ens diuen que el governador de Nefussa¹⁸⁰⁰ de la part dels imams rustàmides de *Tahərt* Abū 'Ubayda 'Abd al-Ḥamīd al-Ġanāwunī, que va viure a la primeria del s. IX dC, coneixia, a més de l'amazic i l'àrab, la llengua de Kānem (en àrab *luġa kānimīya*)¹⁸⁰¹, que, sense més precisions, tant podria ser teda-daza com kanuri.

11.2.3. El **songai**¹⁸⁰² és un grup lingüístic de filiació controvertida, per bé que hom l'ha vinculat convencionalment amb la família nilosahariana¹⁸⁰³. Els songais són els pobladors majoritaris de la conca septentrional del Níger, i durant l'alta edat mitjana dominaren vastes regions del Sahel i del Sàhara¹⁸⁰⁴, on encara conserven grups dispersos ça i lla¹⁸⁰⁵.

¹⁸⁰⁰ Vegeu *supra*, III.12.2.2.

¹⁸⁰¹ LEWICKI 1955, pp. 92-93 i 96.

¹⁸⁰² Malgrat que l'adaptació d'aquest glotònim en llengües europees és, al més sovint, amb *gh* (francès *songhai*, al costat de *sonrhai*; anglès *Songhay*, *Songhai*; alemany *Songhai*, etc.), la pronúncia en la llengua d'origen és [soŋaj] o [soŋoj] en les varietats de *Gāwġāw* i *Tinbaktu*, respectivament, per la qual cosa entenem que el dígraf <gh>, lluny de facilitar una pronúncia acceptable en català —i probablement tampoc en altres llengües europees—, genera confusió sobre la realització de [ŋ], que, al cap i a la fi, és la mateixa que la del català *sang* [saŋ], amb la diferència que en songai aquest so pot aparèixer en posició intervocàlica. Per aquesta raó usem i propugnem aquesta adaptació al català, més planera i alhora propera a l'original, en lloc de *songhai*, que hom llegeix ara i adés.

¹⁸⁰³ NICOLAÏ (1990, p. 147, n. 1) proposà inicialment que el songai hauria emergit com un crioll de base amaziga relexificat per la influència de llengües mandaiques, mentre que a *idem* 2003 suggereix deixar la qüestió de la filiació del songai oberta. Recentment, DIMMENDAAL (2008, p. 843) ha conclòs: “Two groups do not fit in with the emerging historical reconstructions, Songhai and Coman plus Gomuz”, de manera que tracta el songai com a llengua aïllada. En un treball encara en premsa, NICOLAÏ (2009) tracta el songai com una llengua mixta —tot comparant-lo amb la *media lingua*, llengua mixta de castellà i quítxua—. En tal cas, el songai hauria emergit pels volts de *Gāwġāw* abans del s. VIII dC a través del contacte entre el món “araboamazic” i poblacions “protosongais” situades a l'est de l'antic Imperi de Ghana (vegeu LANGE 2004). Aquesta forma de songai vernacular hauria tingut com a element mandaic una forma lingüística molt propera morfològicament al soninke. Consegüentment s'hauria desenvolupat una varietat vehicular de songai difosa per regions sahelians (Timbuctu, Agadez) i saharianes (Tabelbala). Encara que no estaria clar si les poblacions d'*Igdalān*, *Dāwšāhak*, *Isāwāyān* van esdevenint lingüísticament songais a partir de la forma vernacular o de la forma vehicular, Nicolai creu que l'adopció del songai hauria precedit l'hegemonia almoràvit a la regió —tot i que ja hi hauria poblacions amazigòfones des de molt abans—; finalment, l'estabilització del songai a la regió s'hauria produït mercès al desenvolupament de l'Imperi Songai (ss. XIV-XV).

¹⁸⁰⁴ Abans dels orígens de l'Imperi Songai, no sembla que la llengua songai fos parlada a l'oest de *Gāwġāw* més que com a *lingua franca*. Segons HUNWICK 2003, p. XXXIII, “mother tongues spoken in these areas were dialects of Soninke and other Manding languages, Berber and Arabic. Prior to the

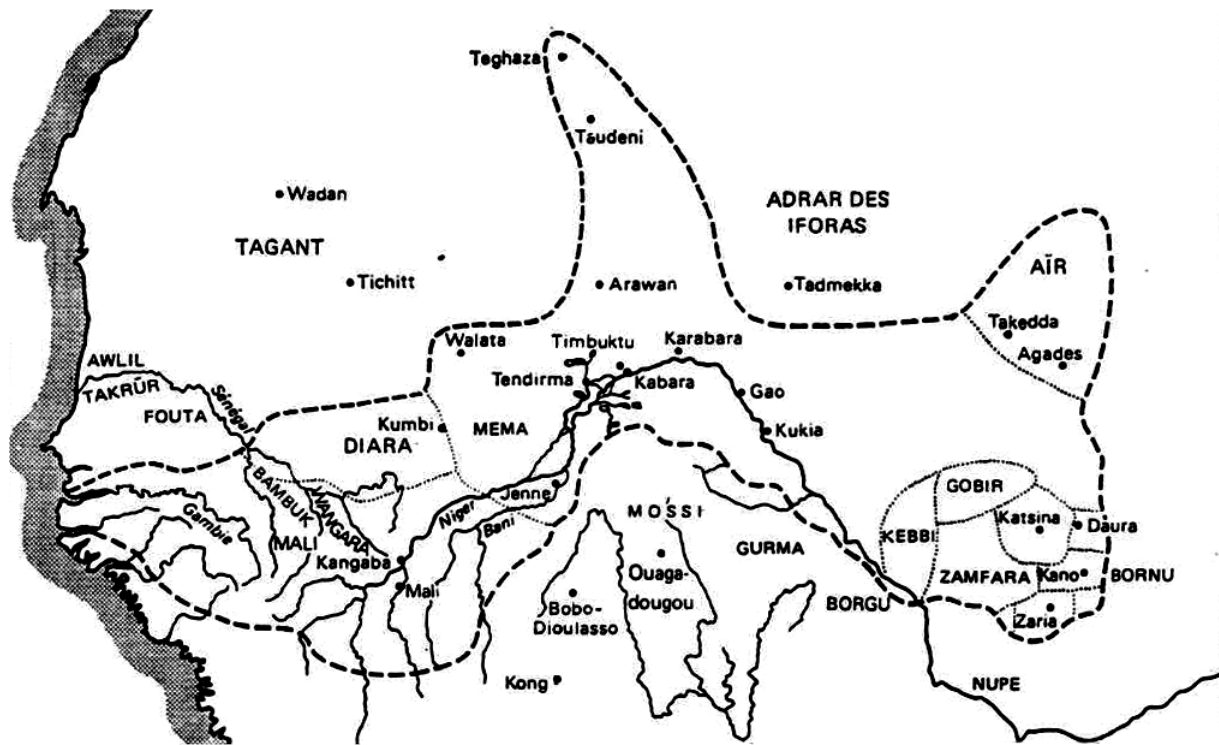

Figura nº 32: L'Imperi Songai a la primeria del s. XVI. Font: CUOQ 1975, p. 27.

11.2.4. El poble nòmada ramader **ful**, parlant d'una llengua de la branca atlàntica septentrional (com el wòlof) de la família nigerocongolesa, ocupa un lloc singular en la geografia humana de tota l'Àfrica occidental per la seva ubiqüitat, de Senegàmbia i Guinea al Sudan i Camerun, sense constituir una majoria ètnica enlloc, potser amb l'excepció de la regió guineana de Futa Jalón. Originaris de regions atlàntiques —segons sabem per llur filiació lingüística—, els fuls s'han anat establint en el decurs dels segles també en regions de l'Àfrica oriental. Malgrat que en algunes regions de Niger els fuls eren presents abans del s. XVIII, sembla que llur arribada a les regions desèrtiques i sahelianes de Niger, on comparteixen actualment espai amb els tuaregs, és força recent¹⁸⁰⁶.

expansion of the Songhay state, Songhay appears to have been mainly spoken along the banks of the Niger and its hinterland from Gao southwards, but for how long we cannot be sure. This distribution pattern centred on the Niger would seem to indicate that the language originally spread into the area through riverine expansion of its speakers. This expansion was apparently from south to north. Such evidence as there is points to a southerly homeland for the Songhay (including the Songhay-speaking Sorko), in the area known as Dendi (meaning, essentially, 'south, downstream') in the south of what is now the Republic of Niger and the extreme north of the Republic of Bénin”.

¹⁸⁰⁵ Sobre els contactes songai-amazic a l'oasi de Tabelbala, vegeu *infra*, VII.10.5.3. Sobre la distribució moderna del songai, vegeu el mapa nº 10.

¹⁸⁰⁶ Sobre la distribució moderna del ful, principalment en contacte amb l'amazic, vegeu el mapa nº 10. Hom pot consultar també el mapa i la fitxa que

11.2.5. El **haussa** és, de les vora 150 llengües de la branca txàdica del *phylum* afroasiàtic, la que gaudeix, de llarg, de major difusió, amb uns trenta-cinc milions de parlants nadius (i uns quinze milions més com a llengua vehicular) sedentaris al nord de Nigèria i al sud del Níger¹⁸⁰⁷. La tradició oral dels hausses i dels tuaregs coincideix a considerar que els habitants originals del massís de l'*Ayər* eren caçadors i agricultors hausses, malgrat que actualment hom els troba en regions més meridionals¹⁸⁰⁸. Entre els segles VI i VIII dC, els hausses, que havien mantingut contactes amb pobles de la meitat nord de Nigèria, establiren una sèrie d'estats poderosos al centre i nord de l'actual Nigèria i a l'est de Níger, que els conferiren, especialment a partir del segle XII, l'hegemonia política de la regió, que han mantingut fins avui dia. En una època de vincles estrets amb els kanuris de la vora del llac Txad (regions de Kànem i Bornu), l'aristocràcia haussa adoptà l'islam al segle XI, i a partir del segle XVI, els hausses adaptaren l'abjad àrab per a escriure la seva llengua¹⁸⁰⁹.

11.3. L'ecosistema lingüístic del Sàhara Central i el Sahel

Malgrat la distribució geogràfica bàsica que hem ofert d'aquestes llengües i que hom pot veure representada al mapa n° 10 —i, en perspectiva diacrònica, en els mapes n° 7, 8 i 9—, convé aclarir que moviments migratoris i relacions comercials han fet que a tota la regió, especialment als oasis del Sàhara i a les ciutats del Sahel, puguem trobar nombrosos d'aquests grups, cadascun amb la seva respectiva llengua, compartint el mateix espai, sovint amb rols diferenciats per a cada grup humà (agricultors, ramaders, artesans, religiosos). L'ecosistema lingüístic saharià¹⁸¹⁰ es caracteritza per unes condicions

n'hem realitzat per al web de Linguamón en el següent enllaç: http://www15.gencat.net/pres_casa_llengues/mapes/mapes.html?idioma=1&start=cercador, s.u. ful.

¹⁸⁰⁷ Vegeu JUNGRAITHMAYR, MÖHLIG & STORCH 2004, pp. 21-25

¹⁸⁰⁸ Vegeu KOSSMANN 2005, pp. 7-8.

¹⁸⁰⁹ Vegeu un report recent sobre el haussa i les llengües txàdiques a SCHUH 2003, pp. 55-60, així com ZIMA 1995. Sobre la distribució moderna del haussa, vegeu el mapa n° 10. Hom pot consultar també el mapa i la fitxa que n'hem realitzat per al web de Linguamón en el següent enllaç: http://www15.gencat.net/pres_casa_llengues/mapes/mapes.html?idioma=1&start=cercador, s.u. haussa.

¹⁸¹⁰ Sobre el funcionament dels ecosistemes lingüístics al continent africà, vegeu DIMMENDAAL 2008. L'autor tipifica i exemplifica casos presos ça i lla que mostren com el medi *condiciona* la interacció entre les llengües, però tampoc *determina* fatalment les alteracions etnolingüístiques: "A combination of climatological changes and changes in subsistence economies led to the spreading, displacement and reduction of language families in Africa as it did in other parts of the world. But the social factors and cultural choices made by humans should not be neglected either" (*op. cit.*, p. 851).

d'habitabilitat molt baixes i per un poblament discontinu dels grups humans, que resideixen als oasis (Tabelbala, Figuig, Gurara, Tuat, Mzab, Wargla, Ghadames, Sokna, Ghat, Gatrun), en regions muntanyoses escampades entre la sorra del desert (*Tasili n Ajjər, Ahəggar, Adɣay ən Fuyas, Ayər, Tibesti, Ennedi, Darfur*) i en regions en què la poca profunditat de la capa freàtica ha permès l'obtenció d'aigua mitjançant *ifālan* (Fazània). A l'est, la vall del Nil i, al sud, el Sahel, a saber les valls del Senegal, del Níger, de l'*Azāway*, la conca del Txad i el massís de Darfur constitueixen les fronteres naturals de l'ecosistema lingüístic saharià. El tipus de relacions que s'estableixen entre les llengües del Sàhara i el Sahel són diferents de les que s'estableixen en l'ecosistema lingüístic mediterrani. Per exemple, podem trobar haussa, tuareg i, fins fa poc, songai a *Agădăz*, kanuri i amazic al sud de Líbia, songai, amazic i àrab magribí a Tabelbala (i prèviament, a Gurara), amazigòfons oasisites a Figuig i arabòfons nòmades als rodals de Figuig, arabòfons oasisites a Tafilalt i amazigòfons nòmades fora dels oasis de Tafilalt, songai, tuareg i ful a *Tinbaktu*, teda-daza i kanuri a l'imperi medieval de Kānem, kanuri i zaghawa entre Ennedi i Darfur i, en fi, ful minoritari però ubic arreu del Sahel¹⁸¹¹. Naturalment, els equilibris lingüístics a la regió han anat variant al llarg de la història, i no sempre és fàcil restituir, malgrat la rica i arrelada tradició oral d'aquests grups i altres indicis de la història externa, la distribució precisa de les llengües del Sàhara i del Sahel a l'antiguitat i a l'alta edat mitjana. No obstant això, un simple cop d'ull als mapes lingüístics de la Mediterrània i el Sàhara dels últims 2.500 anys basten per a percebre el rol mitjancer que ha exercit l'amazic entre els dos ecosistemes lingüístics, el mediterrani i el saharià, gràcies al domini de la veritable barrera natural del món antic i medieval, que no era pas la Mediterrània sinó el Sàhara¹⁸¹².

11.4. El substrat preamazic del Sàhara Central i el Sahel

Pel fet de ser el dialecte amazic que menys ha sofert l'impacte de l'arabització, el tuareg sol ser considerat el dialecte amazic més pur i, consegüentment, ha ocupat un paper central en la reconstrucció protoamaziga¹⁸¹³. Mentre que, en gramàtica, aquest plantejament s'està superant, en la mesura en què s'han pogut verificar nombroses

¹⁸¹¹ Tractem *infra*, § VIII.5.6, els contactes al Sàhara Occidental i la vall del Senegal entre amazic, hassania, wòlof, soninke, ful, serer i bambara, de característiques semblants a les que descrivim per al Sàhara Central.

¹⁸¹² Hem avançat a la Introducció, § 10.2, les raons per les quals l'amazic ha estat la llengua baula entre ambdós ecosistemes lingüístics.

¹⁸¹³ El cas més significatiu d'aquesta centralitat del tuareg en la comparació i la diacronia amaziga és la gramàtica, en tres volums, de PRASSE 1972-1974, que es presenta com un manual de gramàtica tuareg, però que constitueix, de fet, el primer assaig de reconstrucció sistemàtica del protoamazic, en què el tuareg té el paper clarament principal.

innovacions del tuareg en fonologia i en morfologia, en el lèxic amb prou feines s'ha posat en qüestió l'arcaisme i el conservadorisme del tuareg. I hem d'observar que, només per la pertinença a un ecosistema natural diferent del dels dialectes amazics septentrionals, el tuareg ha d'haver divergit considerablement de la resta de varietats amazigues almenys en camps semàntics com la botànica, la zoologia, l'enginyeria hidràulica, les tècniques de caça sahariana i, generalment, en els reflexos lingüístics dels cicles de la natura; en aquest procés de renovellament lèxic, és lícit pensar que el tuareg hagi pogut manllevar fitònims, zoònims i termes de coses típicament saharianes a altres llengües de la regió. Només recentment, M. Kossmann s'ha plantejat seriosament la possibilitat de tractar el substrat de llengües del Sàhara Central i el Sahel en tuareg¹⁸¹⁴. Després d'haver pres en consideració els mots identificats en llengües de la zona, com el haussa, el kanuri, el songai, el teda-daza o el ful, Kossmann crida l'atenció sobre els noms d'estructura $-C_1VnC_2V(C_3)$, que no és troba en noms reconstruïbles per a la protollengua però que, en canvi, sovinteja en nombroses llengües subsaharianes¹⁸¹⁵. El fet que aquests noms no provinguin de cap llengua identificada ha fet concloure a Kossmann que "southern Tuareg (and Tuareg as a whole?) underwent influence from a sub-Saharan language in a period which lies before the borrowing of Hausa and Kanuri terms without addition of the nominal prefix. The list of nouns belonging to the prefix class which have the shape $-C_1VnC_2V(C_3)$ clearly shows that this language cannot have been Hausa or Kanuri. A few terms have equivalents in Songhay, but the great majority have not. [...] One may conclude that there are reasons to assume the early existence of at least one language in this part of the Sahara, which was neither Tuareg nor Hausa. Songhay may have played a side-role, but was probably not the main factor. As both Hausa and Tuareg are known to have been spoken in the region during historical times, it is not impossible that this / these unknown language(s) provided words shared by Tuareg and Hausa"¹⁸¹⁶. Sobre la natura d'aquest presumpte substrat, l'autor remarca que "among these formally defined terms, many refer to cultural elements which one can connect with pre-Tuareg farming and hunting populations: wells, cultivation and storage, arms and traps. Only a few terms refer to herding, and even less to camels. This is remarkable in view of the very large number of herding terms Tuareg possesses, and in agreement with the idea that the raising of camels on a large scale was introduced to the region by the Tuaregs"¹⁸¹⁷.

¹⁸¹⁴ KOSSMANN 2005, pp. 17-22.

¹⁸¹⁵ KOSSMANN 2005 (pp. 17-21) ofereix una llista força extensa de noms d'estructura $-C_1VnC_2V(C_3)$ classificats per camps semàntics.

¹⁸¹⁶ *Ibidem*, 22.

¹⁸¹⁷ *Ibidem*, p. 20.

11.5. Intercanvis lèxics entre l'amazic (generalment tuareg) i altres llengües de la zona sahariana i saheliana

Mentre que la hipòtesi del substrat —constituït versemblantment per diverses llengües— preamazic del nord d'Àfrica —no solament al Sàhara i al Sahel— fa les primeres passes, els contactes, generalment d'adstrat, de l'amazic amb llengües sahelianes¹⁸¹⁸ han estat objecte ja de l'atenció d'alguns lingüistes. Oferim a continuació un estat de la qüestió sobre l'estudi dels intercanvis lèxics —i altres clarícies de tipus sociolingüístic— que impliquen l'amazic amb el haussa, el kanuri, el songai i altres llengües de l'àrea sahariana i saheliana.

11.5.1. Intercanvis lèxics haussa-amazic

Per raons sociolingüístiques —el haussa serveix de llengua vehicular entre els diversos pobles de la regió situada entre la banda oest del llac Txad i la riba est del riu Niger—, el coneixement del haussa està força estès en els tuaregs de Níger, mentre que, inversament, el coneixement de tuareg és rar entre els hausses i els altres grups lingüístics txàdics. A causa d'un bilingüisme que no és recíproc, l'impacte del haussa sobre el tuareg és més important —si més no en època contemporània— que l'impacte del tuareg sobre el haussa. No hi ha encara cap estudi de conjunt sobre els manlleus hausses del tuareg, si bé Kossmann estima que el nombre no deu ser inferior als dos-cents¹⁸¹⁹. L'estudi dels manlleus tuaregs del haussa, en canvi, està molt més desenvolupat. Els treballs de C. Gouffé són meritoris en la mesura en què, quan van ser duts a terme¹⁸²⁰, la diacronia amaziga i txàdica estava molt poc desenvolupada¹⁸²¹; de fet, en aquella època mancaven repertoris lexicogràfics per als parlars tuaregs de Níger i de Mali. Més recentment, N. Skinner, en el seu diccionari etimològic de haussa¹⁸²², tracta nombrosos casos nous de manlleus tuaregs del haussa. La monografia recent que hi ha consagrat Kossmann¹⁸²³ millora en molt, qualitativament i quantitativament —conté 103 manlleus tuaregs segurs en haussa¹⁸²⁴ i 56 de dubtosos¹⁸²⁵—, els treballs previs. En el

¹⁸¹⁸ Aquest és un concepte merament geogràfic, atès que concerneix llengües de famílies lingüístiques diverses.

¹⁸¹⁹ Vegeu una llista amb exemples de manlleus hausses del tuareg a KOSSMANN 2005, pp. 24-25.

¹⁸²⁰ GOUFFÉ 1974 i 1975.

¹⁸²¹ Sobre la comparació txàdica amb finalitats diacròniques, citem, per ordre cronològic, els estudis d'interès gramatical i lèxic de VYICHL 1934, NEWMAN 1977, 1980 i 1990, JUNGRAITHMAYR & IBRISZIMOW 1994, BLAŽEK 1995, ZIMA 1995, STOLBOVA 1995, 1996, 2001 i 2003, JUNGRAITHMAYR 2003, IBRISZIMOW & PORKHOMOVSKY 2003, EHRET 2003, SCHUH 2003a, *idem* 2003b i COSPER & GITAL 2004.

¹⁸²² SKINNER 1996.

¹⁸²³ KOSSMANN 2005.

¹⁸²⁴ *Idem*, pp. 86-118.

marc de la present recerca són especialment interessants els manlleus que podrien remuntar a l'antiguitat. Kossmann ha pogut establir tres manlleus antics:

(1) *ràak'umii* < **lāqum(i)* 'dromedari'. Les enormes dificultats que presenta l'etimologia del nom del dromedari en amazic no qüestionen el fet que en haussa el mot hagi estat pres de l'amazic¹⁸²⁶. El mot no pot haver estat pres de cap de les formes tuaregs conegudes —sobretot *aḷəm* (*tāwəlləmmədt*, *tāyərt*, *tahāggart*, *tadyaq*, Ghat) i *aylam* (només en els parlars tuaregs de Níger i Burkina Faso)—, sinó que és reflex de la forma coneguda a la resta de dialectes, *aly^wm*. Això no obstant, en la mesura en què es desconeix la cronologia del canvi *ly* > *l* en tuareg, no es pot excloure un manlleu del tuareg anterior a aquest canvi fonètic¹⁸²⁷.

(2) *ragāmaa* 'cabestre' ('halter for horse') < **l(ǎ)gV̄m* 'regnes'¹⁸²⁸. En els dialectes amazics trobem *algam* (cabilenc), *algamu* (taixelhit medieval), *algam* (Wargla), *alāgom* (tuareg). Es constata que, quan el mot ha estat novament manllevat en una època més recent d'un dialecte amazic identificable (el tuareg), el tractament fonètic és el normal de la majoria d'amaziguismes del haussa: *algāmii* < *alāgom*¹⁸²⁹.

(3) *dak'àshii* < **dāqās* 'calostre'¹⁸³⁰. En els dialectes amazics trobem *edāyās* (tuareg), *adys* (tamaziyt i cabilenc), etc.¹⁸³¹

En tots tres casos no hi ha rastre del prefix d'estat dels noms amazics que trobem sistemàticament, a les fonts àrabs medievals; igualment, hi opera en haussa una llei **l* > *r* —que no opera en els arabismes del haussa, també nombrosos, d'introducció més recent que la dels amaziguismes antics— i una correspondència altrament desconeguda *k'* (oclusiva ejectives)¹⁸³² : *y* —en èpoques més recents *y* amaziga passa a *k* o *g* en haussa—. En raó d'aquests tres arguments, Kossmann conclou que aquests tres amaziguismes del haussa són

¹⁸²⁵ *Ibidem*, pp. 118-147.

¹⁸²⁶ KOSSMANN 2005, pp. 41-43, 54 i 193. Sobre l'origen del nom amazic del 'dromedari' i la difusió a altres llengües del Sahel com el soninke, el kanuri, el ngizim i el buduma, vegeu *supra*, § I.3.1.3.

¹⁸²⁷ Vegeu KOSSMANN 2005, p. 54.

¹⁸²⁸ És possible que l'amazic l'hagi pres del llatí *līgāmēn*. Vegeu KOSSMANN 2005, pp. 117-118.

¹⁸²⁹ KOSSMANN 2005, p. 95, n° 32.

¹⁸³⁰ Vegeu KOSSMANN 2005, p. 116, n° 98.

¹⁸³¹ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, pp. 364-365.

¹⁸³² El haussa no coneix consonants uvulars (cf. JUNGRAITHMAYR, MÖHLIG & STORCH 2004, pp. 37-40), per la qual cosa és raonable pensar que la /k'/ dels mots hausses per a 'dromedari' i 'calostre' puguin venir d'una */q/ paleoamaziga, però, com la natura fònica d'aquest fonema paleoamazic no és segura, remetem a la discussió que en fem *infra*, § IX.2.8.5.

anteriors al gruix d'amaziguismes del haussa (visiblement presos del dialecte tuareg) i a la influència de l'àrab en el haussa¹⁸³³. Per al nom del dromedari, si més no, el *terminus post quem* és la introducció de l'animal al nord d'Àfrica (a la primera meitat del Primer Mil·lenni aC)¹⁸³⁴, i el *terminus ante quem*, circa 1000 dC, tenint en compte el tractament fonètic i l'extensió a altres llengües txàdiques¹⁸³⁵. Aquestes dades quadren força bé amb el que coneixem, per la present recerca, del lèxic paleoamazic¹⁸³⁶. És molt probable, doncs, que tots tres manlleus remuntin a l'antiguitat, si bé en una època difícil de precisar.

Finalment, alguns autors han volgut explicar certes coincidències lèxiques entre el haussa (com a llengua txàdica) i l'amazic atenent la pertinença comuna al *phylum* afroasiàtic. Però no sembla raonable cercar-hi correspondències fora d'un lèxic molt bàsic, i fins i tot en aquest àmbit les dificultats per a establir correspondències satisfactòries són enormes¹⁸³⁷. Però el tractament fonètic de les correspondències, així com l'esfera semàntica, haurien de permetre distingir els manlleus (en un sentit i en l'altre i en diverses èpoques) dels mots d'herència afroasiàtica¹⁸³⁸.

11.5.2. Intercanvis lèxics kanuri-amazic

Malgrat que l'estudi dels intercanvis lèxics kanuri-amazic no està gens desenvolupat, indirectament en tenim constància gràcies a alguns amaziguismes del haussa que, pel tractament fonètic i alguns indicis externs, podem assumir hi han pervingut a través del kanuri.

(1) *debina*, *difúno* 'dàtil' < **tīβaynī* 'idem'. Del kanuri va passar al haussa *dabiinò*¹⁸³⁹. Vycichl va mostrar que el nom del dàtil en amazic, *tiyni* (a Ghadames *aβena*), és d'origen egipci¹⁸⁴⁰. La conservació de la labial protoamaziga i paleoamaziga **β* (conservada com a tal només a Ghadames i a Augila)¹⁸⁴¹ del mot en kanuri planteja dues explicacions alternatives: o bé el mot va passar al kanuri en un moment antic en què el timbre de la /*β*/ es conservava generalment en amazic; o bé el mot ha estat manllevat en èpoques més recents

¹⁸³³ KOSSMANN 2005, p. 42.

¹⁸³⁴ Vegeu *supra*, § I.3.1.3.

¹⁸³⁵ KOSSMANN 2005, p. 54.

¹⁸³⁶ Vegeu *infra*, § IX.8.2.

¹⁸³⁷ Vegeu les consideracions que hi fem *infra*, § IX.8.1.

¹⁸³⁸ En la mesura en què la fonologia del prototxàdic no està satisfactòriament establerta, les correspondències lèxiques que impliquen el txàdic són, encara a hores d'ara, fràgils. Citem, no obstant això, els estudis sobre els continuadors afroasiàtics de l'amazic i el txàdic de GOUFFÉ 1974 (pp. 361-362), RÖSSLER 1979b i BYNON 1984.

¹⁸³⁹ SKINNER 1996, p. 38 i KOSSMANN 2005, pp. 68-70.

¹⁸⁴⁰ Vegeu *supra*, § I.3.1.1.

¹⁸⁴¹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.1.2.

d'alguna regió del sud de Líbia (entre Fazània i Gatrun) en què es conserva el timbre original de /β/, on és sabut que els kanuris tingueren una presència important fins al s. XIX¹⁸⁴².

- (2) *ruwo* 'escriure' < **V(?)rVβ* 'idem'. Del kanuri va passar al haussa *rúbuutáa* 'idem'¹⁸⁴³. En els dialectes amazics trobem generalment *ari*, *ara*, *aru*, i només en el parlar del Ghadames *orəβ* i en el d'Augila *arəβ* es conserva la bilabial original. En kanuri, la *w* intervocàlica prové d'una antiga *b*¹⁸⁴⁴. Com en el cas del nom del dàtil, tant podria ser que el mot passés al kanuri en un moment antic en què el timbre de la /β/ es conservava generalment en amazic com que hagués estat manllevat en l'època dels inicis de la islamització dels kanuris d'alguna regió del sud de Líbia, tenint en compte que la introducció de l'islam va fomentar els usos escripturaris a la regió.
- (3) *kəra-* 'llegir' < *yr* (en tuareg *ǎyru*) 'cridar algú pel nom', 'invocar', 'llegir en veu alta', 'llegir', 'estudiar'. Del kanuri va passar al haussa *kárantáa* 'llegir'¹⁸⁴⁵. Malgrat que no es pot descartar que en amazic el verb sigui d'origen semític (hebreu¹⁸⁴⁶, púnic o àrab), en kanuri és més plausible, en base al tractament fonètic, que provingui de l'amazic més que no pas de l'àrab¹⁸⁴⁷. Si tenim en compte, a més a més, que el verb 'escriure' en kanuri és d'origen més clarament amazic, és més raonable que també la noció de 'llegir' ho sigui.
- (4) *nallé* 'alquena' < *ənəlla* 'idem'. En amazic trobem el mot sota dues formes radicals, aparentment metatètiques: d'una banda, $\sqrt{n(h)l}$, testimoniada en tot l'àmbit tuareg, com ara *Ayər ənəlla*, *Adɣay ǎnhalla*, etc.; d'altra banda, \sqrt{ln} , testimoniada a Ghadames *alǎn* i en zenaga *eğenna*. Del kanuri va passar al haussa *lállee*, 'idem'¹⁸⁴⁸. El kanuri és clar que va pendre el mot del tuareg¹⁸⁴⁹.

Els amaziguismes del kanuri —encara que fins ara estudiats només en la mesura en què el kanuri ha servit de mitjancer per a

¹⁸⁴² KOSSMANN 2005, pp. 69-70. Vegeu també *supra*, § 11.2.1.

¹⁸⁴³ KOSSMANN 2005, pp. 72-73. Cf. JUNGRAITHMAYR, MÖHLIG & STORCH 2004, p. 303, s.u. *rúbuutáa*.

¹⁸⁴⁴ KOSSMANN 2005, p. 72.

¹⁸⁴⁵ KOSSMANN 2005, pp. 73-74. Cf. JUNGRAITHMAYR, MÖHLIG & STORCH 2004, p. 289, s.u. *kárantáa*. A més de les raons formals, hi ha una raó semàntica per a descartar que sigui, en haussa i en amazic, un mot d'herència afroasiàtica, car en amazic mostra un gran descabdellament semàntic, mentre que en haussa no deriva de cap noció prèvia.

¹⁸⁴⁶ Sobre la possibilitat que en amazic sigui un hebraisme, vegeu *supra*, II.12.4.6.

¹⁸⁴⁷ Cf. KOSSMANN 2005, p. 74.

¹⁸⁴⁸ Cf. JUNGRAITHMAYR, MÖHLIG & STORCH 2004, p. 296, s.u. *lállee*.

¹⁸⁴⁹ KOSSMANN 2005, pp. 70-71.

aquests termes entre l'amazic i el haussa— apunten a uns contactes lingüístics sens dubte no recents entre poblacions parlants d'amazic i de kanuri. Però tant la cronologia com l'indret d'aquests contactes són de difícil determinació. Kossmann suggereix com a hipòtesi que els contactes van poder tenir lloc a la Líbia meridional (Fazània i regions veïnes) als inicis de la islamització de la regió durant els temps de l'imperi de Kànem¹⁸⁵⁰, és a dir en algun moment de l'edat mitjana anterior al s. XIV, sense més precisions. Però, a diferència dels amaziguismes del haussa, no sembla que puguin remuntar a l'antiguitat. De tota manera, una recerca específica dels contactes lingüístics amazic-kanuri hauria de permetre trobar-hi alguns intercanvis lèxics almenys de l'alta edat mitjana.

11.5.3. Intercanvis lèxics songai-amazic

11.5.3.1. Songai septentrional: una llengua mixta amazigosongai?

Els intercanvis lèxics songai-amazic han atret recentment l'atenció d'alguns estudiosos, principalment de R. Nicolaï¹⁸⁵¹. La presència tan nombrosa d'amaziguismes d'origen tuareg en el songai septentrional —parlat a la regió del Sahel que hi ha entre *Mənəka* i *Agădăz*, al sud de la vall de l'*Azăway*— va fer pensar a P. F. Lacroix, pioner en l'estudi de la lexicografia d'aquest conjunt dialectal als anys 70 i 80 del s. XX, que es tractava d'una "llengua mixta"¹⁸⁵². Es desconeix el moment en què les poblacions d'aquesta regió del Sahel, de llengua autòctona amaziga, van adoptar el songai vehicular fins al punt de fer-lo vernacular —o, dit altrament, quan la *lingua franca* songai va esdevenir llengua de transmissió intergeneracional—, tot introduint-hi un gros fons lèxic de la llengua d'origen. Puix que els amaziguismes provenen manifestament d'un dialecte amazic ben definit, en aquest cas el tuareg, sembla que no hi ha lloc per a remuntar a l'antiguitat el moment d'aquest singular procés de substitució lingüística. De ben segur que els contactes posats de manifest per R. Nicolaï per al songai septentrional no són els únics, ni els més antics, que aporten clàries de contactes lingüístics entre poblacions amazigues i songais a la corba del Níger, però desconeixem l'existència d'estudis menats en regions altres que la situada entre *Mənəka* i *Agădăz*.

¹⁸⁵⁰ KOSSMANN 2005, p. 75.

¹⁸⁵¹ Citem sobretot els treballs de NICOLAÏ 1990 i 1995.

¹⁸⁵² A partir de 1.100 mots del diccionari de tasawaq (el dialecte menys amaziguitzat del songai septentrional), es pot observar que el 48% del lèxic és amazic (tuareg), el 30% songai (que cobreix la major part del vocabulari bàsic, però) i la resta entre haussa i àrab (NICOLAÏ 1990, p. 149). Segons Nicolaï, el songai septentrional "résulte de la vernacularisation d'une forme véhiculaire de la langue au sein d'une population berbère qui a cessé d'entretenir des contacts étroits avec le milieu songhay" (NICOLAÏ 1990, p. 147).

11.5.3.2. El kora-n-die de Tabelbala

El Sahel no és l'únic indret en què s'han palesat contactes lingüístics songai-amazic. A l'oasi de Tabelbala (*Tablbalt*), al sud-est de Tafilalt¹⁸⁵³, a la regió desèrtica de l'*Erg er-Raoui*, M. Tilmatine ha posat de relleu l'existència d'un dialecte songai septentrional —conegut com a *kora-n-die* 'la llengua del poble'— extremadament amaziguitat¹⁸⁵⁴. A Tabelbala, el *kora-n-die* coexisteix amb l'amazic —força minoritzat avui dia— i l'àrab magribí¹⁸⁵⁵. Els amaziguismes del *kora-n-die* revelen un influx doble: d'una banda, de tipus zenata —al qual pertany l'amazic parlat als oasis veïns de Gurara¹⁸⁵⁶—; d'altra banda, del parlar tamaziyt meridional —doncs, "senhaja"— dels nòmades *Ayt Ètta* que van instal·lar-s'hi al s. XVIII procedents del massís de *Syru*¹⁸⁵⁷, llur *Urheimat*. De resultes de l'estudi de M. Tilmatine, hom s'ha demanat sobre l'origen de la implantació aïllada del songai en una contrada tan septentrional (un oasi d'uns 12.000 habitants a uns 225 km al sud-est de Sijilmassa). Tot recentment, M. Kossmann ha mostrat que el parlar amazic de Tabelbala, juntament amb el dels oasis de Gurara i del de Tuat (extingit al llarg del s. XX)¹⁸⁵⁸, pertany a un subgrup zenata molt proper al dels dialectes de l'Atlas Saharià i dels *Iyrman n Iffus* (o muntanyes dels *Ksour* oranesos), al qual pertany el parlar de l'oasi de Figuig¹⁸⁵⁹. Kossmann ha observat que en l'amazic de Gurara —on no es parla songai, a diferència de Tabelbala— hi ha dos trets fonètics que no tenen ressò enlloc més de Tamazga —en tot cas com a isoglosses— que podrien ser deguts a la influència del songai septentrional: es tracta, d'una banda, de la vocalització, faringalització o laringalització de la *r* implosiva (p. ex. *targa* 'rec' > *t'ahga*)¹⁸⁶⁰; i, d'altra banda, la palatalització no condicionada de les oclusives dentals (ens serveix el mateix exemple *targa* > *t'ahga*)¹⁸⁶¹. Tots dos fenòmens es constaten en songai septentrional, i particularment en el *kora-n-die*. Aquesta constatació emmena a pensar, com a hipòtesi més versemblant, que un parlar songai semblant al de Tabelbala era present també als oasis de Gurara i al nord de Tuat i que, quan els parlants de songai de Gurara i el nord de Tuat adoptaren l'amazic, hi aplicaren els trets fonètics

¹⁸⁵³ Vegeu-ne la localització al mapa n° 14.

¹⁸⁵⁴ TILMATINE 1996.

¹⁸⁵⁵ TILMATINE 1996, p. 167.

¹⁸⁵⁶ Sobre l'amaziguitat de Gurara, vegeu *infra*, VII.10.5.1.

¹⁸⁵⁷ TILMATINE 1996, p. 169. Vegeu *ibidem* (pp. 190-191) una llista d'amaziguismes del songai de Tabelbala, on es poden observar les adaptacions fonètiques i morfològiques dels manlleus. És notable que, malgrat que es tracta de dues llengües tipològicament tan diferents —per raons genealògiques—, els amaziguismes es poden identificar perfectament.

¹⁸⁵⁸ Sobre l'amaziguitat de Tuat, vegeu *infra*, VII.10.5.2.

¹⁸⁵⁹ KOSSMANN 2004, pp. 53-54. Sobre l'amaziguitat de Figuig i dels *Iyrman n Iffus*, vegeu *infra*, VII.10.6.

¹⁸⁶⁰ KOSSMANN 2004, pp. 54-55.

¹⁸⁶¹ KOSSMANN 2004, pp. 55-58.

assenyalats¹⁸⁶². Atès que l'Imperi Songai no va atènyer mai regions tan septentrionals com Gurara o Tabelbala, es fa difícil esbrinar com s'hi implantà la llengua songai. Kossmann hi ha esbossat tres hipòtesis possibles, de les quals cap sembla que s'imposi: en primer lloc, el songai dels oasis del Gran Erg Occidental podria provenir dels esclaus parlants de songai septentrionals originaris del Sahel; en segon lloc, el songai podria haver-se implantat als oasis del Gran Erg Occidental de resultes del pes del comerç songai durant l'edat mitjana; en tercer lloc, el songai hi estaria implantat des de l'antiguitat, de manera que l'amazic s'hauria establert a Gurara i Tabelbala amb posterioritat. El cert és que l'origen de les poblacions amazigòfones (en la seva gran majoria) negres agricultores no esclaves dels oasis saharians, coneguts com a *ihrđann* no és pas segur¹⁸⁶³, com hem vist més amunt¹⁸⁶⁴. La tercera hipòtesi em sembla la menys probable pel fet que suposaria una separació prehistòrica del songai septentrional, ço que, d'acord amb la certa unitat que mostren els diferents dialectes songais, no és versemblant. Tinguem present, a més a més, que no són solament negres els qui parlen *kora-n-die* a Tabelbala, de manera que s'han d'anteposar els factors socioeconòmics a l'explicació d'una "reliquia ètnica". La segona tampoc és gaire seductora pel fet que l'ús vehicular del songai com a llengua comercial a penes ha transcendit, vers el nord, la vall del Níger, i difícilment es pot admetre que el songai s'hagués imposat entre parlants originàriament no songais en alguns oasis més propers de Tafilalt que del Níger a causa del seu rol de *lingua franca*. La primera explicació ens sembla la més versemblant, però amb matisos: No cal que el parlants de *kora-n-die* siguin descendents de songais de soca —siguin esclaus o simplement immigrants—; el songai pot haver estat fomentat pels esclavistes nord-africans (àrabs i amazics) com a *lingua franca* per a tot de gent saheliana de diverses llengües (txàdiques, nilosaharianes, mandaiques, gur, atlàntiques), que l'haurien criollitzat, amb un pes considerable de lèxic amazic.

11.5.4. Intercanvis lèxics entre l'amazic i el teda-daza

Sorprèn que manquin estudis específics dedicats als intercanvis lèxics entre l'amazic i el teda-daza, tenint en compte l'antiguitat dels contactes lingüístics entre poblacions amazigues i tubus, tenint en compte que els tubus són el més septentrional de tots els pobles "subsaharians" que han interactuat històricament amb amazics. Hem vist ja que les fonts ibadites al·ludeixen a vincles a l'alta edat mitjana entre els amazics de Nefussa (a Tripolitània) i els tubus i kanuris de Kànem¹⁸⁶⁵.

¹⁸⁶² KOSSMANN 2004, pp. 59-60. L'autor hi assenyala, a més a més, un mot *abangu* per a 'cap' d'origen songai en tres oasis de Gurara (*ibidem*, p. 60).

¹⁸⁶³ Cf. KOSSMANN 2004, pp. 61-62.

¹⁸⁶⁴ Vegeu *supra*, § 2.2.

¹⁸⁶⁵ Vegeu *supra*, § III.12.2.2. Vegeu també el testimoniatge d'al-Ya'qūbī a propòsit de Kawar al s. IX *infra*, § 13.1.

11.5.5. Intercanvis lèxics ful-tuareg

No és infreqüent que poblacions fuls coneguin el tuareg¹⁸⁶⁶. Ara bé, tenint en compte que l'arribada de fuls a la vall de l'*Azāway*, procedents de l'Àfrica occidental, no és gaire antiga (encara que anterior al s. XVIII), no sembla que puguem remuntar a l'antiguitat la situació de contactes lingüístics que s'observa avui entre els fuls i els tuaregs.

11.6. Conclusions

L'estudi dels intercanvis lèxics amazic-haussa ha posat de manifest, tant pel tractament fonètic dels manlleus com per raons externes, l'existència d'almenys tres amaziguismes del haussa que podrien remuntar a l'antiguitat. D'altra banda, alguns amaziguismes del kanuri podrien remuntar a l'alta edat mitjana, o almenys al tombant de mil·leni. Per al teda-daza, el grup lingüístic dels tubus, amb els quals sabem que les poblacions amazigues del Sàhara Central es relacionaren estretament des d'èpoques força reculades, manquem d'estudis lingüístics i ens hem de conformar, de moment, amb alguna al·lusió escadussera de cronistes ibadites sobre el bilingüisme entre l'amazic i el teda-daza (o el kanuri) d'alguns prohoms ibadites de l'alta edat mitjana. De contactes lingüístics amazic-songai, que podem donar per segurs d'ençà de la baixa edat mitjana, no tenim pistes que ens permetin fer-nos a la idea de la natura de les relacions que pogueren mantenir les poblacions que parlaven ambdues llengües o grups lingüístics a l'antiguitat; probablement, la determinació d'aquesta qüestió contribuiria a treure l'entrellat de la mateixa emergència del songai com a llengua vehicular regional. Pel que fa al ful, no sembla haver compartit espais lingüístics amb l'amazic dels tuaregs fins a èpoques recents i, per tant, no sembla que la natura dels contactes amazic-ful pugui subvenir-nos en l'estudi de l'antiguitat de l'amaziguitat del Sàhara Central i el Sahel.

La informació que forneixen aquests manlleus, bé que encara amb algunes incerteses, té un pes que no té cap altra font per al coneixement de l'antiguitat de la llengua amaziga al Sàhara Central i al Sahel, i és que permet identificar amb força probabilitat mots d'origen amazic a través del tractament fonètic del manlleu que opera en cadascuna de les llengües manllevadores en cada període de la seva història, de manera que també permet establir, encara que de manera poc precisa, la cronologia relativa dels manlleus. Però no per això subestimem altres fonts, com ara la rica tradició oral dels hausses, songais, kanuris, fuls, tubus, *ihrdann*¹⁸⁶⁷ i, és clar, dels propis tuaregs,

¹⁸⁶⁶ KOSSMANN 2005, p. 23.

¹⁸⁶⁷ "Il ne faut pas confondre les coutumes et les pratiques de ces Noirs avec celles des 'marabouts', devins et magiciens de tradition judéo-arabe,

així com les notícies dels historiadors àrabs medievals i altres fonts externes de diversa mena. Aquestes fonts, que ofereixen sovint interessants referències a tal o tal poble que parla tal o tal llengua, permeten refermar uns contactes ja establerts, encara que sigui tan migradament, sobre la base d'una identificació estrictament *formal*, a saber la dels manlleus. Esperem que no s'aturi l'important avenç en l'estudi dels contactes lingüístics que impliquen l'amazic amb la resta de llengües de l'ecosistema lingüístic saharià i sahelià que està significant la recerca tot just encetada per M. Kossmann. A manca d'altres fonts que trobem per a contrades amazigòfones properes a la Mediterrània —com les glosses de mots paleoamazics en fonts grecolatines, entre d'altres—, els amaziguismes de les llengües del Sàhara i el Sahel poden esdevenir l'indici més ferm per a establir l'antiguitat de la implantació de poblacions amazigòfones en aquesta regió.

12. Fonts literàries grecolatines sobre Fazània i el Sàhara Central

Heròdot és el més antic i important historiador a fer-se ressò dels garamants i d'altres pobles situats al sud de Fazània. Els historiadors i geògrafs que van escriure entre els ss. V aC i I dC no afegeixen res d'interès a les referències d'Heròdot. Hem d'esperar fins a Plini el Vell per a trobar al·lusions sobre els garamants que aportin noves dades, especialment topònims. Són igualment d'interès toponímic els passatges dedicats a Fazània per Ptolomeu (s. II dC) (4, 3-6 i 12)¹⁸⁶⁸.

(1) Heròdot (s. V aC), *Història*, 4, 184 (corpus, § 2.7).

(2) Plini el Vell (s. I dC), *Història natural*, 5, 35-38 (corpus, § 15.7). Report de l'expedició de *Cornelius Balbus* contra els garamants (21-20 aC). Estudiad per l'interès toponímic *supra*, § 4. Vegeu també corpus, § 15.6.

(3) Joan de Biclar, (darrer del s. VI dC), *Cronicó*, “*Anno III Iustini Imperii*” (corpus, § 59.1).

méditerranéenne et andalouse [...]. Bien que beaucoup de croyances puissent se recouvrir et s'interpénétrer, nous pensons que le fonds saharien a une essence africaine qui lui est propre depuis plusieurs millénaires. Malgré les travaux extrêmement détaillés de Mme V. Pâques et inspirés de Marcel Griaule chez les Dogons du Mali, l'étude des systèmes de croyances propres aux Haratines, autochtones sahariens, probablement derniers héritiers des Têtes rondes de la préhistoire, reste à entreprendre” (GAST 2000a, p. 3419).

¹⁸⁶⁸ Vegeu a DANIELS (1970, p. 16) un report sumari de les fonts clàssiques sobre Fazània.

13. Fonts literàries àrabs sobre Fazània i el Sàhara Central

Les fonts literàries àrabs que concerneixen *al-bilād as-Sudān* han estat recollides per J. Cuoq, que aplega textos de setanta-dos autors que van del s. VIII al s. XVI dC¹⁸⁶⁹. Ens interessen alguns fragments d'aquests textos en la mesura en què reporten informacions lingüístiques que poden ser útils per a l'antiguitat.

- (1) “Au-delà de Zawīla, à quinze jours de marche, on rencontre la ville de Kawār. La il y a une population musulmane de toute provenance, en majorité berbère, assurant la traite des Sūdān” (al-Ya‘qūbī, s. IX dC, trad. Cuoq 1975, p. 49, § 19). *Kawār* es trobava a prop de l'altiplà de Jadu, a l'est del Tenere¹⁸⁷⁰.
- (2) “Entre les Madāsa du côté nord, le long du désert, il y a un groupement appelé les Baḡāma. Ce sont des Berbères, des nomades, qui ne se fixent pas dans un lieu. Ils font paître leurs chameaux sur la rive d'un fleuve qui vient du côté de l'orient et se déverse dans le Nil. Il y a chez eux beaucoup de lait; ils en font leur nourriture” (al-Idrīsī, s. XII dC, trad. Cuoq 1975, pp. 136-137, § 212). Els *Madāsa* són, segons al-Bakrī, una tribu amaziga senhaja que vivia als voltants de *Ra's-al-Mā'*, ciutat situada a l'est de *Tinbaktu*, en la ruta de l'unia amb *Iwalatān*¹⁸⁷¹. Hom està d'acord que aquests *Baḡāma* són tuaregs, i és molt probable que siguin els *Bardāma* d'Ibn Baṭṭūta (s. XIV dC): “Les *Bardāma* sont une tribu des Berbères [...] Les caravanes ne voyagent (à travers leur territoire) que sous leur protection et la femme chez eux joue sur ce point un plus grand rôle que l'homme. Ce sont des nomades qui n'ont pas de résidence. [...] Les femmes des *Bardāma* sont les plus parfaites en beauté, les plus extraordinaires dans leur extérieur, d'une blancheur sans mélange et d'une forte corpulence [...] Quiconque veut se marier avec elles doit demeurer avec elles dans le lieu le plus rapproché de leur contrée et ne doit pas dépasser avec elles Kawkaw ou Iwālātan”¹⁸⁷².
- (3) “Les Baḡāma sont des Berbères noirs; le soleil a brûlé leur peau et changé leur couleur; leur langue est berbère. C'est une population nomade [...] Un voyageur digne de foi, qui avait parcouru le pays des Sūdān pendent près de 20 ans, a raconté le fait suivante: pénétrant dans cette région, c'est-à-dire celle des Baḡāma, il observa un de ces

¹⁸⁶⁹ Cuoq 1975. No hem consultat LEVTZION & HOPKINS 1981, realitzat aparentment amb el mateix objectiu.

¹⁸⁷⁰ Vegeu el mapa *supra*, § 11.2.1.

¹⁸⁷¹ Vegeu Cuoq 1975, p. 136, n. 1.

¹⁸⁷² Trad. Cuoq 1975, p. 317.

Berbères, qui marchait avec lui dans un terrain sablonneux, désert, sans trace d'eau ou de quoi que ce soit; il vit le Berbère prendre une poignée de terre, l'approcher de son nez, la flairer et, souriant, dire aux gens de la caravane: 'Arrêtez-vous, l'eau est là'. La caravane s'arrêta à cet endroit; on déposa les bagages et on entrava les chameaux pour les laisser paître. Alors le Berbère se dirigea vers un endroit et dit: 'Creusez ici'. On creusa à cet endroit moins d'une demi-brasse quand sortit une eau abondante et douce" (al-Idrīsī, s. XII dC, trad. CUOQ 1975, pp. 138-139, § 218). Remarquons que l'amaziguitat dels *Baḡāma* ve definida per al-Idrīsī no pas en base a llur aspecte físic —es tracta d'amazics colrats pel sol— sinó en base a llur llengua. D'altra banda, l'habilitat per a la localització d'aigua procedent de capes freàtiques poc fondes és característica dels tuaregs.

- (4) "Au territoire des Zaḡāwa fait suit le territoire du Fezzan, où sont les villes de Djarma et de Tasāwa. Les Sūdān appellent Tasāwa Djarma la petite. Ces deux villes sont proches l'une de l'autre: entre elles il y a environ une étape ou même moins; en grandeur et en population elles se valent. On y boit de l'eau de puits. Il y a des palmiers. On y cultive le sorgho et l'orge" (al-Idrīsī, s. XII dC, trad. CUOQ 1975, pp. 152-153, § 242). En època romana, Tasāwa, al sud de Gārama, era anomenada *Thapsagum*¹⁸⁷³.
- (5) "Pour qui va (dans le Fezzan), il y a de Tasāwa à cette mine environ trois étapes; de la ville de Tasāwa à une tribu des Berbères vers l'Orient, il y a environ 12 jours. On appelle cette tribu Azqār; ce sont des nomades, avec beaucoup de chameaux et du lait en abondance. Ce sont des gens braves, forts, courageux, redoutables, mais pacifiques avec les pacifiques et agressifs avec qui leur suscite des difficultés. Ils transhument au printemps et en été autour de la montagne appelée Ṭanṭanuh [...] Les gens d'Azqār sont, rapporte-t-on, du Magrib al-Aqṣā'. Ils sont les plus instruits dans la connaissance de l'écriture (*ḥatt*) attribuée au prophète Daniyāl. On ne connaît pas dans le pays des Berbères, aux fractions si nombreuses, de tribu plus versée dans cette écriture que celle des Azqār" (al-Idrīsī, s. XII dC, trad. CUOQ 1975, pp. 153-154, §§ 243-245). Els Azqār són tuaregs *Kel Ajjār*¹⁸⁷⁴. La localització de la muntanya de Ṭanṭanuh és incerta, si bé Cuoq suposa que devia trobar-se al vessant sud-oest del massís del Tibesti¹⁸⁷⁵. Segons Ibn

¹⁸⁷³ Vegeu CUOQ 1975, p. 152, n. 3. Vegeu *supra*, § 4.2.20.

¹⁸⁷⁴ Vegeu CUOQ 1975, p. 153, n. 3. Sobre les habilitats escripturàries dels tuaregs, vegeu *supra*, § 3.

¹⁸⁷⁵ Vegeu CUOQ 1975, p. 155, n. 3.

Sa'īd (s. XIII dC), “ce sont des Berbères musulmans, les plus habiles des hommes dans la divination par l'écriture sur le sable”¹⁸⁷⁶.

- (6) “Dans le nord du pays de Māli, il y a des tribus Berbères qui sont blancs et qui sont sous son pouvoir. Ce sont: les Yatanšir, les Šaġarāsan, les Maddūsa et les Lamtūna” (*Masālik al-abšār fi mamalik al-amšār*, s. XIV dC, trad. CUOQ 1975, p. 265, § 436). Recordem que l'Imperi de Mali va atènyer la seva màxima extensió a mitjan s. XIV¹⁸⁷⁷, és a dir contemporàniament als fets que reporta l'autor de *Masālik al-abšār fi mamalik al-amšār*. Sobre la identitat d'aquestes tribus, la majoria versemblantment tuaregs, amb l'excepció dels *Lamtūna*¹⁸⁷⁸, vegeu CUOQ 1975, p. 265, n. 3.
- (7) “Le pays des Sūdān compte aussi trois rois indépendents, musulmans blancs, appartenant (à la race) berbère: le sultan d'Air, les sultan de Damūšūh et le sultan de Tādmakka. Ces trois rois musulmans blancs sont dans la région du sud-ouest comprise entre le Barr al 'Adwa, empire du sultan Abū 'l-Ḥasan, et le pays de Māli avec ses dépendences. Chacun de ces rois est indépendant; aucun n'a autorité sur l'autre. Le plus puissant d'entre eux est celui de l'Air. Ce sont des Berbères et leur manière de se vêtir est à peu près celle des Maghrébins. [...] Al-Zawāwī m'a raconté que ces Berbères ont des montagnes cultivées qui ont des fruits en abondance. [...] Leur principale ressource est dans les bêtes de somme” (*Masālik al-abšār fi mamalik al-amšār*, s. XIV dC, trad. CUOQ 1975, p. 284, §§ 472 i 473). Es desconeix la localització de *Damūšūh*. De tota manera, sembla clar que es tracta de poblacions amazigues del nord de Níger actual.

14. Conclusions

L'escassetat de textos literaris grecolatins que donin notícies lingüístiques valuoses, d'una banda, i l'absència de glosses o mots inequívocament paleoamazics citats per les fonts clàssiques, d'altra banda, ens obliguen a donar més importància de l'habitual —per exemple, en el cas de la Cirenaica, Tripolitània, Bizacena, Zeugitana o Numídia— a altres tipus de fonts i de dades a fi de determinar l'antiguitat de la implantació de poblacions amazigòfones al sud de l'Àfrica Proconsular, concretament els intercanvis lèxics amb llengües de l'àrea del Sàhara Central i el Sahel, les inscripcions rupestres, les fonts àrabs medievals, la toponímia antiga i dades arqueològiques de diversa índole.

¹⁸⁷⁶ Trad. CUOQ 1975, p. 219, § 372.

¹⁸⁷⁷ Vegeu *infra*, §§ VIII.4.2 i VIII.5.6.

¹⁸⁷⁸ Sobre els *Lamtūna*, vegeu *infra*, § VIII.5.6.

14.1. La identitat lingüística de Fazània a l'antiguitat

No tenim cap certesa de la identitat lingüística amaziga de Fazània a l'antiguitat. Malgrat aquesta incertesa, serà útil referir els arguments que, d'una banda, advocarien en favor de l'amaziguitat dels antics garamants i, d'altra banda, els que farien pensar en una amaziguització de Fazània posterior a l'antiguitat. Notem en cada cas la rellevància dels arguments.

14.1.1. Arguments a favor de l'amaziguitat dels garamants

- (1) És possible que la mesura de capacitat *gura* que apareix en dos ostraca del limes de Golas de Tripolitània del s. III dC i que hem analitzat com a paleoamazic **ǧūra*¹⁸⁷⁹ provingui de la llengua dels garamants —possiblement també sigui paleoamaziga la mesura *azgatui*¹⁸⁸⁰—, tenint en compte que *camelariū* i *asinariū Garamantes* són esmentats pels arxius de Golas com a proveïdors del campament romà. Sens dubte, la llunyania amb Fazània (uns 400 km) no és un obstacle per a uns mercaders dels quals sabem que exercien l'hegemonia del comerç transsaharià. Però, com que ni tan sols sabem l'article que contenien aquests *gura*, no podem assegurar que provinguessin de la Fazània dels garamants, atès que podrien proveir de mercaders libis *intra limitem* (com ara els *Macae*).
- (2) Des del punt de vista antropobiològic¹⁸⁸¹, els especialistes afirmen la continuïtat “ètnica” entre els antics garamants i els moderns tuaregs. És un argument de poca rellevància lingüística, atès que no exclou una substitució lingüística esdevinguda amb posterioritat a l'antiguitat realitzada per una minoria amaziga vinguda del nord (Tripolitània, Cirenaica, Bizacena) sobre la mateixa base demogràfica.
- (3) Els historiadors i geògrafs àrabs medievals coincideixen a considerar berbers els dominadors del *Fazzān*¹⁸⁸². Si hi hagués hagut pobladors preamazics en el moment de la conquesta arabomusulmana, probablement les fonts àrabs se n'haurien fet ressò.
- (4) El caràcter primerenc de l'ibadisme de Fazània (ja al s. VIII dC) revela uns vincles estretíssims amb Tripolitània —especialment amb Nefussa— que semblen més fàcils d'entendre a partir d'una amaziguitat comuna¹⁸⁸³. Cridem l'atenció sobre el fet que l'ibadisme ha arrelat només en espais amazigòfons —encara són amazigòfons i ibadites la gent de Nefussa, Zuara, Gerba, Mzab i Wargla i havien estat ibadites també els oasis de Ghadames—.

¹⁸⁷⁹ Vegeu *supra*, § III.7.3 i *infra*, § IX.8.2, s.u.

¹⁸⁸⁰ Vegeu *supra*, § III.7.4.

¹⁸⁸¹ Vegeu *supra*, § 2.1.

¹⁸⁸² Vegeu *supra*, §§ 1.3 i 13.

¹⁸⁸³ Vegeu *supra*, §§ 1.3 i III.12.1.

- (5) En el triomf de *Cornelius Balbus* reportat per Plini el Vell trobem alguns topònims atribuïbles a Fazània com *Baracum oppidum* (n° 25) i *Garama* (n° 7)¹⁸⁸⁴ que admetrien una anàlisi paleoamaziga. Però és probable —d'acord amb Desanges— que la major part de topònims continguts en aquest report no siguin fazanis, per la qual cosa és una font menys rellevant per a Fazània del que donava entenenent l'estudi de Lhote.
- (6) L'arquitectura antiga que els arqueòlegs han descobert a Fazània i a regions encara més meridionals de l'actual Líbia, concretament les construccions fortificades (*iyрман*) fetes amb terra pitjada deixada assecar al sol, és la típica de les poblacions amazigues de totes les èpoques¹⁸⁸⁵. Aquesta dada, és clar, no serveix per a determinar la identitat lingüística dels constructors d'aquests *iyрман* de Fazània, però sí que prova que la civilització dels garamants no diferia gaire de la d'altres regions nord-africanes que podem identificar més inequívocament com a paleoamazigues. La civilització garamàntica és, des del punt de vista de la cultura material, líbia.
- (7) Les fonts antigues inclouen els garamants entre els pobles libis, rarament —i en fonts de segon ordre— són considerats “etiops”¹⁸⁸⁶.
- (8) Les armes atribuïdes al més sovint pels autors antics i pels testimonis iconogràfics als *Mauri* i als *Numidae*, a saber la javelina i, accessòriament, el coltell de braç, són les mateixes que les atribuïdes als *Garamantes*, a diferència dels *Aethiopes*, caracteritzats al més sovint amb l'arc i les fletxes¹⁸⁸⁷. Aquest és un argument d'escassa pertinença lingüística.

14.1.2. Arguments en contra de l'amaziguitat dels garamants

- (1) Les primeres fonts àrabs a al·ludir a l'amaziguitat de Fazània són dels ss. IX-XI¹⁸⁸⁸. Tenint en compte que els primers autors a referir-s'hi són ja d'una època força allunyada de l'antiguitat —al-Ya'qūbī (s. IX dC), Ibn Hawqal (s. X dC) i al-Bakrī (s. XI dC)—, no sembla prudent traslladar tal qual a uns quants segles abans la situació sociolingüística de Fazània que aquests autors reporten¹⁸⁸⁹. De fet, en algun autor, com ara aṭ-Ṭabarī, trobem fins i tot alguna al·lusió a moviments de població de tribus amazigues del nord en direcció al *Fazzān* a l'alta edat mitjana. A més a més, no hi manquen les

¹⁸⁸⁴ Vegeu *supra*, § 4.

¹⁸⁸⁵ Vegeu *supra*, § 7.

¹⁸⁸⁶ Vegeu *supra*, § 2.1.

¹⁸⁸⁷ Cf. CAMPS 1960, p. 111.

¹⁸⁸⁸ Vegeu *supra*, § 13.

¹⁸⁸⁹ Val a dir que no hi ha fonts àrabs dels segles de la conquesta de l'Àfrica del Nord (VII-VIII), de manera que és normal que no hi hagi fonts àrabs anteriors al s. IX que parlin de l'amaziguitat de Fazània perquè no hi ha fonts àrabs en absolut —o amb prou feines— que parlin de l'Àfrica del Nord amb anterioritat a al-Ya'qūbī.

- referències a la diversitat ètnica de Fazània, que durant tota l'edat mitjana va continuar essent la porta d'accés al comerç transsaharià.
- (2) Les fonts àrabs són les primeres a fer-se ressò del topònim endogen de Fazània, a saber *Targa*, encara usual en el tuareg septentrional per a referir-se a Fazània i fins a Tripolitània, mot que en amazic vol dir 'rec, sèquia, canal, vall'¹⁸⁹⁰. Si *Targa* aparegués també a les fonts toponímiques antigues, fóra aquest un testimoni molt valuós per a dirimir l'amaziguitat de l'antiga Fazània; però, com que no apareix en cap de les fonts antigues —ni tan sols al triomf de *Cornelius Balbus* reportat per Plini—, no és possible assegurar que *Targa* fos ja la designació antiga de Fazània per als autòctons, per molt que el sistema de regatge mitjançant *ifālan* fos ja antic.
- (3) Els llatínismes del tuareg no semblen ser conseqüència de l'empremta de la romanització a Fazània i a altres regions poblades pels avantpassats dels tuaregs, pel fet que, segons la nostra interpretació¹⁸⁹¹, el més probable és qui hi hagin pervingut a través de dialectes amazics de més al nord. És a dir que els llatínismes del tuareg (com d'altres dialectes de regions *extra limitem*) són més rellevants per a posar de manifest la vigoria de l'espai comunicatiu amazic durant l'antiguitat i l'edat mitjana que per a detectar indicis de llatinització directa.
- (4) L'amaziguitat de l'oasi de Foqaha, al Fezzan, no sembla antiga, sinó que sembla haver-hi estat importada en algun moment de l'edat mitjana. A la regió líbia del Fezzan no ha tingut permanència la notable civilització dels garamants. Durant tota l'edat mitjana, Fazània va continuar essent la porta del Sàhara Central en les rutes comercials caravaneres que l'unien amb la Mediterrània i va estar exposada a intensos fluxos immigratoris de segments tribals amazics mediterranis. Malgrat que l'influx arabitador de Fazània es força tardà, a partir del s. XV, avui dia la regió està enterament arabitzada, i l'únic racó que ha romàs amazigofon fins al segle XX, l'oasi del Foqaha, deu haver estat reamaziguitzat per elements no tuaregs¹⁸⁹². En un cas així potser fóra reveladora la influència del substrat preàrab del Fezzan, però, malauradament, l'àrab dialectal magribí —amb poques excepcions— ha atret encara menys atenció dels lingüistes que el propi amazic, i no tenim coneixement de cap estudi realitzat en aquest sentit que ens pogués ser d'utilitat en la nostra recerca.
- (5) La fama de què gaudiren els garamants no redunda en gaires descripcions originals dels antics sobre la regió i la cultura de Fazània. Els geògrafs i historiadors antics al més sovint reprenen notícies que ja coneixem per autors anteriors, principalment Heròdot¹⁸⁹³; els poetes, al seu torn, al·ludeixen als garamants amb tot de tòpics que en cap cas parteixen d'una observació directa. A

¹⁸⁹⁰ Vegeu *supra*, § 1.3.

¹⁸⁹¹ Vegeu *supra*, § 1.2.2.

¹⁸⁹² Vegeu *supra*, § 10.

¹⁸⁹³ Vegeu *supra*, § 12.

més a més, l'interès lingüístic de les fonts literàries és gairebé nul, si exceptuem el ric catàleg toponímic del triomf de *Cornelius Balbus* que en féu Plini el Vell, aparentment menys rellevant per a la pròpia Fazània del que hom creia d'antuvi. El report d'Heròdot (corpus, § 2.7) només permet inferir la particularitat lingüística dels garamants en relació amb els enigmàtics atarants (de Ghat??) i atlants (de l'Ahaggar??)¹⁸⁹⁴. Si ens hem de creure la notícia del *Chronicon* de Joan de Biclar (darrerria del s. VI dC), els garamants van convertir-se al cristianisme vers el 568 dC (corpus, § 59.1). No hi ha dubte que aquest fet resulta de la intensa activitat ecumènica d'època bizantina, de la qual tenim constància a Augila per Procopi (corpus, § 55.4), Ammon/Siwa¹⁸⁹⁵, Nefussa¹⁸⁹⁶, *Cidamus*¹⁸⁹⁷ i una mica pertot, mercès als esforços de Justinià¹⁸⁹⁸.

14.2. La penetració de l'amazic al Sàhara Central a l'antiguitat

Si l'amaziguitat de Fazània a l'antiguitat és dubtosa, la implantació de l'amazic al Sàhara Central en tant que llengua vernacle a l'antiguitat és improbable. Vegem a continuació quines conclusions es poden obtenir a partir dels arguments relatius al Sàhara Central septentrional i els relatius al Sàhara Central meridional.

14.2.1. Sàhara septentrional (*Ahāggar i Tasili n Ajjār*)

L'epigrafia líbica de Fazània i el Sàhara, tan rica com és en exemplars rupestres, ha estat força negligida fins ara¹⁸⁹⁹, i no és possible en l'estat actual de la recerca utilitzar-la per a demostrar o rebutjar la implantació antiga de poblacions amazigòfones al sud de l'Àfrica Proconsular. No obstant això, si ens basem en els únics quatre conjunts epigràfics saharians acuradament estudiats fins ara (per G. Camps), localitzats entre Fazània i el Sàhara septentrional (sobretot a l'Ahaggar), no hi ha dubte que, formalment, la fesomia dels grafemes que hi apareixen gravats ens remet a l'univers artístic geomètric típicament amazic; és més, el parentiu formal amb l'escriptura líbica i amb les *tifinay* antigues és innegable. Però, mentre no sigui possible identificar-ne, ni que sigui amb seqüències isolades, la llengua que transcriuen, no és lícit considerar-les amazigues.

¹⁸⁹⁴ Vegeu *supra*, § 8.

¹⁸⁹⁵ Vegeu *supra*, § I.5.5.

¹⁸⁹⁶ Vegeu *supra*, § III.13.1.1.

¹⁸⁹⁷ Vegeu *supra*, § 13.4.

¹⁸⁹⁸ No sembla que es pugui pensar que el cristianisme hagués arrelat entre els garamants, puix que la notícia del bisbe Joan de Biclar dona entenenent, a través de la coordinació "*rei publicae et fidei Christianae sociari desiderantes*", que l'adscripció al cristianisme no és més que una condició política imposada a qualsevol poble sotmès a l'imperi en aquella època. Mentre que les implicacions religioses d'aquesta "conversió" no sembla que siguin gaire profundes, les implicacions lingüístiques són incertes.

¹⁸⁹⁹ Vegeu *supra*, § 3.

Del mestratge en l'ús escripturari dels tuaregs ja es fan ressò les fonts àrabs. Segons al-Idrīsī, els *Kel Ajjər* —anomenats per ells *Azqār*— són una tribu berber ramadera que destaca per damunt de tots els altres berbers per l'ús de l'escriptura¹⁹⁰⁰. Malauradament, no dóna detalls sobre el tipus d'escriptura, però sí diu que els *Azqār* practicaven l'endevinació mitjançant l'escriptura sobre la sorra. De ben segur que es tracta de l'escriptura de *tifīnay*. No està clar que l'excel·lència en l'ús escripturari que al-Idrīsī atribueix als *Azqār* sigui justa, atès que d'inscripcions de *tifīnay* antigues i medievals se'n troben pertot del món tuareg. La localització de la muntanya de *Ṭanṭanuh* al vessant sud-oest de massís del Tibesti, tal com proposa Cuoq¹⁹⁰¹, és problemàtica, per tal com, d'una banda, l'hàbitat propi dels *Kel Ajjər* és força més occidental, a *Tasili n Ajjər* i, d'altra banda, al vessant sud-oest del Tibesti predominen els tubus de llengua daza. Per aquestes raons, em sembla més raonable de cercar a *Tasili n Ajjər* (o fins a l'*Ahāggar*) més aviat que al massís del Tibesti la localització de l'enigmàtica muntanya de *Ṭanṭanuh*.

En definitiva, els indicis de què disposem suggereixen que l'*Ahāggar* i *Tasili n Ajjər* van ser les regions saharianes al sud de Fazània primerament amaziguitzades, si bé no és pas segur que ho haguessin estat ja a l'antiguitat, per molt que l'epigrafia adduïda fins ara ho faci possible.

14.2.2. Sàhara meridional (*Adyay ən Fuyas, Azāway i Ayər*)

Malgrat que no és evident que la localització del país d'*Agisymba* s'escaigui al massís de l'*Ayər* —hom ha proposat també de localitzar-ho al Tibesti o a la conca del Txad— avui dia amazigòfon, podem donar per molt probable que, en l'època de *Iulius Maternus* (darrerria del s. I dC), aquell país del Sàhara Central s'esqueia fora del domini lingüístic amazic, per tal com Ptolomeu el dóna com a “etiop”¹⁹⁰². Si fos correcta la identificació amb l'*Ayər* —ço que és molt admetre—, els habitants del país serien, probablement, hausses¹⁹⁰³. Al mateix temps, del text de Ptolomeu podem inferir una influència directa dels garamants sobre almenys aquest territori del Sàhara Central, en tot cas força llunyà —a més de quatre mesos de camí— de Fazània.

Les tradicions orals tuaregs remunten al s. XI dC les primeres immigracions de tribus amazigues no tuaregs (els *Igdalān* i els *Ibarkorāyān*) al massís de l'*Ayər* (vegeu *supra*, § 9)¹⁹⁰⁴. Aquestes tradicions no ens garanteixen pas que aquests grups haguessin estat els primers pobladors amazics del Sàhara meridional, però sí que ens

¹⁹⁰⁰ És a dir que els berbers mediterranis ja havien abandonat l'ús escripturari de la seva pròpia llengua.

¹⁹⁰¹ Vegeu *supra*, § 13.5.

¹⁹⁰² Vegeu *supra*, § 1.2.1.

¹⁹⁰³ Vegeu *supra*, § 11.2.5.

¹⁹⁰⁴ Vegeu *supra*, § 9.2.

informen que abans dels tuaregs hi ha hagut altres pobladors amazics al Sàhara Central meridional. D'altra banda, les tradicions tuaregs quadren amb el testimoni de les fonts àrabs medievals, concretament d'Ibn Hawqal (s. X dC), que, sense precisar gaire geogràficament, esmenta etnònims clarament tuaregs com ara *kīltamūtī*, *kīlmakzan*, *kīlfarūk*, *kīlsānadat*, *kīl dafar* (que contenen *kel / kəl* 'gent', 'tribu' en tuareg) al Sàhara Central meridional (entre Mali i Níger). Malauradament, com hem vist suara (§ 14.2.1), no tenim notícies certes sobre l'origen de les poblacions tuaregs del Sàhara septentrional, concretament del massís de l'Ahaggar, de *Tasili n Ajjər* i dels oasis de Ghat i de *Djanet*. Es podria pensar, en principi, que els tuaregs meridionals haurien arribat al massís de l'*Ayər* i a les regions veïnes procedents del Sàhara septentrional; però això no és més que una pura hipòtesi. De fet, les tradicions orals tuaregs solen situar més al nord, concretament a la Cirenaica i Augila, el punt de partença de les tribus que vers el s. XI es troben implantades a l'*Ayər*, si bé no manca alguna al·lusió en algunes tradicions a un origen saharià septentrional (d'Ahaggar o de *Tasili n Ajjər*) d'alguna tribu arribada més tardament, com ara els *Kel Āwāy*, arribats a l'*Ayər* al s. XIV. Malgrat que és versemblant suposar una implantació de poblacions tuaregs a l'Ahaggar i *Tasili n Ajjər* anterior a la de l'*Ayər*, on en tenim constància d'ençà dels segles X i XI dC, no tenim més remei que admetre que tenim un enutjós buit documental que ens impedeix de fer cap precisió en aquest sentit. Remuntar a l'antiguitat l'expansió amaziga del Sàhara no és impossible, però el testimoni de les tradicions orals tuaregs no ho permet certificar.

És sobretot gràcies a l'estudi dels intercanvis lèxics de l'amazic amb llengües del Sàhara Central i del Sahel que tenim indicis de la presència de poblacions amazigòfones en aquesta zona d'ençà d'èpoques força reculades, si bé qualsevol precisió cronològica és ben problemàtica. En haussa han estat adduïts per Kossmann tres amaziguismes que, tant pel tractament fonètic dels manlleus com per raons externes, podrien remuntar a l'antiguitat¹⁹⁰⁵. Malauradament, només els contactes haussa-amazic han gaudit d'un estudi sistemàtic. Sobre els contactes entre l'amazic i llengües saharianes no hi ha encara estudis aprofundits. Tot i això, estudis parcials suggereixen que alguns amaziguismes del kanuri podrien remuntar a l'alta edat mitjana¹⁹⁰⁶. Dels contactes entre l'amazic i la llengua dels tubus (teda-daza, grup lingüístic també saharià), tenim notícies en les cròniques ibadites, que al·ludeixen al bilingüisme d'alguns prohoms ibadites de l'alta edat mitjana entre la llengua dels amazics i la llengua dels sudanesos de Kànem, que podria ser el teda-daza (més septentrional), però també el kanuri (més meridional)¹⁹⁰⁷. Sobre els contactes lingüístics amazic-songai¹⁹⁰⁸, llengua de filiació incerta¹⁹⁰⁹, certs almenys d'ençà de la

¹⁹⁰⁵ Vegeu *supra*, § 11.5.1.

¹⁹⁰⁶ Vegeu *supra*, § 11.5.2.

¹⁹⁰⁷ Vegeu *supra*, § 11.5.4.

¹⁹⁰⁸ Vegeu *supra*, § 11.5.3.

baixa edat mitjana, hi ha obertes diverses vies d'investigació, d'una banda, en el songai fortament amaziguitzat de la regió del Sahel que hi ha entre *Mənəka* i *Agādez* i, d'altra banda, en el songai *kora-n-die* de Tabelbala, al sud-est de la regió de Tafilalt. Aquestes dues vies d'investigació explorades semblen abocar-nos només a dues romanalles d'unes relacions comercials i poblacionals que en altres temps van ser molt intenses que han tingut conseqüències lingüístiques importants, la complexitat de les quals estem encara molt lluny de determinar. Tampoc estem en condicions de determinar l'antiguitat d'aquests contactes. En general, hem d'observar que els intercanvis lèxics entre l'amazic i llengües del Sàhara i el Sahel com el haussa, el kanuri, el teda-daza o el songai, a més d'altres llengües de substrat de les quals no tenim constància directa, són una de les fonts més prometedores a l'hora de determinar l'antiguitat de la implantació de poblacions amazigòfones al Sàhara Central i el Sahel. Els manlleus ja ressenyats ofereixen una identificació estrictament *formal* que poques altres fonts permeten obtenir¹⁹¹⁰. No hi ha dubte que aquesta és una línia de recerca que mereix ser explotada.

Les al·lusions de les fonts antigues a poblacions melanodermes — els anomenats *Aethiopes*— no solament en regions saharianes i presaharianes sinó també *intra litem*¹⁹¹¹, en contacte evident amb els libis, fan pensar, juntament amb els estudis de paleogenètica moderns, que els actuals *ihrdann*, àmpliament amaziguitzats de bona hora, no són, en la seva gran majoria, descendents d'esclaus subsaharians, sinó poblacions instal·lades des de l'antiguitat al Sàhara Central i Occidental i al sud de l'Àfrica del Nord mediterrània. Les inferències lingüístiques d'aquesta constatació no són evidents; però és molt versemblant que alguns fenòmens de substrat —no solament lèxics sinó àdhuc gramaticals— específics del tuareg tinguin l'origen en les llengües (saharianes? txàdiques? d'una altra filiació?) parlades per aquests *Aethiopes* septentrionals. Ara per ara no sembla prudent identificar els *Aethiopes* directament com a parlants de llengües conegudes a la zona en èpoques més recents, com ara el kanuri, el teda-daza, el songai o el haussa, si bé una recerca orientada en aquesta direcció podria donar fruits sorprenents.

Segons al-Ya'qūbī (s. IX), a la seva època hi havia a *Kawār*, a quinze dies de camí al sud de Fazània, una important població amaziga dedicada al tràdic d'esclaus del Sudan¹⁹¹². Aquest testimoniatge és interessant perquè situa en una contrada del Sàhara Central proper al massís de l'*Ayər* una població amaziga nombrosa algun segle abans que tinguem constància de la implantació de tribus tuaregs als rodals d'aquell mateix massís. Del passatge podem inferir que els amazics són a *Kawār* —segurament de majoria tubu i kanuri— una població percebuda com a estrangera, que s'hi ha instal·lat per raons comercials.

¹⁹⁰⁹ Vegeu *supra*, § 11.2.3.

¹⁹¹⁰ Vegeu *supra*, § 11.6

¹⁹¹¹ Vegeu *supra*, § 2.2.

¹⁹¹² Vegeu *supra*, § 13.1.

Tenint en compte que pren *Zawīla* —una de les ciutats més importants de Fazània durant l'edat mitjana— com a punt de referència, podem pensar que els traficants aconseguien esclaus a la regió de *Kawār* i els enviaven a Fazània, punt d'enllaç on s'exercia el comerç a gran escala fins a les regions econòmicament més fortes de la Mediterrània. Encara que traslladar directament aquesta situació a l'antiguitat fóra imprudent, és fàcil pensar que hi hagués instal·lades en cadascuna de les estacions de les rutes comercials transsaharianes, de les quals tenim constància d'ençà d'Heròdot (s. V aC), comunitats mercaderes amazigues que controlessin *in situ* el comerç amb els països “etiops” (en termes grecollatins) o “sudanesos” (en termes àrabs). Durant l'edat mitjana no podem dubtar que aquest era l'estat de coses, com sabem per les notícies esparses dels autors àrabs. En els autors de la baixa edat mitjana, però, el que trobem al més sovint són referències a tribus amazigues, presumiblement tuaregs, que practiquen una economia eminentment ramadera i una vida nòmada, i que no semblen, al nostre entendre, tenir res a veure amb les minories comercials i urbanes amazigues de què ens parla al-Ya'qūbī al s. IX. En efecte, semblen tractar-se ja de tribus tuaregs —o, en part, zenagues, com els de Mauritània?— els nòmades ramaders *Madāsa* i *Baḡāma* situats per al-Idrīsī enmig de la ruta que unia *Tinbaktu* amb *Iwalatān*¹⁹¹³, així com també els *Yatanşir*, els *Şaḡarāsan*, els *Maddūsa* i els *Lamtūna*, situats per l'autor de *Masālik al-abşār fi mamalik al-amşār* (s. XIV dC) al nord del país de Mali, de gran extensió i poder en aquella època¹⁹¹⁴. És rellevant que al-Idrīsī considera els *Baḡāma* com a berbers no pas en raó de llur aspecte físic — es tracta d'amazics colrats pel sol— o de llur tipus de vida sinó en raó de llur llengua¹⁹¹⁵. Igualment a *Masālik al-abşār fi mamalik al-amşār* se'ns diu que els habitants de l'*Ayər* i de dues regions saharianes més sota la influència de l'imperi de Mali són berbers que no difereixen gaire, si més no en la manera de vestir, dels berbers magribins¹⁹¹⁶.

14.3. Consideracions finals

La relativa homegeneïtat interna del dialecte tuareg¹⁹¹⁷ i la clara individuació en relació amb la resta de dialectes amazics amaguen al lingüista processos de convergència amb el tuareg de varietats amazigues del Sàhara Central originàriament no tuaregs per difusió de trets lingüístics. Fenòmens de convergència d'aquest tipus, que de ben segur que s'han donat pertot de Tamazga, a penes són detectables

¹⁹¹³ Vegeu *supra*, § 13.2.

¹⁹¹⁴ Vegeu *supra*, § 13.6.

¹⁹¹⁵ Vegeu *supra*, § 13.3.

¹⁹¹⁶ Vegeu *supra*, § 13.7.

¹⁹¹⁷ Vegeu *supra*, § 9.1.

sincrònicament si no és per la filiació que estableix la pròpia tradició oral de cada grup. Creiem que el tuareg no pot ser hereu d'un paleoamazic saharià, atenent, d'una banda, les divergències superficials —que no permeten qüestionar la pertinença a una protollengua comuna no gaire antiga— que mostra amb els dialectes amazics septentrionals i orientals i, d'altra banda, l'homogeneïtat interna; tot plegat apunta a una escissió recent (en tot cas posterior a l'antiguitat) del prototuareg, per al qual les pròpies tradicions ofereixen una aproximació cronològica versemblant —¿hauria cristal·litzat entre els ss. VIII-X?—; en aquest sentit, els garamants serien, a tot estirar, pretuaregs —si és que eren realment amazics—, però no prototuaregs ni paleotuaregs. La fluïdesa dels contactes mantinguts tostemps entre els grups amazics mediterranis i els saharians a través dels eixos transsaharians¹⁹¹⁸ no són suficients per a explicar l'homogeneïtat de l'entramat dialectal amazic, sobretot quan analitzem les dades paleoamaziques que es poden obtenir de les fonts antigues¹⁹¹⁹. Conseqüentment, no creiem gens probable que hagin estat paleoamazics —a tot estirar paramazics¹⁹²⁰—, els pobladors que les fonts antigues esmenten al sud de Fazània, assumptió que no qüestiona la presència del paleoamazic en regions meridionals del Sàhara Central en èpoques tan reculades com l'antiguitat o l'alta edat mitjana. En efecte, el control de l'eix caravaner del Sàhara Central que exercien mercaders amazigòfons podia comportar *per se*, sense migracions demogràfiques significatives, que el paleoamazic assumís el rol de *lingua franca* comercial. L'ús vehicular de l'amazic podria donar compte per si sol dels intercanvis lèxics més antics amb llengües com el haussa o el kanuri, mentre que la competència amb el songai com a *lingua franca* de la corba del Níger ens remet a èpoques més recents, vers la baixa edat mitjana. Finalment, les característiques de l'ecosistema lingüístic del Sàhara Central i el Sahel¹⁹²¹ permeten imaginar distribucions dels espais sociolingüístics molt més complexes del que les fonts permeten demostrar. Estudis sincrònics moderns criden l'atenció sobre el fet que els oasis (agricultors sedentaris i artesans) de tal o tal altre contrada parlen una llengua, mentre que els pobladors dels rodals (ramaders transhumats i mercaders de llarg recorregut) parlen una altra llengua, alhora que interactuen amb aquella. En una altra regió podem trobar oasis trilingües segons la composició ètnica que hi hagi sense que l'economia determini el rol sociolingüístic atribuït a cada llengua. I, en qualsevol cas, la discontinuïtat de les condicions d'habitabilitat i la baixa demografia relatives —ben diferents a les de l'ecosistema lingüístic mediterrani— propicien situacions sociolingüístiques canviants diatòpicament i diacrònicament. Per això, fins i tot si poguéssim demostrar que els garamants que proveïen els campaments romans del *limes* de Tripolitània eren amazigòfons, no tenim pas garanties que fossin amazigòfons tots els pobladors de Fazània. ¿És

¹⁹¹⁸ Vegeu *supra*, § 8.

¹⁹¹⁹ Anàlisi que desenvolupem *infra*, § IX.

¹⁹²⁰ Sobre aquest concepte, vegeu *infra*, § IX.1.1.

¹⁹²¹ Vegeu *supra*, § 11.5.

imaginable, com trobem en mant espai saharià, que els ramaders transhumants, els agricultors que regaven mitjançant *ifālan*, els mercaders i els artesans, entre altres grups socials, es diferenciessin lingüísticament? Sens dubte ho és, però les fonts no ens permeten filar més prim.

15. Orientació bibliogràfica

La implantació de poblacions amazigues al sud de Tripolitània a l'antiguitat no havia estat encara abordada des del punt de vista estrictament lingüístic —fora dels treballs de reconstrucció afroasiàtica, poc ancorats en el terreny—; des del punt de vista antropobiològic i arqueològic, permeten un primer atansament els treballs de LHOTE 1983 i i de HACHID 2000. Sobre l'antiga Fazània i la civilització dels garamants, vegeu sobretot DANIELS 1970, *idem* 1989 i RUPRECHTSBERGER 1997; més escaridament DESANGES 1997e i TROUSSET 1997. Sobre el Sàhara Central durant l'antiguitat clàssica, vegeu SALAMA 1980 i DESANGES 1999. Sobre la història medieval de Fazània, hom trobarà notícies d'interès a LEWICKI 1957, pp. 339-343 i *idem* 1983, pp. 59-66; en el recull de fonts àrabs medievals sobre el Sudan de CUOQ 1975 apareixen nombroses al·lusions als berbers que sovint es poden aprofitar amb finalitats lingüístiques; Les fonts antigues —sobretot gregues i llatines— sobre Fazània i el Sàhara han estat estudiades des de perspectives altres que la lingüística: històrica (BERTHELOT 1927, DESANGES 1978a, pp. 197-213, *idem* 1985, BELTRAMI 1988, BAISTROCCHI 1988), paleogeogràfica (LHOTE 1954, DESANGES 1957), comercial (REBUFFAT 1970 i 2003, LIVERANI 2000). L'epigrafia líbica i de *tifinay* antiga rupestre sahariana no ha estat encara recollida i estudiada sistemàticament —vegeu les consideracions, a aquest respecte, de HACHID dins SKOUNTI-LEMJIDI-NAMI 2003, pp. 64-67—; mentrestant, vegeu un estudi parcial acurat dedicat a cinc conjunts epigràfics a CAMPS 1977 i els reports generals sobre les *tifinay* a CLAUDOT-HAWAD 1996, pp. 2573-2580, AGHALI-ZAKARA & DROUIN 1997, pp. 98-111, i HACHID 2000, pp. 173-190. L'etnonímia de la Líbia interior (bàsicament del Sàhara Central) ha estat arrellegada per DESANGES 1962, pp. 201-241 i mapa n° 10. L'estudi dels intercanvis lèxics entre l'amazic i les llengües de la regió sahariana i saheliana, a banda dels treballs primerencs de GOUFFÉ 1974 i 1975 (haussa-amazic) i NICOLAÏ 1990 i 1995 (songai-amazic), ha pres una gran volada amb la recent monografia de KOSSMANN 2005, consagrada als amaziguismes del haussa. Sobre el món tuareg remetem en primera instància als articles de l'*Encyclopédie Berbère s.u.* “Adrar des Iforas (Histoire du peuplement)”, “Aethiopes”, “Préhistoire l'Ahaggar”, “Histoire des Kel-Ahaggar”, “Aïr”, “Ajjer”, “Azawagh”, “Foggara”, “Hartānī”. Hem donat compte *supra*, § 9.1, de la bibliografia més important per als diferents parlars tuaregs. Notem aquí que hi ha una notable diversitat metodològica, d'objectius, d'anàlisi i de notació entre les gramàtiques i diccionaris de tuareg segons si els autors són (o eren) missioners, militars, amazigòlegs, africanistes o tipòlegs lingüistes. A propòsit d'això compareu, per exemple, el diccionari fonològic de FOUCAULD 1951-1952 amb la gramàtica sincrònica —extraordàriament analítica, val a dir— amb vocació diacrònica i comparatista dialectal de PRASSE 1972-1974 i la gramàtica d'un africanista no amazigòleg com HEATH 2005, més fàcilment accessible als tipòlegs però que manca de comparacions dialectals i, *a fortiori*, de consideracions diacròniques. Per a l'últim dels parlars amazics de Fazània, el parlar de l'oasi de Foqaha, vegeu les escasses referències bibliogràfiques disponibles *supra*, § 10.

IV. FAZÀNIA i SÀHARA CENTRAL

V. Zeugitana i Bizacena

O. Introducció

Tractem en un mateix capítol Zeugitana i Bizacena, províncies que, juntament amb Tripolitània, no foren dividides de l'Àfrica Proconsular fins al 303 dC. L'àrea de Zeugitana i Bizacena sumades és molt més petita que tota Tripolitània; tanmateix, per densitat demogràfica i, sobretot, per haver estat Cartago, la ciutat principal de Zeugitana, el punt de partença de les colonitzacions més importants que ha conegut Tamazga al llarg de la seva història antiga i medieval — la púnica, la romana, la vàndala, la bizantina i l'àrab—, el nucli de l'*Africa uetus*, situat just enfront de Sicília, acapara el principal gruix d'al·lusions de la historiografia antiga a tot el nord d'Àfrica; l'epigrafia, també, és especialment rica a Zeugitana i Bizacena. La historiografia moderna, per la seva banda, ha tractat ambdues regions, Zeugitana i Bizacena, amb una profunditat desigual: mentre que Zeugitana —*grosso modo* l'exemple de la regió de Cartago— capitalitza l'interès de la majoria d'obres dedicades a l'Àfrica romana o a l'Àfrica púnica —que tracten sovint sumàriament “les altres regions”, com ara Tripolitània, Numídia i les Mauretànies—, Bizacena, en canvi, no ha estat encara objecte d'estudi individualitzat, fins al punt que no existeix cap monografia històrica consagrada específicament a Bizacena¹⁹²². En el pla de la nostra recerca, aquesta tendència s'equilibra: en virtut de les fonts que hem poat, la regió Bizacena pren un protagonisme major, gràcies principalment a les innombrables al·lusions als maures en l'epopeia tardana (s. VI dC) del *grammaticus Afer* Corip. Encara que inicialment havíem pensat a tractar Zeugitana i Bizacena en capítols diferents, hem optat finalment per tractar-les conjuntament en un sol capítol, permor de la proporció geogràfica amb la resta de capítols. No obstant això, al llarg del capítol haurem de fer contínues distincions de fets atribuïbles a Zeugitana o a Bizacena, tant per la natura de les fonts emprades per a cadascuna de les regions com per l'especificitat geogràfica que mostra Bizacena en relació amb Zeugitana.

¹⁹²² Se'n fa ressò DESANGES 1992, p. 1677.

1. L'empremta púnica a Zeugitana i Bizacena

1.1. Report històric

Els primers establiments fenicis al nord d'Àfrica remunten aproximadament al s. XII aC. Però no és fins al 814 aC¹⁹²³ que una colònia de fenicis provinents de Tir funden Cartago¹⁹²⁴, que, durant els primers segles, estableixen unes relacions amb els autòctons de tipus comercial —basades en part en la producció artesanal de metal·lúrgia i terrissa—, sense un domini més enllà de les muralles de la ciutat, que tenia al turó de *Byrsa* la ciutadella¹⁹²⁵. D'origen cartaginès són diverses factories comercials emplaçades pertot de la conca Mediterrània: *Sulcis* i *Tharros* (a Sardenya) a la fi del s. VIII aC, *Ibossim* (*Ebusus* / Eivissa) a mitjan s. VII aC, una presència a Sicília i Etrúria entre els ss. VII-VI aC, així com tot d'escales situades en intervals d'uns 40 km en tot l'espai que anava de Cartago a les Columnes d'Hèrcules entre els ss. VII i VI aC. Des del s. VI aC hi ha rastres d'una presència cartaginesa al centre d'*Hadrumetum*, situat a la costa de Bizacena, sense que aquesta presència impliqui un emplaçament permanent¹⁹²⁶. Van ser cartaginesos els fundadors dels tres grans emporis tripolítans de Lepcis Magna, Oea i Sabrata entre el s. VI i el s. V aC, on la punicitat es prolongaria durant força més temps que a la mateixa Cartago¹⁹²⁷. Fins a mitjan s. V aC, els cartaginesos paguen un cànon als seus veïns maures¹⁹²⁸. Les coses canvien al segle V aC, de resultes de la derrota cartaginesa a Sicília a la batalla naval d'Himera (*Hymera*) contra els grecs siracusans el 480 aC. Aquest fre a l'expansió mediterrània va ser versemblantment el que va fer que Cartago es constituís en estat —de límits no ben coneguts— i que comencés a dotar-se d'un territori dins de Zeugitana durant la dinastia dels Magònides¹⁹²⁹. Paral·lelament es

¹⁹²³ Aquesta datació tradicional prové, de fet, del *De republica* de Ciceró, basat en el testimoniatge d'un grec sicilià anomenat Timeu de Taormina, que es veu confirmat per les notícies de Menandre d'Efes recollides per Flavi Josep, en què hom ha identificat l'eco de fonts escrites fenícies. Vegeu LANCEL 1993, p. 1780. En tot cas, una data situada vers la fi del s. IX aC és històricament versemblant, atès que les dades arqueològiques apunten vers aquelles dates.

¹⁹²⁴ Sobre els mites etiològics de la fundació de Cartago, que han estat bellament explotats literàriament per poetes romans i grecs, vegeu LANCEL 1993, pp. 1780-1782 i LARONDE & GOLVIN 2001, p. 19. Encara que, segons alguns autors clàssics, la primera ciutat púnica fou Útica (c. 1100 aC), no s'hi ha trobat vestigis arqueològics anteriors al s. VIII aC. Cf. LE BOHEC 2005, p. 14.

¹⁹²⁵ Vegeu FANTAR 1992, pp. 1671-1672.

¹⁹²⁶ Vegeu LARONDE & GOLVIN 2001, p. 20.

¹⁹²⁷ Vegeu *supra*, § III.1.1.

¹⁹²⁸ Vegeu CAMPS 1960, p. 34.

¹⁹²⁹ Cf. LANCEL 1993, pp. 1785-1786. En referència a la conquesta d'una χώρα pròpia, el retor grec Dió Crisòstom (*Discursos*, 25) va dir d'un Hannó —com que no menys d'una vintena de capitosts cartaginesos es deien així, fa de mal

formen les confederacions maures: la de Mauretània¹⁹³⁰ a l'oest, la dels masesils¹⁹³¹ i la dels massils¹⁹³² al centre i a l'est¹⁹³³. Aleshores Cartago deixa de pagar els tributs que havia pagat durant quasi quatre segles i recluta mercenaris entre els maures en les guerres de Sicília¹⁹³⁴. Entre els ss. V i IV aC, els púnics estenen la seva dominació a la meitat septentrional del que segles més tard seria la Zeugitana romana i, a la fi del s. III aC, a base d'adquisicions als maures, a la totalitat de Zeugitana i Bizacena¹⁹³⁵. Per cobrir l'expansió territorial i econòmica, Cartago comença a reclutar mercenaris entre les tribus maures¹⁹³⁶. Cartago cobra impostos en blat, principalment, als habitants de les regions sotmeses. Al costat de l'aristocràcia mercadera, sorgeix una aristocràcia terratinent; les elits cartagineses havien construït una veritable xarxa de dominis d'explotació rural a les planes fèrtils de la regió de Cartago ja a la primeria del s. III aC¹⁹³⁷; un desenvolupament semblant s'ha pogut constatar arqueològicament al Cap Bon (*Kerkouane*) i a les rodalies d'*Hadrumentum*¹⁹³⁸. Cartago funda al seu torn factories comercials a la costa africana, especialment a la costa est de Zeugitana i Bizacena. En nombroses ocasions, les revoltes dels

identificar l'Hannó en qüestió— que “havia transformat els cartaginesos, de tirians com eren, en libis” (citat per LANCEL, *loc. cit.*).

¹⁹³⁰ Vegeu *infra*, § VIII.1.2.

¹⁹³¹ Vegeu *infra*, § VII.1.

¹⁹³² Vegeu *infra*, § VI.1.1.

¹⁹³³ Ja al segle IV aC trobem testimonis de ciutats nòmides importants, com ara *Thugga*, l'organització política de les quals no sembla deure gran cosa a la cultura fenícia. Semblantment, *Theuste*, situada en ple territori dels musulames, era ja al s. III aC una ciutat important, segons el testimoni de Diodor de Sicília, fragm. llibre 24. Vegeu la discussió del passatge de Diodor a CAMPS 1960, pp. 42-43. Vegeu també *infra*, § VI.1.1.

¹⁹³⁴ Cf. BASSET (H.) 1921, p. 342.

¹⁹³⁵ Cf. GSELL 1918-1928, vol. 1, p. 465. Els autors antics són més aviat vagues a aquest respecte. Estrabó (17, 3, 15) diu que els fenicis “havien acabat annexant tots els països que no comportaven vida nòmada”, que és una altra manera de dir que els cartaginesos havien acabat exercint el control de les terres fèrtils, on vivien maures ja sedentaritzats. LANCEL (1993, p. 1786) estima que *Theuste*, als confins de Bizacena i Numídia (vegeu-ne la localització al mapa n° 4), devia constituir la plaça forta púnica més avançada en el país dels maures. A partir d'allà, hi ha rastres de punicitat en indrets ja plenament nòmides, fins i tot a Cirta (vegeu *infra*, § VI.2), la capital, sense que Cartago hi hagi exercit mai una dominació directa.

¹⁹³⁶ De *Sicca Veneria*, a 170 km a sud-oest de Cartago, on hi havia una altra plaça militar púnica important, es reclutaren els mercenaris nòmides que participaren a la Primera Guerra Púnica contra els romans. Vegeu els passatges de Polibi que en parlen al corpus, §§ 6.1 i 6.2. A l'est de *Sicca Veneria*, Cartago no exercia cap control directe sobre els nòmides massils. Vegeu LANCEL 1993, p. 1786.

¹⁹³⁷ Cf. FENTRESS 2006, p. 6.

¹⁹³⁸ *Idem*, pp. 6-7. L'autora argumenta arqueològicament que la xarxa de *uillae* i de masos ja es constata dos segles abans de la colonització romana.

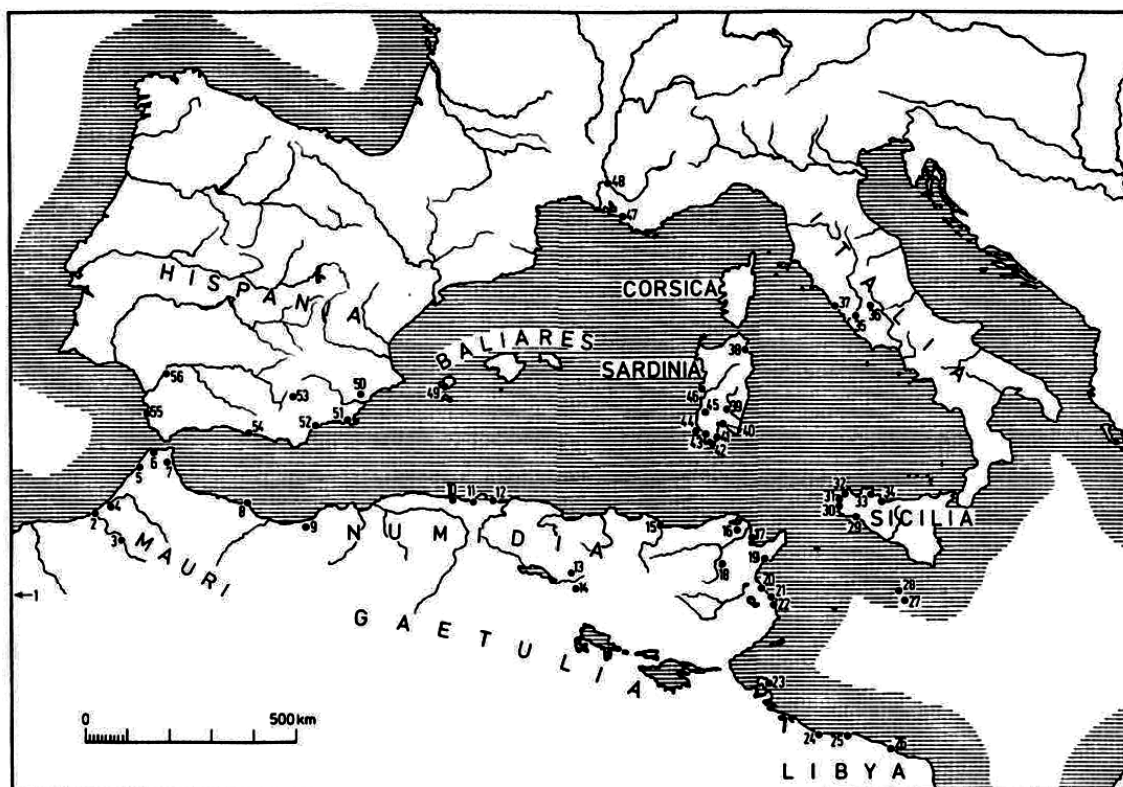
autòctons posen en perill l'estat cartaginès¹⁹³⁹. La més gran insurrecció maura contra Cartago de què s'ha fet ressò la historiografia antiga és la dels anys 241-237 aC, consegüentment a la Primera Guerra Púnica (264-241 aC)¹⁹⁴⁰. De resultes de la Segona Guerra Púnica (222-202 aC), els *emporia* tripolitanos passaren a mans nòmides¹⁹⁴¹; aquest fet no és rellevant pel control nominal de Numídia sobre Tripolitània sinó pel fet que els *emporia* tripolitanos surten de l'òrbita de l'estat cartaginès i, consegüentment, la història de la llengua púnica segueix rumbos diferents a Cartago i a Tripolitània d'ençà d'aquest moment. La importància d'aquest fet sovint és obviada pels estudiosos, que tendeixen a transferir indiscriminadament de Tripolitània a Cartago o Numídia —i viceversa— testimonis de punicitat, que, en realitat, no tenen cap connexió entre si¹⁹⁴². La desfeta cartaginesa a les dues guerres precedents contra els romans frenà les aspiracions mediterrànies de l'estat cartaginès, particularment a Sicília. La Tercera Guerra Púnica (150-146 aC), que acabà amb la destrucció completa de la Cartago púnica, significà la fi de l'estat cartaginès, però no pas la fi de la influència de la llengua púnica —i altres aspectes de la cultura púnica— a Zeugitana, Bizacena i Numídia. Els camins dels cartaginesos i dels púnics de Tripolitània ja feia cinquanta anys que s'havien separat.

¹⁹³⁹ Com ara el setge de Cartago del 396 aC o la revolta del 379 aC simultàniament a Cartago i a Sardenya.

¹⁹⁴⁰ Hi ha dedicat una monografia LORETO 1995, que argumenta que no es tractà pas d'una simple guerra de mercenaris, sinó d'una veritable insurrecció de la població indígena (els maures, en aquest cas) d'un territori sotmès a una potència hel·lenística —que és el que era l'estat cartaginès en aquesta època, segons l'autor—.

¹⁹⁴¹ Vegeu *supra*, § III.1.1.

¹⁹⁴² Vegeu *supra*, § III.10.1.

- 1 Westliches Mittelmeer, Fundorte punischer Inschriften (für Nordafrika nur in Auswahl).
 1 Mogador; 2 Sala (Rabat); 3 Volubilis; 4 Thamusida (Kenitra); 5 Lixus; 6 Tingis (Tanger); 7 Tamuda (Tetouan); 8 Rusaddir (Melilla); 9 Siga (Takembrit); 10 Jol/Iulia Caesarea (Cherchel); 11 Tipasa; 12 Icosium; 13 Cirta Regia (Constantine/El Hofra); 14 Sigus; 15 Hippo Regius (Bône); 16 Utica (Utique); 17 Karthago (Carthage); 18 Thugga (Dougga); 19 Siagu; 20 Hadrumetum (Sousse); 21 Leptis Minor; 22 Thapsus; 23 Meniux (Gerba); 24 Sabratha; 25 Oea (Tripolis); 26 Leptis Magna; 27 Malta; 28 Gozzo; 29 Selinus (Selinunte); 30 Lilybaion (Marsala); 31 Motya (Mozia, San Pantaleo); 32 Eryx (Erica); 33 Panormos (Palermo); 34 Soluntum (Solunto); 35 Roma; 36 Palestrina (Praeneste); 37 Pyrgi; 38 Terranova Pausania (Olbia); 39 San Niccolo Gerrei; 40 Cagliari; 41 Nora (Capo di Pula); 42 Bitia (Torre di Chia); 43 Villaperuciu; 44 Sulci (San Antioco); 45 Monte Sirai; 46 Tharros (Capo San Marco); 47 Massilia (Marseille); 48 Avenio (Avignon); 49 Ebusus (Ibiza); 50 Elche; 51 Karthago Nova (Cartagena); 52 Villaricos; 53 Galera; 54 Sexi (Almuñecar); 55 Gades (Cadiz); 56 el-Carambolo/Sevilla.

Figura nº 33: Enclavaments de la Mediterrània Occidental amb vestigis d'epigrafia púnica. Font: RÖLLIG 1980, p. 287.

1.2. Abast de l'estat cartaginès

Es coneixen amb una certa precisió les circumscripcions de l'estat cartaginès a partir del s. IV aC: La *χώρα Thusca*¹⁹⁴³, amb centre possiblement a *Mactar*, limitava amb Numídia¹⁹⁴⁴; el *pagus Gunzuzi* limitava amb la *χώρα Thusca* probablement al nord-est, en direcció a Cartago¹⁹⁴⁵; el *pagus Zeugei* era un vast territori pròxim de la metròpoli

¹⁹⁴³ Esmentada per Appià (*Libyca*, 59), que s'hi refereix com a regió presa pels nòmides en època de Massinissa (152 aC) als cartaginesos.

¹⁹⁴⁴ LANCEL 1993, p. 1786.

¹⁹⁴⁵ *Ibidem*.

púnica, entre els rius Bagrada i Miliana¹⁹⁴⁶; el *pagus Muxsi* sembla que era el territori habitat al nord del Bagrada per una tribu muntanyenca¹⁹⁴⁷; al Cap Bon hi havia una altra circumscripció, molt propera a Cartago, que no tenia, però, ciutats importants —se'n coneixen *Neapolis*, *Clypea* i les ruïnes de *Kerkouane*, el nom antic de la qual és incert¹⁹⁴⁸—; finalment, la circumscripció més important identificada fins ara és *Byzacium*, una llarga llenca marítima que anava, de nord a sud, de *Ruspina* a *Taparura*, nucli de la futura *prouincia Valeria Byzacena*¹⁹⁴⁹.

1.3. Demografia de l'estat cartaginès

L'any 146 aC, Cartago tenia uns 150.000 habitants d'origen divers: a la població maura autòctona s'afegien fenicis, ben arrelats, etruscs, itàlics i orientals (entre els quals, jueus). L'afluència de fenicis, sense dubte important i duradora, no va anar gaire més enllà de les costes. A Cirta, en la massa nùmida es fonen les petites comunitats púnica i grega i alguns campanesos¹⁹⁵⁰. La *χώρα* cartaginesa tenia aleshores uns 700.000 habitants, segons Estrabó. La població de tota l'Àfrica cartaginesa podia ser d'un milió de persones. El Cap Bon i la costa dels *ἐμπόρια* eren dues de les regions més poblades. La regió de Cirta també era força poblada. En canvi, les regions interiors sotmeses a Cartago, que els imposava exigents tributs, tenien una demografia més baixa¹⁹⁵¹.

1.4. Influència de la cultura púnica sobre els maures

Actualment, gràcies a les dades de l'arqueologia, sabem que les societats maures eren més complexes del que hom es pensava: ja abans de la influència púnica i romana coneixien l'agricultura, la vida sedentària i la ciutat. On es nota posteriorment la influència púnica és en l'administració de les ciutats i en certes tècniques agràries¹⁹⁵². És entre el 450, aproximadament, i el 146 aC que la cultura púnica exerceix certa influència sobre la cultura maura autòctona. No sembla que els fenicis introduïssin nous conreus a Àfrica, si bé sembla que fou per influència púnica que el conreu de l'olivera, de la vinya i d'arbres

¹⁹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁹⁴⁷ Que hom ha identificat amb els *Maxitani* del rei *Hiarbas*, que, segons la llegenda, va pretendre la reina cartaginesa Dido. Vegeu LANCEL 1993, p. 1787. Sobre els *Maxitani*, vegeu *infra*, § 7.

¹⁹⁴⁸ LANCEL 1993, p. 1787.

¹⁹⁴⁹ Vegeu DESANGES 1992, p. 1675.

¹⁹⁵⁰ Vegeu *infra*, § VI.2.

¹⁹⁵¹ La demografia ha estat estudiada per LASSÈRE 1977, pp. 38-39 i 647.

¹⁹⁵² CAMPS 1960, pp. 48-49 (sobre la vida urbana) i 91 (sobre l'agricultura).

fruiters va assolir una gran importància¹⁹⁵³. En tècniques industrials, la incidència de la cultura púnica sobre la maura és inapreciable: la terrissa, la metal·lúrgia, la bijuteria amaziga no sembla deure res a la fenícia. Els intercanvis comercials, existents només en l'àrea d'influència púnica, no van ser molt importants en l'interior de Zeugitana i de Bizacena, si hem de fer cas de les dades arqueològiques. No hi ha restes d'objectes fabricats a Cartago fora de les rodalies de Cartago i d'alguna ciutat nùmida important, com ara Cirta¹⁹⁵⁴. Els mercaders púnics compraven als autòctons matèries primeres, llana, pells, ivori, ous i plomes d'estruç, pedres precioses —com ara or, que venia de ben lluny— i els donaven en bescanvi armes, teixits, bijuteria, perfums¹⁹⁵⁵. Cartago tenia el monopoli del comerç amb Àfrica, atès que els cartaginesos prohibien als altres pobles de la Mediterrània (grecs, etruscs, romans, etc.) navegar per les costes del nord d'Àfrica des de la Gran Sirte (*Arae Philaenorum*) fins a les Columnes d'Hèrcules¹⁹⁵⁶. Tant a Cartago com a les altres ciutats púniques hi havia una presència massiva de maures que s'hi guanyaven la vida generalment amb les feines més humils¹⁹⁵⁷. Segons l'estudi demogràfic de Lassère, no hi ha raons per a pensar en una veritable colonització del sòl i en la implantació d'un poblament púnic fora d'alguns ports importants, ço que no treu que l'influx cultural púnic no s'endinsés en les regions interiors gràcies a les relacions comercials¹⁹⁵⁸. Els cartaginesos són els responsables de la introducció de la cultura hel·lenística a la Tamazga Central i Occidental entre els ss. III-II aC¹⁹⁵⁹.

En religió tampoc sembla que l'influx fenici sobre la religió tradicional dels maures hagi estat molt important. Les dues divinitats principals dels cartaginesos, Baal Hammon i Tanit, van rebre culte fins a la fi de la dominació a Àfrica; i, tanmateix, no s'obseven empremtes de llur influència a cals maures¹⁹⁶⁰. La paronímia amb la divinitat principal líbia, Ammon, és fal·laç, car Baal Hammon i Ammon tenien atribucions ben diferents.

¹⁹⁵³ BASSET (H.) 1921, pp. 347-349. D'ençà de S. Gsell i H. Basset hi ha hagut tendència a exagerar la influència púnica en el conreu de cereals i d'arbres fruiters —fins i tot de la figuera— entre els maures. Vegeu la crítica raonada de CAMPS 1960, pp. 77-91.

¹⁹⁵⁴ GSELL 1918-1928, vol. 4, p. 167.

¹⁹⁵⁵ BASSET (H.) 1921, p. 356.

¹⁹⁵⁶ Vegeu *supra*, § III, 19.

¹⁹⁵⁷ BASSET (H.) 1921, p. 357.

¹⁹⁵⁸ LASSÈRE 1977, pp. 57-58 i 424.

¹⁹⁵⁹ "In the period of Carthaginian supremacy in the West, Carthage and her sisters republics became centers of a unique culture that was a blend of the Greek and the Canaanite. Carthaginians warmly embraced Greek literature, long before the Hellenistic Age, and translated its many genres into the Punic vernacular" (KRAHMALKOV 2001, p. 11). De fet, Plaute mateix ens ha transmès al *Poenulus* (1142 i ss.) un passatge de comèdia grega en púnic (*Karkhedonios*).

¹⁹⁶⁰ BASSET (H.) 1921, pp. 358-373.

1.5. Estat de la qüestió sobre la implantació del púnic a Zeugitana i Bizacena. Els punicismes de l'amazic

El coneixement de la llengua púnica¹⁹⁶¹ es fa necessari entre els maures en els usos administratius, econòmics i en el servei militar en bona part de Zeugitana i part de Bizacena¹⁹⁶². Com que les monedes de les confederacions maures de Numídia i Mauretània porten gairebé sempre llegendes en púnic —i, rarament, en grec—¹⁹⁶³, hom s'ha referit, inadequadament, a l'ús “oficial” de la llengua púnica¹⁹⁶⁴. Per a H. Basset, amb la destrucció de Cartago, els cartaginesos i “punicitzats” que no van morir ni van ser deportats van refugiar-se en el país que la conquesta romana els havia esbatanat, “au point que dans l'ouest de la Berbérie, dans les villes principalement, on parlait punique plus encore que libyque”¹⁹⁶⁵, cosa que topa amb la pobra influència del púnic, segons la seva apreciació, sobre l'amazic: “Nous n'en voyons pourtant pas grande trace aujourd'hui dans le vocabulaire berbère si accueillant aux termes étrangers, où les mots latins sont si nombreux”¹⁹⁶⁶. En

¹⁹⁶¹ En sentit estricte, només a partir del s. V aC es pot parlar de *púnic* a Àfrica i a Occident en general. En total, es conserven prop de set mil inscripcions púniques i neopúniques. Vegeu, sobre els textos púnics, l'estat de la qüestió de SZNYCER 1978, pp. 590-593 i bibliografia a la p. 481; sobre l'epigrafia neopúnica, vegeu JONGELING 2008. Malgrat les dificultats textuais i de transcripció que presenta, els passatges púnics del *Poenulus* (versos 930-949), de Plaute, de la primeria del s. II aC (cf. SZNYCER 1967, p. 37), tenen un valor enorme per a coneixement de la llengua púnica, per tal com conté la vocalització —que manca a l'epigrafia púnica antiga i neopúnica i que només retrobem en l'epigrafia llatinopúnica, sobre la qual vegeu KERR 2007—, aporta uns disset mots desconeguts altrament i permet observar fenòmens de sintaxi oracional (vegeu *idem*, pp. 146-156). Ja voldríem per al paleoamazic un text semblant en boca d'un *Maurus*...

¹⁹⁶² Vegeu dos passatges de Polibi que hi al·ludeixen al corpus, §§ 6.1 i 6.2.

¹⁹⁶³ Sobre la numismàtica, vegeu *infra*, § 10.

¹⁹⁶⁴ Amb molta fantasia, i també amb una extrapolació anacrònica vers l'antiguitat d'una impressió personal de l'estat de coses del seu temps, el més influent dels historiadors de l'Àfrica del Nord antiga fa les següents consideracions: “Le punique n'était pas seulement la langue officielle des souverains [...] Parmi les sujets indigènes de ses princes, ceux qui voulaient sortir de la barbarie s'efforçaient de les imiter [...] Les Berbères acquièrent, du reste, assez aisément la connaissance des langues étrangères. [...] Ainsi, sous les rois indigènes, la langue de Carthage fut, dans une large mesure, la langue commune dont l'emploi paraissait nécessaire au milieu du chaos des dialectes berbères [...] Apportée d'Orient, elle avait subi en Afrique des modifications, même aux temps de l'existence de Carthage [...] Les indigènes qui l'adoptaient contribuaient à la corrompre [...] Cependant, sous les rois, elle était encore une langue de civilisation, voire même une langue littéraire. C'est seulement sous la domination romaine qu'elle tomba au rang de parler de paysans et se gâta d'une manière irrémédiable” (GSELL 1918-1928, vol. 6, pp. 110-113).

¹⁹⁶⁵ BASSET (H.) 1921, p. 373.

¹⁹⁶⁶ *Ibidem*. Si bé ho justifica de la següent manera: “Les régions où la langue de Carthage avait poussé les plus profondes racines furent les premières et les

època de Tiberi, el púnic deixa de ser utilitzat en les monedes¹⁹⁶⁷. El púnic és substituït pel llatí en les funcions administratives a les ciutats, en alguns casos més ràpidament, com ara a Cirta (Numídia), i altres casos més lentament, com ara a *Calama* (Numídia) i a *Mactar* (Bizacena) i a Oea i a Lepcis Magna a Tripolitània. A la ruralia, els vestigis de punicitat són magres. Les inscripcions en púnic són rares després del s. III dC, fins al punt que hi ha autors que creuen que la llengua púnica va extingir-se aleshores¹⁹⁶⁸. Veurem més endavant¹⁹⁶⁹ que l'assumpció d'un èxode púnic vers el camp arran de la destrucció de Cartago està mal estantolat a partir de dades demogràfiques objectives. Si el púnic va ser parlat a Zeugitana i Bizacena més enllà del s. III dC, en tot cas no sembla que arribés al VII dC, puix que els autors àrabs no hi identifiquen més que l'amazic i el llatí¹⁹⁷⁰.

Les restes de punicitat en els dialectes amazics moderns han estat estudiades principalment per W. Vycichl en diversos estudis¹⁹⁷¹. L'autor proposa més de vint punicismes de l'amazic, que atribueix principalment a innovacions agrícoles realitzades *in situ*¹⁹⁷². N'hi ha, certament, de convincents, com ara *azalim* 'cebes' (singular col·lectiu) < *bšl-m*¹⁹⁷³ (amb radicalització de la terminació de plural cananea *-im*), *agadir* 'mur; graner fortificat' < *gdr*¹⁹⁷⁴. Per a dos verbs vinculats amb l'ús escripturari de l'idioma, com ara *yr* 'llegir' (però en origen 'cridar pel nom'¹⁹⁷⁵) o *lmd* 'apendre'¹⁹⁷⁶, un ètim hebreu és igualment plausible formalment i semànticament. Remeten, segurament, a l'etnònim *fenici* / *púnic* els mots *afniq* 'cofre de fusta' i *tifinay* 'lletres de l'escriptura amaziga' (lit. 'les fenícies')¹⁹⁷⁷ per les raons que assenyalarem més

plus complètement arabisées. Le punique était une langue sémitique assez voisine de l'arabe. Lorsque celui-ci, avec l'invasion, arriva dans le pays, il se superposa sans peine au punique" (*ibidem*).

¹⁹⁶⁷ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 2, pp. 6-7 (Lepcis Magna), p. 16 (Oea). Cf. *infra*, § 10.

¹⁹⁶⁸ COURTOIS 1950, p. 270. Val a dir que amb posterioritat als articles de Courtois s'ha trobat epigrafia púnica a Bizacena, concretament 130 inscripcions a *Mactar* probablement del s. I dC (BÉNABOU 1976, p. 485): "Le punique, chassé des villes par le latin, s'est répandu dans les campagnes au détriment du libyque et qu'il a pu ainsi y jouer le rôle de langue de culture" (*idem*, p. 489).

¹⁹⁶⁹ Vegeu *infra*, § VI.2.

¹⁹⁷⁰ Vegeu la discussió de tot plegat *infra*, §§ 20.1 i 20.2.

¹⁹⁷¹ VYCICHL 1952, 1958 i 2005 (pp. 2-16).

¹⁹⁷² VYCICHL 2005, p. 2. Això és discutible: els punicismes de l'amazic poden haver estat introduïts, més aviat, per les relacions comercials, entre altres raons perquè han arribat a dialectes tan allunyats de la implantació de cartaginesos com és el tuareg.

¹⁹⁷³ VYCICHL 1952, p. 199 i *idem* 2005, p. 3.

¹⁹⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁹⁷⁵ Vegeu *supra*, §§ II.12.4.6 i IV.11.5.2.3.

¹⁹⁷⁶ Vegeu *supra*, § II.12.4.5.

¹⁹⁷⁷ Cf. CHAKER 1980-1981, p. 143.

endavant¹⁹⁷⁸. Als punicismes de l'amazic adduïts fins ara podríem afegir-ne cinc que proposem en l'estudi dels fitònims *Afri* del Pseudo-Dioscòrides¹⁹⁷⁹. Encara que, a causa de l'origen afroasiàtic comú, es podria dubtar del manlleu d'alguns mots amazics que tenen eco en llengües semítiques cananees, com en el cas de *ayrum* 'pa' o *amadir* 'aixada', ens decantem més aviat per la difusió que per l'herència, però, llevat que la justificació formal sigui sòlida, no ens sembla adequat forçar els manlleus en el sentit púnic > amazic, perquè les vies de transmissió de mots orientals a Tamazga han estat diverses. Per acabar d'embolicar la troca, el superestrat àrab, una altra llengua semítica, complica la distinció entre punicismes i arabismes primerencs, com ara els casos de *dāffu* 'pomes' (Nefussa) o *ahatim* 'olives' (tuareg). Malgrat aquestes dificultats, no hi ha dubte que l'influx de la llengua púnica sobre l'amazic ha estat important, molt més del que fins ara ha pogut ser provat. Un fet que no podem deixar d'observar és que la majoria dels possibles punicismes adduïts fins ara no són pas privatius dels dialectes amazics situats en proximitat de regions d'antiga influència púnica, sinó que es retroben en regions ben allunyades de la influència directa dels mercaders púnics, com ara el domini tuareg o les muntanyes de l'Atlas, per la qual cosa hem de pensar que han estat transmesos per altres dialectes amazics. Com en el cas dels llatínismes de l'amazic, la difusió de punicismes pertot de Tamazga és un dels indicadors més rellevants de l'existència d'un espai comunicatiu paleoamazic sòlidament trenat.

2. L'empremta romana a Zeugitana i Bizacena

2.1. Fets històrics i dades demogràfiques

La destrucció de la Cartago púnica el 146 aC i la consegüent fundació de la Cartago romana el 122 aC no canvien gaire la situació dels libis: Els mercaders púnics són substituïts pels *negotiatores* i els *publicani* itàlics, que s'instal·len a ciutats com Útica —on constitueixen unes tres-centes famílies influents¹⁹⁸⁰—, *Hadrumentum* i *Thapsus* —aquestes dues darreres situades a la costa de Bizacena—, controlen l'economia, fan comerç amb els principals ports de la Mediterrània Occidental i Oriental i prenen les primeres terres. Durant dos decennis, la colonització es limita als ports. La colonització de l'interior comença

¹⁹⁷⁸ Vegeu *infra*, § VI.7.2.

¹⁹⁷⁹ Vegeu *infra*, § 14.2.5.

¹⁹⁸⁰ La seu del pretor que governava Àfrica s'esqueia a Útica, per la prohibició de construir en el sòl de Cartago. Vegeu DESANGES 1978b, p. 628. La Cartago romana, anomenada *colonia Iunonia Carthago*, no fou refundada fins al 122 aC (*idem*, p. 630). Cartago esdevingué capital de la província romana d'Àfrica el 40 aC. Vegeu PICARD 1993, p. 1789.

amb les deduccions —que agrupen elements diversos: veterans, civils itàlics, lliberts i africans romanitzats— de Gai Semproni Grac i de Gai Màrius. Amb Grac, 6.000 colons reben 300.000 hectàrees de terra lluny de la costa i a l'època de Màrius avança la colonització¹⁹⁸¹. Amb aquesta colonització, Roma pretén dominar l'antic país púnic. A Cartago, els colons vénen de la Itàlia central, de l'Úmbria al Sàmnium¹⁹⁸². D'ençà de la reconstrucció de Cartago, hi aflueixen maures, que viuen als rodals, en unes cabanes que Sal·lusti ens ha llegat amb el nom de *mapalia*¹⁹⁸³, i es dedicaven a petites feines i al conreu de l'horta¹⁹⁸⁴. L'època de Cèsar i d'August marca l'inici d'una romanització intensa dels africans, sobretot arran de la fundació de l'Àfrica Proconsular el 27 aC. Hom ha comptabilitzat en 50.000 el nombre d'immigrants itàlics, entre veterans i altres tipus de ciutadans romans, en aquesta època, inclosos els que es van establir a la ciutat de Cartago¹⁹⁸⁵. Les ciutats creixen i es desenvolupen formes d'explotació del camp més productives, amb la introducció de noves tècniques de conreu i amb l'especialització en certs conreus menys aleatoris i més rendibles, com l'olivera. Amb el principat de Claudi, els veterans itàlics són substituïts progressivament pels “provincials”, és a dir de la Gàl·lia, d'Hispania i de l'Àfrica ja romanitzada¹⁹⁸⁶. Del 146 aC al 235 dC, J.-M. Lassère estima que la població de l'Àfrica romana creix almenys la meitat, i potser fins i tot dos terços, segons l'autor gràcies a la fi de les hostilitats a gran escala, la prosperitat econòmica, la renovació de l'agricultura, la higiene i la sedentarització¹⁹⁸⁷. Amb el creixement de la població a les regions de Cartago i Útica, de la costa de Bizacena i de Cirta, Roma obté nous nuclis de reclutament de legionaris que, un cop veterans, esdevenen colons de noves terres.

A la mort d'August, el món romà té uns 54 milions d'habitants. El país mediterrani amb més densitat de població és Egipte, amb uns 7 milions d'habitants. Segons les estimacions de C. Courtois, que parteix d'una densitat hipotètica de 16 habitants per km², l'Àfrica romana tindria uns 5.600.000 habitants a l'època dels Severs (primèria del segle III dC) i uns 3.840.000 per al període posterior a les grans evacuacions del s. III dC¹⁹⁸⁸. La densitat de la població de l'Àfrica romana era lleugerament inferior a la de la resta de l'Imperi, però, en algunes regions concretes, bàsicament a Zeugitana i a la costa de Bizacena, la densitat era molt alta¹⁹⁸⁹. Amb aquestes estimacions, tenim, doncs, 3.500.000 habitants per a l'època dels Severs (193-235) i 2.400.000 per

¹⁹⁸¹ LASSÈRE 1977, p. 648.

¹⁹⁸² LASSÈRE 1977, p. 650.

¹⁹⁸³ Sobre els *mapalia/magalia*, vegeu *infra*, § VI.10.3.1.3.

¹⁹⁸⁴ Cf. PICARD 1993, p. 1791.

¹⁹⁸⁵ MACMULLEN 2000, p. 55.

¹⁹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁹⁸⁷ LASSÈRE 1977, p. 651.

¹⁹⁸⁸ COURTOIS 1955, p. 105.

¹⁹⁸⁹ Així ho percebien els antics. Herodià (s. III), a la seva *Història romana*, s'hi refereix com una província intensament poblada (7, 4, 4). Cf. FRENCH 1975, p. 212.

a la de Dioclecià (284-305)¹⁹⁹⁰. Per a Courtois, la població de les ciutats romanes d'Àfrica no era gaire gran: *Tipasa* de Mauretània Cesariana, 15.250 habitants; *Volubilis* de Mauretània Tingitana, 10.500; *Cirta* de Numídia, 10.000, etc. Les úniques ciutats grans eren Cesarea de Mauretània (20.000-22.000)¹⁹⁹¹, Lepcis Magna i, naturalment, Cartago¹⁹⁹², la segona ciutat més populosa de la Mediterrània Occidental amb un màxim aproximat d'uns 500.000 habitants durant l'Alt Imperi. L'autor estima una població urbana de 2.500.000 habitants en unes 500 ciutats —que eren menys que els episcopats: *circa* 650—, és a dir més del 60% de la població de l'Àfrica romana¹⁹⁹³.

L'Àfrica romana ateny la màxima extensió geogràfica durant la dinastia dels Severs (193-235), uns 350.000 km². L'extensió és certament impressionant, però cal tenir en compte que el territori de les tribus maures, excloent Tripolitània i els territoris del Sàhara, cobreix més de 900.000 km². Per tant, Roma no va ocupar ni la meitat del país dels maures¹⁹⁹⁴. Sota l'imperi de Dioclecià (284-305), el *limes* retrocedeix¹⁹⁹⁵ i la superfície envaïda és de 240.000 km², amb la qual cosa els territoris alliberats de l'Imperi Romà esdevenen novament sobirans políticament, si bé conserven, parcialment, alguns elements culturals de la romanitat, a saber la vida urbana i el cristianisme. Des del punt de vista demogràfic, a l'Àfrica romana, a diferència d'altres províncies, ha predominat sempre l'element endogen per sobre de l'element exogen¹⁹⁹⁶.

Sembla que no fou fins al 303 que la província d'Àfrica Proconsular fou dividida per la tetrarquia en Zeugitana, Bizacena i Tripolitana¹⁹⁹⁷. La Zeugitana era, *grosso modo*, la regió de Cartago¹⁹⁹⁸.

¹⁹⁹⁰ COURTOIS 1955, p. 106.

¹⁹⁹¹ Vegeu *infra*, § VII.5.5.

¹⁹⁹² COURTOIS 1955, pp. 108-109.

¹⁹⁹³ *Idem*, p. 111.

¹⁹⁹⁴ Vegeu les dades a *idem*, pp. 66-67.

¹⁹⁹⁵ *Idem*, p. 90. En base a aquestes dades, Courtois conclou que “le trait le plus remarquable de l'histoire de la Berbérie c'est la co-existence de provinces romaines et de territoires organisés suivant les traditions indigènes, la conjonction de deux Afriques, dont l'une nous demeure à peu près inconnue [...] La disparité même des deux civilisations impliquait l'établissement d'un *limes* dont les fortifications ne faisaient que matérialiser la réalité profonde” (*op. cit.*, p. 67).

¹⁹⁹⁶ “L'africanisation des allogènes qui, par le jeu des unions mixtes, mais aussi par le succès des cultes africains, ceux de Saturne et de Caelestis, inspireurs de *cognomina* théophores, donne au *melting pot* africain un aspect très différent de ce qu'on pourrait observer en Gaule ou en Espagne: l'*africitas* a mieux résisté, mais sans qu'on puisse déceler —même plus tard, au IVe s., lors de la crise donatiste, qui est davantage une protestation religieuse que politique— un quelconque aspect d'opposition des cultures” (LASSÈRE 1982, p. 424). L'autor nota que “ce phénomène est en particulier remarquable au sein des familles où certains enfants portent des *cognomina* latins, et d'autres des noms africains, même sous une forme latinisée” (*ibidem*, n. 207).

¹⁹⁹⁷ DESANGES 1992, p. 1675.

Bizacena limitava al nord amb Zeugitana a *Pupput*, pertanyent ja a Bizacena; al sud amb Tripolitània a *Tacapae*, pertanyent a Tripolitània; els límits amb Numídia, a l'oest, eren més difusos, però sembla que *Zama Regia*, *Thugga Terebentina*, *Thala* (però no *Ammaedara*), *Cillium*, *Thelepte* i *Capsa* pertanyien a Bizacena¹⁹⁹⁹.

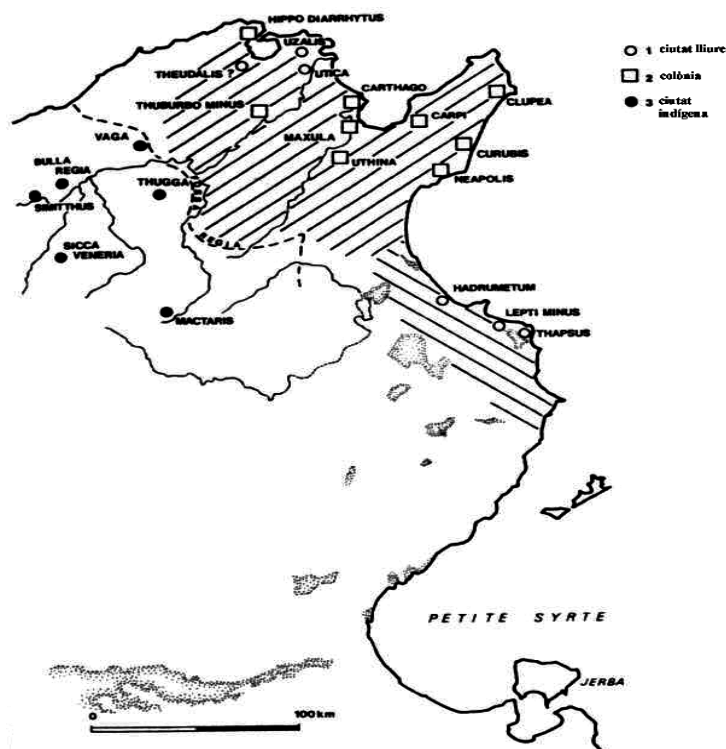

Figura n° 34: Parcel·lament i *fossa regia* a Zeugitana i Bizacena. Font: LE BOHEC 2005, p. v, fig. 7.

¹⁹⁹⁸ Cartago fou, al mateix temps, capital de la nova província de Zeugitana, i de tota la diòcesi d'Àfrica, que restà dividida en set províncies: Zeugitana, Bizacena, Tripolitània, Numídia, Mauretània Sitifiana, Mauretània Cesariana i Mauretània Tingitana. Vegeu PICARD 1993, p. 1797.

¹⁹⁹⁹ Vegeu el mapa n° 4.

2.2. Dades econòmiques

2.2.1. Característiques de la colonització romana

Al llarg del s. II dC, l'Àfrica romana ateny el dinamisme econòmic de les províncies més productives de l'Imperi, com són la Narbonense, la Tarraconense i la Bètica. La constitució de Caracal·la (212 dC), que concedeix la ciutadania romana a tots els homes lliures de l'Imperi, mitiga la frontera entre *romanitas* i *africanitas* a l'Àfrica romana. L'equilibri entre els recursos i la població es degrada a l'època de Constantí²⁰⁰⁰. L'administració fiscal és excessiva i genera un malestar crònic entre la massa pagesa.

La colonització romana va anar avançant mitjançant l'expropiació de terres als autòctons, que eren dedicades a l'agricultura. La població autòctona de les terres expropiades esdevenia sedentaritzada, si no ho era ja, i era sotmesa a una política de *limitatio* —és a dir d'amollonament—, la qual cosa provocava fraccionaments de les tribus²⁰⁰¹. L'organització de la producció agrícola es basava en el sistema de *latifundia* pertanyents a la propietat imperial i als colons i en l'extensió de la colonització²⁰⁰². L'agricultura africana, de conreu frumentari durant els primers temps de la colonització romana, esdevé arborícola entre els segles II i III dC, amb un desenvolupament especial de l'olivera, que es va combinar, per raons òbvies d'exportació, amb la fabricació de terrissa a gran escala. Recents investigacions assenyalen que el sistema romà d'explotació agrària es va basar en sistemes socials i agraris preexistents, que Roma va adaptar per als seus fins²⁰⁰³. El creixement econòmic d'Àfrica fou, fins a la invasió vàndala del s. V, superior al de la resta de les províncies occidentals²⁰⁰⁴. Paral·lelament, en el Baix Imperi es fa més i més evident el contrast entre rics i pobres i també entre ciutat i camp. Hom n'ha cercat la causa en l'augment de la pressió fiscal, que penalitzava per damunt de tots els *humiliores*, més i més endeutats. Les agitacions dels circumcel·lions es produeixen en aquest clima de rancúnia acumulada contra els *honestiores*²⁰⁰⁵.

²⁰⁰⁰ El bisbe Cebrià de Cartago denuncia la voracitat dels rics que fiten les terres dels pobres (*Ad Donatum*, 12).

²⁰⁰¹ Cf. BÉNABOU 1976, p. 429 ss.

²⁰⁰² GEBBIA 1990, p. 334.

²⁰⁰³ Cf. MERRILLS 2004, p. 14.

²⁰⁰⁴ GEBBIA 1990, p. 335.

²⁰⁰⁵ LEPELLEY 1979, p. 326 ss. De les revoltes dels circumcel·lions parlem específicament al capítol dedicat a Numídia, *infra*, § VI.4.2.

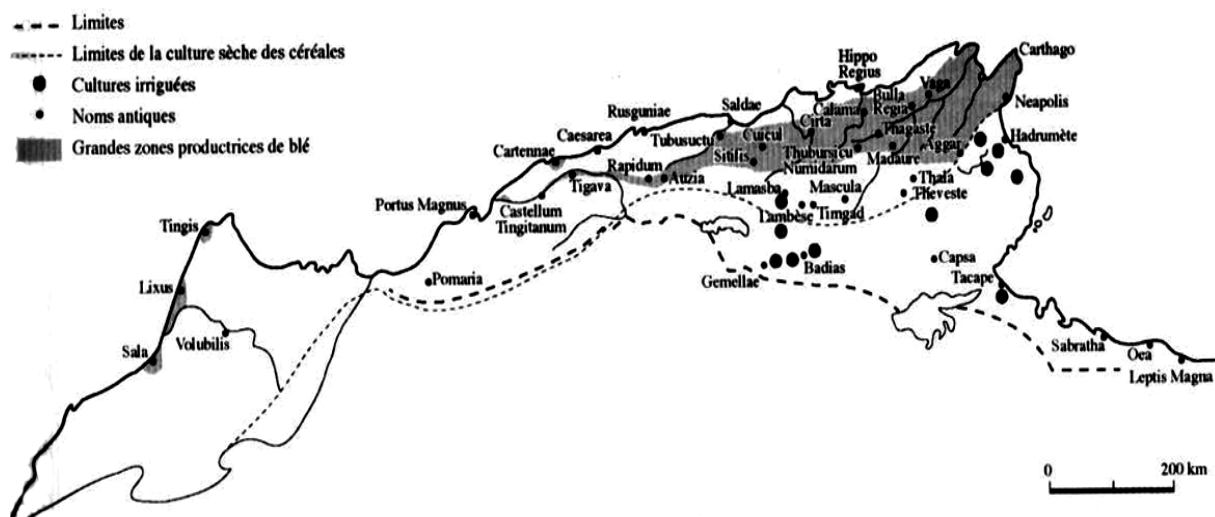

Figura nº 35: Zones de producció frumentària. Font: LE BOHEC 2005, p. XXX, fig. 47.

2.2.2. *Nundinae siue fora rerum uenaliu*

En els últims anys han proliferat estudis sobre els mercats rurals a l'Àfrica romana, que les fonts llatines anomenen *nundinae* o *fora rerum uenaliu*²⁰⁰⁶. És prou sabut que els mercats i diverses menes d'aplecs i fires (*agdud*, plural *igudad*)²⁰⁰⁷ són una veritable institució econòmica i social de les societats amazigues d'èpoques ben conegudes. Ara bé, diversos estudis han posat de manifest que aquesta importància era ja antiga, probablement preromana²⁰⁰⁸. Encara que no se'n

²⁰⁰⁶ Vegeu CHAOUALI 2002-2003.

²⁰⁰⁷ Cf. MORIN BARBE 1985, p. 246: “*Agdud* désigne plus particulièrement, en pays de montagne beraber, une importante manifestation réunissant les populations d'une vaste région; à la fois pèlerinage, fête religieuse et foire campagnarde. Beaucoup plus important qu'un souk hebdomadaire dont il y a quelques aspects ce rassemblement se tient en plein air, à proximité du tombeau d'un saint personnage particulièrement vénéré par la tribu, en quelque sort son 'patron'. L'*agdud* a lieu une fois l'an, à l'automne, après les transhumances d'été, et dure trois jours. [...] L'*agdud* se présente comme une occasion favorable pour les membres de cette tribu que vivent disséminés sur d'immenses espaces peu peuplés”. Val la pena notar que ni el mot ni la cosa són privatis de l'amazic septentrional, ja que també en tuareg existeix el mot (femení) *tagdudt*, que designa, entre la gent de l'*Ayər*, una mena de pelegrinatge “per etapes” fins a la tomba d'avantpassats o de sants que acaba aplegant pelegrins vinguts de tota la regió. Cf. HAWAD 1985, pp. 246-248. La distribució geogràfica d'aquest mot, present a l'Alt Atlas, Atlas Mitjà i la Cabília, al nord (cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 724, *sub radice* √gd 13), i a l'*Ayər*, al sud, advoca en favor de l'antiguitat de la institució socioeconòmica (i també, religiosa) que denota.

²⁰⁰⁸ Un passatge del *Bellum Iugurthinum* (47, 1) de Sal·lusti al·ludeix a un mercat a Vaga (actual Béja): “... oppidum Numidarum nomine Vaga, forum rerum uenaliu totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mercari consueuerant Italici generis multi mortales” ‘una ciutat nùmida anomenada

coneixen tants detalls com voldríem, sabem que els mercats nord-africans, de caràcter periòdic —per bé que de periodicitat variable— eren de diverses menes: hi havia fires anuals en regions muntanyoses que restaven al marge de l'autoritat romana²⁰⁰⁹; hi ha constància epigràfica²⁰¹⁰ de mercats bimensuals o setmanals certament en certes ciutats però sobretot en el territori dels grans dominis rurals; les funcions de les *nundinae* no es restringien als intercanvis comercials²⁰¹¹, sinó que eren també administratives, en relació amb les atribucions i els agents de les ciutats —en el quadre del sistema romà— i també amb la gestió dels grans dominis pel que fa al control dels desplaçaments de les poblacions nòmades i pel que fa al control de les poblacions locals. Als mercats rurals importants, al costat de mercaders ambulants indígenes, acudien mercaders itàlics —com hem vist al testimoniatge de Sal·lusti— i també comerciants foranis orientals, sirians i d'altres procedències²⁰¹². L'establiment de mercats en els límits d'alguns dominis permetia la trobada de poblacions agrícoles i de poblacions nòmades que venien de l'exterior, com ara els *Nicibes* de Numídia²⁰¹³. Era a les *nundinae* on els propietaris rurals llogaven

Vaga; s'hi celebrava el mercat més important de tot el reialme, en què també hi habitava i mercadejava gent d'origen itàlic'. Al·ludeix a un mercat en la mateixa ciutat el geògraf al-Bakrī (trad. MACGUCKIN DE SLANE 1857, p. 119), al s. XI dC.

²⁰⁰⁹ “Nous pensons aussi que les *nundinae* étaient très mobiles dans les zones pastorales, chez les transhumants et les semi-nomades. Des marchés ruraux d'été et des marchés ruraux d'hiver étaient peut-être liés au mouvement annuel des troupeux” (CHAOUALI 2002-2003, p. 384).

²⁰¹⁰ L'interessant estudi de CHAOUALI 2002-2003 recull cinc extensos textos epigràfics (pp. 375-377): el primer, de 116-117 dC, a *Henchir Mettich* (al curs mitjà del Bagrada), en una regulació de les relacions entre propietaris i colons del domini *Villa Magna Variana* en què l'al·ludeix a un *octonarius ager* —probablement un mercat que tenia lloc cada vuit dies en aquesta regió—: “*qui supra / quinque alueos / habebit in tempore q[uo uin]/demia mellaria fui[t fuerit] / dominis aut conducto[ribus uili]/cisue eius f[undi], qui in assem [colunt] / d[are] d[ebebit]. si quis alueos, examina, apes, [uasa] / mellaria ex f[undo] Villae Magnae siue M/appali(a)e Sig(a)e in octonarium agru[m] / transtulerit, quo fraus aut dominis au[t] / conductoribus uilicisue eius quam fiat a[lu]/eis exam<in>a, apes, uasa mellaria, mel qui in [eo f[undo?]] / erunt, conductoribus u[ilicoru]mue in assem e[sius] / f[undi] erunt”;*

el segon, del 138 dC, al *saltus Beguensis*, propietat de *Lucilius Africanus*, al nord-oest de *Sufetula*: “...*regione Beguensi, territorio Musulamiorum ad Casas / nundinas...*”; el tercer, el quart i el cinquè, localitzats a la Numídia Occidental, a l'oest de Cirta.

²⁰¹¹ “C'est à l'occasion des *nundinae* que les paysans du canton rencontraient des colporteurs qui circulaient en peu partout en Afrique” (CHAOUALI 2002-2003, p. 380).

²⁰¹² LASSÈRE 1977, p. 385.

²⁰¹³ Cf. CHAOUALI 2002-2003, pp. 382-383: “D'un manière générale, le marché rural constitue l'un de facteurs de rassemblement et d'échanges entre groupes tribaux ou fractions de groupes sous contrôle et légitimité romaines”.

temporers²⁰¹⁴ i on gent vinguda d'un radi d'extensió variable —segons la importància del mercat en qüestió— es reunia i tenia accés a la informació, on es pagaven impostos i taxes, sota la supervisió de militars. Al mateix temps, els mercats tenien funcions culturals, en l'expressió dels ritus locals i en la difusió de noves creences. Es planyia Cebrià que els bisbes negligien llurs deures religiosos els dies de mercat²⁰¹⁵. Els mercats i les fires eren, doncs, el centre neuràlgic de la vida rural.

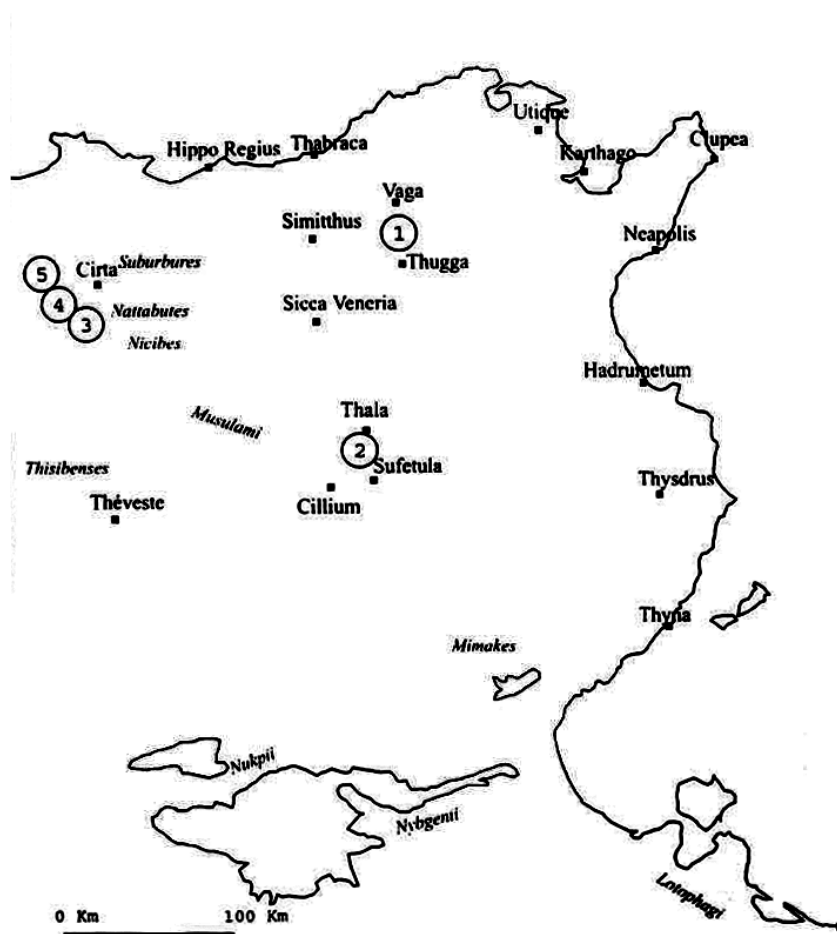

Figura nº 36: Les *nundinae* en els grans dominis rurals. 1: *Octonarius ager*; 2: mercat de *Lucilius Africanus*; 3: mercat de *Phosphorus*; 4: mercat d'*Antonia Saturnina*; 5: mercat de *Munatius Flavianus*. Font: CHAUOALI 2002-2003, p. 376.

²⁰¹⁴ Veurem més endavant, *infra*, § VI.4.2, que era a les *nundinae* on els grans propietaris terratinents llogaven els serveis de circumcel·lions, temporers itinerants, com a mà d'obra estacional.

²⁰¹⁵ “*episcopi plurimi, quos et hortamento esse oportet ceteris et exemplo, diuina procuracione contempta procuratores rerum saecularium fieri, derelicta cathedra, plebe deserta, per alienas prouincias oberrantes negotiationis quaestuosae nundinas aucupari*” (*De lapsis*, 6).

2.3. Dades sociològiques

A l'Àfrica romana trobem els següents grups socials: A la ciutat, els estrats alts els constitueixen la burgesia municipal i la noblesa senatorial; els estrats baixos els constitueixen artesans, treballadors lliures i esclaus. Al camp, l'estrat alt el constitueix l'oligarquia terratinent; els estrats baixos els constitueixen els colons, els masovers, els jornalers (els circumcel·lions) i els esclaus. A part, hi ha els soldats. Amb la irrupció del cristianisme a Àfrica, els clergues prenen un paper social molt important.

A Zeugitana i Bizacena, així com en altres regions de l'Àfrica romana, van perdurar institucions municipals autòctones, que les fonts llatines ens han llegat amb noms com ara *sufetes*, *magistratus* i *principes*. És possible que *sufetes* designi una institució d'origen púnic; el nom sens dubte ho és, però no és tan clar que ho siguin també les atribucions. En els cas dels *magistratus* i *principes*, és possible que facin referència a institucions maures, però tampoc no és gens segur²⁰¹⁶. A Zeugitana hi ha una gran concentració de ciutats en què ha quedat constància epigràfica de l'existència de sùfets, concretament a *Utica*, *Chul*, *Curubis*, *Siagu*, *Auita Bibba*, *Tepelte*, *Apisa Minus*, *Thibica*, *Thaca*, *Gales*, *Apisa Maius*, *Sucubi*, *Aradi*, *Ciuitas Thapphugabensis*, *Abbir Gemaniciana*, *Thinissut*; a Bizacena: *Hadrumentum*, *Ruspae*, *Themetra*, *Capsa*. En algunes ciutats de Zeugitana s'observa la presència de *magistratus*: *Furnos Minus*, *Macota*, *Henchir Kodiat*. També n'hi ha en què es troben tant *sufetes* com *magistratus*: *Vina*, *Limisa*, *Mactar*, *Thuburbo Maius*, *Biracsaccar*. De *principes*, en canvi, se'n troben gairebé únicament a ciutats nòmides, com *Cirta*, *Thugga* o *Calama*.

²⁰¹⁶ Vegeu la discussió a BELKAHIA & DI VITA-ÉVRARD 1995. Tractem específicament les institucions socials i polítiques maures *infra*, § VI.1.3.

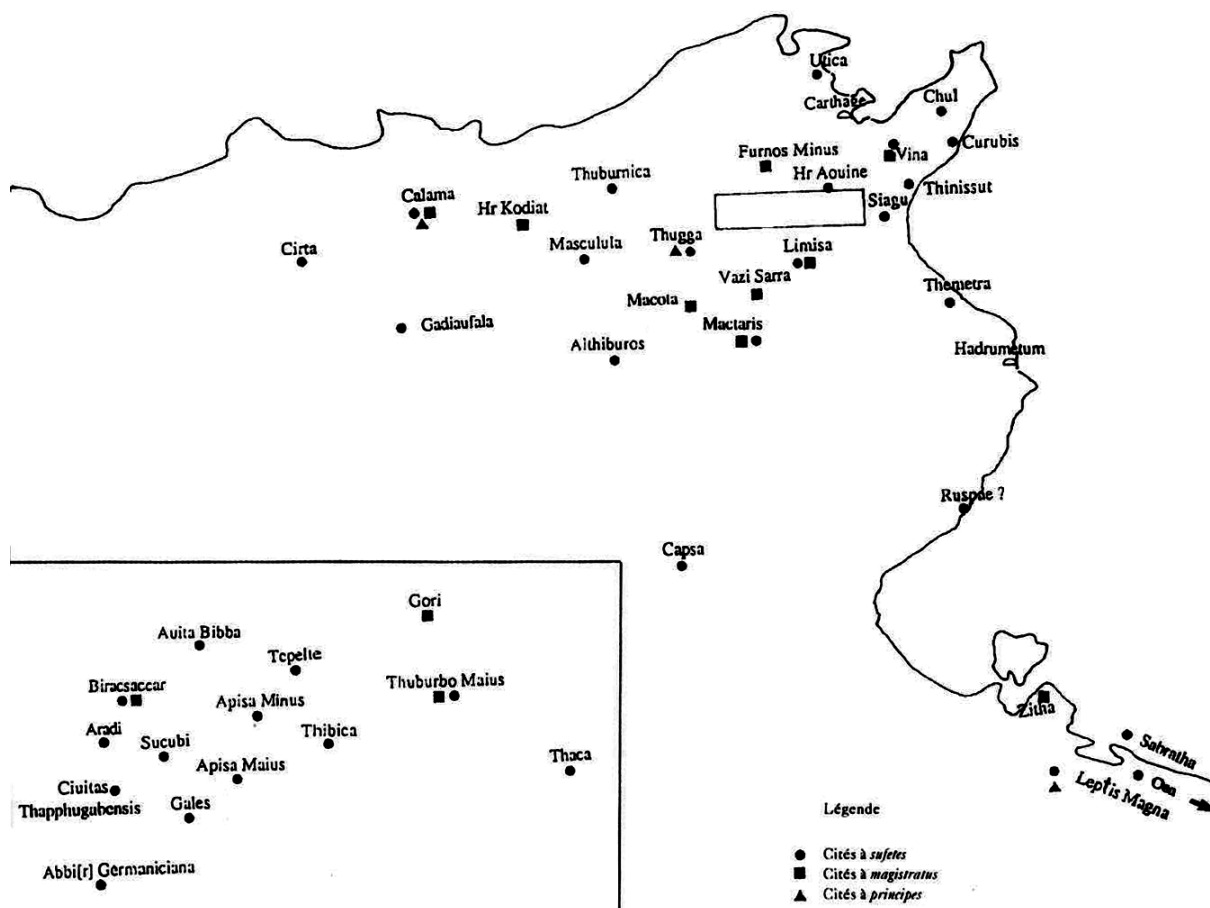

Figura nº 37: Ciutats amb *sufetes*, *magistratus* i *principes*. Font: BELKAHIA & DI VITA-ÉVRARD 1995, p. 271.

En els grans dominis imperials de la vall del Bagrada no existia la figura, habitual en altres províncies de l'Imperi, del *procurator saltus*, atès que l'explotació dels dominis rurals anava a càrrec directament dels grans terratinents (*conductores*)²⁰¹⁷. L'absència de *procurator saltus* implica que no hi havia als importants dominis rurals de la vall del Bagrada representants de l'administració imperial —només n'hi havia a les ciutats—. Per aquesta raó, es van desenvolupar en els *saltus* certes formes d'autonomia interna, de manera que els colons s'autogestionaven²⁰¹⁸. En aquest context, apareix una institució peculiar, que a les fonts epigràfiques apareix designada amb el nom de *magister*, que retrobem en altres dominis (*pagi*, *uici* i *castella*) com un càrrec escollit en localitats que no tenien l'estatut de ciutats²⁰¹⁹.

²⁰¹⁷ Ho ha estudiat amb detall KOLENDO 1995, que hi aporta testimoniatges epigràfics d'interès.

²⁰¹⁸ KOLENDO 1995, p. 310.

²⁰¹⁹ *Idem*, p. 311 i ss.

A partir de la documentació arreplegada²⁰²⁰ durant l'època de l'Alt Imperi, hom ha pogut distingir dos tipus principals d'estatuts concedits a les comunitats maures reconegudes oficialment: d'una banda, l'estatut de les tribus proveïdes d'un *praefectus* nomenat per l'emperador, normalment un oficial romà de rang eqüestre, que exercia un control directe sobre els maures²⁰²¹; d'altra banda, l'estatut de les tribus que conservaven un cap tradicional, investit o almenys reconegut per Roma, el *princeps gentis*. Les tribus que gaudien del primer tipus d'estatut eren sempre tribus d'*intra limitem*, mentre que les que tenien el segon tipus d'estatut podien ser d'*intra limitem* o bé dels marges d'una província. M. Bénabou ha mostrat que, en ambdós casos, les tribus maures formaven organismes reconeguts, dotats de personalitat jurídica, d'autonomia religiosa i d'un dret propi (*ius gentis*) protegit pels romans²⁰²². En època del Baix Imperi l'estat de coses no és tan clar. Y. Modéran argumenta que, a partir del s. IV dC, ambdós estatuts no cessaren d'acostar-se per acabar confonent-se, des del moment en què el *praefectus*, que originàriament solia ser un oficial romà, en època tardana podia ser un maure que gaudia de la confiança de les autoritats, de manera que el títol de *praefectus gentis* en el Baix Imperi va acabar essent sinònim del *princeps gentis* de l'Alt Imperi²⁰²³.

Un fet important que hom ha remarcat a propòsit del testimoniatge de la *Tabula Banasiana*²⁰²⁴ és que la concessió de la ciutadania romana no trencava automàticament la pertinença a una comunitat tradicional no cívica, és a dir tribal²⁰²⁵. Aquest fet és particularment evident en època tardana i bizantina²⁰²⁶. És més, malgrat l'expropiació del seu territori i la repartició dels seus membres en dominis imperials o privats, les tribus van poder subsistir en base als lligams d'una filiació comuna —més o menys fictícia— i a uns usatges comuns²⁰²⁷.

Paral·lelament a l'existència d'institucions municipals autòctones dins l'Àfrica romana, hom ha remarcat també l'existència de nuclis urbans que escapen als models urbans pròpiament romans a l'Àfrica Proconsular. Són anomenats *castella* els poblets fortificats²⁰²⁸ maures situats dins del *limes*. Deixant de banda els casos en què *castellum* designa una fortalesa militar, R. Rebuffat ha fet una llista d'una

²⁰²⁰ Vegeu BÉNABOU 1976, pp. 446-449.

²⁰²¹ Cf. MODÉRAN 2003, p. 481.

²⁰²² BÉNABOU 1976, p. 447.

²⁰²³ Vegeu MODÉRAN 2003, pp. 483-485.

²⁰²⁴ Sobre la qual vegeu *infra*, § VIII.3.1.

²⁰²⁵ Vegeu MODÉRAN 2003, p. 337.

²⁰²⁶ Cf. MODÉRAN 2003, p. 349.

²⁰²⁷ MODÉRAN (2003, p. 504) pensa que “bien que sédentarisés et établis dans des villages, à l'intérieur d'un cadre romain, les membres de la communauté auraient conservé dans leurs relations sociales l'organisation traditionnelle, gardant et arborant le nom de *gens* lorsqu'ils étaient amenés à agir collectivement”.

²⁰²⁸ De vegades *castellum* apareix associat a *oppidum*. Vegeu AOUNALLAH 1996, p. 1507. Vegeu també el corpus, § 15.1.

seixantena d'aglomeracions pobletanes o simples llogarets anomenats *castella* per les fonts epigràfiques i per les llistes episcopals²⁰²⁹. Segons l'estudi d'Aounallah, sovint *castellum* s'empra per oposició a *pagus*, que és poblat per ciutadans romans²⁰³⁰. El fet que una proporció major dels topònims que contenen el mot *castellum* es trobi a Zeugitana, Numídia²⁰³¹ i Mauretània Sitifiana no es pot atribuir més que l'atzar de les fonts, i sens dubte representen una proporció ínfima del que va haver de representar en realitat. El catàleg de Rebuffat és de gran interès perquè pot donar lloc a estudis toponímics. Entre els *castella* situats a Zeugitana, citem *Castellum Aubuzzenzium*, *Castellum Biracsaccarensium*, *Castellum Fussalense*, *Castellum Giluense*, *Castellum Sinitense*, *Castellum Sutunurca*, *Castellum Titulitanum*, *Castellum Vchitanum*, *Castellum Vcubis*, *Castellum Ma[]rensium* i uns altres sis *castella* dels quals no ens ha pervingut el nom. De Bizacena només ens han pervingut els noms de *Castellum Sufetanum* i *Castellum Thigensium*²⁰³².

A l'Àfrica romana les identitats no són sempre fàcils de precisar. C. Courtois les defineix de la següent manera: “Le Romain c'est avant tout celui que demeure fidèle à la vie urbaine et en même temps aux modalités sociales dont Rome a été l'initiatrice, je veux dire le latin et le christianisme. Le Maure est tout au contraire celui qui reste encadré dans les traditions tribales et que ni le bilinguisme, ni la conversion ne peuvent transformer suffisamment pour faire de lui un Romain véritable”²⁰³³.

Les informacions que tenim sobre el judaisme africà són escasses. Lassère suposa que els jueus africans feien ús més aviat del llatí —a més del coneixement de l'hebreu per a usos culturals—, causa dels seus noms llatins i de la procedència no pas oriental sinó de la Península Itàlica, car ja havien abandonat l'ús del grec. Hi havia nuclis jueus a la Proconsular (Cartago, Oea, *Tusuros*, *Simithus*, *Vzalis*), a la Tingitana (paral·lelament a la Bètica)²⁰³⁴ i en algunes ciutats de Numídia

²⁰²⁹ REBUFFAT 1993, pp. 1822-1833.

²⁰³⁰ AOUNALLAH 1996, p. 1507.

²⁰³¹ Sobre els *castella* de Numídia, vegeu *infra*, § VI.1.3.2.

²⁰³² REBUFFAT 1993, pp. 1832-1833.

²⁰³³ COURTOIS 1955, p. 326. Cf. GEBBIA 1990, pp. 338-339, que ho entén altrament: “La distinzione [entre berbers i romans] non è etnica, ma sociale. En non può essere solo tra sedentari e nomadi, tra indigeni delle montagne e indigeni delle pianure, tra abitanti delle città e abitanti delle campagne. È una differenza di classe. La distinzione dovrebbe porsi all'interno degli strati sociali. Vedere cioè quali strati mantengono più o meno latente “l'anima berbera” e chi ha superato tale stadio. Un superamento della mentalità indigena si può trovare solo laddove c'è una convergenza di interessi, come, ad esempio, tra burocrati e *possessores*”; “Una romanizzazione però precaria se, a giudicare dagli avvenimenti successivi, nel giro di pochi secoli, l'islamismo riuscirà a cancellare dall'Africa la civiltà romana e gli aspetti più significativi di essa” (*ibidem*); “Questi Berberi, i quali, per un atavico spirito di ribellione oltre che per motivi contingenti...” (p. 338). Hi detectem el prejudici que hem anomenat d'*immobilisme essencial dels amazics*, que hem descrit *supra*, Introducció, § 5.

²⁰³⁴ Vegeu *infra*, § VIII.3.2.

(bàsicament Hipona) i de la Cesariana (sobretot Cesarea). Pel que sembla, són els únics al·lògens que no es fonen amb la població africana²⁰³⁵. Possiblement hi van arribar atrets sobretot per raons comercials. Àfrica ocupa en els escrits rabínics un lloc molt més important que cap altra regió de l'Imperi. Els jueus són tan nombrosos com els sirians entre els al·lògens orientals²⁰³⁶. La implantació del judaisme a la ruralia amaziga no sembla ser anterior a l'edat mitjana, si més no en les proporcions que ha adquirit més ben conegudes²⁰³⁷. La persecució de jueus sota Justinià (s. VI) potser els va obligar a marxar de les ciutats i refugiar-se al camp²⁰³⁸.

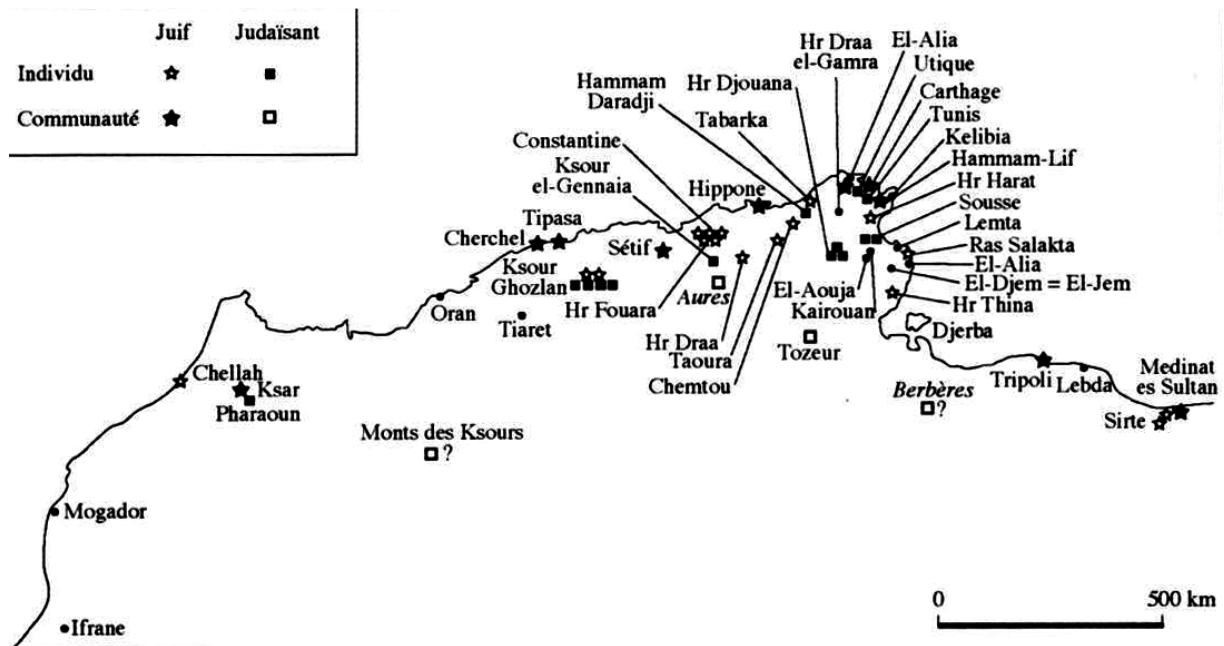

Figura n° 38: Distribució de comunitats jueves a l'Àfrica romana. Font: LE BOHEC 2005, p. XXXIII, fig. 53.

2.4. Estat de la qüestió sobre alguns fets lingüístics

La discussió sobre fets lingüístics (lèxics, sociolingüístics) relatius a Zeugitana i Bizacena provenen de fonts literàries, epigràfiques i d'altra índole que analitzem bàsicament a partir de l'apartat § 8 del present capítol. Reportem aquí únicament algunes dades que es desprenen d'estudis realitzats per diversos autors que són significatives de les assumpcions lingüístiques que hom té de l'Àfrica romana.

La primera manifestació sensible de la romanització és l'adopció de noms romans²⁰³⁹. De fet, no hi havia elecció, car el ciutadà tenia el

²⁰³⁵ LASSÈRE 1977, p. 652.

²⁰³⁶ *Idem*, p. 422.

²⁰³⁷ Vegeu *infra*, § II.12.3.2

²⁰³⁸ LASSÈRE 1977, p. 426.

²⁰³⁹ *Idem*, p. 441.

deure de portar un nom romà²⁰⁴⁰. L'índex més important de la romanització és, sens dubte l'adopció del llatí. Alguns autors, com M. Bénabou, suposen que la penetració del llatí va ser, en general, poc profunda, llevat de les ciutats, on va conviure, en una situació de diglòssia, amb l'amazic i, en algunes ciutats, també amb el púnic²⁰⁴¹. La romanització va començar per la Proconsular. A Numídia i a Mauretània el llatí no comença a fer-se present fins a la segona meitat del segle I aC. Roma demanava de tant en tant tropes auxiliars als caps nòmides i maures, aliats seus. D'aquesta manera, un cert nombre de maures van tenir ocasió d'aprendre llatí, si bé, val a dir, en un nombre inferior als que havien après púnic a l'exèrcit de Cartago. Els mercaders itàlics que anaven a traficar i, en alguns casos, a establir-se als ports i en algunes ciutats de l'interior provenien principalment de la Magna Grècia i no devien pas fer-se entendre amb els nadius en llatí: potser, en púnic, si en sabien, o amb intèrprets. En tot cas, fins i tot el grec era més conegut, i usat, en l'àmbit comercial que no pas el llatí durant els primers temps de la colonització romana d'Àfrica²⁰⁴².

La constància epigràfica del llatí a l'Àfrica del Nord arriba fins al segle IX²⁰⁴³. El geògraf ceutí al-Idrīsī testimonia la presència de parlants de *al-laṭīnī al-afrīqī* a Capsa (al sud de la Bizacena interior)²⁰⁴⁴. Després d'al-Idrīsī no tenim testimonis fidedignes de la persistència del llatí o, més aviat, de romànic, al nord d'Àfrica²⁰⁴⁵.

2.5. Dades religioses

2.5.1. El cristianisme

²⁰⁴⁰ Tractem de manera específica l'antroponímia maura a les fonts (bàsicament epigràfiques) llatines *infra*, § 11.

²⁰⁴¹ Cf. POLOMÉ 1983, p. 526: "Even in these territories only the towns are culturally and linguistically Roman, the rural areas remain Berber". Semblantment, FANCIULLO (1992, p. 165): "la latinità africana resta un fatto essenzialmente, squisitamente cittadino ed anche nei territori più intensamente romanizzati, quelli che Diocleziano non fece evacuare".

²⁰⁴² GSELL 1918-1928, vol. 6, p. 118.

²⁰⁴³ FANCIULLO 1992, p. 163.

²⁰⁴⁴ Cf. LEWICKI 1951-52, p. 430. Sobre la supervivència del llatí al nord d'Àfrica, remetem a l'estat de la qüestió de LANCEL 1981, pp. 269-297.

²⁰⁴⁵ Vegeu *infra*, § 16.6.

Zeugitana destaca per la precocitat de l'arrelament del cristianisme. Ja en l'any 180 dC són executats dotze cristians a la petita ciutat nùmica de *Scilli*²⁰⁴⁶, situada probablement al curs alt del Bagrada²⁰⁴⁷. Dues dones, Perpètua i Felicitat, i un grup de cristians de *Thuburbo Minus* van rebre un atroç suplici el 203 a l'amfiteatre de la guarnició de Cartago. En canvi, l'incendiari apologista Tertul·lià, de l'època de Septimi el Sever, no va ser mai represaliat²⁰⁴⁸. Cebrià, elegit bisbe de Cartago el 249 dC, va haver de fer front a les legislacions particularment hostils dels emperadors Deci (249-251 dC) i Valerià (257 dC) contra el cristianisme; la manera d'esquivar les persecucions fou motiu de dissensions entre la pròpia comunitat cristiana; Cebrià fou finalment executat²⁰⁴⁹.

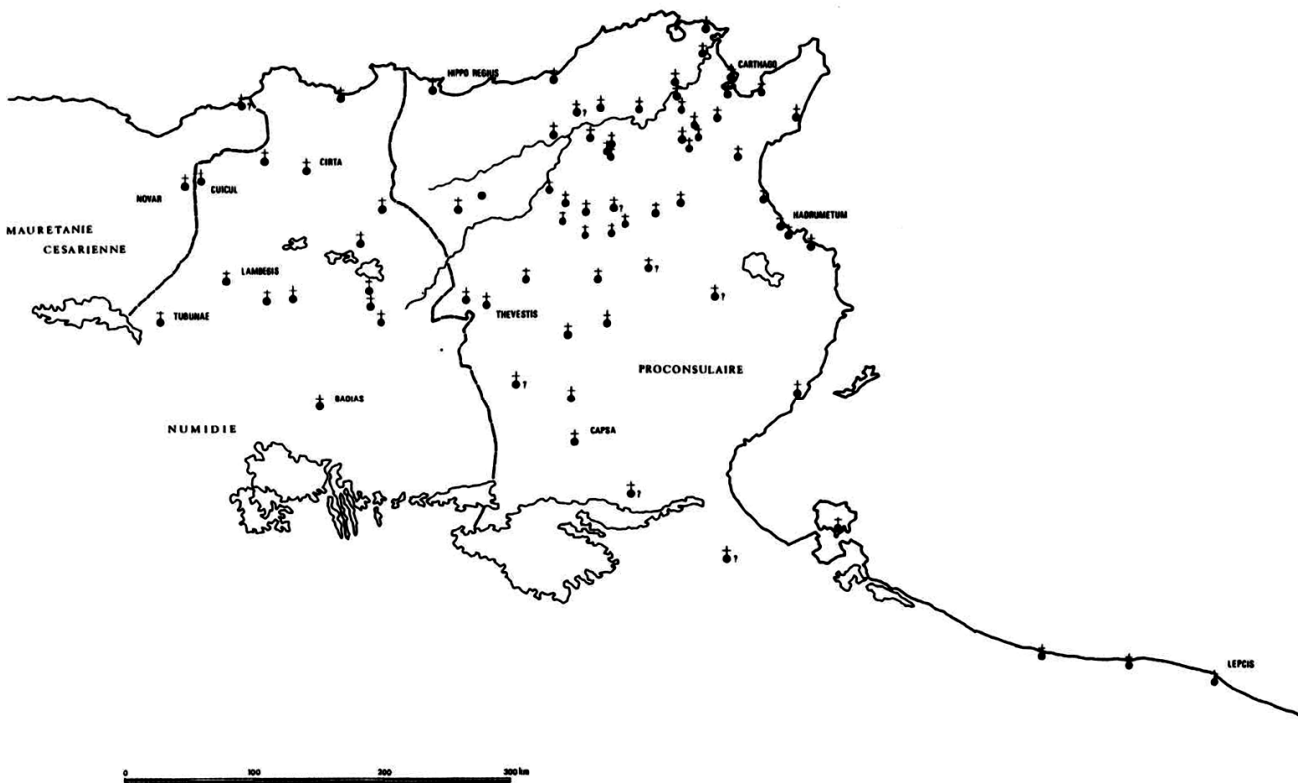

Figura n° 39: Diòcesis de l'Àfrica Proconsular i Numídia testimoniades al s. III dC. Font: LE BOHEC 2005, p. XXXVI, fig. 60.

²⁰⁴⁶ PICARD (1993, pp. 1795-1796) pensa que el cristianisme es difongué primerament entre les classes populars més lligades a les tradicions púniques, decebudes per la romanització del culte de Baal Hammon, tot admetent que hi havia prosèlits també a la burgesia.

²⁰⁴⁷ Cf. LANCEL 1994a, p. 1943.

²⁰⁴⁸ Vegeu PICARD 1993, p. 1797.

²⁰⁴⁹ *Ibidem*.

V. ZEUGITANA i BIZACENA

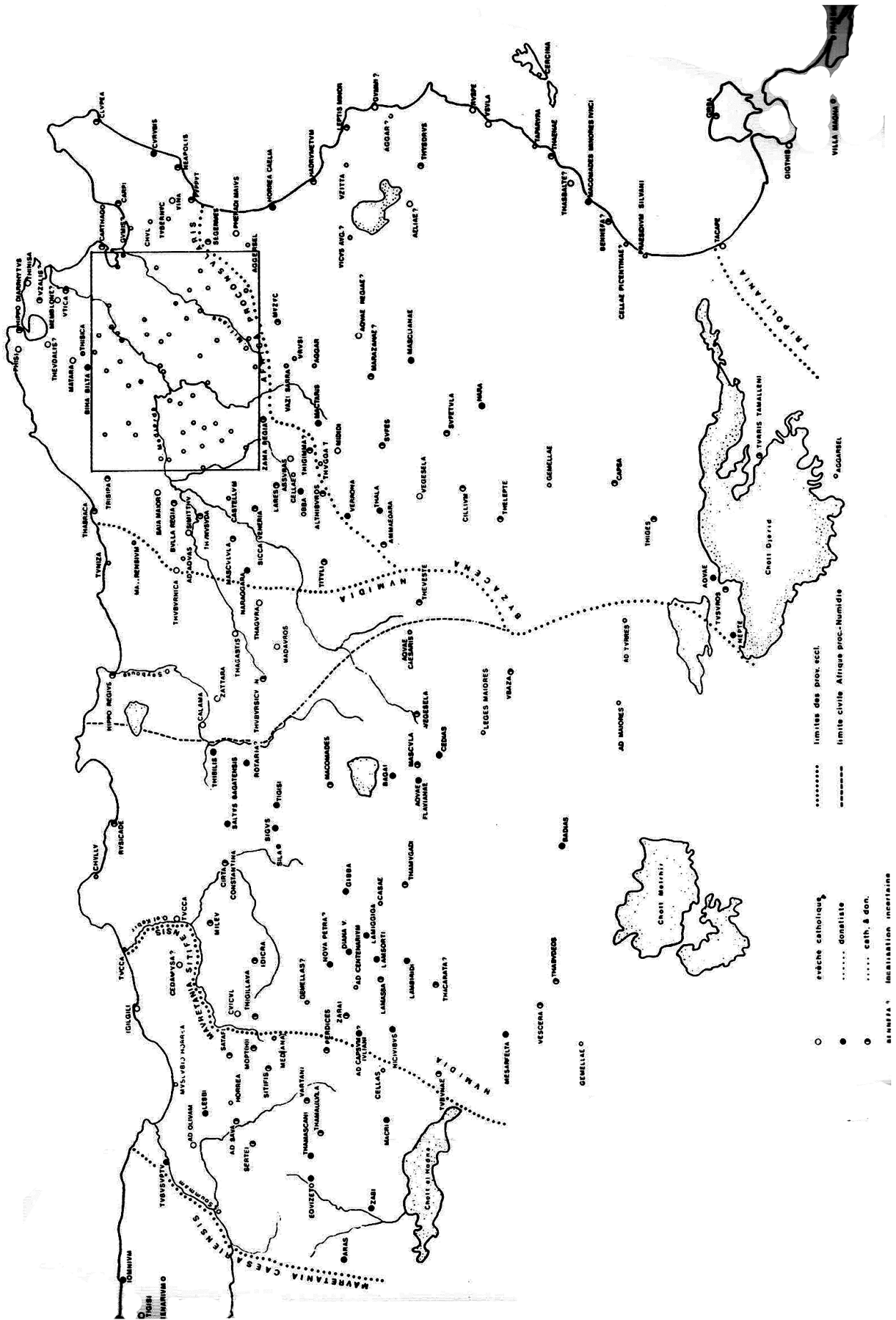

Figura nº 40: Diòcesis de Zeugitana, Bizacena, Numidia i Mauretania Sitifiana representades al Concili de Cartago del 411 segons LANCEL 1994a.

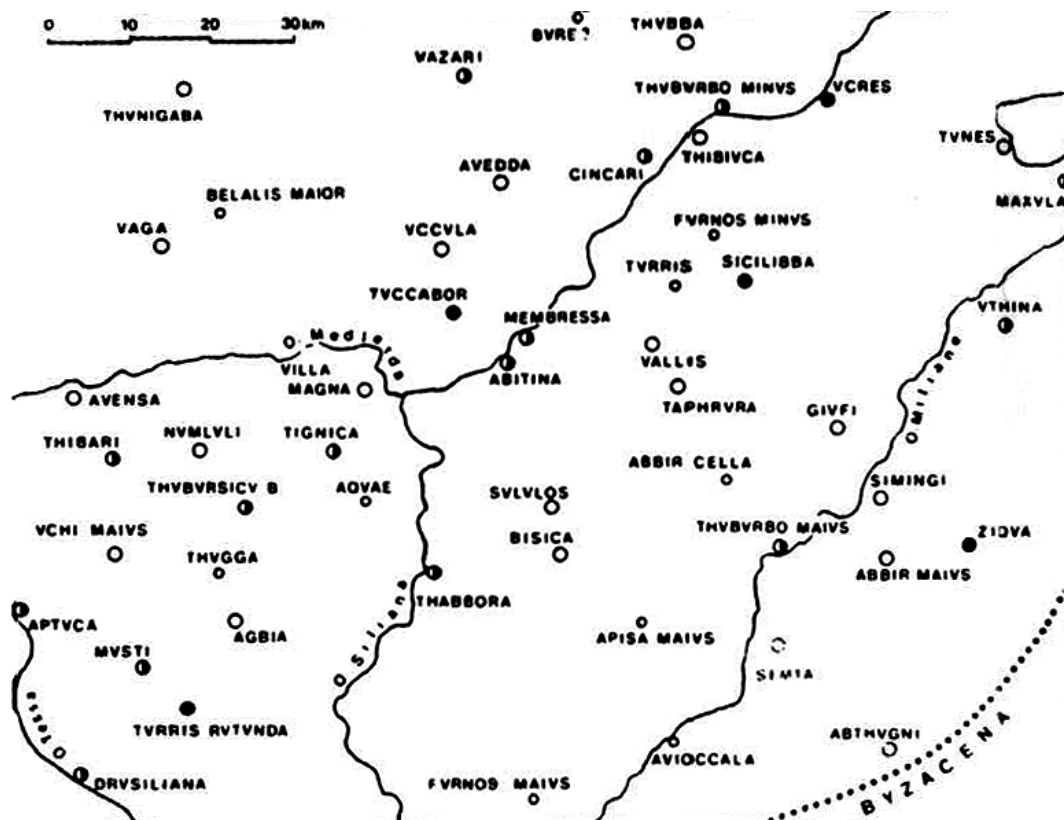

Figura nº 41: Diòcesis de les valls del baix Bagrada i del Miliana representades al Concili de Cartago del 411 segons LANCEL 1994a.

2.5.2. *Dii Mauri*

Als inicis de la romanització, els maures de les rodalies de Cartago freqüentaven els temples dels déus tradicionals, més o menys romanitzats. Destaca el culte a un Saturn que no sembla deure gaire a la divinitat púnica Ba'al Hammon²⁰⁵⁰. G. Camps ha mostrat la identitat entre els *Dii Mauri* i els déus locals (o *Dii Patrii*)²⁰⁵¹. L'autor ha repertoriat un corpus de cinquanta-un teònims maures en totes les províncies de l'Àfrica romana²⁰⁵². De dotze d'aquests teònims hi ha testimoniats epigràfics d'ús antroponímic²⁰⁵³. Classifiquem els teònims dins els catàlegs onomàstics de cada capítol, corresponent a cada regió de l'Àfrica romana. Fem esment aquí només a les dedicatòries de conjunt als *Dii Mauri* (unes vint de conegudes), a les quals es poden afegir mitja dotzena de dedicatòries al *Numen Maurorum*, al *Numen Mauretaniae* i a la *Dea Maura*. Independentment de les

²⁰⁵⁰ PICARD 1993, p. 1791.

²⁰⁵¹ CAMPS 1995e.

²⁰⁵² CAMPS 1995e, pp. 2323-2335.

²⁰⁵³ CAMPS 2002-2003, p. 213.

divinitats concretes que s'amaguen sota la designació col·lectiva de *Dii Mauri*²⁰⁵⁴, és remarcable que, de dedicatòries als *Dii Mauri*, se'n troben a Mauretània Cesariana, Mauretània Sitifiana, Numídia, Zeugitana i Bizacena —vegeu el mapa que aportem a continuació—, fet que mostra una consciència col·lectiva de la “mauritud” per part dels actors que van gravar aquestes dedicatòries a gairebé tota l'Àfrica romana, no solament a les Mauretànies. El fet que manquin evidències a Mauretània Tingitana, indret en què ocorren primerament al·lusions a la tribu dels *Mauri*²⁰⁵⁵, problemement és degut a un buit documental, tenint en compte que la Tingitana és també la regió de l'Àfrica romana més pobra en epigrafia llatina.

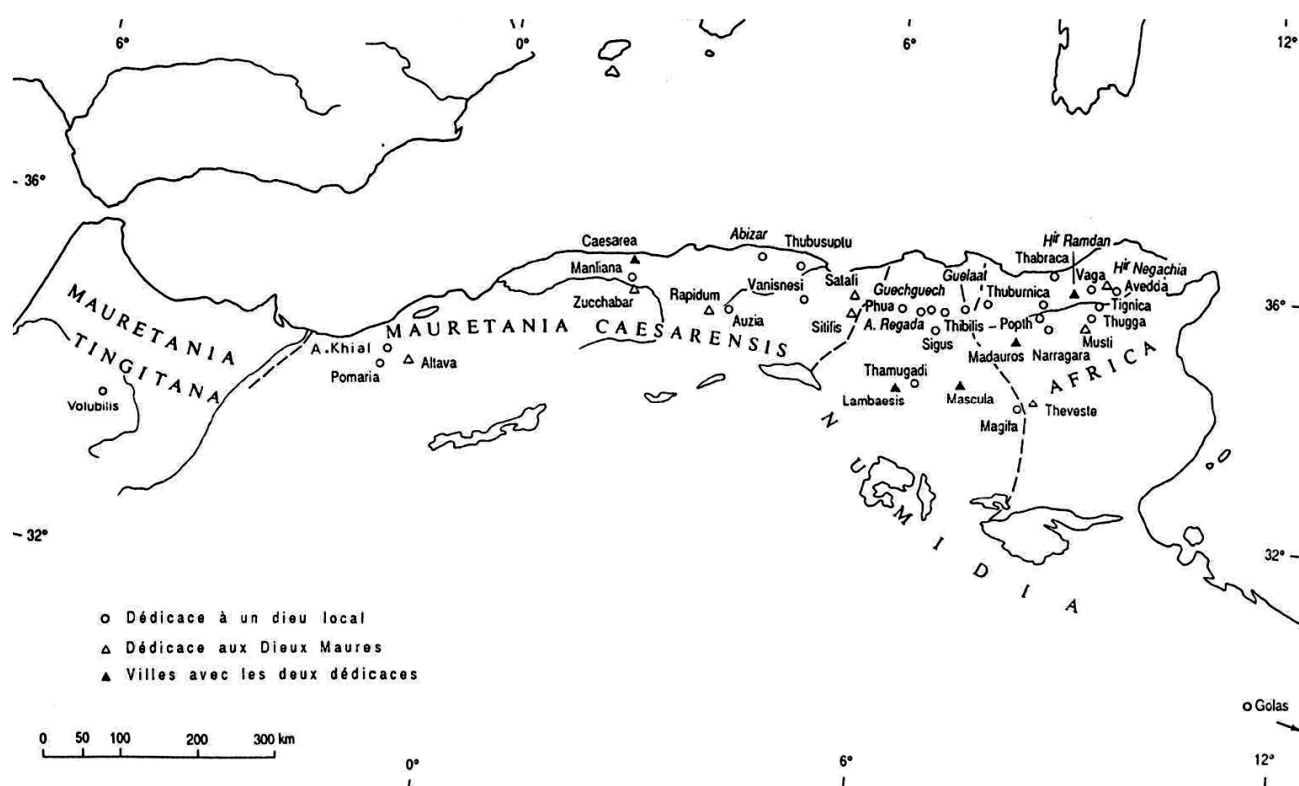

Figura n° 42: Repartició de dedicatòries als déus locals i als *Dii Mauri*. Font: CAMPS 1995e, p. 2334.

²⁰⁵⁴ Vegeu la discussió a CAMPS 1995e, pp. 2335-2340.

²⁰⁵⁵ Sobre la tribu tingitana dels *Mauri*, vegeu *infra*, § VIII.2.7.

3. Zeugitana i Bizacena sota els vàndals

Des del punt de vista de la història africana, l'esdeveniment cabdal del segle que va de la invasió vàndala (430) fins a la reconquesta bizantina (533) no és tant la presència vàndala²⁰⁵⁶ com el ressorgiment del món maure²⁰⁵⁷. Aquest ressorgiment visible —perquè, de fet, de manera latent o, si més no, imperceptible als nostres ulls, Àfrica havia romàs sempre fonamentalment amaziga— pot ser degut a l'imperialisme romà que hom ha anomenat “disjuntiu”, que C. Courtois defineix de la següent manera: “Méconnaissant la solidarité fondamentale des montagnes et des plaines, ils [les Romains] ont cru qu'il serait possible de coloniser les unes tout en ne pénétrant les autres que dans la mesure indispensable à leur sécurité [...] Ce n'est donc pas dans l'événement fortuit que constitue la conquête vandale qu'il faut aller chercher la cause véritable de l'échec final de Rome en Afrique. La raison profonde en est dans l'insuffisante assimilation du monde berbère au moment où la détresse générale de l'Empire n'a plus permis de la poursuivre”²⁰⁵⁸. En efecte, Roma no va llevar mai la independència a les tribus muntanyenques. Courtois afirmà que la influència romana no havia arribat als massissos de Warsnis ni de l'Aurès, així com tampoc a les serralades més petites que limiten al nord la depressió del Hodna²⁰⁵⁹. Si, fins a mitjan segle III dC, les insurreccions maures són

²⁰⁵⁶ Els “vàndals” que van creuar la Mediterrània i van arribar a Mauretània Cesariana el 428, després d'un sojorn de quasi una generació al sud d'Hispania, eren un grup força heterogeni, que incloïa gots, alans i hispanoromans. Vegeu, darrerament, MERRILLS 2004, p. 3.

²⁰⁵⁷ COURTOIS 1955, p. 325. L'afirmació, ja clàssica de C. Courtois, no solament no ha estat rebutada sinó que ha estat refermada per investigacions més recents, com la d'Y. Modéran, que conclou “entre le temps de saint Augustin et l'arrivée des Byzantins, les tribus de Byzacène et de Numidie ont donc connu une mutation démographique et politique importante, qui d'est effectuée nécessairement au moment de la domination vandale” (MODÉRAN 2003, p. 531). Les diferències regionals entre les “Àfriques” han estat subratllades per especialistes en l'Àfrica romana com LASSÈRE 1977, LEPELLEY 1979-1981 i, recentment, LE BOHEC 2005 (vegeu pp. 15-17).

²⁰⁵⁸ COURTOIS 1955, p. 359. En termes semblants ho ha expressat últimament MERRILLS (2004, p. 3): “The gradual atrophy of direct imperial authority in the mountainous hinterland of Mauretania and Numidia and in the pre-desert of Libya encouraged the strengthening of semi-autonomous Moorish or Berber polities”.

²⁰⁵⁹ COURTOIS 1955, p. 326. Roma legalitza el poder dels caps indígenes. Coneixem per Procopi les insígnies (σύμβολα) amb que són investits aquests caps: una mena de ceptre d'argent (ῥάβδος), una corona, un abric blanc (τριβώμιον), una túnica blanca (χιτών) i un calçat daurat (ἀρβύλη). Alhora, reben un títol romà, al més sovint el de *praefectus*, però també, al s. IV, els de *ex praepositus* (CIL, 8, 9255) i *uir perfectissimus* (CIL, 8, 9725/21531). El títol de *princeps*, que sovintaja durant els tres primers segles, desapareix més tard. El títol de *rex*, que es troba fins a l'època de Dioclecià (284-305), figura en els textos, de la mateixa manera que *regulus*, però ja no es retroba en les inscripcions entre 280 i 508. Coneixem alguns noms d'aquests caps: *Firmus*,

protagonitzades principalment per les tribus nòmades, a partir de l'imperi de Valerià són sobretot els muntanyencs els qui atempten contra l'Imperi²⁰⁶⁰. D'ençà del 455, l'autoritat romana desapareix completament de la Cesariana, la Sitifiana i de Numídia²⁰⁶¹. Minva considerablement el nombre de bisbats i també el de ciutats a les dues Mauretànies orientals²⁰⁶². Amb la desaparició de l'autoritat romana es restableix el diàleg entre la muntanya i la plana —durant molt de temps interferit, si no interromput—, amb la qual cosa es reamaziguitzen les regions llatinitzades. El canvi d'autoritat a Cartago no afecta la vida quotidiana de l'Àfrica rural i les exportacions amb prou feines minven²⁰⁶³. Els vàndals van perdre des de la fi del s. V dC el control del *limes* meridional de Bizacena, que restà en mans de tribus maures, que van poder refermar així llur autonomia²⁰⁶⁴. El reialme vàndal es va centrar en la regió de Zeugitana, tot cercant l'expansió de la seva àrea d'influència vers, d'una banda, els vestigis de l'antiga Àfrica romana —en algunes èpoques va aconseguir estendre's a les regions costaneres de Mauretània Cesariana, Bizacena i parts de Numídia— i, d'altra banda, vers les Balears, Sardenya —lloc privilegiat d'exili de bisbes catòlics—, Còrsega i parts de Sicília²⁰⁶⁵. Dins de Zeugitana i Bizacena mateix, la regió muntanyosa de la Dorsal va romandre fora de la influència del reialme vàndal²⁰⁶⁶. Entre el 490 i el 533, les tribus dels marges meridionals de Bizacena, principalment els *Arzuges*, van anar penetrant fins a l'alçada de Capsa, o més al nord i tot, de manera que, en el moment de la reconquesta bizantina, entre els “maures de l'interior” als quals al·ludeix Corip al s. VI, n'hi ha de veritables autòctons de Bizacena i n'hi ha de nouvinguts procedents de la zona del *limes*, entre els quals hi hauria els *Mastraciani* de *Cusina*²⁰⁶⁷. La constitució d'estats maures va accelerar el procés de desromanització. Als segles V i VI, Courtois va proposar-hi els següents “reialmes”: Altava, Warsnis, Hodna, Aurès, *Nememcha*, Capsus, Dorsal i Cabaon²⁰⁶⁸. Més aviat que

Nubel, Sammac, Gildo, Mazucan, Mascezel. Ammià Marcel·lí cita com a caps dels *Mazices* un *Ballon* (?), un *Fericius* i un *Suggen*, i *Igmazen* dels *Isaflenses*. Vegeu COURTOIS, *op. cit.*, pp. 124-125, n. 7). Vegeu també el comentari de MODÉLAN (2003, pp. 487-496) a aquest passatge de Procopi.

²⁰⁶⁰ COURTOIS 1955, p. 124.

²⁰⁶¹ *Idem*, p. 326.

²⁰⁶² *Idem*, p. 328.

²⁰⁶³ MERRILLS 2004, pp. 3 i 11. L'autor jutja que “the Vandal period is best read as one of continuity with gradual change, rather than of cataclysmic decline” (*idem*, p. 13).

²⁰⁶⁴ Cf. MODÉLAN 2003, p. 466.

²⁰⁶⁵ Cf. MERRILLS 2004, pp. 4-5.

²⁰⁶⁶ *Idem*, p. 5. Sobre aquesta regió, vegeu *infra*, § 6.3.

²⁰⁶⁷ MODÉLAN (2003, p. 466) pensa fins i tot en una “fusió” entre les tribus maures d'ambdós orígens, cosa discutible, si tenim en compte el zel de les tribus maures a servir llur autonomia.

²⁰⁶⁸ COURTOIS 1955, p. 334. Alguns d'aquests “reialmes” han generat controvèrsies, però el quadre general està confirmat per les més recents investigacions. RUSHWORTH (2004, pp. 87-88) ho justifica de la següent manera: “These states were probably established by local Berber chieftains

la terminologia amb què hom anomeni aquests “reialmes” o “estats” berbers, queda poc definida la natura de llur organització política; segons la descripció més aviat vaga que hi han fet els historiadors moderns, no sembla que fossin confederacions tribals tradicionals, ni tampoc organitzacions polítiques a la romana, sinó probablement estats maures basats en estructures tribals tradicionals influïdes per les institucions romanes urbanes a què els maures *intra limitem* estaven avesats. A partir del segle VI, a més, s'accentua pertot la decadència del món urbà, que havia estat en origen el focus principal de romanització. Malauradament, la recerca arqueològica sobre l'Àfrica d'època vàndala s'ha limitat fins ara als punts de civilització i militarització romanes, mentre que les prospeccions realitzades per a conèixer la societat maura són nul·les²⁰⁶⁹.

A les ciutats de Zeugitana, la correcció en l'ús del llatí i la *romanitas* van continuar essent un ideal, tal com proven les obres dels escriptors africans Marcià Capel·la (fi del s. V dC), *De nuptis Philologiae et Mercurii*²⁰⁷⁰, i Pompeius (primeria del s. VI dC), *Commentum Artis Donati*. Aquesta segona obra, especialment, pretén ser una guia accessible perquè els afrolatins escriguin en un bon llatí²⁰⁷¹ en època de fragmentació lingüística de la Romània.

during the fifth century with the collapse of central authority in the western Maghreb. Moorish tribes and their chieftains had long been integrated into the processes of frontier control by the imperial authorities as allies, *foederati*, or military commanders [...] The presence of a few Romanized communities among the Berber population of transhumant pastoralist-cum-terrace farmers in the high steppe and mountains to the south of the Mauretanian province will have provided the federate chieftains with some experience of maintaining authority over mixed populations”. L'especialista en l'Àfrica bizantina, DIEHL (1896, p. 308), havia conclòs que “depuis la Tripolitaine jusqu'à la Tingitane, toutes ces tribus, de même race et de même langue, avaient un caractère et des moeurs à peu près semblables”.

²⁰⁶⁹ La part positiva d'aquesta constatació és que els especialistes comencen a adonar-se i a denunciar aquest dèficit, de manera que en el futur es podrà esmenar. Cf. MERRILLS (2004, pp. 13-14): “Archaeology in the frontier zone of Roman Africa was distorted by the colonial interests of its practitioners, and demonstrated a particularly marked concern with Roman and military sites, while expressing little interest in the material record of Berber societies [...] As a result, the study of Berber polities has been reliant upon these few sites, occasional numismatic and epigraphic evidence and the fragmentary historical record”.

²⁰⁷⁰ Vegeu el corpus, § 65.4.

²⁰⁷¹ Cf. MERRILLS 2004, p. 22.

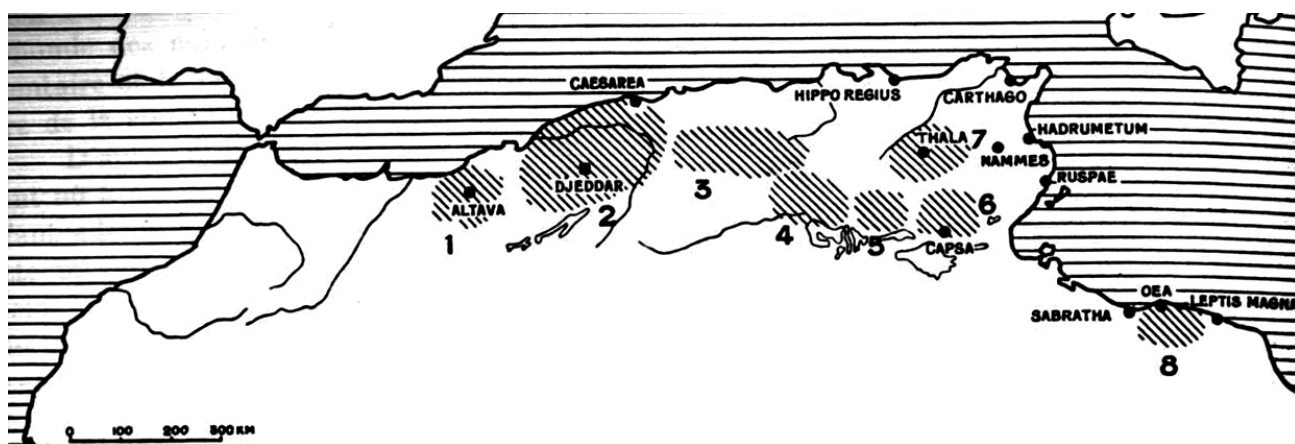

Figura n° 43: Estats berbers als segles V-VI dC segons COURTOIS 1955, p. 334. (1) Altava, (2) Warsnis, (3) Hodna, (4) Aurès, (5) *Nememcha*, (6) Capsus, (7) Dorsal, (8) Cabaon.

4. La reconquesta bizantina de Zeugitana i Bizacena

Amb la conquesta bizantina, desenes de milers de vàndals van veure's sotmesos a l'esclavatge —en el cas de dones i infants—; altres van ser concentrats a Cartago i enviats a Constantinoble, d'on (534) van passar a Orient com a soldats; ara bé, la majoria, un cop desposseïts de les seves terres, romangueren a Àfrica i es van fondre amb les poblacions autòctones. Salomó va procedir a l'expulsió dels vàndals que restaven a Àfrica (539-540), però només a les províncies on s'exercia de fet l'autoritat bizantina. La intolerància religiosa de Justinià va menar tots aquells que dissentien de l'ortodòxia catòlica —arrians, donatistes i jueus— a cercar asil a ca les tribus maures²⁰⁷². A la Numídia meridional de la fi del segle VI, el donatisme gaudia encara d'un cert arrelament, mentre que hi ha constància de l'existència de comunitats jueves a l'Aurès, i àdhuc més cap al sud, vers el Sàhara²⁰⁷³. Les conseqüències lingüístiques d'aquests moviments religiosos són difícils de determinar. Els indicis, però, de lèxic religiós hebreu, grec i llatí en amazic són evidents²⁰⁷⁴. A diferència del primer establiment vàndal, que va consistir en l'arribada d'un grup de població exogen, la conquesta bizantina va portar a l'Àfrica soldats i oficials, més aviat que grups familiars²⁰⁷⁵. L'establiment de nouvinguts hel·lenòfons sembla haver estat petit; no obstant això, l'ús del grec està testimoniats en els segells dels oficials

²⁰⁷² El militar "colpista" bizantí Στότζας va romandre uns set anys a la Mauretània amb un bon nombre de vàndals als quals havia promès de tornar les terres preses pels bizantins. Finalment, Joan Troglita (Ιωάννης Τρωγλίτης) el va matar (545). Vegeu DIEHL 1896, p. 350.

²⁰⁷³ DIEHL 1896, p. 328.

²⁰⁷⁴ Vegeu *supra*, §§ III.12.3, IV.1.2.2 i *infra*, § VI.11.

²⁰⁷⁵ Vegeu CAMERON 2000, p. 563.

bizantins, alhora que en els epitafis apareixen alguns noms grecs²⁰⁷⁶. Les cartes de *Maximus Confessor* assenyalen que hi havia a Zeugitana i Bizacena monestirs amb monjos d'origen oriental. El domini bizantí s'exercí en una petita part de les antigues províncies romanes, bàsicament Zeugitana, gran part de Bizacena i, una mica per la costa, a Tripolitània. Escapaven a la dominació grega dos terços de Numídia i les tres Mauretànies (la Sitifiana, la Cesariana i la Tingitana) en la seva totalitat, llevat d'algunes places costaneres, concretament *Igilgili*, *Saldae*, *Caesarea* i *Septem*²⁰⁷⁷. En època bizantina, els *Mauri* prenen més i més protagonisme en l'Àfrica bizantina, ço que es reflecteix en la historiografia de l'època, especialment a Procopi de Cesarea²⁰⁷⁸. Després d'haver vençut els vàndals, als bizantins els restava la submissió de les tribus maures, que no es va produir sense una aferrissada resistència²⁰⁷⁹. Les èpoques vàndala i bizantina van empobrir Àfrica i van delmar-ne la població²⁰⁸⁰. Corip, a la *Joànida*, distingeix tres identitats a l'Àfrica bizantina: els *Mauri*, als quals associa els trets i ítems de *barbari*, *furor*, *feritas*, *superbia*, *dolus*, *perfidia*, *libido*, *gentes*, *impius*, *gentilis*²⁰⁸¹; els *Romani*, civilitzats i cristians²⁰⁸²; i els *Afri*, que són els indígenes que viuen *more Romano*²⁰⁸³. Els dirigents “bizantins” eren grecs —no tots: Salomó era armeni—. En canvi, les tropes estaven formades per mercenaris de totes les procedències. Sigui com vulgui, la petja lingüística de la dominació bizantina al nord d'Àfrica sembla haver estat molt petita. En tot cas, no en tenim constància clara.

²⁰⁷⁶ *Idem*, p. 565.

²⁰⁷⁷ DIEHL 1896, pp. 35-36. Vegeu també MODÉLAN 2003, p. 595.

²⁰⁷⁸ Fins al punt que M. Janon “corregiria” el títol de *Bellum Vandalicum* de Procopi pel de *Bellum Mauricum*. Vegeu JANON 1980, p. 346.

²⁰⁷⁹ Recentment, els historiadors han cridat l'atenció sobre els τόποι historiogràfics —amb models com Heròdot i Tàcit— emprats per Procopi: “Procopie considère comme la répression d'une révolte ce qui fut en réalité une guerre de conquête. Les Maures se défendirent en refusant le combat en rase campagne, et la géographie du pays rendit l'affrontement coûteux en vies humaines et très long” (GUTSFELD 1995, p. 315).

²⁰⁸⁰ G. Gaggero conclou que “l'età vandala e la riconquista giustiniana, indebolendo le strutture del paese, impoverendo e decimando la popolazione, inasprendo i contrasti fra il clero ortodossi del luogo e le tendenze eterodossi di poteri statuali estranei [...] hanno reso le regioni africane più misere e meno difese, prede più agevoli di attacchi ed appetiti esterni [...] I Mauri sostituiranno gli Afri come forza più vitale della provincia” (GAGGERO 1990, p. 300).

²⁰⁸¹ Ho ha estudiat amb detall ZARINI 2005, pp. 409-410.

²⁰⁸² Cf. ZARINI 2005, pp. 411 i 415.

²⁰⁸³ Cf. ZARINI 2005, p. 412.

5. Regions de Zeugitana

La Dorsal constituïa la frontera natural entre Zeugitana i Bizacena, una frontera natural que en la major part de la seva orografia estava inclosa dins els límits provincials de Bizacena²⁰⁸⁴. Els límits a l'oest amb Numídia, en canvi, van ser variables segons les èpoques. Encara que, administrativament, s'esqueien dins la Zeugitana, ciutats com *Thugga*, *Bulla Regia*, *Simitthus* o *Sicca Veneria* eren considerades, fins i tot ben avançada l'època imperial, com a nòmides. Comparada amb la variada geografia de Bizacena —que inclou regions naturals tan diverses com les planes costaneres, les muntanyes de la Dorsal i de Tebessa, les Altes i les Baixes Estepes, els llacs salats predesèrtics (*paludes* o *chotts*) i les illes *Cercinae*—, Zeugitana és un país força més homogeni —ahora que més petit—, dominat per les planes costaneres de la regió de Cartago i de les valls fèrtils del Bagrada i del Miliana, interrompudes, al nord, pel Tell nord-est, extrem de l'Atlas Tel·lià. El curs alt del Bagrada, que converteix l'Atlas Tel·lià en congostos més i més pronunciats, serveix de frontera occidental amb Numídia.

5.1. Les planes costaneres del nord-est de Zeugitana

La regió de les planes costaneres del nord-est de Zeugitana ha estat sempre la més densament poblada del país. Les ciutats antigues més importants foren *Hippo Diarrhytus*, *Utica* i, sobretot, *Carthago*. Les fèrtils valls dels rius Bagrada, amb diversos afluents²⁰⁸⁵, i Miliana van concentrar el gruix més important de producció agrària no solament de Zeugitana sinó fins i tot de tota l'Àfrica romana²⁰⁸⁶, secundada per la de la costa tripolitana. És una regió poc extensa, pel fet que el Tell del nord-est començava a uns 40 km dels tres principals emporis costaners. A més a més, la part nord-oriental de la Dorsal entra de ple a la península del Cap Bon, tota plena de turons²⁰⁸⁷.

²⁰⁸⁴ Vegeu el mapa n° 4. Cf. MODÉLAN 2003, p. 479.

²⁰⁸⁵ L'explotació agrària de la vall del riu Bagrada (*Βαγράδας* en les fonts gregues / *Bagrada* en les llatines), que s'estén al llarg de 365 km, ha estat famosa durant tota la història. Moltes de les ciutats més importants de Zeugitana i Numídia oriental es van bastir a la vora o en les proximitats del Bagrada, com *Vtica*, *Thuburbo Minus*, *Thisiduo*, *Membressa*, *Tichilla*, *Bulla Regia*, *Simitthus*, *Thagaste*. Les fonts d'aquest riu són en un massís muntanyós de Numídia situat al nord de *Thubursicu Numidarum*, origen ja conegut pels antics: "*Fluuius Bagrada nascitur in Thubursicunumidarum*" (Juli Honori, *Cosmographia*, 47; ed. RIESE 1878, p. 52). És l'únic riu de l'antiga província romana d'Àfrica que tenia un cabal permanent al llarg de tot el seu curs, i durant l'antiguitat (com avui dia) era navegable. Vegeu GASCOU (1991, pp. 1310-1312), que cita les ocurrencies literàries d'aquest hidrònim, amb les seves variants, a les fonts antigues. Arran de l'expulsió dels moriscos valencians al s. XVII, que van immigrar en gran nombre en aquesta vall, la producció agrària d'aquesta regió tunisenca va créixer enormement.

²⁰⁸⁶ Vegeu *supra*, § 2.2.1 i figura.

²⁰⁸⁷ Vegeu DESPOIS & RAYNAL 1967, pp. 217-224.

5.2. El Tell nord-est

El *Tell nord-est*²⁰⁸⁸ designa una regió geogràfica de Zeugitana d'uns 60 km de latitud per 50 de longitud, aproximadament, situada entre la costa nord de Zeugitana i la vall de riu Bagrada i comprèn diverses valls fluvials d'orientació SO-NE, que reben actualment el nom de *Bagrat, Bou Dissa, Joumine, Tine, Fidharah el-Gous*²⁰⁸⁹. El Tell nord-est comença a tan sols 20 km de la costa nord de Zeugitana i, encara que no assoleix altituds prominents (600 metres), té una morfologia abrupta, a causa de desnivells que poden superar els 400 metres en pocs quilòmetres²⁰⁹⁰. Sembla haver estat el Tell nord-est el nucli dels *Afri* o *gens Afrorum*.²⁰⁹¹ Al Tell nord-est no hi havia a l'antiguitat ciutats de la importància dels emporis de la costa de Zeugitana; les quatre ciutats més importants a l'antiguitat eren *Rucuma, Vzali(s), T(h)unigaba* i *Vccula* ²⁰⁹². Segons les investigacions de J. Peyras, el gruix de la tasca urbanística del Tell nord-est es va realitzar entre els segles II i IV dC, i va ser una obra romanitzadora²⁰⁹³ des del punt de vista urbanístic i monumental. Vers el 300 dC hi havia trenta-dues o trenta-tres ciutats autònomes, cadascuna amb el seu senat local²⁰⁹⁴. Peyras ha determinat el nom de catorze d'aquestes ciutats gràcies als topònims i als etnònims de les fonts clàssiques (principalment de les epigràfiques), amb la constatació que cap d'aquests topònims o etnònims és d'origen llatí o púnic²⁰⁹⁵. A la ruralia de ciutats de fundació romana es troben alguns topònims llatins formats a partir d'un antropònim (*fundi Aufidianus et Volusianus, uicus Felicitanus*) al costat de topònims maures (*Sar, Bure, Tezaga*), mentre que a la ruralia de ciutats de fundació maura no s'han trobat topònims de base llatina. A partir d'un fons maure, que s'observa materialment pel tipus de necròpolis trobats al Tell nord-est²⁰⁹⁶, el procés de romanització, d'est a oest, es pot resseguir a través de la llatinització progressiva de l'antroponímia i de l'ús de la llengua llatina

²⁰⁸⁸ Al Tell nord-est tunisenc a l'antiguitat ha dedicat una acurada monografia PEYRAS 1991, al qual manllevem totes les dades geogràfiques i històriques que aquí reportem. Monografies regionals com la de Peyras són de gran interès per a l'estudi de l'antiguitat amaziga —no en coneixem gaires de tan exhaustives per a una regió tan menuda i alhora tan poc coneguda—, per tal com reporta un gran nombre de topònims menors i de dades sobre les societats rurals africanes que solen ser omeses en les grans monografies consagrades a l'Àfrica romana, que no solen interessar-se més que per la civilització de les grans ciutats de fundació romana o púnica.

²⁰⁸⁹ PEYRAS 1991, p. 15.

²⁰⁹⁰ *Ibidem*.

²⁰⁹¹ Vegeu *infra*, § 7 i figura.

²⁰⁹² Vegeu mapa n° 4.

²⁰⁹³ Vegeu les conclusions a PEYRAS 1991, pp. 483-484.

²⁰⁹⁴ *Ibidem*. Tal concentració urbana en època romana, baldament no es tracti de grans ciutats, és remarcable si tenim en compte que en època contemporània amb prou feines hi ha ciutats al Tell nord-est tunisenc.

²⁰⁹⁵ "Ils sont toujours formés à partir de mots autochtones, à l'exclusion d'une quelconque influence latine" (*Idem*, p. 484).

²⁰⁹⁶ PEYRAS 1991, p. 486.

en l'epigrafia²⁰⁹⁷. Les elits locals són sobretot d'origen maure, més o menys romanitzades, encara que també hi ha constància d'immigració romana d'èpoques diverses, en cap cas comparable a la de les regions de major romanització, com eren la costa de Zeugitana i de Bizacena i les valls del Bagrada i del Miliana²⁰⁹⁸. Aquesta distinció d'origen és constatable fins al s. II dC; a partir del s. III dC, tal distinció esdevé difusa i només es pot arribar a establir una distinció entre els diferents nivells socials²⁰⁹⁹. Els testimoniatges directes de la llengua dels maures del Tell nord-est són ben escassos: una inscripció líbica a prop de *Taderra* i noms invariables de déus maures de *Sidi Ramdane*²¹⁰⁰. J. Peyras ha cridat l'atenció sobre el fet que les divinitats maures (*Fudina*, *Vacurtum*, *Varsis*) apareixen indeclinades, mentre que les púniques sí que apareixen declinades normalment en llatí (*Minerualis*, *Honorati Admicaris*)²¹⁰¹. D'altra banda, hi ha algun cas d'anaptixi atribuïble a la influència paleamaziga²¹⁰², com ara *Deo geratias*²¹⁰³.

Llista de topònims:

Regió d'*Hedil*:

- (1) *T(h)unigaba*: nom d'una de les ciutats principals del Tell nord-est²¹⁰⁴.
- (2) *Bassar(i)a*: hidrònim localitzat a prop de *Aïn el Kheraïb*²¹⁰⁵.
- (3) *Rucuma*: nom d'una altra de les ciutats principals del Tell nord-est²¹⁰⁶.
- (4) *Sisara lacus*: nom del llac conegut actualment com a *Ichkeul*²¹⁰⁷.

Regió de la vall baixa del riu *Tine* i dels seus voltants muntanyosos:

- (5) *Biha Biltā*: el nom antic de la localitat actual de *Henchir Behaïa* apareix documentat en la inscripció del *fundus Aufidianus*, en què se'ns diu que el *conductor* del domini era *agricola in spl(endissima) re p(ublica) Bihensi Bilt[a]*²¹⁰⁸.
- (6) *Chianiaua*: nom d'una ciutat (l'actual *Guennba*), del qual només tenim testimoniat l'etnònim *Chianiauensis*²¹⁰⁹.

²⁰⁹⁷ Com pertot de l'Àfrica romana, es constata la confusió entre els timbres *e* i *i* (des del segle II dC), d'una banda, i de *o* i *u* (des del segle IV dC), de l'altra, en l'epigrafia llatina: *osteo* en lloc de *ostio*, *osteis* en lloc de *ostiis*, *Theudiosio* en lloc de *Theodosio*, *pro domu* en lloc de *pro domo*, etc. Cf. PEYRAS 1991, p. 364. Vegeu *infra*, §§ 16.3 i IX.2.3.1.

²⁰⁹⁸ *Idem*, p. 488.

²⁰⁹⁹ *Ibidem*.

²¹⁰⁰ Cf. PEYRAS 1991, p. 492.

²¹⁰¹ *Idem*, p. 424.

²¹⁰² Vegeu *infra*, § 16.6, sobre la influència del substrat maure en la sil·labació dels mots en afrollatí.

²¹⁰³ *Ibidem*.

²¹⁰⁴ Vegeu PEYRAS 1991, pp. 50-53.

²¹⁰⁵ *Idem*, p. 68.

²¹⁰⁶ *Idem*, pp. 69-70.

²¹⁰⁷ *Idem*, p. 390.

²¹⁰⁸ Lliçó proposada per PEYRAS 1991, p. 73.

²¹⁰⁹ *Idem*, pp. 76-79.

- (7) *Vreu*: nom d'una ciutat (l'actual *Ouréou*), del qual també hi ha testimoni dels etnònims o gentilicis *Vreuensis* i *Vruensis*²¹¹⁰.
- (8) *Thizika*: nom d'una ciutat (l'actual *Tâchga/Tachegga*) testimoniada a bastament durant tota l'antiguitat en obres literàries (Plini el Vell, Ptolomeu, Agustí) i epigràfiques²¹¹¹, transcrit en grec per Ptolomeu (4, 3, 8) com a Θισίκα.
- (9) *Matar*: nom d'una ciutat testimoniada únicament per una carta *Ad Saluium* d'atribució incerta²¹¹²; hi ha, però, nombrosos testimoniatges de l'etnònim o gentilici, que trobem diversament com a *Matarensis*, *Materensis*, *Matirensis* i *Mataritanus*.
- (10) *Praedia Buritanorum*: els *Buritani* són, probablement, la gent d'un *uicus* anomenat *Bure*²¹¹³.

Regió de la vall mitjana del riu *Tine* i dels seus voltants:

- (11) *Vzali Sar*: el nom *Vzali* apareix testimoniada no solament per al nom d'aquesta ciutat del Tell nord-est sinó també per a una ciutat situada a la regió d'Útica²¹¹⁴.
- (12) *Suas*: nom d'una ciutat (l'actual *Chaouach*), el gentilici de la qual era *Suens*²¹¹⁵. En la comarca d'aquesta ciutat s'han trobat importants restes arqueològiques maures (necròpolis, pobles) que han aportat nombroses inscripcions funeràries, interessants sobretot per l'antroponímia.
- (13) *T(h)uccabori*: nom del poble (l'actual *Touccabeur*) d'un bisbe catòlic *Fortunatus* (a *Thuccabori*) que va participar al concili de Cartago del 411, rival d'un de donatista anomenat *Megasius* (*episcopus Tuccaborensis*)²¹¹⁶. Podria al·ludir al mateix poble, segons Peyras, el topònim Τουκουβίς esmentat per Ptolomeu (4, 3, 8).
- (14) *Vazari*: nom d'una localitat (l'actual *Bâjar*), del qual coneixem l'etnònim *Vazaritanus* o *Vazuensis*. Probablement fa referència al mateix topònim el *Οὐαζοῦα* esmentat per Ptolomeu (4, 3, 8)²¹¹⁷. Peyras suggereix *Vazar* (> *Bâjar*) és la contracció de *Vaz(ua) (s)ar*²¹¹⁸.
- (15) *Zufocenses/Zuforenses*: etnònim que Peyras associa amb el topònim modern de *Bir Sofouir*²¹¹⁹.
- (16) *Aulodes*: nom d'un municipi conegut per una sola inscripció, en la qual la lliçó de la *l* és dubtosa²¹²⁰.

²¹¹⁰ *Idem*, pp. 79-82. Peyras al·ludeix (p. 79) a possibles vincles amb *Druensis* i *Oriensis* (testimoniats a les actes de la conferència de Cartago del 411), amb *Vri* (pàtria originària del legionari *P. Aurelius Felix*) i amb *Vrensis* (*Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*).

²¹¹¹ Cf. PEYRAS 1991, pp. 102-107.

²¹¹² *Idem*, pp. 107-112.

²¹¹³ *Idem*, pp. 112-115.

²¹¹⁴ *Idem*, pp. 118-127.

²¹¹⁵ *Idem*, pp. 130-139.

²¹¹⁶ *Idem*, pp. 140-147.

²¹¹⁷ *Idem*, pp. 147-151.

²¹¹⁸ *Idem*, p. 147.

²¹¹⁹ *Idem*, pp. 151-152.

²¹²⁰ *Idem*, pp. 156-158.

- (17) *Medd*: nom antic de l'aglomeració situada a *Henchir Bedd*, testimoniada en quatre esteles que esmenten un *Saturno Med(ensi)* o *Medd(ensi)*. També hi ha testimoniada d'un *municipium Aueddensium*²¹²¹.
- (18) *Vccula*: nom d'una altra de les ciutats principals del Tell nord-est²¹²². El gentilici el trobem com a *Vculensis*. El nom exacte de la ciutat sembla haver estat *Vccula Afrorum*, tenint en compte que els *Afri* eren una confederació tribal que ocupava el sud i el sud-est de les muntanyes de la Baixa Bagrada; hom retroba els *Afri* en inscripcions de *Suas* i de *Tezaga* (o *Tazega*)²¹²³.
- (19) *Tezaga*: nom d'una ciutat citada per Orosi (7, 4, 22, 8), que podria correspondre's, segons el parer de Peyras, a l'actual *Tazga/Tazêga*²¹²⁴.

Topònim sense localització precisa:

- (20) *Κίρνα ὄρος*: nom d'una muntanya de localització incerta citada per Ptolomeu (4, 3, 6)²¹²⁵.

5.3. L'Alt Tell

L'Alt Tell (*Haut-Tell*) no és més que una designació alternativa a la part oriental de l'Atlas Tel·lià. Malgrat que els cims d'aquesta regió muntanyosa són modestos —rarament superen els 1.200 mts i l'altitud mitjana és d'uns 700 metres— i que la circulació no és difícil, tant l'estat cartaginès com el romà van tenir molts problemes per a incloure l'Alt Tell dins la seva àrea d'influència. La ciutat més important de la part oriental de la regió, *Thugga* (*tbg'g* en dues inscripcions neopúniques de la mateixa ciutat, N 2 i 5²¹²⁶), va ser sempre una ciutat nòmada, encara que en èpoques diverses va estar sotmesa al jou romà o va rebre una influència notòria de la punicitat. *Thugga* fou, en temps de Massinissa, la ciutat nòmada més important, i se'n conserven significatives inscripcions bilingües líbico-púniques²¹²⁷; *Thugga* és el cas més clar de societat urbana desenvolupada a partir d'institucions civils nòmades²¹²⁸. A part de *Thugga*, a l'Alt Tell hi havia altres ciutats importants, concretament *Bulla Regia*, *Simitthus*, *Thubursicu Bure*, *Vaga* i *Sicca Veneria*. La punicitat i la romanitat van tenir en aquesta regió fàcil accés a través de les valls del Bagrada i dels seus afluents Siliana, Tessa i *Mellègue* (*Malāq*), zones d'important producció agrària.

²¹²¹ *Idem*, pp. 158-163.

²¹²² *Idem*, pp. 163-168.

²¹²³ *Idem*, p. 163.

²¹²⁴ *Idem*, pp. 171-172.

²¹²⁵ *Idem*, pp. 390-391.

²¹²⁶ Vegeu JONGELING 2008, p. 377.

²¹²⁷ Cf. CAMPS 1995d, pp. 2522-2527.

²¹²⁸ Vegeu FENTRESS 2006, p. 8.

5.4. Les illes: *Melita* i *Pantelleria*

El petit (316 km²) arxipèlag de Malta (antiga *Melita*), situat al sud (a uns 85 km) de Sicília i enfront (a uns 300 km de *Clupea*) de la costa Zeugitana, va tenir, durant l'antiguitat, una història associada amb Àfrica. Després de segles de certa presència comercial fenícia²¹²⁹, propiciada pels ports arrecerats de *Melita*, l'estat cartaginès va pendre-la vers el 400 aC. Les troballes arqueològiques, especialment a les necròpolis, realitzades a l'arxipèlag —tant a l'illa de *Melita* com a la de *Gaudos*— han portat a la llum restes de civilització estrictament fenícia d'ençà dels ss. VIII i VII aC²¹³⁰. Pel que fa a l'epigrafia, M. Sznycer ha posat de manifest la troballa xocant, en plena època púnica (ss. III-I aC), de 136 inscripcions amb el lema *l'štrt* 'per a Astarte' enfront de només 3 amb el lema *ltnt* 'per a Tanit', tenint en compte que, per als cartaginesos i la majoria de colònies cartagineses, Tanit era la deessa principal, mentre que Astarte havia estat la principal deessa de la metròpoli fenícia de Tir²¹³¹. D'altra banda, una inscripció datada del s. II aC va dedicada al “senyor Melqart, Ba'al de Tir”²¹³². Tot plegat fa la impressió que *Melita* va restar al marge de l'evolució de la fenicitat nord-africana —és a dir la punicitat—, a diferència de Sicília, i que va restar sempre més fenícia que púnica. L'especificat de la fenicitat de *Melita* en el marc dels emporis occidentals que es desprèn de les dades epigràfiques és sorprenent i encara no ha estat explicada pels especialistes en el domini cananeu. *Melita* va passar a mans de Roma el 218 aC, que li va conferir l'estatut de *municipium* i de *foederata ciuitas*. Ciceró explica un episodi històric —amb aires llegendaris— en què un estol de l'*agllid* nùmida Massinissa (s. II aC) visita l'illa de *Melita*²¹³³. L'empremta de les dominacions vàndala i bizantina sobre *Melita* no sembla haver estat gaire important. Sí que ho va ser, en canvi, la invasió arabomusulmana del 869 dC (43 anys després de la conquesta de Sicília), que ha tingut com a conseqüència que fins avui dia en aquest arxipèlag es parli la llengua àrab, per bé que molt romanitzada lèxicament —bàsicament per l'influx dels dialectes italians meridionals—²¹³⁴, baldament fou “reconquerida” el 1092 per normands cristians i que el 1249 van ser deportats a Amalfi (regió de Campània)

²¹²⁹ Segons SZNYCER (1973, p. 147), anterior, probablement, al s. IX aC. Vegeu-hi la relació de les fonts literàries grecolatines que parlen de la presència fenícia i cartaginesa a *Melita*.

²¹³⁰ Vegeu SZNYCER 1973, p. 149.

²¹³¹ SZNYCER 1973, p. 150.

²¹³² *Ibidem*.

²¹³³ Vegeu corpus, § 10.1.

²¹³⁴ El maltès és un dialecte àrab occidental, com l'àrab magribí i l'andalusí. Depèn estretament dels parlars sedentaris de l'*Ifriqiya* medieval (antiga Àfrica Proconsular); ha escapat a la influència beduïna dels *Banū Hilāl* Hilal i *Banū Sulaym*, a diferència dels parlars de Tunísia i Algèria. Vegeu COLIN (G.-S.) 1957, p. 7.

els darrers musulmans que restaven a Malta²¹³⁵. No se sap si la colonització fenícia de *Melita* es va realitzar sobre un fons autòcton maure. L'especialista en àrab magribí G.-S. Colin va traçar una llista de 27 amaziguismes en maltès²¹³⁶, ampliada posteriorment a 67 —n'hi ha que certament no ho són— per J. Aquilina²¹³⁷, justificats pels autors pel fet que el gruix de la tropa que va conquerir Malta al s. IX era amazigòfon, com ho era la tropa que va ocupar al-Àndalus al segle precedent²¹³⁸. En aquests autors hi ha implícita l'assumpció que els amaziguismes del maltès són posteriors al 869 i anteriors al 1090, moment en què Malta abandonaria l'òrbita nord-africana i entraria en l'òrbita cristianoromànica, amb el cessament consegüent d'immigració musulmana (de llengua àrab o amaziga)²¹³⁹. Un cop d'ull a aquestes llistes —millor a la minimalista de Colin que a la maximalista d'Aquilina— basta per a notar alguns fets: (1) Els amaziguismes del maltès són, en gran part —en tot cas els més clars: *fəkrūna* 'tortuga', *fəllūs* 'pollet', *gəndūs* 'bou, toro', etc.—, comuns a l'àrab magribí. (2) La identificació formal dels amaziguismes és bastant immediata, i coincident *grosso modo* amb el tractament fonètic i adaptació morfològica que mostren en àrab magribí. Per aquestes raons, trobem més probable que aquests amaziguismes hagin pervingut al maltès en temps més o menys recents (en tot cas amb posterioritat a la "reconquesta" cristiana dels normands el 1090) a través de l'àrab magribí que no pas que siguin el resultat d'una presència amaziga a Malta. Costa de creure que Malta que no hagi rebut fluxos d'influència lingüística nord-africans, no necessàriament a través de migracions, sinó almenys a través dels contactes comercials —per exemple, a través de la *lingua franca*— i dels presoners de guerra musulmans dels ss.

²¹³⁵ Cf. COLIN (G.-S.) 1957, p. 8. És remarcable que, amb només dos-cents anys de conquesta arabomusulmana, l'àrab hi hagi arrelat definitivament, a diferència de la veïna Sicília, que ha restat romànica. La dominació arabomusulmana de Sicília (827-1091 dC) també va deixar restes d'amaziguitat, tal com ha notat recentment D. A. Agius en un estudi sobre l'obra del gramàtic arabosicilià Ibn Makkī ṣ-Ṣqillī (mort el 1107 dC) *Tatqīf al-lisān*, escrita amb l'objectiu de corregir els dialectalismes dels sicilians del seu temps. Agius analitza nombrosos casos de canvi de gènere deguts al substrat romànic i amazic de l'arabosicilià, dialecte àrab que comparteix trets fonològics, morfològics i lexicosemàntics amb l'àrab magribí i l'andalusí. Cf. AGIUS 1991, pp. 1-7.

²¹³⁶ COLIN (G.-S.) 1957.

²¹³⁷ AQUILINA 1975.

²¹³⁸ COLIN (G.-S.) 1957, p. 8 i AQUILINA 1975, p. 297. Colin també admet la possibilitat que els amaziguismes fossin importats per arabòfons d'*Ifriqiya*, influïts per amazigòfons (*ibidem*).

²¹³⁹ Aquesta assumpció sí que s'explicita en altres treballs del mateix J. Aquilina: "All the Arabic vocabulary of the Maltese language goes back to the period 870 up to 1090, when Malta ceased to be an Arab colony and was taken over by the Normands, a European people, speaking a language of Romance origin. Later lexical superstructures are generally non-Arabic" (AQUILINA 1985, p. 290).

XVI-XVIII²¹⁴⁰. Per al nostre estudi, centrat en l'antiguitat, necessitariem dels especialistes en maltès treballs sobre el substrat maltès —ja sigui en el lèxic comú o en l'onomàstica²¹⁴¹— que permetessin esbrinar la llengua (o les llengües) sobre la qual s'implantà l'àrab magribí²¹⁴². Si aquest substrat és amazic, és clar que no es presentarà de manera palesa, sinó que necessitarà de nombroses justificacions fonètiques diacròniques. Com més obvis són els amaziguismes llistats pels especialistes en maltès i àrab magribí, menys probable és que remetin a l'antiguitat.

La petita illa volcànica de *Pantelleria* (86 km²), situada a 85 km de Sicília i a 70 de la costa africana, va conèixer una colonització fenícia primerenca, que la convertí en escala entre Sicília i Cartago. Roma en prengué el control de resultes de les guerres púniques. Ignorem, per manca de documentació, si la migrada població indígena de l'illa era maura.

²¹⁴⁰ El folklorista E. Magri va atribuir les rondalles de tipus àrab que hi ha en el folklore maltès a la “présence, à Malte, durant trois siècles, du XVIe au XVIIIe, de prisonniers de guerre musulmans. Leur nombre s'éleva à 11.000 sous le grand-maître Pinto. La plupart servaient comme domestiques dans les meilleures familles des villes” (MAGRI 1907, p. 24). A les rondalles podem trobar-hi fins i tot expressions i mots d'origen amazic. Cf. MAGRI 1907, p. 26, notes 1 i 2. Si la influència magribina ha estat notada en la rondallística maltesa, ¿no la podríem admetre també en el lèxic? Per cronologia, el gruix dels amaziguismes del maltès l'atribuiríem més aviat a l'època moderna que a la medieval.

²¹⁴¹ Pel que sembla, fins i tot la toponímia àrab de Malta és escassa. Cf. AQUILINA 1973, p. 70.

²¹⁴² En un altre estudi, AQUILINA (1973, p. 70) dóna per fet que la implantació de l'àrab es va fer sobre una altra llengua semítica: “The Arabs who conquered Malta in 870 found the Island inhabited by a Semitic-speaking, presumably Christian, people, who for some years like Sicily formed part of the Eastern or Byzantine rite”. Els fonaments per a aqueixa asserció són, val a dir, bastant fràgils. En l'estudi en qüestió, Aquilina mostra més de vint exemples —en general prou convincents— d'arabismes cristians en el maltès. Aquilina justifica històricament la introducció d'arabismes cristians en maltès a partir de missioners maronites —d'origen siriana, precedits pel patriarca Maró, mort a la primeria del s. V dC— fugits d'Orient de resultes de la persecució que van patir de part dels monofisites, dominants en el cristianisme bizantí. Els sirians van ser arabitzats ràpidament com a conseqüència de la invasió arabomusulmana del 636 dC, de manera que l'ús de l'arameu va restar limitat a la litúrgia. Atès que, històricament, la presència de cristians maronites a Malta no està constatada —com admet el propi Aquilina—, la justificació dels arabismes cristians del maltès que suggereix Aquilina és poc ferma.

6. Regions de Bizacena

6.1. Les ciutats de la costa bizacena

Durant tota l'antiguitat, la ciutat més important de la costa bizacena va ser *Hadrumetum* (actual *Sousse*), una de les més antigues d'*Africa*, fundada, com *Vtica* i *Carthago*, directament pels fenicis²¹⁴³. La importància del port d'*Hadrumetum* era solidària amb l'esponerosa producció agrària de les planes dels rodals de la ciutat, basada en els cereals durant l'època púnica i en l'olivera en època romana, ja a partir del s. I dC²¹⁴⁴.

Molt més al sud, a la secció nord del golf de *Tacapae*, hi havia la ciutat de *Iunci*²¹⁴⁵, a la qual les fonts més tardanes (entre les quals Procopi i Corip) atribueixen una importància cabdal a la Bizacena com a cruïlla entre la ruta del litoral i la interior, en direcció a *Sufetula* i la Dorsal. Anteriorment, el nom de la ciutat havia estat *Macomades (minores)*²¹⁴⁶. Amb l'èxit del cristianisme, el bisbat *Iuncensis* de la província de Bizacena va tenir una certa importància, com demostra el fet que *Iunci* va acollir el sínode bizacè del 523 i que s'hi han trobat restes arqueològiques de notables edificis cristians²¹⁴⁷. La fortalesa de *Iunci*, construïda en temps del general bizantí Salomó, fou decisiva en la repressió de l'exèrcit bizantí de Joan Troglita el 548 contra les tribus maures encapçalades per *Antalas* i *Carcassan*, que havien acampat a les portes de la ciutat, i que van haver de cercar refugi a la Dorsal²¹⁴⁸. La ciutat de *Thaenae* està testimoniada en fonts numismàtiques neopúniques com a *t'ynt*²¹⁴⁹.

Vegeu la localització de la resta de ciutats de la costa bizacena al mapa n° 4.

²¹⁴³ Encara que la tradició remunta la fundació de la ciutat al s. IX aC, el cert és que no hi ha restes arqueològiques anteriors al s. VI aC. Cf. TROUSSET 2000, pp. 3308-3309.

²¹⁴⁴ TROUSSET 2000, p. 3313.

²¹⁴⁵ El topònim *Iunci* pot voler dir, simplement, en llatí, 'els joncs', ço que escau a l'entorn de maresmes amb jonqueres de la contrada. El topònim ha evolucionat a *Younga*. Vegeu TROUSSET 2003, p. 3806.

²¹⁴⁶ S'entén que *Macomades (maiores o Syrtis)* era el nom de la ciutat púnica del golf de la Gran Sirte, a la banda oriental de Tripolitània. Anteriorment hom havia pensat que *Macomades (minores)* i *Iunci* eren ciutats diferents. Vegeu els elements de discussió a TROUSSET 2003, p. 3809.

²¹⁴⁷ Vegeu TROUSSET 2003, pp. 3810-3812.

²¹⁴⁸ Vegeu TROUSSET 2003, p. 3806.

²¹⁴⁹ Vegeu JONGELING 2008, p. 37.

6.2. Les *Insulae Cercinae*

Les estretes —enlloc assoleixen una amplada superior als 5 km, per una longitud d'uns 24 km— *Insulae Cercinae* (actualment *Kerkennah/Qarqna*; en català, *illes dels Quèrquens*) estan situades al sud de la costa bizacena, a uns 25 km enfront de *Thaenae*. Van estar sota dominació cartaginesa entre c. 510 aC i 146 aC, quan passaren a mans romanes, que l'empraren, com en tantes altres illes, com a lloc d'exili de diversos personatges públics (entre els quals Màrius i Gai Semproni Grac). És incert si l'influx exogen va sobreixir de la ciutat portuària de *Cercina*. Però sabem al concili del 484 va assistir un *episcopus Circinitanus*²¹⁵⁰. De la població indígena no tenim notícies antigues; Luis de Mármol y Carvajal diu al s. XVI que la gent de l'arxipèlag eren “berbers, gent pobra i dolenta” —sens dubte per raó de la pirateria que exercien—²¹⁵¹, però, atesa la convulsa història medieval de les Illes dels Quèrquens, aquesta notícia no ens garanteix que la població insular antiga hagués estat amaziga.

6.3. La Dorsal

La Dorsal és una línia de relleus orientada del sud-oest al nord-est (del sud de Numídia fins arribar a la península del Cap Bon) que separa netament l'Alt Tell de les estepes²¹⁵². Les altituds són superiors a la part sud-occidental —amb nombrosos cims que superen els 1000 metres, entre els quals el més alts és el *Chambi* (1544 mts), situat a la vora de *Cillium*, ella mateixa a 600 mts d'alçada²¹⁵³— que a la part nord-oriental. Ciutats importants com *Mactar* i *Limisa* estaven envoltades per cims que superaven els 1000 metres. Les muntanyes situades entre *Ammaedara* i *Theueste* són les muntanyes de *Tebessa*. Encara que més discontinua que a les valls zeugitanes, la romanització de la Dorsal bizacena fou considerable, amb ciutats importants com *Vzappa* (*wzp'n* en un inscripció neopúnica de la veïna *Mactar*, N 101)²¹⁵⁴, *Mactar*, *Mididi*, *Thala*, *Sufes*, *Sufetula*, *Cillium*, *Thelepte*²¹⁵⁵ i *Ammaedara* (o *Ad Medera*)²¹⁵⁶.

²¹⁵⁰ Vegeu TROUSSET 2005, p. 4162.

²¹⁵¹ *Ibidem*, p. 4163.

²¹⁵² Vegeu CAMPS 1995c, pp. 2510-2512.

²¹⁵³ Vegeu LASSÈRE 1994.

²¹⁵⁴ Vegeu JONGELING 2008, p. 331.

²¹⁵⁵ Si la identificació de *Hecatomylos* amb *Theueste* que proposa FENTRESS (2006, p. 7) és correcta, ja a mitjan del s. III aC devia ser una ciutat important, atès que, segons Diodor de Sicília (24), va haver de lliurar tres mil ostatges.

²¹⁵⁶ Fundada com a campament militar de contenció dels *Musulames* (vegeu *infra*, § VI.1.2.4), la colònia de veterans *Colonia Flauia Augusta Emerita Ammaedara* esdevingué un focus de romanització cívica notable. Vegeu DUVAL 1997. Aquest és el model per a la majoria de ciutats romanes de la Dorsal.

6.4. Les Baixes Estepes

La regió de les estepes comença tan bon es travessa la part nord-est de la Dorsal, just al sud de la península del Cap Bon. La vegetació esdevé més rara i escassegen els arbres. Les Baixes Estepes dominen tot el flanc est, l'orientat vers el mar, de Bizacena. L'agricultura ha estat sempre pobra a la major part de Bizacena, i només una ramaderia estepària ha permès una certa economia, que en cap cas va permetre la creació de nuclis urbans importants²¹⁵⁷. Les fonts són parques en etnonímia maura a les Baixes Estepes; citem si més no els *Cinithi*²¹⁵⁸.

6.5. Les Altes Estepes

Les Altes Estepes l'eleven del sud-est al nord-oest de 200 a 800 metres l'alçada —rarament els cims superen els 1.000 mts, entre els quals destaquen les muntanyes de *Selloum* (1.248 mts) i *Mghila* (1.378 mts)—. Limiten al nord amb la Dorsal, a l'est amb les Baixes Estepes i al sud amb el *Palus Tritonis* (*chott el Djerid*). La vegetació, avui pobra, de les Altes Estepes sembla que fou una mica més verda durant l'antiguitat i l'alta edat mitjana²¹⁵⁹. *Capsa* fou la ciutat més important de la regió de les Altes Estepes a l'antiguitat²¹⁶⁰, situada en un indret estratègicament destacable, per tal com s'esqueia en una cruïlla que unia les Altes Estepes amb la costa bizacena (a l'alçada de *Tacapae*) i amb la regió, més meridional, del *Palus Tritonis*. Entre les Altes Estepes i la Dorsal hi ha la ciutat de *Thelepte*, bressol del bisbe Fulgenci, colònia romana fundada per Trajà²¹⁶¹, esdevinguda segona capital (després d'*Hadrumentum*) de la Bizacena, amb una població estimada d'uns 60.000 habitants al s. V dC²¹⁶². La comarca de *Thelepte*, avui gairebé desèrtica, era fèrtil a l'antiguitat, fins i tot boscosa i amb conreus a un radi de 30 km de la ciutat²¹⁶³. Diverses tribus maures han estat citades per les fonts antigues a les Altes Estepes, com ara els *Capsitani*, els *Mastraciani* els *Frexes*²¹⁶⁴. L'amazic s'ha conservat en algunes contrades de les Altes Estepes fins als nostres dies, principalment a Sened²¹⁶⁵.

²¹⁵⁷ Vegeu DESPOIS & RAYNAL 1967, pp. 243-247.

²¹⁵⁸ Sobre els qual vegeu *infra*, § 8.4.

²¹⁵⁹ Vegeu DESPOIS & RAYNAL 1967, pp. 247-249.

²¹⁶⁰ Vegeu TROUSSET 1993, pp. 1757-1760.

²¹⁶¹ Vegeu LAPEYRE 1929b, p. 34 i n. 3.

²¹⁶² Cf. LAPEYRE 1929b, p. 38. La xifra ens sembla excessiva.

²¹⁶³ Cf. LAPEYRE 1929b, p. 96.

²¹⁶⁴ Sobre les quals vegeu *infra*, § 8.

²¹⁶⁵ Vegeu *infra*, § 18.

6.6. *Tritonis palus (chott el-Djerid)*

El *Djerid* és una regió d'oasis presaharians que envolten el *chott el-Djerid*, anomenat *Palus* (o *Lacus*) *Tritonis* pels autors clàssics (Heròdot, Pomponi Mela) i *Lacus Salinarum* pels autors cristians (Orosi), un immens llac salat de 110 per 70 km, frontera natural entre Bizacena i Tripolitània²¹⁶⁶. La regió era freqüentada per tribus maures liminars, com eren els *Arzuges*, els *Nuntii* i els *Gaetuli*.

7. Les tribus maures de Zeugitana

7.1. *Afri siue gens Afrorum*

Si *Afri* ha estat aplicat a alguna tribu en concret, no es pot dir que aquesta hagi estat identificada amb tota seguretat. A partir de les inscripcions d'*Vccula* (CIL 14364) i de *Suas* (CIL 25850), es pot entendre que els *Afri* o *gens Afrorum* són una tribu o una confederació situada al sud-oest de les muntanyes del baix Bagrada, a la regió zeugitana del Tell nord-est²¹⁶⁷. En els autors llatins de l'Alt Imperi, els *Afri* són habitualment els habitants autòctons —distingits dels cartaginesos— de la província de Cartago —per oposició als *Numidae* i *Mauri*, de les regions situades a l'oest de Zeugitana i Bizacena—, o bé, *lato sensu*, els habitants autòctons de qualsevol regió del nord d'Àfrica²¹⁶⁸. En època tardana es diuen *Afri* tots els habitants de l'Àfrica romana, inclosos els que tenen la ciutadania romana i parlen llatí²¹⁶⁹. En les fonts d'època vàndala i bizantina, els *Afri* són únicament els afroromans (de llengua llatina i religió cristiana), per oposició als *Mauri* o *Numidae* (i fins *Mazices*)²¹⁷⁰.

²¹⁶⁶ Vegeu TROUSSET 1995, pp. 2461-2465.

²¹⁶⁷ PEYRAS 1985, p. 211. Vegeu *idem* 1991 (p. 389) la localització precisa de la confederació dels *Afri* segons l'autor. LASSÈRE 1988 tracta del reclutament de contingents de la tribu dels *Afri* en l'exèrcit romà a partir, bàsicament, de documentació epigràfica. Sobre la regió del Tell nord-est, vegeu *supra*, § 5.2.

²¹⁶⁸ Vegeu KOTULA 1985, p. 208.

²¹⁶⁹ VYCICHL (1985, p. 217) proposa un ètim amazic per a *Afri* partint de l'assumpció que *Afer* és una refeció llatina d'un nominatiu *Afri* (reanalitzat com a genitiu). En amazic no trobem *afri* (amb l'excepció del rifeny) sinó *ifri* 'cova' (amb plural *ifran*), amb "I-Umlaut" (en la terminologia del propi Vycichl). L'etimologia és formalment possible, però no pas concloent. Semànticament, l'etnònim *Ayt Ifran* i els topònims *Ifri* o *Ifran* són freqüents pertot de Tamazga, naturalment en indrets caracteritzats per coves. Ignorem si això estaria justificat per a l'abrupte Tell nord-est.

²¹⁷⁰ Sobre aquestes distincions en èpoques tardanes, vegeu ZARINI 2005.

Figura n° 44: Territori dels Afri (*gens Afrorum*) als inicis de l'època romana. Mapa de S. Butler reproduït per PEYRAS 1985, p. 211.

7.2. Maxitani

Maxitani (o *Muxitani*) eren els habitants de la regió de Cartago en el moment de la fundació de la ciutat. Segons la llegenda, el rei dels *Maxitani*, un tal *Hiarbas*, va pretendre Dido, la reina cartaginesa. Segons Eustaci, *Hiarbas* era rei dels *Mazikes*²¹⁷¹. En època romana, es fa referència a un *pagus Musti* en la circumscripció de Cartago²¹⁷².

²¹⁷¹ DESANGES 1962, p. 111. A partir d'aquest testimoni d'Eustaci (Εὐστάθιος) de Constantinoble (s. XI), l'autor pensa que "les Maxitani semblent doncs des Mazikes" (*ibidem*). Però, no havent-hi cap més al·lusió al fet que els *Mazikes* fossin la tribu de *Hiarbas* que el testimoniatge de l'arquebisbe de Tessalònica, la identificació ha de ser considerada si més no dubtosa, sobretot perquè els *Mazikes* no comencen a aparèixer a les fonts abans de l'era cristiana.

²¹⁷² Vegeu CAMPS 2000a, p. 3456.

8. Les tribus maures de Bizacena

D'una importància major per al coneixement de les tribus antigues de Bizacena —i regions veïnes— és el catàleg de tribus de la *Joànida* (llibre 2, versos 23-161) de Corip, fet al més pur estil catalògic de l'èpica homèrica —i, per imitació, virgiliana, font d'inspiració de Corip—. En aquest passatge de vora cent quaranta versos, Corip dóna la llista de totes les tribus que formaven l'*acies Maurusia* revoltada contra l'Imperi a l'arribada del general bizantí Joan Troglita el 546 dC²¹⁷³. La coalició maura estava constituïda per tres grups principals: les tribus aurasianes (de Numídia), encapçalades per *Iaudas*; les tribus bizacenes, encapçalades per *Antalas* (cap dels *Frexes*); i les tribus *Marmarides*, un grup heterogeni de tribus arribades de Tripolitània i fins de Cirenaica —entre les quals hi havia els puixants *Laguatan*, encapçalats per *Ierna*— i nombroses tribus de Nefussa i d'altres regions més occidentals de la serralada prelitoral tripolitana, convocades per *Antalas*²¹⁷⁴. Un bon nombre dels etnònims que apareixen en aquest catàleg són altrament desconeguts, concretament *Frexes*, *Sinusdisae*, *Siluacae*, *Naffur*, *Silcadenit*, *Ifera*, *Gurubis*, *Siluaizan*, *Silzactae*, *Caunes*, *Agalumnus*, *Macubius*, *Sascar*, *Anacutas*, *Imaclas*, *Ifuraces*, *Zerquilis* i *Nauusi*. Els nombrosos etnònims continguts en aquest catàleg han estat objecte de diversos estudis d'interès, entre els quals destaquem el

²¹⁷³ Vegeu MODÉLAN 2003, p. 43.

²¹⁷³ Vegeu DESANGES 1962, pp.

²¹⁷⁴ Vegeu la discussió històrica i política a MODÉLAN 2003, pp. 58-61 i conclusions a les pp. 112-119. A partir de la distinció que fa Corip entre *externae terrae* i *nostra rura*, Modélan estableix una oposició entre els “maures de l'interior” i els “maures de l'exterior” convertida en l'eix de la seva tesi. Els “maures de l'exterior”, establerts a Tripolitània i Cirenaica, serien, als ulls de Corip, els més nombrosos i perillosos, mentre que els “maures de l'interior”, establerts Bizacena i Numídia i encapçalats per *Antalas*, *Iaudas* i *Cusina*, eren tots antics aliats amb uns nivells de romanització elevats (vegeu especialment *idem*, p. 117). Demanant-se què unia tots aquests pobles *Mauri*, aparentment força heterogenis, Modélan respon: “La langue, même si elle jouait certainement un rôle discriminant important, n'était pas le point commun des *Maures*, puisque Corippe évoque des Maures latinophones comme Maccus ou Cusina. La religion ne jouait pas non plus le rôle de critère distinctif majeur, puisqu'il existait des Maures païens, comme Ierna, et des Maures chrétiens comme les *Gadabitani* de Tripolitaine, comme Masties, ou comme le mystérieux Caletamera” (MODÉLAN 2003, pp. 417-418). L'explicació que proposa Modélan és *política*, en el sentit clàssic del terme; l'assimilació del romà a la *ciuitas* i del maure a la *gens* és ubiqüa a les fonts del s. VI: “La définition du *Maurus* au VIe siècle se fondait d'abord ainsi sur sa non-appartenance à une cité, ce qui impliquait presque automatiquement en retour son rattachement à une *gens*” (*idem*, p. 421). L'explicació “política” de Modélan està molt ben argumentada; ara, des del punt de vista lingüístic, que és el que ens ocupa, la llatínofonia de certs maures com Maccus o Cusina no exclou la seva amazigofonia primera, que, admetem-ho, a manca d'evidències directes, només podem considerar-la com a versemblant.

treball pioner de J. Partsch²¹⁷⁵ —punt de partença per a tots els estudis posteriors—, l'estudi consegüent de Riedmüller²¹⁷⁶, la tesi de Zarini²¹⁷⁷ i, finalment, l'estudi de Modéran²¹⁷⁸, a banda d'aportacions parcials que citarem en el lloc corresponent. Cataloguem, igualment, etnònims localitzables a Bizacena citats per fonts altres que Corip.

1. *Anacutas*: citats per Corip (*Joànida* 2, 75) com a procedents de contrades llunyanes²¹⁷⁹.
2. Ἀρεακίδαι: tribu que es va a posar a disposició d'Hanníbal el 203-202 aC quan aquest era a *Hadrumetum*, segons Appià (*Λιβυκά*, 33)²¹⁸⁰.
3. *Arzuges*: tribu important situada als confins de Bizacena amb Tripolitània, en una regió que algunes fonts anomenen *Arzugitana*²¹⁸¹, en part *extra limitem*. En la carta que li escriu Públicola el 399 a Agustí (*Epistula* 46, 1; corpus, § 41.21) s'esmenten uns *Arzuges* pagans establerts a la vora del *limes* ocupats de conduir carros de càrrega (*bastagae*) i d'exercir de guies als viatgers, mentre que en una altra carta escrita per Agustí poc abans del 410 se'ns parla d'uns *Arzuges* implicats en unes querelles entre donatistes²¹⁸². La regió perifèrica habitada pels *Arzuges* és evocada per Corip en termes força negatius: *horrida tellus Arzugis infandae* (*Joànida* 2, 147-148). Pel fet que les fonts situen els *Arzuges* ben bé als marges de Bizacena²¹⁸³, es pot pensar que ocupaven les vores dels *paludes* sud-bizacens. Recentment, A. Rushworth ha vinculat la tribu dels *Arzuges* amb el sorgiment de l'estat ibadita dels Rustàmides (s. VIII)²¹⁸⁴. El nom d'aquesta singular tribu bizacena, ben documentada en les fonts clàssiques, ha estat objecte d'alguns estudis, sense que se n'hagi proposat cap etimologia. D'ençà del s. II o III dC està documentat en fonts epigràfiques un nom *Arzygius* emprat com a *agnomen* o *signum* atribuït al governador de Numídia en 244-29 dC *M. Aurelius Cominius Cassianus*²¹⁸⁵. D'altra banda, a

²¹⁷⁵ PARTSCH 1896.

²¹⁷⁶ RIEDMÜLLER 1919.

²¹⁷⁷ ZARINI 1997. Aquest és un dels pocs autors que es mostra preocupat per l'amazic en l'estudi de l'etnonímia maura de la *Joànida*. Nota, per exemple, l'equivalència dels parells *Laguatan / Ilaguas* i *Mecales / Imaclas* a partir del prefix amazic de plural *i-* (ZARINI 1997, pp. 50-51).

²¹⁷⁸ MODÉRAN 2003, pp. 43-130.

²¹⁷⁹ DESANGES 1962, p. 77.

²¹⁸⁰ Vegeu DESANGES 1962, p. 78.

²¹⁸¹ Vegeu DESANGES 1962, pp. 78-80.

²¹⁸² Vegeu DESANGES 1989, pp. 950-952.

²¹⁸³ Segons la carta adreçada a Agustí per Públicola, els *Arzuges* podien, en petites unitats, travessar el *limes* amb permís escrit dels decurions o dels tribuns. Modéran descriu la relació entre aquesta tribu dels marges i Roma en els següents termes: "Rome ne les contrôlait donc pas totalement: elles étaient surveillées et canalisées dans leurs mouvements, mais pas réellement intégrées" (MODÉRAN 2003, p. 459). De fet, Públicola els anomena *barbari*.

²¹⁸⁴ Vegeu RUSHWORTH 2004, especialment pp. 95-96.

²¹⁸⁵ Vegeu DESANGES 1989, p. 951.

Roma apareix en caràcters grecs un mot Ἀρζυγιοί que designa els membres d'una sodalitat que honoren “aquell qui foragita les malalties i els patiments, el campió dels déus benaurats” en una inscripció del s. III dC²¹⁸⁶. Kajanto pensa que el *supernomen* *Arzygius*, esdevingut un simple *cognomen*, ve de l'etnònim *Arzuges*²¹⁸⁷. Desanges reforça semànticament la hipòtesi de Kajanto argumentant que “ce serait leur qualité de guides et de passeurs se jouant de dangers des chotts et des déserts qui aurait valu aux *Arzuges* de donner leur nom à une confrérie mystique et peut-être funéraire”²¹⁸⁸. El cas és que, en amazic, l'arrel *√rzg* vol dir ‘recórrer (un lloc)’ —per exemple, el verb tuareg *arzæg* “parcourir (+ lieu); chercher dans, fouiller, battre”²¹⁸⁹—. Si altres tribus maures veïnes volguessin anomenar els individus que recorren la regió dels llacs salats i el predesert com ‘els qui recorren, els qui travessen’ haurien de derivar, de l'arrel en qüestió, un nom en *m-*, com de fet existeix en tuareg *āmarzag* (plural *imarzagān*). A *Nefzaoua*, una comarca tunisenca de palmeres situada a la vora oriental del *chott el-Djerid*, nomaditza una tribu amaziga dels *Marazig*, que tenen com a avantpassat epònim un tal *Sidi Marzug*. Courtois va pensar que els moderns *Marazig* podrien ser els descendents dels antics *Arzuges*²¹⁹⁰. Encara que, com sol passar en etnonímia, la justificació formal no és neta, és possible que, efectivament els *Arzuges* fossin anomenats ‘els qui recorren (la regió dels *chotts*)’, a partir del verb amazic *arzæg* ‘recórrer’, i que l'etnònim modern *Marazig* (d'un avantpassat epònim *Marzug*) remeti en darrera instància als antics *Arzuges*.

4. *Cinithi*: A la Bizacena meridional, concretament al sud de la *fossa regia*²¹⁹¹, vorejant la *Syrtis minor*, hi havia els *Cinithi*, una tribu de certa importància²¹⁹².
5. *Curbissenses* (o *Gurbisenses*): habitants —coneguts només per la *Cosmografia* de Juli Honori (48 A i B)²¹⁹³— del *mons Curbessa* regió muntanyosa que Desanges²¹⁹⁴ ha identificat amb la moderna *Korbous*, situada a la banda nord-est de la Dorsal, a tocar de la península del Cap Bon.
6. *Frexes*: tribu de la Bizacena occidental que a la *Joànida* de Corip (2, 43; 2, 184; 3, 187; 7, 384; 8, 648), única font que els cita, tenen un rol major com a tribu associada amb els *Naffur*²¹⁹⁵. La localització

²¹⁸⁶ Vegeu DESANGES 1989, p. 951. Vegeu-hi altres exemples epigràfics semblants.

²¹⁸⁷ KAJANTO 1965, p. 208.

²¹⁸⁸ DESANGES 1989, p. 952.

²¹⁸⁹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 690.

²¹⁹⁰ COURTOIS 1955, p. 93, n. 8.

²¹⁹¹ FERCHIOU 1997, pp. 2898-2911.

²¹⁹² “*haud sperendam nationem*” (Tàcit, *Annales* 2, 52). Vegeu DESANGES 1962, p. 86.

²¹⁹³ Ed. RIESE 1878, p. 54.

²¹⁹⁴ DESANGES 1962, pp. 87-88.

²¹⁹⁵ Vegeu DESANGES 1962, p. 90.

més probable dels *Frexes* és la part sud-est de la Dorsal, a prop de les muntanyes de Tebessa, a la regió que hi ha entre *Theueste* i *Thelepte*²¹⁹⁶. Actualment, hi ha una tribu anomenada *Frechich/Fraichich* situada en la regió de muntanya mitjana entre *Thala* i *Thelepte*²¹⁹⁷. La identificació entre els antics *Frexes* i els moderns *Fraichich* és molt versemblant des de tots els punt de vista. Els caps dels *Frexes* foren, a la primeria del s. VI dC, *Guenfan* i el seu fill *Antalas*. Aquest darrer apareix caracteritzat —amb un tractament del tot literari, és clar— en diversos passatges de la *Joànida*²¹⁹⁸. Courtois va argumentar que vers el 510 dC, en plena època de dominació vàndala, els *Frexes* constituïren un “reialme” a la Dorsal encapçalat per *Guenfan*²¹⁹⁹. Les evidències per a la constitució d’un tal “reialme” són magres²²⁰⁰, però almenys sí que sembla que es van donar les condicions perquè, entre les Altes Estepes occidentals i la Dorsal, els *Frexes* assolissin un vast domini territorial fora del control de l’estat vàndal. El territori dels *Frexes* va estar durant cinc segles dins del *limes* romà, i el tractament que reben a la *Joànida* no és el de “bàrbars”, si bé, a diferència d’altres maures de Numídia o altres regions, són pagans i fan consultes a l’oracle d’Ammon²²⁰¹. El fet que els *Frexes* siguin la primera tribu maura citada per Corip al seu catàleg (2, v. 43) es deu no solament a la importància que els *Frexes* tenien a la Bizazena del s. VI dC, sinó especialment al fet que *Antalas* havia estat un aliat dels bizantins fins al 544, quan va decidir trencar amb l’Imperi i va liderar una immensa coalició insurrecta que incloïa els nòmades *Laguatan* de Tripolitània²²⁰². Per a Modéran, els *Frexes* representen la categoria dels grups organitzats a la manera tradicional, tot i estar inserits en un espai romanitzat²²⁰³. L’exemple dels *Frexes* és paradigmàtic del

²¹⁹⁶ DESANGES 1997, p. 2935. Per a una localització un xic més meridional, vegeu MODÉRAN 2003, p. 114.

²¹⁹⁷ Vegeu CAMPS & MARTEL 1997, pp. 2930-2933. Els *Fraichich* són una important tribu seminòmada de genets de les Altes Estepes occidentals i de la Dorsal. Avui dia són arabòfons, però a les fonts de la primeria del s. XX hom els qualificava com a “araboberbers”. És interessant notar, que, contràriament a la majoria de tribus magribines, que al més sovint reivindiquen un origen oriental (Aràbia, Iemen), els *Fraichich* es consideren autòctons i creuen haver poblat el país des dels orígens. Alguns fraccions d’aquesta tribu reivindiquen fins i tot un origen romà. Vegeu CAMPS & MARTEL, *loc. cit.*

²¹⁹⁸ Vegeu CAMPS 1988d, pp. 706-708.

²¹⁹⁹ COURTOIS 1955, pp. 343-344.

²²⁰⁰ Vegeu CAMPS 1988d, p. 707 i MODÉRAN 2003, pp. 324-327. Per a l’època romana sembla que no hi ha obstacle per a admetre-hi un règim de *foederati*, com en el cas dels pobles germànics establerts dins l’imperi.

²²⁰¹ Vegeu CAMPS 1988d, p. 706.

²²⁰² Vegeu MODÉRAN 2003, pp. 58-59.

²²⁰³ MODÉRAN 2003, p. 334. Parlant d’*Antalas*, l’autor diu que “lui-même né à l’intérieur ou à proximité d’une région bien romanisée, mais au sein d’un groupe ayant conservé suffisamment d’originalité culturelle pour être défini comme une *gens* maure, il ne peut raisonnablement être assimilé ni à un

fet que dins el *limes* es van mantenir les estructures tribals endògenes durant tota l'antiguitat i que la romanitat va tenir un abast limitat fins i tot dins el seu territori administratiu.

7. *Mastraciani*: nom d'una tribu que ocorre únicament a la *Joànida* (3, 408), aparentment aplicat als membres de la tribu seminòmada o nòmada a la qual pertanyia *Cusina*, cap maure sotmès als bizantins i integrat en el seu exèrcit²²⁰⁴. Com a hàpax, la lliçó "*Mastracianos secum uiribus ingens*" ha estat objecte de diverses esmenes per part dels editors²²⁰⁵. Sigui quin sigui el nom precís de la tribu maura encapçalada per *Cusina*, una localització bizacena sembla més probable que una de tripolitana; Modéran els situa a l'oest de Capsa²²⁰⁶. En dos passatges de la *Joànida* se'ns diu que la mare de *Cusina* era romana²²⁰⁷, la qual cosa no era estranya a la Bizacena sud-occidental d'època tardana²²⁰⁸. D'altra banda, la ciutadania romana no era incompatible amb la pertinença a una societat tribal organitzada a la manera tradicional, en el cas dels maures que vivien deçà el *limes*²²⁰⁹.
8. *Musuni*: tribu que les fonts situen entre *Cillium* i *Thelepte*, al sud de les muntanyes de Tebessa, als ss. II-III dC²²¹⁰. En les inscripcions del s. II dC, la *gens Musuniorum Regianorum* tenia un *praefectus gentis Musuniorum* (ILAfr, 103), probablement un notable de la ciutat escollit pel seu coneixement de la tribu en qüestió²²¹¹. A les inscripcions del s. III dC, en canvi, aquesta *gens* erigeix dedicatòries a emperadors com Septimi el Sever sense que hi hagi esment de cap *praefectus*, ni tan sols de *princeps gentis*, sinó que és la tribu en el seu conjunt qui es fa responsable de la dedicatòria, en la qual apareix esmentat un delegat amb el títol de *flamen* que n'ha tingut

Berbère irréductible comme le voulait Diehl, ni à un *Afer* entré en dissidence comme le suggérait P.-A. Février" (*ibidem*).

²²⁰⁴ Sobre aquest personatge, vegeu en primera instància MODÉRAN 1994.

²²⁰⁵ Vegeu en primera instància l'edició de DIGGLE & GOODYEAR 1970, p. 63, que reporta en l'aparat crític les esmenes proposades pels editors precedents Mazzuchelli, Petschenig i Partsch.

²²⁰⁶ Vegeu MODÉRAN 2003, p. 342, on argumenta la localització proposada.

²²⁰⁷ "*genitus de matre latina*" (8, 271); "*Cusina, Romanis consanguinitate propinquus*" (4, 451).

²²⁰⁸ Cf. MODÉRAN 2003, p. 344 i n. 129. L'autor infereix que *Cusina* era, per raó del seu doble origen, "certainement capable d'entendre le latin et probablement de fréquenter une église" (*ibidem*). No hem trobat cap passatge de la *Joànida* on s'expliciti que *Cusina* sabia efectivament llatí. L'assumpció de Modéran, però, és força versemblant si tenim en compte els contactes estrets que *Cusina* mantingué amb les forces d'ocupació bizantines, referits *passim* a l'èpos. Els arguments en favor de la cristiandat de *Cusina* són més fràgils. Cf. MODÉRAN 2003, p. 346. En qualsevol cas, el fet (força probable) que *Cusina* sabés llatí i el fet (més incert) que fos cristià no és extensible a tota la tribu dels *Mastraciani*.

²²⁰⁹ Vegeu *supra*, § 2.3.

²²¹⁰ Vegeu DESANGES 1962, p. 121. Vegeu també MODÉRAN 2003, p. 89.

²²¹¹ Cf. MODÉRAN 2003, p. 501.

cura, tot plegat amb fons públics²²¹². Tenim, doncs, una estructura política tribal que modifica o rebateja algunes de les seves institucions en el si d'un Imperi Romà que està en ple apogeu²²¹³.

9. *Nuntii*: tribu de localització sud-bizacena incerta. Com que a la *Vita Fulgentii*²²¹⁴ apareixen a la regió de *Iunci*, Desanges suposa que devien ser els indígenes d'aquesta regió entre els ss. V-VI dC²²¹⁵. Modéran, en canvi, els situa més aviat a la regió dels *chotts* orientals, no gaire lluny dels *Arzuges*²²¹⁶. El testimoniatge de Fulgenci (corpus, § 51.2) és interessant, perquè ens presenta una tribu dels marges sud-bizacens cristianitzada —no sabem des de quan²²¹⁷ ni amb quina intensitat— i que, a la primeria del s. VI dC, no suposava, aparentment, cap amenaça per als afroromans.
10. *Vzala*: tribu que fonts situen a la Dorsal entre els ss. II-III dC²²¹⁸. És possible que l'etnònim estigui relacionat amb el topònim zeugità *Vzali(s)*, al nord d'Útica.

A part, hi ha un bon nombre de tribus —majoritàriament conegudes només per la *Joànida* de Corip— repartides en una vasta regió que va del *Tritonis palus* a les muntanyes de Nefussa, travessant tota la serralada prelitoral tripolitana, concretament els *Sinusdisae*, *Siluacae*, *Silcadenit*, *Siluazian*, *Macares*, *Silzactae*, *Caunes* i la població de *Gurubi*. Se'ns han transmès els noms de dos probables caps d'aquestes tribus, *Sidifan* i *Autiliten*²²¹⁹. A manca d'altres fonts de contrast, es fa difícil precisar la localització d'aquestes tribus sud-bizacenes / nord-tripolitanes. Per a les tribus de l'*Agalumnus*, de *Macubius* i de *Sascar*, Modéran ha proposat una localització a les muntanyes de Tebaga i Dahar (entre l'extrem sud de Bizacena i el nord-oest de Tripolitània)²²²⁰.

²²¹² Val la pena citar la següent inscripció (ILAfr, 102): “*Imp(eratoribus) Aug(ustis) / L(ucio) Septimio / Seuero Per/tinaci Aug(usto) / et M(arco) Aurel/lio Antoni/no Aug(usto), aram gens/ Musuniorum/ curante / Thululem / Fue flami/nem Aug(ustorum)/ d(edit) d(edicauit) p(ecunia) p(ublica)*”. Un *flamen* és un sacerdot assignat a un déu, especialment a Júpiter. En aquest context, Modéran pensa que el tal *Thulul* devia ser un personatge notable de la tribu, potser el cap de la tribu, encarregat del sacerdoci del culte imperial. Vegeu MODÉRAN 2003, pp. 501-502. Sobre una possible anàlisi morfològica i lexemàtica de l'antropònim *Thulul*, vegeu *infra*, § 11.2, s.u.

²²¹³ Cf. CAMPS 1960, pp. 252-253.

²²¹⁴ “*In Nuntorum (o Nuntiorum) territorio*” (cap. 13; ed. LAPEYRE 1929a, p. 67).

²²¹⁵ DESANGES 1962, p. 128. Vegeu també MODÉRAN 1997, p. 2941.

²²¹⁶ MODÉRAN 2003, p. 459.

²²¹⁷ MODÉRAN (2003, p. 460, n. 66) pensa en una conversió recent, pel fet que els *Nuntii* manquen a les llistes episcopals del 411 i del 484.

²²¹⁸ Vegeu DESANGES 1962, p. 130.

²²¹⁹ Vegeu MODÉRAN 2003, p. 109.

²²²⁰ *Ibidem*.

9. Epigrafia líbica de Zeugitana i Bizacena

Zeugitana i Bizacena no són, de les regions nord-africanes, aquelles on hi ha una major densitat d'inscripcions líbiques publicades. De les 1.124 que conté el magne recull de Chabot²²²¹, 1.073 provenen de la veïna Numídia²²²². A Zeugitana i Bizacena se n'han trobat poc més d'una setantena. Aquesta dada positiva, però, no ens ha de fer perdre de vista que les inscripcions líbiques no ha estat encara realment objecte de recerca arqueològica *per se*, sinó que se n'han trobat allà on s'han fet prospeccions de restes romanes o púniques, principalment. Serà útil que detallem a continuació la localització de les inscripcions líbiques localitzades a Zeugitana i Bizacena del recull de Chabot.

- Al nord de Zeugitana, regió de *Ghardimaou* (Alt Tell) i fins als confins amb Numídia, se n'han trobat 18²²²³; n'hi ha dues de bilingües, una líbic-neopúnic²²²⁴ i una altra líbic-llati²²²⁵.
- A la Dorsal, concretament a la regió de *Mactar*, se n'han trobat 39²²²⁶, 14 de les quals provenen de *Mactar* mateix²²²⁷; n'hi ha una de bilingüe líbic-neopúnic²²²⁸.
- A la regió del sud de Bizacena se n'han trobat 14²²²⁹.

De tant en tant, van apareixent noves inscripcions líbiques a Zeugitana i Bizacena. Recentment, M. Ghaki n'ha publicades vuit²²³⁰.

A banda l'escassa densitat d'epigrafia líbica de Zeugitana i Bizacena —sobretot si la comparem amb la de Numídia—, formalment les inscripcions de Zeugitana i Bizacena són molt semblants a les Tripolitània, a l'est, i a les de Numídia, a l'oest, i pertanyen a la mateixa categoria de “alfabet líbic oriental” que descriuen alguns amazigòlegs²²³¹.

²²²¹ CHABOT 1940-1941.

²²²² Cf. CAMPS 1996b, p. 2565. Vegeu mapa de la distribució d'epigrafia líbica *infra*, § VI.7.1.

²²²³ CHABOT 1940-1941, pp. 20-24, n° 72-89.

²²²⁴ *Idem*, p. 20, n° 72.

²²²⁵ *Idem*, p. 23, n° 85.

²²²⁶ Vegeu-ne l'edició a CHABOT 1940-1941, pp. 9-16, n° 19-57.

²²²⁷ *Idem*, pp. 9-12, n° 19-32.

²²²⁸ *Idem*, pp. 11-12, n° 31. De les cinc línies del text púnic, només les dues i mitja primeres es poden llegir i interpretar bé.

²²²⁹ *Idem*, pp. 17-19, n° 58-71.

²²³⁰ GHAKI 1998, pp. 1037-1045.

²²³¹ Vegeu *infra*, § VI.7.1.

10. Numismàtica de Zeugitana i Bizacena

10.1. Numismàtica de Zeugitana

A Zeugitana, la Cartago púnica emetia moneda, en llengua púnica, d'ençà del s. IV aC i fins a la destrucció de la ciutat. Almenys de bon principi, els cartaginesos encunyaven moneda a Sicília i se servien de gravadors grecs²²³². De Zeugitana es conserven nombroses monedes púniques —318 n'aplega el recull de L. Müller²²³³—, com era d'esperar atesa la vitalitat comercial de Cartago i de la resta d'emporis costaners. Entre els motius de les monedes púniques de Zeugitana, destaquen els caps de Ceres i Prosèrpina coronades d'espigues i els cavalls. El culte de les dues deesses agràries del conreu dels cereals (Demèter i Persèfone a la mitologia grega) havia estat transmès de Siracusa a Cartago²²³⁴ i és, per tant, un motiu exogen a Àfrica²²³⁵. El motiu del cavall, en canvi, és típicament maure²²³⁶, per tal com els maures eren famosos per la cria i la doma de cavalls²²³⁷. D'època romana es conserven nombroses monedes, sobretot d'època d'August i de Tiberi, encunyades no solament a Cartago²²³⁸ sinó també en altres ciutats de Zeugitana: *Clypea*²²³⁹, *Útica*²²⁴⁰ i *Hippo Diarrhytus*²²⁴¹. Llevat d'unes poques monedes emeses en púnic a la ciutat d'Útica²²⁴², les monedes d'època romana tenen la llegenda en llatí²²⁴³.

²²³² MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 2, p. 73.

²²³³ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 2, pp. 74-104.

²²³⁴ Cf. *idem*, pp. 110-118.

²²³⁵ Una altra qüestió és saber si l'extraordinària extensió del culte de les *Cereres* al nord d'Àfrica —sobretot a la Zeugitana, nord de Bizacena, tota la Numídia i part de la Mauretània Cesariana— d'ençà del s. IV aC va poder ser possible per la preexistència de cultes agraris anàlegs entre els nòmides, tal com suggerí J. Carcopino: “Cette religion hellénique plongeait de lointaines racines dans le vieux fonds naturaliste de l'ancienne civilisation méditerranéenne auquel les Numides s'étaient attardés, et il était infaillible que transplantée chez eux elle s'y épanouit en vivaces floraisons” (CARCOPINO 1941). Vegeu també CAMPS 1993c.

²²³⁶ El cavall és també un motiu important en les monedes de la Cirenaica. Vegeu *supra*, § II.6.

²²³⁷ El caràcter libi dels cavalls es fa més evident si observem que els cavalls gravats a les monedes són “maigres, musculeux, au cou épais ou aux jambes courtes”, segons nota MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 2, p. 116, és a dir amb les característiques típiques dels cavalls maures.

²²³⁸ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 2, pp. 149-155, n° 319-329.

²²³⁹ *Idem*, pp. 155-159, n° 330-340.

²²⁴⁰ *Idem*, pp. 159-166, n° 341-373.

²²⁴¹ *Idem*, pp. 167-170, n° 374-379.

²²⁴² *Idem*, p. 159, n° 341, 342, 343.

²²⁴³ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 2, pp. 65-66.

Figura nº 45: Extensió africana del culte a les Cereres. Font: CAMPS 1993c, p. 1843.

10.2. Numismàtica de Bizacena

En l'època de dominació púnica, a Bizacena circulen monedes de coure emeses pel govern de Cartago, tot i que només se n'han conservat d'època romana²²⁴⁴. Les primeres monedes encunyades a Bizacena que es poden datar no són gaire antigues; la més antiga conservada, trobada a *Hadrumetum*, porta el nom de *Sextilius*, propretor de la província el 94 aC²²⁴⁵. La meitat de les monedes conservades daten de l'època augustea i no n'hi ha cap de posterior al 21 dC²²⁴⁶. 36 de les 39 monedes editades per L. Müller van ser emeses pels propis magistrats de les ciutats —i no per l'administració romana—, que eren, majoritàriament, lliures²²⁴⁷: *Thaenae*²²⁴⁸, *Sullecthum*²²⁴⁹, *Acholla*²²⁵⁰, *Thapsus*²²⁵¹, *Lepcis Minor*²²⁵², *Hadrumetum*²²⁵³, *Thysdrus*²²⁵⁴ i

²²⁴⁴ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 2, p. 39.

²²⁴⁵ *Ibidem*.

²²⁴⁶ *Ibidem*.

²²⁴⁷ Vegeu al mapa nº 4 la localització d'aquestes ciutats.

²²⁴⁸ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 2, pp. 40-42, nº 1-4.

²²⁴⁹ *Idem*, pp. 42-43, nº 5.

²²⁵⁰ *Idem*, pp. 43-47, nº 6-11.

²²⁵¹ *Idem*, pp. 47-49, nº 12-14.

²²⁵² *Idem*, pp. 49-51, nº 15-20.

²²⁵³ *Idem*, pp. 51-58, nº 21-33.

*Cercina*²²⁵⁵. A més del nom de la ciutat que les ha emès, les monedes contenen els caps i els noms dels procònsols, dels emperadors o de personatges de la família imperial. Excepcional, n'hi ha una que conté el cap de Serapis²²⁵⁶, tres el cap de la deessa fenícia Astarte²²⁵⁷, quatre el cap de Neptú amb el seu trident²²⁵⁸. A diferència de la Cirenaica, on les monedes contenièren significatius elements libis, les migrades restes numismàtiques de Bizacena no contenen cap element —ni lingüístic ni icònic— maure.

11. Antroponímia maura de Zeugitana i Bizacena

No existeix cap estudi de conjunt específic sobre l'antroponímia maura de Zeugitana i de Bizacena. A continuació oferim un catàleg d'antroponims presumptament maures provinents de fonts literàries i epigràfiques llatines de Zeugitana i Bizacena. Per als noms de guerrers maures que apareixen en gran quantitat a la *Joànida* de Corip, donem una localització a Bizacena, tenint en compte que els fets reportats per l'epos van passar a Bizacena²²⁵⁹, llevat que se'ns digui que pertany a una tribu vinguda d'enjondre (Tripolitània o Numídia, generalment)²²⁶⁰.

11.1. Antroponims en fonts llatines (i gregues) de Zeugitana

1. *Aenoni* (datiu): nom de *genius* localitzat a *Auedda*, a prop de *Thignica*²²⁶¹: AENONI DE... / GENIO MVNICI... / SAC...
2. *Agbor*: nom d'home localitzat a *Thugga* (CIL, 26701)²²⁶². Tenint en compte l'influx púnic a *Thugga*, es podria pensar en una arrel púnica \sqrt{gbr} 'home' (cf. hebreu *geber*)²²⁶³. La paronímia amb el nom amazic de l'esquirol, *agbur*²²⁶⁴, probablement sigui especiosa. L'etnònim *Kel Āgbor*, nom d'una tribu dels *Igdalān*²²⁶⁵ de la regió d'*Amātāltal*, seria

²²⁵⁴ *Idem*, pp. 58-60, n° 34-36.

²²⁵⁵ *Idem*, pp. 60-63, n° 37-39.

²²⁵⁶ Divinitat sincrètica grega i egípcia, a *Thaenae* (*idem*, p. 40, n° 1).

²²⁵⁷ *Idem*, p. 42, n° 5 (*Sullecthum*), p. 44, n° 10 (*Acholla*) i p. 58, n° 34 (*Thysdrus*).

²²⁵⁸ *Idem*, p. 51, n° 21, 22 i 23 (*Hadrumetum*) i pp. 58-59, n° 36.

²²⁵⁹ Notem que, en les referències als versos de la *Joànida* de Corip, els errors de CAMPS 1993a són molt freqüents; les referències a Corip les donem directament de l'edició de DIGGLE & GOODYEAR 1970.

²²⁶⁰ Les abreviatures bibliogràfiques apareixen resoltes a la bibliografia.

²²⁶¹ CAMPS 2002-2003, p. 218 i JONGELING 1994, p. 7.

²²⁶² Cf. CAMPS 1993a, p. 46, *idem* 2002-2003, p. 218 i JONGELING 1994, p. 7.

²²⁶³ Cf. KRAHMALKOV 2000, p. 135.

²²⁶⁴ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 713.

²²⁶⁵ Sobre els quals vegeu *supra*, § IV.9.2.

- interessant si estigués format a partir del nom d'un avantpassat epònim *Āgbor*, però, com que a la mateixa regió de l'*Ayər* existeix el topònim *Agbor*²²⁶⁶, el més probable és que l'etnònim estigui format a partir del topònim.
3. *Αιλυμας*: rei dels libis esmentat per Diodor de Sicília (20, 17-18) en el relat de l'expedició d'Agàtocles a Àfrica. La localització precisa del territori d'*Αιλυμας* és incerta, si bé, atenent el relat de Diodor, devia situar-se entre la Dorsal i l'Alt Tell, concretament entre *Mactar* i *Thugga*, en el curs alt del Siliana²²⁶⁷. Si admetem, amb G. Camps, que la -s és una terminació hel·lenitzant²²⁶⁸, podem donar com a versemblant l'enllaç amb l'antropònim tuareg *Āyləma*²²⁶⁹, d'etimologia desconeguda. L'assumpció de Camps és més raonable si tenim en compte que en resultaria una arrel triconsonàntica *√ylm*, més pròpia de l'estructura lexemàtica de les arrels amazigues²²⁷⁰.
 4. *Ammīn*: nom d'home localitzat a Cartago (CIL 14157)²²⁷¹.
 5. *Aucfiarzo*: nom d'home localitzat a *Thimilga* (Península Itàlica; CIL 5, 4920), però que tant Camps com Jongeling consideren d'origen libi²²⁷².
 6. *Audasso*: nom d'home localitzat a *Thuburbo Maius* (ILTun 732)²²⁷³.
 7. *Barosus*: nom d'home localitzat a *Simitthus* (CIL, 2568)²²⁷⁴, potser identificable amb BRS de l'epigrafia líbica (RIL 1106).
 8. *Bazaturi*: nom d'home trobat a *Limisa (Ksar Lamsa)*²²⁷⁵.
 9. *Beregis* (genitiu): nom d'home trobat a *Limisa*²²⁷⁶.
 10. *Besan*: nom d'home trobat a *Matar(a)*, al nord de Zeugitana (ILTun 1201)²²⁷⁷: DEDIT Q RVPILIVS BESAN. La lliçó no és segura.
 11. *Boccom*: nom d'home localitzat a *Thugga* (CIL 27200)²²⁷⁸.
 12. *Bonchor*: nom del déu principal del panteó de *Vaga*²²⁷⁹:
MACVRTAM MACVRGVM VIHINAM BONCHOR VARSISSIMA
MATILAM IVNAM / M AEMILIVS IANVARIVS ET Q AELIVS FELIX DE
SVO FECERVNT ET DEDIC[AVE]RVNT.
 13. *Botua*: nom de dona localitzat a *Thugga* (IL Afr, 558)²²⁸⁰.

²²⁶⁶ Vegeu PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 201.

²²⁶⁷ CAMPS 1986c, pp. 325-326. L'autor pensa que *Αιλυμας* devia pertànyer a la dinastia dels massils.

²²⁶⁸ *Ibidem*.

²²⁶⁹ Cf. CHAKER 1980-1981, p. 140, a partir de FOUCAULD 1940, p. 301, que el consigna com a nom de dona.

²²⁷⁰ Vegeu *infra*, § IX.3.1.

²²⁷¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i *idem* 2002-2003, p. 219.

²²⁷² Cf. CAMPS 1993a, p. 47, *idem* 2002-2003, p. 220 i JONGELING 1994, p. 13.

²²⁷³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 220 i JONGELING 1994, p. 13.

²²⁷⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 222.

²²⁷⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 49.

²²⁷⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i JONGELING 1994, p. 24.

²²⁷⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 49, *idem* 2002-2003, p. 222 i JONGELING 1994, p. 24.

²²⁷⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 49, *idem* 2002-2003, p. 222 i JONGELING 1994, p. 26.

²²⁷⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, pp. 213 i 223 i JONGELING 1994, p. 26.

²²⁸⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 49, *idem* 2002-2003, p. 223.

14. *Bubal/Bubbal*: nom d'home localitzat a *Sicca Veneria* (27701) i rodalies de *Cartago* (12511), a més de *Caesarea* (21099)²²⁸¹.
15. *Burh*: nom localitzat a *Masculula* (CIL 27537), a prop de *Sicca Veneria*. Possiblement relacionat amb *Burc*²²⁸².
16. *Calud*: nom d'home localitzat a *Cartago* (CIL 10475)²²⁸³.
17. *Cazole*: nom d'home localitzat a *Thuburbo Maius*²²⁸⁴.
18. *Cezzonnia*: nom de dona localitzat a *Bisica (Henchir Bichga)*, entre *Thugga* i *Thuburbo Maius* (ILTun 669)²²⁸⁵.
19. *Chubudit*: nom de dona localitzat a *Thibilis* (CIL 19012), segurament relacionat amb *Chubud* de *Mactar* (Bizacena, CIL 23452)²²⁸⁶: IVLIA PVBLI / F. CHVBVDIT.
20. *Chubur*: nom d'home localitzat a *Thuburbo Maius* (ILTun 732)²²⁸⁷.
21. *Cosina*: nom de dona testimoniada en algun indret incert de Zeugitana (CIL 13945): ALFIA SECVNDVLA QVAE ET COSINA²²⁸⁸.
22. *Cuca*: nom localitzat a *Cartago* (ILTun 1147)²²⁸⁹.
23. *Cudilu*: nom d'home localitzat a *Cartago* (ILTun 1147)²²⁹⁰.
24. *Cudin*: nom d'home localitzat a *Cartago* (ILTun 1147)²²⁹¹.
25. *Cufilias*: nom localitzat a *Cartago* (ILTun 1147)²²⁹².
26. *Cullube*: nom localitzat a *Bou Djelida* (CIL 23926)²²⁹³.
27. *Cumbasilla*: nom localitzat a *Cartago* (ILTun 1147)²²⁹⁴.
28. *Cutzara*: nom de dona localitzat a *Sicca Veneria* (CIL 16039): HELVIA SECVRA CVTZARA²²⁹⁵.
29. *Cuzole*: nom localitzat a *Thuburbo Maius* (ILTun 732)²²⁹⁶.
30. *Discun*: nom d'home localitzat a *Apisa Maius (Henchir el-Aïn Tarf ech-Chena)*, CIL 12238). Jongeling ho relaciona amb *Dischunis* de (genitiu, *Bisica*, CIL 12324)²²⁹⁷.
31. *Duda*: nom de dona localitzat a *Tituli* (CIL 27836), en una contrada zeugitana a tocar de Numídia i Bizacena. Per ventura relacionat amb *Dudda (Sila)*, Numídia, CIL 5918)²²⁹⁸.
32. *Farbigil*: nom d'home localitzat a *Sicca Veneria* (ILTun 1611)²²⁹⁹.

²²⁸¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 224 i JONGELING 1994, p. 28.

²²⁸² Vegeu *infra*, § VI.9.1, s.u.

²²⁸³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 224.

²²⁸⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 225.

²²⁸⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 225.

²²⁸⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 225 i JONGELING 1994, p. 34.

²²⁸⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 225 i JONGELING 1994, p. 34.

²²⁸⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 40.

²²⁸⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 226.

²²⁹⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 226.

²²⁹¹ *Ibidem*.

²²⁹² *Ibidem*.

²²⁹³ *Ibidem*.

²²⁹⁴ *Ibidem*.

²²⁹⁵ Cf. JONGELING 1994, p. 38.

²²⁹⁶ *Ibidem*.

²²⁹⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 227 i JONGELING 1994, p. 42.

²²⁹⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 227 i JONGELING 1994, pp. 42-43.

²²⁹⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 46.

33. *Fasir*: nom d'un home localitzat a Cartago (CIL 13652) i *Theueste* (Numídia, CIL 16732) i d'un circumcel·lió donat per Optat de Mileu (3, 4; CSEL 26, p. 82, l. 5)²³⁰⁰.
34. *Gaia*: nom d'un cap massil de *Thugga* (Titus Livi, 24, 48; Appià, 10; RIL 2 com a GYY)²³⁰¹.
35. *Gudullus*: nom d'home localitzat a *Althiburos* (CIL 1826)²³⁰². Aquest nom, amb les variants *Gudulus*, *Gudula*, *Gudulla*, *Gudul* i altres és més freqüent a Numídia²³⁰³.
36. *Gurmo*: nom d'home localitzat a *Thugga* (CIL 26997)²³⁰⁴: L. LIVIVS PRINCIPIANVS QVI ET GVRMO.
37. *Hafu*: nom localitzat a *Thignica* (CIL 15300)²³⁰⁵: DMS / HAFV / VIX ANI/S VIII.
38. *Iadar*: nom d'home localitzat a *Sicca Veneria* (CIL 1634): IADAR GVDIVS FIL²³⁰⁶. Es coneixen nombroses variants d'aquest nom (*Iadar*, *Iader*, *Iaddir*, *Iadyr*, *Iider*, *Iidir*) a Zeugitana, Bizacena, Numídia i Mauretània Cesariana. S. Chaker ho enllaça amb el verb panamazic *idir/ddr* 'ésser viu'²³⁰⁷.
39. *Iaderis*: nom d'home localitzat a *Aggar* (CIL 12207) i *Thapsus* (Bizacena, CIL 22897)²³⁰⁸.
40. *Iagurte* (genitiu): nom d'home localitzat a Cartago (CIL 25325)²³⁰⁹.
41. *Iamrur*: nom localitzat a *Sidi Gnaoui* (CIL 37 = 11050)²³¹⁰, a l'est de *Thabraca*.
42. *Ierofan*: nom d'home localitzat a Cartago (ILTun 1048). Es pot pensar en el circumfix **yǎ-__-an* de participi amazic, tal com suggereix Jongeling²³¹¹, però el lexema és incert.
43. *Iocoloni* (datiu): nom de déu localitzat a *Naraggara*, a l'oest de *Sicca Veneria* (ILAlg 1184)²³¹².
44. *Iopas*: *rex Afrorum* segons Servi (*Ad Aeneida* 1, 740)²³¹³.
45. *Iubanianus*: nom d'un bisbe que va participar al concili de Cartago del 256²³¹⁴. Pel context, sembla que podria ser el bisbe de

²³⁰⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 46.

²³⁰¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228. CHAKER (1980-1981, p. 140) ho enllaça amb antropònims tuaregs contemporanis. Sobre Gaia, vegeu *infra*, § VI.1.1.

²³⁰² Cf. JONGELING 1994, p. 53.

²³⁰³ Vegeu *infra*, §§ VI.9.1, s.u. *Gudulus* i IX.8.2, s.u. **guṭul*.

²³⁰⁴ Cf. JONGELING 1994, p. 54.

²³⁰⁵ Cf. JONGELING 1994, p. 56.

²³⁰⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 231 i JONGELING 1994, p. 59.

²³⁰⁷ CHAKER 1980-1981, p. 146. Vegeu els representants d'aquesta arrel amaziga en els dialectes moderns a NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, pp. 368-369. Vegeu l'anàlisi paleoamaziga que en fem *infra*, § IX.8.2, s.u. **yidir*.

²³⁰⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 60.

²³⁰⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 60.

²³¹⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 61.

²³¹¹ JONGELING 1994, p. 65.

²³¹² Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i JONGELING 1994, p. 67.

²³¹³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 234 i JONGELING 1994, p. 68.

²³¹⁴ Cf. JONGELING 1994, p. 70.

- Nouar*, actual *Madjouba*, al sud-oest de Zeugitana (Agustí, *Epistulae* 2, 481).
46. *Iulzis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Aggar* (CIL 12172)²³¹⁵: GEMANVS IVLZIS FIL.
47. *Iunam*: nom de divinitat localitzat a *Vaga*²³¹⁶.
48. *Izazcus*: nom d'home localitzat a *Sucubi*. Jongeling l'ha relacionat amb *Izaca*, *Izzaca*, *Zasgia*, *Zaacciqa*, *Izas*, *Isachu*, *Isac*, *Iasuc*, documentats en inscripcions llatines d'altres contrades d'Àfrica, i també amb els noms d'inscripcions líbiques ISK, ISKH, ISKV, ISKTN²³¹⁷. Per la nostra banda, creiem que les formes *Iasuc* i ISKTN s'han d'enllaçar amb *Ias(s)ucthan* i *y'skt'n*²³¹⁸.
49. *Izzaca*: nom d'home localitzat a *Thugga* (CIL 26988) i en altres indrets, com ara *Hippo Regius*²³¹⁹. Vegeu el nom precedent.
50. *Kadizon*: nom localitzat a *Aubuzza* (*Henchir Djezza*) (CIL 16396)²³²⁰.
51. *Lucpusan*: nom d'home localitzat a *Tichilla* (actual *Testour*), a la vall del Bagrada (CIL 25878).
52. *Macurgum*: nom de divinitat localitzat a *Vaga*²³²¹. Hem estudiat aquest antropònim en el capítol de Tripolitània²³²².
53. *Macurtam*: nom de divinitat localitzat a *Vaga*²³²³. Vegeu el nom anterior.
54. *Masamonica*: nom de dona localitzat a *Bou Arada*, a 37 km a nord-est de Siliana²³²⁴: PLOTIA MASAMONICA.
55. *Masbaba*: nom d'home localitzat a *Thignica* (CIL 15048)²³²⁵. Sembla un compost de *mas* 'senyor'²³²⁶. El segon element, *baba*, que podria no ser més que una reduplicació hipocorística, apareix com a antropònim en una inscripció de Bizacena (*Babba*, nom d'home trobat a *Qayrawān*: CIL 11221).
56. *Mascanis*: nom d'home localitzat a *Tepelta* (CIL 12253). Jongeling ha enllaçat aquest antropònim amb la tribu amaziga dels *bnw mskn* o *bnw msqn* de les fonts àrabs medievals (Ibn Ḥawqal, Ibn Ḥaldūn, etc.)²³²⁷. De Tripolitània hem reportat els antropònims *Masauca* i *Masaucan*, que podrien estar relacionats amb aquest *Mascanis*²³²⁸.

²³¹⁵ Cf. JONGELING 1994, p. 71.

²³¹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i JONGELING 1994, p. 71.

²³¹⁷ JONGELING 1994, p. 72.

²³¹⁸ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Iassucthan*. Vegeu també *infra*, § IX.8.4. s.u.

²³¹⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 72.

²³²⁰ JONGELING 1994, p. 73.

²³²¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 77.

²³²² Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Macarcum*.

²³²³ Cf. CAMPS 1993, p. 58 i JONGELING 1994, p. 77.

²³²⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 238 i JONGELING 1994, p. 83.

²³²⁵ JONGELING 1994, p. 83.

²³²⁶ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **mās*.

²³²⁷ JONGELING 1994, p. 84.

²³²⁸ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

57. *Mascelia*: nom de dona localitzat a *Sicca Veneria* (CIL 16132). Segurament relacionat amb el nom *Mascel*, testimoniats a Numídia²³²⁹ i Mauretània Sitifiana.
58. *Masgabes*: nom d'home localitzat a *Masculula* (CIL 27490), actual *Henchir Guergour*, a una vintena de km al nord-oest de *Sicca Veneria*²³³⁰.
59. *Masgau(a)*: nom de divinitat localitzat a *Thugga* (CIL 27431)²³³¹. Jongeling l'enllaça amb el nom *Masgaba* de Titus Livi (45, 13, 12) i de Suetoni (August, 98).
60. *Masnabuba*: nom d'home localitzat a *Sidi Gnaoui* (CIL 11049), a prop de *Vaga*²³³².
61. *Massicla*: nom localitzat a Cartago (ILTun 1143)²³³³.
62. *Mastliuam*: nom d'home localitzat a *Thuburbo Maius* (ILTun 732)²³³⁴.
63. *Maten*: nom d'home localitzat a *Henchir Aïn Bou Drīs* (Numídia oriental, CIL 27994e), en genitiu *Matenii* a *Sidi Mhammed Benali* (Mauretània Cesariana, CIL 21517). Potser relacionat amb *Matun* (*Volubilis*, Mauretània Tingitana, IAM 379)²³³⁵.
64. *Matica*: nom localitzat a *Henchir el-Avavi* (CIL 26438)²³³⁶: SERVILIA MATICA.
65. *Matilam*: nom de divinitat localitzat a *Vaga*²³³⁷.
66. *Mazica*: nom de dona localitzat a *Mustis* (Zeugitana, CIL 15593): CAELIA BONOSA MAZICA; a *Thamugadi* (Numídia, CIL 17748): IVLIA MAZICA; a *Lambaesis* (Numídia, CIL 18392)²³³⁸.
67. *Mazix*: nom d'home localitzat a *Sicca Veneria* (Zeugitana, CIL 15928): DMS / ANTONI MA/ZIX²³³⁹.
68. *Massic[*: nom localitzat a *Ksar Ghafar* (sud de Zeugitana, CIL 12015). Cf. *Mazica*, *Mazix*.
69. *Massic[*: nom localitzat a *Ksar Ghafar* (CIL 12015).
70. *Meduri* (datiu)²³⁴⁰: nom d'home localitzat a *Thimida Bure* (CIL 26162: GVDVS MEDVRI). Existeix també una forma femenina *Meduria* (*Gemellae*, Bizacena, CIL 163) i un nominatiu masculí *Medur* (*Caldis*, Numídia occidental, IAlg2 3447)²³⁴¹. Es tracta, per tant, d'un nom ben testimoniats. Una etimologia plausible seria un

²³²⁹ Vegeu *infra*, § VI.9.1, s.u. *Mascel*.

²³³⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 85.

²³³¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 89.

²³³² Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 86.

²³³³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 239 i JONGELING 1994, p. 87.

²³³⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 240 i JONGELING 1994, p. 88.

²³³⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 240 i JONGELING 1994, p. 88.

²³³⁶ Cf. JONGELING 1994, p. 89.

²³³⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 89.

²³³⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 90. Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **māzīq*.

²³³⁹ Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **māzīq*.

²³⁴⁰ JONGELING (1994, p. 91) ho dóna com a genitiu, però, com es pot observar en el context de la inscripció, es tracta d'un datiu, la qual cosa és congruent amb l'adaptació a la tercera declinació llatina.

²³⁴¹ Cf. JONGELING 1994, p. 91.

- nom *amddur* ‘(el que) viu, (el) vivent’ derivat del verb *ddr* ‘ésser viu’²³⁴².
71. *Megasius*: nom d’un bisbe donatista de *Tuccabor* que va participar al concili de Cartago del 411²³⁴³.
72. *Miane* (ablatiu): nom d’home localitzat a *Thuburbo Maius* (ILTun 732)²³⁴⁴.
73. *Miccina*: nom de dona localitzat a Cartago (ILTun 1147)²³⁴⁵. També trobem un masculí *Migin* a *Masculula* (Zeugitana, CIL 15794: MIGIN NAMGIDENIS FILIVS). *Miginis* (genitiu, plana de *Foussana*, Bizacena occidental, CIL 11476).
74. *Mindig*: nom d’home localitzat a *Thuburbo Maius* (ILTun, 732)²³⁴⁶.
75. *Miscadaius*: nom d’home localitzat a *Sucubi*²³⁴⁷.
76. *Missiua*: nom d’home localitzat a *Thucca Terebenthina* (CIL, 23355)²³⁴⁸.
77. *Monna*: nom d’una deessa localitzat a *Thignica* (CIL 14911), a 18 km al nord-est de *Thugga*. Com a nom de dona és molt freqüent pertot²³⁴⁹: a *Sicca Veneria* (CIL 1679: AVATIA VICTORIA QVIT MONNA VOCITAE), *Sitifis* (CIL 8547), *Saltus Massipianus* (a la Dorsal bizacena CIL 11744). De *Monna* deriva el nom amb terminació diminutiva llatina *Monnica*, testimoniada a *Lambaesis* (CIL 4406: STABIRIA MONNICA QVI ET GVSVRA), també nom de la mare d’Agustí; i *Monnina* a *Thubursicu Numidarum* (CIL 5061).
78. *Mosina*: nom de dona localitzat a *Bulla Regia* (CIL 14507)²³⁵⁰: IVLIA VICTORIA MOSINA.
79. *Musilu*: nom localitzat a Cartago (ILTun 1147): BONIFATIA MVSILV²³⁵¹.
80. *Nadanis* (genitiu): nom d’home localitzat a *Thugga* (CIL 27164)²³⁵².
81. *Naicius*: nom d’home localitzat a *Thubursicu Bure* (CIL 26048)²³⁵³.
82. *Napascaris* (genitiu): nom d’home localitzat a *Thugga* a CASTVS FRONTO NAPASCARIS (CIL 26450) i PRIMA RIFINI NAPASCARIS F. (CIL 27144)²³⁵⁴. Possiblement relacionat amb NFZKR de l’epigrafia líbica.
83. *Nardi*: nom d’home localitzat a *Thugga* (ILAfr 588). Cf. NRD (RIL 402)²³⁵⁵.

²³⁴² Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **măddūr*.

²³⁴³ Cf. CAMPS 1993a, p. 62.

²³⁴⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 242 i JONGELING 1994, p. 93.

²³⁴⁵ Vegeu *infra*, § VI.9.1, s.u. *Miggin*.

²³⁴⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 242 i JONGELING 1994, p. 95.

²³⁴⁷ Vegeu JONGELING 1994, p. 96.

²³⁴⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 243.

²³⁴⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 98.

²³⁵⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 243 i JONGELING 1994, p. 98.

²³⁵¹ Cf. JONGELING 1994, p. 100.

²³⁵² Cf. JONGELING 1994, p. 107.

²³⁵³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 244.

²³⁵⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 244 i JONGELING 1994, p. 111.

²³⁵⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 244.

84. *Nargaus*: nom d'home localitzat a *Bou Arada* (CIL 28367), al sud-est de *Vaga*²³⁵⁶.
85. *Nassaius*: nom d'home localitzat a *Sucubi* (ILTun 886)²³⁵⁷.
86. *Nimlilis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Thugga* (IL Afr 588)²³⁵⁸.
87. *Nyptanis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Gales* (CIL 23834)²³⁵⁹.
88. *Sacconius*: nom d'un bisbe d'*Vzalis* (*Notitia* de 484)²³⁶⁰.
89. *Sadunis* (genitiu): nom localitzat a *Masculula* (CIL 15785: NAMGIDI FI BARIBGELIS SADVNIS; 27497: RVFVS MARTIALIS SADVNIS)²³⁶¹.
90. *Saesolianus*: nom d'home localitzat a *Saradi* / *Ciuitas Saraditana* (actual *Henchir Sehel*) (IL Afr 212)²³⁶².
91. *Safrac*: nom d'home localitzat a Cartago (CIL 25340)²³⁶³.
92. *Safsula*: nom de dona localitzat a Cartago (CIL, 24759)²³⁶⁴.
93. *Samsala*: nom d'home localitzat a *Mateur*, al 30 km al sud-est d'*Hippo Diarrhytus*²³⁶⁵: IVLIVS SERVANDVS SAMSALA.
94. *Sefessu*: nom localitzat a *Thugga* (CIL 26813). Existeixen les variants *Sefessi*, *Sefissu*, *Sifissu*²³⁶⁶.
95. *Sesase*: nom d'un geni localitzat a *Thurnica* (CIL 14690)²³⁶⁷.
96. *Sesihis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Thugga* (IL Afr 588)²³⁶⁸.
97. *Sider*: nom d'home localitzat a *Thuburbo Maius* (ILTun 732)²³⁶⁹.
98. *Siritis*: nom d'home localitzat a *Thugga* (CIL 26801)²³⁷⁰.
99. *Sissaris*: nom d'home localitzat a *Thugga* (IL Afr 588)²³⁷¹.
100. *Sollem*: nom localitzat a Cartago²³⁷².
101. *Sucan*: nom d'home localitzat a *Thuburbo Maius* (ILTun 732)²³⁷³. Existeix una variant *Sugan* a Cartago (CIL 1059) i un teònim *Sugganis* (genitiu), localitzat a *Theueste* (Numídia, CIL 16749 2977). S. Chaker ha suggerit analitzar-ho a partir del verb estatiu de qualitat de l'arrel $\sqrt{\text{sgn}}$ 'ésser negre'²³⁷⁴. En taixelhit, que és el dialecte en què aquesta arrel es mostra més vigorosa, el nom és *asggan* '(el) negre'; el verb és (aorist) *-isgin-* 'ésser negre' ~ (perfectiu)

²³⁵⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 244 i JONGELING 1994, p. 111.

²³⁵⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 245 i JONGELING 1994, p. 112.

²³⁵⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 245 i JONGELING 1994, p. 113.

²³⁵⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 246 i JONGELING 1994, p. 115.

²³⁶⁰ Ed. LANCEL 2002, p. 252.

²³⁶¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 123.

²³⁶² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 123.

²³⁶³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247.

²³⁶⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 124.

²³⁶⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 126.

²³⁶⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 128.

²³⁶⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 248.

²³⁶⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 248 i JONGELING 1994, p. 131.

²³⁶⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 249 i JONGELING 1994, p. 133.

²³⁷⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 249 i JONGELING 1994, p. 134.

²³⁷¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 249.

²³⁷² Cf. CAMPS 1993a, p. 68.

²³⁷³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 250 i JONGELING 1994, p. 137.

²³⁷⁴ CHAKER 1985, p. 491.

- sggan*²³⁷⁵; el nom abstracte és *tasguni* ‘negror’; en tuareg tenim (aorist) -*sāgnāw*- “être noir franc; être noir trouble” ~ (perfectiu) -*sāgnāw*²³⁷⁶. Si es confirma la identitat del verb taixelhit ($\sqrt{\text{sgn}}$ manca en tamaziyt i en cabilenc) i tuareg, és probable que es tracti d’un derivat causatiu de $\sqrt{\text{gnw}}$ ‘ésser negre, ésser de Guinea’, cosa que impossibilitaria l’enllaç amb els antropònims antics. A *Mactar* (Bizacena), es documenta *Sagganis* (en genitiu, CIL 23399), que podria estar-hi relacionat.
102. *Suzen*: nom d’home localitzat a *Goussat el-Bey*, a prop de *Mateur*²³⁷⁷.
103. *Tabanis* (genitiu): nom d’home localitzat a *Thugga* (CIL 27146)²³⁷⁸.
104. *Thaddac*: nom d’home localitzat a *Thuburbo Maius* (ILTun 732)²³⁷⁹.
105. *Thamarcis*: nom d’home localitzat a *Thugga* (IL Afr 588)²³⁸⁰.
106. *Thamnizis*: nom d’home localitzat a *Thugga* (IL Afr 588)²³⁸¹.
107. *Thinobae* (genitiu): nom d’home localitzat a *Thugga* (CIL 26517: IVLIVS VENSTVS THINOBAE FILIVS; IL Afr 588: FAVSTVS TITORIS THINOBAE F.)²³⁸².
108. *Tiritf*: nom localitzat a Cartago (CIL 13969)²³⁸³.
109. *Varsissima*: nom d’una deessa localitzat a *Vaga*²³⁸⁴. Chaker analitza el primer element *Var-* com la negació amaziga²³⁸⁵, però el segon element és incert.
110. *Varza*: nom localitzat a *Furnos Minus* (CIL 10610 = IL Tun 1267)²³⁸⁶.
111. *Vchinam*: nom d’una deessa de *Vaga*²³⁸⁷.
112. *Vihinam*: nom d’una deessa de *Vaga*²³⁸⁸, probablement relacionat amb el nom anterior.
113. *Vmuc*: nom localitzat a Cartago (CIL 22637)²³⁸⁹.
114. *Vzulus*: nom d’un bisbe de *Thugga* (*Notitia* de 484)²³⁹⁰: *Vzulus Thuccensis*.
115. *Zandulis*: nom d’home localitzat a *Bou Arada*²³⁹¹, al sud de Zeugitana.

²³⁷⁵ Cf. DESTAING 1920, pp. 198-199, s.u. “noir”.

²³⁷⁶ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 706.

²³⁷⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 250.

²³⁷⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 250 i JONGELING 1994, p. 139.

²³⁷⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 141.

²³⁸⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 141.

²³⁸¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252.

²³⁸² Cf. JONGELING 1994, p. 142.

²³⁸³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 253.

²³⁸⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 254 i JONGELING 1994, p. 147.

²³⁸⁵ CHAKER 1980-1981, p. 146.

²³⁸⁶ Cf. JONGELING 1994, p. 147.

²³⁸⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 254.

²³⁸⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 255 i JONGELING 1994, p. 148.

²³⁸⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 254.

²³⁹⁰ Ed. LANCEL 2002, p. 270.

²³⁹¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 256.

116. *Zentuc*: nom d'home localitzat a Cartago (CIL 10525)²³⁹².
117. *Zeugita*: nom de dona localitzat a Cartago (ILTun 1147)²³⁹³.
118. *Zibboriano* (datiu o ablatiu): nom d'home localitzat a *Auedda*²³⁹⁴, a prop de *Thignica*.
119. *Zibucis*: nom d'home localitzat a *Thubursicu Bure* (CIL 1453 = 15331): ROMANVS ZIBVCIS²³⁹⁵.
120. *Zoccaeus*: nom d'home localitzat a *Thugga* (CIL 15352): L ZOCCAEVVS ZABVLLVS FELICIANVS²³⁹⁶.
121. *Zucuf*: nom d'home localitzat a *Thubursicu Bure* (CIL 26075)²³⁹⁷.

11.2. Antropònims en fonts llatines (i gregues) de Bizacena

1. *Adudda*: nom d'home localitzat a *Vzappa* (CIL 11965)²³⁹⁸.
2. *Afchana*: nom localitzat a *Mactar*²³⁹⁹.
3. *Afun*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 603).
4. *Alacanza*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 4, 642; 8, 543)²⁴⁰⁰.
5. *Alantas* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 593).
6. *Altifatan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 419).
7. *Altilimas*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 541).
8. *Altisan*: nom d'un cap maure (Corip, *Joànida* 7, 435).
9. *Altiseræ* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 2, 287).
10. *Alurusa*: nom de dona trobat a *Cillium* (CIL 11308)²⁴⁰¹.
11. *Amicarîs* (genitiu): nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 23444)²⁴⁰².
12. *Amozcuar*: nom d'home trobat a *Thala* (CIL, 23336)²⁴⁰³. Es pot relacionar amb els noms localitzats a Tripolitània *Is(s)icuar* (IRT 867, 869, 902), *Isiguar* i *Issiguari* (IRT 886). Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Is(s)icuar* i *infra*, § IX.8.2, s.u. *yǎzīwār.
13. *Anesti* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 419).
14. *Ανταλας* / *Antalas*: nom d'un rei maure (Procopi, *Bellum Vandalicum* 3, 9, 3; 4, *passim*; Corip, *Joànida*, *passim*)²⁴⁰⁴.
15. *Antifan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 328).
16. *Anzatal*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 624)²⁴⁰⁵.

²³⁹² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 256 i JONGELING 1994, p. 155.

²³⁹³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 256.

²³⁹⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i JONGELING 1994, p. 155.

²³⁹⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 256 i JONGELING 1994, p. 155.

²³⁹⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 257 i JONGELING 1994, p. 156.

²³⁹⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 257 i JONGELING 1994, p. 156.

²³⁹⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 46 i JONGELING 1994, p. 6.

²³⁹⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 218.

²⁴⁰⁰ Aquesta és l'única lliçó que donen en ambdós passatges els editors DIGGLE & GOODYEAR 1970. Per tant, la forma amb -s- que dona CAMPS 1993a (p. 46) no deu ser més que un error.

²⁴⁰¹ Cf. LASSÈRE 1994, pp. 1954-1957.

²⁴⁰² Cf. CAMPS 1993a, p. 46 i JONGELING 1994, p. 7.

²⁴⁰³ Cf. CAMPS 1993a, p. 47.

²⁴⁰⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i JONGELING 1994, p. 10.

17. *Aracan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 293)²⁴⁰⁶.
18. *Artabur*: nom d'home trobat a *Lepcis Minor* (CIL 11127)²⁴⁰⁷.
19. *Arzen* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 345).
20. *Arzugius*: nom d'home trobat a *Mactar* (CIL 23407). Probablement derivat del gentilici dels *Arzuges*, tribu maura dels confins entre Bizacena, Tripolitània i Numídia²⁴⁰⁸.
21. *Asselicus*: nom d'un bisbe de *Tusuros* citat per Agustí (*Epistulae*, 196, 1, 1)²⁴⁰⁹. *Tusuros* es troba a la vora del *Tritonis palus*.
22. *Assioda*: nom d'home trobat als turons de Tebaga²⁴¹⁰, entre el *Tritonis palus* i les muntanyes de Matmata, als confins entre Bizacena i Tripolitània.
23. *Astinami*: nom d'home trobat a *Mactar*²⁴¹¹.
24. *Audilimanis* (genitiu): nom d'un cap maure (Corip, *Joànida* 8, 551).
25. *Auspur*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 447)²⁴¹².
26. *Autiliten*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 2, 58; 4, 643; 8, 255). Jongeling l'enllaça amb *Audilimanis*²⁴¹³.
27. *Autiseran*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 417). Jongeling l'enllaça amb *Altiserae*²⁴¹⁴.
28. *Autufadin*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 420). Jongeling l'enllaça amb *Altifatan*²⁴¹⁵.
29. *Babbe*: nom d'home trobat a *Qayrawān* (CIL 11221)²⁴¹⁶.
30. *Barsippa*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 334, 337).
31. *Bazacenus*: nom d'un bisbe d'Àfrica Proconsular, de localització incerta, citat per Agustí (*Epistulae*, 175; CSEL 44, p. 653)²⁴¹⁷. L'antropònim deriva, molt probablement, del gentilici de la gent de la província *Byzacena*.
32. *Beccut*: nom de dona trobat a *Mactar*; hom pensa que podria tractar-se de la forma femenina del conegut nom *Bogud/Bocut*²⁴¹⁸, sobre el quals vegeu *infra*, § VIII.8.1, s.u.
33. *Bezina*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 279; 8, 126).
34. *Birzic*: nom d'home trobat a *Mactar*²⁴¹⁹.
35. *Birzilianus*: nom d'home trobat a *Mactar* (CIL, 23460 i 61).
36. *Bitipten*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 4, 546).

²⁴⁰⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i JONGELING 1994, p. 10.

²⁴⁰⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i JONGELING 1994, p. 10.

²⁴⁰⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 220.

²⁴⁰⁸ Sobre aquesta tribu, vegeu *supra*, § 8.3.

²⁴⁰⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 47.

²⁴¹⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 47.

²⁴¹¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i JONGELING 1994, p. 13.

²⁴¹² Cf. JONGELING 1994, p. 14. La referència de CAMPS (1993a, p. 48) és errònia.

²⁴¹³ JONGELING 1994, p. 14.

²⁴¹⁴ JONGELING 1994, p. 14.

²⁴¹⁵ JONGELING 1994, p. 14.

²⁴¹⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 221 i JONGELING 1994, p. 15.

²⁴¹⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 48.

²⁴¹⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i JONGELING 1994, p. 22.

²⁴¹⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i JONGELING 1994, p. 25.

37. *Boccus*: nom d'home trobat a *Ammaedara* (IL Afr 162)²⁴²⁰. Probablement és el mateix nom que *Bocchus*, sobre el qual vegeu *infra*, § VIII.8.1, s.u.
38. *Bruten*: nom d'un cap maure (Corip, *Joànida* 4, 631).
39. *Budala*: nom localitzat a *Sufetula*²⁴²¹.
40. *Burcanta*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 428)²⁴²².
41. *Butel*: nom d'home trobat a *Henchir el Goussa* (IL Alg 3645), entre *Ammaedara* i *Thelepte*²⁴²³.
42. *Caggun*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 418).
43. *Calamena*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 407).
44. *Camalus*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 4, 632; 6, 732).
45. *Cambrus*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 332-333).
46. *Canapi* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 421).
47. *Capsur*: nom d'un rei maure (Victor de Vita, 1, 35)²⁴²⁴.
48. *Carcassan*: nom d'un cap maure (Corip, *Joànida* 4, 104; 7, 102; 8, 522).
49. *Catubar*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 4, 643).
50. *Chubud*: nom d'home trobat a *Mactar* (CIL 23452): CHVBVD MASMACONIS. Podria estar relacionat amb un femení *Chubudis* localitzat a *Thibilis* (Zeugitana, CIL 19012)²⁴²⁵ i amb *Chubudis* (genitiu) també de *Mactar* (CIL 23442): MARAN CHVBVDIS F.
51. *Cit(t)in*: nom d'home trobat a *Mactar*, *Thubursicu Numidarum* (IL Alg 1497) i *Guelaa Bou Atfan* (CIL 17004)²⁴²⁶.
52. *Codra*: nom de dona trobat a *Cillium* (CIL 11309)²⁴²⁷.
53. *Conunian*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 296).
54. ΚΟΥΤΖΙΝΑΣ / *Cusina*: nom d'un *Mazacum regulus*, que trobem com a ΚΟΥΤΖΙΝΑΣ a Procopi (*Bellum Vandalicum*, 2, 25, 2) i com a *Cusina* a l'epigrafia (*Rusicade*, Numídia, CIL 8075) i a Corip (*Joànida* 3, 408; 4, 510; 5, 451; 6, 268, 57; 7, 245, 264; 8, 122, 124, 266, 371, 429, 439, 458, 465, 475)²⁴²⁸; també *Cosina* (CIL 12945).
55. *Cuccas*: nom d'home trobat a *Thaenae* (CIL 13000)²⁴²⁹.
56. *Cullan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 147). És possible que es tracti del mateix nom que *Chullam* (IRT 898) / *Chulam* (IRT 906) localitzat a Tripolitània. És temptador d'enllaçar-ho amb *āyolla* (plural *iyollan*), que és el títol que reben els caps de certes tribus tuaregs dels *Kel Gərās* i que també és emprat, genèricament, per a designar 'cap', així com a nom d'home

²⁴²⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 223.

²⁴²¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 224.

²⁴²² “*fortemque Tifilan / et Burcanta Nathunque ferit Sarzunque Tilingue / ensiferum Nican*” (vv. 427-429). La família lèxica d'aquest antropònim ha estat estudiada a MÚRCIA 2007b. Vegeu també *infra*, § IX.8.2, s.u. **būrrikān*.

²⁴²³ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i JONGELING 1994, p. 28.

²⁴²⁴ Ed. LANCEL 2002.

²⁴²⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 225 i JONGELING 1994, p. 34.

²⁴²⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 51 i JONGELING 1994, p. 36.

²⁴²⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 226 i JONGELING 1994, p. 37.

²⁴²⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 39.

²⁴²⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 226 i JONGELING 1994, p. 38.

- (*Āyolla*)²⁴³⁰. La manca de correspondències, però, en els parlars septentrionals fa dubtós aquest enllaç.
57. *Cullen*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 317). Vegeu el nom anterior.
 58. *Cutin*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 568).
 59. *Discun*: nom d'home trobat a *Apisa Maius* (CIL 12238)²⁴³¹.
 60. *Dubbainar*: nom de dona trobat a *Cillium* (CIL 11307)²⁴³²: DVBBAINAR / GADAIS . F CILLI/TANA VIXIT / ANNIS . XX . / H . S . E.
 61. *Elimar*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 74).
 62. *Enipten*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 606).
 63. *Erancun*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 605).
 64. *Esputredan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 549).
 65. *Faddatiu*: nom trobat a *Hadrumentum* (ILTun 201)²⁴³³.
 66. *Farisa*: nom de dona localitzat a *Cillium* (ILTun 11309): FARISA . CODRA . F . C . VXOR MA/SACIS . ALVRVSA / F . C . VIX. ANNIS XXXX / P . C . F . M. Es podria enllaçar amb FRS de l'epigrafia líbica (RIL 504)²⁴³⁴.
 67. *Fotta*: nom de dona localitzat a *Tuletianos* (Tauletes Albertini, 7, 12, 14, 20, 22)²⁴³⁵.
 68. *Frecten*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 348).
 69. *Fudina*: nom d'una divinitat localitzat a *Henchir Ramdan* (CIL 14444), a prop d'*Hadrumentum*²⁴³⁶: DIIS MAVRIS / FVDINA . VACVRTVM . VARSIS.
 70. *Fue* (genitiu?): nom d'home localitzat a calcs *Musuni*, a prop de *Cillium* (IL Afr 102)²⁴³⁷: THVLVLEM FVE.
 71. *Fusca*: nom d'home localitzat a *Cillium* (CIL 11313)²⁴³⁸.
 72. *Fuzon*: nom d'un màrtir localitzat a calcs *Musuni*, a prop de *Cillium* (CIL 16396)²⁴³⁹.
 73. *Gadais* (genitiu): nom d'home localitzat a *Cillium* (CIL 11307). Es pot enllaçar amb el nom d'home *Gadaeus* de *Henchir Brighita* (Tripolitània, CIL 793), el de dona *Gadaia* (*Mohammedia*, CIL 877), així com també amb el segon element de *Miscadaius* de *Sucubi* (Zeugitana) que hem tractat *supra*, § 11.1²⁴⁴⁰.
 74. *Gamasdrum*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 217).
 75. *Gantal*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 4, 642).
 76. *Garafin*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 266).

²⁴³⁰ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 280.

²⁴³¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 52 i JONGELING 1994, p. 42.

²⁴³² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 227 i JONGELING 1994, p. 42.

²⁴³³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 227 i JONGELING 1994, p. 26.

²⁴³⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 46.

²⁴³⁵ Ed. COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952.

²⁴³⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 47.

²⁴³⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 47.

²⁴³⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228.

²⁴³⁹ Cf. CAMPS 1993A, p. 53 i JONGELING 1994, p. 47.

²⁴⁴⁰ JONGELING (1994, p. 48) també ho enllaça amb *cadaeus*, *caudaus* i *goddaeus*.

77. *Gibali*: nom d'home localitzat a *Tuletianos* (Tauletes Albertini, 15)²⁴⁴¹.
78. *Gileza*: nom d'home localitzat a *Tuletianos* (Tauletes Albertini, 10)²⁴⁴².
79. *Guarizila*: nom d'un cap maure (Corip, *Joànida* 4, 366; Procopi, *Bellum Vandalicum*, 2, 2). Creiem que el nom d'aquest cap maure podria estar relacionat amb el teònim *Gurzil* (Corip, *Joànida* 2, 109 i 405)²⁴⁴³.
80. *Guarsana*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 266).
81. *Guenfan*: nom del cap dels *Frexes* (Corip, *Joànida* 3, 66). És possible que el primer element *guen-* d'aquest nom sigui el mateix element *uan-* que trobem en altres antropònims, com ara *Vanamon* (a Tripolitània)²⁴⁴⁴.
82. *Guentan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 4, 642).
83. *Hisdreasen*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 4, 634; 5, 202, 209, 213).
84. *Iader*: nom d'home localitzat a *Vppenna*, al nord de la costa bizacena (CIL 23041)²⁴⁴⁵.
85. *Iaderis*: nom d'home localitzat a *Thapsus* (CIL 22897) i *Aggar* (Zeugitana, CIL 12207)²⁴⁴⁶. Vegeu el nom anterior.
86. *Iafis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Gurza* (*Kelâa Kebira*), a prop d'*Hadrumetum* (CIL 69)²⁴⁴⁷.
87. *Ialnoatif*: nom d'home localitzat a *Menegesem* (CIL 280), als confins entre Bizacena i Tripolitània²⁴⁴⁸.
88. *Iambus*: nom d'un bisbe de *Germaniciana*²⁴⁴⁹.
89. *Iammada*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 432).
90. *Iaraucan*: nom d'home localitzat a *Mactar*²⁴⁵⁰. En l'epigrafia líbica trobem IRKNH (RIL, 291).
91. *Iarti* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 122).
92. *Iasidba*: nom localitzat a *Sufes* (CIL 11434)²⁴⁵¹, probablement el mateix que *Issidba* de la mateixa inscripció.
93. *Iasuctanen*: nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 23473)²⁴⁵². Segurament s'identifica amb *Iassucthan*, localitzat a Tripolitània, sobre el qual vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.
94. *Idaxius*: nom del bisbe de *Muzuca* (Bizacena) que apareix a les actes de conferència de Cartago del 411²⁴⁵³.

²⁴⁴¹ Ed. COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952.

²⁴⁴² Ed. COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952.

²⁴⁴³ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u..

²⁴⁴⁴ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

²⁴⁴⁵ Cf. JONGELING 1994, p. 59. Vegeu l'anàlisi paleoamaziga que en fem *infra*, § IX.8.2, s.u. **yidir*.

²⁴⁴⁶ Cf. JONGELING 1994, p. 60.

²⁴⁴⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 60.

²⁴⁴⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 231 i JONGELING 1994, p. 61.

²⁴⁴⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 61.

²⁴⁵⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 62.

²⁴⁵¹ JONGELING 1994, p. 63.

²⁴⁵² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 232 i JONGELING 1994, p. 61

95. *Ielidassen*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 436).
96. *Iepthae* (genitiu): nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 17029, etc.)²⁴⁵⁴. En altres inscripcions, trobem *Ieptanis* (genitiu, CIL 17200), *Ieptae* (genitiu, ILAfr 1581). En diverses inscripcions líbiques trobem IFTN (RIL 100, 203-207, 443, 923). També es podria enllaçar amb Ἰφτας, pare de Ἀσκαλις, rei de la regió de *Tingi*²⁴⁵⁵. És raonable la proposta de Chaker *yif-tən* "il les surpasse, il vaut mieux qu'eux"²⁴⁵⁶ (és a dir, 3ª persona de verb + pronom personal de complement directe de 3ª persona del plural masculí), atès que el verb (aorist) *-af-* ~ (perfectiu) *-uf-* ~ (imperfectiu) *-ttaf-* 'ésser millor, ésser superior, superar' (+ CD) s'usa habitualment en antroponímia amaziga, si bé al més sovint en el tema de perfectiu, per exemple *tuf titrit* 'és millor (més bonica) que un estel' (també, com a nom propi, *Tuftitrit*). Es podria proposar una forma paleoamaziga **yǎf-tǎn* 'ell els supera, ell és millor que ells'²⁴⁵⁷. L'ús de l'aorist, que no seria possible en amazic modern en aquest context, planteja un inconvenient sintàctic, si doncs no té un valor optatiu 'que ells els superi!'.
97. *Ifnaten*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 394). Aparentment, admetria la mateixa anàlisi morfològica que el nom anterior (*Iepthae*), però el lexema és incert.
98. *Ilan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 295).
99. *Ilasan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 200).
100. *Imastan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 480). Podria enllaçar-se amb el nom *Masthan* localitzat a Tripolitània²⁴⁵⁸.
101. *Irti* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 483).
102. *Isaguas*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 218).
103. *Istatan*: nom d'home localitzat a *Mididi* (CIL 23373). Existeixen les variants (en genitiu) *Isstatani* (*Hippo Regius*, ILAlg 95) i *Istiatianu* (*Theueste*, CIL 27851). Es pot admetre el suggeriment de Jongeling que *I-* es tracti de l'índex de 3ª persona del singular masculí i que *-tan* sigui el pronom personal feble d'objecte directe de 3ª persona del plural masculí²⁴⁵⁹, sobretot si tenim en compte que difícilment podríem admetre, en una llengua afroasiàtica com l'amazic, una arrel com ***√stt*, però l'anàlisi morfològica d'un tal antropònim és problemàtica.
104. *Istoni* (datiu): nom d'home localitzat a *Mididi* (CIL 23373), a la mateixa inscripció que *Istatan*: ISTATAN ISTONI FILIO²⁴⁶⁰.
105. *Iten*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 347).
106. *Iuratha(n)*: nom d'home localitzat a *Mactar*²⁴⁶¹. El nom es retroba a l'epigrafia d'*Oea* (Tripolitània) com a *Iuratha/Iurathe/Iurathan*²⁴⁶².

²⁴⁵³ Ed. LANCEL 1972-1975, p. 1618.

²⁴⁵⁴ Cf. JONGELING 1994, p. 65.

²⁴⁵⁵ Vegeu *infra*, § VIII.8.1.

²⁴⁵⁶ CHAKER 1980-1981, p. 140.

²⁴⁵⁷ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u.

²⁴⁵⁸ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

²⁴⁵⁹ Cf. JONGELING 1994, pp. 69 i xv.

²⁴⁶⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 69.

107. *Iutungun*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 4, 642; 5, 317).
108. *Iuzgag*: nom d'home localitzat a *Cillium* (ILTun 343). Es podria analitzar com la 3ª persona del singular masculí del verb 'triar, escollir, seleccionar', per exemple en tuareg *əzgəg*²⁴⁶³, tenint en compte l'existència dels noms verbals *azăgag* i *azăgog*, el segon dels quals s'usa a l'*Ayər* com a antropònim (*Azăgog*), literalment 'l'elecció'. En amazic antic, la forma verbal proposada fóra **yűzgăg* 'ell ha triat' o, si el vocalisme *ű_ă* remet a una forma passiva paleoamaziga²⁴⁶⁴, 'ha estat escollit'.
109. *Labbas*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 572). Camps es demana si no podria tectar-se de *Iabdas*²⁴⁶⁵, mentre que l'editor Partsch dubta sobre la lliçó (*Zabeas?*)²⁴⁶⁶.
110. *Laltin* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 319).
111. *Lamaldan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 426).
112. *Lanzi* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 308).
113. *Laumasan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 110).
114. *Lepta*: nom d'home localitzat a *Mactar*²⁴⁶⁷. Podria tractar-se d'una mala lliçó per *lepta*.
115. *Licurdan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 607).
116. *Lomaldas*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 110).
117. *Macarius*: nom d'home localitzat a *Tuletianos* (Taulettes Albertini, 9, 12, 25)²⁴⁶⁸. És possible que es tracti d'una variant llatinitzada dels noms paleoamazics en *Macer*²⁴⁶⁹.
118. *Macarsa*: nom d'home localitzat a *Mactar*²⁴⁷⁰.
119. *Maccus*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 1, 467). També localitzat a *Thubursicu Numidarum* (CIL 18301)²⁴⁷¹.
120. *Madden*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 282).
121. *Magargun* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 283)²⁴⁷².
122. *Magarius / Magerius*: nom d'home localitzat a *Smirat*, a prop de *Beni Hassen*, a la regió d'*Hadrumetum*²⁴⁷³.
123. *Maggite*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 330).
124. *Manonasan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 341).
125. *Manzerasen*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 120).

²⁴⁶¹ Cf. JONGELING 1994, p. 71.

²⁴⁶² Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

²⁴⁶³ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 878.

²⁴⁶⁴ Vegeu *infra*, § IX.6.4.

²⁴⁶⁵ CAMPS 1993a, p. 58.

²⁴⁶⁶ PARTSCH 1879.

²⁴⁶⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 74.

²⁴⁶⁸ Ed. COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952. Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 76.

²⁴⁶⁹ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Macarcum*.

²⁴⁷⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 76.

²⁴⁷¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 77.

²⁴⁷² Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Macarcum*.

²⁴⁷³ Cf. CAMPS 1993a, p. 59.

126. *Mantisynan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 104).
127. *Maragzu*: teònim localitzat a *Limisa (Ksar Lemsaj)*²⁴⁷⁴. És possible que estigui relacionat amb aquest teònim un antropònim *Maracutzilus* localitzat a la mateixa *Limisa*²⁴⁷⁵.
128. *Marzin* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 426).
129. *Masac*: nom localitzat a *Cillium* (Bizacena, CIL 11308): MASAC ALVRVSAE F. A CIL 11309 ho trobem en genitiu *Masacis*: VXOR MASACIS ALVRVSA F; igualment a CIL 11310: MASVL MASACIS; CIL 11312: SATVRNINVS MASACIS²⁴⁷⁶.
130. *Masan* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 430).
131. *Masguen*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 310).
132. *Masmaconis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 23452)²⁴⁷⁷: CHVBVD MASMAGONIS.
133. *Massiranis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Mactar* (ILAfr 107)²⁴⁷⁸.
134. *Massuricus*: nom d'home localitzat a *Ammaedara* (CIL 11575)²⁴⁷⁹.
135. *Mastalai* (genitiu): nom d'home localitzat a *Vzappa* (CIL 23700). En l'antroponímia líbica existeix MSTL (RIL 457, 458, 906, 908, 909)²⁴⁸⁰.
136. *Mastuntus*: nom d'home localitzat a *Tuletianos* (Tauletes Albertini, 15)²⁴⁸¹.
137. *Masul*: nom localitzat a *Cillium* (CIL 11310: MASVL MASACIS), també en genitiu *Masulis* a *Mileu* (Numídia occidental, CIL 8296), femení *Masula* a *Sila* (Numídia, IAlAlg2 7006: IVLIA MASVLA)²⁴⁸². A l'epigrafia líbica hi ha MSHL (RIL 586). Es podria enllaçar amb l'etnònim *Massyl*²⁴⁸³ de les fonts llatines i *mswly* d'una inscripció neopúnica de *Mactar* (N 65), que sembla una formació de nisba ('el massul'²⁴⁸⁴.
138. *Mazral*: nom d'home localitzat a *Mactar*²⁴⁸⁵.
139. *Medden*: nom localitzat a *Lepcis Minus* (CIL 11126)²⁴⁸⁶, possiblement relacionat amb *Madden* de Corip (vegeu *supra*).
140. *Medisinissa*: nom d'un cap maure (Procopi, *Bellum Vandalicum*, 4, 10, 6-11)²⁴⁸⁷.

²⁴⁷⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 237.

²⁴⁷⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 213.

²⁴⁷⁶ Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. *māzīq.

²⁴⁷⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 239 i JONGELING 1994, p. 86.

²⁴⁷⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 239 i JONGELING 1994, p. 87.

²⁴⁷⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 240 i JONGELING 1994, p. 87.

²⁴⁸⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 240 i JONGELING 1994, p. 87.

²⁴⁸¹ Ed. COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952.

²⁴⁸² Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i JONGELING 1994, p. 88.

²⁴⁸³ Sobre el qual vegeu *infra*, § VI.1.2.1.

²⁴⁸⁴ Cf. JONGELING 2008, p. 350.

²⁴⁸⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 241.

²⁴⁸⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 241 i JONGELING 1994, p. 91.

²⁴⁸⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 241.

141. *Meduria*: nom de dona localitzat a *Gemellae* (*Henchir Sidi-Aïch*, al sud de Bizacena, CIL 163)²⁴⁸⁸. Cf. *Meduri* (*supra*, § 11.1, s.u.).
142. *Meilan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 284; 8, 590).
143. *Meniden*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 346).
144. *Merasgun*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 216).
145. *Mesac*: nom d'home localitzat a *Cillium* (CIL, 11308-11312). Vegeu *Masac*.
146. *Mestan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 285; 5, 346).
147. *Meuzzen*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 318).
148. *Mgera*: nom localitzat a *Saltus Massipianus* (CIL 601)²⁴⁸⁹: MGERA SATVRNIN.
149. *Micissa*: nom localitzat a *Ammaedara*²⁴⁹⁰. Cf. MKZH (RIL 677, 680, 700). També podria estar relacionat amb *Micipsa*, nom d'un famós cap nùmida, fill de Massinissa²⁴⁹¹.
150. *Mificum* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 326).
151. *Miginis* (genitiu): nom d'home localitzat a la plana de *Foussana*, Bizacena occidental (CIL 11476)²⁴⁹².
152. *Minisae* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 567).
153. *Misantas*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 262, 264).
154. *Monius*: nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 23498), així com també a Sila²⁴⁹³.
155. *Mrdden*: nom d'home localitzat a *Lepcis Minus* (CIL 11126). Cf. MRDH (RIL 385)²⁴⁹⁴.
156. *Mustu*: nom d'home localitzat a *Mactar*²⁴⁹⁵. Probablement relacionat amb la família de noms de *Mustia*, sobre la qual vegeu *infra*, § VI.9.1, s.u.
157. *Nargadius*: nom d'home localitzat a *Thaenae* (ILAfr 38)²⁴⁹⁶: NARGADIVS ORTESIVS.
158. *Narizal*: nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 23433)²⁴⁹⁷.
159. *Nassaei* (genitiu): nom d'home localitzat a *Cillium* (ILTun 43)²⁴⁹⁸. Probablement relacionat amb *Nassaius* de *Sucubi* (Zeugitana), amb *Nassii* (genitiu) de *Masculula* (Zeugitana), amb el nom d'un màrtir de *Sidi Mhammed Benali* (Mauretània Cesariana, CIL 21517) anomenat *Nassei*, amb *Nassaietia* d'*Albulae* (Mauretània Cesariana, CIL 9813) i amb *Nasseus* d'Auzia (Mauretània Sitifiana, CIL 9153). Cf. NSI (RIL 842).

²⁴⁸⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 91.

²⁴⁸⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 93.

²⁴⁹⁰ Cf. CAMPS 1993, p. 62.

²⁴⁹¹ Vegeu *infra*, § VI.3.1.

²⁴⁹² Vegeu *infra*, § VI.9.1, s.u. *Miggin*.

²⁴⁹³ Cf. CAMPS 1993a, p. 63.

²⁴⁹⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 243.

²⁴⁹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i JONGELING 1994, p. 101.

²⁴⁹⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 244 i JONGELING 1994, p. 111.

²⁴⁹⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 245 i JONGELING 1994, p. 111.

²⁴⁹⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 245 i JONGELING 1994, p. 112.

160. *Nathun*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 428).
161. *Nican*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 429).
162. *Nifaten*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 481).
163. *Ontirisen*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 421).
164. *Sacoma* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 594).
165. *Sadufai*: nom d'home localitzat a *Cillium* (ILTun 343: TEMRIRMAS SADVFAI FILIA)²⁴⁹⁹. Es pot enllaçar amb *Sadufa* (nom de dona) de *Tupusuctu* (Mauretània Cesariana, CIL 8851).
166. *Sadurus*: nom d'home localitzat a *Cillium* (CIL 232140): SADVRVS SODALIS²⁵⁰⁰.
167. *Safargi* (datiu): nom localitzat a *Hippo Regius* (ILAlg 18), probablement relacionat amb el nom *Safargius* d'un bisbe cristià²⁵⁰¹.
168. *Safratis*: nom d'home localitzat a *Bekkaria*, al sud-est de *Theueste*²⁵⁰².
169. *Sagganis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 23399)²⁵⁰³. Es pot enllaçar amb *Sucan* de *Thuburbo Maius*²⁵⁰⁴.
170. *Salaga*: nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 23422). Cf. ZLG (RIL 900)²⁵⁰⁵.
171. *Salpin*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 413).
172. *Samasci* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 405).
173. *Saprugina*: nom de dona localitzat a *Henchir Bouibet* (Bizacena) (IL Afr 166)²⁵⁰⁶.
174. *Saputula*: nom de dona localitzat a *Ammaedara*²⁵⁰⁷.
175. *Sarzun*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 428).
176. *Sasfi* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 391).
177. *Selauchanis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Thelepte* (IL Afr 104)²⁵⁰⁸, segurament relacionat amb el nom de dona *Selaucha* de *Henchir bou Kaia* (Numídia, CIL 16864): SELAVCHA THELVERAE FIL.
178. *Seliduu*: nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 23473) i Cartago. Es pot enllaçar amb *Selidiunis* (genitiu) de Cartago (CITTIN SELIDIVNIS). Cf. SLDIU (RIL 269, 586), i potser també SLDIH, SLDUH.²⁵⁰⁹
179. *Serbun*: nom d'home localitzat a *Tuletianos* (Tauletes Albertini, 11; 18)²⁵¹⁰.

²⁴⁹⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 123.

²⁵⁰⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 123.

²⁵⁰¹ Cf. JONGELING 1994, p. 124.

²⁵⁰² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247.

²⁵⁰³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 124.

²⁵⁰⁴ Vegeu *supra*, § 11.1, s.u.

²⁵⁰⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247.

²⁵⁰⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 248 i JONGELING 1994, p. 128.

²⁵⁰⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 66.

²⁵⁰⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 248 i JONGELING 1994, p. 130.

²⁵⁰⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 248 i JONGELING 1994, p. 131.

²⁵¹⁰ Ed. COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952.

180. *Sidifan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 2, 47; 4, 637).
181. *Sigibalus*: nom d'home localitzat a *Tuletianos* (Tauletes Albertini, 11; 18)²⁵¹¹.
182. *Sinisgun*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 319).
183. *Sinзера*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 4, 364; 5, 200).
184. *Sissini*: nom d'home localitzat a *Qayrawān*²⁵¹².
185. *Soric*: nom localitzat a *Mactar* (CIL 23585)²⁵¹³, segurament relacionat amb *Sorica* de Cartago (CIL 25286) i *Sigus* (Numídia, ILAlg2 6687)²⁵¹⁴.
186. *Soropot*: nom localitzat a *Sufetula*. Cf. ZRBTS (RIL 28)²⁵¹⁵.
187. *Spendeu*: nom localitzat a *Vppenna*, a prop de la costa nord-oriental de Bizacena²⁵¹⁶; també a *Altaua* (Mauretània Cesariana, inscripció n° 208)²⁵¹⁷.
188. *Srucan*: nom d'home localitzat a *Aggar* (CIL 23791): SRVCAN QVINTI F²⁵¹⁸.
189. *Suartifan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 217).
190. *Succur*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 610).
191. *Tachins*: nom d'home localitzat a *Thaenae* (CIL 22822)²⁵¹⁹: D.M.S. / TACHINS / VIX.AN.LX.
192. *Taden*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 284).
193. *Tafaran*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 431).
194. *Tafibra*: nom d'home localitzat a *Mactar* (CIL 23473)²⁵²⁰. Apareix en un context BALIATHON TA.FIBRA que fa dubtar que es tracti realment d'un antropònim. Jongeling es demana si no podria ser "a non-Latin expression meaning 'scripsit', 'sculpsit'"²⁵²¹.
195. *Tamatonius*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 549).
196. *Tamazu*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 343).
197. *Tameneum* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 403).
198. *Tanadum* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 605).
199. *Tanin*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 418).
200. *Tarafan*: nom d'home localitzat a *Qayrawān* (CIL 11221: SISOI TARAFAN LIB SVF)²⁵²². Morfològicament, es prestaria a una anàlisi paleoamaziga **ṭārāfān* (cf. *Tafaran* de Corip), que donaria en amazic modern **adrfan*, però no coneixem un lexema amazic que es presti a tal identificació.

²⁵¹¹ Ed. COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952.

²⁵¹² Cf. CAMPS 1993a, p. 67.

²⁵¹³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 249.

²⁵¹⁴ Cf. JONGELING 1994, p. 136.

²⁵¹⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 249 i JONGELING 1994, p. 136.

²⁵¹⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 250 i JONGELING 1994, p. 136.

²⁵¹⁷ Ed. MARCILLET-JAUBERT 1968.

²⁵¹⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 136.

²⁵¹⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 251 i JONGELING 1994, p. 139.

²⁵²⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 69 i JONGELING 1994, p. 139.

²⁵²¹ *Loc. cit.*

²⁵²² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 251 i JONGELING 1994, p. 140.

201. *Tassil*: nom d'home localitzat a *Henchir Majel*, al nord de *Capsa*²⁵²³.
202. *Temrirmas*: nom de dona localitzat a *Cillium* (ILTun 343)²⁵²⁴.
203. *Thilbrae* (genitiu): nom d'home localitzat a *Mactar* (GVDVL THILBRAE F.)²⁵²⁵.
204. *Thulul*: nom d'una sacerdotessa (*flamen*) encarregada del culte imperial (IL Afr 102)²⁵²⁶ a ca la tribu dels *Musuni* (sud-est de la Dorsal, entre *Cillium* i *Thelepte*²⁵²⁷. El nom d'aquesta sacerdotessa permet ser analitzat com a paleoamazic; vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **tūlūl*.
205. *Tidin*: nom localitzat a *Mididi* (CIL 23391)²⁵²⁸.
206. *Tifilan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 266; 7, 427).
207. *Tilin*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 428).
208. *Tinudum* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 606).
209. *Tiseran*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 263).
210. *Tizen*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 347).
211. *Tubian*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 422).
212. *Tumudan*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 607).
213. *Tusdrun*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 293).
214. *Varinnus*: nom d'un guerrer dels nasamons (Corip, *Joànida* 7, 417, 463, 470)²⁵²⁹.
215. *Varsis*: nom d'una deessa localitzat a *Henchir Ramdane* (CIL 14444), a prop d'*Hadrumentum*. Camps suposa que es tracta d'una forma abreujada de *Varsissima*, tèonim localitzat a *Vaga* (Zeugitana)²⁵³⁰.
216. *Veuman*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 425)²⁵³¹.
217. *Vrtanc*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 586 i 589).
218. *Zabeas*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 8, 384).
219. *Zambri* (genitiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 5, 287).
220. *Zanccarius*: nom d'home localitzat a *Thala* (CIL 23323)²⁵³².
221. *Zarzio*: nom d'home localitzat a *Vppenna* (CIL 23046)²⁵³³.
222. *Zasgia*: nom de dona localitzat a *Bisica*, entre *Thugga* i *Thuburbo Maius* (ILTun 699)²⁵³⁴: ZASGIA VICTORIA CEZZONIA.

²⁵²³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 251.

²⁵²⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 141.

²⁵²⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 142.

²⁵²⁶ Val la pena citar la inscripció sencera: *Imp(eratoribus) Aug(ustis) / L(ucio) Septimio / Seuero Per/tinaci Aug(usto) / et M(arco) Aurel/lio Antoni/no Aug(usto), aram gens/ Musuniorum/ curante / Thululem / Fue flami/nem Aug(ustorum)/ d(edit) d(edicauit) p(ecunia) p(ublica)*. Vegeu *supra*, § 8.8.

²⁵²⁷ Vegeu MODÉLAN 2003, pp. 501-502.

²⁵²⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 143.

²⁵²⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 254 i JONGELING 1994, p. 147.

²⁵³⁰ CAMPS 1993a, p. 70.

²⁵³¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 255 i JONGELING 1994, p. 148.

²⁵³² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 256.

²⁵³³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 256 i JONGELING 1994, p. 155.

²⁵³⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 256 i JONGELING 1994, p. 155.

223. *Zeias*: nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 427).
 224. *Zembrum* (acusatiu): nom d'un guerrer maure (Corip, *Joànida* 7, 437).
 225. *Ziligura*: nom de dona localitzat a *Thaenae* (IL Afr 38)²⁵³⁵.
 226. *Ziper*: nom d'un oficial maure o romà? (Corip, *Joànida* 5, 291; 6, 535; 6, 638; 6, 638; 6, 671). Per ventura es pot identificar amb *Ziperis* (genitiu) de *Rusguniae* (Mauretània Cesariana, CIL 9248), i potser també amb *Zibir*, localitzat a *Ad Maiores* (Numídia, CIL 17979)²⁵³⁶.
 227. *Zruman*: nom d'home localitzat a *Mactar* en diverses formes, *Zrumae*, *Zruman*, *Zrumanis* (genitiu)²⁵³⁷: BIRZIC ZRVMAN; ARIS ZRVMAN F.; SATVRNINVS ZRVMANIS; MVSTV ZRVMAE.

11.3. Antropònims en fonts neopúniques de Zeugitana

Sobre les característiques de l'epigrafia púnica tardana nord-africana, vegeu *supra*, § III.9.2.1.

1. *ymtn*: nom localitzat a *Thubursicu Bure* (N 10)²⁵³⁸.
2. *nyk*: nom localitzat a Útica (*Bordj Bou Chateur*) (N 2)²⁵³⁹.
3. *nkn*: nom localitzat a *Bir Bou Rekba*, a l'interior de *Pupput* (N 1)²⁵⁴⁰.
4. *spl*: nom (*nomen loci*?) localitzat a *Kesra*, a 50 km de Siliana (N 1)²⁵⁴¹.
5. *pšn*: nom localitzat a *Bir Bou Rekba* (N 1) i a Cirta (N 81)²⁵⁴².
6. *b rš*: nom localitzat a *Aïn Zakkar* (N 1)²⁵⁴³.
7. *bb*': nom localitzat a *Thugga* (N 5)²⁵⁴⁴.
8. *b nwk*: nom localitzat a *Thugga* (N 3)²⁵⁴⁵. Se'n coneix la variant *b nk* a *Thugga* (N 4) i a *Mactar* (N 2 i 4).
9. *gdsn*: nom localitzat a *Bir Bou Rekba* (N 1)²⁵⁴⁶.
10. *gnṭ*: nom localitzat a *Masculula* (*Henchir Guergou*) (N 9)²⁵⁴⁷.
11. *g w d*: nom localitzat a *Thugga* (N 3, 4)²⁵⁴⁸. Com assenyala Jongeling, es tracta del mateix nom que *Gauda* (Sal·lusti, 63), *Gaudae* (CIL 17159), *Gaudo* (CIL 9774).

²⁵³⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 257 i JONGELING 1994, p. 155.

²⁵³⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 257 i JONGELING 1994, p. 156.

²⁵³⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 257 i JONGELING 1994, p. 156.

²⁵³⁸ Cf. JONGELING 2008, p. 315.

²⁵³⁹ *Idem*, p. 316.

²⁵⁴⁰ *Ibidem*.

²⁵⁴¹ *Idem*, p. 317.

²⁵⁴² *Ibidem*.

²⁵⁴³ *Idem*, p. 319.

²⁵⁴⁴ Cf. JONGELING 2008, p. 319.

²⁵⁴⁵ *Idem*, p. 324.

²⁵⁴⁶ *Idem*, p. 327.

²⁵⁴⁷ *Idem*, p. 328.

²⁵⁴⁸ *Ibidem*.

12. *dr ʿp*: nom localitzat a *Sicca Veneria* (N 2)²⁵⁴⁹.
13. *hqln*: nom de localització incerta (N 4)²⁵⁵⁰.
14. *wds ʿtn*: nom localitzat a *Kesra* (N 1)²⁵⁵¹.
15. *wll ʿs*: nom (*nomen loci*?) localitzat a *Ellès*, al nord de *Mactar* (N 1, 2, 3). Jongeling ho enllaça amb l'etnònim *Ululen[ses]* de CIL 12552²⁵⁵².
16. *zybq*: nom d'origen incert localitzat a *Arg el-Ghazouai (Kerkouane)* (N 2)²⁵⁵³.
17. *ṭhmn*: nom localitzat a *Thugga* (N 6)²⁵⁵⁴. Aquí <ḥ> pot representar /a/, com mostra la part líbica T.MN. Però no és clar que sigui realment un antropònim.
18. *ygw ʿkny*: nom localitzat a *Bordj Helal* (N 1), a prop de *Simitthus*, amb el paral·lel líbic IGUKNH²⁵⁵⁵.
19. *ylts*: nom localitzat a *Vicus Maracitanus (Ksour)* (N 1)²⁵⁵⁶, a uns 20 km al sud de Siliana.
20. *y ʿšdb ʿy*: nom localitzat a *Vaga* (N 1), amb la variant *y ʿšdb y* de *Mactar* (N 17)²⁵⁵⁷.
21. *ypš*: nom localitzat a *Bir Bou Rekba* (N 1)²⁵⁵⁸.
22. *kyw*: nom localitzat a *Thugga* (N 3, 4)²⁵⁵⁹.
23. *knrd ʿt*: nom localitzat a *Bordj Helal* (N 1), a prop de *Simitthus*, amb el paral·lel líbic KNRDT²⁵⁶⁰.
24. *l ʿb ʿrzt*: nom localitzat a *Thubursicu Bure* (N 13)²⁵⁶¹.
25. *mdyty*: nom (possiblement etnònim) localitzat a *Thugga* (N 3) i *Mactar* (N 51)²⁵⁶².
26. *myztl*: nom localitzat a *Limisa* (N 2)²⁵⁶³.
27. *mkwsn*: nom localitzat a *Djebel Massoudj* (N 1) i *Caesarea* (N 2)²⁵⁶⁴.
28. *mndkn*: nom localitzat a *Bir Bou Rekba* (N 1)²⁵⁶⁵.
29. *msy ʿln*: nom localitzat a *Bordj Helal* (N 1)²⁵⁶⁶.

²⁵⁴⁹ *Idem*, p. 330.

²⁵⁵⁰ *Idem*, p. 331.

²⁵⁵¹ *Ibidem*.

²⁵⁵² *Ibidem*.

²⁵⁵³ *Idem*, p. 332.

²⁵⁵⁴ *Idem*, p. 335.

²⁵⁵⁵ *Idem*, p. 336.

²⁵⁵⁶ *Idem*, p. 338.

²⁵⁵⁷ *Idem*, p. 340.

²⁵⁵⁸ *Ibidem*.

²⁵⁵⁹ *Idem*, p. 341.

²⁵⁶⁰ *Idem*, p. 343.

²⁵⁶¹ *Idem*, p. 344.

²⁵⁶² Cf. JONGELING 2008, p. 347.

²⁵⁶³ *Idem*, p. 348.

²⁵⁶⁴ *Ibidem*.

²⁵⁶⁵ *Idem*, p. 349.

²⁵⁶⁶ *Ibidem*.

30. *mskr*: nom localitzat a *Bir Bou Rekba* (N 1)²⁵⁶⁷.
31. *msnsn*: nom localitzat a *Limisa* (N 3) i *Caesarea* (N 2)²⁵⁶⁸. La inscripció de *Caesaria* al·ludeix al famós *agllid* nùmid *Mas(s)inissa* / *Μασαννασσας*, sobre el qual vegeu *infra*, § VI.1.1.
32. *m'm'qw*: nom localitzat a *Vicus Maracitanus* (*Ksour Toul Zouameul*) (N 1)²⁵⁶⁹.
33. *m'sg'bn*: nom de localització incerta (N 1)²⁵⁷⁰.
34. *m'strt*: nom localitzat a *Thubursicu Bure* (N 2), amb el paral·lel líbic MSTRT²⁵⁷¹.
35. *m'rprtn*: nom localitzat a *Ghzaizya* (N 1)²⁵⁷², a prop de *Ksour Toul Zouameul*.
36. *npthn*: nom localitzat a *Djebel Mansour* (N 1)²⁵⁷³, amb el paral·lel llatí *Nyptanis*. Vegeu *supra*, § 11.2, s.u. *Nifaten*.
37. *'brz'* o *'brn'*: nom localitzat a *Thubursicu Bure* (N 4)²⁵⁷⁴.
38. *prnkn*: nom localitzat a *Bir Bou Rekba* (N 1)²⁵⁷⁵.
39. *q'lbkn*: nom localitzat a *Thubursicu Bure* (N 16)²⁵⁷⁶.

11.4. Antropònims en fonts neopúniques de Bizacena

1. *'gg'*: nom localitzat a *Hadrumentum* (N 10)²⁵⁷⁷.
2. *'gs'n*: nom localitzat a *Mididi* (N 20)²⁵⁷⁸.
3. *'zrm'n*: nom localitzat a *Mactar* (N 11, 64, 46, 98)²⁵⁷⁹.
4. *'tb'n*: nom localitzat a *Mactar* (N 121)²⁵⁸⁰.
5. *'ykn'*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 30, 67, 76, 18, 26, 104)²⁵⁸¹, amb les variants *'yknny*, *'ykn'*. Cf. IKNH (RIL 345).
6. *'yspn*: nom localitzat a *Althiburos* (*Henchir Medeine*) (N 1)²⁵⁸².
7. *'yškt*: nom localitzat a *Henchir Ghayadha* (N 3)²⁵⁸³.
8. *'ltbrš'*: nom localitzat a *Althiburos* (*Henchir Medeine*) (N 1)²⁵⁸⁴, a partir del topònim local.

²⁵⁶⁷ *Idem*, p. 350.

²⁵⁶⁸ *Idem*, p. 351.

²⁵⁶⁹ *Idem*, p. 352.

²⁵⁷⁰ *Ibidem*.

²⁵⁷¹ *Idem*, p. 353.

²⁵⁷² *Idem*, p. 354.

²⁵⁷³ *Idem*, p. 359.

²⁵⁷⁴ *Idem*, p. 364.

²⁵⁷⁵ *Idem*, p. 370.

²⁵⁷⁶ *Idem*, p. 372.

²⁵⁷⁷ Cf. JONGELING 2008, p. 313.

²⁵⁷⁸ *Ibidem*.

²⁵⁷⁹ *Idem*, p. 314.

²⁵⁸⁰ *Idem*, p. 314.

²⁵⁸¹ *Idem*, p. 315.

²⁵⁸² *Ibidem*.

²⁵⁸³ *Ibidem*.

9. *'my'l*: nom localitzat a *Mididi* (N 15)²⁵⁸⁵, amb la variant *hmy'l*.
10. *'mny*: nom localitzat a *Mactar* (N 89)²⁵⁸⁶.
11. *'spt'ln*: nom localitzat a *Mactar* (N 23)²⁵⁸⁷.
12. *'stbry*: nom localitzat a *Mactar* (N 99), amb la variant *'st'bry* (N 48bis)²⁵⁸⁸. Jongeling ho identifica amb el *cognomen* llatí *Staberius*.
13. *'pn*: nom localitzat a *Hadrumentum* (N 20)²⁵⁸⁹, també testimoniats en un text púnic de Cirta.
14. *'rb'tk'n*: nom localitzat a *Mactar* (N 115)²⁵⁹⁰. Jongeling ho enllaça amb el líbic BRTKN (RIL 206) atenent les confusions freqüents entre i <r> tant en epigrafia líbica com neopúnica²⁵⁹¹.
15. *'šm*: nom localitzat a *Mactar* (N 30)²⁵⁹².
16. *'št*: nom localitzat a *Mactar* (N 54) en un context força incert²⁵⁹³.
17. *bwbyl*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 25)²⁵⁹⁴.
18. *bb'l*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁵⁹⁵. El context és incert.
19. *bn'trt*: nom localitzat a *Thysdrus (el-Djem)* (N 1)²⁵⁹⁶.
20. *b'wt*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 24, 94, 105)²⁵⁹⁷.
21. *ggm*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁵⁹⁸.
22. *g'zr*: nom d'origen discutit localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁵⁹⁹.
23. *g'gyrt*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 24)²⁶⁰⁰.
24. *g'lgst*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 34)²⁶⁰¹.
25. *d'b'r*: nom localitzat a *Mactar* (N 128), amb les variants *dbr* (*Thubursicu Bure*, N 9) *db'r* (*Mactar*, N 47, 50, 64, 21, 39), *d'br* (*Calama*, N 8)²⁶⁰². Cf. DBR (RIL 339, 445, 532, 642, 862).
26. *wd'syn*: nom localitzat a *Mactar* (N 46)²⁶⁰³.
27. *wd'sn*: nom localitzat a *Mactar* (N 53)²⁶⁰⁴.

²⁵⁸⁴ *Idem*, p. 316.

²⁵⁸⁵ *Ibidem*.

²⁵⁸⁶ *Ibidem*.

²⁵⁸⁷ *Idem*, pp. 316-317.

²⁵⁸⁸ *Idem*, p. 317.

²⁵⁸⁹ *Ibidem*.

²⁵⁹⁰ *Idem*, p. 318.

²⁵⁹¹ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **bürrikān*.

²⁵⁹² Cf. JONGELING 2008, p. 319.

²⁵⁹³ *Ibidem*.

²⁵⁹⁴ *Idem*, pp. 320-321.

²⁵⁹⁵ *Idem*, p. 321.

²⁵⁹⁶ *Ibidem*.

²⁵⁹⁷ *Ibidem*.

²⁵⁹⁸ *Idem*, p. 326.

²⁵⁹⁹ *Idem*, p. 327.

²⁶⁰⁰ *Idem*, p. 328.

²⁶⁰¹ *Ibidem*.

²⁶⁰² *Idem*, p. 330.

²⁶⁰³ *Idem*, p. 331.

²⁶⁰⁴ *Ibidem*.

28. *wzp* 'n: nom (*nomen loci*?) localitzat a *Mactar* (N 101). Jongeling ho enllaça amb *Vzappa*²⁶⁰⁵.
29. *w* 'z**b**': nom (*nomen loci*?) localitzat a *Mactar* (N 40)²⁶⁰⁶.
30. *w* 'rs 'q: nom localitzat a *Vzappa (Ksour Abd el-Melek)* (N 3)²⁶⁰⁷.
31. *wrwsn*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁰⁸.
32. *wrytm* 't: nom localitzat a *Mactar* (N 94)²⁶⁰⁹.
33. *zygg*: nom localitzat a *Mididi* (N 24)²⁶¹⁰. Cf. ZGH (RIL 899) i ZGGS (RIL 891, 913, 1053). Es pot enllaçar amb *yzgg* de *Mididi* (N 28).
34. *zlk* ': nom localitzat a *Mactar* (N 930)²⁶¹¹. Jongeling ho relaciona amb *Sileca* (CIL 11873), *Sileha* (CIL 11845), *Silec* (CIL 17300) i ŠLKH (RIL 1026).
35. *z* 'z**bl**: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶¹².
36. *z* 'l**gm**: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶¹³. Jongeling creu que *z* 'l podria ser el nom d'una divinitat líbia.
37. *tmngm*: nom localitzat a *Mididi* (N 23)²⁶¹⁴.
38. *y* 'l '': nom localitzat a *Mactar* (N 46)²⁶¹⁵.
39. *ybrnk*: nom localitzat a *Mididi* (N 2)²⁶¹⁶.
40. *ygwrt*y: nom localitzat a *Sidi Ahmed el-Hachmi* (N 1), a prop de *Ksour i Mactar*²⁶¹⁷. Possiblement relacionat amb el nom *Iugurtha*.
41. *yhb* 't: nom localitzat a *Mactar* (N 76, 1)²⁶¹⁸.
42. *ywrhtn*: nom localitzat a *Henchir Drombi*, al sud de l'actual Tunísia (N 1)²⁶¹⁹.
43. *yzgg*: nom localitzat a *Mididi* (N 28)²⁶²⁰.
44. *yzrm*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶²¹.
45. *yksltn*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶²².
46. *yll*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶²³. Jongeling ho ha enllaçat amb *Iylul* (IRT 906).
47. *ymstn*: nom localitzat a *Mididi* (N 28)²⁶²⁴.

²⁶⁰⁵ *Ibidem*.

²⁶⁰⁶ *Ibidem*.

²⁶⁰⁷ *Idem*, p. 332.

²⁶⁰⁸ *Ibidem*.

²⁶⁰⁹ *Ibidem*.

²⁶¹⁰ *Ibidem*.

²⁶¹¹ *Ibidem*.

²⁶¹² *Idem*, p. 333.

²⁶¹³ *Ibidem*.

²⁶¹⁴ *Idem*, p. 335.

²⁶¹⁵ *Idem*, p. 336.

²⁶¹⁶ *Ibidem*.

²⁶¹⁷ *Ibidem*.

²⁶¹⁸ *Idem*, p. 337.

²⁶¹⁹ *Ibidem*.

²⁶²⁰ *Ibidem*.

²⁶²¹ *Idem*, p. 338.

²⁶²² *Ibidem*.

²⁶²³ *Ibidem*.

48. *yskt* 'n: nom localitzat a *Mactar* (N 64)²⁶²⁵.
49. *yst* 'tn: nom localitzat a *Mactar* (N 11, 64, 20, 46)²⁶²⁶.
50. *yst* 't'n: nom localitzat a *Mididi* (N 6) i *Henchir Sidi Khalifat* (N 1)²⁶²⁷.
51. *ysttn*: nom localitzat a *Hadrumentum* (N 26)²⁶²⁸.
52. *y'lgm*: nom localitzat a *Mactar* (N 46, 58)²⁶²⁹, amb la variant *y'lgm*.
53. *y'łss* 'n: nom localitzat a *Mactar* (N 8)²⁶³⁰.
54. *y'skt* 'n: nom localitzat a *Mactar* (N 32, 34, 35, paral·lel llatí *Iasucta*, 57, 64, 26, 82), *Mididi* (N 5), amb les variants *yskt* 'n i *y'sktn*²⁶³¹.
55. *y'smzgr*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶³².
56. *y'stn*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶³³.
57. *y'rt* 'n: nom localitzat a *Mactar* (N 20), amb la variant *y'rtm* de *Calama* (N 4)²⁶³⁴.
58. *ypd* 't: nom localitzat a *Mactar* (N 54), amb el paral·lel líbic YPDT²⁶³⁵.
59. *ypšr*: nom localitzat a *Mactar* (N 11, 65, 71)²⁶³⁶.
60. *ypt* 'n: nom localitzat a *Mactar* (N 65, 76, 24, 97, 108, 125) i *Calama* (N 3)²⁶³⁷.
61. *knzrmn*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶³⁸.
62. *kns* 'n: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶³⁹.
63. *knrsn*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 40)²⁶⁴⁰.
64. *knš*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁴¹.
65. *k'zr* ': nom localitzat a *Henchir Ghayadha* (N 5)²⁶⁴².
66. *k'ksn*: nom localitzat a *Mididi* (N 27)²⁶⁴³.
67. *k'm'kt*: nom localitzat a *Mactar* (N 55)²⁶⁴⁴.

²⁶²⁴ *Idem*, p. 339.

²⁶²⁵ *Ibidem*.

²⁶²⁶ *Ibidem*.

²⁶²⁷ *Ibidem*.

²⁶²⁸ *Ibidem*.

²⁶²⁹ *Ibidem*.

²⁶³⁰ *Ibidem*.

²⁶³¹ *Idem*, p. 340.

²⁶³² *Ibidem*.

²⁶³³ *Ibidem*.

²⁶³⁴ *Ibidem*.

²⁶³⁵ *Ibidem*.

²⁶³⁶ *Ibidem*.

²⁶³⁷ *Idem*, p. 341.

²⁶³⁸ *Idem*, p. 343.

²⁶³⁹ *Idem*, p. 343.

²⁶⁴⁰ *Ibidem*.

²⁶⁴¹ *Ibidem*.

²⁶⁴² *Idem*, p. 344.

²⁶⁴³ *Ibidem*.

²⁶⁴⁴ *Ibidem*.

68. *lbw*' : nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁴⁵.
 69. *lyl*'y: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁴⁶.
 70. *m'gm*' : nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁴⁷.
 71. *m'nzm*'r: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 16)²⁶⁴⁸.
 72. *mbyw*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁴⁹.
 73. *mdyt*' : nom localitzat a *Mactar* (N 54), amb el paral·lel líbic MDITH²⁶⁵⁰.
 74. *mhsn*: nom localitzat a *Hadrumentum* (N 21)²⁶⁵¹.
 75. *myddm*: nom localitzat a *Mididi* (N 13)²⁶⁵².
 76. *mnds*'n: nom localitzat a *Mactar* (N 65)²⁶⁵³.
 77. *msbnd*'t: nom localitzat a *Mactar* (N 3)²⁶⁵⁴.
 78. *msgzb*'n: nom localitzat a *Mactar* (N 40)²⁶⁵⁵.
 79. *msgry*'n: nom localitzat a *Mactar* (N 106)²⁶⁵⁶.
 80. *msdys*'n: nom localitzat a *Mactar* (N 40)²⁶⁵⁷.
 81. *mshb*' : nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁵⁸. Jongeling ho enllaça amb *Massiua*.
 82. *mswly*: nom localitzat a *Mactar* (N 65)²⁶⁵⁹.
 83. *msygr*'n: nom localitzat a *Mactar* (N 39, 65)²⁶⁶⁰.
 84. *msyw*'l: nom localitzat a *Mididi* (N 18)²⁶⁶¹.
 85. *msyr*'n: nom localitzat a *Mactar* (N 39)²⁶⁶².
 86. *msly*'n: nom localitzat a *Pheradi Maius (Sidi Khalifat)* (N 1)²⁶⁶³, a l'oest de *Puput*.
 87. *msmk*'n: nom localitzat a *Mactar* (N 119)²⁶⁶⁴.
 88. *msm*'kt: nom localitzat a *Mactar* (N 14, 110)²⁶⁶⁵, amb la variant *m'smk*'t.
 89. *msql*'t: nom localitzat a *Mactar* (N 11)²⁶⁶⁶.

²⁶⁴⁵ *Ibidem*.

²⁶⁴⁶ *Idem*, p. 345.

²⁶⁴⁷ *Ibidem*.

²⁶⁴⁸ *Idem*, p. 346.

²⁶⁴⁹ *Ibidem*.

²⁶⁵⁰ *Idem*, p. 347.

²⁶⁵¹ *Ibidem*.

²⁶⁵² *Ibidem*.

²⁶⁵³ *Idem*, p. 349.

²⁶⁵⁴ *Idem*, p. 350.

²⁶⁵⁵ *Ibidem*.

²⁶⁵⁶ *Ibidem*.

²⁶⁵⁷ *Ibidem*.

²⁶⁵⁸ *Ibidem*.

²⁶⁵⁹ *Ibidem*.

²⁶⁶⁰ *Ibidem*.

²⁶⁶¹ *Ibidem*.

²⁶⁶² *Ibidem*.

²⁶⁶³ *Ibidem*.

²⁶⁶⁴ *Idem*, p. 351.

²⁶⁶⁵ *Ibidem*.

90. *mstʹtn*: nom localitzat a *Mactar* (N 16)²⁶⁶⁷.
91. *mʹgrsʹn*: nom localitzat a *Mactar* (N 13, 57, 76, 23)²⁶⁶⁸.
92. *mʹsysʹn*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 38)²⁶⁶⁹.
93. *mʹsyr*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 17, 111)²⁶⁷⁰.
94. *mʹsyrʹn*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 47)²⁶⁷¹.
95. *mʹsqlʹ*: nom localitzat a *Mactar* (N 15, 18)²⁶⁷².
96. *mʹsqt*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 18, 31, 43)²⁶⁷³.
97. *mʹstybʹr*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 23)²⁶⁷⁴.
98. *mʹrwzʹ*: nom localitzat a *Mactar* (N 14, 16, 23, 39, 47, 64, 42)²⁶⁷⁵, amb la variant *mrʹwzʹ*.
99. *mʹrʹwkny*: nom localitzat a *Mactar* (N 104)²⁶⁷⁶. Cf. MRKNH (RIL 558, 569).
100. *nsmrn*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁷⁷.
101. *nʹbr*: nom localitzat a *Mactar* (N 85)²⁶⁷⁸. Cf. NBR (RIL 819), NBRT (RIL 667), NBRN (RIL 246).
102. *sbg*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁷⁹.
103. *sdksln*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁸⁰.
104. *swlʹ*: nom localitzat a *Mactar* (N 63) i *Althiburos* (N 17)²⁶⁸¹.
105. *sylʹwkʹn*: nom localitzat a *Mactar* (N 103)²⁶⁸².
106. *sldʹm*: nom localitzat a *Mididi* (N 17)²⁶⁸³.
107. *slkny*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 31, 76, 29) i *Mididi* (N 5)²⁶⁸⁴, amb les variants *shlkny*, *slknʹ*, *sʹlkny*, *slkʹny*.
108. *sksmyt*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 19)²⁶⁸⁵, amb la variant *sksmʹt*.
109. *sʹldyʹ*: nom localitzat a *Mactar* (N 32, 33, 35), amb el paral·lel llatí *Selidiu*²⁶⁸⁶.

²⁶⁶⁶ *Ibidem*.²⁶⁶⁷ *Ibidem*.²⁶⁶⁸ *Idem*, p. 352.²⁶⁶⁹ *Ibidem*.²⁶⁷⁰ *Ibidem*.²⁶⁷¹ *Ibidem*.²⁶⁷² *Idem*, p. 353.²⁶⁷³ *Ibidem*.²⁶⁷⁴ *Ibidem*.²⁶⁷⁵ *Ibidem*.²⁶⁷⁶ *Idem*, p. 354.²⁶⁷⁷ *Idem*, p. 358.²⁶⁷⁸ *Ibidem*.²⁶⁷⁹ *Idem*, p. 360.²⁶⁸⁰ *Ibidem*.²⁶⁸¹ *Ibidem*.²⁶⁸² *Idem*, p. 361.²⁶⁸³ *Ibidem*.²⁶⁸⁴ *Idem*, p. 362.²⁶⁸⁵ *Ibidem*.²⁶⁸⁶ *Idem*, p. 363.

110. *ḡldn*: nom localitzat a *Hadrumentum* (N 22, 24)²⁶⁸⁷.
 111. *wḥh*: nom localitzat a *Pheradi Maius (Sidi Khalifat)* (N 1)²⁶⁸⁸.
 112. *wṭp tn*: nom localitzat a *Henchir Drombia* (N 1)²⁶⁸⁹, al sud de l'actual Tunísia.
 113. *wmzgw r*: nom localitzat a *Mactar* (N 64, 47; 65; 110)²⁶⁹⁰. Sobre la identificació lexemàtica, vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. *yāziwār.
 114. *šdbr t*: nom localitzat a *Mactar* (N 54)²⁶⁹¹.
 115. *šṭw n*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁹².
 116. *šṭmn*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁹³.
 117. *šsy t*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1)²⁶⁹⁴.
 118. *š prgm*: nom localitzat a *Mactar* (N 50, 64, 21, 36)²⁶⁹⁵.
 119. *t škmst*: nom (*nomen loci*?) localitzat a *Mactar* (N 54)²⁶⁹⁶.
 120. *tbrsn*: nom localitzat a *Althiburos* (N 1bis)²⁶⁹⁷.
 121. *tw lb*: nom de dona localitzat a *Mactar* (N 56)²⁶⁹⁸.
 122. *ty nb*: nom de dona localitzat a *Mactar* (N 56)²⁶⁹⁹.
 123. *ty l mr*: nom de dona localitzat a *Mactar* (N 55)²⁷⁰⁰.
 124. *tsk l*: nom localitzat a *Mactar* (N 100)²⁷⁰¹.
 125. *t g r*: nom localitzat a *Vzappa (Ksour Abd el-Melek)* (N 3)²⁷⁰².
 126. *t wn t*: nom de dona localitzat a *Mactar* (N 85)²⁷⁰³.
 127. *t šdb r*: nom localitzat a *Henchir Ghayadha* (N 1)²⁷⁰⁴.
 128. *tplyl t*: nom localitzat a *Mactar* (N 100)²⁷⁰⁵.
 129. *tpr t*: nom de dona localitzat a *Pheradi Maius (Sidi Khalifat)* (N 1)²⁷⁰⁶.
 130. *tšdb r*: nom localitzat a *Mididi* (N 20)²⁷⁰⁷.
 131. *tt y*: nom localitzat a *Mactar* (N 65, 100)²⁷⁰⁸.

²⁶⁸⁷ *Idem*, p. 364.

²⁶⁸⁸ *Idem*, p. 365.

²⁶⁸⁹ *Ibidem*.

²⁶⁹⁰ *Ibidem*.

²⁶⁹¹ *Idem*, p. 374.

²⁶⁹² *Idem*, p. 375.

²⁶⁹³ *Ibidem*.

²⁶⁹⁴ *Idem*, p. 376.

²⁶⁹⁵ *Ibidem*.

²⁶⁹⁶ *Idem*, p. 377.

²⁶⁹⁷ *Ibidem*.

²⁶⁹⁸ *Idem*, p. 378.

²⁶⁹⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰⁰ *Ibidem*.

²⁷⁰¹ *Idem*, p. 379.

²⁷⁰² *Ibidem*.

²⁷⁰³ *Ibidem*.

²⁷⁰⁴ *Ibidem*.

²⁷⁰⁵ *Ibidem*.

²⁷⁰⁶ *Ibidem*.

²⁷⁰⁷ *Idem*, p. 380.

²⁷⁰⁸ *Ibidem*.

11.5 Conclusions

En l'antroponímia de Zeugitana i Bizacena hi ha correspondències tant a l'est amb Tripolitània com a l'oest amb Numídia (principalment) i les Mauretànies. El fet que a Bizacena, que no presenta una densitat d'epigrafia llatina tan gran com Zeugitana, s'hagi pogut inventariar més del doble d'antropònims suposadament maures que a Zeugitana és un indicatiu remarcable de resistència de l'onomàstica maura. Val a dir, però, que els 117 antropònims maures referits per Corip no es deixen analitzar de la mateixa manera que la resta d'antropònims de Bizacena. Deixant de banda alguns caps tribals importants que apareixen en altres fonts literàries d'època bizantina (*Antalas, Cusina, Guarizila*), els noms dels guerrers maures no tenen correspondència (amb molt poques excepcions) fora de la *Joànida*. Encara que aquests antropònims tenen, formalment, un aspecte "libicoide" i presenten trets morfològics retrobables a la resta d'antroponímia maura de les fonts antigues, no tenim garanties que hagin estat noms autèntics. L'ús literari de noms libicoides a la *Joànida* estaria justificat pel pintoresquisme que evoquen aquests noms exòtics, que poden haver estat forjats *ad hoc* per a cada passatge i segons les conveniències mètriques del vers en qüestió²⁷⁰⁹. De tota manera, la forja de tot aquest gruix d'antropònims implicaria que el *grammaticus afer* tenia molt bona oïda per als noms maures.

12. Aspectes toponímics de l'Àfrica romana

La toponímia antiga de Zeugitana i Bizacena —com de l'Àfrica del Nord en general— no ha estat objecte d'estudis etimològics exhaustius. Aquesta no seria ja una tasca impossible si tenim en compte que gaudim d'edicions modernes d'autors tan importants per al coneixement de la toponímia nord-africana antiga com Ptolomeu (corpus, § 20), Plini el Vell (corpus, § 15), la *Tabula Peutingeriana* o la *Cosmografia de Ravenna* (corpus, § 63), a part d'altres fonts toponímiques menors i la numismàtica púnica, que ofereix formes sense adaptar a la flexió grega i llatina. Els topònims principals, sobretot els d'origen fenici, han estat més o menys estudiats²⁷¹⁰, però la majoria de topònims, sobretot els presumptament "líbics" —o, en tot cas, que escapen a una explicació a partir del fenici, el llatí o el grec—, resten sense estudis sòlids²⁷¹¹. Prèviament a l'estudi pròpiament

²⁷⁰⁹ Hem desenvolupat l'ús literari dels amaziguismes de Corip a MÚRCIA 2006, pp. 185-189. A més a més, vegeu un passatge de Corip recollit al corpus, § 56.2.

²⁷¹⁰ Vegeu principalment SEGERT 1966.

²⁷¹¹ Els treballs de TISSOT 1884-1888, MERCIER 1924 (G.) i PELLEGRIN 1949, força extensos, són molt deficients metodològicament: sense una anàlisi

etimològic, caldria l'establiment d'un corpus exhaustiu que contingués tots els topònims nord-africans que ocorren a les fonts antigues —és molt útil comparar les formes donades per fonts gregues i llatines, d'una banda, amb les púniques, de l'altra— amb una descripció topogràfica acurada que en permeti la localització. A més de ciutats i pobles, hauria de contenir els noms de rius i de muntanyes. Aquesta tasca és factible si es fa per regions (Cirenaica, Tripolitània, Zeugitana, Bizacena, Numídia, Mauretània Sitifiana, Mauretània Cesariana, Mauretània Tingitana, etc.) i seria, realment, de gran utilitat. En toponímia no hi ha res comparable als inventaris antroponímics de K. Jongeling²⁷¹² i de G. Camps²⁷¹³. Aquí aportarem únicament algunes observacions etimològiques.

1. En la toponímia actual de Tunísia trobem topònims del tipus *Aïn-Zaret(h)* (a prop de *Remada*, antiga *Tillibari*, a Tripolitània) i *Zarath* (a prop de l'antiga *Martae*, al sud-est de *Tacapae*, a Tripolitània). No devia ser molt lluny de *Oea* el poble d'*Aemilianus* anomenat *Zarath* que cita Apuleu a la seva *Apologia* (24, 10)²⁷¹⁴. No solament a Tunísia (antigues Zeugitana, Bizacena i part de Tripolitània), sinó també a Algèria (antigues Numídia i Mauretània Cesariana), trobem actualment *Tala n Tazert* (a prop de Júrjura), *Aïn-Tizerin*, *Aïn Zertita* (antiga *Mascara*) i, antigament, *Zerta*, *Zertensis* (gentilici), *Zarata*, *Zarath*²⁷¹⁵, així com, al Marroc, *Iyzer n Tazarin*, *Zawiya n Wazzarn*²⁷¹⁶, etc. Tal com han vist Laoust i Pellegrin, tenim aquí el nom de la 'figa' i la 'figuera' en amazic, combinat amb mots com ara *tala* 'font', *iyzer* 'torrent', *zawiya* 'santuari' (en àrab) en els topònims actuals. Notem que, en les formes antigues, el tema nominal apareix sempre sense l'aglutinació de prefix d'estat obligatori en èpoques posteriors. En els dialectes amazics contemporanis, *tazart* 'figues' (femení col·lectiu; el plural és *tazarin*) és la designació genèrica més estesa per al fruit més característic de tota la geografia de Tamazga; es troba no solament als dialectes septentrionals (taixelhit, rifyen, tamaziyt, xaui, mozabita, cabilenc) sinó també en el tuareg de l'Ahaggar²⁷¹⁷ i en el

lexicològica veritable, els autors expliquen topònims antics en base a arrels dels moderns dialectes amazics desatenent la fonologia històrica. No obstant això, són treballs que els futurs investigadors que s'hi esmercin hauran de tenir en compte, pel nombre considerable de topònims inventariats. També caldrà tenir en compte l'apartat —breu però lingüísticament més consistent amb la notació— "Tunesien: antike Ortsnamen und ihre modernen Entsprechungen" de VYICHL (2005, pp. 33-37).

²⁷¹² JONGELING 1994 i *idem* 2008.

²⁷¹³ CAMPS 1993a i *idem* 2002-2003.

²⁷¹⁴ Vegeu *supra*, § III.14.1.3.

²⁷¹⁵ PELLEGRIN 1949, p. 73.

²⁷¹⁶ LAOUST 1942, p. 100, n° 387.

²⁷¹⁷ D'acord amb el tractament fonètic específic d'aquest parlar de la /z/ amaziga, tenim *tahart* 'figuera' i el masculí *ahar* 'figa' (CORTADE & MAMMERI 1985, pp. 228-229, s.u. *figue*, *figuier*).

parlar de Ghadames²⁷¹⁸. Localment (Mzab i Ghadames), *tazart* pot designar el fruit del ginjoler silvestre, la qual cosa pot fer pensar que el significat primitiu de *tazart* era més genèric, ‘fruit’ o ‘baia’, si bé també podria tractar-se d’una evolució semàntica local dels dos oasis esmentats, on les figueres són rares. Deixant de banda la qüestió semàntica, *tazart* remet sens dubte a una arrel reduïda, tal com mostra inequívocament el fet que, en estat d’annexió, el nom manté la vocal constant. Doncs, hem de pensar que, en protoamazic, l’arrel \sqrt{zr} tenia una radical —probablement la primera— que s’ha perdut; podria ésser una oclusiva glotal sorda /ʔ/, que només conserva el dialecte zenaga²⁷¹⁹; però, com que en aquest dialecte no sembla conservar-se el mot en qüestió²⁷²⁰, no ho podem saber del cert²⁷²¹. Sigui quina sigui l’arrel que s’ha de reconstruir per al protoamazic, el cas és que la toponímia llatina antiga nord-africana només permet identificar dues consonants radicals, així com la *-t* de femení, que no falla mai, és a dir que, de les cinc formes que ocorren —*Zaret*, *Zerta*, *Zertensis* (gentilici), *Zarata*, *Zarath*—, no n’hi ha cap de masculina. Reconstruïm una forma paleoamaziga **zārāt*, probablement ‘figuera’, encara que la majoria de dialectes moderns designin l’arbre mitjançant un sintagma nominal que té el nom genèric de ‘arbre’ com a nucli (com ara el taixelhit *addag n tazart*). Els reflexos antics *Zaret* i *Zarath* són els més propers a la forma amaziga antiga que reconstruïm, mentre que en *Zerta* i *Zarata* hi ha una segona marca de femení llatinitzant *-a*.

2. Al sud de la Zeugitana antiga, a prop dels límits amb Bizacena i a la vora del Siliana, hi havia una localitat anomenada *Zama Regia* o *Zama Maior* (actual Jama) i, una mica al sud-oest, *Zama Minor* o simplement, *Zama*, famosa per la batalla del 202 aC que va posar fi a la Segona Guerra Púnica. De fet, hi havia a la mateixa regió tres localitats de nom *Zama*. És possible enllaçar aquest topònim de Zeugitana amb el nom d’una diòcesi cristiana de Numídia, *Zuma*, amb la variant —molt interessant, d’altra banda²⁷²²— *Tuzuma*, evocades per Pellegrin²⁷²³. La vocalització *u_a* de *Zuma* i *Tuzuma* remetent clarament a un nom plural, mentre que *Zama* deu ser la forma del mateix nom en singular. L’arrel \sqrt{zmy} o \sqrt{zmw} dona, en els dialectes amazics moderns, el nom del *iuncus acutus*, planta que creix en llocs humits: *tazmayt*²⁷²⁴, *azmu* (plural *izmuma*)²⁷²⁵, *azmay*²⁷²⁶

²⁷¹⁸ LANFRY 1973, p. 429, n° 1830. Vegeu CHAKER 1997c, pp. 2831-3833.

²⁷¹⁹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.1.6.

²⁷²⁰ En tot cas, no el recullen NICOLAS 1953 ni TAINE-CHEIKH 2008.

²⁷²¹ Vegeu altres temptatives d’arrels d’origen afroasiàtic a CHAKER 1997c, p. 2832.

²⁷²² Vegeu *infra*, § IX.4.3.4.

²⁷²³ PELLEGRIN 1949, p. 76, que ho pren de MESNAGE 1912, p. 431.

²⁷²⁴ Cf. TRABUT 1935, p. 139. El botànic remarca que el *iuncus acutus* és molt emprat per a la confecció de catifes.

(plural *izma*) i, amb *z*, en el lèxic d'al-Hilālī del s. XVII, *azmay*²⁷²⁷, tensa en el taixelhit modern *azzmay* (plural *izzmayn*)²⁷²⁸. També apareix a la toponímia moderna en nombroses construccions, com ara *Tizi n Tzmut* 'el coll de la jonquera'²⁷²⁹. En amazic antic podem postular un nom singular **zāmay*, reflectit pels antics topònims *Zama* (per llatinització morfològica de la terminació), i pels noms actuals *azmay*, *tazmayt* en femení i *azmay*, o **zāmaw* (corresponent a *azmu*) i un plural apofònic **zūmay* / **zūmaw* (reflectit en el nom de la diòcesi nùmda de *Zuma/Tuzuma* i en el modern *izma*).

3. A les fonts antigues trobem els topònims *Tigimma* (per a una diòcesi cristiana de Zeugitana)²⁷³⁰ i *Thigimma* (actual *Hammam Zouakra*, a la vora de la bizacena *Mactar*), que Vycichl identifica, discutiblement, a les actuals localitats tunisenques de *Djemma* (situada a la vora del *chott el-Djerid*) i *Souk el Djimma* (?), respectivament²⁷³¹. Podem pensar que a les formes antigues tinguem una forma plural d'un nom d'habitatge molt important en amazic, com és *tigmmi* (plural *tig^wmma*), àmpliament testimoniats en els dialectes moderns (taixelhit, tamaziyt, cabilenc, Mzab, Wargla, Nefussa i, fins i tot, zenaga), que significa tipus d'habitatge i de béns immobles tan diversos que no és fàcil reduir-los a un sentit bàsic originari. De més petit a més gran, *tigmmi* significa 'casa' en taixelhit²⁷³²; en tamaziyt, pot significar 'llogaret' i, a calcs nòmades, 'grup de tendes dreçades i disposades en cercle'²⁷³³; en cabilenc, és un 'terreny vast de conreu'²⁷³⁴; en mozabita, és 'hort irrigat'²⁷³⁵; a Wargla, és 'palmerar, hort plantat i irrigat'²⁷³⁶; a Nefussa és 'hort'; finalment, en zenata, el masculí *igəmmi* és "village en paille (des Peuls)"²⁷³⁷. Per tant, no és fàcil

²⁷²⁵ TAÏFI 1991, p. 807, *sub radice* √*zm*.

²⁷²⁶ LAOUST (1942, p. 59, n° 147) localitza aquesta forma a calcs *Id aw Tanan* (vall del Sus).

²⁷²⁷ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 88, n° 519. És traduït a l'àrab per *as-samār*, doncs 'iuncus acutus'.

²⁷²⁸ En tot cas, en la notació de DESTAING 1920, p. 162.

²⁷²⁹ LAOUST 1942, p. 59, n° 147.

²⁷³⁰ Cf. PELLEGRIN 1949, p. 100.

²⁷³¹ VYICHL 2005, p. 36.

²⁷³² DESTAING 1920, p. 176, *s.u. maison*.

²⁷³³ TAÏFI 1991, p. 156, *sub radice* √*gm*. En la toponímia de l'Alt Atlas, es troba en compostos del tipus *tigəmmi igran* "maison des champs" (LAOUST 1942, p. 69, n° 187).

²⁷³⁴ DALLET 1982, p. 260, *sub radice* √*gm*. El lexicògraf remarca que el mot dona lloc a molts topònims de camps. NAÏT-ZERRAD (1997-, vol. 3, p. 793, *sub radice* √*gm* 2) afegeix "biens, richesses, fortune, constituée en bétail et surtout en champs et jardins; vaste terrain de culture".

²⁷³⁵ DELHEURE 1984, p. 69, *sub radice* √*gm*.

²⁷³⁶ DELHEURE 1987, p. 97, *sub radice* √*gm*.

²⁷³⁷ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 793, *sub radice* √*gm* 2.

determinar si, en el topònims antics, *Tigimma* / *Thigimma* significava ‘les cases’, ‘els llogarets’, ‘els campaments de tendes de nòmades’ o ‘els horts o camps de conreu associats a una casa rural’. Formalment, el joc apofònic *i_a* de plural és el més regular a un singular *a_i*, com és el cas de *tigmmi*. No obstant això, els dialectes moderns que conserven consonants labialitzades —on podria romandre la petja d’una antiga *ǵ*²⁷³⁸— semblen apuntar a l’altre joc apofònic alternant *u_a*. Podem postular, doncs, una forma amaziga antiga de plural **(tī-)gǵimmā* (amb una variant **(tī-)gǵimmā*), d’una forma singular **(tā-)gǵammī*. És significatiu que, mentre que els topònims antics contenen el morfema d’estat *ti-* prefixat, les “correspondències”²⁷³⁹ modernes, *Djemma* i *Souk el Djimma* —que podríem assajar de transcriure fonèticament en l’àrab magribí local, sense les màximes garanties, com a [ˈdʒəmːə]—, passades pel sedàs de l’arabització, no tenen rastre del tal morfema, la qual cosa deixa entreveure que l’associació del morfema d’estat al tema nominal era prou freqüent perquè en molts topònims d’època romana aparegui aglutinat, però alhora no associat indefectiblement —com és el cas dels dialectes contemporanis— com perquè el topònim modern hagi romàs amb el tema nominal pur.

4. El nom de l’antiga ciutat de *Ziqua* o *Zigga* —segons les fonts—, situada als confins entre Zeugitana i Bizacena, a l’est de *Thuburbo Maius* i a uns 50 km de la costa²⁷⁴⁰, és actualment *Zaghuan*. L’etimologia *tazəqqa* ‘casa’ proposada per Vycichl és encara més versemblant si tenim en compte que *tazəqqa* és justament el nom habitual per a ‘casa’ en el parlar amazic de Sened, parlat a les Altes Estepes del sud de la Bizacena²⁷⁴¹. També a Matmata (ja a Tripolitània, al sud de *Tacapae*) trobem el mot²⁷⁴², així com en altres dialectes de Tamazga: cabilenc *tazəqqa* “maison en maçonnerie” (plural *tizəywa* / *tizəywin*)²⁷⁴³, Ghadames *tazəqqa* “mur de maçonnerie” (plural *təzəqwan* / *təzəywan*)²⁷⁴⁴, tuareg dels *Iwəlləmmədān azəkka* ‘tomba’²⁷⁴⁵ i tuareg de l’Ahaggar *tahəqqa* “kleines Vorratshaus” (plural *tihəywin*)²⁷⁴⁶. Certament, no és *tazqqa* el nom genèric de la ‘casa’ en amazic, però és justament en un parlar de les Altes Estepes de Bizacena, almenys al de Sened, on té aquest

²⁷³⁸ Vegeu *infra*, § IX.2.2.1.

²⁷³⁹ A part que no és clar que aquests siguin els continuadors dels topònims antics assenyalats, les pèssimes “notacions” de topònims durant l’època colonial, no ens asseguren una correcta transcripció fonològica.

²⁷⁴⁰ Vegeu-ne la localització al mapa n° 4.

²⁷⁴¹ Cf. PROVOTELLE DE GAFSA 1911, p. 122, s.u. *maison*. Cf. *infra*, § 18.

²⁷⁴² Notat *ibidem* com a *dzaqqa*.

²⁷⁴³ DALLET 1982, p. 952, *sub radice* √zyw.

²⁷⁴⁴ LANFRY 1973, p. 428, n° 1821 *sub radice* √zy.

²⁷⁴⁵ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 914-915.

²⁷⁴⁶ VYCICHL 2005, p. 36.

sentit. Tenint en compte, però, que als altres dialectes on es conserva el mot té els significats de 'casa d'obra', 'mur' i 'magatzem', és lícit demanar-se si el significat antic no seria més aviat el de 'casa de construcció sòlida'²⁷⁴⁷. El topònim filtrat per l'àrab magribí *Zaghouan* [zə'ɣwɛ:n]? és més probable que reflecteixi un plural extern amazic (cf. Ghadames *təzəywan* < *-zīqwān) que no pas que sigui la romanalla de *Ziquensis*, tal com suposen Pellegrin²⁷⁴⁸ i Vycichl²⁷⁴⁹.

5. Al cor de la Bizacena, a la Dorsal, hi ha els topònims *Sufes* (actual *Sbiba*) i *Sufetula* (actual *Sbeïtla*), noms d'antigues ciutats romanes de la Dorsal amb recursos aquífers relativament rics. En la toponímia moderna trobem també *Oued Souf*, *Oued Souf-Lat*, *Aïoun Sbiba*, *Souf-el-Tell*, *Acif-Boulma*, *Suf n-tittawin*, *Souf-Adaï*, *Bir-es-Sof*, etc.²⁷⁵⁰, on identifiquem la designació genèrica amaziga del 'riu' així com de la 'vall per on s'escola el riu', amb una vocalització làbil *a_i* (*asif*) / *a_u* (*asuf*). Es dona el cas que al parlar de Sened, a les Altes Estepes del sud de Bizacena, 'riu' es diu *suf* (sense la vocal d'estat, com passa sovint en els dialectes zenates), i *asuf* a Matmata²⁷⁵¹. En tuareg mateix, on *asuf* com a designació del 'riu' ha quedat desueta, roman encara a la toponímia, com és el cas de la forma femenina *təsuf*, nom d'una vall situada pels volts del massís de l'*Ayər*²⁷⁵². El fet que la vocal del prefix d'estat es mostri constant, juntament amb el biconsonantisme que l'arrel presenta actualment, suggereix la pèrdua d'una consonant radical, presumiblement la primera. Els topònims antics no ens subvenen en la identificació d'aquesta radical, que podria haver estat una oclusiva glotal sorda /ʔ/. En qualsevol cas, la reconstrucció protoamaziga no permet anar més enllà de **sūf* / **sīf* com a formes masculines i **sūfāt* / **sīfāt* com a formes femenines. El nom de *Sufetula* és un diminutiu llatí en *-ula* de *Sufes*, que en llatí sembla haver estat tractat com un tema en dental (*Sufes*, genitiu **Sufetis*), ço que escauria com a adaptació d'un femení (amb valor diminutiu) paleoamazic **sūfāt*. Però aquesta no és l'única anàlisi possible; tenint en compte el testimoniatge d'una forma obliqua plural *Sufibus*²⁷⁵³, es pot analitzar *Sufes* com un nominatiu plural, que remetria al masculí paleoamazic **sūf*.

²⁷⁴⁷ Sobre la possible restitució paleoamaziga d'aquest lexema, vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **zīkk^wā*.

²⁷⁴⁸ PELLEGRIN 1949, p. 101.

²⁷⁴⁹ VYCICHL 2005, p. 36.

²⁷⁵⁰ Vegeu PELLEGRIN 1949, p. 68.

²⁷⁵¹ Cf. PROVOTELLE DE GAFSA 1911, p. 7.

²⁷⁵² PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 704, *sub radice* √*sf*.

²⁷⁵³ Cf. PELLEGRIN 1949, p. 68.

13. Amaziguismes lèxics a les fonts llatines i gregues de Zeugitana i Bizacena

No es pot dir que el lèxic d'origen africà que ocorre a les fonts llatines antigues referides principalment a l'Àfrica Proconsular hagi estat objecte d'un estudi veritablement etimològic des del punt de vista de l'amazic. No obstant això, han estat diversos els autors que s'han dedicat a espigolar, çà i lla, mots africans no pònics en fonts llatines (i també gregues). El recull més important és la llista de quinze mots — molt heterogènia, comprèn mots ocorreguts en fonts gregues i en fonts llatines indistintament— de S. Gsell²⁷⁵⁴, que ha estat represa, pràcticament tal qual, pels autors posteriors, com és el cas de Nencioni²⁷⁵⁵, i fins a autors recents²⁷⁵⁶. Schuchardt, pioner en l'estudi dels llatinismes de l'amazic²⁷⁵⁷, ha estudiat també alguns possibles amaziguismes del llatí²⁷⁵⁸. En l'estudi que oferim a continuació reprenem i analitzem des del punt de vista de la lingüística històrica amaziga els mots apuntats pels autors precedents i, ahora, aportem els que hem arreplegat en la nostra recerca directa sobre les fonts, limitant-nos, val a dir, a lèxic atribuïble a Zeugitana i Bizacena, atès que el reportat de Numídia, Tripolitània i les Mauretànies l'estudiem en els capítols respectius.

13.1. *massaris*

La tradició manuscrita de la *Naturalis historia* de Plini el Vell (s. I dC) ens ha llegat, amb diverses variants textuais, un fitònim aparentment africà:

- quae (oenanthe) in Africa fit, ad medicos tantum pertinet uocaturque *massaris*. omnis autem ex alba labrusca praestantior quam e nigra (*Història natural*, 12, 133; corpus, § 15.8) 'L'*oenanthe* que es fa a Àfrica concerneix només els metges i s'anomena *massaris*. En qualsevol cas, de la llambrusca (vinya silvestre) blanca tot és millor que de la negra'.
- *massaris* odoribus tantum gignitur (*Història natural*, 23, 9; corpus, § 15.11) 'La *massaris* es produeix tan sols per als perfums'.

²⁷⁵⁴ GSELL 1918-1928, vol. 1, pp. 312-313.

²⁷⁵⁵ NENCIONI 1939.

²⁷⁵⁶ Com ara HADDADOU 2000, pp. 210-211.

²⁷⁵⁷ SCHUCHARDT 1918.

²⁷⁵⁸ Bàsicament a SCHUCHARDT 1909, amb algun cas espars també a *idem* 1918.

L'editor remarca que la forma *massaris* no és segura, atès que hi ha variants manuscrites *masyaris*, *masuaris*, *masyris*, *massiris* i *massatis*, cap de les quals està testimoniada en grec²⁷⁵⁹. L'*oenanthe* (transcripció del grec οὐνάθη 'flor de vinya, *uitis siluestris*') designa a Plini la inflorescència de la vinya silvestre emprada en perfumeria²⁷⁶⁰. El mot *massaris*, que només apareix en aquests passatges de Plini, és inclòs als diccionaris etimològics d'Ernout i Meillet, que assenyalen que es tracta d'un "mot étranger, sans doute africain"²⁷⁶¹, i de Walde i Hofmann, que, semblantment, reporten "afrik(anisches) Wort nach Plin(ius)"²⁷⁶².

Dues espècies de *oenanthe* han estat observades pel botanista L. Trabut a l'Àfrica del Nord, que reporta *maqchefel* [sic] com a designació amaziga de l'*oenanthe anomala*, mentre que de l'*oenanthe fistulosa* no reporta cap designació, ni amaziga ni àrab²⁷⁶³. Entre les designacions amazigues de ceps de vinya de raïm negre, Trabut reporta *timeceriine* [sic], que podem transcriure fonològicament com *tim(ə)sriyin*, que remetria a una arrel \sqrt{msr} com la que del mot que sembla aportar Plini. Morfològicament, no hi ha dificultat per a analitzar *timsriyin* com un plural d'un nom femení singular *tamsrit*. Segons el primer dels passatges plinians citats (corpus, § 15.8), sembla que *massaris* designa un tipus de *labrusca* (llambrusca o vinya silvestre), més aviat que la flor de vinya, que és el significat que té, pròpiament, el mot grec οὐνάθη (de οἶνος 'vi' i ἄνθη 'floració'), car aclareix que és de la *labrusca alba*, i no de la *labrusca nigra*, que se'n pot treure profit (per als perfums, segons el segon passatge, corpus, § 15.11). Si admetem, d'acord amb aquest raonament, que *massaris* és el nom africà d'una vinya silvestre, aleshores la identificació amb la designació amaziga *timsriyin* sembla més propera, amb l'escrúpol semàntic que, pel que sembla, *massaris* era la vinya de raïm blanc, mentre que *timsriyin* ha estat recollida per Trabut com a designació de la vinya de raïm negre; no és, però, un obstacle major si tenim en compte que no és clar que *massaris* designi únicament la 'vinya silvestre de raïm blanc' (podria designar, genèricament, la 'vinya silvestre'). En tal cas, *massaris* podria reflectir la forma antiga del modern *tamsrit*, que es podria restituir en paleoamazic com **mās(s)ārīt*, mentre que la reconstrucció protoamaziga emmenaria a **tā-mās(s)ārīt*. La variant de la tradició pliniana *masyaris*, com a *lectio difficilior*, és digna de consideració, i apuntaria una forma paleoamaziga **māsyārīt* igualment plausible.

²⁷⁵⁹ ERNOUT 1949, p. 105, § 133.

²⁷⁶⁰ ANDRÉ 1985, p. 176, s.u.

²⁷⁶¹ ERNOUT & MEILLET 1959, p. 389, s.u.

²⁷⁶² WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 2, p. 47, s.u.

²⁷⁶³ TRABUT 1935, p. 175.

13.2. damma

D'ençà de Virgili, i posteriorment també a Horaci, Plini el Vell i en altres autors, apareix en llatí el mot *damma* (*dāma*), que designa un tipus de cèrvid semblant a l'antílop i que ha perviscut en romànic amb el sentit de 'daina', per bé que únicament en francès com a forma hereditària.

(1) Història de la recerca:

Llatinistes i romanistes estan d'acord que en llatí no és mot hereditari, si bé no hi ha acord sobre la llengua de procedència del mot. El primer a suggerir un origen "líbic" fou Schuchardt²⁷⁶⁴, posteriorment reprès per Nencioni²⁷⁶⁵ i també, generalment, pels romanistes, com ara Meyer-Lübke²⁷⁶⁶ i Coromines, que va apuntar a la pista líbica com la més probable, atès el testimoniatge de *adamu* 'gasela africana' ja a Plini el Vell, així com l'amazic contemporani *admu*; no obstant això, l'autor no descartava que el llatí l'hagués manllevat d'alguna altra llengua indoeuropea (alguna llengua cèltica o l'albanès)²⁷⁶⁷. Els llatinistes s'han mostrat, generalment, més aviat proclius a una pista indoeuropea. Ernout i Meillet pensen en un manlleu cèltic (en gaèlic irlandès *dam allaid* significa 'cérvol', però *dam* sol vol dir 'bou')²⁷⁶⁸. És el diccionari de Walde i Hofmann el que reporta més formes afins d'altres llengües (cèltiques, albanès i també de l'amazic).

(2) Ocurrencia de *dammae* a les fonts llatines:

En llatí, el mot apareix primerament a les *Èglogues* de Virgili²⁷⁶⁹. Segons Plini el Vell²⁷⁷⁰, les *dammae*, que tenen Àfrica com a hàbitat,

²⁷⁶⁴ SCHUCHARDT 1918, pp. 77-78.

²⁷⁶⁵ NENCIONI 1939, pp. 24-25.

²⁷⁶⁶ MEYER-LÜBKE 1935, p. 230, n° 2466. Notem, de passada, la inexistència en amazic d'un tal *adum* "Gazelle", que no deu ser sinó un error de còpia de l'*admu* que reporta SCHUCHARDT (1918, p. 79).

²⁷⁶⁷ COROMINES 1980-2001, vol. 3, pp. 11-12, s.u. *daina*.

²⁷⁶⁸ ERNOU & MEILLET 1959, p. 163, s.u.

²⁷⁶⁹ "*iungentur iam grypes equis, aeuoque sequenti / cum canibus timidi uenient ad pocula dammae*" (*Ecloga* 8, vv. 27-28; ed. MYNORS 1969, p. 20) 'als cavalls s'uniran els grius, i a continuació vindran les daines porugues a abeurar-se amb els gossos'.

²⁷⁷⁰ "*caprae tamen in plurimas similitudines transfigurantur. sunt caprae, sunt rupicaprae, sunt ibices pernicitatis mirandae, quamquam onerato capite uastis cornibus gladiatorum ceu uaginis. in haec se librat, ut tormento aliquo rotatus, in petras potissimum, e monte aliquo in alium transilire quaerens, atque recussu pernicious quo libuit exultat. sunt et oryges, soli quibusdam dicti contrario pilo uestiri et ad caput verso. sunt et dammae et pygargi et strepsicerotes multaue alia haut dissimilia. sed illa Alpes, haec transmarini situs mittunt*" (*Naturalis historia* 8, 214). '...també hi ha les *dammae*, els pigargs, els antílops i molts

tenen les banyes corbades cap endavant²⁷⁷¹. Reapareixen les *dammae* a la *Cynegetica* (51) del poeta Nemesià de Cartago (fi s. III dC). Segons el també poeta Draconci de Cartago (s. V dC), que les situa a Àfrica, les *dammae* tenen les banyes cap amunt²⁷⁷². Notem que el diminutiu *damula* (també en masculí *damulus*) apareix primerament, tal com assenyalen Walde i Hofmann²⁷⁷³, en Apuleu de Madaure, un autor nascut al cor de Numídia²⁷⁷⁴. L'ús diminutiu d'Apuleu (*pauens damula* 'daineta poruga') és afectiu i ens sembla propi d'algú que coneix personalment tant el mot com l'animal.

(3) Les dades amazigues:

Tots els llatínistes i romanistes reprenen les dades amazigues de l'erudita —i admirable, per al seu temps— nota de Schuchardt. El desenvolupament que ha experimentat en l'últim segle la lexicografia i la diacronia amazigues prou mereix que actualitzem les dades amazigues, a fi de validar o rebutjar amb més elements de judici l'ètim amazic.

En amazic, el nom més estès de la 'gasela' presenta les següents correspondències: taixelhit *admu* "grande gazelle du Sahara; variété de gazelle", zenaga *dami* "gazelle", xaudi *admu* "gazelle", tuareg de l'Ahaggar *edāmi* "gazelle de grande espèce", tuareg de Níger *edāmi* "gazelle rurifrons (de grande espèce)", plural *idāman*²⁷⁷⁵; tuareg de l'*Adyay an Fuyas* (nord de Mali) *edām* "gazelle de grande espèce" (femení *tedāmit*)²⁷⁷⁶. En protoamazic podem reconstruir el mot com a **(ā)dāmū/*(ā)dāmī*, amb una vocalització alternant *__ā_ū/_ā_ī*, com en molts altres noms amazics. Notem que *__ū_* i *__ī_* poden ser també el resultat dels diftongs *-aw* i *-ay*, respectivament. En paleoamazic podem restituir les formes **dāmū* (o **dāmī*) per al masculí i **dāmūt* (o **dāmīt*) per al femení. El masculí **dāmū* va poder ser l'ètim del llatí *dam(m)us*²⁷⁷⁷, amb adaptació morfològica a la segona declinació, mentre

altres cèrvids no dissemblants. Però mentre que aquells tenen l'hàbitat als Alps, aquests el tenen dellà la Mediterrània'.

²⁷⁷¹ A partir d'aquest detall, el zoòleg Georges Cuvier identificà les *dammae* amb els antílops nanguer (o mohor) que hi ha al Marroc i al Sàhara. Cf. GSELL 1918-1928, vol. 1, p. 121.

²⁷⁷² Cf. GSELL 1918-1928, vol. 1, p. 121.

²⁷⁷³ WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 1, p. 321, s.u.

²⁷⁷⁴ "neque ulla caprea neque pauens damula, neque prae caeteris feris mitior cerua, sed aper immanis atque inusitatus surgit" (*Aureus asinus*, 8, 4). Hi ha la variant textual *dammula*.

²⁷⁷⁵ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 102, *sub radice* √dm.

²⁷⁷⁶ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, pp. 338-339, *sub radice* √dm 6.

²⁷⁷⁷ La forma llatina més usual és *damma*, amb ús epicè, com s'observa ja en concordança virgílica *timidi dammae*. Tanmateix, el masculí analògic *dammus/damus* (i fins el diminutiu *dam(m)ulus*) està testimoniats en diverses glosses llatines. Cf. WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 1, pp. 321-322, s.u.

que la forma usual en llatí, el femení *dam(m)a*, és una refecció analògica a la primera declinació, la més normal en els noms femenins. Resta per resoldre la vacil·lació en la geminació *damma /dāma* que el mot presenta en llatí, i que no pot ser tractada com una mera qüestió gràfica, atès que les pervivències romàniques parteixen, en el femení, de la forma geminada *damma*²⁷⁷⁸, mentre que, en el masculí, semblen partir més aviat de la forma simple *damus*²⁷⁷⁹.

En amazic, hi ha altres designacions de la ‘gasela’, com ara el cabilenc *izrzr*, que també vol dir ‘cérvol’²⁷⁸⁰, en tamaziyt *tamlalt*, en taixelhit *aznk^wd*²⁷⁸¹ (que es correspon al tuareg *ahənkod* i al parlar de Ghadames *azenkaḍ*)²⁷⁸², però, sens dubte, *admu* és la més estesa, i es troba en dialectes tan allunyats com el taixelhit (sud del Marroc), el xauia (Aurès nùmidia), el tuareg i el zenaga (sud de Mauritània, a la vora del riu Senegal). La distribució dialectal del mot en amazic, doncs, convida a pensar que es tracta d’un mot genuí, d’origen protoamazic²⁷⁸³. Si la identitat entre les formes contemporànies que hem reportat i el mot *dam(m)a* de les fonts llatines antigues és correcta, indentitat que no és enterament segura, aleshores hem de pensar que en llatí el mot és d’origen amazic, no cèltic o de cap altre origen.

(4) Discussió semàntica:

Walde i Hofmann creuen inversemblant que en llatí sigui un manlleu líbic perquè el significat primerenc seria el de ‘cabirol femella’ (“Rehgeiß”), que consideren un animal europeu²⁷⁸⁴. Ara bé, ja Heròdot (7, 69) cita, entre els animals salvatges del país dels libis nòmades, una espècie que ell anomena *δορκάς*, és a dir ‘cabirol’²⁷⁸⁵. Encara que els zoòlegs acorden que la daina no és un animal africà²⁷⁸⁶, el cas és que de daines n’hi ha a la regió de la *Calle*, entre Algèria i Tunísia²⁷⁸⁷ i la veritat és que l’anomenat “cérvol de Barbaria” (*ceruus elaphus barbarus*)

²⁷⁷⁸ Cf. MEYER-LÜBKE 1935, p. 230, n° 2466.

²⁷⁷⁹ *Ibidem*. És el cas del francès antic *dain* (avui *daim*), d’on prové el català i l’italià *daina*. Vegeu COROMINES 1980-2001, vol. 3, pp. 11-12, s.u. *daina*.

²⁷⁸⁰ Vegeu CAMPS 1993d, p. 1851.

²⁷⁸¹ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 101, n° 706 i DESTAING 1920, p. 140 s.u. *gazelle*.

²⁷⁸² LANFRY 1973, p. 428, n° 1819.

²⁷⁸³ Molt més problemàtics són els enllaços afroasiàtics reportats per OREL & STOLBOVA 1995, n° 641 i 742, amb “correspondències” accàdies, txàdiques i cuixitiques molt allunyades semànticament (noms de ‘mules’, ‘cavalls’, ‘zebres’).

²⁷⁸⁴ WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 1, pp. 321-322, s.u.

²⁷⁸⁵ Cf. CAMPS & CAMPS-FABRER 1998, p. 3001. En grec, *δορκάς* designa bàsicament el ‘cabirol’ (*ceruus capreolus*), però també altres cèrvids, com ara la ‘gasela’ (*gazella dorcas*). Vegeu CHANTRAINE 1968-1980, p. 293, s.u.

²⁷⁸⁶ Vegeu CAMPS 1993, p. 1851.

²⁷⁸⁷ GSELL 1918-1928, vol. 1, p. 118 i n. 9.

és molt semblant a la daina, fins al punt que en les pintures rupestres nord-africanes hi ha qui els confon²⁷⁸⁸.

(5) Conclusió:

Els indicis filològics apunten dedicidament a l'Àfrica del Nord: la procedència africana d'Apuleu, Nemesià i Draconci i la referència explícita de Plini. La font primera, Virgili, no permet inferir l'origen del mot, però és sabut que al poeta li abellia d'evocar animals —i fins animals fabulosos, com els *grypes* del mateix passatge citat— i altres elements exòtics a les *Èglogues*. Sense anar gaire lluny, a l'*Ègloga* vuitena, uns quants versos més avall de les *dammae* són esmentats els *extremi Garamantes* (8, 45). Per tant, perquè l'ètim amazic del mot llatí (i també romànic) sigui del tot convincent resta justificar la identitat entre la forma antiga documentada en fonts llatines i les formes que testimonien els dialectes amazics contemporanis. Formalment, l'etimologia amaziga és ben defensable. Semànticament, fa una certa dificultat el fet que el significat primerenc de *damma* 'cabirol femella' difereixi una mica de la pervivència romànica *daim* 'daina' (en francès), animal, d'altra banda, poc comú al nord d'Àfrica, mentre que als dialectes amazics contemporanis, *admu* designa la 'gasela'. Malgrat aquestes divergències semàntiques —que podrien raonar millor especialistes en paleozoologia—, es tracta al cap i a la fi d'antílops no gaire dissemblants els uns dels altres²⁷⁸⁹.

13.3. *addax, -acis*

Sembla designar una mena d'antílop o gasela de llargues banyes un mot *addax* reportat per Plini el Vell²⁷⁹⁰. Al s. IV dC, Aureli Símmac, que va exercir el càrrec de procònsol d'Àfrica en 373, va anar a caçar *addaces* per als espectacles²⁷⁹¹. Els llatinistes s'acontenten de tractar-lo simplement com a mot africà²⁷⁹². No està clar de quina mena d'antílop es tracta. Els zoòlegs moderns, òbviament inspirats en el mot que

²⁷⁸⁸ Vegeu CAMPS 1993d, p. 1851. Les daines solen ser més petites que els cérvols i els isards, amb els quals tenen en comú, a més a més, l'hàbitat muntanyenc. Vegeu també COROMINES 1980-2001, vol. 3, pp. 11, s.u. *daina*.

²⁷⁸⁹ Hom pot acudir en primera instància a TRÉCOLLE 1989, que proporciona imatges i informacions bàsiques sobre els diferents tipus d'antílops amb presència a Tamazga, com ara l'òrix, l'*addax* i diferents menes de gaseles.

²⁷⁹⁰ "*erecta autem rugarumque ambitu contorta et in leue fastigium exacuta, ut lyras decerent, strepsiceroti, quem addacem Africa appellat*" (*Naturalis historia* 11, 124) 'El *strepsicerotus* (mena d'antílop), que a Àfrica s'anomena *addax*, té les (banyes) dreçades, al voltant de les quals giren uns canalets rugosos i acabats en una petita punta, que escaurien per a fer lires'.

²⁷⁹¹ *Epistula* 9, 144 (PL 18).

²⁷⁹² "sorte de gazelle. Mot africain" (ERNOUT & MEILLET 1959, p. 9, s.u.); "gehörntes (gazellenartige) Tier Afrikas. Afrikanisches Wort" (WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 1, p. 12, s.u.).

reporta el naturalista Plini, anomenen *addax* un antílop de la subfamília de les *hippotraginae*²⁷⁹³. Si el mot és amazic, no sabríem adduir-ne cap continuador en els dialectes contemporanis. En tuareg, l'antílop *addax* (*addax nasomaculatus*) es diu *aməllal* (pròpiament 'el blanc')²⁷⁹⁴, l'antílop mohor es diu *enir* (en taixelhit *anir* i en zenaga *anəʔri* o *änaʔr*, femení *tnaʔriʔd*)²⁷⁹⁵, l'antílop òrix (o *damaliscus korrigum*) es diu *edəri* (plural *idəran*)²⁷⁹⁶; al parlar de Ghadames, l'antílop es diu *abariḍ*, plural *boraḍ*²⁷⁹⁷. Malgrat la manca de cap connexió defensable, mantenim el nom com a possible amaziguisme²⁷⁹⁸.

13.4. *tamarix*, *-īcis*

D'ençà del s. I dC està documentat a bastament en llatí un mot *tamarīx*, *-īcis* 'tamariu', amb les variants *tamarīca*, *tamarīcē*, *tamarīcium*, *tamariscus*, etc.²⁷⁹⁹ És molt versemblant que el nom grec del tamariu, *μυρίκη*²⁸⁰⁰, tingui també el mateix origen. El nom llatí del 'tamariu' va ser considerat d'origen "líbic" per Schuchardt ja en 1909²⁸⁰¹, i d'aleshores ençà, llatinistes i romanistes s'han adherit majoritàriament a l'etimologia de Schuchardt: Walde i Hofmann²⁸⁰², Wagner²⁸⁰³, André²⁸⁰⁴, etc.²⁸⁰⁵ En romànic, el mot ha tingut una pervivència vigorosa²⁸⁰⁶.

²⁷⁹³ Vegeu LHOTÉ 1985, pp. 117-119, que descriu aquest animal i la representació que en fan les poblacions amazigues saharianes.

²⁷⁹⁴ CORTADE & MAMMERI 1985, p. 26, s.u. *antilope*; PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 539, *sub radice* √*ml*.

²⁷⁹⁵ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 101, n° 707, DESTAING 1920, p. 17 s.u. *antilope*, NICOLAS 1953, p. 149 i TAINE-CHEIKH 2008, p. 380.

²⁷⁹⁶ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 112, *sub radice* √*dr*.

²⁷⁹⁷ LANFRY 1973, p. 28, n° 113.

²⁷⁹⁸ NENCIONI (1939, p. 25) ho vincula —ben a la lleugera, val a dir— amb el nom de la gasela: "non si può quindi troppe esitare a ricongiungere *addax* al berbero *admu*". Però *admu* es deixa connectar millor amb *damma*. Més estirat pels cabells encara és postular un "sufix" *-ak*, *-ek*, *-ik* d'origen preindoeuropeu comú al líbic, al basc i al substrat del sard (*idem*, p. 26).

²⁷⁹⁹ Vegeu ANDRÉ 1985, p. 255, s.u. *tamarix*.

²⁸⁰⁰ Documentat ja a la *Ilíada* i en autors jònics i àtics. Vegeu CHANTRAINE 1968-1980, p. 722, s.u. Plini el va adaptar al llatí com a *myrice* i Virgili i Ovidi com a *myrica*. ANDRÉ (1985, p. 167, s.u.) considera el mot grec d'origen africà.

²⁸⁰¹ SCHUCHARDT 1909, p. 351.

²⁸⁰² WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 2, p. 646, s.u.

²⁸⁰³ WAGNER (M.L.) 1936, p. 21.

²⁸⁰⁴ ANDRÉ 1985, p. 255, s.u. *tamarix*.

²⁸⁰⁵ Estranyament, el mot falta a ERNOUT & MEILLET 1959.

²⁸⁰⁶ Cf. MEYER-LÜBKE 1935, p. 706, n° 8548. En català, el mot coneix dues variants, *tamariu* i *tamarit*. Vegeu COROMINES 1980-2001, vol. 8, pp. 248-249, s.u.

L'ètim proposat per Schuchardt, *tabărăkkat* (n'actualitzem la notació) '*tamarix articulata*' a l'Ahaggar²⁸⁰⁷ o '*tamarix aphylla*' a Níger²⁸⁰⁸ és problemàtic, per tal com el canvi *b > m* resta sense justificació²⁸⁰⁹. L'etimologia, una mica forçada, estava suggestionada sens dubte per la presència de "l'article fossilitzat" femení *ta-*. Ara bé, ni tots els mots llatins que comencen per *ta-* han de ser d'origen líbic ni hem d'esperar necessàriament que tots els noms femenins paleoamazics comencin per *ta-*, com tindrem ocasió de discutir en un altre apartat²⁸¹⁰. De tota manera, atès que els indicis externs apunten al nord d'Àfrica com a origen del nom del tamarí en llatí i en grec, valdrà la pena cercar alguna alternativa amaziga més ferma. El nom més estès en amazic del tamarí és *tamammayt / tamammašt* "tamarix", documentades primerament en amazic a la *Umdat at-tabīb* (ss. XI-XII)²⁸¹¹. Al lèxic taixelhit d'al-Hīlālī del s. XVII trobem documentades les formes *tammašt* '*tamarix articulata*' i *tammayt* '*tamarix gallica*'²⁸¹². A més del taixelhit, ho trobem en tamaziyt *tamimayt* "tamaris (de rivièra)"²⁸¹³, *amay* "tamarix" a calcs Ntifa²⁸¹⁴, en cabilenc *aməmmay* "tamaris" (femení *taməmmayt*)²⁸¹⁵, en rifeny *taməmmayt* "tamarindo"²⁸¹⁶, a Wargla *tammayt* "arbrisseau du désert, tamaris, *tamarix articulata*"²⁸¹⁷. Pensem que *tammašt / tammayt* no són més que variants fòniques. Històricament, és possible l'evolució *-ayt > -ašt*, documentada en taixelhit medieval²⁸¹⁸. Alguns dialectes

²⁸⁰⁷ Sobre aquest mot tuareg, vegeu CORTADE & MAMMERI 1985, p. 504, s.u. *tamarix* i NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, p. 110, *sub radice* √brk 3.

²⁸⁰⁸ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 44, *sub radice* √brk.

²⁸⁰⁹ També existeix un masculí *abărăkkan* '*tamarix aphylla*', segons reporten PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, *loc. cit.* Probablement, aquest mot, que és únicament tuareg, pertanyi a l'arrel 'ésser prim' (el verb és *bărăkkat*), per la forma prima i llarga del tamarí.

²⁸¹⁰ Vegeu *infra*, § IX.4.3.4.

²⁸¹¹ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 440, n° 206 i 207.

²⁸¹² Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 82, n° 443 i 444 i p. 85, n° 489. Vegeu també i DESTAING 1920, p. 272 s.u. *tamarin*. Destaing nota que es tracta d'un nom amb vocal constant.

²⁸¹³ TAÏFI 1991, p. 446, *sub radice* √my. Taïfi nota que el mot fa l'estat d'annexió *tm-*.

²⁸¹⁴ LAOUST 1920, p. 484. NENCIONI (1939, p. 27) ja va pensar de lligar aquesta forma estudiada per Laoust amb la tuareg *tabarkat* adduïda per Schuchardt.

²⁸¹⁵ DALLET 1982, p. 528, *sub radice* √my.

²⁸¹⁶ IBÁÑEZ 1944, p. 398, s.u. *tamarindo*. L'autor transcriu *zamemmaixz*. La pronúncia del mot en rifeny és [θəməm:ɛçθ].

²⁸¹⁷ DELHEURE 1987, p. 202, *sub radice* √my. També s'hi usa *tarəsmunt* "(pl. *tirəsmunin*) "arbuste saharien genre tamaris ou genévrier" (*Idem*, p. 278, *sub radice* √rsmn).

²⁸¹⁸ Això podria explicar les dues formes testimoniades en taixelhit. Cf. KOSSMANN 1999, p. 220. La forma rifenya, *taməmmayt* [θəməm:ɛçθ] pot obeir a una llei fonètica anàloga però segurament independent del rifeny, segons la qual la semiconsonant *y* ensordeix davant de *t* final, com ara en els casos de *taynjayt* [θəyənɛçθ] 'cullera', *taqləyāt* [θəqər'ɛçθ] 'de Kelaia', etc.

amazics (és el cas del cabilenc, del rifeny i del tamaziyt) han augmentat l'arrel mitjançant la prefixació de *m-*, que ve a afegir-se a l'arrel reduïda $\sqrt{my} < \sqrt{mk} \text{ o } \sqrt{mc}$ que hauria perdut, en algun moment de la història, una radical. Que aquesta radical fos *-r-*, donant lloc, doncs, a una arrel \sqrt{mrk} o \sqrt{mrc} explicaria molt bé l'etimologia del llatí *tamaric-*, partint de $*(tā-)marīct$ ²⁸¹⁹, que després, amb pèrdua de *-r-*, passaria a $*(tā-)mayct$, d'on, amb reduplicació de la primera radical per compensar la pèrdua de la segona radical i amb afebliment de l'oclusiva palatal *-c-* en *-y*²⁸²⁰, tindriem *tammayt* i altres formes actuals. El fet que en el grec $\mu\upsilon\rho\acute{\iota}\kappa\eta$ manqui el morfema *ta-* és indicatiu que a l'antiguitat aquest morfema, bé que ja existent, no estava encara aglutinat al tema nominal, i així, mentre que en llatí el mot es va manllevar amb el morfema aglutinat, en grec es va manllevar el tema nominal pur. D'altra banda, la terminació grega en *-η*, característica dels noms femenins, en lloc de la terminació amaziga en *-t* apunta a una adaptació morfològica més gran que en llatí, on el gènere femení del nom no apareix caracteritzat formalment. Algunes baules d'aquesta etimologia, però, resten incertes, principalment la pèrdua de *-r-*, per la qual cosa hem de deixar oberta la proposta assenyalada. És difícil rebutjar l'origen amazic de la designació llatina *tamarīx*; en canvi, no tenim cap garantia que el grec $\mu\upsilon\rho\acute{\iota}\kappa\eta$ sigui també d'origen amazic. És ben possible que el nom d'aquest arbre sigui "mediterrani" —no en el sentit genealògic clàssic sinó de difusió a través d'alguna llengua del nostre ecosistema lingüístic— i que hagi pervingut independent al grec i a l'amazic, ço que explicaria la particular vocalització del nom grec.

13.5. *cerrus*, *-ī* (fem.)

Es tracta d'un mot poc freqüent en les fonts llatines —Vitruvi (2,9,9), Columel·la (7,9,6), Plini el Vell (16,17; 20,218; 24,13)—, que els llatinistes tracten com a estranger²⁸²¹ i que designa el *quercus cerris*²⁸²². Schuchardt²⁸²³ va posar en paral·lel aquest mot amb l'amazic *akərruš*

²⁸¹⁹ Una vocalització *a__ī* és més probable, en un nom singular, que *u__ī*, que és la sembla assenyalar el grec $\mu\upsilon\rho\acute{\iota}\kappa\eta$. És possible que, en grec, la *m-* hagi transferit a la vocal contigua el seu caràcter labial. Però, al cap i a la fi, una vocalització alternant *u__ī* també seria possible.

²⁸²⁰ Aquesta llei ha estat descrita per KOSSMANN 1999, pp. 186-205. Cf. el nom del 'poll' (insecte) a Wargla, en plural *tīlšīn*, que suposa partir d'un singular $\sqrt{tillayt} < \sqrt{tillakt} < \sqrt{tillact}$ (*idem*, p. 207). Notem que amb /c/ notem una oclusiva palatal sorda (vegeu *infra*, § IX.2.8.4.1), i no [j], que és el valor de <c> és la notació estàndard amaziga de base llatina = <C> en *tifīnay*.

²⁸²¹ Només en els *addenda et corrigenda* de l'edició de 1959 hi ha una tímida al·lusió "cf. berb. *kerruš*" (ERNOUT & MEILLET 1959, p. 188, addició a la pàgina 116). Vegeu també WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 1, p. 207, s.u.

²⁸²² ANDRÉ 1985, p. 58, s.u.

²⁸²³ SCHUCHARDT 1918, pp. 18-19.

“chêne-liège”²⁸²⁴, d'on ha passat a l'àrab magribí *qərruš*²⁸²⁵. Tal com va notar el mateix Schuchardt, la base *karr-* per a designar alzines petites és mot preromà en diverses llengües de la Romània²⁸²⁶, com ara en català i castellà *carrasca*, portuguès *carrasco*, calabrés *carriglu*, etc. Vycichl considera que en amazic el mot és d'origen llatí²⁸²⁷, la qual cosa és fonèticament inversemblant, per tal com, en els manlleus antics, el timbre -s del nominatiu llatí es manté idèntic en amazic (cf. *pullus* > *afullus*, *asinus* > *asnus*, *angelus* > *angəlus*)²⁸²⁸, mentre que en els manlleus tardans, presos de l'acusatiu, manca qualsevol petja de la -s (cf. *ulmus* > *ulmu*, *furnus* > *afarnu*, *iunius* > *yunyu*). Per tant, és difícil admetre que -š pugui ser l'adaptació amaziga de -s llatina. D'altra banda, tampoc creiem que aquest mot, no indoeuropeu, en llatí sigui d'origen amazic, pel fet que /š/ no és un fonema protoamazic, sinó que sol ser l'evolució d'alguna altra consonant —depèn dels dialectes i de la cronologia—. Per tant, atès que formalment no és satisfactori que en llatí sigui un amaziguisme ni que en amazic sigui un llatinisme, podem pensar que es tracta d'un mot preindoeuropeu comú a ambdues ribes de la Mediterrània que el llatí hauria pres no de l'amazic sinó d'alguna llengua de substrat, directament o a través d'alguna altra llengua (indoeuropea o no). En el lèxic botànic hi ha diversos exemples de mots que es retroben deçà i dellà de Mediterrània sense que se'n pugui determinar la llengua manllevadora i la llengua d'origen.

13.6. *lalīsiō, -ōnis*

Plini el Vell diu que *lalisio* és el nom africà del pollí de l'ase silvestre:

- generator onagro et asina genitus omnes antecellit. onagri in Phrygia et Lycaonia praecipui. pullis eorum ceu praestantibus sapore Africa gloriatur, quos *lalisiones* appellat (*Història natural*, 8, 174; corpus, § 15.12) ‘el semental nascut d'un onagre i una somera és millor que tots els altres. A Frígia i Licaònia [al cor d'Anatòlia] hi ha uns onagres extraordinaris. Dels seus pollins, de gust excel·lent, es vanta Àfrica, que els anomena *lalisiones*'.

²⁸²⁴ TAÏFI 1991, p. 348, *sub radice* √*krš*.

²⁸²⁵ SCHUCHARDT, *loc. cit.*

²⁸²⁶ Documenta àmpliament les dades romàniques COROMINES 1980-2001, vol. 4, pp. 390-395, *s.u. garric*.

²⁸²⁷ VYCICHL 2005, p. 20.

²⁸²⁸ Vegeu *infra*, § IX.8.3.

Els llatinistes, basant-se en Plini, han considerat el mot com a “africà”²⁸²⁹, per bé que cap ètim ha estat proposat²⁸³⁰. Curiosament, el nom amazic de l’aset —el domèstic, no pas el silvestre— és un llatinisme, *asnus* (plural *isnas*)²⁸³¹, mentre que les dues designacions genèriques de l’ase en amazic són *ayyul* (dialectes septentrionals) i *ayzid* (tuareg, Ghadames, Nefussa i Siwa)²⁸³². A part d’aquestes dues designacions genèriques, existeixen nombroses designacions específiques —segons el color, l’edat, l’ús que se’n fa, etc.—. Chafik ha recollit en algun parlar del Marroc *azulil* (plural *izuliln*) “*ḥimār al-waḥš*” (és a dir ‘ase silvestre’)²⁸³³. Si el mot *lalisiones* que ens ha llegat la tradició manuscrita de Plini està relacionat amb el modern *azulil* caldria admetre que hi ha hagut algun error de còpia o de transmissió. Això no és descartable si tenim en compte que hi retrobem les mateixes consonants però amb la seqüència invertida (*l-l-s /z-l-l*); és a dir *lalisiones* en lloc de **saliliones* o **zaliliones*? En efecte, una arrel del tipus \sqrt{lls} o \sqrt{llz} no és gaire normal en amazic, en què si ho trobem és amb arrels reduplicades, com ara la del verb (aorist) *-lal-* ~ (perfectiu) *-lul-* ‘néixer’; en tal cas no seria inconcebible un nom d’un èquid designat per l’edat (cf. *ayyis imk iluln* ‘pollí, lit. cavall nascut de fa poc’ al lèxic d’al-Hīlālī²⁸³⁴); no deu pertànyer a la mateixa família lèxica *ilili* “jeune agneau à la naissance”²⁸³⁵. Sembla, doncs, que una base lèxica *lal-* pot haver existit en paleoamazic per a designar la cria d’un animal, en aquest cas el pollí de l’onagre; però no sabríem aduir cap continuador en els dialectes amazics contemporanis. Que a Zeugitana o Bizacena hagués existit una designació de l’aset silvestre perduda totalment en els dialectes amazics moderns és una possibilitat força raonable; i, en qualsevol cas, el riquíssim vocabulari amazic d’èquids està deficientment estudiat²⁸³⁶. Finalment, no podem excloure que *lalisiones* sigui una forma errònia o corrupta.

²⁸²⁹ Cf. GSELL 1918-1928, vol. 1, p. 313, n. 4, ERNOUT & MEILLET 1959, p. 338, s.u.

²⁸³⁰ NENCIONI (1939, p. 34, n. 2) nota que “è questo un caso in cui, mancando ogni altro indizio e non essendo stato possibile rintracciare la parola nei linguaggi berberi, conviene attenersi alla fede dell’antico”.

²⁸³¹ Vegeu *infra*, § IX.8.3, s.u. *asīnus*.

²⁸³² CHAKER 1988, pp. 656-657.

²⁸³³ CHAFIK 1993, vol. 1, p. 289, *sub radice* \sqrt{hmr} . És de doldre que en aquest riquíssim diccionari àrab-amazic hi manquin del tot indicacions sobre la localització o la font dels mots.

²⁸³⁴ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 98, n° 664.

²⁸³⁵ TAIFI 1991, p. 364, *sub radice* \sqrt{l} .

²⁸³⁶ Cf. MÚRCIA 2007b.

13.7. *bratus / bratios / βράθυ*

A la *Naturalis historia* de Plini el Vell trobem el mot *bratus* glossat de la següent manera: “*arbor bratus cupresso similis*” (12, 78). Apareix també a Dioscòrides: “βράθυ <ò> ἔνιοι Βορατον καλοῦσι” (1, 76). Existeixen també les variants, en nominatiu, *bratios* (Dioscòrides, 1, 85), *brateus* i *bratea*²⁸³⁷. Els botanistes hi identifiquen la *iuniperus sabina* ‘savina de muntanya’, arbre que creix a Àsia —Plini el presenta com una essència de Pèrsia—. A partir d’aquesta pista oriental de l’arbre, hom ha proposat una etimologia semítica: hebreu *b^eroš*, accadi *buraši*²⁸³⁸. Les formes grecolatines testimoniades, però, semblen apuntar més aviat a una arrel de tipus $\sqrt{brt(y)}$. Tenint en compte que la *iuniperus sabina* és també pròpia de l’Àfrica del nord, hom podria, si més no, indagar la pista amaziga. I, en efecte, a la *Umdat at-tabīb* (ss. XI-XII) apareix com a designació amaziga de la *iuniperus sabina* un mot *artyā / trātyā*²⁸³⁹, que no coneixem dels dialectes amazics contemporanis. Els editors proposen la lliçó **brātyā* en lloc de *trātyā*, que aleshores fóra un error del copista, tot pensant en el grec βράθυ²⁸⁴⁰. Tal correcció és innecessària si, en lloc de l’arrel $\sqrt{brt(y)}$, partim d’una arrel $\sqrt{\beta rt(y)}$, tenint en compte que la **β* protoamaziga es perd a tots els dialectes septentrionals —entre els quals hi ha el que serveix de base al botanista sevillà anònim que dona el mot *artyā / trātyā*—²⁸⁴¹. Es pot postular, doncs, una forma amaziga antiga **βratya*, que passaria a **ā-βratya* > **arātya* > *artya*. Pot haver existit també un doblet femení (amb valor diminutiu) **tā-βratya*, que passaria a **tarātya*, a la qual podria remetre la lliçó *trātyā* testimoniada, tot i que en aquest cas no descartariem un error de lliçó, tenint en compte la seqüència impossible, en amazic, *tra-* (esperariem un resultat **tartya*). Al cap i a la fi, el més probable és que el mot amazic sigui manlleu, en època antiga, d’alguna llengua de la conca mediterrània que hagués servit de mitjancera entre l’Orient —a on apunten els naturalistes grecolatins— i l’Àfrica del Nord. Naturalment, es podria pensar en un manlleu púnic, però la manca de testimoniatge en fenici-púnic i la llunyania formal, sobretot per la *š*, amb la forma hebrea corresponent, complica aquest enllaç. Essent la forma amaziga més propera a les gregues i llatines, es pot pensar que el mitjancer últim pot haver estat alguna d’aquestes dues llengües; per versemblança històrica, un manlleu llatí > amazic fóra el més plausible, sobretot tenint en compte la variant llatina *bratea*, que podria ser perfectament l’ètim immediat de l’amazic antic **βratya*.

²⁸³⁷ Vegeu ANDRÉ 1985, p. 38, s.u. *brathy* i *bratus*.

²⁸³⁸ VATTIONI 1976, p. 529.

²⁸³⁹ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 425, n° 70.

²⁸⁴⁰ *Ibidem*, nota 31.

²⁸⁴¹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.1.2.

13.8. zura o zuron / tugzira

A la *Naturalis historia* de Plini el Vell trobem el següent mot atribuït als Afri:

- paliurus quoque spinae genus est. semen eius Afri *zuram* uocant, contra scorpiones efficacissimum, item calculosis et tussi (*Història natural*, 24, 71; corpus, § 15.13) ‘el paliür és també una espècie d’espina. La seva llavor, que els africans anomenen *zura*, és molt eficaç contra els escorpins, i també per als càlculs i la tos’.

Encara que *zuram* és la lliçó que donen la major part de manuscrits de la tradició textual de Plini, hi ha un parell de còdexs que donen una altra lliçó *zuron*²⁸⁴². En el *Corpus glossariorum Latinorum*²⁸⁴³, així com a les *Glossae medicinales* (51, 2)²⁸⁴⁴, apareix un mot *tugzira*, que J. André ha enllaçat amb el *zuram / zuron* de Plini. Semànticament, la definició de Plini, segons el qual *zura* fóra la llavor de l’arbust espinós *paliurus australis* (o *ziziphus spina Christi*) es contradiu amb la notícia del Dioscòrides llatí, que identifica *zura* com el nom africà de l’arbust (1, 102 i 4, 137)²⁸⁴⁵. No coneixem en amazic una designació del paliür diferenciada de la resta d’espècies del gènere *ziziphus* (com ara l’espina-verda/*ziziphus spina Christi* o el ginjoler/*ziziphus lotus*) de característiques força semblants: *tāzuq(q)ārt* a la *‘Umdat at-ṭabīb*²⁸⁴⁶, *tazgg^wart* al lèxic d’al-Hilālī²⁸⁴⁷, *tazgg^wart* [θvzəg^w:a:θ] i *tazugg^wart* (plural *tizgg^warin* i *tizuggarin*) “lotus, épine du Christ, paliure, jujubier sauvage” en rifeny²⁸⁴⁸, *azuggar / tazugat* “Zickzackdorn (*ziziphus lotus*)” en taixelhit²⁸⁴⁹, *azgg^war* (plural *izgg^warn* o *izuran*) “jujubier sauvage” en tamaziyt²⁸⁵⁰, *tazgg^wart* en cabilenc²⁸⁵¹, *azəggar* (plural *izəggarān*) “jujube (fruit de *ažāyn/abāka* comestible)” en tuareg²⁸⁵² (també en toponímia: *Ezəggar*, nom d’una muntanya). Com que *-gg^w-* és la tensa de /w/²⁸⁵³ (la variant laxa es manté en el plural *izuran*) no hi ha dificultat a

²⁸⁴² Vegeu ANDRÉ 1972, p. 64, aparat crític a la línia 115.

²⁸⁴³ Ed. GÖTZ 1888-1923, vol. 5, p. 230.

²⁸⁴⁴ Ed. HEIBERG 1924.

²⁸⁴⁵ Cf. ANDRÉ 1972, p. 134.

²⁸⁴⁶ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 446, n° 253.

²⁸⁴⁷ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 84, n° 479.

²⁸⁴⁸ SERHOUAL 2001-2002, p. 680. De l’espina del lotus se’n diu *asnman n*

tzgg^wart.

²⁸⁴⁹ TOPPER 1999, p. 237, § 1.1.28.1. Mantenim les notacions, poc acurades, de l’autor.

²⁸⁵⁰ TAÏFI 1991, p. 797.

²⁸⁵¹ DALLET 1982, p. 936.

²⁸⁵² PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 879, *sub radice* √zgr.

²⁸⁵³ Vegeu *infra*, § IX.2.8.8.

identificar-hi una arrel \sqrt{zwr} . En protoamazic podem reconstruir un masculí $*(\bar{a}-)z\check{u}ww\bar{a}r$ (plural extern $*(\bar{i}-)z\check{u}ww\bar{a}r\check{a}n$ i mixt $*(\bar{i}-)z\check{u}wr\bar{a}n$) per al nom del fruit i un femení $*(t\bar{a}-)z\check{u}ww\bar{a}rt$ (plural $*(t\bar{i}-)z\check{u}ww\bar{a}r\bar{i}n$) per al nom de l'arbust/arbre. No és l'aplicació al paliür (*paliurus australis*) la més estesa a Tamazga —ho trobem, però, almenys en rifeny— del fitònim $*(t\bar{a}-)z\check{u}ww\bar{a}rt$, atès que és més freqüent aplicat a diverses espècies de *ziziphus*, molt semblants al cap i a la fi al paliür, però no sembla que, pel cantó semàntic, hi hagi impediment per a identificar aquestes formes amazigues amb aquell nom africà de Plini i altres naturalistes antics. Pel cantó formal, podem restituir un nom paleoamazic masculí $*z\check{u}w(w)\bar{a}r$ i un de femení $*z\check{u}w(w)\bar{a}r(\check{a})t$. És possible que el *zura* de Plini sigui una adaptació llatina del nom femení paleoamazic, que podria haver-se introduït en l'afrollatí —*Afri* al·ludeix més probablement als afroromans que als maures—. En qualsevol cas, no creiem que aquests mots presumptament paleoamazics tinguin res a veure amb el nom $\zeta\epsilon\rho\alpha\phi\acute{o}\iota\sigma\tau$ 'lli' que el Pseudo-Dioscòrides atribueix als Ἄφροι, que probablement es tracti d'un mot compost púnic²⁸⁵⁴.

13.9. *caesai* o *caesa*

Segons la *Història Augusta* (*Aelius*, 2, 3), *caesai* és el nom que els maures donen a l'elefant:

- Caesareum uel ab elephanto, qui lingua Maurorum *caesai* dicitur.

La variant *caesa* apareix al comentari a l'*Eneida* de Servi (1, 286):

- elephantem, qui *caesa* dicitur lingua Poenorum²⁸⁵⁵.

La literatura grega i llatina és molt rica en al·lusions als elefants africans (Heròdot, Aristòtil, Polibi, Estrabó, Plini el Vell i molts altres autors)²⁸⁵⁶. És famosa la utilització bèl·lica que els cartaginesos feren dels elefants africans a partir de la Primera Guerra Púnica. Ara bé, no eren cartaginesos, sinó maures, els qui ensinistraven els elefants²⁸⁵⁷. En amazic, la designació comuna de l'elefant és *ilu*, del mateix origen que el nom de l'elefant en la majoria de llengües del nostre entorn (ja en

²⁸⁵⁴ Vegeu *infra*, § 14.38.

²⁸⁵⁵ Notem, de passada, el paral·lelisme d'ambdós testimoniats, que corrobora que, en efecte, *Poenus* i *Maurus* eren emprats molt sovint com a sinònims pels autors llatins. En el cas del comentarista de Virgili, pensem que l'equació està suggestionada pel fet que el vers 286 del primer llibre de l'*Eneida*, en què es parla de l'origen il·lustre del Cèsar (*nascetur pulchra Troianus origine Caesar*), és proper a al·lusions a Cartago (v. 298) i als *Poeni* (v. 302). Per aquesta raó, la indicació de la *Història Augusta* sembla preferible a la de Servi.

²⁸⁵⁶ Vegeu ESPERANDIEU 1996, pp. 2600-2601.

²⁸⁵⁷ "Il est vraisemblable aussi que très rapidement les Libyens, Numides ou Maures, déjà habitués aux éléphants qu'ils chassaient dans leur pays, acquièrent la qualification suffisante pour conduire ces bêtes au combat" (ESPERANDIEU 1996, p. 2602).

grec ἐλέφας, -αντος), d'origen oriental incert²⁸⁵⁸. És possible que el nom oriental de l'elefant, que designa un paquiderm més gros que l'elefant africà, hagi substituït pertot la designació genuïna en amazic, que, d'altra banda, no sabem si era realment semblant a aquest *caesai* / *caesa* que esmenten els autors de la *Història Augusta* i Servi, tenint en compte que és pres com a explicació etimològica de *Caesar*²⁸⁵⁹ i que la proximitat fònica probablement ha estat accentuada. De la mateixa manera que la subespècie d'elefant nord-africà emprada per l'exèrcit cartaginès d'Hannibal es va extingir, és possible que se n'extingís el nom que el designava. Deu inscripcions púniques de Cartago (CIS 336, 589, 2150, 2687, 4010, 4685, 4908, 5727, 5771, 5824), que donen *kyšr*, i una de neopúnica *k[y]šr* (N 14) trobada a la mateixa ciutat²⁸⁶⁰, fan pensar que les notícies de la *Història Augusta* i de Servi no són infundades. Reproduïm a continuació una moneda en què apareix la llegenda *Caesar* escrita al peu d'un elefant.

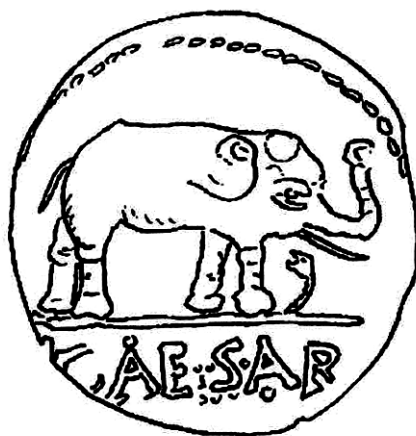

Figura n° 46: Moneda feta encunyar per Juli Cèsar que representa un elefant trepitjant una serp. Font: JONGELING 2008, p. 342.

Malgrat la dificultat de restituir una forma paleoamaziga que, aparentment, no té continuadors en els dialectes amazics coneguts, podem proposar, sobretot en base a les llegendes de les monedes púniques, **kăysă(r)*.

13.10. *nepa* o *nepas*

Segons el gramàtic Festus²⁸⁶¹, *nepa* és el nom que els *Afri* donen a la constel·lació de cranc o escorpi²⁸⁶²:

²⁸⁵⁸ Vegeu CHANTRAINE 1968-1980, p. 338, s.u. ἐλέφας.

²⁸⁵⁹ Gens probable, d'altra banda. ERNOUT & MEILLET (1959, p. 84, s.u.) apunten més aviat a un origen etrusc d'aquest sobrenom.

²⁸⁶⁰ JONGELING 2008, p. 342.

²⁸⁶¹ *De uerborum significatu*, 163, 12; ed. THEWREWK DE PONOR 1889, pp. 166-167.

- *nepa*, Afrorum lingua sidus quod dicitur nostris *cancer*, uel, ut quidam uolunt, *scorpios* (*De uerborum significatu*, 163, 12; corpus, § 23.1) '*nepa*, que designa en la llengua dels africans un estel que nosaltres anomenem *cranc* o, com alguns volen, *escorpi*'.

Ja abans havia emprat el mot Columel·la (s. I dC)²⁸⁶³, que aporta una variant *nepas* per al nominatiu en algunes lliçons. Gsell, tot observant que en amazic no hi ha *p*, va suggerir que el mot fos d'origen púnic²⁸⁶⁴. El cas és, però, que no hem pogut identificar cap mot púnic que pugui remetre a això²⁸⁶⁵. Com que a l'Àfrica del Nord no hi ha crancs²⁸⁶⁶, podem orientar la cerca vers el nom de l'escorpi en amazic. Ara bé, no sembla que pugui remetre a aqueix *nepa* o *nepas* el nom amazic per a l'escorpi, que és comú als dialectes septentrionals (*iyirdm*)²⁸⁶⁷ i al tuareg (*āyardām*)²⁸⁶⁸; per a la constel·lació d'escorpi s'empra el femení *tāyardāmt*²⁸⁶⁹, per bé que en tuareg també s'anomena *tazzayt n Engug* 'datiler d'Engug'²⁸⁷⁰. De tota manera, si hem de fer cas de la indicació de Festus, no hem de descartar que en amazic antic hi hagués un nom semblant a *nepa* o *nepas* que designés bé l'animal, bé la constel·lació, bé l'animal i la constel·lació. En qualsevol cas, fa problema la <p>, atesa la manca d'evidències d'un fonema /p/ en paleoamazic²⁸⁷¹.

13.11. *buricus*

En l'obra de Porfirió (s. III dC) no hi ha referències explícites inequívokes al seu origen. L'africanitat de l'autor va ser defensada amb arguments lingüístics per llatinistes alemanys del s. XIX²⁸⁷².

El mot *buricus* apareix en llatí per primera vegada en els comentaris a Horaci d'un africà de la primeria del s. III dC, *Pomponius Porphyrio*:

- *manni equi dicuntur pusilli, quos uulgo burichos uocant*²⁸⁷³.

²⁸⁶² No aporten gaire a la indicació de Festus ERNOUT & MEILLET 1959, p. 437, s.u. i WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 2, p. 160, s.u.

²⁸⁶³ "Id. Mart. *Nepa incipit occidere, significat tempestatem. XVII Kal. Apr. Nepa occidit, hiemat [...] Kal. Apr. Nepa occidit mane, tempestatem significat*" (*De re rustica*, 11, 30-34).

²⁸⁶⁴ GSELL 1918-1928, vol. 1, p. 313, n. 7.

²⁸⁶⁵ En tot cas, res a KRAHMALKOV 2000.

²⁸⁶⁶ Tal com observen GSELL 1918-1928, vol. 1, p. 313, n. 7 i NENCIONI 1939, p. 37.

²⁸⁶⁷ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 162, n° 537.

²⁸⁶⁸ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 299, *sub radice* √yrdm.

²⁸⁶⁹ *Ibidem*.

²⁸⁷⁰ Cf. FOUCAULD 1940, p. 361.

²⁸⁷¹ Vegeu *infra*, § V.13.10.

²⁸⁷² KELLER 1864-1867, KELLER 1879, SITTL 1882, pp. 89-90 i LANDGRAF 1896.

Porfirió, en el seu comentari escolar a Horaci, glossa un mot rar per als seus alumnes, *mannus*, a partir del mot corrent (*uulgo*), *burichus*, en el moment (s. III dC) i en el lloc (l'Àfrica romana) en què va viure.

Com que ja hem tractat, extensament, l'origen amazic d'aquest mot llatí, esdevingut cabdal en part del domini romànic (especialment en castellà *borrico*), hi remetem directament²⁸⁷⁴.

Un altre passatge suggereix també l'origen africà —o almenys un cert coneixement de la llengua dels maures— d'aquest autor:

- Gaetulo murice Afro ac per hoc Mauro, significat enim purpuram Girbitanam²⁸⁷⁵.

13.12. *caetra* o *cētra*

En el comentari a l'*Eneida*, Servi (7, 732)²⁸⁷⁶ documenta aquest mot amb la següent indicació:

- scutum loreum quo utuntur Afri et Hispani.

El mot ocorre primerament a Varró. A Cèsar apareix el derivat *caetratus*, oposat a *scutatus*. Els llatinistes s'atenen a la indicació de Servi, sense oferir cap proposta etimològica concreta²⁸⁷⁷. A partir d'una proposta de Wagner, el romanistes recullen una possible pervivència en sard d'aquest mot²⁸⁷⁸.

Si el mot és d'origen amazic —també podria ser d'alguna llengua d'Hispània, segons la indicació de Servi—, es pot postular una arrel paleoamaziga * \sqrt{qtr} . En tal cas, amb pèrdua de la tercera radical, podem evocar el tuareg *eyet* (plural *iyetān*) “cuir (de boeuf, chameau, etc.); bouclier”²⁸⁷⁹; però també es podria adduir, amb pèrdua de la segona

²⁸⁷³ Edició de MEYER 1874, comentari a l'oda 3, 27, 7, p. 114. Semblantment: *mannos autem equos uulgo burichos appellant* (comentari a l'epode 4, 4, 13).

²⁸⁷⁴ MÚRCIA 2007b. Vegeu també, sobre el mot cireneu βρικόν ‘ase’, *supra*, § 3.1.3.

²⁸⁷⁵ Edició de MEYER 1874, comentari a l'epístula 2, 2, 181. En parla LANDGRAF 1896, p. 551. Sobre *murice*, cf. *supra*, § 13.4.

²⁸⁷⁶ El vers virgilià és el següent “*laeuas caetra tegit, falcati comminus enses*”.

²⁸⁷⁷ “Mot sans doute espagnol ou africain, non attesté avant César” (ERNOUT & MEILLET 1959, p. 85, s.u.), WALDE & HOFMANN 1938-1954, vol. 1, p. 135, s.u. i NENCIONI 1939, p. 38.

²⁸⁷⁸ Cf. MEYER-LÜBKE 1935, p. 177, n° 1853. El romanista parteix d'una forma llatina “vulgar” *cētra* (amb *e* breu).

²⁸⁷⁹ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 310, *sub radice* \sqrt{yt} .

radical, un nom de la família del verb *yārāt* “se protéger derrière un bouclier”²⁸⁸⁰, com ara *ayār* “bouclier” (plural *iyran*)²⁸⁸¹, que també es retroba en amazic septentrional, si més no el recull el lèxic taixelhit d'al-Hilālī del s. XVII com a *ayri* “bouclier”²⁸⁸². Semànticament, en el cas de *eyet*, la noció bàsica és la de ‘cuir’ (la de ‘escut’ és secundària), mentre que en el cas de *ayār* preval la noció de ‘escut’. Tots dos mots servirien per a traduir el llatí *scutum loreum*. Formalment, en fonètica històrica, sembla preferible pensar que un mot amazic antic **qītār* ha perdut la tercera radical, essent una consonant feble, doncs $> *ā-yīt(ār) > *iyit > eyet$, que no pas que ha perdut la segona radical, essent una oclusiva, doncs $> *ā-yātār > ayār$. El fet que en llatí el mot sigui reportat com a femení i en amazic sigui masculí no sembla que hagi de ser un gran obstacle, si pensem que la seqüència final *-tār* de **qītār* podia ser adaptada en llatí com a *-tra*.

13.13. *ginga* ‘jusquiam’ (*Hyoscyamus* L.).

- de herbis haec epithimata fiant, hoc est portulaca, *ginga*²⁸⁸³, herba pulicari, *zenzur*²⁸⁸⁴ (*Gynaecia*, p. 69, 20; corpus, § 52.1) ‘que es facin les següents aplicacions a partir de plantes: la verdolaga, el jusquiam, l’herba de les puces (matafoc, botges), l’estiravelles’.

Aquest fitònim que trobem a l’adaptació llatina que un tal *Muscio* va fer de la *Gynaecia* de Sorà va ser atribuïda a una llengua “camítica” ja per J. André²⁸⁸⁵, que el posava en relació amb unes formes amazigues aplegades pel botanista L. Trabut²⁸⁸⁶ *guenqitt*, *qingatt*, *gingez* per a ‘jusquiam negre’. Val a dir que hi ha almenys dues designacions freqüents d’aquesta planta —en consignem diverses variants—, la

²⁸⁸⁰ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 295, *sub radice* \sqrt{yr} .

²⁸⁸¹ CORTADE & MAMMERI 1985, p. 62, s.u. *bouclier*.

²⁸⁸² Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 112, n° 846.

²⁸⁸³ “D’origine chamitique, cf. berbère *qingatt*, *gingez*, etc. (cf. TRABUT 1935, p. 131) ‘jusquiam’ (genre *Hyoscyamus* L.), Soran., p. 69, 20; Ps.-Apul. 4, 26 adn” (ANDRÉ 1985, p. 110, s.u. *ginga*). Les glosses aporten les variants *iusciamu idest gindan* (GÖTZ 1888-1923, vol. 3, p. 539, 64), *gingiralis iusquiami* (*idem*, p. 591, 6), *gingiua idest iusquiamo* (*idem*, p. 624, 46), *gingin grandis idest iusquiamo* (*idem*, p. 612, 50).

²⁸⁸⁴ “(indéclinable?), mot d’origine africaine (donné comme punique par le Ps.-Apulée); Soran. 69, 5; 69, 21; 101, 17); *sensur*, *Dynamid*. 2, 35; *zensur*, Ps.-Apulée 18, 27 adn.; *sumsur*, *Gloss. med.* 61, 15: Renouée des oiseaux (*Polygonum auiculare* L.)” (ANDRÉ 1985, p. 279, s.u. *zensur*).

²⁸⁸⁵ ANDRÉ 1985, p. 110, s.u. *ginga*.

²⁸⁸⁶ TRABUT 1935, p. 131. Com d’habitud, amb les idiosincràtiques transcripcions, que mantenim.

primera ja a la ‘*Umdat at-tabīb*²⁸⁸⁷ com a *anilli* (tant per al ‘jusquiam blanc’ com per al ‘jusquiam negre’), i en taixelhit i tamaziyt *waylillu*, *aylillu*, *waylullu*, *taylilit*, *taylililit*²⁸⁸⁸. La designació que es podria posar en relació amb el fitònim citat per *Muscio* apareix a diversos manuscrits i està escassament documentada lexicogràficament —la qual cosa és habitual en certs noms de plantes no gaire preuades encara siguin generals—: Tuḥfa (n° 455) *gengiṭ* “le nom berbère de la jusquiame”, *agəngiḍ* (Ibn al-Ḥašša’ 127, ms. T, *āqanqīt*)²⁸⁸⁹, *janijamṭ* “variante ou graphie corrompue de *gengiḍ*”²⁸⁹⁰. S’ha de lligar amb aquestes formes del taixelhit un fitònim de Wargla *gəngaṭ* / *gəngiṭ* “plante des jardins, de 20 à 25 cm de hauteur, à feuilles labiées triangulaires, à petites fleurs en boulettes, considérée comme une mauvaise herbe; jusquiame vénéneuse parasite?”²⁸⁹¹. Des del punt de vista lexicològic, es tracta d’una arrel parcialment reduplicada *gC₁gC₂*, amb una estructura consonàntica habitual en formacions expressives en amazic, especialment en fitonímia. El contrast apofònic *a__i* de *agəngiḍ* < *(ā)gəngiṭ ~ *i__a* de *gəngaṭ* < *gəngāṭ devia oposar el singular (*a__i*) al plural (*i__a*), tot i que sintàcticament no se’n coneix actualment cap plural. Aquest tipus de testimoniatges antics apunten a un valor col·lectiu dels “plurals” apofònics, a diferència del valor pròpiament plural dels plurals externs en *-n*. La manca de *-t* podria ser deguda simplement a una adaptació mínima al llatí, amb terminació més normal en *-a* per a un nom. Cal tenir en compte que *Muscio* dóna a *ginga* el tractament d’un nom llatí —apareix rere *portulaca* i davant de *herba pulicari*— sense cap indicació relativa al caràcter estranger del mot, per la qual cosa hem de pensar que devia haver penetrat en el llatí africà. En definitiva, el fitònim *ginga* de la tradició manuscrita de *Muscio* és ben probable que sigui una adaptació llatina d’un fitònim amazic del qual hem apuntat alguns continuadors en els dialectes amazics moderns.

13.14. *zanda* ‘agrella, vinagrella’ (*rumex acetosa*)

- quarto genus lapati, quem multi *zandam* dicunt (traducció llatina de Dioscòrides, ed. STADLER 1899, 2, p. 218, 8-9) ‘una quarta mena d’agrella, que molts anomenen *zanda*’.

El mot *zanda* no apareix al text grec²⁸⁹², de manera que deu haver estat introduït pel traductor africà de Dioscòrides. Des del punt de vista

²⁸⁸⁷ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 423, n° 55.

²⁸⁸⁸ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 167, n° 13; p. 175, n° 10.

²⁸⁸⁹ Formes evocades per VAN DEN BOOGERT 1998, p. 169, n° 37.

²⁸⁹⁰ *Ibidem*.

²⁸⁹¹ DELHEURE 1987, p. 100.

²⁸⁹² Ed. WELLMANN 1953, vol. 1, p. 189, 1-2.

de l'amazic, no coneixem cap varietat d'aquesta planta que pugui ser enllaçada amb *zanda*. L. Trabut²⁸⁹³ dona *tacemnount* com a designació de la “*rumex acetosa*, oseille”. Segurament es tracta de *tasmmumt* “oseille” (en tuareg *tanasmimt*)²⁸⁹⁴, també documentat en un lèxic premodern taixelhit com a *tabusmmumt*²⁸⁹⁵. Una altra espècie de *rumex*, concretament la paradella palustre, rep en taixelhit el nom de *ahanzab* “Sumpfampfer (*rumex palustris*)”²⁸⁹⁶. En definitiva, no sabriem enllaçar l'antic *zanda* amb cap forma amaziga testimoniada de l'agrella.

13.15. *zenzur* ‘estiravelles’ (*polygonum auiculare*)

- de herbis haec epithimata fiant, hoc est portulaca, ginga²⁸⁹⁷, herba pulicari, *zenzur*²⁸⁹⁸ (Musció, *Gynaecia*, p. 69, 20; corpus, § 52.1) ‘que es facin les següents aplicacions a partir de plantes: la verdolaga, el jusquiam, l’herba de les puces (matafoc, botges), l’estiravelles’.

Aquest fitònim és donat com a púnic pel Pseudo-Apuleu (18, 26, adn.), però l'estructura lexicològica *zāC₁zūC₂* apunta a un fitònim amazic. En efecte, trobem ja a la ‘*Umdat aṭ-ṭabīb*²⁸⁹⁹ els fitònims *āzanzū*, *azanzū*, *āzanzu*, *azanzu*, *āzanbazū* “*euphorbia* sp., lechetrezna”, que, val a dir, no designen la mateixa planta. També es podrien enllaçar amb això les formes que L. Trabut²⁹⁰⁰ va recollir com a designacions nord-africanes de la ‘clematita’ *zenzou* (*chlematis cirrhosa*) i *azenzou* (*chlematis flammosa*). Entre les designacions amazigues que el mateix botanista dona per al *polygonum auiculare* (sentit que ens han llegat Musció i el Pseudo-Apuleu), trobem *mesenzer mazir* i *djounjour*²⁹⁰¹. La primera especialment es deixa analitzar com una forma sufixada amb *m-*, per ventura **amzənzər*, si bé és lícit dubtar de la precisió de la notació de Trabut. Encara que la identificació precisa de la planta fa problema —un botanista podria aclarir-ho—, formalment, la veu

²⁸⁹³ TRABUT 1935, p. 224.

²⁸⁹⁴ CORTADE & MAMMERI 1985, p. 361, s.u. *oseille*.

²⁸⁹⁵ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 168, n° 22.

²⁸⁹⁶ TOPPER 1999, p. 233.

²⁸⁹⁷ “D’origine chamitique, cf. berbère *quingatt*, *gingez*, etc. (cf. TRABUT 1935, p. 131) ‘jusquiam’ (genre *Hyoscyamus* L.), Soran., p. 69, 20; Ps.-Apul. 4, 26 adn” (ANDRÉ 1985, p. 110, s.u. *ginga*).

²⁸⁹⁸ “(indéclinable?), mot d’origine africaine (donné comme punique par le Ps.-Apulée); Soran. 69, 5; 69, 21; 101, 17); *sensur*, *Dynamid*. 2, 35; *zunsur*, Ps.-Apulée 18, 27 adn.; *sumsur*, *Gloss. med.* 61, 15: Renouée des oiseaux (*Polygonum auiculare* L.)” (ANDRÉ 1985, p. 279, s.u. *zenzur*).

²⁸⁹⁹ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 429, n° 111.

²⁹⁰⁰ TRABUT 1935, pp. 73-74.

²⁹⁰¹ “Plante astringente, efficace dans le traitement de la diarrhée” (TRABUT 1935, p. 210).

consignada per les fonts antigues —amb les variants donades per J. André—, es deixa restituir en paleoamazic com a *zǎnzūr o *zūnzūr.

13.16. *tagantes, -is (fem.)*

En el *De herbarum uirtutibus* del Pseudo-Apuleu (d'època tardana, però de cronologia incerta), apareix un fitònim *traganthes*, que retrobem en glosses llatines dels segles IX i X com a *tagantes* (amb les variants *tagetes*, *trigiantes*, *tigaritas*) per a designar el '*tanacetum uulgare*'²⁹⁰², més conegut en llatí com a *artemisia* o *artemisia tagantes*²⁹⁰³. En fonts gregues medievals, el fitònim es retroba diversament com a ΚΕΥΔΗΣ, ΚΕΥΔΙΣ, ΤΕΚΕΥΔΕΤ i ΤΕΚΕΥΕΔΕΤ²⁹⁰⁴. En amazic trobem el nom d'una altra planta de la mateixa tribu *anthemideae* que les artemísies documentat primerament a la '*Umdat aṭ-ṭabīb* (ss. XI-XII) com a *tāgandast* "*anacyclus pyrethrum*" i de manera idèntica en un altre tractat d'un botànic àrab andalusí anomenat Ibn al-Bayṭār (s. XIII)²⁹⁰⁵. Al lèxic taixelhit d'al-Hīlālī del s. XVII, trobem *agnḏs* '*anacyclus pyrethrum*'²⁹⁰⁶ i, en una llista premoderna, *tagḏust* '*idem*'²⁹⁰⁷. En temps recents, el mot ha estat documentat —sense localització— diversament per L. Trabut com a *tigenthast*, *tagendest*, *agounthas*, *guenthous* "*anacyclus pyrethrum*"²⁹⁰⁸. En cabilenc s'anomena avui dia *tigəntəst* "pyrèthre; abortif?"²⁹⁰⁹; en xaui hi ha *tigəndəst* "plante comestible"²⁹¹⁰. Schuchardt, malgrat que no coneixia la documentació més antiga del mot en amazic —que encara no estava editada— ni els lèxics de taixelhit premoderns, ja va adonar-se de la identitat de les formes llatines, gregues i amazigues²⁹¹¹. L'estructura quadriconsonàntica de l'arrel amaziga pot fer pensar que en amazic no és mot genuí²⁹¹², però la presència del morfema *ta-*, identificable de manera aïllada gràcies als testimoniats del grec medieval ΚΕΥΔΗΣ / ΤΕΚΕΥΔΕΤ, convida a no abandonar la pista amaziga, sobretot si tenim en compte que en amazic

²⁹⁰² Vegeu ANDRÉ 1985, p. 255, s.u.

²⁹⁰³ ANDRÉ 1985, p. 26, s.u. *artemisia*.

²⁹⁰⁴ LANGKAVEL 1866, p. 73.

²⁹⁰⁵ BASSET (R.) 1899b, p. 59, § 12. L'autor nota que aquest fitònim designa el "pyrèthre".

²⁹⁰⁶ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 91, n° 564. El mot no està documentat en taixelhit modern. En altres fonts àrabs trobem diversament *tigəndəst*, *tigəndəst*, *tigəndəst*, *tagəndəst*.

²⁹⁰⁷ *Ibidem*, p. 173, n° 87.

²⁹⁰⁸ TRABUT 1935, p. 25. El botanista nota que "la racine de Pyrèthre récoltée sur les Hauts Plateaux est exportée comme drogue dentifrice".

²⁹⁰⁹ DALLET 1982, p. 264, *sub radice* √gnts.

²⁹¹⁰ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 828, *sub radice* √gnḏs.

²⁹¹¹ SCHUCHARDT 1909, p. 352.

²⁹¹² LÖW (1881, p. 426) reporta en arameu *t'gnḏš*, però tampoc en arameu, llengua semítica —on el triconsonantisme radical és molt més regular que en cap altra branca afroasiàtica—, deu ser mot genuí.

el quadriconsonantisme radical no és infreqüent, i es dona, de fet, en mots ben genuïns; de fet, hi ha molts noms quadriconsonàntics en amazic que tenen com a primeres radicals són *gn*²⁹¹³. Per tant, podem postular per al protoamazic un masculí **(ā-)gāṇḍūs* o **(ā-)gāṇḍās* (plural **(ī-)gūṇḍās*) i un femení **(tā-)gāṇḍūst* o **(tā-)gāṇḍast* (plural **(tī-)gūṇḍās*). En paleoamazic, en canvi, la dental /ḍ/ devia ser sorda, no solament pel testimoniatge de *tagantes* i altres formes sinó per diverses evidències d'altres lexemes²⁹¹⁴. Proposem, doncs, una restitució paleoamaziga **(ā-)gāṇṭās* per al masculí i **(tā-)gāṇṭast* per al femení, al qual remetria *tagantes*. Per tant, creiem molt probable que el llatí hagués pres el mot de l'amazic, mentre que, en el cas del grec, és possible que hi hagi pervingut a través d'alguna altra llengua, com indica l'adaptació en <κ> i, sobretot, en una cronologia posterior.

13.17. *tanacita*

En el *De herbarum uirtutibus* del Pseudo-Apuleu (11, 16), apareix el fitònim *tanacita* '*tanacetum uulgare*'²⁹¹⁵, que ha tingut pervivència romànica, bàsicament en francès i en italià²⁹¹⁶. El Pseudo-Dioscòrides (3, 113) ofereix una variant *tanaceta*. En llatí, el mot és d'origen desconegut²⁹¹⁷. Al nord d'Àfrica, el *tanacetum uulgare* o tanarida és una planta rara²⁹¹⁸. Podriem adduir un fitònim amazic formalment semblant, el nom de l'*euphorbia helioscopia*, que apareix ja a la '*Umdat aṭ-ṭabīb* com a *tānaḡūt* (amb una variant tensa *tānaqqawt*)²⁹¹⁹ i que perviu en els dialectes amazics contemporanis com a *tanayut* (plural *tinuya*)²⁹²⁰. Semànticament, l'enllaç és defensable tenint en compte que, d'ambdues plantes magnoliòpsides, només l'euforbi és igualment comú a banda i banda de la Mediterrània. A més a més, podem portar a col·lació un passatge de la traducció-adaptació catalana *Libre de medecines particulars* del farmacòleg andalusí *Ibn Wafid* en què la tanarida és esmentada com una varietat botànica de l'euforbi: "Can la cendrada del titimal ['euforbi'] porgen fleuma e malenconia, e valen de l'ayganuz ['hidropesia'], e de manera del titimal és l'auriola, e la èsula e la tanarida e moltes altres"²⁹²¹. Formalment, l'enllaç és possible si

²⁹¹³ Citem, entre molts exemples, *agnduz* 'vedell', *agndur* 'front' (cabilenc), *agnfur* 'morro', *agnitif* 'argan petit', etc.

²⁹¹⁴ Vegeu *infra*, § IX.2.8.2.3.

²⁹¹⁵ ERNOUT & MEILLET 1959, p. 676, s.u.

²⁹¹⁶ MEYER-LÜBKE 1935, p. 706, n° 8555. L'autor parteix d'un llatí "vulgar" *tanacētum* "Rainfarn".

²⁹¹⁷ Cf. ANDRÉ 1985, pp. 255-256, s.u. *tanacita*, *tanium*. Vegeu també, amb més dades comparatives, HUBSCHMID 1960, pp. 45-46.

²⁹¹⁸ Vegeu TRABUT 1935, p. 253.

²⁹¹⁹ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 441, n° 215.

²⁹²⁰ Cf. TAÏFI 1991, p. 479, *sub radice* √ny. L'autor nota que, en estat d'annexió, la forma és *tn-*.

²⁹²¹ Passatge citat per COROMINES 1980-2001, vol. 8, p. 254, s.u. *tanarida*.

partim d'un paleoamazic **(tā-)naqīt*, amb vocalització *a__i*, encara que només coneixem continuadors de la vocalització *a__u*. Però, com que *tanayut* deu ser més aviat el continuador del paleoamazic **naqūβāt* 'eufòrbia' (al Pseudo-Dioscòrides *ϐουκουβάτ*)²⁹²², haurem de cercar una altra pista per a *tanacita*. Com a continuador de la vocalització *a__i* tenim el nom de la *mandragora autumnalis* a la 'Umdat at-ṭabīb (desconegut en amazic modern) *tānaḡīt*, *tānḡīt*²⁹²³; però, encara que es tracti igualment d'una magnoliòpsida, és més difícil acceptar que **(tā-)naqīt* hagués passat de designar la tanarida a designar la mandràgora. La vacil·lació en l'adaptació entre la *i* (*tanacita*) i la *e* (*tanacetum*) pot ser deguda simplement al fet que en la llengua d'origen, l'amazic, no hi ha oposició entre aquests dos timbres vocàlics; de fet la realització del fonema /ī/ devia ser més proper de [i] que de [i] o [e]²⁹²⁴. La presència del segment *ta-* suggereix, en efecte, que l'amazic és la llengua d'origen i el llatí la manllevadora, a més, és clar, de l'origen africà de l'autor del *De herbarum uirtutibus*. Però hom n'ha sostingut també un origen llatí, a partir d'un derivat col·lectiu **tenacētum* de l'adjectiu *tenax*, *-ācis* 'aferrat, tenaç', que seria concebible per l'adhèrença al sòl de la tanarida²⁹²⁵.

13.18. *zib(b)ir* 'romaní' (*rosmarinus officinalis*)

- LXXX. HERBA ROSMARINVM: a Graecis dicitur libanotis, alii icteritis, Itali rosmarinum, Punici *zibbir*²⁹²⁶ (Pseudo-Apuleu, *De herbarum uirtutibus*; corpus, § 36.1.).

És possible que siguin formes continuadores de la designació del romaní que el Pseudo-Apuleu atribueix als *Punici* (en part dels còdexs) i als *Afri* (en un altre dels còdexs) *zibbir* o *zibir* (així com també *zaber* al *Corpus glossariorum Latinorum*)²⁹²⁷ els termes recollits per L. Trabut *iazir*, *aziir*, *ouzbir* per al "*rosmarinus officinalis*"²⁹²⁸ i *amezzour* "*lauandula dentata*"²⁹²⁹ i el terme de la 'Umdat at-ṭabīb²⁹³⁰ *āzīr* "*rosmarinus officinalis*, romero". En lèxics premoderns de taixelhit trobem com a designacions del romaní (així com també de l'espígol)

²⁹²² Vegeu *infra*, § 14.1.67.

²⁹²³ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 441, n° 214. La mandràgora és molt preuada per als amazics, que l'usen amb fins terapèutics. Vegeu LAOUST 1920, p. 107 i TRABUT 1935, p. 160.

²⁹²⁴ Vegeu *infra*, § IX.2.3.1.

²⁹²⁵ És l'etimologia desenvolupada per COROMINES 1980-2001, vol. 8, pp. 254-255, *s.u.* *tanarida*.

²⁹²⁶ El manuscrit y dona la lliçó *Afri zibir*.

²⁹²⁷ Ed. GÖTZ 1888-1923, vol. 3, p. 632, 32.

²⁹²⁸ TRABUT 1935, p. 223.

²⁹²⁹ *Idem*, p. 146.

²⁹³⁰ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 459.

*timzzrya*²⁹³¹, *timzzira*, *tamzdira*, *tamzdir*²⁹³², *tamzzira*²⁹³³. En rifeny trobem *azir* “romarin, lavande; armoise”²⁹³⁴ i en tamaziyt *azir (wa)/ izri* “lavande; armoise; romarin?”²⁹³⁵. El derivat amb prefix *m-* el trobem igualment en el cabilenc *aməzzir* “romarin, lavande”²⁹³⁶, així com el femení *taməzzirt* “pied de lavande”²⁹³⁷. A Wargla trobem *lazir* “sorte de romarin, romarin officinal”²⁹³⁸. Malauradament, no coneixem la designació que el romaní i l’espígol²⁹³⁹ al parlar de l’oasi de Ghadames —probablement perquè aquesta planta és més pròpia de l’ecosistema mediterrani—, l’únic parlar que ens permetria verificar que la segona radical era una /β/. No sabem de quin dialecte va pendre el botanista L. Trabut la variant *ouzbir (uzbir)*, que permetria verificar que, efectivament, la segona radical que han perdut la resta de dialectes era una /β/ o una /b/. No obstant això, podem postular una restitució paleoamaziga **zǎβīr* o **ziβīr*. L’evolució fonètica deu haver estat **zǎβīr > *(ā-)zǎβīr > *azəβir > azir*. El fet que la planta creixi pertot de la Mediterrània no permet tampoc dirimir si ha estat el púnic qui l’ha pres de l’amazic —en cas que sigui certa l’atribució als *Punici*— o viceversa. Naturalment, que el fitònim tingui pervivència en els dialectes amazics moderns no exclou la possibilitat que el paleoamazic hagués pres el mot del púnic²⁹⁴⁰. Ens ho fa pensar el fet que una de les designacions sardes —bàsicament del sud de l’illa— del romaní és *tsíppiri* (amb les variants

²⁹³¹ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 84, n° 476.

²⁹³² Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 136, n° 195.

²⁹³³ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 178, n° 43.

²⁹³⁴ SERHOUAL 2001-2002, p. 689. L’autor recull el refrany “*min yar ynqes zeg iyyar ad irqeh azir*” ‘toutes les fois qu’il y a un âne de moins, le romarin poussera, se produira davantage, moins de personnes, plus de profits, moins de concurrents, plus de gain’.

²⁹³⁵ TAÏFI 1991, p. 812.

²⁹³⁶ DALLET 1982, p. 530. L’autor nota que “là où les deux plantes, romarin et lavande, sont communes, la distinction est bien faite entre *amezzir* et *amezzir bb^weyyul*”.

²⁹³⁷ *Ibidem*.

²⁹³⁸ DELHEURE 1987, p. 178. L’aglutinació de l’article àrab mostra que es tracta d’un manlleu d’anada i tornada.

²⁹³⁹ En tot cas, no en dóna cap LANFRY 1973.

²⁹⁴⁰ En tot cas, VATTIONI (1976, p. 531, n° 28) no proposa cap ètim cananeu i tampoc hem trobat aquest fitònim a la lexicografia fenícia-púnica. En una inscripció neopúnica trobada a *Thinissut / Bir bou Rekba*, situada a prop, en direcció a l’interior, de l’antiga ciutat portuària de *Puput*, als límits entre Zeugitana i Bizacena, apareix un mot incert *zbr*, sobre el qual nota l’editora: “the unknown word *zbr* indicates some sort of vessel; it is used parallel with *sp*, and both *zbr* and *sp* are hyponyms of *nb^l*” (JONGELING 2008, p. 65). El context de la inscripció no ofereix gaires dubtes sobre la bondat de la interpretació de Jongeling, per la qual cosa és probable que aquest hàpax púnic no tingui res a veure amb el nom del romaní.

θίππιρι, síppiri, zipari, cipari, zippiri)²⁹⁴¹ —al costat de *romasinu*, de soca llatina antiga—. Com que l'empremta del púnic a Sardenya va ser gran²⁹⁴², és possible que *zipari* sigui un punicisme, no sabem si de soca cananea o si pres de l'amazic de la costa mediterrània nord-africana²⁹⁴³.

13.19. *tarua*

A la *Joànida* del poeta *Afer* Corip apareix en dos passatges un mot *tarua* que ha suscitat diverses hipòtesis sobre el seu significat, sense hagi estat investigada realment la identitat del mot. En un article hem mostrat que no hi ha dificultats formals i a penes semàntiques per tal de reconèixer-hi el mot amazic *tarwa* 'progenitura', nom d'acció derivat del verb *aru* 'parir'. A l'epos de Corip, *tarua* designa versemblantment el 'poble maure', anàlogament a *ayt* 'gent de la tribu tal, descendent d'un avantpassat epònim'. Remetem a l'article en qüestió per a la justificació formal i semàntica d'aquesta etimologia²⁹⁴⁴.

13.20. *gadaia*

A la *Joànida* de Corip apareix també un altre amaziguisme, *gadaias* (en acusatiu plural), que ha passat més desapercebut en la recerca pel fet d'haver estat tractat com un mer topònim —fins i tot a l'edició, més recent, de Diggle & Goodyear 1970—. En un altre article hem proposat de fer-ho venir d'una forma amaziga antiga que es podria reconstruir com a **gedi* (o **gedǎy*) 'sorra', 'duna', que en els dialectes amazics contemporanis trobem diversament, amb els mateixos sentits —hi preval, però, la noció de 'sorra'—, com a *agidi, igidi, egede, igdi, igidu, ijdi*. Remetem igualment a l'esmentat article per a la justificació formal i semàntica d'un tal amaziguisme a Corip²⁹⁴⁵.

²⁹⁴¹ WAGNER (M.L.) 1960-1964, vol. 2, pp. 593-594, s.u. *tsíppiri*. El fitònim ha deixat empremtes a la toponímia de Sardenya, tal com es pot observar al mateix article de Wagner.

²⁹⁴² Vegeu l'estudi de WAGNER (M.L.) 1957, pp. 27-48 i 78-109.

²⁹⁴³ Com que el recurs al "substrat mediterrani" (el mateix WAGNER, *loc. cit.*, p. 102, parla de "Mittelmeerwörter") no és més que un calaix de sastre que permet encabir-hi tots aquells ressons lèxics detectats en diverses bandes de la Mediterrània de procedència incerta i en qualsevol cas de soca no indoeuropea, preferim cercar fins allà on ens sigui possible la pista dels manlleus d'una llengua a les altres.

²⁹⁴⁴ MÚRCIA 2006.

²⁹⁴⁵ MÚRCIA 2008.

14. El lèxic africà de Dioscòrides

Dioscòrides (s. I dC), metge nascut a Cilícia (a Anatòlia), és l'autor d'una important obra de farmacopea —tracta unes 600 plantes— escrita en grec àtic, si bé conté força jonismes. Lingüísticament és interessant perquè, per a cada planta, dona els diferents sinònims que té en grec i en llengües estrangeres d'Àfrica, de la Gàl·lia, de Pèrsia, d'Armènia, d'Egipte, del Laci, d'Etrúria i d'altres països principals del món conegut antic²⁹⁴⁶. Les referències més interessants a llengües altres que el grec apareixen en un parell de famílies de còdexs (R i V en l'edició de Wellmann) amb addicions que hom atribueix a una mà diferent de la de l'autor, per la qual cosa hom s'hi refereix com a *Pseudo-Dioscòrides*. Els fitònims atribuïts als ἸΑΦΡΟΙ ascendeixen a setanta-tres²⁹⁴⁷. Al s. XVII, l'estudiós bíblic S. Bochart va identificar els fitònims atribuïts als ἸΑΦΡΟΙ pel Pseudo-Dioscòrides com a púnics²⁹⁴⁸. Més endavant, O. Blau explicà una quinzena de glosses del Pseudo-Dioscòrides com a púniques²⁹⁴⁹. Però el treball que més pes ha tingut —hi remet assíduament l'editor Wellmann— és l'apèndix de fitònims púnics que Löw afegí a la seva monografia sobre els noms de plantes arameus²⁹⁵⁰. Finalment, citem l'estudi de Vattioni²⁹⁵¹, deutor en gran mesura del treball de Löw²⁹⁵². Fins ara, tots els estudis dedicats als fitònims del Pseudo-Dioscòrides atribuïts als ἸΑΦΡΟΙ han estat duts a terme amb l'assumpció que es tractaven de mots púnics, per la qual cosa hom ha cercat en tots els casos un ètim cananeu. Només per a un fitònim (el n° 13 ἀσφόδελος· κύρα) s'ha pres en consideració l'amazic.

²⁹⁴⁶ Vegeu informacions generals sobre Dioscòrides a TOSI 2000b, col. 462-465. Hi ha una traducció anglesa recent del *De materia medica* a cura de BECK 2005.

²⁹⁴⁷ Vegeu els índexs de l'edició de WELLMANN 1958, vol. 3, pp. 329-330.

²⁹⁴⁸ SAMUEL BOCHART, *Geographia sacra seu Phaleg et Canaan*. Frankfurt am Main 1681.

²⁹⁴⁹ BLAU 1873.

²⁹⁵⁰ LÖW 1881, pp. 401-416.

²⁹⁵¹ VATTIONI 1976, esp. pp. 516-532.

²⁹⁵² El recent diccionari de fenici i púnic de KRAHMALKOV 2000 es basa àmpliament en VATTIONI 1976. També cita molt sovint els treballs de Vattioni —encara que poques vegades n'aprova les etimologies— JONGELING 1994 en el seu important recull antroponímic. Ens sorprèn que els treballs de Vattioni siguin tan citats pels lingüistes, fins i tot per especialistes en fenici i púnic, atès el procediment tan extremadament especulatiu d'aquest autor. És cert que molt sovint hom es desmarca de les propostes de Vattioni, però tot i això trobem a faltar estudis lèxics sobre les glosses púniques en fonts gregues i llatines realitzats amb un cert rigor. El treball de Vattioni té, admetem-ho, la utilitat de fornir un inventari força exhaustiu, i pot ser un bon punt de partença per a semitistes que vulguin fer, en el futur, estudis lexicològics d'aquesta índole. No cal que dir que Vattioni, i també Krahmalkov, no se senten pas preocupats per l'amazic, a diferència de Jongeling, que, almenys, té present la llengua dels maures.

Nosaltres hem sotmès a anàlisi els setanta-tres fitònims tenint en compte tant el púnic —per al qual ens limitem a avaluar l’aportació dels semitistes des de Löw (1881) a Krahmalkov (2000)— com l’amazic.

14.1. Estudi fitonímic²⁹⁵³

1. ἄγρωστις ἢ ἐπαμήλωτος· Ἐφροι **ιεβάλ** (4, 29 RV; vol. 2, p. 192). Aquest fitònim sembla contenir el nom de Ba‘al, si bé el mot no ha rebut una etimologia satisfactòria fins ara. Vattioni ha proposat (*‘ab)īb ba‘al* “fiore di Ba‘al”²⁹⁵⁴.
2. ἄγχουσα· Ἐφροι **βουινεσάθ** (4, 22 RV; vol. 2, p. 187) ‘ancusa (planta d’arrels vermelles)’. No hi ha cap ètim semític versemblant²⁹⁵⁵. En amazic, el nom de l’*anchusa (officinalis i italica)* és *tasuyyi*²⁹⁵⁶.
3. αἰγίλωψ· Ῥωμαῖοι ἀβήναμ, Ἐφροι **γυμμάθ** (4, 136 RV; vol. 2, p. 282) ‘mena de civada’; ‘mena d’alzina de glans mengívols’. Pel cantó fenici-púnic, no hi ha cap ètim convincent²⁹⁵⁷. En taixelhit, *agummu* és “fruit; fruit vert de l’arganier; figue; amande; noix; datte”²⁹⁵⁸, amb un femení *tagmmut* “bouton floral; bourgeon; petit fruit; baie; boule; tête d’ail ou d’artichaut”²⁹⁵⁹, que semblen pertànyer a la mateixa arrel que el verb *gm* “pousser, prendre (plante), croître, grandir”²⁹⁶⁰. També existeix, en taixelhit, un nom que apareix normalment com a nucli de sintagmes nominals del tipus *aguma n tiyni* “stipe du palmier-dattier”²⁹⁶¹. Aquest fitònim reapareix al n° 18.
4. ἀλικάκκαβος· Ἐφροι **κακκαβούμ** (4, 72 RV; vol. 2, p. 231) ‘*physalis alkekengi*’. Fitònim inidentificable en púnic i en amazic²⁹⁶².
5. ἀμάρακον· Ἐφροι **θαμάκθ** (3, 138 RV; vol. 2, p. 147) ‘marduix’ (*origanum maiorana*). L’arrel cananea \sqrt{tmk} proposada per Vattioni²⁹⁶³ significa “take, seize”²⁹⁶⁴, i no hi ha cap fitònim conegut amb aquesta

²⁹⁵³ Totes les referències remetent a l’edició del *De materia medica* realitzada per WELLMANN 1958.

²⁹⁵⁴ VATTIONI 1976, p. 524, n° 36. Vegeu també LÖW 1881, p. 407, n° 51. El tractat del Pseudo-Apuleu (en nota a l’edició de Wellmann) explicita, en llatí, la punicitat d’aquest fitònim: *Punici ibal uocant (ibbal L₁V)*.

²⁹⁵⁵ Vegeu algunes propostes, val a dir que molt forçades, a VATTIONI 1976, p. 523, n° 24 i a LÖW 1881, p. 405.

²⁹⁵⁶ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 92, n° 575.

²⁹⁵⁷ LÖW (1881, p. 406, n° 41) proposa un enllaç arameu força complicat. VATTIONI (1976, p. 524, n° 28) considera que “la spiegazione è difficile”.

²⁹⁵⁸ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 796, \sqrt{gm} 7.

²⁹⁵⁹ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 796, \sqrt{gm} 6.

²⁹⁶⁰ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 797-798, \sqrt{gm} 19.

²⁹⁶¹ *Idem*, p. 797, \sqrt{gm} 18.

²⁹⁶² Cf. LÖW 1881, p. 407, n° 53 i VATTIONI 1976, p. 525, n° 38.

²⁹⁶³ VATTIONI 1976, p. 524, n° 34 i nota 95.

²⁹⁶⁴ KRAHMALKOV 2000, p. 493, *sub radice*.

arrel. El nom amazic de l'*origanum maiorana* arreplegat per Trabut és *arzema*²⁹⁶⁵, mentre que Chafik consigna —segurament per a algun dialecte amazic del Marroc— *tamzra* “*al-mardaquš*”²⁹⁶⁶. Cap de les correspondències púniques o amazigues que coneixem no són satisfactòries per a donar compte del θαμάκθ del Pseudo-Dioscòrides, que té, però, una estructura lèxica analitzable a partir de l'amazic com a **tā-maqt* o **tā-makt*.

6. ἀναγαλλίς ἢ φοινικῆ· Ῥωμαῖοι μάκια, Ῥᾶφοι ἀπιρραιοσί (2, 178 RV; vol. 1, p. 247) ‘pimpinella, herba forrera’. La primera part d’aquest fitònim es pot analitzar bé en cananeu com a *ḥašīr* ‘herba’. La segona part és dubtosa²⁹⁶⁷. Cf. n° següent.
7. ἀναγαλλίς ἢ κυανῆ· Ῥωμαῖοι μεκιατούρα, Ῥᾶφοι ἀσιρραιοσί (2, 178 RV; vol. 1, p. 247) ‘pimpinella, herba forrera’. Variants: ἀσιρραιοσι, ἀσίρραιοσι, ἀσύρραιοσι. Mateixa etimologia que el n° 6.
8. ἀνδράχνη ἀγρία· Ῥᾶφοι μοίμοιμ (2, 124 RV; vol. 1, p. 196) ‘verdolaga silvestre (*portulaca*)’. Variants: μοίμοιμ, μοίββαμ. Fitònim incert tant des del punt de vista cananeu com de l'amazic, en què, almenys, una reduplicació expressiva del tipus **mūym-mūym* és possible en fitonímia, en aquest cas per a designar una planta poc preuada i a penes recol·lectada quan manquen altres verdures.
9. ἀνεμώνη ἢ φοινικῆ· Ῥᾶφοι χουφφοίστ (2, 176 RV; vol. 1, p. 244) ‘anemona’. Aquest fitònim sembla cananeu, si bé l’ètim *’aḥu pjš* “frater uenti” proposat per alguns semitistes no és gaire ferm²⁹⁶⁸.
10. ἄνηθον τὸ ἐσθιόμενον· Ῥᾶφοι σικκιριά (3, 58 RV; vol. 2, p. 70) ‘anet, fonoll pudent, comí’. Ni Löw²⁹⁶⁹ ni Vattioni²⁹⁷⁰ hi troben cap enllaç cananeu satisfactori. En taixelhit, en canvi, trobem *taskra* “chardon à petites feuilles très épineuses” i “*echinops spinosus*”²⁹⁷¹. A la *’Umdat at-ṭabīb* ho trobem com a *tāsakrā*, *tāsikrā*, *sakrā* “*cardopatium corymbosum*, camaleón negro, cardo aljonjono negro”²⁹⁷². També recull Trabut les formes *taskrat* i *teskera* “*echinops spinosus*”²⁹⁷³. Es pot pensar, doncs, en una forma amaziga antiga **sikkīryā* > *tā-sīkrā* > *taskra*. L’aplicació a plantes diferents fa dificultat.
11. ἄρκευθος· Ῥᾶφοι ζουορραιοσιπέτ (1, 75 RV; vol. 1, p. 74) ‘ginebre (*iuniperus communis*)’²⁹⁷⁴. No hi ha cap ètim semític clar, si bé Vattioni proposa un compost *šori zepet* “fluxus picis”²⁹⁷⁵.

²⁹⁶⁵ TRABUT 1935, p. 179. Com és habitual, sense indicació del lloc.

²⁹⁶⁶ CHAFIK 1993, vol. 3, p. 103, s.u. *al-mardaquš*.

²⁹⁶⁷ Vegeu propostes a LÖW 1881, p. 404, n° 23 i VATTIONI 1976, p. 522, n° 13.

²⁹⁶⁸ Cf. VATTIONI 1976, p. 528, n° 66.

²⁹⁶⁹ 1881, p. 409, n° 70.

²⁹⁷⁰ 1976, p. 526, n° 52.

²⁹⁷¹ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 178, n° 47 i p. 184 n° 51. En àrab és traduït per *aš-šibitt* “*anethum graueolens*”.

²⁹⁷² TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 443, n° 233.

²⁹⁷³ TRABUT 1935, p. 96.

²⁹⁷⁴ Variants: ζουορραιοσιπέτ, ζουόρραιοσίπετ, ζουορραιοσίπετ.

12. ἀρνόγλωσσον· ἝΑφροι ἀστιρκοκ (2, 126 RV; vol. 1, p. 198) ‘plantatge, botges’²⁹⁷⁶. El Pseudo-Apuleu dóna *atiercon*. Té un bon ètim cananeu, si més no en la primera part del compost, *ḥaṣīr* ‘herba’; Vattioni proposa *ḥaṣīr qoq* ‘herba de l’anyell’²⁹⁷⁷. Vegeu també el n° 51.
13. ἀσφόδελος· οἱ δὲ ναρθήκιον, Ῥωμαῖοι ἀλβούκιουμ, ἝΑφροι κύρα (2, 169 RV; vol. 1, p. 235). Que ἝΑφροι κύρα és un afegitó, es veu perquè l’ometen dos còdexs (HDI). Va ser Bertoldi qui va descobrir l’amaziguitat d’aquest fitònim²⁹⁷⁸, que hem descabdellat detalladament, amb una major precisió de les dades amazigues, a propòsit del topònim Κυρήνη / Κυράνα²⁹⁷⁹.
14. ἀχίλλειος· ἝΑφροι ἀστιρχιλλόθ (4, 36 RV; vol. 2, p. 195) ‘milfulles, percala’²⁹⁸⁰. Igual que en els fitònims 7 i 12, el primer element cananeu *ḥaṣīr* ‘herba’ sembla clar. El segon element, en canvi, és incert²⁹⁸¹.
15. βούγλωσσον· ἝΑφροι λασουνάφ (4, 127 RV; vol. 2, p. 274) ‘llengua de bou, buglossa’²⁹⁸². Segons Harris, es pot explicar a partir del fenici-púnic *lšn ḥp* ‘llengua de bou’²⁹⁸³.
16. βούνιον· ἝΑφροι γιζάρ (4, 123 RV; vol. 2, p. 271) ‘mena de planta umbel·lífera’²⁹⁸⁴. En semític cananeu no hi ha cap ètim identificable satisfactori per a aquest fitònim²⁹⁸⁵. D’entrada, caldria esbrinar quina llicó és la bona, γιζάρ o ζιγάρ. Si partim de γιζάρ, es pot adduir el mot *agəzzar* ‘feuille de rave’ del parlar amazic de l’oasi d’Augila²⁹⁸⁶. Si, en canvi, partim de ζιγάρ, més aviat que en l’arrel amaziga *√zgr* ‘ésser llarg, ésser elevat’ que hem descabdellat en tractar el mot *ζεγεριες* a Heròdot, pensem en un derivat d’una arrel homònima representada en el dialecte zenaga de Mauritània pel verb *āzgar* ‘sortir de terra, germinar’²⁹⁸⁷. Tanmateix, no coneixem cap

²⁹⁷⁵ VATTIONI 1976, p. 524, n° 33. Vegeu també LÖW 1881, p. 406, n° 46.

²⁹⁷⁶ Variants: ἀπειρκοκ, ἀπειρκόν.

²⁹⁷⁷ VATTIONI 1976, p. 521, n° 11. Vegeu també LÖW 1881, p. 404, n° 19.

²⁹⁷⁸ BERTOLDI 1937, pp. 47-63.

²⁹⁷⁹ Vegeu *supra*, § II.3.1.7.

²⁹⁸⁰ Variants: ἀστερχιλλοθ, ἀστιρχοιλλοθ, ἀστήρ χιλλόθ.

²⁹⁸¹ Cf. VATTIONI 1976, p. 521, n° 9 i LÖW 1881, p. 404, n° 15.

²⁹⁸² Variants: αλσουναλφ, λασουνααφ, αὔσανάφ, άνσανάφ, *Libii lasymsaf* (*lasimsafb*) en el Pseudo-Apuleu.

²⁹⁸³ Citat per VATTIONI 1976, p. 525, n° 41 (d’on el pren KRAHMALKOV 2000, p. 264, *sub radice √lšn*) i LÖW 1881, p. 403, n° 5.

²⁹⁸⁴ Variants: ζιγάρ. Cf. LÖW a.a.O. 406.

²⁹⁸⁵ Vegeu LÖW 1881, p. 406, n° 37 i VATTIONI 1976, p. 524, n° 31, que cita a tort els *ζεγεριες* d’Heròdot, que, com hem vist al capítol de la Cirenaica, no tenen res de púnic. Vegeu *supra*, § II.3.1.6.

²⁹⁸⁶ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 936, *√gzr* 3.

²⁹⁸⁷ NICOLAS 1953, pp. 418-419 i TAINÉ-CHEIKH 2008, p. 601. El verb coneix nombrosos derivats, entre els quals citem *āzaggər / tāzägärt* ‘sortida’, *tāzagrā^h* ‘deslliurament’. El tema d’imperfectiu —*forme d’habitude*, en la terminologia de Nicolas— mostra la segona radical tensa: *-zggər-* (*Ibidem*).

- fitònim format a partir d'aquest verb —d'altra banda de distribució restringida—, de manera que resta incert l'enllaç amb ζίγαρ o γιζάρ.
17. βούφθαλμον· "Αφροι ναρότ (3, 139 RV; vol. 2, p. 148) 'ull de bou'²⁹⁸⁸. Vattioni pensa en algun derivat de les arrels cananees \sqrt{nrh} "splendente" o $\sqrt{n} rh$ "fanciulla"²⁹⁸⁹. No sabríem proposar-hi cap ètim amazic satisfactori.
 18. βρόμος· Ρωμαίοι ἀβήναμ, "Αφροι γυμμάθ (4, 137 RV; vol. 2, p. 283) 'cugula (*auena fatua*)'²⁹⁹⁰. Aquest fitònim ja l'hem tractat al n° 3.
 19. βρυωνία μέλαινα· "Αφροι λαουωθέν (4, 183 RV; vol. 2, p. 332) 'vinya negra'²⁹⁹¹. Per a aquest fitònim no ha estat proposat cap arrel o ètim semític²⁹⁹².
 20. γεράνιον· "Αφροι ίέσκ (3, 116 RV; vol. 2, p. 128) 'gerani'²⁹⁹³. Vattioni hi ha proposat un ètim cananeu *ynq, ynqt* "surculus"²⁹⁹⁴. Com que hi ha dubtes en la lliçó entre ίέσκ i ίεγκ, fa de mal proposar-hi un ètim amazic. Trabut va recollir *tassekourt* com a nom amazic del *geranium molle*²⁹⁹⁵, mot que no coneixem per altres fonts²⁹⁹⁶.
 21. γιγγίδιον· "Αφροι τρινταί (2, 137 RV; vol. 1, p. 209) 'mena de rave petit (*daucus gingidium*)'²⁹⁹⁷. És dubtós que hi hagi, deformat, el mot cananeu *hasīr* 'herba'²⁹⁹⁸.
 22. πγλήχων· Ρωμαίοι πουλέϊουμ, "Αφροι άπουλέϊουμ (3, 31 RV; vol. 2, p. 41) 'poliol (*mentha pulegium*)'²⁹⁹⁹. En aquest cas sembla que els *Afri* han adoptat el mot llatí. És possible que sigui un manlleu del llatí *pulegium* el fitònim reportat per L. Trabut *aflgou, felgou* "*mentha pulegium*"³⁰⁰⁰, així com *fliyyu* donat per Tilmatine i Bustamante³⁰⁰¹. El llatí *pulēgium* (també està testimoniats *pūlēgium*) pot ser l'ètim darrer de l'amazic *aflgu*, mentre que *fliyyu* deu provenir de *pūlēius*, forma de la qual són continuadors els noms del poliol a les llengües romàniques³⁰⁰². No sabríem explicar la *a-* de άπουλέϊουμ a partir del llatí, de manera que és possible que sigui el prefix d'estat amazic.

²⁹⁸⁸ Variant: ναράτ.

²⁹⁸⁹ VATTIONI 1976, p. 525, n° 46. Vegeu també LÖW 1881, p. 408, n° 63.

²⁹⁹⁰ Variant: γαμμαθ.

²⁹⁹¹ Variant: λαουθέν.

²⁹⁹² Vegeu VATTIONI 1976, p. 525, n° 42 i LÖW 1881, p. 408, n° 60.

²⁹⁹³ Variant: ίεγκ.

²⁹⁹⁴ VATTIONI 1976, pp. 524-525, n° 37. Vegeu també LÖW 1881, p. 407, n° 52.

²⁹⁹⁵ TRABUT 1935, p. 120.

²⁹⁹⁶ Existeix un homònim ben conegut *taskkurt* 'perdiu'.

²⁹⁹⁷ Variants: τριντά, τρικτά, πρινταει.

²⁹⁹⁸ Vegeu LÖW 1881, p. 410, n° 79.

²⁹⁹⁹ Variant: άπολέϊουμ.

³⁰⁰⁰ TRABUT 1935, p. 165.

³⁰⁰¹ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 458, s.u. *mentha pulegium*.

³⁰⁰² Vegeu COROMINES 1980-2001, vol. 6, pp. 643-644, s.u. *poliol*.

- Podem restituir, consegüentment, dues formes paleoamazigues **(ā-)fūlīgū* < llatí **pūlĕgiu* i **(ā-)fūlīyyū* < llatí **pūlĕjju*³⁰⁰³.
23. δρακοντία μικρά· "Αφροι άπειρνοιχλάμ (2, 167 RV; vol. 1, p. 234) 'serpentària, dragonera petita'. S'hi pot identificar el cananeu *ḥaṣīr* 'herba'. La segona part del compost és incerta per als semitistes³⁰⁰⁴.
24. έλαφοβόσκον· "Αφροι άσκαουκαού (3, 69 RV; vol. 2, p. 80) 'xirivia salvatge'. Per a aquest fitònim no ha estat proposada cap etimologia sostenible³⁰⁰⁵.
25. εύζωμον· "Αφροι άσουρήκ (2, 140 RV; vol. 1, p. 210) 'ruca (*brassica eruca, eruca sativa*)³⁰⁰⁶. Pot ser un compost a partir del cananeu *ḥaṣīr* 'herba'. El segon element és incert³⁰⁰⁷.
26. ήμεροκαλλές· "Αφροι άβοίβλαβον (3, 122 RV; vol. 2, p. 133) 'lliri groc que floreix només durant el dia'³⁰⁰⁸. Löw va proposar com a ètim el cananeu *'abīb labon* 'flor blanca'³⁰⁰⁹. Cf. n° 33 κρίνον βασιλικόν.
27. ήρύγγιον· "Αφροι χέρδαν, οί δέ χίδα (3, 21 RV; vol. 2, p. 27) 'card panical petit (*eryngium palmatum*)'. Aquest fitònim no té etimologia semítica sostenible³⁰¹⁰. L'etimologia amaziga proposada per Bertoldi a partir de *zrtil* 'jonc' és rebutjada per André per motius semàntics³⁰¹¹. Ho retrobem a l'autor cirteu d'època vàndala Càssius Fèlix com a *cerda*³⁰¹².
28. θαψία· "Αφροι βοιδίν (4, 153 RV; vol. 2, p. 298) '*thapsia* (espècie de fèrula que serveix per a tenyir de groc)³⁰¹³. No hi ha explicacions satisfactòries des del punt de vista semític³⁰¹⁴. Des del punt de vista amazic, Bertoldi va pensar en *tabuda* 'jonc', present ja a Agustí i altres autors afrollatins com a *buda*³⁰¹⁵. Semànticament, però, no sembla que la identificació botànica sigui sostenible.
29. ίεράκιον τò μέγα· "Αφροι σιθιλεσαδέ (3, 64 RV; vol. 2, p. 75) 'herba de l'esperver, orella de rata, pelosella'³⁰¹⁶. Aquest fitònim ha

³⁰⁰³ Sobre la justificació de les formes llatines "vulgars" de provenença, vegeu COROMINES, *loc. cit.*

³⁰⁰⁴ VATTIONI 1976, p. 522, n° 17. Vegeu també LÖW 1881, p. 404, n° 20.

³⁰⁰⁵ Cf. LÖW 1881, p. 403, n° 10 i VATTIONI 1976, p. 521, n° 5.

³⁰⁰⁶ Variant: άσουρίκ.

³⁰⁰⁷ Vegeu alguna hipòtesi a VATTIONI 1976, p. 521, n° 12 i nota 68. Vegeu també LÖW 1881, p. 403, n° 13.

³⁰⁰⁸ Variants: άββοίβλαβον, άβίβλαβον.

³⁰⁰⁹ LÖW 1881, p. 402, n° 1. Vegeu també VATTIONI 1976, p. 520, n° 1 i nota 53.

³⁰¹⁰ Vegeu LÖW 1881, p. 410, n° 84-85 i VATTIONI 1976, p. 527, n° 61 i nota 121.

³⁰¹¹ ANDRÉ 1985, p. 62, s.u. *cherda*.

³⁰¹² Vegeu *infra*, § VI.12.2.2.

³⁰¹³ Variants: βοίδην, βοιδιν.

³⁰¹⁴ Vegeu LÖW 1881, p. 405, n° 31 i VATTIONI 1976, p. 523, n° 23.

³⁰¹⁵ Vegeu ANDRÉ 1985, p. 40, s.u. *buda*. Vegeu també *infra*, §§ VI.10.3.1 i IX.8.2, s.u.

³⁰¹⁶ Variants: σιθιλαισασε, σιθιλέσας.

- estat explicat a partir del cananeu *štly šdh* “sarmenti della campagna”³⁰¹⁷.
30. κάππαρις· Ἄφροι ἔρβιαραούθ (2, 173 RV; vol. 1, p. 240) ‘taperera, tàpera’³⁰¹⁸. D’ençà de Gesenius, hom proposa *bywnwt* “*cappares*”³⁰¹⁹, que és formalment molt apartada del fitònim del Pseudo-Dioscòrides. Sembla un compost a partir del llatí *herba*. En amazic, la *capparis spinosa* (tàpera) es diu *taylulut*³⁰²⁰.
31. κόριον· Ἄφροι γοίδ (3, 63 RV; vol. 2, p. 74) ‘coriandre’. Malgrat que és considerat com a púnic només a partir d’aquest hàpax del Pseudo-Dioscòrides³⁰²¹, l’origen cananeu d’aquest fitònim sembla garantit pel fet que en l’hebreu tenim *gād*³⁰²². El cas és, però, que el fitònim es retroba en amazic. A la *Umdat at-ṭabīb* ho trobem com a *tiqda* “*coriandrum sativum*” (amb variants gràfiques *tiqd*, *tiqdah*)³⁰²³, que s’ha d’interpretar fonològicament com a */tigda/*, atès la */g/* de l’amazic és retuda pel grafema àrab <q>. El timbre *i* de la vocal del prefix d’estat postula una vocal intraradical de timbre també *i*³⁰²⁴. És a dir, que podem reconstruir una forma femenina protoamaziga **tā-gīdā* (en paleoamazic, sense el prefix d’estat aglutinat, **gīdā*) i una de masculina **ā-gīd* (en paleoamazic **gīd*), si no és que es tracta d’un plural intern, del tipus **tī-gīdā*. Probablement, la designació amaziga del coriandre va ser introduïda a l’Àfrica del Nord a través dels mercaders púnics juntament amb la introducció d’aquesta espècia. El fitònim —difícil precisar si a partir de l’amazic o del púnic— va passar al llatí africà *git* (al més sovint indeclinable), d’on es va estendre al llatí comú —és usual en llatí d’ençà de Varró i de Plini el Vell—³⁰²⁵.
32. κορωνόπους· Ἄφροι ἀπιρσιπτή (2, 130 RV; vol. 1, p. 202) ‘peu de corb, corniüls, barballa’. Sembla un compost a partir del cananeu *ḥašīr* ‘herba’. El segon element del compost és incert³⁰²⁶.
33. κρίνον βασιλικόν· Ἄφροι ἀβοίβλαβον (3, 102 RV; vol. 2, p. 113) ‘lliri (en general, per oposició a λεῖριον ‘lliri blanc’)’³⁰²⁷. Vegeu *supra*, n° 26.

³⁰¹⁷ Vegeu VATTIONI 1976, p. 526, n° 51. Vegeu també KRAHMALKOV 2000, p. 485, *sub radice* √*štl*.

³⁰¹⁸ Variant: ἔρβιαραθούμ.

³⁰¹⁹ Vegeu LÖW 1881, p. 406, n° 43 i VATTIONI 1976, p. 524, n° 30.

³⁰²⁰ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 455, *s.u.* *capparis spinosa*.

³⁰²¹ KRAHMALKOV 2000, p. 136, *sub radice* √*gd*.

³⁰²² Vegeu LÖW 1881, p. 406, n° 39 i VATTIONI 1976, p. 523, n° 27.

³⁰²³ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 450, n° 295.

³⁰²⁴ Sobre aquest fenomen de metafonía, anomenat “I-Umlaut” en la terminologia de VYICHL, vegeu *idem* 2005, pp. 43-50.

³⁰²⁵ Vegeu ANDRÉ 1985, p. 110, *s.u.* *git*. Sobre les formes llatines, vegeu també NENCIONI 1939, pp. 43-44.

³⁰²⁶ Vegeu algunes propostes a LÖW 1881, pp. 404-405, n° 24 i VATTIONI 1976, p. 522, n° 18.

³⁰²⁷ Variants: ἀβαίβλαβον, ἀβίβλαβον.

34. κύμινον ἡμερον· Ἔφροι χαμάν (3, 59 RV; vol. 2, p. 71) ‘comí’. En la major part de les llengües de la Mediterrània, el nom del comí prové del semític (accadi *kamūnu(m)*, ugarític *kmn*, fenici *kmn*, hebreu *kammōn*)³⁰²⁸. Les formes amazigues modernes *lkmmun* (sense adaptació morfològica) / *ikammn* (amb adaptació morfològica) provenen de l'àrab. No sembla que pugui venir de l'àrab la variant de Wargla *isammn*³⁰²⁹, que podria ser un manlleu a una llengua semítica antiga.
35. κυνοκράμβη· Ἔφροι ἀρμάς (4, 190 RV; vol. 2, p. 337) ‘col de gos (mena de *theligonum*)’. No hi ha estat proposat cap enllaç semític convincent. Vattioni ha suggerit un —molt agosarat— *šmš lbn* “il sole bianco”³⁰³⁰. En amazic, el mot està ben documentat, car apareix ja a la *Umdat at-ṭabīb* com a *armas* “atriplex *halimus*, salgada, osagra”³⁰³¹ (en català *salat blanc*, *salgada vera*, *espinac de carn*, *blet moll*, *armoll*; *pixacà*, *herba pudent*; en francès *arroche*), i també al lèxic d'al-Hīlālī³⁰³². L'esperit aspre de la notació grega del Pseudo-Dioscòrides suggereix que la primera radical del lexema amazic era una laringal, probablement, doncs, **harmās*. Certament, l'*atriplex halimus* no és un tipus de teligonàcia, però es podria admetre que antigament els maures anomenessin **harmās* també una família de plantes en franc retrocés, fins al punt que només en resten tres espècies.
36. λεοντοπέταλον· Ἔφροι σισσιμανσεσσαδέ (3, 96 RV; vol. 2, p. 109) lit. ‘fulla de lleó’ (potser *leontice leontopetalum*)³⁰³³. Els semitistes dubten sobre la identificació del primer element d'aquest fitònim entre *ḥašīr* ‘herba’ i *šišu* (nom d'una deessa fenícia)³⁰³⁴. La resta és del tot incert.
37. λινόζωστις· Ἔφροι ἀσουμές (4, 189 RV; vol. 2, p. 337) ‘mercurial, blet’. La proposta de Vattioni, que hi veu *šmš* (àlef prostètic + *šmš*) “il sole”³⁰³⁵, és semànticament agosarada³⁰³⁶.
38. λίνον· Ἔφροι ζεραφοίστ (2, 103 RV; vol. 1, p. 177) ‘li’. Aquest fitònim té un bon enllaç cananeu a partir de *zr'* “seed, offspring”³⁰³⁷ i

³⁰²⁸ E. MASSON 1967, pp. 51-52. Vegeu igualment, sobre les dades semítiques, LÖW 1881, pp. 410, n° 83, VATTIONI 1976, p. 527, n° 60 i KRAHMALKOV 2000, p. 231, *sub radice* √*kmn*. Sobre el grec κύμινον, vegeu CHANTRAINE 1968-1980, p. 599, s.u. Sobre el llatí *cuminum*, vegeu ANDRÉ 1985, p. 81, s.u.

³⁰²⁹ DELHEURE 1987, pp. 299-300.

³⁰³⁰ VATTIONI 1976, p. 521, n° 7.

³⁰³¹ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 424, n° 68.

³⁰³² Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 88, n° 520 i p. 168, n° 24.

³⁰³³ Variants: σισσιμανσεσσαλε. *Punici gudubal (gudubbal) dicunt* (Pseudo-Apuleu).

³⁰³⁴ Vegeu LÖW 1881, p. 409, n° 73, VATTIONI 1976, pp. 526-527, n° 55 i KRAHMALKOV 2000, p. 416, *sub radice* √*šys*.

³⁰³⁵ VATTIONI 1976, p. 521.

³⁰³⁶ Vegeu LÖW 1881, p. 403, n° 11, , n° 6.

pšt “flax, linen”³⁰³⁸. El cas és que també en amazic el nom del lli remunta a la mateixa arrel $\sqrt{pšt}$. A la *‘Umdat at-tabīb* apareix, d’una banda, *tīfist* “*linum usitatissimum*”³⁰³⁹ i, d’altra banda, *tīfist awazyar* i *tīfist wadyar* “*linum bienne* o *angustifolium, linum narbonense*”³⁰⁴⁰, analitzat morfològicament pels editors com a *tifāst n uzayār* ‘lli de la plana’. El mot ha pervingut fins als dialectes amazics moderns. En un lèxic taixelhit del s. XVII-XVIII trobem *ifst* “lin”³⁰⁴¹; es retroba actualment en cabilenc *tiffāst* “lin” (*linum usitatissimum*)³⁰⁴². L’adaptació del manlleu púnic a l’amazic mereix ser tractada amb detall. La vocalització del mot en fenici-púnic és incerta, si bé els semitistes, com d’habitud, parteixen del cognat hebreu *pešet*. L’amazic antic va mantenir el gènere femení del nom en púnic i va adaptar la *p* i la *š* cananees en *f* i *s*, respectivament³⁰⁴³. La forma amaziga antiga devia ser, doncs, **fīsīt*. Després de l’aglutinació del prefix d’estat al tema nominal (**tāfīsīt*), es va produir la metafonia *i - i*, doncs **tīfīsīt*. El testimoni de la *‘Umdat at-tabīb* permet suposar que la metafonia fou anterior al s. XI. La pèrdua de la vocal breu i l’abreujament de les vocals llargues són processos ja ben coneguts de la fonètica històrica amaziga. L’origen (a partir del púnic) del nom amazic modern (i premodern) *tifst* (o *tiffst*) ‘lli’ resta, doncs, satisfactòriament explicat.

39. λυκόσκορδον· ἸΑφροι σουμαγδεβάλ (2, 150 RV; vol. 1, p. 216) ‘mena de ceba’. Sembla clar que es tracta d’un fitònim púnic, si bé l’anàlisi no és inequívoca. Vattioni ha proposat (*si*)*šu* (o *qiššu*) *mgdy b l* “fiore dei frutti preziosi di Ba’al?”³⁰⁴⁴.
40. μαλάχη ἀγρία· ἸΑφροι βοιββά (2, 118 RV; vol. 1, p. 191) ‘malva silvestre’. Vattioni hi veu el cananeu *’abīb* “fiore”³⁰⁴⁵. L’aspecte cananeu d’aquest fitònim és clar. Tanmateix, la proposta de Vattioni no és pas satisfactòria, ni semànticament ni formalment. El nom púnic *’bb* (en hebreu *’abīb*), que vol dir “ear of corn” (‘espiga de blat’)³⁰⁴⁶, apareix al n° 26 com a ἀβοίβλαβον, que Löw analitzà

³⁰³⁷ KRAHMALKOV 2000, p. 174, *sub radice* \sqrt{zr} . En alguns dialectes amazics ha penetrat l’arrel semítica \sqrt{zr} , per exemple en cabilenc *zzarriēa* “graine, semente” (DALLET 1982, p. 959, *sub radice* \sqrt{zre}), però es tracta d’un arabisme, no pas d’un manlleu púnic antic.

³⁰³⁸ KRAHMALKOV 2000, p. 408, *sub radice* $\sqrt{pšt}$. Vegeu també LÖW 1881, p. 406, n° 44 i VATTIONI 1976, pp. 524, n° 32.

³⁰³⁹ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 447, n° 267.

³⁰⁴⁰ *Op. cit.*, p. 447, n° 268.

³⁰⁴¹ Van den BOOGERT 1998, p. 140, n° 235 i p. 170, n° 46.

³⁰⁴² DALLET 1982, p. 233, *sub radice* \sqrt{fs} .

³⁰⁴³ De fet, el fonema fenici antic /š/ devia realitzar-se ja com a [s] en púnic. Vegeu *supra*, Introducció, § 14.5.

³⁰⁴⁴ VATTIONI 1976, p. 527, n° 57, Vegeu també LÖW 1881, p. 410, n° 76.

³⁰⁴⁵ VATTIONI 1976, p. 523, n° 22. Vegeu també LÖW 1881, p. 405.

³⁰⁴⁶ KRAHMALKOV 2000, p. 23, *sub radice* $\sqrt{’bb}$.

convinentment com a *'abīb labon* ‘flor blanca’³⁰⁴⁷. Per tant, fins i tot si admetéssim que βοιββά és una “deformazione di (*'a*)*bīb*”, restaria per explicar què representa -βα. Concerneix els semitistes pronunciar-s’hi. Des del punt de vista de l’amazic, el nom de la ‘malva’ en nombrosos dialectes és *tebibi* (Nefussa), *tibbi* (rifeny, parlar de Figuig, parlars d’Algèria central), *tibi* (taixelhit, tamaziyt)³⁰⁴⁸. Des del punt de vista de l’estructura lèxica, la seqüència del mot es pot explicar com una forma reduplicada a partir de la labial *b*. Fins i tot si aquest tipus de formacions solen ser expressius, l’antiguitat del nom amazic de la ‘malva’ es pot postular pel fet que, d’una banda, es troba en dialectes tan distants com el taixelhit del sud del Marroc i el dialecte de les muntanyes de Nefussa, a Líbia, passant pels parlars dels oasis de l’Algèria central; i, d’altra banda, apareix ja a la *'Umdat at-tabīb* sol i en compostos: *tībī* “*malua sp.*”³⁰⁴⁹, *tībī an wādrār* (*tibi n udrar* en amazic modern) “*malua sp. L., malva silvestre*”³⁰⁵⁰ —és la que millor es correspon amb el grec μαλάχη ἀγρία—, *tībī in wāmān* (*tibi n waman* en amazic modern) “*althaea officinalis, malvavisco*”³⁰⁵¹ i *tībī muqqūr* (*tibi muqqurn* en amazic modern) “*althaea rosea, malvaloca*”³⁰⁵². Des del punt de vista formal, notem que en tots els dialectes amazics que mantenen el fitònim, el gènere és femení. La terminació *-i* que trobem en totes les formes amazigues testimoniades ve de *-e* (normal en bona part del tuareg, que no conserva el mot en qüestió), possiblement monoftongació de **-āy*. Es pot pensar en una forma amaziga antiga **bībbāy* o **bībāy*, que, amb la prefixació del morfema d’estat, esdevindria **tābībbe* o **tābībe*, més tard, per metafonia, **tībībbe* o **tībībe*, d’on provenen les formes modernes *tebibi* de Nefussa (<**tebībe*), *tibbi* i *tibi* de la resta de dialectes (<**tībībbe*). La formació, mitjançant reduplicació de la bilabial, és prou banal com per a afirmar rotundament l’amaziguitat del fitònim citat pel Pseudo-Dioscòrides; però a la identitat formal s’afegeix la semàntica, i és que *tebibi*, *tibbi*, *tibi*, etc. vol dir ‘malva’ (μαλάχη). D’altra banda, l’enllaç cananeu cercat pels semitistes no és satisfactori ni formalment ni semànticament.

41. μάραθον· Ἄφροι βουγνούμ (3, 70 RV; vol. 2, p. 81) ‘fonoll (*anethum foeniculum*)’³⁰⁵³. L’origen d’aquest fitònim és del tot

³⁰⁴⁷ Löw 1881, p. 402, n° 1. Vegeu també KRAHMALKOV 2000, p. 23, *sub radice* √*bb*.

³⁰⁴⁸ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, p. 7, √*b* 21.

³⁰⁴⁹ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 446, n° 258.

³⁰⁵⁰ *Op. cit.*, p. 446, n° 259.

³⁰⁵¹ *Loc. cit.*, p. 446, n° 260.

³⁰⁵² *Loc. cit.*, p. 446, n° 261.

³⁰⁵³ Variant: βουγνουυ.

- incert³⁰⁵⁴. En amazic coneixem com a designació del fonoll *tabsbast*³⁰⁵⁵.
42. μήκων κερατίτις· "Αφροι σισσιμα<ν>σεσσά (4, 65 RV; vol. 2, p. 222) 'cascall cornut'³⁰⁵⁶. Aquest fitònim sembla cananeu, si bé hom vacil·la entre *ḥaṣīr* 'herba' i *ṣiṣu* (nom d'una deessa fenícia) com a primer element, mentre que el segon element és incert³⁰⁵⁷.
43. μυσσωτίς· "Αφροι λαναθαλαβάθ (4, 86 RV; vol. 2, p. 246) lit. 'orella dels ratolins'³⁰⁵⁸. La llicó i la identificació de la planta és problemàtica³⁰⁵⁹. Krahmalkov suggereix, amb moltes reserves, una llicó en púnic λαβοθ λαβαθ "white flame"³⁰⁶⁰.
44. ὄξυλάπαθον τὸ μέγα, τὸ μικρόν· "Αφροι ἀμουζεγαράφ (2, 114 RV; vol. 1, p. 188) 'mena de paradella'. Els semitistes han identificat convincentment el segon element com el cananeu *z^eīr* 'μικρόν', mentre que el primer no és tan clar: d'ençà de Blau hom pensa en *ḥamūs* 'aspres, agut'³⁰⁶¹.
45. ὄξύσχοινος· "Αφροι χουδόδ (4, 52 RV; vol. 2, p. 207) 'mena de jonc de fulles punxegudes'³⁰⁶². Les propostes semítiques són molt fràgils: *'aḥu dy* "frater atramenti" i *'aḥu dawah* "frater fluxus"³⁰⁶³.
46. πήγανον κηπαῖον· Ῥωμαῖοι ῥούτα ὀρτήνσις, "Αφροι χουρμά (3, 45 RV; vol. 2, p. 57) 'ruda d'hort'³⁰⁶⁴. Els semitistes ho interpreten *ḥrml* "ruta"³⁰⁶⁵. A la *Umdat at-tabīb* trobem *āwurmī* "ruta graeolens"³⁰⁶⁶ i, en el lèxic d'al-Hilālī (i en taixelhit modern), *iwrmi* "rue"³⁰⁶⁷. Creiem que, en amazic, el nom de la ruta ha pervingut a través del púnic: **ḥurmal* > **(h)urmay* > **urme* (per la pèrdua de *h*, que no existeix en amazic, però que podria haver estat adaptat en /h/) > *āwrmī* (amb la prefixació del morfema d'estat) > *iwrmi* (per metafonia).
47. πήγανον ἄγριον· "Αφροι χουρμασεμμακέδ (3, 154 RV; vol. 2, p. 161) 'ruda silvestre'³⁰⁶⁸. Aquest fitònim és un compost de *ḥrml*. El

³⁰⁵⁴ Vegeu LÖW 1881, p. 405, n° 34, VATTIONI 1976, p. 523, n° 25.

³⁰⁵⁵ Vegeu DALLET 1982, p. 53.

³⁰⁵⁶ Variants: σισσιμασεσσα, σισσιμασεσά, σισσιμασεσσά.

³⁰⁵⁷ Vegeu LÖW 1881, p. 409, n° 72, VATTIONI 1976, pp. 526-527, n° 55.

³⁰⁵⁸ Variants: λαναθαλαβατ, λαβαθολαβάτ.

³⁰⁵⁹ Vegeu LÖW 1881, p. 408, n° 58 i VATTIONI 1976, pp. 525, n° 43.

³⁰⁶⁰ KRAHMALKOV 2000, p. 253, *sub radice* √lbn.

³⁰⁶¹ Vegeu LÖW 1881, p. 402, n° 4a i VATTIONI 1976, pp. 520, n° 2.

³⁰⁶² Variants: χουδοα, χούδοα.

³⁰⁶³ VATTIONI 1976, pp. 527, n° 62. Vegeu també LÖW 1881, pp. 410-411, n° 86.

³⁰⁶⁴ Variant: χουρβα.

³⁰⁶⁵ VATTIONI 1976, pp. 527-528, n° 65. Vegeu també LÖW 1881, pp. 411, n° 89a.

³⁰⁶⁶ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 428, n° 98.

³⁰⁶⁷ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 84, n° 471.

³⁰⁶⁸ Variants: χουμμασεμμακεα, χουρμασεμμακεα.

- segon element del compost, σεμμακεδ, ha estat interpretat com a “Macedònia”, doncs “ruta Macedoniae”³⁰⁶⁹.
48. περδίκιον· Ἄφροι ἀτιερβίτριε (4, 85 RV; vol. 2, p. 245) ‘parietària, blet de paret, morella roquera’. El primer element és, amb tota versemblança, el cananeu *ḥaṣīr* ‘herba’. Per al segon no hi ha cap proposta de part dels semitistes³⁰⁷⁰.
49. περικλύμενον· Ἄφροι λανάθ (4, 14 RV; vol. 2, p. 179) ‘lligabosc, xuclamel, mareselva (*lonicera periclymenum*)’. No hi ha etimologia semítica ferma³⁰⁷¹. Els noms amazics de la ‘mareselva (*lonicera periclymenum*)’ són *āṭaras*, a la *Umdat at-ṭabīb*³⁰⁷², *anaraf* (en cabilenc)³⁰⁷³ i *aharaf* (sense determinació del dialecte)³⁰⁷⁴.
50. πολύγονον ἄρρεν· Ἄφροι χουλουμούμ (4, 4 RV; vol. 2, p. 171) ‘mena de cua de cavall, herba estanyera, *equisetum telmateia*’³⁰⁷⁵. No hi ha cap etimologia cananea satisfactòria³⁰⁷⁶. Per a l’amazic, el botanista L. Trabut va recollir, malauradament sense indicació del lloc o del dialecte, *oulemlem* “*polygonum auiculare*, *polygonum equisetiforme*, trainasse” (passacamins)³⁰⁷⁷. La forma amaziga moderna es pot enllaçar amb la del Pseudo-Dioscòrides sense gaires dificultats: **hūlūmlūm* > *uləmləm*, amb pèrdua de la laringal. Pel que fa a la formació, es tracta d’una reduplicació de tipus molt freqüent en la fitonímia a partir d’una arrel √(h)lm.
51. ποταμογείτων ἕτερος· Ἄφροι ἀστιρκόκ (4, 100 RV; vol. 2, p. 256) ‘mena de planta aquàtica (lit. ‘veïna dels rius)’³⁰⁷⁸. Com en els altres fitònims que contenen el segment ἀστιρ- o ἀτιειρ-, hom hi ha identificat el cananeu *ḥaṣīr* ‘herba’³⁰⁷⁹. Vegeu n° 12. Com d’habitud, el segon element és incert.
52. πράσιον· Ἄφροι ἀτιερβέρζοια (3, 105 RV; vol. 2, p. 116) ‘malrubí’³⁰⁸⁰. Novament es tracta d’un compost del cananeu *ḥaṣīr* ‘herba’. Per al segon element, no hi ha cap proposta ferma³⁰⁸¹.
53. ῥάμνος· Ἄφροι ἀταδίμ (1, 90 RV; vol. 1, p. 83) ‘arç, espí’. Hom ho explica a partir del cananeu *iṭṭi(t)tu*³⁰⁸². Entre les designacions

³⁰⁶⁹ VATTIONI 1976, pp. 527-528, n° 65. Vegeu també LÖW 1881, pp. 411, n° 89b.

³⁰⁷⁰ Vegeu LÖW 1881, p. 404, n° 22 i VATTIONI 1976, pp. 522, n° 16.

³⁰⁷¹ Només una proposta *l^hnh* “amarezza” (VATTIONI 1976, pp. 525, n° 44, nota 104). Vegeu també LÖW 1881, p. 408, n° 59.

³⁰⁷² TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 427, n° 88. No sembla que aquesta designació pervisqui en cap dialecte amazic modern.

³⁰⁷³ *Ibidem*, nota 38.

³⁰⁷⁴ TRABUT 1935, p. 155. El botanista també dóna —en servem la transcripció— *ouaraf* i *irifi*.

³⁰⁷⁵ Variant: χουλουμαλουμ.

³⁰⁷⁶ Vegeu LÖW 1881, p. 411, n° 87 i VATTIONI 1976, p. 527, n° 63.

³⁰⁷⁷ TRABUT 1935, p. 210.

³⁰⁷⁸ Variant: ἀτιειρκοκ.

³⁰⁷⁹ Vegeu LÖW 1881, p. 404, n° 19 i VATTIONI 1976, p. 521, n° 11.

³⁰⁸⁰ Variants: ἀτιερπέρζοια, ἀτιερβέρζοια, τιβέρζοια.

³⁰⁸¹ Vegeu LÖW 1881, p. 404, n° 21 i VATTIONI 1976, p. 522, n° 15.

- amazigues de les diverses menes de *rhamnus* no en coneixem cap que pugui remetre al mot citat pel Pseudo-Dioscòrides.
54. ῥάφανος κηπαία· Ῥωμαῖοι ῥάδιξ νόστρα, Ῥαφροὶ θορφάθ (2, 112 RV; vol. 1, p. 186) ‘rave’³⁰⁸³. El mot és present en diverses llengües de la Mediterrània; i els etimòlegs no saben quina n’és la llengua d’origen, si bé hom tendeix a considerar-lo de soca indoeuropea³⁰⁸⁴. El fitònim atribuït als Ῥαφροὶ ha estat interpretat en termes semítics com a *torpat* “folium”³⁰⁸⁵. No coneixem en amazic cap designació de la *brassica asperifolia* (rave), *brassica napus* (nap) ni de l’*apium graeolens* (api) que pugui remetre a θορφάθ.
55. ῥάφανος ἀγρία· Ῥωμαῖοι ῥάδιξ σιλβέστρις, Ῥαφροὶ θορφαθσαδοί (4, 175 RV; vol. 2, p. 324) ‘api’. Es tracta d’un compost del fitònim anterior. En cananeu admet la interpretació *torpat šādēh* “folium agri”³⁰⁸⁶.
56. ῥοδοδάφνη· Ῥαφροὶ... (4, 81 RV; vol. 2, p. 243) ‘baladre, oleandre’. Ja és mala sort que hi hagi un hiatus just aquí! El *nerium oleander* és molt important en la flora nord-africana i és ben present en l’imaginari col·lectiu dels amazics, que l’anomenen *alili*³⁰⁸⁷.
57. σέλινον κηπαῖον· Ῥαφροὶ σίληνα (3, 64 RV; vol. 2, p. 76) ‘api’. Hom ha convingut que el fitònim atribuït als Ῥαφροὶ reproduceix el terme corresponent en grec. Els semitistes no n’han trobat cap forma paral·lela en cananeu³⁰⁸⁸. El cas és que en grec el mot és considerat “emprunté ou venant du substrat”³⁰⁸⁹. En les fonts fitonímiques amazigues més velles trobem, com a designació de l’*apium graeolens*, *tizlit* (Ibn Tunart)³⁰⁹⁰ i *tizlluyt / tazlluyt* (als lèxics àrab-amazic dels ss. XVII-XVIII). No sabríem adduir altres exemples de la correspondència grega de l’amazic *z* en manlleus, però si que

³⁰⁸² VATTIONI 1976, p. 522, n° 14. Vegeu també LÖW 1881, p. 404, n° 18.

³⁰⁸³ Variant: θορφασε.

³⁰⁸⁴ Sobre el grec, vegeu CHANTRAINE 1968-1980, p. 968, s.u. ῥάφανος. Sobre el llatí, vegeu ANDRÉ 1985, p. 216, s.u. *rapum*.

³⁰⁸⁵ Vegeu VATTIONI 1976, p. 524, n° 35. Vegeu també LÖW 1881, p. 407, n° 50.

³⁰⁸⁶ *Ibidem*.

³⁰⁸⁷ El baladre adquireix un paper molt important en la lírica amaziga com a símbol de la dualitat: bell exteriorment i amarg en el gust. En citarem només dues belles referències en taixelhit: “yan izran alili d ijddign-nns ur rad iēšq yir nnta. walaynni yan t-immḍin, ur rad t-iḥada ula iqrb-t” (ed. STROMMER 2002, pp. 130-132) ‘Qui veu el baladre amb les seves flors no podrà sinó enamorar-se’n. Però qui el tasta no hi romandrà al costat o a la vora’. “tayri tga zund luqt n usmmiḍ f isyarn, ur a stt-ijjnjum abla mddn drusnin. zund lašjar ur a ijnjum ifrawn gitsn y tgrst, abla zziyt d ikju d ulili n wasif” (ed. STROMMER 2002, pp. 116-118) ‘L’amor és com l’època del fred per als arbres: no el conserven sinó uns pocs. Igualment, els arbres no conserven les seves fulles en hivern llevat de l’olivera, el garrofer i el baladre’.

³⁰⁸⁸ Vattioni suggereix vagament un *ruš`elin* “testa del dio” (VATTIONI 1976, p. 526, n° 53). Vegeu també LÖW 1881, p. 409, n° 71.

³⁰⁸⁹ CHANTRAINE 1968-1980, p. 995, s.u.

³⁰⁹⁰ Sobre aquest lexicògraf medieval, vegeu *infra*, § VIII.10.4.2.

coneixem un cas de manlleu púnic>amazic en què la *š* cananea és retuda per una *z* amaziga, el del púnic *bēšālīm* ‘cebes’ (plural vocalitzat a l’hebrea de *bāšāl*) > amazic *a-žalim* (singular morfològic amb valor col·lectiu)³⁰⁹¹. Si admetem que la <σ> del grec pot transcriure una /z/ amaziga, el fitònim σίληνα atribuït als Ἄφροι podria ser amazic, a partir d’una evolució **žilīt* > **tāžilīt* > **tīžilīt* > *tizlit*, que és la forma resultant que dona Ibn Tunart.

58. σιδηρίτις· Ἄφροι οὐδοδοννίν (4, 33 RV; vol. 2, p. 194 ‘siderita’ (lit. ‘de ferro’)³⁰⁹². Vattioni ha proposat d’entendre aquest fitònim com ‘*bd dnm* “servo dei signori” en cananeu³⁰⁹³. La veritat és que l’origen d’aquest mot roman obscur.
59. σίκυς ἄγριος· Ἄφροι κουσιμεζάρ (4, 150 RV; vol. 2, p. 293) ‘cogombre silvestre’³⁰⁹⁴. Els semitistes hi han vist una forma composta del cananeu *qiššu* ‘cogombre’, com ara *qiššu mušri* “stelo oegiziano”³⁰⁹⁵ o *qiššu mizra* ‘“cucumber of the cultivated (sown) field”³⁰⁹⁶. En amazic, *ayssim* ‘cogombre, meló’ (plural *iyssimn*)³⁰⁹⁷ apareix ja a la *Umdat at-ṭabīb* com a *iğassīman, tağsīmīn* “*cucumis melo flexuosus*, alficoz”³⁰⁹⁸. L’evolució formal de l’amazic antic a l’amazic modern fóra **qāssīm* / **qūssīm* > *(*ā-*)*yāssīm* / *(*ā-*)*yūssīm* > *ayāssim* > *ayssim*. És probable que en amazic sigui pres del púnic. Cap de les propostes fetes fins ara a partir del púnic em semblen satisfactòries, però. Sotmeto als semitistes si no fóra possible un ètim —conforme tant amb la transcripció grega com amb el testimoni amazic— **qūššīm* (o *qāššīm*) *zera* ‘cogombres de llavor’³⁰⁹⁹.
60. σόγκος τραχύς, τρυφερός· Ἄφροι γαθουνίμ (2, 131 RV; vol. 1, p. 203) ‘*sonchus*’³¹⁰⁰. No hi ha hagut aportacions etimològiques semítiques a aquest fitònim d’ençà del —poc ferm— de Gesenius: *gdwd* ‘*ynym* ‘gra dels ulls’³¹⁰¹. No sabríem adduir-hi cap ètim amazic, on el *sonchus* rep el nom de *tiffaf*³¹⁰².

³⁰⁹¹ VYICHL 2005, p. 3.

³⁰⁹² Variants: οὐδοννιν, οὐδώδοννιν.

³⁰⁹³ VATTIONI 1976, p. 526, n° 49. Vegeu també LÖW 1881, p. 409, n° 67.

³⁰⁹⁴ Variant: κουσιμεζάρ. Pseudo-Apuleu (114) *cassimezar*.

³⁰⁹⁵ VATTIONI 1976, p. 525, n° 39. Vegeu també LÖW 1881, pp. 407-408, n° 56.

³⁰⁹⁶ KRAHMALKOV 2000, p. 435, *sub radice* √*qš*’ i p. 274, *sub radice* √*mzr*’.

³⁰⁹⁷ TAIFI 1991, p. 208.

³⁰⁹⁸ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 432, n° 141. Els editors hi veuen una construcció *iys* + *aman* ‘os (de fruit) d’aigua’.

³⁰⁹⁹ Sobre el mot fenici-púnic per a ‘llavor’, vegeu KRAHMALKOV 2000, p. 174, *sub radice* √*zr*’.

³¹⁰⁰ Variants: γαοοννιμ, γαοονιμ.

³¹⁰¹ Vegeu LÖW 1881, p. 406, n° 36 i VATTIONI 1976, p. 523, n° 26.

³¹⁰² “*sonchus*, cerraja, achicoria”, ja a la *Umdat at-ṭabīb* (TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 447, n° 264).

61. σταφυλῖνος· "Αφροι **σιχχάμ**, οἱ δὲ **σιχκιριάμ** (3, 52 RV; vol. 2, p. 66) 'pastanaga (*daucus*)³¹⁰³. Els semistes ho han explicat a partir del cananeu *ḥašīr ḥam* "herba caloris" (Schröder) o *šīšu ḥam* (Vattioni)³¹⁰⁴.
62. στρούθιον· "Αφροι **σοίρις** (2, 163 RV; vol. 1, p. 227) 'mena de codony'³¹⁰⁵. A partir del cananeu hi ha una proposta —ben incerta— *šrš* 'arrel' (en hebreu *šoreš*)³¹⁰⁶.
63. στρύχνος μέλας· "Αφροι **ἀσπιρμουνίμ** (4, 70 RV; vol. 2, p. 228) "*strychnus*"³¹⁰⁷. Aquest fitònim té una explicació satisfactòria a partir del cananeu *ḥašīr 'esmun* "erba di Esmun" (nom d'un déu fenici)³¹⁰⁸.
64. σύμφυτον· "Αφροι **ἀργαλλικού** (4, 9 RV; vol. 2, p. 175) 'consolda major (*symphytum officinale*)³¹⁰⁹. No hi ha cap etimologia semítica ferma per a aquest fitònim. J. André, fundant-se en una de les lliçons del Pseudo-Apuleu, suposa que el mot és una forma dissimilada d'*alum gallicum* "Grande Consoude (*symphytum officinale*)"³¹¹⁰. El cas és que en amazic hi ha un fitònim rar *irgl* "arbre non identifié dont on emploie les feuilles pour tanner" en un lèxic anònim del s. XVII o XVIII³¹¹¹. De fet, el mot apareix ja a la 'Umdat at-*tabīb* com a *tīrhuluh* (que els editors analitzen *tirgalat*) "cistus, jara, jaguarzo"³¹¹². Designant diferents tipus de cist, recull el botanista Trabut *irgel* "*cistus laurifolius*, *cistus monspeliensis*, "*cistus heterophyllus*, *cistus salviaefolius*, *cistus uillosus*"³¹¹³. Semànticament, les estepes —que és el nom que reben en català les diverses menes d'arbustos mediterranis del gènere *cistus*— no són molt diferents de la consolda major (*symphytum officinale*), que creixen als marges dels rius mediterranis i en herbassars humits. La identificació formal entre el modern *irgl* 'estepa' i *ἀργαλλικού* del Pseudo-Dioscòrides 'consolda major' no és complicada —hom pot identificar-hi una arrel *√irgl*—, però resta incert si en amazic és mot "genuí" o bé ha pervingut del llatí a partir de la forma dissimilada —segons l'anàlisi d'André— del ben identificat d'*alum gallicum*.
65. τηλέφιον· "Αφροι **ἀτιρτοππουρίς** (2, 186 RV; vol. 1, p. 255) '*Andrachna telephioides*'³¹¹⁴. Sembla clar que hi ha el cananeu *ḥašīr*

³¹⁰³ Variants: *σιχάμ*, *σικκιριάμ*. Pseudo-Apuleu (81): *Punici dicunt siccam side*.

³¹⁰⁴ Vegeu LÖW 1881, p. 410, n° 75 i VATTIONI 1976, p. 527, n° 56.

³¹⁰⁵ Variants: *σοίρσ*, *σοίρις*, *συρίς*.

³¹⁰⁶ Vegeu VATTIONI 1976, p. 527, n° 58. Vegeu també LÖW 1881, p. 410, n° 77 i KRAHMALKOV 2000, p. 482, *sub radice* *√šrš* 'root'.

³¹⁰⁷ Variants: *ἀτιρσμουνιμ*, *ἀσπιρμουνιμ*, *ἀσπιρμουνίμ*.

³¹⁰⁸ Vegeu LÖW 1881, p. 404, n° 17 i VATTIONI 1976, p. 521, n° 10.

³¹⁰⁹ Variants: *ανουγαλλικου*. Pseudo-Apuleu (127): *Itali argallicum (anagalico)*. Falsa atribució. Vegeu VATTIONI 1976, p. 520, n° 4. Vegeu també LÖW 1881, p. 403, n° 7.

³¹¹⁰ ANDRÉ 1985, p. 15, *s.u. anagallicum* i p. 12, *s.u. alum*.

³¹¹¹ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 136, n° 188.

³¹¹² TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 451, n° 303.

³¹¹³ TRABUT 1935, p. 71.

³¹¹⁴ Variants: *ἀτιρτόππουρίς*, *ἀτιρτοππουρίς*.

- ‘herba’, si bé la vella etimologia de Gesenius *ḥaṣīr ṭp̄rym* “herba unguium” no és pas concloent³¹¹⁵.
66. τῆλις· Ἄφροι **τιτλώ** (2, 102 RV; vol. 1, p. 176) ‘fenigrec (*trigonella foenum-graecum*)’. No sembla que hi hagi cap proposta semítica ferma³¹¹⁶. En amazic, el nom més estès del fenigrec és *tifidas*.
67. τιθύμαλλος ἡλιοσκόπιος· Ἄφροι **νουκουβάτ** (4, 164 RV; vol. 2, p. 312) ‘eufòrbia’. No hi ha propostes etimològiques fermes a partir del cananeu³¹¹⁷. Un dels noms més coneguts i més antigament documentats de l'*euphorbia helioscopia* pot ser que s’identifiqui amb el fitònim citat pel Pseudo-Dioscòrides. En efecte, ja a la *Umdat at-tabīb* apareix —en donem les diverses transliteracions— *tānaḡūt*, *tālḡūt*, *tānaḡūrt*, *tānaqqawt*, *tānḡūrt*, *tānḡūt* (que els editors analitzen fonològicament com *tanayut*) “*euphorbia helioscopia*, lechetrezna común”³¹¹⁸, i perviu en els dialectes amazics contemporanis com a *tanayut* (plural *tinuya*)³¹¹⁹. Ultra la semàntica, l’enllaç formal també és possible. L’arrel del mot és \sqrt{nqb} o, més versemblantment, $\sqrt{nq\beta}$. La consonant < β > que trobem en la transcripció grega podia notar en paleoamazic una /b/ o una / β /³¹²⁰. La -t final de **νουκουβάτ** ret el morfema de femení amazic. L’evolució de l’amazic l’antic a l’amazic modern del nom de l’eufòrbia es pot formalitzar de la següent manera: **nāqūbāt* > **tā-nāyūbāt* > **tānāyūft* > *tanayut*³¹²¹.
68. τράγος· Ῥωμαῖοι κορνούλακαμ, Ἄφροι **ἀχχιουίμ** (4, 49 RV; vol. 2, p. 206) lit. ‘boc’ (mena de planta)³¹²². En cananeu hom ho ha explicat com a *ḥy ʿzym* “erba delle capre”³¹²³, que escau semànticament al grec τράγος, però que formalment és poc ferm. El mot llatí *cornulaca* ha estat identificat com una *pistacia palaestina*³¹²⁴. Al nord d’Àfrica hi ha diverses menes de *pistacia*: *pistacia atlantica*, *pistacia lentiscus* (‘lentiscle’), *pistacia terebinthus* (‘terebint, cornicabra’), *pistacia uera* (‘festuc’)³¹²⁵. Entre les designacions amaziques del terebint, citem *igg*³¹²⁶, *tāgmīt*³¹²⁷ i *tinajt*,

³¹¹⁵ Vegeu LÖW 1881, p. 405, n° 25 i VATTIONI 1976, p. 522, n° 19.

³¹¹⁶ Vegeu LÖW 1881, p. 410, n° 80.

³¹¹⁷ Vegeu LÖW 1881, p. 409, n° 65 i VATTIONI 1976, p. 525, n° 47.

³¹¹⁸ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 441, n° 216. Els editors proposen d’analitzar el fitònim, tot fixant-se en el procediment semàntic del castellà, com *ta-n-yu-t* “la de la leche” (*idem*, p. 440, n° 204, nota 88).

³¹¹⁹ Cf. TAÏFI 1991, p. 479, *sub radice* \sqrt{ny} . L’autor nota que, en estat d’annexió, la forma és *tn-*.

³¹²⁰ Vegeu *infra*, § IX.2.8.1.2.

³¹²¹ Vegeu també *supra*, § 13.17.

³¹²² Variants: ἀχχιουειμ, ἀχχιουειμ, ἀχοιοσίμ, ἀχιουάμ.

³¹²³ VATTIONI 1976, p. 522, n° 20. Vegeu també LÖW 1881, p. 405, n° 27.

³¹²⁴ J. ANDRÉ 1985, p. 75, *s.u.*

³¹²⁵ Vegeu TRABUT 1935, pp. 203-205.

³¹²⁶ Ja a la *Umdat at-tabīb* transcrit com a *iš*, *ič*, *iğ* (TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 433, n° 147).

*tinnift*³¹²⁸; entre les designacions amazigues del llentiscle, citem *tixt*³¹²⁹, *tidkt* o *tidgt*³¹³⁰.

69. ὑποκισθίς· "Αφροι βιλλεσαδέ (1, 97 RV; vol. 1, p. 87) '*Cytinus hypocistis*'³¹³¹. Aquest fitònim ha estat explicat per Schröder —i assumit pels autors posteriors, amb més o menys crèdit— a partir del cananeu *ply' šdh* "meraviglie della campagna"³¹³². Entre les designacions amazigues del *cytinus hypocistis* no en coneixem cap que pugui remetre al fitònim citat pel Pseudo-Dioscòrides³¹³³.
70. χαμαίμηλον· "Αφροι άστιριτιφρό (3, 137 RV; vol. 2, p. 146) 'camamilla'³¹³⁴. Sembla clar que es tracta d'un compost del cananeu *hašīr* 'herba', per ventura *hašīr tappuah* "fiore del melo"³¹³⁵.
71. χρυσάνθεμον· "Αφροι χουρζητά (4, 58 RV; vol. 2, p. 211)³¹³⁶. Gesenius va explicar-ho amb un mot cananeu semànticament paral·lel al grec: *hršyt* "aureus"³¹³⁷. Entre els noms amazics del *chrysanthemum coronarium*, Trabut va recollir *tiourzir'ine*, *ouazdouz*, *taoulzit*, *aouzed*, *merzi'idēn*³¹³⁸. És possible que *aouzed* /awzaḍ/ (?) —possiblement també el femení plural *tiourzir'ine* /tiwrziyin/ en lloc de /tiwrziḍin/(?)— estigui relacionat amb el fitònim *awrzaḍ* "moutarde jaune des champs, *sinapis aruensis*", amb un femení no ben identificat que apareix en diversos lèxics dels ss. XVII i XVIII, concretament *tawrzaṭṭ*³¹³⁹. Podem postular una evolució fonètica **hurzāt* > *(*tā-*)*wrzāt* > *tawrzat* —la forma testimoniada *tawrzaṭṭ* és deguda a la propagació de la faringalització [təwrzʰatʰ:]—, mentre que el masculí *awrzaḍ* hauria estat format analògicament del femení, com si l'arrel fos √*wrzd*. Perquè *awrzaḍ* s'identifiqui amb una de les designacions del crisantem recollides per Trabut, *aouzed* /awzaḍ/ (?), hem de pensar que va ser arrellegada al Rif, on la -r- emmudiria en aquest context. Sigui com vulgui, la identitat —no prou segura— de χουρζήτα i *tawrzaṭṭ* no exclouria que en amazic hagués estat pres

³¹²⁷ *Ibidem*, p. 439, n° 197, no testimoniats en amazic modern.

³¹²⁸ *Ibidem*, p. 450, n° 291, no testimoniats en amazic modern.

³¹²⁹ TRABUT 1935, p. 204. Potser ja a la '*Umdat at-ṭabīb* transcrit com a *tīft*, però presenta dificultats de lectura (TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 448, n° 274).

³¹³⁰ Van den BOOGERT 1998, p. 82, n° 448 i p. 167, n° 9.

³¹³¹ Variants: βιλλεσαδε, βιαλεσαδε, φυλλεσαδέ.

³¹³² VATTIONI 1976, p. 522, n° 21. Vegeu també LÖW 1881, p. 410, n° 82.

³¹³³ A la '*Umdat at-ṭabīb* trobem *tumana*, *tumərna* "*cytinus hipocistis*" (TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 444, n° 243).

³¹³⁴ Variants: άστιριτιφερό, άστιριτιφό.

³¹³⁵ VATTIONI 1976, p. 521, n° 8. Vegeu també LÖW 1881, p. 404, n° 14.

³¹³⁶ Variant: χουρζήτα.

³¹³⁷ Vegeu VATTIONI 1976, p. 527, n° 64. Vegeu també LÖW 1881, p. 411, n° 88. El nom cananeu de l'or és *hrš* (en hebreu *harūš*). Vegeu KRAHMALKOV 2000, p. 197, *sub radice* √ *hrš* 'gold'.

³¹³⁸ TRABUT 1935, p. 68.

³¹³⁹ Vegeu VAN DEN BOOGERT 1998, p. 90, n° 547, p. 176, n° 25.

del púnic *hr̥sy̆t*. En efecte, la correspondència púnic *ṣ* : *z* amazic en els manlleus púnic > amazic està establerta per altres manlleus més clar, com és ara cananeu *bēṣālīm* ‘cebes’ > amazic *azalim* ‘idem’.

72. χρυσοκόμη· Ἐφροι δουβάθ, οἱ δὲ βουρχουμάθ (4, 55 RV; vol. 2, p. 210) ‘cabellera d’or (*chrysocoma linosyris*)³¹⁴⁰. Per a δουβάθ els semitistes no han fet cap proposta etimològica concreta. Per a βουρχουμάθ, Gesenius va proposar *ʾabū r̥qwm̥t* “padre del ricamo o del colore variopinto”³¹⁴¹.
73. ψύλλιον· Ῥωμαῖοι σιλβάκιουμ, Ἐφροι οὐαργουγούμ (4, 69 RV; vol. 2, p. 227) ‘herba de les puces, herba pucera, matafoc, botges, *plantago psyllium*’. El mot no ha rebut cap etimologia semítica convincent³¹⁴². Οὐαργουγούμ admet una anàlisi lexicològica a partir de l’amazic. A partir d’un verb *gm* “pousser, prendre (plante), croître, grandir”³¹⁴³, que coneix nombrosos derivats relacionats amb la fitonímia, com ara *agummu* (en taixelhit) “fruit; fruit vert de l’arganier; figue; amande; noix; datte”³¹⁴⁴, *tagmmut* “bouton floral; bourgeon; petit fruit; baie; boule fruit vert de l’arganier; figue; amande; noix; datte”³¹⁴⁵, etc., es pot haver format un lexema reduplicat **gũ(m)gũm*³¹⁴⁶. οὐαρ- es pot analitzar en amazic com l’adverbi de negació *wār*, freqüent també com a prefix adverbial amb el sentit ‘sense’. Es podria pensar, doncs, en un amazic antic **wārgũ(m)gũm* ‘sense botó’ o ‘sense fruit’. Es tracta, però, d’una etimologia poc ferma, sobretot perquè no tenim cap testimoni de l’existència d’aital fitònim.

14.2. Conclusions

³¹⁴⁰ Variant: βουρχουμάτ.

³¹⁴¹ Vegeu VATTIONI 1976, p. 524, n° 29. Vegeu també LÖW 1881, p. 405, n° 33.

³¹⁴² Vegeu VATTIONI 1976, p. 525, n° 48. Vegeu també LÖW 1881, p. 409, n° 66. Sobre el mot llatí, vegeu ANDRÉ 1985, p. 239, s.u. *silbacium*.

³¹⁴³ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 797-798, \sqrt{gm} 19.

³¹⁴⁴ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 796, \sqrt{gm} 7.

³¹⁴⁵ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 796, \sqrt{gm} 6.

³¹⁴⁶ Tals reduplicacions són freqüents en amazics. Citem, per exemple, *gəmgəṃ* “murmurer”, *ggugm* “être muet”, *ggəmgəṃ* “être plein à ras bord, grouiller, bouillonner”, *agəmgum* “torrent, tourbillon, bouillonnement”, *tgəmgam̥t* “pommelte des joues”, *gugummi* “être imaginaire, fantastique habitant dans un trou; sorte de croque-mitaine”, *tagəmgem̥t* “petit-déjeuner”. Vegeu NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 798-801, \sqrt{gm} . Vegeu també el fitònim n° 3.

L'anàlisi dels setanta-tres fitònims que el Pseudo-Dioscòrides atribueix als ῥΑφροι ens mena a establir les sis categories següents:

1. Fitònims púnics identificables. En aquesta categoria incloem els fitònims documentats en fenici-púnic o en alguna altra llengua cananea o bé que tenen una etimologia semítica convincentment establerta: 1 ἰεβάλ, 6 (i 7) ἀτρισισοεί, 12 (i 51) ἀστικκοκ, 14 ἀστιρχιλλόθ, 15 λασουνάφ, 23 ἀτειρνοιχλάμ, 25 ἀσουρήκ, 26 (i 33) ἀβοίβλαβον, 29 σιθιλεσαδέ, 32 ἀτρισιπτη, 39 σουμαγδεβάλ, 44 ἀμουζεγαράφ, 48 ἀτιερβίτριε, 52 ἀτιερβέρζοια, 53 ἀταδίμ, 54 θορφάθ, 55 θορφαθσαδοι, 59 κουσσιμεζάρ, 63 ἀστισμουνίμ, 65 ἀπιρτοππουρίς, 70 ἀσπιρτιφρό. Els ètims d'aquests vint-i-un fitònims ja han estat proposats per semitistes i nosaltres ens hem limitat a contrastar-ne la validesa. Notem que es tracta en la majoria de casos de noms compostos a partir d'un lexema identificable en cananeu, principalment *ḥaṣīr* 'herba'.
2. Fitònims que formalment semblen púnics. L'estructura lexemàtica del mot o del compost suggereix un origen cananeu sense que se'n pugui determinar l'ètim amb una certa seguretat: 9 χουφφοίστ, 36 σισσιμανσεσσαδέ, 42 σισσιμα<ν>σεσσα, 69 βιλλεσαδέ.
3. Fitònims amazics identificables. En aquesta categoria incloem els fitònims testimoniats en amazic des de les fonts lexicogràfiques medievals (a partir del s. XII) fins als dialectes amazics moderns. En tots els casos la correspondència formal és satisfactòria —o, almenys, no forçada—. En alguns casos pot ser que la identificació botànica hagi variat poc o molt: 10 σικκιρια, 13 κύρα, 22 ἀπουλείουμ (probable llatinisme), 28 βοιδίν, 35 ἀρμάς, 40 βοιββά, 50 χουλουμλούμ, 64 ἀργαλλικού, 67 νουκουβάτ. Fins ara només en el cas de κύρα 'asfòdel' l'origen amazic havia estat revelat.
4. Fitònims que formalment semblen amazics. L'estructura lexemàtica no té parió en cananeu i, en canvi, suggereix un origen amazic: 3 (i 18) γυμμάθ, 5 θαμάκθ, 16 γιζάρ, 27 χέρδαν, 57 σίληνα, 73 οὐαργουγούμ.
5. Fitònims d'origen cananeu que es retroben en amazic presumiblement manlevats del púnic. El fet que se'n pugui identificar una arrel semítica —i concretament cananea— fa pensar en un origen púnic. L'adaptació del manlleu del púnic a l'amazic —pel que sabem a partir dels enllaços establerts fins ara— és satisfactòria: 31 γοίδ, 38 ζεραφοίστ, 46 (i 47) χουρμά, 59 κουσσιμεζάρ, 71 χουρζητά. Cap d'aquest cinc punicismes de l'amazic havia estat posat de manifest fins ara³¹⁴⁷. Petits detalls fonètics fan pensar que els mots glossats pel Pseudo-Dioscòrides com a *Afri* han passat ja pel garbell de l'amazic i, per tant, no procedirien directament del púnic.

³¹⁴⁷ N'apuntem un altre *infra*, § VI.12.2.1.

6. Fitònims d'atribució incerta: 2 βουινεσάθ, 4 κακκαβούμ, 5 θαμάκθ, 8 μοιμοίμ, 11 ζουορρινσοιπέτ, 17 ναρότ, 19 λαουωθέν, 20 ίέσκ, 21 τρινταί, 24 άσκαουκαου, 30 έρβιαραούθ, 37 άσουμές, 41 βουγνούμ, 43 λαναθθαλβάθ, 45 χουδόδ, 49 λανάθ, 56, 58 ούδοδοννίν, 60 γαθουονίμ, 61 σιχχάμ, 62 σοιρίς, 66 τιπλώ, 68 άχχιουίμ, 72 δουβάθ, 73 ούαργουγούμ. Notem que el nombre de fitònims sense identificació ferma, vint-i-cinc, és força elevat i supera el nombre dels fitònims identificats com a púnics i com a paleoamazics.

14.3. La font nord-africana del Pseudo-Dioscòrides

Sobre la localització de la font nord-africana que reflecteixen les famílies de còdexs R i V (en l'edició de Wellmann), d'entrada, es podria pensar en la Cirenaica com a lloc d'origen dels fitònims africans del Pseudo-Dioscòrides, formalment, perquè les fonts gregues més importants que donen informacions lèxiques sobre Líbia parteixen de la Cirenaica (és el cas d'Heròdot i Hesiqui); contextualment, perquè l'escola de Cirene, juntament amb les de Crotona, Cos i Cnidos, fou una de les més prestigioses escoles mèdiques de l'Hèl·lade ja d'ençà del s. VI aC. La presència d'un nombre força elevat de fitònims d'origen púnic, però, exclou que la fitonímia africana del Pseudo-Dioscòrides sigui, ras i curt, reflex de la fitonímia líbia de la Cirenaica, regió líbia d'influència grega en què no hi hagué una implantació de mercaders fenicis o cartaginesos. Les dades ens obliguen a cercar una localització més occidental, d'est a oest, de *Lepcis Magna* (a Tripolitània) a *Tingis* (Mauretània Tingitana)³¹⁴⁸, en tot cas en algun empori occidental d'implantació fenícia o cartaginesa. Com que en algun fitònim s'endevina un origen llatí, es pot assumir també, amb poc marge d'error, que es tracta d'algun indret de l'Àfrica romana. Reconeixem que la localització queda poc precisada; però, amb les dades de què disposem, no sabríem filar més prim. Els fitònims que designen plantes típicament nord-africanes han estat manlevats a la llengua dels maures, mentre que els fitònims que designen plantes d'importació del Llevant de la Mediterrània són d'origen cananeu. Els punicismes de l'amazic són interessants també perquè revelen contactes lingüístics entre cananeus i amazics i, sobretot, perquè posen de manifest el llarg abast la vertebració de l'espai comunicatiu amazic, i és que aquests punicismes els retrobem avui dia en indrets tan allunyats de la influència púnica, grega i romana com són les muntanyes de l'Atlas i la vall del Sus. Finalment, notem que un terç del fitònims africans esmentats pel Pseudo-Dioscòrides són d'atribució incerta i, en l'estat actual de la recerca, fóra imprudent adjudicar-los al púnic o al paleoamazic.

³¹⁴⁸ Vegeu *supra*, § 1.1 i figura.

15. El lèxic afrollatí de les *Tauletes Albertini*

Entre els estudiosos del Baix Imperi i l'època vàndala va tenir una gran repercussió la troballa en 1928 de quaranta-cinc tauletes de fusta escrites amb tinta al sud de Bizacena, a uns 65 km a l'oest de Capsa, de les quals donà compte Eugène Albertini, si bé l'edició dels documents escaigué a C. Courtois, L. Leschi, C. Perrat i C. Saumagne en 1952³¹⁴⁹. Les tauletes contenen trenta-una actes de venda de béns immobles datades entre el 484 i 496 dC, és a dir en plena època vàndala. Fins ara, l'estudi lingüístic més complet dedicat a la llengua de les *Tauletes Albertini* el devem a V. Väänänen, especialment valuós per la sistematització dels trets gramaticals “vulgars” del llatí d'aquestes actes de venda. En l'apartat lèxic, Väänänen reporta uns quaranta-cinc mots “rars” o emprats en accepcions insòlites³¹⁵⁰. A continuació, centrarem l'atenció en aquells mots “rars” de l'afrollatí sudbizacè del s. V dC que podrien provenir del paleoamazic.

15.1. *aggario*:

Apareix en el context *in loco in aggarione* (3, 7; 7, 5)³¹⁵¹. Podria tractar-se d'un topònim local. Sovinteja en la toponímia el nom de l'acàcia nilòtica (i d'altres espècies botàniques semblants), en tuareg *aggar* (plural *aggarān*) / *ahaggar*, femení *təggart* / *tahəggart*³¹⁵², però l'absència d'aquest fitònim als dialectes septentrionals complica l'enllaç. En tot cas, és molt més versemblant un ètim amazic que no pas els enllaços llatins apuntats per Courtois (*agger*) i Väänänen (*angaria*) sense gaire convicció³¹⁵³.

15.2. *aumas* :

Apareix en els contextos *instrumentum de aumas* (4, 39), *particellas agrorum id est aumas duas siui coerentes cum aquaria de gemione superiore in quibus sunt amigdale arb(ores) tres fici ar[b]ores quatuor p(lus) m(inus) siteciae arborem unam* (5, 5-6) ‘parcel·les de camps, és a dir dues *aumas* connectades l'una amb l'altra, amb canal de rec (o cisterna?) del *gemio* superior, en què hi ha tres ametllers, unes quatre figueres i un festuguer’, *alio loco ibi in aumas* (15, 8), *locus qui appellatur aumas aquaria una ab[e]nte acmigdila una* (19, 6) ‘el lloc anomenat *aumas*, (amb) un canal de rec (o cisterna?), que té un ametller’³¹⁵⁴. Courtois pensa que podria tractar-se de la substantivació de l'adjectiu llatí *almus* (cf. *almus ager* a Virgili) per a designar parcel·les

³¹⁴⁹ COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952.

³¹⁵⁰ VÄÄNÄNEN 1965, pp. 46-51.

³¹⁵¹ COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952, p. 200 ss. Cf. VÄÄNÄNEN 1965, p. 47.

³¹⁵² Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 235, *sub radice* √gr.

³¹⁵³ *Loc. cit.*

³¹⁵⁴ COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952, p. 196. Cf. VÄÄNÄNEN 1965, p. 47.

fèrtils o, més concretament, llocs plantats d'ametllers³¹⁵⁵. Väänänen pensa més aviat en un mot d'origen púnic, sense concretar-ne l'ètim³¹⁵⁶. El mot és incert, però sembla més aviat que la -s forma part de lexema, perquè també apareix en singular.

15.3. *gemio*

Courtois definí aquest mot com “parcelle enclose par un mur en pierre sèches ou en toub”³¹⁵⁷: *gemionem unum ubi abentur olibe arb(ores) dece et septe* (8, 5); *gemiones duos in quo sunt in uno arb(ores) olibe sex* (5, 9-10); *gemionem de riu* (15, 8); *cum aquaria de gemione superiore* (4, 6-7), etc. (tretze ocurrencies, sovint en oliverars); “le mot est sans doute d'origine berbère et doit être rapproché de *guemoun* qui, dans une partie du Sahara... désigne aujourd'hui un carré irrigable”³¹⁵⁸. És a tort que Ernout i Meillet tracten *gemio* com a mot “sans doute étranger”³¹⁵⁹: a les *Tauletes Albertini* ocorre en tretze ocasions, a més d'una altra ocurrencia en una inscripció del mateix s. V, en tots els casos plenament adaptat morfològicament i sintàcticament en llatí com a nom de la 3ª declinació de tema consonàntic en *n*. D'altra banda, no hi ha variants gràfiques del mot; és clar que no és una mera transcripció d'un mot estranger sinó un mot integrat en el sistema de la llengua llatina i que els afrolatins del sud de Bizacena d'època tardana coneixien i usaven habitualment per a designar un tipus de parcel·la de bancals, per ventura envoltada per un mur o un altre tipus de delimitació.

L'enllaç apuntat per Courtois amb aquella forma amaziga sahariana és plausible³¹⁶⁰, i val la pena que reportem les correspondències de l'arrel \sqrt{gmn} en els diferents dialectes amazics:

³¹⁵⁵ *Loc. cit.*

³¹⁵⁶ *Loc. cit.* ADAMS (2007, p. 558) considera que “it is more likely that not that *aumas* is a loan-word, perhaps denoting a parcel of land planted with trees, with a water supply”.

³¹⁵⁷ De fet, *gemio* és glossat al *Corpus Glossariorum Latinorum* (GÖTZ 1888-1923, vol. 5, p. 298, 18) per *mac(h)eria* ‘mur de pedra o maons, especialment el que es fa servir per a encloure un hort’.

³¹⁵⁸ COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952, p. 197.). ERNOUT & MEILLET (1959, p. 269 s.u.): *gemio, -onis* m. ‘mot qu'on lit sur une inscription d'Afrique du Ve siècle, et qui semble désigner un mur de clôture, Sans doute étranger’. Semblantment WALDE & HOFMANN 1938-1954, s.u.

³¹⁵⁹ Sens dubte, les reticències a propòsit de la deficient definició de l'*africitas* que circulava a Centreeuropa d'ençà del treball de SITTL 1882 (en parlem *infra*, § 16.2), va menar els llatinistes més prudents a bandejar qualsevol al·lusió “dialectal” de la llengua llatina, ço que, de fet, podria estar justificat per a l'Alt Imperi. Però, en plena època vàndala i en un exemple prou clar de manlleu adaptat morfosintàcticament al llatí, no hauria de ser anatema parlar, amb naturalitat, d'un mot dialectal del llatí africà sud-bizacè d'època vàndala.

³¹⁶⁰ Per bé que ADAMS (2007, p. 557) ha qüestionat recentment l'autoritat de les fonts de Courtois: “Walde and Hofmann were right to treat the meaning and origin of the term as uncertain. Courtois et al. were confident that the word was of Berber origin, but their source for this information (197, n. 1 ‘le capitaine Lecointre’) was not necessary authoritative”.

taixelhit *agmmun* “rebord d’un canal d’irrigation”, tamaziyt *gmmn* “disposer de la terre cultivée en cuvettes, en sillons ou en carrés de manière à ce qu’elle retienne l’eau d’irrigation; diviser un champ à l’aide de bordures en terre, pour l’arroser plant par plant”, *agmmn / agmmun* “terre cultivée disposée en cuvettes, en sillons ou en carrés de manière à recevoir l’eau d’irrigation; champ; plate-bande; bosquet”, *tagmmunt, taymmunt* “(dim.); rigole pour assurer l’écoulement des eaux autour de la tente; bouquet d’arbres”, Figuig *aymmun* “champs”, cabilenc *agmmun* “tas; amoncellement; mamelon de terrain, mont, colline”, Gurara *agmun* “carré de terre cultivé dans les jardins de palmeraie disposé pour recevoir un arrossage régulier au moyen d’un canal”³¹⁶¹.

El comportament dels dos dialectes zenates que han conservat el mot, a saber els parlar de Figuig i de Gurara, indica que, per a la reconstrucció del mot en protoamazic, cal partir d’una */g/, atès que, si primera radical fos */ǧ/, hauríem d’esperar un so resultant [ʒ] en aquests parlars³¹⁶², és a dir ***ajmmun*, com en el cas, per exemple, del mot per a ‘sorra’, **(ā-)ǧedi*, que dóna *ijdi* en els dialectes zenates, mot que, d’altra banda, tenim documentat filològicament al s. VI dC a la *Joànida* de Corip sota la forma *gadaias* (en acusatiu)³¹⁶³. La segona radical és tensa en els dialectes contemporanis, la qual cosa no té implicacions lèxiques o semàntiques, atès que la tensió és un mecanisme purament gramatical en amazic; com que en la forma llatina tenim *-mi-*, creiem que la *-m-* tensa de l’amazic modern prové de **-my-*³¹⁶⁴. La tercera radical és */n/ en protoamazic i en amazic antic, que en llatí es va conservar en tots els casos (acusatiu singular *gemionem*, ablatiu singular *gemione*, etc.) llevat del nominatiu singular, on la *-n-* es perd com en els noms llatins en nasal (dins la 3ª declinació clàssica). Pel que fa a les vocals, la *-e-* de *gemio* no pot remetre a una */ē/ protoamaziga, perquè, en tal cas, el resultat en els dialectes septentrionals contemporanis fóra *-i-*, i el que tenim és [ə] o Ø, que pot remetre en protoamazic, en principi, tant a */ǎ/ com a */ĩ/ o */ũ/; com que, amb una segona vocal *u* el més normal, en els esquemes nominals, és una primera vocal *a*, és a dir un esquema vocàlic *a__u* en el singular i *u__a* en el plural —per exemple, *aybalu* ‘font’ ~ pl. *iybula*—, preferim */ǎ/ a les altres dues vocals breus, si bé no és del tot segur. Quant a la *-ō-* de l’adaptació llatina, remet a una */ū/ protoamaziga, tenint en compte que, en una llengua amb una sola vocal posterior amb caràcter fonemàtic, la realització varia entre els al·lòfons [u], [ʊ], [o], és normal que en una llengua que coneix l’oposició entre el timbres /ū/ ~ /ō/,

³¹⁶¹ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 807-808, *sub radice* √*gmn*. Cf. KOSSMANN 1999a, p. 159, n° 412, que dóna com a possible l’enllaç amb *gemio*.

³¹⁶² Sobre la reconstrucció de dues sèries de velars sonores en protoamazic, /ǧ/ ~ /g/, vegeu KOSSMANN 1999a, pp. 169-173.

³¹⁶³ Vegeu *supra*, § 13.20 i MÚRCIA 2008.

³¹⁶⁴ Sobre aquest fenomen, vegeu *infra*, § IX.2.8.8.

l'adaptació es faci tendint cap al timbre més obert. Metodològicament, la reconstrucció del nom en protoamazic no permet anar més enllà de **(ā-)gVmmūn*. En canvi, la restitució paleoamaziga, que té en compte la documentació del nom afrollatí estudiat, permet arribar a **gāmyūn*, que proposem com a ètim de l'afrollatí *gemio*, *-onis*.

La semàntica, força rica i que ofereix nombrosos matisos en els dialectes amazics contemporanis, no presenta gaires obstacles. En amazic el sentit bàsic es pot reduir a 'parcel·la de bancals' o fins a 'bancal'. Per a l'afrollatí *gemio* hom ha afegit la precisió de 'parcel·la envoltada per un mur', que no sembla essencial a l'ús amazic però que es podria admetre per a l'ús llatí: una major precisió semàntica, en el sentit que no es tractaria d'una simple parcel·la de bancals sinó que aquesta parcel·la estaria delimitada d'alguna manera, potser per un mur, dóna raó de ser al manlleu, que habitualment es produeix quan en la llengua receptora es troba a faltar un mot que designi inequívocament una realitat que en la llengua d'origen pot tenir una aplicació més genèrica. No és gens sorprenent, d'altra banda, que, en la regió sud-bizacena que hi ha entre les Altes Estepes i la regió del *Palus Tritonis* (*chott el-Djerid*), l'agricultura estigués en mans de poblacions tribals amazigues, que l'explotava d'acord amb els seus propis sistemes agraris³¹⁶⁵. És difícil filar més prim en la tribu en qüestió; segurament no eren els *Frexes*, tribu més aviat muntanyenca situada una mica més al nord, entre les Altes Estepes i la Dorsal; probablement tampoc els *Arzuges*, que, segons les fonts, sembla que no anaven més al nord de la regió del *Palus Tritonis* i que la seva economia era de base més aviat nòmada que ramadera; podrien el ser els *Capsitani*, si no fos que aquest gentilici probablement no designava més que les tribus de la regió de Capsa; també podrien ser els *Mastraciani* de Cusina, tribu altrament coneguda només per un hàpax de la *Joànida* de Corip³¹⁶⁶.

15.4. *gibba* "colline"?: *inter adfines a mferi]die gibba de Buresa, ab africo Victorinus benditor, a coro aquariis et uergentibusque suis, a marino bia de buresa* (12, 7)³¹⁶⁷ 'entre aquells que limiten [amb ell], cap a migjorn de *gibba* de Buresa, cap al sud-oest [la propietat de] Victori el venedor, cap al nord-oest la cisterna [o 'canals de rec?'] i els dics, cap al nord-est de la via de Buresa'. Mot incert. Recentment, J.N. Adams ha suggerit que *gibba* podria ser una variant femenina de *gibbus* "bodily swelling or deformity, particularly a hump on the back"³¹⁶⁸ en una

³¹⁶⁵ Així ho assenyalen les últimes investigacions realitzades sobre l'explotació agrària a l'Àfrica romana: "Rome happily exploited pre-existing social and agricultural systems, and skilfully adapted the political landscape to her own ends, through diplomacy and occasional military activity. No less important, however, has been the recognition that the Berber groups themselves had a compelling voice within this negotiation of power" (MERRILLS 2004, p. 14).

³¹⁶⁶ Sobre els *Mastraciani*, vegeu *supra*, § 8.7.

³¹⁶⁷ COURTOIS, LESCHI, PERRAT & SAUMAGNE 1952, p. 193. Cf. VÄÄNÄNEN 1965, p. 48.

³¹⁶⁸ De fet, *gibbus* està testimoniats per al 'gep del camell' (TLL, s.u.).

aplicació metafòrica de tipus topogràfic per a “hillock, mound”³¹⁶⁹; però també deixa oberta la porta a un origen africà del mot.

16. L'influx amazic en l'afrollatí i l'afroromànic

16.1. Introducció

El territori de l'*Africa uetus*, posterior *Africa proconsularis*, va ser on la llengua llatina va arrelar veritablement —sobretot a la costa i a les valls fèrtils de Zeugitana i de Bizacena—, fins al punt que s'hi va desenvolupar, semblantment a l'altra riba de la Mediterrània, un dialecte romànic africà. Designem *afrollatí* o *llatí africà* la llengua llatina parlada a Àfrica fins a l'època tardana i *afroromànic* la varietat romànica que s'hi va desenvolupar a partir de l'alta edat mitjana. No podem defugir aquí la tan controvertida qüestió de la diversitat regional del llatí, com tampoc podem defugir en el seu moment la complexa qüestió del llatí dels cristians³¹⁷⁰. En un i altre cas, el punt de partença per a tals controvèrsies ha estat Àfrica, i provarem de mostrar que la singularitat dels fets que concerneixen la llatinitat africana no és atzarosa. En un i altre cas ha fallat —o, més aviat, ha mancat— un mètode sociolingüístic, dialectològic i pragmàtic adequat. En aquest apartat discutirem diversos fets que concerneixen la variació dialectal del llatí aplicada a Àfrica. Analitzarem la manera com l'adstrat paleoamazic ha pogut incidir en el desenvolupament particular de l'afrollatí, tot defugint l'alineament amb els defensors de la tesi unitarista i els de la tesi variacionista³¹⁷¹. Sens dubte, l'estudi de l'*africitas* podria constituir, ell sol, objecte d'una recerca aprofundida de lingüística llatina que, en el marc de la present recerca, no estem en condicions d'abordar a fons³¹⁷². Però, davant de casos com el que hem tractat a propòsit del mot *gemio*³¹⁷³, que apareix en repetidament a les *Tauletes Albertini* —i en alguna inscripció escadussera— totalment integrat a la morfosintaxi llatina —i sense variacions gràfiques que permetin inferir algun tipus de vacil·lació fonètica en l'adaptació del manlleu—, i que, malgrat això, els llatinistes solen tractar,

³¹⁶⁹ ADAMS 2007, p. 557.

³¹⁷⁰ Vegeu *infra*, VI.11.

³¹⁷¹ Vegeu QUETGLAS 1985, pp. 166-167, que dona compte dels partidaris més significatius de cadascuna d'ambdues tesis en relació principalment amb l'àmbit africà i hispànic.

³¹⁷² La monografia recent d'ADAMS 2007 sobre la variació dialectal del llatí, (vegeu especialment els apartats dedicats a Àfrica: pp. 259-270 et 516-576), apareguda quan la redacció d'aquesta tesi ja estava força avançada, introdueix nombrosos elements de reflexió que hem tingut més en compte en els estudis lexicològics que en l'avaluació general de la diversificació diatòpica del llatí.

³¹⁷³ Vegeu *supra*, § 15.3.

eufemísticament, com a mot “sens dubte estranger”³¹⁷⁴, reprenem una qüestió que entenem que no ha estat enfocada adequadament³¹⁷⁵. Encara que abordarem la qüestió bàsicament en relació amb la manera com el paleoamazic pot haver incidit en el llatí africà, serà convenient que en fem abans un succint estat de la qüestió.

16.2. Estat de la qüestió sobre *africitas* i *afroromànic*³¹⁷⁶

Sembla haver estat M. Zink, en 1867, el primer filòleg a definir l'*africitas*³¹⁷⁷ d'un autor antic, concretament Fulgenci³¹⁷⁸. Fou, però, la monografia de K. Sittl en 1882 sobre les diferències locals del llatí, amb una especial atenció al llatí africà, el punt de partida a tota la discussió sobre el fenomen de l'*africitas*³¹⁷⁹. El report de les fonts per a l'estudi del llatí africà que ofereix Sittl³¹⁸⁰ és força generós per al seu temps —és clar, la bibliografia i les edicions que cita han quedat antiquades—; la original caracterització que ofereix dels trets comuns als autors llatins africans, basada en les fonts que ha referit prèviament, és estrictament formal (construccions sintàctiques, derivació lèxica, efectes d'estil, vocabulari, tipologia dels hel·lenismes, etc.) i documenta nombrosos exemples—tracta indistintament autors pagans i cristians—³¹⁸¹. El treball de Sittl, sens dubte molt més citat que no pas llegit, és meritori i fonamental per a l'estudi de l'*africitas*. Les deficiències que presenta són imputables a l'estadi de desenvolupament en què es trobava la lingüística en el seu temps: d'una banda, en la formulació de l'autor passen com a dialectalismes

³¹⁷⁴ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 269 *s.u.*

³¹⁷⁵ S. Lancel, autor, al nostre coneixement, del millor estat de la qüestió que existeix sobre la fi i la supervivència de la llatinitat a l'Àfrica del Nord (LANCEL 1981), va replantejar posteriorment la qüestió de l'*africitas* en un altre article (*idem* 1985).

³¹⁷⁶ Des del punt de vista de la romanística, ofereix un estat de la qüestió sobre l'*africitas* i l'afroromànic SCHMITT (C.) 2003, pp. 668-675.

³¹⁷⁷ El terme *africitas*, format a partir del model de *patauinitas* —mot creat per la crítica literària de l'època d'August per a referir-se al llatí de Titus Livi— va ser encunyat al s. XIX, és a dir que és estrany a la llengua clàssica i medieval. Vegeu IRMSCHER 1998.

³¹⁷⁸ ZINK 1867, sobretot pp. 37-61. L'autor va notar que molts trets de la llatinitat de Fulgenci (el mitògraf), com ara la propensió als freqüentatius sense diferència de sentit (*aduentare* per *aduenire*, *defensare* per *defendere*, *ostentare* per *ostendere*, *raptare* per *rapere*, etc.), eren comuns a altres autors africans. Cf. REICHENKRON 1965, p. 288.

³¹⁷⁹ SITTL 1882. L'autor dóna compte a les pp. 77-80 dels treballs realitzats per filòlegs anteriors sobre la llengua i l'estil d'autors africans, que ja al·ludeixen al *tumor africanus*, sense empendre, però, una caracterització global de l'*africitas*, assajada primerament per Sittl. Un treball que va influir especialment Sittl fou l'article de WÖLFFLIN 1880 dedicat a la llatinitat de Càssius Fèlix, que tractem *infra*, § VI.12.

³¹⁸⁰ SITTL 1882, pp. 80-91.

³¹⁸¹ SITTL 1882, pp. 92-143.

trets que responen a una variació de tipus funcional o pragmàtica (és el cas de trets del llatí bíblic i litúrgic), a una variació sociolingüística (per exemple, l'anomenat *llatí dels cristians*) o a una variació estilística; d'altra banda, hom hi troba comparacions banals que avui dia, amb el desenvolupament de la tipologia lingüística, no serien admissibles en un treball de recerca³¹⁸². Bo i admetent aquestes limitacions, hem de dir que tots el qui van criticar el treball de Sittl van cometre el mateix error de no diferenciar adequadament entre trets dialectals, sociolectals, pragmàtics o estilístics. La monografia de Sittl va inspirar estudis d'altres filòlegs sobre autors llatins d'origen incert, que van ser encasellats com a *Afri* si complien els trets d'*africitas* tal com va definir-los Sittl³¹⁸³.

Fou oportuna la crítica de W. Kroll³¹⁸⁴ als filòlegs que, com Sittl, Landgraf, Wölfflin i altres, consideraven *Afri* tots els autors (és el cas d'Aulus Gel·li, Pomponi Porfirió, Juli Valeri, Càssius Fèlix, l'autor de l'*Appendix Probi*) que feien ostentació de l'*africitas* tal com l'havia definida Sittl (com a equivalent del *tumor africanus*)³¹⁸⁵. L'autor no nega que a Àfrica va poder desenvolupar-se un llatí dialectalment diferenciat; només critica els filòlegs que basen la seva teoria del llatí africà a partir de textos literaris que no pretenen reproduir la parla real³¹⁸⁶. Més recentment, H. Petersmann, que nega l'existència l'una llatinitat africana literària específica, afirma, en canvi, l'existència d'un llatí africà parlat específic³¹⁸⁷, que funcionaria com a *lingua franca* a l'Àfrica romana³¹⁸⁸. A banda dels trets fonètics, que tractarem en el següent

³¹⁸² Per exemple: "Da das Punische ebenso reich an Zischlauten wie die slawischen Sprachen war, dürfte die punische Aussprache des Lateinischen am besten mit der zischenden Aussprache des Deutschen, welche die Slawen charakterisiert, zu vergleichen sein" (SITTL 1882, p. 77, comentant un passatge de Jeroni).

³¹⁸³ És el cas del treball de KÜBLER 1892 sobre l'*Appendix Probi* i *idem* 1893 sobre la llatinitat de les inscripcions africanes, el de THIELMANN 1893 sobre la llatinitat de la traducció del llibre de *Siràcida* i el de LANDGRAF 1896 sobre la llatinitat de *Pomponius Porphyrio*, el comentarista d'Horaci. *Contra*, HELM 1952, col. 2414.

³¹⁸⁴ KROLL 1897.

³¹⁸⁵ "Da man nun schon frühzeitig darauf aufmerksam wurde, dass ein grosser Teil der Schriftsteller, welche ähnlich barock schreiben wie Apuleius, aus Afrika stammt, so gewöhnte man sich Latein als afrikanischen Latein zu bezeichnen" (KROLL 1897, p. 569).

³¹⁸⁶ "Es wäre Unrecht zu leugnen, dass in der Zeit des Apuleius und Tertullian die *Ansätze* zu einer Sonderentwicklung des in Afrika gesprochenen Lateins vorhanden gewesen sein können. Aber das uns überkommene sprachliche Material ist nicht der Art, dass es uns gestattet, über diese Dialektismen mehr zu erfahren als einige unsichere Einzelheiten" (KROLL 1897, p. 590). En termes semblants, vegeu la formulació, satiritzant el pintoresquisme dels epígons de Sittl, de NORDEN 1898, vol. 2, p. 589 [ed. 1915-1918].

³¹⁸⁷ PETERSMANN 1998.

³¹⁸⁸ "Das Vulgärlatein diente den Angehörigen der verschiedenen Sprachgruppen in Afrika auch als *lingua franca* zur Verständigung untereinander" (*idem*, p. 127).

epígraf (§ 16.3) i que tenen més fonaments —per l'efecte força raonable del substrat amazic—, els trets morfològics i sintàctics adduïts per l'autor amb prou feines es pot dir que siguin específics del llatí “vulgar” africà³¹⁸⁹. Fins i tot si és molt raonable l'assumpció de Petersmann, els trets gramaticals adduïts no permeten portar gaire lluny la caracterització del llatí africà, segurament perquè els usos escripturaris evitaven que hi traspuessin formes dialectals.

Cap dels filòlegs esmentats, a l'hora d'abordar l'estudi del llatí africà, es planteja de cercar possibles particularitats lèxiques de l'afrollatí degudes al substrat o adstrat (ja sigui amazic o púnic). El primer a fer-ho fou, al nostre coneixement, G. Nencioni³¹⁹⁰, en un article útil pels mots que estudia —amb més o menys rigor—³¹⁹¹, però que està viciat d'entrada per l'assumpció d'una àrea lingüística “libico-iberica”, esdevinguda substrat comú del llatí africà, hispànic i sard³¹⁹².

També els romanistes s'han interessat sobre el fenomen de l'*afriticitas*, però amb unes altres fonts que els llatínistes: a través dels llatínismes de l'amazic, alguns romanistes van vincular estretament l'afroromànic amb l'iberoromànic —de vegades ampliat al domini sard³¹⁹³ i sud-italià³¹⁹⁴—, d'ençà de J. Jud en 1917³¹⁹⁵.

³¹⁸⁹ L'autor tracta quatre trets morfosintàctics: la freqüència de les formacions diminutives en *-icus/-ica* i *-osus/-osa* (PETERSMANN 1998, p. 129), de nominatius plurals en *-as* i *-os*, els usos de nominatius en lloc de casos oblics i l'ús del vocatiu en lloc del nominatiu (tractat prèviament *in extenso* per ADAMIK 1988).

³¹⁹⁰ NENCIONI 1939.

³¹⁹¹ *Ibidem*, pp. 24-47.

³¹⁹² “A questo dominio libico-berbero partecipano, sia pure parzialmente, due regioni che, dal punto di vista geografico, nell'Africa non sono comprese: l'Iberia e la Sardegna primitive. La ricerche archeologiche e preistoriche hanno infatti dimostrato che gli iberi, che svilupparono nel sud-est della Spagna la civiltà di Almeria, sono i discendenti di stirpi camitiche migrate dalla costa africana nella penisola iberica e sovrappostesi a nuclei etnici indigeni” (NENCIONI 1939, pp. 4-5). La recerca arqueològica pot donar compte de moviments de poblacions, però no de les substitucions lingüístiques que hom podria associar a tals migracions.

³¹⁹³ Cf. WAGNER (M-L.) 1931 i 1952-1953: “Risulta che questa [fonetica latino-africana] aveva una somiglianza assai grande con quella sarda, essendo stato anche il latino-africano un latino arcaico e stroncato presto dal comune ceppo latino [...] Comunque sia, queste denominazioni provano un'altra volta le antiche attinenze fra latino africano, latino sardo e latino iberoromanzo” (*idem*, 1952-1953, pp. 152 i 156). Vegeu també BONFANTE 1956. L'agrupament que hom ha cercat amb el sard no sembla gaire ferm si tenim en compte el caràcter conservador tant del sard com del poc que coneixem de l'afroromànic.

³¹⁹⁴ Cf. ROHLFS 1926.

³¹⁹⁵ L'article de MEYER-LÜBKE 1926, partidari més aviat de la tesi unitarista, no és una rèplica a JUD 1917, sinó a un article de mossèn A. Griera que no hem consultat. Vegeu en darrera instància COROMINES 1980-2001, vol. 1, p. 66, que encoratja a aprofundir en l'agrupament de l'afroromànic amb l'iberoromànic. El problema és que, amb unes fonts tan magres i equívocues (vegeu *infra*, § 16.7), no sembla que se'n puguin derivar resultats gaire fructífers, ara com ara.

16.3. L'influx del vocalisme amazic en el vocalisme llatí africà

L'estudi del llatí “vulgar” africà a partir de les inscripcions llatines d'Àfrica ha estat abordat en tres treballs d'A. Acquati³¹⁹⁶. Molts dels fenòmens descrits són comuns a altres dominis de la Romània. Pel que fa a la l'esvaïment de l'oposició de la quantitat vocàlica, que s'observa una mica pertot de la Romània a partir dels ss. III-IV dC, a Àfrica es detecta a bastament i de manera precoç³¹⁹⁷. Abans, Rössler havia criticat, amb raó, l'abús d'alguns romanistes d'inferir el vocalisme del llatí africà a partir del vocalisme que mostren els llatinismes dels dialectes amazics contemporanis³¹⁹⁸, tenint en compte, d'una banda, les notables diferències que existeixen en l'inventari vocàlic d'ambdues llengües i, d'altra banda, el fet que la vocalització³¹⁹⁹ de l'amazic és independent del lexema, donat per la carcassa consonàntica. Aplicant de manera estricta les observacions de Rössler, Acquati renuncia del tot a explicar a partir dels substrat amazic algunes confusions en el vocalisme llatí de les inscripcions africanes que s'hi prestarien bastant bé.

Oferim a continuació un quadre comparatiu entre el vocalisme del llatí i el protoamazic:

Vocalisme llatí ³²⁰⁰		Vocalisme paleoamazic ³²⁰¹	
i:<ī>	u:<ū>	i, i:	u, u:
ɪ<ĭ>	ʊ<ŭ>		
e:<ē>	o:<ō>		
ɛ:<æ>, ɛ<ĕ>	ɔ<ō>		
	ɐ<ǣ>		
	a:<ā>		a, a:

³¹⁹⁶ ACQUATI 1971 (vocalisme), 1974 (consonantisme) i 1976 (morfologia i sintaxi). L'autora tracta l'amazic com una llengua semítica, la qual cosa condiona —negativament, no cal dir-ho— el seu raonament sobre el possible influx del substrat en l'especificitat del llatí africà. Sobre la posició de l'amazic en el si del *phylum* afroasiàtic, vegeu *infra* § IX.1.3.

³¹⁹⁷ Fins al punt que ACQUATI (1971, p. 184) conclou que la pèrdua de la quantitat vocàlica, originada primerament a Àfrica, va poder escampar-se a partir d'allà a altres regions de l'Imperi, com ara Hispània i Sardenya. Al meu entendre, es tracta de processos independents, que a Àfrica, com podem veure a continuació, no afecta únicament —de fet, no principalment— la quantitat sinó sobretot el timbre.

³¹⁹⁸ RÖSSLER 1962.

³¹⁹⁹ Vegeu *infra* § IX.3.3.

³²⁰⁰ Aquest inventari sincrònic és anterior al moment en què s'esvaeix l'oposició de quantitat a la Romània (vers ss. III-IV dC, aproximadament). Pot servir per als últims temps de l'època republicana i inicis de la imperial. Es pot assumir que respon a l'estadi de llatinitat que es va exportar a Àfrica (i a les altres

L'inventari vocàlic del llatí és força més ric, en oposicions de timbre, que el de l'amazic³²⁰². Consignem el valor fonètic de cada fonema vocàlic en context no condicionat per representar millor la varietat tímbrica del llatí. Acquati, en el seu estudi sobre el vocalisme de les inscripcions llatines d'Àfrica, destaca la confusió en la transcripció no solament entre /ī/ ~ /ē/ (confusió freqüent pertot en època imperial) sinó també de /ě/³²⁰³; semblantment, a la confusió també força difosa entre /ū/ ~ /ō/, s'afegeix, en el cas únic d'Àfrica, la de /ǒ/ i /ū/³²⁰⁴. En ambdós casos em sembla ben lícit invocar a la influència de l'amazic — múltiple: substrat, adstrat i superestrat, segons el cas—³²⁰⁵. En efecte, en paleoamazic, l'oposició vocàlica devia ser de només tres timbres, /ǎ/ ~ /ī/ ~ /ū/³²⁰⁶, amb les respectives llargues, /ā/ ~ /ī/ ~ /ū/; en una llengua en què [u], [ʊ] [o] i [ɔ] són al·lòfons d'un mateix fonema /ū/, d'una banda, i [i], [ɪ] [e] i [ɛ] són al·lòfons d'un mateix fonema /ī/³²⁰⁷, d'altra banda, és normal que es generin dubtes alhora de reproduir diferenciadament fonemes vocàlics d'una llengua com el llatí, que té un inventari vocàlic més ampli: /i:/ ~ /ɪ/ ~ /e:/ ~ /ɛ:/ ~ /ɛ/ com a vocals anteriors i /u:/ ~ /ʊ/ ~ /o:/ ~ /ɔ/ com a vocals posteriors³²⁰⁸. Notem que en amazic poden aparèixer fònicament, si fa no fa, les mateixes vocals que en llatí; la diferència és que aquestes modificacions tímbriques no tenen en amazic pertinència fonològica —solen estar condicionades pel context consonàntic— i, per tant, són desestimades en el sistema de la llengua. És així que es poden explicar confusions gràfiques com les següents³²⁰⁹:

províncies de l'Imperi) entre els ss. I aC – II dC. La monoftongació de *ae* en /ɛ:/ és ja antiga, i anterior a *oe* > /e:/ (cf. VÄÄNÄNEN 1981, § 59). Tractem /ɛ:/ <æ> com a fonema vocàlic independent —i no com a diftong—, mentre que a /e:/ < *oe* (< *oi*) no li donem un tractament diferenciat de /e:/ < /ē/etimològica. Sobre l'evolució del vocalisme llatí, vegeu MONTEIL (P.) 1970, pp. 112-138, de tall força tradicional (no té en compte més que la quantitat). Vegeu també QUETGLAS 1985, pp. 86-96, que discuteix les aportacions de la fonologia moderna a l'estudi del vocalisme llatí.

³²⁰¹ Vegeu *infra* § IX.2.2.1.

³²⁰² Vegeu *supra*, § II.8, la influència sobre el grec cireneu de l'inventari vocàlic amb pertinència fonemàtica més reduït del paleoamazic.

³²⁰³ ACQUATI 1971, p. 159-163.

³²⁰⁴ ACQUATI 1971, pp. 163-166.

³²⁰⁵ Més que a "l'influsso osco", l'únic que ACQUATI (1971 p. 159) apunta.

³²⁰⁶ Tot i que, com tindrem ocasió de veure, fins ara no ha estat possible distingir */ī/ ~ */ū/ protoamazigues, de manera que no és descartable un vocalisme breu binari: */ǎ/ = [ɐ] ~ */ǝ/. Vegeu la discussió *infra*, § IX.2.2.1.

³²⁰⁷ Amb el benentès que la reconstrucció de */e:/ és incerta.

³²⁰⁸ Aquesta asimetria del sistema (cinc vocals anteriors per quatre de posteriors) es deu a la monoftongació de *ae* en /ɛ:/, que esdevé un fonema vocàlic diferenciat.

³²⁰⁹ Em limito a triar alguns exemples de confusions dels molts que reporta ACQUATI 1971, pp. 159-167. Encara que cito preferentment exemples de

- (a) *i* per *ĕ* en síl·laba àtona: *sinatus* (CIL 10525, Zeugitana).
- (b) *i* per *ē* en síl·laba tònica: *bine* (CIL 9967, Mauretània Cesariana).
- (c) *i* per *ē* en síl·laba àtona: *diuo[ta]* (CIL 14289, Zeugitana).
- (d) *i* per *ē* en síl·laba tònica: *fici* (CIL 12777, Zeugitana), *minsēs* (CIL 11099, Bizacena).
- (e) *e* per *ī* en síl·laba àtona: *anemo* (CIL 1557, Zeugitana), *Primetiūus* (CIL 23275, Bizacena).
- (f) *e* per *ī* en síl·laba tònica: *meno* (CIL 16307, Zeugitana), *en* (8635, Mauretània Sitifiana).
- (g) *e* per *ī* en síl·laba àtona: *ube* (CIL 20600, Mauretània Sitifiana).
- (h) *e* per *ī* en síl·laba tònica: *hec* (CIL 14439, Zeugitana i *passim*).
- (i) *e* per *ae* en síl·laba àtona: *eternus* (CIL 202, Bizacena).
- (j) *e* per *ae* en síl·laba tònica: *seculum* (CIL 758, Zeugitana).
- (k) *ae* per *ĕ* en síl·laba àtona: *maemoria* (CIL 18800, Numídia).
- (l) *ae* per *ĕ* en síl·laba tònica: *baene* (CIL 22914, Bizacena).
- (m) *ae* per *ē* en síl·laba àtona: *saeparatim* (CIL 23245, Bizacena).
- (n) *ae* per *ē* en síl·laba tònica: *faemina* (CIL 23370, Bizacena).
- (o) *u* per *ō* en síl·laba àtona: *uiscup... (=episcop...)* (CIL 25810, Zeugitana)³²¹⁰.
- (p) *u* per *ō* en síl·laba tònica: *lungos* (Gsell I, 3149, Zeugitana).
- (q) *u* per *ō* en síl·laba àtona: *Censurinus* (CIL 22632, 47; Zeugitana).
- (r) *u* per *ō* en síl·laba tònica: *Octubres* (CIL 23020, Tripolitània).
- (s) *o* per *ū* en síl·laba àtona: *uolontatis* (CIL 10642, Zeugitana).
- (t) *o* per *ū* en síl·laba tònica: *Colomba* (CIL 13558, Zeugitana).
- (u) *o* per *ū* en síl·laba àtona: *Poblicia* (CIL 7075, Numídia).
- (v) *o* per *ū* en síl·laba tònica (rar): *Aristobolus* (CIL 23440, Bizacena).

L'abast de les confusions és tal que no es pot atribuir a una simple pèrdua de la quantitat vocàlica³²¹¹. El fenomen, segons la nostra anàlisi, afecta bàsicament el timbre vocàlic: els fonemes vocàlics llatins /i:/ ~ /I/ ~ /e:/ ~ /ε:/ ~ /ε/ es confonen tots perquè en la llengua de substrat i adstrat dels *Afri* no sembla haver-hi més que un timbre vocàlic anterior amb valor fonològic *i*, per tant, són analitzats com a al·lòfons d'un sol fonema; i el mateix passa amb /u:/ ~ /ʊ/ ~ /o:/ ~ /ɔ/. En els altres dominis de la Romània, les confusions no afectaven més que /ī/ ~ /ē/, d'una banda, i /ū/ ~ /ō/, de l'altra; i això rarament abans del s. III dC. Alguns lingüistes pensen que el manteniment de les

Zeugitana i Bizacena, tots aquests fenòmens es troben igualment documentats pertot de l'Àfrica romana.

³²¹⁰ Vegeu *supra*, § 5.2, altres exemples referits a la regió del Tell nord-est de Zeugitana, del tipus *Theudosio* en lloc de *Theodosio* o *pro domu* en lloc de *pro domo*.

³²¹¹ Com conclou ACQUATI 1971 p. 184.

distincions de timbre de les vocals tòniques en alguns dominis de la Romània va ser afavorit per l'accent d'intensitat³²¹². Aquest argument, que ha estat aplicat a la Romània deçà la Mediterrània, quadra molt bé amb el que sabem de l'accent en amazic, on no hi ha síl·labes de tonicitat veritablement predominant³²¹³. Altres fenòmens que afecten el vocalisme, com ara la intolerància al hiatus³²¹⁴, es poden explicar bé també per l'influx de l'amazic. En general, però, a banda dels casos més clars i que siguin específicament africans, preferim explicar els canvis fonètics —i d'altra índole— a partir de l'evolució interna de la llatinitat de cadascuna de les regions de la Romània; en la història de la lingüística llatina i romànica s'ha abusat del recurs al substrat —fins i tot quan aquest és del tot ignot: *obscura per obscuriora*—, fins al punt de negar el canvi lingüístic inmotivats exteriorment; els moderns estudis sobre el canvi lingüístic assenyalen que no calen condicionants exògens perquè es produeixi un canvi lingüístic³²¹⁵. Les confusions vocàliques que hem analitzat suara per a l'Àfrica romana no s'han constatat, amb el mateix abast i periodització, enlloc més de la Romània; si tenim en compte que l'inventari vocàlic de la llengua amaziga pot explicar satisfactòriament aquestes confusions, aleshores creiem justificat recórrer a l'explicació del substrat i adstrat³²¹⁶. Gràficament es poden anar mantenint les distincions en la mesura en què els qui escrivien les inscripcions estaven familiaritzats amb la literalitat —no perdem de vista que hom escriu tal com ha après d'escriure, i no pas com parla—; en la mesura en què la familiaritat amb les convencions gràfiques

³²¹² Cf. LANCEL 1981 p. 279.

³²¹³ Val a dir que, en el conjunt de Tamazga actual, hi ha casos que ens obligarien a matisar aquesta afirmació (cf. VYICHL 1984); en general, però, des del punt de vista fonològic, l'accent d'intensitat no permet establir distincions fonològiques i, des del punt de vista fonètic, fins i tot si en alguns contextos es pot observar una certa preeminència en la tonicitat d'alguna síl·laba, en cap cas té una intensitat comparable a la que té, posem per cas, en les llengües romàniques.

³²¹⁴ Vegeu ACQUATI 1971 pp. 172-177.

³²¹⁵ Vegeu LABOV 1994.

³²¹⁶ Encara que tant en llatí (en els seus continuadors romànics) com en amazic el vocalisme ha anat evolucionant al llarg d'aquests dos mil anys, confusions tipològicament homologables es continuen donant en els amazics quan parlen alguna llengua romànica. Recentment, X. Lamuela ha descrit molt acuradament les interferències de la llengua materna dels estudiants amazigòfons en l'aprenentatge del català, que dona compte de confusions com *fir* (per *f|e|r*), *estim* (per *est|e|m*), *divirtida* (per *div|ə|rtida*), *begoti* (per *b|i|goti*), etc. (LAMUELA 2005, p. 17). L'autor no descriu la confusió dels fonemes del català /u/ ~ /o/ ~ /ɔ/ per part dels parlants amazics; però notem que és igualment habitual. Advertim, finalment, que aquestes confusions tímbriques, sociolingüísticament, abracen tots els grups socials, fins i tot el de les persones lletrades amb un aprenentatge prolongat d'alguna varietat romànica, que, en el millor dels casos, per escrit, a través d'un fort ensinistrament en les convencions gràfiques llatines, poden arribar a mitigar el nombre de confusions; oralment, en canvi, les confusions persisteixen més fàcilment.

minva, més fàcil és que traspuïn als textos epigràfics confusions en aquestes vocals³²¹⁷.

16.4. Influx del consonantisme amazic en el vocalisme llatí africà?

El fet que la confusió entre *p* i *b* es trobi documentada a les inscripcions llatines d'Àfrica d'ençà del s. III dC, quan la sonorització de les oclusives sordes no es comença a testimoniar de manera apreciable a la resta de la Romània fins al s. V dC i no esdevé freqüent fins als ss. VI i VII dC³²¹⁸, ha fet pensar a A. Acquati que Àfrica fou el punt de partença d'aquest fenomen, que es transmetria a Hispània i Sardenya i, d'aquí, a la resta de la Romània³²¹⁹. De l'estudi del consonantisme afrollatí que ofereix Acquati, nosaltres no atribuiríem directament al substrat gaires evolucions fonètiques; el llatí africà s'alimenta més de la resta de la Romània que no pas de les altres llengües del nord d'Àfrica —i, durant l'Alt Imperi, l'epicentre de les innovacions lingüístiques restà sempre Roma—; no hi ha dubte que molts trets llatins “vulgars” (posteriorment romànics) es van comunicar; el llatí tenia vida pròpia i no cal atribuir a l'influx d'altres llengües cadascun de canvis fonètics que es constaten. Al cas que ha estudiat Acquati, però, creiem que s'hi poden fer algunes observacions. Primerament, caldria verificar si la cronologia de la sonorització es produeix a l'Àfrica romana simultàniament en l'ordre de les labials, de les dentals i de les velars, en cas que es doni efectivament en tots tres ordres. Ara bé, resulta de la sonorització de *t* en *d* no està satisfactòriament constatada³²²⁰ i la de *c* en *g* és molt rara³²²¹. Segonament, caldria dilucidar si es tracta realment d'una sonorització o si hi ha una altra explicació possible. Els exemples que addueix Acquati només mostren una confusió —de moment gràfica— entre *p* i *b*: *in bace* (CIL 25810, Zeugitana), *in baci* (CIL 11129, Bizacena), *hobes* (= *opes*, CIL 13124, Zeugitana), *rebaratis* (CIL 20602, Mauretània Sitifiana), *penene* (= *bene*, CIL, 18475, Numídia), *quiepi* (= *quiebit pro quieuit*, CIL 11650, Bizacena), etc. Tercerament, la confusió és concebible en parlants que tenen l'amazic com a primera llengua, tenint en compte que en aquesta llengua no hi

³²¹⁷ En la seva tesi doctoral dedicada la comparació del vocalisme de les inscripcions llatines de diverses províncies de l'imperi, OLMETCHENKO (1971) conclou que el llatí africà, molt conservador, pertanyia a la mateixa branca de llatí vulgar que el llatí de Sardenya.

³²¹⁸ Cf. VÄÄNÄNEN 1981, § 106.

³²¹⁹ ACQUATI 1974, pp. 26-27.

³²²⁰ En cita exemples escadussers ACQUATI (1974, pp. 27-28), però es poden explicar altrament que com a sonoritzacions: *idem* en lloc d'*item* (documentat en tres inscripcions de Zeugitana i Bizacena) no deu més que una confusió d'escrivà d'un mot per l'altre, mentre que *quodannis* (documentat abundantment *passim*) pot ser degut a una falsa anàlisi *quod+annis* —el simple *quod* és molt més freqüent que el quantitatiu *quot*—.

³²²¹ Només en cita tres casos ACQUATI (1974, p. 33), *Figilius* a la Zeugitana i *megum* i *Senega* a les Mauretànies.

oclusiva bilabial sorda. Finalment, tipològicament, la sonorització de les oclusives sordes sol anar dels ordres posteriors als anteriors: és a dir, de la velar a la labial passant per la dental. En conclusió, tenint en compte que el fenomen no es troba generalitzat, la confusió documentada ç a i lla en inscripcions llatines d'Àfrica entre *p* i *b* d'ençà del s. III dC no creiem que remeti als inicis del vast fenomen de sonorització romànic constatable d'ençà del s. V i sobretot a partir dels ss. VI-VII. Més aviat pensem que es tracta d'una confusió que es donaria entre individus que tenien com a primera llengua l'amazic, on no existeix la *p*, que, per tant, no seria realitzada pels amazigòfons quan parlaven llatí. No és probable que es pugui arribar a parlar d'un fenomen generalitzable als afrollatins, sobretot si tenim en compte que no hi ha constància de tal confusió en les valuoses *Tauletes Albertini*, de finals del s. V dC³²²².

Un altre fenomen consonàntic que hom ha assenyalat com a típicament africà —encara que no únicament, ni de bon tros— és el del betacisme, testimoni a Àfrica des del s. II dC i generalitzat a partir del s. III dC. Tothom cita, per a reforçar la percepció que el fenomen és típicament africà, el següent passatge d'Isidor de Sevilla:

- birtus, boluntas, bita uel his similia, quae Afri scribendo uitiant, omnino reiicienda sunt et non per *b*, sed per *u* scribenda (*Appendix III ad Etymologiarum librum I*, 27; corpus, § 60.1).

Ara bé, en temps d'Isidor (s. VII dC), el fenomen estava força estès a la Romània, i del que Isidor es queixa és de l'error gràfic, no fònic —de ben segur que la pronúncia del propi sant era betacista—.

16.5. L'influx del substrat amazic en la morfosintaxi del llatí africà

H. Petersmann ha reportat quatre trets gramaticals (un de morfològic i tres de sintàctics) característics del llatí “vulgar” africà³²²³: la freqüència dels diminutius en *-icus/-ica*³²²⁴ i *-osus/-osa*³²²⁵, de nominatius plurals en *-as* i *-os*, els usos de nominatius en lloc de casos oblics i l'ús del vocatiu en lloc del nominatiu³²²⁶. Poques inferències podem extreure'n en relació amb el substrat: només que l'absència de casos en paleoamazic hauria pogut afavorir la confusió entre els diferents casos llatins. Més interès susciten alguns trets morfosintàctics del llatí “vulgar” africà estudiats per A. Acquati³²²⁷.

³²²² Cf. VÄÄNÄNEN 1965. Vegeu també *supra*, § 15.

³²²³ PETERSMANN 1998.

³²²⁴ Vegeu també ACQUATI 1976, pp. 58-59.

³²²⁵ Vegeu també ACQUATI 1976, pp. 57-58.

³²²⁶ Tractat prèviament *in extenso* per ADAMIK 1988.

³²²⁷ ACQUATI 1976.

- (1) Eliminació del neutre. La triple oposició de gènere del llatí (masculí, femení i neutre) contrasta amb l'oposició binària de l'amazic (masculí i femení). Sovintegen en les inscripcions llatines d'Àfrica exemples com ara *castellus* (CIL 23166, Bizacena), *albus* (= *album*, CIL 2403, Numídia), *cantharum* (nom., CIL 6982, Numídia), *lacum... quod* (CIL 2631, Numídia), *miserabilis corpus* (CIL 5488, Numídia), *ob singularem exemplum* (CIL 11349, Bizacena), etc.³²²⁸
- (2) A les inscripcions llatines d'Àfrica hi ha alguns casos de confusió dels substantius plurals neutres en *-a* amb els substantius singulars femenins en *-a*: *castram* (CIL 20566, Mauretània Sitifiana; CIL 21531, Mauretània Cesariana), *cibarias* (CIL 22661, Tripolitània)³²²⁹. El tret és interessant, pel fet que en amazic la noció col·lectiva s'assimila sovint al singular femení. A més de l'exemple del llatí *tayuga* 'jovada, parella de bous que llauren' < *iugum* 'jou'³²³⁰, podem aportar algun altre exemple, com ara *tarwa* 'progenitura, descendència, fills'. El fet és, però, que el fenomen invers és també molt freqüent, és a dir nocions col·lectives que en amazics s'expressen mitjançant *pluralia tantum* i en llatí són singular, per bé que en aquest cas es tracta de coses incomptables, com ara *aman* 'aigua', *idamn* 'sang', *irdn* 'blat', *tumzin* 'ordi', etc.
- (3) En els numerals hi ha un interessant testimoni de còmput de base cinc: *bis uuinq* (en lloc de *decem*, CIL 2202, Numídia)³²³¹. En els dialectes amazics contemporanis que no han manllevat la numeració a l'àrab (bàsicament el taixelhit, el mozabita i el tuareg) prevalen còmputs de base deu o de base vint. Diacrònicament, però, els còmputs de base són làbils.

16.6. L'influx del substrat amazic en l'estructura sil·làbica del llatí africà

Hi ha algun cas escadusser, del tipus *Deo geratias*³²³², documentat epigràficament al Tell nord-est de Zeugitana, en què apareix una vocal anaptíctica per a evitar el grup consonàntic *gr-*. Aquest és, clarament, un fet atribuïble al substrat amazic antic, llengua en què l'estructura sil·làbica menaria a una seqüència del tipus **gīrā-*. A manca d'altres exemples clars, es fa difícil generalitzar aquest fenomen localitzat en una regió de poca colonització romana, com és el Tell nord-est, malgrat la proximitat a les grans urbs de la vall del Bagra i de la costa de Zeugitana. Convé tenir en compte que, "errors" com *geratias*, denoten un grau de desconeixement molt gran de les

³²²⁸ ACQUATI 1976, pp. 41-42.

³²²⁹ ACQUATI 1976, p. 42.

³²³⁰ Cf. VYICHL 2005, p. 24.

³²³¹ ACQUATI 1976, p. 49.

³²³² Vegeu *supra*, § 5.2.

litterae latinae per part dels epigrafistes, que, poca o molta, una certa habitud del seu ofici sí que devien tenir. Per això, es podria entendre que un fenomen col·loquialment estès, i fins generalitzat, no traspués epigràficament i, encara menys, literàriament.

16.7. Límits cronològics de l'afroromànic

Un dels fets que ha generat més especulacions a propòsit de la llatinitat nord-africana és l'extinció de l'afroromànic, a diferència d'altres dominis romànics, com l'iberoromànic, el gal·loromànic o l'italoromànic. G. Reichenkron sintetiza bastant clarament els quatre principals factors que hom, des del s. XIX, ha adduït per a explicar la desaparició de la llatinitat nord-africana. Un primer factor seria que, a partir de la conquesta vàndala, les classes altes romanitzades haurien desaparegut o haurien emigrat a Gàl·lia o Hispània³²³³. Un segon factor seria l'emigració interna de la població romana o romànica del camp cap a les ciutats, de manera que el camp quedaria desromanitzat³²³⁴. Un tercer factor serien les sangonents lluites entre les diferents sectes cristianes —donatistes, catòlics i altres de menors—, que haurien hagut d'actuar com a factor de romanització³²³⁵. El quart factor, finalment, seria el relaxament de costums de la gent de l'Àfrica romana³²³⁶. Cap d'aquests factors adduïts no té prou en compte la sociologia, la demografia i la geografia del nord d'Àfrica antic.

Des del punt de vista històric, els llatinistes solen atribuir a l'adveniment de la cultura arabomusulmana l'eradicació de la civilització afroromana³²³⁷. Les tesis de Courtois i de Modéran, però, han mostrat que intensos processos de reamazigització es van produir pertot de l'Àfrica romana des de molt abans de la conquesta arabomusulmana³²³⁸. Aquests processos arrenquen ja als inicis del Baix Imperi (ss. III-IV dC). Durant l'època de la conquesta vàndala, el llatí

³²³³ REICHENKRON 1965, p. 309. En realitat, d'evacuacions massives tenim constància des de la fi del s. III dC a la Mauretània Tingitana. Vegeu *infra*, § VIII.3.2.

³²³⁴ *Ibidem*.

³²³⁵ *Idem*, p. 310.

³²³⁶ *Idem*, pp. 310-312. Sembla que aquest defecte seria comú, segons els testimoniatges adduïts per l'autor, a tots els grups ètnics de la província: afroromans, púnics, maures, vàndals. Arreplegats ça i lla, els documents que aporta no aclareixen la relació entre la "Verwahrlosung der Sitten" i la desromanització, com ara l'autor cristià (no africà) del s. V Salvià (*De gubernatione Dei* 7, 16): "*Ita enim generale in eis malum impuritatis est, ut quicumque ex eis impudicus esse desiderit, Afer non esse uideatur*" (citad *ibidem*, p. 310); o una inscripció de *Thamugadi* (CIL 17938): "*uenari, lauari, ludere, ridere occ [=hoc] est uiuere*" (*ibidem*).

³²³⁷ És el cas de SESTON 1936, p. 101, LANCEL 1981, p. 269 i BANNIARD 1992, pp. 490-491, entre molts altres autors.

³²³⁸ COURTOIS 1955 i MODÉRAN 2003. Els autors ho tracten des d'un punt de vista social i polític. Però és clar que aquest fenomen té també implicacions lingüístiques.

africà s'aïllà de la resta de la llatinitat i no va participar de les innovacions de la resta de dominis de la Romània. L'estudi de l'afroromànic és, però, extremament complicat, atesa la manca de documentació medieval de qualitat, a diferència d'altres dominis romànics. Pràcticament, llevat d'algunes inscripcions adduïdes que són de datació insegura, no hi ha epigrafia llatina entre els segles VII i IX³²³⁹. A partir de mitjan s. IX, reapareixen, principalment a la Tamazga oriental i central (Tripolitània, Zeugitana i Bizacena), epitafis gravats en llatí. Fins al segle XI hi ha testimoniatges, val a dir que escadussers, d'epitafis cristians gravats en llatí. Destaca l'epitafi de 1051 de trobat a prop de *Qayrawān*³²⁴⁰. Aquests testimoniatges apunten a l'existència de monestirs i esglésies cristians en alguns enclavaments de la Tamazga central i oriental fins al segle XI³²⁴¹. Històricament, aquesta fita per a l'existència de monestirs cristians a l'Àfrica del Nord es pot explicar satisfactòriament tant per la invasió de les tribus sud-aràbiques dels *Banū Hilāl* (i altres grups afins) a partir del 1050 com per la irrupció dels almoràvits, que vers el 1057 ja dominaven la vall del Dra i l'enclavament caravaner de Sijilmassa, situat a la regió de Tafilalt³²⁴². La intransigència religiosa del moviment almoràvit, de base amaziga (del Sàhara Occidental), va escombrar molt versemblantment els últims reductes de cultura cristiana, en els quals la llengua llatina es va mantenir fins al final en els usos litúrgics i epigràfics. Els pocs cristians que encara restaven al s. XII van ser obligats a apostatar pels almohades, que van foragitar les tropes de Roger II de Sicília, que entre 1148 i 1160 van conquerir les ciutats del litoral que va de Trípoli a Tunis i que van vincular els bisbes africans directament al papa de Roma³²⁴³. No sabem, però, si, paral·lelament, l'afroromànic va sobreviure fins a la baixa edat mitjana³²⁴⁴. Amb posterioritat a la desaparició del cristianisme a Àfrica, són anomenats *Afri* els descendents dels darrers cristians convertits a l'islam³²⁴⁵. Al segle XII,

³²³⁹ Vegeu la discussió sobre aquesta llacuna documental a LANCEL 1981, pp. 284-286.

³²⁴⁰ Editat i comentat per SESTON 1936, pp. 110-116.

³²⁴¹ Les fonts àrabs del segle XI, principalment al-Bakrī, corroboren els testimoniatges epigràfics llatins.

³²⁴² Sobre aquests fets, vegeu *infra*, § VIII.5.6.

³²⁴³ Vegeu SESTON 1936, p. 121.

³²⁴⁴ Cf. FANCIULLO 1992, p. 166: "il latino /neolatino d'Africa, privato, nella sua varietà diglottica 'alta', del ruolo di lingua di cultura (passato all'arabo) e per ciò stesso drasticamente ridotto quanto a numero di parlanti, avrà finito con l'estenuarsi e consumarsi, come i fiume che scendono dall'Atlante si perdono tra le sabbie del deserto".

³²⁴⁵ El viatger i geògraf persa (del Khorasan) arabitzat Ibn Ḥurdābih (s. IX) emprà el terme *Afāriqa* (de vegades és transcrit com a *Afāriq*) per a referir-se a les poblacions autòctones nord-africanes altres que els amazics i que havien rebut la influència de la civilització grecoromana. En localitza a la Cirenaica, a Trípoli, a *Ifriqiyya* i a Mzab, principalment. A la seva època encara estaven vinculats a la religió cristiana. Vegeu HADJ-SADOK 1949, pp. 6-7 (text àrab i

al-Idrisī diu que a Gafsa (antiga Capsa) la gent encara parla *al-Laṭīnī al-Afrīqī*, és a dir 'llatí africà'. Finalment, la toponímia nord-africana³²⁴⁶ i els llatinismes conservats en amazic que mostren trets "arromançats" revelen el llegat de l'afroromànic. En qualsevol cas, el coneixement que tenim de l'afroromànic³²⁴⁷ és massa magre perquè se'n pugui fer un agrupament dialectal precís dins l'àmbit de la Romània.

Malgrat que filòlegs i historiadors han donat per extingit l'afroromànic poc després de l'establiment de l'estat almohade, sembla lícit que portem a col·lació un singular testimoniatge de l'humanista romà del s. XV Paolo Pompilio, que, en les seves *Notationes* assenyala, en molts poblets del camp de Capsa i en altres regions, la pervivència d'un parlar romànic³²⁴⁸ molt proper al sard³²⁴⁹. El fet que entre l'antic territori de la Bizacena (on s'esqueia Capsa) i l'Aurès s'hagués conservat la llatinitat fins al s. XV i, a més a més, en un estat de conservació com el que el mercader gironí Riera³²⁵⁰ va reportar a Pompilio és certament sorprenent, per tal com no coneixem cap altre testimoni que expliciti la pervivència de la llatinitat a l'Àfrica del Nord entre els ss. XIII-XV. És clar, de seguida ens venen al cap les destinacions dels malaurats religiosos cristians exiliats pels vàndals a calcs maures de les regions del *Tritonis palus*, de l'Aurès / *Nememcha* i de fins més a l'oest que assenyala la *Historia persecutionis Africanae prouinciae* de Víctor de Vita. Pensar que aquests exiliats afroromans cristians hagin reeixit no solament a cristianitzar els íncoles maures sinó també a preservar —i qui sap si fins a difondre— la llengua llatina durant un temps és versemblant. Molt més difícil d'assumir és aquesta llatinitat s'hagi pogut preservar durant un mil·leni en què *Ifrīqiyya* ha hagut d'endurar la intransigència religiosa dels almohades i altres vicissituds adverses a la supervivència de la llatinitat, fins i tot en indrets tan arrecerats i demogràficament tan poc significatius com els que assenyalen tant Víctor de Vita com Paolo Pompilio. No obstant això, és prou temptador d'enllaçar el testimoniatge del mercader gironí Riera amb els passatges comentats de Víctor de Vita per a no fer-ne esment aquí.

traducció francesa) i pp. 91-92 (comentari). Vegeu també MARÇAIS (G.) 1941 i LASSÈRE 1981, pp. 277-279.

³²⁴⁶ Vegeu principalment LEWICKI 1953.

³²⁴⁷ És bàsicament a partir de materials toponímics —de molt difícil interpretació— que n'han assajat la caracterització formal LEWICKI 1951-1952 i PELLEGRINI 1968-1970, pp. 168-169.

³²⁴⁸ Vegeu el corpus, § 64.1.

³²⁴⁹ Hem tingut ocasió d'exposar que, d'ençar dels estudis de M.L. Wagner (*supra*, § 16.2), l'afinitat entre l'afroromànic i el sard ha estat defensada per diversos romanistes.

³²⁵⁰ Vegeu el comentari de *realia* al testimoniatge del corpus, § 64.1.

17. Alguns amaziguismes romànics

A continuació tractem alguns possibles amaziguismes romànics que alguns estudiosos han pensat que podrien haver penetrat ja a l'antiguitat, doncs, a través del llatí “vulgar”. És només per aquesta atribució a l'antiguitat que els tractem en la present recerca, perquè, òbviament, per raons de cronologia, els fets estrictament romànics escapen a l'abast d'aquest estudi. Sens dubte, l'empremta de l'amazic sobre les llengües romàniques de la Península Ibèrica en gran mesura i de Sicília i del sud d'Itàlia en menor mesura va ser molt més fonda del que l'estat actual de la recerca reflecteix³²⁵¹. Fins fa molt poc, els especialistes en àrab andalusí i sicilià, d'una banda, i els especialistes en romànic andalusí³²⁵² i en itoloromànic, de l'altra, sentien una certa “incomoditat” davant d'elements que manifestament no es podien explicar per l'àrab. Només recentment alguns arabistes comencen a assumir desinhibidament la influència lingüística³²⁵³ de l'amazic en

³²⁵¹ Raons històriques conviden a pensar que la influència de l'amazic va poder ser molt més important a la Península Ibèrica que a la Península Itàlica i a Sicília, perquè, mentre que l'adveniment d'amazics a la Península Ibèrica fou el 711, és a dir només 40 anys després de l'establiment d'àrabs a *Ifrīqiyya* (antiga Zeugitana i Bizacena) i, per tant, amb un grau d'arabització superficial (d'ençà d'un parell de generacions) i amb un bilingüisme en què predomina el coneixement de la llengua inicial, l'adveniment d'amazics a la Magna Grècia no començà fins al 827, i acabà el 902, de manera que, amb quatre generacions més d'arabització que els invasors d'al-Àndalus, l'empremta de la llengua inicial en l'italoromànic devia ser per força molt menys fonda (cf. CORRIENTE 1999, pp. 61-62). El maltès, que, al capdavant, és hereu directe de l'àrab sicilià, no presenta molts amaziguismes directes —n'hi ha, és clar, però indirectament a través de l'àrab magribí— (vegeu *supra*, § 5.4).

³²⁵² Preferim la designació emprada per Corriente de *romànic andalusí* a la més tradicional de *mossàrab* quan parlem de conceptes lingüístics perquè *mossàrab* és un terme que fa referència a un concepte ètnic ('cristià d'al-Àndalus'), que, a més a més, ha estat emprat abusivament per a tractar fets lingüístics.

³²⁵³ La situació sociolingüística d'al-Àndalus, a partir dels estudis de P. Guichard, P. Chalmeta i H. de Felipe, permet suposar-la: “se puede afirmar por mera estadística demográfica que la mayoría de los hispanos que se convirtieron en andalusíes tuvieron que aprender el árabe de boca de bereberes bilingües” (CORRIENTE 1999, p. 60). Semblantment, “we can conjecture that the Berbers who first arrived in al-Andalus were hardly Arabized, either linguistically and culturally. At the beginning, these Berbers, having just arrived in a new territory, could not by themselves take an active part in arabisation, as they were not in any condition to do so” (DE FELIPE 2008, pp. 29-30). És significatiu, a aquest respecte, el testimoniatge, basat en diverses fonts, citat per l'autora (*loc. cit.*) segons el qual, quan l'omeia 'Abd al-Rahmān ibn Mu'āwiya va arribar a al-Àndalus el 755 dC amb l'ajut de famílies berbers del Magrib que eren clients seves, va beneficiar-se del fet que aquestes famílies parlaven la mateixa llengua (el berber) que les famílies d'al-Àndalus a les quals va demanar llur suport per a enfrontar-se al seu enemic polític, el també omeia Yūsuf al-Fihri.

l'àrab andalusí, en el romànic andalusí i en altres llengües romàniques de la Península Ibèrica. Una fita clau en aquest sentit és el diccionari d'arabismes i veus "afins" en iberoromànic de F. Corriente de 1999³²⁵⁴. Aquest diccionari conté una seixantena d'amaziguismes en llengües romàniques peninsulars³²⁵⁵. Valdria la pena que algun amazigòleg amb coneixements d'àrab andalusí i d'iberoromànic aprofundís aquesta línia de recerca, perquè, encara que un arabista com Corriente no se'n surt pas malament amb els fets amazics —prou complexos a nivell fonètic i lèxic—, pensem que, tant quantitativament com qualitativa, hi ha encara molt a dir³²⁵⁶. Tenint en compte la negligència —i fins l'hostilitat— atàvica de la lingüística àrab envers el canvi lingüístic (diatòpic, diacrònic, diastràtic), val la pena donar continuïtat a una línia de recerca encetada per un especialista en l'únic dialecte àrab medieval, l'andalusí, del qual es conserven textos valuosos, explotats lexicogràficament i gramaticalment pel mateix lingüista³²⁵⁷.

³²⁵⁴ CORRIENTE 1999. L'autor n'és conscient quan afirma que "se reconoce por primera vez el papel relativamente importante del bereber" (p. 13).

³²⁵⁵ L'autor ja n'havia avançat alguns a CORRIENTE 1981.

³²⁵⁶ A banda dels fets merament lèxics, que són els que més criden l'atenció, n'hi ha de fonètics i morfològics que havien estat igualment desatesos i que permeten explicar satisfactòriament alguns dels grans "enigmes" de l'àrab andalusí i del romànic andalusí: En sil·labació, de la mateixa manera que els especialistes en àrab magribí han observat que aquest s'ha emmotllat a la sil·labació del substrat i adstrat amazic (cf. ELMEDLAOUI 2000), en àrab andalusí s'observa la pèrdua de l'oposició de la quantitat vocàlica —inexistent en amazic septentrional— (cf. CORRIENTE 1999, p. 42, n. 49). En fonologia, en àrab andalusí s'observa que *t* esdevé sonora (*d*) i només es manté sorda quan és geminada (*tt*) —igual que en amazic— (cf. CORRIENTE 1999, pp. 29-30, n. 23). En morfosintaxi, el tan llargament debatut problema de l'aglutinació de l'article en els arabismes de l'iberoromànic resta resolt satisfactòriament si tenim en compte que, com que en amazic no hi ha article, els advinguts musulmans —majoritàriament amazics superficialment arabitzats— van aglutinar l'article en els arabismes que van manllevar i en l'àrab que parlaven (cf. CORRIENTE 1999, p. 59); semblantment, l'ús de l'article definit àrab desfuncionalitzat amb els numerals —construcció del tipus *wāḥid al* + nom— està calcat de l'ús amazic, per exemple *yan urgaz* (cf. CORRIENTE 1999, p. 60). Moltes "irregularitats" fonètiques i morfològiques dels arabismes de l'iberoromànic no són tals si atenem els fets amazics: per exemple, a partir de l'àrab *masġid*, l'irregular tractament *-qu-* [k] i el canvi de gènere que trobem en el català, gallec i portuguès *mesquita* / castellà *mezquita* (cf. CORRIENTE 1999, p. 51) s'explica per la mediació de l'amazic *taməzġida*, un dels arabismes primerencs de l'amazic, tal com delata el tractament fonètic del manlleu (cf. VAN DEN BOOGERT & KOSSMANN 1997).

³²⁵⁷ Vegeu CORRIENTE 1992 (gramàtica de l'àrab andalusí) i *idem* 1997 (diccionari d'àrab andalusí).

17.1. *barraca*

L'etimologia del mot romànic *barraca* —especialment vigorós i amb nombrosos derivats en el català valencià, des d'on s'ha estès a moltes altres llengües romàniques (i no romàniques)³²⁵⁸— continua essent un enigma. Al nostre coneixement, l'única proposta concreta digna de consideració és la de F. Corriente, que pensa en un “probable cruce del andalusí *bárga* ‘choza’ (de origen celta) y de la raíz árabe {*brk*} ‘echarse al suelo la bestia’, utilizado en el esquema instrumental {*la22ā3ah*}, con el resultado **barráka* ‘cobertizo para el descanso de las bestias’³²⁵⁹. Aquesta proposta té notables esculls: En primer lloc, els encreuaments s'han de proposar amb molta circumspecció, perquè es donen en condicions molt determinades, a saber la confluència de mots més o menys parònims que poden arribar a algun tipus de fusió semàntica³²⁶⁰; ara bé, les dues arrels d'origen semblen semànticament irreductibles a un encreuament. En segon lloc, *bárga* és un mot d'etimologia controvertida, que difícilment pot haver accedit d'una llengua cèltica —si és que realment és d'origen cèltic— a l'àrab andalusí si no és a través d'algun parlar romànic —també es troba en retoromànic—³²⁶¹; per tant, proposar com a base semàntica de l'encreuament un rar i presumpte celtisme de l'àrab andalusí és força problemàtic (*obscura per obscuriora*). I, en tercer lloc, l'ètim proposat, **barráka*, que no està pas testimoniats, està basat formalment en l'arrel {*brk*} ‘jeure les bèsties’, que és la més allunyada semànticament del significat de ‘cabana’ o ‘caseta rústega’ que coneixem per al mot romànic. Cal admetre que els problemes etimològics que presenta el mot *barraca* són grans, pel gran nombre d'arrels homònimes √*brk* que hi ha en àrab... i també en amazic. En efecte, tenint en compte que la ruralia del País Valencià, i de moltes altres regions d'al-Àndalus, van ser poblades per tribus amazigues en diverses onades migratòries que van tenir lloc al llarg de l'edat mitjana³²⁶², és almenys raonable cercar en amazic un ètim del mot romànic. I el cas és que l'arrel amaziga √*brk* no solament forneix un significat conciliable amb la *barraca* valenciana sinó que fins i tot ofereix un ètim concret. En efecte, encara que de manera esparsa, trobem tant en tuareg com en dialectes septentrionals mots genuïns que bé podrien ser a l'origen del mot romànic: en tamaziyt (Marroc central) hi ha *abrrak* “protège-tente (contre le vent)”³²⁶³ i, en

³²⁵⁸ Vegeu principalment COROMINES 1980-2001, vol. 1, pp. 667-671, s.u.

³²⁵⁹ CORRIENTE 1999, p. 257, s.u. *barraca*.

³²⁶⁰ Pensem en l'exemple del francès *guêpe*, sorgit de l'encreuament del mot llatí hereditari *uěspa* i del germanisme *wepse*, tots dos, d'altra banda, del mateix origen indoeuropeu. Vegeu MEYER-LÜBKE 1935, p. 774, n° 9272.

³²⁶¹ Vegeu MEYER-LÜBKE 1935, p. 80, n° 958. Per acabar d'embolicar la troca, en l'amazic dels transhumants de les muntanyes tripolitanes de Nefussa hi ha un mot molt semblant a aquest, *birgen* “construction légère, tente ou hutte” (cf. LAOUST 1930, p. 157 i BEGUINOT 1942, p. 278, s.u.).

³²⁶² Vegeu DE FELIPE 1997.

³²⁶³ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, p. 111, *sub radice* √*brk*.

tuareg, *ebārkān* (plural *ibārkānān*) “sorte de case en paille, hutte”³²⁶⁴, així com el femení (amb valor diminutiu) *tebārkānt* “case construite par les enfants en dehors du campement”³²⁶⁵. A partir del nom s’ha format un verb causatiu *səbbārkān* “construir un *ebārkān* (hutte)”³²⁶⁶. Els dos mots amazics estan formats a partir de la mateixa arrel amb diferents procediments morfològics: mitjançant la tensió de la segona radical en el cas d’*abrrak* i mitjançant un sufix *-an* de derivació nominal-adjectival en el cas d’*ebārkān*. La primera formació tindria una reconstrucció protoamaziga **(ā-)bārrāk* i és la que proposariem com a ètim del català *barraca*. Val a dir, però, que, en els textos medievals catalans, apareixen també *baraques*, amb *r* bategant [r], en lloc de vibrant [r]³²⁶⁷, la qual cosa s’adiria bé amb l’origen amazic evocat. Proposem de relacionar amb això el topònim *Baracum oppidum* del triomf de *Cornelius Balbus*³²⁶⁸, que sembla identificar-se amb la moderna localitzat de *Brak* (Fazània). És possible que remeti a la forma femenina un mot valencià medieval documentat des del 1515 *taravaca* (amb la variant *travaca*) ‘bastida o cadafal de fustam, sobre el qual es posava el pavelló o cortinatge d’un llit solemniat, incloent-ne el cobricel’³²⁶⁹. Si la identificació és correcta, hauríem d’admetre una metàtesi romànica de **tavaraca* en *taravaca*; semànticament, és molt suggerent l’enllaç entre les cabanetes que es fan les noies tuaregs i la bastida de fusta valenciana que cobreix el llit solemniat, a tall de cabana. És possible que remeti a un femení paleoamazic el nom d’una ciutat i diòcesi de la Numídia litoral *Thabarca* o *Thabraca*³²⁷⁰, testimoniada com a *tbrk’n* en fonts numismàtiques neopúniques³²⁷¹, però la divergència entre la notació púnica i les llatines fa dubtar de la forma paleoamaziga precisa. Pel que fa a *barraca*, no pot venir directament de l’amazic antic o medieval **(ā-)bārrāk* o **(ā-)bārrākān* (masculí) ~ **(tā-)bārrāka* o **(tā-)bārrākānt* (femení), sinó que ha pervingut al romànic a través de l’àrab, que n’ha adaptat morfològicament la terminació i, probablement, hi ha aplicat una afèresi del prefix d’estat, probablement ja aglutinat al tema

³²⁶⁴ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 44, *sub radice* √*brkn*. Notem que *-an* és un sufix emprat per a la derivació de noms-adjectius deverbatius, i que no forma part, estrictament, de l’arrel lèxica.

³²⁶⁵ *Ibidem*. Valdrà la pena reproduir aquí el comentari de *realia* que ofereixen els lexicògrafs: “Les enfants (surtout les jeunes filles) construisent des cases de *tebāremt* [‘palla de la gramínia *cymbopogon schoenanthus*] où la jeunesse du campement s’isole la nuit pour faire de petites manifestations en créant des couples fictifs de garçon et de fille. Le soir on y amène du lait, de la pâte, etc. pour le repas du soir”.

³²⁶⁶ *Ibidem*.

³²⁶⁷ Vegeu-ne un exemple de la *Crònica* de Bernat Desclot a ALCOVER & MOLL, *DCVB*, vol. 2, p. 312, s.u. *barraca*.

³²⁶⁸ Vegeu *supra*, § IV.4.2.25.

³²⁶⁹ Vegeu COROMINES, *DECat*, 1980, vol. 1, p. 669.

³²⁷⁰ Vegeu *supra*, § IV.4.2.25.

³²⁷¹ Vegeu JONGELING 2008, p. 377.

nominal a l'edat mitjana. Aquesta adaptació va poder ser feta en un període de bilingüisme àrab-amazic a la Península.

17.2. *seniculum

Aquest mot llatí “vulgar” no està testimoniats, però es pot postular a partir de les dades de dues llengües romàniques, el sard i el català, a banda de testimoniats esparços en calabrès i restes en la toponímia occitana. En sard, *zinniga*, *θinniga*, *tinnija*, *tsinniga* (segons els dialectes) designa una mena de jonc, concretament el *lygeum spartum*, mentre que el mot català *senill* designa una mena de canyís i altres vegetals de llocs humits³²⁷². L'especialista en sard M.L. Wagner cridà l'atenció sobre l'existència de mots semblants, formalment i semànticament, al sard³²⁷³. És sabut que l'autor va posar de relleu en diverses ocasions certs paral·lelismes entre el substrat preromà de Sardenya i el del nord d'Àfrica³²⁷⁴. Deixant de banda aquesta idea del “substrat afrosard”, voldria notar que els paral·lels amazics reportats —que detallarem a continuació— són molt més que simples “ecos” dels mots romànics, atès que s'insereixen en una arrel lèxica fecunda, a diferència dels testimoniats romànics, que apareixen isoladament. Les dades amaziques són les següents: cabilenc *isni* (plural *isnan*) “grand couffin en alfa”, femení *tisnitt* (plural *tisnatin*) “grand couffin en alfa (plus petit que le précédent)”³²⁷⁵, *asənnan* (plural *isənnanən*) “épine”, femení *tasənnant* “épine”, Wargla *asənnan* “brins de bois, brindille, écharde, petit éclat de bois, piquant, épine”³²⁷⁶, tamaziyt *asənnan* “épine”³²⁷⁷, *buysənnan* “hériçon” (lit. ‘el de les espines’), rifeny *asənnan* “épine, piquant”³²⁷⁸, tuareg *tesanit* “épine”, *asənnan* “épine de végétale”³²⁷⁹, nefussi *tsunit* “cesta (per portare oggetti)”³²⁸⁰.

17.3. tagarot i tagarote

En llengües romàniques de la Península Ibèrica hi ha un mot que designa una mena de falcó: català *tagarot*, castellà i portuguès *tagarote*. Tant J. Coromines³²⁸¹ com F. Corriente³²⁸² suposen —probablement per

³²⁷² Vegeu COROMINES 1980-2001, vol. 7, pp. 793-796.

³²⁷³ WAGNER (M.L.) 1960-1964, s.u.

³²⁷⁴ Vegeu, com a contribucions majors en aquest sentit, WAGNER (M.L.) 1931, *idem* 1952-1953 i 1956. Vegeu també *supra*, § 16.2.

³²⁷⁵ DALLET 1982, *sub radice* √sn.

³²⁷⁶ DELHEURE 1987, p. 301, *sub radice* √sn.

³²⁷⁷ TAÏFI 1991, p. 648 *sub radice* √sn.

³²⁷⁸ SERHOUAL 2002, p. 529, *sub radice* √sn.

³²⁷⁹ CORTADE 1985, p. 202, s.u. *épine*.

³²⁸⁰ BEGUINOT 1942, p. 223, s.u. *cesto*.

³²⁸¹ COROMINES 1980-2001, vol. 8, p. 211, s.u.

l'aspecte del mot— un origen amazic, però no aporten cap ètim concret³²⁸³. El lèxic taixelhit d'al-Hilālī (s. XVII) dona un nom plural *iyawrn* “az-zamā'ig”³²⁸⁴ (és a dir ‘falcons’). El mot encara és viu en taixelhit, si bé els lexicògrafs vacil·len sobre la identificació d'aquest ocell rapinyaire: “sorte d'aigle” (Destaing), “vautour, aigle” (Jordan), “buse, faucon” (Roux)³²⁸⁵. En taixelhit modern el singular és *iyiwr*, si bé el plural testimoniat per al-Hilālī permet suposar que també hi havia un singular no metafònic **ayawr*. El femení, amb valor diminutiu, **taḡawrt* ‘falconet’, escauria semànticament als mots romànics, mentre que formalment caldria admetre una transposició romànica de *-aw-* en *-ru-* perquè l'ètim sigui net. Això, afegit al caràcter poc estès del mot en amazic —no és pas la designació més estesa del falcó—, fa que hàgim de considerar incerta aquesta etimologia³²⁸⁶. Si admetem aquest amaziguisme, tenint en compte que només apareix en llengües romàniques peninsulars, no el remuntarem a l'antiguitat, sinó que el situaríem més aviat a l'edat mitjana.

17.4. *tagarnina*

En català i en castellà hi ha un mot *tagarnina* ‘card de moro, cardellina, *scolymus hispanicus*’ —, documentat ja en àrab andalusí com a *taqarnina*³²⁸⁷. Coromines pensa que es tracta d'una “alteració barbarisca de *carlina*”³²⁸⁸, derivat del llatí *cardus*. Tant el prefix *ta-* com la vocalització *a_i* delaten que ha estat l'amazic, i no l'àrab, la llengua que ha afaïçonat el mot i l'ha donat al català i el castellà. De fet, en diversos dialectes amazics retrobem l'ètim dels mots romànics: rifyen oriental (Ayt Iznasn) *yarnina* “sorte de chardon”, xauí *tagarnina* “chardon”, dialectes de l'Algèria central *tigarnina* “chardon”, Ayt Snus *tagarnint* “*scolymus* (chardon)”³²⁸⁹. D'altra banda, amb una vocalització *a_u* —aquest tipus de duplicats en la vocalització són ben normals en amazic—, trobem en cabilenc *taqarnunt* “tête d'artichaut”³²⁹⁰. Una forma encara més propera a la romànica, sense adaptació de la terminació femenina llatinoromànica *-a* (val a dir que també àrab) a l'amaziga *-t*, la

³²⁸² CORRIENTE 1999, p. 447, s.u.

³²⁸³ CORRIENTE (*loc. cit.*) apunta tímidament al cabilenc —val a dir que no únicament cabilenc— *taqarrut* “cabecita”, però semànticament està molt allunyat de *tagarot*.

³²⁸⁴ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 105, n° 753.

³²⁸⁵ Fonts citades per VAN DEN BOOGERT, *loc. cit.*

³²⁸⁶ En amazic el mot és suspecte d'ésser d'origen onomatopèic, més clar en casos com *tawwukt* ‘mussol’ o *tizizwit* ‘abella’.

³²⁸⁷ CORRIENTE 1999, p. 447, s.u.

³²⁸⁸ COROMINES 1980-2001, vol. 8, p. 211, s.u. *tagarnina*. Així ho admet igualment CORRIENTE, *loc. cit.*

³²⁸⁹ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 884-885, *sub radice* √*grn*.

³²⁹⁰ DALLET 1982, p. 679, *sub radice* √*qrn*.

trobem ja a la *‘Umdat at-tabīb* (ss. XI-XII), *tāqarnīna* (amb la variant *tāqirnīna*) “*scolymus hispanicus*”³²⁹¹. Notem que el nom primitiu llatí *cardus* va ser manllevat també en amazic, tal com testimonia el nom de la carxofa en el dialecte xauí de l'Aurès, *ayardus*³²⁹², sens dubte un llatinisme antic, tal com mostra el fet que va ser pres del nominatiu llatí. Tornant a *taqarnunt*, és òbviament impossible que derivi directament del vell llatinisme *ayardus*, sinó que és una adaptació morfològica d'un mot romànic, per ventura “romànic andalusí”, com proposa Corriente³²⁹³. Per tant, crec que podem afirmar amb poc marge d'error que aquest amaziguisme va penetrar en el romànic peninsular en època medieval, no pas durant l'antiguitat. El quadre lexicològic que hem presentat és un bell exemple dels fluxos i refluxos lèxics que es van produir durant l'antiguitat i l'edat mitjana a banda i banda de la Mediterrània, començant per un mot llatí (*cardus*) que passa a l'amazic (**qārdūs* > *a-yardus*); posteriorment, de *cardus* deriva un romànic *cardina* > *carlina*, que passa a l'amazic *taqarnina* / *tagarnina* (i, amb major grau d'adaptació, *taqarnunt* / *tagarnint*), que, al seu torn, és pres per l'àrab andalusí *taqarnina* i per almenys un parell de llengües romàniques peninsulars com a *tagarnina*.

18. Parlars amazics de la Bizacena contemporània

A la regió de Tunísia corresponent a l'antigua Zeugitana ja no es parla amazic. A la Bizacena, només ha sobreviscut l'amazic fins al s. XX en un parell d'indrets muntanyosos de les Altes Estepes anomenats *Tmagourt* i *Sened*³²⁹⁴, situats a banda i banda de la via del tren, a uns 60 km a l'est de Gafsa (antiga Capsa)³²⁹⁵. També s'havia mantingut fins a època contemporània en altres indrets muntanyosos propers com *Majourah*, *Sakkat*, *Bou-Amran*, el *‘Ayacha*, *Oum el Aleg* o *Bou-Zannouch*³²⁹⁶. Al parlar de Sened va dedicar Provotelle una monografia

³²⁹¹ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 442, n° 222. Els editors noten que “el nombre *tāqarnīna* aparece referido no a la planta propiamente, sino al plato de tagarninas cocidas en leche” (*ibidem*, n. 95).

³²⁹² VYICHL 2005, p. 19. Vegeu també SCHUCHARDT 1918, p. 26.

³²⁹³ *Loc. cit.*

³²⁹⁴ Cf. BASSET (A.) 1950, p. 220. El poble de Sened (*Qalaât es-Sened*) està situat al vessant septentrional de la serralada que segueix a l'est la muntanya d'Orbata. Cf. PROVOTELLE DE GAFSA 1911, p. 1.

³²⁹⁵ Vegeu la localització de Sened al mapa n° 4.

³²⁹⁶ PROVOTELLE DE GAFSA 1911, pp. I (prefaci) i 1-2. Al retrocés lingüístic contribuí en part una epidèmia de tifus que entre el 1909 i el 1910 va causar la mort d'uns 600 individus d'aquests pobles fins aleshores amazigòfons. Vegeu *idem*, p. 5.

en 1911³²⁹⁷. Es tracta d'un parlar zenata, com els parlars de Matmata o de Gerba. Malgrat que la monografia de Provotelle conté poc lèxic i unes notacions no gaire precises, hem trobat en el parlar de Sened alguns fets curiosos que es poden relacionar amb la toponímia antiga de la regió³²⁹⁸.

19. Fonts literàries llatines i gregues referents a Zeugitana i Bizacena

19.1. Característiques de les fonts

Per a Roma, els ports de Zeugitana i Bizacena eren la porta principal d'entrada a la “seva” Àfrica, de manera que moltes al·lusions generals a l'Àfrica dels autors llatins —i, en menor mesura, grecs d'època hel·lenística— anaven referides a l'Àfrica més immediata, és a dir a l'Àfrica Proconsular. Si focalitzem l'interès en les referències que donen informació lingüística, trobem testimoniatges valuosos des del s. III aC fins al s. VII dC. En efecte, d'ençà de l'època de la Primera Guerra Púnica (267-241 aC), Polibi (s. II aC) proporciona dades útils per a conèixer els usos lingüístics a l'exèrcit cartaginès encapçalat per Hannó el Gran, constituït per mercenaris de procedència diversa —i, doncs, de llengua primera també diversa—, com ara ibers, celtes, lígurs, baleàrics, grecs “mestissos” i libis. El *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti (s. I aC), especialment ric en al·lusions a Numídia, conté també alguna al·lusió menor aplicable a Zeugitana i Bizacena. L'autor del *Bellum Africum* conté una al·lusió al reclutament de soldats maures a Útica ignars de llatí durant els enfrontaments entre cesarians i pompeians del 47 aC. El naturalista Plini el Vell (s. I dC) aporta el testimoniatge personal sobre la inefabilitat dels topònims africans. No citem aquí els nombrosos fitònims atribuïts als *Afri* (en part púnics i en part amazics) per en un parell de famílies de còdexs de la tradició manuscrita del metge Dioscòrides de Cilícia (s. I dC), atès que ja ho hem tractat en un epígraf a part³²⁹⁹. Tertul·lià ens diu que la comunitat jueva de Cartago de la darreria del s. II dC mantenia l'ús oral —a més de l'escrit— de la llengua hebrea.

Les fonts més interessants des del punt de vista de l'amazic, però, són d'època vàndala i bizantina. Per a l'època vàndala destaca Víctor de Vita, autor de la *Historia persecutionis Africanae prouinciae*, que conté passatges excepcionals sobre les persecucions i deportacions que van

³²⁹⁷ PROVOTELLE DE GAFSA 1911, jutjada per BASSET (A.) 1950, p. 224 Basset — amb la severitat que el caracteritzava—, com “une médiocre étude”. En un breu report, VYICHL (2005, p. 136) afirma que va visitar Sened en 1974 i que només 7 persones hi parlaven encara la llengua amaziga.

³²⁹⁸ Vegeu *supra*, § 12.

³²⁹⁹ Vegeu *supra*, § 14.

patir els bisbes i clergues cristians d'Àfrica durant la repressió vàndala dels anys 482-486, en què molts van ser exiliats a ca les tribus maures. D'interès lèxic són les *Tauletes Albertini* (484-496 dC), localitzades a uns 65 km de Capsa, al sud de Bizacena³³⁰⁰. Per als últims temps de l'època vàndala, és interessant la *Vita Fulgentii*, que narra la vida del bisbe de *Ruspae* (a Bizacena), mort el 533. Per a l'època bizantina, la font més important és sens dubte Corip, autor del poema èpic la *Joànida* en honor del general bizantí Joan Troglita, que entre el 546 i el 548 va dur a terme una campanya militar que va sufocar una revolta de diverses tribus maures. Corip és una font riquíssima d'etnonímia i d'antroponímia maura, a més de fornir un parell d'amaziguismes que ja hem estudiat enjondre³³⁰¹ i algunes al·lusions d'interès sociolingüístic. A banda d'altres testimoniats menors, hem tingut en compte finalment un passatge en llatí de l'humanista romà Paolo Pompilio (s. XV), que, en les seves *Notationes*, ha deixat algunes observacions sorprenents sobre restes de la llatinitat al nord d'Àfrica al s. XV, d'una banda sobre la *lingua franca* a Gerba, i, d'altra banda, sobre l'afroromànic a les regions de Gafsa (l'antiga Capsa), *Nememcha* i Aurès.

19.2. Referències dels textos

- (1) Polibi (s. II aC), *Història*, 1, 80, 5-6 (corpus, § 6.1).
- (2) Polibi, *Història*, 1, 67, 7-9 (corpus, § 6.2).
- (3) Sal·lusti (s. I aC), *Guerra de Jugurta*, 18, 10 (corpus, § 8.3).
- (4) Pseudo-Cèsar (s. I aC), *Guerra d'Àfrica*, 36, 1 (corpus, § 9.2).
- (5) Plini el Vell (s. I dC), *Història Natural*, 5, 1, 1 (corpus, § 15.1).
- (6) Plini el Vell, *Història Natural*, 12, 133 (corpus, § 15.8).
- (7) Tertul·lià (ss. II-III aC), *Apologètic*, 18 (corpus, § 24.1).
- (8) Jeroni (s. V dC), *Comentari de la Carta als gàlates*, 2, 429-430 (corpus, § 40.1).
- (9) Jeroni, *Carta 130*, 5 (corpus, § 40.2).
- (10) Consenci (s. V dC), *Ars de nomine et uerbo de barbarismis et metaplasmiss*, línies 17-19 (corpus, § 47.1).
- (11) Consenci, *Ars de nomine et uerbo de barbarismis et metaplasmiss*; línies 34 i ss. (corpus, § 47.2).

³³⁰⁰ N'hem tractat específicament *supra*, § 15.

³³⁰¹ Vegeu *supra*, §§ 13.19 i 13.20.

- (12) Víctor de Vita (s. V dC), *Història de la persecució de la província d'Àfrica*, 1, 24-25 (corpus, § 48.1).
- (13) Víctor de Vita, *Història de la persecució de la província d'Àfrica*, 1, 35-38 (corpus, § 48.2).
- (14) Víctor de Vita, *Història de la persecució de la província d'Àfrica*, 2, 3-4 (corpus, § 48.3).
- (15) Víctor de Vita, *Història de la persecució de la província d'Àfrica*, 2, 28 (corpus, § 48.4).
- (16) *Passio beatissimorum martyrum qui apud Carthaginem passi sunt sub impio rege Hunirico*, 5 (corpus, § 48.5).
- (17) Ferran de Cartago (ss. V-VI dC), *Vida de Fulgenci*, § 5 (corpus, § 51.1).
- (18) Ferran de Cartago, *Vida de Fulgenci*, § 13 (corpus, § 51.2).
- (19) Ferran de Cartago, *Vida de Fulgenci*, § 28 (corpus, § 51.3).
- (20) Fulgenci, *Sobre les èpoques del món i de l'home*, prefaci, 3 (corpus, § 51.4).
- (21) Corip (s. VI dC), *Joànida*, 4, vv. 280-284 (corpus, § 56.3).
- (22) Corip, *Joànida*, 2, vv. 23-27 (corpus, § 56.2).
- (23) Corip, *Joànida*, 1, v. 446 ss. (corpus, § 56.1).
- (24) Joan el Lidi (s. VI aC), *Sobre les magistratures de l'estat romà*, 3, 73, 2-3 (corpus, § 57.1).
- (25) Isidor de Sevilla (s. VII dC), *Appendix III ad Etymologiarum librum I*, 27 (corpus, § 60.1).
- (26) Paolo Pompilio (s. XV dC), *Notationes*, 1-2 (corpus, § 64.1).

20. Espais sociolingüístics de Zeugitana i Bizacena antigues

20.1. La regió de Cartago, la vall del Bagrada i *emporium* de la costa de Zeugitana

La χώρα de Cartago va ser, en època púnica, la regió d'Àfrica en què la influència fenícia va ser més intensa; en època romana, igualment, fou la porta de la romanització d'Àfrica. El moment de màxima expansió de la punicitat fou a la fi del s. III aC, quan els cartaginesos dominaren la major part de Zeugitana i de Bizacena³³⁰². Les llegendes al voltant de la fundació de la Cartago púnica parlen dels *Maxitani*³³⁰³, encapçalats per *Hiarbas* (el pretendent de Dido), com els habitants de la regió de Cartago en el moment de la fundació de la ciutat púnica. És important observar que la influència de la cultura cartaginesa i de la llengua púnica sobreïx els límits estrictes de l'estat cartaginès —amb *Theueste* com a plaça forta més endinsada en territori maure—, de manera que fins i tot en ciutats de govern nùmida, com ara Cirta, la presència de la punicitat és constatable³³⁰⁴. Alhora, fins i tot en ciutats com Cartago, la presència de ciutadans maures està assegurada³³⁰⁵. La destrucció completa de Cartago en la Tercera Guerra Púnica (150-146 aC) no significà la fi de la influència de la llengua púnica (i altres aspectes de la cultura púnica) a Zeugitana, Bizacena i Numídia³³⁰⁶, però sí que significà que Cartago deixés d'actuar com a força centrífuga de la llengua púnica. Si l'annexió de Tripolitània (amb els importants emporis púnics de Lepcis Magna, Sabrata i Oea) a la Numídia de Massinissa vers el 200 aC va comportar l'inici de l'aïllament de la punicitat de Tripolitània de la Zeugitana, Bizacena i Numídia, la romanització va accentuar les forces disgregadores de la punicitat de Tripolitània en relació amb la de l'*Africa uetus* i va iniciar la disgregació de la punicitat de Zeugitana, Bizacena i Numídia. El retrocés de la llengua púnica a Zeugitana i Bizacena s'inicia, doncs, al s. II aC, i ja no tindrà aturador fins a la completa extinció. En l'any 146 aC, la presència de cartaginesos no anava gaire més enllà de les costes, bàsicament al Cap Bon, Cartago, Útica i *Hippo Diarrhytus*. La sociologia d'aquestes contrades costaneres era força diversa (fenicis, etruscs, itàlics, jueus, sirians i, és clar, maures indígenes)³³⁰⁷, per la qual cosa la situació sociolingüística era també força complexa, molt més que en cap altra contrada de Zeugitana o de Bizacena. Hi pleval, en les

³³⁰² Vegeu *supra*, § 1.1.

³³⁰³ Excepcionalment, Eustaci de Constantinoble diu que la tribu de *Hiarbas* eren els *Mazices*. Vegeu *supra*, §§ 1.2 i 7.2.

³³⁰⁴ Vegeu *supra*, § 1.1.

³³⁰⁵ En el seu repertori d'onomàstica púnica de Cartago, pertanyent en la seva gran majoria als últims temps de l'època púnica, HALFF (1963-1964) ha constatat l'existència de nombrosos antropònims libis.

³³⁰⁶ Vegeu *supra*, § 1.1.

³³⁰⁷ Vegeu *supra*, § 1.3.

funcions altes (administratives, comercials, a l'exèrcit), la llengua púnica, mentre que la llengua dels maures preval socialment en les funcions baixes. El coneixement de la llengua púnica entre els maures autòctons de la regió de Cartago, la vall del riu Bagrada i els emporis de la costa de Zeugitana és constatable per diverses fonts, però en cap cas va comportar la substitució de la llengua amaziga, que romangué la primera llengua dels maures també en aquestes regions de màxima punicitat. La numismàtica d'aquesta època està emesa en llengua púnica, amb escassa presència d'elements icònics típicament maures, si exceptuem els cavalls, també ben presents en l'epigrafia grega de Cirenaica³³⁰⁸.

Gràcies a dos passatges de la *Història* de Polibi³³⁰⁹, sabem que l'exèrcit cartaginès de mercenaris de procedència diversa (ibers, celtes, lígurs, baleàrics, grecs "mestissos" i libis) reclutats per Hannó el Gran en època de la Primera Guerra Púnica (264-241 aC) va ser un espai de punicització lingüística dels maures³³¹⁰. En un espai plurilingüe com era l'exèrcit cartaginès, en què, com ens diu Polibi mateix, els libis constituïen el contingent més nombrós³³¹¹, aquells que havien arribat a dominar el fenici (= púnic), com és el gas del gal Autàrit, gaudien de major influència en l'assemblea. Al mateix temps, Polibi ens diu que el coneixement del púnic no era suficient per a ser generalment comprès a l'assemblea malgrat el major prestigi i influència d'aquesta llengua cananea com a llengua dels oficials de rang sobre les altres llengües de la tropa³³¹². Polibi no explicita com aconseguïen els oficials cartaginesos de fer arribar les seves ordres a una tropa que, majoritàriament, no podia entendre'ls bé. Podem pensar que els oficials de menor rang d'origen maure, iber, celta, lígur, baleàric o "grec" (= oriental) traduïen les ordres als soldats rasos del seu mateix origen que no comprenien suficientment el púnic. Sigui com vulgui, el testimoni de Polibi és important per a saber que el servei militar va ser un focus important d'aprenentatge del púnic per als maures —i per a mercenaris d'altres contrades de la Mediterrània— del s. III aC.

Un sorprenent passatge de Jeroni³³¹³, que mostra una veritable consciència del canvi lingüístic ("*ipsa latinitas et regionibus quotidie mutetur et tempore*")³³¹⁴ exemplificat amb casos que coneixia del seu

³³⁰⁸ Vegeu *supra*, § 10.

³³⁰⁹ Vegeu corpus, § 6.2.

³³¹⁰ Segons es pot inferir del passatge inclòs al corpus, § 6.1. Notem l'equivalència entre els Λίβυες de les fonts gregues i els *Mauri* de les fonts llatines.

³³¹¹ Vegeu corpus, § 6.2.

³³¹² *Ibidem*.

³³¹³ Vegeu corpus, § 40.1.

³³¹⁴ Fa tot l'efecte —per la manera com relata un seguit d'observacions personals sobre contactes lingüístics en regions de l'Orient preses *in situ*— que la sentència és de collita pròpia. En qualsevol cas, no tenim coneixement de cap autor anterior que expressi tan clarament la variació diatòpica i diacrònica... ni posterior —deixant de banda la tradició gramatical de Pāṇini

temps, ens diu que els *Afri* havien canviat no poques coses de la llengua fenícia. L'evolució de la llengua fenícia importada a Àfrica és un fet establert pels especialistes de fenici-púnic³³¹⁵. Ara, que en aquesta evolució hagi influït el substrat de la llengua dels *Afri*, tal com assenyala Jeroni, és una suposició que no s'ha pogut observar amb dades certes, si bé és força versemblant. No sabem quina vàlua hem d'atorgar al testimoni de Jeroni, tenint en compte que, entre els seus múltiples viatges (a Roma, Antioquia, Constantinoble, Alexandria, Betlem, etc.) no hi ha l'Àfrica (a l'oest d'Alexandria). D'altra banda, en un altre passatge, Jeroni al·ludeix a la *stridor punicae linguae*³³¹⁶, ço que sembla indicar que alguna cosa en sabia, del púnic. En efecte, podem suposar que l'al·lusió a la *stridor* remet a l'existència de fins a quatre consonants sibil·lants —totes quatre de gran rendiment lexicomàtic— en fenici-púnic: (1) <s>, de valor /s/; (2) <š>, de valor africatat /ts/ però probablement reduït a /s/ en neopúnic; (3) <z>, de valor antic incert entre /zd/, /dz/ o /z/ i /s/ o /z/ en neopúnic; (4) <š>, de valor primitiu /ʃ/ però que probablement ja en púnic antic havia avançat l'articulació fins a [s]³³¹⁷. No obstant això, tractant-se d'una mera al·lusió impressiva, i no d'una descripció fonètica precisa, no convé donar excessiva importància al passatge del corpus § 40.2. És possible que, a Jeroni, li haguessin arribat notícies de la situació sociolingüística de l'Àfrica romana de manera indirecta (per informadors, o per ventura a través del seu contemporani Agustí). Però, com veurem a propòsit de la Numídia d'Agustí³³¹⁸, hi ha evidències prou sòlides per a assumir que Jeroni designava indistintament *lingua punica* la llengua cananea parlada a Fenícia (el fenici) i el fenici importat per mercaders i terratinents fenicis a Àfrica (el púnic), de manera que aquest passatge de Jeroni és un mal agafador per a afirmar la pervivència del púnic a la Zeugitana del s. V dC.

L'empremta de la llengua llatina és més apreciable a la regió de Cartago, la vall del Bagrada i els emporis de la costa de Zeugitana pel fet que la dominació administrativa de l'*Africa uetus* va anar acompanyada d'una autèntica colonització del sòl. La implantació de colons itàlics (provinents de regions centrals, de l'Úmbria al Sàmnium) al territori de l'antic estat cartaginès s'inicia, a gran escala, en època de Gai Semproni Grac i de Gai Màrius (darrerieria del s. II aC)³³¹⁹. Maures de les tribus circumdants afluïxen als rodals de la Cartago romana (refundada el 122 aC), on habitaven als modestos *mapalia/magalia* referits per Sal·lusti. La colonització romana de la vall del Bagrada, que va començar realment en època de Cèsar i d'August, va veure's

(circa s. IV aC) i altres gramàtics indis— fins a l'emergència de la lingüística indoeuropea al s. XIX amb August Schleicher i els neogramàtics.

³³¹⁵ Vegeu *supra*, § III.9.2.

³³¹⁶ Vegeu corpus, § 40.2.

³³¹⁷ Vegeu *supra*, Introducció, § 14.5.

³³¹⁸ Vegeu *infra*, § VI.10.2.1.3.

³³¹⁹ Vegeu *supra*, § 2.1.

augmentada per la implantació de “provincials” de la Gàl·lia, Hispània i de l'Àfrica ja romanitzada³³²⁰, al cap i a la fi agents llatinitzadors.

En les lluites entre cesarians i pompeians a la província d'Àfrica el 47 aC, uns i altres van reclutar soldats *in situ*. Segons l'autor del *Bellum Africum*, Marc Cató (*Marcus Porcius Cato Uticensis*) feia diàriament a Útica llesves de lliberts, d'africans (*Afrorum*), d'esclaus i de tota mena d'homes aptes per a la guerra, que enviava a l'exèrcit d'Escipió (últim representant important d'aquest notable família romana)³³²¹. Notem que, en els textos d'època republicana, els *Afri* són els habitants autòctons (ni púnics ni romans) de la província romana d'Àfrica. A manca d'indicacions sociolingüístiques de l'autor del *Bellum Africum*, se'ns fa difícil avaluar la importància de l'exèrcit en la llatinització dels maures de Zeugitana abans de l'època imperial, però es pot suposar que almenys en els indrets afectats per les operacions de cesarians i pompeians la llatinitat va tenir algun tipus d'influència.

L'època que va del s. I dC a la primeria del s. III dC (amb la dinastia dels Severs) és la de major penetració de la llengua llatina a Àfrica, amb la costa de Zeugitana i les valls del Bagrada (i afluents Siliana, Tessa i *Mellègue*) i Miliana com a nucli difusor cabdal. No obstant això, el major pes demogràfic de l'element autòcton, sempre predominant demogràficament sobre l'element exogen, no autoritza a suposar una substitució lingüística del paleoamazic pel llatí, el coneixement del qual es fa més i més extensiu. La societat urbana de Zeugitana a Cartago, Útica, *Hippo Diarrhytus*, *Thuburbo Maius*, el Cap Bon, *Vaga*, *Thugga*, *Thubursicu Bure*, *Bulla Regia*, *Simitthus*, *Sicca Veneria* i altres ciutats menors és una societat sens dubte plurilingüe, amb el llatí i l'amazic com a llengües de major difusió social, amb un retrocés evident del púnic en favor del llatí, i amb la presència de llengües de parlants d'altres orígens, principalment el grec dels orientals, així com l'arameu dels sirians.

Tan nombrosos com els sirians a les ciutats de Zeugitana són els jueus, que, segons els estudis demogràfics de J.-M. Lassère, estaven instal·lats principalment a Cartago i *Vzalis* (també a *Simitthus*, a la Zeugitana interior). A diferència dels sirians, els jueus de Zeugitana devien habitualment llatí (i no el grec, com en el cas dels jueus de Cirenaica) i empraven l'hebreu en els escrits rabínics i en els usos litúrgics, pel fet que no procedien directament de Palestina o de la banda oriental de l'Imperi sinó de la Península Itàlica³³²². Els jueus són els únics exògens de l'Àfrica romana que no es fonen amb la població autòctona, per la qual cosa és molt improbable que aprenguessin la llengua dels maures, i no hi ha indicis certs que permetin pensar que el judaisme amazic arrenqui ja de l'antiguitat, si més no a Zeugitana, regió cabdal en els escrits rabínics com cap altra de l'Imperi³³²³. Sobre la llengua dels jueus de Zeugitana, és pertinent el testimoniatge de Tertul·lià, que en l'*Apologètic* (any 197 dC) diu que són hebrees tant

³³²⁰ *Ibidem*.

³³²¹ Vegeu corpus, § 9.2.

³³²² Vegeu *supra*, § 2.3.

³³²³ Vegeu *supra*, § 2.3.

l'escriptura com la llengua dels jueus de la Cartago del seu temps, en què hi havia una important comunitat jueva³³²⁴. No podem inferir pas, a partir d'aquest passatge de Tertul·lià, que els jueus de Cartago parlessin encara, de manera quotidiana, la llengua hebrea³³²⁵, tenint en compte que ni tan sols a Palestina es mantenia en ús oralment en època de Tertul·lià³³²⁶, però sí que podem admetre que la comunitat jueva de Cartago (i d'altres ciutats de Zeugitana) coneixia la seva llengua litúrgica i l'usava també literàriament, tal com tenim constància complementària pels escrits rabínic de l'època.

És important notar que les tribus maures, fins i tot *intra limitem*, van mantenir, especialment en medis rurals de Zeugitana —i, no cal dir, de províncies menys romanitzades—, les institucions polítiques autòctones, de manera que Roma reconeixia com a *principes gentium* caps tribals tradicionals i com a *ius gentis* els usatges de les tribus maures³³²⁷. Encara que en les ciutats romanitzades prevalien les institucions romanes, la pertinença tribal dels maures que hi vivien no s'esborrà mai del tot³³²⁸. Els nuclis urbans autòctons —els llogarets fortificats que es coneixen en amazic amb el nom d'*iyрман*— reben el nom de *castella* a les fonts llatines, i és de Zeugitana d'on ens han pervingut un major nombre de topònims que són designats amb el nom de *castellum*³³²⁹. És fàcil assumir que en aquests *castella* zeugitans d'*intra limitem*, que mantenien les institucions polítiques i jurídiques pròpies —fins i tot un cop concedida la ciutadania romana—, la llengua amaziga no va ser mai desplaçada per la llatina, si bé també es pot assumir que el coneixement del llatí, si més no com a segona llengua, devia estar força estès, especialment amb el pas dels segles i la consolidació de la romanització de Zeugitana. A banda de *castella*, hi ha al·lusions a *pagi*, fins i tot dins la circumscripció de Cartago, com ara el *pagus Musti*, que hom ha pensat que podria al·ludir als *Maxitani* / *Muxitani* dels orígens llegendaris de la ciutat púnica³³³⁰.

Si el document llatí cristià més antic, els *Acta martyrum Scillitanorum* (any 180 dC), procedeix de Numídia, un dels martirologis més famosos de l'antiguitat, la *Passio Perpetuae et Felicitatis* (203 dC), tenia com a protagonistes màrtirs de *Thuburbo Minus*, a la vall del Bagrada, a prop de Cartago, on van rebre el martiri³³³¹. Del cristianisme

³³²⁴ Vegeu corpus, § 24.1.

³³²⁵ Tal com suposa W. H. C. Frend, tot adduint justament el passatge de Tertul·lià que hem citat: "There was a large and flourishing Jewish community in Carthage at this time. Many still spoke Hebrew" (FRIEND 1970, pp. 291-292). Semblantment: "Tertullian seems, therefore, to have known some Carthaginians Jews spoke Hebrew" (FRIEND 1978, p. 185).

³³²⁶ Vegeu mapa n° 8.

³³²⁷ Vegeu *supra*, § 2.3 i *infra*, § VI.1.3.

³³²⁸ Vegeu *supra*, § 2.3.

³³²⁹ N'hem inventariat la llista, a partir de Rebuffat, *supra*, § 2.3.

³³³⁰ Vegeu CAMPS 2000a, p. 3456. Vegeu *supra*, § 7.

³³³¹ Vegeu *supra*, § 2.5.

africà hi ha diversos aspectes de gran interès sociolingüístic que, discutirem amb més detall, però, al capítol dedicat a Numídia³³³².

Arran de la conquesta vàndala, Zeugitana va ser l'única regió d'Àfrica que va passar a mans dels nous conqueridors, i només a la costa i a la vall del Bagrada, perquè, a partir de la Dorsal, les tribus maures romanien plenament independents³³³³. Els vàndals (s. V dC) no canviaren els usos lingüístics dels predecessors romans, sinó que mantingueren l'ús de la llengua llatina com llengua dominant. No sabem ben bé quin tipus de llatinitat importaren els vàndals a Zeugitana, on es van instal·lar amb les seves famílies. No va ser el cas dels conqueridors bizantins, majoritàriament hel·lenòfons, que, un segle més tard (s. VI dC), van acudir com a soldats i funcionaris sense família³³³⁴, per la qual cosa és molt improbable que estenguessin entre els maures el coneixement de la llengua grega, que un mil·leni abans havia gaudit, al costat del púnic, d'una certa extensió com a llengua comercial a la costa de Zeugitana.

L'edicte del rei vàndal Huniric (successor del seu pare Geiseric) del 480, que Víctor de Vita posa en estil directe en boca d'un secretari vàndal anomenat Vitarit³³³⁵, demana que a Constantinoble i en altres indrets d'Orient els sigui permès als bisbes arrians de predicar en llur llengua, i adverteix que, si els cristians no compleixen la seva part, els bisbes i clergues cristians d'Àfrica seran exiliats a cals maures. Aquest edicte respon a un requeriment que l'església cristiana de Cartago pugui elegir un bisbe propi. Com sabem per la resta de la *Historia persecutionis Africanae prouinciaae*, el lloc d'exili dels bisbes i clergues cristians de Zeugitana s'esqueia vers els sud de Bizacena (regió del *Tritonis palus*)³³³⁶, així com també a Numídia i fins a Mauretània Sitifiana³³³⁷. Hi ha, en l'obra de Víctor de Vita, diverses referències a l'aliança entre vàndals i maures contra els afroromans cristians³³³⁸. També en una obra contemporània de Víctor de Vita d'autoria incerta, la *Passio beatissimorum martyrum qui apud Carthaginem passi sunt sub impio rege Hunirico*, tenim constància de tal aliança quan se'ns diu que els monestirs de monjos i de monges cristians van ser lliurats, amb llurs ocupants, als maures³³³⁹. És lícit demanar-se per què els vàndals no van exiliar els religiosos cristians de Zeugitana a les tribus maures

³³³² Vegeu *infra*, § VI.4.

³³³³ Vegeu *supra*, § 2.3.

³³³⁴ Vegeu *supra*, § 4.

³³³⁵ Vegeu corpus, § 48.3.

³³³⁶ Vegeu corpus, § 48.2.

³³³⁷ Vegeu corpus, § 48.4.

³³³⁸ Vegeu la primera al·lusió al corpus, § 48.3. Cf. LANCEL 2002, p. 287, n. 63: "Première occurrence, dans le texte de Victor, de cette connivence dans la barbarie des Vandales et des Maures, leurs alliés dans la persécution des Romano-Africains [...] Ici le partage des captifs romains entre Vandales et Maures s'explique dans la mesure où des contingents maures, pour première fois attestés comme auxiliaires de l'armée vandale, servaient dans le corps expéditionnaire envoyé par Geiseric en Italie".

³³³⁹ Vegeu corpus, § 48.5.

de l'Alt Tell, del Tell nord-est o de la Dorsal, que tenien més a prop, i els van enviar —o, més aviat, van ser els propis maures els qui van anar a Zeugitana a endur-se els seus captius cristians— fins a dominis tan llunyans com són el sud de Bizacena, Numídia i Mauretània Sitifiana. Es pot pensar que els vàndals van establir aliances amb les confederacions tribals maures que havien constituït estructures polítiques més grans. En aquest sentit, es poden evocar els “reialmes” maures identificats —bé que no en tots els casos amb prou certesa— per C. Courtois³³⁴⁰ de Capsus, a la regió del *Tritonis palus*, de l'Aurès i de Hodna, que, geogràficament, s'escaurién bé com a destinacions dels exiliats cristians d'època vàndala segons es desprèn dels passatges de Víctor de Vita. Val a dir que Courtois va identificar també un “reialme” de la Dorsal³³⁴¹ i, en canvi, no sembla que, malgrat la proximitat, les tribus maures de la Dorsal hagin estat la destinació dels religiosos cristians exiliats pels vàndals, si més no segons es desprèn de l'obra de Víctor de Vita. En general, fa la impressió que, en època vàndala, l'estructura política de les tribus maures estava més consolidada a regions altres que la Zeugitana i les planes de Bizacena, la qual cosa és comprensible si tenim en compte que aquestes van ser les regions més romanitzades, també des del punt de vista administratiu, i es pot pensar, per tant, que, vers s. V dC, només fora d'aquestes dues regions les tribus maures s'haurien pogut constituir en estructures polítiques superiors.

20.2. Els emporis de la costa de Bizacena

Des del s. VI aC hi ha rastres d'una presència cartaginesa a *Hadrumetum*, sense que aquesta presència impliqui un emplaçament permanent³³⁴². A Bizacena, la punicització va ser un fenomen bàsicament costaner i urbà. En època romana, la colonització de la costa de Bizacena fou del mateix origen que la de la costa de Zeugitana, és a dir itàlica durant els ss. II-I aC també i “provincial” a partir del s. I dC³³⁴³. La intensitat de la romanització i l'arrelament de la llatinitat a les ciutats de la costa de Bizacena és comparable a la de la costa de Zeugitana i de la vall del Bagrada. A diferència de la Zeugitana, on l'abast de la romanitat restava limitat a una llenca estreta de territori costaner, d'una banda, i fluvial, de l'altra —per la imminència del Tell nord-est, de l'extrem de la Dorsal i de la part oriental de l'Atlas Tel·lià—, a la Bizacena, l'interior immediat és molt més planer i, per tant, no hi trobem tribus maures muntanyenques. No sabem d'on eren originaris els Ἀρακίδαι, tribu que es va a posar a disposició d'Hanníbal el 203-202 aC quan aquest era a *Hadrumetum*, segons Appià (Λιβυκά, 33)³³⁴⁴. La numismàtica d'època romana de les ciutats de la costa de Bizacena

³³⁴⁰ Vegeu *supra*, § 3.

³³⁴¹ *Ibidem*.

³³⁴² Vegeu *supra*, § 1.1.

³³⁴³ Vegeu *supra*, § 2.1.

³³⁴⁴ Vegeu *supra*, § 8.2.

era emesa en llengua llatina per les pròpies ciutats, sense elements lingüístics ni icònics propis dels maures³³⁴⁵.

Si no fos per la *Vita Fulgentii*, poca cosa més podríem dir de la part més oriental de Bizacena en època vàndala i bizantina, fins i tot si no pot deixar de sorprendre que, en un home que va néixer el 468 dC en una ciutat, *Thelepte*, situada a prop de l'àrea d'influència de la tribu dels *Frexes*, hi hagi exigües referències als maures. En un passatge de la *Vita Fulgentii*³³⁴⁶ en què es refereixen uns fets de l'època en què Fulgenci va ser nomenat bisbe de *Ruspae*, l'any 508, se'ns diu que, després d'un sojorn ascètic en un illot proper a *Iunci*, a la costa de Bizacena, Fulgenci va tornar al seu monestir d'origen, situat probablement a les rodalies de Ruspe³³⁴⁷. Les comunitats de la zona, que s'esqueia *in Nuntorum* (o *Nuntiorum*) *territorio*, el van voler com a bisbe malgrat la persecució vàndala. La localització precisa dels *Nuntii* és incerta. La *Vita Fulgentii* ens els situa a la regió de *Iunci*, per la qual cosa Desanges suposa que devien ser els indígenes d'aquesta regió entre els ss. V-VI dC³³⁴⁸. Modéran, en canvi, els situa més aviat a la regió dels *chotts* orientals, no gaire lluny dels *Arzuges*³³⁴⁹. El testimoniatge de Fulgenci és interessant, perquè ens presenta una tribu dels marges sud-bizacens cristianitzada —no sabem des de quan³³⁵⁰ ni amb quina intensitat— i que, a la primeria del s. VI dC, no suposava, aparentment, cap amenaça per als afroromans, tot i que altres passatges mostren clarament que hi havia també grups maures que realitzaven ràtzies a la ciutat costanera de Ruspe³³⁵¹.

Quan, en època bizantina, les tribus maures campaven a lloure per les Baixes Estepes i per les planes properes a la costa de Bizacena, on feien ràtzies esporàdiques, la ciutat de *Iunci* fou el lloc des d'on l'exèrcit bizantí organitzà la lluita contra les tribus maures procedents de les Altes Estepes i de la Dorsal³³⁵².

³³⁴⁵ Vegeu *supra*, § 10.

³³⁴⁶ Vegeu corpus, § 51.2.

³³⁴⁷ Cf. MODÉRAN 2003, p. 459.

³³⁴⁸ DESANGES 1962, p. 128. Vegeu també MODÉRAN 1997, p. 2941.

³³⁴⁹ MODÉRAN 2003, p. 459.

³³⁵⁰ MODÉRAN (2003, p. 460, n. 66) pensa en una conversió recent, pel fet que els *Nuntii* manquen a les llistes episcopals del 411 i del 484. Sobre els *Nuntii*, vegeu *supra*, § V.8.9.

³³⁵¹ Vegeu corpus, § 51.3. La *Vida de Fulgenci* conclou amb la mort del sant l'any 533, pocs mesos abans que les tropes bizantines de Belisari derrotessin els vàndals. Aquest passatge testimonia les dificultats que tenien els dominadors, vàndals en aquest cas, per a contenir les insurreccions maures al sud de Bizacena. Durant els primers anys de la conquesta bizantina, les revoltes maures foren constants a Bizacena.

³³⁵² Vegeu *supra*, § 6.1.

20.3. El Tell nord-est i l'Alt Tell de Zeugitana

Fora de la regió de Cartago, la vall del Bagrada i els emporis de la costa de Zeugitana i de Bizacena no s'han observat implantacions de poblacions fenícies apreciables, segons apunten els estudis de paleodemografia³³⁵³. Al Tell nord-est i l'Alt Tell, així com a la Dorsal i a les estepes del sud de Bizacena, és molt improbable que l'influx civilitzacional cartaginès, bàsicament de tipus comercial, comportés una veritable implantació social de la llengua púnica, si bé es pot admetre un cert coneixement d'aquesta llengua pels maures que, per raons comercials, militars —els mercenaris maures eren majoritaris en l'exèrcit cartaginès— o d'altra mena, tinguessin contacte amb cartaginesos. En una regió eminentment rural com és l'Atlas Tel·lià (que es reparteix entre Zeugitana, Numídia i Mauretània) i el Tell nord-est, la petja de la punicitat és a penes apreciable; la manca de nuclis urbans grans en aquesta regió muntanyosa no facilità l'extensió de les llengües exògenes.

El Tell nord-est va ser, al llarg de tota l'antiguitat, un escull notable per a la penetració de la romanització i, per tant, de la llengua llatina... a només 20 km de la costa nord de Zeugitana, fins i tot si l'orografia abrupta d'aquesta regió no conté cims destacables (600 metres). En l'interior, la riba nord del Bagrada dóna lloc a una vall molt estreta, pel fet que de seguida apareixen els primers desnivells del Tell nord-est. És en aquesta regió (concretament al sud-oest de les muntanyes del baix Bagrada) que les fonts epigràfiques llatines situen la tribu dels *Afri* (o *gens Afrorum*), més tard esdevingut gentilici dels nord-africans en general³³⁵⁴. Gràcies a la modèlica monografia que J. Peyras ha dedicat a aquesta regió, tenim elements de judici de pes per a conèixer en certa mesura el grau de romanització —concretat en l'extensió de la llengua llatina, que és el que ens interessa determinar—. En aquesta regió només hi havia quatre centres urbans de certa importància, *Rucuma*, *Vzali*, *T(h)unigaba* i *Vccula*³³⁵⁵; la tasca urbanitzadora, seguint el model romà, que s'hi va dur a terme entre els ss. II-IV dC va donar lloc a unes trenta-tres ciutats autònomes, és a dir que cadascuna era regida pel seu senat —en el sentit més estricte de 'assemblea d'ancians'—, d'acord amb el model polític maure, que Roma reconeixia. S'ha pogut determinar l'influx romanitzador en aquestes ciutats, si més no des del punt de vista urbanístic, i és possible que també una mica des del punt de vista lingüístic, malgrat que, sens dubte, els maures van mantenir l'ús de la seva llengua de manera ininterrompuda al llarg de tota l'antiguitat. L'epigrafia llatina permet observar un augment progressiu d'onomàstica llatina en les elits urbanes maures de les ciutats del Tell nord-est, i és probable en aquests estrats socials un coneixement fluïd de la llengua llatina, en la mesura en què la comunicació amb els funcionaris imperials i amb els

³³⁵³ Vegeu *supra*, § 1.4.

³³⁵⁴ Vegeu *supra*, § 7.

³³⁵⁵ Vegeu *supra*, § 5.2.

mercaders romans devia ser en llatí. En l'àmbit rural, la manca de petges de romanització, àdhuc les toponímiques, manquen del tot³³⁵⁶, de manera que aquí fins i tot podem dubtar que el llatí arribés a ser conegut en absolut. La toponímia, les restes d'epigrafia líbica i uns quants teònims maures permeten identificar com a paleoamaziga la llengua dels habitants del Tell nord-est. La presència d'una comunitat jueva significativa, amb tota probabilitat llatino-parlant, a la ciutat d'*Vzali* (propera al llac de Bizerte), va aportar un element al·logen, pel que sembla restringit a l'àmbit urbà.

Malgrat que de l'Alt Tell de Zeugitana no disposem d'estudis regionals tan precisos i exhaustius com el del Tell nord-est, tenim prou indicis per a pensar que el grau de romanització fou encara inferior que al Tell nord-est, a causa de les dificultats per a incloure dins l'àrea d'influència de Roma aquesta regió de geografia encara més muntanyosa, amb cims de fins a 1.200 metres³³⁵⁷. Sabem que les ciutats situades a les valls de l'Alt Tell, principalment *Thugga*, però també *Vaga*, *Bulla Regia*, *Simitthus*, *Thubursicu Bure* i *Sicca Veneria*, estaven sota l'òrbita de Numídia, encara que administrativament pertanyien a la Zeugitana. L'estat cartaginès no va aconseguir ni tan sols administrativament fer-se seu, de manera duradora, la regió de l'Alt Tell i, no obstant això, la influència cultural púnica, també l'ús epigràfic del púnic, és remarcable en les ciutats gran d'aquesta regió, principalment a *Thugga*. Semblantment, podem admetre que, en època romana, la llengua llatina va poder tenir una certa circulació entre les elits locals urbanes de l'Alt Tell, on, tal com testimonia l'epigrafia, els maures van mantenir sempre l'ús de llur llengua. A la regió de *Ghardimaou* (a la part occidental Alt Tell, a prop ja dels confins amb Numídia a l'alçada de *Thagaste*), s'han trobat 18 inscripcions líbiques, una inscripció bilingüe líbic-neopúnic i una altra de líbic-llatí³³⁵⁸.

Entre l'Alt Tell i la Dorsal, a les ciutats de *Sicca Veneria* i de *Lares*, encara dins els límits de Zeugitana, tenim un passatge de l'autor d'època vàndala Víctor de Vita que ofereix un gran interès sociolingüístic³³⁵⁹. El passatge en qüestió suggereix que els cristians exiliats van ser repartits en dos grups, l'un a *Sicca Veneria* i l'altre a *Lares*, de manera que els maures se'ls van endur per itineraris diferents. La destinació *ad heremum* és massa vaga per a fer-se'n una idea mínimament precisa. L'editor de Víctor de Vita, S. Lancel³³⁶⁰, addueix pertinentment que a la crònica de Víctor de Tunnuna (s. VI dC)³³⁶¹ se'ns diu que els exiliats van ser enviats a *Tubunae (Tobna)*, a *Macri (Henchir Remada)*, *Nippis (?)* i a "altres llocs del desert". La localització de *Tubunae* i *Macri* s'escau a la vora del *chott el Hodna*³³⁶², força lluny, per tant: *Tubunae* és una de les localitats més occidentals

³³⁵⁶ Vegeu *supra*, § 5.2.

³³⁵⁷ Vegeu *supra*, § 5.3.

³³⁵⁸ Vegeu *supra*, § 5.

³³⁵⁹ Vegeu *corpus*, § 48.4.

³³⁶⁰ LANCEL 2002, p. 302, n. 170.

³³⁶¹ *Chronicum ad annum 479*, 1; ed. MOMMSEN 1894, p. 189.

³³⁶² Vegeu-ne la localització al mapa n° 4.

de Numídia, a tocar dels límits administratius de la Sitifiana, mentre que la propera *Macri* s'esqueia ja dins la Mauretània Sitifiana. No sabem si els contingents maures que van endur-se els exiliats cristians eren originaris de la regió de *chott el Hodna* —com pensa Lancel— o si eren de Zeugitana. La distància entre *Sicca Veneria* i *Macri* (superior als 350 km a través de l'itinerari més fàcil, remuntant el curs del *Mellègue* i vorejant el nord de *Nememcha* i Aurès), en tot cas, revela l'extraordinària mobilitat d'aquests maures aliats dels vàndals. Inferim que l'Alt Tell i tota la banda occidental de la Zeugitana restava encara, en plena època de dominació vàndala, dins l'espai comunicatiu nùmida, atès que tribus procedents de Numídia i la Sitifiana hi acudien per tal d'endur-se captius cristians cap a les seves terres.

20.4. La Dorsal i les muntanyes de Tebessa

La Dorsal va guanyant alçada de nord-est (a partir de la península del Cap Bon) a sud-oest (fins a les muntanyes de Tebessa, que arriben als 1544 metres). També en aquesta vasta regió trobem ciutats d'una certa importància, com ara *Vthina*, *Thuburbo Maius*, *Limisa*, *Mactar*, *Sufetula*, *Ammaedara*, *Cillium* i *Theueste*, en què s'ha pogut constatar una notable penetració de la romanització... envoltades de cims que superen els 1000 metres i on a penes hi ha petja de romanitat³³⁶³. Les ciutats de la Dorsal són particularment riques en epigrafia llatina, i també neopúnica, que ens ha llegat nombrosos antropònims maures que hem estudiat en epígrafs precedents³³⁶⁴. La regió de *Mactar* és, al mateix temps, la regió de Bizacena on s'han trobat més inscripcions líbiques, concretament 39, de les quals 14 provenen de *Mactar* mateix; n'hi ha, d'altra banda, una de bilingüe líbic-neopúnic³³⁶⁵. No és en absolut contradictori que allà on s'han trobat inscripcions llatines i púniques també se'n trobin de líbiques; això és degut al fet que la regió de *Mactar* ha estat objecte de prospeccions arqueològiques d'una certa exhaustivitat. Al cor de la Dorsal, a l'oest de *Mactar*, hi havia una tribu que a les fonts llatines dels ss. II-III ens donen amb el nom d'*Vzalaë*³³⁶⁶.

De la part sud-est de la Dorsal —si bé de localització precisa incerta—, són originaris els *Frexes*, tribu que, durant l'època de dominació romana, va romandre *intra litem*, i no apareix caracteritzada a la *Joànida*, a diferència d'altres tribus maures, com a “bàrbara”, si bé eren pagans encara al s. VI i feien consultes a l'oracle d'Ammon. Vers el 510 dC, a les acaballes de la dominació vàndala de l'Àfrica, sota la direcció de *Guenfan*, els *Frexes* van eixamplar el seu domini també vers les Altes Estepes, amb una administració del tot independent de l'estat vàndal. Sota la direcció d'*Antalas* (fill de *Guenfan*), els *Frexes*, que fins al 544 havien estat aliats dels bizantins,

³³⁶³ Vegeu *supra*, § 6.3.

³³⁶⁴ Vegeu *supra*, § 11.

³³⁶⁵ Vegeu *supra*, § 9.

³³⁶⁶ Vegeu *supra*, § 8.10.

prengueren el lideratge de la resistència maura a la dominació bizantina en una gran coalició que incloïa la confederació tripolitana dels *Laguatan*, segons es desprèn de la *Joànida* de Corip³³⁶⁷. Si, en època tardana, una tribu que havia restat *intra limitem* durant uns cinc-cents anys mostrava un funcionament tribal tan ben articulad, es pot pensar que, en realitat, mai hauria perdut la seva organització social i política tradicional, fins i tot dins els marges administratius de la romanitat. Un passatge excepcional de la *Joànida* ens diu que *Maccus*, l'emissari personal d'*Antalas*, parlava llatí amb fluïdesa (“*cui romanae fuerat facundia linguae*”)³³⁶⁸. Y. Modéran, tot comentant aquest passatge, és del parer que almenys *Antalas* devia saber llatí, en base a la implantació antiga de la seva tribu a Bizacena, als seus tractes amb Salomó, Στότζας, *Guntarith* i *Artaban* entre 533 i 548 i la seva carta a Justinià el 544³³⁶⁹. Pensem que el fet que el tal *Maccus* parlés llatí amb fluïdesa no vol pas dir que ho fessin el conjunt de *Fraxes*, atès que els seus coneixements de llatí podien haver estat justament el motiu perquè el designessin com a emissari. En qualsevol cas, no podem deixar de remarcar l'interès d'un passatge en què, excepcionalment, es fa referència al coneixement de la llengua llatina per maures muntanyencs de la regió de la Dorsal i les Altes Estepes.

A la regió sud-est de la Dorsal hi havia la tribu dels *Musuni*, que les fonts dels ss. II-III dC situen concretament entre *Cillium* i *Thelepte*³³⁷⁰. Segons l'epigrafia llatina del s. II dC, la *gens Musuniorum Regianorum* tenia un *praefectus gentis Musuniorum* (ILAfr 103). En inscripcions del s. III dC es veu que la tribu dels *Musuni* adapta les seves institucions, que són les d'una societat tribal maura, a l'administració romana sota la jurisdicció de la qual es troba.

En època tardana, tenim constància, principalment gràcies a la *Vida Fulgentii*, de monestirs cristians a la regió de la Dorsal, concretament a prop de *Mididi* i també a prop de *Thelepte*. En un passatge de la *Vita Fulgentii*³³⁷¹ se'ns diu que l'abat Fèlix i Fulgenci van haver de fugir d'un monestir proper a *Thelepte* de resultes de l'atac d'una “munió de bàrbars” (*multitudo barbarica*, probablement tribus maures d'*extra limitem*) l'any 497. Notem que les “regions inconegudes d'Àfrica” que “l'exèrcit celestial” travessa són les de les muntanyes de Tebessa i de la Dorsal³³⁷², en una ruta vers el nord que inclouria, més o menys, *Cillium*, *Thala* i *Sicca Veneria*³³⁷³, tot i que, finalment, on els religiosos fundaren un nou monestir fou a *Mididi*, al nord de Bizacena, encara dins la regió de la Dorsal. És important observar que, per a l'autor de la *Vida de Fulgenci*, l'any 497 extenses regions de l'oest de

³³⁶⁷ Vegeu *supra*, § 8.6.

³³⁶⁸ Vegeu *corpus*, § 56.1.

³³⁶⁹ MODÉRAN 2003, p. 334, n. 76.

³³⁷⁰ Vegeu *supra*, § 8.8.

³³⁷¹ Vegeu *corpus*, § 51.1.

³³⁷² Cf. LAPEYRE 1929b, p. 32, n. 1 i *idem* 1929a, p. 118.

³³⁷³ Vegeu el mapa n° 4.

Bizacena i del sud-oest de Zeugitana formaven part de l'Àfrica inconeguda, és a dir que havien restat al marge de la romanització³³⁷⁴.

Com en el cas del Tell nord-est i de l'Alt Tell, estimem que la presència de la llengua llatina devia ser força important a les ciutats, on convivía amb la llengua socialment més difosa, l'amazic, i que a les muntanyes l'única llengua realment usual era l'amazic.

20.5. Les estepes del sud de Bizacena i la regió del *Tritonis palus*

Ni les Baixes Estepes (més cap a la costa) ni les Altes Estepes (més cap a l'interior) del sud de Bizacena van donar lloc a nuclis urbans importants³³⁷⁵, si exceptuem les ciutats de Capsa, als confins entre Bizacena i Tripolitània, al nord del *Tritonis palus*, i de *Thelepte*, situada entre les Altes Estepes i la Dorsal, en una contrada antigament fèrtil i boscosa. Les Altes Estepes, amb cims de fins a 1378 metres, han estat, fins a temps recents, el principal reducte de la llengua amaziga a Tunísia³³⁷⁶. És per això que no pot deixar de sobtar que en un autor d'època vàndala com Fulgenci de Ruspe, nascut a *Thelepte*, amb prou feines hi hagi referències, i cap d'interès veritablement sociolingüístic, a les tribus maures que, sens dubte, vivien a la regió.

És probable que fos de les Altes Estepes, concretament a l'oest de Capsa, la tribu de *Cusina*, que a la *Joànida* apareix amb el nom de *Mastraciani*³³⁷⁷. De *Cusina* sabem que era de mare romana i de pare maure. Els matrimonis mixtos no eren infreqüents a la Bizacena sud-occidental d'època tardana, fins i tot dins les estructures de les tribus maures deçà el *limes*. No tenim notícies explícites que *Cusina* parlés llatí, cosa que és molt versemblant, no solament per l'origen de la seva mare, sinó també pel fet d'haver estat un dels caps maures que tingué majors contactes amb l'administració bizantina.

Suposar que, a l'antiguitat, aquesta regió de baixa demografia fou completament amazigòfona és poc arriscat si tenim en compte l'absència de nuclis urbans romanitzats, focus de llatinització a la resta de Zeugitana i de Bizacena. De tota manera, els testimoniatges lingüístics directes (literaris, epigràfics, toponímics) a l'antiguitat són tan exigus que és impossible fer cap mena de precisió sociolingüística sobre aquesta regió, en què, d'altra banda, s'han trobat 14 inscripcions líbiques³³⁷⁸.

³³⁷⁴ LAPEYRE (1929b, p. 32, n. 1) reporta en nota que “à l'époque romaine, c'était un pays encore berbère dont les habitants jouissaient d'une certaine indépendance et avaient conservé la propriété de leur territoire. Les inscriptions latines y sont rares; par contre, on y trouve un grand nombre d'inscriptions libyques”.

³³⁷⁵ Vegeu *supra*, §§ 6.4 i 6.5.

³³⁷⁶ Vegeu *supra*, § 19.

³³⁷⁷ Vegeu *supra*, § 8.7.

³³⁷⁸ Vegeu *supra*, § 9.

De la regió dels oasis presaharians que envoltaven el *Tritonis palus*, frontera natural entre Bizacena i Tripolitània³³⁷⁹, tenim alguns testimonis antics singulars d'època vàndala i bizantina, principalment Víctor de Vita i Corip. L'autor de la *Historia persecutionis Africanae prouinciae*³³⁸⁰, en un passatge de notable força narrativa, ens diu que el rei vàndal, Geiseric, va lliurar els captius cristians al rei maure *Capsur* (o *Capsus*), que vivia en una regió erma anomenada *Caprapicti*, de localització imprecisa. C. Courtois situà el domini del rei maure *Capsur* entre Getúlia (Numídia central) i Capsa (Gafsa), als confins entre Bizacena, Numídia i Tripolitània³³⁸¹. S. Lancel, al seu torn, no exclou una localització menys meridional³³⁸². Víctor de Vita es fa ressò de l'absència total de cristianització vers els confins meridionals de Numídia i Bizacena, a la part occidental del país dels *Arzuges*³³⁸³. La *ciuitas romana* esmentada per Víctor de Vita deu situar-se a la Bizacena, potser *Thelepte*, propera a aquest desert on vivien els maures³³⁸⁴. Observem la tripartició de Víctor en vàndals, romans i maures; els "romans" són per a ell els afroromans de cultura llatina, culte catòlic i civilització urbana. A propòsit del "*coeperunt praedicatione et conuersatione sua ad cognitionem domini dei nostri barbaros inuitare*", que és el que més ens interessa aquí, l'autor no ens diu res de la llengua de la predicació; si el cristianisme no havia arribat a aquelles contrades, és dubtós que hi hagués fet cap el llatí³³⁸⁵. Des del punt de vista religiós, notem que l'evangelització dellà el *limes*, que hom creia que s'havia iniciat arran de la reconquesta bizantina i la consegüent reinstauració catòlica de Justinià, va tenir precedents en època vàndala, ni que fos en circumstàncies tan contingents com la deportació de bisbes i preveres a terres plenament maures.

Corip versificà la fugida de tribus maures confrontades a l'exèrcit bizantí de Joan Troglita. La tribu maura més famosa d'aquesta regió presahariana —*horrida tellus Arzugis infandae* (*Joànida* 2, 147-148)— a l'antiguitat eren els *Arzuges*, que coneixem per fonts diverses (principalment Agustí i Corip)³³⁸⁶ i que, als segles V-VI dC, encara restaven en una situació liminar en relació amb la romanitat —podien gaudir de permisos fronterers per travessar el *limes* en petites unitats per exercir de traginers i de guies de viatges— i la cristiandat —hom els presenta adés com a "pagans", adés com a implicats en querelles entre donatistes—. A l'est dels *Arzuges*, vorejant la *Syrtis minor*, hi havia una altra tribu maura de certa importància, els *Cinithi*³³⁸⁷. Probablement

³³⁷⁹ Vegeu *supra*, § 6.6.

³³⁸⁰ Vegeu *corpus*, § 48.2.

³³⁸¹ COURTOIS 1954, pp. 37-38.

³³⁸² LANCEL 2002, p. 290, n. 81.

³³⁸³ En l'intercanvi epistolar entre Agustí i Públicola trobem també el contrast entre les poblacions paganes nòmades i els colons afroromans cristianitzats (*Epist.* 46).

³³⁸⁴ *Idem*, p. 290, nota 82.

³³⁸⁵ Sobre l'amazic dels cristians, vegeu *infra*, § VI.11.4.

³³⁸⁶ Vegeu *supra*, § 8.3.

³³⁸⁷ Vegeu *supra*, § 8.4.

també de la regió dels *chotts*, no gaire lluny del *Arzuges*, eren originaris els *Nuntii*, que, en època de Fulgenci de Ruspe (ss. V-VI dC), estaven cristianitzats i no mantenien conflictes amb els afroromans³³⁸⁸.

En aquest context que les fonts antigues mostren com a poc romanitzat, en tot cas lingüísticament, no deixa de sobtar el testimoniatge de l'humanista romà del s. XV Paolo Pompilio que hem discutit a propòsit de la pervivència de la llatinitat a l'Àfrica del Nord³³⁸⁹, segons el qual un parlar romànic molt proper al sard pervivia en molts poblets del camp de Capsa i en altres regions³³⁹⁰. L'exili de religiosos afroromans en aquesta regió durant l'època vàndala podria justificar, com hem argumentat, la difusió i l'arrelament d'un varietat llatina tardana (gairebé preromànica), però la manca d'altres evidències de pervivència d'una varietat afroromànica durant els ss. XIII-XV ens fa dubtar de la bondat del testimoniatge del mercader gironí Riera.

20.6. Les illes: *Melita*, *Pantelleria*, *Cercinae*

Melita (Malta) entra en la història de Numídia gràcies al relat de Ciceró segons el qual un estol de l'*agllid* Massinissa visita aquesta illa³³⁹¹. A banda d'aquesta referència literària, hi ha evidències arqueològiques i epigràfiques d'una important presència fenícia procedent directament d'Orient a l'antiga *Melita*. No hi ha notícies certes de la llengua o les llengües de substrat sobre la qual s'implantà l'àrab magribí als ss. IX-XI, que és la llengua que es parla fins als nostres dies a l'arxipèlag de Malta. Especialistes en àrab magribí i en maltès³³⁹² han observat la presència d'amaziguismes en maltès (27 en la llista de G.-S. Colin i 67 en la d'Aquilina), la qual cosa podria suggerir que l'amazic fou la llengua de substrat sobre la qual s'implantaria l'àrab magribí que actualment s'hi parla. Una anàlisi formal d'aquests amaziguismes —a la llista d'Aquilina n'hi ha molts que, certament, no ho són— mostra que són d'introducció recent, més aviat moderna que no pas medieval, i en cap cas mots de substrat; devien introduir-se en el maltès a través de l'àrab magribí (potser, en part, també de la *lingua franca*) i es deurien a contactes comercials i a immigracions d'origen magribí. Tot i que rebutgem que els amaziguismes reportats fins ara en el maltès siguin deguts als substrat, no podem pas descartar, és clar, que l'amazic sigui la llengua de substrat del maltès, però no en tenim cap evidència, ara com ara.

De l'illa de *Pantelleria*, situada a meitat de camí entre Sicília i Zeugitana, sabem que va ser durant l'antiguitat escala comercial entre Sicília i Cartago en mans dels fenicis primer i dels romans després³³⁹³.

³³⁸⁸ Vegeu *supra*, § 8.9.

³³⁸⁹ Vegeu *supra*, § 16.7.

³³⁹⁰ Vegeu *corpus*, § 64.1.

³³⁹¹ Vegeu *corpus*, § 10.1.

³³⁹² Vegeu *supra*, § 5.4.

³³⁹³ Vegeu *supra*, § 5.4.

No en tenim, però, cap notícia d'interès lingüístic. Semblantment, poc podem dir de les *Cercinae insulae*, situades al sud de la costa de Bizacena, que van romandre sota dominació cartaginesa entre els ss. VI-II aC i sota dominació romana posteriorment³³⁹⁴.

21. Conclusions

21.1. Límits geogràfics i cronològics de la punicització de Zeugitana i Bizacena

Per raons òbvies, Zeugitana i Bizacena ofereixen una riquesa de fonts per a l'estudi de la llengua amaziga a l'antiguitat i per a l'estudi dels contacte amb les llengües llatina i púnica només comparable amb la de Numídia. La punicització va ser molt intensa a la costa de Zeugitana i de Bizacena, on el púnic esdevingué llengua vernacle, mentre que a l'interior d'aquestes regions esdevingué llengua vehicular de les relacions comercials. La punicització va veure's engolida de manera inexorable per la llatinització, que s'inicia, de manera apreciable, a partir del s. I aC. En el període de màxima expansió de la punicitat, vers el s. III aC, en època de les guerres púniques, el servei militar exerceix un cert paper en la punicització lingüística dels maures de Zeugitana, que, no obstant això, van mantenir sempre predominant, també dins els límits de l'estat cartaginès, l'ús de la llengua pròpia, per bé que relegada socialment a les classes baixes i pragmàticament al comerç regional. Sens dubte molt més important, per a la difusió de la llengua púnica entre les poblacions maures de Zeugitana i Bizacena, fou el paper exercit pels mercaders púnics, que mantingueren relacions comercials prolongades amb els pobladors autòctons. Els punicismes de l'amazic³³⁹⁵ revelen el rol mitjancer del púnic com a llengua que va transmetre a l'amazic mots que denoten nous tipus de conreus, de productes agrícoles, nous tipus de construccions urbanístiques i arquitectòniques importades de la Mediterrània Oriental. En el nostre estudi dels fitònims *Afri* del Pseudo-Dioscòrides hem proposat cinc punicismes més de l'amazic³³⁹⁶, indicatius de la introducció al nord d'Àfrica de plantes, espècies i conreus a través dels mercaders púnics. Malgrat les dificultats per a identificar en amazic mots originats en aquesta llengua cananea, suposem que l'empremta del púnic en el paleoamazic és encara més fonda del que actualment es coneix. En aquest sentit, fóra valuosa la contribució d'especialistes en fenici-púnic, que fins ara han ignorat del tot els fets lingüístics amazics. Al mateix temps, hem argumentat que alguns fitònims atribuïts als *Afri* per la tradició manuscrita de Dioscòrides (s. I dC) que semblen tenir un origen

³³⁹⁴ Vegeu *supra*, § 6.2.

³³⁹⁵ Vegeu *supra*, § 1.5.

³³⁹⁶ Vegeu *supra*, § 14.2.5.

cananeu són citats havent passat pel garbell del paleoamazic, segons inferim en raó del tractament fonètic dels fitònims³³⁹⁷.

L'adveniment de la romanitat no va esborrar tot d'una la llengua púnica a Zeugitana i Bizacena, però sí que la va desplaçar en les funcions comunicatives que durant tants segles l'havien fet hegemònica (administració municipal, comerç transmediterrani, exèrcit) i la va fragmentar internament —amb la pèrdua de la força centrífuga que hi exercia Cartago— i externament —amb la pèrdua dels vincles que fins aleshores havien unit, de manera més on menys estreta, la punicitat de Zeugitana i Bizacena amb la de Tripolitània, a l'est, i amb la de Numídia, a l'oest—. A Zeugitana i Bizacena, que, històricament, van ser el punt de partença de la punicització d'Àfrica, la llengua púnica devia extingir-se abans que a Tripolitània i, possiblement, que a Numídia, segons tractem en els capítols respectius³³⁹⁸.

21.2. Límits geogràfics i cronològics de la romanització lingüística de Zeugitana i Bizacena

La llengua llatina va acabar suplantant la llengua púnica en els estrats socials (funcionaris municipals, propietaris terratinents, militars), en les funcions comunicatives (relacions comercials, administració) i en les contrades (valls del Bagrada i del Miliana, costa de Zeugitana i de Bizacena) en què la llengua importada pels fenicis havia exercit l'hegemonia fins al s. I aC. Encara que la implantació de la llengua llatina va anar de la mà del fenomen més ampli de la romanització —que afecta un tipus d'urbanització, d'administració municipal, de xarxa de comunicació i de cultura—, la llengua llatina no va arrelar a Zeugitana i Bizacena de la mateixa manera que els elements materials de la romanització, que són els que l'arqueologia ha pogut anar desenterrant.

21.2.1. Distribució diatòpica

La llengua amaziga va romandre fins i tot en el territori històric de l'*Africa uetus* la llengua geogràficament predominant durant tota l'antiguitat. Van romandre bàsicament amazigòfones les regions del Tell nord-est, de l'Alt Tell, el litoral que hi ha entre *Hippo Diarrhytus* i *Thabraca*, de la Dorsal, de les muntanyes de Tebessa, de les Altes Estepes, de les Baixes Estepes i dels *chotts*, per la qual cosa la llengua llatina, en el seu moment de màxima extensió, a penes va arribar a predominar geogràficament en un terç del territori total de Zeugitana i Bizacena. Val a dir que, demogràficament, aquesta proporció s'inverteix, atès que les regions llatínòfones van ser sempre les més poblades, amb diferència, pel fet que Roma colonitzà les terres que oferrien unes millors condicions d'explotació del sòl. El territori llatinitzat fou més

³³⁹⁷ *Ibidem*.

³³⁹⁸ Sobre Tripolitània, vegeu *supra*, §§ III.10 i III.15.1. Sobre Numídia, vegeu *infra*, § VI.15.

extens que el punicitzat: d'una banda, els vells emporis litorals de fundació cartaginesa creixeren i se'n fundaren de nous; d'altra banda, el territori llatinitzat remuntà encara més cap a l'est el curs alt del Bagrada fins a endinsar-se a Numídia i atenyé les valls dels afluents Siliana, Tessa i *Mellègue*, alhora que proliferaren nous nuclis urbans, focus de llatinització, a la vall del Miliana, prèviament punicitzada. Romanen dubtes sobre la implantació de la llatinitat a les modestes valls (*Nebaana, Marguellil, Hatob*) que solcaven la Dorsal i la puntuaven de nuclis urbans de considerable romanitat, com eren *Mactar, Vzappa, Althiburos, Thala, Sufes, Sufetula, Cillium, Ammaedara, Thelepte* i, fins a les Altes Estepes, *Capsa*. Emplaçaments rics en epigrafia llatina i en alguns casos lloc de naixement d'autors llatins il·lustres, poc dubtem de llur rol com a focus de llatinització; els dubtes rauen en l'extensió del llatí com a llengua vernacla —com a llengua vehicular ho donem per cert— fora dels recintes estrictes de les ciutats, atesa la major raresa de romanització urbanística i de vies en comparació amb les valls zeugitanes. No sabríem precisar, sense forçar les dades, si les ciutats esmentades eren illots de llatinitat o si llur llatinitat estava connectada ininterrompudament a través de les modestes xarxes viàries que les unien. En qualsevol cas, la persistència de les fonts, especialment les d'època vàndala i bizantines, en les al·lusions a les tribus maures de la zona no permeten inferir una llenca de llatinitat gaire ampla en cas que acceptéssim una llatinitat sense solució de continuïtat a les ciutats de la Dorsal bizacena.

21.2.2. Distribució diastràtica i pragmàtica

A les ciutats de les regions de l'Alt Tell, el Tell nord-est, la Dorsal i les Altes Estepes, la llengua llatina tenia una presència social important a les ciutats, tant perquè hi residien de llatínòfons de procedència itàlica o “provincial” com perquè l'adopció de la llengua llatina per part de maures devia anar en augment amb l'avenç de la romanització. La “civilització” dels legionaris llicenciats d'antigues places militars va comportar l'urbanització de veritables ciutats, esdevingudes centres de llatinització dels maures de la zona. Inversament, a les regions predominantment llatínòfones de les valls zeugitanes i el litoral zeugità i bizacè, la llengua amaziga prevalia a la ruralia i tenia una presència socialment important a les ciutats, perquè el coneixement creixent del llatí com a segona llengua era contrarestat pel el degoteig migratori incessant de maures procedents de la ruralia i de regions amazigòfones de l'interior, que retroalimentava l'amaziguitat de ciutats plenament romanitzades com Cartago, Útica, *Hadrumentum, Hippo Diarrhytus* i les ciutats de la vall del Bagrada, de manera que ni tan sols en aquestes places el paleoamazic va arribar a retrocedir com a llengua inicial dels maures.

Des del punt de vista pragmàtic, la llengua llatina va restar sempre la llengua usada en les funcions comunicatives altes, com ara l'administració, el comerç transmediterrani (en què substituï el rol exercit prèviament pel púnic) i l'exèrcit, mentre que la llengua amaziga

va restar confinada a les funcions baixes, per bé que devia romandre predominant en el comerç regional.

21.2.3. Límits cronològics de la llatinitat nord-africana

El llatí havia arrelat a la Zeugitana i a la Bizacena més que enlloc, i és per aquesta raó que les fonts àrabs medievals hi assenyalen informacions esparses sobre la pervivència de la llatinitat almenys fins al tombant de mil·leni. Alhora, aquestes han estat també les regions de més intensa arabització —no oblidem que Tunísia és l'estat nord-africà en què més ha reculat la llengua amaziga— i que, dins aquestes regions, les zones més romanitzades han estat també les que van ser arabitzades de manera primerenca també a tota Tamazga, d'ençà de la fundació de *Qayrawān*. En aquestes condicions, era inevitable que la llengua de Tertul·lià, de Cebrià, de Fulgenci, de Corip i de tants altres afroromans acabés per extingir-se i que Zeugitana i Bizacena formin part de la Romània perduda. En els usos quotidians, la llengua llatina va perdre's abans que en els culturals, atès que hi ha rastres d'epigrafia llatina cristiana a Zeugitana i Bizacena fins al s. XI. Justament aquesta associació de la llatinitat a la cristiandat va acabar de condemnar l'afroromànic davant la intransigència dels bel·ligerants moviments integristes de l'islam nord-africà³³⁹⁹.

21.3. Identificació de la llengua dels maures de Zeugitana i Bizacena

És a Zeugitana i Bizacena on les fonts llatines i gregues (amb el complement excepcional de les púniques per a l'onomàstica) han estat més generoses en el llegat de lèxic comú, de fitonímia, d'antroponímia i de toponímia paleoamaziga de tot l'Àfrica del Nord, segons hem inventariat i analitzat als epígrafs §§ XI (antroponímia), XII (toponímia), XIII (lèxic comú), XIV (fitonímia del Pseudo-Dioscòrides) i XV (lèxic comú de les *Tauletes Albertini*). Com que la caracterització de l'amaziguitat analitzada en aquests epígrafs és presentada conjuntament amb la de la resta de regions nord-africanes en un capítol específic³⁴⁰⁰, estalviem de rependre-la aquí. Avancem només que els testimoniatges lingüístics atribuïbles als maures de Zeugitana i Bizacena ofereixen pocs dubtes sobre llur amaziguitat lingüística. Tot amb tot, no hi trobem pas una amaziguitat que es pugui enllaçar directament amb cap dialecte amazic contemporani, tampoc amb les romanalles d'amaziguitat de les Altes Estepes de l'actual Tunísia, sinó que, com discutirem detalladament³⁴⁰¹, reflecteix un estadi antic de la llengua amaziga anterior al que es pot reconstruir, amb rigor, com a protoamazic.

³³⁹⁹ A *Ifriqiyya*, més l'almohade que l'almoràvit, l'àrea d'influència del qual no arribà a abastar el territori de les antigues Zeugitana i Bizacena.

³⁴⁰⁰ Vegeu especialment *infra*, § IX.8.2, l'inventari de lèxic paleoamazic.

³⁴⁰¹ Vegeu *infra*, § IX.9.

22. Orientació bibliogràfica

L'extensa *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord* en vuit volums de GSELL 1918-1928, que abasta fins a l'època de Cèsar, va ser escrita amb tanta cura en el tractament de les dades filològiques i arqueològiques que continua no solament vigent sinó de consulta obligada per a qualsevol que vulgui atansar-se al coneixement de l'antiguitat nord-africana; està escrita amb una voluntat enciclopèdica i, lluny de limitar-se als esdeveniments bèl·lics, conté nombroses informacions geogràfiques, etnològiques, geològiques, botàniques i d'altra índole d'un veritable historiador il·lustrat; només les dades relatives a la prehistòria han quedat obsoletes, a part del fet que l'autor és un dels màxims exponents dels prejudicis historiogràfics que hem descrit a la introducció³⁴⁰². ROMANELLI 1959 va ser escrit amb l'objectiu confès de continuar la història de GSELL 1918-1928 des del inicis de l'Imperi Romà fins a la conquesta vàndala; encara que aquesta obra gaudeix d'una excel·lent consideració, hem d'advertir que no té l'esperit enciclopèdic de l'obra de Gsell i que els maures no hi apareixen més que de biaix; fent honor al seu títol (*Storia delle province romane dell'Africa*), és bàsicament una història esdevenimental i militar de l'Àfrica romana. Abasta des del 146 aC fins al 439 dC la *Histoire de l'Afrique romaine* en un sol volum de LE BOHEC 2005, que ofereix la màxima fiabilitat en el eport esdevenimental —amb l'avantatge de l'actualització bibliogràfica— però que, com és habitual en els treballs històrics de síntesi, tracta insuficientment dades sociològiques, demogràfiques, etnològiques i geogràfiques imprescindibles per al lingüista interessat en la llengua dels maures i en els contactes entre les llengües de l'Àfrica del Nord. El lingüista haurà d'acudir per força a nombrosos articles i monografies que tracten específicament aspectes desatesos per les històries de síntesi que són fonamentals per a entendre la situació sociolingüística i la distribució geogràfica de les llengües de l'antiga Zeugitana i Bizacena, com són els estudis sobre els mercats rurals o *nundinae* (CHAOUALI 2002-2003), sobre regions particulars (PEYRAS 1991 sobre el Tell nord-est) i moltes altres referències que hem explotat en els diversos epígrafs d'aquest capítol. La resistència —en diferents àmbits, no solament militar i política sinó també cultural— maura a la romanització fins als temps de Dioclecià és el tema de la monografia de BÉNABOU 1976, força contestada en el seu moment per alguns autors —certament pretenia ser provocativa—, que han posat en dubte que les revoltes maures que es van succeir al llarg de la dominació romana d'Àfrica responguessin realment a un moviment de resistència identitària; de tota manera, aquesta monografia va contribuir a assentar les bases per a ulteriors treballs que fan dels maures protagonistes de la seva pròpia història, fonamentalment MODÉLAN 2003, continuadora cronològicament (ss. IV-VII) de l'obra de Bénabou, amb l'avantatge que, en època del Baix Imperi, vàndala i bizantina, les al·lusions a les revoltes maures són especialment prolixes en les fonts grecollatines. L'obra de referència per

³⁴⁰² Vegeu *supra*, Introducció, § 5.

al període vàndal roman COURTOIS 1955, que en el seu moment va causar un gran impacte pel protagonisme, fins aleshores negat, de les tribus i confederacions maures en la història tardana de l'Àfrica del Nord; encara que alguns aspectes d'aquesta monografia fonamental van ser discutits fa cinquanta anys, els antiquaris contemporanis són deutors (el cas més reeixit és el de MODÉLAN 2003) de la tesi de Courtois. Val la pena contrastar aquestes dues monografies monumentals amb el breu estat de la qüestió de MERRILLS (2004, pp. 2-28), que dóna compte de les aportacions fetes d'ençà de la tesi de Courtois, essencialment validades per les més recents investigacions. Sobre el període bizantí no ha estat reemplaçada la vella monografia de DIEHL 1896, per molt que estigui centrada més aviat en la història militar que en els aspectes socials, culturals i, no cal dir, lingüístics, i que els maures no hi apareguin més que com a figurants de la història de l'Àfrica bizantina. La monografia de MODÉLAN 2003, que cobreix també el període bizantí, omple en gran mesura les llacunes deixades per Diehl. Serà útil remetre al lector als estats de la qüestió de FÉVRIER (P.-A.) 1983 i CAMERON 1982 i 2000, que donen compte de les dades filològiques i arqueològiques aparegudes amb posterioritat a l'obra de Diehl, que contribueixen a actualitzar el coneixement sobre l'Àfrica d'època bizantina.

La situació lingüística de Zeugitana i Bizacena ha estat força desatesa per la investigació. Fins ara, els treballs realment útils als quals hom podia accedir no tracten específicament aquestes regions sinó l'Àfrica romana en el seu conjunt. És el cas dels excel·lents reports de LANCELOT 1981 (centrat en el llatí) i de CHAKER 1980-1981 (centrat en l'amazic). Per aquesta raó, la nostra recerca poa directament de les fonts, bàsicament literàries i epigràfiques. Només recentment ha aparegut una monografia, la d'ADAMS 2007, que tracti amb certa consistència —encara que no aborda adequadament els fets lingüístics estrictament amazics, que al més sovint són confosos amb els púnics— els contactes lingüístics a l'Àfrica romana (principalment amb dades lèxiques de Zeugitana i Bizacena) en el marc de la variació diatòpica de la llengua llatina.

VI. Numídia

0. Introducció

Un atansament a Numídia a partir de fonts únicament literàries ens donaria una imatge que, contrastada amb les fonts epigràfiques i arqueològiques i amb el testimoni dels dialectes amazics contemporanis que s'hi parlen, ens semblaria contradictòria, inconciliable amb la resta de fonts. D'una banda, Numídia se'ns presenta com l'únic cas reeixit en què les estructures tribals zelosament independents de les societats amazigues s'han vertebrat en una supraestructura confederal de manera més estable sota la dinastia dels *igldan* massils; d'altra banda, els *igldan* nòmides mostren una influència notable de les monarquies hel·lenístiques i un notable influx institucional i cultural púnic primer i romà després. D'una banda, Numídia és la regió nord-africana on han aparegut, de llarg, més inscripcions líbiques; d'altra banda, va ser en una ciutat com Madaure, a les rodalies de la qual vivien els *Musulames*, on va néixer un dels conreadors més singulars de la prosa llatina, Apuleu; no gaire lluny d'allà, a Tagast, va néixer un dels pares de l'ortodòxia catòlica i alhora brillant escriptor en llengua llatina, Agustí. D'una banda, Numídia se'ns presenta com un model de cultura amaziga antiga; d'altra banda, Numídia fou una de les regions del món romà amb una major densitat de diòcesis cristianes —amb una aferrissada competició entre bisbes donatistes i catòlics— i una major influència en la cristianització successiva de les províncies deçà la Mediterrània. Segons les fonts en què focalitzem l'atenció, obtenim una imatge ben diferent de l'antiga Numídia, quan, de fet, els contrastos observats no són paradoxals, sinó que reflecteixen una realitat complexa des de molts punts de vista: geogràfic, social, econòmic, religiós i, pel que ens concerneix, lingüístic. En el present capítol mirarem d'atreure l'atenció sobre la complexitat lingüística de l'antiga Numídia amb un tractament integrador de les diverses fonts disponibles. D'aquesta manera, mostrarem que els contrastos que se'ns dubte presenta Numídia no són contradictoris ni paradoxals sinó que remetent a una complexitat que, en lloc de simplificar amb solucions disjuntives —com les que han estat proposades a propòsit de la qüestió *punica id est afra*—, tractarem d'explicar eixamplant el corpus textual fins ara considerat, gràcies a fonts literàries considerades “menors” (com ara Càssius Fèlix), i atenent fets al més sovint negligits, com són una geografia diversa i les dinàmiques internes de la societat nòmida, que ens emmenen a plantejar una situació sociolingüística irreductible a formulacions simplistes i a extrapolacions de situacions observades en altres regions de l'Imperi.

1. La Numídia preromana

1.1. Report històric

La recerca arqueològica ha posat de manifest que l'agricultura protohistòrica de Numídia no deu res a Cartago³⁴⁰³. Igualment, el desenvolupament d'una societat sedentaritzada, pagesa i fins urbana — en gran mesura a causa de la fixació de l'espai reservat als mercats agrícoles³⁴⁰⁴ instituïts per l'augment de la producció agrària³⁴⁰⁵— a l'interior de Numídia no sembla estar motivat per elements exògens, per bé que la manera d'organitzar (urbanísticament i administrativament) algunes ciutats nùmides sí que es pot considerar una influència púnica³⁴⁰⁶. Els principals conreus de Numídia i d'altres regions nord-africanes (blat, ordi, mill, sorgo, cigrons, faves, alls, porros, cebes, naps, melons, carbasses, carbassons, datiler, ullastre, figuera, vinya, ametller), així com les principals tècniques de conreu (principalment l'ús de l'arada i el conreu en terrasses), preexistien a la fundació de les primeres factories comercials fenícies³⁴⁰⁷. És deguda a influència púnica (i, posteriorment, romana) la millora en la producció d'alguns conreus (principalment de l'olivera i la vinya) i la introducció d'alguns conreus de procedència oriental (com ara el magraner). La terrissa amaziga, tal com ha pogut establir convincentment G. Camps, es caracteritza per una extraordinària permanència en el temps i en l'espai³⁴⁰⁸.

La confederació de de Numídia sorgeix de la unió de dues importants confederacions maures: la confederació dels massils (*Massyli* en llatí), que s'esqueia entre Zeugitana i la regió de Cirta, i la confederació dels masesils (*Masaesyli* en llatí), que exercien un cert control sobre la major part del que en època romana esdevindria la Mauretània Cesariana, si bé el seu nucli s'esqueia bàsicament a la riba est del riu *Mulucha*. De la confederació dels masesils, que va tenir *igldan* famosos en la historiografia antiga com Sifax i Vermina, ens ocuparem en el capítol corresponent a Mauretània Cesariana³⁴⁰⁹. Pel que fa a la confederació dels massils, remunta aproximadament al s. IV aC³⁴¹⁰. És incert que la dinastia massil remunti a Αιλυμας³⁴¹¹, rei dels

³⁴⁰³ CAMPS 1960, p. 69 i conclusions a la p. 297.

³⁴⁰⁴ Dels mercats rurals africans hem parlat *supra*, § V.2.2.2.

³⁴⁰⁵ Cf. CAMPS 1960, pp. 298-300.

³⁴⁰⁶ *Ibidem*, pp. 48-49.

³⁴⁰⁷ CAMPS 1960, pp. 77-91. Sobre l'antiguitat del conreu en terrasses, vegeu SMADJA 1983 pp. 688-689.

³⁴⁰⁸ “La céramique berbère a gardé à travers les âges une telle unité qu'il est impossible de reconnaître les tessons d'un vase fabriqué au temps de Massinissa de ceux appartenant à un vase brisé il y a moins d'un siècle (CAMPS 1960, p. 94).

³⁴⁰⁹ Vegeu *infra*, § VII.1.1.

³⁴¹⁰ CAMPS 1960, p. 161.

³⁴¹¹ Ho proposa CAMPS 1986c, pp. 325-326. Sobre aquest personatge, vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

libis esmentat per Diodor de Sicília (20, 17-18) en el relat de l'expedició d'Agàtocles a Àfrica el 310 aC. G. Camps argumenta que el territori d'influència dels libis d'Αιλυμας devia escaure's pels volts de *Thugga*³⁴¹². El primer *agllid* nùmida del qual tenim certesa que pertanyia a la dinastia massil fou Gaia (mort el 206 aC)³⁴¹³, el pare de Massinissa, car apareix ja a la inscripció bilingüe líbico-púnica del santuari dedicat a Massinissa a *Thugga* (RIL 2), probablement la capital primerenca dels massils³⁴¹⁴. No obstant això, en època de Massinissa, que va ésser *agllid* entre el 203 i el 148 aC, la capital de la confederació nùmida dels massils fou Cirta, situada a la Numídia occidental, que fins al 203 havia estat annexionada per la confederació nùmida dels masesils (encapçalats per Sifax)³⁴¹⁵. En aquesta època, ciutats nùmides com *Thugga*, Cirta o *Mactar* (aquesta tercera a la Dorsal bizacena) reben un notable influx de la veïna civilització cartaginesa, esdevinguda mitjançancera entre els nùmides i la resta del món mediterrani³⁴¹⁶. Vers el 150 aC, la confederació dels massils exercia la seva influència sobre la pràctica totalitat de Numídia, inclosa la que anteriorment era d'influència masesil³⁴¹⁷, alhora que havia aconseguit frenar, mercès a una aliança estratègica amb Roma, l'expansió de l'estat cartaginès a la Numídia oriental³⁴¹⁸. Malgrat el caràcter dinàstic dels *igldan* massils³⁴¹⁹, les estructures tribals de la societat nùmida van romandre sempre intactes, i Massinissa va haver de reconèixer tostemps els caps de les diferents tribus i fraccions sobre les quals s'estenia l'àrea d'influència de la confederació massil³⁴²⁰. Una certa estructura, encara que embrionària, d'estat estava en marxa a partir de la contribució

³⁴¹² CAMPS 1986c, pp. 325-326.

³⁴¹³ Sobre Gaia, vegeu CAMPS 1997e, pp. 2954-2955. Vegeu també GSELL 1918-1928, vol. 3, p. 178. En epigrafia líbica ho trobem com a GII (RIL 2).

³⁴¹⁴ Segons el parer de CAMPS 1960, p. 178.

³⁴¹⁵ Vegeu BERTRANDY 1994, p. 1966.

³⁴¹⁶ Vegeu *infra*, § 2.

³⁴¹⁷ Sobre l'època de Massinissa, vegeu CAMPS 1960, pp. 185-196.

³⁴¹⁸ El 162 aC cauen sota la dominació nùmida els emporis púnics de Tripolitània. Vegeu *supra*, § III.1.1.

³⁴¹⁹ CAMPS (1960, pp. 215-216) suposa que el poder dels sobirans nùmides residia en una mena de poder màgic o religiós que els conferia unes propietats benefactores amb caràcter hereditari. La correspondència entre el títol GLD de les inscripcions líbiques i l'*agllid* de l'amazic modern és més que probable. Sobre aquest lexema amazic de tots els temps, vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **gıldān*. D'altra banda, la correspondència entre el títol MNKDH (atribuït, entre altres, a *Micipsa*) i el títol del cap d'una confederació tribal tuareg *amānokāl* (vegeu PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 546) és força versemblant. En la societat tuareg, només un cap que dispensi una autoritat natural provinent d'unes qualitats morals i intel·lectuals excel·lents mereix el títol d'*amānokāl*. Sobre l'*amānokāl* tuareg, vegeu GAST 1987, pp. 581-585.

³⁴²⁰ "Nous n'avons aucune preuve de l'existence, à l'époque de Massinissa ou plus tard, de chefs nommés par le roi et exerçant des fonctions de caïd" (CAMPS 1960, p. 246).

anual de gra, bestiar i contingents per a les tropes³⁴²¹, però l'*agllid* no governava pas les tribus ni podia immiscir-se en els afers interns de les tribus, fraccions i altres nivells de segmentació. Arran de la Segona Guerra Púnica, amb l'afebliment de l'estat cartaginès, els ports nòmides (*Thabraca, Hippo, Rusicade, Chullu*) intercanvien relacions comercials directament amb els mercaders grecs, egipcis, sirians i itàlics, sense haver de passar, com fins aleshores, per la mediació dels cartaginesos. Això va comportar, entre altres coses, la irrupció de l'hel·lenisme a Numídia³⁴²². A part de l'aprenentatge del grec entre els fills de famílies nobles nòmides, hi ha constància de l'establiment d'una colònia grega a Cirta durant l'època de Massinissa³⁴²³.

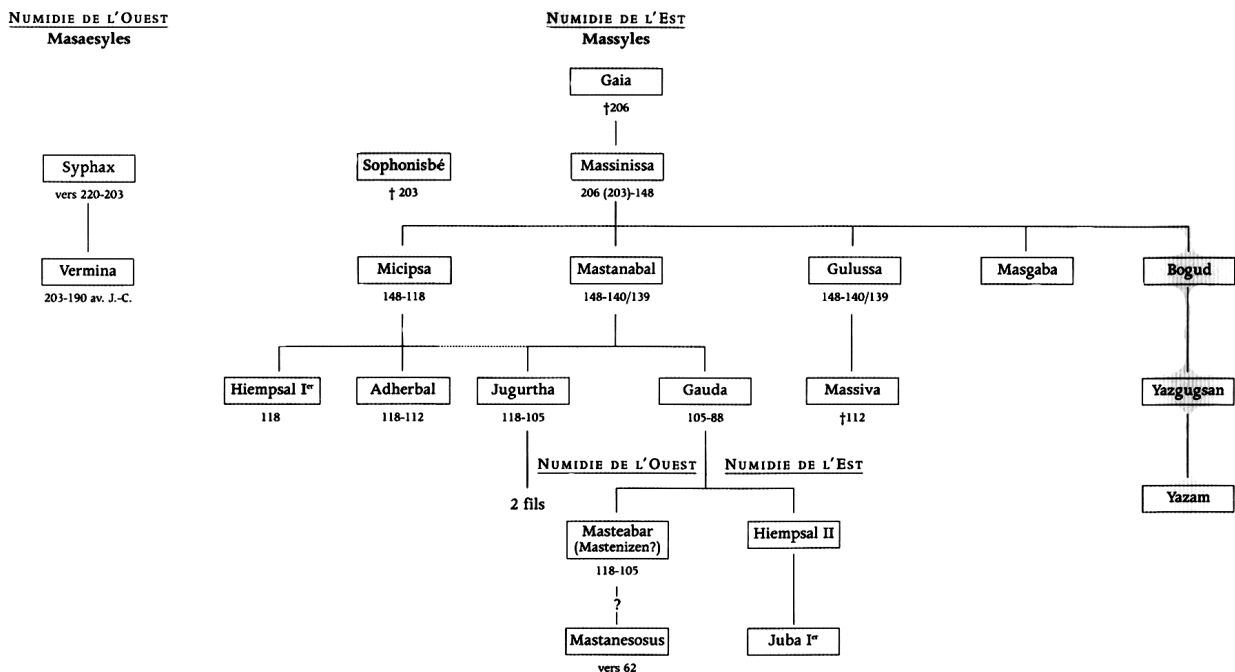

Figura nº 47: Quadre cronològic d'igldan nòmides. Font: LANCEL 2003, p. 244.

³⁴²¹ Sobre aquesta qüestió, vegeu CAMPS 1960, pp. 214-215 i 254.

³⁴²² Sobre la influència del món grec a la Numídia de 203-148 aC, vegeu CAMPS 1960, pp. 196-203.

³⁴²³ Cf. CAMPS 1960, p. 201. Vegeu també *infra*, § 3.1.

1.2. Etnonímia de Numídia

La confederació massil estava constituïda a partir de tribus i fraccions diverses, que mai van perdre la seva autonomia ni en relació amb la dinastia massil ni en relació amb el poder romà subsegüent³⁴²⁴. A continuació donem compte de les tribus més importants de Numídia que ens reporten les fonts clàssiques³⁴²⁵.

1. *Massyli*: Nom d'una tribu de la regió de Cirta esmentada per les fonts ja en època de la Primera Guerra Púnica que, amb el temps, va acabar anomenant una gran confederació tribal que, en època de Massinissa, va atènyer la seva major extensió³⁴²⁶. Com a *cognomen*, *Masul* (genitiu *Masulis*) apareix a l'epigrafia llatina de *Thigillaba* (al sud de *Mileu* i *Cuicul*, CIL 8296) i *Cillium* (Bizacena, CIL 11310 i 11311).
2. *Misiciri*: Les fonts llatines (CIL 5211, 5217 i 5218) al·ludeixen a uns *Misiciri*, una tribu o, més aviat —atesa l'extensió territorial—, confederació tribal que ocupava la regió boscosa de la *Cheffia*³⁴²⁷ i de *Munier*. G. Camps ha enllaçat aquest etnònim que apareix a l'epigrafia llatina amb la seqüència MSKRH que apareix en seixantadues inscripcions líbiques localitzades en la mateixa regió de la *Cheffia* i de *Munier*³⁴²⁸. G. Camps ha identificat cinc tribus que pertanyerien a la confederació dels *Misiciri*, a saber els NBIBH (*Nababes?*), els ÇRMMH, els NNDRMH, els NFSH i els NFZIH³⁴²⁹. Recentment, R. Rebuffat ha estudiat una inscripció bilingüe líbico-llatina (potser del s. I dC) trobada a *Thullium* (a 35 km al sud-est d'*Hippo Regius*, també a la regió de la *Cheffia*)³⁴³⁰ en què apareix un veterà anomenat KTi W MSWLT 'Kti fill de MSWLT'³⁴³¹, del qual se'ns diu que és MSKRi, és a dir, amb tota versemblança, pertanyent a la

³⁴²⁴ “Les tribus formaient les unités politiques fondamentales du royaume numide; quelques-unes ne groupaient qu'un petit nombre de familles rassemblées autour d'un village, d'autres, plus puissantes, avaient pris la tête de confédérations qui paraissent assez stables; quelques-unes enfin formèrent presque des peuples: ainsi à la fin de l'époque numide, les Musulames semblaient appelés à une brillante destinée que la domination romaine vint entraver” (CAMPS 1960, p. 254).

³⁴²⁵ Com per a la resta del nord d'Àfrica antic, el catàleg d'etnonímia de referència és DESANGES 1962, també per a Numídia (pp. 73-143), no destriada de la de Zeugitana, Bizacena i Tripolitània. Vegeu també CAMPS 1960, pp. 246-254 i el mapa de tribus de Numídia que ofereix COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3916.

³⁴²⁶ Cf. DESANGES 1962, p. 109.

³⁴²⁷ Sobre la regió de la *Cheffia*, vegeu *infra*, § 6.2.

³⁴²⁸ Cf. CAMPS 1960, p. 248. L'autor ofereix un mapa on detalla la localització geogràfica de les troballes epigràfiques relatives als *Misiciri* —MSKRH.

³⁴²⁹ *Idem*, p. 250.

³⁴³⁰ Vegeu-ne la localització al mapa n° 4.

³⁴³¹ REBUFFAT 2005a, pp. 193-233. Notem que, en la transliteració de l'autor, <i> equival a <H> de CHABOT 1940-1941.

tribu dels *Misiciri*³⁴³². És incert si fa referència a la mateixa tribu el text de la imponent estela líbica de Kerfala (Cabília Occidental) GLDMŞK dels MSKSRN³⁴³³.

3. *Numidae*: Les fonts llatines al·ludeixen a una *gens Numidarum* situada just al sud dels *Misiciri*, a l'alt Bagrada pels volts de *Thubursicu Numidarum*³⁴³⁴. És fàcil pensar que el nom d'aquesta tribu (o confederació) remet probablement a la primera tribu (o una de les primeres) que es trobaren els romans seguint les valls del Bagrada en l'accés a l'Atlas Tel·lià dellà la *fossa regia*.
4. *Musulames*: Més al sud dels *Numidae* hi havia la important confederació tribals dels *Musulames*, que ocupaven la major part de la conca del riu *Muthul* (actualment *Mellègue*)³⁴³⁵. L'àrea d'influència dels *Musulames* abastava la ruralia que envoltava ciutats tan importants com *Theueste* (sud), *Thala* (est), *Ammaedara* (sud) i *Madauros* (nord)³⁴³⁶. És en territori dels *Musulames* que ocorren bona part dels episodis del *Bellum Iugurthinum*, per bé que Sal·lusti no reporta pas etnònims africans (fora de *Numidae*, *Gaetuli* i *Mauri*). Aquesta confederació es féu famosa per la revolta encapçalada per *Tacfarinas*, en època de Tiberi (17-24 dC), a causa de la construcció d'una via entre *Ammaedara* i *Tacapae* que malmetia els seus terrenys de recorregut³⁴³⁷. Les revoltes dels *Musulames* contra l'exèrcit romà no van cessar fins a *circa* 50 dC. Conseqüentment, alguns individus d'aquesta confederació van ser integrats en cohorts romanes i posteriorment s'aprecia un cert grau de romanització a

³⁴³² *Idem*, p. 201. L'anàlisi completa del text líbic que proposa Rebuffat (*op. cit.*, p. 203) és la següent: KTi W MSWLT / MSWi MNKDi / MSKRi S'RMMi / MZBi 'KTi fill de MSWLT / servidor imperial / (de la tribu dels) *Misiciri* (de la fracció dels) S'RMMi / flamen (?). Cf. el text llatí: “*c iulius getu/lus uet(eran)us / donis / donatus torqui/bus et armillis / dimissus / et in ciuit(ate) / sua thullio flam(en) / perpet(uus) / uix(it) an(nnis) lxxx / h.s.e*” (*ibidem*, p. 194). Sens dubte, sobta l'ús de *getulus* com a *cognomen* tot just a 35 km de la costa mediterrània. Tenint en compte que la filiació tribal ja ve indicada inequívocament per MSKRi, es pot pensar que la consideració *getulus ueteranus* fóra més aviat per la pertinència a un cos militar determinat, atesa l'existència d'una *ala gaetulorum* (en temps de Vespasià) i una *cohors gaetulorum* testimoniada de Claudi a Caracal·la. Cf. REBUFFAT 2005a, pp. 207-208. Vegeu també *infra*, § 1.2.9. La dualitat onomàstica d'aquest individu pot ser un indicatiu de situació de bilingüisme almenys en un part de la societat dels *Misiciri*, si admetem el criteri de ADAMS (2003, p. 753), segons el qual “in bilingual communities a person may have two names or sets of names, one appropriate to one of his languages and the other to the other”.

³⁴³³ Vegeu *infra*, § VII.5.4.

³⁴³⁴ Vegeu CAMPS 1960, p. 251 i DESANGES 1962, p. 128.

³⁴³⁵ Les fonts antigues que esmenten la confederació dels *Musulames* són reportades, amb la cura habitual, per DESANGES 1962, pp. 117-121.

³⁴³⁶ CAMPS 1960, pp. 251-252.

³⁴³⁷ Vegeu *infra*, § 3.2.

través de l'adopció de noms llatins³⁴³⁸. Quan, al segle II dC, Apuleu de Madaure es defineix com a “*Seminumida et Semigaetulus*” (*Pro se de magia*, 24; corpus, § 22.1), sembla que entre els afroromans hi havia qui considerava els *Musulames* com a *Gaetuli*, consideració que no trobem pas en altres autors, concretament Florus (2, 31) i Tàcit (*Annales*, 2, 52), que tracten els *Musulames* com a *Numidae*. Una tribu o fracció de la confederació del *Musulames* ens ha arribat amb el nom de *tribus Gubul*, a *Theueste*³⁴³⁹.

5. *Musuni*: Al sud-est dels *Musulames*, concretament als confins entre Bizacena i Numídia, just al sud de les muntanyes de Tebessa entre *Cillium* i *Thelepte*, hi havia la *gens Musuniorum regianorum*, que hem tractat en el capítol dedicat a Zeugitana i Bizacena³⁴⁴⁰.
6. *Suburbures*: Al sud-est dels *Massyli*, que ocupaven la regió de Cirta, hi havia els *Suburbures*, pels volts de *Tigisi*, que portaven, com en el cas dels *Musuni*, el títol de *regiani*³⁴⁴¹.
7. *Nattabutes*: A l'oest del riu *Cherf*, pels volts de l'actual ciutat de *Renier*, les fonts epigràfiques llatines dels segles I-II dC ens refereixen la *gens Nattabutum*³⁴⁴², una tribu intermèdia entre els *Massyli*, a l'est, i els *Numidae*, a l'oest.
8. *Niciues*: La localització dels *Niciues*, que documenten igualment les fonts epigràfiques dels segles I-II dC, no és tan clara. G. Camps suposa que devien estar situats just al sud de *Massyli* i *Nattabutes*³⁴⁴³. A la conferència de Cartago del 411 s'esmenta un *episcopus Niciuensis*³⁴⁴⁴, i al s. VI hi ha constància epigràfica d'uns *Nicibes*³⁴⁴⁵.
9. *Gaetuli*: L'etnònim *Gaetuli* no fa referència, a les fonts llatines, a cap tribu o confederació concreta, sinó que al·ludeix a tots els libis nòmades meridionals (en relació amb els *Massyli*, els *Masaesyli* i els *Mauri*) *extra limitem* altres que els *Aethiopes* i els *Garamantes*³⁴⁴⁶. Es

³⁴³⁸ Cf. ILAlg 1426.

³⁴³⁹ No creiem que *tribus* designi una unitat tan petita com un “clan”, tal com proposa DESANGES 1962, p. 120. Ho discutim *infra*, § 1.3.2.

³⁴⁴⁰ Vegeu *supra*, § V.8.8.

³⁴⁴¹ Aquest títol no té una explicació segura. CAMPS (1960, p. 253) pensa que “cette tribu s’était placée directement sous la protection du roi qui l’administrerait par des fonctionnaires (préfets ou caïds) dépendent de lui. Cette tribu pouvait également occuper un domaine royal à la suite d’un accord avec le souverain”. Camps equipara les tribus *regianae* amb les tribus *māxzān* que coneixem d'època moderna. Vegeu també DESANGES 1962, pp. 135-136.

³⁴⁴² Cf. CAMPS 1960, p. 253 i DESANGES 1962, pp. 123-124.

³⁴⁴³ CAMPS 1960, p. 253.

³⁴⁴⁴ Cf. DESANGES 1962, p. 124.

³⁴⁴⁵ *Ibidem*.

³⁴⁴⁶ CAMPS 1960, p. 17.

tracta, segons Pomponi Mela (1, 23), d'una *natio frequens multiplexque*, la més gran dels pobles libis, segons Estrabó (17, 3, 2). En època del *Bellum Iugurthinum* i, encara més, en època de Cèsar, trobem getuls en contrades tan septentrionals com les rodalies de Cirta i de Madaure, és a dir al cor de Numídia³⁴⁴⁷, així com també a *Theueste*, *Thelepte* i Capsa. En efecte, Màrius se'n serví com a aliats contra Jugurta, per la qual cosa obtingueren terres dins Numídia. Des del s. I dC hi havia sis tribus getuls implantades en el territori de Numídia que tenien un prefecte romà (CIL, 5, 5267), i alguns getuls foren parcialment integrats en l'exèrcit romà³⁴⁴⁸. Ignorem si l'estructura social dels getuls era la mateixa que la de les tribus nòmides, tal com la descriurem adés (§ 1.3.).

10. *Iontii*: És només a través de fonts gregues que tenim constància d'uns Ἴοντιοί (Ptolomeu, 4, 3, 6)³⁴⁴⁹ o Ἴωνες (Esteve de Bizanci, s.u. Κύβος)³⁴⁵⁰, situats entre *Hippo Regius* i *Thabraca*³⁴⁵¹.

1.3. La societat nùmida

Els autors grecs i llatins no ens han llegat estudis etnogràfics sobre les societats líbies/maures antigues com els que han llegat els historiadors i geògrafs àrabs (principalment Ibn Ḥaldūn) en època medieval i francesos en època colonial. És per això que el coneixement *positiu* que tenim del funcionament de la societat maura antiga es limita a al·lusions en autors com Heròdot, Sal·lusti, Pomponi Mela, Plini el Vell, Juli Honori o Corip, a més de referències epigràfiques de diversa índole. És criticable el procediment mitjançant el qual oferirem primerament una descripció de la societat amaziga moderna i segonament la discussió de la compatibilitat del model segmentari de les societats amazigues modernes amb els indicis de les fonts antigues sobre les societats paleoamazigues. Però rebutgem un judici comú a molts historiadors segons el qual l'estructura social dels maures era “primitiva”³⁴⁵²; una societat mediterrània com la maura de fa dos mil anys no tenia per què ser menys complexa que la que descrigué Ibn Ḥaldūn al s. XV o R. Montagne al primer terç del s. XX, sobretot si tenim en compte que contemporàniament i en el mateix àmbit mediterrani

³⁴⁴⁷ Cf. DESANGES 1998, p. 3064.

³⁴⁴⁸ Cf. DESANGES 1998, p. 3065.

³⁴⁴⁹ Ed. MÜLLER (K.) & FISCHER 1883-1901.

³⁴⁵⁰ Ed. MEINEKE 1849.

³⁴⁵¹ DESANGES 1962, p. 100 i *idem* 2001, p. 3769.

³⁴⁵² Encara menys assumible és el primitivisme aplicat als fets lingüístics. Podem assumir encara indistincions entre certes categories (com l'oposició nom ~ verb) en el moment en què, fa vora quatre milions d'anys, a un grup d'hominids els davallà la nou del coll fins a la laringe i estigueren en condicions d'articular sons lingüístics. Però, en l'esdevenir de la història del llenguatge, la llengua amaziga de fa dos mil anys és ja una llengua afroasiàtica “moderna” en complexitat gramatical i lexicosemàntica.

trobem societats de funcionament tan complex com el de societats modernes, com és el cas de la romana, la grega, la púnica, l'etrusca, l'egípcia, les cananees o les anatòliques. No seria lícit transposar exactament les institucions socials de les societats amazigues modernes a les tribus maures esmentades pels antics, però no renunciem a trobar-hi, sense forçar les dades, permanències argumentables. Tindrem ocasió de veure més endavant³⁴⁵³ que els mecanismes de segmentarietat i reduplicació que assumim per a les societats paleoamazigues són un element essencial, segons el nostre raonament, per a entendre la història de la llengua amaziga a l'antiguitat. Tractem en aquest capítol dedicat a Numídia l'estructura social de les tribus maures perquè és sobretot de Numídia que provenen les fonts antigues que hi al·ludeixen.

1.3.1. La segmentarietat de les societats tribals amazigues

Abans de fer una remuntada vers l'antiguitat, presentem, de manera concisa, el funcionament sincrònic d'una tribu amaziga moderna. Els detalls de la present descripció es basen en la supertribu de nòmades transhumants dels Ayt Èṭta de l'Alt Atlas Central, massís de Syru, regió de Tafilalt i vall del Dra³⁴⁵⁴, per a la qual supertribu disposem dels excel·lents estudis de l'antropòleg D.M. Hart³⁴⁵⁵. Tot i que els exemples concrets els aportarem bàsicament dels Ayt Èṭta, retindrem els trets que són comuns a la generalitat de societats tribals amazigues, encara que la terminologia de les institucions sociopolítiques varia notablement no solament entre regions llunyanes sinó àdhuc entre tribus veïnes.

Les tribus amazigues (també les que s'han arabitzat lingüísticament en temps recents) tendeixen a estructurar-se d'acord a un de dos principis bàsics: (1) filiació comuna: el més freqüent en les tribus d'agricultors sedentaris, és a dir del Rif, de l'Alt Atlas Occidental i Central, de la vall del Sus i de l'Anti-Atlas ; (2) clans heterogenis: el més freqüent en les tribus nòmades transhumants, és a dir de l'Atlas Mitjà, de l'Alt Atlas Oriental i al massís del Syru. Els membres de les tribus del tipus 1, o bé pretenen ser descendents d'un avantpassat comú patrilíneal (tant si la genealogia es pot resseguir amb seguretat com si no), o bé pretenen procedir d'un indret comú. Cada tribu està

³⁴⁵³ Vegeu *infra*, §§ IX.9 i IX.10.

³⁴⁵⁴ Vegeu el mapa n° 15.

³⁴⁵⁵ HART 1967 és una descripció del mecanisme segmentari de les tribus rifenyes i dels Ayt Èṭta, mentre que estan consagrades específicament als Ayt Èṭta les monografies de *idem* 1981 (organització sociopolítica) i 1984 (història recent i vida quotidiana). Sobre el funcionament de dues tribus veïnes dels Ayt Èṭta que ocupen l'Alt Atlas Oriental, els Ayt Mryad i els Ayt Hdiddu, totes dues integrades en la confederació dels Ayt Yafman, vegeu *idem* 1978. Són igualment dignes de consideració les descripcions etnològiques de l'època colonial francesa (citem especialment, per l'enorme influència que ha tingut, MONTAGNE 1930), però ens basem en la descripció de Hart perquè utilitza conceptes homologables per l'antropologia social i cultural moderna.

segmentada en X nombre de fraccions (rarament més de cinc). Cada fracció, al seu torn, està segmentada en un nombre Y de clans (rarament més de cinc). I cada clan està segmentat en un nombre Z de llinatges agnàtics (o patrilineals). I així successivament fins a descendre al nivell de la família. En les societats amazigues el poder no està mai centralitzat, sinó que és exercit per consells representatius en cada nivell de segmentació. Els caps (*imyarn*), elegits en l'assemblea de notables (*agraw n inflas*) de cada nivell de segmentació, poden ser revocats d'ofici si es mostren incompetents. Val a dir que els mecanismes d'adopció d'individus en una tribu, fracció, clan, etc. són molt flexibles, de manera que la ficció de l'ascendència a un avantpassat comú, en realitat, no és més que el principi d'un sistema d'organització social i política que es pot adaptar sense gaires dificultats a noves situacions.

La segmentació més freqüent en les tribus amazigues és en cinc cinquenes parts. Exemplem el mecanisme de la segmentarietat i la reduplicació en la supertribu dels Ayt Èṭta³⁴⁵⁶. Els Ayt Èṭta pretenen ser descendents d'un avantpassat comú, anomenat Dadda Èṭta 'avi Èṭta', un avantpassat del s. XVI que, segons la llegenda, fou assassinat per uns àrabs a la vall del Dra, i que va ser enterrat a *Taqqat n Iliktawn*, a prop de *Tagunit*, al sud de *Tazggurt (Zagora)*³⁴⁵⁷. Els Ayt Èṭta no poden resseguir la seva genealogia fins a l'avi Èṭta, i l'expliquen d'acord amb la llegenda de *Dadda Èṭta i els seus quaranta néts*, que justificaria al mateix temps, d'una banda, l'hostilitat tradicional envers la tribu veïna dels Ayt Sddrat i envers la confederació veïna dels Ayt Yaflman —que comprèn les tribus dels Ayt Mryad, els Ayt Hdiddu, Ayt Izdg, Ayt Iħya i Ayt Èisa—, a l'Alt Atlas Oriental, que frenà l'expansió dels Ayt Èṭta cap al nord i cap a l'est vers el 1645, i, d'altra banda, la veneració envers dos *igurramn* (marabuts) de *ššrf̣a* (singular *šrif̣*)³⁴⁵⁸.

³⁴⁵⁶ Més aviat que una confederació —com se'ls tracta sovint en la bibliografia francògrafa—, els Ayt Èṭta constitueixen una *supertribu*, pel fet que van integrar, al llarg de la seva expansió, mitjançant mecanismes d'integració força flexibles, elements heterogenis, com són els àrabs amaziguitzats (és el cas dels Ayt Èlwan), negres sudanesos amaziguitzats o *ignawn* (sobre els quals vegeu *supra*, § IV.2.2), agricultors negres dels oasis saharians o *ihrđann*, mancats d'organització tribal (sobre els quals vegeu *ibidem*), jueus islamitzats (*udayn*) i, simplement, amazics originaris d'altres tribus. Al mateix temps, en el país dels Ayt Èṭta trobem segments (com ara fraccions, clans o llinatges) de manera discontinua pertot arreu del seu territori en virtut del principi de reduplicació.

³⁴⁵⁷ Vegeu-ne la localització al mapa n° 15.

³⁴⁵⁸ De l'àrab *šurafā* (singular *šarīf*).

VI. NUMÍDIA

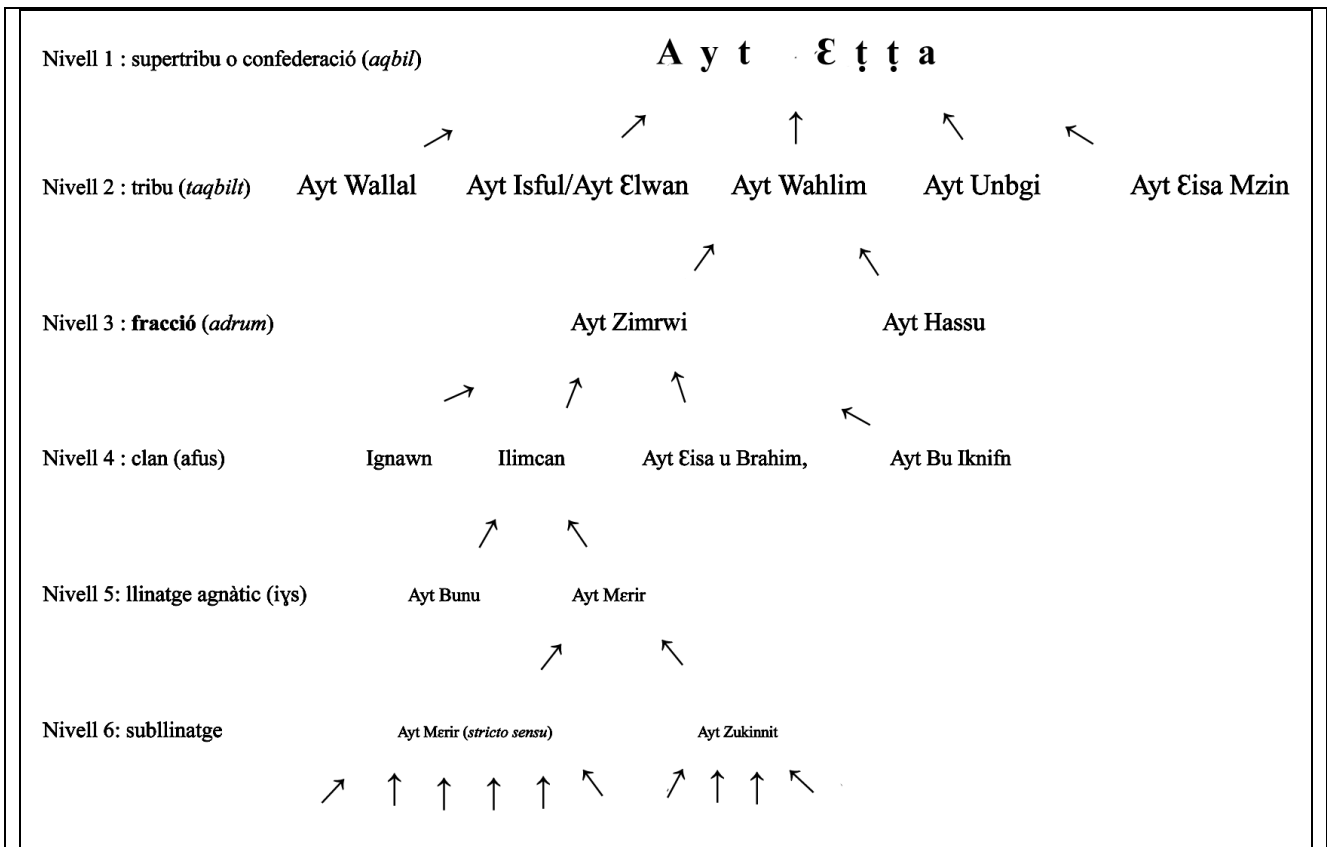

Figura n° 48: Nivells de segmentació a cals Ayt Èṭ̣a.

Organització a cada nivell de segmentació:

Nivell 1: Cada any és elegit un cap de la confederació (*amyar n ufla*) al nucli originari dels Ayt Èṭ̣a, és a dir al massís de *Syru*, concretament a *Iyrm Amazdar*, on hi ha la cort suprema d'apel·lació. Aquest territori, anomenat *Tafrawt n Ayt Èṭ̣a* gaudeix d'inviolabilitat. L'elecció de l'*amyar n ufla* —els Ayt Èṭ̣a són els únics que, com a supertribu, tenen un cap suprem entre les tribus de la zona— es fa seguint els principis de *rotació anual* i de *complementarietat*. El principi de *rotació anual* consisteix en l'elecció rotatòria d'un *amyar* de cadascuna de les cinc cinquenes part de la supertribu, és a dir un any serà un u Wahlim, l'altre any un u Wallal i així successivament. El principi de *complementarietat* consisteix en el fet que, si toca l'elecció d'un *amyar* procedent dels Ayt Wahlim, els representants dels Ayt Wahlim s'abstenen de la votació i són els *inflas* dels Ayt Wallal,

Ayt Isful/Ayt Elwan, Ayt Unbgi i Ayt Eisa Mzin els qui fan l'elecció. El control de l'assemblea de notables és sempre molt estricte i, si l'*amyar n ufla* mancava d'*aduku* (literalment 'calçat', aplicat translàticament a la 'perícia'), podia ser revocat en qualsevol moment i substituït per un altre. Aquest procediment va romandre vigent fins a la conquesta francesa de 1933, arran de la batalla de *Bu Gafir*³⁴⁵⁹. La creació de faccions (*leff* en la terminologia francògrafa) que puguin ser motiu de partidismes en el si de la tribu és més pròpia de les tribus sedentàries que de les nòmades, que, quan tenen conflictes, són exteriors, amb confederacions veïnes.

Nivell 2: El procediment és el mateix que el nivell 1. En aquest nivell no hi ha *amyar*, però les eleccions dels representants de la tribu (per exemple els Ayt Wahlim) es fan d'acord amb els mateixos principis de rotació i de complementaritat. La tribu funciona com una federació de fraccions i no s'ocupa dels afers interns de cada fracció, sinó tan sols de qüestions de política exterior. Ben sovint, els territoris de tribus amazigues es corresponen amb regions naturals o comarques.

Nivell 3: El procediment és el mateix que en els nivells anteriors. Aquest nivell és el més important perquè les fraccions³⁴⁶⁰ són la unitat política mínima amb sobirania. Els notables de les fraccions escullen els caps territorials (*imyarn n tmizar*). Els diferents llinatges d'una fracció proveeixen els jutges, que són els responsables de vetllar pel compliment dels usatges (*azrf*), que regulen el funcionament de cada fracció. L'abast de les fraccions no sol ser superior als 8 o 10 km de diàmetre; a les muntanyes, el radi natural del cantó o fracció és l'extensió que hom pot recórrer a peu en un dia per terrenys de relleu. Hi ha una correspondència entre el volum de cada segment i les dimensions naturals de muntanyes i valls. No obstant això, els cantons tendeixen a tenir

³⁴⁵⁹ Vegeu-ne la localització al mapa n° 15.

³⁴⁶⁰ El terme *fracció*, encunyat pels etnògrafs francesos d'època colonial, no és, val a dir, gaire reeixit, perquè transmet la idea que la unitat fonamental és la tribu, la qual es dividiria en diverses fraccions. En realitat, la fracció és la unitat fonamental i la majoria de tribus s'han constituït per l'associació de diverses fraccions originàriament independents. El procediment invers —és a dir que un grup esdevingut massa gran es fraccioni en grupets més petits que abracen un cert nombre de famílies agnàtiques—, encara que també es dona, no és el més freqüent. Malgrat el caràcter equívoc del terme *fracció*, no ha estat encara reemplaçat pels antropòlegs. Algun autor s'hi ha referit amb el terme de *cantó* aplicat a l'Alt Atlas —per analogia amb el funcionament dels cantons muntanyencs suïssos, que constitueixen, de fet, estats sobirans cadascun amb la seva pròpia constitució, parlament, govern i tribunals—, però no gaudeix actualment de gaire difusió, tot i que s'adiu millor amb el concepte de la "república pobletana" amaziga.

una extensió pràcticament igual a totes les terres amazigues. Entre els xausis sedentaris del nord, la fracció es correspon amb un barri, mentre que, entre els xausis nòmades, es correspon més aviat amb un clan. El sentiment de pertinença al cantó és fortament territorial. A la Cabília, cada *adrum* posseïx el seu barri, les seves terres i fins i tot el seu cementiri o una porció del cementiri si aquest és compartit. Les fraccions són, a tots els efectes, petits estats independents, autèntiques “repúbliques pobletanes”³⁴⁶¹. És l’assemblea de la fracció qui decideix sobre tot allò que concerneix el manteniment dels camins, la canalització de l’aigua, la distribució d’aigua per al rec, les disputes sobre els límits de propietats, les relacions d’aliances amb les fraccions veïnes, etc. Al cim de cada puig o muntanya hi ha un *agadir*, graner-ciudadella de pedra on, a pany i forrellat, els pagesos emmagatzemen el blat en cel·les estrictament separades, la qual cosa queda pal·liada per diversos mecanismes de reciprocitat i de solidaritat —la més coneguda és la *tawiza*, que designa les tasques col·lectives— que no permeten gaires desigualtats socials. L’*agadir* és el símbol de la independència econòmica i política de cada fracció.

Nivell 4: D’acord amb el mateix procediment, els diferents clans d’una fracció escullen els seus representants. No hi ha un cap en aquest nivell.

Nivells 5 i successius: Els diferents llinatges i subllinatges no escullen un *amyar*. Els notables que els representaran a l’assemblea de la fracció, que són anomenats *id bab n imurn* (lit. ‘amos de la porció’, en sing. *bab n umur*), no són escollits d’acord amb els principis de rotació anual i de complementarietat, sinó que són nomenats directament pels *imyarn n tmizar*. Són habitualment els *id bab n imurn* els qui nomenen també altres tipus de càrrecs, com ara els caps de la transhumància, els caps de l’*agadir*, els caps del mercat, etc.

³⁴⁶¹ És així com traduïm el sintagma *république villageoise* encunyat pels etnògrafs francesos d’època colonial, amb la encara vigent monografia de MONTAGNE 1930 com a millor exponent. Notem que no cal que hi hagi un nucli urbà perquè hi hagi una fracció. Una república pobletana pot estar constituïda pels habitants de diversos masos dispersos pel camp. Tal com ha observat GSELL (1918-1928, vol. 5, p. 63, n. 2), “la concentration matérielle ne c’est pas faite, ou s’est défaite, mais l’absence de village n’empêche pas l’association politique”.

1.3.2. El model amazic d'encavallament d'isoglosses o el desafiament de la dicotomia entre el model genealogista i el difusionista areal

La reduplicació és un mecanisme que permet explicar l'ocurrència, en diverses regions, d'un mateix etnònim, de resultes de la migració d'un nivell menor (4, 5, 6) de segmentació, i no de la tribu o d'una fracció tota sencera³⁴⁶². Des del punt de vista estrictament lingüístic, la reduplicació explica els encavallaments d'isoglosses que dificulten enormement tot assaig de classificació dels dialectes amazics³⁴⁶³, atès que els nivells de segmentació menors poden conservar trets dialectals propis a la tribu d'origen i alhora pendre trets dialectals (al més sovint lèxics i fonètics) propis dels parlars veïns. Si prenem ensems el mapa n° 15 i la figura n° 47, trobem, per exemple, un etnònim del nivell 5 de segmentació dels Ayt ⵏⵓⵏⵏⵏ, els Ayt Bu Iknifn n Tlmast, envoltats d'Ayt Bu Gmmiz a l'est, d'Ayt Msad al nord, d'Ihnsaln a l'oest i d'Ayt Sddrat al sud, que no pertanyen pas als Ayt ⵏⵓⵏⵏ. Els Ayt Bu Iknifn n Tlmast han eixit dels Ayt Bu Iknifn (nivell 4), que, al seu torn, han eixit del Ayt Zimrwi (nivell 3), un dels dos segments dels Ayt Wahlim (nivell 2) que resten, majoritàriament, al vessant occidental dels massís de Syru (reconeguda com a *Urheimat* de tots els Ayt ⵏⵓⵏⵏ. Al mateix temps, hi ha un important segment dels Ayt ⵏⵓⵏⵏ dellà l'Alt Atlas Central —anomenats per aquesta raó Ayt ⵏⵓⵏⵏ n Umalu 'de l'obac'— en veïnatge amb els Ayt ⵏⵓⵏⵏ a l'est, els Ayt Suxman a l'oest i els Ayt Msad al sud... i tanmateix romanen Ayt ⵏⵓⵏⵏ. Aquest model de dialectalització del domini amazic mostra prou bé que el model genealogista (*Stammbaumtheorie* d'A. Schleicher i els neogramàtics) i el model difusionista areal (*Wellentheorie* de J. Schmitt) són complementaris³⁴⁶⁴.

1.3.3. Una remuntada difícil: l'organització social i política de les tribus maures segons les fonts llatines antigues

Seria un anacronisme metodològic transferir tal qual als maures antics l'esquema d'estructuració de les societats tribals amazigues que hem esbossat suara. Vegem ara en quina mesura aquest esquema és transferible a l'antiguitat. És sobretot de Numídia (i, en menor mesura,

³⁴⁶² El millor mapa de tribus del Marroc el devem als funcionaris de l'administració francesa: INSTITUT GÉOGRAPHIQUE NATIONAL 1948. Es tracta d'un treball realitzat amb una cura exemplar i que permet copsar sobre el terreny el complex entramat tribal i polític tradicional de la societat amaziga vigent durant l'època colonial. Agraeixo al citat institut que hagi tingut l'amabilitat d'enviar-me una còpia de l'extens mapa de tribus del Marroc.

³⁴⁶³ Vegeu *infra*, § IX.1.2.2.

³⁴⁶⁴ Vegeu les consideracions que en fem a la Introducció, § 9. Vegeu també *infra*, § IX.9.6.7.

de Mauretània Cesariana i Tingitana) d'on provenen la major part d'indicis sobre les estructures maures a l'Àfrica romana. La permanència d'estructures indígenes al marge de l'administració romana *intra limitem* no ha estat objecte encara de cap estudi monogràfic aprofundit. No obstant això, antiquaris i llatinistes estan parant major atenció a les aplicacions peculiars que tenen mots llatins com *familiae*, *gentes*, *seniores*, *principes gentium*, *Quinquegentiani* i altres en l'Àfrica romana, per la qual cosa van apareixent estudis parcials que tracten aquest tema³⁴⁶⁵.

A les fonts llatines d'Àfrica, la família estesa d'agnats o clan (*iys* en amazic modern) és designada com a *familia*³⁴⁶⁶ i inclou diverses *domus*, tal com apareix a Pomponi Mela³⁴⁶⁷, Plini el Vell³⁴⁶⁸ i la *Tabula Banasiana*³⁴⁶⁹. Així, tenim coneixement d'una *familia Medid...* dotada d'un *princeps* (IL Afr 107) i de les *familiae* dels *Zegrenses* de la Taula de Banasa³⁴⁷⁰. La 'fracció' o 'cantó' seria anomenada en llatí al més sovint *gens*³⁴⁷¹, mentre que el concepte de 'tribu' (o conjunt de fraccions que

³⁴⁶⁵ Són nombrosos els treballs que, directament o indirectament, en tracten a càrrec de J. Desanges, especialment DESANGES 1980 (pp. 77-89), *idem* 1988 (pp. 283-291) i 1999 (pp. 197-204). També hi ha dades útils a GSELL 1918-1928, vol. 5, pp. 54-73, SMAJDA 1983, EUZENNAT 1995, REBUFFAT 1993 i *idem* 2001b (per a la Tingitana), MATTINGLY 1995, HAMDOUNE 1998, pp. 3045-3052, i en altres estudis que reportarem oportunament.

³⁴⁶⁶ Cf. GSELL 1918-1928, vol. 5, pp. 54-55 i DESANGES 1999, p. 203. Això pot sobtar una mica els llatinistes, si tenim en compte que, en la societat romana tradicional, aquest grup de parents per filiació masculina (*agnati*) rebia el nom de *gens*.

³⁴⁶⁷ "*quamquam in familias passim et sine lege dispersi nihil in commune consultant, tamen, quia singulis aliquot simul coniuges et plures ob id liberi adgnatique sunt, nusquam pauci*" (*Chorographia*, 1, 42). A propòsit dels nòmades de l'interior. Vegeu corpus, § 14.3, on aportem una traducció a aquest passatge.

³⁴⁶⁸ "*Tingitanae prouinciae longitudo CLXX est. gentes in ea: quondam praecipua Maurorum —unde nomen— quos plerique Maurusios dixerunt, attenuata bellis ad paucas recidit familias. proxima illi Masaesylorum fuerat; simili modo extincta est* (*Naturalis historia*, 5, 1, 17). Vegeu corpus, § 15.3, on aportem una traducció a aquest passatge.

³⁴⁶⁹ "*(cum) nec multas familias arbitraremur apud Zegrenses paria posse de officis suis praedicare, quanquam plurimos cupiamus honore a nobis in istam domum conlato ad aemulationem Iuliani excitari...*" (IAM 94) 'com que considerem que no hi ha gaires famílies a cals zegrenses que puguin reivindicar tals mèrits en llurs deures, tanmateix desitgem que molts, tot veient la distinció que hem atribuït a aquesta *domus*, siguin incitats a seguir l'exemple de Julià'. Aquest text de la Tingitana és particularment interessant perquè s'observa l'oposició entre *familia* i *domus*. *Contra*, REBUFFAT (2001b, pp. 24-25) no hi veu res d'específicament africà en l'ús d'aquests termes.

³⁴⁷⁰ "*Mathun, Massiranis filius, princeps familiae Medid...*" (IL Afr 107). Cf., a propòsit d'aquesta inscripció, GSELL 1918-1928, vol. 5, p. 54 i n. 4 i DESANGES, *loc. cit.* i n. 69.

³⁴⁷¹ L'analogia es basa en el fet que els membres de les fraccions amazigues pretenen remuntar-se a un avantpassat epònim comú, semblantment al cas de les *gentes* romanes. La ficció de la filiació agnàtica es fa extensible, a cals

remunten a un avantpassat epònim comú) apareix al més sovint com a *tribus*, com en el cas de la *tribus Gubul* de Numídia (ILAlg 3144)³⁴⁷². Sembla que no hi ha cap terme que designi específicament les confederacions tribals ni les supertribus (per exemple els *Musulames* dels rodals de Madaure), de manera que en les fonts llatines apareix al més sovint amb aquesta aplicació igualment el terme *tribus*, com en el cas de la confederació dels *Misiciri* de la regió boscosa nùmdida de la *Cheffia*³⁴⁷³. El dret consuetudinari (o usatges) de les tribus nùmdides és designat amb el nom de *ius gentium*³⁴⁷⁴. Encara que, inicialment, es feia la distinció entre el *praefectus gentis* (oficial nomenat per l'administració romana) i el *princeps gentis* (cap de la fracció o tribu elegit per l'assemblea d'ancians), a partir del s. IV dC ambdós estatuts comencen a confondre's, des del moment en què el *praefectus* (en principi un oficial romà) va poder ser un maure que gaudís de la confiança de les autoritats³⁴⁷⁵. Els representants de l'assemblea (tant se val si és a nivell de fracció o de tribu) apareixen designats diversament com a *primores*, *seniores* o *patres*³⁴⁷⁶, ço que apunta al caràcter gerontocràtic de les societats paleoamazigues, com de les que coneixem de temps més recents, en què els *inflas* ('notables, representants de l'assemblea') són caps de família que solen passar de la quarantena i en què els caps escollits per l'assemblea són anomenats *imyarn* (en singular *amyar*), terme que pròpiament vol dir '(els) grans' (d'edat). L'analogia amb el funcionament tradicional també gerontocràtic de la societat romana és factible si pensem que el *senatus* (nom derivat de *senex* 'ancià') era en origen un consell de cent ancians de famílies patrícies. Els representants de l'assemblea tribal maura rebien el títol divers de *decemprimi* o de *undecimprimi*, i tenien una funció civil i jurídica³⁴⁷⁷. El *princeps gentis* surt dels *primores* / *seniores*, dels quals forma part; es tracta, doncs, d'un *primus inter pares*, no pas d'un *rex*, tot i que aquesta designació comença a aparèixer en època tardana, de manera més aviat rara³⁴⁷⁸. És possible que l'antic *rex*, com el modern títol de *agllid* —

amazics, a les tribus, en què l'avantpassat té un caràcter llegendari i se li associen, a través de relats, esdeveniments que justificarien l'adhesió de determinades fraccions a la tribu a la qual dóna nom i sovint també una hostilitat atàvica envers les fraccions que constitueixen les tribus rivals.

³⁴⁷² Sobre la qual vegeu també *supra*, § 1.2.4.

³⁴⁷³ CAMPS 1960, pp. 248-250. Vegeu també *supra*, § 1.2.2.

³⁴⁷⁴ Vegeu *supra*, § V.2.3. Sobre el *ius gentis* de les tribus de la Tingitana, vegeu REBUFFAT 2001b, p. 24.

³⁴⁷⁵ Vegeu *supra*, § V.2.3. Fins i tot en aquests casos, el títol de *praefectus* conserva el caràcter d'agent del poder romà. Cf. EUZENNAT 1995, p. 249.

³⁴⁷⁶ Cf. EUZENNAT 1995, p. 248 i GSELL 1918-1928, vol. 5, pp. 63-64.

³⁴⁷⁷ EUZENNAT 1995, p. 249.

³⁴⁷⁸ En la convocatòria dels *praepositi* donatistes per a un concili de l'època d'Agustí, se'ns diu que "*in singulis quibusque ciuitatibus uel locis per magistratus uel seniores locorum*" (citada per GSELL 1918-1928, vol. 5, p. 65, n. 2), és a dir que l'execució de la mesura prescrita incumbeix els magistrats de les ciutats o, en absència de magistrats, els *seniores*. Semblantment, en la conferència de Cartago del 411: "*uniuersos cunctarum prouinciarum curatores*,

d'origen sens dubte antic, com sabem per l'epigrafia líbica i altres evidències³⁴⁷⁹—, designi, més aviat que un simple *princeps gentis*, un cap d'una confederació tribal³⁴⁸⁰ escollit *ad hoc* en virtut d'un *foedus*. De tota manera, les fonts llatines es mostren sovint equívokes —i àdhuc arbitràries— en la transferència de designacions llatines a institucions nòmides. Que el principi de segmentarietat de les societats amazigues modernes operi al més sovint en base a cinc cinquenes parts és més aviat una tendència que no pas una regla absoluta. Ara bé, no deixa de ser significativa l'al·lusió de les fonts llatines als *Quinquegentanei* o *Quinquegentiani*, nom que fa referència, en l'obra de Juli Honori, a una confederació de cinc tribus de Mauretània Cesariana³⁴⁸¹. Encara que, a part d'aquesta confederació, no s'han pogut adduir més testimoniatges que apuntin a una segmentarietat antiga de base cinc, es tracta d'una dada significativa digna de ser presa en consideració³⁴⁸². Un passatge de la *Ciutat de Déu* d'Agustí pot ser entès com una observació del principi de reduplicació, aplicat en termes lingüístics, a ca les tribus paleoamazigues: “*auctus est autem numerus gentium multo amplius quam linguarum. nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas nouimus*” (*De ciuitate Dei*, 16, 6; corpus, § 41.14)³⁴⁸³. L'observació del creixement de segments tribals (a diferents nivells de segmentació) independent de la variació lingüística —que Agustí nega quan afirma que totes les *barbarae gentes* de la “seva” Àfrica parlen la mateixa llengua— admet una interpretació, sense forçar l'exegesi, en termes de reduplicació de segments tribals i, consegüentment, d'encavallament d'isoglosses i de contactes areals que frenariem la dialectalització.

Aquest tipus de funcionament, encara que al més sovint el trobem al·ludit en fonts que tracten de les *gentes internae*, molt probablement també s'esqueia per a les *gentes externae*, amb les quals, és clar, el contacte de la romanitat era molt menor.

Aquests són els termes amb què es designen les estructures socials dels maures/libis en general i dels nòmides en particular³⁴⁸⁴. El

magistratus et ordinis uiros, nec non et actores, procuratores, uel seniores singulorum locorum” (PL 11, col. 1262).

³⁴⁷⁹ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. **ǧıldān*.

³⁴⁸⁰ Cf. en aquest sentit CAMPS 1960, p. 164: “Les rois n'étaient que des chefs de confédérations plus ou moins lâches”.

³⁴⁸¹ Cf. DESANGES 1962, p. 67. Dels *Quinquegentiani* parlem *infra*, § VII.2.6.

³⁴⁸² EUZENNAT (1995, p. 252) s'hi mostra més aviat escèptic: “Rien de ce qu'on connaît des structures remontant à l'Antiquité ne peut jusqu'à présent s'y rapporter, sauf le nom sans doute, mais seulement le nom, des *Quinquegentanei*”.

³⁴⁸³ Vegeu també *infra*, § 10.3.3.

³⁴⁸⁴ MATTINGLY (1995, p. 20) proposa un esquema semblant, amb algunes diferències de detall, de baix a dalt: *ego* (persona individual)— *domus* (grup familiar) — *familiae* (grups familiars estesos) — *tribus* (clans) — subtribus (per exemple *Begguenses*) — tribus majors (per exemple *Musulames*) — confederacions (per exemple *Massyli*). Cf. també FENTRESS 2006, p. 19.

terme *natio* és emprat en llatí per a designar el poble amazic en el seu conjunt³⁴⁸⁵.

Pel que fa als termes que designen els nuclis de població, trobem *uicus*, que designa no solament un poble o llogaret sinó també el territori que l'envolta i que pertany als pobletans, com en el cas dels *possessores uici Verecundensis* (CIL 4199)³⁴⁸⁶ i el *uicus Phosphorianus*, situat al cor de Numídia, a l'est de *Sigus*³⁴⁸⁷. Un *uicus* podia comprendre diversos *fundi* 'finques rurals' i *saltus* 'possessions, sovint boscoses'. En el terme d'un *uicus* es podia instituir un mercat³⁴⁸⁸. Els pobles fortificats (que anomenariem *iyрман* en amazic modern) són anomenat *castella* a les fonts llatines, especialment de Zeugitana, Numídia i Mauretània Sitifiana³⁴⁸⁹. De Numídia, R. Rebuffat ha espigolat els següents *castella*: *Arsacalitanum*, *Cald*_, *Celtianum*, *Elephantariense*, *Fabatianum*, *Castellum M*_, *Mastarensis*, *Phuensium*, *Siguitanum*, *Subzuaritanum*, *Tidditanorum*, *Zugal*, *Dimmidi*, *Vbaza*³⁴⁹⁰. Val a dir que les fonts llatines hi al·ludeixen també amb el nom d'*oppida*. Peculiar de l'Àfrica són els *centenaria* 'granges fortificades' (més aviat que 'fortins del *limes*')³⁴⁹¹, documentats fins i tot en epigrafia llatino-púnica de l'interior de Tripolitània³⁴⁹². A Tamazga, els camps de conreu no són un mer annex del poble sinó que els nuclis urbans, creats amb finalitats defensives, són desenvolupats pels camperols que viuen escampats per la ruralia³⁴⁹³. Les fonts antigues són més prolixes sobre les regions

³⁴⁸⁵ "*Mazices, quae gens cunctis nationibus immanior atque crudelior est: non eos ad effusionem sanguinis desiderium praedae sed sola ferocitas mentis instigat*" (*Vides dels Pares del Desert*; PL 73, col. 841). Vegeu corpus, § 43.2, on aportem el context i una traducció del passatge.

³⁴⁸⁶ Cf. DESANGES 1999, p. 287.

³⁴⁸⁷ *Ibidem*.

³⁴⁸⁸ *Idem*, p. 290. Sobre els mercats rurals maures, vegeu *supra*, § V.2.2.2.

³⁴⁸⁹ Vegeu *supra*, § V.2.3.

³⁴⁹⁰ REBUFFAT 1993, p. 1832.

³⁴⁹¹ ADAMS (2007, pp. 552-555) ho fa derivar de *centenum* 'sègol', escassament documentat en llatí però representat en iberoromànic, bàsicament en castellà *centeno* i en portuguès *centeio*. En tenim ja una etimologia antiga de l'hispanista Isidor de Sevilla: "*centenum appellatum eo quod in plerisque locis iactus seminis eius in incrementum frugis centessimum renascatur*" (17, 3, 12). Si fos cert, *centenarium* hauria estat en origen un magatzem per al gra i posteriorment hauria estat aplicat a qualsevol indret fortificat en què l'avituellament (particularment el gra) era emmagatzemat (ADAMS 2007, p. 555). El fet que el 'sègol' es designi dialectalment en amazic amb una forma relacionada amb *centenum*, concretament *tacəntit* a cals *Şanhāja Srayr*, així com també *icənti* en el taixelhit dels *Id aw Tanan* —vegeu COLIN (G.-S.) 1926, pp. 70-71— suggereix més aviat un manlleu romànic (possiblement afroromànic, però també podria ser iberoromànic) que un manlleu llatí antic, atesa la sibilació de la /k/ llatina, conservada en amazic en els manlleus més antics, com ara *ikikr* 'cigrons' < *cicēr* (vegeu *infra*, § IX.8.3.5).

³⁴⁹² Vegeu l'estudi que hi ha dedicat KERR 2005.

³⁴⁹³ Hi va consagrar una monografia, ja "clàssica", MASQUERAY 1886. Cf. també GSELL 1918-1928, vol. 5, pp. 62: "En Berbérie comme en Espagne, le village est, avant tout, la réunion, dans un but défensif, de ceux qui exploitent la

VI. NUMÍDIA

septentrional i nord-oriental de Numídia que sobre les altres. Ens informen que aquestes regions eren productores principalment de cereals³⁴⁹⁴. La sedentarització i el creixement demogràfic d'aquestes regions nòmides, amb una gran densitat de localitats rurals, és anterior a la dominació romana³⁴⁹⁵. No està clar que les estructures tribals funcionessin igualment dins les ciutats d'una certa importància, com ara *Thugga* o Cirta. Les tribus i fraccions contenen un o diversos mercats (anomenats *nundinae* a les fonts llatines)³⁴⁹⁶, un lloc de refugi, alguns pobles o llogarets, però la ciutat sembla més aviat que és creada i organitzada fora de la tribu amb una administració que parcialment basada en la púnica, si bé alguns elements de la societat tradicional nòmida devien restar reflectits també en les institucions municipals de les ciutats de Numídia³⁴⁹⁷.

<i>Quinquegentiani</i> (confederació de cinc tribus o fraccions)	<i>aqbil</i> (supertribu ou confederació)
<i>tribus</i>	<i>taqbilt</i> (tribu)
<i>gens</i>	<i>adrum</i> o <i>taqbilt</i> (fracció o cantó)
<i>familia</i> o <i>gens</i>	<i>afus</i> (clan)
<i>familia</i>	<i>iys</i> (llinatge agnàtic)
<i>domus</i>	<i>takat</i> (subllignatge, llar)
<i>rex</i>	<i>agllid</i> (cap de confederació)
<i>princeps gentis</i>	<i>amyar</i> (cap escollit de tribu o fracció)
<i>praefectus gentis</i>	<i>lqayd</i> (cap local nomenat pel <i>māxzān</i>)
<i>seniores, patres, primores, decemprimi</i>	<i>inflas</i> (representants del consell)
<i>ius gentis</i>	<i>azrf</i> (usatges)
<i>castellum, centenarium, oppidum</i>	<i>iyrm</i> (centre de població fortificat)
<i>nundinae</i>	<i>ssuq</i> (mercat), <i>agdud</i> (fira)

Figura n° 49: Correspondències entre les designacions associades a les institucions de les tribus maures a partir de les fonts llatines i les designacions amazigues modernes.

campagne d'alentour. Chez le Grecs et le Latins, le territoire cultivé n'est que l'annexe de la ville; chez les Africains —où le villes sont rares—, c'est le territoire qui crée le village”.

³⁴⁹⁴ És d'aquestes regions d'on provenia el gruix del blat que, en temps de Massinissa, els nòmides fornien a Roma, aleshores aliada. Cf. SMADJA 1983, p. 691. Sobre la producció frumentària, vegeu *supra*, § V.2.2.1 i figura.

³⁴⁹⁵ Cf. SMADJA 1983, pp. 692-693.

³⁴⁹⁶ Cf. LANCEL 2003, p. 146. Vegeu també *supra*, § VI.2.2.2.

³⁴⁹⁷ Vegeu, a propòsit d'això, CAMPS 1960, pp. 254-256.

Aquest quadre ens ha de servir com a mera referència, atès que ni les fonts llatines mostren una coherència global absoluta en l'ús de termes llatins per a designar institucions socials maures ni els dialectes amazics septentrionals designen pas uniformement llurs institucions socials. Observem que les institucions alienes a la societat tribal reben designacions d'origen àrab (*lqayd*, *məxzən*), però hi ha un parell de designacions referides a institucions pròpies que també són d'origen àrab (*taqbilt*, *ssuq*), cosa que no vol pas dir que la 'tribu' o el 'mercat' siguin d'introducció àrab³⁴⁹⁸. Al llarg dels segles, el sistema tribal pot haver experimentat canvis de detall que no estem en condicions de detectar. Però creiem que, en essència, el principi de segmentarietat en què es basaven les tribus maures era el mateix que el de les tribus amazigues conegudes amb posterioritat a l'antiguitat i fins als nostres dies.

1.3.4. Es pot parlar d'un "estat" nùmid?

El funcionament de baix cap a dalt —és a dir, un conjunt de llinatges agnàtics constitueixen un clan; un conjunt de clans constitueixen una fracció; diverses fraccions constitueixen una tribu, etc.— de la societat tribal amaziga no sembla compatible amb una estructura d'estat centralitzat com la que comportaria un "reialme" nùmid dirigit per un monarca, tal com apareix repetidament a la historiografia moderna. Sal·lusti (*Bellum Iugurthinum*, 89) al·ludeix a elements característics de les estructures estàtiques, com són els impostos, la intervenció dels agents de l'estat i els lligams de fidelitat amb el sobirà, així com també l'emissió de moneda. Alhora, tal com ha mostrat E. Smadja, Sal·lusti presenta la fidelitat al rei com inversament proporcional als tributs que pesen sobre la població³⁴⁹⁹. De fet, el "reialme" nùmid s'estableix a partir d'un conjunt de tribus que constitueixen cèl·lules essencialment autònomes en relació amb el poder de l'*agllid*. L'abast del reialme nùmid ha anat variant amb els segles, eixamplant-se o escurçant-se segons les èpoques, mentre que el funcionament intern de les tribus constitutives amb prou feines es veia alterat. Es per això que trobem equívoc el terme *reialme* per a referir-se

³⁴⁹⁸ Suposem que el terme genèric per a qualsevol concentració popular era *agdud*, atès que és comú als dialectes septentrionals i al tuareg (vegeu *supra*, § V.2.2.2). Amb la introducció, a l'edat mitjana, d'una nova via comercial procedent de l'Orient, l'arabisme *ssuq* passà a designar les concentracions dedicades a les transaccions comercials, mentre que *agdud* s'especialitzà en la designació de fires, aplecs, pelegrinatges, festivals i altres concentracions de caràcter tradicional. El cas de *taqbilt* és menys clar, però es pot explicar perquè els amazics assumirien com a pròpia la designació amb què els nous dominadors de Tamazga es referien a la institució social indígena per excel·lència; en aquest cas, la *interpretatio* era fàcil per l'analogia entre el principi genealògic de les tribus beduïnes d'Aràbia i les tribus amazigues de l'Àfrica de Nord.

³⁴⁹⁹ SMADJA 1983, p. 695.

a la gran confederació instaurada per Massinissa a Numídia i preferim anomenar-la *confederació*³⁵⁰⁰. No obstant això, sí que és cert que la dinastia massil va adoptar elements de les monarquies hel·lenístiques i que probablement no s'hauria expandit solament com a contrapoder indígena a la punicització sense el *foedus* amb Roma.

2. L'empremta púnica a Numídia

Ja des del s. III aC tenim coneixement de joves massils que rebien estudis a Cartago. És el cas, de fet, de Massinissa³⁵⁰¹. En aquesta època eren freqüents els matrimonis entre prínceps nòmides i filles d'aristòcrates cartaginesos³⁵⁰². La influència de les creences religioses fenícies es nota a ciutats nòmides com *Thugga* o Cirta; és incerta aquesta mateixa influència a la ruralia de Numídia, on les fonts remetent a temps al culte als *dii Mauri*³⁵⁰³ i a uns *numina Abaddires* dels quals tindrem ocasió de discutir amb deteniment³⁵⁰⁴. On més es fa notar la influència púnica és en l'administració de les ciutats, que resta al marge de l'organització tribal dels nòmides³⁵⁰⁵. És a les ciutats on aflüen la major part de mercaders púnics, que s'hi instal·laren definitivament³⁵⁰⁶. L'influx púnic és remarcable en altres comunitats al·lògenes, d'entre les quals destaca la grega, que va adoptar igualment el culte a Ba'al Hammon i l'ús d'antroponímia púnica³⁵⁰⁷.

Hom ha assenyalat adés i ara que la dinastia nòmida dels massils va funcionar com a factor difusor de la civilització púnica entre la població nòmida³⁵⁰⁸. Val la pena fer-hi un parell d'observacions: en primer lloc, és justament l'amenaça d'un enemic extern (l'estat cartaginès, en aquest cas) el que, històricament, ha justificat la creació, fins a la consolidació més o menys permanent, d'un contrapoder en forma confederacions tribals entre els amazics, d'abast generalment

³⁵⁰⁰ “Massinissa sut créer un royaume, mais il ne fonda aucun état” (CAMPS 1960, p. 244). Semblantment, “Dire que la monarchie numide a mis en place un système réel d'administration centralisée serait excessif” (SMADJA 1983, p. 697). A aquesta concepció de Numídia com a “estat” ha contribuït sens dubte el mateix Sal·lusti, que, fent ús de la *interpretatio*, emprà termes llatins per a designar institucions nòmides que un lector romà, fent analogia amb les pròpies institucions romanes, podia entendre més fàcilment però també amb una pèrdua significativa de matisos distintius.

³⁵⁰¹ Segons Appià, Λιβυκά, 33.

³⁵⁰² Cf. CAMPS 1960, p. 160.

³⁵⁰³ CAMPS 1960, pp. 219-220.

³⁵⁰⁴ Vegeu *infra*, § 10.3.1.

³⁵⁰⁵ Vegeu *supra*, § 1.3.3.

³⁵⁰⁶ Cf. CAMPS 1960, pp. 258-260.

³⁵⁰⁷ *Ibidem*. L'autor suposa que els immigrants grecs també adoptaren la llengua púnica, cosa que és difícil de saber amb garanties.

³⁵⁰⁸ Vegeu, en darrera instància, SMADJA 1983, p. 700. La idea prové de S. Gsell, que la desenvolupa *passim*.

proporcional a la força que pogués arribar a oposar eventualment l'enemic exterior; en segon lloc, “la difusió de la civilització púnica” a Numídia va ser, de fet, la difusió de civilització mediterrània, atès que els cartaginesos van ser, durant tot el primer mil·lenni aC, els mitjancers entre Àfrica i la resta de la Mediterrània; en aquest sentit, la monarquia nùmida va funcionar en gran mesura a imatge de les monarquies hel·lenístiques, i aquesta va ser també una influència civilitzadora “púnica”. Ras i curt, l'evidència de la influència púnica a Numídia prova, primer de tot, que Numídia tenia una orientació marcadament mediterrània des de punt de vista civilitzador a la vetlla de la dominació romana d'Àfrica. Des d'aquest punt de vista, la influència púnica a Numídia no és un fenomen pròpiament de “aculturació”, sinó més aviat d'integració en l'espai cultural, comercial i civilitzador mediterrani.

Sens dubte, és excessiu estendre, com fan generalment els estudiosos, l'ús numismàtic del púnic als usos generals de la llengua púnica entre els nùmides³⁵⁰⁹. És ben admissible un cert coneixement de púnic entre els nùmides que, per raons comercials, per estada al servei militar cartaginès o per altres raons, tinguessin contacte amb cartaginesos; però no es pot posar al mateix nivell l'ús numismàtic (i altres influxos culturals) dels usos generals d'una llengua³⁵¹⁰. Creiem que és impropï parlar del púnic com a llengua “oficial”³⁵¹¹ de Numídia, quan, de fet, els usos que en feia la reialesa nùmida, que no disposava —no podia aspirar de tenir-ne— de veritables estructures estatals, es limitaven a la moneda i a certes inscripcions monumentals —també n'hi ha en líbic—. La reialesa no disposava d'una autèntica “administració” que pogués vehicular aquesta pretesa llengua oficial, que, d'altra banda, tampoc podem imaginar que hagués estat objecte d'una planificació per a difondre-la entre els nùmides. El veritable impuls de la llengua púnica el devien exercir els mateixos punicòfons (mercadors i altres professionals urbans) en llurs relacions amb els nùmides dins el recinte de les ciutats³⁵¹².

Una altra qüestió que hem de tenir en compte abans d'abordar en altres apartats certs aspectes sociolingüístics complexos³⁵¹³ és si la

³⁵⁰⁹ Vegeu *infra*, § 8.

³⁵¹⁰ Cf., en aquest sentit SMADJA (1983, p. 700): “La langue, l'écriture et la culture puniques sont intégrées à la vie collective des cités numides dans le *même mouvement d'ensemble*, qui se poursuit après la chute de Carthage”. La cursiva és nostra: la integració de la llengua, l'escriptura i la cultura púnica no es va fer pas ni amb la mateixa periodicitat, ni amb el mateix ritme, ni amb la mateixa intensitat, ni va afectar els mateixos estrats socials. Vegeu *infra*, § 15.

³⁵¹¹ Tal com fa CAMPS 1960, p. 265.

³⁵¹² El mateix CAMPS (1960, p. 301) conclou que “la civilisation punique [...] ne triomphe que dans les villes et ne touche qu'une partie infime de la population berbère. [...] Le monde rural resta sans grand changement et le triomphe de Baal Hammon-Saturne ne fut nulle part total”. En termes semblant, DESANGES 1978b, p. 653: “Il n'est pas douteux que les campagnes numides étaient beaucoup moins punიცisées au fur et à mesure que l'on s'éloignait de la *fossa regia*. La langue courante y restait le libyque”.

³⁵¹³ Vegeu *infra*, § 10 i les conclusions, § 15.

destrucció de Cartago comportà un exili massiu de púnics de Zeugitana a la Numídia nord-oriental i si aquest moviment demogràfic va donar lloc a l'extensió de la llengua púnica entre els nòmides de la zona. Això podria justificar la pervivència del púnic a la Numídia del Baix Imperi. Per valorar la força d'aquest argument, recorrem als estudis de moviments de poblacions a l'Àfrica romana de J.-M. Lassère³⁵¹⁴. En la destrucció de la Cartago púnica —que tenia uns 150.000 habitants³⁵¹⁵— el 146 aC van morir 70.000 cartaginesos³⁵¹⁶, 10.000 més van ser presos pel nòmida Gulussa³⁵¹⁷ i uns 50.000 cartaginesos més van rendir-se³⁵¹⁸. Els 50.000 captius cartaginesos van ser esclavitzats i venuts, de manera que molts van anar a parar a la Península Itàlica³⁵¹⁹. Molts cartaginesos s'havien refugiat en l'interior del territori cartaginès poc abans de la conquesta romana³⁵²⁰, i és possible que alguns es refugiessin a la Numídia nord-oriental³⁵²¹, però les fonts no permeten inferir un exili demogràficament considerable de refugiats púnics a la Numídia veïna de Zeugitana.

3. La romanització de Numídia

3.1. Època republicana

A la mort de Massinissa el 148 aC³⁵²², la confederació nòmida va tenir una direcció col·legial entre tres dels seus fills, *Micipsa*, *Mastanaba*³⁵²³ o *Mastanabal* i *Gulussa*³⁵²⁴. Aquests dos darrers van morir aviat (139 aC), per la qual cosa només perdurà Micipsa (148-118 aC), que va mantenir la política d'aliança amb Roma i d'hellenització encetada pel seu pare. És en època de Micipsa que s'instal·len a

³⁵¹⁴ LASSÈRE 1977.

³⁵¹⁵ Vegeu *supra*, § V.1.3.

³⁵¹⁶ Un cert nombre, difícil de calcular, no provenia de la ciutat de Cartago sinó del territori cartaginès. Cf. LASSÈRE 1977, p. 38.

³⁵¹⁷ Segons Appià, *Punica*, 18, 126.

³⁵¹⁸ Appià, *Punica*, 19, 131.

³⁵¹⁹ Vegeu LASSÈRE 1977, p. 39.

³⁵²⁰ Cf. LASSÈRE 1977, p. 38.

³⁵²¹ “Certains Carthaginois ont trouvé refuge dans le plat pays qui dépendait de leur cité, ou dans le royaume numide voisin” (LASSÈRE, *op. cit.*, p. 39).

³⁵²² Vegeu *supra*, § 1.1, el quadre cronològic de la dinastia massil de Numídia.

³⁵²³ Segons CAMPS (1998a, p. 2995), van ser els romans els qui “punicitzaren” aquest nom nòmida en *Mastanabal*. Però també en epigrafia neopúnica trobem *mstnbl*. Vegeu JONGELING 2008, p. 351.

³⁵²⁴ A les ciutats nòmides, el triumvirat era la forma de direcció col·legial més habitual (segons es coneix de *Mactar*, *Thugga* i *Althiburos*), a diferència del duumvirat de dos sùfets de les ciutats púniques. Sembla que la dinastia massil va transferir aquesta fórmula —qui sap si originada de l'organització tribal— per a la direcció de la confederació nòmida. Vegeu CAMPS 1998a, p. 2995.

Numídia els primers mercaders itàlics³⁵²⁵. Tampoc el triumvirat d'Adhèrbal, Hièmpsal³⁵²⁶ i Jugurta —els dos primers, fills de Micipsa, i el darrer, fill adoptiu de Mastanabal— no va durar gaire perquè Jugurta va desempallegar-se aviat (116 aC) dels seus cosins i va fer matar (112 aC) un gran nombre de mercaders itàlics establerts a Cirta. Malgrat l'hesitació romana provocada per l'estira-i-arronsa entre *optimates* i *populares*, que no es posaven d'acord sobre l'estratègia d'intervenció a Numídia, la campanya militar duta a terme per l'exèrcit romà encapçalat per Màrius va posar fi a la monarquia nùmida (105 aC). De seguida, en virtut de la *lex Apuleia*, cada veterà de Màrius va rebre 25 hectàrees de terra *in Africa*, amb la qual cosa s'inicià la colonització romana de l'est de Numídia, part de qual pertanyia administrativament a la futura Zeugitana³⁵²⁷. Gràcies a l'epigrafia, sabem que la colonització mariana va afectar sobretot la conca mitjana del riu Bagrada i la plana de *Souk el-Khemis* (al sud-oest de *Vaga*), principalment a *Thibari*, *Vchi Maius* i *Thuburnica*³⁵²⁸, és a dir a l'oest de la *fossa regia*³⁵²⁹, que aleshores fitava els límits entre la província d'Àfrica i Numídia. A Cirta, la colonització itàlica provenia sobretot de Campània, però també de Roma, el Laci, Etrúria i la Cisalpina³⁵³⁰. El *limes* d'aquesta colonització primerenca és *Thuburbo Maius* i Madaure, és a dir on comença el país dels *Musulames*. El 105 aC, Gauda, fill de Mastanabal, va ser reconegut pel senat romà com a rei d'una Numídia esdevinguda un protectorat³⁵³¹ en què la part occidental de l'antic reialme de Massinissa —la que es corresponia, històricament, a la confederació dels masesils i que esdevindria, més tard, Mauretània Cesariana— havia passat a mans de *Bocchus*, *agllid* dels maures³⁵³². A la mort de Gauda el 88 aC, el succeïren els seus fills Hièmpsal II³⁵³³ i Masteabar, pare, al seu torn, de Massinissa II (81-46 aC). El fill d'aquest, Arabiò (45-41 aC)³⁵³⁴, fou l'últim rei de la dinastia massil de Numídia, i exercí la seva influència sobre la Petita Cabília (a la futura Mauretània Sitifiana), mentre que el seu contemporani Juba I (50-46 aC), fill de Hièmpsal II, va exercir la seva influència sobre la Numídia oriental i establí la seva capital a *Zama Regia*, a 30 km al nord de

³⁵²⁵ DESANGES 1978b, p. 631.

³⁵²⁶ No està clar a quin Hièmpsal (Hièmpsal I, fill de Micipsa, o Hièmpsal II, fill de Gauda) es refereix Sal·lusti a propòsit dels enigmàtics "*libri Punici qui regis Hiempsalis dicebantur*". CAMPS (2000b, p. 3464) pensa que es tractaria més aviat de Hièmpsal I.

³⁵²⁷ DESANGES 1978b, pp. 634-635.

³⁵²⁸ *Ibidem*. Vegeu-ne la localització al mapa n° 4.

³⁵²⁹ Sobre els límits de la *fossa regia*, vegeu FERCHIOU 1997, p. 2899. Vegeu també *supra*, V.2.1, on reproduïm un mapa amb els límits de la *fossa regia*.

³⁵³⁰ LASSÈRE 1977, p. 649.

³⁵³¹ Sobre l'època de Gauda (105 – 88 aC), vegeu CAMPS 1998a, pp. 2995-2996.

³⁵³² Sobre el territori de Masesília als inicis de la dominació romana, vegeu *infra*, § VII.3.1.

³⁵³³ Sobre Hièmpsal II, vegeu CAMPS 2000b, pp. 3463-3464.

³⁵³⁴ Sobre Arabiò, vegeu CAMPS 1989a, pp. 831-834.

*Mactar*³⁵³⁵. En aquesta època, en què les fonts llatines són més abundants, es veu clarament la fràgil natura de la “monarquia” massil, sempre a mercè de les tribus i fraccions que componien la confederació, malgrat que sobre les ciutats (Cirta, *Zama Regia*), l'autoritat de l'*agllid* era més ferma³⁵³⁶. La substitució del “reialme” de Numídia al s. I aC per una administració romana —la *Prouincia noua*, per bé que la designació tradicional de *Numidia* no desapareix— no va comportar la destrucció de les estructures tribals indígenes³⁵³⁷, sens dubte de les tribus getuls de les vores meridionals de Numídia, però tampoc de les tribus de la Numídia d'orientació més mediterrània i més exposades, per aquesta raó, a la influència púnica, hel·lenística i romana³⁵³⁸.

3.2. Època de l'Alt Imperi

La resistència nùmida a la romanització va continuar, en forma de revoltes, durant l'Alt Imperi. La confederació dels *Musulames*³⁵³⁹, que dominava els altiplans de la Numídia centre-oriental entre *Theueste* i *Madaure*³⁵⁴⁰, va sentir-se agreujada per la creació d'una via que havia d'unir *Ammaedara* i *Tacapae* (a la costa de la Petita Sirte), perquè aquesta via tallava l'eix de transhumància que transitaven tradicionalment els *Musulames*. Altres tribus de nòmades transhumants, com ara els *Cinithi* del sud-est de Bizacena i tribus de Mauretània Sitifina (bàsicament de la regió de Hodna), van fer front comú amb els *Musulames*, encapçalats per *Tacfarinas* i *Mazippa*, de manera que, entre el 17 i el 24 dC, van patir la repressió de l'exèrcit romà, que no va cedir a llurs reclamacions de conservar els terrenys de recorregut³⁵⁴¹. La colonització romana a Numídia, encara que no tan important com a Zeugitana i Bizacena, es va haver d'enfrontar a societats tribals més sòlides. L'expropiació de terres (tant de conreu com de pastura) als nùmides va anar acompanyada d'una política de *limitatio* que atemptava contra la integritat de les tribus i de les fraccions³⁵⁴². El descontentament dels nùmides va quedar reflectit en contínues revoltes que van durar tres-cents anys i que van tenir lloc pertot de Numídia: als altiplans de la Numídia centre-oriental, a l'Atlas

³⁵³⁵ Sobre Juba I, vegeu COLTELLONI-TRANNOY 2003, pp. 3915-3924.

³⁵³⁶ “La notion d'un État centralisé autour d'une cité et d'un pouvoir fort, sur le modèle hellénistique et romain, est inapplicable de manière stricte à la réalité numide, en dépit de l'hellenisation et de la romanisation du pouvoir sensibles depuis Massinissa” (COLTELLONI-TRANNOY 2003, p. 3917).

³⁵³⁷ Cf. DESANGES 1980b, p. 78: “On décèle assez facilement dans l'esprit des Africains, et même à un certain degré dans celui de l'administration romaine, la permanence du concept traditionnel de Numidie avec son extension archaïque qui déborde les frontières plus récemment fixées”.

³⁵³⁸ Vegeu, a propòsit d'això, les conclusions de DESANGES 1978b, p. 656.

³⁵³⁹ Vegeu *supra*, § 1.2.4.

³⁵⁴⁰ Sobre aquesta regió, vegeu *infra*, § 6.3.

³⁵⁴¹ Vegeu LANCEL 2003, p. 74.

³⁵⁴² Sobre la *limitatio* a Zeugitana, *supra*, § V.2.2.1.

Tel·lià i als massissos muntanyosos de l'Aurès i de *Nememcha*. La construcció de ciutats militars —posteriorment “civilitzades”— com Thamugadi i Lambaesis (s. II dC) tenia com a principal objectiu controlar les insurreccions que se succeïen tostemps al *mons Aurasius*³⁵⁴³. Paral·lelament, la construcció del *limes* meridional de Numídia es fa al sud de l'Aurès i de *Nememcha*, a partir d'un eix que unia *Ad Maiores*, *Badias* i *Thabudeos*³⁵⁴⁴. Fins a la darrerria del s. II dC, la Numídia central i meridional no va conèixer altra romanització que la merament militar³⁵⁴⁵, per la qual cosa la integració dels *incolae* en la romanitat va trigar força a produir-se: els nòmides no accedien a la ciutadania romana si no era a títol individual —al més sovint a través del servei militar—³⁵⁴⁶; no s'acollien al dret romà —mantenien plenament l'ús del seu dret consuetudinari o *ius gentis*— i, naturalment, no devien pas usar habitualment la llengua llatina, per bé que el coneixement del llatí va anar en augment entre els nòmides que mantenien contactes amb els colons romans. Tenim notícies epigràfiques que assenyalen que, durant la segona meitat del s. III dC, les tribus de la Numídia occidental cercaren aliances amb les tribus de la Mauretània Sitifiana i de l'est de la Mauretània Cesariana per tal de fer front a l'ocupació romana. El cas més conegut és la insurrecció encapçalada pel *famosissimus dux gentilium Fraxinensium*³⁵⁴⁷, anomenat *Faraxen*, que, bo i pertànyer a una tribu concreta que vivia a les muntanyes de *Ouennougha* (Mauretània Sitifiana), liderà unes revoltes que causaren estralls fins a *Lambaesis*, al piemont de l'Aurès (a Numídia, doncs) entre els anys 253 i 256 dC³⁵⁴⁸. Durant tota aquesta època, la romanitat no transcendia gaire fora dels recintes de les ciutats de fundació romana, que, d'altra banda, no eren gaire permeables a l'absorció d'elements nòmides³⁵⁴⁹. La densitat de ciutats romanes a Numídia no fou mai tan important com a Zeugitana i Bizacena, però fou superior que a Mauretània Cesariana. Les aglomeracions urbanes nòmides, especialment els *castella*, tan nombrosos a Numídia i també a Mauretània Cesariana, mantenen llurs institucions pròpies, mentre que la vida tribal no s'afebleix pas a tota la ruralia de Numídia, malgrat les restriccions en l'usdefruit dels terrenys de transhumància que imposa l'administració romana a les tribus ramaderes. Les tribus nòmides mantenen llur estructura segmentària³⁵⁵⁰ i llurs usatges (“*saluo iure gentis*”), de manera que l'autoritat dels governadors de província no és exercit si no és través de la mediació dels *principes gentium*.

³⁵⁴³ Vegeu LANCEL 2003, pp. 75 i 77. Sobre el *mons Aurasius*, vegeu *infra*, § 6.4.

³⁵⁴⁴ Vegeu-ne la localització al mapa n° 4.

³⁵⁴⁵ Vegeu LANCEL 2003, pp. 82-83.

³⁵⁴⁶ L'extensió dels drets de ciutadania romana a tots els habitants (no servils) de l'Imperi no es féu efectiva fins a l'edecte de Caracal·la del 212 dC.

³⁵⁴⁷ Sobre la tribu dels *Fraxinenses*, vegeu *infra*, § VII.2.

³⁵⁴⁸ Vegeu al corpus, § 29, el text de les inscripcions de *Lambaesis* i *Auzia*, que testimonien aquestes revoltes. Cf. també KOLENDO 1990, pp. 229-234, DESANGES 1997b, p. 2934 i CAMPS 1997c, p. 2728.

³⁵⁴⁹ Cf. LANCEL 2003, p. 83.

³⁵⁵⁰ Vegeu *supra*, § 1.3.

El conreu de l'olivera, que havia estat fomentat a l'Àfrica romana des dels inicis de l'època imperial, va ser particularment important pertot de Numídia. Al costat dels dominis imperials, l'explotació rural de l'Àfrica Proconsular, i també de Numídia oriental, estava en mans de latifundistes de classe senatorial. Aquestes grans propietats privades agràries concentraven milers de pagesos temporers de condició servil, concentració que propiciava revoltes agràries, que, a partir del s. IV dC, desembocaren en una autèntica crisi social³⁵⁵¹, tal com veurem a continuació³⁵⁵².

4. Circumcel·lions, donatistes i catòlics: la Numídia convulsa dels ss. IV-V dC

4.1. El cristianisme de Numídia

Diferents tradicions llegendàries remunten als primers predicadors de l'evangeli la introducció del cristianisme a Àfrica³⁵⁵³. El que és clar és que l'Àfrica romana va ser el principal focus de cristianització de la Mediterrània Occidental, i la precocitat de l'arrelament del cristianisme a Àfrica, començant per Zeugitana³⁵⁵⁴, està testimoniada per la *Passio martyrum Scillitanorum* (180 dC), martirologi de dotze cristians d'una localitat d'ubicació incerta en algun lloc del curs alt del Bagrada entre Zeugitana i Numídia anomenada *Scilli(um)*. Encara que és a Zeugitana (sobre a Cartago) i en ciutats portuàries com *Hadrumetum* (a Bizacena) i *Oea* (a Tripolitània) on el cristianisme arrela primerament, aviat hi ha constància, a la Numídia oriental veïna de Zeugitana, de comunitats cristianes³⁵⁵⁵. El cristianisme va arribar als ports africans directament de l'Orient hel·lenòfon³⁵⁵⁶, i va tenir adeptes de diversos estrats socials, alhora que l'antroponímia dels primers màrtirs revela que, a més d'afroromans, hi havia cristians d'origen

³⁵⁵¹ Cf. LANCEL 2003, pp. 94-97.

³⁵⁵² Vegeu *infra*, § 4.2.

³⁵⁵³ LANCEL (1994a, p. 1942) refereix algunes d'aquestes tradicions.

³⁵⁵⁴ Vegeu *supra*, § V.2.5.

³⁵⁵⁵ És significatiu, a aquest respecte, que, en un concili reunit a Cartago el 256, dels 86 bisbes assistents, una trentena venien de Zeugitana, una mica més de vint de Bizacena i una vintena de Numídia, mentre que hi acudiren pocs bisbes de Tripolitània (només els de *Girba*, *Oea* i *Sabrata*) i de Mauretània Sitifiana (només el de *Sitifis*) i hi mancaren del tot bisbes de Mauretània Cesariana i Tingitana. Cf. LANCEL 1994a, p. 1944. Aquesta dada fa pensar que, a mitjan s. III dC, el cristianisme havia assolit a Numídia tants adeptes, si fa no fa, com a Zeugitana i Bizacena.

³⁵⁵⁶ Hi ha qui pensa que les populoses comunitats jueves dels ports africans, inclòs *Hippo Regius*, van afavorir l'establiment del cristianisme, predicat primerament a les sinagogues (cf. LANCEL 1994a, p. 1943).

púnic i maure³⁵⁵⁷. A Numídia, la diòcesi d'Hipona esdevingué una de les més extenses i cristianitzades de tota l'Àfrica romana. Entre el 150 i el 305 dC³⁵⁵⁸, les comunitats cristianes d'Àfrica, que refusaven retre culte a la divinitat imperial, patiren persecucions que sovint acabaren en martiri, esdevingut objecte de lloança entre algunes confraries cristianes d'Àfrica. El cessament de les persecucions tingué com a efecte negatiu el cisma de l'església cristiana d'Àfrica, que es va consumir el 311, amb conseqüències importants per a la vida religiosa (i també social) de Numídia entre el 311 i el 411 (data de l'important concili de Cartago). En un clima de tensions entre els bisbes nòmides —liderats per *Donatus Magnus*— i els zeugitans sobre la successió a l'episcopat de Cartago, els donatistes —propers doctrinalment a Cebrià— es van aliar amb la cultura ressorgent de la ruralia de Numídia i amb les classes baixes de les ciutats³⁵⁵⁹; els catòlics, al seu torn, es van aliar amb les classes altes romanitzades, és a dir amb els grans terratinents i els notables de les ciutats³⁵⁶⁰. Les revoltes dels circumcel·lions³⁵⁶¹ contra el sistema agrari de Numídia vers el 340 van trobar suport en els donatistes per la preconització de la justícia i la igualtat social. Per als donatistes, els catòlics eren *ecclesia traditorum*, una església sostinguda pel poder polític³⁵⁶².

4.2. La crisi social de la Numídia del Baix Imperi i les revoltes dels circumcel·lions

El panorama terriblement convuls de la Numídia dels segles IV i V —reflectit en gran mesura en les obres d'Agustí de Tagast— és el resultat de la suma del cisma religiós entre donatistes i catòlics i la crisi social generada per les desigualtats de base econòmica originades pel sistema latifundista d'explotació agrària desenvolupat al llarg dels ss. I-III dC³⁵⁶³. Els petits propietaris —entre els quals hi havia, per cert, Patrici, el pare d'Agustí—, que constituïen la classe “mitjana”, estaven en franca minoria enfront dels masovers que treballaven a usdefruit i, encara més, dels circumcel·lions. Els circumcel·lions eren temporers en nombre creixent a mesura que s'agreujava la crisi econòmica. Anaven de regió en regió i de predi en predi —normalment eren reclutats amb

³⁵⁵⁷ *Ibidem*.

³⁵⁵⁸ Fou l'any 305 quan abdicaren Dioclecià i Maximià. L'edicte de tolerància religiosa de Maxenci data del 307, mentre que el 312, sota Constantí, fou garantida la llibertat de culte. L'oficialització del cristianisme com a religió de l'Imperi arribà en temps de Teodosi I (vers el 392 dC).

³⁵⁵⁹ Sobre el moviment donatista, vegeu la monografia, ja clàssica, de FRENED 1952 i l'avaluació que en féu, quaranta anys més tard, *idem* 1985a, pp. 70-84.

³⁵⁶⁰ Vegeu BROWN 1968, pp. 86-87.

³⁵⁶¹ En parlem *infra*, § 4.2.

³⁵⁶² La distinció entre “donatistes” i “catòlics” era aliena als propis donatistes, que consideraven la seva església, des del principi, com a *ecclesia catholica*. Cf. KOTULA 1983, p. 118.

³⁵⁶³ Vegeu *supra*, § 3.2.

ocasió dels mercats rurals o *nundinae*³⁵⁶⁴— a la recerca de feina estacional en condicions molt precàries. Alguns, en origen, són membres de tribus seminòmades³⁵⁶⁵; altres eren petits propietaris desposseïts³⁵⁶⁶. Sigui com vulgui, van protagonitzar aldarulls contra l'ordre establert sovint amb el suport dels donatistes, que representaven un moviment “africà” i un partit d'oposició política³⁵⁶⁷. Dins el moviment donatista, els circumcel·lions actuaven com una confraria religiosa extremadament rigorista: lloaven el martiri com una virtut, més encara, com la virtut cristiana per excel·lència i el mitjà més segur de salvació. Dedicaven el seu temps, com a frares errants, a visitar tombes (*circum cellas*) de màrtirs per tal de salvar les seves ànimes. A més, atacaven les propietats dels terratinents, retornaven les terres als pagesos arruïnats per l'endeutament, condonaven els deutes dels endeutats i obligaven els propietaris a alliberar els seus esclaus. En diverses ocasions, l'exèrcit romà d'Àfrica va actuar de manera sangonent contra els circumcel·lions (en 340, 347, etc.). Les víctimes d'aquestes repressions van ser considerades màrtirs pels seus companys, que cercaren voluntàriament la mort de diverses maneres. Sembla que, de moviment social, els circumcel·lions esdevenen una mena de confraria fanàtica d'inquietuds únicament religioses (*cicumcelliones agonistici*). Agustí i Optat (bisbe de Mileu) denuncien l'epidèmia de suïcidis rituals de circumcel·lions: alguns s'estimbaven col·lectivament de dalt dels cingles i muntanyes escarpades de l'Atlas Tel·lià; d'altres preferien ofegar-se en estanys o cremar-se en fogueres que encenien ells mateixos; d'altres atacaven sense armes els governadors de província quan circulaven amb escorta pel camp i morien a mans dels soldats; d'altres prenien viatgers armats que passaven pel camí i els obligaven a matar-los. Finalment, Agustí ens diu en una carta de 417 que “quan el culte dels ídols existia, grans multituds acudien a les festes més freqüentades pels pagans, no per trencar els ídols, sinó per fer-se matar per llurs adoradors, que oferien les víctimes com a vots dels seus sacrificis pagans (Saturn)” (*Epistula* 185); “a la manera de les bèsties salvatges exposades als caçadors als amfiteatres, es llançaven sobre els venables que els oposaven (els idòlatres, anomenats *pagani iuuenes*); en llur follia furiosa, trobaven la mort, en la putrefacció, una tomba” (*Contra Gaudentium*, referint fets c. 347-350). Aquesta forma de suïcidi era la que més s'assemblava a un martiri autèntic, perquè les víctimes eren mortes durant una cerimònia religiosa (pagana)³⁵⁶⁸.

³⁵⁶⁴ Vegeu *supra*, § V.2.2.2.

³⁵⁶⁵ Els noms d'alguns d'aquests circumcel·lions (*Axido*, *Fasir*) que han transcendit a les fonts llatines revelen que no eren pas afroromans, sinó nòmides, tal com es veu en un passatge del bisbe Optat de Mileu (*Contra Parmenianum*, 3, 4; CSEL 26, pp. 81-83). Cf. MODÉRAN 2003, p. 385 i n. 294.

³⁵⁶⁶ Vegeu LANCEL 1994b, pp. 1962-1964.

³⁵⁶⁷ LANCEL 1999, pp. 215-216.

³⁵⁶⁸ L'estudi més reeixit, al nostre coneixement, sobre el complex fenomen social, religiós (i psicològic) dels circumcel·lions és el de LEPALLEY 1980, d'on

4.3. El concili de Cartago del 411 i la reunificació de l'església africana

El concili de Cartago del 411, en què Agustí va pendre un paper rellevant³⁵⁶⁹, serví per a posar fi al cisma de l'església cristiana d'Àfrica. En aquesta època, hi havia a Àfrica (en el seu conjunt) almenys 600 diòcesis episcopals³⁵⁷⁰. Els autors que han estudiat la cristianització de l'Àfrica del Nord coincideixen a dir que els bisbes africans —i, de fet, de tot l'Imperi— no van preocupar-se de l'evangelització dellà el *limes*³⁵⁷¹. Per a P. Brown, el fracàs del cristianisme a l'altra riba de la Mediterrània s'explica de la següent manera: “Christianity gained respectability at the high cost of adopting a town-dweller's assumptions on the passivity of the countryside, and by committing itself, disastrously, to a town-dweller's contempt of the barbarian. In Africa, it paid the heavy price of gradual extinction”³⁵⁷². Brown remarca que “the struggle between Christianity and paganism was not just a conflict of two religions: it was a conflict of two different cultures, associated with two different types of religion. Paganism, in the Roman world, was inextricably embedded in the local language”³⁵⁷³. No trobem en Agustí cap referència a la catequesi dels maures; només dels afroromans. Pel que sembla, només els donatistes s'ho van plantejar. Així, al segle V dC, les fronteres imperials nord-africanes coincidien de fet amb les del territori cristianitzat. No és fins a la *Recuperatio Imperii* bizantina del s. VI dC que s'emprenen les missions permanents i sistemàtiques de les tribus maures dels territoris fronterers³⁵⁷⁴. Tanmateix, per a algun

extrec la major part de dades. Vegeu també *idem* 1992, col. 930-936, FRENED 1969, pp. 542-549 i LANCEL 1994b, pp. 1962-1964.

³⁵⁶⁹ Discutim *infra*, § 10, l'estratègia seguida per Agustí per a unificar l'església africana.

³⁵⁷⁰ Vegeu LANCEL 1986, col. 211-212. Vegeu també *supra*, § V.2.5, un mapa que situa les diòcesis de Zeugitana, Bizacena, Numídia i Mauretània Sitifiana representades al Concili de Cartago del 411. Només a Zeugitana es pot dir que predominés el corrent catòlic (87 bisbes) per sobre del donatista (56 bisbes). Dominava el donatisme a Numídia (67 per 55), Mauretània Sitifiana (18 per 12), Mauretània Cesariana (21 per 14). A Bizacena (prop d'una cinquantena per banda) i a Tripolitània no hi havia un predomini clar d'un corrent sobre l'altre. El fet que a Tripolitània hi hagués, en total, 10 bisbes (5 de donatistes i 5 de catòlics), mostra el poc èxit del cristianisme en aquesta regió, en època del Baix Imperi, en comparació amb les veïnes Bizacena i Numídia. Cf. LANCEL 1972, p. 144. Hem vist *supra*, III.12.3, que també a Tripolitània acabà arrelant el cristianisme, segons es desprèn de fonts ibadites de l'alta edat mitjana, fins i tot en una regió muntanyosa com Nefussa, probablement de resultes de les missions evangelitzadores d'època bizantina.

³⁵⁷¹ Vegeu, per exemple, BELTRÁN TORREIRA 1990, pp. 375-391.

³⁵⁷² BROWN (P.) 1968, p. 95. La tesi de l'autor és visiblement deutora de la influent teoria de la romanització disjuntiva de l'Àfrica del Nord de C. Courtois, que hem explicat *supra*, § 3.

³⁵⁷³ *Idem*, p. 90.

³⁵⁷⁴ DIEHL 1896, pp. 324-330 i 527-528.

autor, les missions d'època bizantina són continuadores de la tasca empresa pels clergues locals —car els bisbes havien estat desterrats— d'època vàndala³⁵⁷⁵.

És dubtós fins a punt quin cristiandat i llatinitat anaven de la mà. Un cop d'ull al mapa de les diòcesis representades en el concili de Cartago del 411³⁵⁷⁶ fa visible una regió de romanització menor, com és la banda més occidental de la regió dels altiplans de Numídia, amb una densitat molt elevada —només superada per la de certes regions de Zeugitana— de diòcesis cristianes. Potser no és casual que la majoria d'aquestes diòcesis tinguin únicament un bisbe donatista (*Niciuibus*, *Lambiridi*, *Lamiggiga*, *Lamsorti*, *Diana Veteranorum*, *Gibba*, *Noua Petra*, *Ad Capsum Iuliani*), algunes un bisbe donatista i un altre de catòlic (*Lamasba*, *Zarai* i *Thamugadi*) i només tres diòcesis menors tenien només un bisbe catòlic (*Casae*, *Gemellas* i *Ad Centenarium*).

5. Numídia en època vàndala i bizantina

Agustí, en els últims tres mesos de la seva vida, fou testimoni d'excepció del setge vàndal d'Hipona (430 dC). La conquesta de la ciutat no tingué gaires conseqüències en una dominació de Numídia que resultà frustrada. En efecte, els invasors vàndals no reeixiren a estendre llur àrea d'influència dellà Zeugitana i Bizacena, per la qual cosa el buit d'administració romana a Numídia no tingué altre efecte que el d'augmentar l'autonomia de les tribus nòmides. Com una mica pertot de l'Àfrica del Nord, les tribus nòmides es reorganitzen en grans confederacions tribals (els “reialmes maures”, en la terminologia de C. Courtois) creades *ad hoc* per a fer front, sobre les ruïnes de les províncies romanes d'Àfrica, als invasors vàndals primer i als bizantins després. Entre el 483 i el 484, es constitueix al massís de l'Aurès una gran confederació, sota l'*imperium* de *Mastias*, que aglutinava alhora elements maures i afroromans³⁵⁷⁷ i que va aconseguir mantenir a ratlla els vàndals. Fins al 539 dC, les tribus aurasianes romangueren sobiranes; tribus de l'Aurès occidental, encapçalades per *Vartaia* / *Ortaias*, i les tribus de l'Aurès oriental, encapçalades per *Iabdas* / *Iaudas*³⁵⁷⁸, feren front també als invasors bizantins, però finalment l'Aurès, com la resta de Numídia, va caure sota la dominació bizantina.

³⁵⁷⁵ “La fe cristiana en absoluto se extinguió en los territorios norteafricanos no integrados en el reino vándalo. Por el contrario, la tenaz resistencia de ciertos hábitos culturales antiguos, como la lengua latina y el entramado jurídico-institucional en el nebuloso mundo del África olvidada, encuentra su mejor expresión en la continuidad —e incluso auge— del factor religioso” (BELTRÁN TORREIRA 1990, p. 379). L'autor, però, en contra de la tesi de FRENCH 1952, nega la identificació del cristianisme rural tardà amb el donatisme (*idem*, p. 383).

³⁵⁷⁶ Vegeu *supra*, § V.2.5.

³⁵⁷⁷ COURTOIS 1955 pensa que, paral·lelament, es devia forjar una altra confederació semblant al veí massís de *Nememcha*.

³⁵⁷⁸ Vegeu MORIZOT 1990, pp. 1103-1106.

Les fonts arqueològiques mostren una expansió de cristianisme entre els ss. V-VI dC a l'Aurès, *Nememcha* i *chott el-Djerid*³⁵⁷⁹; no es pot afirmar amb seguretat, però, que aquesta expansió sigui obra dels bizantins; podria ser efecte de la pròpia dinàmica del cristianisme a Numídia en general. En època de la conquesta àrab de Tamazga, l'acció conjunta de maures cristianitzats i d'afroromans convertirà l'Aurès en un dels bastions de resistència més aferrissada, amb caps esdevinguts llegendaris com *Kusayla*³⁵⁸⁰ i *Dihya* (o *Kahina*), a cavall dels ss. VII-VIII dC³⁵⁸¹. Sorprenentment, el topònim *Numidia* manca del tot a les fonts àrabs³⁵⁸².

6. Regions de Numídia

Numídia és un país trapeziforme, amb una línia costanera més aviat estreta al nord i uns límits meridionals molt més amples constituïts pels *chotts* predesèrtics i el *flumen Nigris*. El cor de Numídia és molt muntanyós, amb l'Atlas Tel·lià al nord i els massissos de l'Aurès i de *Nememcha* al sud, que flanquegen els altiplans de la Numídia central.

6.1. Les planes costaneres del nord de Numídia

Amb l'única excepció d'*Hippo Regius*, els ports de Numídia no eren gaire importants, si els comparem amb els atrafegats ports d'altres regions de l'Àfrica, com ara Cartago, Útica i *Hippo Diarrhytus* (a Zeugitana), *Hadrumetum* (a Bizacena), Lepcis Magna, Sabrata i Oea (a Tripolitània), Cirene (a la Cirenaica) o Cesarea (a Mauretània Cesariana). *Hippo*, antiga factoria comercial púnica, esdevingué ciutat reial (*regius*) de la confederació massil en època de Massinissa³⁵⁸³, igual que altres ciutats nòmides com *Bulla Regia*, *Thimida Regia* i *Zama Regia*. La Hipona nòmida fou un port obert al tràfic comercial amb altres regions de la Mediterrània³⁵⁸⁴. Amb la romanització, *Hippo* es convertí en un dels ports més importants de l'*Africa noua* creada per Cèsar, el més important en l'exportació del blat nòmida³⁵⁸⁵. Lloc d'afluència d'orientals, *Hippo Regius* fou, com Cartago, precoçment evangelitzada, i ja al 259 el bisbe Teògenes va patir el martiri, juntament amb uns altres trenta-sis màrtirs³⁵⁸⁶. És clar, fou a Hipona

³⁵⁷⁹ LANCEL 1994a, pp. 1949-1950.

³⁵⁸⁰ Sobre *Kusayla*, vegeu en darrera instància MODÉLAN 2005, pp. 423-457.

³⁵⁸¹ Cf. LANCEL 2003, p. 244.

³⁵⁸² Vegeu, a propòsit d'això, BENABBÈS 2005, pp. 464-465.

³⁵⁸³ CAMPS 1988c, p. 677.

³⁵⁸⁴ D'aquesta època destaquen les importacions de ceràmica provinent de la Campània. Cf. CAMPS 1988c, p. 677 i BRIDOUX 2005, pp. 48-52.

³⁵⁸⁵ CAMPS 1988c, p. 678.

³⁵⁸⁶ *Ibidem*.

que dugué a terme la seva tasca episcopal Agustí de Tagast, per influx del qual la ciutat esdevingué el centre de la cristiandat occidental i seu de diversos concilis (393, 395 i 427), aquest darrer poc abans de la presa de la ciutat per part dels vàndals (430 dC). Més a l'oest, al *sinus Numidicus*, hi havia dues altres ciutats costaneres, *Chullu* i *Rusicade*, antigues factories comercials púniques que, en època del reialme massil, serviren de sortida al mar de Cirta, la capital de Numídia³⁵⁸⁷. A l'est d'Hipona, en direcció a *Thabraca* (*tbrk'n* en fonts numismàtiques neopúniques³⁵⁸⁸), hi havia la ciutat de *Tuniza*, bastida al s. III dC, que, en època del concili de Cartago del 411 dC tenia un bisbe catòlic³⁵⁸⁹. Les planes costaneres de Numídia, com una mica pertot del nord d'Àfrica, representen una franja força estreta, atès que a una cinquantena de quilòmetres apareixen els primers contraforts de l'Atlas Tel·lià.

6.2. L'Atlas Tel·lià nùmida

L'Alt Tell constitueix una llarga faixa prelitoral que travessa, provinent de Mauretània Sitifiana, tota Numídia, i arriba fins a la Zeugitana occidental. Es tracta d'una regió antigament molt boscosa — de fet, encara ho és— i d'un relleu abrupte, amb cims moderats —si els comparem amb els de l'Aurès o *Nememcha*— que oscil·len entre els 800 i els 1300 metres³⁵⁹⁰, per la qual cosa la comunicació era a l'antiguitat força complicada, si no era a través de les valls fluvials. En efecte, neixen a l'Atlas Tel·lià dos rius tan importants com el Bagrada —que, després de regar la Numídia nord-oriental i travessar tota Zeugitana, desembocava a la vora d'Útica— i el *Seybouse* —que, amb les fonts a la vora de *Calama*, desembocava a la vora d'*Hippo Regius*—. Ambdues valls fluvials, a més de ser les principals vies de comunicació, van atreure la major part de ciutats importants i van propiciar la major part dels conreus de la Numídia nord-oriental.

6.2.1. L'Atlas Tel·lià de la Numídia oriental

A la vora del *Seybouse* foren bastides les ciutats de *Thibilis*, *Calama* i *Zattara*, a més, és clar, d'*Hippo Regius*; el curs del Bagrada, al seu torn, va atrèure ciutats encara més grans, com *Thubursicu Numidarum*, *Thagaste*, *Simitthus* i *Bulla Regia*, a més de les grans ciutats de Zeugitana. La ciutat de Càlama, situada a 74 km al sud d'Hipona, destaca per un funcionament municipal, fins i tot en època romana, sincrètic entre el de les ciutats púniques —els magistrats anuals duïen el títol de sùfets— i les nùmides —un *princeps*, potser un

³⁵⁸⁷ Cf. CAMPS 1994c, pp. 2048-2050 i BERTRANDY 1994, p. 1971.

³⁵⁸⁸ Vegeu JONGELING 2008, p. 377.

³⁵⁸⁹ LANCEL 1994a, p. 1941.

³⁵⁹⁰ Sobre la geografia de l'Atlas Tel·lià de Numídia, vegeu principalment DESPOIS & RAYNAL 1967, pp. 170-172.

cap de tribu indígena associat a la ciutat o un notable de l'assemblea municipal, acompanyava la gestió dels sùfets—³⁵⁹¹; a més a més, l'epigrafia hi ha aportat esteles bilingües líbico-púniques. En època dels Severus, Càlama fou, juntament amb Hipona i *Sitifis*, un dels principals centres de producció del blat que Àfrica exportava a Roma³⁵⁹². En època cristiana, Càlama fou seu episcopal de gran importància tant per als donatistes com per als catòlics; de fet, *Posidius*, amic d'Agustí i opositor dels donatistes, fou bisbe de Càlama. En les actes del concili de Cartago del 411 consten representants de les diòcesis *Thagura* i de *Thuburnica*³⁵⁹³, ultra els altres indrets que hem esmentat.

La regió boscosa de *Cheffia*, situada entre les valls fluvials del *Seybouse* i del *Bagrada*, a l'extrem oriental de Numídia, destaca per l'extraordinària densitat d'epigrafia líbica³⁵⁹⁴. La major part dels epitafis provenen de necròpolis rurals que depenen de petites aglomeracions nòmides en vies de romanització, concretament *Thullium* (actual *Kef beni Fredj*), *Chabet el-Mekous*, *Aïn el-Hofra*, *Aïn Kermat Smine*, *Gentoura*³⁵⁹⁵. Encara que és en aquesta regió on la densitat epigràfica descoberta fins ara és més alta, les inscripcions líbiques abunden també en les regions veïnes, vers a l'est (a la Zeugitana d'influència nòmida), vers el nord (fins a la vall del *Seybouse*) i vers el sud (fins a *Tagast*).

6.2.2. L'Atlas Tel·lià de la Numídia occidental

A la banda nord-occidental, és a dir a la regió de Cirta, el riu *Amsaga*³⁵⁹⁶ marca la frontera natural entre Numídia i Mauretània. Entre els afluents de l'*Amsaga*, destaca el *Rhummel*, que rega Cirta i Tiddis. És a les valls fluvials de l'*Amsaga*, hidrònim que antigament incloïa el *Kebir* i el *Rhummel*³⁵⁹⁷, on es concentra la major part de ciutats de la Numídia nord-occidental³⁵⁹⁸, concretament *Tucca*, *Mileu* i, és clar, Cirta, d'accés obstaculitzat per abruptes congostos calcaris i un imponent cingle que en feren una fortalesa natural inexpugnable³⁵⁹⁹.

³⁵⁹¹ Vegeu SOUVILLE 1992, p. 1707.

³⁵⁹² Sobre la producció frumentària africana, vegeu el mapa *supra*, § V.2.2.1.

³⁵⁹³ LANCEL 1994a, p. 1941. Vegeu-ne la localització al mapa n° 4.

³⁵⁹⁴ Vegeu *infra*, § 7.1.

³⁵⁹⁵ Cf. CAMPS 1993e, pp. 1892-1893. L'autor atribueix aquestes necròpolis, a partir d'una anàlisi dels etnònims que apareixen en algunes inscripcions, a les diferents fraccions de la supertribu o confederació nòmida dels *Misiciri*, sobre els quals vegeu *supra*, § 1.2.2.

³⁵⁹⁶ Sobre aquest riu a l'antiguitat, vegeu FÉVRIER (P.-A.) 1987, pp. 606-608.

³⁵⁹⁷ “*oppidum Tucca, impositum mari et flumini Ampsagae*” (Plini el Vell, 5, 21). Val a dir que, de vegades, a les fonts l'*Amsaga* es correspon amb l'actual *Djendjen*, que desemboca a la vora d'*Igilgili*. Vegeu mapa n° 4.

³⁵⁹⁸ Vegeu DESPOIS & RAYNAL 1967, pp. 172-177.

³⁵⁹⁹ Vegeu a LANCEL (2003, p. 39) una impressionant fotografia, a cura d'Omar Daoud, de l'únic accés a l'antiga Cirta, un estret coll entre l'abrupte congost encimbellat sobre el curs de l'*Amsaga* (actual *Rhummel*)... que no va ser obstacle perquè els romans hi construïssin un pont del qual encara resten les

Cirta (*kr̄tn* a les fonts numismàtiques neopúniques³⁶⁰⁰), situada a uns 600 metres d'alçada, disposava d'una ruralia propícia per al conreu del blat³⁶⁰¹. La gent de la regió va convertir Cirta en el graner del país, a més del punt de d'intercanvis comercials, econòmics i culturals³⁶⁰². L'orientació mediterrània de la capital nùmida, bastida d'acord amb les necessitats comercials i econòmiques internes de la pròpia societat nùmida, es fa palesa al llarg de tot el s. II aC, quan, sota els *igldan* massils Massinissa i Micipsa, Cirta acull grecs³⁶⁰³ i altres "orientals" (pedagogs, artistes, mercenaris), cartaginesos (sacerdots³⁶⁰⁴ i artesans) refugiats arran de la destrucció de Cartago el 146 aC i *negotiatores* itàlics, que van anar prenent el relleu als cartaginesos en el control de les activitats econòmiques, especialment arran del *Bellum Iugurthinum* (112-105 aC)³⁶⁰⁵. Durant el s. II aC, el púnic i, en menor mesura el grec, prevalien com a llengües de les relacions transmediterrànies³⁶⁰⁶, mentre que la llengua dels nùmides predominava en el comerç regional. A partir del s. I aC, el llatí va prenent al púnic, de manera creixent, el rol que tenia com a *lingua franca* en les relacions comercials. A més dels ports mediterranis de *Chullu* i *Rusidade*, l'àrea d'influència de Cirta s'estenia per una quinzena de *pagi* (districtes rurals) nùmides —els *Cirtensium pagi* a què al·ludeix Tàcit (*Annales*, 3, 74)—, que coneixem sota els noms de *Arsacal*, *Caldis*, *Castellum Fabiatanum*, *Castellum Elephantariense*, *Castellum Zugal*, *Celtianis*, *Mastar*, *Phua*, *Saddar*, *Sigus*, *Sila*, *Subzuar*, *Thibilis*, *Tiddis*³⁶⁰⁷, *Tigisis*, *Vzelis* i un quinzè del qual no coneixem el nom antic sobre el qual es dreça la moderna *Aïn Makhlouf*³⁶⁰⁸. En època imperial, la romanització de Cirta fou notable, i va ser en aquesta ciutat nùmida on va néixer, al s. II dC, *Marcus Cornelius Fronto*, gramàtic, rètor i preceptor de Marc Aureli³⁶⁰⁹. El cristianisme va instal·lar-se a Cirta ja a la primeria del s. III dC i, d'ençà de mitjan d'aquest mateix segle, hi ha constància de persecucions

ruïnes. Vegeu també una fotografia del cingle calcari sobre el qual es dreça la moderna Constantina a BERTRANDY 1994, p. 1964.

³⁶⁰⁰ Vegeu JONGELING 2008, p. 344. Segons RÖSSLER 1979a, p. 90, també està documentat *kr̄tt*.

³⁶⁰¹ Vegeu el mapa *supra*, § V.2.2.1.

³⁶⁰² Cf. AIBECHÉ 2005, p. 25.

³⁶⁰³ Cf. COLTELLONI-TRANNOY 2005, pp. 72-74.

³⁶⁰⁴ El santuari d'el-Hofra, consagrat a Ba'al Hammon i a Tanit, és, segons els arqueòlegs, la més important llar religiosa púnica d'Àfrica del Nord després de Cartago, i va ser objecte de culte entre els ss. III-I aC per cartaginesos (i descendents seus), nùmides punicitzats, grecs i itàlics, la qual cosa és significativa de l'extensió que va assolir el culte a aquestes divinitats fenícies. Vers el 46 aC, el culte a Ba'al Hammon i a Tanit va ser substituït pel culte a Saturn. Vegeu BERTRANDY 1994, p. 1969.

³⁶⁰⁵ Cf. BERTRANDY 1994, p. 1966.

³⁶⁰⁶ Cf. LENGRAND 2005, p. 121.

³⁶⁰⁷ Sobre *Tiddis*, vegeu LANCEL 2003, pp. 113-117.

³⁶⁰⁸ Vegeu la localització precisa d'aquests *pagi* al mapa n° 4.

³⁶⁰⁹ Vegeu CHARLET 1997, pp. 2935-2938. Vegeu també la notícia que en donem al corpus, § 21.

patides per la comunitat cristiana de Cirta³⁶¹⁰. El rebateig de la ciutat amb el nom de *Constantina* el 312 dC no va esborrar de la memòria el nom antic, de manera que un dels fills il·lustres de la ciutat nùmida dels inicis d'època vàndala, el metge Càssius Fèlix, usava el gentilici de *Cirtensis*³⁶¹¹. A més de Cirta, hi havia unes altres dues ciutats importants bastides a prop de l'*Amsaga* en direcció a *Sitifis*, a saber *Mileu* i *Cuicul*. *Mileu* és coneguda en tant que seu del bisbe santificat Optat, que al s. IV dC s'enfrontà als donatistes. Quant a *Cuicul* / *Chulcul* (actual *Djemila*), la ciutat més occidental de Numídia (a tan sols 43 km de *Sitifis*), és el més bell exemple de ciutat construïda a la manera romana —amb magnífics vestigis encara força ben conservats— envoltada de les muntanyes de l'Atlas Tel·lià, en un entorn propici al manteniment de la societat tribal nùmida. Colonitzada per veterans romans en època de Nerva i Trajà, *Cuicul* apareix com un bolet de romanitat enmig de l'Atlas Tel·lià³⁶¹². Al sud-est de Cirta, més o menys per on campaven els *Niciues*, a prop de la ciutat actual de *Telegma*, es va trobar en 1924 una placa de plom del s. VII dC (c. 636) en què hi ha gravada una llarga inscripció martilògica³⁶¹³ en un llatí que delata trets “vulgars”³⁶¹⁴.

6.3. Els altiplans de la Numídia central

Al sud de l'Atlas Tel·lià, un franja d'altiplans, esquitxada çà i lla per muntanyes que, de tant en tant, superen els 1.000 metres, travessa Numídia d'est a oest. A la banda oriental d'aquests altiplans s'escola el riu *Muthul* (actual *Mellègue* / *Meskiana*), que, originat a les muntanyes de *Nememcha*, travessa de sud-oest a nord-est la banda est dels altiplans abans de confluir amb el Bagrada a l'alçada de *Bulla Regia*³⁶¹⁵. En aquesta regió poc urbanitzada, la influent confederació dels *Musulames* ocupava la major part de la conca del *Muthul*³⁶¹⁶. És una regió més apta per a la ramaderia que la boscosa regió de l'Atlas Tel·lià; és més aviat seca, si bé encara no àrida³⁶¹⁷. La ciutat més important d'aquesta regió fou sens dubte Madaure, de construcció originalment nùmida, sobre la qual, en època Flàvia, fou bastida una ciutat romana (primerament com a colònia de veterans)³⁶¹⁸ coneguda sobretot per haver estat bressol d'un brillant prosista en llengua llatina, Apuleu (s. II dC), i per haver acollit joves estudiants d'altres indrets de Numídia, com

³⁶¹⁰ Cf. BERTRANDY 1994, p. 1974.

³⁶¹¹ Vegeu *infra*, § 12.1.

³⁶¹² Vegeu DUVAL (N.) 1995, pp. 2442-2449 i LANCEL 2003, p. 83, que aporta bellíssimes fotografies.

³⁶¹³ Vegeu DUVAL (Y.) & FÉVRIER (P.-A.) 1969, pp. 258-320.

³⁶¹⁴ *Ibidem*, p. 289.

³⁶¹⁵ Vegeu DESPOIS & RAYNAL 1967, pp. 168.

³⁶¹⁶ Vegeu *supra*, § 1.2.4.

³⁶¹⁷ Cf. DESPOIS & RAYNAL 1967, pp. 178-181.

³⁶¹⁸ Amb l'objectiu, és clar, de mantenir sota control els *Musulames*. Cf. LANCEL 2003, pp. 77-78.

ara Agustí, originari de Tagast (a una trentena de km al nord de Madaure), que hi realitzà els seus estudis fins als quinze o setze anys³⁶¹⁹.

A la banda occidental, els altiplans nòmides limitaven al sud amb el *mons Aurasius*. La romanització d'aquesta regió sembla haver estat encara menor que la de la banda oriental. Només una ciutat, *Thamugadi*, tenia una importància comparable a la de Madaure. Fundada vers l'any 100 dC a partir d'un nucli urbà nùmida, *Thamugadi*, situada just al nord del *mons Aurasius*, va ser un punt estratègic important per a controlar les insurreccions de les tribus aurasiàniques. A banda el valor estratègic, l'arquitectura de la ciutat, força ben conservada, és un dels més bells exemples de la romanització urbanística d'Àfrica³⁶²⁰. El disseny urbanístic de la ciutat va ser concebut per a allotjar-hi 15.000 persones, un poblament molt notable per a una localitat interior. En època cristiana, *Thamugadi* esdevingué un bastió cabdal del donatisme. Una mica més a l'est, situada a uns 90 km al sud-oest de Cirta, a l'extrem occidental de Numídia, hi havia la ciutat romana de *Diana Veteranorum* (*Aïn Zana*), fundada probablement en època Flàvia per veterans de la III Legió Augusta³⁶²¹. L'arqueologia ha posat al descobert una ciutat plenament romanitzada des del punt de vista arquitectònic i d'administració de la ciutat, que, en canvi, contenia a les seves rodalies tot de masos i premses d'oli típicament nòmides. Diana era una cruïlla de certa importància entre Cirta (al nord-est), *Sitifis* (al nord-oest) i *Lambaesis* (al sud-oest). A banda d'aquestes ciutats, de la banda occidental coneixem diverses ciutats menors i aglomeracions pobletanes nòmides. Una altra ciutat de la zona, *Bagai*, sembla haver estat en origen un *castellum* indígena esdevingut posteriorment ciutat romana³⁶²².

6.4. El *mons Aurasius*

El massís de l'Aurès és un dels pocs racons de Numídia que ha estat objecte d'una certa prospecció arqueològica interessada en un espai típicament nùmida que, no obstant això, no es pot dir que estigués al marge de la romanitat, atès que el *mons Aurarius* va restar sempre *intra limitem*. Alhora, hi ha algunes referències útils dels autors antics a aquesta vasta i densament poblada regió muntanyosa, que, d'altra banda, ha mantingut ininterromput fins als nostres dies, l'ús de la llengua amaziga, en la varietat xaui³⁶²³.

L'Aurès és el massís muntanyós més important de Numídia, tant per extensió (un perímetre de 480 km) com pel desnivell, que arriba als 2.324 metres³⁶²⁴. L'orònim apareix primerament a l'autor d'època

³⁶¹⁹ Vegeu LANCEL 1989, p. 1056.

³⁶²⁰ Vegeu LANCEL 2003, pp. 106-113.

³⁶²¹ Vegeu CAMPS 1995a, pp. 2295-2297.

³⁶²² Vegeu TROUSSET 1991, pp. 1307-1310.

³⁶²³ Vegeu *infra*, § 13.2.

³⁶²⁴ Sobre la geografia de l'Aurès, vegeu BALLAIS 1989, pp. 1066-1095.

bizantina Procopi, que, tot parlant de les revoltes de tribus maures contra els vàndals, al·ludeix a τὸ ὄρος Αὐράσιον i, a més a més, descriu la muntanya amb cert detall en un passatge d'interès en què es veu el caràcter estratègic —de control de les tribus maures de l'Aurès— que havia exercit *Thamugadi* en època romana³⁶²⁵. Molt abans de Procopi, però, entre els ss. II-III dC, *Aurasius* ja apareix a les fonts epigràfiques llatines com a *cognomen*³⁶²⁶.

Ha estat objecte d'aferrissada discussió el grau de romanització a què van arribar les poblacions de l'Aurès. C. Courtois en féu un reducte de la resistència maura a la romanització, un dels territoris de l'Àfrica “oblidada” pels romans *intra litem*³⁶²⁷. Que les revoltes de les tribus del *mons Aurasius* preocupaven els romans ho prova la construcció de *Thamugadi* vers el 100 dC i la localització del *limes* en la ruta que unia *Ad Maires* amb *Thabudeos*, al sud de l'Aurès i de *Nememcha*, amb la qual cosa aquests massissos muntanyosos estaven militarment encerclats³⁶²⁸, ço que s'ha de posar en relació amb la política de *limitatio* i de sedentarització practicada sobre les tribus de la regió³⁶²⁹, que practicaven la transhumància des del cor de les muntanyes vers el piemont septentrional del massís, on la presència romana era més notable³⁶³⁰. Com que el bastió de *Thamugadi* no bastava per a contenir els aurasians que sobreeixien vers el nord, seguiren altres fortaleses romanes, també civilitzades amb el temps: *Lamasba*, *Verecunda* i, la més important, *Lambaesis*³⁶³¹. Bastida inicialment com a ciutat militar entre el 123 i el 129 dC, *Lambaesis*, situada a uns 10 km de l'actual Batna, s'escau en un territori encara avui dia amazigòfon; el creixement que assolí *Lambaesis* fou tal que, al s. III dC, esdevingué la capital de Numídia, per bé que, vers el 315, Cirta, rebatejada com a *Constantina*, recuperà aquesta condició. Malgrat la profusió d'epigrafia llatina (més de 4.000 inscripcions), no s'hi han trobat inscripcions cristianes ni hi ha constància de cap bisbe a la ciutat de *Lambaesis*. En altres ciutats menors de la zona hi ha una constància més clara de presència de veterans romans i alhora d'indígenes, com ara a *Gemellae*³⁶³².

En general, es pot afirmar que l'interior de l'Aurès no va ser urbanitzat a la romana; les úniques ciutats romanes se situaven al piemont del massís. Ara bé, els focus de romanitat devien ser més

³⁶²⁵ Hem reproduït i traduït aquest interessant passatge de Procopi sobre l'Aurès al corpus, § 55.3.

³⁶²⁶ Vegeu les fonts epigràfiques llatines sobre *Aurasius* a LEVEAU 1990, pp. 1097-1098.

³⁶²⁷ COURTOIS 1955.

³⁶²⁸ Vegeu BENABOU 1976, p. 118.

³⁶²⁹ Cf. LEVEAU 1990, pp. 1098-1099.

³⁶³⁰ Vegeu LASSÈRE 1977, pp. 358-363.

³⁶³¹ Vegeu-ne la localització al mapa n° 4.

³⁶³² Diverses ciutats de l'Àfrica romana es deien *Gemellae* (cf. TROUSSET 1998, pp. 3008-3013. Aquesta *Gemellae* s'esqueia entre *Lambaesis* i *Sitifis*, a uns 25 km d'aquesta darrera ciutat, als confins entre Numídia i Mauretània.

nombrosos del que fins ara hom suposava³⁶³³, si atenem el corpus de 199 antropònims arreplegats per P. Morizot, que són majoritàriament romans³⁶³⁴. En les relativament escasses inscripcions aurasianes trobem invocacions a divinitats del panteó romà, entre les quals figura Plutó, el déu del món subterrani, que a Àfrica es pot dir que és exclusiu de l'Aurès³⁶³⁵. Alhora, hi figuren invocacions a divinitats locals, com ara una divinitat anomenada *Tanant* (a *Ikikaouen*), així com un *genius Tiflzi* (a *Menaa*)³⁶³⁶. També s'han observat a l'Aurès antic les tombes típiques amazigues en túmuls, conegudes actualment en tuareg com a *idābnan* (singular *edābni*)³⁶³⁷. Els muntanyencs de l'Aurès havien desenvolupat tècniques hidràuliques per al conreu, que concernien la construcció de canals (*fossa*), que no semblen deure res a la influència romana³⁶³⁸ i de les quals es fa ressò Procopi (*Bellum Vandalicum*, 2, 19, 11-14)³⁶³⁹. D'altra banda, el conreu en terrasses típic dels pagesos dels massissos presaharians, es retroba a l'Aurès. Les restes d'epigrafia líbica a l'Aurès no són moltes —tan sols nou inscripcions en recull Chabot—, però això pot ser degut simplement a la feble recerca epigràfica de la regió³⁶⁴⁰. En època vàndala, el vessant oriental de l'Aurès fou ocupat pels vàndals, segons Procopi, però els maures se'n desempallegaren vers el 484 dC³⁶⁴¹ i donaren lloc a una sèrie de confederacions que romangueren

³⁶³³ Vegeu un estat de la qüestió de la projecció arqueològica a l'Aurès a cura de NASRAOUI 2005, pp. 293-304, que complementa l'atlas arqueològic d'Algèria de GSELL 1911.

³⁶³⁴ Només un 15% (27 de 199) evoquen d'alguna manera un origen africà. Cf. NASRAOUI 2005, p. 298.

³⁶³⁵ Vegeu NASRAOUI 2005, p. 298.

³⁶³⁶ *Ibidem*.

³⁶³⁷ Vegeu *infra*, § 10.3.1.1.

³⁶³⁸ “Il serait tout aussi erroné de croire que les Romains auraient mis en culture une zone vide en y introduisant leurs techniques agricoles. L'Aurès était vraisemblablement habité par une population sédentaire détentrice d'un savoir dans le domaine des techniques hydrauliques” (LEVEAU 1990, p. 1100).

³⁶³⁹ MODÉLAN (2003, p. 387), tot comentant aquest passatge, conclou: “Le système décrit ici, alliant séguías et foggaras, est familier aux spécialistes de l'Afrique du Nord ancienne ou moderne. Il repose sur une organisation complexe, avec une forte discipline des participants pour répartir les eaux et entretenir les canaux”.

³⁶⁴⁰ CHABOT 1940-1941, n° 823-831.

³⁶⁴¹ En el relat de Procopi es pot entendre que els Μαυρούσιοι que van foragitar la dominació vàndala de l'Aurès eren nouvinguts, per oposició als Λίβυες, que serien els indígenes. Així ho entén MORIZOT 1990, pp. 1103-1106. D'aquesta manera, segons la interpretació de Morizot, tindriem un quadre històric en què els Μαυρούσιοι representen maures vinguts d'*extra limitem* o, almenys, d'alguna contrada de Mauretània menys romanitzada, mentre que els aurasians, després d'uns quatre o cinc segles de restar *intra limitem*, apareixerien més romanitzats (tal com suggereixen els títols de *dux* i *imperator* atribuïts a *Masties*) i alhora cristianitzats. No ho veu pas així MODÉLAN (2003, p. 398), que considera que “la majorité des ces Maures aurasians du VIe siècle étaient les descendants de populations autochtones du massif, qui avaient connu la domination romaine”.

sobiranes fins al 539 dC, de les quals coneixem alguns caps de l'època de la conquesta bizantina: *Vartaia* / *Ortaias* entre les tribus de l'Aurès occidental i *Iabdas*/*Iaudas* entre les tribus de l'Aurès oriental³⁶⁴². A l'Aurès occidental, d'altra banda, un *dux* cristià parent de *Vartaia* anomenat *Mastias* havia reeixit a federar sota la seva autoritat tribus maures i poblacions romanitzades, a cavall entre la Numídia meridional i la part oriental de Mauretània³⁶⁴³. No està clara quina relació hi havia entre els maures i els afroromans de l'Aurès: no sabem si vivien en comunitats separades o si, per contra, compartien el mateix espai³⁶⁴⁴. Com veurem més endavant, enlloc de Tamazga la memòria de la romanitat és tan viva com entre els aurasians³⁶⁴⁵. Les restes arqueològiques de cristiandat a l'Aurès dels ss. V-VI dC són considerables, sense que calgui atribuir-la a l'acció evangelitzadora dels bizantins³⁶⁴⁶. Es podria pensar que la difusió del cristianisme a l'Aurès va ser obra dels propis afroromans aurasians. A Numídia, només els maures de l'Aurès oriental, encapçalats per *Iabdas*, oposaren una veritable resistència —unint fores amb els maures revoltats també a Bizacena i a Tripolitània— a les forces d'ocupació bizantines encapçalades per Salomó, que acabaren sotmetent els aurasians el 539 dC³⁶⁴⁷.

³⁶⁴² Vegeu MORIZOT 1990, pp. 1103-1106. Vegeu també *supra*, § 5.

³⁶⁴³ Segons MORIZOT (1990, p. 1105), *Mastias* seria proclamat *imperator* entre el 523 i el 530, per tant ja vell, fins que la conquesta bizantina posà fi a la seva sobirania el 539 dC.

³⁶⁴⁴ Segons MODÉLAN (2003, p. 397), “le peuplement du massif restait donc probablement double, avec des communautés romanisées dans certaines vallées, et des groupes maures ailleurs [...] les Maures autochtones, installés dans certaines parties de l'Aurès, se révoltèrent et chassèrent les Vandales: vainqueurs, ils purent alors s'établir partout dans le massif, et en particulier dans les vallées romanisées, dont la populations leur fut soumise”.

³⁶⁴⁵ Vegeu *infra*, § 13.3.

³⁶⁴⁶ MORIZOT 1990, p. 1111.

³⁶⁴⁷ *Idem*, pp. 1106-1111.

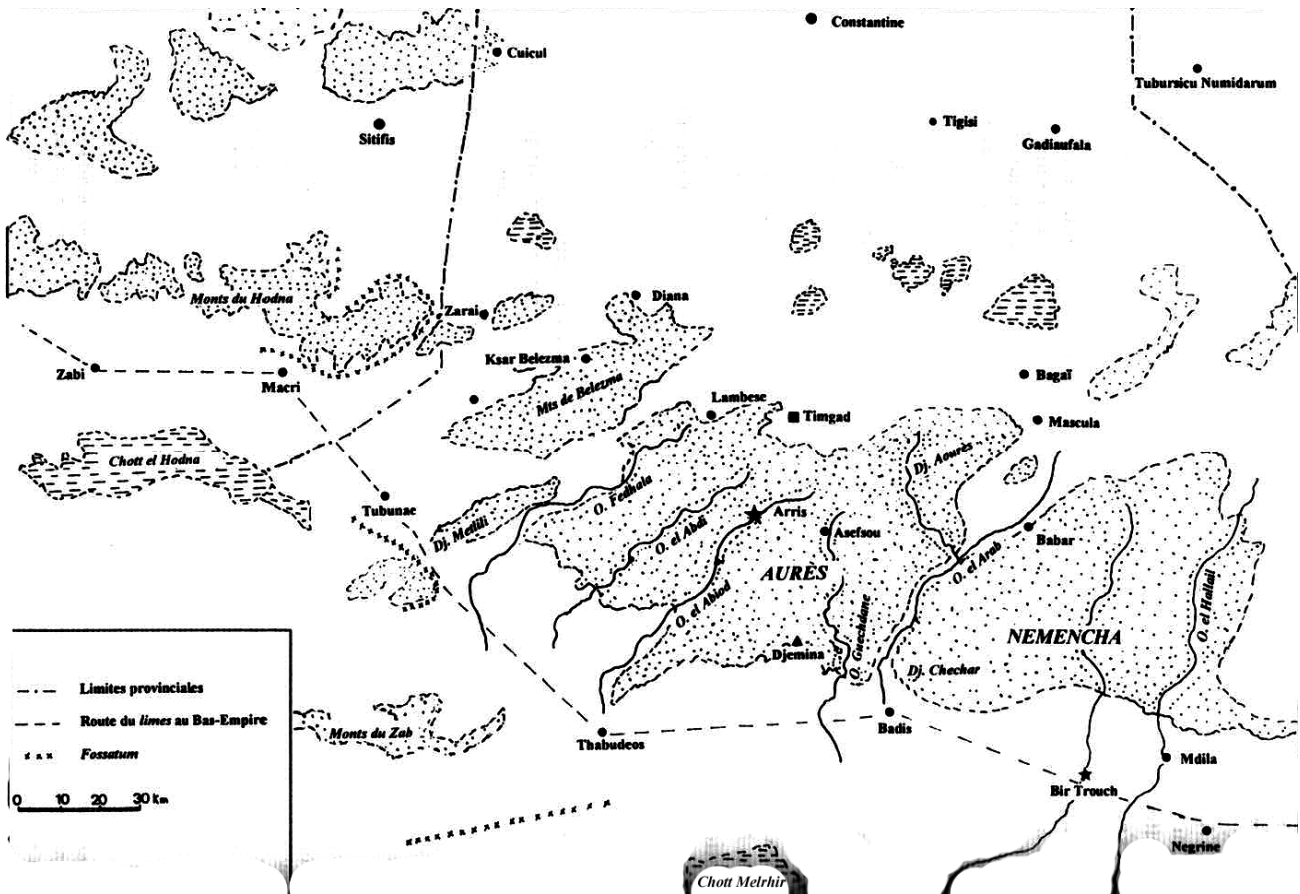

Figura nº 50: L'Aurès i els seus marges als ss. V-VI dC. Font: MODÉLAN 2003, p. 360.

6.5. Les muntanyes de Nememcha

A l'est del massís de l'Aurès, la regió muntanyosa de *Nememcha*³⁶⁴⁸ constitueix encara avui dia una regió essencialment amazigòfona³⁶⁴⁹. Com que els cims de *Nememcha* —que no superen els 1.800 metres— no atenyen l'alçada dels cims de l'Aurès, aquesta regió ha passat força desapercebuda a la historiografia antiga³⁶⁵⁰. Es tracta d'una regió més seca i menys boscosa que l'Aurès. *Nememcha* és una regió més apta per a la ramaderia transhumant que per a l'agricultura³⁶⁵¹. Al nord-est, les muntanyes de *Nememcha* limiten amb les muntanyes de Tebessa, frontera natural entre Bizacena i Numídia.

³⁶⁴⁸ La regió deu el nom a la confederació tribal amaziga homònima que hi resideix. MASQUERAY (1879, pp. 85-92) argumenta que els *Nememtcha* són una confederació zenata.

³⁶⁴⁹ Vegeu *infra*, § 13.2.

³⁶⁵⁰ A manca de fonts antigues, hom pot accedir a les tradicions de les tribus amazigues de *Nememcha*, algunes de les quals altomedievales, recollides per MASQUERAY 1879, pp. 85-92.

³⁶⁵¹ Cf. DESPOIS & RAYNAL 1967, pp. 195-197.

6.6. El limes meridional de Numídia: els chotts i el riu Nigris

Al sud de les muntanyes de l'Aurès i de *Nememcha* hi ha la regió predesèrtica del *flumen Nigris* i dels llacs salats (*chotts*), principalment, d'oest a est, el *chott Melrhir* i el *chott el-Kharsa*. Més a l'est, hi el vast *chott el-Djerid* (*Tritonis palus* a les fonts llatines), que separa Bizacena de Tripolitània. Es tracta d'una regió seca i feblement habitada, que a l'antiguitat no fou gaire romanitzada, si exceptuem alguns punt seestratègics del *limes* de Numídia, que tenien la missió de tenir sota control les tribus aurasiàniques, d'una banda, i de contenir l'accés *intra litem* dels getuls. Algunes fonts antigues esmenten *Badias / Vadis* com una plaça fortificada important en l'itinerari de la frontera de Numídia que anava de *Ad Medias* (actual *Henchir Taddert*) a *Thabudeos*³⁶⁵². A l'oest del *chott Melrhir*, situada a la vora d'un campament del *limes Numidicus*, hi havia la localitat de *Gemellae* (actual *el-Kasbat*), que ha estat objecte de prospeccions arqueològiques notables tenint en compte la seva ubicació tan meridional³⁶⁵³.

7. Epigrafia líbica de Numídia

7.1. Els abjads líbics

Numídia concentra el gruix principal d'epigrafia líbica antiga i, dintre de Numídia, la regió de l'Atlas Tel·lià oriental (particularment la *Cheffia*), és allà on hi ha, de llarg, una major densitat de troballes d'epigrafia líbica. Històricament, el fet que 1.073 de les 1.124 inscripcions editades al magne recull de Chabot³⁶⁵⁴ provinquin d'aquesta regió es pot justificar, d'una banda, pel fet que va ser justament on es va desenvolupar la civilització nùmida de la confederació massil³⁶⁵⁵ i, d'altra banda, pel fet que concorren en espais rics en epigrafia llatina i púnica, que sí que han gaudit de prospeccions arqueològiques més o menys sistemàtiques. D'abjads³⁶⁵⁶ líbics —deixem de banda ara les *tifinay*—³⁶⁵⁷ hom sol distingir dos tipus: l'abjad líbic

³⁶⁵² Vegeu TROUSSET 1991, pp. 1299-1302.

³⁶⁵³ Vegeu TROUSSET 1998, pp. 3008-3013.

³⁶⁵⁴ CHABOT 1940-1941. Només comptant-hi les inscripcions monumentals i funeràries. D'inscripcions rupestres, no inventariades, n'hi ha desenes de milers, concentrades sobretot en regions saharians. Cf. PICHLER 2007, p. 24.

³⁶⁵⁵ Vegeu CAMPS 1996b, p. 2565.

³⁶⁵⁶ La distinció entre *alfabet* (en què a cada grafema correspon un so o fonema) *abjad* (en què a cada grafema correspon una consonant) i *abugida* (en què cada grafema consonàntic comporta una vocal obligatòria), que ens sembla pertinent, ha estat establerta per Peter T. Daniels. Vegeu DANIELS & BRIGHT 1996.

³⁶⁵⁷ Hom reserva el terme *tifinay* (en amazic, femení plural; en singular és *tafinəq*) per a la mateixa escriptura —amb diferències menors— trobada en

oriental i l'abjad líbic occidental. La distribució d'aquests dos tipus és bàsicament geogràfica: l'abjad líbic oriental cobria el nord de Tripolitània, Zeugitana, Bizacena i Numídia —que és on hi ha la màxima concentració epigràfica—, mentre que l'abjad líbic occidental cobria Mauretània Cesariana i Mauretània Tingitana. D'aquest segon tipus depenen en gran mesura les inscripcions del nord del Sàhara i de l'Atlas, així com també bona part de les inscripcions canàries³⁶⁵⁸. L'ús de l'antiga escriptura líbica sembla haver estat únicament oficial (sobretot inscripcions funeràries, monumentals i votives) i no sembla haver servit de suport a una literatura pròpiament dita, de la qual no solament no tenim cap romanalla sinó que les fonts antigues —que almenys parlen d'uns enigmàtics *libri punici*— no han deixat constància que hagi existit. A la Tamazga septentrional va desaparèixer aviat (cap a la fi de l'antiguitat)³⁶⁵⁹, i va restar en ús solament entre els tuaregs al Sahel i el Sàhara. Solament les *tifinay* posteriors al segle V dC i l'abjad líbic oriental poden ésser transcrits, gràcies, d'una banda, al fet que tant l'escriptura com la llengua és encara en ús pels tuaregs, i, d'altra banda, al fet que es conserven dotze inscripcions bilingües líbico-púniques i divuit de líbico-llatines. Les inscripcions bilingües líbico-púniques de *Thugga*, dedicades a Massinissa i als seus successors, són les que han estat objecte de més estudis, sense resultats realment concloents.

inscripcions de totes les èpoques d'ençà de l'antiguitat a les regions del Sahel i del Sàhara i encara emprada pels tuaregs. Les *tifinay*, tal com s'usen avui dia, remunten almenys al segle V dC i cobreixen el món tuareg sencer. Tenen, a diferència de l'abjad líbic, lletres amb punts, pel fet que els tuaregs aprenen a escriure a la sorra. Vegeu el bell report d'AGHALI-ZAKARA & DROUIN 1997, pp. 98-111, així com també la síntesi de CLAUDOT-HAWAD 1996, pp. 2573-2580. El conjunt de lletres de l'abjad tradicional —esdevingut un alfabet en la reintroducció que se n'ha fet a la Tamazga septentrional (vegeu BOUKHRIS *et alii* 2008)— rep en tuareg el nom d'*āfaniy* (cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 165). Segurament, el nom de l'alfabet s'acabarà adaptant al català —de fet, el TERMCAT ja preveu d'adaptar aviat al català el nom de l'alfabet amazic— com un nom masculí singular (*el tifinag*), però, de moment, preferim tractar-ho com a mot estranger —i, per tant, ho reportem en cursiva— i en donem el gènere (femení) i nombre (plural) que té en la llengua d'origen.

³⁶⁵⁸ La distinció habitual entre l'abjad líbic oriental i l'occidental, basada d'entrada, com dèiem, en una distribució geogràfica, és actualment qüestionada per alguns lingüistes, que la consideren irreal. CHAKER (2002, p. 171), bo i observant que es troben inscripcions de tipus "oriental" a les Mauretànies i també de tipus "occidental" a Numídia, creu que l'ús de cada tipus depenia de factors socials i funcionals. Segons l'autor, el líbic oriental correspondria a un ús més aviat oficial, sovint lligat a l'exercici del poder, mentre que el líbic occidental es restringiria a usos rurals i locals. Vegeu també *idem* 2002-2003.

³⁶⁵⁹ Lleó l'Africà (ed. EPAULARD 1956, vol. 1, pp. 47-48, citat per SIRAJ 1995, p. 68) diu que "les Africains eurent leur langue écrite particulière, mais qu'ils perdirent cette écriture à la suite de la domination romaine en Berbérie". Vegeu el comentari de SIRAJ 1995, pp. 221-222.

Figura nº 51: Mapa de distribució de les inscripcions líbiques a Numídia, Zeugitana, Bizacena, Mauretània Sitifiana i Mauretània Cesariana. El gruix dels punts correspon respectivament a una, cinc i deu inscripcions. Font: CAMPS 1996b, p. 2566.

7.2. Origen de l'escriptura líbica

És molt versemblant que l'origen del mot *tifinay* (plural de *tafinay*) sigui el mateix que el dels etnònims *fenici* i *púnic*. Segons això, significaria 'les (lletres) fenícies'³⁶⁶⁰. De ben segur que no van ser els propis maures els qui anomenaren *fenícies* les seves lletres, sinó, molt probablement, colonitzadors romans d'època tardana o bé, potser, bizantins³⁶⁶¹. No és tan clar, però, que l'abjad líbic i de *tifinay* provingui del fenici³⁶⁶². Segons G. Camps³⁶⁶³, el fet que la forma oriental de l'abjad líbic tingui elements que recorden l'abjad fenici es deu a una refecció secundària a partir del contacte amb el púnic anterior al segle III aC. Les diferències serien, segons Camps, originàries: d'una banda, gairebé tots els signes púnics tenen una forma cursiva, mentre que els líbics són angulats i geomètrics; d'altra banda, fins i tot el sentit de l'escriptura és diferent (de dreta a esquerra en fenici i de baix a dalt, en columnes verticals, en líbic). Solament s'han trobat onze inscripcions líbiques en què el sentit de l'escriptura fos horitzontal, i totes trobades en àrees d'influència púnica. Camps, conclou, doncs, que l'escriptura

³⁶⁶⁰ Vegeu els mots (pocs i solament tuaregs) formats a partir de l'arrel \sqrt{fny} a NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 583. Per a 'lletres', la designació amaziga és *tira* (singular *tirāwt*) en tuareg (cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 684), *tirra* (*plurale tantum*) en amazic septentrional (cf. TAÏFI 1991, p. 558), d'una arrel que, segons sabem pel parlar de Ghadames, és $\sqrt{r\beta}$.

³⁶⁶¹ Més avall (§ 10.3.6) argumentem que l'etim fóra, més versemblantment, (*litterae*) *punicae*.

³⁶⁶² Vegeu una història de la recerca a PICHLER 2007, pp. 12-18.

³⁶⁶³ CAMPS 1996b, p. 2569 i ss.

lìbica existia a l'Àfrica del Nord abans de l'influx fenici —recordem que Cartago va ser fundada al s. IX aC³⁶⁶⁴— i admet semblances amb les escriptures sud-aràbigues (himiarita, sabea), que remunten al segle XI aC³⁶⁶⁵, i amb el semisil·labari paleohispànic sud-occidental (o turdetà o tartèssic). Camps creu que la inscripció llibica d'Azib n Ikkis (a l'Alt Atlas) és anterior al s. VII aC. D'altra banda, les inscripcions més antigues de *tifinay* remunten al s. I dC.

Figura n° 52: Gravats d'Azib n Ikkis (Alt Atlas) segons una fotografia de J. Malhomme. Font: CAMPS 1996b, p. 2571.

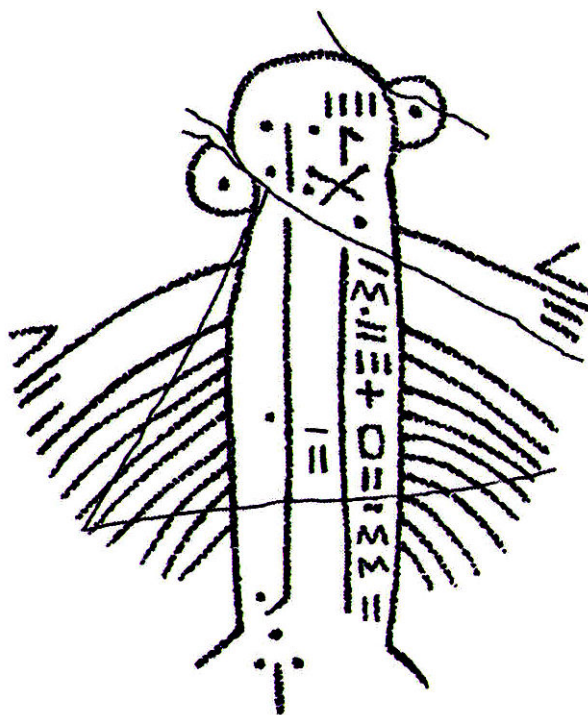

Figura n° 53: Dibuix del gravat d'Azib n Ikkis a cura de PICHLER 2007, p. 48.

³⁶⁶⁴ HACHID (2000, p. 189) fa remuntar l'origen de l'escriptura llibica al 1500-1000 aC.

³⁶⁶⁵ Ha estat O. Rössler qui ha advocat més fermament en favor d'un origen sud-aràbic de l'escriptura llibica. Vegeu RÖSSLER 1979a, pp. 89-97.

Recentment, S. Chaker³⁶⁶⁶, després de fer una síntesi de les diferents hipòtesis sobre l'origen de l'escriptura líbica, advoca per una “genèse à partir de matériaux et pratiques locales pré-alfabétiques, sous l'influence probable d'un modèle phénicien”³⁶⁶⁷. Tot seguit dona vuit arguments a favor de la seva hipòtesi, bàsicament coincidents amb els de G. Camps, amb certs matisos i noves apreciacions. Chaker destaca, d'una banda, que les inscripcions més antigues provenen de regions allunyades de l'àrea d'influència púnica (sobretot l'Alt Atlas i les regions saharianes), i, d'altra banda, que no hi ha cap forma intermèdia entre l'abjad púnic i el líbic: tots dos coexisteixen des del principi totalment diferenciats. Val la pena que citem textualment les dues apreciacions següents:

- “La concentration des témoignages libyques dans les zones de forte implantation punique peut s'expliquer par une influence de l'usage de l'écriture (développement de la pratique de l'épithaphe) plutôt que par une origine punique”.
- “Les formes générales de l'écriture libyque (géométrisme) s'inscrivent parfaitement dans la lignée des figures et symboles géométriques de l'art pariétal proto-historique (peintures et gravures) nord-africain et du décors géométrique de l'art rural berbère”³⁶⁶⁸.

L'autor conclou que és per una dinàmica sociocultural interna a la societat amaziga que ha emergit l'escriptura líbica.

Calia una monografia consagrada específicament a l'origen i desenvolupament de l'escriptura líbica i de *tifinay*. És el que ha fet W. Pichler³⁶⁶⁹, que arriba a les conclusions generals que (1) les inscripcions líbiques més antigues es troben al “Marroc”³⁶⁷⁰; (2) l'abjad va ser

³⁶⁶⁶ CHAKER 2002, sobretot pp. 165-168.

³⁶⁶⁷ *Ibidem*, p. 166.

³⁶⁶⁸ *Ibidem*, p. 167. En termes semblants, GALAND 2002a, p. 10: “Je crois pour ma part [...] que l'écriture libyco-berbère résulte d'adaptations successives opérées sur des symboles ou sur des signes en usage chez les populations africaines, tatouages ou marques d'animaux [...] Ces adaptations, effet d'initiatives locales ou d'influences étrangères, ont eu des sorts divers, les unes gagnant du terrain tandis que les autres restaient le fait d'un groupe plus restreint d'usagers”.

³⁶⁶⁹ PICHLER 2007.

³⁶⁷⁰ “We can assume that there existed a tribal federation called Mauri in the period from the seventh/sixth century BC in the present-day Morocco. These people—or their ancestors— must have settled not only in the plains of the north, but also, at least as transhumant people, in the mountains of the High Atlas and the Anti Atlas. Apart from thousands of petroglyphs depicting human beings, animals, weapons, utensils, etc., they left a group of inscriptions which are possibly the oldest ones in Libyco-Berber history [...] The place of adaptation of the Old Phoenician script is not necessarily the region with the greatest number of inscriptions. It is possible that only few people were able to use the technique of writing. The location of cultural

importat a l'estret de Gibraltar pels fenicis i adaptat pels *Mauri* a les característiques de llur llengua entre els segles IX-VII aC; (3) la versió antiga de l'abjad líbic va estendre's fins a la Cabília (a l'est) i d'illa del Hierro (a l'oest); (4) durant l'època romana, es va desenvolupar una versió "oficial" de l'escriptura líbica per a usos monumentals i funeraris des del "Marroc" (també les Illes Canàries orientals) fins a "Líbia", sovint en concurrència amb línies en llatí o en púnic³⁶⁷¹.

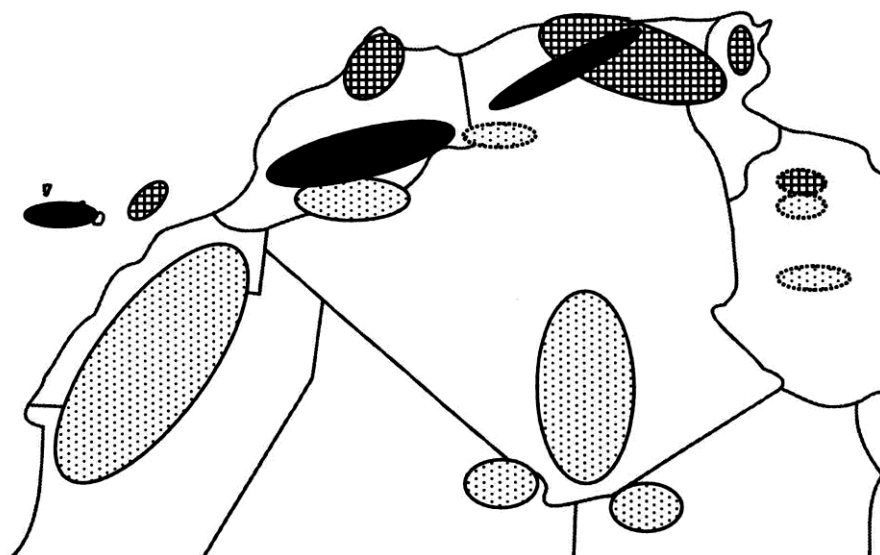

Figura nº 54: Distribució geogràfica dels abjads líbics segons PICHLER 2007, p. 117. En negre: arcaic; tramat: clàssic; amb punts: de transició.

7.3. La llengua de les inscripcions líbiques

Els resultats dels estudis d'epigrafia líbica no han estat fins ara tan fructífers com prometien les més de mil inscripcions editades ja entre 1940 i 1941 per J.-B. Chabot. No obstant això, serà útil reportar aquí els fets fonològics, morfològics i lèxics que els estudis sobre la llengua de les inscripcions líbiques (i bilingües líbico-púniques o líbico-llatines) han pogut aportar. Ens limitem a assenyalar els fets més consistents³⁶⁷²:

influence may have been situated in the north (Tingis, Lixus etc.), but Mogador is also a possibility" (PICHLER 2007, p. 48).

³⁶⁷¹ PICHLER 2007, pp. 115-118.

³⁶⁷² Citem, per ordre cronològic, els treballs de ZYHLARZ 1931-1932, pp. 275-280, MARCY 1936, FÉVRIER (J.-G.) 1956, pp. 263-273, RÖSSLER 1958, pp. 392-418, *idem* 1979a, pp. 576-577, PRASSE 1972, pp. 158-161, GALAND 1993, pp. 119-126, *idem* 2002a, pp. 3-28, *idem* 2002a, pp. 29-36, *idem* 2002a, pp. 37-47, CHAKER 1995a, pp. 171-192, LIPINŃSKI 2002, pp. 293-299.

7.3.1. Fonologia

(1) En la transcripció de noms líbics, el grafema púnic per a /h/ transcriu una consonant gutural amaziga. Fins i tot si el consonantisme gutural del púnic antic comprenia dues glotals, /ʔ/ i /h/, i dues faringals, /ħ/ i /ħ̣/, en neopúnic només va mantenir-se, probablement, /h/ —els altres tres fonemes posteriors van quedar reduïts a Ø—³⁶⁷³. No obstant això, els vells grafemes fenicis per a notar aquelles consonants van romandre, de manera que, si la llengua de les inscripcions líbiques hagués contingut els fonemes /ʔ/, /ħ/ i /ħ̣/, aquests haurien pogut ser notats, en principi, en l'abjad fenici. Consegüentment, el més probable és que en líbic només hi hagués una consonant gutural, versemblantment la glotal /h/³⁶⁷⁴.

(2) En la transcripció de noms líbics, el grafema púnic per a <z> es correspon a tres grafemes líbics diferents, la qual cosa fa pensar que, a més del fonema /z/, en paleoamazic hi havia ja el fonema /ẓ/, cosa que ja es podia postular a través de la reconstrucció protoamaziga i, com veurem més endavant, per les anàlisis paleoamazigues³⁶⁷⁵, així com una altra sibilant sonora de difícil identificació. Prasse pensa en /ž/³⁶⁷⁶, però aquesta consonant no es pot obtenir a partir de la reconstrucció protoamaziga i tampoc n'hem trobat evidències en paleoamazic³⁶⁷⁷.

(3) Les inscripcions bilingües llatino-líbiques semblen confirmar l'antiguitat del fonema /f/ amazic provinent de *p protoafroasiàtic³⁶⁷⁸, atès que el llatí coneix l'oposició /p/ ~ /f/. En les inscripcions bilingües púnico-líbiques, en canvi, la /f/ paleoamaziga és retuda en púnic amb el grafema per a /p/³⁶⁷⁹, però és que el fenici-púnic no té /f/³⁶⁸⁰.

(4) No hi ha un grafema específic en púnic per a transcriure la /ɣ/ protoamaziga, que és retut en púnic amb el grafema per a /q/. Argumentarem més endavant que tots els indicis, particularment les fonts llatines i gregues, a més de les púniques, apunten al mode d'articulació oclusiu d'aquest fonema paleoamazic³⁶⁸¹.

³⁶⁷³ Vegeu Introducció, § 14.5.

³⁶⁷⁴ En termes paleoamazics, vegeu *infra*, §§ IX.2.8.6.1 i IX.2.8.6.2.

³⁶⁷⁵ Vegeu *infra*, § IX.2.8.2.6.

³⁶⁷⁶ PRASSE 1972, p. 160.

³⁶⁷⁷ Vegeu *infra*, § IX.2.8.3.2.

³⁶⁷⁸ Vegeu *infra*, § IX.2.7.

³⁶⁷⁹ PRASSE (1972, p. 160) suggereix que les oclusives púniques tenien variants espirants.

³⁶⁸⁰ Vegeu Introducció, § 14.5. En termes paleoamazics, vegeu *infra*, § IX.2.8.1.1.

³⁶⁸¹ Vegeu *infra*, § IX.2.8.5.

(5) En la transcripció de la */d/ protoamaziga, hi ha vacil·lació entre <d> i <ṭ> en la versió púnica. Això no és sorprenent, si tenim en compte l'absència d'un fonema /d/ en púnic³⁶⁸², però suscita dubtes sobre la natura fònica del fonema paleoamazic, que discutirem més endavant³⁶⁸³.

7.3.2. Morfologia

(1) La desinença *-n* del plural dels noms i dels verbs es retroba en l'epigrafia líbica (RIL 1/5-6-7 i 2/6).

(2) El sufix de causatiu *s-* apareix ja a l'epigrafia líbica, assimilat en *ṣ* *mṣṣkw*.

(3) El prefix nominal-adjectival *m-* apareix ja en inscripcions líbiques, com ara a *mṣṣkw* i a *gldmṣk*³⁶⁸⁴.

(4) El prefix nominal *m-* es pot detectar ja a l'epigrafia líbica a partir del gran nombre de noms que comencen justament per *m-*. Igual que en amazic modern, l'al·lomorfe de *m-* és *n-* quan hi ha una radical labial — per un fenomen de dissimilació—³⁶⁸⁵.

(5) El prefix verbal *yV-* de 3ª persona del singular masculí dels verbs es pot detectar ja a l'epigrafia líbica.

(6) El prefix verbal *tV-* de 3ª persona del singular femení dels verbs es pot detectar ja a l'epigrafia líbica.

(7) El circumfix de noms femenins *t-__-t* apareix en un nombre apreciable de noms d'inscripcions líbiques, la qual cosa fa pensar en l'origen antic dels morfemes que donaren lloc al prefix d'estat en amazic, sigui quina sigui la funció originària. Alhora, el fet que també trobem *-__-t* suggereix que el morfema d'estat encara no estava aglutinat al tema nominal.

(8) El pronom personal de 3ª persona del singular sufix de nom *-s* (*-ns?*) apareix a RIL 1/5. La seqüència *-sn*, que podria remetre a la 3ª persona del plural masculí del mateix pronom, apareix també sovint.

³⁶⁸² Cf. KRAHMALKOV 2001, pp. 20-27.

³⁶⁸³ Vegeu *infra*, § IX.2.8.2.3.

³⁶⁸⁴ Cf. PRASSE 1972, p. 159.

³⁶⁸⁵ Cf. PRASSE 1972, pp. 159-160.

(9) El pronom personal feble de complement directe de 3ª persona del singular masculí *-t*, així com el de plural masculí *-tn*, també és probable que aparegui ja a l'epigrafia líbica.

(10) Apareix un sufix de nom *-h* (RIL 2/8 i 10/3-4-5, etc.) que no existeix com a tal en amazic modern. K.-G. Prasse suggereix un valor demostratiu³⁶⁸⁶, i pensa que la *-a* que trobem en amazic modern (sovint precedint el díctic de proximitat *-d*) podria ser la romanalla d'aquell sufix format a partir d'una consonant glotal. De tota manera, no és clar el valor fonètic de la consonant que Chabot va convenir a transliterar com a <H>³⁶⁸⁷.

7.3.3. Lèxic

7.3.3.1. Mots amb correspondència en l'amazic modern

(1) *gld* 'rei, cap' (RIL 2, 3, 4, 5, 10 i 11, totes a *Thugga*): el lexema es correspon al de l'amazic modern *agllid* 'idem'³⁶⁸⁸.

(2) *şkn* '(ells) construeixen' (RIL 2/6): es correspon amb el tuareg de l'Ahaggar *aşku* 'sebollir', Ghadames *oşak / osak* 'construir'³⁶⁸⁹, Wargla *aşk* (t^a perfectiu *-şku-*) "bâtir, construire, maçonner, être bâti, construit, maçoné"³⁶⁹⁰, Mzab *aşč* (t^a perfectiu *-şču-*) "maçonner, crépir, murer, emmurer, bâtir, construire"³⁶⁹¹. Prasse ho enllaça amb la família lèxica de *tazəqqa* 'casa', 'casa de maons' (dialectes septentrionals), *tahăqqa* 'magatzem' (en tuareg de l'Ahaggar), *ažəkka* 'tomba' (tuareg dels *Iwalləmmədān*)³⁶⁹², sobre la qual parlarem més endavant³⁶⁹³. Però el fet que el verb i el nom hagin seguit desenvolupaments fonètics diferenciats fa dubtar del parentiu. Així, a Mzab es diu "abəddiw-u yəşču tazəqqa "ce fou a été emmuré (enfermé) dans la chambre"³⁶⁹⁴.

(3) *w* + nom propi 'fill de__' (RIL 2)³⁶⁹⁵. Aquesta és la forma encara usual de donar la filiació en amazic, tant la filiació biològica (per exemple *Yidir u Milud* 'Idir, fill de Milud') com la filiació tribal (per exemple *Yidir u Hdiddu* 'Idir, originari dels Ayt Hdiddu') o , fins i tot, lloc d'origen (per

³⁶⁸⁶ PRASSE 1972, p. 160.

³⁶⁸⁷ Vegeu *infra*, § 7.3.3.1.5.

³⁶⁸⁸ Sobre aquest lexema, vegeu *infra*, § VII.8.2, s.u. **ğıldān*.

³⁶⁸⁹ LANFRY 1973, p. 365, n° 1535.

³⁶⁹⁰ DELHEURE 1987, p. 314.

³⁶⁹¹ DELHEURE 1984, p. 200.

³⁶⁹² Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 914-915.

³⁶⁹³ Vegeu *infra*, § VII.8.2, s.u. **zikk^wā*. Vegeu també *supra*, § V.12.4 i *infra*, § 10.3.1.1.

³⁶⁹⁴ DELHEURE 1984, p. 200.

³⁶⁹⁵ En termes paleoamazics, vegeu *infra*, § VII.8.2, s.u. **āw*.

exemple (*Yidir g Ugadir* ‘idir, originari d’Agadir’). L’al·lomorisme que trobem en amazic septentrional, on trobem *u* davant de nom començant per consonant i *g* davant de nom començant per vocal, dóna lloc en tuareg, almenys entre els *Iwəlləmmədān*, a certes oposicions semàntiques. El singular de *āyt* en tuareg és *āg* (*āgg* davant de vocal) ‘fill (biològic) de’³⁶⁹⁶, mentre que singular de *kəl* és *āw* (*āgg* davant de vocal) ‘originari de la tribu o de la regió__’³⁶⁹⁷. És de la forma per a ‘fill’ que deriva *āgma* (tuareg) / *g^wma* (amazic del nord) ‘germà’, lit. ‘fill de la mare’ (plural *ayətma* / *aytma*), no documentada en les inscripcions líbiques.

(4) *wlt* + nom propi ‘filla de__’ (RIL 211, 1082). Com en el cas del masculí *u*, *g*, *āg*, *āw*, aquesta és la forma encara usual de donar la filiació en amazic en femení. En tuareg ho trobem com a *wələt* (plural *āššet*)³⁶⁹⁸, mentre que en els dialectes septentrionals ho trobem com a *ult* (plural *ist*, per exemple *ist tmazirt* ‘les autòctones’, lit. ‘les filles del país’). Òbviament, la forma femenina conté la terminació de femení *-*āt*. És de la forma per a ‘filla’ que deriva *wālātma* (tuareg) / *ultma* (amazic del nord) ‘germana’, lit. ‘filla de la mare’ (plural *šatma* / *istma*), no documentada tampoc en les inscripcions líbiques.

(5) *zlh* ‘ferro’ (RIL 1/7): es correspon amb l’amazic septentrional *uzzal* ‘idem’, tuareg *tāzoli* (plural *tizoləyawen*) ‘idem’³⁶⁹⁹. La *z* faringalitzada de les formes tuaregs no ha estat explicada. Com que l’arrel deu ser *√zly* o *√zly*, és possible que <H> de l’epigrafia líbica noti /y/³⁷⁰⁰.

(6) *šqrh* ‘fusta’ (RIL 1/6): es correspon amb l’amazic septentrional *asyar* ‘idem’, tuareg *asāyar* (plural *isāyarān*) ‘idem’³⁷⁰¹. Prasse es demana si *-h* no deu ser una “desinència”³⁷⁰².

(7) *gldmšk* ‘cap de construcció’ ? (RIL 2/10)³⁷⁰³: compost de *gld* ‘rei, cap’ i *mšk*, versemblantment nom deverbatiu del verb *šk* ‘construir’³⁷⁰⁴. S.

³⁶⁹⁶ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 190.

³⁶⁹⁷ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 809.

³⁶⁹⁸ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 823.

³⁶⁹⁹ Cf. PRASSE 1972, p. 158 i Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 919.

³⁷⁰⁰ Vegeu *supra*, § 7.3.2.7.

³⁷⁰¹ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 707.

³⁷⁰² PRASSE 1972, p. 158.

³⁷⁰³ També apareix a l’estela líbica de Kerfala, a la Cabília Occidental, on, pel context, es fa difícil admetre el significat ‘cap de construcció’. Vegeu *infra*, § VII.5.4.

³⁷⁰⁴ PRASSE 1972, p. 158.

Chaker, tot observant que un tal compost no fóra possible en amazic,³⁷⁰⁵, ho analitza com un sintagma nominal.

(8) *mšškw* 'arquitecte', 'responsable de la construcció' ? (RIL 2/9, 3, 4, 5, 10, 11): nom deverbatiu d'un causatiu de *šk* 'que fa construir'³⁷⁰⁶.

(9) *d* 'amb' (preposició comitativa) ? (RIL 2/8, etc.): es correspon al tuareg *ad*, amazic septentrional *d* 'idem'³⁷⁰⁷.

(10) *n* 'de' (preposició de genitiu) ? (RIL 1/1, 1/6, 1/7): es correspon al tuareg *an*, amazic septentrional *n* 'idem'³⁷⁰⁸.

(11) *s*: sembla una preposició o conjunció, que Prasse enllaça amb el tuareg *as* 'en (temporal)', *as* 'quan'³⁷⁰⁹.

(12) *ysh* '(ell) arribà (al poder)'?: es pot correspondre al tuareg *yusa* '(ell) arribà'³⁷¹⁰.

(13) *nbṭn* 'ferrers' ? (RIL 1/7). Prasse es demana, amb moltes reserves, si no es podria correspondre al tuareg *enăḍ* (plural *inăḍăn*) 'ferrer'³⁷¹¹. Com que en els parlars *tănəsləmt* i *tădyaq* hi ha *enhăḍ* (plural *inhăḍăn*)³⁷¹², és lícit pensar que *-h-*, com passa en altres casos ben establerts, reflecteixi una */β/ protoamaziga, fonema conservat com a tal solament en els parlars de Ghadames i Augila³⁷¹³. Malauradament, el mot no sembla conservar-se a Ghadames³⁷¹⁴, per la qual cosa l'enllaç no és segur, però, almenys, és versemblant. En tal cas, postulàriem una forma paleoamaziga **niβătăn* 'ferrers', en singular **niβăt*, atès que el prefix d'estat *e-* en tuareg (en lloc de *a-*) pot explicar-se per apofonia de la primera vocal intraradical³⁷¹⁵.

(14) *mnkd* (una quarantena d'ocurrències en el RIL 83, 84, 124, 343, 440, 713, 716, 1076, 1079, etc.). És retut en una inscripció bilingüe com a *imperator* en llatí³⁷¹⁶. La correspondència amb el títol del cap d'una confederació tribal tuareg *amənokəl* (plural *imənokəlăn*)³⁷¹⁷ ha

³⁷⁰⁵ CHAKER 1995a, pp. 178-180.

³⁷⁰⁶ PRASSE 1972, p. 158. Vegeu també CHAKER 1995a, pp. 175-177.

³⁷⁰⁷ PRASSE 1972, p. 158.

³⁷⁰⁸ PRASSE 1972, p. 158.

³⁷⁰⁹ PRASSE 1972, p. 159.

³⁷¹⁰ PRASSE 1972, p. 159.

³⁷¹¹ PRASSE 1972, p. 159.

³⁷¹² Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 589.

³⁷¹³ Vegeu *infra*, § IX.2.8.1.2.

³⁷¹⁴ En tot cas, no el recull LANFRY 1973.

³⁷¹⁵ Sobre aquest fenomen d'apofonia, vegeu VYICHL 2005, pp. 45-47.

³⁷¹⁶ Cf. REBUFFAT 2006b, p. 275.

³⁷¹⁷ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 546.

estat generalment admesa pels especialistes³⁷¹⁸, tenint en compte que el títol líbic *mnkd* apareix aplicat, entre d'altres, a Micipsa³⁷¹⁹. No està gaire clar quina diferència d'atribució podia haver entre el *gld* i el *mnkd*. Hom ha suggerit que la funció del *gld* era de tipus principalment civil i religiós, mentre que la del *mnkd* seria de tipus militar —sens dubte a causa del títol llatí *imperator* que el tradueix—³⁷²⁰, però aquesta interpretació topa amb el valor semàntic dels continuadors moderns d'aquests mots.

7.3.3.2. Mots sense correspondència clara en amazic modern

(1) *nbbn* 'artesans' (fusters?) (RIL 1/6). Es tracta d'un nom plural de difícil identificació.

(2) *ksln* 'ornamentistes' ? (RIL 1/5). Nom plural de difícil identificació.

(3) *bn* 'casa, tomba; família; esposa' ? (RIL 2/6). Hi ha 220 ocurrences de la seqüència *bns* 'la tomba, munument, sepultura, etc. d'ell o ella'³⁷²¹.

(4) *bnyfš* 'temple' (RIL 2/6). Potser sintagma nominal —més aviat que compost— a partir de de *bn* 'casa'.

(5) *mwsn* 'cap de centúria' (RIL 2/8, 3, 4, 10, 17, 26, 634, 915). S. Chaker ho ha analitzat com nom d'agent (amb prefix *m-*) de l'arrel \sqrt{wsn} 'saber', per tant **(a-)māwsan* 'savi, coneixedor'³⁷²², títol que escauria al president del consell de notables de *Thugga*.

(6) *gldgym* (RIL 2/10, 10/8, etc.). Títol incert, en tot cas, per jerarquia, deu tractar-se d'un càrrec menor³⁷²³. Sintagma nominal a partir de *gld* 'cap, rei' + *gym*, mot incert.

(7) *gžb* (RIL 2/9, 3, 5, 10, 11). Títol incert, que apareix transliterat en púnic com a *gzby*. S. Chaker ha proposat d'enllaçar-ho amb el tuareg *agəz* 'guardar, vigilar, tenir cura de, protegir'³⁷²⁴, del qual la forma reflectida epigràficament seria un nom derivat del tipus **gVžab*, que

³⁷¹⁸ Vegeu CHAKER 1995a, pp. 182-183.

³⁷¹⁹ En la societat tuareg, només un cap que dispensi una autoritat natural provinent d'unes qualitats morals i intel·lectuals excel·lents mereix el títol d'*amənokal*. Sobre l'*amənokal* tuareg, vegeu GAST 1997, pp. 581-585.

³⁷²⁰ Cf. CHAKER 1995a, pp. 183-184.

³⁷²¹ Cf. REBUFFAT 2006b, p. 267.

³⁷²² CHAKER 1995a, pp. 174-175.

³⁷²³ CHAKER (1995, pp. 180-181) pensa en una categoria particular d'artesans.

³⁷²⁴ CHAKER 1995a, pp. 177-178.

designaria algun tipus de *curator*. Val a dir que en tuareg, el nom d'agent és *āmagaz*³⁷²⁵.

(8) *tnyn* 'ells se'n van fer càrrec' ? (RIL 2/11). Verb en 3ª persona del plural masculí.

(9) *dtny* 'ell se'n va fer càrrec' ? (RIL 2/11). Verb en 3ª persona del singular masculí precedit d'una *d* incerta.

(10) *sbsndh sgdti* 'en l'any deu' ? (RIL 2/7).

(11) *bzn* (RIL 3/1). Probablement es tracta d'un verb en 3ª persona del plural masculí.

(12) *mskr(h)* (RIL 92, 316, 317, 356, 551, 552, etc.; més de 50 atestacions). G. Camps va enllaçar-ho amb l'etnònim *Misiciri* de les fonts llatines³⁷²⁶, situat justament a la regió de l'Atlas Tel·lià de Numídia, que és on s'han trobat les inscripcions que contenen *mskr(h)*³⁷²⁷.

(13) *mswh* (unes 90 ocurrencies al RIL). En una vintena d'ocurrencies apareix en la successió *mswh mnkdh*, per la qual cosa hom ho ha interpretat com a equivalent del llatí *ueteranus*, doncs 'soldat de l'emperador'. Fins i tot si aquesta interpretació fos certa, resta ben dubtosa l'anàlisi d'aquest mot.

(14) *mdyt(h)* (més de vint ocurrencies al RIL: 140, 542, 911, 949). En una inscripció bilingüe líbico-púnica el mot apareix simplement transliterat (RIL 31), curiosament en la seqüència *mdyth mnkd*, ço que ha fet pensar que podria tractar-se també d'un títol, però el lexema no ha estat pas identificat³⁷²⁸.

7.3.4. Conclusió

La profusa epigrafia líbica ha aportat, ara com ara, exigües dades lingüístiques (alguns fets fonològics, una gramàtica amb moltes llacunes i un lèxic comú reduït), a banda de l'antroponímia. No obstant això, és un àmbit de recerca que no s'ha de deixar de banda, per tal com són editades ara i adés noves inscripcions (particularment en regions saharianes³⁷²⁹), que poden aportar noves dades i alhora

³⁷²⁵ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 260.

³⁷²⁶ CAMPS 1960, pp. 248-250. Semblantment, REBUFFAT 2005, p. 203.

³⁷²⁷ Vegeu-ne la localització precisa al mapa n° 4. Sobre els *Misiciri*, vegeu *supra*, § 1.2.2.

³⁷²⁸ Cf. CHAKER 1995a, pp. 187-188 i REBUFFAT 2006b, p. 277.

³⁷²⁹ Vegeu *supra*, § IV.3.

completar-ne les velles. És objectiu de la present recerca discutir com quadren les dades paleoamazigues obtingudes a partir de les fonts llatines i gregues amb les dades que hom ha obtingut a partir de l'epigrafia líbica³⁷³⁰.

8. Numismàtica de Numídia

A banda de l'inventari clàssic de L. Müller³⁷³¹, una font important per a l'estudi de la numismàtica de Numídia són els treballs de J. Mazard³⁷³². Fins al s. II aC, les monedes de Cartago no havien penetrat gaire a Numídia. A partir de l'època de Massinissa, la producció, en bronze, de moneda d'encunyació pròpia —així com la circulació monetària— a cals nòmides es multiplica³⁷³³, i, encara que adopten motius icònics típicament nòmides, principalment el cavall³⁷³⁴ —al costat, és clar, de l'efígie dels *igldan* (Massinissa, Micipsa, Adhèrbal, Hièmpsal I, Jugurta, Hièmpsal II, Hiarbas, Juba I, Massinissa II, Arabiò)—, el cert és que les llegendes estan gravades amb caràcters púnics. Una de les col·leccions numismàtiques més importants trobades a Numídia, l'anomenat “tresor de Constantina”, de c. 79 aC i que comprèn 237 peces, conté monedes ateneses, cartagineses, massaliotes, hispanes i, sobretot, romanes³⁷³⁵, la qual cosa és prou indicativa de l'orientació comercial mediterrània que aleshores tenia la capital de Numídia. En el comerç exterior, els nòmides rebien monedes d'argent estrangeres en bescanvi de blat, ivori, plomes i ous d'estruç, animals de circ, micos, fusta i altres articles, mentre que, en el comerç interior, els nòmides mercadejaven amb moneda vil d'encunyació pròpia³⁷³⁶.

No hauria de sobtar que les llegendes de les monedes nòmides estiguin en fenici-púnic, malgrat que els nòmides ja disposaven d'un sistema d'escriptura propi, si tenim en compte que grecs, etruscs i llatins havien manllevat justament dels fenicis el seu alfabet. No oblidem que l'exèrcit cartaginès s'havia proveït de contingents maures mercenaris, la qual cosa va suposar l'accés, per primera vegada entre els maures, a una economia monetària. Si els nòmides havien accedit a

³⁷³⁰ Ho fem *infra*, § IX.

³⁷³¹ MÜLLER (L.) 1860-1874, vol. 3, pp. 1-77.

³⁷³² MAZARD 1953 i 1955.

³⁷³³ Val a dir, però, que Massinissa no és el primer *agllid* nòmida que va fer encunyar moneda, atès que Sifax i Vermina ja ho havien fet abans que ell, vers la fi del s. III aC. Cf. CAMPS 1960, p. 205.

³⁷³⁴ Fins al punt que Mazard ha hagut de notar que “le cheval est la représentation la plus fréquemment adoptée pour les monnaies anciennes de l'Afrique du Nord, au point que beaucoup d'auteurs rattacheront à cette numismatique les pièces incertaines où il se trouve figuré” (MAZARD 1953, p. 89, n. 4).

³⁷³⁵ Cf. CAMPS 1960, p. 207.

³⁷³⁶ Cf. CAMPS 1960, p. 208. Sobre els mercats rurals, vegeu *supra*, V.2.2.2.

l'economia monetària a través dels cartaginesos, és comprensible que, posteriorment, haguessin encunyat moneda a la manera púnica i, també, amb llegendes en púnic³⁷³⁷, *lingua franca* de les relacions comercials de la Mediterrània Occidental fins a l'emergència de l'Imperi Romà.

9. Antroponímia maura de Numídia

L'epigrafia llatina de Numídia forneix un cabal generós d'antroponímia indígena, que inventariem a continuació³⁷³⁸, juntament amb alguns antropònims que ocorren en fonts literàries llatines —i alguna de grega—³⁷³⁹.

9.1. Antropònims maures en fonts llatines i gregues

1. *Abuda*: nom d'home localitzat a les rodalies de *Chullu* (CIL 19956)³⁷⁴⁰.
2. *Acasan* / *Acasam*: nom d'home localitzat a *Guelaa Bou Atfane* (CIL 16922: ACASAN BALI[A]THONIS FILIVS; M. AXONIA VARTHIGALIS FIL. CONIVX ACASANIS)³⁷⁴¹ i a *Hammam Nabil* (a prop de *Zattara*: CIL 17277)³⁷⁴².
3. *Acherras*: nom d'un cap getul de Numídia citat per Sili Itàlic (3, 299; 7, 338; 10, 76)³⁷⁴³.
4. *Akzucia*: nom de dona localitzat a *Sigus* (actual *Oum el-Bouaghi*) (ILAlg2 6536): AEMILIA QVINTA QVI ET AKZVKIA...³⁷⁴⁴. Jongeling pensa que podria estar enllaçat amb l'etnònim *Arzuges*³⁷⁴⁵.
5. *Amizza*: nom d'home localitzat a l'Aurès (CIL 2451, 2457, 10751)³⁷⁴⁶.
6. *Arcobarzane* (ablatiu): nom d'un *dux* masesil (Titus Livi, *Periochae*, 48)³⁷⁴⁷.

³⁷³⁷ Cf. CAMPS 1960, p. 265. Vegeu també *supra*, § 2.

³⁷³⁸ Les abreviatures bibliogràfiques apareixen resoltes a la bibliografia.

³⁷³⁹ Per a una correcta localització dels indrets on s'han trobat les inscripcions que contenen els antropònims que reportem, vegeu el mapa n° 4. Per a les implicacions que es deriven de l'expressió mixta (lìbico-llatina o púnico-llatina) dels noms dels nord-africans antics (*praenomina*, *nomina* i *cognomina*), vegeu DONDIN-PAYRE 2005, pp. 155-177 i LASSÈRE 2005, pp. 179-192.

³⁷⁴⁰ CAMPS 1993a, p. 46, *idem* 2002-2003, p. 218 i JONGELING 1994, p. 4.

³⁷⁴¹ *Guelaa Bou Atfane* pertany a la comuna d'*Aïn Larbi*, al sud de l'antiga *Calama*. Vegeu-ne la localització al mapa n° 4.

³⁷⁴² CAMPS 1993a, p. 46 i JONGELING 1994, p. 4.

³⁷⁴³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 218.

³⁷⁴⁴ CAMPS 1993a, p. 46 i *idem* 2002-2003, p. 218.

³⁷⁴⁵ JONGELING 1994, p. 7

³⁷⁴⁶ CAMPS 1993a, p. 46 i *idem* 2002-2003, p. 219.

³⁷⁴⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i *idem* 2002-2003, p. 220.

7. Ἀσασίς: nom d'un cap massil de Numídia citat per Appià (Λιβυκά, 70)³⁷⁴⁸.
8. *Aspar*: nom d'un cap nùmidia (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 108, 1): “*Numida quidam Aspar nomine*”³⁷⁴⁹. Es podria posar en relació amb un nom *Asper* que ocorre a Tripolitània (IRT 197, 575, 725)³⁷⁵⁰.
9. *Aubsar*: nom d'home localitzat a *Sila* (ILAlg2 6889)³⁷⁵¹.
10. *Aurassius*: nom d'home localitzat a *Lambaesis* (CIL 2448, 2626)³⁷⁵². Sobretot tenint en compte que *Lambaesis* s'esqueia al piemont septentrional del *mons Aurasius*, sembla obvi que aquest antropònim és d'origen geogràfic. Els noms *Aurasius* i *Aurasia* apareixen també en inscripcions de Mauretània Cesariana (CIL 21109 i 2476).
11. *Auuedia*: nom de dona localitzat a *Henchir el Ksar* (ILAlg2 4406), situat en l'antic itinerari entre *Cuicul* i *Sitifis*, als confins entre Numídia i Mauretània Sitifiana³⁷⁵³.
12. *Axido*: nom d'un circumcel·lió esmentat pel bisbe Optat de Mileu (*Contra Parmenianum*, 3, 4; CSEL 26, pp. 81-83)³⁷⁵⁴.
13. *Babbutius*: nom d'un bisbe nùmidia (*De Basilica, Catholicis erepta*, 330)³⁷⁵⁵.
14. *Babuis*: nom d'home localitzat a *Sigus* (ILAlg2 6671): IVLIA ANIC[IA] BABVIS F VRBANA³⁷⁵⁶.
15. *Bacaci* (datiu): nom d'un déu localitzat a *Djebel Taya*, a prop de *Calama* (ILAlg2 5402)³⁷⁵⁷. Camps l'ha relacionat amb els noms *Bacquax* / *Bacques* (CIL 20702, 7420), localitzats a *Saldae* (Mauretània Cesariana)³⁷⁵⁸.
16. *Badinn*: nom d'home localitzat a *Djebel Nif en Nser* (ILAlg2, 3, 7471)³⁷⁵⁹.
17. *Barcusa*: nom de dona localitzat a Cirta i *Tigisi* (ILAlg2 6292)³⁷⁶⁰.
18. *Bargeus*: nom d'home localitzat a Madaure (ILAlg2 2767)³⁷⁶¹: MVNIVS IVLIVS BARGEVS (inscripció cristiana).
19. *Becar*: nom d'home localitzat a *Arsacal* (CIL 6219)³⁷⁶², a prop de Cirta. Potser relacionat amb *Biccar* i *Bichari* de Mauretània Cesariana³⁷⁶³.

³⁷⁴⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 218.

³⁷⁴⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i JONGELING 1994, pp. 12-13.

³⁷⁵⁰ Vegeu *supra*, § VI.9.1, s.u. *Asper*.

³⁷⁵¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 47 i JONGELING 1994, p. 13.

³⁷⁵² Cf. CAMPS 1993a, p. 48.

³⁷⁵³ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i *idem* 2002-2003, p. 221.

³⁷⁵⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i *idem* 2002-2003, p. 221. Vegeu *supra*, § 4.

³⁷⁵⁵ MAIER 1987, p. 247. Cf. CAMPS 1993a, p. 48.

³⁷⁵⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i JONGELING 1994, p. 15.

³⁷⁵⁷ Cf. JONGELING 1994, p. 15.

³⁷⁵⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 48.

³⁷⁵⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 221.

³⁷⁶⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i JONGELING 1994, p. 18.

³⁷⁶¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 48 i JONGELING 1994, p. 19.

³⁷⁶² Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i JONGELING 1994, p. 22.

³⁷⁶³ Vegeu *infra*, § VII.8.1, s.u.

20. *Birsil*: nom localitzat a *Theuste* (CIL 16582) i *Tigisis* (ILAlg2 6285)³⁷⁶⁴. Segurament es tracta del mateix nom que *Birzil*.
21. *Birihut*: nom de dona localitzat a *Tipasa* de Numídia (CIL 4850: CAELIA BIRIHVT) i a *Ciuitas Pophthensis* (CIL 16768: COTTIA BIRIHVT)³⁷⁶⁵.
22. *Birzil*: nom localitzat a *Lambaesis* (CIL 2584), *Thubursicu Numidarum* (CIL 4925), *Castellum Elephantariense* (CIL 6402)³⁷⁶⁶. Jongeling ho ha enllaçat amb *Birz* de *Calama* (CIL 5315: PONTIVS BIRZ). Segurament es tracta del mateix nom que *Birsil*.
23. Βιθνας: nom d'un cap massil (Appià, Λιβυκά, 111). Les fonts llatines reten el nom com a *Bitias*³⁷⁶⁷.
24. *Bodin*: nom d'home localitzat a *Thubusicu Numidarum* (ILAlg 1440). Possiblement relacionat amb BDYN de l'epigrafia líbica (RIL 395)³⁷⁶⁸.
25. *Borocia*: nom de dona localitzat a *Calama* (ILAlg 374) i *Ain Nechma* (ILAlg 506), a prop de *Calama*, i *Thibilis* (CIL 19026, ILAlg2 4702, 4766, 5611 i 5924)³⁷⁶⁹.
26. *Buca*: nom localitzat a *Henchir Guesses*, a prop de Cirta (CIL 17806)³⁷⁷⁰.
27. *Bucar*: nom d'un cap masesil (Titus Livi, 29, 32)³⁷⁷¹. L'arrel amaziga *√bkr* és emprada en els dialectes amazics per a designar la primera cria d'una cabra o una ovella, amb significats oscil·lants però que, en tot cas, apareix en dialectes tan distants com el taixelhit (on trobem *abukir* 'boc jove') o el tuareg (on trobem *ebākār* 'moltó jove')³⁷⁷². Pot remetre a això el nom d'unes divinitats maures *Bucures* citades per Arnobi³⁷⁷³, sobretot tenint en compte que la divinitat líbia per excel·lència, Ammon, és un déu-marrà.
28. *Burc*: nom localitzat a *Thubursicu Numidarum* (CIL 4897). Agustí (*Contra Donatistas de baptismo*, 6, 34, 65) cita *Buruc* com a *nome loci*. És possible que estigui relacionat amb *Burh* de *Masculula* (CIL 27537), a prop de *Sicca Veneria*³⁷⁷⁴.
29. *Burcaton*: nom d'un bisbe donatista de *Gemellae* assistent a la conferència de Cartago del 411³⁷⁷⁵. Sembla un forma derivada de *Burc* (CIL 4897).
30. *Burct*: nom de dona localitzat a *Thibilis* (ILAlg2, 5311: HERENNIA BVRCT)³⁷⁷⁶. Deu ser la forma femenina de *Burc*³⁷⁷⁷.

³⁷⁶⁴ Cf. JONGELING 1994, p. 25.

³⁷⁶⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 222 i JONGELING 1994, p. 25.

³⁷⁶⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i JONGELING 1994, p. 25.

³⁷⁶⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i JONGELING 1994, p. 26.

³⁷⁶⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i JONGELING 1994, p. 26.

³⁷⁶⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 49 i JONGELING 1994, p. 27.

³⁷⁷⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i *idem* 2002-2003, p. 224.

³⁷⁷¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i JONGELING 1994, p. 28.

³⁷⁷² Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, p. 51 i PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 20.

³⁷⁷³ Vegeu *infra*, § VII.8.1, s.u. *Bucures*.

³⁷⁷⁴ Vegeu *supra*, § V.11.1, s.u.

³⁷⁷⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i JONGELING 1994, p. 28.

31. *Burucia*: nom de dona localitzat a *Tiddis* (ILAlg2 3830), *Gadiaufala* (ILAlg 6233-6234) i *Ksar Mahidjiba* (ILAlg2 4394)³⁷⁷⁸. També *Burugia* (*el-Ksar*, ILAlg2 4416). Deu ser una forma llatinitzant de *Burct*.
32. *Burusosa*: nom de dona localitzat a *Tiddis* (ILAlg2, 3674)³⁷⁷⁹. És possible que es tracti de *Burucosa*, derivat llatinitzant de *Buruc*.
33. *Butilla*: nom de dona localitzat a *Arsacal* (CIL, 6121)³⁷⁸⁰.
34. *Butur*, *Buturus* i *Butura*: noms molt freqüents localitzats entre *Thagaste* i *Thabraca* (CIL 17309), *Thagaste* (CIL 5170), *Castellum Tidditanorum* (CIL 6815)³⁷⁸¹, amb nombroses formes derivades, com ara *Buture* (*Celtianis*, Numídia, ILAlg2, 3189), *Buturaia* (*Sila*, Numídia, ILAlg2 7212), *Buturicus* (*Djebel Taya*, Numídia, CIL 5507), *Buturata* (*Theueste*, Numídia, CIL 2163), *Buturarius* (*Thubursicu Numidarum*, CIL 17193, 17195), *Buturari* (genitiu, *Thubursicu Numidarum*, CIL 17195), *Buturaria* (*Theueste*, CIL 2195). Creiem que pot tractar-se del mateix nom un *Botor* de *Ksar Mahidjiba*, uns dels *castella* de Cirta (ILAlg2, 4244). Així mateix, deuen estar relacionats amb això els noms *Botrius* (*Aquae Sirenses*) i *Botrianus* de Mauretània Cesariana. És temptador l'enllaç amb els *Butr* (singular *al-abtar*), nom que reben en la historiografia àrab medieval les tribus amazigues nòmades zenates, per oposició als sedentaris *Barānis* 'els portadors de barnús'. Tradicionalment, s'explica *Butr* com una deformació de l'àrab *al-abtar* 'sense descedència' o 'a qui li han tallat la cua'³⁷⁸². L'origen àrab al·ludit podria no ser més que una etimologia "popular", i és més versemblant que l'etnònim donat per les fonts àrabs amagui un nom amazic, per ventura el mateix que ha donat lloc a un antropònim freqüent Numídia i Mauretània Cesariana. Si hem de cercar un lexema amazic, és poc probable que sigui a partir d'una arrel \sqrt{btr} , pel fet que el rendiment morfològic de /t/ el converteix en un fonema de rendiment lexemàtic baix (però no nul), restricció que no opera en el cas de /d/, que creiem que remunta a una */t/, paleoamaziga³⁷⁸³. És possible que la variant *Botor* (al costat de la més freqüent *Butur*) reflecteixi el timbre més obert [ʊ] del fonema /u/ en context de faringalització (o ejectiu, no ho sabem del cert). En tal cas, *abiḍar* (o *abidar*) 'coix' en taixelhit (amb un verb de qualitat *biḍr* 'ésser coix'), és un bon agafador, atès que és usual com a cognom (< malnom, com el llatí *Claudius*, *Claudia*). En altres dialectes trobem *aḥidar*³⁷⁸⁴, que, si no és un error de notació, deu venir de **aḥidar*, per metàtesi o transferència de la

³⁷⁷⁶ Cf. JONGELING 1994, p. 28.

³⁷⁷⁷ Sobre el femení paleoamazic, vegeu *infra*, § IX.4.1.2.1.

³⁷⁷⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i JONGELING 1994, p. 28.

³⁷⁷⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i JONGELING 1994, p. 28.

³⁷⁸⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i JONGELING 1994, p. 28.

³⁷⁸¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 50, *idem* 2002-2003, p. 224 i JONGELING 1994, p. 29.

³⁷⁸² Vegeu GOLVIN 1991, pp. 1564-1565.

³⁷⁸³ Vegeu *infra*, § IX.2.8.2.3.

³⁷⁸⁴ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, pp. 23-24.

faringalització, fenomen ben habitual en amazic. En tuareg *tāwəlləmmədt*, “homme boiteux, infirme, invalide” es diu *emāhhāḍār*³⁷⁸⁵. El tractament divergent de la primera radical convida a identificar-hi */β/, mentre que la vocalització de singular *i-a* és, juntament amb *u-a*, freqüent en noms que designen defectes físics o d'altra mena, com *abukaḍ* ‘cec’, *afukal* ‘paralític’, *agugam* ‘mut’, etc.³⁷⁸⁶ Sens dubte, no és aquest el vocalisme que trobem en les formes antroponímiques maures retudes per l'epigrafia llatina, en què la vocalització *u-u* apareix com a constant, però no és un impediment major atès el desconeixement de la cronologia d'aquesta singular vocalització específica per a defectes. Per tant, un nom paleoamazic **βuṭur* ‘coix’ seria possible, encara que la reconstrucció protoamaziga emmenaria més aviat a **a-βiḍar*. També és concebible que **βuṭur* hagués estat el (mal)nom de l'avantpassat epònim d'alguns grups zenates i que com a tal hagués arribat a oïdes d'Ibn Ḥaldūn i altres autors àrabs que se n'han fet ressò.

35. *Caletamera*: nom d'home localitzat als voltants d'*el-Kantara* (CIL 2494)³⁷⁸⁷.
36. *Capussa*: nom d'un cap massil, fill d'*Oezalcen*, citat per Titus Livi (29, 29, 6, 13)³⁷⁸⁸.
37. *Chalimace* (datiu): nom d'un déu localitzat a Madaure (ILAlg 2034)³⁷⁸⁹.
38. *Chanaris* (genitiu): nom d'un notable nùmida localitzat a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1341: FLORVS / CHANARIS / F. PRINCEPS / GENTIS . NVMI/DARVM), també a ILAlg 1342³⁷⁹⁰. A l'*Ayər* existeix el nom propi d'home *Akänāru*, que deu remetre al tuareg *ekänār* ‘front gran’, amb aplicacions translaticies que escauen al concepte de *princeps*, particularment la que observem en el verb causatiu *səkkännər* “conduire au front de l'armée, se mettre au front de l'armée” i en el nom derivat *asəkkännār* “homme qui conduit la troupe au front de combat”³⁷⁹¹.
39. *Chinidial*: nom d'home localitzat a *Aïn el Hofra*, a la regió nùmida de la *Cheffia* (CIL 5217 = ILAlg 156), amb el paral·lel líbic —és una inscripció bilingüe— KNDIL (RIL 252), que retrobem com a KNDIHL

³⁷⁸⁵ Vegeu PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 327. El “cf. *aḍār*” (‘peu’, ‘cama’) de Prasse dóna entenent que aquest nom *emāhhāḍār* podria ser derivat del nom que designa la cama i el peu, enllaç possible —si tenim en compte el rendiment de *b/β* com a consonant completiva de lexemes biconsonàntics—, que no treu que es pugui enllaçar amb les formes que donem per als dialectes septentrionals.

³⁷⁸⁶ Cf. VYICHL 1954.

³⁷⁸⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 224.

³⁷⁸⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 225 i JONGELING 1994, p. 31.

³⁷⁸⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 50 i JONGELING 1994, p. 33.

³⁷⁹⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 51 i JONGELING 1994, p. 33.

³⁷⁹¹ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 390.

(RIL 280), KND.L (RIL 196, 197, 1000). Finalment, en epigrafia púnica trobem *kndy* ³⁷⁹².

40. *Cilleno* (datiu): nom de déu localitzat a *Thamugadi*³⁷⁹³.
41. *Cnsidaba*: nom d'home localitzat a *Aïn Nechma* (CIL 17542)³⁷⁹⁴. La llicó és dubtosa.
42. *Coiuzanis* (genitiu): nom d'home localitzat a la regió de la *Cheffia* (ILAlg 138), amb el paral·lel líbic —és una inscripció bilingüe— GH.N (RIL 145)³⁷⁹⁵. Es podria enllaç amb el nom del 'endeví' en amazic: taixelhit *agzzan* "devin", tamaziyt *agzzan* "diseur de la bonne aventure; sorcier; devin", Figuig *kəzzən* "prédire le futur", *agəzzan*, *akəzzan* "devin", zenaga *min itagəzzənən* "qui pratique la géomancie", *əgəzan* "géomancie", cabilenc *gəzzən* "dire la bonne aventure, prédire", *agəzzan* "diseur de la bonne aventure", xaudi *gəzzən* "dire la bonne aventure", *tagəzzant* "diseuse de bonne aventure; sorcière", mozabita *gəzzən* "tirer la bonne aventure, pratiquer la divination", *agəzzan* "diseur de bonne aventure, devin, chiromancien", Wargla *gəzzən* "dire la bonne aventure, prédire", *agəzzan* "diseur de bonne aventure, devin, prédiseur"³⁷⁹⁶, rifyny *aməgzu* "qui prédit l'avenir; diseur de bonne aventure"³⁷⁹⁷, tuareg *igəzan* (masculí plural) "divination par des points faits sur le sable, géomancie", *əwət igəzan* "pratiquer la géomancie", *aməsgəzu* (plural *iməsgəzan*) "géomancien"³⁷⁹⁸. Aquesta família lèxica, ben representada tant en els dialectes septentrionals com en tuareg i que remet a una forma d'endevinació sens dubte preislàmica³⁷⁹⁹, és possible que derivi de l'arrel panamaziga \sqrt{gzy} o \sqrt{gyz} a la qual pertanyen el verb amazic septentrional (taixelhit, tamaziyt, mozabita, amb escasses diferències semàntiques) *gzi* "faire des scarifications avec la pointe d'une lame de rasoir; inciser; vacciner"³⁸⁰⁰, tuareg *əgyəz* "scarifier, inciser, vacciner; tatouer", *tagəyyezt* "scarification, incision, vaccination", Ghat *əggəj* "vacciner" amb diverses formes derivades usuals segons els dialectes³⁸⁰¹. Si l'enllaç és bo —ho creiem perquè *-n*, més rendible gramaticalment que lexemàticament, de vegades esdevé part de lexema quan un nom derivat s'independitza d'alguna manera de la família lèxica d'origen genera al seu torn verbs denominatius—, aquesta pràctica endevinatòria es basaria originàriament en l'escarificació, encara que posteriorment hagi derivat en la

³⁷⁹² Cf. CAMPS 1993a, p. 51, *idem* 2002-2003, p. 225 i JONGELING 1994, p. 33.

³⁷⁹³ Cf. CAMPS 1993a, p. 51 i JONGELING 1994, p. 35.

³⁷⁹⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 51.

³⁷⁹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 51 i JONGELING 1994, pp. 37-38.

³⁷⁹⁶ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 934.

³⁷⁹⁷ *Ibidem*, p. 928.

³⁷⁹⁸ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, pp. 258-259.

³⁷⁹⁹ Vegeu VIROLLE-SOUIBÈS 1995, sobretot pp. 2362-2363.

³⁸⁰⁰ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 938.

³⁸⁰¹ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, pp. 255-256.

geomància i altres formes màntiques menys lesives. Conseqüentment, és plausible que *Coiuzan* / GH(Z)N —notem que <H> equival probablement a /y/— transcrigui un nom derivat d'una l'arrel paleoamaziga \sqrt{gyz} 'escarificar, fer una incisió; endevinar mitjançant l'escarificació', que proposem restituir com a **gǔyǔzān* 'endeví que prediu per escarificació'. Hem posat de manifest altres casos en què $\bar{C} < Cy$ ³⁸⁰², fenomen que explicaria el nom amb tensió dels dialectes septentrionals *agzzan*, segons la nostra anàlisi < **ā-gəzyān*.

43. *Cronha*: nom d'home localitzat a Madaure (ILAlg 2053, 2060)³⁸⁰³.
44. *Curma*: nom d'home localitzat a *Thullium* (Agustí, *De cura*, 11, 15)³⁸⁰⁴.
45. *Cututia*: nom de dona localitzat a Madaure (ILAlg, 2466)³⁸⁰⁵. Vegeu *Gudud*.
46. *Dabar*: nom d'un príncep massil (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 108) i d'altres persones (CIL 15480, *Suttu*, a prop de *Thugga*, i ILAlg2 3622, *Theueste*)³⁸⁰⁶. Es pot enllaçar amb DBR de l'epigrafia líbica (RIL 339, 532, 642, 862).
47. $\Delta\alpha\kappa\alpha\mu\alpha\varsigma$: nom d'un cap nùmida (Appià, $\Lambda\iota\beta\upsilon\kappa\acute{\alpha}$, 41)³⁸⁰⁷.
48. *Damioni* (datiu): nom d'un déu localitzat a Madaure (ILAlg 2036)³⁸⁰⁸: DAMIONI AVG/ SACRVM/ C VIC/TOR CANISTR/THVG SPF/ID. El dedicant, Víctor el *canistrarius* (cisteller), sembla ser originari de *Thugga*. A la mateixa ciutat de Madaure, una *Iulia Victoria canistraria* va fer una dedicatòria a *Ceres Maurusia*, ço que ha fet pensar a Camps que *Damio(n)* és una divinitat africana associada a culte de Ceres³⁸⁰⁹.
49. *Damulna*: nom de dona localitzat a *Zarai*³⁸¹⁰.
50. *Dasonis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Djebel Nif en Nser* (ILAlg2, 3, 7459a)³⁸¹¹.
51. *Dudda*: nom de dona localitzat a *Sila* (CIL, 5918) Per ventura relacionat amb *Duda* de *Tituli* (Zeugitana occidental, CIL 27836)³⁸¹².
52. *Duil*: nom localitzat a *Henchir el Hachani* (CIL 17782)³⁸¹³.
53. *Easuctan*: nom d'un centurió de *Lambaesis* (CIL 2638)³⁸¹⁴. Ho podem enllaçar amb els noms *Iasuchtan*, *Iassuchtan*, *Iasucta*, *Iasuctan* i fins i tot YSKTN en dues inscripcions líbiques (RIL 241 i 256). Més interessant encara que la identificació d'aquest

³⁸⁰² Vegeu *infra*, § IX.2.8.8.

³⁸⁰³ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 226 i JONGELING 1994, p. 38.

³⁸⁰⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 51 i *idem* 2002-2003, p. 226.

³⁸⁰⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 51 i JONGELING 1994, p. 40.

³⁸⁰⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 51 i JONGELING 1994, p. 41.

³⁸⁰⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 52 i *idem* 2002-2003, p. 227.

³⁸⁰⁸ CAMPS 1995e, pp. 2326-2327.

³⁸⁰⁹ *Ibidem*.

³⁸¹⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 227.

³⁸¹¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 227.

³⁸¹² Cf. CAMPS 1993a, p. 52 i JONGELING 1994, pp. 42-43.

³⁸¹³ Cf. CAMPS 1993a, p. 52.

³⁸¹⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 52 i JONGELING 1994, p. 44.

antropònim és la constatació que es retroba des de Tripolitània (concretament a Golas, al *limes Tripolitanus*) fins a l'extrem oest de Numídia³⁸¹⁵.

54. *Euassan*: nom d'home localitzat a *Gemellae* (al sud de *Lambaesis*, CIL 17979)³⁸¹⁶. A la mateixa inscripció apareix *Euassanu*. Segurament s'ha d'enllaçar amb *Euassi* (Altava, Mauretània Cesariana)³⁸¹⁷ i *Euassus* (*ibidem*)³⁸¹⁸. Es podria analitzar com un compost del pronom de suport definit singulatiu masculí *wa* i del verb *assan* 'conèixer, saber', per tant, 'el qui coneix, el savi'. De fet, existeix, en tuareg, un nom propi d'home *Wässän*³⁸¹⁹. Hi ha altres formes del pronom de suport que comencen per vocal, com ara la col·lectiva *awa* o la locativa *ewa*, que formalment, permetrien explicar la *e-* de *Euassan*, tot i que, semànticament, no semblen tenir gaire solta en una aplicació antroponímica. Sigui com vulgui, l'enllaç resta incert, per tal com la seqüència d'aquest antropònim permet diverses anàlisis, a banda de la que hem proposat.
55. *Fagustan*: nom d'home localitzat a *Cuicul* (CIL, 20174)³⁸²⁰.
56. *Fasir*: nom d'un circumcel·lió donat per Optat de *Mileu* (3, 4; CSEL 26, p. 82, l. 5), així com d'un home localitzat a Cartago (CIL 13652) i *Theueste* (CIL 16732)³⁸²¹.
57. *Firindas*: nom d'home localitzat a *Aïn Abid* (ILAlg2 4357), a prop de Cirta: APERONIVS FIRINDAS³⁸²².
58. *Gaetulus/Gaetula/Gaetulicus/Getula/Getulicus*: nom freqüent pertot³⁸²³. Naturalment, està originat en l'etnònim³⁸²⁴.
59. *Gaiais*: nom d'home localitzat al sud-oest de Tagast (ILAlg 969)³⁸²⁵.
60. *Ganibosus*: nom d'home localitzat a *Celtianis* (ILAlg2 2639), a prop de Cirta³⁸²⁶.
61. *Ganosa*: nom de dona localitzat a *Vzelis* (ILAlg2 8815)³⁸²⁷.
62. *Garama*: nom de dona localitzat a *Lambaesis* (CIL 3308): SITIA GARAMA³⁸²⁸. És possible que estigui relacionat amb el topònim.
63. *Gargir*: nom d'home localitzat a *Phua* (CIL 6323)³⁸²⁹: DIS M/SEX GARGI/R RESPECTVS/S VA XXX.

³⁸¹⁵ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u. *Iassucthan*. Sobre la recurrència geogràfica d'aquest antropònim, vegeu *infra*, § IX.8.4.

³⁸¹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 52, *idem* 2002-2003, p. 227 i JONGELING 1994, p. 45.

³⁸¹⁷ MARCILLET-JAUBERT 1968, 21.34.

³⁸¹⁸ *Ibidem*, 104.

³⁸¹⁹ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 836.

³⁸²⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 52 i JONGELING 1994, p. 46.

³⁸²¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228 i JONGELING 1994, p. 46.

³⁸²² Cf. CAMPS 1993a, p. 53 i JONGELING 1994, p. 47.

³⁸²³ Cf. CAMPS 1993a, p. 53 i JONGELING 1994, p. 48.

³⁸²⁴ Sobre l'etnònim, vegeu *supra*, § 1.2.9.

³⁸²⁵ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 228.

³⁸²⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 53 i JONGELING 1994, p. 49.

³⁸²⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 53.

³⁸²⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 49.

³⁸²⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 49.

64. *Gauda*: nom d'un *agllid* massil (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 65, 1)³⁸³⁰, també epigràficament a *Thubursicu Numidarum* (CIL 17159), a *Portus Magnus* (Mauretània Cesariana, CIL 9774)³⁸³¹.
65. *Gerrasusu*: nom d'un *praefectus gentis* localitzat a *Oued Guechtane*, al sud de l'Aurès³⁸³².
66. *Gida*: nom de dona localitzat pels volts de Mileu, a *Bordj Beïda* (CIL 20116)³⁸³³.
67. *Giribitanus*: nom d'home localitzat a Cirta (CIL 7175)³⁸³⁴.
68. *Gudud*: nom trobat *passim* amb nombroses variants: *Cududas* (CIL 15995, *Sicca Veneria*), *Gududus* (ILAlg 2387, *Madauros*; CIL 20778, *Auzia*, Mauretània Sitifiana), *Gududa* (ILAlg 2413, *Madauros*)³⁸³⁵ i altres formes com *Guddem* (CIL 1226, *Vaga*), *Gududianus* (CIL 26999, *Thugga*), *Gududia* (CIL 439, *Ammaedara*; CIL 9733, *Tahert*, Mauretània Cesariana), *Guduia* (CIL, 20287, *Sitifis*), *Cududus* (CIL 2098, *Theueste*), *Cududia*, *Cututia* (CIL 6604, *Castellum Elephantariense*), *Gedudus* (nom d'un bisbe *Lilicensis*). Vattioni havia suposat un origen púnic (a partir de *gwd* 'fortuna') per a aquestes formes antropòniques, però Jongeling ha rebutjat que els mecanismes de derivació sigués púnics, i advoca per un origen llibi³⁸³⁶. La principal objecció a l'origen púnic d'aquest lexema *gudud* és la manca d'ocurrències en epigrafia púnica —en una inscripció neopúnica de *Wadi el-Amud*, Tripolitània, apareix un nom *g'tyt* que probablement no tingui res a veure amb el present dossier³⁸³⁷—. Una segona objecció podria ser la distribució geogràfica de les formes antropòniques, més freqüents a Numídia (i fins a les Mauretànies Sitifiana i Cesariana) que a la més punicitzada Zeugitana, i absents a la costa bizacena i tripolitana. En qualsevol cas, si es tracta d'un nom maure, l'hesitació en la notació llatina *g/c*, *d/t* apuntaria al caràcter fortament constrictiu de les oclusives paleoamazigues. La forma antiga dels moderns *agdud* / *ag^wdud* (plural *ig^wdad*), 'aplec de persones', 'assemblea', 'fira', 'festa patronal' (en amazic estàndard és emprat per a designar 'poble' en el sentit de 'conjunt de persones que formen una comunitat') fóra **gǔdūd* —si és que la labialització de la variant tamaziyt és un vestigi d'una **/ǔ/* protoamaziga³⁸³⁸—, formalment homònima de l'antropònim que ens ocupa; semànticament, però, l'enllaç és poc versemblant.

³⁸³⁰ Sobre Gauda, fill de Mastanabal, vegeu *supra*, § 3.1.

³⁸³¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 53 i JONGELING 1994, p. 49.

³⁸³² Cf. CAMPS 1993a, p. 53 i JONGELING 1994, p. 50.

³⁸³³ Cf. CAMPS 1993a, p. 53 i JONGELING 1994, p. 50.

³⁸³⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 53.

³⁸³⁵ Cf. JONGELING 1994, pp. 38-39, 52-53.

³⁸³⁶ JONGELING 1994, pp. XXIV-XXV.

³⁸³⁷ Vegeu *supra*, § III.9.2.2.

³⁸³⁸ Sobre aquest fenomen diacrònic, vegeu KOSSMANN 1999a, pp. 42-50.

69. *Gulussa*: nom d'un rei massil citat per Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 5,6; 35,1)³⁸³⁹ i reprès per Titus Livi (42,23,1), en epigrafia púnica *glsn*. Remet a un nom paleoamazic del tipus **gūlūsān*.
70. *Gumez*: nom localitzat a *Aquae Flauianae (Henchir el-Hammam)* (CIL 17081)³⁸⁴⁰.
71. *Gutruris* (genitiu): nom d'home localitzat a *Tiddis* (ILAlg2 3622)³⁸⁴¹.
72. *Guzabius*: nom d'home localitzat a *Beni Babar*, a la regió de l'Aurès, així com també a *Lambaesis*³⁸⁴².
73. *Guzalt*: nom de dona localitzat a *Sila* (ILAlg2 7113)³⁸⁴³: NONIA GVZALT. En aquest nom s'aprecia la terminació de femení amaziga en *-t*, assegurada per la concordança amb el *praenomen* femení llatí *Nonia*. L'arrel amaziga \sqrt{gzl} expressa la noció de 'ésser curt (de talla)' en tots els dialectes amazics, tant els septentrionals (taixelhit, tamaziyt, cabilenc, mozabita, Wargla, Sened, Gerba), com els orientals (Nefussa, Sokna, Augila, Siwa), Ghadames i el tuareg³⁸⁴⁴, per la qual cosa la reconstrucció dels lexemes verbals i nominals que se'n deriven, així com l'assumpció de la noció semàntica que hem assenyalat, no és pas problemàtica. L'enunciat del verb (en taixelhit) és (aorist) *-igzul-* ~ (perfectiu) *-gzzul-* ~ (imperfectiu) *-ttigzul-*³⁸⁴⁵, mentre que en tuareg tenim (aorist) *-igzal-* ~ (perfectiu) *-gəzzul-*³⁸⁴⁶. Com a noms, trobem *agzzal* / *ag^wzzal* 'nan, baix, curt, petit' en taixelhit i tamaziyt, *agzal* i *agəzzul* 'baix, curt' en mozabita i formes semblants a la resta de dialectes. La variant amb *g^w* labialitzada que trobem en taixelhit i tamaziyt *ag^wzzal* delata que la vocal breu que hi havia entre la primera i la segona radical era **ũ*, per la qual cosa hem de postular com a reconstrucció del nom derivat del tema de perfectiu —tal com delata la tensió de la segona radical— *(*ā-*)*gūzzāl* 'el curt, el baix (de talla)'. Aquesta seria la reconstrucció que suggereixen les formes del taixelhit i del tamaziyt; per a altres dialectes variaria la manera d'aplicar el mecanisme de l'apofonia i de la tensió, que, com passa ara i adés en els estudis lexicològics, funcionen amb els mateixos principis pertot de Tamazga però s'apliquen de manera particular segons els grups dialectals, per la qual cosa es fa tan difícil restituir un esquema protoamazic únic del joc apofònic i de la tensió dels lexemes verbals i nominals. Bo i

³⁸³⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 54 i JONGELING 1994, p. 54. Sobre Gulussa, fill de Massinissa, vegeu *supra*, § 3.1.

³⁸⁴⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 54.

³⁸⁴¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 54 i JONGELING 1994, p. 55.

³⁸⁴² Cf. CAMPS 1993a, p. 54 i *idem* 2002-2003, p. 230.

³⁸⁴³ Cf. CAMPS 1993a, p. 54 i JONGELING 1994, p. 55.

³⁸⁴⁴ Vegeu el quadre complet d'aquesta família lèxica a NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 931-932.

³⁸⁴⁵ Cf. EL MOUNTASSIR 2003, p. 98, s.u. *igzul*.

³⁸⁴⁶ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 258.

admetent aquesta dificultat, no ens sembla agosarat analitzar *Guzalt* com un nom femení (per la *-t*) derivat del tema de perfectiu del verb de qualitat *igzul* 'ésser curt (de talla)', per tant **gūzzālt* 'la curta, la baixa (de talla)'. Com que la forma epigràfica no sembla reflectir la tensió, es pot dubtar si en amazic antic la tensió caracteritzava, com ho fa en els dialectes moderns, el tema de perfectiu o si el joc apofònic era suficient per a marcar l'oposició amb el tema d'aorist. És un dubte que no podem resoldre. Semànticament, l'aplicació antroponímica d'aquest lexema —i d'altres que denoten el mateix— és normal avui dia a Tamazga³⁸⁴⁷ i fàcilment assumible per a l'antiguitat.

74. *Haos*: nom de déu localitzat a *Ciuitas Pophensis* (CIL 16750): HAOS AVG/ SAC/L LEPIDIVS / PRIMVLVS SA/CERDOS HOC / LOCO INITIA/TVS ARAM / POSVIT VO/TVM SOLVIT/DD³⁸⁴⁸.
75. *Hiarbas*: nom d'un rei nùmidia (Justí, 18, 6, 1)³⁸⁴⁹.
76. *Hiempsal*: nom d'un rei massil (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 5, 7)³⁸⁵⁰. Atenent el testimoniatge epigràfic d'un teònim *Iemsali* (datiu, CIL 8834, *Tubusuptu*, Mauretània Cesariana), podem pensar que *h-* no és més que una grafia exotitzant, mentre que la *-p-* no deu ser més que una epèntesi gràfica llatinitzant introduïda pel propi Sal·lusti. Aquest nom perviu a través de l'edat mitjana, car el besavi del *Mahdi* dels almohades, Ibn Tūmart, un amazic de l'Anti-Atlas, es deia *Yamsal*³⁸⁵¹. L'arrel amaziga \sqrt{msl} dona lloc al verb tuareg *əmsəl* "bleutrer par frottement à l'indigo" (en 3ª persona del singular del perfectiu *yəmsāl*)³⁸⁵², tamaziyt *msl* "enduire, appliquer (de la peinture, de l'enduit)"³⁸⁵³, cabilenc *msl* "façonner, modéler de la poterie"³⁸⁵⁴, Ghadames *emsəl* "tourner au tour de potier"³⁸⁵⁵, noció molt especialitzada i amb matisos diversos segons els dialectes però d'antiguitat indubtable atesa la distribució geogràfica de l'arrel. Un verb paleoamazic **yāmsāl* 'ell ha tenyit o afaïçonat; ell ha estat tenyit o afaïçonat' —la diàtesi del verb amazic és làbil³⁸⁵⁶— és plausible, tot i que no trobem la solta d'una aplicació a un nom teòfor.
77. $\iota\alpha\beta\delta\alpha\varsigma$ / $\iota\alpha\upsilon\delta\alpha\varsigma$ / *Iabdas* / *Iaudas*: nom d'un rei maure de l'Aurès (Procopi, *Bellum Vandalicum*, *passim*; Corip, *Iohannis*, *passim*)³⁸⁵⁷.

³⁸⁴⁷ A l'*Ayər* hi ha homes que es diuen *Gəzzūlān* "le Courtaud" (PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, *loc. cit.*).

³⁸⁴⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 56, *idem* 1995e, pp. 2327-2328 i JONGELING 1994, p. 67.

³⁸⁴⁹ Cf. CAMPS 1993, p. 54 i JONGELING 1994, p. 57.

³⁸⁵⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 54, *idem* 1995e, p. 2328 i JONGELING 1994, pp. 57-58. Sobre *Hiempsal* I, fill de Micipsa, vegeu *supra*, § 3.1.

³⁸⁵¹ Cf. CAMPS 1995e, p. 2328.

³⁸⁵² PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 559.

³⁸⁵³ TAÏFI 1991, p. 438.

³⁸⁵⁴ DALLET 1982, p. 522.

³⁸⁵⁵ LANFRY 1973, p. 219, n° 219..

³⁸⁵⁶ Vegeu *infra*, § IX.6.5.4.

³⁸⁵⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 54 i JONGELING 1994, p. 63.

78. *Iabun*: nom d'home localitzat a *Sila* (ILAlg2 6972)³⁸⁵⁸.
79. *Iader*: nom d'home localitzat a *Vsampus* (ILAlg 2985)³⁸⁵⁹, a prop de Madaure. A més dels testimoniatges epigràfics, apareix també a Agustí (*Contra Donatistas de baptismo*, 7, 9, 16) amb la variant *Iadir*³⁸⁶⁰.
80. *Iaderi* (genitiu): nom d'home localitzat a *Theueste* (CIL 16739)³⁸⁶¹. Vegeu el nom anterior.
81. *Iafic*: nom d'home localitzat a Madaure (ILAlg 2707)³⁸⁶² i *Apisa Maius* (Zeugitana, CIL 12237). Es pot analitzar com una 3ª persona del singular masculí d'un verb paleoamazic; més aviat que *fk* 'donar' (verb metatètic en *kf* segurament ja d'antic), cercariem en el verb també panamazic *ffÿ* 'sortir, sortir de l'ou, descloure's, llevar-se el dia'³⁸⁶³. El principi, el perfectiu zenaga *yäffäg*³⁸⁶⁴ i el tuareg *yaffäy*³⁸⁶⁵, apunten a un perfectiu paleoamazic **yäffāq* 'ell ha sortit, s'ha desclòs' mentre que una forma **yäffiq* com la que sembla testimoniar l'antropònim antic remetria més aviat a un aorist, 'que ell surti, que ell es desclogui'. Però, com que el joc apofònic del verb paleoamazic fa de mal establir, resta incerta l'atribució a un tema o a un altre. L'aplicació antroponímica és plausible, si admetem una metàfora amb la desclosa d'una flor o la sortida de l'ou d'un pollet. De tota manera, es tracta d'un enllaç dubtós.
82. *Iahin*: nom d'home localitzat a *Noua Sparsa* (CIL 4630), en genitiu *Iahinis* a *Vazaiui* (*Aïn Zoui*, a la vora del *Meskiana*; CIL 17653)³⁸⁶⁶, *Iahn* (*Lambaesis*, CIL 3239), *Iahinus* (*Henchir el-Guiz*, a prop de *Theueste*, CIL 27992), *Iahinas* (*Theueste*, CIL 2089).
83. *Ialauda*: nom de dona localitzat a *Thubursicu Bure* (CIL 15304): IALAVDA NAMGODDINA³⁸⁶⁷.
84. *Ialinsax*: nom d'home localitzat a *Thabraca* (IL Afr 603)³⁸⁶⁸.
85. *Iamakara*: nom d'home localitzat a *Zaouïa Beni Babar*, a la regió de l'Aurès³⁸⁶⁹. Havent-hi les variants *Iamakaris* (genitiu: NASEVS IAMAKARIS) i *Iamcar* (*Rusazus*, Mauretània Cesariana CIL 8988), sembla que es pot analitzar com una 3ª persona del singular masculí d'un verb paleoamazic³⁸⁷⁰.

³⁸⁵⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 54 i JONGELING 1994, p. 59.

³⁸⁵⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 59.

³⁸⁶⁰ Hem tractat aquest antropònim *supra*, § V.11.1, s.u. *Iader*. Vegeu l'anàlisi paleoamaziga que en fem *infra*, § IX.8.2, s.u. **yidir*.

³⁸⁶¹ Cf. JONGELING 1994, p. 59.

³⁸⁶² Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 60.

³⁸⁶³ Vegeu el quadre complet d'aquesta família lèxica a NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 588-592.

³⁸⁶⁴ Cf. TAINE-CHEIKH 2008, p. 149.

³⁸⁶⁵ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 154.

³⁸⁶⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 60.

³⁸⁶⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 60.

³⁸⁶⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 60.

³⁸⁶⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 61.

³⁸⁷⁰ Vegeu l'anàlisi paleoamaziga que en fem *infra*, § IX.8.2, s.u. **yāmāqār*.

86. *Iamascai*: nom d'home localitzat a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1635)³⁸⁷¹.
87. *Iamgur*: nom d'home localitzat a Cirta (ILAlg2 1713)³⁸⁷². Es podria enllaçar amb *Iamakara* / *Iamcar*.
88. *Iapasacis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Aquae Thibilitanae* (ILAlg2 4620)³⁸⁷³.
89. *Iapthmi*: nom localitzat a *Verecunda* (CIL 4274)³⁸⁷⁴: DMS IAPTHMI / ALCIMI FIL / MASAMON / VIX AN LV.
90. *Iarasc*: nom d'home localitzat a *Tassadane*, a la regió de *Mileu*³⁸⁷⁵.
91. *Iarsacheni* (genitiu): nom d'home localitzat a *Henchir el-Hammam* (ILAlg 828)³⁸⁷⁶. Es pot enllaçar amb la forma anterior.
92. *Iarsefae* (genitiu): nom d'home localitzat a *Henchir el-Hammam* (ILAlg 828; CIL 5095)³⁸⁷⁷.
93. *Iasau*: nom d'home localitzat a *Djebel Taya*, a mig camí entre Cirta i *Hippo Regius* (ILAlg 24555)³⁸⁷⁸.
94. *Iasdae* (genitiu): nom d'home localitzat a *Thignica* (CIL 15025)³⁸⁷⁹.
95. *Iastr*: nom d'home localitzat a *Aquae Caesaris*, a l'oest de *Theueste*³⁸⁸⁰.
96. *Iasta*: nom localitzat a *Calama* (CIL 5421)³⁸⁸¹.
97. *Iasuc*: nom d'home localitzat a Madaure (ILAlg 2693)³⁸⁸².
98. *Iba*: nom de dona localitzat a *Calama* (ILAlg 412)³⁸⁸³.
99. *Icaman*: nom d'home localitzat al sud de Cirta (ILAlg2 4200)³⁸⁸⁴.
100. *Ierditenu*: nom localitzat a *Gemellae* (CIL, 17979)³⁸⁸⁵.
101. *Ieril*: nom d'home localitzat a *Masculula (Henchir Guergour)* (CIL 20333)³⁸⁸⁶.
102. *Ieru*: nom de déu localitzat a *Guechguech* (CIL 5673), a prop de Cirta³⁸⁸⁷: IERV AVG C IVL / CRESCENS VIS / AB FECIT. Camps ho enllaça amb el nom amazic de la lluna, amb tensió oscil·lant *ayyur* / *ayur* (*yur* en els parlars zenates)³⁸⁸⁸. Però, formalment, l'enllaç no és probable.

³⁸⁷¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 61.

³⁸⁷² Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 61.

³⁸⁷³ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 62.

³⁸⁷⁴ Cf. JONGELING 1994, p. 62.

³⁸⁷⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 62.

³⁸⁷⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 62.

³⁸⁷⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 62.

³⁸⁷⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 63.

³⁸⁷⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 63.

³⁸⁸⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 63.

³⁸⁸¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 63.

³⁸⁸² Cf. CAMPS 1993a, p. 55 i JONGELING 1994, p. 63.

³⁸⁸³ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 64.

³⁸⁸⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 64.

³⁸⁸⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 65.

³⁸⁸⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i *idem* 2002-2003, p. 233.

³⁸⁸⁷ Cf. CAMPS 1993, p. 56, *idem* 1995e, p. 2328 i JONGELING 1994, p. 65.

³⁸⁸⁸ Cf. KOSSMANN 1999a, p. 234, n° 712.

103. *Iesdanis* (genitiu): nom de déu localitzat a *Magifa* (CIL 16749), actual *Ksar el Boum*³⁸⁸⁹.
104. *Ihimir*: nom localitzat a *Tenelium*, a prop de la *Cheffia* (CIL 5220 = 17395), amb el paral·lel líbic IMR (RIL 151)³⁸⁹⁰.
105. *Imizza*: nom de dona localitzat al *Djebel Chechar* (CIL 2457) al massís de l'Aurès³⁸⁹¹.
106. *Imsguar*: nom d'home localitzat a *Ciuitas Popthensis* (ILAlg 1121)³⁸⁹². Aquest nom té una anàlisi paleoamaziga plausible³⁸⁹³.
107. *Inimsen*: nom de dona localitzat a *Aquae Caesaris* (ILAlg 2960), a l'oest de *Theueste*³⁸⁹⁴.
108. *Irsiti* (datiu): teònim localitzat a *Aïn Regada* (Numídia, CIL 5667): VOTVM QVEM / PROMISIT HERCV/LI IRSITI ROGATVS / FECIT DEDICAVIT / LIBENS ANIMO. L'associació a Hèrcules fa dubtar de l'africanitat d'aquesta divinitat.
109. *Isater*: nom d'home localitzat a *Gadiaufala* (CIL 4815)³⁸⁹⁵.
110. *Isgunte*: nom d'home localitzat a *Hippo Regius* (ILAlg 25)³⁸⁹⁶.
111. *Iuba*: teònim maure localitzat a *Thubursicu Numidarum* (CIL 5074), *Castellum* (actual *Nebbeur*, Zeugitana occidental, CIL 15763), *Vanisnesi* (Mauretània Sitifiana, CIL 20627), *Caesarea* (Mauretània Cesariana, CIL 21088), *Pomaria* (Mauretània Cesariana, CIL 9924) i en diverses fonts literàries (*Bellum Africum*, Ciceró, Plini el Vell, Minuci Fèlix), que al·ludeixen a l'*agllid* nùmida homònim, probablement portador d'un nom teòfor³⁸⁹⁷. L'antropònim *Yuba* encara és usual en algunes tribus tuaregs³⁸⁹⁸, però fa de mal identificar el verb del qual *yuba* fóra una 3ª persona del singular masculí del perfectiu.
112. *Iubdau*: nom d'home localitzat a *Baali/Oued el-Abdi* (Aurès)³⁸⁹⁹.
113. *Iudchadis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Thubursicu Numidarum* (CIL 5075)³⁹⁰⁰.
114. *Iugurt(h)a*: nom d'home testimoniament epigràficament a *Thamugadi* (CIL 2409), *Rusuccuru* (Mauretània Cesariana, CIL 20718), amb la variant *Iugarta* a Cesarea de Mauretània, i literàriament a Corip (*Joànida*, 7, 435; 8, 549)³⁹⁰¹. Com a nom d'un rei massil, està testimoniament fonts literàries d'ençà de Sal·lusti (*Bellum Iugurthinum*, *passim*) i altres autors com Plini el Vell i Valeri Màxim. S. Chaker ha proposat d'identificar-ho amb el verb (aorist) *-agər-* ~ (perfectiu) -

³⁸⁸⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 65.

³⁸⁹⁰ JONGELING 1994, p. 66.

³⁸⁹¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i *idem* 2002-2003, p. 233.

³⁸⁹² Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 67.

³⁸⁹³ Vegeu l'anàlisi paleoamaziga que en fem *infra*, § IX.8.2, s.u. *yǎǰwār.

³⁸⁹⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 56 i JONGELING 1994, p. 67.

³⁸⁹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i JONGELING 1994, p. 68.

³⁸⁹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i JONGELING 1994, p. 69.

³⁸⁹⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 57, *idem* 2002-2003, p. 233 i JONGELING 1994, p. 70.

³⁸⁹⁸ Cf. CHAKER 1980-1981, p. 139.

³⁸⁹⁹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 234.

³⁹⁰⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i JONGELING 1994, p. 70.

³⁹⁰¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 57, *idem* 2002-2003, p. 235 i JONGELING 1994, p. 71.

ugər- ‘superar, ésser superior, vèncer’ en 3ª persona del singular masculí del tema de perfectiu, seguit del pronom personal clíctic de 3ª persona del plural masculí *-tān*³⁹⁰². La labialització que mostra el taixelhit, (aorist) *-ag^wr-* ~ (perfectiu) *-ug^wr-*³⁹⁰³, apunta a una vocal intraradical antiga **ũ*, mentre que el tuareg (aorist) *-agər-* ~ (perfectiu) *-ogər-* (la 3ª persona del singular masculí és *yogər*³⁹⁰⁴) punta a una vocal intraradical antiga **ǎ*. En tal cas, es podria restituir l’antropònim com a **yugūr-tān* (forma compatible amb *Iugurt(h)a*) o com a **yugər-tān* (forma compatible amb *Iugarta*) ‘ell els supera’ (en sentit lat, que pot anar referit a l’edat, a l’alçada, a la intel·ligència, a la bellesa o a l’excel·lència en general). Al capdavant, la vocalització de la vocal intraradical *no temàtica* del verb amazic és força làbil. Són del tot freqüents les expressions (*y*)*ogər-tān* “il dépasse tous les autres”³⁹⁰⁵ o *yug^wr-k* *ɣ tiddi* “il est plus grand que toi”³⁹⁰⁶. Es tracta d’un verb panamazic³⁹⁰⁷, per la qual cosa podem assumir-ne l’antiguitat.

115. *Iurat*: nom de dona localitzat a *Nechmaya*, a prop de *Calama*³⁹⁰⁸.
116. *Iurdama*: nom d’home localitzat a *Aïn Nechma* (ILAlg 499)³⁹⁰⁹.
117. *Ixfsen*: nom d’home localitzat a *Theueste*³⁹¹⁰.
118. *Izzaca*: nom localitzat a *Hippo Regius*, amb les variants *Izaca* a *Thugga* (CIL 26988: IZACA / PIA VIXIT) i *Izazci* (genitiu) a *Sucubi* (Zeugitana)³⁹¹¹.
119. *Lallosa*: nom de dona localitzat a *Celtianis* (a 60 km al nord de Cirta, (ILAlg2 2901) i a *Tiddis* (ILAlg2 3839)³⁹¹².
120. *Lila*: nom d’home localitzat a *Bir el Ater*, a prop de *Theueste*³⁹¹³.
121. *Lilleo* (datiu): nom de divinitat localitzat a *Madaure* (ILAlg 2053)³⁹¹⁴.
122. *Maccus/Macus*: nom d’home localitzat a *Thubursicu Numidarum* (CIL 4966), a *Lambaesis* (CIL 18301) i a la *Joànida* de Corip (1, 467)³⁹¹⁵.
123. *Maeceneta*: nom de dona localitzat a *Tigisis* (ILAlg2 6314)³⁹¹⁶.

³⁹⁰² CHAKER 1980-1981, p. 140.

³⁹⁰³ Cf. EL MOUNTASSIR 2003, p. 34.

³⁹⁰⁴ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 264 i conjugació, vol. 2, p. 979, I.A.3.

³⁹⁰⁵ *Ibidem*.

³⁹⁰⁶ EL MOUNTASSIR, *loc. cit.*

³⁹⁰⁷ Vegeu el quadre dialectal a NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, pp. 846-848.

³⁹⁰⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 235 i JONGELING 1994, p. 71.

³⁹⁰⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 57 i JONGELING 1994, p. 71.

³⁹¹⁰ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 235.

³⁹¹¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 58, *idem* 2002-2003, p. 235 i JONGELING 1994, p. 72.

³⁹¹² Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i *idem* 2002-2003, p. 235.

³⁹¹³ Cf. CAMPS 1993a, p. 58.

³⁹¹⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 58, *idem* 1995e, pp. 2329-2330 i JONGELING 1994, p.

75.

³⁹¹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 58 i JONGELING 1994, p. 77.

³⁹¹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 58.

124. *Magarsae* (genitiu): nom d'home localitzat a *Tasbent* (CIL 2200), a les muntanyes de Tebessa, que separen Numídia i Bizacena³⁹¹⁷.
125. *Magdal*: nom d'home localitzat a Tagast (CIL 17292), segurament relacionat amb el freqüent nom líbic MGD³⁹¹⁸: MAGDAL SOLVTORIS.
126. *Maisa*: nom de dona localitzat a *Tiddis* (ILAlg2 3759), a 28 km de Cirta³⁹¹⁹.
127. *Mangedenni* (genitiu): nom de dona localitzat a *Oum el-Bouaghi* (CIL 10785)³⁹²⁰.
128. *Mantisua*: nom de dona localitzat a *Abd en-Nour* (CIL 8296), a la regió de Cirta³⁹²¹.
129. *Marax*: nom d'un sacerdos Saturni localitzat a *Theueste* (CIL 2122; ILAlg, 3492)³⁹²².
130. *Masag*: nom localitzat a *Castellum Mastar* (a la vora de Cirta, Numídia, CIL 6638 i 6668)³⁹²³.
131. *Masaga*: nom de dona localitzat a *Castellum Mastar* (a prop de Cirta, CIL 6668)³⁹²⁴. Vegeu el nom anterior.
132. *Masambra*: nom d'home localitzat a *Caldis* (ILAlg2 3457), a la regió de Cirta³⁹²⁵.
133. *Masamon*: nom d'home localitzat a *Verecunda* (CIL 4374), a 5 km de *Lambaesis*³⁹²⁶. Sembla un compost de *mās* 'senyor' + el nom de la divinitat líbia per excel·lència, *Ammon*, semblantment a altres teònims i antropònims de localització més oriental (Egipte, Cirenaica i Tripolitània), com *Vanamon* (Tripolitània), probablement *wan* 'el de' (pronom de suport + element preposicional) + *Ammon* 'relatiu a Ammon', 'ammoni'³⁹²⁷, Παραμμων³⁹²⁸, Ιθαλλαμμων, Αλλαμμων, Ιαρθαμμων i Πολλαλλαμμων³⁹²⁹. Encara que el santuari més conegut consagrat al déu-marrà *Ammon* s'esqueia a l'oasi homònim (actual Siwa), el culte s'estenia a tota la Tamazga oriental, comprenent-hi Cirenaica i Tripolitània. Més a l'oest el culte sembla perdre importància³⁹³⁰, però en cap cas s'esvaix del tot la petja, car fins a una contrada tan occidental com l'Alt Atlas hom retroba una tribu muntanyenca dels *Id aw Izimmr* 'els descendents del marrà', titllada

³⁹¹⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 78.

³⁹¹⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 237 i JONGELING 1994, p. 78.

³⁹¹⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 79.

³⁹²⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 81.

³⁹²¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 81.

³⁹²² Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 82.

³⁹²³ Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. *maziq.

³⁹²⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 83.

³⁹²⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 83.

³⁹²⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 83.

³⁹²⁷ Vegeu *supra*, § III.9.1.

³⁹²⁸ Vegeu *supra*, § I.5.3.

³⁹²⁹ Vegeu *supra*, § II.4.6.

³⁹³⁰ "Le dieu de Siouah ne semble avoir joué qu'un rôle infime dans la religion des Africains qui habitaient à l'ouest de la petite Syrte" (CAMPS 1997a, p. 599).

- d'herètica pel geògraf àrab al-Bakrī a causa de l'adoració secreta que feien d'aquest animal³⁹³¹.
134. *Mascel*: nom d'home localitzat a Cirta (CIL 7161), *Lambaesis* (CIL 18065), *Lemellef* (Mauretània Sitifiana, CIL 20608), a 15 km a l'est d'*Equizetum*, a *Thibilis* (a prop de *Calama*, ILAlg2 5596) i a *Sila* (ILAlg2 6864). Ho trobem com a *Mascal* a *Albulae* (Mauretània Cesariana occidental, CIL 9806 i 9813: NASSAIETIA MASCAL). Sembla que es pot posar en relació amb MSKL de l'epigrafia líbica (*Guelaa bou Atfan*, al sud de *Calama*, RIL 713). A *Sicca Veneria* trobem el femení *Mascelia* (CIL 16132)³⁹³².
135. *Masgaba*: nom d'un príncep massil (Titus Livi, 45, 13, 14; Suetoni, *Diuus Augustus*, 98, 4)³⁹³³. Sembla un compost de *mās* 'senyor', però el segon element del compost és incert³⁹³⁴.
136. *Masik*: nom localitzat a *Henchir Djenan Abderrahman* (a prop de *Thagaste*, Numídia, CIL 17243)³⁹³⁵.
137. *Masifianus*: nom d'home localitzat *Bahiret el Arneb* (CIL, 27944), al sud de *Theueste*³⁹³⁶.
138. *Masinha*: nom d'un príncep massil (Suetoni, *Diuus Iulius*, 71)³⁹³⁷. Es pot enllaçar amb el nom tripolità *Masinthan* (IRT 884)³⁹³⁸. En epigrafia líbica de Numídia trobem MSNT (RIL 506, 514, 601), que també podrien estar relacionades amb l'antropònim següent.
139. *Masnit*: nom d'home localitzat a *Djebel Taya* (ILAlg2 4585a)³⁹³⁹, a mig camí entre Cirta i *Hippo Regius*.
140. *Masof*: nom d'home localitzat a *Sila* (Numídia, ILAlg2 7098), *Zliten* (Tripolitània, IRT 851) i *Auzia* (Mauretània Sitifiana, CIL 20804). Ho trobem en gentiu *Masofis* a *Aggar* (Bizacena septentrional, CIL 12171), a *Henchir Koudiat Setieh* (Numídia, CIL 17258)³⁹⁴⁰.
141. Μασσαθης: nom d'un príncep nùmida (Appià, Λιβυκά, 41)³⁹⁴¹.
142. *Mas(s)inissa*: nom d'un *agllid* massil³⁹⁴² testimoniats per Polibi, Sal·lusti, Titus Livi, Florus, Appià, Frontó i altres autors³⁹⁴³ i que retrobem en una inscripció llatina de *Sitifis* com a *Masinissa*³⁹⁴⁴ i en una de líbica de *Thugga* (RIL 2) com a MSNSN. Chaker ha proposat

³⁹³¹ Un estudi prou interessant sobre les ocurrencies del déu-marrà Ammon a les fonts medievals és el de BASSET (H.) 1923, pp. 1-30. Sobre el testimoniats de d'al-Bakrī, vegeu *ibidem*, p. 4.

³⁹³² Cf. CAMPS 1993a, p. 59 i JONGELING 1994, p. 84.

³⁹³³ Cf. CAMPS 1993, p. 60 i JONGELING 1994, p. 85.

³⁹³⁴ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. *mās.

³⁹³⁵ Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. *maziq.

³⁹³⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 85.

³⁹³⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 86.

³⁹³⁸ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

³⁹³⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 86.

³⁹⁴⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 86.

³⁹⁴¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i *idem* 2002-2003, p. 239.

³⁹⁴² Vegeu *supra*, § 3.1.

³⁹⁴³ Cf. CAMPS 1993a, p. 60, *idem* 2002-2003, p. 239 i JONGELING 1994, p. 85.

³⁹⁴⁴ Vegeu *infra*, § VII.8.1, s.u.

- d'analitzar-ho com **măss-nășăn* 'llur amo', és a dir amb el pronom personal sufix de nom de 3ª persona del plural masculí³⁹⁴⁵.
143. *Massiua*: nom d'un príncep massil (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 35; Titus Livi, 27, 19, 9)³⁹⁴⁶.
144. *Massugrada*: nom d'un príncep nùmida (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 108)³⁹⁴⁷.
145. *Mastanaba(l)*: nom d'un rei massil (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 5; esteles de *el-Hofra*, a prop de Cirta)³⁹⁴⁸. Com que en les esteles de *el-Hofra* el que trobem és MSTNB, hom es pot demanar si la *-l* final no deu una mera confusió de Sal·lusti a causa de la coneguda terminació *-bal* de molts noms púnics. S. Chaker ha proposat d'enllaçar-ho amb el nom tuareg modern *Amastan* 'protector, defensor'³⁹⁴⁹. A favor d'aquesta anàlisi podem adduir el nom tripolità *Masthan*³⁹⁵⁰, però el segon compost és incert. Podria tractar-se, simplement, d'un compost de *măs* 'senyor'.
146. *Masteabar*: nom d'un rei massil³⁹⁵¹.
147. *Masticiana*: nom d'home localitzat a *Henchir Bou Sba* (CIL 2079), a prop de *Calama*³⁹⁵².
148. *Masties*: nom d'un cap maure localitzat a l'Aurès³⁹⁵³.
149. *Mastucaran*: nom d'home localitzat a *Bir el-Ater*, a prop de *Theueste*³⁹⁵⁴.
150. *Masula*: nom localitzat a *Sila* (ILAlg2 7006: IVLIA MASVLA) i també en indrets de Mauretània Sitifiana i Bizacena³⁹⁵⁵.
151. *Masur*: nom localitzat a *Celtianis* (ILAlg2 3153)³⁹⁵⁶, segurament relacionat amb *Masuri* d'*Vtina* (Zeugitana, CIL 24019) i *Masurius* d'*Arsacal* (CIL 6149).
152. *Masus*: nom localitzat a *Vsampus* (ILAlg2 2916)³⁹⁵⁷.
153. *Matala*: nom localitzat a *Celtianis* (ILAlg2 2391)³⁹⁵⁸.
154. *Matas*: nom localitzat a Cirta (ILAlg2 1608)³⁹⁵⁹: PVBLICIVS MATAS.
155. *Matauta*: nom localitzat a *Theueste* (CIL 2088)³⁹⁶⁰.

³⁹⁴⁵ CHAKER 1980-1981, p. 140.

³⁹⁴⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 60 i JONGELING 1994, p. 87.

³⁹⁴⁷ Cf. CAMPS 1993, p. 61 i JONGELING 1994, p. 87.

³⁹⁴⁸ Cf. CAMPS 1993, p. 61 i JONGELING 1994, p. 87.

³⁹⁴⁹ CHAKER 1980-1981, p. 141. Cf. FOUCAULD 1940, p. 325.

³⁹⁵⁰ Vegeu *supra*, § III.9.1, s.u.

³⁹⁵¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i *idem* 2002-2003, p. 240.

³⁹⁵² Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i *idem* 2002-2003, p. 240.

³⁹⁵³ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 88.

³⁹⁵⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 61.

³⁹⁵⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 88. Vegeu *supra*, § V.11.2, s.u.

Masul.

³⁹⁵⁶ Cf. JONGELING 1994, p. 88.

³⁹⁵⁷ Cf. JONGELING 1994, p. 88.

³⁹⁵⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 88.

³⁹⁵⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 88.

³⁹⁶⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 88.

156. *Matih*: nom localitzat a Madaure (CIL 28077)³⁹⁶¹: DMS / MATIH . SIDBII / FILIVS...
157. *Mathamodis* (genitiu): nom de divinitat localitzat a *Mascula* (actual *Khenchela*, CIL 15779)³⁹⁶²: SISOI MISSVNES FIL/SACERDOS MATHAM/ODIS PIA VIXIT ANNIS LXXXVI/HSE/.
158. *Matuia*: nom localitzat a *Celtianis* (ILAlg2 2916)³⁹⁶³.
159. *Maturturis*: nom d'home localitzat a *Tiddis* (ILAlg2 3570)³⁹⁶⁴.
160. *Matzon*: nom d'home localitzat a *Hippo Regius* (ILAlg 107; CIL 17452)³⁹⁶⁵.
161. *Mazaetullus*: nom d'un príncep massil (Titus Livi, 29, 29, 7; Appià, Λιβυκά, 33)³⁹⁶⁶.
162. *Mazica*: nom de dona localitzat a *Mustis* (Zeugitana, CIL 15593): CAELIA BONOSA MAZICA; a *Thamugadi* (Numídia, CIL 17748): IVLIA MAZICA; a *Lambaesis* (Numídia, CIL 18392)³⁹⁶⁷.
163. *Mazzic*: nom de dona. localitzat a *Naraggara* (Numídia, CIL 4637, 16821): COSSIDIA MAZZIC PIA³⁹⁶⁸.
164. *Mescar*: nom localitzat entre *Hippo Regius* i *Thabraca* (CIL 5194)³⁹⁶⁹.
165. *Mesucius*: nom d'home localitzat a *Sila* (ILAlg 7228)³⁹⁷⁰.
166. *Met(h)a*: nom d'home localitzat a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 446, 1234, 1678, 1913)³⁹⁷¹. També trobem *Methat* (i en genitiu *Methatis*) a *Thubursicu Numidarum* (CIL 5049 i ILAlg 1921). Deu ser el mateix nom que trobem en una inscripció neopúnica de *Guelaa bou Sbaa* com a *mt't*:³⁹⁷² Es podria enllaçar amb MTT de l'epigrafia líbica (RIL 774, *Aïn Tine*) i, potser, amb *Matut* de Cesarea de Mauretània (CIL 21272)³⁹⁷³.
167. *Methimannus*: nom d'un príncep massil (Plini el Vell, 7, 61)³⁹⁷⁴.
168. *Miarticin*: nom d'home localitzat a *Mahidjiba*, a prop de Cirta³⁹⁷⁵.
169. *Micipsa*: nom d'un *agllid* massil (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum, passim*)³⁹⁷⁶. Probablement el mateix nom que en inscripcions líbiques trobem com a MKUSN i en inscripcions púniques com a

³⁹⁶¹ Cf. JONGELING 1994, p. 89.

³⁹⁶² Cf. CAMPS 1993a, p. 61, *idem* 1995e, p. 2330 i JONGELING 1994, p. 89.

³⁹⁶³ Cf. JONGELING 1994, p. 89.

³⁹⁶⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i *idem* 2002-2003, p. 241.

³⁹⁶⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 61 i JONGELING 1994, p. 90.

³⁹⁶⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i JONGELING 1994, p. 90.

³⁹⁶⁷ Cf. JONGELING 1994, p. 90. Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. *maziq.

³⁹⁶⁸ Vegeu tot el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. *maziq.

³⁹⁶⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 91.

³⁹⁷⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i *idem* 2002-2003, p. 242.

³⁹⁷¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i JONGELING 1994, p. 92.

³⁹⁷² Vegeu *infra*, § 9.2, s.u.

³⁹⁷³ Vegeu *infra*, § VII.8.1, s.u.

³⁹⁷⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i JONGELING 1994, p. 92.

³⁹⁷⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i *idem* 2002-2003, p. 242.

³⁹⁷⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 62 i JONGELING 1994, p. 93. Sobre Micipsa, vegeu *supra*, § 3.1.

- mkwsn* (a *Thugga*, Cirta, *Djebel Massoudj* i *Cesarea*)³⁹⁷⁷. El seu nom devia ser **mīkīwsān*.
170. *Miggin*: nom d'home localitzat a *Theuste* (CIL 10686, 16741), a *Thamalla* (Mauretània Sitifiana, CIL 20600); en actes de concilis trobem *Miggin Edistianensis*, *Miggin Vagalitanus*³⁹⁷⁸; Agustí en reporta l'acusatiu *Migginem* (*Epistulae*, 16, 2). Existeixen les variants *Migginis* (genitiu, *el-Hassi*, Numídia, al nord de l'Aurès, CIL 18656: SPERO MIGGINIS CLOSTRARARI FILIVS), *Miccin* (*Henchir Sidi Ali ben Amar*, Bizacena occidental, CIL 27825b), *Miccina* (Cartago, ILTun 1147), *Migginiatunis* (*Theuste*, CIL 2186), *Migginiae* (genitiu), *Migginia*, *Migginus* (Agustí, *Enarrationes in Psalmos*, 36, 20, 10), *Miggius*, *Migin* (*Masculula*, Zeugitana, CIL 15794: MIGIN NAMGIDENIS FILIVS), *Miginis* (genitiu, plana de *Foussana*, Bizacena occidental, CIL 11476), *Mygen*, *Myggyn* (*Volubilis*, Mauretània Tingitana, IAM 477: VALERIAE MYGGYN PVDENTIS FIL...), *Megginus*, *Meggeni* (*Theuste*, CIL 16660: SANTISSIME MEGGENI), *Meggenis*, *Meggin*, *Meggent* (*Madauros*, Numídia, ILAlg 2803: IVLIA MEGGENT), *Migg* (*Theuste*, CIL 1908: APVL MIGG pro Apuleius *Miggin?*)³⁹⁷⁹, *Mingin*, *Mindig* (*Thuburbo Maius*, Zeugitana, ILTun, 732). Té una etimologia plausible a partir del fenici-púnic, en què l'arrel \sqrt{mgn} significa 'oferir'³⁹⁸⁰.
171. *Mirinas*: nom d'home localitzat a *Tazembout* (CIL, 17968), a l'Aurès³⁹⁸¹.
172. *Misicit*: nom localitzat a *Tenelium*, a prop de la *Cheffia* (CIL 5217: CHINIDIAL MISICIT F. TRIBV MISICTRI VIX AN XXXX), amb el paral·lel líbic MŠGT (RIL 252)³⁹⁸².
173. *Missunes* (genitiu): nom d'home localitzat a *Mascula* (CIL 15779)³⁹⁸³.
174. *Mizguar*: nom localitzat a *Madaure* (CIL 16899)³⁹⁸⁴.
175. *Monistellus*: nom d'home localitzat a *Sila* (ILAlg2 6967)³⁹⁸⁵.
176. *Monius*: nom d'home localitzat a *Sila* (ILAlg2 7108) i *Mactar* (CIL 23498)³⁹⁸⁶.
177. *Monna*: nom de dona localitzat al *Saltus Massipianus* (entre *Thala* i *Mactar*, CIL 11744), *Sitifis* (CIL 8547), *Sicca Veneria* (CIL 1679) i fins a 89 ocurrencies, en diversos indrets, comptant-hi les variants *Monna*, *Mona* i els derivats llatinitzats *Monnica*, *Monnosa*, *Monnula*³⁹⁸⁷. És versemblant que es tracti de l'aplicació

³⁹⁷⁷ DONNER & RÖLLIG 1964, 101.

³⁹⁷⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 94.

³⁹⁷⁹ Cf. JONGELING 1994, s.u.

³⁹⁸⁰ KRAHMALKOV 2000, p. 270, *sub radice* \sqrt{mgn} 1. Vegeu també *infra*, VI.10.2.2.1.3, sobre un màrtir homònim citat per Agustí.

³⁹⁸¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i *idem* 2002-2003, p. 242.

³⁹⁸² Cf. JONGELING 1994, p. 96.

³⁹⁸³ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i JONGELING 1994, p. 97.

³⁹⁸⁴ Cf. JONGELING 1994, p. 97.

³⁹⁸⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i JONGELING 1994, p. 98.

³⁹⁸⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i *idem* 2002-2003, p. 243.

³⁹⁸⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 63, *idem* 1995e, p. 2331 i JONGELING 1994, p. 98.

antroponímica del teònim *Monna*, documentat epigràficament a *Thignica* (Zeugitana, CIL 14911: MONNA AVG/SAC). Mitjançant el sufix diminutiu llatí *-ica* es deriva el nom de *Monnica*, nom de dona localitzat a *Lambaesis* (CIL 4406) i també de la mare d'Agustí de Tagast.

178. *Monnosus*: nom d'home localitzat a *Sigus* (ILAlg 6693)³⁹⁸⁸.
179. *Monulosa*: nom de dona localitzat a *Celtianis* (ILAlg2 2540)³⁹⁸⁹.
180. *Motmanio* (datiu): nom de déu localitzat a *Lambaesis* (CIL 2650)³⁹⁹⁰.
181. *Mulsula*: nom de dona localitzat a Cirta (CIL 19587)³⁹⁹¹.
182. *Muruc*: nom d'home localitzat a *Sila* (ILAlg2 7110)³⁹⁹².
183. *Mussasus*: nom d'home freqüent a Arsacal, a prop de Cirta³⁹⁹³.
184. *Musselus*: nom d'home localitzat a Thabraca (CIL, 17362)³⁹⁹⁴.
185. *Mustacia*: nom de dona freqüent a *Thubursicu Numidarum*, on n'hi ha sis ocurrencies epigràfiques³⁹⁹⁵.
186. *Mustia*: nom de dona àmpliament documentat pertot, però especialment freqüent a Numídia³⁹⁹⁶: *Lamasba* (Numídia, CIL 4440), *Caldis* (Numídia, a prop de Cirta, CIL 6899), Cirta (CIL 7783, ILAlg2 1759, 1789), *Caldis* (Numídia, CIL 6899, ILAlg2 3496), *Henchir el-Ksar* (Numídia, ILAlg2 4418), *Thibilis* (Numídia, ILAlg2 5149, 5190, 5675, 5702). Menys freqüent és el masculí *Mustius*, localitzat a *Hippo Regius* (CIL 5255), *Calama* (ILAlg 337), *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1357 i 1806) i *Thibilis* (ILAlg2 5264). En epigrafia líbica trobem MSTI (RIL 530), MSTH (RIL 87, 513, 589, 671, 674, 676, 689, 723, 1033) i MUŠH (RIL 337). Jongeling ha identificat nombrosos antropònims nord-africans que contenen un element *must*-³⁹⁹⁷: *Mustus* a *Thuccabora* (Zeugitana, CIL 14868), a *Masculula* (Zeugitana, CIL 15796), *Sicca Veneria* (Zeugitana, CIL 27659), *Musta* a *Sicca Veneria* (ILTun 1611), *Mustu*, *Mustecus* a *Castellum Tidditanorum* (Numídia, ILAlg2 3872), *Mustacia* a *Thubursicu Numidarum* (CIL 5083, 17181, 17186: IVL MVSTACIA QVAE ET MATTHACA; ILAlg 1386: VETIDIA MVSTACIA MVSTIOLI FIL). Vegeu el nom següent.
187. *Mustelus* a *Ammaedara* (Bizacena, CIL 10516), a *Castellum Tidditanorum* (ILAlg2 3872), *Mustela* a *Thubursicu Numidarum* (CIL 5033: LABERIA MVSTELA GAETVLICI F) i a *Vt(h)ina* (Zeugitana, CIL 24020), *Mustulus* a *Thignica* (Zeugitana, (CIL 14978, 15103, 15104, 15118), a Cartago (ILTun 1147) i actes de concilis (*Mustulus Cabarsussitanus*, *Mustulus Vzalensis*), *Mustolus* a l'Aurès (CIL

³⁹⁸⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i *idem* 2002-2003, p. 243.

³⁹⁸⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i *idem* 2002-2003, p. 243.

³⁹⁹⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 63, *idem* 1995e, p. 2331 i JONGELING 1994, p. 98.

³⁹⁹¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i JONGELING 1994, p. 99.

³⁹⁹² Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i JONGELING 1994, p. 99.

³⁹⁹³ Cf. CAMPS 1993a, p. 63.

³⁹⁹⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 63.

³⁹⁹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i JONGELING 1994, p. 100.

³⁹⁹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 63.

³⁹⁹⁷ Cf. JONGELING 1994, p. XXVI.

- 10752) i a *Celtianis* (Numídia, ILAlg2 2735), *Mustula* a *Theueste* (Numídia, CIL 1975) i a *Thibilis* (ILAlg2 5676), *Musteolus* a *Castellum Tidditanorum* (Numídia, CIL 6761) a *Bouchevouf* (Numídia 17290), entre *Chullu* i *Mileu* (CIL 19924), a *Caldis* (ILAlg2 3470) i a *Castellum Tidditanorum* (ILAlg2 3873), *Mustiolus* a *Thubursicu Numidarum* (CIL 4893, 4985, 5098, 5112, 17167; ILAlg 1356, 1366, 1726, 1774, 1977), a *Castellum Elephantariense* (Numídia, CIL 6476), a *Thubursicu Numidarum* (CIL 17167), a *Lemellef* (Mauretània Sitifiana, CIL 20613), a *Sicca Veneria* (CIL 27552), a *Madauros* (ILAlg 2634) a *Castellum Tidditanorum* (ILAlg2 3795), *Sigus* (Numídia, ILAlg2 6689), *Mustianus* a *Djebel Taya* (Numídia, CIL 18831), *Mustuius* a *Castellum Tidditanorum* (ILAlg2 3570). Camps ho ha enllaçat amb MSTL de l'epigrafia líbica (RIL 457, 458, 906, 908, 909)³⁹⁹⁸. És probables que sigui un nom derivat (llatinitzant?) de l'anterior.
188. *Nabdalsa*: nom d'un cap nùmida (Sal·lusti, *Bellum Iugurthinum*, 70-71)³⁹⁹⁹.
189. *Nabdhsen*: nom d'home localitzat a *Thullium* (CIL 5218; ILAlg 138), a 35 km al sud-est d'*Hippo Regius*, a la regió de la *Cheffia*⁴⁰⁰⁰. En epigrafia líbica trobem NBDDSN (RIL 145, 196, 531).
190. *Nabera*: nom de dona localitzat a *Thagura* (ILAlg 1076, 1095), al sud-est de Tagast.
191. *Nabor*: nom localitzat a *Theueste* (CIL 2127: FABIVS NABOR), *Thubursicu Numidarum* (CIL 5107: NABOR MAXIMA; CIL 5045: MATRONA NABORIS FIL), *Thibilis* (CIL 19053: SITIVS NABOR), () *Faschiet el-Habs* (Tripolitània, IRT 894: NABOR SVRNIA), en epigrafia líbica NBR (RIL 819)⁴⁰⁰¹.
192. *Naburu*: nom d'home localitzat a *Henchir el-Hammam* (ILAlg 780 i 849), a prop de Tagast⁴⁰⁰².
193. *Nacius*: nom d'home localitzat a *Sila* (ILAlg2 7229)⁴⁰⁰³.
194. *Nafi* (genitiu): nom d'home localitzat a *Ciuitas Pophthensis*⁴⁰⁰⁴: CALPVRNIA VIC[TO]RIA NAFI FILIA.
195. *Naltzal*: nom localitzat a *Masculula* (CIL 27524)⁴⁰⁰⁵.
196. *Nannaricus*: nom d'home localitzat a *Thubursicu Numidarum* (CIL 4960)⁴⁰⁰⁶.
197. *Nannemis*: nom d'home localitzat a *Guelaa Bou Sba* (ILAlg 457)⁴⁰⁰⁷.
198. *Naphesta*: nom d'home localitzat a *Ciuitas Pophthensis*⁴⁰⁰⁸.
199. *Ναπαύας*: nom d'un príncep nùmida (Polibi, 1, 77-78)⁴⁰⁰⁹.

³⁹⁹⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 63 i JONGELING 1994, p. 101.

³⁹⁹⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 64, *idem* 2002-2003, p. 244 i JONGELING 1994, p. 105.

⁴⁰⁰⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i JONGELING 1994, p. 105.

⁴⁰⁰¹ Cf. JONGELING 1994, p. 105.

⁴⁰⁰² Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i JONGELING 1994, p. 105.

⁴⁰⁰³ Cf. CAMPS 1993a, p. 64.

⁴⁰⁰⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 244 i JONGELING 1994, p. 106.

⁴⁰⁰⁵ Cf. JONGELING 1994, p. 106.

⁴⁰⁰⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 244 i JONGELING 1994, p. 110.

⁴⁰⁰⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i JONGELING 1994, p. 110.

⁴⁰⁰⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 244.

200. *Narsen*: nom d'home localitzat a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1435)⁴⁰¹⁰.
201. *Nartzalus*: nom d'un dels màrtirs de *Scilli*⁴⁰¹¹, probablement relacionat amb *Narsalus*, localitzat entre *Hippo Regius* i *Calama* (CIL 5282)⁴⁰¹².
202. *Natabut*: nom localitzat a *Theueste* (CIL 28036): ZELMA FAVSTI F NATABVT⁴⁰¹³.
203. *Nedifa*: nom localitzat a *Caldenses* (CIL 6866): FLAVIA REBVRRA⁴⁰¹⁴.
204. *Nibil*: nom del *princeps Suburborum* (ILAlg2, 4342): FELIX NIBILIS FILIVS PRINCEPS SVB(urborum) REGI(anorum)⁴⁰¹⁵.
205. *Nozar*: nom de dona localitzat a *Henchir el.Hammam* (ILAlg 843)⁴⁰¹⁶.
206. *Oezalces*: nom d'un *agllid* massil (Titus Livi, 29, 29, 7)⁴⁰¹⁷. És possible que remeti al mateix nom un *Isalca* (Titus Livi, 28, 18, 1; Sili Itàlic, 5, 289 i 296) aplicat a un cap getul aliat d'Hannibal⁴⁰¹⁸.
207. Ὀρταίας: nom d'un cap maure (Procopi, *Bellum Vandalicum*, 2, 13, 19)⁴⁰¹⁹. Hom ho ha posat en relació amb el nom documentat epigràficament de *Vartaia* / *Vertaia*⁴⁰²⁰.
208. *Oxyntas*: nom d'un fill de Jugurta segons Orosi (5, 15, 19)⁴⁰²¹.
209. *Reburra*: nom localitzat a *Celtianis* (ILAlg2 2612)⁴⁰²².
210. *Rocnus* / *Rocna*: nom localitzat a *Arsacal* (CIL 6112) i *Cillium* (CIL 11311)⁴⁰²³.
211. *Rocnia*: nom de dona localitzat a Cirta (ILAlg2 1381)⁴⁰²⁴.
212. *Saburra*: nom d'un cap nùmida citat pel l'autor del *Bellum Ciuile* (2, 38, 3) i per Appià (Λιβυκά, 4, 54)⁴⁰²⁵.
213. *Sactut*: nom d'home localitzat a *Thullium* (ILAlg 147)⁴⁰²⁶. Jongeling ho enllaça amb el nom ZKTT que apareix a l'epigrafia líbica.
214. *Sacxo*: nom d'home localitzat a *Mileu* (CIL 20013): CLODIVS SACXO⁴⁰²⁷.

⁴⁰⁰⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i *idem* 2002-2003, p. 244.

⁴⁰¹⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i JONGELING 1994, p. 112.

⁴⁰¹¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 245 i JONGELING 1994, p. 112.

⁴⁰¹² Cf. JONGELING 1994, p. 111.

⁴⁰¹³ Cf. JONGELING 1994, p. 112.

⁴⁰¹⁴ Cf. JONGELING 1994, p. 113.

⁴⁰¹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 64 i JONGELING 1994, p. 113.

⁴⁰¹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 114.

⁴⁰¹⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 116.

⁴⁰¹⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 234.

⁴⁰¹⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i MODÉLAN 2003, pp. 377-378.

⁴⁰²⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 148.

⁴⁰²¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 246.

⁴⁰²² Cf. JONGELING 1994, p. 120.

⁴⁰²³ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 121.

⁴⁰²⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 121.

⁴⁰²⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 65 i JONGELING 1994, p. 122.

⁴⁰²⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 123.

⁴⁰²⁷ Cf. JONGELING 1994, p. 123.

215. *Sada*: nom de dona localitzat a *Theuste* (CIL 27893): SADA VALERIA QVARTA⁴⁰²⁸.
216. *Saltumis*: nom d'home localitzat a Tagast (CIL 17250)⁴⁰²⁹.
217. *Samate*: nom de dona localitzat entre *Cirta* i *Rusicade* (CIL 7789): SITTIA SAMATE⁴⁰³⁰. Possiblement relacionat amb *Samit* de *Volubilis* (Mauretània Tingitana, IAM 543).
218. *Sambucus*: nom d'home localitzat als voltants de *Thamugadi* (CIL 17800), amb la variant *Sambuc* a *Thuburnica* (CIL 25745) i *Henchir el-Ksar* (ILAlg2 4472)⁴⁰³¹.
219. *Samsucan*: nom d'home localitzat a *Cirta* (ILAlg2 1658)⁴⁰³².
220. *Samuri* (genitiu): nom localitzat a *Thabraca* (ILTun 1710): BIC[TO]R SAMVRI⁴⁰³³.
221. *Sapon* / *Saponius*: nom d'home localitzat a *Djebel Taya* i *Lambaesis* (ILAlg 4538; CIL 3525)⁴⁰³⁴.
222. *Sasa*: nom de dona localitzat a *Cirta* (ILAlg2 6551)⁴⁰³⁵.
223. *Sasnamt*: nom localitzat a *Ksar Mahidjiba* (ILAlg2 4296), a prop de *Cirta*⁴⁰³⁶: SASNAMT ARISIM F.
224. *Selsum*: nom d'home localitzat a *Calama* (ILAlg 511)⁴⁰³⁷.
225. *Seratis* (genitiu): nom d'home localitzat a *Calama* (ILAlg 499)⁴⁰³⁸.
226. *Serbunis*: nom d'home localitzat a *Mahidjiba*, a prop de *Cirta*⁴⁰³⁹, possiblement relacionat amb *Serbun* de *Tuletianos* (Mauretània Cesariana) i SRBH de l'epigrafia líbica (RIL 78).
227. *Sesum*: nom d'home localitzat a Tagast (CIL 17124)⁴⁰⁴⁰.
228. *Sicumas*: nom d'home localitzat a *Calama* (CIL 17542)⁴⁰⁴¹.
229. *Sidbius*: nom d'home localitzat a Madaure (CIL 28077)⁴⁰⁴².
230. *Sileha*: nom de dona localitzat a *Theuste* (CIL, 11845)⁴⁰⁴³.
231. *Sisoi*: nom localitzat a *Castellum Elephantariense* (CIL 6426), *Sicca Veneria* (CIL 16271), *Mascula* (CIL 15779), *Sila* (ILAlg2 7085)⁴⁰⁴⁴, amb les variants *Sisso* a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1501), *Siso* a *Calama* (CIL 17510), *Sissoa* a *Calama*, *Sissi* (genitiu) a *Celtianis* (ILAlg2 2547), *Sissoi* a *Thubursicu Numidarum* (CIL 4956) i a *Capsa* (CIL 11239), *Sissioi* a *Celtianis* (ILAlg2 3217), *Sissin* a *Thuburnica* (CIL 25754), *Sissonia* a *Sicca Veneria* (CIL 16054), a

⁴⁰²⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 247 i JONGELING 1994, p. 123.

⁴⁰²⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 125.

⁴⁰³⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 126.

⁴⁰³¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 126.

⁴⁰³² Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 126.

⁴⁰³³ Cf. JONGELING 1994, p. 126.

⁴⁰³⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 128.

⁴⁰³⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 129.

⁴⁰³⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 66 i JONGELING 1994, p. 129.

⁴⁰³⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 67 i JONGELING 1994, p. 131.

⁴⁰³⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 67 i JONGELING 1994, p. 131.

⁴⁰³⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 67 i *idem* 2002-2003, p. 248.

⁴⁰⁴⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 67 i JONGELING 1994, p. 132.

⁴⁰⁴¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 67 i JONGELING 1994, p. 132.

⁴⁰⁴² Cf. CAMPS 1993a, p. 67.

⁴⁰⁴³ Cf. CAMPS 1993a, p. 67 i JONGELING 1994, p. 133

⁴⁰⁴⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 67 i JONGELING 1994, p. 135.

- Theuste* (CIL 16587) i a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1567), *Sissonies* a *Mascula* (CIL 15779). En epigrafia púnica ho trobem com a *sys' y* a *Ciuitas Pophthensis* (Numídia).
232. *Sososa*: nom de dona localitzat a Cirta (ILAlg2 859)⁴⁰⁴⁵.
233. Σουβας: nom d'un cap nùmida (Appià, Λιβυκά, 71; Polibi, 38, 7)⁴⁰⁴⁶.
234. *Souinisas*: nom localitzat a *Castellum Elephantariense* (CIL 6676): R SOVINISAS SODALIS⁴⁰⁴⁷.
235. *Sozonius*: nom d'home localitzat a Cirta (CIL 7727)⁴⁰⁴⁸.
236. *Sozoum*: nom d'home localitzat a *Henchir el-Hammam* (ILAlg 843)⁴⁰⁴⁹.
237. *Sugganis* (genitiu): nom de déu localitzat a *Magifa* (CIL 16749), a l'oest de *Theuste*⁴⁰⁵⁰. Es podria enllaçar amb ZGN de l'epigrafia líbica (RIL 900), així com *Sucan* de *Thuburbo Maius* (ILTun 732).
238. *Sumucis* (genitiu): nom d'home localitzat entre *Sigus* i *Sila* (ILAlg2 6847)⁴⁰⁵¹.
239. *Sumuda*: nom localitzat a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1774)⁴⁰⁵², possiblement relacionat amb *Semmudah* de Madaure (ILAlg 2597: MAECIA SEMMVDAH) i *Summodonis* (genitiu) de *Sila* (ILAlg2 6979: IANVARIVS SVMMODONIS).
240. *Suqiuu*: nom de dona localitzat a *Tiddis* (ILAlg2 4025)⁴⁰⁵³.
241. *Tabia*: nom de dona localitzat a *Mahidjiba* (ILAlg2 4304)⁴⁰⁵⁴: TABIA SABERALIS FILIA.
242. *Tacfarinas*: nom d'un cap dels *Musulames* citat per Tàcit (*Annales*, 2, 52; 3, 21; 4, 23)⁴⁰⁵⁵, que en dóna altres casos, a part del nominatiu: *Tacfarinate* (ablatiu), *Tacfarinatem* (acusatiu), *Tacfarinatis* (genitiu).
243. *Tamacar*: nom de dona localitzat a *Henchir el-Hammam* (ILAlg 844 = CIL 844)⁴⁰⁵⁶. Aquest nom té una anàlisi paleoamaziga plausible⁴⁰⁵⁷.
244. *Tamat*: nom localitzat a *Thamugadi* (CIL 17786): D M S / VIPIVS []TINVS / TAMAT NA / ONNI XINS VIXIT / TVXTI FECERVNT, possiblement DMS / *Vlpus Rufinus* / ... / ... *pius uixit* / *a(nnis) lx f(ili)i fecerunt*⁴⁰⁵⁸.

⁴⁰⁴⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 68.

⁴⁰⁴⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 68.

⁴⁰⁴⁷ Cf. JONGELING 1994, p. 136.

⁴⁰⁴⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 68.

⁴⁰⁴⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i JONGELING 1994, p. 136.

⁴⁰⁵⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 68, *idem* 1995e, pp. 2331-2332 i JONGELING 1994, p. 137.

⁴⁰⁵¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 250 i JONGELING 1994, p. 137.

⁴⁰⁵² Cf. JONGELING 1994, p. 137.

⁴⁰⁵³ Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i *idem* 2002-2003, p. 250.

⁴⁰⁵⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 68 i JONGELING 1994, p. 139.

⁴⁰⁵⁵ Cf. CAMPS 1993, p. 68 i JONGELING 1994, p. 139. Sobre el personatge, vegeu *supra*, §§ 1.2.4 i 3.2.

⁴⁰⁵⁶ Cf. CAMPS 1993, p. 69 i JONGELING 1994, p. 140.

⁴⁰⁵⁷ Vegeu *infra*, § IX.8.2, s.u. *yāmāqār.

⁴⁰⁵⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 140.

245. *Tammudi* (genitiu): nom localitzat *Sigus* (ILAlg2 6781): MEMORIAE C TAMMVDI C FILI QVIR⁴⁰⁵⁹.
246. *Tamudius*: nom d'home localitzat a *Lambaesis* (CIL 2618b): P. TAMVDIVS VENVSTVS. Possiblement relacionat amb TMDH de l'epigrafia líbica (RIL 712)⁴⁰⁶⁰.
247. *Tananti* (datiu): nom de divinitat localitzat a *Oued Fedhala*, a l'Aurès⁴⁰⁶¹.
248. *Tascurt*: nom de dona localitzat a *Tasbent*, al massís de *Nememcha*⁴⁰⁶². Segurament, deu estar relacionat amb TŠKRT de l'epigrafia líbica (RIL 1014). Podria tractar-se del mateix nom un *Tascut* que apareix a ILAlg 2975: TASCVT T FLAVI. FAVSTI FILIA.
249. *Tasu*: nom d'home localitzat a *Sila* (ILAlg2 6977)⁴⁰⁶³.
250. *Tecusa*: nom de dona localitzat a *Aziz ben Tellis* (CIL 8261)⁴⁰⁶⁴, entre *Mileu* i *Cuicul*.
251. *Tegonius*: nom d'home localitzat a *Tigisi* (ILAlg2 6407)⁴⁰⁶⁵.
252. *Thader*: nom localitzat a Tagast (ILAlg 1000)⁴⁰⁶⁶: THADER BALIATHIONIS. Possiblement relacionat amb *Thadir*, localitzat a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1616).
253. *Thagasius*: nom d'home localitzat a Tagast (CIL 5159)⁴⁰⁶⁷.
254. *Thallianis*: nom localitzat a *Thubursicu Numidarum* (CIL 4888): DMS / C. IVLIVS / INGENVI F. / THALLIANIS / DEC. AEDIL / II VIRALIS / P.V.A / XLVIII / HSE⁴⁰⁶⁸.
255. *Tharsa*: nom localitzat a *Lambaesis* (CIL 3597): DM / ETICES V AN / XL FL THARSA / M. Possiblement relacionat amb *Tharsissa*: CALPVRNIA THEOCLIA QVAE ET TATIA THARSISSA⁴⁰⁶⁹.
256. *Themarsa*: nom localitzat entre *Ad Maiores* i *Lambaesis* (CIL 2511: D.M.S. / HERENIE . RVFIL/LAE . MATRI . VIX / ANNIS . LX . FECIT / MERENTI . HARI / THEMARSA . FI/LIVS MAIOR; CIL 2512: D.M.S / THEMARSA/E . HARIANI . PATRI / MERENTI . VIX ANN/IS . LXXX . FECIT . HARIAN / THEMARSA . FILIVS⁴⁰⁷⁰.
257. *Thereba*: nom localitzat a *Theueste* (CIL 2078)⁴⁰⁷¹.
258. *Therefnat*: nom de dona localitzat a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1913): THEREFNAT / MITATIS.F. / QVIRINI.T / HILILIS. VX / OR.PIA.VIX / ANNOS.LXXXI / H.S. EST. Segurament relacionat amb TRFNT de l'epigrafia líbica (RIL 106)⁴⁰⁷².

⁴⁰⁵⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 140.

⁴⁰⁶⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 140.

⁴⁰⁶¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 251.

⁴⁰⁶² Cf. CAMPS 1993a, p. 69 i *idem* 2002-2003, p. 251.

⁴⁰⁶³ Cf. CAMPS 1993a, p. 69 i JONGELING 1994, p. 140.

⁴⁰⁶⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 69 i *idem* 2002-2003, p. 251.

⁴⁰⁶⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 69 i *idem* 2002-2003, p. 252.

⁴⁰⁶⁶ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 252 i JONGELING 1994, p. 141.

⁴⁰⁶⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 69 i JONGELING 1994, p. 141.

⁴⁰⁶⁸ Cf. JONGELING 1994, p. 141.

⁴⁰⁶⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 141.

⁴⁰⁷⁰ Cf. JONGELING 1994, pp. 141-142.

⁴⁰⁷¹ Cf. JONGELING 1994, p. 142.

⁴⁰⁷² Cf. JONGELING 1994, p. 142.

259. *Thililis* (genitiu): nom localitzat a *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1913)⁴⁰⁷³. Vegeu el text s.u. *Therefnat*.
260. *Thililua*: nom de deessa localitzat a *Magifa* (ILAlg 2977)⁴⁰⁷⁴.
261. *Thsran*: nom d'home localitzat a Tagast (CIL 17250)⁴⁰⁷⁵.
262. *Thudel*: nom de dona localitzat a Madaure (ILAlg 2564 bis)⁴⁰⁷⁶: C. IVLIA THVDEL QVI ET OSPICA. Sembla com si *ospica* (= *spica*?) glossés el nom maure.
263. *Tilaucan*: nom d'home localitzat a *Calama* i a *Tipasa*⁴⁰⁷⁷, en epigrafia líbica TLUKN (RIL 96).
264. *Tilulla*: nom localitzat a *Aquae Thibilitanae*⁴⁰⁷⁸.
265. *Tuca*: nom localitzat a *Castellum Elephantariense* (CIL 6628): SOSSIA TVCA⁴⁰⁷⁹.
266. *Tumele* (datiu): nom de dona localitzat a *Lambaesis* (CIL 3098): IVLIE TVMELE MATRI⁴⁰⁸⁰.
267. *Tursen*: nom d'home localitzat a *Hammam Guergour*, al nord de l'Aurès⁴⁰⁸¹.
268. *Turta*: nom d'home localitzat a *Ciuitas Pophensis*⁴⁰⁸².
269. *Turut*: nom localitzat a *Zattara* (CIL 5185): VALERIVS TVRVT⁴⁰⁸³.
270. Τυχαίος: nom d'un cap massil (Polibi, 15, 3, 5)⁴⁰⁸⁴.
271. *Tzacunis* (genitiu): nom d'un terrissaire localitzat a *Tiddis*⁴⁰⁸⁵: EX OFICINA QVODVVLTDEI TZACVNIS.
272. *Tziro*: nom d'home localitzat a *Lambaesis* (CIL 12982, 3450)⁴⁰⁸⁶.
273. *Vadarius*: nom d'home localitzat a *Celtianis* (CIL 3276): D.M / P. SITIVS .V/A.DA.RIVS/...⁴⁰⁸⁷
274. *Vapbrici*: nom d'home localitzat a *Belezma* (CIL, 18616), a prop de *Theueste*⁴⁰⁸⁸.
275. *Varagus*: nom d'un sant localitzat a *Bir el-Ater*, a prop de *Theueste* (ILAlg 872)⁴⁰⁸⁹: III IDVS IV/NIAS NAT/ALE SC VA/RAGI ET CO/MITIVS (*pro comit(um) ejus*).
276. *Varbas*: nom d'home localitzat a *Henchir el Hammam* (ILAlg 845)⁴⁰⁹⁰. És possible que sigui el mateix nom que *Varubas*.

⁴⁰⁷³ Cf. JONGELING 1994, p. 142.

⁴⁰⁷⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 70, *idem* 1995e, p. 2332 i JONGELING 1994, p. 142.

⁴⁰⁷⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 142.

⁴⁰⁷⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 142.

⁴⁰⁷⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 143.

⁴⁰⁷⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 253.

⁴⁰⁷⁹ Cf. JONGELING 1994, p. 144.

⁴⁰⁸⁰ Cf. JONGELING 1994, p. 144.

⁴⁰⁸¹ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 253.

⁴⁰⁸² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 253.

⁴⁰⁸³ Cf. JONGELING 1994, p. 144.

⁴⁰⁸⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i *idem* 2002-2003, p. 253.

⁴⁰⁸⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 70, *idem* 2002-2003, p. 253 i JONGELING 1994, p. 144.

⁴⁰⁸⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 70 i JONGELING 1994, p. 145.

⁴⁰⁸⁷ Cf. JONGELING 1994, p. 146.

⁴⁰⁸⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i *idem* 2002-2003, p. 254.

⁴⁰⁸⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 146.

⁴⁰⁹⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 146.

VI. NUMÍDIA

277. *Vardalus*: nom d'home localitzat a *Henchir el-Hammam* (ILAlg 808)⁴⁰⁹¹.
278. *Varthigal*: nom d'home localitzat a *Guelaa Bou Atfane* (CIL 16922), a prop de *Calama*⁴⁰⁹².
279. *Vartilam*: nom d'home localitzat a *Calama*⁴⁰⁹³.
280. *Vartimii*: nom d'home localitzat a *Thubursicu Numidarum* (CIL 17192)⁴⁰⁹⁴.
281. *Varubas*: nom d'home localitzat a *Henchir el-Hammam* (ILAlg 1720)⁴⁰⁹⁵.
282. *Vasar*: nom d'home localitzat a Tagast (CIL 17251)⁴⁰⁹⁶.
283. *Vatimat*: nom d'home localitzat a Tagast (ILAlg 977)⁴⁰⁹⁷: VATIMAT BALIATONIS F.
284. *Vermina*: nom d'un rei masesil (Titus Livi, 29, 33, 2; 30, 36, 7)⁴⁰⁹⁸. A les monedes ho trobem com a *Verminad*.
285. *Verosaca*: nom de dona localitzat a *Beni Babar*, a l'Aurès⁴⁰⁹⁹.
286. *Vertaia*: nom d'un cap maure localitzat a *Arris* (a l'Aurès)⁴¹⁰⁰, també testimoniats com a *Vartaia* i que deu ser el mateix cap maure que Procopi dona com a Ὀρταίας.
287. *Vigel*: nom d'home localitzat a *Henchir el-Hammam* (ILAlg 814)⁴¹⁰¹.
288. *Zabbeu*: nom d'home localitzat a *Tiddis* (ILAlg2 3570)⁴¹⁰².
289. *Zabul*: nom d'home localitzat a *Thubursicu Numidarum* (CIL 17201: ZABVL SATVRNINVS F [F]LORI), relacionat amb *Zabulus* de *Guelaa bou Atfan* (CIL 17022 i ILAlg 680: MACTORIVS ZABVLVS) i Madaure (ILAlg 2848: ZABVLVS CERALIS), *Zabullus* de *Pomaria* (Mauretània Cesariana, CIL 9947: M TREBIVS ZABVLLVS); en una contrada de la Zeugitana (CIL 12549); a *Thignica* (Zeugitana, CIL 14913; CIL 15352), *Numluli* (Zeugitana, CIL 15377), *Pomaria* (Mauretània Cesariana, CIL 21792), *Thubursicu Bure* (Zeugitana, CIL 26074), *Thibaris* (Zeugitana, CIL 26193), *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1437); *Zabullu* a *Saddar* (Numídia, CIL 5987); *Zabulli* (genitiu) a *Guelaa bou Atfan* (Numídia, CIL 16996), *Thubursicu Numidarum* (ILAlg 1525, 1645 i 1977); *Sabulus* a *Thibaris* (Zeugitana, CIL 26194), *Sabuli* (genitiu) a prop del riu Siliana (Zeugitana, CIL 25981) i nombrosos derivats llatinitzants: *Zabulla*, *Sabulla*, *Zabulius*, *Zabulia*, *Zabullia*, *Zabullaia*, *Zabullaca*, *Zabulina*, *Zabullina*, *Sabulline*, *Zabulica*, *Zabullica*, *Zabulliga*, *Sabullica*⁴¹⁰³.

⁴⁰⁹¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 146.

⁴⁰⁹² Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 147.

⁴⁰⁹³ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 147.

⁴⁰⁹⁴ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 255 i JONGELING 1994, p. 147.

⁴⁰⁹⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 147.

⁴⁰⁹⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 147.

⁴⁰⁹⁷ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 147.

⁴⁰⁹⁸ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i *idem* 2002-2003, p. 255.

⁴⁰⁹⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 71 i JONGELING 1994, p. 148.

⁴¹⁰⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i JONGELING 1994, p. 148.

⁴¹⁰¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i JONGELING 1994, p. 148.

⁴¹⁰² Cf. CAMPS 2002-2003, p. 255 i JONGELING 1994, p. 152.

⁴¹⁰³ Cf. JONGELING 1994, p. 153.

290. *Zabbur*: nom d'home localitzat a *Henchir el-Hammam* (ILAlg 815)⁴¹⁰⁴; IVLIVS ZABBVR.
 291. *Zabin*: nom d'home localitzat a *Lambaesis* (CIL 2564)⁴¹⁰⁵.
 292. *Zabo*: nom d'home localitzat a *Sila* (ILAlg2 7165)⁴¹⁰⁶.
 293. *Zaedonis* (genitiu): nom d'home localitzat entre Tagast i *Thabraca* (CIL 17319: PATERNVS ZAEDONIS; CIL 17320: RVFINVS ZAEDONIS)⁴¹⁰⁷, amb el paral·lel líbic ZYDN (RIL 288 i 289).
 294. *Zamensis*: nom de dona localitzat a *Morsot*, al nord de *Theueste* (CIL 28015)⁴¹⁰⁸; SATVRNINA ZAMENSIS; VICTORINNA ZAMENSIS.
 295. *Zibir*: nom d'home localitzat a *Gemellae* (CIL 17979)⁴¹⁰⁹.
 296. *Zmiz*: nom d'home localitzat a *Djebel Chechar*, a l'Aurès⁴¹¹⁰.
 297. *Zubbaeus*: nom d'home localitzat a *Tiddis* (ILAlg2 3833, 3570) i a *Sala* (Mauretània Tingitana)⁴¹¹¹.

9.2. Antropònims maures en fonts neopúniques

Sobre les característiques de l'epigrafia púnica tardana nord-africana, vegeu *supra*, § III.9.2.1.

1. *'kbrs*: nom localitzat a Cirta (N 60), de pare *'mnyws/š* (Αμμωνιος), per la qual cosa no es pot excloure que el nom pugui ser d'origen grec⁴¹¹².
2. *'mnyws/š*: nom localitzat a Cirta (N 60), d'origen grec (Αμμωνιος)⁴¹¹³.
3. *'nb*': nom localitzat a *Ciuitas Pophthensis* (N 4)⁴¹¹⁴.
4. *'psn*: nom localitzat a Cirta (N 83)⁴¹¹⁵.
5. *'pšn*: nom localitzat a Cirta (N 81) i a *Bir Bou Rekba* (N 1), Zeugitana⁴¹¹⁶.
6. *'qtn*: nom localitzat a Cirta (N 39)⁴¹¹⁷.
7. *'qlms*: nom localitzat a *Calama* (N 36)⁴¹¹⁸.
8. *'šlm*: nom localitzat a Cirta (N 53)⁴¹¹⁹.
9. *bwm 'n*': nom localitzat a *Calama* (N 20)⁴¹²⁰.

⁴¹⁰⁴ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i JONGELING 1994, p. 152.

⁴¹⁰⁵ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i JONGELING 1994, p. 152.

⁴¹⁰⁶ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i JONGELING 1994, p. 152.

⁴¹⁰⁷ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 256 i JONGELING 1994, p. 154.

⁴¹⁰⁸ Cf. CAMPS 2002-2003, p. 256 i JONGELING 1994, p. 154.

⁴¹⁰⁹ Cf. CAMPS 1993a, p. 72 i JONGELING 1994, p. 155.

⁴¹¹⁰ Cf. CAMPS 1993a, p. 73 i JONGELING 1994, p. 156.

⁴¹¹¹ Cf. CAMPS 1993a, p. 73 i JONGELING 1994, p. 156.

⁴¹¹² Cf. JONGELING 2008, p. 315.

⁴¹¹³ *Ibidem*, p. 316.

⁴¹¹⁴ *Ibidem*.

⁴¹¹⁵ *Ibidem*, p. 317.

⁴¹¹⁶ *Ibidem*.

⁴¹¹⁷ *Ibidem*.

⁴¹¹⁸ *Ibidem*.

⁴¹¹⁹ *Ibidem*, p. 319.

10. *gwzy*: nom localitzat a *Ciuitas Pophensis* (N 10)⁴¹²¹.
11. *gwʔl*: nom localitzat a *Guelaa bou Sba* (a prop de *Calama*) (N 1)⁴¹²².
12. *gwmzʔl*: nom localitzat a *Ciuitas Pophensis* (N 1bis)⁴¹²³.
13. *gylzdr*: nom (*nomen loci?*) localitzat a Cirta (N 27)⁴¹²⁴.
14. *hysp*: nom localitzat a *Calama* (N 8)⁴¹²⁵.
15. *zwʔsn*: nom localitzat a *Calama* (N 1). Jongeling ho enllaça amb ZUHSN (RIL 208, 209, 210) i ZUSN (RIL 217, 497, 711 i 980) de l'epigrafia líbica⁴¹²⁶.
16. *zwnz*: nom localitzat a *Ciuitas Pophensis* (N 10)⁴¹²⁷.
17. *zʔnn*: nom localitzat a *Aïn el-Kebch* (N 1), a mig camí entre Cirta i *Sitifis*⁴¹²⁸.
18. *yʔdr*: nom localitzat a Cirta (N 45)⁴¹²⁹.
19. *yg*: nom localitzat a *Calama* (N 34)⁴¹³⁰.
20. *ymrʔw*: nom localitzat a *Calama* (N 8)⁴¹³¹.
21. *ymšl*: nom localitzat a *Tipasa* de Numídia (N 1)⁴¹³².
22. *yʔlmk*: nom localitzat a Cirta (N 87)⁴¹³³.
23. *yʔrtn*: nom localitzat a *Calama* (N 4). També hi ha testimoniada a *Mactar* (N 20) la forma *yʔrtʔn*⁴¹³⁴.
24. *yrnʔbt*: nom localitzat a *Aïn el-Kebch* (N 1), amb el paral·lel líbic IRNBT⁴¹³⁵.
25. *kndyʔl*: nom localitzat a *Calama* (N 3)⁴¹³⁶.
26. *knt*: nom localitzat a Cirta (N 71)⁴¹³⁷. També *kntʔ ibidem* (N 44).
27. *lʔbyʔ*: nom localitzat a *Zattara (Kef Bezioun)* (N 1)⁴¹³⁸.
28. *mgr*: nom localitzat a *Calama* (N 15)⁴¹³⁹.
29. *msblʔln*: nom localitzat a Cirta (N 74)⁴¹⁴⁰.

⁴¹²⁰ *Ibidem*, p. 321.

⁴¹²¹ *Ibidem*, p. 327.

⁴¹²² *Ibidem*.

⁴¹²³ *Ibidem*.

⁴¹²⁴ *Ibidem*, p. 328.

⁴¹²⁵ *Ibidem*, p. 331.

⁴¹²⁶ *Ibidem*, p. 332.

⁴¹²⁷ *Ibidem*.

⁴¹²⁸ *Ibidem*, p. 333.

⁴¹²⁹ *Ibidem*, p. 336.

⁴¹³⁰ *Ibidem*.

⁴¹³¹ *Ibidem*, p. 339.

⁴¹³² *Ibidem*.

⁴¹³³ *Ibidem*.

⁴¹³⁴ *Ibidem*, p. 340.

⁴¹³⁵ *Ibidem*, p. 341.

⁴¹³⁶ *Ibidem*, p. 343.

⁴¹³⁷ *Ibidem*.

⁴¹³⁸ *Ibidem*, p. 345.

⁴¹³⁹ *Ibidem*, p. 346.

⁴¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 350.

30. *m`ll*: nom localitzat a *Calama* (N 3)⁴¹⁴¹.
31. *m`nkl`t*: nom localitzat a *Calama* (N 4)⁴¹⁴².
32. *mtll*: nom localitzat a Cirta (N 74)⁴¹⁴³.
33. *mt`t*: nom localitzat a *Guelaa bou Sba* (a prop de *Calama*) (N 1)⁴¹⁴⁴, amb el paral·lel llatí *Metatis* (genitiu).
34. *nmrsy*: nom localitzat a *Aïn el-Kebch* (N 1), amb el paral·lel líbic NMRS⁴¹⁴⁵.
35. *s`lwl*: nom de dona localitzat a *Zattara (Kef Bezioun)* (N 1)⁴¹⁴⁶.
36. *`wg`ts`n*: nom localitzat a *Tipasa* de Numídia (N 1)⁴¹⁴⁷.
37. *`qptn*: nom localitzat a Cirta (N 42)⁴¹⁴⁸.
38. *`rstn*: nom localitzat a *Calama* (N 26)⁴¹⁴⁹.
39. *šdbr*: nom localitzat a *Calama* (N 2, 24)⁴¹⁵⁰.
40. *š`dbr`t*: nom localitzat a *Calama* (N 10, 25)⁴¹⁵¹.
41. *tbrkt*: nom localitzat a *Calama* (N 39)⁴¹⁵².
42. *tynt*: nom de dona localitzat a Cirta (N 33, 56)⁴¹⁵³.
43. *ty`lty`*: nom localitzat a *Calama* (N 7)⁴¹⁵⁴.
44. *tnyt*: nom de dona localitzat a *Tirekbine* (N 1bis)⁴¹⁵⁵, al sud de Cirta.
45. *tsdt*: nom localitzat a *Guelaa bou Sba* (N 1)⁴¹⁵⁶, amb la variant *tsd`t*.
46. *ttyp`l*: nom localitzat a Cirta (N 74)⁴¹⁵⁷.

9.3. Conclusions

Quantitativament i qualitativament, l'antroponímia maura de Numídia coneguda tant per fonts epigràfiques com literàries llatines, gregues i neopúniques és la més important de tota l'Àfrica romana, inclosa Zeugitana, Bizacena i Tripolitània. Alhora, Numídia és l'única regió de la qual disposem d'un corpus substancial d'antroponímia

⁴¹⁴¹ *Ibidem*, p. 352.

⁴¹⁴² *Ibidem*.

⁴¹⁴³ *Ibidem*, p. 356.

⁴¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 357.

⁴¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 358.

⁴¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 360.

⁴¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 365.

⁴¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 367.

⁴¹⁴⁹ *Ibidem*.

⁴¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 374.

⁴¹⁵¹ *Ibidem*, p. 376.

⁴¹⁵² *Ibidem*, p. 377.

⁴¹⁵³ *Ibidem*, p. 378.

⁴¹⁵⁴ *Ibidem*.

⁴¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 379.

⁴¹⁵⁶ *Ibidem*.

⁴¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 380.

maura a partir d'epigrafia líbica⁴¹⁵⁸. La continuïtat de l'antroponímia maura de Numídia és constatable amb les regions limítrofes de Zeugitana i Bizacena a l'est i de Mauretània Sitifiana a l'oest. Sens dubte, és amb la Zeugitana occidental, a la través de la vall del Bagra, on trobem un veritable continu antroponímic. La “numiditat” de ciutats tan orientals com *Thugga*, *Thignica*, *Sicca Veneria*, *Bulla Regia* o *Thuburnica* és palesa a través de l'antroponímia, i corrobora les notícies dels historiadors i les evidències arqueològiques.

10. La qüestió *punica*, *id est afro*

La citació agustiniana “*sic honorant Christum donatistae ut dicant illum remansisse ad duas linguas, latinam et punicam, id est afro*”⁴¹⁵⁹ ha suscitat una abraonada controvèrsia, tal com es pot resseguir en la història de la recerca que oferim a continuació. Hi ha bàsicament dues posicions: (1) la posició dels qui prenen el testimoni d'Agustí al peu de la lletra i opinen que a les rodalies d'Hipona i de Tagast encara es parlava púnic a la primeria del segle V dC; (2) la posició dels qui pensen que Agustí, quan parla de *lingua punica*, es refereix al “líbic”, atesa la precisió *id est afro*. Ens esplaiem especialment amb la història de la recerca d'aquesta qüestió per mostrar la manera com ha estat abordat cronològicament un fet lingüístic per especialistes (historiadors del cristianisme en general i agustinianistes en particular) que no són lingüistes. Aquesta és l'única qüestió concernent la situació lingüística de l'Àfrica del Nord a l'antiguitat que ha generat un volum considerable de bibliografia, que no ha servit, per deficiències metodològiques, per a treure'n l'entrellat.

10.1. Història de la recerca

La *communis opinio* fins al primer terç del s. XX conferia crèdit a la citació d'Agustí fil per randa. Un dels primers a parlar-ne, a la segona meitat del s. XIX, el semitista E. Renan, opinà que “il est probable que la langue punique fut parlée jusqu'à l'invasion musulmane”⁴¹⁶⁰. Ultra el

⁴¹⁵⁸ Vegeu CHABOT 1940-1941.

⁴¹⁵⁹ *Tractatus in Epistulam Iohannis ad Parthos*, 2, 3; corpus, § 41.12.

⁴¹⁶⁰ RENAN 1858, p. 199. Aquesta creença ja venia de lluny. En el pròleg d'Amédé Jaubert a la gramàtica i diccionari de la llengua amaziga de Venture de Paradis, la primera feta a Europa, pels volts de 1788-1790 —publicada pòstumament, amb un retard de mig segle— se'ns diu que “Venture se flattait de l'espoir qu'il ne serait pas impossible de retrouver, dans cette langue, des traces de l'ancien punique” (VENTURE DE PARADIS 1844, p. IV). “Quelle est l'origine de cette langue que l'on parle depuis les montagnes de Sous, qui bordent la mer Océane, jusqu'à celles de Meletis, qui dominant sur les plaines de Kairouan, dans le royaume de Tunis? Cette langue, à quelque petite

testimoni d'Agustí, addueix els d'Arnobi, Apuleu, Cebrià, Procopi, Jeroni i Priscià. Afirmar àdhuc que a l'Àfrica del Nord “au second siècle, on n'y parlait guère que carthaginois”⁴¹⁶¹. Porta a col·lació, a més a més, l'antroponímia que forneixen les inscripcions llatines i els martirologis d'Àfrica. Aquests noms, quan no són llatins, diu, són semítics —cita *Namgidde, Namphamo i Geddeneme*—⁴¹⁶². Molt curiosa és la teoria, represa posteriorment per altres autors, segons la qual “peut-être la facilité avec laquelle l'arabe prit possession de ces contrées et la disparition complète du latin tenaient-elles à la présence de cette première couche sémitique. L'arabe, en effet, n'absorba que les dialectes qui lui étaient congénères, tels que le syriaque, le chaldéen, le samaritain. Partout ailleurs il ne put effacer les idiomes établis”⁴¹⁶³.

La descoberta d'inscripcions líbiques va obligar a replantejar-se la qüestió. En una recerca duta a terme entre 1932 i 1937, P. Rodary va trobar a les rodalies de Tagast 213 inscripcions líbiques⁴¹⁶⁴. La riquesa d'epigrafia líbica en la contrada nùmida on va néixer Agustí contrasta amb l'absència d'inscripcions púniques o neopúniques en aquella regió⁴¹⁶⁵. L'especialista en l'estudi de l'església donatista, W.H.C. Frend, fou el primer a fer-se ressò de les dades epigràfiques de Rodary en favor de la hipòtesi líbica en una breu nota publicada en 1942⁴¹⁶⁶.

La breu nota de Frend, que posava en dubte la *communis opinio*, no tenia, però, força argumentativa. Més raonada va ser l'aportació de C. Courtois en 1950⁴¹⁶⁷. Courtois es demanava què volien dir els autors antics quan parlaven de *Poenus, poenicus, punicus, poenulus*. L'autor féu un estudi lexicològic amb nombrosos testimoniatges literaris. L'estudi conjunt d'aquests testimoniatges conclogué que a partir del s. I aC, com a mínim, els *Poeni* no eren ja solament els cartaginesos sinó els africans en general. L'adjectiu *punicus* esdevingué sinònim d'*afer*. Courtois va ser el primer a adduir testimoniatges que mostren que els *mapalia* són habitatges dels maures i els africans en general⁴¹⁶⁸. En els exemples que reporta Courtois és indiscutible que *punicus* és sinònim d'*afer*, car no hem pas de creure que els autors llatins es pensessin que

différence près, est aussi celle que l'on parle dans l'île de Girbé, à Monastyr et dans la plupart des bourgades répandues dans le Sahara, entre autres dans celles de la tribu des Beni-Mozab. Est-ce un idiome dérivé de la langue punique?” (*idem*, p. XVII).

⁴¹⁶¹ RENAN, *loc. cit.*

⁴¹⁶² *Ibidem*.

⁴¹⁶³ *Idem*, p. 200. Aquesta teoria, encara que mal fonamentada, ha fet fortuna. Se'n fan ressò autors com Marcel Simon, entre d'altres. Vegeu *infra*, § 10.2.5.

⁴¹⁶⁴ RODARY 1935. Sobre la distribució geogràfica de l'epigrafia líbica, vegeu *supra*, § 7.1.

⁴¹⁶⁵ Amb posterioritat, el nombre d'inscripcions líbiques trobades en la Numídia d'Agustí, entre Hipona i Tagast, ha anat creixent, i avui dia se'n compten 849. Vegeu *infra* § 10.3.2.

⁴¹⁶⁶ “One rather suspects that Augustine regarded all native speech as ‘Punic’, just as the majority of Frenchmen in Algeria do not distinguish between Arabic and Berber. To them, both are ‘Arabic’” (FRIEND 1942, p. 190).

⁴¹⁶⁷ COURTOIS 1950.

⁴¹⁶⁸ Vegeu *infra*, § 10.2.2.2.

els *mapalia* fossin un tipus d'habitatge importat a Àfrica pels fenicis. Pel que fa a la *fides punica*, Courtois mostra com els autors llatins la feien extensible als *Afri* en general⁴¹⁶⁹. Un cop provada l'ambigüitat amb què els autors llatins usen el terme *punicus*, Courtois crida l'atenció sobre l'absència d'inscripcions púniques o neopúniques que es puguin datar com a posteriors al s. I dC. La més recent seria una inscripció de Lepcis Magna (molt lluny de la Numídia d'Agustí) de l'època de Tiberi⁴¹⁷⁰. Segons l'autor, l'epigrafia no donaria raons per a pensar que el púnic hagi estat parlat fins al s. III dC⁴¹⁷¹. Conclou que el púnic hauria estat parlat a Àfrica tres segles i mig, a tot estirar, després de la destrucció de Cartago⁴¹⁷². Els testimoniatges agustinians apareixen després de dos segles de *uacuum* de testimoniatges literaris sobre el púnic. Amb prou feines reporta mitja dotzena de mots “púnics” —més aviat hebreus amb correspondència púnica—: *baal*, *edom*, *iar*, *mammon*, *messias* i *salus*. Tot comentant el passatge del *Tractatus in Epistulam Iohannis ad Parthos*, es decanta a favor de la hipòtesi líbica⁴¹⁷³. Finalment, Courtois porta a col·lació el testimoni de les inscripcions líbiques arreplegades per J.-B. Chabot⁴¹⁷⁴. A les rodalies d'Hipona, sobretot cap al sud, s'havien trobat fins al seu temps prop de cinc-centes inscripcions líbiques⁴¹⁷⁵. En base a aquestes inscripcions, Courtois afirma que “un tel ensemble démontre qu'on parlait le libyque dans la région et encore à l'époque romaine, puisque c'est aussi dans ce même espace qu'ont été trouvées sept sur huit des bilingues latino-libyques. On n'y connaît, par contre, que deux bilingues punico-libyques et le nombre des inscriptions puniques qu'on y a découvertes est infime”⁴¹⁷⁶.

En 1951, només un any després de la contribució de Courtois, va aparèixer un article de W.M. Green, que pren posició en favor de la hipòtesi púnica⁴¹⁷⁷. L'autor no coneixia l'aportació de Courtois —la *Revue africaine* s'editava a Alger—. Al seu torn, Courtois, que ha tornat a referir-se a la qüestió en obres posteriors⁴¹⁷⁸, també ha ignorat l'article de Green. L'aportació més positiva de Green són els vint-i-dos passatges d'Agustí referits al “púnic” i un altre de referit a la llengua de les *barbarian tribes*. Altrament Green mostra moltes llacunes degudes

⁴¹⁶⁹ *Idem*, p. 266.

⁴¹⁷⁰ *Idem*, p. 269.

⁴¹⁷¹ L'estat actual de la recerca desmenteix aquesta cronologia, si més no per a Tripolitània.

⁴¹⁷² *Idem*, p. 272.

⁴¹⁷³ “On ne rencontre que deux langues dans le parti de Donat. Si l'on veut sauver le punique, il faut sacrifier le libyque. Pour ma part, cela me paraît déraisonnable [...] Pensera-t-on que, parmi eux [els donatistes], personne ne parlait le libyque? Comment alors expliquer que la partie méridionale de l'ancienne Numidie, où le donatisme a eu son centre, soit précisément celle où se rencontre aujourd'hui l'une des grandes taches des berberophones?” (*Idem*, p. 276).

⁴¹⁷⁴ CHABOT 1940-41.

⁴¹⁷⁵ CHABOT, *op. cit.*, pp. 243-244 i XIII.

⁴¹⁷⁶ COURTOIS 1950, p. 280.

⁴¹⁷⁷ GREEN 1951.

⁴¹⁷⁸ Per exemple a COURTOIS 1955.

sobretot a una manca d'actualització de la recerca en el moment d'escriure l'article⁴¹⁷⁹, per la qual cosa, en les anàlisis que fa dels passatges agustinians, hi ha diverses deficiències. A banda que l'abast del púnic està sobredimensionat⁴¹⁸⁰, l'autor pren al peu de la lletra els mots "púnics" amb correspondència en hebreu: *iar*, *edom*, *Baal*, *Messias*, etc., fins al punt d'arribar a la conclusió que "the Punic spoken by the rustics of Augustine's day was, so he informs us, almost identical with the Biblical Hebrew"⁴¹⁸¹. L'article, que pretén ser una rèplica al de W.H.C. Frend esmentat suara, conclou que a la ruralia nùmdida hom parlava una "fusió" de púnic i berber⁴¹⁸², tot i que un líbic que no s'hagués fos amb el púnic també devia parlar-s'hi, però només com a "llengua secreta"⁴¹⁸³. Doncs, Green conclou que les úniques "llengües" parlades a la Numídia d'Agustí eren el llatí i el púnic — encara que aquest estigués "fos" amb el líbic—⁴¹⁸⁴.

A continuació, en 1953, va venir un article de M. Simon que tractava la mateixa qüestió⁴¹⁸⁵, tot emmarcant-la en l'estudi del

⁴¹⁷⁹ Hi ha nombroses inexactituds, sobretot pel que fa a les referències al líbic. Només a tall d'exemple: "Ancient Libyan alphabet [...] is preserved by a few hundred inscriptions [...], the earliest dated 139 bC" (p. 179). Desconeix, doncs, l'important recull de CHABOT 1940-41, que n'aplegà 1.124. D'altra banda, la cronologia de les inscripcions líbica més antigues és certament més antiga. Vegeu *supra*, §§ 7.1 i 7.2.

⁴¹⁸⁰ "When the natives reached the point of writing books, they adopted Punic for the purpose, and the Libyan was reduced to the rank of a neglected patois [...] Carthaginians were not much concerned about civilizing the natives [...] The Numidian king Masinissa organized the natives from Tripoli to Morocco in a vast kingdom whose language and culture was to be Punic" (GREEN, *op. cit.*, p. 279).

⁴¹⁸¹ *Idem*, sobre *iar* (p. 184) i sobre *edom* (pp. 184-185).

⁴¹⁸² "To this [la hipòtesi líbica de Frend] it may be replied that the Donatists, as well as Augustine, recognized but two languages used in Africa, Latin and Punic. The Donatists in the countryside, according to Frend's hypothesis, were really speakers of Berber. Yet they, as well as Augustine, call their language *Punic*. This would imply that the speakers of *Punic* (really Berber) had lost all memory of the distinction between the two languages. Some fusion undoubtedly did take place" (*Idem*, p. 189).

⁴¹⁸³ "Libyan may well have been a secret language, which the bilingual natives avoided using in the presence of strangers [...] Even the Berbers may have regarded their language as unworthy of comparison with the recognized language of civilized Africa" (*Idem*, p. 190).

⁴¹⁸⁴ "Latin and Punic were the two recognized languages of Africa, the only ones used by the Donatist church, whose strength lay among the natives least touched by Roman sentiment. The barbarian tribes of the desert (or the wilder mountain regions) spoke something else, but of the survival of such barbarian (*Berber*) speech in settled areas Augustine says nothing" (*ibidem*). Sobre les actituds vinculades a cada llengua, Green havia dit prèviament que "Latin was evidently the language of the cultured class and Punic the mark of the low-born" (p. 180).

⁴¹⁸⁵ SIMON 1953, pp. 613-629.

judaisme amazic⁴¹⁸⁶. L'autor, que coneix els treballs de Frensd i Courtois i alhora l'article de Green, mira de rebatre els arguments de Courtois. Simon estableix una relació entre la difusió del púnic i l'expansió de la religió jueva al nord d'Àfrica a l'època romana. La llegenda segons la qual els apòstols Simó i Judes Zelota haurien estat a Cartago tindria com a fons de veritat una missió judeocristiana que, a l'època apostòlica o poc després, “y aurait prêché l'Évangile en langue sémitique et appuyé son message sur la Bible hébraïque, comprise sans difficulté de tous ceux qui parlaient la langue de Carthage. Dans cette hypothèse, les premiers pas du christianisme en terre africaine, de même, comme j'ai essayé de le prouver ailleurs, que le prosélytisme juif, seraient allés de pair avec une progression du punique [...] Il est fort possible, dans ces conditions, que le punique, auréolé du prestige que lui conférait sa parenté étroite avec la langue de la Bible et celle du Christ, et tout en luttant pied à pied contre le latin, ait pu, en pleine époque romaine, gagner du terrain sur le libyque, langue de “Barbares” et peut-être aussi, dans la double acception du terme, de *pagan*”⁴¹⁸⁷. Simon, que no negligem els arguments de Courtois sobre l'abundor d'inscripcions líbiques a les rodalies d'Hipona i sobre el fet que els historiadors àrabs ens testimonien que a Numídia hom no parlava altra llengua que l'amaziga quan van arribar-hi els invasors àrabs, defensa aferrissadament el testimoni d'Agustí, que només hi reconeix el púnic, al costat del llatí: “A-t-on le droit de supposer pareille ignorance chez un homme du pays, et par surcroît cultivé?”⁴¹⁸⁸. Després d'admetre la coexistència de berber i púnic —al costat del llatí—, es planteja la relació entre aquestes llengües: “S'agit-il de juxtaposition, dans des cantons voisins mais distincts, ou parmi des éléments différents de la population? De superposition sur un seul et même terroir, à des niveaux culturels différents? Ou de substitution de l'une à l'autre au cours même de l'époque romaine, et dans ce cas, laquelle des deux langues a chassé l'autre, dans quel ordre se sont-elles succédé”⁴¹⁸⁹. Els interrogants que es planteja Simon són ben pertinents, i creiem que és el primer a fer-ho, però els respon mitjançant una analogia anacrònica: “La division linguistique actuelle de l'Afrique du Nord en pays arabes et pays berbères autorise à supposer que dans l'antiquité aussi existait une opposition du même ordre entre régions de langue punique et régions de langue libyque. On peut penser en outre, que les zones où le berbère a résisté jusqu'à l'heure actuelle à l'arabe ont probablement

⁴¹⁸⁶ Vegeu el conegut i alhora controvertit article SIMON 1946, pp. 1-31 i 105-145. Hem exposat la nostra crítica lingüística a la hipòtesi del punt de partença cireneu de la llegenda de l'origen cananeu dels amazics *supra*, § II.12.3.

⁴¹⁸⁷ SIMON 1953, pp. 627-628.

⁴¹⁸⁸ SIMON 1953, p. 617. Cf., en el mateix sentit: “Non si può pensare, come hanno erroneamente inteso Frensd e Courtois, che proprio Agostino, uomo di cultura, scambiasse il punico con l'idioma libico [...] Il punico ha tradizioni illustri, è una lingua di cui non ci si deve vergognare” (GEBBIA 1990, p. 331).

⁴¹⁸⁹ SIMON 1953, p. 620.

opposé la même résistance, jadis, à une pénétration du punique”⁴¹⁹⁰. L'autor malda debades per a “salvar” el testimoni del bisbe d'Hipona, com si la qüestió lingüística fos l'objecte central dels textos agustinians. S'ha convertit en “clàssica” la idea segons la qual el púnic hauria penetrat a l'interior de Numídia empès per l'acció del llatí, esdevingut hegemònic a la costa i a les ciutats⁴¹⁹¹. Com és esperable en un autor del seu temps, que, a més, no era lingüista sinó historiador de les religions, el tractament dels fets sociolingüístics, dialectològics i pragmàtics és poc reeixit⁴¹⁹². Ara, segons M. Simon, Agustí no desconeix l'existència del “líbic”, al qual es referiria en el passatge “*nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas nouimus*” (*De ciuitate Dei*, 16, 6; corpus, § 41.14)⁴¹⁹³.

⁴¹⁹⁰ *Idem*, p. 621. La distribució lingüística actual és un feble argument per a justificar la distribució lingüística antiga.

⁴¹⁹¹ “Le punique tend à être, un peu partout, langue du commerce, de l'administration et de la culture, tandis que le libyco-berbère reste pour la masse de la population celle des relations quotidiennes [...] Du fait que il [el llatí] tend à supplanter le punique sur la côte et dans les agglomérations importantes, il contribue à le repousser vers l'arrière-pays, et, par ce biais, à en accroître la diffusion, voire à le faire pénétrer dans les régions ou dans les milieux sociaux qui lui étaient restés fermés jusqu'alors” (*Idem*, p. 622). Aquest reflux del púnic vers la ruralia seria concebible si els romans haguessin emprat el púnic com a *lingua franca* amb els maures. Però no és aquesta la política lingüística que coneixem de l'empresa colonial romana a la Mediterrània Occidental, com sí que féu amb el grec a la Mediterrània Oriental, continuant una tendència iniciada en l'època alexandrina.

⁴¹⁹² “Peut-être peut-on atteindre à un peu plus de précision en faisant intervenir la notion de langue de culture [...] Le peu que nous savons de la langue libyque nous permet de penser qu'elle constituait un outil intellectuel assez rudimentaire. Il ne semble pas qu'elle ait produit de littérature. Il paraît donc légitime d'admettre qu'elle a dû se doubler, à l'époque romaine, pour tout ce qui n'était pas conversation banale et usage quotidien, d'un idiome plus apte qu'elle à l'expression des idées abstraites, et qui a pu être le latin parfois, mais sans doute plus communément le punique. La situation à cet égard n'était peut-être pas sans analogie avec celle que nous connaissons aujourd'hui en Alsace [...] L'alsacien, idiome assez fruste et essentiellement parlé, exige d'être complété par une langue de culture qui est, suivant les régions, les classes sociales et l'âge des intéressés, soit l'allemand littéraire, soit le français, employés, à l'exclusion du dialecte, aussi bien dans la correspondance et la presse que dans la prédication” (*Idem*, p. 623). Els “coneixements” de líbic de l'autor no devien anar més enllà dels judicis de valor de GSELL 1918-1928, vol. 1, p. 309 i ss.

⁴¹⁹³ “Que Saint Augustin ne fasse mention de la langue indigène qu'une seule fois n'implique pas nécessairement qu'elle avait presque totalement disparu des cantons qui lui étaient familiers. Cela prouve simplement qu'il l'ignorait et la tenait pour un patois négligeable et méprisable. Sa phrase sur le latin et le punique, qui est l'africain, autorise la même conclusion: ces deux langues, et celles-là seulement, étaient en usage comme langues de culture, et sans doute aussi comme langues liturgiques [...] Mais le troisième idiome pouvait bien continuer d'être pratiqué autour de lui, à un niveau et pour des usages beaucoup plus humbles, sans qu'il ait même songé à en faire état. C'est là, me semble-t-il, en définitive, la conclusion la plus plausible que l'on puisse tirer

L'arqueòleg i historiador C. Saumagne, en un article de 1953 de rèplica al de Courtois, va posicionar-se a favor de la hipòtesi púnica⁴¹⁹⁴. Argumenta l'autor que, per a Agustí, el púnic era una llengua "viva", tal com l'hebreu, l'egipci o el sànscrit⁴¹⁹⁵. Però la citació agustiniana està mal triada, perquè aquestes llengües no són esmentades en tant que llengües vives sinó en tant que llengües en què hi ha escrit un corpus notable de literatura religiosa⁴¹⁹⁶.

En 1968, P. Brown va publicar un article sobre el cristianisme i les cultures locals de l'Àfrica romana d'època tardana en què intenta delimitar l'abast de la presència de la llengua púnica⁴¹⁹⁷. Brown pren partit per la hipòtesi líbica en considerar que "Augustine merely used 'Punic' as the undifferentiated Latin term for *any* native language in Africa, much as the modern European tends to lump together Berber- and Arabic- speakers as 'Arabs'"⁴¹⁹⁸. Brown addueix arguments arqueològics: Hom ha descobert un nombre extraordinari d'esglésies cristianes al sud de Numídia construïdes segons els models arquitectònics berbers. A més, semblen haver-s'hi mantingut les pràctiques culturals tradicionals berbers⁴¹⁹⁹. L'autor destaca que entre el 430 i el 698 no hi ha cap esment a la *lingua punica*. El punt àlgid de les activitats missioneres a Numídia i de la competició entre donatistes i catòlics va ser el tombant dels segles IV al V dC. Brown diu que "to save a Donatist from eternal damnation it was necessary to talk to him even in the *lingua punica*"⁴²⁰⁰. Per tant, un cop eliminada l'església donatista, a partir del 411, ja no hi hauria perill que la pagesia fos evangelitzada pels "dolents". Amb el col·lapse de la llei romana el 430, Numídia va veure's novament sota la sobirania de reialmes autòctons, els "reialmes maures" descrits per Courtois⁴²⁰¹.

El mateix any 1968 i a la mateixa revista va aparèixer un article de F. Millar sobre la distribució de les llengües i les cultures "locals" a l'Àfrica romana en què es proporciona una avaluació força exhaustiva, segons l'estat de la recerca de l'època, de les dades lingüístiques que

de la confrontation entre l'épigraphie libyque et les irréfutables textes augustiniens" (SIMON 1953, p. 629).

⁴¹⁹⁴ "Le punique est donc la langue des africains, du moins de ceux avec lesquels St Augustin est en contact direct et vivant" (SAUMAGNE 1953, p. 175); "Le germe d'historicité a été, en la circonstance, fourni au mythe, par la survivance de quelque patois, idiome ou dialecte dérivé du phénico-punique, certainement bien vivant dans les débuts du Ve siècle, et vraisemblablement encore vivace vers le milieu du VIe siècle, un siècle à peine avant l'apparition des Arabes" (*idem*, p. 177).

⁴¹⁹⁵ "si Punico enuntiare uellem aliam adhiberem, si Hebraeo aliam, si Aegypto aliam, si Indo" (*Sermo* 288, 3; corpus, § 41.36).

⁴¹⁹⁶ Vegeu *infra*, § 10.4.

⁴¹⁹⁷ "If Punic survived in Late Roman Africa, it survived in a limited area, in the traditional areas of Carthaginian settlement, in certain Punicised towns of Numidia, and, perhaps, in the countryside" (BROWN 1968, p. 85).

⁴¹⁹⁸ *Ibidem*.

⁴¹⁹⁹ *Idem*, p. 86.

⁴²⁰⁰ *Idem*, p. 94.

⁴²⁰¹ Sobre els quals vegeu *supra*, § 5.

forneixen les inscripcions neopúniques en caràcters llatins dels ss. IV i V⁴²⁰². Bo i admetent que la freqüència amb què es troben inscripcions líbiques, sobretot esteles funeràries, en zones properes a la presència púnica (per exemple a Numídia) pot ser deguda fàcilment a una influència púnica en l'ús d'aquest tipus d'inscripcions en esteles funeràries, l'autor remarca que se'n troben ben lluny de la influència púnica, per exemple al sud de la Tingitana i al sud de Tripolitània. Per a Millar, "it is clear that some people able to write Latin or Punic could also transliterate their names into Libyan. It was therefore certainly in some sense a 'live' alphabet. On the other hand we can hardly be wrong in presuming that it was not in any sense a language of culture, and it remains still to be shown that it was a language in current ordinary use at all"⁴²⁰³. Dels segles I al VI, porta a col·lació vuit testimoniatges literaris que donarien suport a la hipòtesi púnica⁴²⁰⁴. Pel que fa a la numismàtica, constata que l'ús del púnic en les monedes desapareix a la primera meitat del s. I dC⁴²⁰⁵. Pel que fa a l'epigrafia, Millar remarca que d'inscripcions neopúniques extenses se'n troben fins a la primeria del s. II dC i de breus *formulae* fins a la primeria del s. III dC. A Lepcis Magna es troben inscripcions neopúniques —al costat de textos llatins— fins a l'època de Domicià i a *Wadi el-Amud*, a Tripolitània, fins al s. I dC⁴²⁰⁶. Doncs, l'autor troba que "we should be left to ponder the apparent disparity between the disappearance of Punic inscriptions and the evidence of Ulpian, Jerome, Augustine and Procopius. [...] There are indications that in Tripolitania at least Punic, in some form, continued to be inscribed in Latin script into the fourth century [...] The fact that it [Libyan alphabet] is known solely from funerary *stelae* makes it impossible to say whether or not the language was spoken, or if so by what sections of the population"⁴²⁰⁷. L'autor conclou que "taken as a whole, the literary and documentary evidence surely makes it reasonable to accept that Punic was a common spoken language throughout the lifetime of Roman Africa", alhora que "knowledge of Latin was general throughout the whole area covered by the African provinces; and we cannot define any precise social level at which it remained unknown"⁴²⁰⁸. L'abús de F. Millar de transferir a Numídia fets lingüístics de punicitat de Tripolitània és força evident, i ha esdevingut constant en tots els autors que s'han posicionat a favor de la hipòtesi púnica.

L'estudi de F. Vattioni, també de 1968, dedicat al coneixement que Agustí pogués tenir de la llengua i la cultura púniques, no aborda

⁴²⁰² MILLAR 1968, pp. 126-134.

⁴²⁰³ *Idem*, pp. 129-130.

⁴²⁰⁴ Dels tardans, la majoria van referits a Tripolitània, i no n'hi ha cap de referit a Numídia.

⁴²⁰⁵ *Idem*, p. 131.

⁴²⁰⁶ *Idem*, p. 132.

⁴²⁰⁷ *Idem*, pp. 132-133. Val a dir que els "indicis" són ben controvertits. Vegeu BROGAN 1975, pp. 267-289.

⁴²⁰⁸ MILLAR 1968, p. 133.

l'estudi lingüístic pròpiament dit dels adduïts punicismes que apareixen a Agustí⁴²⁰⁹.

Dins la coneguda monografia *La résistance africaine à la romanisation*⁴²¹⁰, apareguda el 1976, M. Bénabou dedica un capítol a la llengua⁴²¹¹, en què presenta un estudi sobre la repartició geogràfica de les inscripcions líbiques basant-se en el recull de Chabot. Fruit d'aquest estudi, l'autor arriba a la conclusió que "l'épigraphie libyque s'est surtout développée au voisinage des centres de culture punique ou romaine"⁴²¹². Val a dir que aquesta percepció, que respon a l'estat de la recerca de l'època, és errònia, atès que fins aleshores s'havien negligit les inscripcions rupestres saharianes i d'altres contrades, àdhuc muntanyoses (com l'Alt Atlas), d'*extra limitem*, nombroses i d'antiguitat a voltes major⁴²¹³. Segons això, "l'influence de l'exemple punique puis romain a incité certains Africains à graver des textes sur la pierre"⁴²¹⁴. Bénabou estableix diversos tipus de zones lingüístiques: (1) zones en què el líbic ha estat substituït pel púnic, que al seu torn ha estat substituït pel llatí; (2) zones en què el llatí no ha pogut penetrar amb profunditat, mancat d'estructures institucionals (*ciuitates, castella, uici*) que n'haurien fet necessari l'ús; (3) zones en què la penetració del llatí no fou prou intensa per a modificar profundament l'estat de coses preromà, de manera que el llatí concorria amb el líbic o el púnic sense substituir-los⁴²¹⁵. L'autor no gosa, però, determinar sobre un mapa les fronteres de cadascuna de les zones, ni tan sols defineix a quines regions concretes correspondrien els tres tipus de zones lingüístiques definides per ell.

L'especialista en patristica A. G. Hamman dedica un capítol de la seva monografia *La vie quotidienne en Afrique du Nord au temps de saint Augustine*, de 1979, a la llengua⁴²¹⁶. En relació al púnic, l'autor diu que "semble s'être maintenu sur la côte méditerranéenne, où s'échelonnaient les comptoirs"⁴²¹⁷. En relació al líbic, pensa que a "la périphérie de la ville d'Hippone, les régions intérieures, plus particulièrement les régions numides, parlaient sans doute une langue d'origine libyque, qui se retrouve dans les inscriptions et les épitaphes, sorte de mélange d'éléments carthaginois et berbères [...] Né en Numidie, le donatisme y trouve son principal appui, utilisant la langue du terroir"⁴²¹⁸. L'autor, doncs, per al cas de Numídia, davant de la disjuntiva púnic o líbic, dirimeix la qüestió en favor d'un híbrid (!). Pel

⁴²⁰⁹ VATTIONI 1968. Va reprendre el tema *idem* 1976, pp. 532-534.

⁴²¹⁰ BÉNABOU 1976.

⁴²¹¹ *Idem*, pp. 471-489.

⁴²¹² *Idem*, p. 479.

⁴²¹³ Vegeu *supra*, § IV.3.

⁴²¹⁴ BÉNABOU 1976, p. 482.

⁴²¹⁵ *Idem*, p. 489.

⁴²¹⁶ HAMMAN 1979, pp. 58-62.

⁴²¹⁷ *Idem*, p. 59.

⁴²¹⁸ *Ibidem*.

que fa al llatí, diu que “la langue latine, comme langue de culture, ne franchit guère les remparts des grandes cités”⁴²¹⁹.

El llatinista S. Lancel va tractar la qüestió *punica id est afra*, entre altres aspectes, en la seva brillant síntesi de 1981 sobre la fi de llatinitat al nord d'Àfrica⁴²²⁰. L'autor, que es limita a donar compte de les aportacions fetes fins aleshores, deixa la qüestió oberta, si bé posteriorment sembla decantar-se per la hipòtesi púnica⁴²²¹.

Sorprèn que no hagi estat fins al 1988 que va aparèixer el primer estudi lingüístic de veritat, a cura de M.G. Cox, sobre els punicismes d'Agustí⁴²²².

G. Camps va posar en paral·lel el testimoni d'Agustí i de l'epigrafia líbica a la Numídia d'Hipona en un estudi que torna, en part, a la hipòtesi líbica de Courtois⁴²²³, per a concloure que “il n'est pas sûr que l'évêque d'Hippone ait été capable de distinguer cette langue populaire [el púnic] du libyque (qui pouvait lui-même avoir subi une influence du punique) que parlaient les Numides, les Mazaces”⁴²²⁴.

Per a J. N. Adams, les més de vint referències que Agustí fa al púnic impliquen que “it was still widely used”⁴²²⁵, però no es precisa, ni en termes geogràfics ni en termes socials, l'abast de l'extensió del púnic.

Si el de M. G. Cox és l'estudi lèxic que podem pendre com a referència principal per a avaluar la pervivència del púnic a la Numídia d'Agustí, l'article recent (2005) de C. Lepelley és l'estudi filològic més

⁴²¹⁹ *Idem*, p. 60. D'altra banda, bo i tractant-se d'una obra recent, el tractament que l'autor fa de l'*africitas*, mancat de tot criteri sociolingüístic, és més propi d'una obra del s. XIX: “Culture et langues latines se modifient au contact du peuple africain pour forger ce qu'on a appelé, depuis Paul Monceaux, le *baroque africain*” [...] L'Afrique apporte un nouveau souffle à une langue devenue quelque peu poussive. Le génie maghrébin vient féconder la culture gréco-romaine, par la richesse de l'imagination orientale et la bizzarrerie des combinaisons verbales. Cette langue métissée, plus flamboyante que rationnelle, drue et vivante, à la recherche du mot rare, comme Charles de Gaulle parlant de la chienlit, apporte un sang nouveau au latin classique, rigide et académique” (p. 61). El més sorprenent de tot és que aquesta monografia gaudeixi de bona consideració dins els estudis agustianians.

⁴²²⁰ LANCEL 1981, pp. 269-297.

⁴²²¹ “Lorsque Augustin y naquit le 13 novembre 354, l'endroit s'appelait Thagaste: un toponyme préromain, qui n'a rien de surprenant dans ce terroir numide où trois siècles de présence romaine n'avaient pas effacé les traces d'une double culture antérieure. Augustin semble avoir ignoré le vieux fonds indigène, pour nous manifesté par les inscriptions libyques si nombreuses dans la région; mais c'est lui, tout particulièrement, qui nous fait connaître la survie dans cette même région, et paradoxalement si loin du territoire propre de Carthage, de la langue punique, ou de ce qui en subsistait, qu'il fallait parler pour se faire entendre dans les campagnes” (LANCEL 1999, pp. 17-18).

⁴²²² COX 1988. Abans havia aparegut el breu estudi lèxic de PENNA 1983, però és incomplet i no desenvolupa exhaustivament els detalls lexicològics. De tota manera, el tenim igualment en compte en la nostra anàlisi subsegüent, perquè aporta algun detall omès posteriorment per Cox.

⁴²²³ CAMPS 1994a, pp. 33-49.

⁴²²⁴ *Idem*, p. 48.

⁴²²⁵ ADAMS 2003, p. 237.

fiable i complet⁴²²⁶, amb l'avantatge que inclou importants testimoniats trobats en els sermons editats en els últims anys per Dolbeau⁴²²⁷. L'autor suposa que “cette berbérophonie purement domestique existait de même dans quelques zones de la Numidie punico-berbère d'Hippone au temps d'Augustin, où auraient subsisté des isolats libyques”⁴²²⁸. Els arguments sociolingüístics són, no obstant això, millorables: “Si la question est assurément complexe, c'est d'abord à cause de ce qu'on peut appeler le plurilinguisme des Berbères. Il se révèle qu'ils ont su, au cours des âges, concilier l'adoption de cultures et de langues dominantes (punique, latine, arabe, française) et la fidélité à leurs propres traditions, notamment linguistiques”⁴²²⁹. Dificilment podem donar per bo un tret “essencial” dels amazics⁴²³⁰, aquest pretès “plurilingüisme” inherent, per a raonar la distribució de llengües com el llatí, el púnic i el paleoamazic a la Numídia rural dels ss. IV-V dC. Tindrem ocasió de discutir-ho, amb arguments pròpiament sociolingüístics, en els següents apartats. Sigui com vulgui, el fet que tant G. Camps (1994a) com C. Lepelley (2005a) comencin a plantejar-se la qüestió *punica id est afra* en termes que no són disjuntius (púnic o amazic) és ja un progrés en la recerca.

Finalment, en el seu estat de la qüestió sobre les llengües a l'Àfrica antiga, D. Lengrand admet la punicitat dels pagesos de la ruralia de Numídia, tot tornant a la vella tesi de M. Simon segons la qual les comunitats jueves de Numídia haurien contribuït identificar com a cananea la llengua dels pagesos de la ruralia de Numídia⁴²³¹.

En definitiva, d'aquest estat de la qüestió hem obtingut més informacions sobre els prejudicis lingüístics⁴²³² dels estudiosos que s'hi han atansat que de la pròpia consciència lingüística d'Agustí sobre les llengües de la seva Numídia.

10.2. Arguments a favor de la punicitat de la Numídia d'Hipona i Tagast

En aquest epígraf discutim la validesa dels arguments que advocarien a favor de la pervivència del púnic a la Numídia d'Hipona i

⁴²²⁶ LEPELLEY 2005a, pp. 127-153.

⁴²²⁷ DOLBEAU 1996.

⁴²²⁸ LEPELLEY 2005a, p. 134.

⁴²²⁹ *Idem*, p. 128. És com si la submissió lingüística fos immanent a l'ànima berber pels segles dels segles.

⁴²³⁰ Sobre els prejudicis historiogràfics, vegeu *supra*, Introducció, § 5.

⁴²³¹ “Aux IVe-Ve siècles, au terme d'une longue évolution, les notables des cités romaines de Numidie étaient attachés à la culture gréco-romaine, comme Augustin lui-même l'était à ses débuts. Ils ignoraient superbement le punique, langue de paysans. Dans les faits, le punique avait perdu son statut de langue de culture avec l'oubli de l'écriture, mais le christianisme lui avait rendu une nouvelle légitimité. En effet, et parfois grâce à l'aide des communautés juives, les paysans étaient conscients de la parenté de l'hébreu et du punique, et ils en profitaient pour se déclarer cananéens” (LENGRAND 2005, pp. 124-125).

⁴²³² Aquests i altres prejudicis lingüístics han estat objecte d'una implacable dissecció en l'assaig de TUSON 1988.

Tagast i, en el següent (§ 10.3), dels que advocarien a favor de l'amaziguitat.

10.2.1. Les referències d'Agustí a la *lingua punica*

Un bon nombre de les citacions agustinianes que hem aplegat al corpus (§ 41) al·ludeixen a la *lingua punica*. Òbviament, la major part d'autors que han defensat la hipòtesi púnica han espigolat ça i lla en la vasta obra agustiniana testimoniades que parlen de la *lingua punica*. A banda del nostre corpus, podem remetre a dossier de C. Lepelley⁴²³³, que aplega només els passatges (més d'una vintena) sobre la *lingua punica* —i no sobre altres aspectes d'interès lingüístic, que nosaltres sí hem tingut en compte en el nostre corpus—. Encara que aquest havia estat el principal argument dels defensors de la hipòtesi púnica d'ençà, almenys, d'E. Renan, el primer i principal sistematitzador d'aquests passatges agustinians fou W.M. Green⁴²³⁴.

10.2.1.1. La *lingua punica* com a llengua literària

Hem de dir que un bon nombre dels passatges del dossier agustinianà no tenen força argumental en la qüestió que volem dilucidar pel fet que al·ludeixen al púnic en tant que llengua “clàssica”, no viva, i encara menys en referència a la Numídia del Baix Imperi. Esmentem els passatges del *Sermo Dolbeau* 3, 7-8 (corpus, § 41.37), del *Tractatus in Iohannis euangelium*, 14, 7 (corpus, § 41.10), de *Enarrationes in Psalmos*, 118, 32, 8 (corpus, § 41.10), on es posa el púnic al costat del llatí, el grec i l'hebreu en un context clarament de literatura religiosa cristiana. L'hebreu, certament, no era ja llengua vernacla en temps d'Agustí⁴²³⁵, i el grec i el llatí són esmentats en tant que llengües literàries; el púnic, doncs, està en la mateixa situació. En altres passatges, s'amplia el ventall de llengües clàssiques al·ludides: Al *Sermo* 288 (corpus, § 41.37) s'esmenten també l'egipci i la llengua de l'*Indus* (probablement en referència al sànscrit, la llengua clàssica de l'Índia). Els passatges en si, òbviament, no deixen de tenir interès, per tal com al·ludirien a un ús pròpiament literari del “púnic” en època cristiana, que només coneixem per fonts epigràfiques. El passatge de *Enarrationes in Psalmos* 118, 32, 8 (corpus, § 41.10) fins i tot revela que de psalms abecedaris se'n feien no solament en hebreu i en llatí sinó també en púnic. No hi ha, però, cap precisió cronològica, en el sentit que no sabem si encara en època d'Agustí es continuaven escrivint traduccions dels psalms abecedaris en púnic o si el bisbe d'Hipona només en tenia coneixement d'exemplars d'èpoques pretèrites. A l'*Epistula* 17, 2 (corpus, § 41.19), Agustí reivindica el llegat púnic de l'Àfrica romana tot lloant la saviesa continguda en els *punici libri* (apareix en ablatiu,

⁴²³³ LEPELLEY 2005a, pp. 143-152.

⁴²³⁴ W. M. GREEN 1951.

⁴²³⁵ Vegeu mapa n° 8 i compareu el canvis en la geografia lingüística del Llevant mediterrani amb el mapa n° 7.

punicis libris). Però no tenim cap indici que permeti pensar que Agustí va tenir coneixement directe de l'existència de *libri punici*. És més, sospitem fortament que l'únic coneixement que devia tenir Agustí d'aquests *libri punici* prové de Sal·lusti —que, sens dubte, formava part del *curriculum* literari del mestre de retòrica Agustí—, que també al·ludeix a uns *libris punicis* (igualment en ablatiu al *Bellum Iugurthinum*, 17, 7). L'al·lusió a aquesta literatura púnica, que ja a Sal·lusti apareix com a llegendària, té poques possibilitats de remetre a l'època cristiana. Agustí, que no va visitar mai Palestina, s'abeura per als comentaris bíblics sobretot de Jeroni, que hi va viure des del 386 fins a la seva mort c. 420, per la qual cosa ni tan sols per als passatges en què Agustí esmenta el púnic en tant que llengua literària creiem que al·ludeixi a la llengua de Cartago, sinó a la llengua de Fenícia⁴²³⁶.

10.2.1.2. La lingua punica com a llengua d'ús oral

Hi ha, també, al·lusions a l'ús oral de la *lingua punica* a la Numídia del temps d'Agustí, i aquestes són les que donen més joc des del punt de vista sociolingüístic. En un dels tractats primerencs, el *De magistro* (13, 44; corpus, § 41.1), escrit a Tagast el 389, Agustí conversa amb el seu fill Adeodat sobre el sentit d'un *uerbo quodam punico*, sobre el qual discuteixen si vol dir '*miser cordia*' o '*pietas*'. A les *Epistulae ad Romanos inchoata expositio*, 13 (corpus, § 41.7), Agustí ens diu que el bisbe Valeri, que el va precedir a la diòcesi d'Hipona havia sentit "*in quorundam rusticorum collocutione*", que parlaven en "púnic", un mot que li sonava com el llatí *salus*. A part del valor lèxic, hi ha una dada sociolingüística important en aquest passatge, i és que al·ludeix a la *lingua punica* com una llengua d'àmbit rural. És clar, fóra abusiu entendre que la *lingua punica* només era usada per pagesos i no per gent urbana i que la *lingua punica* fos l'única llengua que és parlava en un àmbit rural. També de gran interès, i més precís en la localització, és el passatge de l'*Epistula* 108, 14 (corpus, § 41.26), adreçada a Macrobi, el bisbe donatista d'Hipona, en què se'ns diu que Macrobi va adreçar-se als circumcel·lions *per punicum interpretem*, és a dir que el llatí, que era la llengua que parlava en bisbe donatista d'Hipona, no era comprès —prou o gens, no ho sabem— pels circumcel·lions⁴²³⁷. Semblantment, per a un llogaret anomenat *Fussala* de localització imprecisa però en tot cas a menys de 60 km d'Hipona⁴²³⁸, Agustí va procurar que hi fos ordenat un bisbe "*qui et punica lingua esset instructus*" (*Epistula* 209, 3; corpus, § 41.30), la qual cosa indica que el coneixement d'aquesta llengua era necessari per a l'exercici pastoral almenys en aquest *castellum* de la ruralia d'Hipona. A l'*Epistula Divjak* 20*, 3 (corpus, § 41.31), Agustí torna a especificar que va proposar l'elecció d'*Antoninus* com a bisbe de *Fussala* "*quia et linguam punicam scire audieram*". A la mateixa carta se'ns diu, més avall (corpus, § 41.32), que el bisbe Aureli de Macomades

⁴²³⁶ N'exposem els motius *infra*, § 10.2.1.3.

⁴²³⁷ Sobre els circumcel·lions, vegeu *supra*, § 4.

⁴²³⁸ Per ventura vers el sud-est d'Hipona, segons LANCEL 1999, p. 357, indicació a partir de la qual hem situat, amb un interrogant, *Fussala* al mapa n° 4.

va fer un sermó *uerbis punicis* a *Fussala* a la parròquia que abans havia estat de l'ara rebutjat bisbe Antoni. En el *Sermo* 167, 4 (corpus, § 41.35), Agustí tradueix el contingut d'un *proverbium punicum antiquum* al llatí “*quia punice non omnes nostis*”. No sabem si Agustí coneixia el proverbi en qüestió en la llengua original —encara que coneixia mots “púnics”, no podia mantenir una conversa en “púnic”⁴²³⁹—, però, llevat que l'hagués après de fonts escrites —cosa ben dubtosa—, sembla que la *lingua punica* original del proverbi encara era en ús en el seu temps. Al tractat *De peccatorum meritis et remissione* (1, 24, 34; corpus, § 41.38), del 412, apareixen esmentats els *Punici christiani*, que anomenen el baptisme amb la mateixa paraula amb què designen la ‘salvació’ (*salus*) i el sagrament del cos de Crist amb la mateixa paraula amb què designen la vida (*uita*). Aquest passatge és realment singular perquè testimonia l'existència d'un cristianisme específicament “púnic” vehiculat en *lingua punica*. Alguns passatges fan pensar que el cristianisme “púnic” va ser capitalitzat bàsicament pels donatistes, dels quals Agustí ens diu que “*sic honorant Christum ut dicant illum remansisse ad duas linguas, latinam et punicam, id est afram*” (*Tractatus in Epistulam Iohannis ad Parthos*, 2, 3; corpus, § 41.12). Ens hem guardat prou, en tots aquests passatges, d'assumir que *lingua punica* al·ludeix a ‘llengua púnica’. Tot i que aquesta assumpció és possible, és massa agosarat de pendre-la per al peu de la lletra, sobretot tenint en compte l'omissió gairebé total —ja en veurem algun passatge escadusser— de la llengua dels maures, que, a partir de les fonts que veurem més endavant (§ 10.3), segur que també era present a la Numídia d'Hipona i Tagast. Al nostre entendre, són els mots citats com a “púnics” els que haurien de permetre assumir l'equació *lingua punica* a Agustí = ‘llengua púnica’, perquè només els materials lingüístics explícits —i no les al·lusions implícites, sense exemples, a la *punica lingua*— permeten una identificació fefaent de la llengua en qüestió. Malauradament, amb l'excepció de l'anècdota del bisbe Valeri —poc ens la podríem pendre seriosament—, no hi ha cap exemple en què es parli de la *lingua punica* com a llengua parlada a la Numídia del temps d'Agustí en què es reportin dades lingüístiques explícites. Fixem-nos bé en un detall al qual hom no ha prestat gaire esment però que veurem més endavant que és realment significatiu: les al·lusions a la *lingua punica* com a llengua d'ús oral no són exclusives de les rodalies d'Hipona —ciutat desenvolupada a partir d'un empori púnic que va tenir una presència de punicòfons considerable en altre temps⁴²⁴⁰—, sinó també de Tagast —com ara la referència del *De magistro* (13, 44; corpus, § 41.1)—, regió de gran concentració d'epigrafia líbica i de gairebé nul·la constància de punicitat⁴²⁴¹. Trobem significatiu que Agustí iguali —en el sentit de la “punicitat” rural— dues zones, la d'Hipona i la de Tagast, en les quals l'amaziguitat de la segona ens

⁴²³⁹ Cf. LEPELLEY 2005a, p. 131.

⁴²⁴⁰ Vegeu *supra*, § 6.1.

⁴²⁴¹ Vegeu *supra*, § 6.2.1.

apareix molt marcada i en què la pervivència de la punicitat en la primera, bé que no impossible, és incerta.

No creiem que pugui ser adduït com a testimoniatge en favor de l'extensió del púnic a Numídia el cas del diaca *Lucillus*, que Agustí va demanar al bisbe *Nouatus* de *Sitifis* “*cum lingua latina, cuius inopia in nostris regionibus* [és a dir a la diòcesi d'Hipona] *euangelica dispensatio multum laborat, illic* [és a dir a la diòcesi de *Sitifis*] *autem eiusdem linguae usus omnino sit*”. És més que dubtós que a la Mauretània Sitifiana⁴²⁴² el coneixement de la llengua llatina estigués gaire més generalitzat que a Numídia. Probablement, la utilitat d'un diaca que, com *Lucillus*, era perit en llengua llatina, no era deguda al seu coneixement oral del llatí africà sinó al coneixement de la llengua literària, necessari per a l'accés als evangelis. Encara que hem d'admetre que la formulació d'Agustí (sobretot l'expressió *eiusdem linguae usus omnino sit*) sembla apuntar més aviat a l'ús oral, no tenim cap altre argument que assenyali que a l'interior de la Mauretània Sitifiana la llengua llatina gaudís d'una difusió major que a la Numídia d'Hipona.

10.2.1.3 La lingua punica com a llengua semítica

Alguns passatges mostren que Agustí coneixia el parentiu de les llengües hebrea i púnica. És el cas del *Sermo* 113, 2 (corpus, § 41.34), en què s'especifica que “*mammona hebraeum uerbum est, cognatum linguae punicae*”, de *Contra litteras Petilianis*, 2, 104, 239 (corpus, § 41.13), on se'ns diu que “*hunc Hebraei dicunt Messiam, quod uerbum punicae linguae consonum est, sicut alia hebraea permulta et paene omnia*” i de *Locutiones in Heptateuchum*, 1, 24 (corpus, § 41.17): “*locutio est quam propterea hebraeam puto, quia et punicae linguae familiarissima est, in qua multa inuenimus hebraeis uerbis consonantia*”. En alguns passatges també pren en consideració l'arameu (siríac) com a llengua emparentada amb l'hebreu i el púnic, com ara al *Tractatus in Iohannis euangelium*, 15, 27 (corpus, § 41.12): “*cognatae sunt linguae istae et uicinae, hebraica, punica et syra*”. M.G. Cox ha argumentat que les al·lusions a la *lingua punica* a Jeroni remetent, de fet, a la llengua fenícia, segons ell encara viva a la Fenícia del s. V dC⁴²⁴³. En aquest

⁴²⁴² Vegeu *infra*, § VII.9.2.

⁴²⁴³ COX 1988, pp. 92-98. No hi ha consens sobre la pervivència del fenici a la Mediterrània Oriental. SEGERT (1997, p. 174) no el fa perdurar més enllà del s. I aC, mentre que KRAHMALKOV (2001, p. 5) considera com a fenicis uns testimoniats en alfabet llatí de la segona meitat del s. IV dC. Si ens acollim a la cronologia més longeva, podríem acceptar que, com que Jeroni va viure a Terra Santa d'ençà del 386 dC, hauria pogut accedir al fenici. El mètode positivista no ens ha d'obligar a considerar extingida una llengua quan deixa de documentar-se, per molt que l'arameu acabés acaparant, en concurrència amb el grec (molt estès a tot l'Orient), tots els usos formals —i guanyés parlants nadius— en detriment de la resta de llengües semítiques del Llevant mediterrani. Però és dubtós que Jeroni hagués tingut coneixement directe —ja sigui oral o escrit— de la llengua fenícia; per ventura en tenia referències indirectes, de tipus “històric”, a través d'altres autors. Vegeu el mapa n° 8, en

sentit, és ben defensable que, quan Agustí diu que es tracta de llengües *uicinae*, ho hàgim d'entendre no solament en termes de proximitat lingüística sinó també de veïnatge geogràfic entre Palestina, Fenícia i Síria. Així, es pot interpretar l'explicació *punica id est afra*, car la *lingua punica* és la llengua fenícia, per la qual cosa, quan cal especificar que es tracta de la varietat fenícia africana, ho defineix com a *lingua punica afra*⁴²⁴⁴. De fet, no cal postular necessàriament que Jeroni hagués conegut el fenici com a llengua viva; n'hi ha prou que conegués fonts escrites que en parlessin. Fins i tot els semitistes han admès que, quan Jeroni al·ludeix a la *lingua punica* en els comentaris a llibres bíblics, es refereix al fenici, com ara en el comentari a Isaïes 7, 14 (corpus, § 42.6): “*lingua quoque punica, quae de hebraeorum fontibus manare dicitur, proprie uirgo alma appellatur*”⁴²⁴⁵. Pel tipus de fonts en què apareixen aqueixos presumptes “punicismes” (comentaris bíblics) i pel fet que Jeroni —i altres exegetes que no coneixem— era la font principal dels comentaris bíblics d'Agustí, podem sospitar que les al·lusions a la *lingua punica* en l'obra d'Agustí no es refereixen a una llengua viva a la Numídia del seu temps sinó que són manllevades a altres comentaristes bíblics que hi al·ludeixen tot fent referència a la llengua de Fenícia, i no a la de Cartago. Veurem les nostres sospites refermades en l'estudi dels “punicismes” agustinians⁴²⁴⁶.

10.2.1.4. La llegenda de l'origen cananeu dels nord-africans

En un passatge de les *Epistulae ad Romanos inchoata expositio*, 13 (corpus, § 41.7), hi ha una interessant al·lusió a l'origen cananeu de la gent de la ruralia d'Hipona: “*unde interrogati rustici nostri, quid sint, punice respondentes: Chanani, corrupta scilicet sicut in talibus solet una littera, quid aliud respondent quam: Chananaei?*”. G. Camps ha mostrat, en un article que ressegueix les fonts antigues i medievals, que les al·lusions al pretès origen cananeu de la població nord-africana remeten a una llegenda que s'havia nodrit de la cultura bíblica⁴²⁴⁷. M. Simon havia argumentat que la llegenda de l'origen cananeu dels amazics havia nascut a la important colònia jueva de la Cirenaica⁴²⁴⁸; fins i tot si això és dubtós, és molt probable que remunti a l'època hel·lenística⁴²⁴⁹.

què encara assignem un polígon, baldament menut, al fenici al s. III dC. Vegeu també *supra*, § V.20.1.

⁴²⁴⁴ En els passatges de Jeroni estudiats per COX (*loc cit.*) es veu més clarament la validesa de l'equació *lingua punica* = *lingua phoenicum* = fenici o púnic, segons el context.

⁴²⁴⁵ PENNA (1983, p. 888, n. 21) admet que Jeroni es refereix al fenici, i no al púnic.

⁴²⁴⁶ Vegeu *infra*, §10.2.2.

⁴²⁴⁷ CAMPS 1993f, pp. 1893-1895.

⁴²⁴⁸ Vegeu *supra*, § II.12.3, on critiquem la tesi de M. Simon.

⁴²⁴⁹ Cf. MODÉLAN 2003, p. 185: “Le mythe d'une origine orientale des Berbères est en effet, nous l'avons vu, très ancien et remonte probablement à l'époque hellénistique. Actualisé une première fois aux IIIe-IVe siècles chez les auteurs chrétiens, il a de toute évidence été réactualisé au moment de la conquête

Les referències a un origen oriental dels nord-africans apareixen ja en autors precristians com Sal·lusti (*Bellum Iugurthinum*, 17-18), que, a partir dels *libri punici* del rei nùmidia Hièmpsal, diu que els maures havien corrumput llur nom original de *medes*. Segons Plini el Vell (5, 46) els farusis del sud de Mauretania Tingitana descendien dels perses⁴²⁵⁰. Són les fonts d'època cristiana les que es fan ressò d'un origen cananeu dels nord-africans, no solament Agustí sinó també Procopi (*Bellum Vandalicum*, 2, 10, 13-29), que consagra moltes planes a un relat que remunta a Moisès i Josuè. Segons aquesta tradició, els maures serien els descendents dels antics habitants de Fenícia foragitats per les victòries de Josuè. És clar, són les fonts àrabs (al-Bakrī, Ibn Ḥaldūn) les més prolixes en la filiació cananea dels amazics, fills de Canaan, fill de Cam, fill de Noè, i que tindrien com a avantpassat epònim un tal Maziḡ. Fins al s. XX, els judeoamazics de l'Atlas han conservat l'essència d'aquesta llegenda impregnada de ressonàncies bíbliques⁴²⁵¹. Si la referència agustiana fos aïllada, podríem pensar que es tracta d'una simple paronomàsia i que l'equació *Chanani* = *Chananaei* no seria més que un simple malentès del propi Agustí, que hauria associat un etnònim local al nom dels cananeus. Però l'existència d'altres fonts més explícites (sobretot Procopi, al-Bakrī i Ibn Ḥaldūn) semblen corroborar que els nùmidies —i potser també la resta de maures— s'atribuïen un origen cananeu. No compartim la tesi de M. Simon segons la qual la tradició hauria nascut en un medi jueu hel·lenitzat de la Ciranaica⁴²⁵², sinó que creiem més aviat que la llegenda, almenys a l'Àfrica romana, hauria arrelat entre la població autòctona amb la irrupció del cristianisme, que s'hauria fet ressò de les genealogies bíbliques per tal de concedir un lloc als maures en la teleologia cristiana. Car no n'hi ha fonts anteriors al s. IV dC. També seria defensable pensar que fossin els cartaginesos, al capdavall d'origen fenici, els qui estenguessin entre la població autòctona nord-africana la llegenda d'un origen cananeu, la qual cosa hauria permès reforçar els vincles punicoamazics —pensem en la profusió, sobretot a Tripolitània i a part de Zeugitana i Bizacena, de l'etiqueta *Libyphoenices*⁴²⁵³, que apunta a una barreja ètnica—. Les ressonàncies bíbliques que impregnen la llegenda, juntament amb la manca d'al·lusions precristianes, fan preferir la hipòtesi de l'origen cristià de la llegenda de l'origen cananeu dels maures, encara que cal pendre-la només com a això, com una hipòtesi. Sigui com vulgui, no creiem que el passatge agustinià es pugui utilitzar com a argument per a defensar la hipòtesi de l'extensió de la llengua púnica entre la població ètnicament

arabe, et c'est sous cette forme, de la fin du VIIe ou du début du VIIIe siècle qu'il nous est parvenu”.

⁴²⁵⁰ Sobre els farusis de Mauretània Tingitana, vegeu *infra*, § VIII.9.5.

⁴²⁵¹ “Dans les montagnes de l'Atlas, ils appelaient les tribus berbères de leur voisinage par les noms de Cananéens, Philistins, Jébuséens et Armoréens ou d'autres tribus de l'entourage de leurs ancêtres” (CHOURAQUI 1952, p. 23).

⁴²⁵² Vegeu *supra*, § II.12.3.

⁴²⁵³ Vegeu *supra*, § III.2.4.

amaziga de Numídia. És més, l'al·lusió llegendària permet explicar el perquè de la predisposició d'Agustí a identificar com a *punicus* tot element nord-africà no llatí, i és que la llegenda reflectiria l'origen comú, a partir de Canaan⁴²⁵⁴, de maures i púnics, la qual cosa permetria identificar-los com a un sol poble —amb una sola llengua—. En aquesta identificació prevaldria la *punicitat*, al capdavant, més propera a la pretesa denominació d'origen.

10.2.2. Els punicismes d'Agustí

Els punicismes lèxics, semàntics i àdhuc un de morfològic d'Agustí són l'únic indicatiu ferm que, al nostre entendre, permetria verificar que les al·lusions agustinianes a la *lingua punica* remetien efectivament a una llengua semítica nord-occidental, continuadora de la llengua fenícia importada pels mercaders i colons de Tir i Sidó establerts a Cartago i en altres emporis nord-africans al llarg del Primer Mil·lenni aC i que, per tant, hauria de mostrar notables correspondències amb l'ammonita, el moabita, l'edomita (totes tres exigüament documentades) i l'hebreu, llengües cananees amb què el fenici té una major proximitat, i correspondències menys estretes amb l'arameu, l'ugarític i la resta de llengües semítiques nord-occidentals conegudes. Donem compte a continuació dels mots que Agustí atribueix a la *lingua punica*⁴²⁵⁵.

10.2.2.1. Noms propis

(1) **Baal** 'dominus' (*Quaestiones in Heptateuchum*, 7, 16; corpus, § 41.16): fenici *b'l*, hebreu *ba'al*; en el grec dels *Septuaginta* apareix transcrit com a Βααλ; en versions llatines bíbliques apareix com a *Baal*⁴²⁵⁶. Diversos noms de cartaginesos il·lustres, com ara *Hannibal*, contenen aquest mot, que en púnic devia ser **ba'l* > **bāl*⁴²⁵⁷. Es demana M.G. Cox pertinentment si la forma citada com a "púnica" per Agustí, *Baal* —llevat que hagi estat modificada per la tradició manuscrita—, està influïda per la tradició bíblica —sobretot tenint en compte que es tracta del comentari d'un passatge bíblic— o si transcriu realment com sonaria en el púnic de la seva època⁴²⁵⁸, en què esperaríem més aviat **Bal*. La vaga al·lusió d'Agustí no permet resoldre-ho: "*nam Baal punici uidentur dicere dominum*". La resta del dossier de "punicismes" fa pensar que *Baal* era per a Agustí un nom merament llibresc, de ressonàncies històriques.

⁴²⁵⁴ Φουνίκη és el nom grec de Canaan, *Kn'n* (sense vocalització) en fenici i *Kəna'an* en hebreu). Cf. SEGERT 1997.

⁴²⁵⁵ Les referències principals són COX 1988, GREEN 1951, VATTIONI 1968 i 1976, PENNA 1983 i KRAHMALKOV 2000 i JONGELING & KERR 2005b.

⁴²⁵⁶ Cf. COX 1988, p. 84.

⁴²⁵⁷ Cf. SEGERT 1976, p. 62.

⁴²⁵⁸ COX, *loc. cit.*

- (2) **Namphamo** ‘boni pedis homo’ (*Epistula* 16, 2; corpus, § 41.18). El nom d’aquest màrtir cristià de Madaure (s. II dC) ha estat explicat a partir del fenici-púnic *n ‘m ‘bo’ i p ‘m ‘peu’* (cf. hebreu *na ‘am pa ‘mō* ‘la bellesa del seu peu’)⁴²⁵⁹.
- (3) **Miggin** (*Epistula* 16, 2; corpus, § 41.18): Agustí no en dóna cap explicació etimològica. Hom ho ha explicat a partir de l’arrel fenícia-púnica *√mgn* ‘dedicar’, a la qual pertanyeria també el nom *Magon*. Segon M.G. Cox, *Miggin* significaria “he has dedicated (a son?)”⁴²⁶⁰. Es tracta, com ja hem vist més amunt⁴²⁶¹, d’un antropònim molt comú a l’Àfrica romana, particularment a Numídia.

10.2.2.2. Noms comuns

- (1) **iar** ‘non lignum’ (*Enarratio in psalmum* 123, 8; corpus, § 41.3). Hom ho posat en paral·lel amb l’hebreu *ya ‘ar* ‘bosc’, púnic *yr* (**ya ‘r* > **yār*) ‘fusta’. M.G. Cox es demana si *iar* transcriu la forma neopúnica “vulgar” **yār* o la més “correcta” **ya ‘r*⁴²⁶², perquè, òbviament, no podríem esperar de trobar en una transcripció llatina el reflex de la fricativa faringal sonora. Especulació vana: Agustí diu clarament que *iar* no significa ‘lignum’ en púnic⁴²⁶³. Diu que *no* significa ‘fusta’ perquè aquest és el significat que té el mot en hebreu —i, segurament, també en fenici, del qual és possible que Jeroni tingüés algun coneixement indirecte—. No es coneix cap mot cananeu que pugui correspondre’s a aquest *iar* amb el sentit del llatí *forsitan*⁴²⁶⁴. És notori que hom s’hagi ocupat a escatir l’etimologia cananea d’aquest mot sense haver llegit bé —o almenys entès— el passatge agustinià⁴²⁶⁵. Una altra qüestió és escatir com sap Agustí que *iar* significa ‘lignum’ en alguna llengua cananea —imaginem que l’hebreu—. El més probable és provingui d’algun comentarista bíblic, tal com hem suggerit a propòsit de les al·lusions a la *lingua punica* que hem discutit més amunt⁴²⁶⁶.

- (2) **edom** ‘sanguis’ (*Enarratio in psalmum* 136, 18; corpus, § 41.4). Agustí vol explicar el nom bíblic *Edom* (Gènesi, 25, 30) a partir de

⁴²⁵⁹ Cf. COX 1988, p. 85 i JONGELING & KERR 2005b, s.u. *namphamo*.

⁴²⁶⁰ Cf. COX 1988, p. 85.

⁴²⁶¹ Vegeu *supra*, § 9.1, s.u.

⁴²⁶² COX 1988, pp. 86-87.

⁴²⁶³ “*quod Punici dicunt ‘iar’, non lignum, sed quando dubitant, hoc Graeci ἄρα*”.

⁴²⁶⁴ Podeu veure, no obstant això, algunes especulacions a PENNA 1983, pp. 893-895.

⁴²⁶⁵ Hi han caigut de quatre potes no solament semitistes sinó també llatinistes. Al capdavant sembla que ha passat desapercebuda a tothom la veritable contextualització d’aquesta glossa, segurament no per ignorància del llatí sinó per l’accídia d’acudir-hi amb l’expectativa de trobar-hi el que a hom li convingui per a la seva hipòtesi.

⁴²⁶⁶ Vegeu *supra*, §§ 10.2.1.1 i 10.2.1.3.

l'hebreu —que admet no conèixer de primera mà— i del “púnic”, on *edom* voldria dir ‘sang’. El cas és que en hebreu ‘sang’ no és *edom* sinó *dām*. La forma *dm* [**dōm*] ‘sang’ està testimoniada tant en fenici com en púnic. M.G. Cox ha cercat d’explicar la *e*- bé com una vocal protètica, tal com passa adés i ara en els targums (per tant **^edōm*), bé com l’article definit (per tant **hadōm*)⁴²⁶⁷. Creiem que aquestes explicacions són innecessàries, sobretot si tenim en compte que, sospitosament, la forma amb què la tradició manuscrita agustiniana ens ha transcrit el nom comú *edom* ‘sanguis’ és homògrafa de la del nom propi bíblic *Edom*, per la qual cosa és fàcil pensar que la forma “púnica” real (per ventura **dōm*) ha estat assimilada al nom del personatge bíblic. Val a dir que també en amazic —així com en txàdic i en omòtic⁴²⁶⁸— es conserva l’arrel afroasiàtica \sqrt{dm} per a ‘sang’. En amazic, el nom *idammn* ‘sang’ és *plurale tantum*, tal com és habitual en els noms de líquids (incomptables, doncs), com ara *aman* ‘aigua’. En qualsevol cas, el vocalisme *o* d’*edom* apunta més aviat a una etimologia fenícia-púnica que no pas amaziga. Com en el cas de *iar*, tenim raons per a dubtar que Agustí conegués el mot *edom* de fonts orals de Numídia; el més probable és que ho conegués de fonts escrites, d’algun comentarista bíblic, i que faci referència al fenici més aviat que al púnic.

(3) *mammon* ‘*lucrum*’, ***mammona*** ‘*diuitiae*’ (*Sermo* 113, 2; corpus, § 41.34). Hom ho ha posat en relació amb l’arameu *māmōnā*, que apareix al Nou Testament com a $\mu\alpha\mu\omega\nu\acute{\alpha}\varsigma$ ⁴²⁶⁹. El mot no és hebreu, per la qual cosa és ben dubtós que tingui una correspondència “púnica” —ni tan sols fenícia—, de la qual no tenim cap altra notícia que aquest sermó agustinianà. La indicació “*Hebraei dicunt mammona*” revela que Agustí confon l’hebreu amb l’arameu, induït a tort segurament per l’exegeta del qual poa aquestes dades.

(4) *messe* ‘*unge*’ (*Tractatus in Iohannis euangelium*, 15, 27; corpus, § 41.11). L’imperatiu hebreu per a ‘ungir’ és *m^ešah*, que en púnic hauria de ser si fa no fa igual. El verb púnic **mšh* està altrament indocumentat, M.G. Cox postula, per a aquest verb, una evolució **m^ešah* > **m^eša* > **m^eše*, tot argumentant que la pèrdua de la consonant faringal final hauria comportat el tancament en *e* de la vocal precedent⁴²⁷⁰. Sotmetem a l’avaluació dels especialistes en llengües cananees la viabilitat d’una tal tancament vocàlic. Ara, tipològicament, la tendència natural en llengües conegudes que tinguin el fonema /ħ/, com són, per exemple, l’àrab i l’amazic —que el conté únicament, amb poques excepcions, en manlleus de l’àrab—,

⁴²⁶⁷ COX 1988, p. 87. Semblantment, JONGELING & KERR 2005b, s.u. *edom*.

⁴²⁶⁸ Cf. OREL & STOLBOVA 1995, p. 147, n° 639.

⁴²⁶⁹ Cf. COX 1988, p. 86. Sobre la pèrdua de la fricativa faringal sorda en púnic tardà, vegeu *supra*, Introducció, § 14.5.

⁴²⁷⁰ COX 1988, pp. 87-88. *Contra*, W.M. GREEN 1951, p. 186.

és a obrir les vocals en contacte. Així, un del epítets de Déu, a partir de l'arrel àrab \sqrt{fth} 'obrir', és, en amazic, *afttaḥ* (el qui 'obre' les vies favorables), realitzat [ɸft:aḥ], és a dir amb la segona *a* més oberta que la primera, justament per efecte de la faringal. Semblantment en els altres timbres vocàlics; així, la /u/ de *Muḥ* (hipocorístic de l'antropònim que remet al nom del profeta), és més oberta, [mʊḥ], per efecte de la faringal, que en context no condicionat, com ara en *tasarut* [təsɛrut] 'clau'. Sigui com vulgui, l'aclariment del propi Agustí a continuació, "*cognatae quippe sunt linguae istae et uicinae, hebraica, punica et syra*", ens fa pensar que *punica lingua* designa el fenici, llengua realment veïna de l'hebreu i el siríac, i que, ni per prestigi ni per geografia, podria mancar en l'enumeració.

(5) **salus** 'tria' (*Epistulae ad Romanos inchoata expositio*, 13; corpus, § 41.7). L'hebreu *šālōš* és transcrit per Jeroni com a *salos*⁴²⁷¹. M.G. Cox considera el testimoniatge agustinianà com una prova del canvi púnic $\bar{o} > \bar{u}$ en síl·labes tòniques: *šālōš* > **šālūs*⁴²⁷². Però això cal pendre's-ho amb cautela perquè, en primer lloc, Agustí cita el mot a partir d'una anècdota que li va explicar el bisbe Valeri d'Hipona — per tant, no coneix el mot de primera mà—; en segon lloc, perquè les transcripcions agustinianes, com hem pogut observar, disten molt de ser gaire "fonètiques", sinó que juguem amb la paronomàsia; i, en tercer lloc, la notació *salus* l'acosta més al mot llatí per a 'salvació', *salus*, ço que li va d'allò més bé per a associar la salvació amb la trinitat, punt essencial, com és universalment sabut, de la teologia agustiniana. Per acabar-ho d'adobar, Cox nota que la noció de 'salvació' s'expressaria en púnic com a **šālūm* (cf. hebreu *šālōm* 'pau, benestar, salvació'), que, transcrit en llatí, fóra *salum*, que, per refecció morfològica —adaptació d'un fals acusatiu a nominatiu—, fóra anotat com a *salus*⁴²⁷³. Tot plegat, massa envitricollat per a pendre gaire fermament aquest testimoniatge, sobretot si tenim en compte que ja a Jeroni apareix la designació cananea per a 'tres' transcrita com a *salos*.

(6) **samen** 'caeli' (*Quaestiones in Heptateuchum*, 7, 16; corpus, § 41.16): fenici *šmm* [**šamem*] hebreu *šāmayim* (dual), en la transcripció grega σαμην. Sembla que el títol *Baalsamen*, més aviat que d'origen cananeu, és d'origen arameu (*b^e 'ēl s^emīn*)⁴²⁷⁴. El mot no està testimoniad en epigrafia llatínopúnica⁴²⁷⁵.

⁴²⁷¹ "*tres enim dicuntur salos*" (*Commentaria in Ionam* 3, 4b 1.66).

⁴²⁷² COX 1988, p. 87.

⁴²⁷³ *Ibidem*.

⁴²⁷⁴ Cf. COX 1988, p. 85.

⁴²⁷⁵ Cf. JONGELING & KERR 2005b, s.u. *samen*.

10.2.2.3. Morfologia

Fa de mal analitzar el passatge del tractat *De haeresibus*, 87 (corpus, § 41.39), en què Agustí ens diu que el nom d'uns heretges de la ruralia d'Hipona, els **Abelonii**, són anomenats així *punica declinatione nominis*. Segurament hom ha conferit massa valor a l'explicació etimològica d'Agustí, que en fa un derivat d'Abel, el fill d'Adam i Eva. En efecte, no tindria gaire solta un **'ab 'elōn(im)* 'pare dels déus', per la qual cosa hom ha proposat més aviat **'abd'elōn* 'serf de Déu'⁴²⁷⁶. En qualsevol cas, els propis semitistes han admès que *Abelonii* no seria un plural *punica declinatione nominis*: hauria de ser *-im*, com escauria a una llengua cananea⁴²⁷⁷. Sempre podem pensar que la tradició textual ha pogut canviar en *-i* (amb una terminació llatinitzada) la forma escrita per Agustí, que contindria aquesta terminació cananea en *-im*. És una pena que l'únic testimoni atge agustiniana que podria donar una interessant informació morfològica no es pugui aprofitar.

10.2.3. L'epigrafia púnica de Tripolitània

El fet que a Tripolitània hi hagi testimoni atge d'epigrafia púnica tardana fins al ss. III-IV dC (les anomenades inscripcions *llatinopúniques*)⁴²⁷⁸ ha encoratjat els defensors de la hipòtesi púnica a extrapolar aqueixa situació a la Numídia del s. V. Hem raonat que és un error extrapolar a Numídia la situació lingüística dels *emporia* de Tripolitània (no pas de l'interior tripolità), situats a més de mil quilòmetres d'Hipona, travessant la serralada prelitoral tripolitana, l'*Erg* predesèrtic i desèrtic dels *Arzuges* als confins de Bizacena i Tripolitània), els *chotts* sud-bizacens i el litoral de la Zeugitana (per la via costanera— o les Altes Estepes, les muntanyes de Tebessa, la Dorsal i l'Atlas Tel·lià (per la via interior)⁴²⁷⁹. Hem argumentat que la punicitat de Tripolitània apareix aïllada de la resta de l'Àfrica romana i que no s'ha pogut establir cap mena de connexió amb la pervivència del púnic a Numídia. La punicitat de Numídia es va veure afectada per la destrucció de Cartago el 146 aC. Si bé és cert que no coneixem prou bé les conseqüències sociolingüístiques, aplicades a Numídia, que se'n deriven⁴²⁸⁰, el fet és que les inscripcions en llengua púnica minven radicalment al territori de l'antic estat cartaginès i en altres àrees d'influència púnica, entre les quals hi havia la Numídia nord-oriental. Els *emporia* de Tripolitània, en canvi, no es van veure afectats per la destrucció de Cartago, de manera que van poder mantenir la seva punicitat al marge del que s'havia esdevingut a Zeugitana, Bizacena i

⁴²⁷⁶ VATTIONI 1968, pp. 450-451. COX (1988, p. 85) escriu erròniament **'abd* amb àlef.

⁴²⁷⁷ Cf. COX 1988, p. 85 i JONGELING & KERR 2005b, s.u. *Abelonii*.

⁴²⁷⁸ Vegeu *supra*, § III.9.2.1.

⁴²⁷⁹ Vegeu *supra*, § III.10.1.

⁴²⁸⁰ Ho hem discutit *supra*, § 2.

Numídia⁴²⁸¹. A manca d'epigrafia púnica tardana a Numídia —no valen les inscripcions de Tripolitània—, considerem que aquest argument està mancat de força, baldament hagi estat pertinaçment adduït pels defensors de la hipòtesi púnica.

10.2.4. La ràpida arabització i desllatinització de l'Àfrica del Nord

Trobem ja a E. Renan⁴²⁸² la idea, posteriorment represa per la majoria de defensors de la hipòtesi púnica, segons la qual la ràpida arabització i desllatinització de l'Àfrica del Nord hauria estat afavorida pel substrat d'una llengua semítica emparentada amb l'àrab, el púnic. Argumentem a continuació les febleses d'aquesta assumpció.

En primer lloc, l'arabització va ser molt més lenta i difícil que els historiadors pensen, pel fet que la fan cronològicament simultània de la islamització. Però arabització i islamització van seguir ritmes ben diferents, com prova el fet que, mentre que l'islam va arrelar a bon ritme pertot on va reeixir la conquesta arabomusulmana, la llengua àrab va començar a implantar-se només a partir de les invasions sud-aràbiques del s. XI dC i, fins i tot d'aleshores ençà, va restar sempre com una llengua minoritària, pròpia de les elits governants en un primer moment i *lingua franca* de les relacions comercials en un segon moment, que només modernament ha esdevingut llengua general d'amplis estrats de la societat en moltes ciutats, a les planes i en certes regions costaneres⁴²⁸³. L'arabització, *stricto sensu*, va començar coincidint —sens dubte no casualment— amb la desaparició dels últims vestigis de llatinitat a l'Àfrica del Nord, vers el s. XI⁴²⁸⁴, uns quants segles més tard, doncs, que els últims vestigis de punicitat, que difícilment haurien pogut “aplanar”, d'aquesta manera, la “segona onada semititzadora” de Tamazga.

En segon lloc, la desllatinització de l'Àfrica del Nord no va ser, tal com hem provat de mostrar ubiquament en la present recerca⁴²⁸⁵, deguda fonamentalment a la conquesta arabomusulmana, sinó al limitat arrelament geogràfic i social del llatí, fins i tot *intra limitem*, amb l'excepció d'alguns continus lingüístics de llatinitat més importants a Zeugitana i Bizacena⁴²⁸⁶, que, és cert, van ser desllatinitzats coincidint amb la conquesta arabomusulmana, justament perquè eren les regions més accessibles als nous invasors. Enjondre, més que de desllatinització, hem de parlar de reamaziguització d'unes zones

⁴²⁸¹ Vegeu *supra*, § III.9.2.1.

⁴²⁸² RENAN 1858.

⁴²⁸³ Sobre l'arabització de Tamazga durant la baixa edat mitjana hi ha encara notables llacunes en la recerca. Remetem en primera instància als articles, encara força aproximatius però que aporten elements d'anàlisi interessants, de MARÇAIS (W.) 1938 i de CAMPS 1983, així com la breu notícia de CHAKER 1989c per a l'*Encyclopédie Berbère*.

⁴²⁸⁴ Vegeu *supra*, § V.16.7.

⁴²⁸⁵ Vegeu les conclusions a aquest respecte *infra*, § X.2.

⁴²⁸⁶ Vegeu mapa n° 4.

geogràfiques i d'uns espais socials només parcialment llatinitzats, malgrat el testimoni equívoc de la vasta producció epigràfica i literària llatina de l'Àfrica del Nord.

En tercer lloc, fins i tot si, en alguna contrada, el púnic hagués sobreviscut —assumpció ben improbable— fins a l'adveniment de la primera onada arabitzadora *lingüística*, a saber la de les invasions sud-aràbigues beduïnes del s. XI⁴²⁸⁷, la llunyania entre aquestes dues llengües semítiques de branques diferents era prou considerable perquè hi hagués una primera presa d'intel·ligibilitat, sobretot si tenim en compte que el púnic portaria cosa de mil cinc-cents anys aïllat de la metròpoli fenícia, exposada a la influència de l'amazic i del llatí i a la seva pròpia evolució interna, en una situació, a més a més, de creixent minorització⁴²⁸⁸.

Des de tots els punts de vista considerem aquest argument com a difícilment sostenible.

10.3. Arguments a favor de l'amaziguitat de la Numídia d'Hipona i Tagast

10.3.1. Els amaziguismes d'Agustí

No hi ha cap estudi sobre els possibles amaziguismes d'Agustí probablement perquè ningú no ha pensat de trobar-n'hi. Els tres estudis lexicològics que aportem a continuació es diferencien clarament dels “punicismes” —que ja han estat, amb més o menys fortuna, atesos pels semitistes— pel fet que no són presentats com a mots “amazics” —o cap designació equivalent— perquè en realitat no apareixen com a tals als textos. En el cas dels *Abaddires* es tracta del nom propi d'un grup herètic de Numídia adaptat morfològicament a la gramàtica llatina. En el cas del nom gentilici *Mappalienses*, remet en darrera instància a un nom comú *map(p)alia / magalia* testimoniats en textos llatins des de feia uns quatre-cents anys abans d'Agustí. Finalment, en el nom d'una mena de planta de maresmes *buda* tenim un mot d'adstrat —discutirem si pot ser d'origen amazic— que apareix integrat morfològicament al llatí i que hem de considerar ja, en l'obra d'Agustí, com un manlleu de l'afrollatí, i no com una glossa d'un mot estranger. Amb aquestes prevencions, creiem que serà útil discutir sobre mots que en darrera instància podrien remetre a la llengua amaziga i que haurien penetrat en la llatinitat de Numídia, de la qual Agustí és un testimoni ineludible,

⁴²⁸⁷ Vegeu *supra*, § V.16.7.

⁴²⁸⁸ Els últims testimoniatges explícits del púnic, en les inscripcions “llatinopúniques” que arriben fins al s. IV dC només a Tripolitània, han estat l'objecte de la recent tesi doctoral de KERR 2007. El grau de diferenciació en relació amb la llengua importada a l'Àfrica del Nord pels fenicis que exhibeixen aquests testimoniatges és força notable. Vegeu també *supra*, §§ III.9.2.1 i III.9.2.3.

malgrat que la seva llatinitat és estàndard per a l'època (tardana) i el registre (cristià) en què escriu, i no pas afrollatina.

(1) *abaddir(es)* i *eucaddir(es)* (*Epistula* 17, 2; corpus, § 41.19): No està gens clara l'etimologia dels sacerdots *eucaddires*, que presenta diverses variants textuais (*euchaddares*, *auchaddares*, *eucaddares*)⁴²⁸⁹. Pel que fa als *numina abaddires*, hom ha cercat d'analitzar *abaddir* com a fenici 'b 'dr [*'ab 'addir] 'pare puixant', tenint en compte que 'adr està testimoniats epigràficament com a epítet de Ba'al Hammōn⁴²⁹⁰. Una altra pista⁴²⁹¹, el gramàtic Priscià de Cesarea (6, 45; 7, 32), sembla apuntar en una altra direcció: “*quidam addunt 'hic abaddir', βαίτυλος, 'huius abaddiris', lapis, quem pro Ioue deuorauit Saturnus, sed in usu hoc non inueni*” (corpus, § 54.3)⁴²⁹². Una inscripció trobada a *Malliana* (Mauretània Cesariana)⁴²⁹³ apunta fins i tot a l'existència d'un culte organitzat: ABBADIRI SA/NCTO CVLTO/RES IVNIORES / SVIS SVMITIS / ARAM CONSTITV / PRO... (CIL 21481)⁴²⁹⁴. La definició de Priscià del nom d'aquests *numina* de Numídia ha fet cercar a Vattioni una etimologia a partir del fenici 'bn 'dr “*pietra magnifica o del potente*”⁴²⁹⁵. Si només coneguéssim el testimoniatge del bisbe d'Hipona, considerariem viable la pista fenícia-púnica, tractant-se d'una regió que va conèixer en el seu temps una important punicització. Però la definició com a nom comú del gramàtic de Cesarea de Mauretània i l'ocurrència en una inscripció d'un indret situat a la vall mauretana del *Chelif* —en la qual ja al s. III dC campaven a lloure els *Mazices* del report historiogràfic d'Ammià Marcel·lí—⁴²⁹⁶ convida a explorar la via amaziga. I, en efecte, aquesta segona via és practicable a partir del testimoniatge dels mots moderns (tamaziyt) *abaddr* “*pied d'un pente, talus, petite colline, mur, mur d'une clôture*”, *abddur* “*motte de terre, morceau d'un corps solide*”, cabilenc *abaddr* “*talus*”, Figuig *abddur* “*enflure*”, el derivat causatiu (en tamaziyt) *asbdir* “*plaine présentant de légers mouvements de terrain*”⁴²⁹⁷; probablement pertany a la mateixa família lèxica, malgrat la manca de tensió, el tamaziyt *abadir* “*grosse*

⁴²⁸⁹ Cf. JONGELING & KERR 2005b, s.u. *eucaddires*.

⁴²⁹⁰ Cf. COX 1988, p. 85 i KRAHMALKOV 2000, p. 28, *sub radice* 'b.

⁴²⁹¹ Adduïda per GREEN 1951, p. 181.

⁴²⁹² El mot *abaddir* (i la variant *abaddier*) apareix esmentat diverses vegades en l'obra d'aquest gramàtic mauretà: cf. KEIL 1955-1880, vol. 2, p. 47, línia 9; p. 153, línia 19; p. 234, línia 16.

⁴²⁹³ Vegeu-ne la localització al mapa n° 5.

⁴²⁹⁴ Cf. CAMPS 1990a, p. 134.

⁴²⁹⁵ VATTIONI 1968, p. 451.

⁴²⁹⁶ Sobre aquesta regió, vegeu *infra*, VII.5.6.2; sobre el report d'Ammià Marcel·lí, vegeu *infra*, § VII.9.1.

⁴²⁹⁷ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, p. 23.

galette du pain d'environ un mètre de diamètre, préparée seulement lors d'un mariage"⁴²⁹⁸. Els significats dels mots d'aquesta arrel \sqrt{bdr} semblen poder-se reduir al significat bàsic de 'mota', 'prominència que destaca sobre el terreny'. La definició escarida d'Agustí dels *abaddires* com a *numina* —que no té perquè denotar 'divinitats', sinó més aviat 'senyals de la voluntat divina'⁴²⁹⁹—, completada amb la de Priscià de βαίτυλος ('pedra caiguda del cel i considerada com a sagrada') apunta, més aviat que a l'epítet d'una divinitat major (tipus Ba'al Hammōn, Júpiter o Zeus), als *tumuli* que reben culte pertot de Tamazga, sobretot si tenim en compte que Agustí ens presenta els *numina abaddires* en plural, cosa que no escauria a un epítet d'una divinitat singular. La recerca sobre el culte d'aquests *tumuli* s'ha realitzat bàsicament en l'àmbit tuareg, on reben el nom de *edābni* (plural *idābnan*)⁴³⁰⁰, per oposició a *ažakka* (plural *izəkwan*)⁴³⁰¹, que designa la tomba musulmana. Un estudi recent magníficament il·lustrat d'aquests *idābnan* realitzat a la regió de *Tasili n Ajjər* el devem a M. Hachid⁴³⁰². Un *edābni* és un petit túmul, un simple amuntegament de pedres de forma que evoca un relleu arrodonit i que està orientat vers l'est solar⁴³⁰³. Un mite tuareg atribueix els *idābnan* als *ijabbarān* (gegants que, en l'època prehistòrica, poblarien el *Tasili*)⁴³⁰⁴. La pràctica antropològica de la *incubatio* —ja testimoniada a cals *Nasamones* per Heròdot i cals oasis d'Augila per Pomponi Mela⁴³⁰⁵—, que consisteix a anar a dormir damunt de les pedres d'un túmul prehistòric perquè l'*ajabbar* que hi està enterrat aparegui oníricament i porti noves dels absents⁴³⁰⁶, encara

⁴²⁹⁸ TAÏFI 1991, p. 10.

⁴²⁹⁹ El mot llatí *numen* és un nom derivat d'un verb **nuere* 'assentir amb el cap', no testimoniad però postulable a partir de diverses formes derivades (*adnuere*, *abnuere*, *nutare*, *nutus*). Encara que *numen* acaba significant 'divinitat', té un significat primari de 'senyal o manifestació de la voluntat divina' que es pot apreciar çà i lla en els textos i que, de fet, recull el gramàtic Festus: "*quasi nutus dei et potestas dicitur*" (citad per ERNOUT & MEILLET 1959, p. 452, s.u. **nuo*).

⁴³⁰⁰ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 75, *sub radice* \sqrt{dbn} , que reporten la definició "sépulture/tombeau préhistorique, formé d'un tumulus en pierres".

⁴³⁰¹ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, pp. 914-915, *sub radice* \sqrt{zk} , que noten que "les tombes se font normalment dans les endroits pierreux". Sobre un possible testimoniadte d'aquesta arrel en epigrafia líbica, vegeu *supra*, § 7.3.3.1.2.

⁴³⁰² HACHID 2000, pp. 229-283.

⁴³⁰³ *Ibidem*, pp. 230 i 239.

⁴³⁰⁴ *Ibidem*, p. 230.

⁴³⁰⁵ Vegeu les fonts literàries antigues sobre la *incubatio* a cals amazics a BENSEDDIK & CAMPS 2001, p. 3714.

⁴³⁰⁶ La *incubatio*, com a pràctica màntica onírica d'origen ctònic, es pot realitzar no solament a les tombes sinó també en caveres (com passa a l'Alt Atlas i Atlas Mitjà marroquí) i en santuaris (com passava a Nefussa). Vegeu BENSEDDIK & CAMPS 2001, pp. 3716-3718.

es practica avui dia a cals tuaregs i, de fet, també a cals amazics septentrionals⁴³⁰⁷. Els tuaregs no tracten com a avantpassats seus els morts que jeuen als *idābnan*—els seus morts jeuen en *izəkwan*— i, per tant, no hi cerquen un lligam genealògic. És com si els morts (els *ijabbarān*) que jeuen en aquells túmul enorme (els *idābnan*) pertanyessin a una edat anterior a la seva⁴³⁰⁸. És a partir de la forma que evoca la mota d'un *edābni* que creiem que el mot tamaziyt *abadir* 'coca de pa d'un metre de diàmetre' pertany a la mateixa família lèxica que *abaddr* 'peu d'un rost' i *abddur* 'mota de terra'. Entre els amazics septentrionals, probablement per influx de l'islam, el culte dels *tumuli* funeraris anteislàmics ha quedat reduït a l'àmbit rural, on és vist com una pràctica poc ortodoxa, i no està prou investigat⁴³⁰⁹. Encara que no tenim testimoniatge de cap mot de l'arrel *√bdr* que signifiqui 'túmul funerari' o 'mota pedregosa que és objecte de culte en tant que manifestació de la voluntat o d'un poder diví ctònic', els significats actuals de 'mota de terra', 'prominència del terreny' no són gaire allunyats i és lícit pensar que pogueren tenir també, antigament, aquell significat. Per aquesta raó, postulem una forma amaziga antiga **ā-bāddīr* a partir dels *numina abaddires* agustinians (amb plural llatinitzat) i de l'*abaddir* de Priscià. El significat primari de 'mota de pedres amuntegades de forma que evoca un relleu arrodonit sobre el terreny' va poder tenir una aplicació religiosa de 'túmul funerari' i de 'pedra o tarter caigut del cel com a manifestació del poder diví' testimoniats per Priscià i observable encara fins als nostres dies entre els amazics del Sàhara, que els anomenen *idābnan*. No podem deixar de lligar aquesta pràctica màntica onírica amb el culte del déu grecollatí remeier per excel·lència, Esculapi, a Àfrica, segons s'obté de la recerca menada a terme per N. Benseddik. En efecte, en els santuaris d'Esculapi de *Thuburbo Maius*, Cartago, *Malliana* i també a la ciutat nùmida de

⁴³⁰⁷ El personatge del gegant sembla típic de l'àmbit tuareg, i no sembla aparèixer, almenys en la *incubatio*, a la Tamazga septentrional. HACHID (2000, p. 230) ho raona en els següents termes: "N'est-il pas normal de croire à une race de géants, quand on vit dans des espaces immenses et sans limites, où les formes d'une nature grandiose sont en effet gigantesques?"

⁴³⁰⁸ En cas contrari, en tractaria d'una pràctica animista de la *incubatio*. Segurament, aquesta desvinculació amb els morts d'aquests túmul es deu a la introducció de les noves pràctiques funeràries de l'islam. HACHID (2000, p. 233) destaca que "on sait maintenant qu'une partie de ces sépultures peuvent remonter aux derniers millénaires de la préhistoire et qu'elles appartiennent à nos Protoberbères Bovidians, que d'autres furent en effet les tombes des cavaliers et auriges paléoberbères, puis de leurs descendants chameliers touaregs".

⁴³⁰⁹ Cf. CAMPS 1984c, p. 53, que observa que "on sait que la litholâtrie qui n'est pas complètement disparue dans les campagnes nord-africaines a des origines très anciennes". Cf. també HACHID 2000, p. 230: "On retrouve une démarche analogue au Maghreb où les nomades des Hautes Plaines et de l'Atlas saharien nomment certaines tombes préislamiques *choucha*, au pluriel *chochet*, qui désigne une forme de couvre-chef".

Lambaesis es practicava la *incubatio*⁴³¹⁰; remarquem que prové de *Malliana* (Mauretània Cesariana) l'al·lusió epigràfica a un ABBADIRI SANCTO (datiu). Finalment, hem vist més amunt⁴³¹¹ que a l'*Aurasius mons* nùmida s'han trobat restes arqueològiques de túmuls que remetrien a *idābnan*.

(2) *buda* (*Epistula* 88, 6; corpus, § 41.25): No és inequívoc el significat d'aquest mot en un passatge agustinian que relata com un prevere va ser empès rodolant en un gorg fangós *uestitus buda*⁴³¹². Com que el mot apareix també al comentari de *Tiberius Claudius Donatus* —que no s'ha de confondre amb *Aelius Donatus*—, també comentarista de Virgili contemporani d'Agustí (una cinquantena d'anys posterior a Eli Donat, doncs)⁴³¹³, que defineix “*uluam... quam uolgo budam appellant*” (*Ad Aeneida commentarii*, 2, 135)⁴³¹⁴, podem suposar que designa una planta de maresmes, versemblantment una mena de jonc emprat també per a fer estores o una mena de capa rústega⁴³¹⁵. Es pot pensar que al malaguanyat prevere de la carta agustiniana el van fer vestir amb un material vil, fet de canya de boga (o d'una planta semblant), com escau a l'escena d'escarni públic que descriu Agustí⁴³¹⁶. Hom suposa, a partir d'aquestes fonts, que es tracta d'un “mot d'origine africaine”⁴³¹⁷. En amazic tenim el següent quadre dialectal: taixelhit *tabuda* “variété de roseau”, *abuda* “jonc”, tamaziyt *abuda*, *tabuda* “massette (plante)”, Ntifa *tibudda* “jonc des marais”, rifyeny *tabuda* “massette, canne de jonc”⁴³¹⁸, cabilenc *tabuda*

⁴³¹⁰ BENSEDDIK & CAMPS 2001, pp. 3714-3716.

⁴³¹¹ Vegeu *supra*, § 6.4.

⁴³¹² L'editor de la *Patrologia Latina* suposa que “*est igitur aut iuncus, aut certe storea*”.

⁴³¹³ Hom situa Tiberi Claudi Donat vers el 400 dC. Encara que se'n desconeix l'origen, és versemblant que fos africà, com el seu homònim Eli Donat (aquest sí, nascut a Àfrica c. 310 dC) i tants altres *Donati* africans. Cf. POLLMANN 1997, col. 776. *Contra*, ADAMS (2007, p. 525), que situaria Claudi Donat més aviat a la Península Itàlica.

⁴³¹⁴ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 77, s.u. *buda*.

⁴³¹⁵ Aquesta segona és la interpretació d'ADAMS 2007, p. 523.

⁴³¹⁶ Està documentat epigràficament als rodals de *Chullu* (port de Numídia) un antropònim *Abuda* (CIL 19956) que no sabem si pot tenir alguna relació amb el fitònim. Vegeu *supra*, § 9.1, s.u.

⁴³¹⁷ Vegeu ANDRÉ 1985, p. 40, s.u. *buda*. El mot reapareix a les *Vitae Patrum* dels Pares del Desert (5, 10, 76; PL 73) així com en quatre passatges de l'*Antologia llatina* aplicat possiblement al material amb què es fa el ble de les espelmes: “*Niliaca textit cerea lamna budam*” (95, 2). Vegeu la discussió d'aquests passatges a ADAMS 2007, pp. 523-524. L'ocurrència de *buda* en fonts llatines d'Egipte, concretament de la regió desèrtica d'Escetis, no és pas un element contrari a un possible ètim amazic del mot. Vegeu *supra*, §§ I.6.2 i I.7.4. Notem que el mitjà de subsistència principal dels soferts eremites d'Escetis era la manufactura de cistelles i altres objectes de vímet, que podia ser de jonc. Vegeu la introducció als testimoniatges dels Pares del Desert al corpus, § 43.

⁴³¹⁸ SERHOUAL 2002, p. 5.

“massette (plante); espèce de jonc”⁴³¹⁹. El mot, doncs, amb significats que oscil·len entre ‘jonc’ i ‘boga’, és ben viu en els dialectes amazics septentrionals. Tant la forma masculina (amb les notacions *abūdā*, *būdā* “*typha sp.*”)⁴³²⁰ com la femenina (amb les notacions *tābūdā*, *tābūdā* “*typha sp.*”)⁴³²¹ apareixen ja a la *Umdat at-ṭabīb*. Destaquem que el plural *abuda* és *ibuda*, i el de *tabuda* és *tibuda*⁴³²²; és possible que les formes plurals, per a les quals la vocalització *u_a* és la més regular en les formacions apofòniques, siguin les originals, tenint en compte que aquest tipus d’arbustos de maresmes apareixen sempre en grup; de tota manera, no és pot dir que la vocalització *u_a* sigui impròpia de les formacions de singular⁴³²³. Més segur és que el masculí és secundari, creat a partir de la forma femenina. En romànic hi ha diversos mots que podrien tenir el mateix origen: calabrès *vuda*, sicilià *buda* “Stopfwerk”, català *boga* i *bova*, portuguès *tabúa* “Wasserkolben”⁴³²⁴. En el romànic andalusí (“mossàrab” en la terminologia de l’època), F. Simonet consigna *buda* “espadaña”⁴³²⁵. Coromines pensa també en un origen romànic andalusí del nom de l’illa de Buda, al delta de l’Ebre⁴³²⁶. El quadre general és força complex i és difícil dilucidar la llengua d’origen⁴³²⁷. Encara que no siguin mots panamazics, *abuda* i *tabuda*, d’una banda, són mots generals en diversos dialectes parlats en regions on hi ha maresmes i, d’altra banda, cobreixen un camp semàntic poc procliu a un manlleu llatí > amazic —no és pas una planta noble que es presti a una importació per a explotar-ne el conreu—; per tant, és improbable que es tracti d’un nom d’origen llatí o romànic. És possible que les reticències que mostren els romanistes a admetre l’origen amazic de les formes llatina i romàniques siguin degudes a l’absència de *ta-* tant en el llatí *buda* com en les formes romàniques *vuda*, *buda*, *boga*, *bova*, etc.⁴³²⁸ Però, arran de la present recerca,

⁴³¹⁹ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, p. 18.

⁴³²⁰ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 417, n° 6.

⁴³²¹ *Ibidem*, p. 437, n° 176.

⁴³²² Així en tamaziyt i en rifeny. Vegeu TAÏFI 1991, p. 8 i SERHOUAL, *loc. cit.* En cabilenc, el plural de *tabuda* és *tibudiwin* (cf. DALLET 1982, p. 9), però es tracta palesament d’una formació més recent.

⁴³²³ Vegeu VYICHL 1954.

⁴³²⁴ Cf. MEYER-LÜBKE 1935, pp. 123-124, n° 1371. Vegeu *ibidem* formes derivades i altres desenvolupament específicament romànics que ometem aquí.

⁴³²⁵ Cf. SIMONET 1888, p. 59, *s.u.*

⁴³²⁶ COROMINES 1980-2001, *DECat*, vol. 2, p. 29, *s.u. boga*. També és normal en la toponímia de Tamazga, per exemple, al Rif hi ha el *ras tbuda* (SERHOUAL, *loc. cit.*).

⁴³²⁷ A partir de la distribució romànica, ADAMS (2007, p. 525) suposa que “*buda* might have spread from Africa to southern Italy and Sicily and to Iberia and Provence via Sicily and Sardinia. We have no evidence for the date of its currency in the Latin of any of these places”.

⁴³²⁸ Indirectament, ho podem sospitar quan s’admet l’origen amazic del portuguès *atabúa* / *tabúa*. Cf. COROMINES, *loc. cit.* Un especialista en àrab

podem afirmar que aquest no és un argument vàlid per a l'amazic antic, en què el morfema d'estat no estava encara aglutinat al tema nominal⁴³²⁹. El fet que el mot, ultra el llatí africà que reflecteix Agustí, es trobi en indrets de la Romània que van conèixer poblaments amazics altomedievals constatables, reforça l'explicació de l'origen amazic del mot. En català, *boga/bova* són designacions pròpies bàsicament de la Catalunya Nova, mentre que a la Catalunya Vella preval *balca*, d'un altre origen⁴³³⁰. El més probable és que les formes romàniques, més aviat que de l'afrollatí, provinquin directament de l'amazic medieval, amb gairebé total seguretat en el cas de la forma portuguesa. És molt dubtós, doncs, que el mot *buda* que reporten dos autors contemporanis, Agustí i Claudi Donat, hagi passat al llatí comú. Si hagués estat així, probablement en tindriem més notícies en els glossaris llatins i, segurament, hauria tingut una altra distribució geogràfica a la Romània. Des del punt de vista semàntic, és clar que la noció de 'planta de maresmes de mena *typha*' és la primera i que l'aplicació a 'estores fetes d'aquesta planta' és la secundària, i resulta que la noció primera és la que donen unànimement els dialectes amazics, mentre que alguns parlats italo-romànics no coneixen més que l'aplicació secundària, cosa que delata que es tracta d'un manlleu. En termes paleoamazics, hem de partir d'un femení **būdā*, esdevingut **tā-būdā* secundàriament amb la prefixació del morfema d'estat, mentre que el masculí **ā-būdā* deu haver estat forjat a partir de la forma femenina. Si el topònim nòmida *Tabudium* / *Thabudeos* (actualment *Thouda*) no ha evolucionat diacrònicament **tā-βūdā* > **tawda* > **tuda*⁴³³¹, també podria tenir com a ètim (**tā*)*būdā* 'planta de maresmes'.

(3) **map(p)alia** / **magalia**. A Agustí no trobem més que el gentilici *Mappalienses*, que fa referència a la gent del *Fundus Mappaliensis*, proper a Càlama (*Epistula* 66, 2). El mot *mapalia* (neutre plural) apareix per primera vegada al *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti (s. I aC) designant uns *aedificia Numidarum agrestium*. Valdrà la pena citar aquí les ocurrencies a les fonts llatines d'aquest mot:

- *aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi uocant* (Sal·lusti, *Guerra de Jugurta*, 18, 8; corpus, § 8.2).

andalusí com CORRIENTE (1999, p. 444, s.u. *tabúa*), bo i admetent l'origen amazic del portuguès *tabúa/atabúa* "espadaña, *typha latifolia*", justifica històricament un tal manlleu: "Es, pues, casi seguro el préstamo directo al románico desde el bereber, un testimonio infrecuente del uso de esta lengua, coincidente con lo que sabemos de la presencia de un poblamiento bereber importante en el Noroeste peninsular durante los primeros tiempos de la conquista islámica, de resultados del repartimiento que la siguió".

⁴³²⁹ Vegeu la discussió *infra*, § IX.4.3.4.

⁴³³⁰ Cf. COROMINES, *loc. cit.*

⁴³³¹ Vegeu *supra*, § IV.4.2.8, i *infra*, § IX.2.8.1.2.

VI. NUMÍDIA

Després de Sal·lusti, aquestes cabanes o tendes nòmades es converteixen en l'element cultural típic maure recurrent a la literatura llatina, fins i tot als poetes.

- quid tibi pastores Libyae, quid pascua uersu / prosequar et raris habitata mapalia tectis? (Virgili, *Geòrgiques*, 3, 339-340).
- Numidae uero nomades [...] mapalia sua, hoc est domos, plaustris circumferentes (Plini el Vell, *Història natural*, 5, 2, 22).
- et solitus uacuis errare mapalibus Afer / uenator (Lucà, *Farsàlia*, 4, 684-685).
- qualia Maurus amat dispersa mapalia pastor (Sili Itàlic, 17, 89).
- auditur quantum per auia murmur / innumero quotiens silua leone furit, / pallidus attonitos ad poena mapalia pastor / cum reuocat tauros et sine mente pecus (Marcial, 8, 53 (55), 1-4). 'Quina remor se sent pels deserts sempre que el bosc embogeix pels incomptables lleons! El pàl·lid pastor crida a les cabanes "púniques" els toros esbalaïts i els xais esmaperduts'.
- tecum ego uel sicci gaetula mapalia Poeni / et poteram scythicus hospes amare casas (Marcial, 10, 13 (20), 7-8). 'Amb tu, jo hauria estimat les cabanes getuls del sec "púnic" ...'.
- *mapalia* casae poenicae appellantur (Festus, *Sobre el significat dels mots*, 131, *mapalia*).
- alii *mapalia* casas Poenorum pastorales dicunt (Servi, *Comentari als poemes de Virgili*, 1, 421).
- *mapalia* Afrorum casas (Servi, *Comentari als poemes de Virgili*, 4, 259).
- hic igitur propheta [Amos] quem nunc habemus in manibus, fuit de oppido Thecue, quod sex millibus ad meridianam plagam abest a sancta Bethleem, quae mundi genuit Saluatorem; et ultra nullus est uiculus, ne agrestes quidem casae et furnorum similes, quas Afri appellant *mapalia* (Jeroni, *Comentari al profeta Amós*, pròleg; corpus, § 40.3).

Figura nº 55: Detall d'un mosaic procedent d'Euzalis, al costat d'Hippo Diarrhytus (Zeugitana), que sembla representar un exemplar dels antics *magalia*. Font: RUPRECHTSBERGER 1997, p. 43.

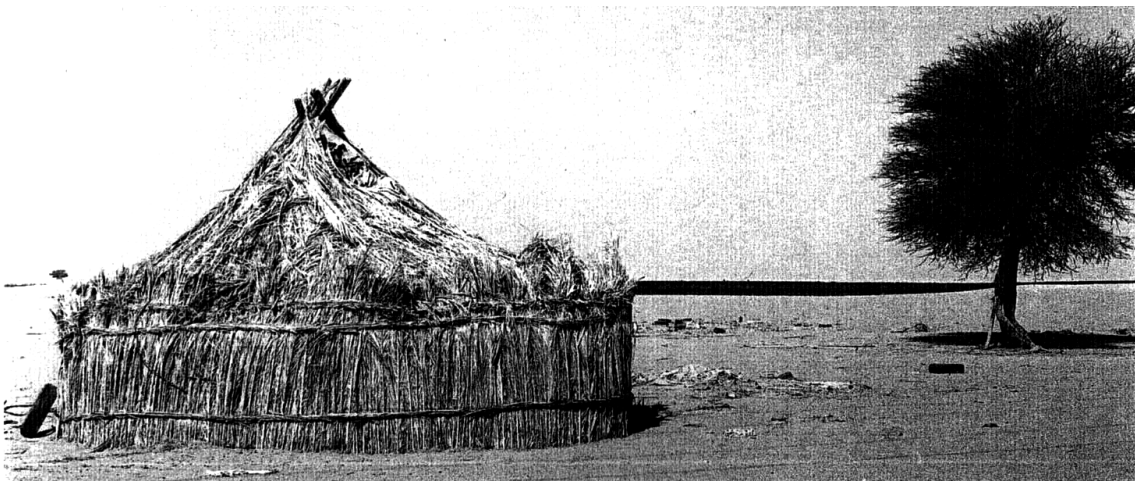

Figura nº 56: Exemplar modern de *magalia* a Fazània. Font: RUPRECHTSBERGER 1997, p. 44.

Observem com els autors llatins, arbitràriament, atribueixen aquestes cabanes nòmides indiferentment a *Numidae*, *Afri*, *Poeni*, *Libyes* —designacions que, emprades amb propietat, no són pas sinònimes—, la qual cosa mostra fins a quin punt “púnic” podia ser equivalent de “maure” en les fonts antigues.

El mot *map(p)alia* és, ara com ara, d’etimologia desconeguda⁴³³². Jongeling i Kerr diuen que el mot és “apparently” púnic, format a partir de l’arrel cananea \sqrt{npl} “to fall”⁴³³³. De fet, en fenici-púnic només està testimoniada el verb d’aquesta arrel, amb el significat de “lie prostrate” i de “lie in ruins”⁴³³⁴. És possible que estigui relacionat amb aquesta arrel un nom *mplt* “ruins”, que en hebreu és *mappala*⁴³³⁵. Semànticament, el significat de ‘ruïnes’ és poc satisfactori per a un habitacle que, encara que modest —hom creu que el de les poblacions nòmades podia estar construït en esparteria o en algun material semblant—⁴³³⁶, no sembla que hagi de merèixer el nom de “ruïnes”. Formalment, la presència de *p* fa molt versemblant un ètim púnic, atès que en aquesta llengua existeix el fonema /p/ i en paleoamazic no. Ara bé, encara que a la tradició manuscrita de Sal·lusti —i dels autors que l’han imitat— preval *mapalia*, amb *p*, hi ha també un mot *magalia*⁴³³⁷, testimoniada per un gramàtic llatí i que apareix çà i lla en tradicions textuals d’autors diversos, entre els quals hi ha Virgili, aquí glossat pel lexicògraf tardà *Placidus*: “*quasi magaria, quia mager punica lingua uilla dicitur: erit ergo una littera commutata l pro r, magalia, tuguria, id est rutunda aedificiola in furnorum modum parua, quas alii casas uocant*” (CGL 5, 82, 18)⁴³³⁸. No hi ha res, en els autors antics, que permeti pensar que *mapalia* i *magalia* siguin mots diferents; en tot cas, en els textos no es pot apreciar cap diferència de significat. A partir de la indicació d’aquest gramàtic, hom ha cercat un ètim púnic, i ha estat adduït el mot hebreu *ma’gāl* ‘cami, via’ i, fent cas d’aquest “canvi” de *l* en lloc de *r*, l’hebreu *m^e’ārā* ‘cova’. Sobta que, malgrat que tothom està d’acord en l’origen amazic de la cosa, només hagi estat cercat un ètim púnic⁴³³⁹. Encara que és ben possible que els romans hagin après el nom d’aquestes cabanes dels maures nòmades a partir dels cartaginesos, que haurien pogut perfectament donar-los un nom púnic, caldria plantejar-se

⁴³³² ERNOUT & MEILLET (1959, p. 386, s.u. *mapalia*) noten, prudentment, “mot numide ou punique”.

⁴³³³ JONGELING & KERR 2005b, s.u. *mapalia*.

⁴³³⁴ KRAHMALKOV 2000, p. 333, *sub radice* \sqrt{npl} .

⁴³³⁵ Cf. KRAHMALKOV 2000, p. 301, s.u. \sqrt{mplt} .

⁴³³⁶ Vegeu HACHID 2000, p. 157.

⁴³³⁷ Cf. ERNOUT & MEILLET (1959, p. 377, s.u. *magalia*), que noten, en aquest cas imprudentment, “mot punique”.

⁴³³⁸ Ed. GÖTZ 1888-1923, vol. 5, 82, 18. No se sap amb certesa l’origen de *Placidus* (ss. V-VI dC), si bé hom suposa que devia provenir d’Hispania. Cf. SCHMIDT (P.L.) 2000, col. 1059-1060.

⁴³³⁹ Fins i tot WALDE & HOFMANN (1938-1954, vol. 2, p. 9, s.u. *magalia*), que donen el mot com a púnic, el defineixen com a “Hütten nomadisierender Berberstämme”.

almenys si podria cercar-se'n un ètim amazic, sobretot quan no hi ha cap ètim fenici-púnic prou satisfactori ni des del punt de vista formal ni del semàntic. D'entrada, notem que, en les llengües afroasiàtiques, encara que podem trobar arrels lèxiques que tenen *m-* com a primera radical, al més sovint —amb un considerable diferència proporcional— *m-* no és més que un prefix nominal (també verbal), com bé saben els lingüistes de l'àmbit afroasiàtic. L'estructura consonàntica del mot *magalia*, adaptat al llatí, permet pensar en una arrel triconsonàntica \sqrt{gly} , existent en fenici-púnic amb el significats de 'treure', 'revelar' i 'exiliar'⁴³⁴⁰, que no semblen tenir gaire solta en el mot que ens ocupa, tenint en compte, a més a més, que aquesta arrel no dóna lloc a cap nom testimoniats. En amazic, en canvi, sí que trobem mots d'una arrel \sqrt{gly} que podrien donar compte del mot *magalia* tant des del punt de vista formal com semàntic. L'arrel amaziga \sqrt{gly} significa bàsicament 'delimitar, posar límits (especialment aplicat a un àmbit ramader)': taixelhit *aglluy* 'mates de bosc baix, bardissa, clos, cleda, estable, cabana', *taglluyt* 'cleda', tamaziyt *agllay* i *tagllayt* 'graner, indret on hom tanca les provisions o els grans', Ntifa *aglluy* 'cabana' (només hi té aquest significat)⁴³⁴¹. El verb bàsic és *gly*, que significa 'tancar, contenir, arregar'⁴³⁴². Mots d'aquesta família lèxica es troben també als dialectes d'Algèria (més propers, doncs, a l'antiga Numídia), on han perdut la radical feble *-y*⁴³⁴³ i preval el significat de "buisson" i de "ronce"⁴³⁴⁴. Encara que els valors del prefix de derivació nominal *m-* són diversos, irreductibles a un sentit bàsic —tot i que el de nom d'agent és el més fecund⁴³⁴⁵—, no té en amazic els valors locatiu i instrumental que té en les llengües semítiques. Per tant, un nom derivat en *m-* de l'arrel amaziga \sqrt{gly} no pot significar 'lloc on...'. Però tampoc és obligatori pensar en *magalia* com un nom locatiu; pot ser un simple nom derivat sense un valor definit —o almenys que puguem definir diacrònicament—. En amazic antic es pot postular un nom masculí **măgăllăy* —i un de femení, amb valor diminutiu, **măgăllayt*— amb el sentit de 'cabana feta a partir de mates de bosc baix o d'esparteria', que, de fet, és ben viu en amazic modern, juntament amb altres sentits, segons els dialectes, com ara 'graner', 'estable' i altres que hem reportat suara. La manca de testimoniats de la forma continuadora del mot que hem reconstruït —només es constaten noms (i el verb, és clar) sense el prefix *m-* de derivació—, aconsellen mantenir prudència sobre

⁴³⁴⁰ Cf. KRAHMALKOV 2000, p. 140, *sub radice* \sqrt{gly} .

⁴³⁴¹ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 788, *sub radice* \sqrt{gly} .

⁴³⁴² Cf. TAÏFI 1991, pp. 154-155, *sub radice* \sqrt{gly} .

⁴³⁴³ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 758, *sub radice* \sqrt{gl} 1.

⁴³⁴⁴ És versemblant que aquests siguin els sentits primaris d'aquesta família lèxica, atès que és partir de mates de bosc baix (esbarzers, bardisses, romegueres, garrics) que es construeixen les senzilles cabanes que reben el nom de *agllay* o *aglluy*.

⁴³⁴⁵ Cf. CHAKER 1995a, pp. 26-27.

l'etimologia amaziga que hem desenvolupat. Encara que fa de mal assegurar, sospitem que la forma *map(p)alia* està influïda pel manlleu *mappa* 'peça de drap o de teixit', d'origen incert però que Quintilià donava com a mot púnic⁴³⁴⁶. No obstant això, el testimoniatge agustinianà dels *Mappalienses* (habitants del *Fundus Mappaliensis*) ens impedeix pendre la "variant" *mapalia* com un mer error de Sal·lusti o de la seva tradició manuscrita, tot i que tampoc es podria descartar que la tradició manuscrita agustiniana hagués trasmès *Mappalienses* amb *p* justament per influx no solament sal·lustià sinó sobretot —i molt especialment— dels autors que l'han imitat, havent-hi de tan notables. Per tot plegat, tot i que la pista amaziga sembla més ferma (almenys per a *magalia*), el quadre lexicològic —amb les dificultats filològiques afegides— és prou embolicat per a pronunciar-se decididament en un sentit o en un altre. Encara que els aspectes de *realia* no advoquen pas en favor d'un origen púnic, almenys per a *mapalia* no s'hauria d'abandonar aquesta pista. El fet que en el passatge agustinianà se'ns digui que els *Mappalienses* han de poder disposar d'un intèrpret que tradueixi al "púnic" les paraules d'Agustí i del bisbe donatista de *Calama* no pot ser utilitzat com a argument ni a favor de la hipòtesi líbica —perquè *Mappalienses* no és més que un gentilici format a partir del topònim *Fundus Mappaliensis*, que, encara que fos líbic, no provaria que hom hi parlés amazic en temps d'Agustí— ni a favor de la hipòtesi púnica —perquè no tenim cap garantia que els pobletans *Mappalienses* necessitessin realment d'un intèrpret "púnic"—.

10.3.2. L'epigrafia líbica a la regió d'Hipona i Tagast

Hem assenyalat més amunt⁴³⁴⁷ que 1.073 de les 1.124 inscripcions líbiques contingudes en el recull de Chabot procedeixen de l'Atlas Tel·lià de Numídia. Dins d'aquesta regió, les contrades de la *Cheffia* i del curs alt de Bagrada, en la qual es trobava Tagast, són les que presenten una major densitat d'epigrafia líbica⁴³⁴⁸. El curs alt del *Seybouse*, on s'esqueia *Calama*, és també ric en inscripcions líbiques, mentre que del curs baix del mateix riu, a saber la plana d'Hipona, es desconeixen inscripcions líbiques. Com sempre que operem amb un mètode inductiu, la gestió del buit ha de ser assenyada, i la manca de testimoniages de libicitat a la plana d'Hipona no és un argument decisiu d'absència del paleoamazic en aquesta contrada, com tampoc és un argument d'absència de punicitat l'abundància d'epigrafia líbica als rodals de Tagast. Però, almenys des del punt de vista epigràfic, hem

⁴³⁴⁶ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 386, s.u. *mappa*. El cert és que els especialistes en fenici-púnic, bo i admetent l'origen semític d'aquest mot, no veuen clar que pugui ser realment fenici-púnic. Vegeu-ne la discussió a JONGELING & KERR 2005b, s.u. *mappa*. Els autors es decanten més aviat per un origen hebreu.

⁴³⁴⁷ Vegeu *supra*, § 7.1.

⁴³⁴⁸ Tal com es pot apreciar al mapa que hi aportem. Per a la regió de Tagast, vegeu també el mapa de CAMPS 1999a, figura n° 3.

d'assenyalar dues regions ben diferenciades pel fa als testimoniats de libicitat, absents a la plana d'Hipona (al curs baix del *Seybouse*) i abundosos a la regió de Tagast (al curs alt del Bagrada)⁴³⁴⁹. Aquesta simple constatació, que no té altre mèrit que la comparació d'un mapa epigràfic amb un de geogràfic de les regions en què va néixer (Tagast), estudiar (Madaure) i exercir (Hipona) Agustí, és exposada aquí per primera vegada, atès que, de tots els autors que ha abordat la situació lingüística de la Numídia d'Agustí que coneixem⁴³⁵⁰, cap ha plantejat la possibilitat d'una situació lingüística diferenciada a les rodalies d'Hipona i a les rodalies de Tagast. Una dada que pot atenuar la força d'aquest argument és la datació de l'epigrafia líbica d'aquestes regions, al més sovint incerta i, quan se'n coneix la cronologia, sol precedir en uns quants segles (fins al 138 aC en el cas de la dedicatòria bilingüe del temple de Massinissa a *Thugga*, RIL 2). D'altra banda, deu datar del s. I dC la interessant inscripció bilingüe del veterà de *Thullium* (a 35 km al sud-est d'*Hippo Regius*, a la regió de la *Cheffia*), testimoniatge inequívoc de libicitat lingüística i social (a la tribu dels *Misiciri*) durant l'Alt Imperi⁴³⁵¹; és dubtós que alguna de les altres deu inscripcions bilingües llatí-líbic trobades a la boscosa *Cheffia* sigui ja del Baix Imperi.

10.3.3. Al·lusions als *Mazaci* i a la llengua dels maures

Només a partir dels anys 1980, amb l'edició de les *Epistulae* tretes a la llum per J. Divjak (CSEL 88), tenim coneixement d'una referència agustiniana a uns *Mazaci* de Numídia⁴³⁵², en un passatge que podria fer referència a la diòcesi *Mazacensis* esmentada a les llistes episcopals del 411 i del 484⁴³⁵³. Aquest testimoniatge és interessant, perquè il·lustra l'existència de tribus nòmides cristianitzades en un àmbit no urbà —no hi ha constància que aquests *Mazaci* tinguessin cap ciutat veritable—, però al mateix temps prou familiaritzada amb les estructures romanes per a acollir un concili episcopal. Òbviament, Agustí dona com a nom d'una tribu particular (*apud Mazacos*) l'etnònim genèric del poble amazic (habitualment *Mazices* / *Μάζικες*), que es retroba en fonts antigues a l'est (des dels oasis occidentals d'Egipte⁴³⁵⁴ i des de Tripolitània) i a l'oest (Mauretànies) de Numídia⁴³⁵⁵. Fins fa ben poc, hom s'havia fet ressò d'aquesta sorprenent manca de referències agustinianes a la realitat amaziga, que, per altres indicis —almenys pels

⁴³⁴⁹ Les característiques orogràfiques i hidrogràfiques de les regions que descrivim es poden apreciar al mapa n° 4.

⁴³⁵⁰ N'hem fet la història de la recerca *supra*, § 10.1.

⁴³⁵¹ Vegeu *supra*, § 1.2.2.

⁴³⁵² “*pridie nonas Martias in Numidia apud Mazacos concilium Numidiarum episcoporum fuit*” (*Epistula* 22*, 1, ed. Divjak; CSEL 88, p. 113; corpus, § 41.33).

⁴³⁵³ Tal com suposa MODÉLAN 2003, p. 467.

⁴³⁵⁴ Vegeu *supra*, § 1.6.2.

⁴³⁵⁵ Vegeu el dossier *infra*, § IX.8.2, s.u. **māzīq*.

epigràfics adduïts suara⁴³⁵⁶— podiem suposar ben propera. La felicitat troballa d'aquestes cartes editades per Divjak posa de manifest el risc de treure conclusions a partir d'arguments *ex silentio*. El context de la carta suggereix que, amb aquest *concilium Numidiarum apud Mazacos*, Agustí al·ludeix a un tribu particular i no al poble amazic, genèricament.

El testimoniatge d'aquesta carta, però, no ha de fer pensar pas que a Numídia s'havia generalitzat, en època d'Agustí, la cristianització de tribus maures, car, en una altra carta, datada del 418, el mateix Agustí ens diu que “*sunt enim apud nos, hoc est in Africa, barbarae innumerabiles gentes, in quibus nondum esse praedicatum euangelium*” (*Epistula* 199, 12; corpus, § 41.29). En contra del que suposen generalment els filòlegs que citen aquest passatge, no creiem que s'hagi de pensar que Agustí es refereix a una Àfrica aliena a la seva Numídia; la precisió *apud nos* suggereix més aviat que es tracta de l'Àfrica d'Agustí, la romana, i, encara que l'al·lusió podria fer referència a les tribus *extra limitem*, també creiem que pot encloure, perfectament, les tribus *intra limitem* que Agustí podia conèixer de la seva Numídia natal, encara que no hagin estat el seu centre d'atenció. Val la pena fer un cop d'ull al mapa de diòcesis de Zeugitana, Bizacena, Numídia i Mauretània Sitifiana representades al concili de Cartago del 411, en el qual la participació d'Agustí va ser determinant⁴³⁵⁷. Si el comparem amb el mapa de diòcesis conegudes al s. III⁴³⁵⁸, remarcuem una proliferació extraordinària de diòcesis al curs alt del Bagrada, en què no hi havia cap seu episcopal; la més propera era a Madaure. En canvi, el 411 tenien bisbe (donatista, catòlic o ambdós) els cristians de *Thubursicu Numidarum*, *Thagaste*, *Thagura*, *Naraggara*, *Masculula*, *Thunusuda* i *Simitthus*. Però fins i tot en el moment de màxim creixement del cristianisme nord-africà, a la vetlla de la invasió vàndala, podem observar clapes de “paganisme” (o, almenys, de manca de diòcesis cristianes) en diverses regions de la Numídia d'Agustí —i, és clar, de moltes altres de l'Àfrica romana—, com eren la regió boscosa de la *Cheffia* —encara que, com indiquen algunes cartes, al *castellum* de *Fussala* (corpus, § 41.30) havia estat designat durant l'episcopat d'Agustí un bisbe pocatraça—, els altiplans de Numídia al sud de Madaure, la vall del *Muthul* i tota la franja de l'Atlas Tel·lià, que separava la cosa nùmda de les valls fluvials interiors. En totes aquestes regions *intra limitem* hi havia, sens dubte, *barbarae innumerabiles gentes* a les quals no havia estat encara predicat l'evangeli. És, de fet, la designació de *barbarae gentes* la que Agustí empra per a referir-se a les tribus maures: “*nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas nouimus*” (*De ciuitate Dei*, 16, 6; corpus, § 41.14), passatge que no ha passat pas desapercbut —sobretot perquè apareix en una obra major— i que hom ha consignat com l'única al·lusió agustiniana al “líbic”, en què es posaria de manifest que les tribus maures parlaven totes la

⁴³⁵⁶ Vegeu *supra*, § 10.3.2.

⁴³⁵⁷ Vegeu *supra*, § V.2.5.1.

⁴³⁵⁸ *Ibidem*.

mateixa llengua⁴³⁵⁹. El context en què apareix l'oració és tant interessant com aquesta, que ve precedida d'una observació que hom s'oblida de citar: “*auctus est autem numerus gentium multo amplius quam linguarum*”. L'observació agustiniana que l'augment de segments tribals no redunda en una diversificació lingüística l'hem interpretada a partir del principi de reduplicació, tal com ha estat descrit en el present capítol⁴³⁶⁰. Val a dir que, a l'Àfrica romana, no solament els maures eren designats com a *barbari*; també ho podien ser els púnics⁴³⁶¹; però als púnics no se'ls associava una societat tribal, per la qual cosa creiem que les *barbarae gentes* només poden ser les tribus maures.

10.3.4. Els amaziguismes en altres autors llatins de la Numídia d'Agustí

Agustí no és l'únic escriptor en llengua llatí nascut a la Numídia dels ss. IV-V dC, encara que sigui el que en ha llegat una obra més extensa i sigui, des de molts punts de vista (literari, filològic, històric, religiós, filosòfic) el que ha merescut una major atenció. En el marc de la present recerca hem prestat atenció als possibles amaziguismes i punicismes en altres autors (tant pagans com cristians) de la Numídia del Baix Imperi i de l'època vàndala, i hem pogut trobar dades lingüístiques útils, que permeten completar les informacions que ens forneix Agustí. Particularment interessant és l'obra del metge de Cirta, Càssius Fèlix, que ens forneix un nombre prou interessant d'africanismes mancats fins ara d'estudis lexicològics, que hem veurem més endavant⁴³⁶². Ja avancem que alguns d'aquests africanismes apunten clarament a la pista amaziga. Vegem aquí dos estudis lexicològics obtinguts d'obres rares, els primers dels quals és especialment revelador.

(1) *dellas*

El primer testimoni atge procedeix d'un manual gramatical d'atribució agustiniana discutida⁴³⁶³, l'*Ars sancti Augustini pro fratrum mediocritate breuiata*, però que procedeix sens dubte d'un medi cristià

⁴³⁵⁹ Vegeu, en darrera instància, LEPELLEY 2005a, p. 152.

⁴³⁶⁰ Vegeu *supra*, § 1.3.3.

⁴³⁶¹ Ho ha documentat IRMSCHER 1990: “*totam Siciliam multos annos bello uexatam a barbarisque oppressam suo aduentu in pristinum restitueret*” (Corneli Nepos, *De uiris illustribus, Timoleon*, 1, 1); “*rumor per barbaros manauit*” (Titus Livi, 21, 23, 4; a propòsit dels soldats d'Hanníbal que van travessar el Alps). L'autor conclou que “*das war so in der Zeit des Kirchengvaters Augustin*” (*ibidem*).

⁴³⁶² Vegeu *infra*, § 12.

⁴³⁶³ Hom ha argumentat que aquesta *Ars* hauria estat escrita pel propi Agustí i compilada i transmesa pòstumament per frares benedictins. Altres han argumentat que Agustí no és l'autor de l'*Ars*. Vegeu la discussió a KEIL 1855-1880, vol. 5, pp. 490-493.

de la Numídia de l'època d'Agustí. Lingüísticament, és relativament indiferent si aquest tractat és obra del propi Agustí o d'un altre escriptor cristià de la Numídia de Baix Imperi o dels primers temps de l'època vàndala.

DE BARBARISMO: sane quidam discernunt inter barbarismum et barbarum, ut barbarismus sit, si pars orationis secundum redditam rationem aliqua superest uitiosa; barbarum autem, si alicuius gentis uerbum est non receptum, ut si quis dicat in latino sermone *dellas* pro carice, quod utique punicum est (*Ars sancti Augustini pro fratrum mediocritate breuiata*, 1, 10; corpus, § 41.40).

La designació “púnica” del càrritx (*ampelodesmos mauritanica*) és molt improbable que sigui realment púnica, tenint en compte, d'una banda, que és típic del Mediterrani meridional⁴³⁶⁴ i, d'altra banda, que no sabríem aduir cap fitònim semític que pugui donar compte d'aquest *dellas*⁴³⁶⁵. El botanista L. Trabut va recollir com a designacions amazigues d'aquesta gran planta herbàcia *edlis* i *adels*⁴³⁶⁶. El mot *adlis* / *adlās* / *adəls* ‘càrritx’ està testimoniats en totes les regions amazigues en què creix aquesta planta: Rif, Sus, Ntifa, Cabília, *Ayt Snus*, xènuia, Aurès, etc.⁴³⁶⁷ Pertot el nom va associat a un verb *dls* que significa ‘cobrir amb càrritx’⁴³⁶⁸. Un verb derivat mitjançant la tensió de la segona radical *dlls* significa “couvrir avec du chaume”, al qual verb va associat un nom *adəllas* “chaume” (és a dir ‘canya’ o ‘rostoll’). Aquest nom derivat tens és el que millor escau formalment al barbarisme “púnic” *dellas* del compendi gramatical que hem citat, tot i que el sentit és clarament el del *carex*, -*icis* del modern *adlis* / *adlās* / *adəls*. Les formes modernes no permeten dilucidar la qualitat de la primera vocal del tema: **dāllās* o **dillās*. El fet que aquest fitònim aparegui integrat en una arrel productiva —amb verbs i noms diversos⁴³⁶⁹— mitjançant mecanismes morfològics propis de l'amazic fa pensar que la llengua d'origen és l'amazic. Observem, novament, que, en una font del s. V dC, el morfema d'estat no apareix encara aglutinat al tema nominal; en aquest cas no hi ha lloc per a pensar que pugui ser un mot del llatí africà manllevat de fa segles a l'amazic, car la glossa indica inequívocament que *dellas* és *uerbum barbarum*, per tant usual en el temps i en el lloc en què va ser recollit. Tant formalment com

⁴³⁶⁴ No obstant això, l'inclou en el seu recull de glosses púniques VATTIONI (1976, p. 532)... a partir d'aquest passatge de l'*Ars*.

⁴³⁶⁵ Cf. COHEN (D.) 1994-, fasc. 4, p. 267, *sub radice* √*dls*.

⁴³⁶⁶ En mantinc les transcripcions, poc acurades, no tractant-se d'un lingüista (TRABUT 1935, p. 24, s.u. *ampelodesmos tenax*).

⁴³⁶⁷ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, p. 333, *sub radice* √*dls*, n° 1.

⁴³⁶⁸ *Ibidem*.

⁴³⁶⁹ Vegeu *ibidem* altres formes derivades que ometem aquí.

semànticament, doncs, sembla clar que el “púnic” *dellas* és, de fet, un mot amazic de la Numídia d'Agustí. Independent de l'autoria de l'*Ars sancti Augustini pro fratrum mediocritate breuiata* creiem que, si les dades que discuteix no provenen directament del bisbe d'Hipona, han de provenir si més no d'una font de la Numídia agustiniana o postagustiniana —en tot cas africana—. L'estudi filològic i lexicològic de *dellas* és realment extraordinari, perquè trobem un exemple de manual de *uerbum barbarum* —l'únic aportat per l'*Ars*— atribuït al “púnic”⁴³⁷⁰ que no es pot enllaçar amb cap fitònim fenici-púnic i, que, en canvi, es presta diàfanament a un enllaç amazic satisfactori formalment i semànticament. Ara bé, seria imprudent excloure a partir d'aquest estudi lexicològic que **dällās* o **dillās* no hagi pogut ser manllevat pel púnic al paleoamazic i que, efectivament, l'*Ars sancti Augustini* glossi aquest mot estranger de boca de parlants punicòfons. Però aquesta hipòtesi, bé que possible, és molt feble perquè, com veure més endavant⁴³⁷¹, les altres fonts de la Numídia d'època vàndala, bàsicament Càssius Fèlix, ens aporten novament amaziguismes.

(2) *agazarius*

- casia. i. herba quam *agazarius* dicunt rustici⁴³⁷².

F. Vattioni ha suggerit que es tractaria d'un mot púnic⁴³⁷³, però no aporta cap pista etimològica concreta. No tenim cap altra notícia d'aqueix *agazarius*, que fins i tot manca al lèxic de J. André. És possible que es tracti d'un amaziguisme, a partir d'una arrel \sqrt{gzr} , a la qual pertany el mot del parlar amazic d'Augila *agzzar* “feuille de rave”⁴³⁷⁴. Tot i que aquest mot no designa la ‘canyella’, el ‘lloreret’, el ‘marduix’ ni la ‘sajolida’ —significats del llatí *casia*, que glossa *agazarius*—, un ètim **ā-gāzzār* (o fins **ā-gāzyār*) seria formalment viable. Fins i tot si és ben dubtós que el mot d'Augila *agzzar* sigui el mateix que l'antic *agazarius*, un origen amazic és força raonable formalment, més aviat que un origen púnic.

⁴³⁷⁰ “ex genuino autem Augustini libro hanc artem sumptam esse conprobari uoluit [Weberus] punico uocabulo *dellas* in tractatu de barbarismo posito” (KEIL, *op. cit.*, p. 491).

⁴³⁷¹ Vegeu *infra*, § 12.

⁴³⁷² GÖTZ 1888-1923, vol. 3, 611, 15.

⁴³⁷³ “Trattandosi di rustici qualcuno sospetta che si tratti di Punici” (VATTIONI 1976, p. 532).

⁴³⁷⁴ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 936, *sub radice* \sqrt{gzr} , n° 3.

10.3.5. La permanència de l'amaziguitat de Numídia

L'amazic ha resistit l'avenç de l'arabització en vastes regions que es corresponen a l'antiga Numídia, principalment al massís de l'Aurès i a les regions veïnes, en què es parla la varietat xauí, que tractarem específicament més endavant⁴³⁷⁵, a banda d'alguns oasis emplaçats *extra limitem*⁴³⁷⁶. L'àrea dialectal del xauí arriba avui dia fins a una vintena de quilòmetres de *Souk Ahras* (antiga Tagast) i fins a una quarantena de quilòmetres al sud de Constantina (antiga Cirta)⁴³⁷⁷, mentre que *Mdaourouch* (la Madaure que va donar a llum Apuleu i en què va estudiar Agustí) roman encara dins l'àrea amazigòfona xauí. Llevat que assumíssim que Numídia va ser totalment punicitzada i posteriorment, a partir de l'època medieval, reamaziguitzada, assumpció per a la qual estariem mancats de tota evidència, hem de pensar que els processos de llatinització i punicització de Numídia no van arribar a substituir mai el paleoamazic, encara que el pogueren fer retrocedir en part tant geogràficament com socialment. Com que no es coneixen, històricament, les condicions perquè durant la baixa edat mitjana s'haguessin amaziguitzat regions arabòfones hereves de l'antiga Numídia, hem de pensar que si es parla amazic fins a l'actualitat en vastes regions que es corresponien a l'antiga Numídia és perquè mai s'hi va deixar de parlar. No obstant això, fluxos i refluxos de diferents estrats d'amaziguitat posteriors a l'antiguitat ens impedeixen afirmar, tal com veurem més endavant⁴³⁷⁸, que el dialecte *tacawit* de l'Aurès sigui l'herència directa del paleoamazic que es parlava a Numídia en temps d'Agustí.

10.3.6. El nom actual de l'escriptura amaziga, *tifinay* 'les (lletres) púniques'

El fet que el nom amb què s'ha conservat el nom de l'escriptura amaziga a calcs tuaregs —que són els únics amazics que l'han mantinguda ininterrompudament de manera tradicional fins als nostres dies⁴³⁷⁹— sigui *tifinay* (plural de *tafinay*), versemblantment⁴³⁸⁰ 'les (lletres) púniques (o fenícies)' pot suggerir que l'escriptura amaziga és d'origen fenici, com la majoria d'escriptures dels pobles la Mediterrània antiga. Independentment de l'origen real de l'escriptura amaziga⁴³⁸¹, els

⁴³⁷⁵ Vegeu *infra*, § 13.2.

⁴³⁷⁶ Vegeu *infra*, § 13.4.

⁴³⁷⁷ Vegeu el mapa dialectal del xauí *infra*, § 13.2.

⁴³⁷⁸ Vegeu *infra*, § 13.2.

⁴³⁷⁹ Vegeu *infra*, § 7.2.

⁴³⁸⁰ No es pot pas dir que sigui una etimologia segura, però el fet que l'arrel *√fny* estigui mancada en absolut de cap verb i que només se'n derivin tres famílies lèxiques inconnexes afavoreix 'les púniques' com a etimologia força raonable per al nom de l'escriptura amaziga. És possible també que el nom del magnífic cofre cabilenc *afniq* (sobre el qual vegeu GAST 1994, pp. 2035-2042) vulgui dir 'el púnic'.

⁴³⁸¹ Vegeu *supra*, § 7.3.

afroromans que, més d'un mil·leni més tard de la invenció (o introducció adaptada) de l'escriptura amaziga, van donar nom a aquelles lletres que apareixien en inscripcions funeràries i monumentals líbiques, tan abundoses, com hem pogut veure⁴³⁸², justament a la Numídia d'Agustí, no van mirar prim si eren d'origen maure o si havien estat introduïdes pels fenicis, i les anomenarien (*litterae*) *punicae* de la mateixa manera que consideraven “púnics” nombrosos elements civilitzacionals que avui sabem —o podem suposar— que eren, en realitat, amazics, com els *magalia*⁴³⁸³. És improbable que els propis nòmides anomenessin *punicae* les seves pròpies lletres —*tira* (plural de *tirāwt*) és com diuen ‘lletres’ els tuaregs⁴³⁸⁴, mentre que els amazics septentrionals en diuen *tirra* (*plurale tantum*)⁴³⁸⁵—, ni tampoc els *Poeni* veritables, que prou devien distingir el seu propi abjad del líbic, sinó colonitzadors posteriors, versemblantment els afroromans, tot que també podrien ser més tardans, com ara bizantins o àrabs. Els paleoamazics degueren fer seva la nova denominació que donaren a la l'escriptura líbica els afroromans —cosa, d'altra banda, gens inhabitual en la història de l'escriptura⁴³⁸⁶—. És singular el fet que aquesta denominació la conservin justament els amazics més allunyats de la Mediterrània i, per tant, de la influència púnica i romana, a saber els tuaregs. Aquest seria un indicatiu més de l'operativitat d'un espai comunicatiu amazic que cobria, a través de les pistes de caravanes, les regions més distants de l'antiga Tamazga⁴³⁸⁷. Per tant, poc afavoreix la hipòtesi púnica, més aviat al contrari, el fet que els amazics hagin anomenat les seves lletres ‘les púniques’.

10.4. Conclusions

10.4.1. Dos esculls preliminars a vèncer

Un examen equànime dels arguments discutits —tant de propis (sobretot dades lèxiques) com d'adduïts per altres autors— a favor de la hipòtesi púnica i a favor de la hipòtesi líbica ens emmena a concloure que el principal error de partença, comú a la gran majoria d'estudiosos, ha estat plantejar la qüestió *punica id est afram* en termes disjuntius; com hem vist a la història de la recerca⁴³⁸⁸, hom s'ha anat alineant a favor d'una o altra hipòtesi de manera que els defensors de la hipòtesi púnica exclouïen el “líbic” o paleoamazic de la regió d'Hipona i Tagast,

⁴³⁸² Vegeu *supra*, § 7.1.

⁴³⁸³ Vegeu *supra*, § 10.3.1.3.

⁴³⁸⁴ Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 2, p. 684, *sub radice* √rw.

⁴³⁸⁵ Cf. TAÏFI 1991, p. 558, d'una arrel que, segons sabem pel parlar de Ghadames, és √rβ.

⁴³⁸⁶ Hom pot trobar-ne nombrosos exemples a DANIELS & BRIGHT 1996.

⁴³⁸⁷ Sobre la justificació dels eixos de vertebració intertribal paleoamazics, vegeu les conclusions *infra*, § IX.10.2.5.

⁴³⁸⁸ Vegeu *supra*, § 10.1.

mentre els defensors de la hipòtesi líbica exclouïen la pervivència del púnic fins al s. V a Numídia. Una aproximació sociolingüística a la qüestió no posa, si més no d'entrada, impediments a una situació, almenys, de trilingüisme (llatí, púnic, amazic) en un regió, la Numídia nord-oriental, fressada per moviments demogràfics exògens de diversa índole⁴³⁸⁹.

Vèncer l'apriorisme del plantejament disjuntiu (púnic o amazic) és el primer requisit per a avaluar amb certes garanties d'èxit el complex entramat de notícies, no sempre inequívokes, que ens forneix Agustí, que cal completar amb altres dades arqueològiques, epigràfiques, històriques, onomàstiques i filològiques (d'altres autors de la Numídia de l'Alt Tell). En efecte, voler abordar la qüestió *punica id est afra* només a partir dels textos agustinians, per molt valuosos i extensos que siguin, és el segon gran error que hem detectat en la història de la recerca sobre aquesta qüestió. Per això hem atès altres autors llatins de Numídia més o menys contemporanis, com ara el metge Càssius Fèlix de Cirta⁴³⁹⁰, que, encara que menys apreciat filològicament que el bisbe d'Hipona, aporta dades lingüístiques de valor no inferior, i una glossa del compendi gramatical *Ars sancti Augustini pro fratrum mediocritate breuiata* veritablement reveladora. Com que hom ha tractat la qüestió generalment venint d'interessos altres que els estrictament lingüístics (filologia, història del cristianisme, teologia, història general), no han estat atesos en el seu conjunt tots els factors que són realment pertinents per a una avaluació estrictament lingüística, que és l'objecte central de la present recerca.

10.4.2. *Lingua punica* no equival a 'llengua púnica'

Si només tinguéssim referències implícites a la *lingua punica* en l'obra agustiniana, podríem dubtar realment que el púnic hagués sobreviscut a Numídia gaire temps a la destrucció del Cartago. Car la manca —si exceptuem dues o tres al·lusions implícites— de referències a la llengua dels maures és un fet que per si sol mereix explicació en un entorn que, per totes les fonts altres que Agustí (epigràfiques, arqueològiques, toponímiques, antroponímiques, literàries àrabs, pervivència de l'amazic), se'n representa com a essencialment amazic. I, tanmateix, Agustí identifica com a *Punici* tota la gent no llatino parlant de les regions d'Hipona i Tagast, on, almenys en el cas de la segona, no tenim cap mena de dubte que la llengua predominant era el paleoamazic. Va documentar i argumentar convincentment Courtois⁴³⁹¹ que *Poenus* i *Punici* havia estat aplicat, d'ençà de Sal·lusti, indiferentment a púnics i a maures, encara que no es tracti, ni de bon tros, d'un ús regular. En la mateixa línia, hem argumentat que el nom que rep actualment a calcs tuaregs l'escriptura amaziga, *tifinay*,

⁴³⁸⁹ N'hem donat compte *supra*, §§ 1.1, 2 i 3.

⁴³⁹⁰ Vegeu *infra*, § 12.

⁴³⁹¹ Vegeu *supra*, § 10.1.

versemblantment 'les (lletres) púniques', vindria de l'afrollatí, que designaria (*litterae*) *punicae* les lletres de les inscripcions funeràries i monumentals líbiques, que a la Numídia d'Agustí se'n troben a balquena⁴³⁹². Ara bé, això sol no acaba de donar raó del ric dossier agustinià sobre la *lingua punica*. El ressò de la llegenda cananea de l'origen dels nord-africans (amb la paronomàsia *Chanani = Chananaei*) evoca que, en la consciència més o menys fictícia de la població autòctona de l'Àfrica romana d'època tardana, havia arrelat la idea d'unitat ètnica púnico-amaziga a partir de la genealogia bíblica. Enllaçar-ho amb l'extraordinari desenvolupament del cristianisme africà —en el moment de la conferència de Cartago del 411 hi havia almenys 600 diòcesis episcopals a l'Àfrica romana—⁴³⁹³, esdevingut focus cristianitzador deçà la Mediterrània, és un raonament que concerniria més aviat l'historiador de les religions que el lingüista. Podem demanar a l'historiador del cristianisme primerenc, si més no com a hipòtesi de recerca, si l'èxit evangelitzador de l'església africana —forjadora, com cap altra, de la doctrina cristiana antiga—⁴³⁹⁴ va ser degut al paper que la genealogia bíblica, a través de la llegenda de l'origen cananeu, conferiria a púnics i maures. Segons aquesta tradició, els maures, foragitats de Fenícia durant les campanyes de Josuè, serien, al capdavant, descendents de Canaan (el fill de Cam) i, per tant, tindrien el mateix origen que els púnics, que, per raó de la denominació d'origen, capitalitzarien l'onomàstica (*Poenus, punici, lingua punica, Chananaei*). Que aquesta llegenda de ressonàncies bíbliques va ser difosa —si no forjada— per l'església cristiana d'Àfrica es pot assumir pel fet que els maures d'*extra limitem* —i, per tant, fora de l'àmbit possible de l'evangelització— no són mai considerats *Poeni*. De fet, quan Agustí diu que "*in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas nouimus*" no hem de pensar que al·ludeix únicament a les tribus dellà del *limes* —tal com s'ha interpretat generalment—, sinó que probablement al·ludeix a totes les societats amazigues, que, deçà i dellà del *limes*, malgrat llur complexa vertebració tribal, tenen una llengua comuna⁴³⁹⁵. Naturalment, als *Afri* llatinoparlants i als *Poeni* —tant si són punicòfons com amazigòfons— de *modus uiuendi* urbà no s'hi refereix pas com a *gentes*. La designació *Libyphoenices*, molt freqüent en fonts que tracten Tripolitània, Zeugitana i Bizacena en època republicana i de l'Alt Imperi, apunta també a una certa barreja ètnica púnico-amaziga en la qual els romans van acabar conferint més importància a la punicitat, per bé que lingüísticament no tenia per què prevaldre l'element púnic —fora de la costa tripolitana—. Un estudi filològic exhaustiu (i pacient) de la patristica llatina d'Àfrica potser permetrà dilucidar algun dia la hipòtesi segons la qual la identificació púnica-cananea dels nous cristians altres que els afroromans no seria més que una estratègia pastoral que tindria com a objectiu encabir els

⁴³⁹² Vegeu *supra*, § 10.3.6.

⁴³⁹³ Vegeu *supra*, §§ 4.3 i V.2.5.1.

⁴³⁹⁴ És per això que té sentit que tractem com un fenomen típicament africà el tema del *llatí dels cristians*, que desenvolupem *infra*, § 11.

⁴³⁹⁵ Ho hem raonat *supra*, § 10.3.3.

maures d'*intra limitem* en el mapa bíblic. En qualsevol cas, rebutgem una lectura beata de l'encesa reivindicació de la punicitat de la carta 17 (corpus, § 41.19) en una personalitat tan dominant com la del bisbe d'Hipona⁴³⁹⁶: no és la saviesa continguda en els llegendaris *libri punici* —dels quals Agustí no té cap coneixement directe, per la qual cosa difícilment podria apreciar-los— el que realment interessa al màxim responsable de la unificació de l'església cristiana africana, sinó la integració, en el missatge evangelitzador, dels elements no afroromans de l'església africana, que fins aleshores només els donatistes havien sabut atendre, mitjançant la dignificació —baldament llegendària— del seu paper en la història bíblica. És a dir que entenem les lloances agustinianes a la punicitat com una discurs de política eclesiàstica, no pas com un reconeixement sincer d'una *lingua punica* que no coneixia directament.

10.4.3. Els punicismes lèxics no tenen vàlua testimonial

Els punicismes d'Agustí, que haurien de ser l'índex més ferm de la pervivència de la llengua púnica a la Numídia del s. V dC, presenten grosses dificultats. Deixant de banda algun nom propi, bàsicament el teònim històric *Baal* —i el seu compost *Baalsamen*, per ventura corresponent al títol arameu *b^e 'ēl s^emīn*— i els noms dels màrtirs del s. II *Namphamo* i *Miggin*, amb prou feines podem dir que hi hagi cap mot que tingui una explicació convincent tant des del punt de vista formal com semàntic a partir del púnic. Amb la glossa *iar* hi ha hagut una confusió generalitzada, perquè el sentit que Agustí li atribueix com a “púnic” (*forsitan*) no és el que es coneix en cananeu de *'lignum*’ (púnic *yr* [**ya'r* > **yār*] ‘fusta’). Amb els noms que sí admetrien una anàlisi cananea —no sense problemes de transmissió textual—, hi ha raons de pes per a dubtar de la seva vàlua testimonial. *Edom* ‘*sanguis*’, que sí que es podria explicar a partir del fenici i púnic *dm* [**dōm*] ‘sang’ —també sabem que el mot amazic per a la mateixa noció devia ser parònim (actualment *idammn*), al capdavant del mateix origen afroasiàtic— és suspecte de no ser més que una mera represa del nom propi bíblic homògraf *Edom*. Semblantment, *messe* ‘*unge*’, també admet una explicació cananea tenint en compte l'hebreu *m^ešah* ‘ungeix’. En el cas de *mammona* ‘riqueses’ no tenim més que la reproducció del mot arameu —que Agustí pren com a hebreu— tal com li ha pervingut dels comentaristes bíblics en llatí que poa. Cap estudiós ha cridat l'atenció sobre el fet que els “punicismes” agustinians no apareixen pas en contextos orals de la ruralia de Numídia sinó en glosses etimològiques bíbliques altament suspectes de provenir d'una altra mà —per ventura del seu contemporani Jeroni⁴³⁹⁷, però potser d'algun altre exegeta

⁴³⁹⁶ Cf. LEPALLEY 2005a, p. 30: “Augustin lui répondit par un vivant éloge d'une civilisation punique qu'il ne connaissait, en fait, que par les auteurs latins classiques —Virgile pour la reine Didon, Tite Live pour Hannibal—”.

⁴³⁹⁷ Vegeu *supra*, § 10.2.1.3.

amatent de correspondències semítiques—, per la qual cosa tenen molt poques possibilitats de provenir de la seva pròpia escolta de gent de la Numídia del seu temps. Com que Jeroni, de Terra Santa estant, anomenava *lingua punica* no pas la llengua dels cartaginesos sinó la dels fenicis, és més probable que els “punicismes” agustinians no siguin més que “fenicismes” portats a col·lació per les fonts exegetiques d'Agustí. Fins i tot com a “fenicismes”, fóra un error pendre'ls com a veritables “correspondències” o “transcripcions” dels mots hebreus o arameus que es prenen de base. Hi ha fins i tot qui ha gosat concloure a partir d'aquestes glosses que el “púnic” del temps d'Agustí es mantenia pròxim a l'hebreu bíblic⁴³⁹⁸.

Un sol cas, tan sols un, ha estat adduït que aparegui en un context d'oralitat —no llibresc, doncs, com tots els altres— de la Numídia d'Hipona; es tracta del mot *salus 'tria'*. Però, encara que es pugui explicar a partir del cananeu aquest *šālōš* ‘tres’, en primer lloc, prové d'una anècdota d'un personatge del tot ignot del púnic (el bisbe Valeri), no pas d'Agustí mateix; en segon lloc, pot no ser més que una paronomàsia usada per a “provar” l'universalisme del misteri de la trinitat, per associació amb la salvació (*salus*); i en tercer lloc, el “punicisme” ja apareix com a *salos* en un comentari bíblic de... Jeroni⁴³⁹⁹. A banda d'aquestes glosses lèxiques, Agustí reporta el nom d'un grup herètic de Numídia, els *Abelonii*, anomenats així *punica declinatione nominis*; però, encara que podria ser que la transmissió textual ens hagi jugat una mala passada, la terminació plural cananea és *-im*, per la qual l'única referència d'ordre morfològic no té cap valor⁴⁴⁰⁰.

10.4.4. Pocs amaziguismes, però autèntics

Pel que fa als “amaziguismes” que hem adduït, n'hi ha un que hauria de vèncer la resistència dels incrèduls que dubten que *lingua punica* pugui remetre a ‘llengua amaziga’. Es tracta del mot “púnic” del *carex*, *-icis* ‘càrritx (*ampelodesmos mauritanica*), que, segons l'*Ars sancti Augustini pro fratrum mediocritate breuiata*, era *dellas*⁴⁴⁰¹. Com hem mostrat, aqueix *uerbum barbarum* no té cap agafador cananeu ni semític en general, i, en canvi, perviu pertot de Tamazga on creix aqueixa gran planta herbàcia com a *adlis* / *adlās* / *adals* amb el mateix sentit —i integrat en una família lèxica productiva— que dona el compendi gramatical llatí, formes que es poden analitzar sense entrebancs com a continuadores de l'antic *dellas*. L'*Ars sancti Augustini* ho dona com a mot viu, per la qual cosa la pertinència decisiva d'aquest

⁴³⁹⁸ Vegeu *supra*, § 10.1.

⁴³⁹⁹ Vegeu *supra*, § 10.2.2.2.

⁴⁴⁰⁰ Vegeu *supra*, § 10.2.2.3.

⁴⁴⁰¹ Vegeu *supra*, § 10.3.4.

amaziguisme en la qüestió *punica id est afra* és indubtable, malgrat que hagi estat omès en els diferents dossiers agustinians de la qüestió *punica id est afra*.

També té pertinència per a la qüestió que ens ocupa l'ètim amazic que hem proposat per als *numina abaddires*, que podria venir d'un mot amazic antic **ā-bāddīr* 'mota de pedres amuntegades de forma que evoca un relleu arrodonit sobre el terreny', amb l'aplicació religiosa de 'túmulo funerari on es practica el ritual màntic oníric de la *incubatio*' i de 'pedra o tarter caigut del cel com a manifestació del poder diví', amb reflexos en amazic modern que no tenen el significat religiós que testimonia Priscià⁴⁴⁰². Si la nostra explicació és correcta, això implicaria que Agustí identificaria com a "púnics" —els *sacerdotes eucaddires* i els *numina abaddires* són els primers noms que apareixen després d'haver referit "*quod nomina quaedam mortuorum punica collegisti*"— uns *numina* maures. Fins i tot si fos posat en dubte l'enllaç etimològic que proposem, contextualment seria difícilment explicable l'atribució púnica d'aquests *numina* —pel que se sap de la religió cartaginesa— i, en canvi, quadren plenament amb el que sabem de la religió amaziga tradicional anteislàmica, no del tot esborrada. Aquest cas refermaria la hipòtesi que, en efecte, Agustí tracta com a *nomina punica* noms que, en realitat, serien amazics.

Els altres dos "amaziguismes" agustinians tenen menys valor per a la qüestió que ens ocupa. En el cas del gentilici *Mappalienses* —habitants del *Fundus Mappaliensis*—⁴⁴⁰³, fins i tot si fos correcta l'etimologia amaziga que hem desenvolupat a propòsit de la "variant" *magalia*, es tractaria d'un amaziguisme introduït en el llatí africà almenys quatre-cents anys abans d'Agustí, per la qual cosa no ens diria res de la situació lingüística en aquest llogaret proper a *Calama* en temps d'Agustí. Per la mateixa raó, el topònim *Fundus Mappaliensis*, tant si és amazic com si fos púnic, no podria ser utilitzat com argument en la qüestió que ens ocupa. Semblantment, en el nom d'una mena planta de maresmes *buda*⁴⁴⁰⁴ tenim un mot d'adstrat —hem argumentat que d'origen molt probablement amazic— que, en l'obra Agustí, apareix com a integrat morfosintàcticament en llatí, sense que puguem escatir el moment de la introducció d'aquest amaziguisme en el llatí africà. Finalment, el mot *agazarius*⁴⁴⁰⁵ del *Corpus Glossariorum Latinorum* que anomenen els *rustici* per a designar la *casia* 'canyella; lloreret; marduix; sajolida', es deixa analitzar bé morfològicament com a amazic —més aviat que com a cananeu—, si bé no hi hem sabut donar un ètim convincent.

⁴⁴⁰² Vegeu *supra*, § 10.3.1.1.

⁴⁴⁰³ Vegeu *supra*, § 10.3.1.3.

⁴⁴⁰⁴ Vegeu *supra*, § 10.3.1.2.

⁴⁴⁰⁵ Vegeu *supra*, § 10.3.4.

10.4.5. Consideracions finals

En definitiva, encara que no tenim cap prejudici per a assumir la pervivència del púnic a la Numídia d'Hipona i de Tagast als ss. IV-V dC, hem de concloure que, a partir dels arguments discutits, l'obra d'Agustí no ens en forneix pas indicis certs. Els presumptes punicismes no apareixen en un context que presenti el púnic com una llengua viva, sinó que apareixen en comentaris de noms bíblics (hebreus i arameus) de fonts lletrades que es refereixen, probablement, a l'antiga llengua de Fenícia, més aviat que al púnic importat pels mercaders arribats a Cartago i als *emporia* de la costa africana. En canvi, quan al·ludeix a la *lingua punica* com a llengua viva, no ens en forneix cap testimoniatge lèxic directe. L'única informació d'interès gramatical, a saber la formació del plural, és incorrecta —en tot cas no es correspon al que sabem de fenici-púnic—. En canvi, són donats com a “púnics” mots que certament són amazics —el cas de *dellas* és el més clar— i que, a més a més remetent a realitats típicament amazigues —com en el cas dels *numina abaddires*—. Si, a tot això, afegim la hipòtesi que hem plantejat —i que haurien de corroborar o, en cas contrari, de refutar, historiadors del cristianisme africà— que la llegenda de rerefons bíblic de l'origen cananeu dels nord-africans va ser utilitzada a consciència per l'església africana per a integrar els seus nous feligresos en la genealogia bíblica, aleshores tenim forts indicis per a sospitar que les dignificadores al·lusions a la *lingua punica* formen part d'un discurs pastoral acuradament elaborat —no creiem que es pugui admetre una lectura naïf de l'africanisme agustinià— per a conciliar el sector que s'havia atret una parròquia formada per gent que no era únicament afroromana, a saber el donatisme, amb la jerarquia unitària de l'església, tot plegat amb vistes al concili del 411, en el qual Agustí tingué el paper més destacat i que posà fi al cisma donatista.

No sabem si Agustí era conscient que la llengua que es parlava —almenys majoritàriament— a Numídia no tenia res a veure amb la llengua púnica que van importar al nord d'Àfrica els mercaders fenicis, però de ben segur que sí que sabia que anomenant *punici* els nòmides de les seves diòcesis i *punica* la llengua que parlaven els estava atorgant un lloc d'honor en la teleologia cristiana i això era el que, estratègicament, més li interessava. Puix que, avui dia, no podem dubtar que l'amazic es parlava a Numídia, la frase “*sic honorant Christum [donatistae] ut dicant illum remansisse ad duas linguas, latinam et punicam, id est afram*” només es pot entendre de dues maneres: o bé Agustí es pensava que la llengua que, ultra l'afrollatí, es parlava a Numídia, era continuadora de la llengua púnica; o bé Agustí designava deliberadament *lingua punica* la llengua dels nòmides —també anomenats *punici*— per a encabir-los en la teleologia cristiana com a cananeus. Ambdues possibilitats són admissibles. Ara bé, l'especificació *id est afram* aclareix que no es tracta del fenici —al qual, com Jeroni, al·ludeix com a *Punicus* en els comentaris bíblics— sinó que es refereix al que ell es pensava —o pretenia difondre— que era la llengua “africana” viva en el seu temps, que no podia ser cap altra que

l'amaziga, però que ell anomena *lingua punica*. Que, fora de Tripolitània, la llengua púnica hagi perviscut fins a l'època del Baix Imperi, no és descartable, però el testimoni agustinianà no ofereix arguments fiables d'aquesta hipòtesi.

Per indicis altres que els agustinians —principalment els epigràfics però també la pervivència de l'amaziguitat en vastes regions corresponents a l'antiga Numídia—, és necessari diferenciar clarament la situació lingüística al curs baix del *Seybouse* (és a dir la plana d'Hipona)⁴⁴⁰⁶ de la del curs alt del Bagrada, dellà l'Atlas Tel·lià, on hi havia Tagast⁴⁴⁰⁷. L'amaziguitat de la regió de Tagast apareix com a incontestable, alhora que no hi ha a penes empremtes de punicitat, per la qual cosa és molt improbable que la llengua púnica hi hagués sobreviscut cinc segles després de l'ensulsiada de l'estat cartaginès. La situació pot haver estat diferent a la plana d'Hipona, fortament punicitzada abans de la romanització i on la punicitat pot haver sobreviscut durant més temps l'avenç de la romanització. Llevat que els púnics hi hagin romàs com a grup social (no sòlament “ètnic”) diferenciat —per la professió d'alguns oficis més o menys privatius o per alguna altra raó particular—, cosa que els antiquaris no han pogut determinar, és difícil creure que a la plana d'Hipona una llengua d'implantació social limitada ja en temps de l'estat cartaginès hagués resistit durant cinc-cents anys, d'una banda, la pressió de la llengua dominant en els àmbits urbans, administratius i comercials, el llatí i, d'altra banda, l'absorció de la llengua demogràficament més estesa a la ruralia i a la veïna regió de la *Cheffia*, el paleoamazic. Però, com que la història de les llengües del món escapa adés i ara als condicionants sociològics, geogràfics i polítics que els sociolingüistes malden per determinar, ens guardem prou de negar la possibilitat de pervivència del púnic a la plana d'Hipona fins al Baix Imperi⁴⁴⁰⁸, molt més inversemblant en el cas de la regió de Tagast. Al cap i a la fi, els processos lingüístics són tan complexos i impredecibles com els humans que parlen les llengües.

11. Del llatí dels cristians a l'amazic dels cristians

11.1. El llatí del cristians com a fenomen típicament africà

Quan, en filologia llatina, hom tracta de caracteritzar les especificitats lingüístiques que distingeixen la llatinitat dels autors cristians de la dels autors “pagans”, de seguida apareixen, com a màxims exponents, autors africans com Tertul·lià (s. III) i Cebrià (s. III)

⁴⁴⁰⁶ Vegeu *supra*, § 6.1.

⁴⁴⁰⁷ Vegeu *supra*, § 10.3.2.

⁴⁴⁰⁸ Tal possibilitat la recollim al mapa n° 4.

de Cartago, Agustí (s. V) de Tagast o Fulgenci (s. V) de *Thelepte*⁴⁴⁰⁹, per no parlar de textos fundacionals de la martirologia cristiana com són la *Passio martyrum Scillitanorum* (180 dC) o la *Passio Perpetuae et Felicitatis* (203 dC)⁴⁴¹⁰. Si ja al s. II devien circular bocins bíblics traduïts al llatí a Àfrica (bàsicament textos dels evangelis i cartes de Pau), abans del 250 dC ja hi havia una *Biblia Afra* en llatí, és a dir un segle abans que a la resta de regions “llatines” de la Mediterrània Occidental. La primera Bíblia llatina prejeroniana, doncs, va néixer a Àfrica, juntament amb la primera literatura cristiana en llengua llatina. Alguns autors africans que han restat a l'ombra d'aquells que hem esmentat haurien tingut una major repercussió si haguessin nascut en algun altre racó de l'Imperi; és el cas d'Arnobi el Vell (s. IV) de *Sicca Veneria*, Lactanci (s. IV), possiblement de Cirta, el donatista Ticoni (s. IV), *Victorinus Afer* (s. IV), *Quoduultdeus* de Cartago (s. V), Draconci de Cartago (s. V), Víctor de Vita (s. V), Víctor de Tunnuna (s. VI) i Liberat de Cartago (s. VI), entre d'altres. Encara que, certament, hi ha autors llatins cristians notables que no són africans —principalment l'il·liri Jeroni (s. V)—, podem considerar que són *Afri* els forjadors de la llatinitat cristiana i, per aquesta raó, es pot tractar del llatí dels cristians, sense risc d'exageració, com d'un fenomen típicament africà⁴⁴¹¹.

11.2. El llatí del cristians com a “llengua especial”

Fa uns cent anys, l'interès per la variació social del llenguatge a l'escola francesa de filologia va tenir un camp d'aplicació privilegiat en la llatinitat cristiana. A. Meillet, en gran mesura inspirat pels estudis pioners d'una ciència que avui dia anomenariem *sociolingüística* però que aleshores tot just estava a les beceroles, va explicitar amb força perspicàcia la manera com determinats grups socials, per la necessitat de conferir significats més tècnics i reduïts a mots que en la llengua comuna tenen una significació més àmplia, poden arribar a forjar una veritable varietat lingüística dins la llengua en qüestió que parlin⁴⁴¹². Meillet es va adonar que els procediments de forja d'un vocabulari especialitzat per a les necessitats d'aquest grup social eren, bàsicament, (1) l'especialització de mots que en la llengua comuna tenen una

⁴⁴⁰⁹ També es podria incloure en aquesta llista Minuci Fèlix (ss. II-III dC), un dels primers apòlogues del cristianisme, però és incert si era *Afer*.

⁴⁴¹⁰ Mentre aquests textos primerencs mostren ja una llatinitat cristiana força madura, la llengua corrent del cristianisme de Roma romandrà el grec fins a mitjan s. III dC. Cf. MOHRMANN 1961-1977, vol. 1, p. 54. Hem donat compte, sumàriament, dels efectes socials del cristianisme africà, especialment durant els ss. IV-V dC, *supra*, § 4. Vegeu també *supra*, § V.2.5.1.

⁴⁴¹¹ Una altra qüestió és saber si va ser l'església africana la responsable de la llatinització de l'església de Roma, tal com defensa BARDY (1949, p. 94 ss.), o si la llatinització de l'església de Roma va seguir el seu procés de manera autònoma, tal com defensa MOHRMANN 1961-1977, vol. 1, p. 53 ss.

⁴⁴¹² MEILLET 1905-1906, pp. 1-38.

significació més àmplia; (2) el manlleu de mots que en la llengua d'origen tenen una significació més àmplia; (3) la traducció (*calc* en diríem avui dia) de mots o expressions de la llengua d'origen, encara que en la llengua manllevadora no tinguin gaire sentit⁴⁴¹³. Un deixeble de Meillet, J. Vendryes, anomenà aquest tipus de variació lingüística d'un idioma particular *llengua especial*, i ho definí en uns termes que avui considerariem més aviat pragmàtics que no pas sociolingüístics: “On entend par langue spéciale une langue qui n'est employée que par des groupes d'individus placés dans des circonstances spéciales”⁴⁴¹⁴. J. Cousin va desenvolupar les nocions elaborades per A. Meillet i J. Vendryes tot aclarint que el concepte de “llengua especial” comprèn vocabularis especials que serveixen per a designar els objectes i les nocions tècniques i que, per tant, no és tan sols una llengua emprada per grups d'individus col·locats en circumstàncies especials⁴⁴¹⁵. Restem encara, doncs, amb uns conceptes que concerneixen únicament la variació funcional de la llengua, que són els que aplicà a l'àmbit del llatí dels cristians C. Mohrmann⁴⁴¹⁶. No podem deixar de cridar l'atenció sobre el fet que, si bé ja els primers sistematitzadors de la llatinitat cristiana com un fenomen amb entitat pròpia, a saber Joseph Schrijnen i la seva deixeblla de l'escola de Nimega Christine Mohrmann, defineixen el llatí dels cristians a partir de bases sociològiques⁴⁴¹⁷, els llatinistes hagin recorregut únicament al concepte de “llengua especial”, que, com hem vist, cobreix únicament la variació funcional. Detectem, doncs, una inadequació entre els conceptes teòrics emprats i els fets lingüístics que es volen analitzar. Per aquesta raó, creiem que serà més útil introduir conceptes manlevats de la sociolingüística i de la pragmàtica lingüística que ens permetran, esperem, definir més eficaçment —i d'una manera que homologui la filologia llatina amb els avenços metodològics de la lingüística general— la noció de “llatí dels cristians”.

11.3. Redefinició sociolingüística i pragmàtica del llatí dels cristians

La raó més evident per la qual creiem insuficient definir el llatí dels cristians com a llengua especial és que la variació no opera únicament a nivell funcional. Hi ha, certament, usos lligats a la situació comunicativa, com és el cas destacat de la litúrgia. D'altra banda, els rituals sacramentals (baptisme, confirmació, eucaristia, penitència,

⁴⁴¹³ *Ibidem*.

⁴⁴¹⁴ VENDRYES 1921, p. 293.

⁴⁴¹⁵ COUSIN 1943.

⁴⁴¹⁶ MOHRMANN 1961-1977, vol. 1, p. 55 ss.

⁴⁴¹⁷ S'han posat de manifest tres factors que determinarien el naixement d'una llengua de grup, una llengua especial (*Sondersprache*), dins el marc de la llengua comuna: (1) la influència del cristianisme sobre la vida i la mentalitat dels adeptes; (2) l'aïllament de les primeres generacions cristianes dins la societat antiga; (3) la solidaritat entre els seus membres. En dona compte, en el seu estat de la qüestió, BASTARDAS 1973, p. 6. Vegeu igualment MOHRMANN 1961-1977, vol. 1, p. 85 ss.

extremunció, ordenació, matrimoni) es presten a una anàlisi en profunditat des del punt de vista de la teoria pragmàtica dels *actes de parla*⁴⁴¹⁸. Però la llatinitat cristiana és també, i d'una manera remarcable, un fenomen social, en què opera una variació diastràtica⁴⁴¹⁹. Si, posem per exemple, algú diu *Deus uolens*, aquesta frase el caracteritza socialment com a cristià, independentment de la situació comunicativa en què la digui; com que associem la frase a un usuari (cristià en aquest cas), independentment de la situació comunicativa, ho considerem un fet de *sociolecte*. En canvi, davant de la frase *offerte uobis pacem*, ens trobem davant d'un altre tipus de fenomen; per descomptat que només la pot dir un sacerdot —i no un adepte qualsevol—, però aquest sacerdot només la pot dir en la situació comunicativa de l'eucaristia; en qualsevol altra situació comunicativa tal frase seria inadequada des del punt de vista pragmàtic; ho considerem un fet de *registre*.

Per tant, d'entrada, considerem necessari distingir els fenòmens del llatí dels cristians que són de tipus sociolingüístic dels que són de tipus pragmàtic, distinció que la noció, massa vaga i que nosaltres preferim evitar, de “llengua especial” no permet observar.

Sobre la propietat performativa del llatí dels cristians en tant que registre, farem un excurs lexicosemàntic en què enllacem la fórmula llatina cristiana de *pacem uobiscum* amb un arabisme del català que entenem que ni els romanistes ni els arabistes ha espremut suficientment. Els especialistes en la llatinitat cristiana van adonar-se aviat de l'ús específicament cristià que tenia el mot llatí *pax* en el ritual de confraternitat en què el sacerdot exhortava la parròquia durant la missa tot dient *offerte uobis pacem*, a la qual exhortació els fidels es deien, els uns als altres, *pacem uobiscum*. A través del grec εἰρήνη, aquesta especialització semàntica del nom *pax* provenia en darrera instància d'una llengua semítica, de l'hebreu *šalōm*, que volia dir certament ‘pau’, però que també tenia la força performativa de la salutació. La força performativa de la salutació és conservada també en el llatí *pax*, que, acaba significant simplement ‘petó’ —per això se'n diu també *osculum pacis*, tot i que *pax* sol ja pot significar ‘petó’—. A propòsit de l'*osculum pacis*, sabem, gràcies a un testimoniatge excepcional d'Agustí⁴⁴²⁰, que els cristians africans es feien petons a la boca. A través d'una altra llengua semítica, el caràcter performatiu de la salutació ens ha pervingut també al català en la família lèxica *salamer*, -*era*, *salema*, *salameria*, *salamejar*. Que aquests mots provenen de l'àrab

⁴⁴¹⁸ Sobre els quals, vegeu SEARLE 1970.

⁴⁴¹⁹ Sobre la variació diastràtica del llatí, vegeu QUETGLAS 1985, pp. 167-174.

⁴⁴²⁰ “*post ipsam [orationem dominicam] dicitur pax uobiscum et osculantur christiani in osculo sancto. pacis signum est: sicut ostendunt labia fiat in conscientia. id est, quomodo labia tua ad labia fratris tui accedunt, sic cor tuum a corde eius non recedat*” (Sermo 227; PL 38) ‘Després d'aquesta pregària [el parenostre], es diu que la pau sigui amb vosaltres, i els cristians es fan el sant petó. És un senyal de pau: tal com mostren els llavis s'esdevé en la consciència. És a dir, de la mateixa manera que els teus llavis s'atansen als llavis del teu germà, així el teu cor no se separa del seu cor’.

*salām*⁴⁴²¹, nom cognat de l'hebreu *šālōm*, amb els mateixos significats bàsics i àdhuc el mateix caràcter performatiu en fórmules de salutació, ho han vist tant els especialistes en àrab andalusí⁴⁴²² com en romànic⁴⁴²³. Una persona *salamera* és aquella que es mostra molt afectuosa i falaguera, que expressa de manera molt vehement les salutacions o els afalacs, tant si ho fa de manera sincera com si és afectada. *Salamers* és com devien semblar als romànics andalusins i dellà Al-Àndalus els moros andalusins en els seus rituals de salutació, no solament per les fórmules verbals amb caràcter performatiu, sinó també pels petons que es feien. Des del punt de vista de la història dels mots, no deixa de ser curiós que en català hàgim rebut la mateixa noció d'origen semític, que remet a un ritualització de la fórmula de la salutació fraternal, per dues vies, l'una a través del llatí dels cristians com a fenomen pragmàtic vinculat al registre —perquè només *donem la pau* a la missa— i pel mecanisme del calc semàntic a l'hebreu; l'altra a través dels moros andalusins —del mateix origen amazic, per cert, que els cristians de Numídia que es feien l'*osculum pacis* a la boca— pel procediment del manlleu i com a fenomen sociolectal, atès que la fórmula de salutació *as-salāmu 'alaykum* no està circumscrita a cap registre concret, sinó que identifica l'usuari socialment com a musulmà⁴⁴²⁴.

Per tant, tenim variacions lingüístiques del llatí dels cristians que són, d'una banda, sociolectals i, d'altra banda, funcionals —les associades a la litúrgia, els sagraments i les pràctiques culturals—. Com a sociolecte, el llatí dels cristians s'alimenta de l'extracció social originària dels membres de la comunitat cristiana, que era prou diversa. Segurament s'ha exagerat el pes dels “vulgarismes”⁴⁴²⁵ en la forja del

⁴⁴²¹ També el verb per a 'saludar' es forma a partir de la mateixa arrel \sqrt{slm} .

⁴⁴²² Vegeu CORRIENTE 1999, pp. 432-433, s.u. *salamaleque*. També en portuguès i castellà hi ha reflexos d'aquest arabisme andalusí.

⁴⁴²³ Vegeu COROMINES 1980-2001, vol. 7, pp. 619-620, s.u. *salema*.

⁴⁴²⁴ El que sembla que ni romanistes ni arabistes han copsat és que una persona no és *salamera* perquè digui amb més o menys vehemència unes determinades fórmules de salutació sinó perquè les fórmules de salutació van acompanyades d'accions falagueres, com són els petons. És la propietat performativa addicional d'aquesta fórmula de salutació semítica allò que no ha estat descrit i que ens interessava mostrar. Un fet ulterior que redunda en el caràcter formular de la salutació àrab *as-salāmu 'alaykum* és que l'empren tots els membres de la comunitat musulmana independentment de la llengua que parlin (àrab, persa, kurd, turc, malai, amazic, wòlof) perquè és més important la força pragmàtica que el valor merament semàntic que pugui tenir.

⁴⁴²⁵ La manera com aquests conceptes sociolingüístics són tractats per llatinistes actuals mostra fins a quin punt una bona part de la filologia llatina marxa d'esquena a l'avenç de la lingüística general: “Vulgar Latin (undestood in this paper as the usage of illiterate Latin speakers) was the normal language of the early converts, as it was of the vast majority of Christians for centuries to come. But once the new religion began to penetrate the upper classes of society, the new converts, being educated, brought with them the Latinity of the high culture, which formed a superstrate to the Vulgar Latin of their fellow-believers. The two linguistic strata then fused to produce ecclesiastical

llatí dels cristians; més aviat diríem que els autors cristians han deixat trascolar a les seves obres més usos col·loquials que els que tolerarien els autors pagans, més refractaris a apartar-se dels usos estàndards⁴⁴²⁶. Però no ens confonguéssim: uns i altres segueixen les prescripcions que marca el registre escrit i són semblantment lluny de l'oralitat. El feix de la literalitat pesa igualment sobre els autors cristians, que no són bon testimoni fiables de la manera com parlaven realment les seves comunitats de creients. A banda hem de considerar el llatí bíblic, que el caracteritzaríem principalment pel seu suport escrit. És justament aquest caràcter escripturari el que creiem que va permetre a les diferents redaccions de la Bíblia llatina (*Afra, Vetus Latina*) de consagrar-se. Les maldestres traduccions llatines primitives van poder ser acceptades gràcies al seu caràcter llibresc, que feia tolerable una llengua forçada per abusos sintàctics i d'altra mena — permor d'una voluntat de fidelitat al text original— que en usos orals de la comunitat cristiana africana —i d'enjondre— eren intolerables. El llatí bíblic, doncs, el considerariem una modalitat de registre —és tractaria, doncs, d'una varietat funcional— caracteritzada pel seu suport escrit.

11.4. Va existir un *amazic dels cristians*?

La precocitat de l'arrelament del cristianisme a Àfrica, de bell antuvi entre els afroromans, planteja dues qüestions subsegüents d'interès major: (1) ¿El cristianisme generà adeptes únicament entre els afroromans urbans? (2) Si l'església africana es plantejà l'evangelització dels maures que no havien estat desarrelats que llur societat tribal, en quina llengua duria a terme la seva missió proselitista?

D'entrada, durant els ss. II-III dC, l'església africana apareix com un element de llatinització cabdal de la cristiandat i, almenys durant aquests segles, no sembla que hom es plantegés la cristianització en una llengua altra que el llatí, perquè, en els inicis, el cristianisme era una religió que captava adeptes entre els afroromans i entre els

Latin" (COLEMAN 1987, p. 37). Causa estupefacció llegir que el *llatí eclesiàstic* és definit com la fusió del llatí "vulgar" (de registre oral, doncs) amb el llatí "de l'alta cultura" (de registre escrit) com a superestrat. Quin paper assignem, doncs, al llatí que parlava la gent lletrada? O hem de pensar que els cristians lletrats parlaven com llegien i escrivien? És a partir d'usos tan maldestres com el que hem mostrat aquí que evitem el concepte de "llatí vulgar", perquè es presta a desafortunats equívocs.

⁴⁴²⁶ Si és cert, tal com afirma MOHRMANN (1961-1977, vol. 1, p. 96), que "le christianisme a recruté ses premiers adeptes surtout parmi les petites gens, le proletariat urbain. Il en résulte qu'au moment décisif de la première formation de l'idiome, au commencement même du processus de différenciation, les tendances vulgaires prévalaient", els textos dels autors cristians no ens permeten observar la preeminència dels elements "vulgars" en el llatí dels cristians.

“orientals” africans en un àmbit urbà⁴⁴²⁷. L’extensió del cristianisme entre estrats de població altres que els afroromans és assumible durant els ss. IV-V, encara que només sigui per un índex quantitatiu, car vers el 250 hi havia a Àfrica un centenar de diòcesis episcopals, mentre que al s. V n’hi havia sis-centes, moltes en un àmbit rural⁴⁴²⁸. Si bé es pot afirmar que el cristianisme va arrelar pertot on havia arrelat el llatí⁴⁴²⁹, no es pot pas dir que el cristianisme arrelés només allà on es parlava llatí⁴⁴³⁰, tot i que això és el que pensen els principals estudiosos del cristianisme africà⁴⁴³¹. Hi ha variables sociolingüístiques que hom no ha tingut prou en compte, com ara que allà on el llatí s’havia escampat podia concórrer, naturalment, amb altres llengües (l’amazic segur, el púnic, fins a un cert moment, potser també), i viceversa, és a dir que allà on predominaven societats tribals nòmides, en què l’empremta de la romanitat havia estat poc fonda, el llatí podia ser conegut per certs estrats de la societat nòmida (mercaders, mercenaris retirats, jornalers, artesans i, en fi, gent que tenia contactes, per una raó o una altra, amb l’Àfrica romana). Sobretot a mesura que avancem en l’època de Baix Imperi, les fronteres lingüístiques es fan més i més difuses, i aleshores és absolutament necessari afegir, a la variable geogràfica, el component social, tant en medis urbans com en medis rurals.

En efecte, hi indicis —encara que escadussers— que permeten qüestionar que la cristianització de l’Àfrica romana s’hagi dut a terme només en llengua llatina. Un dels indicis més importants és el testimoni

⁴⁴²⁷ Cf. MOHRMANN 1961-1977, vol. 2, pp. 70-71.

⁴⁴²⁸ Cf. BARDY 1948, p. 64. Vegeu també *supra*, § V.2.5.1.

⁴⁴²⁹ *Ibidem*.

⁴⁴³⁰ Segurament tenia una percepció massa estreta de l’abast real de la llengua amaziga J. Mesnage quan afirmava que “à côté des centres romains, situés ordinairement dans les vallées fertiles et probablement en majorité convertis au christianisme, vers le commencement du Ve siècle, il y eu souvent dans le massif voisin ou même dans toute la région avoisinante une population indigène plus ou moins réfractaire au christianisme, comme à la civilisation du vainqueur. L’évêque établi dans le pays porte l’ethnique de ces centres, non celui de la tribu au milieu de laquelle ceux-ci ont été fondés: c’est ainsi que nous ne voyons aucun évêque qui porte le nom de *Nattabutensis* ni de *Suburburensis*, bien que ces deux tribus aient peut-être été les mieux romanisées de la Numidie, ce qui semble indiquer que dans ce cas la masse de la tribu n’a pas été atteinte, mais seulement certains groupes qui ont consenti à apprendre le latin et à adopter les coutumes romaines” (MESNAGE 1915, p. 225).

⁴⁴³¹ BARDY (1948, p. 66, n. 1) observa que “les Arzuges ont plusieurs évêques établis sur leurs territoires dès 397, par exemple ceux de Thamalluma, d’Agarlabas, de Timezegeri; et en 419 les Pères du concile de Carthage adressent une lettre aux évêques des Arzuges pour les informer de la condamnation du donatisme. Cependant, les païens restent très nombreux dans ce pays, ainsi qu’on s’en rend compte par une lettre de Publicola, qui y avait de grands domaines, à saint Augustin, *epist.* 46. Il faut ajouter que cette tribu avait été réunie dès les IIe siècle. Comment expliquer qu’au Ve siècle et malgré la présence d’évêchés dans le pays, les indigènes ne sont pas convertis? C’est que les évêques ne s’adressent qu’aux populations de langue latine”.

de Joan Crisòstom (*circa* 344-407), que permet suposar que l'evangelització dels Μαύροι es devia fet en llur llengua⁴⁴³². L'arquebisbe de Constantinoble i pare de l'església dona clarícies, en passatges diversos, de la missió evangelitzadora de l'església a calcs perses, escites, indis, britànics, tracis, cilicis, capadocis, sirians, fenicis, gots... i també a calcs maures. El passatge que permet suposar que el Verb dels Evangelis era difós en la llengua vernacla de tots aquests pobles és el de *Contra Iudaeos et gentiles, quod Christus sit Deus*, que es clou: “i no eren de la mateixa llengua que els que es deixaven persuadir, sinó que adquirien una llengua estrangera i que s'aparta de totes les llengües, no cal dir que també de la llengua hebrea. A través d'ells va construir aquesta Església, que s'estén d'una punta a l'altra del món” (corpus, § 37.1). En un article ja vell, E. Hartung va examinar les notícies que Joan Crisòstom reporta sobre els progressos de la missió evangelitzadora entre diversos pobles⁴⁴³³. M.C. Cox tradueix un passatge que apuntaria fins i tot a una traducció dels Evangelis a la llengua dels escites, dels maures i dels indis: “Also the Scythians... Mauretanians, Indians... have this doctrine (i.e. the apostles), each of these peoples has translated it into its own language”⁴⁴³⁴. L'autor, però, no dona la referència del passatge! Per altres passatges en què l'arquebisbe de Constantinoble parla, d'una banda, de la difusió dels Evangelis entre gents de llengües diverses, i, d'altra banda, dels pobles que han acollit la Bona Nova, entre els quals solen aparèixer els Μαύροι, podria ser que la citació sigui correcta —tot i que caldria comprovar la fidelitat de la traducció—, però no hem trobat pas el passatge concret en la vasta obra de Joan Crisòstom a la Patrologia Grega —hem llegit debades els tractats que més es prestarien a un tal passatge, el *De Chananaea* i el *Contra Iudaeos et gentiles*, diverses vegades—, per la qual cosa val més dubtar-ne fins que no ho puguem verificar en el text grec original. No tenim, fora d'aquesta citació suspecta de Joan Crisòstom, cap altra notícia que corrobora l'existència d'una traducció del Nou Testament a la llengua dels maures —i, encara menys, la tradició manuscrita ens l'ha llegada, ço que, si es conservés, esdevindria el monument més important de la llengua amaziga antiga—. No seria una notícia sorprenent, si tenim en compte que, encara que no ens ho ens digués Joan Crisòstom, una font patristica major, sabem per altres fonts que hi havia en efecte una traducció del Nou Testament al gòtic i el siríac (i probablement també al persa). Per tany, una traducció del Nou Testament a la llengua dels Μαύροι no hauria de causar estranyesa. Si l'acceptem, el *terminus ante quem* per a la traducció del Nou Testament a la llengua dels maures hauria de ser la segona meitat del s. IV dC —és a dir el moment en què Joan Crisòstom va escriure aquests tractats—, cronologia que, històricament, s'adiu força bé amb el que sabem de l'expansió del cristianisme a Àfrica, particularment a Numídia: Quan, vers el s. IV, el cristianisme s'havia

⁴⁴³² Vegeu corpus, § 37.

⁴⁴³³ HARTUNG 1894, especialment pp. 318-319.

⁴⁴³⁴ COX 1988, p. 104.

generalitzat entre els afroromans, té sentit que la missió evangelitzadora s'orientés cap als nòmides, en un primer moment els més propers a la romanitat, és a dir el que vivien en un medi urbà i els que, dins el medi rural, convivia amb nuclis romanitzats. A partir únicament del testimoni de Joan Crisòstom podríem remuntar aquests possibles evangelis amazics⁴⁴³⁵ abans del s. IV dC, però se'ns fa difícil pensar en un moment gaire més antic, tenint en compte el context d'arrelament i evolució del cristianisme africà. El cisma donatista, consumat vers el 311, justificaria una orientació més africana de l'activitat pastoral de l'església africana⁴⁴³⁶, especialment cap a la dècada del 340, en què a la consolidació diocesana del donatisme —amb una hegemonia aclaparadora especialment a Numídia— es van afegir les revoltes agràries de base socioeconòmica però que també podem suposar —amb certes garanties de versemblança— que van estar reforçades per la doctrina religiosa, sobretot si tenim en compte la dualitat (jornalera i de confraria religiosa) dels circumcel·lions. En la Numídia convulsa d'aquesta època tindria sentit ubicar cronològicament la traducció a la llengua dels maures del Nou Testament —imaginem que a partir d'alguna versió llatina *afra*—, per tant no gaire abans de l'esment de Joan Crisòstom⁴⁴³⁷.

Dos passatges, l'un d'Agustí i l'altre d'Optat de *Mileu*, fan pensar que la tasca evangelitzadora no va ser duta a terme del·là el *limes* (almenys fins a la fi del s. IV). A una carta adreçada a un Hesiqui, Agustí diu que “*sunt enim apud nos, hoc est in Africa, barbarae innumerabiles gentes in quibus nondum esse praedicatum euangelium, ex iis qui ducuntur inde captiui et in romanorum seruitiis iam miscentur, quotidie nobis addiscere in promptu est. pauci tamen anni sunt, ex quo quidam eorum rarissimi atque paucissimi, qui pacati romanis finibus adhaerent, ita ut non habeant reges suos, sed super eos praefecti a romano constituentur imperio, et illi et ipsi eorum praefecti christiani esse coeperunt. interiores autem, qui sub nulla sunt potestate romana, prorsus nec religione christiana in suorum aliquibus detinentur, neque ullo modo*

⁴⁴³⁵ No tenim motius per a pensar que la llengua dels Μαύροι a la qual al·ludeix l'arquebisbe de Constantinoble sigui el púnic, tal com suggereix Cox 1988, p. 104. Sobretot perquè, encara que s'ha pogut documentar que de vegades s'ha usat *Poeni* per a designar els maures, no sabríem adduir cap exemple en què *Mauri* / Μαύροι hagi estat usat per a designar els púnics. D'altra banda, la cronologia tan tardana del text de Joan Crisòstom no convida a pensar gaire en una llengua aleshores en un retrocés tan avançat —si no extingida ja— com el púnic a Numídia.

⁴⁴³⁶ Vegeu *supra*, § 4.

⁴⁴³⁷ El fet que sigui Agustí la font que tenim d'aquesta època sobre la llegenda de l'origen cananeu dels amazics i, consegüentment, de la seva indentificació en l'arbre genealògic bíblic com a *Poeni* (vegeu *supra*, § 10.2.1.4) no comporta necessàriament que la llegenda hagi estat aprofitada pastoralment pel bàndol catòlic. Més aviat al contrari, creiem que devia haver estat, si no forjada, almenys fomentada pels donatistes i que, amb vistes a la unificació de l'església africana, Agustí fes seu aquest discurs punicista certament per tal d'integrar—dissolent-los— els donatistes, però també per tal de no perdre la parròquia que els donatistes havien guanyat.

*recte dici potest istos ad promissionem Dei non pertinere*⁴⁴³⁸. El text agustinianà diu que les tribus “bàrbares” de l’interior, lliures de la submissió a Roma, resten al marge del cristianisme, alhora que afirma que són igualment concernides per la paraula de Déu. Molt més clara és la idea del bisbe Optat de Mileu segons el qual el cristianisme només podia ser predicat dins els límits de l’Imperi: “*ecclesia est in re publica, id est imperium romanum*”⁴⁴³⁹, és a dir, com comenta C. Lepelley, “ce n’est pas l’État (*res publica*) qui est dans l’Église, c’est l’Église qui est dans l’État”⁴⁴⁴⁰. Deçà el *limes*, doncs, hem de pensar que la tasca evangelitzadora sí que fou possible, fins i tot entre la població amazigòfona de Numídia. Tal com hem vist més amunt a propòsit del ric dossier agustinianà sobre la *lingua punica*⁴⁴⁴¹, la missió evangelitzadora a la ruralia de Numídia *intra litem* es duia a terme també en una llengua (o unes llengües) altra que el llatí, tal com sabem pel passatge de l’*Epistula* 108, 14 (corpus, § 41.26) adreçada a Macrobi, el bisbe donatista d’Hipona, en què se’ns diu que Macrobi va adreçar-se als circumcel·lions “*per punicum interpretem*”, és a dir que el llatí, que era la llengua que parlava en bisbe donatista d’Hipona, no era comprès —prou o gens, no ho sabem— pels circumcel·lions. Semblantment, per a un llogaret anomenat *Fussala* de localització imprecisa però en tot cas a menys de 60 km d’Hipona, Agustí va procurar que hi fos ordenat un bisbe “*qui et punica lingua esset instructus*” (*Epistula* 209, 3; corpus, § 41.30), la qual cosa indica que el coneixement d’aquesta llengua era necessari per a l’exercici pastoral almenys en aquest *castellum* de la ruralia d’Hipona. A l’*Epistula Divjak* 20*, 3 (corpus, § 41.32), Agustí torna a especificar que va proposar l’elecció d’*Antoninus* com a bisbe de *Fussala* “*quia et linguam punicam scire audieram*”. A la mateixa carta se’ns diu, més avall, que el bisbe Aureli de Macomades va fer un sermó “*uerbis punicis*” a *Fussala* a la parròquia que abans havia estat de l’ara rebutjat bisbe *Antoninus*. Tenint en compte l’anàlisi que hem fet a propòsit de la indentificació d’aquesta *lingua punica* més aviat com a llengua amaziga que com a llengua púnica en un indret, *Fussala*, que podria escaure’s en plena regió de la *Cheffia*⁴⁴⁴², Agustí ens forneix indicis que ens fan pensar en l’existència d’un “amazic dels cristians”, al costat de l’existència, a la qual al·ludiria Joan Crisòstom, d’uns Evangelis en la llengua dels maures⁴⁴⁴³.

De l’èxit del cristianisme entre els amazics de Nefussa, a la serralada prelitoral tripolitana, podem inferir igualment l’existència d’un “amazic dels cristians” —suposem que independent del de Numídia— durant els ss. V-VI dC⁴⁴⁴⁴. Hem donat compte enjondre, a propòsit de

⁴⁴³⁸ *Epistula* 199, 46; corpus, § 41.29.

⁴⁴³⁹ *Contra Parmenianum Donatistam*, 3, 3; CSEL 26, p. 74.

⁴⁴⁴⁰ LEPELLEY 2005b, p. 37.

⁴⁴⁴¹ Vegeu *supra*, § 10.2.1.2.

⁴⁴⁴² Vegeu *supra*, § 10.4.2 i mapa n° 4.

⁴⁴⁴³ No tenim —o, si més no, no coneixem—, en canvi, cap notícia que apunti a l’existència d’una traducció púnica del Nou Testament, a diferència de moltes llengües antigues, com les que cita el mateix bisbe de Contantinoble.

⁴⁴⁴⁴ Vegeu *supra*, § III.12.3.

l'illa de *Girba*, de la riquesa del vocabulari d'origen cristià, manllevat al llatí africà —si bé en part remet, en darrera instància, al grec i fins a l'hebreu— en dialectes amazics contemporanis de pertot⁴⁴⁴⁵. Mots com ara *tafaska* 'festa religiosa' < *pascha*, *abakkadu* 'pecat' < *peccatum*, *anglus* 'àngel; nen' (i el femení *tanglust* 'nena') < *angelus*, *Taylisya* (topònim) < *ecclesia*, etc.⁴⁴⁴⁶, que es retroben çà i lla, poden ser interpretats com a simples manlleus al llatí africà del cristians, sense que hagin de pressuposar necessàriament que la difusió social del cristianisme es fes en amazic. Ara bé, l'existència de derivats d'aquests mots a partir de mecanismes morfològics propis de l'amazic —per exemple *anāsbākkaḍ* 'pecador', *fāskāt* 'ésser sacrificat (un animal) per a la festa'— suggereix que l'evangelització va ser duta a terme també en amazic. Naturalment, més d'un mil·lenni d'araboislamització ha esborrat la major part d'aquest lèxic cristià o l'ha impregnat de nous valors semàntics —al capdavant, l'àrab alcorànic també s'abeura de termes judeocristians de l'hebreu i el grec, principalment—. Hem notat que la conservació de lèxic cristià —tant si és de l'afrollatí dels cristians com, si s'admet la nostra hipòtesi, de l'amazic dels cristians— és major en les regions amazigòfones on s'ha mantingut dominant el corrent ibadita (Nefussa, Gerba) i en aquelles en què, directament, l'islam no és tan dominant (àmbit tuareg), mentre que en aquelles on s'ha acabat imposant un islam més ortodox la petja lingüística del cristianisme resta de manera molt residual⁴⁴⁴⁷. Malauradament, no tenim testimoniatges púnics que ens permetin verificar si també va existir un "púnic dels cristians".

11.5. Conclusions

A tall de conclusió, proposem d'esbossar un panorama sociolingüístic i pragmàtic força més complex —i alhora força més ric— del que l'estat actual de la recerca sobre la qüestió de les llengües en el cristianisme africà antic permetia suposar⁴⁴⁴⁸.

⁴⁴⁴⁵ Vegeu *supra*, § III.13.2. Sobre el lèxic cristià del tuareg, vegeu *supra*, § IV.1.2.2. Vegeu també *infra*, § IX.8.3.

⁴⁴⁴⁶ Vegeu també *infra*, § IX.8.3.

⁴⁴⁴⁷ Vegeu *supra*, § III.13.2.

⁴⁴⁴⁸ Alguns autors que han tractat la qüestió de les llengües a l'església antiga han atribuït als catòlics la predicació en llengua llatina i als donatistes la predicació en llengua "púnica" en uns termes molt simplistes que, al nostre entendre, no justifiquen adequadament la diversitat de fonts que ens en parlen. Cf., per exemple, BARDY (1948, p. 68): "Les catholiques, ce sont aussi ceux qui sont romains d'origine ou de culture, ceux dont le latin est la langue habituelle, les habitants des villes ou de leurs environs immédiats. Les donatistes, ce sont au contraire les indigènes, ceux qui parlent le punique, les habitants de la campagne, et plus encore ceux qui résident dans les massifs montagneux difficilement accessibles".

- (1) A diferència de Roma i d'altres províncies de l'Imperi, en què el cristianisme fou inicialment vehiculat en el grec dels "orientals" que s'havien establert a les principals ciutats portuàries de la Mediterrània Occidental, a les ciutats de l'Àfrica romana el cristianisme ens apareix vehiculat, des dels primers textos (segona meitat del s. II dC), en llatí. L'enorme influència dels primers martirologis, començant per la *Passio martyrum Scillitanorum* (180 dC) i la *Passio Perpetuae et Felicitatis* (203 dC)⁴⁴⁴⁹ marcaran per sempre més el caràcter rigorista, amb un culte exacerbat del martiri en algunes confraries religioses, del cristianisme africà.
- (2) Tant des del punt de vista sociolingüístic com pragmàtic, el fenomen del llatí dels cristians va adquirir una magnitud extraordinària a l'Àfrica romana, que durant els ss. II-III dC s'escampà per les principals ciutats —focus de civilització romana— de Zeugitana, Bizacena i Numídia, així com en les contrades rurals on hi havia establertes colònies afroromanes notables. El llatí dels cristians es consolida com el sociolecte d'una creixent comunitat de fidels que romanen fora de l'ordre imperial. Figures de sensibilitat tan diferent com els zeugitans Tertul·lià i Cebrià contribueixen decisivament a desenvolupar el registre literari del llatí dels cristians. El registres culturals (litúrgia, sagraments) els desenvolupa la pròpia comunitat cristiana d'Àfrica a partir dels mecanismes que tan acuradament han descrit els especialistes en l'estudi del llatí cristià⁴⁴⁵⁰.
- (3) A partir del s. IV, arran del cessament de les persecucions (312, amb l'edecte de Constantí) un corrent de l'església africana, el donatisme (actiu bàsicament entre 311 i 411), cercarà nous adeptes entre la població nùmida més propera culturament a la romanitat. Per fer-ho, predicarà l'evangeli, si més no en les contrades rurals de menor llatinització, en la llengua que els és pròpia, que, encara que Agustí hi al·ludeix com a *lingua punica*, hem argumentat⁴⁴⁵¹ que el més probable és que es tracti de la llengua amaziga, en virtut d'una identificació llegendària de rerefons bíblic en què el poble amazic és presentat com a descendent d'una tribu cananea exiliada a Àfrica de resultes de les victòries de Josuè. Aquesta integració dels maures dins la genealogia bíblica va ser utilitzada pels donatistes per tal d'afavorir el proselitisme. És un error, al nostre entendre, pensar que els donatistes fossin menys afrollatins que els catòlics, malgrat la diferent orientació pastoral que tenien els uns i els altres⁴⁴⁵².

⁴⁴⁴⁹ Vegeu *supra*, § 11.1.

⁴⁴⁵⁰ Vegeu *supra*, § 11.2.

⁴⁴⁵¹ Vegeu *supra*, § 10.2.1.4.

⁴⁴⁵² També des del punt de vista arqueològic, els especialistes manifesten la manca de diferències de cap mena entre les esglésies catòliques i les donatistes a Numídia. Cf. A. MICHEL 2005, p. 103.

- (4) A partir del 340 dC, aproximadament, és possible que ja hi hagués una traducció dels Evangelis a l'amazic (la llengua dels Μαύροι a què al·ludeix Joan Crisòstom), la qual cosa suposaria la creació d'un subregistre "amazic bíblic". No tenim constància segura de l'existència d'un "amazic dels cristians" com a registre litúrgic, si bé sabem per Agustí que almenys els sermons es feien en llengua "púnica". Tampoc tenim indicis de l'existència d'un registre cultural i sacramental específicament amazic. Com a sociolecte, hi ha diverses referències agustinianes prou explícites que al·ludeixen a l'ús de la *lingua punica* per part dels bisbes i preveres donatistes amb la seva parròquia i també amb els grups de circumcel·lions —que, entre altres coses, també funcionaven com a confraria religiosa— fora de situacions comunicatives estrictament culturals. La preservació d'un lèxic específicament cristià —fins i tot amb formes derivades mitjançant procediments morfològics estrictament amazics— en els dialectes amazics moderns, sobretot en aquelles regions que han romàs estortes del corrent dominant de l'islam, redunda en la idea de l'existència d'un veritable "amazic dels cristians", del qual avui dia només en resten relíquies lèxiques.
- (5) Pensem, doncs, que va poder existir, a partir del s. IV i fins al s. VI (almenys), un sociolecte amazic cristià, caracteritzat per un vocabulari i una fraseologia específicament cristiana —imaginem que a base de llatinismes a dojo— lligada a l'usuari i que, per tant, permetia distingir els nòmides cristians —els *punici christiani* que, segons Agustí en un tractat del 412, anomenaven el baptisme amb la mateixa paraula amb què designaven la 'salvació' i el sagrament del cos de Crist amb la mateixa paraula amb què designaven la 'vida'⁴⁴⁵³— dels nòmides pagans.
- (6) La conferència de Cartago del 411, que va marcar la fi del cisma donatista —encara que continuaren existint nuclis donatistes a Numídia—, va integrar alguns dels elements que caracteritzaven el corrent que es pretenia assimilar a l'església africana novament unificada. És així com hem proposat de llegir les "vibrants" al·locucions "punicistes" i "africanistes" d'Agustí⁴⁴⁵⁴, artífex màxim de la integració del donatisme dins el catolicisme mitjançant l'assumpció de certs aspectes bàsics del donatisme. Sens dubte, l'església africana no estava disposada a renunciar a la pèrdua de la nova parròquia amazigòfona i fins i tot els bisbes catòlics assumeixen que, en contrades rurals, necessiten clergues coneixedors de la *lingua punica*. La proporció del lèxic cristià dins els llatinismes del dialecte amazic contemporani mostra que la interacció social entre cristians afrolatins i cristians amazigòfons va ser fluïda.

⁴⁴⁵³ Vegeu *supra*, § 10.2.1.2. El passatge és del *De peccatorum meritis et remissione*, 1, 24, 34; corpus, § 41.38.

⁴⁴⁵⁴ Vegeu *supra*, § 10.4.2.

- (7) La cristianització va ser duta a terme, durant tota l'època del Baix Imperi, dins els límits administratius de l'Imperi. Només a partir de l'època vàndala hi ha testimoniatges —sobretot Víctor de Vita— que apunten a un cristianització *extra limitem* —i, *intra limitem*, entre les tribus que restaven al marge de la romanitat— per part dels bisbes i clergues catòlics que els conqueridors vàndals, que eren arrians, havien exiliat a ca les tribus maures. Ignorem l'èxit que pogueren tenir aquestes “missions” accidentals i improvisades.

12. El lèxic africà de Càssius Fèlix

12.1. Introducció

Hem de cridar l'atenció sobre el fet que, mentre que el modest lèxic africà (i altres referències lingüístiques implícites) a l'obra d'Agustí ha estat objecte de nombrosos estudis —que han atret agustinianistes que ni tan sols són lingüistes—, el lèxic africà del metge de Cirta d'època vàndala Càssius Fèlix no ha estat objecte encara de cap estudi lingüístic⁴⁴⁵⁵. I, encara que, per moltes raons, entenem que la vasta obra agustiniana suscita un interès major que el tractat *De medicina* de Càssius Fèlix, veurem en el present estudi que l'obra del metge de Cirta ofereix un interès en absolut inferior, des del punt de vista lexicològic, al dels tractats i cartes del bisbe d'Hipona.

D'ençà de l'*editio princeps*, a cura de V. Rose, hom precisa que Càssius Fèlix era de Cirta, a Numídia⁴⁴⁵⁶. El tractat *Cassii Felicis Cirtensis medicinae logicae sectae de Graeco in Latinum liber translatus sub Artabure et Calepio consulibus* va ser redactat l'any 447⁴⁴⁵⁷, és a dir durant els primers temps de la dominació vàndala d'Àfrica, uns disset anys després de la mort de la mort d'Agustí de Tagast. No es coneix gairebé res de la biografia de l'autor. G. Sabbah ha proposat, en base al text hagiogràfic intítulat *De miraculis sancti Stephani protomartyris* (PL 41, col. 854), en què apareix un “*archiatrum quemdam Felicem nomine Carthaginiensis ciuitatis*” i que refereix uns fets esdevinguts c. 426-427, identificar aquest arquiatre amb l'autor del tractat mèdic que ens ocupa⁴⁴⁵⁸. És possible, doncs, si admetem la identificació proposada per

⁴⁴⁵⁵ De manera poc prudent, G. Sabbah ha considerat aquests mots com a púnics, sense cap identificació lexicològica prèvia: “Cassius Félix ne craint pas de manquer à la *latinitas*, à l'*elegantia* qui distinguent sont style, en employent le mot punique *aturbis* —un hapax dans toute la littérature latine— pour désigner, puisqu'elle n'a pas de nom en latin, une plante à l'odeur nauséabonde” (SABBAH 1998, p. 138).

⁴⁴⁵⁶ ROSE 1879, admès posteriorment per SABBAH 1985 i FRAISSE 2002. La correcció *Cirtensis* en lloc de *artensis* va ser proposada per l'editor Rose pel fet que *ci* passa a *a* de manera freqüent a la tradició manuscrita.

⁴⁴⁵⁷ Sobre la cronologia, vegeu FRAISSE 2002, p. VII.

⁴⁴⁵⁸ SABBAH 1985, pp. 287-289, admès per FRAISSE 2002, pp. VIII-IX.

Sabbah, que Càssius Fèlix hagués exercit d'*archiaterus* (o *protomedicus*) a la metròpoli africana. Van ser afroromans els autors de la major part dels tractats mèdics llatins de l'antiguitat tardana, tals com *Heluius Vindicianus* (s. IV), Teodor Priscià (s. V), *Caelius Aurelianus* (s. V) i el mateix Càssius Fèlix⁴⁴⁵⁹.

12.2. Estudi lexicològic

(1) *aturbis*

- aliud ad uniuersas fistulas uel ante oculum aegilopas. herbam putidam quam Punice *aturbis* dicunt (*De medicina*, 20, 9; corpus, § 45.5)⁴⁴⁶⁰.

La indicació *Punice* convida a buscar l'ètim d'aquest fitònim en fenici-púnic. En un parell d'inscripcions púniques apareix un mot *trbt*⁴⁴⁶¹, però és de significat incert, i el context de la inscripció no convida pas a pensar en el nom d'una herba. L'experiència en l'estudi de la fitonímia atribuïda als Ἀφροι pel Pseudo-Dioscòrides ens fa suggerir un compost del cananeu *ḥašīr* 'herba', que sembla aparèixer en transcripcions com ἀτιρτοππουρίς, ἀτιρσισοεί, ἀτειρνοιχλάμ, ἀτιρσιπτη, ἀτιερβίτριε, ἀτιερβέρζοια i ἀτιρτοππουρίς⁴⁴⁶². Aquesta identificació és congruent amb el que coneixement del púnic tardà, en què el fonema fenici /h/ és reduït a Ø⁴⁴⁶³. El tractament de <š> és menys clar, atès que en fenici i púnic antic devia ser /ts/, que podria explicar la vacil·lació entre les formes fitonímiques assenyalades i altres com ἀστிற்கοκ, ἀστிற்கιλλόθ, ἀστισμουνίμ i ἀστிரτιφρό⁴⁴⁶⁴. Si admetem, doncs, un ètim púnic, la lliçó *atirpis* donada per un sol manuscrit (el *P*) sembla preferible a les altres. Deixem als especialistes en fenici-púnic la determinació de la segona part del fitònim.

⁴⁴⁵⁹ Les fonts d'aquests autors són sobretot alexandrines, principalment Galè. Cf. FRAISSE 2002, p. XII. Sobre els autors africans de tractats mèdics de l'antiguitat tardana (ss. IV-V dC), vegeu SABBABH 1998. Segons ha observat A. Fraisse, "contrairement aux autres auteurs médicaux latins d'époque tardive (Quintus Serenus, Gargilius Martialis, Marcellus, l'auteur de la *Medicina Plinii*) qui utilisent des sources latines et populaires, les Romains d'Afrique ont la particularité de s'inspirer de sources grecques et savantes. Le *De medicina* en témoigne" (FRAISSE 2002, p. XXVIII).

⁴⁴⁶⁰ Lliçons: punice aturbis C : -cea turbis G -cea turpis V puniceatirpis P. Cap informació suplementària al *TLL*. No el recullen ERNOUT & MEILLET 1959 ni WALDE & HOFMANN 1938-1954.

⁴⁴⁶¹ Cf. HOFTIJZER & JONGELING 1995, vol. 2, p. 1229, *sub radice* √trbh i KRAHMALKOV 2000, p. 498, *sub uoce* √trbt šqlt.

⁴⁴⁶² Vegeu *supra*, § V.14.2.1.

⁴⁴⁶³ Vegeu *supra*, Introducció, § 14.5.

⁴⁴⁶⁴ Vegeu *supra*, § V.14.2.1.

El fet que suggerim una etimologia púnica no ens ha de fer renunciar a cercar-ne continuadors en amazic, atès que ja hem posat de manifest en altres estudis fitonímics alguns punicismes de l'amazic⁴⁴⁶⁵. A partir de la sola indicació de *herba putida* no sembla possible fer una identificació precisa de la planta, per la qual cosa la cerca esdevé força més difícil. La *thapsia garganica* (planta umbel·lífera que fa butllofes a la pell) rep en amazic el nom de *adryas*, que formalment es prestaria a un enllaç amb l'*aturbis/atirpis* de Càssius Fèlix: la variant *adryas* es troba en tamaziyt, cabilenc, Sened; *adriys* en xauí i en cabilenc; *adrgis* en cabilenc; *dəryas* a Ghadames⁴⁴⁶⁶. El fitònim apareix a bastament documentat a la '*Umdat at-ṭabīb* com a *adiryis, ādarīs, adaryīs, ādiryīs, adriyīs, adryās, aw(a)yās* ⁴⁴⁶⁷. Perquè l'enllaç sigui formalment acceptable, hem de suposar que *dəryas* no és genuí a Ghadames, parlar que conserva la */β/ protoamaziga (cf. el nom del dàtil, a Ghadames *aβena*, enfront de *tiyni* als dialectes septentrionals)⁴⁴⁶⁸, supòsit força probable si tenim en compte, d'una banda, que aquest amaziguisme ha passat a l'àrab magribí com a *dəryas*⁴⁴⁶⁹ i, d'altra banda, que hi manca el prefix d'estat esperable. Per tant, és possible que l'arrel protoamaziga del fitònim fos *√*drβs*. El quadriconsonantisme radical és més fàcil de justificar si es tracta d'un manlleu, independentment del fet que en la llengua d'origen fos un compost. La vocalització fluctuant que trobem tant en les formes modernes com ja a les medievals no permet precisar la vocalització protoamaziga, que deixem en **ā-dṽrβīs / *ā-dṽrβās*. La principal dificultat per a l'enllaç és semàntica, i és que no sabem si la *thapsia garganica*⁴⁴⁷⁰ es pot aplicar a les fistules com els antics aplicaven l'*aturbis/atirpis*.

(2) *bdellium* (*De medicina*, 73, 3; corpus, § 45.11).

El mot *bdellium* designa una goma-resina aromàtica semblant a la mirra d'un arbre anomenat *balsamodendrum africanum*, del gènere *commiphora* de la família *burseraceae*⁴⁴⁷¹. El *bdellium* es troba al Pròxim Orient, però també a l'Àfrica del Nord. Hom suposa un origen oriental, a partir del testimoniatge de llengües semítiques com l'accadi *budulḫu* i

⁴⁴⁶⁵ Vegeu *supra*, § V.14.2.5.

⁴⁴⁶⁶ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 2, p. 400, *sub radice* √*dryis*.

⁴⁴⁶⁷ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 419, n° 19.

⁴⁴⁶⁸ Vegeu *infra*, § IX.2.8.1.2.

⁴⁴⁶⁹ Ho documenten com a tal TRABUT 1935, p. 256, *s.u. thapsia garganica* i VAN DEN BOOGERT 1998, p. 176, n° 16.

⁴⁴⁷⁰ "La Thapsia est très commun dans les steppes et la région montagneuse. Toutes les parties du Thapsia contiennent un suc âcre très irritant, les jeunes pousses empoisonnent les chameaux. Les indigènes utilisent comme purgatif la racine très divisée en granules" (TRABUT 1935, p. 256, *s.u. thapsia garganica*).

⁴⁴⁷¹ Cf. ANDRÉ 1985, p. 34, *s.u. bdellium*.

l'hebreu *b^edōlah*. En grec, βδέλλιον apareix ja a Teofrast⁴⁴⁷². El *bdellium* es recomana per al tractament de diverses malalties cutànies⁴⁴⁷³. En principi, la pista semítica sembla força plausible. Notem, però que també en amazic tenim una arrel $\sqrt{bdl(w)}$ que designa una planta medicinal en el dialecte menys exposat —però no pas aïllat— als manlleus mediterranis com és el tuareg (de pertot) *ibəḍliwān* (*plurale tantum*) “fenugrec (esp. de plante médicinale cultivée), *trigonella foenum-graecum*”⁴⁴⁷⁴. En el dialecte de Nefussa de Tripolitània, *bəḍliw* és el ‘garrofer’⁴⁴⁷⁵. Formalment, l’enllaç amb *bdellium* és impecable, més proper a les formes llatina i grega que les semítiques testimoniades. Semànticament, està clar que no designa un tipus de *commiphora*, per la qual cosa la identificació és dubtosa. El més probable és que el mot *bdellium* a Càssius Fèlix sigui d’origen culte, a través dels tractats medicinals grecs, i en darrera instància d’origen oriental, versemblantment semític; però, al mateix temps, la distribució dialectal de *ibəḍliwān* fa inversemblant que en amazic sigui un manlleu mediterrani, per la qual cosa és més probable és que es tracti de mots diferents, sobretot quan no designen la mateixa planta medicinal, malgrat la proximitat formal.

(3) *cerda*

- radices cerdae quae latioris folia ostendit rutae siluestris
(*De medicina*, 68, 2; corpus, § 45.10)⁴⁴⁷⁶.

Nota l’editora que “*cherda* est un mot appartenant au ‘latin d’Afrique’, d’origine punique ou berbère, désignant probablement le panicaut; il apparaît également chez Chiron (944)”⁴⁴⁷⁷. Es tracta, òbviament, del mateix mot que apareix al Pseudo-Dioscòrides ἡρύγγιον· Ἐφροι χέρδαν, οἱ δὲ χίδα⁴⁴⁷⁸. Rebutja J. André d’una etimologia proposada per V. Bertoldi a partir de l’amazic *zrtil* ‘jonc’ per raons semàntiques⁴⁴⁷⁹. Hi ha en amazic nombroses designacions de l’*eryngium*, atenent les diverses varietats d’aquest arbust que hi ha al nord d’Àfrica⁴⁴⁸⁰, però no en coneixem cap que puguem identificar amb aquest mot afrollatí *cerda* ‘panical’. Res tampoc en fenici-púnic.

⁴⁴⁷² Sobre les fonts gregues, vegeu LIDDELL, SCOTT & JONES 1925: “βδέλλιον ‘the aromatic gum obtained from *Balsamodendrum africanum* and *B. Mukul*’ (p. 312, s. u.).

⁴⁴⁷³ Cf. FRAISSE 2002, p. 197, n. 627.

⁴⁴⁷⁴ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 12, *sub radice* \sqrt{bdl} .

⁴⁴⁷⁵ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 1, p. 30, *sub radice* \sqrt{bdlw} .

⁴⁴⁷⁶ Lliçons: cerdae P: crude V certe C.

⁴⁴⁷⁷ FRAISSE 2002, p. 187, n. 597.

⁴⁴⁷⁸ Vegeu *supra*, § V.14.1.27.

⁴⁴⁷⁹ “le panicaut et le jonc n’ayant aucun point en commun” (ANDRÉ 1985, p. 62, s.u. *c(h)erda*).

⁴⁴⁸⁰ Vegeu TRABUT 1935, pp. 104-105.

(4) *gelela*

- *coloquintidis interioris carnis, quam uulgus gelelam uocat (De medicina, 73, 3; corpus, § 45.12).*

No hi ha variacions textuais a Càssius Fèlix, però, en altres glossaris mèdics tardans⁴⁴⁸¹, trobem les variants *gelala* i *galala*. En la lexicografia fenícia-púnica no trobem res que puguem associar al ‘coloquint’. Tampoc la lexicografia semítica en general ens n’ofereix res conciliable amb aquest fitònim a partir d’una arrel √*gll*⁴⁴⁸². Només en l’àrab del Sàhara algerià trobem, com a nom justament del ‘coloquint’, un mot جَل⁴⁴⁸³. Aquest mot de l’àrab algerià saharià ha estat pres, sens dubte, de l’amazic, on el trobem àmpliament representat: Figui *tijəllət* “petit pastèque très aigre”, mozabita *tajəllət* “coloquinte”, wargli *tajəllət* “coloquinte, plante et fruit”, Gurara *tijəllət* “aubergine”, Nefussa *tigililut* “coloquinte”⁴⁴⁸⁴, tuareg *tagəllät* “coloquinte (esp. de courge très amère); fruit *oləg*; utilisé comme purgatif et comme remède (onction) contre la gale du chameau (*citrullus colocynthis*)”⁴⁴⁸⁵. És probable que remetin a això els mots *tīgīlil* i *tīgīllāl* “*citrullus colocynthis*” que apareixen la ‘*Umdat aṭ-ṭabīb* (s. XI o XII)⁴⁴⁸⁶. El tractament diferenciat de la primera radical entre els dialectes en què ho trobem com *g* (tuareg, Nefussa) i els dialectes en què ho trobem amb *j* [ʒ] (Figui, Mzab, Wargla, Gurara) es presta bé a l’anàlisi de Kossmann, que postula un fonema protoamazic */ǧ/⁴⁴⁸⁷. És obvi que el mot afrollatí *gelela* / *gelala* / *galala* és d’origen amazic, com també ho és el mot àrab جَل. Proposem com a restitució del mot en paleoamazic *ǧälälät ‘coloquint’. Diacrònicament, és significatiu que, mentre que per al protomazic hauríem de reconstruir *tā-ǧälälät, en l’amazic del s. V el prefix d’estat encara no estava aglutinat al tema nominal, tot i que també es podria pensar que el mot s’hauria pogut introduir en el llatí africà ja uns segles abans. En efecte, la nota de Càssius Fèlix *quam uulgus gelelam uocat*, juntament amb el fet que apareix declinat normalment com un acusatiu dels temes

⁴⁴⁸¹ Citats per ANDRÉ 1985, p. 109, s.u. *gelela*. També apareix al *Liber tertius* del Pseudo-Galè, només recentment editat (FISCHER 2003a, a partir d’un sol manuscrit), que dona la lliçó *gelela*.

⁴⁴⁸² Cf. COHEN (D.) 1994-, pp. 125-129, *sub radice* √*gll*.

⁴⁴⁸³ Cf. DOZY 1881, vol. 1, p. 203, s.u. L’afirmació rotunda d’ADAMS (2007, p. 532) que “*gelela* is a Semitic word” ve del fet que ANDRÉ (1985, p. 109, s.u.) addueix una forma àrab identificable amb això; però ja es veu que en àrab no és mot genuí, sinó pres localment de l’amazic.

⁴⁴⁸⁴ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 763, *sub radice* √*gll*, n° 18.

⁴⁴⁸⁵ PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 212, *sub radice* √*gll*.

⁴⁴⁸⁶ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 448, n° 277.

⁴⁴⁸⁷ Vegeu *infra*, § IX.2.8.4.2.

en *a*, suggereix que aquest fitònim s'havia introduït en el llatí africà. En tots els dialectes amazics trobem el mot com a femení, igual que en afrollatí; el fet que la *-t* del femení amazic hagi estat adaptada en llatí amb la *-a* del femení llatí pressuposa, o bé que van introduir el mot al llatí amazigòfons que sabien llatí, o bé que van introduir el mot afroromans que sabien amazic. Atesa la situació sociolingüística de l'Àfrica romana, la primera explicació és la més versemblant, però, en qualsevol cas, hem de suposar una situació de bilingüisme llatí-amazic. Per moltes raons, doncs, l'estudi d'aquest amaziguisme del llatí africà presenta un gran interès.

(5) *girba*

- in *girba contusis et diligenter simul commixtis* (*De medicina*, 31, 1; corpus, § 45.7)⁴⁴⁸⁸.

Apareix tres cops més (33, 4; 72, 5; 76). Al *Corpus glossariorum Latinorum* ho trobem definit com a '*pila ubi tisanæ pistantur*'⁴⁴⁸⁹. Es tracta, doncs, d'una mena de morter —de fet, tradueix el grec ὄλμος⁴⁴⁹⁰—, però notem que Càssius Fèlix també empra el mot *mortarium* (*De medicina*, 76, 12), per la qual cosa hem de pensar que alguna diferència hi havia. Cinc anys després de l'edició de V. Rose, va aparèixer un estudi etimològic de G. Helmreich que cercava un ètim semític per a *girba*⁴⁴⁹¹, que Ernout i Meillet donen per bo⁴⁴⁹². Accepten l'origen semític del mot igualment, sense discussió, G. Sabbah⁴⁴⁹³, A. Fraisse⁴⁴⁹⁴ i J.N. Adams⁴⁴⁹⁵. Sorprenentment, el mot manca absolutament a les fonts lexicogràfiques cananees, tant d'hebreu com de fenici-púnic. És en altres llengües semítiques que trobem una arrel √*grb* que podria remetre al mot que estudiem aquí: accadi *gurāb* “sac, enveloppe”, arameu *grb*, *g^rrābā* “flacon, broc”, àrab *ġirāb*- “musette, sac”, sud-aràbic Socotra *gārīb* “panier”, etiòpic (gueez) *gārāb* ‘sac de cuir’⁴⁴⁹⁶. El cas és que també trobem en amazic mots que podrien estar relacionats amb l'afrollatí *girba*: el mot cabilenc *ag^wrab* “sacoche; gibecièr” (amb la variant *aq^wrab*)⁴⁴⁹⁷ és el que més recorda, semànticament, els mots semítics adduïts. De tota manera, hi ha una

⁴⁴⁸⁸ Lliçons (31, 1): *girba PV*: *guba C*. Lliçons (72, 5): *girba P*: *-bam C giba V*.

⁴⁴⁸⁹ GÖTZ 1888-1923, vol. 5, 298, 32.

⁴⁴⁹⁰ Tal com va notar HELMREICH 1884, p. 328. Sobre el grec ὄλμος, vegeu CHANTRAINE 1968-1980, p. 793, s.u.

⁴⁴⁹¹ HELMREICH 1884, esp. pp. 327-328.

⁴⁴⁹² ERNOU & MEILLET 1959, p. 275, s.u. **girba*: “sans doute d'origine sémitique”.

⁴⁴⁹³ SABBABH 1985, p. 285.

⁴⁴⁹⁴ FRAISSE 2002, p. 72, n. 241.

⁴⁴⁹⁵ ADAMS 2003, p. 454.

⁴⁴⁹⁶ COHEN (D.) 1994-, p. 178, *sub radice* √*grb*.

⁴⁴⁹⁷ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 863, *sub radice* √*grb*, n° 10.

altra pista, des del punt de vista de l'amazic, molt més prometedora: es tracta de l'arrel homònima \sqrt{grb} , que dóna mots com ara el cabilenc *ag^wrab* “objet vidé de son contenu” i formes reduplicades a la resta de dialectes, com ara el taixelhit *agrgabbu* “objet vidé de son contenu”, xaudi *agrgab* “bloc rond, rouleau; meule du moulin à l'huile”, Nefussa *gargab* “moudre, presser”, *tagargabt* “meule (pour olives)”⁴⁴⁹⁸. Tant a Càssius Fèlix com als glossaris i a la traducció de Dioscòrides queda clar que es tracta d'una mena de morter, per la qual cosa percebem que “l'evolució semàntica” que els llatinistes suposen a partir de la noció de ‘bóta de cuir’⁴⁴⁹⁹ està condicionada per l'etimologia semítica que hom li ha cercat a *girba*. L'etimologia amaziga és menys forçada semànticament perquè, encara que no podem adduir cap nom de l'arrel \sqrt{grb} que vulgui dir ‘morter’, què és un morter sinó un ‘objecte buit que serveix per a moldre, premsar o triturar’? Formalment, no podem adduir cap ètim directe, perquè gairebé pertot l'arrel apareix amb una reduplicació que suposem afavorida per la noció iterativa de picar o de moldre. Fóra un error, però, pensar que es tracti de creacions expressives poligenètiques, car ho retrobem des de la serralada prelitoral tripolitana fins a la vall del Sus, passant pels dialectes amazics que es conserven a part del territori de l'antiga Numídia. Tant per la manca de documentació en fenici-púnic com perquè el significat de l'arrel semítica \sqrt{grb} no convé al significat que *girba* presenta als textos llatins de l'Àfrica del Nord, no creiem que es tracti d'un punicisme. Tenint en compte que l'arrel amaziga homònima \sqrt{grb} sí que ofereix el significat que escaient per al mot *girba*, el més probable és que aquest mot sigui un amaziguisme, fins i tot si no podem adduir cap ètim concret continuador en els dialectes amazics contemporanis. Observem que el mot està ben adaptat morfològicament al llatí, per la qual cosa es pot pensar que ja feia algun temps que havia estat manllevat per l'afrollatí.

(6) *gufio, -onis*

- carbones etiam et de gufione uitis facies (*De medicina*, 31, 1; corpus, § 45.6)⁴⁵⁰⁰.

Aquest és un mot que només apareix a Càssius Fèlix. V. Rose va proposar d'enllaçar-ho amb el grec γόμφος ‘lata de fusta’⁴⁵⁰¹. Posteriorment, G. Helmreich va explotar la via semítica, sense aportar

⁴⁴⁹⁸ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 863, *sub radice* \sqrt{grb} , n° 3 i p. 873, *sub radice* \sqrt{grgb} .

⁴⁴⁹⁹ “Le terme *girba*, d'origine sémitique, a d'abord désigné une outre de cuir, spécifiquement africaine, destinée à la conservation des liquides” (FRAISSE 2002, p. 72, n. 241).

⁴⁵⁰⁰ Lliçons: de gufione Rose : degufione GPC decussione V.

⁴⁵⁰¹ ROSE 1879, *Index*, p. 258.

cap ètim que fos formalment plausible⁴⁵⁰², que significaria, pel context, ‘cep de vinya’. En efecte, hi ha en semític una família lèxica que semànticament és defensable: accadi *gapn-*, *gupn-* “arbre, arbre fruitier, vigne”, ugarític *gpn*, hebreu *gepen*, arameu *gūpnā*, àrab *ġafn-* “vigne”⁴⁵⁰³. Els semitistes pròpiament dits s’han abstingut de considerar que el mot *gufio* pogués ser d’origen semític; sens dubte, l’absència d’un fonema /f/ en cananeu és ja una dificultat major, per no dir insoluble, llevat que hi hagi algun error en la tradició manuscrita. Els llatinistes, però, han anat admetent el possible origen púnic d’aquest mot⁴⁵⁰⁴. El cas és que també en amazic hi ha una pista més raonable formalment, i igualment plausible semànticament. L’arrel \sqrt{gf} dona en taixelhit *tagffut* “plant; pied de fève, d’arbre”, *agffa*, *agffu* “tiges nées d’une même graine; buisson; ronce”, *agufaf* “première poignée d’épis coupés pour former une gerbe”⁴⁵⁰⁵. No sabem si pertany a aquesta família lèxica el mot tuareg de l’Adyay ən Fuyas *tagāfa* “tronc d’un arbre”, tenint en compte l’existència d’una variant *tafāga*, per la qual cosa podria haver-hi una metàtesi⁴⁵⁰⁶. Sens dubte el significat de ‘peu de d’arbust o arbre, rabassa’ escauria perfectament al context en què apareix a Càssius Fèlix. L’origen fenici-púnic no s’hauria de descartar del tot, bo i admetent que a l’afrollatí hauria hagut de passar a través de l’amazic, que hauria adaptat la /p/ del mot cananeu a /f/, atès que en amazic no hi ha /p/. Però no és gaire versemblant que, en amazic, les parts de la vinya siguin d’origen fenici-púnic, atès que la vinya creix espontàniament a l’Àfrica del Nord d’ençà del quaternari⁴⁵⁰⁷. El més probable és que el mot *gufio* reflecteixi algun representant de la família lèxica amaziga que hem exposat —sense parentiu afroasiàtic amb la semítica que ha estat adduïda— que no designaria concretament el ‘cep’ d’una vinya sinó qualsevol ‘rabassa’ o ‘peu d’arbust o d’arbre’, d’aquí que, en el passatge de Càssius Fèlix, el mot necessiti ésser especificat amb un genitiu *uitis*. Com a reconstrucció protoamaziga, podem proposar una forma masculina **gūfyū* ‘rabassa’ (de la qual fóra continuadora la moderna *agffu*) i una de femenina **gūfyūt* ‘peu d’arbust’ (de la qual fóra continuadora la moderna *tagffut*). La [f:] tensa que mostra en amazic modern podria resultar de **fy*. Havent-hi un vocabulari de la vinya tan precís en una llengua mediterrània com el llatí, es fa difícil esbrinar quina necessitat hi havia en afrollatí de manllevar un mot amazic, que, pel grau d’adaptació i pel fet que Càssius Fèlix el cita sense glossar, devia ser de coneixement general entre els afroromans. Es pot pensar que *gufio uitis* s’aplicaria

⁴⁵⁰² HELMREICH 1916, p. 184.

⁴⁵⁰³ COHEN (D.) 1994-, p. 171, *sub radice* \sqrt{gpn} .

⁴⁵⁰⁴ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 284, *s.u. gufio*: “mot tardif, punique?”. Vegeu semblantment FRAISSE 2002, p. 81, n. 271.

⁴⁵⁰⁵ Cf. NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 747, *sub radice* \sqrt{gf} , n° 4 i 6.

⁴⁵⁰⁶ NAÏT-ZERRAD 1997-, vol. 3, p. 749, *sub radice* \sqrt{gf} , n° 20.

⁴⁵⁰⁷ Cf. CAMPS 1960, p. 91, que addueix proves de vinyes fòssils i altres dades arqueològiques útils.

únicament a la vinya silvestre de creixement espontani a l'Àfrica del Nord, i no a la de conreu, que seria importada de l'altra banda de la Mar Nostra. Tenint en compte que el passatge que hem citat apareix en el capítol *ad tussim humida*, es pot pensar que les brases de *gufio* devien tenir unes propietats remeieres específiques.

(7) *sefra*

- *cameleontae nigrae radices id est sefra nigra (De medicina, 9, 4; 76, 12; corpus, § 45.2)*⁴⁵⁰⁸.

Segons J. André, aquest fitònim designaria o bé el *cardopatium corymbosum* (tal com apareix a Càssius Fèlix), o bé l'*atractylis gummifera* (segons glossadors llatins)⁴⁵⁰⁹. Els noms del *cardopatium corymbosum* (camaleó negre) que apareixen a la *Umdat at-tabīb* són *tāsakrā, tāsikrā, sakrā*⁴⁵¹⁰; als lèxics de taixelhit del ss. XVII i XVIII, ho trobem generalment com a *taskra*⁴⁵¹¹ —que és també la designació taixelhit moderna: *taskra* “chardon à petites feuilles très épineuses”⁴⁵¹² —, llevat del lèxic d'al-Hilālī, que ho dona com a *tasgra*⁴⁵¹³. D'altra banda, entre les designacions de l'*atractylis gummifera* (carlina cardiguera) hi trobem *addād, dād*⁴⁵¹⁴, *āsilyāy, āsilyās*⁴⁵¹⁵. Encara que l'estructura lèxica de *sefra* podria molt bé ser amaziga —es podria analitzar en amazic antic **sǎfrā*—, sense l'aglutinació del morfema d'estat al tema nominal, no sabríem adduir cap fitònim amazic modern que s'hi pogués correspondre. La designació moderna més estesa del camaleó negre, *taskra*, presenta una estructura lèxica idèntica (fóra **sǎkrā* en amazic antic), però és impossible que la /k/ pugui remetre a una */f/ antiga, si no és que hi ha error en la tradició manuscrita de Càssius Fèlix.

(8) *turbiscum*

- *cocci gnidii id est seminis turbisci (De medicina, 76, 7; corpus, § 45.13).*

⁴⁵⁰⁸ Lliçons (9, 4): *id est sefra nigra GC: id est (idem V) sefre nigre PV*. Lliçons (76, 12): *id est sefra Rose: id est sefrans V id est sefran P I se fra C II sefrati P*.

⁴⁵⁰⁹ ANDRÉ 1985, p. 233, s.u. *sefra*: “terme du latin d’Afrique”. Potser es tracta del mateix mot la designació del ‘*echinom*’ segons el Pseudo-Dioscòrides llatí: “*quam Afri sefriam uocant*”. Cf. VATTIONI 1976, p. 531.

⁴⁵¹⁰ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 443, n° 233.

⁴⁵¹¹ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 145, n° 302.

⁴⁵¹² DESTAING 1920, p. 59, s.u. *chardon*.

⁴⁵¹³ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 87, n° 508.

⁴⁵¹⁴ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 418, n° 14.

⁴⁵¹⁵ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 425, n° 77.

El mot *turbiscum*, *-i* (o *turbiscus*, *-i*) apareix en diversos tractats botànics i glossaris d'ençà del s. IV dC⁴⁵¹⁶ designant el 'matapoll' (*daphne gnidium*). Hom el considera d'origen desconegut, certament no llatí de soca⁴⁵¹⁷. El nom amazic més estès del matapoll és *azzaz*, que apareix ja a la *Umdat at-tabīb*⁴⁵¹⁸. L'estructura consonàntica de *turbiscum* no aconsella de cercar-ne l'ètim en amazic, ni en cap altra llengua afroasiàtica. D'altra banda, la distribució romànica del mot⁴⁵¹⁹ sembla dissuadir de cercar a l'Àfrica del Nord l'origen del mot *turbiscum*.

(9) *uilicio*, *-onis*

- *ameos id est seminis uilicionis* (*De medicina*, 44, 14; 48; 12; corpus, § 45.8)⁴⁵²⁰.

En els tractats botànics i glossaris llatins, el fitònim grec ἄμμι '*carum copticum*' apareix com a *ami* (indeclinable), *amium*, *-i*, *ameus*, *-i* o, com en aquest passatge de Càssius Fèlix, *ameos*, *-i*. A més del '*carum copticum*', de vegades també designa el '*ammi maius*' i el '*arum dracunculus*'⁴⁵²¹. Segons Plini el Vell (20, 163-164), l'*ami* s'assembla molt al comí i tindria les mateixes propietats diurètiques i emmenagogues. L'editora A. Fraisse nota que el sinònim *uilicio* donat per Càssius Fèlix en dos passatges és d'origen desconegut i que no està testimoniats enlloc més⁴⁵²². La designació amaziga més estesa de l'*ammi maius* és *aṛlilal*, que apareix ja a la *Umdat at-tabīb*⁴⁵²³. El botanista L. Trabut va recollir-ne, sense indicació de la localització —com és habitual en ell—, un sinònim *ouakhilan*⁴⁵²⁴. Tenint en compte que, per a la segona ocurrència del mot a Càssius Fèlix, el còdex *Parisinus Latinus* 6114 dóna la lliçó *iucilidionis* i el *Vaticanus Latinus* 4461 dóna la lliçó *incidilidionis*, és lícit dubtar si la seqüència consonàntica del mot era *l_c* (com a *uilicionis* i *uiliomis*) o *c_l* (com a *iucilidionis* i *incidilidionis*, en què deu haver-hi, d'altra banda, alguna diplologia). Si ho llegíssim **uicilionis*, seriem ben a prop de la designació amaziga moderna de l'*ammi maius wakilan*. La *w*- inicial no formaria part del radical sinó que

⁴⁵¹⁶ Cf. J. ANDRÉ 1985, p. 266, s.u. *turbiscum*.

⁴⁵¹⁷ Cf. ERNOUT & MEILLET 1959, p. 708, s.u. *turbiscum*: "sans doute étranger. Conservé en sard *truiscu*, *truvuzu* et en esp. *torvisco*". Cf. també ANDRÉ 1985, loc. cit.: "d'origine inconnue (expliqué *quasi turba* dans Isidore), certainement substrat". Vegeu també FRAISSE 2002, p. 205, n. 653.

⁴⁵¹⁸ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 426, n° 82. Vegeu també TRABUT 1935, p. 90, s.u. *daphne gnidium*.

⁴⁵¹⁹ Cf. MEYER-LÜBKE 1935, p. 749, n° 8996, s.u. *turbiscus*.

⁴⁵²⁰ Lliçons (48, 12): *uiliomis C iucilidionis P incidilidionis V*.

⁴⁵²¹ Cf. ANDRÉ 1985, p. 14, s.u. *ami*.

⁴⁵²² Cf. FRAISSE 2002, p. 125, n. 386.

⁴⁵²³ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 427, n° 92.

⁴⁵²⁴ TRABUT 1935, p. 22, s.u. *ammi maius*.

seria un morfema d'estat que avui dia només trobem en fitònims. En efecte, E. Laoust va realitzar un acurat estudi en què recollia nombrosos noms de plantes de forma *wa-* i *wi-*, com ara *wabəjjir* 'malva', *wadaf* 'aristida ciliata', *waddad* 'attractylis gummifera', *waduda* 'rosella', *witfa* 'arthratherum obtusum', *wizkun* 'mala civada', etc.⁴⁵²⁵ El fenomen en si és curiós, perquè aquest tipus de formació, sens dubte antiga, només es troba en fitònims, però alhora la majoria de fitònims presenten el mateix morf d'estat que la resta de noms comuns. Sembla talment la petja d'un antic sistema de classes nominals; val a dir, però, que aquest fenomen no ha estat encara ben explicat, perquè, encara que els morfs *wa-* i *wi-* dels fitònims sigui homònims dels morfs corresponents del pronom de suport, no està clar que realment tinguin el mateix origen⁴⁵²⁶. El sufix nominal-adjectival *-an* hauria estat adaptat en llatí africà com si es tractés d'un tema consonàntic en *-n* (3ª declinació). L'únic escull per a la identificació que proposem amb l'amazic modern *wakilan* 'ammi maius' és que caldria postular una lliçó **uicilionis* a partir de la lliçó *uicilionis* del passatge 44, 14 i la lliçó *iucilidionis* (i altres lliçons amb *c_l*) de part de la tradició manuscrita per al passatge 48, 12. Les contingències de la transmissió textual fan molt difícil la identificació d'aquest tipus de mots "rars", que els copistes de vegades alteren, reinterpreten, llegeixen malament, corregeixen... De tota manera, fins i tot si l'enllaç amb aquest *wakilan* 'ammi maius' és discutible, el fitònim llegat per Càssius Fèlix presenta una estructura ben conciliable amb l'estructura dels fitònims amazics, com ara *waytlim* (nom de planta indeterminada a calcs *Illaln*, parlar taixelhit)⁴⁵²⁷.

(10) *zaccario, -onis*

- primo impones herbam quam dicunt *zaccarionem* sic integram in loco ubi fuerit morsus (*De medicina*, 68, 1; corpus, § 45.9)⁴⁵²⁸.

Nota l'editora: "Ce terme sans doute africain, qui n'apparaît que chez Cassius Felix, désigne peut-être le gattilier, plante des régions méditerranéennes à laquelle on attribuait des vertus calmantes⁴⁵²⁹. No hem trobat res que pugui remetre a això en fenici-púnic —ni, en general, en semític—. L'estructura consonàntica del mot suggereix més aviat un origen amazic, a partir d'arrels del tipus \sqrt{zqr} o \sqrt{zkr} . El nom amazic més estès, i també més antigament documentat, de l'alloc o

⁴⁵²⁵ LAOUST 1920, pp. 508-524.

⁴⁵²⁶ Cf. LAOUST 1920, p. 486.

⁴⁵²⁷ LAOUST 1920, p. 511.

⁴⁵²⁸ Es tracta d'un remei contra les picades de taràntula. Lliçons: *zaccarionem Rose: -ne PV* et *accarionem C*.

⁴⁵²⁹ FRAISSE 2002, p. 235, n. 595. A partir de ANDRÉ 1985, p. 279, s.u. *zaccario*: "sans doute Gattilier (*Vitex agnus-castus*)".

agnocast (*uitex agnus-castus*) és, però, *angarf*, que apareix ja la *Umdat at-tabīb*⁴⁵³⁰ com a *ānikārīf* i als lèxics de taixelhit del ss. XVII i XVIII com a *angarf*⁴⁵³¹. La identificació d'aquest nom antic que ens cita, com a hàpax, Càssius Fèlix, no sembla possible a partir de l'amazic modern.

(11) *zerna*

- impetigines quas Graeci *lichenas* uocant, Latini uulgo *zernas* appellant (*De medicina*, 11, 1; corpus, § 45.3)⁴⁵³².
- [maculae] aliquando fuscae aliquando nigrae aliquando asperae ueluti zernosae, quas Graeci *lichenodes* appellant (*De medicina*, 9, 1; corpus, § 45.1)⁴⁵³³.

Els vulgarismes *zerna* i el seu derivat *zernosus* són realment rars en la lexicografia llatina⁴⁵³⁴, i no han estat objecte encara de cap estudi etimològic. Si ens hem de guiar de la indicació de Càssius Fèlix, *zernae* no seria més que la designació vulgar d'*impetigines*, que designa una 'erupció cutània'⁴⁵³⁵. En amazic, el nom d'aquest tipus de taques a la pell reben nombroses designacions segons els parlars, ben sovint d'origen expressiu; és un tipus de vocabulari que es renova fàcilment, per la qual cosa, si realment *zerna* és d'origen amazic —ben possible a partir d'una arrel de tipus \sqrt{zrn} —, és improbable que puguem trobar-ne continuadors en els dialectes amazics contemporanis⁴⁵³⁶. D'altra banda, no hi ha testimoniada en fenici-púnic cap arrel \sqrt{zrn} .

⁴⁵³⁰ TILMATINE & BUSTAMANTE 2002, p. 423, n° 53.

⁴⁵³¹ Cf. VAN DEN BOOGERT 1998, p. 83, n° 454.

⁴⁵³² Sense variants textuales.

⁴⁵³³ Sense variants textuales.

⁴⁵³⁴ Apareixen tan sols als glossaris de DU CANGE 1883-1887, vol. 6, p. 934 i SOUTER 1949, p. 453. A més de Càssius Fèlix, *zerna* es troba al Dioscòrides llatí (1, 80; 83; 114). Cf. FRAISSE 2002, p. 222, n. 72.

⁴⁵³⁵ “En français, le terme impétigo désigne une maladie précise, due au streptocoque et caractérisée par de petites pustules agglomérées dont l'humeur se dessèche en croûtes épaisses. Le terme latin *impetigines* avait un sens beaucoup plus large, comme l'indique l'équivalent *lichen*, emprunt au grec λειχήν, recouvrant diverses affections de la peau” (FRAISSE 2002, p. 24, n. 85).

⁴⁵³⁶ En tuareg, la designació més estesa és *āhal* (plural *ihällān*) “petite tache noir sur la peau d'une personne; grain de beauté; naevus”. Cf. PRASSE, ALOJALY & MOHAMED 2003, vol. 1, p. 329, *sub radice* \sqrt{hl} . Cf. també CORTADE & MAMMERI 1985, p. 503, s.u. *tache*.

12.3. *stigmata feminarum Maurarum*

Encara que no sigui de pertinència estrictament lingüística, el passatge que citem a continuació és d'interès per a conèixer certs aspectes de la Numídia de Càssius Fèlix:

- ad stigmata. stigmata dicuntur characteres nominati, quos militantium manus uel feminarum Maurarum uultus ostendit (*De medicina*, 13, 1; corpus, § 45.4) ‘Contra els estigmes. Són anomenats *estigmes* els “caràcters” que mostren les mans dels soldats o els rostres de les dones maures’.

L'observació que les dones maures tenen uns *stigmata* amb caràcters a la cara fa l'efecte d'haver estat presa directament sobre la societat autòctona de la Numídia de Càssius Fèlix⁴⁵³⁷. Naturalment, és inevitable pensar aquí en la rica simbologia dels estilitzats tatuatges de les dones amazigues⁴⁵³⁸. Està fora de dubte l'antiguitat dels tatuatges amazics⁴⁵³⁹; en el passatge de Càssius Fèlix sembla que es tracti d'una pràctica usual del seu temps, per tal com apareix posada al costat dels *stigmata* que els soldats es feien a les mans i perquè el verb (*ostendit*) està en present. És dubtós si l'observació de les *feminae Maurae* era propera —de qualsevol ciutat de Numídia, per exemple— o si provenia d'un medi rural. Tampoc tenim la certesa que es tracti d'una observació directa de Numídia, atès que l'al·lusió als *Mauri* pot provenir, de fet, de qualsevol regió de l'Àfrica romana, i també *extra limitem*. En qualsevol cas, es tracta d'una observació directa que ens mostra un Càssius Fèlix coneixedor de certs detalls de la cultura maura del seu temps.

12.4. Conclusions

El lèxic “africà” de Càssius Fèlix presenta, d'entrada, les dificultats de lliçó pròpies dels mots “rars”, a causa de les vicissituds de la tradició manuscrita⁴⁵⁴⁰.

Alguns d'aquests mots admeten ser identificats, en darrera instància, com a amazics. La identificació més satisfactòria, des de tots els punts de vista, és la de *gelela* / *gelala* / *galala* (nº 4) ‘colocint’. També els mots *girba* (nº 5) ‘mena de morter’ i *gufio*, *-onis* (nº 6)

⁴⁵³⁷ Del mateix parer es mostra l'editora: “donnant l'impression d'une observation prise sur le vif sur la population locale” (FRAISSE 2002, p. VIII).

⁴⁵³⁸ Vegeu HADDADOU 2000, pp. 160-165, que ofereix un quadre de la simbologia amaziga tal com apareix reflectida als tatuatges i als motius decoratius de l'art amazic.

⁴⁵³⁹ En duien ja, als braços i a les cames, els reis libis orientals *tmhw* representats a la primera cambra de la tomba del faraó Seti I (1306-1290 aC) a la Vall dels Reis. Vegeu *supra*, § I.1.1.3, figura nº 6. Cf. HACHID 2000, p. 97, fig. 91.

⁴⁵⁴⁰ Vegeu el que hem dit a propòsit del mot *uilicio* (nº 9).

‘rabassa’ es presten a una identificació a partir de l’amazic. Perquè la identificació amaziga sigui possible en *sefra* (nº 7) ‘*cardopatium corymbosum*’ i *uicilio*, -onis (nº 9) ‘*ammi maius*’, caldria proposar esmenes a les lliçons manuscrites. Hi ha alguns mots que no semblen tenir continuadors en els dialectes amazics contemporanis, sense que això permeti excloure’ls com a paleoamazics; és el cas dels reflexos de *zaccario*, -onis (nº 10) ‘aloc’, *zerna* (nº 11) ‘erupció cutània’, *cerda* ‘panical’ (nº 3). Els possibles amaziguismes no són donats com a tals sinó que apareixen adaptats morfològicament —segurament també fonològicament— al llatí, de vegades amb alguna al·lusió al caràcter dialectal, que hem d’entendre, atesa la procedència de l’autor, com a afrollatí, o bé amb algun sinònim de caràcter estàndard en llatí: “*quam uulgu* ___ *uocat*”, “*quam dicunt*___”, “*Latini uulgo* ___ *appellant*”, “___ *id est* ___”. Per tant, hem de considerar-los en primera instància com a mots dialectals de la llatinitat de l’Àfrica romana.

Hem proposat un origen púnic per a *aturbis/ atirpis* (nº 1) ‘mena d’herba pudent’ —que, no obstant això, també podria tenir continuadors amazics (< púnic)—, no per la indicació “*herbam putidam quam Punice aturbis dicunt*” —sovint equívoca—, sinó per raons estrictament formals. Aquest punicisme escadusser torna a posar l’interrogant sobre la pervivència de la punicitat en algun indret de l’Àfrica romana —no cal que sigui necessàriament la Cirta d’origen o la Cartago d’adopció, que, d’altra banda, no són pas segures⁴⁵⁴¹—. A diferència dels punicismes agustinians, que hem argumentat que no serien autèntics⁴⁵⁴², aquest sembla pres de la llengua viva (“*quam Punice*___ *dicunt*”).

Malgrat els dubtes (d’identificació, de lliçó, d’anàlisi, d’etimologia) que els africanismes de Càssius Fèlix ofereixen, complementen molt bé el panorama sociolingüístic que hom ha discutit tan extensament a propòsit d’Agustí de Tagast⁴⁵⁴³, més prolix en al·lusions sociolingüístiques implícites que en testimoniatges lèxics explícits. Cronològicament (any 447) i geogràficament (Cirta-Cartago), l’autor del tractat *De medicina* és ben proper a la Numídia del bisbe d’Hipona i, com en el cas d’Agustí, el panorama general d’amaziguitat dominant —àdhuc amb l’observació de *realia* als *stigmata feminarum Maurarum*— en el contacte amb el llatí africà no exclou una tercera llengua, el púnic, del qual el metge cirteu ens aporta un testimoniatge lingüístic explícit, si s’admet l’anàlisi que hi hem dedicat.

⁴⁵⁴¹ Vegeu *supra*, § 12.1.

⁴⁵⁴² Vegeu *supra*, § 10.4.3.

⁴⁵⁴³ Vegeu *supra*, § 10.

13. Els parlars amazics de Numídia

13.1. Introducció

Encara es parla amazic a la meitat sud del territori que comprenia l'antiga Numídia, bàsicament a les regions muntanyoses de l'Aurès i de *Nememcha*, així com a contrades veïnes. El sud de la regió dels *chotts* és semiedesèrtic, només habitat en els oasis, també amazigòfons, principalment els de Mzab i Wargla, que s'esqueien ja *extra limitem*⁴⁵⁴⁴, per la qual cosa no en tenim notícies antigues. Fins no fa gaire, el passadís de Constantina (antiga Cirta) i *Sétif* (antiga *Sitifis*), que uneix geogràficament els massissos de l'Aurès i del Hodna amb la Cabília, era també amazigòfon. Els dos principals reductes d'amaziguitat a l'actual Algèria, a saber la Cabília i l'Aurès, s'han convertit en dos enclavaments discontinus, separats pel passadís arabitzat de Constantina.

13.2. El dialecte xauí (*tašawit*) de l'Aurès

Atesa la magnitud geogràfica i demogràfica (propera als tres milions de parlants) del dialecte xauí (*tašawit*), sorprèn l'escassetat de treballs gramaticals⁴⁵⁴⁵ i lexicogràfics⁴⁵⁴⁶, així com d'edició de textos⁴⁵⁴⁷, dedicats a aquest dialecte, sobretot si ho comparem amb el cabilenc — objecte de nombrosos i excel·lents estudis lingüístics—; fins i tot els parlars de Mzab i Wargla han estat més ben atesos per la recerca⁴⁵⁴⁸.

El xauí és un dialecte zenata, igual que els parlars dels oasis de Mzab i Wargla, però, si atenem el feix d'isoglosses establert per K. Naït-Zerrad, més proper al rifeny i al parlar de Matmata que als parlars zenates oasis⁴⁵⁴⁹. Com a parlar zenata, en xauí podem trobar a faltar, en molts noms, la vocal del prefix destat lliure (per exemple *fus* 'mà' enfront de *afus* en altres dialectes; *tfukt* [θfuçθ] o [hfuçθ] 'sol' enfront de *tafukt*)⁴⁵⁵⁰. L'aspirantització del xauí afecta l'ordre de les dentals i de les

⁴⁵⁴⁴ Vegeu el mapa n° 10.

⁴⁵⁴⁵ Disposem d'una monografia consagrada a la sintaxi a cura de PENCHOEN 1973, que analitza els textos editats per BASSET (A.) 1961. CHAKER (1990b, pp. 1164-1167) ofereix un breu report gramatical del xauí.

⁴⁵⁴⁶ No hi ha diccionaris moderns de xauí extensos (OUNISSI 2003 és un vocabulari). Hom ha de recórrer, doncs, als vells diccionaris de HUYGHE 1906 i *idem* 1907.

⁴⁵⁴⁷ Hi ha una reedició moderna de contes xauis recollits per G. Mercier vers el 1900 a cura de LAFKIOUI & MEROLLA 2002. A més de l'interès literari, etnològic i històric d'aquests textos, les editores han inclòs un esbós gramatical d'aquest dialecte (pp. 15-30) molt útil.

⁴⁵⁴⁸ Vegeu una bibliografia exhaustiva de la recerca lingüística sobre el xauí a CHAKER 1990b, pp. 1168-1169 i a BOULHAÏS 1998, pp. 284-312, si bé no comprenen, és clar, els treballs realitzats amb posterioritat.

⁴⁵⁴⁹ Sobre la classificació dels dialectes amazics, vegeu *infra*, § IX.1.2.2.

⁴⁵⁵⁰ Cf. LAFKIOUI & MEROLLA 2002, p. 15.

velars, però no de la labial /b/. El tret més distintiu del xauí és l'afebliment, fins a la desaparició, del fonema /t/ > /θ/ > /h/ > Ø⁴⁵⁵¹, segons els parlars. Des del punt de vista del lèxic bàsic, el xauí és una mica més proper del cabilenc que del mozabita; però no manquen isoglosses que acosten el xauí als altres parlars zenates, com ara els de Mzab, Wargla i del Marroc central⁴⁵⁵². El xauí no és un dialecte particularment distant dels que l'envolten, per la qual cosa la intercomprensió amb el cabilenc, amb el xènuia, amb el rifeny i amb el mozabita és immediata.

És important notar que l'abast geogràfic del dialecte xauí sobreïx, de molt, el massís de l'Aurès, amb el qual hom sol identificar-lo; abasta també els massissos de *Boutaleb* i de *Bellezma*, els altiplans de Constantina i el massís de *Nememcha*. Vers el nord-oest, l'àrea lingüística amazigòfona arriba avui dia fins a les rodalies de *Souk Ahras* (antiga Tagast), amb prou feines a una vintena de km. També vers el nord, l'amazic predomina fins a una quarantena de km al sud de Constantina (antiga Cirta). Vers el nord-oest, la clapa amazigòfona s'endinsa al territori de l'antiga Mauretània Sitifiana, si bé no abasta actualment la ciutat de *Sétif* (antiga Sitifis). El retrocés de la llengua amaziga al territori de l'antiga Numídia és molt recent, i tenim esfereïdors testimoniatges d'època colonial de les pràctiques arabitzadores i islamitzadores de l'ocupació francesa⁴⁵⁵³ que, alhora, informen del gran vigor que encara gaudia la llengua i la cultura amaziga en el moment de la colonització francesa. El procés d'aculturació no ha tingut aturador tampoc d'ençà de la "independència" del 1962.

⁴⁵⁵¹ Cf. CHAKER 1990b, p. 1164.

⁴⁵⁵² Cf. CHAKER 1990b, p. 1167.

⁴⁵⁵³ Cf. MASQUERAY 1877, pp. 98-99: "Tous [els habitants de l'Aurès], avant notre conquête, avaient leurs coutumes spéciales, sortes de Codes analogues à ceux des Kabyles. Ils ignoraient le Cadi. Nous leur avons imposé le Cadi et la loi musulmane. Tous étaient divisés en confédérations hostiles. Nous avons établi la paix chez eux, et nous les avons unis à jamais. Tous ont encore certains usages qui rappellent des fêtes romaines ou chrétiennes. Ces usages tendent à disparaître pour faire place aux fêtes musulmanes. Tous enfin parlaient et parlent encore un dialecte de la langue berbère; la plupart ignoraient l'arabe. Aujourd'hui les vieillards et les femmes gardent seuls l'usage exclusif de leur langue. Tous les hommes jeunes se servent de l'arabe dans leurs relations avec nous".

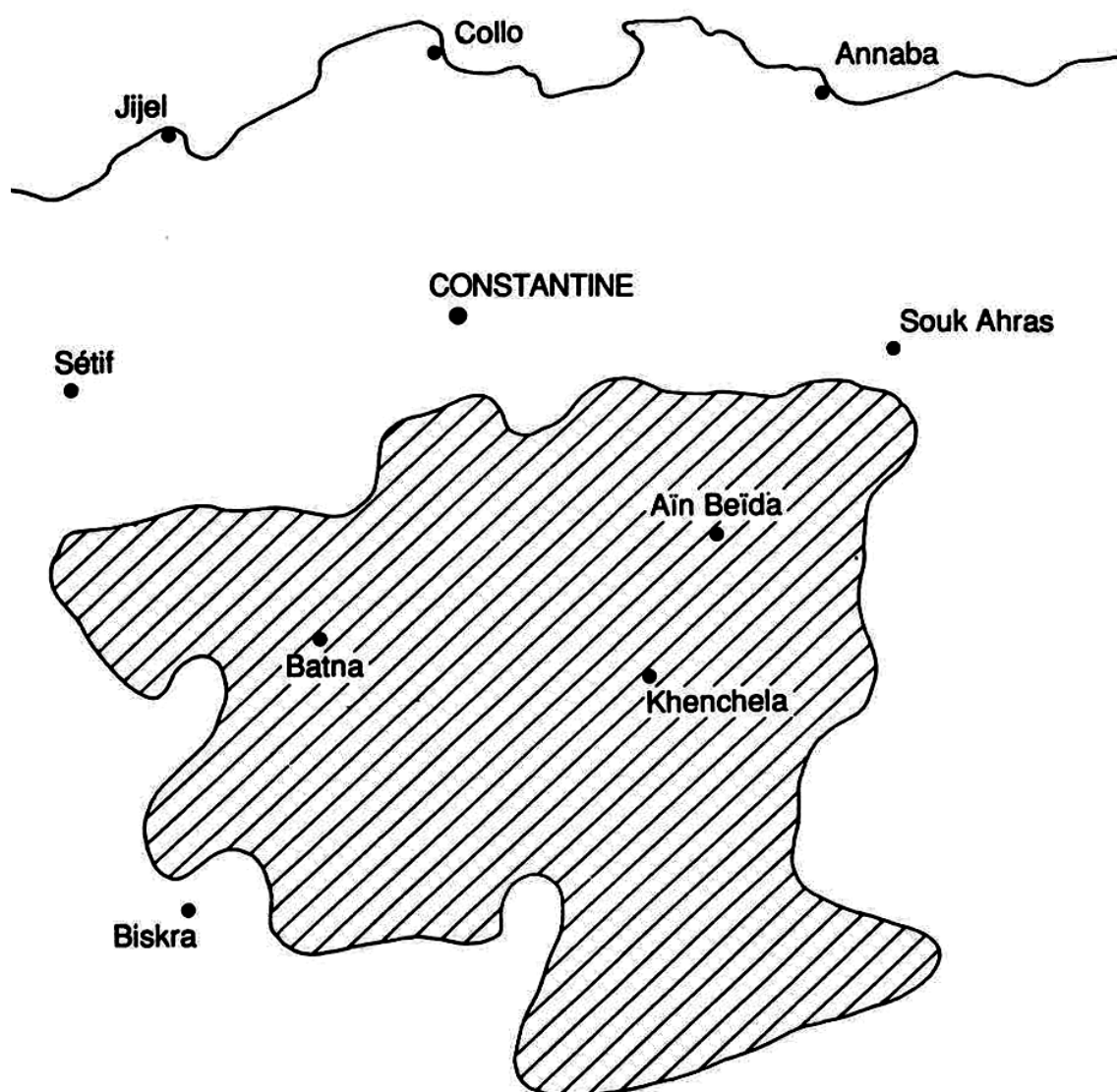

Figura n° 57: Abast dialectal del xaui, parlat a l'Aurès i en regions veïnes, segons Edmond Doutté i Émile-Félix Gautier. Font: CHAKER 1993a, p. 1876.

13.3. Memòria de la romanitat a cals aurasians

A cals aurasians és on ha romàs més viva, de tota Tamazga, la memòria de la romanitat. Aquest és un tema que mereix un estudi en profunditat, que renunciem a desenvolupar *in extenso* aquí. Ens limitarem a reportar i comentar alguns bocins extrets de la tradició oral amaziga que remeten al seu passat de romanitat.

Hem apuntat en altres capítols indicis d'una memòria duradora de la romanitat més o menys pertot de Tamazga. Al capítol dedicat a Tripolitània hem portat a col·lació fonts ibadites que testimonien una àmplia pervivència de la romanitat —amb el que comportà de llatinitat i de cristiandat— a Nefussa durant l'alta edat mitjana⁴⁵⁵⁴; de fet, en l'extens report geogràfic intítulat *Iyasra d ibridn di drar n Infusn* en amazic dictat per Brahim ibn Sliman Šammāhī, un savi de Nefussa⁴⁵⁵⁵, a Calassanti-Motyliniski, apareix un territori dit de la *Romana (tamurt n tarumit)*⁴⁵⁵⁶. Al capítol dedicat a Egipte hem vist que, segons el manuscrit de Siwa, a *Aghurmi* (a l'oasi de Siwa) viu gent descendent dels “romans”⁴⁵⁵⁷. Hem vist que la gent de *Wadi Agial* (Fazània) anomenen “castells romans” els seus *tiyrmin*⁴⁵⁵⁸. A la calcària regió de Dahar⁴⁵⁵⁹, als confins de Tripolitània i Bizacena, és particularment viva la llegenda dels *Ahl al-Ka'f* (la ‘gent de la cova’), que seria una adaptació amaziga de la llegenda cristiana dels Set Dorments d'Efes, adolescents que, durant la persecució de Deci, van ser emparedats vius en una cova i haurien estat alliberats miraculosament sota l'emperador Teodosi⁴⁵⁶⁰. Els amazics de Dahar veuen en les seves coves els refugis de cristians perseguits per un emperador pagà; emparedats pels soldats, aquests “dorments” no deixaren de créixer fins que uns obrers, quatre segles més tard, enderrocaren els murs. Quan tornaren a veure la llum, els set gegants es trobaren amb un món canviat i es convertiren a l'islam. Les seves tombes serien⁴⁵⁶¹ els enormen túmuls que envolten la mesquita del poble, avui dia en gran part abandonat, de *Chenini*⁴⁵⁶².

De la memòria de la romanitat a calcs xaus tenim diversos relats llegendaris. Particularment interessant és la història de *Ĝəxran*, que comença de la següent manera:

- illa Mḥand Uməq^w ran lǰədd lǰədd-nnəs qqarən-as Ĝəxran. nətta d rumi zik, illa di Tkukt di zman n ruman⁴⁵⁶³
L'avantpassat de l'avi de Mḥand Uməq^w ran es deia Ĝəxran. Era un romà d'antany que vivia a *Tkukt* en època dels romans⁴⁵⁶⁴.

⁴⁵⁵⁴ Vegeu *supra*, § III.12.3.

⁴⁵⁵⁵ Vegeu *supra*, § III.13.1.1.

⁴⁵⁵⁶ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1898, p. 46 (text amazic) i 79-80 (traducció francesa).

⁴⁵⁵⁷ Vegeu *supra*, § I.5.5.

⁴⁵⁵⁸ Vegeu *supra*, § IV.7.

⁴⁵⁵⁹ Vegeu *supra*, § III.13.1.1.

⁴⁵⁶⁰ Cf. CAMPS 1986b, pp. 319-320.

⁴⁵⁶¹ Sobre el culte prehistòric dels túmuls a calcs amazics, vegeu *supra*, § 10.3.1.

⁴⁵⁶² Vegeu a CAMPS (1986b, p. 320) una foto amb les “tombes” dels gegants de *Chenini*.

⁴⁵⁶³ A partir de l'edició de LAFKIOUI & MEROLLA 2002, p. 46. Vegeu-hi el relat complet. Desestimo aquí la notació de l'espitantització, que les editores, amb una notació gairebé fonètica, sí que assenyalen.

⁴⁵⁶⁴ El poble de *Tkukt* es troba al sud de Batna, en ple massís de l'Aurès.

Fixem-nos que el tal *Ġaxran* és caracteritzat com un avantpassat normal i corrent, sense els trets fantàstics (de gegants, ogres, etc.) que, en la rondallística amaziga, caracteritzen els éssers d'una altra era. La forma de plural *ruman* que apareix en aquest relat, d'altra banda, no és la més freqüent en amazic —hom troba generalment *irumiyn*, format a partir del singular *arumi*—. L'absència de vocal d'estat és l'esperable —(també en el singular *rumi*) tractant-se d'un dialecte zenata. L'absència de la *-i* (versemblantment el sufix de *nisba* àrab) en la forma plural *ruman* apunta a un tema nominal *rum*, no mediatitzat per l'àrab. Els elements essencials d'aquest relat, doncs, són clarament anteislàmics, i testimonien la permanència, a calcs xaïus, d'una consciència d'un passat de romanitat de la qual resten brins de caire llegendari però sense transformacions fantàstiques. Històricament, no hi ha dificultat per a admetre que, a la vetlla de la conquesta arabomusulmana de l'Aurès, que es va trobar amb una aferrissada resistència⁴⁵⁶⁵, hi havia descendents de propietaris rurals *ruman* amb consciència dels seus orígens, per bé que és difícil esbrinar fins a quin punt van poder mantenir la llatinitat i es van mantenir com una comunitat distinta de l'amaziga aurasiana. Amb l'ensulsiada de la vida urbana a la regió de l'Aurès, ja en època vàndala, un mateix tipus de vida en gran mesura devia afavorir l'assimilació dels *ruman* en la societat aurasiana⁴⁵⁶⁶. En aquestes condicions, no és estrany que els historiadors àrabs presentin l'exèrcit de *Kusayla* com a compost de berbers i de romans⁴⁵⁶⁷.

En altres relats, en canvi, sí que trobem elements fantàstics. L'etnògraf E. Masqueray va recollir entre el 1876 i el 1885 diverses tradicions orals a calcs xaïus —de vegades només en traducció al francès, de vegades en amazic—, entre les quals hi ha alguns textos que concerneixen la memòria de la romanitat. En el relat fundacional dels *Halaoua*, el “romà” és un gegant anomenat *Djoubal*⁴⁵⁶⁸. Un altre relat, el de *Mḥand i 'Abri*⁴⁵⁶⁹ se situa en l'època de dominació dels *ruman*, però està amanit amb diversos elements musulmans.

A banda de les consideracions literàries i de mitologia comparada que aquests relats aurasians puguin suscitar⁴⁵⁷⁰, és remarcable que hagi estat en aquesta regió muntanyosa del sud de l'antiga Numídia que s'esqueia *intra limitem* on la memòria de la romanitat es conserva d'una manera menys deformada, encara que la “historicitat” dels fets en si que reporten aquests relats sigui de poc valor i que de vegades els relats hagin estat amanits posteriorment amb elements que res no deuen a

⁴⁵⁶⁵ Vegeu *supra*, § 5.

⁴⁵⁶⁶ Cf. MASQUERAY 1885, pp. 107-109.

⁴⁵⁶⁷ Cf. MODÉLAN 2005, p. 456: “Le doute sur l'identité de Kusayla ne devrait, selon nous, plus subsister. Ce devait être, dans les années 670, lorsque les Arabes commencèrent à s'installer en Byzacène et à menacer la Numidie, une sorte d'exarque ou de préfet des Maures de l'Aurès et des régions voisines, jusque-là investi par les Byzantines”.

⁴⁵⁶⁸ MASQUERAY 1877, pp. 104-105.

⁴⁵⁶⁹ MASQUERAY 1885, pp. 94-97.

⁴⁵⁷⁰ Vegeu MEROLLA 1988, pp. 133-150.

l'antiguitat. D'altra banda, no són gaire usuals, entre els amazics, les al·lusions a una filiació romana, encara que sigui només en relats llegendaris, tal com hem es pot testimoniar a calcs aurasians.

13.4. Els parlars dels oasis de Mzab i Wargla

13.4.1. Generalitats

Al sud del *limes* de la Numídia d'època romana minva considerablement la densitat demogràfica; només els oasis, de fet, permeten unes condicions d'habitabilitat permanents per poblacions humanes. Aquests oasis dispersos són, encara avui dia, enclavaments de la llengua amaziga. Hi ha un enclavament amazigòfon d'una certa magnitud geogràfica i demogràfica, Mzab (380.000 individus actualment), i uns quants oasis habitats per uns pocs milers de persones, com és el cas de Wargla (10.000) i Ariy (*Oued Righ*, 6.000), entre altres oasis menors⁴⁵⁷¹. Més a l'oest, al sud de Mauretània Cesariana, hi ha altres enclavaments oasis amazigòfons, principalment els de Gurara i Tuat, que tractarem en el capítol següent⁴⁵⁷².

Per als parlars, molt propers lingüísticament i no tant geogràficament (190 km), dels oasis de Mzab i de Wargla, disposem de dos diccionaris moderns força fiables, a cura de J. Delheure⁴⁵⁷³, a més d'un estudi lingüístic succint del mateix autor⁴⁵⁷⁴. Fins aleshores, hom havia de recórrer als estudis, ja vells, de R. Basset sobre els parlars de Mzab, Wargla i Ariy⁴⁵⁷⁵ i de S. Biarnay sobre el parlar de Wargla⁴⁵⁷⁶.

Els parlars de Mzab (*tumzabt*) i de Wargla (*təggagrənt*) són parcialment espirantitzants, en el sentit que realitzen com a fricatives les oclusives velars protoamazigues⁴⁵⁷⁷, a diferència del cabilenc (que les espirantitza totes) i del xàuia (que les espirantitza totes llevat de la /b/)⁴⁵⁷⁸. En aquest sentit, el *tumzabt* i el *təggagrənt* són parlars més oclusius que el xàui i que el cabilenc; es troben en un nivell incipient d'espirantització —que sol començar pels ordres posteriors i avançar vers els anteriors—, semblantment a molts parlars del Marroc central.

⁴⁵⁷¹ Vegeu el mapa n° 10.

⁴⁵⁷² Vegeu *infra*, § VII.10.5.

⁴⁵⁷³ DELHEURE 1984 (per al mozabita) i *idem* 1987 (per al *təggagrənt*).

⁴⁵⁷⁴ DELHEURE 1989, pp. 120-157.

⁴⁵⁷⁵ BASSET (R.) 1892, que comprèn unes escarides notes gramaticals (pp. 1-33), un lèxic francès-berber (pp. 35-99), una antologia de textos (pp. 101-188), un lèxic berber-francès (pp. 189-240) i uns apèndixs que comprenen uns vocabularis, de valor desigual, realitzat per diferents viatgers en 1830, 1840, 1844, 1858 i 1860.

⁴⁵⁷⁶ BIARNAY 1908, que comprèn el més extens report gramatical realitzat fins ara per a algun d'aquests parlars dels oasis (pp. 1-210), una antologia de textos (pp. 225-306) i uns "glossaris" (pp. 307-378).

⁴⁵⁷⁷ En això hi ha certes divergències internes dins d'aquests parlars oasis. Cf. LOUALI-RAYNAL 1999, pp. 271-297.

⁴⁵⁷⁸ Cf. DELHEURE 1989, pp. 121-124.

Són parlars zenates i, com a tals, presenten una llista considerable de noms mancats de la vocal d'estat lliure⁴⁵⁷⁹. En fi, no presenten característiques que els facin “aberrants” dins el conjunt de Tamazga. Notem que a Mzab i Wargla, *tarumit* (pròpiament ‘llengua romànica’ o ‘llengua de Roma’) designa la varietat romànica per excel·lència en l’imaginari col·lectiu dels oasis, a saber el francès, que no hi és designat, doncs, *tafransist* (com generalment en els altres dialectes) sinó *tarumit*.

13.4.2. Mozabita

El parlar mozabita (*tumzabt*) és propi de la regió de Mzab, que els autòctons anomenen *tamurt Waylan* ‘el país d’Aylan’⁴⁵⁸⁰, d’història íntimament lligada al desenvolupament de l’ibadisme, com en el cas de Nefussa, on va arrelar primerament (a mitjan s. VIII dC) aquest corrent religiós de l’islam nord-africà⁴⁵⁸¹. La pentàpolis mozabita —*Tayərdayt* (*Ghardaia*), *At Isjən* (*Beni Isguen*), *At Mlišət* (*Melika*), *At Bunur* (*Bou Noura*) i *Tajnint* (*El-Atteuf*)⁴⁵⁸²— va ser bastida al s. XI dC al llarg del riu Mzab de resultes de l’ensulsiada de l’estat rustàmida de *Tahərt* (a l’antiga Mauretània Cesariana)⁴⁵⁸³, que va comportar un èxode massiu d’ibadites —inclosa la dinastia reial rustàmida— en aquest recer enmig del desert⁴⁵⁸⁴. L’urbanisme concèntric a l’entorn de la mesquita de les ciutats de Mzab, que hom no sap encara si s’inspira en el de *Tahərt* i *Isdratn* (*Sadrata*)⁴⁵⁸⁵, ha suscitat un enorme interès per part dels estudiosos de l’urbanisme i la sociologia⁴⁵⁸⁶, de la mateixa manera que

⁴⁵⁷⁹ Cf. *idem*, pp. 141-142.

⁴⁵⁸⁰ Cf. DELHEURE 1984, p. xv. L’etimologia del topònim és incerta. Recentment, V. Brugnatelli ha posat en relació el topònim *Aylan*, buit de significat per als propis mozabites, amb el nom comú (emprat a Gerba) *aylan* (plural *iylanən*) “canal, rigole pour l’irrigation” (BRUGNATELLI 2004, pp. 32-33). Segons l’autor, “il semble bien possible que le mot désignait autrefois une ‘vallée’ qui constituait une sorte de ‘canal’, le *Oued Mzab*” (*loc. cit.*). Des del punt de vista de la història de la llengua, una tal isoglossa entre els parlars de Mzab i de Gerba, dos enclavaments ibadites, és rellevant.

⁴⁵⁸¹ Vegeu *supra*, § III.12.1.

⁴⁵⁸² Hi ha, a més, dues ciutats excèntriques: *Berrian*, a 45 km al nord de *Ghardaia*, i *Guerrara*, a 100 km al nord-est, poblades per mozabites en 1631 (*Guerrara*) i 1690 (*Berrian*). Cf. DELHEURE 1984, p. xv i GOLVIN 1994, p. 2012.

⁴⁵⁸³ Vegeu *infra*, § VII.4.2.

⁴⁵⁸⁴ Fou *Tajnint* (*El-Atteuf*) la primera ciutat fundada pels ibadites a Mzab, en 1012. Cf. DELHEURE 1984, p. xv. Vegeu també LEWICKI 1983c, pp. 91-92.

⁴⁵⁸⁵ Cf. GOLVIN 1994, p. 2007. La ciutat d’*Isdratn* fou bastida després de l’expulsió de *Tahərt* d’un cap rustàmida. Va ser destruïda, però, en 1072. Consegüentment, va ser bastida ben a prop, tot just una mica al nord, la ciutat de Wargla. Cf. BIARNAY 1908, p. 1. Vegeu un mapa, on apareixen Wargla i *Isdratn*, a DELHEURE 1984, p. XIII.

⁴⁵⁸⁶ Ja d’ençà de la monografia clàssica de MASQUERAY 1886. Vegeu la bibliografia moderna a GOLVIN 1994, p. 2014. Vegeu també CÔTE 1998, pp. 3096-3101.

l'hermètica i idiosincràtica societat mercadera mozabita ha atret els antropòlegs⁴⁵⁸⁷. Des del punt de la història de la llengua, la manca d'un coneixement mínimament precís de la història de Mzab abans del s. XI ens fa dubtar si l'amazic que s'hi parla va ser importat pels exiliats ibadites que s'hi van instal·lar o si aquests es van assimilar lingüísticament a l'estrat amazic que hi havia prèviament. Fins i tot si Mzab constitueix un dels oasis amazigòfons més grans i d'una demografia més elevada (a diferència de Siwa, Augila, Sokna, Foqaha, Ghadames), a l'edat mitjana la població no devia superar mai les desenes de milers d'habitants, i això en nuclis de població relativament dispersos⁴⁵⁸⁸, per la qual cosa una superposició d'un estrat amazigòfon de procedència heterogènia⁴⁵⁸⁹ i en tot cas més occidental (l'antiga Mauretània Cesariana) sobre un altre estrat amazigòfon "autòcton", per ventura més proper al de Numídia, tal com sabem pel xai de l'Aurès, és perfectament possible des del punt de vista històric. Tenint en compte la manca de talls abruptes entre els parlars amazics de les regions ressenyades, una tal superposició hauria pogut tenir lloc durant la baixa edat mitjana. La insuficient atenció que ha rebut la literatura ibadita medieval de Mzab, però, dificulta molt dirimir una qüestió tan complexa d'història de la llengua. Aquesta mancança és remarcable si tenim en compte que ja en 1885, A. de Calassanti-Motylinski, va posar a coneixement dels filòlegs un extens catàleg de llibres manuscrits ibadites de Mzab⁴⁵⁹⁰, que romanen encara inèdits.

13.4.3. Parlar de Wargla

El parlar *taggargrant* comprèn els petits enclavaments de Wargla i de *Ngoussa*, situat a 20 km al nord-oest del primer. Entre tots dos, sumen uns 10.000 parlants. El parlar de Wargla té fama de ser especialment "pur"⁴⁵⁹¹, entre tots els parlars dels oasis que hi ha al sud

⁴⁵⁸⁷ De fet, urbanisme, sociologia i antropologia social i cultural van íntimament lligats des del moment en què la distribució de l'espai revela unes determinades formes de relacions socials.

⁴⁵⁸⁸ Vegeu un mapa de la pentàpolis de Mzab a GOLVIN 1994, p. 2007.

⁴⁵⁸⁹ Vegeu a aquest respecte, BASSET (R.) 1892, p. VII: "Le lien religieux servit à rassembler en corps de nation les éléments disparates fournis par les Berbères des toutes les tribus. De là une langue moins pure que celle qui se parle encore de nos jours à Ouargla et au Djebel-Nefoussa. Arrivés dans la chebka qu'ils occupent aujourd'hui, les émigrants, dont l'exode eut lieu à plusieurs reprises, trouvèrent le pays parcouru plutôt qu'habité par les nomades des Beni Mzab, tribu ouacilienne parlant un dialecte différent du leur, comme le montrent quelques noms propres qui ont survécu. Ils se fondirent parmi les nouveaux arrivants".

⁴⁵⁹⁰ CALASSANTI-MOTYLINSKI 1885, pp. 15-72. Va ser a Mzab que Z. Smogorzewski, mestre del màxim especialista en l'ibadisme T. Lewicki, va trobar alguns manuscrits ibadites de Nefussa que després han resultat cabdals per al coneixement, no solament d'història de les religions, sinó també d'història de la llengua amaziga, de la regió tripolitana de Nefussa. Vegeu *supra*, § III.12.1.

⁴⁵⁹¹ Antropobiològicament, però, és a Wargla i Ariy on es troben les poblacions més negroides del Sàhara, negritud que no pot explicar-se solament pel tràfic

de Numídia⁴⁵⁹², i potser per aquesta raó és el que ha atret major atenció. Les petites diferències internes —bàsicament l'ús de la numeració amaziga— es corresponen amb les divisions tribals dels *At Brahim*, *At Sisin* i *At Waggin*⁴⁵⁹³. Com a Mzab, la confessió ibadita és ben viva a Wargla, particularment a a calcs *At Waggin*, de manera tradicional, és a dir d'ençà de l'alta edat mitjana. Hom creu que Wargla devia ser, ja en època del Baix Imperi, una etapa de la pista caravanera que unia Numídia amb l'Ahaggar⁴⁵⁹⁴.

13.4.4. Parlar d'Ariy

El parlar de la regió d'Ariy (*Oued Righ*)⁴⁵⁹⁵, que té Tuggurt com a ciutat més important, situada a 160 km al nord-est de Wargla, no ha estat objecte d'estudis lingüístics tan detallats com els de Mzab i Wargla; al més sovint ha estat tractat de manera esbiaixada dins els treballs que tracten aquests parlars. Segons això, el parlar d'Ariy no difereix gaire dels de Mzab i Wargla. També devia ser zenata el parlar amazic que es parlava a l'oasi d'*Asuf* (a un centenar de km a l'est d'Ariy), enmig de la sorra, sobre la via que conduïa de la regió del *chott el-Djerid* a Tuggurt i a Wargla, que també estava sota la influència ibadita almenys durant els ss. VIII-XII⁴⁵⁹⁶.

d'esclaus del Sudan medieval: "Il est douteux que le trafic des esclaves soudanais au Moyen-Âge suffise à rendre compte des données anthropobiologiques actuelles qui font des Ouargli et des Hachachna de l'oued Rhir les plus négroïdes des populations du Sahara étudiées par G. Aumassip et ses collaborateurs, à l'exception des Peuls Bororo, nomades de la zone sahélienne, qui peuvent leur être comparés" (DESANGES 1999c, p. 223).

⁴⁵⁹² Cf. BIARNAY 1908, pp. 2-3: "L'isolement dans lequel elles [les populations de l'Oued Mia] ont toujours vécu leur a permis de conserver à peu près intactes des traditions, des coutumes et des moeurs fort anciennes. Seuls les habitants d'Ouargla et de Ngoussa ont gardé l'usage du dialecte berbère qui a certainement été en usage autrefois chez tous les sédentaires de la vallée [...] Il est probable que la Teggargrent doit se rapprocher du langage parlé autrefois par les Abadhites de Cédrata. La légende prétend que leurs descendants, les Abadhites d'Ouargla, conservaient dans leur mosquée des chroniques manuscrites rédigées en Berbère et remontant à l'époque où Cédrata était la florissante capitale de l'Oued Mia, mais il n'y a aucune valeur à attacher à cette tradition".

⁴⁵⁹³ Cf. DELHEURE 1987, pp. 1-2.

⁴⁵⁹⁴ Vegeu, sobre aquesta qüestió, LEWICKI 1983c, pp. 81-82. Les fonts medievals sobre Wargla han estat objecte d'un extens estudi a càrrec del mateix LEWICKI 1976.

⁴⁵⁹⁵ Vegeu un excel·lent dossier sobre les fonts àrabs medievals que concerneixen la regió d'Ariy a LEWICKI 1983c, pp. 76-80.

⁴⁵⁹⁶ Cf. LEWICKI 1983c, pp. 75-76.

14. Espais sociolingüístics de l'antiga Numídia

14.1. Les planes costaneres del nord de Numídia

A diferència d'altres regions de l'Àfrica del Nord antiga, a Numídia, les ciutats de la costa van ser més aviat una sortida al mar de les principals ciutats —situades a l'interior: Cirta, Câlama, Tagast, Madaure, *Mileu*, *Cuicul*— que indrets amb un dinamisme propi. La majoria d'aquestes ciutats (*Hippo Regius*, *Chullu*, *Rusicade*, *Thabraca*) s'erigiren en l'emplaçament d'antigues factories comercials fenícies⁴⁵⁹⁷, mentre que d'altres foren bastides en època tardana (*Tuniza*). En general, tant els vestigis arqueològics com les fonts literàries i epigràfiques ens ofereixen la imatge de ciutats poc nùmides, en el sentit que apareixen com a ciutats púniques (fins al s. II aC) o romanes (fins a la fi de l'antiguitat). *Hippo Regius*, sens dubte el més important dels ports de Numídia, fou una important via d'accés a la mediterraneïtat, i adquirí notorietat al s. IV dC, en què esdevingué la diòcesi cristiana més important de Numídia, ja abans de l'accés d'Agustí de Tagast a l'episcopat. Si en algun lloc de Numídia es podria defensar la pervivència del púnic durant l'època de l'Alt Imperi —fins i tot, en situació de minorització, durant el Baix Imperi—, podria ser el curs baix del *Seybouse*, que desemboca a la vora d'Hipona, port que hauria pogut funcionar en gran mesura al marge de l'amaziguitat. Les evidències, com hem vist⁴⁵⁹⁸, són exigües i equívokes. Que a la ruralia d'Hipona hagués quedat arrecerat el púnic a partir de l'època romana i fins a l'època del Baix Imperi, és una hipòtesi històricament possible; però la clapa de punicitat difícilment podia atèner la regió de la *Cheffia* i les valls de l'*Armoniacum* i el *Namoussa*, dominades per tribus nùmides⁴⁵⁹⁹. Finalment, a una cinquantena de quilòmetres de la costa apareixen els primers contraforts de l'Atlas Tel·lià, poblat per tribus nùmides que ni tan sols en l'època de màxima romanització van ser desarticulades.

14.2. L'Atlas Tel·lià de la Numídia occidental

Ja abans de la influència púnica i romana, la regió de Cirta contenia aglomeracions urbanes nùmides amb una dinàmica socioeconòmica pròpia, per bé que no és fins al s. I dC que coneixem els noms de la major part de *pagi Cirtensium*⁴⁶⁰⁰. Durant l'època de la Primera Guerra Púnica (264-241 aC), les fonts ens situen a la regió de Cirta la tribu dels *Massyli*⁴⁶⁰¹, nucli de la important confederació nùmida homònima d'ençà de l'*agllid* Massinissa. La ciutat de Cirta va

⁴⁵⁹⁷ Vegeu *supra*, § 6.1.

⁴⁵⁹⁸ Vegeu *supra*, § 10.3.2.

⁴⁵⁹⁹ Vegeu mapa n° 4.

⁴⁶⁰⁰ Vegeu *supra*, § 6.2.2. Vegeu també el mapa n° 4.

⁴⁶⁰¹ Vegeu *supra*, § 1.2, n° 1.

restar esbatanada a l'influx lingüístic i civilitzador transmediterrani durant els segles II-I aC, en què va ser sens dubte la ciutat més concorreguda de tota Numídia. Durant la primera meitat del s. II aC s'hi observa la funció del púnic com a *lingua franca* en les relacions comercials exteriors, mentre que la llengua autòctona, el paleoamazic, preval en el comerç intern. Els nòmides havien accedit a l'economia monetària a través de l'exèrcit cartaginès, que els pagava com a mercenaris durant les guerres púniques. Però l'encunyació de moneda —val a dir que vil— per al comerç interior⁴⁶⁰² obeïa a unes necessitats de mercat intrínseques de la societat nòmida. Hi ha evidència numismàtica d'un comerç exterior de llarg abast, amb un tresor prou considerable de monedes ateneses, cartagineses, massaliotes, hispanes i, sobretot, romanes⁴⁶⁰³. D'ençà del 146 aC, el llatí va substituint el púnic en el rol de *lingua franca* comercial; la colonització romana, més "invasiva" que la púnica a Numídia, va comportar l'ascensió del llatí no solament com a *lingua franca* comercial sinó també com a llengua administrativa i dels propietaris terratinents de les valls fèrtils que solcaven l'Atlas Tel·lià. L'avenç del llatí com a llengua urbana va fer possible que al s. II dC nasqués a Cirta un autor major en llengua llatina com Frontó⁴⁶⁰⁴.

El grec no serà mai una llengua exòtica a la societat urbana de Cirta, car, d'ençà de la fi de la Segona Guerra Púnica (201 aC), el comerç nòmida ja no passa per la mediació dels cartaginesos, de manera que el comerç exterior amb la Mediterrània Oriental (no solament amb els grecs) es fa en grec, cosa que facilita la irrupció de l'hel·lenisme a la Numídia de Cirta⁴⁶⁰⁵, l'aprenentatge del grec entre els fills de famílies nobles nòmides i l'establiment d'una colònia grega a Cirta durant l'època de Massinissa⁴⁶⁰⁶. Durant l'època de l'Imperi Romà, no tenim indicis certs de la permanència de l'hel·lenitat (i de la llengua grega) a Cirta, sobretot tenint en compte l'hegemonia de la romanitat (i, doncs, de la llatinitat) com a principal element exogen. No sabem si com a permanència o com a reintroducció, creiem força significatiu que l'*archiaterus Cirtensis* del s. V dC Càssius Fèlix poés directament de fonts alexandrines (en grec) la seva doctrina mèdica, com, de fet, els altres tractadistes mèdics afroromans⁴⁶⁰⁷. Com a llengua científico-tècnica, com a llengua de la cultura hel·lenística i com a llengua del comerç amb la Mediterrània Oriental, el grec va ser, ultra el llatí, la llengua exògena amb una implantació més remarcable a la ciutat de Cirta, la ciutat de Numídia més oberta, segons tots els indicis, als influxos externs.

Encara es parla amazic avui dia a l'Atlas Tel·lià occidental de Numídia, concretament fins a una quarantena de quilòmetres al sud de Constantina (antiga Cirta). El passadís de Constantina constitueix un llenca arabòfona que separa les dues principals clapes amazigòfones —

⁴⁶⁰² Vegeu *supra*, § 8.

⁴⁶⁰³ *Ibidem*.

⁴⁶⁰⁴ Vegeu *supra*, § 6.2.2.

⁴⁶⁰⁵ Vegeu *supra*, § 1.1.

⁴⁶⁰⁶ Vegeu *supra*, § 3.1.

⁴⁶⁰⁷ Vegeu *supra*, § 12.1.

(geogràficament i també demogràficament) de la Tamazga central, el cabilenc al nord i el xaui al sud. La discontinuïtat en l'amazigofonia d'aquesta regió de l'antiga Numídia és tota recent⁴⁶⁰⁸.

14.3. L'Atlas Tel·lià de la Numídia oriental

És a l'Atlas Tel·lià de la Numídia oriental on s'ha localitzat un major nombre d'inscripcions líbiques —sobretot en necròpolis rústiques que depenen de petites aglomeracions nòmides—, concentrades de manera visible a la regió boscosa de la *Cheffia*⁴⁶⁰⁹, dominada per la tribu o confederació dels *Misiciri*⁴⁶¹⁰. Membre d'aquesta tribu nòmida fou un tal *Gaius Iulius getulus ueteranus* / KTi W MSWLT 'KTi fill de MSWLT', que apareix en una interessant una inscripció bilingüe líbico-llatina (circa s. I dC) trobada a *Thullium* (a 35 km al sud-est d'*Hippo Regius*)⁴⁶¹¹. El fet que el text llatí no digui exactament el mateix que el líbic és significatiu de les fórmules que són pertinents en un context romà i en un context nòmida. En efecte, el text llatí informa del cos militar al qual el veterà havia pertangut (*ala getulorum?*), mentre que el text líbic informa de la filiació familiar (W MSWLT) i tribal (MSKRi). Es tracta, doncs, d'un bell exemple del bilingüisme funcional que podien practicar certs grups socials nòmides que s'havien integrat en la romanitat —a través del servei militar, com en el cas d'aqueix *Gaius Iulius* /KTi—, per la qual cosa podien fer ús de la llengua llatina, sense perdre el vincle tribal —i, no cal dir, que el familiar—, en aquest cas a la tribu dels *Misiciri*. Fora del servei militar, no trobem gaires situacions comunicatives testimoniades d'accés a la romanitat —i, consegüentment, a la llatinitat— abans de la irrupció del cristianisme. També és destacable la duplicitat onomàstica, amb un nom llatí (*Gaius Iulius*) i un de nòmida (KTi).

Una mica més al sud, on apareixen les més importants ciutats de la regió, hi havia la *gens Numidarum*⁴⁶¹². Fou en aquesta regió, concretament a la ruralia de ciutats com Tagast, Càlama i *Thubursicu Numidarum* —a més d'altres centres menors, com *Zattara*, *Thagura* o *Thuburnica*—, on hi hagué una explotació agrària més important —en què predominava el conreu extensiu de l'olivera—, en mans de latifundistes de classe senatorial. En aquestes grans propietats privades es concentraven milers de pagesos temporers nòmides⁴⁶¹³, que van poder accedir així a la llengua llatina dels seus amos. Els mercats rurals (*nundinae*), on eren contractats, en condicions molt precàries, els temporers —de gran mobilitat segons les estacions—, funcionaven de punt de trobada entre les llengües llatina i amaziga. El sistema d'explotació agrària latifundista, típic d'aquesta regió de Numídia

⁴⁶⁰⁸ Vegeu *supra*, §§ 13.1 i 13.2.

⁴⁶⁰⁹ Vegeu *supra*, § 6.2.1.

⁴⁶¹⁰ Vegeu *supra*, § 1.2.2.

⁴⁶¹¹ *Ibidem*.

⁴⁶¹² Vegeu *supra*, § 1.2.3.

⁴⁶¹³ Vegeu *supra*, § 3.2.

durant els ss. I-III dC, generava profundes desigualtats socials, que, durant tot el s. IV, desencadenà violentes revoltes⁴⁶¹⁴ en què convergiren motius socioeconòmics i les pugnes d'una església africana escindida. En efecte, segons les fonts antigues, els circumcel·lions —temporers d'extracció tribal seminòmada o petits propietaris desposseïts— no parlaven generalment llatí —en tot cas, necessitaven interlocutors en “púnic”⁴⁶¹⁵—. Van ser guanyats a la cristiandat pels donatistes, versemblantment en llur llengua —que difícilment podia ser cap altra que l'amaziga—; però, segons permeten entrellucar les fonts, funcionaven com a confraries religioses extremadament rigoristes i practicaven un cristianisme en què el culte del martiri portava fins al paroxisme la tendència *per se* martiròfila del cristianisme africà, que havien encarnat figures com Cebrià de Cartago i els màrtirs de les més antigues passions. Sens dubte, la geografia abrupta de l'Atlas Tel·lià era propícia als suïcidis rituals dels circumcel·lions agonístics que s'esbalçaven de dalt de cingles i espadats. El cristianisme amazic dels circumcel·lions va ultrapassar la tendència “africana” i igualitarista que havien defensat els donatistes fins a l'exercici del terror contra l'ordre establert. Els interlocutors donatistes d'Agustí no difereixen gaire dels catòlics ni en l'extracció afroromana —tal com suggereixen l'onomàstica i els corresponsals d'Agustí— ni en la llatinitat; en el cas dels circumcel·lions, trobem individus de nom “exòtic” i que necessiten traductors al “púnic”. Les convulsions socials de la regió de l'Atlas Tel·lià de la Numídia oriental són un símptoma que la romanització —i la llatinització— no havia arrelat dellà els recintes de les ciutats i que en l'àmbit rural havia anat minvant —fins a la pràctica desaparició— la classe mitjana de petits propietaris rurals —en part, d'extracció afroromana i, en part, d'extracció nùmida—, que hauria permès una millor assimilació de la romanitat i de la llatinitat per part dels nùmides, així com també un major concerniment de la realitat amaziga per part dels afroromans, que, parcialment, sí que s'havia donat en altres regions de l'Àfrica romana.

És d'aquesta regió que tenim més indicis que apunten a l'existència d'un sociolecte amazic cristià⁴⁶¹⁶, desenvolupat, segons hem raonat, al llarg del s. IV dC per l'església donatista, predominant a Numídia entre el 311 i 411, que va poder eixamplar la parròquia, fins aleshores gairebé exclusivament d'origen afroromà o “oriental”, entre els nùmides més propers a romanitat —segurament no, o no encara, entre les tribus nùmides que restaven al marge de la romanitat—. Que es tractava d'un veritable sociolecte o d'un mer registre ho podem esbrinar per diverses al·lusions (bàsicament agustinianes) que ens diuen que els clergues donatistes s'adreçaven en “púnic” als circumcel·lions fora de situacions comunicatives estrictament culturals. Si bé no tenim la certesa que hi hagués realment una traducció dels Evangelis a la llengua dels Μαύροι a partir de c. 340 dC —les citacions que hem

⁴⁶¹⁴ Vegeu *supra*, § 4.2.

⁴⁶¹⁵ Vegeu *supra*, § 10.2.1.2.

⁴⁶¹⁶ Vegeu *supra*, § 11.3.

discutit de Joan Crisòstom no són inequívocues—, sí que és probable que l'evangelització es fes en amazic a Numídia almenys durant els ss. IV-VI dC, la qual cosa permetria suposar l'existència d'un subregistre “amazic bíblic”⁴⁶¹⁷. Entre els registres culturals, és possible que almenys part de la litúrgia cristiana —de ben segur els sermons— es fessin en “púnic”, segons sabem pel propi Agustí. De l'amazic dels cristians només resten avui dia relíquies lèxiques en els dialectes amazics —especialment en aquells que es parlen en les regions menys exposades a l'islam ortodox—, atès que és ben improbable que les comunitats cristianes amaziques (i afroromàniques) resistissin a la intolerància religiosa dels moviments fonamentalistes —també de base amaziga— almoràvit (s. XI) i almohade (s. XII).

L'amazic és, encara avui dia, la llengua de bona part de l'Atlas Tellia oriental de Numídia; arriba concretament fins a les rodalies de *Souk Ahras* (antiga Tagast), aproximadament a una vintena de quilòmetres al sud de la ciutat. S'hi parla el mateix dialecte xauí de l'Aurès, de *Nememcha* i dels altiplans de la Numídia central⁴⁶¹⁸.

14.4. Els altiplans de la Numídia central

Atès que la regió dels altiplans de Numídia no va ser objecte d'una veritable romanització —si exceptuem algunes ciutats, principalment Madaure⁴⁶¹⁹—, les tribus de la zona van mantenir llur organització sociopolítica tradicional, inclòs l'ús de llur dret consuetudinari, de manera que el contacte amb la romanitat i, consegüentment, amb la llatinitat, fou menor. A la banda est dels altiplans, els *Musulames*⁴⁶²⁰ feren front a l'exèrcit romà (17-24 dC)⁴⁶²¹, però no perquè temessin la colonització de la seva regió sinó perquè la creació d'una via romana entre *Ammaedara* i *Tacapae* interferia en el seu eix de transhumància; sovint també les restriccions en l'usdefruit dels terrenys de transhumància que l'administració romana imposava a les tribus ramaderes eren motiu de revolta. Notem, però, que l'amaziguitat no és visible solament a ca les tribus nòmades: les aglomeracions urbanes nòmides, que les fonts ens han llegat com a *castella*, mantenen llurs institucions pròpies⁴⁶²², de manera que els governadors de província necessiten la mediació dels *principes gentium* per a exercir la seva autoritat sobre els *castella* i tribus nòmides, en què s'aprecia la vigència, durant tota l'època imperial, de l'estructura segmentària.

De la banda oest dels altiplans de Numídia no tenim tantes fonts. Arqueològicament, sabem que fou una regió de romanització menor, si bé no hi manquen algunes ciutats de certa importància, com *Thamugadi*, *Diana Veteranorum* i *Lambaesis*. El fet que, segons les actes

⁴⁶¹⁷ Vegeu *supra*, §§ 11.3 i 11.4.

⁴⁶¹⁸ Vegeu *supra*, § 13.2.

⁴⁶¹⁹ Vegeu *supra*, § 6.3.

⁴⁶²⁰ Vegeu *supra*, § 1.2.4.

⁴⁶²¹ Vegeu *supra*, § 3.2.

⁴⁶²² Vegeu *supra*, § 3.2.

del concili de Cartago del 411, hi hagi una concentració remarcable de diòcesis cristianes⁴⁶²³, majoritàriament donatistes, suggereix una predicació en llengua amaziga, tenint en compte que moltes d'aquestes diòcesis ni tan sols estaven basades en un nucli urbà important, com ara *Niciuibus*, *Lambiridi*, *Lamiggiga*, *Lamsorti*, *Gibba*, *Noua Petra* o *Ad Capsum Iuliani*.

Avui dia, la regió dels altiplans de Numídia roman amazigòfona. S'hi parla el dialecte xaii, que té com nucli principal el massís de l'Aurès, situat just al sud dels altiplans⁴⁶²⁴.

14.5. El mons *Aurasius* i les muntanyes de *Nememcha*

Actualment sabem que la regió muntanyosa de l'Aurès, que s'esqueia *intra litem*, va ser objecte d'una certa romanització, per l'acció de colons romans que hi feren ressonar la llatinitat. L'Aurès no fou un racó de l'Àfrica "oblidada", però, al mateix temps, els colons nouvinguts no bastiren ciutats a la romana, i l'administració imperial, malgrat els esforços d'una política de *limitatio* i desarticulació de tribus no va reeixir pas a desamaziguitar la regió, probablement perquè tampoc s'ho proposà seriosament. La construcció de ciutats militars al piemont del mons *Aurasius* (*Lambaesis* i *Thamugadi*) mostra que la prioritat de Roma fou contenir les revoltes de les tribus aurasianes⁴⁶²⁵. Tant l'Aurès com *Nememcha*, doncs, romangueren espais àmpliament maures, que practicaven tècniques de conreu i de rec enterament propis. Durant tota l'època imperial, sembla que els colons romans habitaven certes valls del massís sense barrejar-se gaire amb els aurasians. Entre els ss. V-VII, en l'oposició als invasors vàndals, bizantins i àrabs, sembla que afroromans i maures feren front sota caps comuns de noms indígenes (*Vartaia*, *laudas*) que en algun cas se'ns diu que eren cristians (com en el cas del *dux Masties*)⁴⁶²⁶. Aquest fet assenyala que durant els inicis de l'alta edat mitjana van anar difuminant-se les diferències entre afroromans i maures a l'Aurès i, per tant, que els espais comunicatius entre el llatí (i afroromànic) i l'amazic eren compartits. Podem pensar que el cristianisme, estès entre els aurasians per la pròpia dinàmica social interna —més aviat que com una importació bizantina⁴⁶²⁷— va tenir un efecte sociolingüísticament anivellador: l'evangelització en amazic és perfectament assumible, però, al mateix, prenent com a llengua d'origen el llatí, per la qual cosa la cristianització comportava un cert grau de llatinització. La memòria col·lectiva dels aurasians manté viva la romanitat de la regió, fins al punt que, encara que sigui en la ficció, algunes famílies es fan descendir de *ruman* 'romans'⁴⁶²⁸. L'Aurès constitueix el nucli principal

⁴⁶²³ Vegeu *supra*, § 4.3.

⁴⁶²⁴ Vegeu *supra*, § 13.2.

⁴⁶²⁵ Vegeu *supra*, § 6.4.

⁴⁶²⁶ Vegeu *supra*, § 6.4.

⁴⁶²⁷ Vegeu *supra*, § 6.4.

⁴⁶²⁸ Vegeu *supra*, § 13.3.

d'amaziguitat del territori del l'antiga Numídia. El dialecte que s'hi parla, el xauí, sobreïx, de molt, el massís de l'Aurès; abasta també els massissos de *Boutaleb* i de *Bellezma*, els altiplans de Constantina i el massís de *Nememcha*. Vers el nord-oest, l'àrea lingüística amazigòfona va més enllà dels altiplans de la Numídia central; arriba fins a la regió de l'Atlas Tel·lià, tant a l'est (regió de *Souk Ahras*, antiga Tagast) com a l'oest (regió de Constantina, antiga Cirta), i s'endinsa al territori de l'antiga Mauretània Sitifiana⁴⁶²⁹. De la regió muntanyosa de *Nememcha*⁴⁶³⁰ ens manquen fonts literàries i arqueològiques que ens permetin establir-ne la situació sociolingüística, si bé podem suposar que era un espai enterament amazigòfon; de fet, avui dia encara ho és. No sabem quina és l'antiguitat de la implantació del dialecte xauí de la Numídia meridional. En principi, no coneixem cap esdeveniment històric posterior a l'antiguitat que pogués fer pensar que l'amaziguitat actual de l'Aurès i de les regions veïnes resulti d'una superposició secundària d'un estrat amazic, per la qual cosa el més probable és el que el xauí sigui continuador de l'amazic dels aurasians de què ens parlen les fonts antigues.

14.6. El *limes* meridional de Numídia

El *limes* meridional de Numídia, al sud del *mons Aurasius* i del massís de *Nememcha*, era la regió dels getuls. És una regió de baixa densitat demogràfica. L'espai de la llatinitat es limitava als campaments del *limes numidicus*, que podien donar lloc a ciutats menors com *Badias / Vadis*, bastida en l'itinerari fronterer que unia *Ad Medias* amb *Thabudeos*⁴⁶³¹, i *Gemellae*, situada a la vora occidental del *chott Melrhir*. Devia predominar-hi lingüísticament, doncs, l'amazic dels nòmades getuls. Trobem individus *Gaetuli* integrats en diferents cossos de l'exèrcit romà (*ala Gaetulorum*, *cohors Gaetulorum*), on, és clar, van poder accedir a la llatinitat i, consegüentment, importar-la als seus campaments d'origen. Però és ben dubtós que tots els militars anomenats *Gaetuli* provinquin realment del *limes* meridional de l'Àfrica romana; probablement designaven tota mena de nòmades (especialment els provinents de tribus nòmades que eren hàbils genets). Dellà la regió dels llacs salats, no trobem més que desert, començant per la regió de l'*Erg Oriental*, indrets de pas, no de residència. Tan sols els oasis, esquitxats çà i lla pel desert, donen lloc a poblacions humanes. Aquests oasis dellà el *limes numidicus* són avui dia amazigòfons. Com que la història dels oasis dellà el *limes numidicus*, principalment Mzab i Wargla⁴⁶³², va lligada a la immigració dels exiliats ibadites de *Tahert* (antiga Mauretània Cesariana) al s. XI, no sabem si les varietats amazigues *tumzabt* i *təggargrənt* que s'hi parla és hereva de l'antiguitat o

⁴⁶²⁹ Vegeu *supra*, § 13.2.

⁴⁶³⁰ Vegeu *supra*, § 6.5.

⁴⁶³¹ Vegeu *supra*, § 6.6.

⁴⁶³² Vegeu *supra*, § 13.4.

si resulta de la superposició d'un estrat amazic de procedència més occidental. D'una banda, el pes demogràfic de Mzab no és gens menyspreable —comparat al d'altres oasis saharians—; d'altra banda, no s'han pogut aduir elements que enllacin de manera determinant el mozabita i el *təggargrənt* amb la varietat xènua (i altres de veïnes) que es parla a la regió d'on procedia el gruix d'exiliats ibadites del s. XI. Per aquestes raons, no es pot excloure que l'estrat amazic dels oasis preibadites hagi pogut prevaldre sobre l'amazic importat, tot i que, com en la majoria d'enclavaments amazigòfons dels oasis, la convulsa història medieval —amb diversos moviments de població—, unida amb la baixa demografia i feble urbanització, fa sospitar que han estat, també a Mzab, Wargla i d'*Ariy*, els corrents migratoris dominants els que han acabat fent prevaldre l'amaziguitat resultant.

15. Conclusions

15.1. Límits geogràfics i cronològics de la punicització Numídia

La punicitat s'endinsa a Numídia pels ports (sobretot Hipona)⁴⁶³³ i per la vall del Bagrada, per contigüitat amb la fortament punicitzada Zeugitana⁴⁶³⁴. Com *lingua franca* de la Mediterrània Occidental, el púnic esdevé el lligam entre Numídia i la Transmediterrània. A banda els emporis costaners (menys atrafegats a Numídia que a altres ports africans) i la vall del Bagrada, és dubtós l'arrelament de la llengua púnica a Numídia. És cert que durant els ss. IV-II aC el púnic s'obrí pas a ciutats de les valls de l'Atlas Tel·lià (principalment a Cirta) amb el rol de llengua vehicular —a tots els nuclis urbans de certa importància hi havia mercaders púnics—, però és molt improbable que, a manca d'una colònia punicòfona nombrosa establerta de manera permanent, el púnic esdevingués llengua inicial de nòmides. La punicització ateny altres al·lògens urbans, principalment la comunitat hel·lenòfona —no necessàriament grega—, com ho mostra l'onomàstica i l'adhesió a cultes fenicis⁴⁶³⁵. Sense un aparell administratiu púnic, no és pertinent referir-se al púnic com a “llengua oficial” —el concepte d'oficialitat lingüística és inaplicable en el marc d'una estructura política tribal⁴⁶³⁶, fins i tot si ho elevem al nivell de la confederació— de la Numídia de Massinissa (203-148 aC) en base a l'encunyament de moneda amb llegendes en púnic⁴⁶³⁷. Semblantment, les inscripcions monumentals en púnic (al costat del líbic) revelen l'assimilació, bé que adaptada, de la manera púnica d'administrar les ciutats; però no informen d'un

⁴⁶³³ Vegeu *supra*, §§ 6.1 i 10.2.1.2.

⁴⁶³⁴ Vegeu *supra*, § 1.1.

⁴⁶³⁵ Vegeu *supra*, § 2.

⁴⁶³⁶ Vegeu *supra*, § 1.3.3.

⁴⁶³⁷ Vegeu *supra*, § 8.

coneixement generalitzat, fora de la població urbana de certes ciutats, de la llengua púnica⁴⁶³⁸. En tota l'època de la Numídia preromana, no s'aprecia —fins on les dades i les assumpcions sociolingüístiques en permeten d'arribar— una veritable aculturació púnica ni, *a fortiori*, una substitució lingüística de l'amazic pel púnic; s'aprecia, en canvi, una integració (almenys de les elits nòmides) en l'espai cultural i civilitzador mediterrani, que fins a mitjan s. II aC era vehiculat, a l'Àfrica del Nord occidental (no solament a Numídia) en el púnic parlat pels mercaders cartaginesos⁴⁶³⁹.

Fins al 146 aC, no hi ha empremtes de punicitat a la ruralia nòmida que permetin inferir-hi una difusió de la llengua púnica. No hi ha indicis demogràfics que la destrucció de Cartago comportés un exili significatiu de púnics de Zeugitana a la Numídia nord-oriental, a través del Bagrada, per la qual cosa és incert si aquest moviment demogràfic (mercaders, artesans, sacerdots)⁴⁶⁴⁰ hauria permès la transmissió intergeneracional de la llengua d'un col·lectiu socialment identificable i destriable. No ha estat aportat cap testimoni que permeti sostenir l'existència d'una comunitat púnica, en tant que grup social vinculat a l'exercici de determinats oficis, a la Numídia d'època romana⁴⁶⁴¹. Sense la constatació d'una diàspora púnica a la Numídia interior⁴⁶⁴² —postulada pels que mantenen que la llengua púnica era viva a la Numídia rural de l'època del Baix Imperi—, d'una banda, i sense testimonis d'una minoria social púnica destriable de la majoria nòmida, no tenim arguments per a sostenir la difusió de la llengua púnica entre els nòmides de la zona. Però la mancança o el caràcter equívoc de les fonts que ens permetrien esbrinar-ho no ens autoritza tampoc a rebutjar la hipòtesi d'una diàspora púnica, i caldrà atendre específicament les fonts de les èpoques del Baix Imperi, vàndala i bizantina.

El curs alt del Bagrada, on trobem ciutats com Tagast —l'amaziguitat de l'actual *Souk Ahras* es manté fins a una vintena de km al su de la ciutat⁴⁶⁴³— i *Thubursicu Numidarum*, destaca, d'una banda, per l'absència de testimoniatges de punicitat (com podria ser l'epigrafia) i, d'altra banda, per la riquesa d'epigrafia líbica i d'evidències de conservació de societats tribals maures a la ruralia. Si en el cas de la vall d'Hipona fóra imprudent descartar la supervivència del púnic fins a l'època del Baix Imperi —tot i que no en tenim evidències clares—, en el cas de Tagast no ens plantejaríem la possibilitat de la implantació de la llengua púnica si no fos per les al·lusions agustinianes a la *lingua punica*. L'absència de distinció entre la situació sociolingüística de la regió on Agustí va néixer de la regió on va exercir l'episcopat suggereix ignorància (o negligència) que la llengua dels nòmides no és el púnic

⁴⁶³⁸ Vegeu *supra*, § 2.

⁴⁶³⁹ Vegeu *supra*, § 2.

⁴⁶⁴⁰ Vegeu *supra*, § 6.2.

⁴⁶⁴¹ Vegeu *supra*, § 2.

⁴⁶⁴² Vegeu l'estudi demogràfic de LASSÈRE 1977.

⁴⁶⁴³ Vegeu *supra*, § 13.2.

sinó l'amazic. En el nostre estudi de la qüestió *punica id est afra*⁴⁶⁴⁴ hem conclòs, en primer lloc, que *lingua punica* no equival a 'llengua púnica' en l'obra d'Agustí —i tampoc en altres autors de la Numídia del seu temps—, en el sentit que podia incloure la llengua amaziga⁴⁶⁴⁵; en segon lloc, que els punicismes lèxics no són autèntics, en el sentit que no són testimoniats aportats de la Numídia del seu temps⁴⁶⁴⁶; i, en tercer lloc, que són considerats “púnics” mots que són, sens dubte, amazics, com en el cas més conspicu de *dellas* ‘*carex*, *-icis*’ i que, a més a més, designen realitats típicament amazigues, com és el cas dels *numina abaddires*⁴⁶⁴⁷. No estan clars els motius d'aquest ús extensiu de *lingua punica* que, de vegades, s'aplica ras i curt a la llengua amaziga. Hem proposat d'enllaçar la llegenda cananea —de rerefons bíblic— de l'origen dels amazics amb la integració, en la missió evangelitzadora, dels elements no afroromans de l'església africana, que fins al concili de Cartago del 411 només els donatistes havien sabut atendre⁴⁶⁴⁸. Però és possible que hi hagués altres raons que facilitessin la identificació genèrica dels nord-africans més propers a la *romanitas* —no pas de les tribus maures, que, tant si s'esqueien *intra limitem* com si s'esqueien *extra limitem*, rebien la consideració de *barbari*— com a *poeni* / *punici* i llur llengua com a *lingua punica*, per més que l'element amazic fos predominant des del punt de vista ètnic i gairebé pertot exclusiu des del punt de vista lingüístic. No obstant això, hem aportat l'anàlisi lexicològica d'un probable punicisme al metge de Cirta (però que, pel que sembla, va exercir a Cartago) d'època vàndala Càssius Fèlix⁴⁶⁴⁹, en aquest cas, a diferències dels mots agustinians, aparentment pres de l'Àfrica del seu temps; altrament, la resta d'africanismes de Càssius Fèlix apunten més aviat a la pista amaziga, en alguns casos àdhuc amb un ètim amazic concret⁴⁶⁵⁰. El fet que les dades analitzades no advoquin a favor de la pervivència del púnic a la Numídia dels ss. IV-V dC no ens autoritza pas a deixar tancada la qüestió en el sentit de donar el púnic com a enterament extingit. Encara que hem conclòs que l'amazic era la llengua predominant sens dubte a la ruralia de Tagast i probablement també a la d'Hipona, considerem que el més prudent és restar amatents a possibles testimoniats de punicitat més febaents que els equívocs testimoniats agustinians. Els condicionants de la sociolingüística general no advoquen pas a favor tampoc de la pervivència del púnic. Però la història de les llengües es rebel·la adés i ara contra els determinismes sociolingüístics. Als afrollatins hauria passat desapercebuda la diferència entre el púnic minoritzat i l'amazic predominant, la qual cosa voldria dir que els eventuais punicòfons no constituïen ja ni tan sols una minoria “ètnica” caracteritzada per una posició social determinada —associada a l'exercici d'unes determinades

⁴⁶⁴⁴ Vegeu *supra*, § 10.

⁴⁶⁴⁵ Vegeu *supra*, § 10.4.2.

⁴⁶⁴⁶ Vegeu *supra*, § 10.4.3.

⁴⁶⁴⁷ Vegeu *supra*, § 10.4.4.

⁴⁶⁴⁸ Vegeu *supra*, § 10.4.2.

⁴⁶⁴⁹ Vegeu *supra*, § 12.2.1.

⁴⁶⁵⁰ Vegeu *supra*, § 12.2.

professions, a unes determinades pràctiques culturals, a una consciència ètnica diferenciada—, sinó que s'havia fos en la llatinitat i, sobretot, en l'amaziguitat. És només una hipòtesi, però; les evidències apunten a l'amaziguitat general.

15.2. Límits geogràfics i cronològics de la romanització lingüística de Numídia

La introducció del llatí a Numídia, arran de la minva progressiva de l'hegemonia cartaginesa, va ser lenta. La fi de la Segona Guerra Púnica (201 aC) havia esbatanat Numídia al contacte transmediterrani sense la mediació de la punicitat; però la influència itàlica no destaca especialment, durant mig segle, per damunt de la influència grega, siriana, egípcia i, naturalment, púnica. La destrucció de Cartago (146 aC) no tingué tant l'efecte d'una romanització immediata de Numídia com d'una despunicització creixent. Durant tot el s. II aC, la dinastia massil de Numídia havia estat una aliada permanent a Roma, però no va ser fins a l'època d'un dels successors de Massinissa, el seu fill Micipsa (148-118 aC), que s'instal·laren a Numídia els primers mercaders itàlics⁴⁶⁵¹, uns cert nombre dels quals, d'altra banda, van ser assassinats arran del *Bellum Iugurthinum* (112 aC). La romanització de Numídia no va començar, de fet, fins a les primeres colonitzacions marianes, a partir del 105 dC, que afectaren bàsicament la Numídia oriental, veïna de Zeugitana i Bizacena, amb un *limes* que no anava dellà el país dels *Musulames*⁴⁶⁵². També a la ciutat occidental de Cirta, hi ha una colonització itàlica (predominantment campanesa) primerenca.

A diferència de Zeugitana i Bizacena, la romanització de Numídia fou força més regionalitzada, pel fet que la colonització tingué lloc bàsicament a la Numídia oriental contigua de Zeugitana i Bizacena, és a dir a les regions de l'Atlas Tel·lià orientals (Tagast, Càlama, *Thubursicu Numidarum*) i dels altiplans de Numídia orientals (Madaure), així com a les ciutats costaneres (*Hippo Regius*). Només aquí hi hagué una implantació de colons prou significativa per a fer del llatí alguna cosa més que una mera llengua de l'administració colonial. Fins i tot en aquestes regions, la llatinitat fou un fenomen essencialment urbà, amb escassa projecció rural, si no era vers les rodalies conreables de les ciutats administrades per propietaris terratinents romans.

Fins i tot si s'ho hagués proposat, l'administració romana no tenia recursos —ni efectius— per a dissoldre el vigorós funcionament de les societats tribals nòmades. L'administració romana no es féu extensiva fora de les ciutats i dels nuclis de població en què hi havia una colonització d'individus itàlics —o d'altres províncies de l'Imperi— que controlaven les magistratures municipals. Si la colonització romana de la *Prouincia noua* no va ser assimilatòria des del punt de la vista de

⁴⁶⁵¹ Vegeu *supra*, § 3.1.

⁴⁶⁵² *Ibidem*.

l'organització sociopolítica, encara menys ho fou des del punt de vista lingüístic. Mentre que a les ciutats romanitzades el nivell de llatinitat fou tal que, d'una banda, van succeir-s'hi figures cabdals de les lletres llatines com Apuleu de Madure (s. II dC), Frontó de Cirta (s. II dC) o Agustí de Tagast (ss. IV-V dC) i, d'altra banda, hi hagué una producció epigràfica en llengua llatina remarcable, la ruralia semblà viure al marge de la llatinitat; fins i tot en *castella* propers de ciutats com Hipona i Tagast, la predicació del cristianisme no és possible en llengua llatina encara als ss. IV-V dC. És clar que les permanents revoltes de les tribus nòmides obeïen bàsicament a l'expropiació de terres —amb les lesions en la integritat de les tribus que això comportava— i a l'explotació dels recursos naturals —com la dels *Musulames* de *Tacfarinas* i *Mazippa* (17-24 dC) o la dels *Fraxinenses* de *Faraxen* (253-256 dC)⁴⁶⁵³—, més que a una resistència a la llatinització —d'altra banda, difícil de saber històricament—. Però el panorama històric d'una Numídia escindida entre una romanitat urbana, llatinitzant —i, a partir de la fi del s. II dC, cristianitzant⁴⁶⁵⁴— i una amaziguitat tribal i rural no permet inferir una implantació generalitzada de la llengua llatina. Algunes ciutats urbanísticament remarcables, com *Thamugadi* o *Lambaesis*, foren construïdes a partir del s. II dC com a centres de contenció —inicialment amb escassa població civil— de les insurreccions de les tribus aurasianes més aviat que com a focus de colonització del territori i, per tant, de difusió de la llatinitat. El mapa de ciutats romanes de Numídia, en aquest sentit, és enganyós, perquè ens presenta tot de punts aïllats que hom tindria la inèrcia unir, a tort, a la romanitat, perquè fora dels límits d'aquestes ciutats —si exceptuem les regions de la Numídia oriental que hem esmentat— l'empremta de llatinitat és inapreciable.

El cisma donatista té com a element distintiu l'ampliació de la base de creients a una parròquia que no és ja enterament afroromana. Agustí, el màxim artífex de la reunificació de l'església africana arran del concili de Cartago del 411⁴⁶⁵⁵, va fer seus alguns dels postulats dels donatistes, entre els quals hi havia l'adopció d'uns feligresos que no eren llatínòfons —d'aquí els elogis, postissos, a la “punicitat” que hem adduït⁴⁶⁵⁶—. Encara que, segons hem argumentat, a partir del s. IV l'evangelització de Numídia —dels nòmides més propers culturalment a la romanitat— es féu probablement en amazic⁴⁶⁵⁷, el sociolecte amazic cristià devia estar farcit de llatinismes —dels quals, malauradament, només ens resten relíquies lèxiques en els dialectes amazics contemporanis—, alguns del quals fins i tot han passat a la llengua comuna —s'han “descristianitzat”, doncs, o, si es vol, han deixat de marcar sociolectalment els individus que els utilitzen—, com per exemple *anglus* (< *angelus*), que pot significar, en alguns dialectes,

⁴⁶⁵³ Vegeu *supra*, § 3.2.

⁴⁶⁵⁴ Vegeu *supra*, § 4.1.

⁴⁶⁵⁵ Vegeu *supra*, § 4.3.

⁴⁶⁵⁶ Vegeu *supra*, § 10.2.1.4.

⁴⁶⁵⁷ Vegeu *supra*, §§ 11.3 i 11.4.

simplement ‘nen’ (i *tanglust* ‘nena’). El sociolecte amazic cristià i els registres amazic litúrgic i bíblic van ser un àmbit de llatinització, creiem, molt important en una regió tan cristianitzada com Numídia. Probablement cap altre àmbit d’ús (el servei militar, el comerç, l’administració) va poder escampar tant la llatinitat en diversos estrats de la societat nùmida —entre homes i dones— com el cristianisme, fins i tot si la llengua d’ús fou probablement l’amazic. La conquesta vàndala (430), encara que no tingué gaire incidència a Numídia, va interrompre el nou rumb que havia emprès l’església africana, per la qual cosa és difícil avaluar els resultats de la nova manera de plantejar la qüestió de les llengües en la predicació del cristianisme a Numídia. El retorn a la clandestinitat —o, en tot cas, a la manca d’oficialitat i de suport institucional— del cristianisme durant l’època vàndala va fer possible un cert igualament social entre afroromans i nùmides cristians. Això és el que suggereixen els focus de resistència als invasors —vàndals, bizantins i àrabs— que van succeir-se durant els ss. V-VII dC, que aglutinaven elements afroromans i nùmides⁴⁶⁵⁸, gràcies, d’una banda, a una certa afinitat socioeconòmica i, d’altra banda, al cristianisme. L’expansió del cristianisme durant els ss. V-VI dC en regions que no havien participat del concili del 411, com l’*Aurasius mons*, *Nememcha* i *Tritonis palus*⁴⁶⁵⁹, va ser possible, probablement, per la superació de l’escisió entre les dues Numídies, la romana i la maura. Encara que sembli paradoxal, va caldre l’esfondrament de l’administració romana a Àfrica perquè la llatinitat i l’amaziguitat confluïssin en espais sociolingüístics comuns, dels quals, malauradament, poca cosa podem dir.

15.3. Identificació de l’amaziguitat de Numídia

15.3.1. La llengua de les inscripcions líbiques

Les inscripcions líbiques de Numídia apareixen en l’anomenat *alfabet líbic oriental*, que era comú al nord de la Tripolitània, Zeugitana, Bizacena i Numídia, mentre que l’anomenat *alfabet líbic occidental* apareix a Mauretània Cesariana, Mauretània Tingitana, el Sàhara i l’Atlas. Això no sembla tenir cap implicació dialectal especial⁴⁶⁶⁰, però sí que apunta a una major afinitat escripturària de Numídia amb la Tamazga central que amb l’occidental.

Els trets fonològics i morfològics i el lèxic comú que s’obté de la rica —bé que no fàcilment explotable— epigrafia de Numídia han estat inventariats de manera ordenada⁴⁶⁶¹, de manera que no els rependrem aquí. Notem tan sols que la identitat amaziga de les inscripcions

⁴⁶⁵⁸ Vegeu *supra*, § 5.

⁴⁶⁵⁹ Vegeu *supra*, § 5.

⁴⁶⁶⁰ Vegeu *supra*, § 7.1.

⁴⁶⁶¹ Vegeu *supra* § 7.3.1 (fonologia), § 7.3.2 (morfologia) i § 7.3.3 (lèxic).

líbiques és certa, però presenta algun tret que ens remet en a una amaziguitat “arcaica”, anterior al que hom reconstruïria per al protoamazic: Pensem, per exemple, en l'enigmàtic sufix de nom $-h$ [i]ʔ⁴⁶⁶², en l'absència del prefix d'estat $-o$, almenys, manca d'aglutinació al tema nominal— i en el relativament escàs (en comparació amb les més de 1.200 inscripcions editades) lèxic comú que té continuadors clars en els dialectes amazics contemporanis; però aquest darrer no és un argument de pes, atesa l'exigüitat de lèxic comú en comparació amb l'antroponímia. La majoria d'aquestes inscripcions són dels primers segles aC, per la qual cosa és comprensible la llunyania amb l'estat de coses que ofereixen els testimoniatges lèxics en fonts literàries grecolatines tardanes, que ens resulta més proper a l'amazic que coneixem. No obstant això, la llengua de les inscripcions líbiques presenta, a tots nivells, les característiques que identifiquen la llengua amaziga i que, consegüentment, no permeten confondre-la amb cap altra d'afroasiàtica. Discutirem, en un capítol específic⁴⁶⁶³, les raons que poden explicar certes manques de correspondència entre la llengua de les inscripcions líbiques i el protoamazic tal com s'obté de la comparació interdialectal de l'amazic modern.

15.3.2. Onomàstica

Les fonts epigràfiques llatines (també n'hi ha algunes de literàries, tant llatines com gregues) i neopúniques de Numídia proporcionen, plegades, gairebé tres-cents antropònims (inclòs algun teònim), segons l'inventari que ofert en aquest capítol⁴⁶⁶⁴, cabal gens menyspreable i que probablement podria ser encara engruixit. L'antroponímia no es presta a una anàlisi lingüística evident, però permet (1) completar paradigmes gramaticals que coneixiem parcialment de les enquestes realitzades amb l'antroponímia d'altres regions de l'antiga Tamazga⁴⁶⁶⁵; (2) observar recurrències onomàstiques amb altres regions de l'Àfrica del Nord antiga⁴⁶⁶⁶, especialment remarcables amb Zeugitana, Bizacena i Mauretània Sitifiana; (3) constatar un cert nombre d'antropònims típicament nòmides; com una mica pertot, unitat en la variació i variació en la unitat és el principi recurrent de l'amaziguitat.

⁴⁶⁶² Vegeu *supra* § 7.3.2.10.

⁴⁶⁶³ Vegeu *infra*, § IX.9.1.

⁴⁶⁶⁴ Vegeu *supra*, § 9.1.

⁴⁶⁶⁵ Ho analitzem *infra*, § IX.

⁴⁶⁶⁶ Vegeu *infra*, § IX.8.4.

15.3.3. Lèxic comú i fitonímia en fonts literàries

Agustí de Tagast (mort en 430)⁴⁶⁶⁷ i Càssius Fèlix de Cirta (447)⁴⁶⁶⁸ són les principals fonts d'amaziguismes en fonts llatines de Numídia, tot i que n'hi ha alguna altra. La major part d'aquests amaziguismes apareixen adaptats morfològicament al llatí i només l'absència d'aquests mots en fonts llatines deçà de la Mediterrània delata l'origen nord-africà. No sol haver-hi, ni tan sols, a Agustí ni a Càssius Fèlix referències dialectals que explicitin que es tracten de mots específics del llatí africà. Hi ha algun cas, fins i tot, en què se'ns diu que el mot és *punicus*, com en el cas remarcable de *dellas*, tot i que sigui, segons hem establert, un clar amaziguisme. Bé que no tan abundosos com desitjariem, els indicis explícits de lèxic comú i de fitonímia en les fonts literàries, d'onomàstica en les fonts epigràfiques llatines (principalment) i lèxiques i onomàstiques en l'epigrafia líbica, dels més importants de tota l'Àfrica romana, revelen l'amaziguitat antiga de Numídia. La present contribució, que sens dubte pot ser aprofitada en estudis ulteriors de diacronia amaziga, no té un interès menor per a la dialectologia llatina, atès que la majoria dels amaziguismes lèxics que hem identificat a les fonts literàries llatines d'època del Baix Imperi i vàndala no apareixen als textos en tant que *uerba barbara* —n'hi ha algun que sí, com el feliç *dellas*—, sinó integrats morfosintàcticament en llatí i al més sovint sense cap indicació que en delati la llengua d'origen. El substrat i adstrat amazic és un dels elements que devia caracteritzar la llatinitat africana, sobretot a mesura que usuaris del llatí —aquests estrats socials a què al·ludeixen referències vagues com ara *quam uulgus* ___ *uocat* o *Latini uulgo* ___ *appellant*— que tenien l'amazic com a llengua primera incorporaven en el llatí africà mots que denoten realitats típicament africanes —com són els noms de les plantes indígenes—, per a les quals no hi havia —o no la coneixien— la traducció llatina, de manera que van poder acabar passant a tots els llatinoparlants, fins i tot els afroromans d'origen.

⁴⁶⁶⁷ Vegeu *supra*, §§ 10.3.1 i 10.3.4.

⁴⁶⁶⁸ Vegeu *supra*, §§ 12.2.

16. Orientació bibliogràfica

El més proper a una història antiga de Numídia és l'excel·lent monografia de CAMPS 1960, per bé que no abasta més que fins a l'època púnica. Per a la Numídia preromana és igualment de referència obligada el volum 5 de GSELL 1918-1928. Com a introducció, és molt recomanable —i igualment fiable, malgrat l'anacrònic títol de *L'Algérie antique*— LANCEL 2003, que s'ocupa tant de Numídia com de Mauretània Cesariana. Per a l'època romana manca una monografia completa de la història de Numídia. Com a síntesi, és útil DESANGES 1978b —per bé que no s'ocupa únicament de Numídia i abasta només l'època republicana—. Sobre l'etnonímia de Numídia roman fonamental el catàleg de DESANGES 1962 (amb les actualitzacions del mateix autor a l'*Encyclopédie Berbère*), si bé té l'inconvenient que les tribus de de Numídia apareixen indistintament de les de Zeugitana, Bizacena i Tripolitània en un sol (i extens) capítol, el dedicat a *Africa* (pp. 73-143). Sobre la numismàtica de Numídia, a més del recull clàssic de MÜLLER (L.) 1860-1874 (vol. 3, pp. 1-77), cal tenir en compte MAZARD 1953 i sobretot *idem* 1955, que inclou noves troballes; vegeu també les assenyades observacions de CAMPS 1960, pp. 203-209⁴⁶⁶⁹. La recent contribució a la qüestió *punica id est afra* de LEPELLEY 2005a constitueix un bon punt de partença a la discussió que abordem amb nous arguments *supra*, § 10. L'explotació lingüística de les fonts llatines no és possible sense edicions modernes d'autor africans, com la recent de Càssius Fèlix a cura de FRAISSE 2002. Al cristianisme de Numídia, particularment al donatisme, va dedicar una monografia FRENZ 1952 (amb una reavaluació d'*idem* 1985a) valuosa per a copsar les condicions socials i religioses en què es desenvolupà el llatí dels cristians de Numídia. L'edició, en tres volums, de les actes del decisiu concili de Cartago del 411, a cura de LANCEL 1972-1975, és una contribució cabdal al coneixement de les circumstàncies en què es dirimí el cisma de l'església africana i una font riquíssima de noms de diòcesis cristianes, moltes de les quals en zones rurals nòmides, altrament ignotes. Sobre els enigmàtics circumcel·lions, remetem en primera instància a LEPELLEY 1980. Malgrat que la lingüística és el parent pobre dels estudis d'antiguitats africanes, hom trobarà a REBUFFAT 2005a un magnífic estudi monogràfic sobre la interacció llatí-amazic en un racó nòmida anomenat *Thullium*.

⁴⁶⁶⁹ Alguns ítems ressenyables sobre l'Àfrica romana útils també per a Numídia han estat assenyalats *supra*, § V.22.